FOLYTONOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG A MAGYAR KULTÚRÁBAN

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában

A doktoriskolák
VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája

(Bécs, 2019. szeptember 5–6.)

Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában

A doktoriskolák
VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája

(Bécs, 2019. szeptember 5–6.)

Szerkesztette
Bene Sándor és Dobos István

Technikai szerkesztő
Nyerges Judit

FLAVESCENT SEGETES

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
Budapest, 2022

A kötet megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap

Osztrák-Magyar Akció Alapítvány

A borítón Kiss István Centenáriumi emlékművének (Margitsziget, 1972) részlete látható; fotó: Láng Klára

© A kötet szerzői, 2022

ISBN (PDF) 978-615-5309-10-6

Felelős kiadó: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

A kötetet gondozta: Line Design Kft.

TARTALOM

Bene Sándor – Dobos István: *Előszó* 11

NYELVTUDOMÁNY 13

Bácsi Enikő: *Kérési és udvariassági hagyomány a középmagyar kori misszilisekben* 15
Németh Dániel: *Szövegjellemzők történeti vizsgálata három középkori egyházi ének változataiban* 29
Berente Anikó: *Morfológiai változók megjelenési formái a boszorkányperekben* 41
Viktória Gergely: *Assessing reading comprehension skills among Hungarian students in Slovakia* 50
Lakatos Aliz: *Számít az életkor? Erdélyi középiskolások és egyetemi hallgatók nézetei a szlenghasználatról* 61
Nagy Sándor István: *Mikes Kelemen Törökországi levelek 1980-as román nyelvű kiadásának néhány fordítástechnikai sajátossága* 79
Nádori Lídia: *Mi az eredeti? A nyelvváltás mint fordítási probléma Terézia Mora Das Ungeheuer című regényében* 97

TÖRTÉNETTUDOMÁNY 111

Bódai Dalma: *„Pro vita moritur": Hatalmi reprezentáció Thurzó György nádor temetésén* 113
Veres Tünde: *Draheim Lipót Vilmos megjelenése a magyar történettudományban* 129
Németh Viktória: *A sarkkörön túli Európa, mint a magyar hagyomány keresésének célpontja* 139
Andrea Gyuricza: *The National Casino: Its history, library, members and future* 154
Dóra Czeferner: *Innovation, Tradition und Wissenstransfer in den österreich-ungarischen Frauenorganisationen* 170
Bencze Dávid: *Egy régió, ahol a magyarságot elszakították nemzetétől, vagy ahol a szlovákság nemzetére talált* 186
Tódor Imre: *Megszakítottság és folytonosság az erdélyi magyar felekezeti iskolák 1918 és 1948 közti történetében* 202
Kattein-Pornói Rita: *Az Országos Magyar Falusi Tehetségmentés történetének komplexitása* 217
Gaál Veronika: *Az ifjúsági klubmozgalom szerepe a csehszlovákiai demokratizálódási folyamatban: Ifjúsági szervezkedések és nyári táborozás 1968-ban* 223

Nagy Zsófia: *A diszkontinuitás tapasztalata a szlovákiai magyar szcénában: Elméleti-módszertani dilemmák a kisebbségi identifikáció kutatásában* 235
Lőrincz Mónika Mária: *A magyar református felsőoktatás megújuló hagyománya* 249

IRODALOMTUDOMÁNY 269

Anita Markó: *Die „literarische Gruppe" als Netzwerk der kulturellen Tradition in der alten ungarischen Literatur* 271
Fülöp Anna: *Bornemisza Péter prédikátori munkássága: Bécs jelentősége a prédikátor életében* 291
Daniela Haarmann: *The path to monolingualism: Multi- and translingual methods and practices of Hungarian poetry around 1800* 299
Judit Kerpics: *The politically motivated language of fashion in the magazine Nővilág in 1859-1860* 313
Horváth Anna: *Egy atipikus(?) Jókai elbeszélés: Mégsem lesz belőle tekintetes asszony* 326
Orsós János Róbert: *Cigányok a nemzet évszázadában: Egy irodalmi identitáskostrukció alakulástörténete a 19. századig* 340
Balogh Gyula: *Krúdy kísértetei: Krúdy és a fejetlen lovas* 358
Mizsur Dániel: *Anekdotizmus és modernség Krúdy Gyula prózájában* 367
Hegedűs Máté: *Az irodalom útja a moziba: Egy Gárdonyi-novella mozgóképen* 374
Murzsa Tímea: *Magyar zsidó identitások: A hagyomány átörökíthetőségének kérdése Pap Károly műveiben* 380
Kapus Erika: *Emlék – más: Ismétlődő és új elemek Czóbel Minka emlékalakjában* 390
Maria Puca: *Lajos Kassák: Activism* 405
Suhajda Péter: *Paradigmaváltások az avantgárdban* 414
Gagyi Miklós: *Ottlik Géza a hagyományban: A novellák csoportosíthatóságáról a kiadások tükrében* 428
Kenderesy Anna: *„Cipeli magával Mohácsot": Mohács mint emlékezethely Nádas Péter Párhuzamos történetek című regényében* 435
Zámbó Bianka: *Önarckép-versek a későmodern és posztmodern magyar költészetben* 444
Branczeiz Anna: *Fanni és a temetkező bogár: Gondolatok egy Radnóti-képről és az életrajzi olvasatok korlátairól* 454
Blázovics Éva Noémi: *Az erőszak, a pusztítás terei Dragomán György regényeiben és novelláiban* 463
Karizs Krisztina: *Titkok és traumák a gyermekek szemével: Dragomán György „A fehér király"* 480
Ariana Fabiszewska: *A diktatúra reprezentációja a gyermek nézőpontján keresztül: Dragomán György A fehér király című regényének hagyományképletei* 493
András Gáspár Pikó: *Stories picked from the family tree: A close-reading examination of the relations between history and family past in Géza Beremányi's Legendárium* 505

NÉPRAJZTUDOMÁNY, KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA 517

Móser Tamás: *Hagyománykoncepciók a tarjáni szőlőművelésben* 519
Boglárka Doma: *Built cultural heritage in Nyíri mezőség* 529
Doszpoly Roland: *Tradíció és innováció az ukrán–szlovák–magyar határvidéken* 537
Anikó Péterbencze: *Rites of passage and ritual dances of the Chángó: Hungarians living in Moldva around Bacau* 563
Lilla Tóth: *Singing as a type of behavior* 572
Ágnes Eitler: *Transformation of folk traditions in early Hungarian socialism: A case study* 582

ZENETUDOMÁNY 597

Németh Zsombor: *Farkas Ferenc kuruc tematikájú kompozíciói: Rövid áttekintés* 599
Viktória Ozsvárt: *„They must filter the tradition critically": Folk music and classical art in the Hungarian musicological discourses of the 1950's* 607

MŰVÉSZETTUDOMÁNY 613

Ana Sekso Milković: *Kassák Zágrábban: Egy meg nem valósult kiállítás története* 615
Gabriella Juhász: *Behind the facade: The changing of the theatres in Budapest* 623
Eszter Szilvia Paár: *Tradition and Modernity: Neobaroque architecture of the interwar period in Hungary* 634

A kötet szerzői 641
Névmutató 649

ELŐSZÓ

Kötetünk a 2019. szeptember 4–6. között Bécsben sorra került *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában* című doktoriskolai konferencia anyagának szerkesztett változatát tartalmazza.

A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2005 óta hirdeti meg doktorjelölteknek szóló konferenciáit, amelyeknek az elsődleges célja, hogy rendszeres nemzetközi megjelenési lehetőséget biztosítsanak a magyarságtudomány iránt érdeklődő fiatal kutatók számára, az ötévente sorra kerülő világkongresszusok között. Az eddigi konferenciák és kiadványok olyan újdonságokkal szolgáltak, amelyek hathatósan segítették elő a magyarságtudományi kutatások elméleti és módszertani korszerűsítését, az interdiszciplináris szemlélet és a kultúrák közötti párbeszéd kibontakozását. Igyekeztünk ezúttal is olyan témát választani, amely a nemzetközi tudományosság mércéjével is releváns kérdést vet fel, megragadható a magyarságtudományok különböző szakterületei számára, s nem utolsó sorban képes megszólítani a PhD-s korosztályt. Így esett a választásunk a VI. doktoriskolák magyarságtudományi konferenciájának előkészítése során a kulturális tradíció értésének, elsajátításának és hagyományozásának kérdéseire, valamint az ezekben a folyamatokban mutatkozó törések, szakadások, újrakezdések történetére. Elöljáróban érdemes tehát emlékeztetni arra, milyen előzetes megfontolások érvényesültek a témaválasztás során.

Az *újraértelmezés, az újraolvasás* a hagyomány elsajátításának, birtokba vételének, megőrzésének, s megújításának a legfőbb záloga. *Önmagunk történeti megértésének az igénye* hogyan határozza meg a kultúra megőrzésének, továbbadásának, elsajátításának a műveleteit. Értékőrzés és a nyitottság között mikor alakul ki egység, illetve változó erősségű feszültség vagy egyenesen ellentét? Mit értettek különböző korokban *korszerűségen*? Hogyan viszonyul a korszerűség a fejlődés eszményéhez? Voltak olyan szellemi-ideológiai irányzatok, amelyek a jövőre irányuló, egyenes vonalú előrehaladás képzetének igézetében éltek. Ehhez gyakran társult egyfajta teleologikus hagyományszemlélet, tehát visszafelé, a múltba vetítve is a vonalszerű haladás tételezése.

A magyar művelődés történetében számolni kell *a hagyomány folytonosságának a megszakadásá*val. Az *idő tengelyén* nehezen jelölhető ki a kultúra valamely alkotásának helye egyértelműen. *Az idő* mai világunkban *bizonytalansági együttható*. Az *újítás nem kizárólag a jövőre irányulhat, hanem a múltra is*, az örökség jelenvalóvá tételére. Hogyan emlékezünk? A jelen megértéséhez felhasználható múlt mélyen el van temetve. Elsősorban a cél- és fejlődés elvű felfogások tételezik, hogy a hagyomány adott, s folytonossága a jelennel könnyen felismerhető. A hagyomány más felfogás szerint mindenekelőtt történelmi érzéket jelent: a múlt időszerűségének az észlelését: tudatos kapcsolódást és nem igazodást az örökséghez. A politikai és művészeti konzervativizmus viszonya szövevényes kérdés. Vannak, akik utolérhetetlen tömör-

séggel világították meg e kapcsolat lényegét: nem szükségképpen vall hagyománytisztelő értékrendet a kultúrában az, aki konzervatív szemléletet képvisel a politikában és viszont.

Mindennek belátásához a magyarságtudományok egészében, ám minden egyes diszciplínájában is szükséges magának a hagyomány-/tradíció-fogalomnak a történeti vizsgálata, reflexiója. A nemzetközi eszmetörténeti kutatások újabb megfigyelése: a *traditio* fogalma az egyes nemzeti nyelvekben (*tradition*, *Tradition*, *tradición*, *tradizione*, stb.) hosszú csend után a 18. század második felében jelenik meg robbanásszerűen – akkor, amikor a hagyományátadás és a múlthoz kapcsolódás a modernitás korának kezdetén mélyen problematikusá lesz. Van-e ennek párhuzama, s milyen időbeli eltolódásokkal a magyar kultúrában? „Tanitás, kézről kézre adó emberi tudomány és találmány" – határozta meg a latin *traditio* elvont jelentését Szenci Molnár Albert 1604-es szótárában; de már ez is komoly változást jelez a fogalom eredeti, teológiai értelméhez képest (*traditio sacra*). A magyar 'hagyomány' szó ezt a teológiából elvont 'traditio' jelentést csak a 19. század első felében veszi magára. Korábban a 'hagyomány' végrendeletben továbbadott javakat jelentett (*legatum*), a 'hagyományos' az a személy volt, aki örökölte azokat. Melyik területen mikor fordul át a jelentés az absztrakt irányba? A magyarságtudomány egyes területein milyen reflektáltsági fokkal van jelen az 'öröklés', 'örökség' mellett a hagyomány aktív, az *átadás* gesztusát kiemelő értelmezése, amelyre Kölcsey még akkora súlyt vetett a *Nemzeti hagyományok*ban?

S a nyelv, az irodalom, a jog, a néprajz, a zene, a teológia s akár a természettudományok történeteinek területéről az általánosítás magasabb fokára lépve: vajon tulajdonítható-e elvi jelentőség a *folytonosság és megszakítottság* feszültségének a magyar történelem egészében? Voltak, akik úgy látták: egyik súlyos örökségünk, hogy a nyugat-európai korszerűsödés irányába ható folyamatok nem tudtak zavartalanul kibontakozni, az életminőség, s a műveltség emelkedését szorgalmazó kezdeményezések szabályszerűen megszakadtak. Mások a józan, mértéktartó nemzeti önismeretet szorgalmazták. Némelyek előszeretettel merítettek a magyar kultúrából olyan gondolatokat, amelyek a kultúrák sokféleségét és egyenrangúságát sugallják. A mai értelmező elkerülhetetlenül, s egyszersmind önszántából is kiszolgáltatott a hagyománynak. Az önként vállalt alávetettség azonban nem feltétlenül kell, hogy maga után vonja mindenféle tekintély feltétlen autoritásának az elismerését. Sohasem birtokolhatjuk teljes egészében a hagyományt, mindig csak meghatározott történelmi feltételek mellett, részlegesen sajátíthatjuk el. Érdemes talán ezért emlékeztetni arra, ahogyan Kodály körvonalazta vállalt föladatát 1925-ben: „Nem szakítani a múlttal, hanem megújítani a vele való kapcsolatot és intenzívebbé alakítani." Az új mű megváltoztatja a múlt alkotásai között fennálló viszonyokat. Az új azonban nem érvényteleníti a régit. Ez a természettudományos gondolkodás sajátja, s nem a szellemtudományé.

Az *egységes nyugat-európai fejlődés* képzetével szemben időről-időre megfogalmazódnak fenntartások, ugyanakkor nem tanácsos az összehasonlító szempont kikapcsolása a kutatásból, mert az más kultúrák felé *a magyar örökség közvetítésé*nek a nélkülözhetetlen eleme. A magyar kultúra legjobb értői az önérzetes bezárkózást éppúgy bírálták, mint ellenpárját, a felszínes mintakövetést. A *politikai* értelemben vett *időszerűsítés* a kultúra történetének terhes öröksége. Másfelől a korhűnek tartott értelmezés sem tartható okvetlenül azonosnak a jó értelmezéssel. A kultúra jelentése ki van szolgáltatva a történetiségnek: a jelen a múltat mindig átírja.

Ezeket az előzetes megfontolásokat, az azok során felvetődött kérdések időszerűségét a tanácskozáson elhangzott előadások és azoknak a jelen kötetben olvasható szerkesztett változatai egyértelműen visszaigazolták. A rendezvény sikere mind a résztvevők létszámát, mind az általuk képviselt intézmények körét tekintve kiemelkedő volt: 68 előadó vett részt rajta 7 ország 14 egyetemről. Magyarországot nyolc doktoriskola képviselte, Szlovákia, Horvátország, Lengyelország, Spanyolország, Finnország Románia egy-egy doktori iskolával volt jelen. A konferencia bécsi helyszíne és szellemi környezete egyszersmind alkalmat teremtett arra, hogy az autochton és az idegen, az originális és az örökölt viszonyát is felvessék az előadók. A kötetben kiváló írások vizsgálják a más, a sajátunktól eltérő kulturális és politikai hagyomány elsajátíthatóságának, integrálásának kérdéseit, a kulturális asszimiláció, a nemzeti és a tágabb (közép-európai, sőt, európai) regionális hagyományképződés és hagyományképzés viszonyrendszerét. Közös következtetésük talán annyiban összegezhető: térségünkben a folyamatos megszakítottság, a múlt állandó újrakezdése és újraírása maga is hagyománynak tekinthető.

A tanulmányokat a konferencia eredeti tematikai beosztásának megtartásával a következő csoportokba rendeztük:

nyelvtudomány
történettudomány
irodalomtudomány
néprajztudomány és kulturális antropológia
zenetudomány
művészettudomány

Tudatában vagyunk annak, hogy már maga ez a felosztás és sorrend is viták tárgyát képezheti, azonban nem tartottuk feladatunknak a fiatal kutatók által képviselt kutatói műhelyek, tudományos iskolák alapfeltevéseinek értékelését, kritikáját, hierarchikus viszonyba állítását. A diszciplinák közötti határok nem éles törésvonalak, inkább átjárók; ahogy művészettudományunk nemrégiben eltávozott klasszikusa megfogalmazta: „… tudomány és művészet nem egymástól független, nem is egymással ellentétes, hanem korrelatív fogalmak. Velük az emberi megismerés különböző aspektusai írhatók le, de elkülönítésük annyit jelentene, mintha a megismerés funkcióját függetleníteni akarnánk a megismerő embertől."[1] A tanulmányok módszertani és tematikai gazdagsága a mai magyarországi és határon túli műhelyek örvendetes sokszínűségét, a megközelítésmódok termékeny dialógusát reprezentálja. Egy előszó nem vállalhatja fel az itt szereplő közel félszáz tanulmány egyenkénti vagy akár tömbökbe rendezett ismertetését sem. Általános tanulságként és eredményként lehet kiemelni, hogy a hungarológia részdiszciplínái felől indulva szinte minden egyes írás a modernitás / modernitások kérdését járja körül. A tradíció mind identitásdiskurzus és / vagy emlékezetpolitikai stratégia ugyanis folyamatosan alakul, azonban egyes gócpontokon robbanásszerű, alapvető változásokat mutat, lényegében minden vizsgált területen, a népi kultúrától a magas írásbeliségig, a természet- és társadalomtudományoktól a humántudományokig. (A 18–19. század határán, illetve a 19–20. század határán.) A tanulmányok továbbá hangsúlyosan hívják fel a figyelmet az innovációs törekvések hagyomány általi meghatározottságára, ami még a legradikálisabban újító, avantgárd

[1] Marosi Ernő, „Művészet, tudomány – művészettudomány", *Magyar Szemle*, Új Folyam, 15, 11–12. sz. (2006): 163.

irányzatok számára is kijelöli a saját hagyományértelmezés kereteit és kötelmét. Módszertani szempontból új, innovatív kísérletet tesz több szerző is a hálózatkutatás eredményeinek, modelljeinek humántudományi honosítására.

Minden tudományos kiadványnak megvan a maga sorsa, különösképpen egy sokszerzős konferenciakötetnek. A megjelenését lehetővé tevő támogatási összegek összegyűjtése, az időközben több hullámban lezajlott világjárvány és még sok más tényező is közrejátszott abban, hogy a közölt írások közül egyesek időközben más (rövidített vagy bővített változatban, más nyelven, mint az itt szereplő) megjelentek; ilyen esetekben lehetőséget adtunk a szerzőknek eldönteni, hogy fenntartják-e az eredeti változat közlésének szándékát. Aki élt ezzel, az jelezte írása egyéb változatainak elérhetőségét. Három év nagy idő, főként egy doktori tanulmányokat folytató fiatal tudós életében: a szerzők státusában, tudományos előrehaladásában bekövetkezett változásokra a kötet végén található szerzői listában utalunk, amely még töredékességében is sokat elárul diszciplínáink mai helyzetéről.

Végezetül hálás feladatunk és örvendetes kötelességünk köszönetet mondani a Bécsi Egyetem Finnugor Tanszékének, személy szerint pedig Andrea Seidler elnökasszonynak, Csire Márta tudományos titkárnak és Társaságunk részéről Csapó Mónika szervezőtitkárnak a konferencia sikeres megszervezéséért és lebonyolításáért, azért a példás munkamegosztásért és segítőkészségért, aminek minden elemére szükség volt ahhoz, hogy a jövő generációja, a magyarságtudományok fiatal kutatói közössége termékeny dialógust folytathasson. Olyan dialógust, amely reményeink szerint minden szakmai részeredmény mellett is legfőbb értékeként a vizsgált területek és a vizsgálat módszereinek összetartozását őrizheti meg.

Budapest, 2022. május 31.

Bene Sándor és *Dobos István*

NYELVTUDOMÁNY

Bácsi Enikő

Kérési és udvariassági hagyomány a középmagyar kori misszilisekben

1. Bevezetés

Tanulmányomban egy 17. századi nemesi levelezés, Lobkowitz Poppel Éva levélváltásai segítségével mutatom be a középmagyar korban jellemző kérési és udvariassági hagyományt.[1] A történeti szociopragmatikai szempontú vizsgálatban a misszilisekben előforduló kérések tárgyát, megfogalmazásuk módjait, továbbá megformálásuk jellegzetességeit ismertetem. Emellett arra is kitérek, hogy a levelekben mely kérések számítottak szokásosnak, megfelelőnek (azaz helyénvalónak), vagy attól valamilyen okból és módon eltérve udvariasnak vagy udvariatlannak.

Az írásokban szereplő különböző kérési stratégiák beazonosításához és magyarázatához a beszédaktus-elméletet,[2] valamint a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas által megalkotott kilenc kategóriát alkalmaztam, amelyek a kéréseket a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva jellemzik.[3] Annak megállapításához, hogy a kérések közül melyek voltak helyénvalók, melyek udvariasak és melyek udvariatlanok, a kapcsolati munka fogalmát vontam be kutatásomba.[4]

Korábbi vizsgálataimban 16–18. századi házastársi és peregrinuslevelekben tanulmányoztam a kérés beszédaktusát, és a mai magyar és a történeti anyagban használt kategóriák eltérésére figyeltem fel.[5] Ezek a különbségek ösztönözték a további kutatást, így került figyelmem középpontjába a jelen alkalommal feldolgozott levelezés, amellyel bővíthettem eddigi anyagaim sorát.

---

[1] Kincses Katalin, szerk., *„Im küttem én orvosságot": Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*, Régi magyar történelmi források 3 (Budapest: ELTE Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék – Koraújkori Társaság, 1993).

[2] John L. Austin, *How to Do Things with Words* (Cambridge: Harvard University Press, 1962); John L. Austin, Tetten ért szavak (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); John R. Searle, „A Taxonomy of Illocutionary Acts", in *Language, Mind and Knowledge*, ed. Keith Gunderson, 344–370 (Minneapolis: University Minnesota, 1975).

[3] Shoshana Blum-Kulka, Juliane House and Gabriele Kasper, eds., *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies* (Norwood: Ablex Publishing Corporation, 1989).

[4] Miriam A. Locher and Richard J. Watts, „Politeness Theory and Relational Work", *Journal of Politeness Research* 1 (2005): 9–33.

[5] Bácsi Enikő, „A kérési szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben", in *Anyanyelvünk évszázadai 1*, szerk. P. Kocsis Réka és Szentgyörgyi Rudolf, 75–89 (Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 2015); Bácsi Enikő, „Peregrinuslevelekben szereplő kérések nyelvi megformáltsága", in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs, 19–31 (Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2019); Bácsi Enikő, „Variációk a kérésre 17–18. századi levelekben", *Magyar Nyelvőr* 144 (2020): 460–473; Bácsi Enikő, „16–18. századi levelekben szereplő kérések módszertani megközelíthetőségei, problémái", in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. Farmati Anna és Gábor Csilla, 301–315 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021).

Írásom célja, hogy Lobkowitz Poppel Éva kiterjedt rokonságával és ismerőseivel folytatott levelezésének vizsgálata után képet adjak a levélírók kérési és udvariassági hagyományairól, továbbá kapott eredményeimet mind a mai magyarban alkalmazott kérési módokkal, mind a korábbi történeti eredményekkel összehasonlítsam.

2. Elméleti keret, a kérés beszédaktusa

A történeti szociopragmatikai kutatásokban a nyelvhasználat és a nyelv összefüggései tanulmányozódnak a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára. Nagy hangsúly kerül tehát a nyelvhasználat társadalmi és szituációs kontextusára.[6] A nyelvhasználat-történeti kutatásoknak jó alapot jelentenek a levelek, hiszen bennük a korabeli beszélt nyelv vizsgálható, ugyanis a levélírók írásaikban az élőbeszéd visszaadására törekedtek, így a beszélt nyelvhez közeli írott műfajú szövegekként tekinthetünk rájuk.[7] A misszilisekben levő kérések elemzésekor a történeti szociopragmatikán belül a beszédaktus-elméletet, illetve a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas által megalkotott csoportosítást alkalmaztam.

A kérésekkel a beszélőnek az a szándéka jelenik meg, hogy a hallgatója megtegyen valamit,[8] így Austin a végrehajtók,[9] Searle pedig az utasítók csoportjába sorolta őket.[10] 1982-ben egy nemzetközi vállalkozás, a CCSARP (Cross-Cultural Study of Speech-Act Realization Patterns) nyolc nyelvben vizsgálta a kérés beszédaktusát. Ebben a kérések szerkezetét három egységre osztották, s ez alapján elemezték azokat. Az első rész a megszólító, avagy figyelemfelkeltő kifejezés, a második a fő cselekmény, azaz a tulajdonképpeni kérés, a harmadik pedig a kötőelemek vagy támogató lépések egysége, amely a kérések indoklását és alátámasztását adja.[11] A legtöbb kutató a fő cselekményt tanulmányozza. Ezt tette a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas is, akik a kéréseknek a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva kilenc megjelenítési módját különítették el, amelyek a következők:[12]

1. Származtatott mód: a legközvetlenebb stratégia, amelynél a kérés illokúciós ereje a felszólító móddal formálódik meg, illetve ennek funkcionális megfelelőivel (főnévi igenévvel, némely elliptikus mondatszerkezettel). Példa erre a típusra: „holnap egy heti, hogy Kd elment, azért írjon immár Kd" (1554).[13]

[6] Sárosi Zsófia, „Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben", *Magyar Nyelv* 99 (2003): 434–448; Uő, „Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben", *Magyar Nyelv* 111 (2015): 129–147.
[7] Pusztai Ferenc, „Beszélt nyelv a középmagyarban", *Névtani Értesítő* 21 (1999): 380–386.
[8] Szili Katalin, „A kérés pragmatikája a magyar nyelvben", *Magyar Nyelvőr* 126 (2002): 12–30, 12.
[9] Austin, *Tetten ért...,* 33.
[10] Searle, „A Taxonomy of...", 344–370.
[11] Blum-Kulka, House and Kasper, eds., *Cross-cultural Pragmatics...*; Szili, „A kérés pragmatikája...", 17.
[12] Blum-Kulka, House and Kasper, eds., *Cross-cultural Pragmatics...*, 278–280; Szili, „A kérés pragmatikája...", 17–18.
[13] Az adatokat a kötetek nyomán betűhűen adom meg. A hivatkozás a *Történeti magánéleti korpusz*ban alkalmazott rövidítése (az adatbázisról lásd: 37. j.), a levél száma/oldalszáma és az év alapján történik. A jelen példánál ez: Nád. p. 93, 1554.

2. Explicit performatívum: ennél a kategóriánál a beszélő szándéka explicit módon fejeződik ki, a *kér* performatív ige segítségével. Példa rá: „kerlek zerethe leaniom hogÿ megh emlekezzel az | en adoossagomrvl ha en nekem holtom tertenik" (1526).[14]

3. Beágyazott performatívum: a kérés szándékát jelölő ige *(kér)* módosult alakban, modális igével vagy egyéb segédigeszerű elemekkel jelenítődik meg. Például: „Az Istenért, Szívem, az Méltóságos Fejedelmet kén kérni, lenne job rendelés Szakmárrul" (1704).[15]

4. Származtatott lokúció: az illokúciós szándék a lokúció jelentéséből vezethető le. Példaként: „Bár szerzene vagy három heverő katonát soldosnak, mert nem kaphatni." (1705).[16]

5. Akaratnyilvánítás: a beszélő azon szándékát mutatja, hogy a propozícióban bennfoglalt esemény megtörténjen. Példa rá: „ha patenter küldhetné az Ur a levelet igen akarnám. had tudhatnam magamat continentiajahoz conformalni" (1717).[17]

6. Javaslattevő forma: ez a leginkább hallgatóorientált, diplomatikus típus. Példa erre a csoportra: „Mi lenne, ha kitakarítanánk?".[18]

7. Előkészítő stratégia: ide azok az alakzatok kerültek, amelyek az elutasítástól való félelmünket bizonyítják. A konvencionális alakokkal ellenőrizheti a kérő fél, hogy a hallgató meg tudja-e tenni a kérést (7a), felmérheti, hogy hajlandó-e megtenni azt (7b), érdeklődhet a megvalósítás lehetőségéről (7c), emellett az engedélykérés (7d) is itt helyezkedik el (ez az alkategória Szili Katalinnál olvasható, az eredeti csoportosításban nem kapott helyet). Példák erre a kategóriára: (7a) „El tudna vinni?"[19], (7b) „adna Kd egy embert, ki az nagy idegenbe lenne valami segétséggel az számvételkor" (1557)[20], (7c) „Lehetséges lenne, hogy "[21] és (7d) „megengedi, hogy "[22].

8. Erős célzás: az illokúciós erő ebben az esetben nem határozható meg közvetlenül a lokúcióból, de a lokúció azért magában foglalja a szándékolt aktus lényeges elemeit. Például: „Szakmári Uram valóba vágyna egy szőrövre." (1698).[23]

9. Gyenge célzás: a lokúció nem tartalmazza a lényegi elemeket a végrehajtandó aktusról. Példa rá: „és tennen kezeddel ne siess még írnyi nekem, mert árt az bokomnak" (1553).[24]

3. Korábbi kutatások a kérés beszédaktusáról

Több, a mai magyar nyelvet vizsgáló kutatás született, amelyekben Blum-Kulka, House és Kasper kérési típusaiba sorolták be a kutatók a kérések fő cselekményeit.[25] Szili Katalinnál mind a kilenc mód jelenlétéről olvashatunk, ám ezek eltérő arányban

[14] ÓmLev. 59., 1526.
[15] Bark. 28., 1704.
[16] Bark. 63., 1705.
[17] Peregr1. 75., 1717.
[18] Szili, „A kérés pragmatikája...", 18. A jelen példánál (6), valamint a (7a), (7c) és a (7d) eseteknél mai magyar nyelvi adatok szerepelnek, mert eddigi kutatásaim során nem találtam történeti adatokat a jelenségekre.
[19] Szili, „A kérés pragmatikája...", 18.
[20] Nád. p. 99, 1557.
[21] Szili, „A kérés pragmatikája...", 18.
[22] Szili, „A kérés pragmatikája...", 27.
[23] Bark. 5., 1698.
[24] Nád. p. 8–9, 1553.
[25] Szili, „A kérés pragmatikája..."; Szili Katalin, *Tetté vált szavak* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004); Boronkai Dóra, „A »genderlektusokról« egy szociolingvisztikai diskurzuselemzés tükrében", *Szocioló-*

jellemezték a magyarok kéréseit. Elsősorban a legközvetlenebb csoport, a származtatott mód (1), valamint az indirekt előkészítő stratégia (7) dominált a kérések megformálásakor, de meghatározó szerepet töltött be a beágyazott performatívum (3) is. 10% alatt jelentkeztek az explicit performatívummal (2) és az erős célzással (8) megalkotott kérések. Érdekesség volt, hogy a beszélő és a hallgató közötti távolság növekedésével a direkt típusok háttérbe szorultak, továbbá a kérés súlya és a beszélő jogai is viselkedésmódosító szereppel bírtak.[26]

Boronkai Dóra férfiak és nők kéréseit hasonlította össze egymással, és több eltérést is kimutatott. Míg a férfiak leggyakrabban a direkt stratégiákat, a származtatott módot (1), illetve a származtatott lokúciót (4) alkalmazták, ha a nőktől kérni szerettek volna valamit, emellett fontos szerepet játszott náluk a beágyazott performatívum (3) is; addig a nők különbséget tettek: ugyanis egyenrangú féltől közvetlen módon kértek, származtatott móddal (1) és explicit performatívummal (2), ellenben ha a hierarchiában felettük álló féltől kértek, az udvariasabb és kevésbé direkt beágyazott performatívumot (3) és az előkészítő stratégiát (7) használták.[27]

Történeti kutatások is születtek a témában, amelyek ugyanúgy a Blum-Kulka, House és Kasper-féle csoportosítást vették alapul. Ezek a tanulmányok a mai magyarban kapott eredményekhez képest eltéréseket mutattak ki. Krepsz Valéria 16–18. századi főnemesek és közrendűek leveleit vizsgálta, és döntően a legdirektebb stratégiák, az explicit performatívum (2), valamint a származtatott mód (1) jelenlétét emelte ki a misszilisekben.[28]

Több munkámban én is vizsgáltam a kérés beszédaktusát a történetiségben, és Krepsz Valériához hasonlóan mind a házastársak, mind a peregrinusok középmagyar kori leveleiben a direkt típusok, a származtatott mód (1) és az explicit performatívum (2) dominanciáját állapítottam meg, szemben a mai magyarban gyakori indirekt formákkal. Meghatározó volt még a házastársak írásaiban a származtatott lokúció (4) és az akaratnyilvánítás (5) jelenléte, a külföldön tanulók misszíliseiben pedig a származtatott lokúció (4) és az erős célzás (8) kategóriái. Különbség mutatkozott a férjek és a feleségek kérései között. A férfiak a legközvetlenebb módot (1) alkalmazták, ha a nőktől kértek valamit. Csak akkor éltek a kevésbé direkt, explicit perfomatívummal (2), ha valamit nagyon szerettek volna. Az asszonyok ellenben nagy arányban formálták meg a kéréseiket explicit performatívummal (2) is a származtatott mód (1) mellett, a legdirektebb típust (1) pedig akkor részesítették előnyben, ha úgy vélték, hogy kérésük „jogos".[29]

Az angol történeti kutatások is ezt az eredményt, a direkt kérési módoknak az uralkodó voltát támasztották alá. 17–18. századi bírósági tárgyalások és színdarabok kéréseit vizsgálta Culpeper és Archer, akik a legközvetlenebb stratégia (1) dominan-

giai szemle 4 (2006): 64–87; Boronkai Dóra, *Bevezetés a társalgáselemzésbe* (Budapest: Ad Librum Kiadó, 2009).

[26] Szili, „A kérés pragmatikája...".

[27] Boronkai, „A »genderlektusokról«…", 76–77.

[28] Krepsz Valéria, „A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében", *Magyar Nyelv* 111 (2015): 162–173, 170.

[29] Bácsi, „A kérési szándék…", 75–89; Bácsi, „Peregrinuslevelekben szereplő…", 19–31; Bácsi, „Variációk a kérésre…", 460–473; Bácsi, „16–18. századi levelekben…", 301–315.

ciáját mutatták ki, szemben a mai angolban gyakori indirekt formákkal.[30] Kohnen is tanulmányában a közvetlen kategóriák nagyszámú jelenlétéről írt az angol történetiségben.[31]

4. Nyelvi udvariasság

A direktebb formák használatánál felmerül, hogy vajon milyen célból alkalmazták ezeket a kategóriákat a kérő felek a középmagyar korban. Azt a kérdést, hogy ezek a megjelenítési módok udvariasnak vagy udvariatlannak számíthattak-e akkoriban, a történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatással (a továbbiakban: történeti udvariasságkutatás) tudjuk megválaszolni. A történeti udvariasságkutatás az udvariasságkutatásban önálló diszciplínává vált, ugyanis általa az udvariasság és az udvariatlanság kutatása történelmi perspektívából tanulmányozható.[32]

Az udvariasságelméleteknek és így az udvariasságkutatásnak is a 20. század második felétől három „hullámát" lehet elkülöníteni. A „második hullám" az udvariasságot már nem mint magától értetődő, természetes dolgot jelöli meg, hanem egy társadalmilag létrejövő jelenségnek tekinti, amely folyamatosan változik és alakul.[33] A beszélői szándék mellett a megnyilatkozás hallgatóra gyakorolt hatása, a hallgatói értékelés is fontossá válik. Az udvariasság fogalma árnyalódik: egy normál diskurzusban helyénvaló, megfelelő viselkedésről (politic behaviour) beszélhetünk, ha a beszélő ettől pozitív irányba eltér vagy a hallgató a megnyilatkozást így értelmezi, akkor udvariasságnak (politeness), ha negatív irányba, akkor pedig udvariatlanságnak (impoliteness) lehetünk tanúi. Nem tekintik tehát azonos kategóriáknak a helyénvaló viselkedés vagy tiszteletadás (politic behaviour, deference) és az udvariasság (politeness) fogalmát.[34] Watts és Locher elméletében az udvariasság és az udvariatlanság társadalmilag jelölt viselkedések, és a minden interakcióban jelen levő kapcsolati munka (relational work) részei. A kapcsolati munka leírásukban „a személyközi viszonyokról és jelentésekről való egyezkedés eszköze és színtere".[35]

[30] Jonathan Culpeper and Dawn Archer, „Requests and Directness in Early Modern English Trial Proceedings and Play Texts, 1640–1760", in *Speech Acts in the History of English*, eds. Andreas H. Jucker and Irma Taavitsainen, 45–84 (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008), 76–80.

[31] Thomas Kohnen, „Directives in Old English: Beyond Politeness?", in *Speech Acts in the History of English*, eds. Andreas H. Jucker and Irma Taavitsainen, 27–44 (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008), 39–40.

[32] Kádár Z. Dániel and Jonathan Culpeper, „Historical (Im)politeness: An Introduction", in *Historical (Im)Politeness Research*, eds. Jonathan Culpeper and Dániel Z. Kádár, 9–36 (Bern: Peter Lang, 2010), 11.

[33] Dániel Z. Kádár and Michael Haugh, *Understanding Politeness* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013): 57–80.

[34] Bővebben minderről: Culpeper and Kádár, eds., *Historical (Im)Politeness…*; Sárosi Zsófia, „Nyelvtörténet és udvariasságkutatás", in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 8*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs, 157–169 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2015).

[35] Miriam A. Locher and Richard J. Watts, „Politeness theory and relational work", *Journal of Politeness Research* 1 (2005): 9–33; Szalai Andrea, *Átok, feltételes átok és társadalmi nem erdélyi roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlataiban: Doktori (PhD) értekezés* (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2009), 178–179, https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15473/szalai-andrea-phd-2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y (hozzáférés: 2022. 02. 05.).

5. Vizsgált anyag, módszer és hipotézisek

A vizsgálat forrása Batthyány Ferencné, Lobkowitz Poppel Éva levelezése,[36] amelyet a Történeti magánéleti korpuszból dolgoztam fel. Az adatbázis az ó- és középmagyar kor magánéleti nyelvi regiszteréhez legközelebb álló műfajokat tartalmazza, így helyet kaptak benne ezek az írások is.[37] Az átnézett misszilisek a 17. században, 1622 és 1641 között íródtak. Egyrészt Poppel Éva fiához, Batthyány Ádámhoz szólnak, másrészt a nemesasszony is több levél címzettje, emellett 2 levelet az asszony vejének, Csáky Lászlónak szántak. Összesen 18, nagyrészt nemesi családból származó levélíró anyagát tette ki az elemzett rész, amelyből 7 nő és 11 férfi misszilisküldőt lehet elkülöníteni. A legtöbb írás a mindennapi élet cselekvéseiről számol be, de akadnak orvosságnak a kéréséről és küldéséről, gyógyítással kapcsolatos tanácsokról szóló levelek is, hiszen Poppel Éva amellett, hogy férje halála után vezette udvartartását és az uradalom gazdasági ügyeit is igazgatta, gyógyító asszony hírében állt, így érthető, hogy a neki és az általa írt levelekben ezek a témák előtérbe kerültek.

96 levél szerepel a korpuszban, ezek közül 63 női és 33 férfi levél. 66 levélben jelentkezett kérés, tehát a levelek 68,75%-ában kért az író valamit a címzettől. Érdekesség, hogy ez az általam korábban vizsgált anyagokhoz képest csekélyebb számnak mondható, hiszen mind a házastársak, mind a peregrinusok esetében a levelek 85-87%-ában előfordult kérés. Összesen 141 kérésnek a tárgyát és a fő cselekményét vizsgáltam meg, besoroltam őket a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas osztályozása alapján. Ahhoz, hogy megállapításokat tehessek a kérések udvariasságáról, kigyűjtöttem és elemeztem a levelekben található megszólításokat, különösen ügyelve a kéréseknél előfordulókra, hiszen a tiszteletadás, a normatív udvariasság a megszólítások általánosan használt formáival történhet, de ezeknek a megszólításoknak az udvarias alkalmazása mögött bizonyos esetekben stratégiai cél is lehet,[38] így tanulmányozásuk az írásokban szükséges.

Előfeltevéseim alapján úgy véltem, hogy a mai magyarban gyakran használt kérési típusokhoz képest a történeti anyagnál eltéréseket fedezhetek majd fel, ugyanis elsősorban a direkt stratégiák, a származtatott mód (1) és az explicit performatívum (2) dominanciájára számítottam. Meghatározónak gondoltam továbbá a származtatott lokúció (4) kategóriáját. A férfi és női kérési módok között is különbségek jelenlétét feltételeztem a korábbi eredmények nyomán, a férfiaknál, az asszonyi kérésekhez viszonyítva, a közvetlenebb stratégiák előnyben részesítését vártam, mivel a korban a nők a férfiaknak alárendelt személyek voltak, ennek a viszonynak a megjelenését pedig a kérések nyelvi megformálásánál is valószínűsítettem. A direkt kérési formák alkalmazása a korban feltehetőleg semleges értékkel bírhatott, ez lehetett a helyénvaló viselkedés akkoriban. Udvariasként pedig az indirekt módok jelentkezhettek.

[36] Kincses, „Im küttem én orvosságot…".
[37] *Történeti magánéleti korpusz*, http://tmk.nytud.hu/ (hozzáférés: 2022. 02. 05.); leírása: Dömötör Adrienne, Gugán Katalin, Novák Attila és Varga Mónika, „Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből", *Nyelvtudományi Közlemények* 113 (2017): 85–110; Attila Novák, Katalin Gugán, Mónika Varga and Adrienne Dömötör, „Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence", *Language Resources and Evaluation* 52 (2018): 1–28.
[38] Sárosi, „Nyelvtörténet és udvariasságkutatás", 161.

6. Eredmények I.

6.1. A levélírók kérései tárgyuk alapján

Megvizsgálva, hogy mire irányulnak a levelekben található különböző kérések, nyolc kategóriát hoztam létre: cselekedet, intézkedés kérése; orvosság/orvos kérése; tárgy kérése; levélírás kérése; látogatás kérése; bizalom kérése; üzenetátadás kérése és személy kérése.

Az 1. ábrán is látható, hogy a levélírók legnagyobb arányban valamely cselekedet vagy intézkedés megtételére buzdították a másik felet, amelyet ők maguk nem tudtak megtenni, a levél címzettje ellenben rangja miatt vagy helyzetéből fakadóan képes volt elvégezni azt. A kérések 34,75%-ában, 49 kérésben cselekvésre felszólítás volt olvasható. Példa erre: „Parancsold megh aztis Tisztartodnak, hogÿ valamj szinek csinaltatásában legÿen segétséggel" (1639).[39]

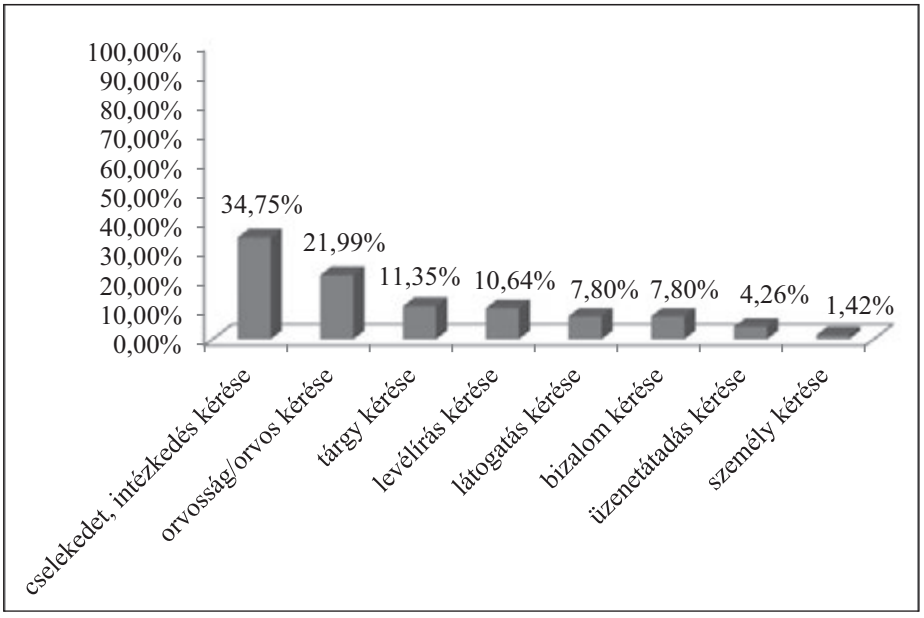

1. ábra: A kérések megoszlása a kérés tárgya alapján

Többször kértek különböző betegségeik megszüntetésére orvosságot az írók, valamint az is gyakori volt, hogy orvos megküldését szorgalmazták, aki otthonukban kigyógyítja őket nyavalyájukból. Általában Purgollt doktort küldözgették egymás között a levelezők, hiszen ő nagyon neves gyógyító volt, továbbá mind Poppel Évának, mind pedig fiának, Batthyány Ádámnak is az alkalmazásában állt. Az ilyen jellegű kérések az anyag 21,99%-át (31 db) tették ki. Gyógyszer kérése jelent meg a következő példánál: „Kerem Nagyságodat hogy külgÿön valami feÿ faias ellen

[39] LobkPopp. 71., 1639.

valo füsteöt" (1635),[40] orvost pedig az alábbi esetben kértek: „Kerlek azért hogi az Purkoltot enihanÿ napra kűlgi hozam, mennél hamaréb lehet" (1638).[41]

A kérések 11,35%-ában, 16 alkalommal valamilyen tárgyat szerettek volna megkapni a levélírók a címzettektől. Általában ételre, ruhára vagy ahhoz való anyagra, valamint munkához való eszközre volt szükségük. Például: „Kérlek szeretettel adas valahonnéd hat ezer Teglát" (1639).[42]

Kéréseik 10,64%-át (15 db) tette ki a levélírást sürgető kérések típusa. Példaként: „szerelmes öciem Vram az mikor kegyelmedtnek alkolmatossaga leszen irion ö kegyelmének Vigaztalassara" (1630).[43]

Előfordultak olyan esetek is, amikor a másik felet látogatásra biztatták az írók. Ilyenkor legtöbbször valamilyen fontos dolgot kellett megbeszélniük személyesen, de pusztán a találkozás miatt is szorgalmazták a látogatást. A kérések 7,8%-ánál, 11 esetben volt ilyen jellegű kérés olvasható. Példa erre: „kerlek megis mikor Horuat Orszagban medgj el ne kerűlj benűnket" (1639).[44]

Szintén a kérések 7,8%-ában (11 db) kérték a címzetteket, hogy higgyenek nekik, bízzanak bennük, hogy jót tanácsolnak, illetve hogy el fogják végezni, amit megígértek. Példa rá: „hid el tőkélletessen megh teritem az árrát halaado képpen" (1638).[45]

Csupán a kéréseik 4,26%-ában, 6 alkalommal akartak valamilyen üzenetet továbbítani rokonaiknak, ismerőseiknek a címzettek segítségével. Ez szerepel a következő példánál is: „Keremis Nagyságodat Czebingerne aszoniomnak izennÿen Nagyságod ha volna az fele vaszna az minemüt tavalÿ vettünk tüle, valami harom vagy negy veggel küldene" (1635).[46]

Az uradalomból hiányzó mesteremberek megküldését kérték 2 esetben, a kérések 1,42%-ában a levélírók. Például: „hanem fölöte Igen kerlek kűldgi Ide az Hugaid mele valamy erö Louast, s rendöli valamj Emberseges Emberth Melejek, kik elötok Legien" (1637).[47]

A férfiak és a nők kéréseinek összehasonlítása után megállapítható volt, hogy a nők többször kértek a férfiakhoz képest. Bár több nő által írott levél szerepelt az anyagban, mint férfi által létrehozott, így eleve nagyobb esély volt arra, hogy női kérések legyenek túlsúlyban, de még ehhez képest is, nemcsak abszolút mértékben, hanem relatíve is, több női kérés jelentkezett. Tárgyukat tekintve sok szempontból hasonlóságot mutattak kéréseik, de akadtak eltérések is. Mindkét csoportnál a cselekedet vagy intézkedés megtételére irányuló kérések domináltak, emellett meghatározó volt még az orvosságot, valamint orvost kérő kérések jelenléte is. Különbözött ellenben, hogy míg a nőknél a tárgykérés a harmadik, a levélírást sürgető kérések pedig a negyedik leggyakoribb típusokat adták, addig a férfiaknál ezek felcserélődtek. Látogatásra buzdítás és bizalmat kérő kérések mind a nőknél, mind a férfiaknál szerepeltek. Érdekesség volt, hogy üzenet továbbítására irányuló kérés, illetve az udvarba mesterember kérése csupán a női kéréseknél fordult elő, és csak kis számban.

[40] LobkPopp. 41., 1635.
[41] LobkPopp. 57., 1638.
[42] LobkPopp. 71., 1639.
[43] LobkPopp. 14., 1630.
[44] LobkPopp. 68., 1639.
[45] LobkPopp. 58., 1638.
[46] LobkPopp. 41., 1635.
[47] LobkPopp. 49., 1637.

6.2. A levélírók kérései megjelenítési módjuk alapján

A kéréseket besoroltam a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas által megalkotott kategóriákba, amelynek eredményét a 2. diagramon szemléltetem. A kilenc csoportból hat képviseltette magát a kérések létrehozásakor.

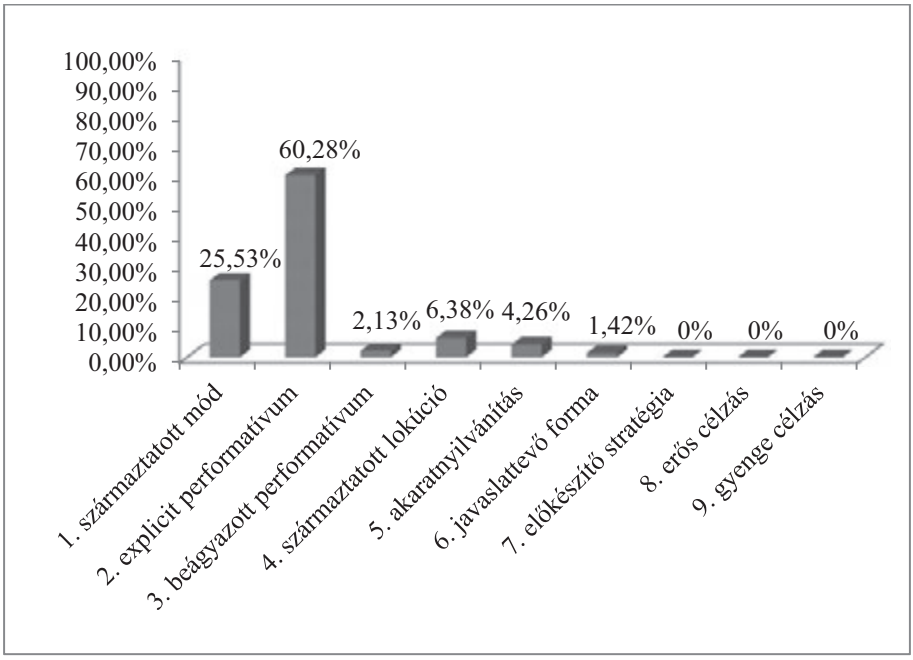

2. ábra: A kérések megoszlása a kérési szándék megjelenítési módjai alapján

A legdominánsabb típus a *kér* performatív ige segítségével megvalósított explicit performatívum (2) volt a levelekben, amely eredmény hasonlóságot mutat a korábbi történetiekkel. A kérések 60,28%-ában, 85 esetben ilyen módon formálták meg kéréseiket a levélírók. Példa erre: „Dobrán njnts arra ualo mester azért kérlek hogy küld oda Dobrára" (1632).[48] Megfigyelhető volt, hogy a *kér* mellett a *vár* ige is jelentkezett hasonló szerepben az anyagban, például: „Választ várok tüled" (1634).[49]

Nagy arányban fordult elő a legdirektebb kategória, a felszólító móddal kifejezett származtatott módú (1) kérés is a misszilisekben, ami szintén megtámogatja az eddigi eredményeket. 25,53%-át (36 db) tette ki ez a csoport az összes kérésnek. Példaként: „affelehezis valami keves mezet külgiön Nagyságod mert itten igen keves vagion" (1635).[50]

[48] LobkPopp. 24., 1632.
[49] LobkPopp. 36., 1634.
[50] LobkPopp. 41., 1635.

Meghatározó szerepet töltöttek be a származtatott lokúcióval (4) létrehozott kérések. Ezek az összes kérés 6,38%-át (9 db) adták. Példa erre: „gondot kőlliene rea uiselnj, miuel tenéked atták azt az Joszágot előb hogÿ sem másnak" (1638).[51]

Hangsúlyos volt még az akaratnyilvánítással (5) megformált kérések jelenléte a levelekben, ugyanis 4,26%-a (6 db) az összes kérésnek így jelent meg. Példa a csoportra: „akorom hogi Vegezzet kegyelmedt az Paripa fellöl velle" (1630).[52]

Csupán pár adattal képviseltette magát a levelekben a mai magyarban gyakran előforduló kategória, a beágyazott performatívum (3). 3 esetben, a kérések 2,13%-ában hozták létre így kéréseiket az írók. Például: „Erről akarálak Leuelemmel megh találnj, es kérnj, […] hogÿ az Purgoltot egÿ njhanj napra bocsáttad uolna ide hozzánk" (1634).[53]

Szintén néhány példa jelentkezett a javaslattevő formára (6) az írásokban. Ez a hallgatóorientált típus az eddigi kutatásaimban nem szerepelt, így figyelemre méltó a használata. 2 alkalommal, a kérések 1,42%-ában alkották meg így kéréseiket, ahogy a következő esetben is: „Nem artána az Vrnakis ŵ Nagyságanak jrna Nagyságod, ha egi felöl semmj sem lenne, talland mas felöl lenne valami" (1640).[54] A további indirekt csoportok nem mutatkoztak meg a vizsgált anyagban.

A férfiak és a nők kéréseinek összevetése után több azonosság jelent meg, hiszen mind a két csoportnál a legdominánsabb típus az explicit performatívum (2) volt, amit követett a legdirektebb kategória, a származtatott mód (1). Különbség is akadt az összehasonlítás során: a férfiaknál ugyanolyan arányban fordultak elő a származtatott lokúcióval (4) és az akaratnyilvánítással (5) megformált kérések és mindezek náluk a harmadik legtöbbször alkalmazott típusokat jelentették, míg a nőknél a származtatott lokúció (4) gyakrabban szerepelt a kérések létrehozásakor az akaratnyilvánításhoz (5) képest. Egy-egy adat jelentkezett a férfiak kéréseinél a beágyazott performatívumra (3) és a javaslattevő formára (6), a nőknél ellenben a beágyazott performatívumra (3) több példa mutatkozott, mint az indirekt javaslattevő formára (6).

Megvizsgáltam, hogy látható-e összefüggés a kérések tárgya és megjelenítési módja között. Szinte mindegyik tárgyú kérésüket több mint 50%-ban a *kér* performatív ige segítségével, azaz az explicit performatívummal (2) alkották meg a levélírók. Figyelemre méltó volt, hogy a bizalmat kérő kéréseket viszont elsősorban a legdirektebb formával, egyszerű felszólító móddal hozták létre. Feltehetőleg ebben az esetben azért alkalmazták a leginkább közvetlen típust, mert szavahihetőségüket akarták bizonygatni, valamint mindenképpen mutatni akarták a másik félnek, hogy ígéretüket be fogják tartani, és elkészítik, elvégzik az ígért cselekvést. Úgy vélték tehát, hogy bizalomkérésük jogos, így megengedett a származtatott módú (1) kérés is. Valamely cselekedet vagy intézkedés kérése alkalmával a legkülönbözőbb módokon formálták meg kéréseiket a levélírók. Nagy arányban jelentkeztek a legdirektebb kategóriák (1, 2), de emellett az indirekt javaslattevő forma (6) is csak itt szerepelt. A kategóriák változatosságának alkalmazása a cselekvések és az intézkedések típusától füg-

[51] LobkPopp. 59., 1638.
[52] LobkPopp. 14., 1630.
[53] LobkPopp. 35., 1634.
[54] LobkPopp. 80., 1640.

gött. Érdekesség volt továbbá, hogy látogatásra buzdításkor és az udvarból hiányzó mesteremberek kérésekor csupán a *kér* igével, explicit performatívummal (2) valósították meg kéréseiket.

7. Eredmények II.

7.1. A levélírók kérései az udvariasság szempontjából

Ahhoz, hogy megkíséreljek kijelentéseket tenni arról, vajon a direktebb formák használata milyen célból történt a misszilisekben, helyénvaló, udvarias vagy udvariatlan viselkedést mutatnak-e a kérési módok, kigyűjtöttem a levelekben található megszólításokat, nagy figyelmet fordítva a kérésekben előfordulókra. Ez alapján az alábbi megszólítástípusok jelentek meg a misszilisekben:[55]

1. Névmás: *te*
2. Névmást helyettesítő névszói formák, amelyek egyben tiszteleti nevek is: *kegyelmed*, *nagyságod*
3. Névszói megszólítások:
   rokoni viszonyt jelölők, jelzővel álltak: *Szerelmes edes Aszoniom Aniam*, *edes fiam*, *jo Fiam*, *szerelmes öciem Uram*
   a levélíró és a címzett közötti társadalmi viszonyt kifejező szó (tiszteleti név), amely jelzővel jelentkezhetett: *edes Azzoniom*, *kegielmes Aszoniomnak*
   a levélíró és a címzett közötti rokonsági és társadalmi viszonyt kifejező alak, szintén jelzővel: *Nagyságos Nekem szerelmes Aszoniom Aniam*
4. *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatok: *mint szerelmes Aszoniom Aniamnak*, *mint kegielmes aszoniomat*, *mint szerelmes Bátyám Uramnak*, *mint jo akaro Uramat*.

A kérések megformálásánál legtöbbször a levélírók nem alkalmaztak megszólításokat, ha mégis használtak, akkor a fentebb felsoroltak közül általában a *kegyelmed*, valamint a *nagyságod* tiszteleti nevekkel szólították meg a címzetteket. Ezekhez járultak a direkt kérési stratégiák, például „Nagyságod ne feleits mast megh köldene az belest az dolmani alla es az ssiniort az mentekre mert mindgyart keszek lennenek tsak az heiaual vagyok hoszaiok" (1627).[56] Mivel leginkább így szerepeltek az anyagban, ez a fajta közvetlen kérési típus helyénvaló viselkedés, egyszerű tiszteletadás lehetett a korban.

Bizonyos esetekben, ha kérésük fontos volt, akkor a rokoni viszonyt hangsúlyozták kéréseiknél az írók, ezáltal is remélték, hogy kérésük, vágyuk teljesülni fog. Az alábbi példánál is ez olvasható, hiszen Csáky Anna Franciska nagyon szerette volna, hogy testvére írjon édesanyjuknak, mivel anyjuk nagyon búsult a férfi rosszulléte miatt: „szerelmes öciem Vram az mikor kegyelmedtnek alkolmatossaga leszen irion ö kegyelmének Vigaztalassara." (1630).[57] A bizalmat kérő kéréseknél is többször utaltak a hozzátartozói kapcsolatra a kérők, így tompították az egyszerű felszólító móddal megalkotott direkt kéréseiket. Példaként: „El hid edes fiam hogj en nalamis

[55] Hasonló felosztás szerepel: Sárosi, „Nyelvtörténet és udvariasságkutatás", 164.
[56] LobkPopp. 9., 1627.
[57] LobkPopp. 14., 1630.

nalam wagjon az emberseg latwan awagy ertwen ö kegjelmenek njawaljajath" (1632).[58] A levélíróknak a misszilisei alapján látható volt, hogy nem éltek gyakran az írásokon belül az ilyen típusú megszólításokkal, ha mégis így tettek, annak minden egyes esetben oka lehetett, ezért az efféle megszólításokkal ellátott kéréseket a stratégiai udvariasság kategóriájába soroltam.

A *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatok a levelek bevezető részében szinte mindegyik misszilisben jelen voltak, ezért a helyénvaló viselkedéshez, az egyszerű tiszteletadáshoz kötődött megjelenésük. Ellenben ha a levélen belül, és kifejezetten a kéréseknél mutatkoztak, pragmatikai cél húzódott használatuk mögött, és a stratégiai udvariasság részeként értelmeztem őket. Példa rá: „kegyelmedett azertt kerem mint jo akaro Uramat Attyam fiatt, kett avagy harmad napigh valo itt letett illy allapatunkban Pulchortt Uramnak ne neheztellye, sőtt paranczollyon nekj, hogy migh Isten jobra fordettya allapattyat legyen itt." (1633).[59]

Nem csupán bizonyos megszólítások segítségével válhattak a közvetlen módon megalkotott kérések udvariassá, hanem más, a kérések szerkezetében megjelenő elemekkel is. A *méltóztassék* ige szereplését is a mondatokban stratégiai udvariasságnak tekintettem. A következő példánál társadalmilag egyenrangú felek, nemesek közötti levélváltásban jelent meg: „Kerem Nagyságodat mint jo akaro Aszonyomat, Nagyságod ha ualami oly bizonyost hal. az mi kegyelmes Vrunk Posonba menetele felöl, meltoztasek Nagyságod nekűnkis megh irnya" (1634).[60] A *kér* performatív igéhez további tagok társulhattak, amelyekkel a levélírók kérései udvariasnak számítottak. Az *alázatosan* szó a 17. századtól jelentkezett mellette, és Kertész Manó leírásában is udvarias kérési típus volt.[61] A levelezésben Poppel Éva barátja, Széchy Dénes így írt az asszonynak: „kerem Nagyságodat alazatossan, ha az Doctor Nagyságodnal uolna mégh. boczatana ide enyhany napra" (1639).[62] Az *Istenért kérem* fordulat is előfordult a misszilisekben mint udvarias kérési mód, például: „Ugÿan az Istenert kérem Nagyságodat mint kegyelmes Uramat, siessen jőnj, mert szerencse ha életben érj Nagyságod Aszoniomat eő Nagyságat" (1638).[63] A *szeretettel* vagy az *igen felette kér*-rel megalkotott kérések is túlléptek a helyénvaló kérési típusokon, így a pragmatikai céllal létrehozott udvariassághoz soroltam őket. Poppel Éva fiának küldött leveleiben jelentkeztek erre példák: „Kérlek szeretettel adas valahonnéd hat ezer Teglát" (1639),[64] valamint „Ugÿan fölőtte igen kérlek edes Fiam ne had heaban ebbelj kéresemet" (1633).[65]

Habár udvariatlan levél szerepelt a vizsgált anyagban, udvariatlan kérések nem jelentkeztek benne. Érdekesség volt, hogy ezzel a típussal csupán Poppel Éva írásában találkoztam. Fiának írt elkeseredett levelében megcáfolta gyereke állítását, hogy elvette volna tőle az orvosát, Purgollt doktort, amit már csak azért sem tehetett, mivel a doktor mindkettőjük alkalmazásában állt. Az udvariatlanság érzékeltetése a misszilisben található *te* névmás halmozásával is történt, ugyanis fiának írt további leveleiben ennek hangsúlyos használata más esetekben nem jelentkezett.

[58] LobkPopp. 18., 1632.
[59] LobkPopp. 29., 1633.
[60] LobkPopp. 34., 1634.
[61] Kertész Manó, *Szállok az úrnak: Az udvarias magyar beszéd története* (Budapest: Révai Kiadás, 1932).
[62] LobkPopp. 69., 1639.
[63] LobkPopp. 51., 1638.
[64] LobkPopp. 71., 1639.
[65] LobkPopp. 30., 1633.

Példa erre: „latczik sem az anjadhoz, sem az atjad fiaihoz walo igaz zeretet ninczen benned, Hanem az nagj goromba Termezet hogj zolgaidat fellieb beczüleöd az te anjadnal, Azt túdnam en […] te igaz fiu wolnal, Vrÿ Termezet volna benned, túdwan az en mostanj keserúsegemeht magadtolis megh kellene gondolnod hogj Inkab nalad wolnais, Ide kellene kúldened az doktort, nem hogj Innet hiwatod tölem" (1632).[66]

8. Következtetések[67]

Írásomban Lobkowitz Poppel Éva levelezése alapján ismertettem a középmagyar korban jellemző kérési és udvariassági hagyományt. A misszilisek majdnem 70%-ában előfordultak kérések. Az előzetes hipotézisekkel megegyezően az anyagban a direkt típusok domináltak: elsősorban a *kér* performatív igével megalkotott explicit performatív (2), valamint a felszólító móddal létrehozott származtatott módú (1) kérések jelentek meg a legnagyobb számban. Meghatározó szerepet töltöttek be a származtatott lokúcióval (4) és az akaratnyilvánítással (5) megformált kérések. A mai magyarban gyakori stratégiák (3, 7) nem, vagy alig jelentkeztek a levelekben. Mindezek párhuzamba állíthatók a korábbi történeti eredményekkel.

Habár a férfiak és a nők kérési módjainak összehasonlításakor a férfiaknál a közvetlenebb kategóriák jelenlétére számítottam az asszonyokkal szemben, mindegyikőjüknél hasonló arányban szerepeltek a direkt típusok. Kéréseik között csupán kis eltérés mutatkozott. Egyrészt a különbség abban állt, hogy a nők többször kértek írásaikban a férfiakhoz képest, másrészt a közvetettebb stratégiáknál a gyakoriság szempontjából sorrendi különbözőségek is jelentkeztek a két nem esetében.

A misszilisekben és különösen a kérésekben levő megszólítások kigyűjtése után a kérések udvariasságáról is lehetett észrevételeket tenni. A korban a direkt formák használata (2), (1) általában semleges, azaz megfelelő, helyénvaló viselkedésnek számíthatott. Ilyen esetben vagy nem szólították meg a levélírók a címzetteket, vagy ha mégis, akkor a *kegyelmed* és a *nagyságod* tiszteleti neveket alkalmazták a közvetlen kérési kategóriák mellett. Bár korábban azt feltételeztem, hogy az indirekt módok jelentették akkoriban az udvarias kérési típusokat, fontos kéréseknél további más megszólítások (például a rokoni viszonyt hangsúlyozó *edes fiam* vagy a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatok) árnyalták a direkt kérési módokat, ezáltal pedig udvariassá/udvariasabbá tették azokat. A megszólításokon kívül az udvariasság további elemek segítségével is megvalósítható volt: a *méltóztassék*, a *kérem alázatosan*, az *Istenért kérem*, valamint a *szeretettel* és az *igen felette kér* szerkezetekkel. Udvariatlan kérések nem szerepeltek a korpuszban.

A jelen alkalommal egy 17. századi nemesi levelezés kéréseit tanulmányoztam, de érdemes lenne a továbbiakban más középmagyar kori és későbbi korokból származó anyagokon is megvizsgálni, hogyan alakult a levelekben a kérési és udvariassági hagyomány.

[66] LobkPopp. 17., 1632.

[67] A tanulmány elkészítését 2020. október végéig az NKFIH – OTKA K 116217. számú munkálat, 2020 novemberétől pedig az NKFIH FK 135186. számú projekt támogatta. Ezúton szeretnék köszönetet mondani doktori témavezetőmnek, Sárosi Zsófiának szakmai segítségéért.

ABSTRACT

The tradition of requests and politeness in Middle Hungarian letters

In my study, I present an analysis within the framework of historical sociopragmatics. This involves the subject of requests in Middle Hungarian letters, the way they are expressed and the characteristics of their formulation. I have chosen the correspondence of a noblewoman, Éva Lobkowitz Poppel, and have examined 96 letters. For the purposes of the identification and interpretation of the different strategies of requests in the writings of the 17th century, I applied the speech act theory and the nine categories created by Blum-Kulka, House and Kasper, which characterize the requests from the most direct to the most indirect. In order to establish what could be considered as usual and acceptable behaviour in that era or – deviating from that for any reason – what could be seen as polite or impolite, I used the concepts of relational work in my research.

In terms of forming requests with the preliminary hypotheses, direct request types dominated in the material, strategies common in modern Hungarian did not appear or barely appeared in the letters. All of these can be compared with previous historical results. After collecting the greetings in the letters, and in particular in the requests, it was possible to comment on the politeness of the requests. The direct form of address was considered neutral in the Middle Hungarian era, so this could have been the acceptable behaviour in those days. Although I previously assumed about politeness that indirect modes were the polite request types at that time, certain salutations were used to make direct request modes for important requests polite/more polite. Apart from the salutations, politeness could be expressed with additional elements.

Németh Dániel

Szövegjellemzők történeti vizsgálata három középkori egyházi ének változataiban

1. A kutatás kerete

Tanulmányomban a készülő doktori disszertációhoz végzett kutatásomnak a szövegváltozással kapcsolatos egyik alapvető elméleti kérdését mutatom be, amely középpontjában nem kizárólag a nyelvi változás, hanem az egyéni műveltség jellemzői és kulturális okok is állhatnak. Olyan jelenségeket keresek, amelyek a szövegszint létrehozásával kapcsolatosak, de nem magában a szövegben fordulnak elő: a segédszövegek, paratextusok és egyéb, nem a szöveghez tartozó, de nyelvi elemekből felépülő jelzések. Az elemzési módszer (a szövegrekonstrukció,[1] valamint a szövegtípusok és szövegjellemzők történeti vizsgálata[2] mellett) a dimenzionális nyelvszemlélet[3] tipikus alkalmazási területe, a komplex nyelvemlékelemzés. Ennek alapja a nyelv területi tagoltságának és időbeli változásának figyelembevétele, harmadik dimenzióként pedig megjelenik a nyelvhasználat kulturális beágyazottsága.

A kutatásban három egyházi ének szövegváltozatait hasonlítom össze első előfordulásuktól 1676-ig. Ekkor jelent meg ugyanis Kájoni János nagy énekeskönyve, a *Cantionale catholicum*, amelyben e szövegek együtt, több változatban is megtalálhatók. A három szöveg: *Te Deum laudamus* (Téged, Isten, dicsérünk; rövidítve TDL[4] – ennek megrövidült változata a *Te Deum summa szerint*, röviden TDS),[5] *Ave Maris stella* (*Üdvözlégy, tengernek csillaga* vagy *Tengernek fényes csillaga*; rövidítve AMS) és az „Angyaloknak nagyságos asszonya" kezdetű Mária-ének (Vásárhelyi András kantilénája, rövidítve ANA).

A három szöveg műfaji megoszlása tudatos választás eredménye. A TDL egy Istenhez szóló, míg az AMS Szűz Máriát megszólító himnusz, az ANA pedig Mária-ének, kantiléna. Így a szövegek között némi fokozatosság kimutatható. Frazeológiai szinten olyannyira közel állnak egymáshoz, hogy Vásárhelyi énekében a TDL Máriára vonatkoztatott változatának, a *Te Marianum*nak[6] és az AMS egyes részeinek

[1] Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987), 6.
[2] Gallasy Magdolna, „Szövegtörténet", in Kiss Jenő és Pusztai Ferenc, szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve,* 226–246 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018), 227.
[3] Juhász Dezső, „Dimenzionális nyelvészet", in Balázs Géza, szerk., *Nyelvészetről mindenkinek:* 77 *Nyelvészeti összefoglaló*, 61–64 Budapest: Inter Kft., 2011), 61.
[4] E rövidítések saját jelöléseim. A fordítások esetében a latin alapszöveg kezdőszavainak első betűjeléből állnak, mert a magyar fordítások e tekintetben csak többféle megoldást adnának.
[5] A rövidítés betűjelei ezúttal a latin cím rövid változatából és a „summa szerint" szintagma rövidítéséből áll.
[6] Vadai István, „Vásárhelyi András Mária-énekéről", in Szádoczki Vera, szerk., *Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon*, 153–170 (Budapest: MTA, PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 159–160.

hatása is feltételezhető,[7] de találhatunk közelebbi párhuzamokat egy imádság háromféle szövegében a kantilénát megelőzve ugyanabban a kódexben.[8] A szövegek kiválasztásánál figyelembe vettem, hogy kellő számban legyenek szinkróniában létező szövegváltozatok, de egyúttal mindhárom szöveg jusson el 1676-ig. Ezáltal nemcsak nagyobb ívű, történeti kutatások, hanem a kortárs szövegek miatt az egy korban egymás mellett létező nyelvi jelenségek is adottak.

Szövegcsoport	**Te Deum laudamus (= TDL)**	**Ave Maris stella (= AMS)**	**„Angyaloknak nagyságos asszonya" kezdetű ének (= ANA)**
Műfaj	Himnusz	Mária-himnusz	Mária-ének, kantiléna
Közvetlen nyelvi háttér és művelet	Latin nyelvű eredetiből magyar fordítás	Latin nyelvű eredetiből magyar fordítás	A korban közismert Mária- titulusok magyar nyelvű összeszerkesztése
Az első előfordulások szerkezete	Váltakozó hosszúságú 27 rímes prózai sor gondolat-párhuzamokkal	Rímes prózából lett 7 versszak, váltakozó szótagszámú sorokkal	17 és 16 db 4 soros versszak, 9–12 szótagszámú sorokból
A 17. századi változatok szerkezete	Rímes próza 29 váltakozó hosszúságú sorból; 22 és 14 db 8 szótag hosszú, 4 soros versszak	7 db 8 és 6 szótag hosszú sorokból álló 4 soros, versszak	9 és 10 db 12 szótag hosszú sorokból álló 4 soros versszak
A hagyományban elkülönült szövegváltozat	Te Deum summa szerint (= TDS) Te Marianum	Draskovich János fordítása = 6 szótagos Nyéki Vörös Mátyás fordítása = 8 szótagos	9 (= Hajnal Mátyás szerkesztése) és 10 versszakos változat
A vizsgált változatok száma 1676-ig	51 (+15 TDS)	25	15

1. táblázat: A korpuszt alkotó szövegek és néhány jellemzőjük

A szöveget mint kutatási tárgyat több tudomány(ág) is magáénak tudja, részben emiatt a szöveg fogalmának meghatározására nem is létezik egyetlen általános érvényű definíció.[9] A következőkben a szövegen kizárólag vizuális, írott nyelvi elemek olyan halmazát értem, amely (a nyelvemlékpusztulás okozta töredékesség figyelembevételével) legalább egy tagmondatból áll, irodalmi igénnyel és valamilyen pragmatikai kötöttséggel készült. Önálló változatként kezelem a töredékként megmaradt, olykor

[7] Frick József, *A középkori magyar himnuszköltészet* (Kolozsvár: Stief Jenő és társa papirosáruházának könyvsajtója, 1910), 106.
[8] Prédikáció előtt, az Üdvözlégy elmondása előtt szokták elimádkozni, de a többféle változat már az általánosabbá válást sejteti, l. Timár Kálmán, „Magyar kódex-családok (Negyedik közlemény)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 39 (1929): 16–28, 27; Németh Dániel, *Az „Angyaloknak nagyságos asszonya" kezdetű Mária-ének hagyományozódása* (Budapest: ELTE BTK, 2015), [Mesterszakos diplomamunka], 14–17.
[9] Gallasy, „Szövegtörténet", 226.

csak egy-két sorból álló emlékeket is,[10] ha körülöttük található metatextuális utalás szövegszerűségükre – a funkciót figyelembe véve érthető, hogy akár egyetlen szó vagy mondat is lehet szöveg értékű,[11] hiszen ezek is fontos művelődéstörténeti kapcsolatokra, a változatok elterjedtségére, ismertségére is utalnak. Az eddig feldolgozott szövegváltozatok: TDL 51 + TDS 15, AMS 25, ANA 15; azaz 3 szövegnek összesen 106 variánsát vizsgálom.

2. A szövegtörténet keretei

A szöveg – ami inkább leírható, mintsem meghatározható[12] – a nyelvtudomány több ága számára is hasznos (a szövegtan nem egységes a szöveg szemléletében). A történeti nyelvészet a komparatisztikai haszna mellett egy adott nyelv legkorábbi korszakait is (minden korlát ellenére) ezen keresztül ismeri meg. Ezenkívül a szövegszint nyelvi elemzése a szövegtörténet hatókörébe tartozik. A szövegtörténetben is kulcsfontosságú annak a vizsgálata, hogy mi hagyományozódik korszakokon át, mi változik – a nyelv története megmaradás és változás. A diakrón nyelvészetnek jól kidolgozott módszerei vannak a rekonstruálásra, csakhogy ezek a kisebb nyelvi szinteken érvényesíthetők, a szövegek esetében kevésbé sikeresen alkalmazhatók.[13]

A szövegtörténet számára hiányos az elemzés tárgya.[14] Beszélt nyelvi szövegtípusok[15] a 20. századig jellemzően nem maradtak ránk, az irodalmi szövegek nyújtják a nyelvemlékes elemzés lehetőségének nagy részét. Emellett a valamilyen okból töredékké vált szövegeket is be kell vonni a vizsgálatba,[16] mert a funkciót figyelembe véve érthető, hogy akár egyetlen szó vagy mondat is lehet szöveg értékű.[17] Egy-egy szövegjellemző (amelyek mentén a szövegeket típusokba sorolhatjuk) vagy szövegfajta akkor is vizsgálható, ha maga a nyelvemlék hiányos. A megmaradt kevés szövegből is világossá válik, hogy hagyományba ágyazódottságukból adódóan számos szállal kötődnek egymáshoz, így némi képet kaphatunk a hiányzó szövegemlékekről is. Szövegváltozatok és szövegcsaládok élnek egymás mellett és után is.[18] A szövegtörténet jelentheti egy-egy szöveg történeti nyomon követését is: mi volt az eredeti szöveg, milyen változatai jöttek létre, milyen okok és körülmények következtében változott.[19]

A szöveg mint funkcionális egység meghatározott pragmatikai funkcióval lép be a hagyományba. A szöveg megalkotása és használata mint nyelvi tevékenység függ a mindenkori társadalmi és kulturális körülményektől, valamint attól, ahogyan a nyelvhasználók a világot és benne a kommunikációs helyzetüket a saját nézőpont-

[10] L. Gallasy Magdolna, „Szövegtörténet [Az ősmagyar kor]", in Kiss Jenő és Pusztai Ferenc, szerk., *Magyar nyelvtörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 268; Gallasy, „Szövegtörténet", 228.
[11] Uo., 227.
[12] Uo., „Szövegtörténet", 228.
[13] Gallasy Magdolna, „Szöveg és hagyomány", in *Kerekasztal körül: Huszonöt nyelvészeti tanulmány*, szerk. Juhász Dezső (Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1999/2016), 38–39.
[14] Uo., 39.
[15] A műfajtipológia irodalmi szövegfajtákra szorítkozik, a szövegtipológiába a szóbeliség szövegtípusai is beletartoznak, l. Szikszainé Nagy Irma, *Leíró magyar szövegtan* (Budapest: Osiris, 1999), 277.
[16] Gallasy, „Szöveg és hagyomány", 40.
[17] Gallasy, „Szövegtörténet", 227.
[18] Uo., 228.
[19] Uo., 227.

jukból látják.[20] Emellett a szöveg fajtájából is adódik, hogy a nyelvközösségen belül milyen erős a szabály változatlan használatra.[21] A változás–megmaradás arányai szövegfajtákhoz kötöttek: teljes egészében vagy csak szövegjellemzőkben hagyományozódik. A szöveghagyományok története fellazulhat.[22]

A magyar szövegek történetére vonatkozó vizsgálatok elég kis számban képviseltetik magukat. Ennek egyik oka a munka közben jelentkező módszerbeli nehézségek, megoldásra váró problémák sora.[23] A textus körülhatárolható, zárt, ezáltal elemezhető, de a fennmaradása a véletlenen múlik. A kontextustól időben egyre távolabb haladva korlátozódik a megismerhetősége. Az intertextualitás a történetiségben határnélküliséget okoz. Ezáltal az „egymásba mosódás tovább sokszorozza a régi korokra vonatkozó ismeretek hiányaiból fakadó konkrét munkálkodásban jelentkező nehézségeket".[24]

3. A három szöveg összevethető jellemzői

Az újabb filológiai kutatások egyik fontosabb tanulsága, hogy nincs szövegeinknek egyetlen olyan – bármilyen egyszerű – ismérvünk sem (szerzőség, terjedelem, versforma stb.), mely szilárdnak, változatlannak volna tekinthető.[25] A TDL és az AMS fordítás, az ANA szerkesztett szöveg. Ez a késő ómagyar kolostori irodalomban gyakran valamiféle mértékű átdolgozást is jelentett, olykor a műfajváltás is bekövetkezett.[26] Ez a XVII. században a szövegek formájának igen eltérő voltában is igazolható. Azaz kizárólag a hagyomány az egyetlen támpont arra vonatkozólag, hogy mit tekintünk önálló szövegnek és mit szövegváltozatnak. A vizsgált szövegek kapcsán a következő jellemzők szolgálhatnak azonosításként: szerzőség (avagy a fordító, másoló – a szövegalkotó személyének) kérdése; a címek vagy címelőzmények jelenléte; a forma és felépítés; a tartalom (a szónál nagyobb tartalmi egységek szerinti bővülés vagy redukálódás) alakulása; a nóta, dallam jelzése; az éneklés alkalma; rendi, felekezeti besorolás; végül az elterjedtség, ismertség.

Az első tulajdonság vizsgálata rendkívül nehéz, olykor csak az átvevő, újrakiadó nevét ismerjük, de az is előfordul, hogy csak a nyomdászét, aki a kötetet kiadta. A három szöveg újkori feldolgozásaik közül az AMS 6 szótagos változatának ismerjük biztosan a fordítóját, de ez a szöveg is rendkívül változékony. Ebből az újszerűségének hatása mellett arra lehet következtetni, hogy a szerző vagy a fordító személye kevésbé volt fontos azonosító (legalábbis e szövegek esetében). Ez árulkodó lehet a korabeli deáki, literátusi, irodalmi szereplők kapcsolati rendszeréről. Bár ismeretes előttünk annak példája, hogy szerzők átvesznek műveket, az általam vizs-

[20] Uo., 227.
[21] Gallasy, „Szöveg és hagyomány", 40.
[22] Uo., 43.
[23] Uo., 38–39.
[24] Gallasy, „Szöveg és hagyomány", 39.
[25] Horváth Iván, „Szöveg" in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába,* szerk. Hargittay Emil, 2003. (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 100.
[26] Korondi Ágnes, *A misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban: Misztika-recepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben* [Doktori disszertáció] (Kolozsvár: Babeș-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Hungarológiai Doktori Iskola, 2014), 9.

gált szövegek esetében ez a kapcsolat jelöletlensége miatt filológiai háttérmunkával deríthető csak fel.

Másrészt nem vettem fel a szerzés, másolás, kiadás helyére vonatkozó adatokat sem (ezzel szemben mások a szöveg azonosítására szolgáló jellemzők között tartják számon),[27] hiszen ez a legritkább esetekben van csak jelölve. Másrészt ezek „közszájon" forgó szövegek, még a fordítók kiléte sem szerepel a szövegek mellett, legfeljebb a TDL-nél a hagyomány által fenntartott „legendás" szerzők nevei. Nyomtatott kiadások esetében ugyancsak esetlegesen egyezhet a kiadás helye az eredeti származási hellyel. Ezért ezen adatokat ezúttal nem vizsgálom. Ugyanakkor a szövegalkotói kérdésekkel együtt az egyes kötetek leírásánál, a szövegek jellemzésénél ki fogok térni.

Az utolsó tényező furcsának hathat, ugyanakkor azzal lehet indokolni szövegjellemzőkhöz való tartozását, mert a szóbeliségben való jelenlét nyomai (l. nótajelzések) a terjedésben szerepet játszanak. Így bizonyos nyomok alapján az ismertség (kompilációk, téves összecsengések, apró, szórendbeli eltérések) utalhat szóbeli jelenlétre, még ha a szövegek között konkrét példányok nem igazolják is a kapcsolatot. Másrészt az ismertebb szövegek azonosítása elég kevesebb metaszöveggel, illetve másféle azonosító elemekkel történhet a rájuk való utalás – így kihat a szövegjellemzők rendszerére. A fejből lejegyzett szöveg esetén megfigyelhető hasonló szövegekkel való összecsengés is támpont lehet a szövegeknek a hagyományba való beágyazódásának vizsgálatára.

E megfontolások alapján felvehető lenne a szövegjellemzőként még a szóbeliséghez vagy írásbeliséghez való erősebb kötődés, de ennek vizsgálata aligha lehetséges teljes biztossággal, hiszen csupán az oralitás mára e műfajban aligha juttatott el szövegeket a középkor végéről (vö. az archaikus népi imákkal). Amelyik szöveget nem jegyezték le, azt az utókor nem tudja csak közvetetten e kérdésben vizsgálni.

A továbbiakban ezek közül a jellemzők közül a címelőzményeket, a formát és ezzel összefüggésben az általános felépítésben nyomot hagyó változásokat, az alkalom szerepét, a nóta- és dallamjelzéseket és a záróformulákat mutatom be. Ezek a legfontosabb és legjobban vizsgálható szempontok, mivel ezekből van a legtöbb és/vagy legegyértelműbb adat.

A szövegek azonosítását segítik a szerző nevének, az írás, másolás, közzététel helyének és idejének közlése. A cím a szöveg műfajára és tartalmára is utalhat. Szövegek létezhetnek cím nélkül is, de az azonosítását segíti, mivel az egész szövegösszefüggésben mutat rá a szövegre. Ugyanígy a „vége" jelzés sem része a szövegnek.[28]

Fontos lehet megemlíteni, hogy a címelőzmény legfontosabb eleme a hagyományos szerzőhöz való csatolás, illetve az általuk létrehozott szöveg valamiféle megnevezése (himnusz, psalmus, ének vagyis canticum, symbolum, hálaadás). Noha ezek ma eltérő műfajok, ekkor még csak amolyan „generális címek", amelyek legfontosabb feladata az éneklésre, nem pedig a különlegesebb jellegre való utalás.[29] Ezek jelenléte jól mintázza a szövegek alapvetően három különböző elemből való összegyúrását (megszólítás [titulusok sorolásával ennek oka], kérés megfogalmazása, biztosíték a kért javak elnyerésére). Véleményem szerint az egység kijelölése és a többi szövegtől

[27] L. Balázs János, *A szöveg* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 97.
[28] Uo., 635.
[29] Horváth Cyrill, s. a. r., *Középkori magyar verseink,* Régi magyar költők tára, I. kötet: (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1921), 43.

való elhatárolása is fontos szerepe lehetett ezeknek a rövid címkéknek. Főleg akkor feltűnő ez a tulajdonság, ha a záróformulák meglétével vetjük össze, ugyanis az gyakorta hiányzik a legkorábbi szövegek esetében.

A mai értelemben vett címnek ekkor még csak előzményeiről lehet beszélni (funkciójában és felépítésében eltérő a maitól).[30] A kódexek korában nagyjából hasonló funkciót lát el a rubrika, vagyis az előírás, szabály, amely tájékoztat a szöveg elmondása körüli teendőkről és esetleg annak eredetéről, hasznáról stb. A legtöbb teret ez engedi az egyéni megoldások alkalmazására, ez a legterjedelmesebb felülete a szöveg jellemzésének is, mivel ez a legösszetettebb funkcióval bíró tartozéka a szövegeknek.

A cím nem tartozik szervesen a tartalomhoz,[31] ezért ezekre a „szövegekre" kevésbé lehetnek hatással a korábbi ismeretek, elvárások. Vagy éppen fordítva, az éneklésben való jártasság és egyéni szövegismeret eredményezhet pontosabb, jobb, tömörebb vagy épp terjengősebb címszöveget. Nagyon gyakran változatlanul marad, ez minden bizonnyal a hagyomány követéséből adódik. Úgy vélem, emiatt ez olykor lehetőséget is biztosít a nyomtatványok esetében, hogy az eredeti szerzői hangjelölési, helyesírási törekvések megmutatkozzanak. Ez tehát fontos tér lehet a fej és kéz viszonyának a nyomdai tevékenység és kéziratos az előzményszöveg hatásaitól mentes vizsgálatára. A legkevésbé változó metatextuális elem a szövegek lezárása, amely nagyon kis arányban vonódik egyéni használatba.

4.1. A *Te Deum laudamus* mint szöveg

A TDL eredetileg nem verses alakú, de a benne található gondolatok mélysége miatt az egyik legkedveltebb és legszebb himnusz, amelyet általában az elsők között fordítottak le nemzeti nyelvekre. A különböző fordításokból felismerhető bizonyos dallam, akár énekelhették is magyar nyelven. Többnyire zsolozsmáskönyvekben találhatók a fordítások, csak két esetben vannak a kódexek közül imádságok közé ékelve, de a közelükben ekkor is felbukkan egy-egy canticum. A fordítások túl kiforrottak, így valószínű, hogy már régóta formálta az éneklés.[32]

Hagyományosan Szent Ágostont és Szent Ambrust tekintik szerzőnek, de valójában ismeretlen szerkesztők különböző időben fűzték össze több elemből. Eredetét a görögben keresik.[33] A himnusz korábbi a hagyomány által kijelölt szerzőknél, legvalószínűbb keletkezési helye Észak-Afrika.[34] Eredetileg ritmikus prózában írt dicsőítő, hálaadó, könyörgő ének 29 verssorban. Felépítése összetett, három szövegből tevődik össze. Első eleme a Szentháromság ősi liturgikus szövegeiből szerkesztett dicső-

[30] Vö. Janusz Bańczerowski, „A cím mint a legkisebb metaszöveg", *Magyar Nyelvőr* 133 (2009): 468–472, 471.

[31] Tolcsvai Nagy Gábor, „A cím szövegtanáról", in *Ember és nyelv: Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére,* szerk. Lengyel Klára és Kugler Nóra, 322–327 (Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1999), 322–323.

[32] Frick, *„A középkori magyar…",* 74.

[33] Holl Béla, s. a. r., , *Katolikus egyházi énekek (1608–1651),* Régi magyar költők tára: 17. század 7 (Budapest: Argumentum Kiadó és Akadémiai Kiadó, 1974), 610. (RMKT, XVII, 7.)

[34] Szentgyörgyi Rudolf, „A kódex tartalma és forrásai: Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei", in *Apor-kódex: 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Régi magyar kódexek 33, kiad. Haader Lea, P. Kocsis Réka, Korompay Klára és Szentgyörgyi Rudolf, 31–57 (Budapest és Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum, OSZK és ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014), 46.

ítés (1–10. sor) és ezt lezáró doxológia (11–13.). Ezt követi egy Krisztus-himnusz, a Symbolum Apostolicum (Apostolok hitvallása) kifejezéseiből – a Jézusra vonatkozó egyházi tanításokat adja (14–21.). Végül a zsoltári idézetekből, részben azokat utánozva egy szerkesztett könyörgés (22–29.) zárja a szöveget. Az ünnepi vagy a vasárnapi zsolozsma első nagy hórájának a végén énekelték/mondták. A nép nyelvén hálaadó istentiszteletek ünnepi énekévé lett.[35]

A feldolgozott szövegek alapján a magyar hagyományban népes változatszáma több formai változáson ment át. Így egységes formai jellemzőt nem lehet sorolni, legfeljebb bizonyos típusokra vonatkozót. Markánsan elkülönül a XVI. század második felétől, először a Huszár Gál könyvében jelentkező *Te Deum summa* szerint változat (TDS), amely ezen a címen a protestáns jellegű munkákban rendre meg is jelenik, csekély mértékű változtatásokkal.[36]

Másik hagyományt képvisel a TDL rövid változata Petri András-énekeskönyvben és a *Cantionale catholicum*ban. Mivel az elsőt a XVII. századi versek repertóriuma a TDS csoportjába sorolta, ezért vettem fel én is ebbe, noha jelentősen eltér a TDS megszokott formájától – amely egyébként rendkívüli stabilitást mutat. Az adatbázis a Kájoninál 1676-ban nyomtatásban megjelent változatot viszont az RMKT XVII/15/B kötet jelzése ellenére nem tartalmazza.[37] Pedig e szövegtípusnak csak ez a két előfordulása ismert előttem. Ezeknek az énekelt változatoknak a dallama is ismert (*Ave Domina*), két sorban 16-16 szótag áll 5/5/6-os ütemben.[38] Ezt a két szöveget célszerűbb lenne külön leágazásnak tekinteni és nem a TDS-ek közé sorolni.

4.2. A TDL szövegjellemzői

E szövegcsoport jellemzője, hogy minden előfordulásnál találni címelőzményt, amely utal a szöveg egységére. A korábbi időkben jellemzően csak rubrikaszerűen feljegyzett műfaji megjelölést vagy latin kezdőszavakból összeálló incipitet találunk, később azonban bővülnek a metatextusok. Jellemzően a legenda által fenntartott szerzőpáros megnevezése társul a latin kezdőszavakhoz és a műfaji megjelöléshez.

Egy kódexben találunk a szöveg magyarul való előadására utaló címet, amely nyilvánvalóan egy szövegjellemzőre utal, de mivel a kutatásba csak a magyar nyelvű változatokat vonom be, így e tényező lényegében irreleváns, ám fontos adalék a korabeli irodalmi igényekre. Emellett önreflexív paratextusként szolgál. Később Madarász Márton könyvében találunk efféle utalást, amely szövegváltozatok elterjedtségéről árulkodik: „Másképpen amint itt mi nálunk ünnepi-napokon szoktak az templomban énekelni".

Az 1574-es Huszár Gál-féle korai protestáns jellegű nyomtatványban tartalmi leírás jelenik meg a címben. Az efféle címek már inkább a paratextusok felé sorolhatók. A vizsgált korszakban tehát a címelőzmény sokfunkciós, átmeneti textus. A leg-

[35] RMKT, XVII, 7, 610.

[36] Németh Dániel, „A Te Deum laudamus magyar nyelvű változatai 1492 és 1676 között", in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben: Tudományos konferencia Pécs, 2019. május 23–25.*, szerk. Bartók István, Jankovits László és Pap Balázs (Pécs: PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020), 167–182, itt: 174–175.

[37] https://f-book.com/rpha/v7/rpha.php?r=1364 (hozzáférés: 2021. 11. 05).

[38] Holl Béla, s. a . r., Régi magyar költők tára: 17. század, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, RMKT, 17, 15/B (Budapest: Argumentum Kiadó és Akadémiai Kiadó, 1992), 610–611.

gyakoribb és legrégibb metatextusok közé tartozik még a záróformula, amely 30 esetben található a szövegek mellett, de változatosságot alig mutat: az *amen* és *úgy legyen* felekezettől függően uralkodó.

Minél inkább kilép a szöveg a nyilvánosság elé, annál több kísérőszöveg jelenik meg. Ezt bizonyítja az elmondás alkalmára, a szövegcsoport szerinti tagolásra található utalások. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy e szöveg is kezd általánosabb ünnepi énekké válni. Leggyakrabban általános éneknek számít, olyan környezetben szerepel, amely különösebb megkötés nélküli használatot enged: a szépség vagy a műfaji (imádság, hálaadás, ének) szerepét hangsúlyozza. Néhány utalás az elmondás alkalmára, amely szemlélteti a tematikus sokféleséget: *reggeli éneklés*, *Úr vétele után*, *ájtatos könyörgések*, *hálaadások*, *Szent Háromságról való énekek*, *mindennapokra való himnuszok*, *Boldogasszony zsolozsmája veternyén*, *a kereszténytyi hitről*.

Egyedül egy esetben fordul elő dallamjelzés. Ez pedig a következő nótát adja meg: *Dicsőítsük magas égben az Istent*.

5.1. Az *Ave Maris stella* mint szöveg

Az AMS latin nyelvű himnusz, szerzője ismeretlen. Egyes felfogás szerint a VI–XI. században keletkezett, mások szerint Clairvauxi Bertalan a szerző. Megtalálható a monte cassinói kolostor egy XI. századi breviáriumában, ezért Szilády szerint a IX. században, St. Gallenben keletkezett és a X. században a monte cassinói gyakorlat terjesztette el.[39] Egyike a legkedveltebb és legismertebb himnuszoknak.[40] Megint mások szerint a VI. században élt Venantius Fortunatus írta. Sziládyval ellentétben Frick szerint a Czech-kódex fordítása is verses formájú szöveg.[41] A legfrissebb irodalom alapján az AMS VIII–IX. századi ének, amelyet Paulus Diaconusnak tulajdonítanak.

Az adventi-karácsonyi időszak, illetve az Annuntiatio (március 25.) ünnepének himnusza. Témája az angyali üdvözlet és Jézus születésének hírül adása. A Mária-himnusznak a liturgiától való elszakadását és imaszöveggé válását lehet látni: a Czech-kódexben a Festetics-kódex szövege átfogalmazva, litániás fohászként szerepel.[42] A Mária-ünnepek általános breviáriumi himnusza, amely röviden összefoglalja a Szűz Máriáról szóló tanítást. A néppel közösen végzett vallási gyakorlaton a lehető legkülönbözőbb alkalmakon is használható szövegről van szó.[43]

A XVII. században két magyar változat élt egymás mellett. Az egyiket Nyéki Vörös Mátyáshoz köti a hagyomány, noha Pázmány imádságos könyveinek köszönheti elterjedését.[44] Ez négy darab, 8-8-8-8 szótagos sorból felépülő versszakokból áll, melyeknek száma 7. A másik változat, Draskovich János fordítása csak 6-os verssorokból épül fel. E kettévált szöveghagyomány eltérő dallamokra épülést is jelent, noha önálló dallamként is ismert volt, hiszen protestáns énekek is épültek arra.[45]

[39] Uo., 635.
[40] Szilády Áron, kiad., Régi magyar költők tára, XVI. század, 1 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1877), 365. (RMKT, XVI, 1)
[41] Frick, *A középkori magyar…*, 73.
[42] Szentgyörgyi, „A kódex tartalma…", 32–34, 51.
[43] RMKT, XVII, 15 B, 420.
[44] Lásd: Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla, s. a. r., *Pécsely Király Imre, Miskolczi Csulak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Régi magyar költők tára, XVII. század, 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 449–459. (RMKT, XVII, 2.) Frick, „A középkori magyar…", 74.
[45] Frick, „A középkori magyar…", 74.

Érdekes módon, az AMS esetében a címek jelzése számos problémát felvet: keveredik a különböző elemekre való reflexió a címtípusokban. Megtalálható csupán a talán már műfaji jelölés, a latin kezdősorból kialakuló indexálásra alkalmas incipit, illetve az éneklés alkalmára vonatkozó utasítás. Bonyolítja e rendszert, hogy ezek vegyítése és latinul való feltüntetése szintén szokásos. Ami figyelemre méltó, hogy magyar elemek szinte alig szerepelnek a címben.

Másrészről érdemes megfigyelni, hogy a korai katolikus énekeskönyvek, amelyek Nyéki Vörös Mátyás fordítását használják, lényegében a cím jelzésén kívül alig közölnek valamit az énekről, leginkább a záróformula hiánya tűnik fel. Talán ez is azt erősíti, hogy a metatextuális lehetőségek kihasználása az, ami leginkább a szerzői szándékokon múlik.

Rögtön az első előfordulás zárásához hozzá kell fűzni azt a magyarázatot, hogy ez egyben az Apor-kódex 2. kezének munkáját is lezárja. Ilyen jellegű fohászok az egész kódex vagy terjedelmesebb szövegek másolása után szoktak felbukkanni.[46] Ezután valóban másik kéz folytatja a másolást, olyan szövegekkel is, amelyek másik változatban már benne voltak a könyvben – ez tulajdonosváltást igazolhat.[47]

5.2. Az AMS szövegjellemzői

E Mária-ének általánossá válását jobban tudjuk dokumentálni, mivel három szövegjellemző is kiegyensúlyozott előfordulással képviselteti magát. 18 alkalommal találtam címelőzményt, 16-szor szerepel utalás az ének között elfoglalt helyére, az elmondás alkalmára és 14 esetben zárják le a szöveget.

A címelőzmények e szöveg esetében leggyakrabban incipitek, kisebb részben műfaji megjelölések. Találunk a régi rubrikákra jellemző elkülönítő szerepű címet: *alia cantio*, vagyis „másik ének".

Az éneklés idejére való utalás gyakori formája, hogy csak tematikusan sorolja be a szöveget: *Boldogságos Szűz Máriáról*, *Ünnepekre való ének*, *Szűz Mária tisztességéről ájtatos dicsíretek*, *Himnusz Boldogaszonyrul*. Ez utóbbi kettő műfaji jelzésekkel is kiegészíti a szöveget, így átmeneti típusok lehetnek. Emellett természetesen vannak ünnepi alkalmakra való utalások: *Bóldogasszony szolosmája*, *a vecsernyére* és *Bóldogasszony szolosmája*, *adventben*.

Noha a záróformulák itt relatív számosabbak, mint a TDL esetében, de a szokásos „amen" mellett itt csak egyetlen *finis* és egy érzelmi felkiáltás látható: „Amen, ó felséges Úristen, segélj münket, amen".

Érdekessége a szövegnek, hogy a hagyomány itt is kettéágazik: Nyéki Vörös Mátyás és Draskovich János fordítására. Ezek közül Nyéki szövege saját neve feltüntetése nélkül, Pázmány *Imádságos könyv*e miatt terjedt el, de Draskovich saját kötetet is kiadott. Azaz a szöveg fordítójának a neve alkalmas lett volna a megkülönböztetésre, de ehelyett a nótajelzés vette át ezt a szerepet. A két változat dallamai: *Üdvözítőnknek Szent Anyja* és *Mennyországnak Királynéja*.

[46] Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1931[repr. 1988]), 140–142.
[47] Haader Lea és P. Kocsis Réka, „A kódex története", in *Apor-kódex…*, 25–26.

6.1. Az *Angyaloknak nagyságos asszonya* mint szöveg

Ez az ének jellemzőit tekintve kiemelt szerepű, ugyanis ez az első olyan magyar ének, amelynek szövege kolofónjából elvileg ismerjük a keletkezési helyét és idejét (Pesten a Szent Péter utcában „szerzeték" 1508-ban), illetve a szerző nevét az akrosztichonból (Andreas de Sasarhel). Mindkettő helyessége kapcsán adódhatnak kételyek.

Az első információ az ige használata miatt bizonytalanodik el, hiszen ez nemcsak a megalkotást, hanem tágabb értelemben a szövegekkel való foglalkozást jelentette,[48] és a korban élt még a 'pótlás, hozzátoldás' jelentésárnyalata is.[49] Másrészt a versfőkben megőrzött név téves, hagyományosan Vásárhelyi András személyéhez kötik az éneket. Egy ilyen tévesztés a szöveg terjesztésével akár másolási hibának, emlékezetből téves lejegyzésnek is betudható.

Maga az ének a Mária-imádságok hagyományai alapján majdnem teljes egészében dicsérő jelzők és megszólítások sorozata.[50] Másik fontos tartalmi egysége a korabeli eseményekre és társadalmi állapotokra való reflektálás, amely a kantiléna műfajához sorolja.[51] A temérdek alliteráció, a belső ütemrímek a sorvégi összecsengéssekkel rendkívül zenei hatást kelt, amelyet a mondatrész-ismétlések ritmikusabbá tesznek.[52] Az éneklés egyébként helyrehozhatja a meg-megdöccenő szótagszámot, amely rendszerint 10, ütemük 3+2 || 3+2 vagy 4+3+3 – négy sor tesz egy versszakot.[53]

A formai jellemzők vizsgálatakor itt is ki kell térni a strófák megszámozásának sajátos mozzanataira. Ez ebben a szövegcsoportban a Hajnal Mátyás 1629-es kötetének második, 1649-es kiadásában rendszeres. Hajnal óta tartható számon a legrövidebb, 9 versszakos változat. Mihál Farkas 1670-es évektől írt könyvében mind a 9, mind a 10 strófás változat megtalálható, ugyanakkor csak a rövidebb kapott számozást, annak is csak az első 4 srófája. Külön kiemelném, hogy Hajnal 1649-es kiadásában az első strófa utolsó sorában jelentős eltérés látható: *Paradichomnak ki-terjedt kapuja* (vö. 1629. *Paradichomnak meg nyitott kapuja*). Lényegében ez az egyetlen tartalmi különbség a két változat között. Mihál Farkas ezzel ellentétben a számozást átvette, de a régebbi szövegváltozatra alkalmazta.

Az akrosztichon és a kolofón tudatos szerkesztés eredménye,[54] maga az ének is kompiláció a korban már magyarul is használt Mária-titulusoknak. Szilády felvetette, hogy eredetileg egy 12 versszakos szöveget[55] alakított át Vásárhelyi 17 versszakossá. Nem nyilatkozik arról, hogy ez milyen viszonyban áll a XVII. századi 10 és 9 versszakos változatokkal. Hajnal Mátyás valószínűleg saját maga igazított a 10 versszakból álló szövegen. Az ének háromféle szerkezetben ismerhető fel. A Peer-kódexben 17 versszakos változat olvasható, a Pozsonyi kódexben 7 soros töredékben

[48] Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 230, 271–272.
[49] TESz. 3: 738–739, 745.
[50] Gerézdi Rabán, *A magyar világi líra kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962) 207.
[51] Kardos Tibor, „A laikus mozgalom magyar nyelvű bibliája", *Minerva-könyvtár* 35 (1931): 16–18; Gerézdi, *A magyar világi líra*…., 220.
[52] Fajcsek Magda, *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben* (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, 1942), 171.
[53] RMKT, XVI, 1, 351.; Krajcsovics Soma, „Középkori költői maradványaink verseléséről", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 6 (1882): 705–732, 837–864, 851; Kardos, „A laikus…", 142.
[54] Krajcsovics, „Középkori…", 842–849.
[55] RMKT, XVI, 1, 351.

van csak meg, a Thewrewk-kódex elhagyja a kolofónt, ezért csak 16 strófát közöl. De a XVII. századi 10 versszakos változatok helyesírási régiségei (*z* graféma *sz* hangértékben; *ẅ* és *ÿ* jelenléte, a *megkaszdagítója* szó a Gyöngyösi toldalékban a többi változat *meggazdagítója* helyett; *t* ~ *c* betűforma hasonlóságán alapuló tévesztés stb.) azt sejteti, hogy ez is legalább a XVI. századra vezethető vissza.

Végső soron a kantiléna előzménye már magából a Peer-kódexből is több példányát mutatja. Ez azt jelentené, hogy Vásárhelyi vagy ezeket a szövegeket, vagy magát a kódexet ismerte. Ezek a göttweigi emlékkel azonos szöveghagyományt képviselő Mária-imádságok, a kódex vége felé közelítve egyre terjedelmesebb jelzőgyűjteménynyé bővülnek.[56]

6.2. Az ANA szövegjellemzői

Metaszövegei közül itt is a cím mutatja a legérdekesebb jelenséget: a kezdősor nem vált azonosítóvá – esetében (eddig) nem is mutatható ki latin előzmény, valószínűleg a korban sem élt a köztudatban, ekkor ugyanis összekapcsolták volna azzal. Ezért címként rendszerint a műfaji besorolásnak is tekinthető „ének" jelentkezik, olykor a „régi" jelzővel együtt. E szövegnek a legkevertebb a címelőzménye, gyakran keveredik más jellemzővel. Tíz esetben találunk záróformulát, amely az *amen* mellett csak kétszer *finis*.

9 esetben találunk címet, többször is egybeeshet a műfaji megjelöléssel vagy beosztással: De Sancta Maria, Az Boldogságos Szűz Máriáról, Alius De Beata Virgine M[aria] ~ alia, De eadem – alia cantio, régi szép ének, régi ének.

6 esetben az alkalom jelölése is megfigyelhető, de ezek közé is sorolhatunk olyan elemeket, amelyek műfaji vagy címre utaló megjegyzésekkel vegyülhetnek, pl. ájétatos himnusz, Alia de eadem – De Beata Maria Virgine.

Ugyanakkor az akrosztichonból a 16. században is sejteni lehetett volna a szerzőt, de mégsem maradt fenn a hagyományban. Egészen 1835-ig lappangott e szövegjellemző, amikor kb. 50 évvel a szövegről való első tudósítás után a kutatás felfigyelt rá.

Az éneklés alkalmára valószínűleg hasonlók vonatkoztathatók, mint az AMS szövegére: általános ünnepi Mária-ének. Érdekes, hogy az ANA két különböző nótajelzést kapott, noha önmagában is alapja lett közel tucat másik éneknek (l. Kájoni cantionaléját). Ez mindenképpen árulkodó tényező az ének kedveltségéről, amely e tekintetben kevés előfordulásával erősebben kötődött a szóbeliséghez. A két dallam megoszlik a kétféle hosszúságú változat között. A rövidebbé a *Kyrie Beatae Virginis*, a hosszabbé a *Salve Mater Maria*.

[56] Kacskovics-Reményi Andrea és Oszkó Beatrix, kiad., *Peer-kódex: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Régi magyar kódexek 25 (Budapest: Argumentum Kiadó és Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000), 120v–121v, 142v–143r, 143r–143v.

ABSTRACT

A historical examination of text features in variants of three medieval church chants

In this paper, I aim to show a well-known issue in philology, textual change. Through this process the features of a text are changing as well. In writing my doctoral dissertation I was guided by a dimensional view of language. This theoretical framework is based on the idea that language use is determined by the dimensions of time, place and culture. In my work, I make use of the theoretical ideas and issues of earlier times, especially those of the philology and textual reconstruction. But since the changes in language are in correlation with the knowledge of the individual author and his literary connections with socio-cultural relevance, I had to widen the perspective of the comparison. In the paper, I compare the metatextual and paratextual background, „the texts around texts" of three old church chants. First, I make short summaries, how these three texts were applied in the old Hungarian ecclesiastical practice. All of these texts live in many variations due to the constant actualization of the traditions. I have collected 106 variants of the two hymns (*Te Deum laudamus, Ave Maris stella*) and a cantilena (the author is the Franciscan Vásárhelyi András) allowed me to compare the title, the occasion of singing, the genre, the closing formula, the melody and some additional data. Unfortunately, many of these chants did not survive the second half of the 16th century in written form.

The group of the *Te Deum laudamus* is made of three different, mostly independent variants, one can find two translations of the *Ave Maris stella* in the 17th century, and at this time, two variations of the old cantilena emerged: a 9 and a 10 strophe-long one. However, these differences did not cause many changes in the text features, one can find less complex changes in the content. In most cases, the new variation was used with a new melody in addition to some syntactical changes.

Berente Anikó

Morfológiai változók megjelenési formái a boszorkányperekben

Bevezetés

Doktori témám alapforrása az 1726 és 1744 között keletkezett szegedi boszorkányperek irategyüttese. A hivatalos peres eljárásokat rögzítő dokumentumok kiváltképp alkalmasak nyelvészeti elemzésekre, bár „[a] hivatalos iratok nyelvjárástörténeti szempontból való megbízhatóságát több tényező csökkenti a minimálisra", szemben például a misszilisekkel.[1]

Kutatásom nemcsak a táji változók (azaz többnyire csak szűkebb nyelvföldrajzi területen jellemző nyelvjárási jelenségek) vizsgálatán alapul, hanem igyekszem föltárni az egyetemes változók megjelenési formáit is a kiválasztott forrásban. Az egyetemes változók is rendelkeznek egy vagy több nemstandard változattal, rájuk azonban az a jellemző, hogy az egész magyar nyelvterületen előfordul(hat) nak,[2] így nem csak egy-egy nyelvjárási régióhoz köthetjük őket. Egyetemes változónak tekinthetjük például az inessivust *(-ban, -ben),* amely az MNyA vonatkozó térképlapjai szerint a magyar nyelvterület összes nyelvjárási régiójában nazális nélkül jelenik meg az inessivusi funkcióban, és olyan adat sem bukkan fel sehol, amikor az illativusi funkcióban a hiperkorrekt *-ban/-ben* szerepel.[3] Ugyanakkor vannak olyan ragok, amelyek a különböző nyelvjárási régiókban eltérő formákban jelentkeznek, vagyis alapvetően nem tekintjük őket egyetemes változóknak. A szegedi boszorkányperekben korábban elvégzett vizsgálatom[4] alapján azonban felmerült, hogy az ablatívuszi határozóragok megjelenési formái mégis valamiféle egységesség felé mutatnak, ami szükségessé teszi ezek vizsgálatát. Emellett azonban úgy gondolom, más ragok elemzése is érdekes lehet, így kiválasztottam még a multiplicativust *(-szor, -szer, -ször)* és az allativust *(-hoz, -hez, -höz)* is. Az elemzés alapján tehát a következő kérdéseket kívánom megválaszolni: a morfológiai változók mely változatai és milyen arányban jelentek meg a boszorkányperek irataiban? Mely változatok számíthattak kerülendőnek ebben a regiszterben és

[1] E. Abaffy Erzsébet, *Sopron megye nyelve a XVI. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 13.
[2] Bodó Csanád, „Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában", *Magyar Nyelv* 110, 3. sz. (2014): 266–284, 267.
[3] Németh Miklós, „Az inessivusi és illativusi rag vizsgálatának tapasztalatai a XVIII. századi szegedi nyelvváltozatokban", in *IV. Dialektológiai Szimpozion, Szombathely, 2001. augusztus 23–25.*, szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán és Gutttmann Miklós, 207–213, (Szombathely: Újsziget–Rota, 2002), 207.
[4] *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI,* összeáll. Deme László és Imre Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968-1980). Vö. Berente Anikó, „A szegedi boszorkányperek néhány határozóragjáról", in *Anyanyelvünk évszázadai 1,* szerk. P. Kocsis Réka és Szentgyörgyi Rudolf, 31–36 (Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, 2015).

irattípusban? Hogyan és mennyiben illeszkednek ezek az adatok a korábbi írásbeli hagyományba? Folytonosságról vagy megszakítottságról van-e szó? Az írott forrás alapján egyetemes változók-e ezek a toldalékok?

A korpusz

A szegedi iratcsoport körülbelül 285 ezer karakternyi magyar nyelvű szöveget tartalmaz, úgy vélem azonban, kontrollforrásként érdemes több, más régiókhoz köthető boszorkányperes iratot is elemezni. A vizsgálatra alkalmasak lehetnek a Schram Ferenc által közreadott boszorkányperek, ugyanis „amennyire lehetséges volt, a teljes betűhívségre törekedt[ek]".[5] A nyugat-dunántúli nyelvjárási régióhoz Sopron (263., 265., 276., 285. számú irat) és Zala megyei (420., 437., 439., 440.), a palóc nyelvjárási régióhoz Heves (155., 156., 157., 158.), részben a palóchoz Borsod (55., 56., 57., 58.), míg az észak-keleti régióhoz Szabolcs megyei (315., 318., 319., 323.), összesen körülbelül 265 ezer karakternyi dokumentumot választottam ki.[6] Mivel a szegedi iratok vizsgálata kapcsán úgy vélem, hogy az egyik jegyző a nyugat-dunántúli, esetleg a közép-dunántúli–kisalföldi régióból érkezhetett Szegedre,[7] valamint többször felmerül Heves megye is a tanúk vagy vádlottak származása kapcsán, így a nyugati és északi megyék vizsgálata mindenképpen indokolt volt. Észak-Borsod a palóc régió keleti tömbje kapcsán van feltüntetve a Mdial.-ban,[8] a borsodi perekben említett *Csát* (Mezőcsát) és *Vámos* (Sajóvámos) a mai magyar nyelvjárási régiók felosztása alapján vélhetően a Tisza–Körös vidéki régió közép-tiszántúli csoportja és a déli palóc, valamint az északkeleti régió szabolcs–szatmári csoportja és a keleti palóc között elhelyezkedő, átmeneti nyelvjárású településeknek tekinthetők. Ezért a borsodi iratoknál több nyelvjárási régió sajátosságait is érdemes figyelembe venni. Mindemellett az is fontos szempont volt, hogy olyan nyelvjárási régióba tartozó megyét is kiválasszak, amely eddig egyáltalán nem merült fel dialektológiai elemzéseim során, illetve a sztenderdizáció szempontjából is fontos szerepet tölt be. Mivel Szabolcs megye az észak-keleti régióba tartozik, s tudjuk, hogy a sztenderd nyelvváltozat az észak-keleti terület nyelvváltozataira épül,[9] célszerűnek tűnt Szabolcs megye iratainak vizsgálata is.

Inessivus és illativus

Korábban már megvizsgáltam a szegedi iratok inessivusi és illativusi eseteit. A *-ban/-ben* forma mind az inessivusi (99,3%), mind az illativusi (98,7%) funkcióban kimagaslóan érvényesült, a beszélt nyelvben gyakran előforduló, inessivusi értékű *-ba/-be*

[5] Schram Ferenc, *Magyarországi boszorkányperek, I, 1529–1768* (Budapest: Akadémiai kiadó, 1970), 11.
[6] Schram megyék szerint közli a peranyagokat, így a különböző nyelvjárási régióknak megfelelő megyéket igyekeztem kiválasztani.
[7] Berente Anikó, „Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban", in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX,* szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs, 7–22 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2017).
[8] Juhász Dezső, „A magyar nyelvjárások területi egységei", in *Magyar dialektológia,* szerk. Kiss Jenő, 262–324, (Budapest: Osiris, 2003), 285–286.
[9] Tolcsvai Nagy Gábor, „A magyar standard helyzete", in *A magyar nyelv jelene és jövője*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, 222–237 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2017), 223.

forma azonban alig fordult elő.[10] Ahogy alább az első táblázat adataiból is kiderül, a többi megye boszorkányperes dokumentumai is hasonló arányokat mutatnak, hiszen a *-ban/-ben* az inessivusi funkcióban mindenütt 90% fölötti eredményt produkált.

Iratok	Inessivusi eset				Illativusi eset			
	-ban/-ben		*-ba/-be*		*-ban/-ben*		*-ba/-be*	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Szegedi	414	99,30	3	0,70	146	98,7	2	1,3
Sopron megyei	155	99,36	1	0,64	23	92,00	2	8,00
Zala megyei	157	96,91	5	3,09	50	94,34	3	5,66
Borsod megyei	102	99,03	1	0,97	48	78,69	13	21,31
Heves megyei	128	94,12	8	5,88	57	83,82	11	16,18
Szabolcs megyei	92	91,09	9	8,91	39	75,00	13	25,00

1. táblázat: Az inessivusi és illativusi eset előfordulásai

Németh (2002) eredményei azt mutatják, hogy az 1717 és 1723 között keletkezett szegedi jegyzőkönyvek írnokai a feltételezhető deáki normának megfelelően jegyezték a ragokat, azaz mind az inessivusi (100%), mind az illativusi funkcióban (96%) a nazálissal rendelkező toldalék szerepelt, szemben a kontrollforrás laikus írástudójával, akinek ugyan lehettek ismeretei a normáról, ám azokat nem alkalmazta következetesen.[11] Ugyanakkor az is látható, hogy a Borsod, Heves és Szabolcs megyei iratok írnokai az illativusi funkcióban már többször használták a nazális nélküli formákat, mint a szegedi, soproni és zalai dokumentumokban. Ennek oka sokféle lehet, amelyek akár együttesen is közrejátszhattak. Mivel az átiratok készítésénél a rövidített ragokat *(-nak/-nek, -ban/-ben)* a rövidítés jelölése nélkül írták ki, így könnyen elképzelhető, hogy néhány adat emiatt felel meg inkább a mai sztenderd nyelvhasználatnak (és nem egyértelmű, hány adatról lehet szó). Ugyanakkor érdemes számba venni egyéb eshetőségeket is: a peranyagokat lejegyzők eltérő személyek voltak, esetleg mások lehettek a lejegyzési körülmények is. A tévesztés vagy a gyors írás következtében lemaradó nazális (vagy annak rövidített jele) sem zárható ki – az illativusi funkciójú *-bV* esetében nyilvánvalóan a hiperkorrekció elmaradásáról van szó. A legvalószínűbb ok mégis az lehet, hogy ezek a lejegyzők kevésbé alkalmazkodtak a látens írnoki normához az illativusi eset jelölésében. Lehetséges az is, hogy a számadatok az északi területeken már arra mutatnak: megindulhatott az a folyamat, amely nyomán csökken a két eset változatainak keveredése, és egyre inkább megfelelnek a lejegyzett ragok a mai

[10] Berente Anikó, „Adalékok a *-ban/-ben*, *-ba/-be* késő középmagyar kori használatához", in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII,* szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs, 7–17 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2015).
[11] Németh, „Az inessivusi és illativusi rag...", 212.

sztenderd használatnak. E feltevés megerősítéséhez azonban további, főleg később keletkezett iratanyagon elvégzendő vizsgálatra lenne szükség.

A két rag közötti funkcionális különbség elmosódása egyébként már az ómagyar korban megkezdődött,[12] s ez a középmagyarban is jellemző volt.[13] Az általam vizsgált írott forrásokban a *-ban/-ben* használata azonban nagyon egységesnek tűnik, és megfelel annak a korábbi kódexírói gyakorlatnak is, miszerint mindkét funkcióban a nazálissal rendelkező ragot jegyezték le.[14] Ahogy Németh[15] is megjegyzi, a reális beszédtények megismerése a túlhelyesbítés miatt nehézkessé válik, így kérdés, hogy a XVIII. századi beszélt nyelvi változatban milyen arányban jelentek meg a két változó realizációi. A későbbi korszakok nyelvjárásgyűjtései alapján azonban feltételezhető, hogy az első táblázat adatai nem, vagy csak részben felelhetnek meg a korabeli beszélt nyelvi változatoknak.

Ablatívuszi irányú határozóragok

Az ablatívuszi irányú határozóragok eredetileg nem alkottak egy mikrorendszert, hiszen az elativus és delativus középső, míg az ablativus felső nyelvállású volt: *-ból, -ből, -ról, -ről, -túl, -tűl*. Később analógiás hatásra 3 fő rendszertípus alakult ki: 1. az előbbi vegyes sor, 2. *-ból, -ből, -ról, -ről, -tól, -től*, 3. *-búl, -bűl, -rúl, -rűl, -túl, -tűl*. A 2. ragsor már a korai ómagyarban kialakult, a Bécsi-kódex és a Huszita Biblia is ezt reprezentálja. A 3. ragsor azonban csak a 15. század során alakult ki, valószínűleg leghamarabb a nyugati és észak-keleti régiókban.[16] Benkő (1957, A2 térképlap)[17] szerint Szegedre a 18. században a ragok vegyes használata volt jellemző, az általam talált adatok ezt némiképp árnyalják: valóban előfordult a vegyes használat, de ekkoriban még erőteljesebben érvényesültek a zártabb formák. A többi megye adatainak zártsági fok szerinti megoszlását áttekintve hasonló kép rajzolódik ki: a zárt magánhangzót tartalmazó helyhatározóragok a nyugat-dunántúli és az északi régiókban is túlnyomó többségben fordulnak elő. Érdekesség, hogy a nyugat-dunántúli régióban nemcsak a rövid zárt magánhangzós alakok *(-bul/-bül, -rul/-rül, -tul/-tül),* hanem a szótagzáró mássalhangzó nélküli formák is élnek *(-bu/-bü, -ru/-rü, -tu/-tü),*[18] azonban a boszorkányperekben egyszer sem szerepeltek az utóbbi alakban a ragok. A Mdial.[19] szerint a palóc régió déli és a keleti tömbjében tipikus megoldás a *-bú/-bű* rag, ám ragvégi mássalhangzó nélküli adatok az írott szövegekben szintén nem fordultak elő. A Tisza–Körös vidéki nyelvjárási régióban a *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl*, ritkábban a rövid változatok jelennek meg, míg az északkeleti nyelvjárási régióban inkább a rövid

[12] Korompay Klára, „A névszóragozás", in *A magyar nyelv történeti nyelvtana,* II/1., *A kései ómagyar kor: Morfematika* 355–410, főszerk. Benkő Loránd (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 399.
[13] Sárosi Zsófia, „A középmagyar kor: Morfématörténet: A névszóragok", in *Magyar nyelvtörténet,* szerk. Kiss Jenő és Pusztai Ferenc, 616–617 (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 616.
[14] Korompay, „A névszóragozás", 399.
[15] Németh, „Az inessivusi és illativusi rag...", 212.
[16] Szentgyörgyi Rudolf, „Ablatívuszi típusú határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben", in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII,* Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs, 157–168 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2013), 151–153.
[17] Benkő Loránd, *Magyar nyelvjárástörténet* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957): 102. és 103. o. között.
[18] Juhász Dezső, „A magyar nyelvjárások...", 268.
[19] Uo., 285–286.

(-bul, -bül, -rul, -rül, -tul, -tül), ritkábban a félhosszú *(-bùl, -bűl, -rùl, -rűl, -tùl, -tűl)* alakok a jellemzők.[20] Természetesen azt mindig figyelembe kell vennünk, hogy az általam vizsgált időszak forrásaiban a magánhangzók hosszúságának jelölései esetlegesek lehetnek, így az ezt érintő elemzések eredményei bizonytalanok – ezért ahogy Gréczi-Zsoldos is említi,[21] eredményesebb a zártság szerinti vizsgálat. Ennek ellenére kigyűjtöttem a rövid-hosszú párokat is, a következő adatokat találtam: Szeged – 231 rövid, 171 hosszú; Sopron – 4 hosszú, 133 rövid; Zala – 1 hosszú, 142 rövid; Borsod – 1 hosszú, 152 rövid; Heves – 66 hosszú, 58 rövid; Szabolcs 31 hosszú, 94 rövid. Ezen adatok, úgy tűnik, megfelelnek a fentebb feltüntetett régiónként jellemző ragoknak, bár Borsod inkább az északkeleti régióhoz igazodik, Hevesnél pedig kiegyenlítettnek tűnik a rövid–hosszú megoszlás.

A korábban már említett térképlapon[22] a nyugat-dunántúli régióban mindhárom fentebb bemutatott típus képviselteti magát, a palóc régióban inkább a középső nyelvállású alakok fordulnak elő. Az azonos időszakban keletkezett boszorkányperes iratok adatai azonban egyértelműen a zárt formák felé mozdulnak el: ezek minden valószínűség szerint megfelelhettek annak az expliciten nem megragadható írnoki normának, amely kialakulóban lehetett. Ezzel szemben a beszélt nyelvben előforduló, ragvégi mássalhangzót érintő törlődés, amely már az ómagyarban korban előfordult,[23] kerülendő lehetett a jegyzők körében. Ennek nyomán a vizsgált 18. századi írott források konzerválták azokat az alakokat, amelyek mássalhangzóra végződtek.

Ablativus, elativus, delativus				
Iratok	**Középzárt**		**Zárt**	
	N	%	N	%
Szegedi	13	3,23	389	96,77
Sopron megyei	5	3,65	132	96,35
Zala megyei	3	2,10	140	97,90
Borsod megyei	1	0,65	152	99,35
Heves megyei	2	1,61	122	98,39
Szabolcs megyei	3	2,40	122	97,60

2. táblázat: Az ablatívuszi határozóragok zártság szerinti megoszlása

Ugyanakkor úgy vélem, érdemes röviden utalnom a személyes névmások határozóragos alakjaira is: a szegedi iratokban hét *róla*, míg a borsodi, szabolcsi és zalai dokumentumokban egy-egy *róla* példa volt megtalálható, a zártabb forma egyik iratban sem bukkant elő. A *tőle* a szegedi iratokban 21-szer, a *tűle* 18-szor látható, és összesítve a többi nyelvjárási területhez kapcsolható iratban is többször fordult elő a nyíltabb forma: 23 *tőle* és 15 *tűle* (Borsod: 4 *tőle*, 15 *tűle*, Heves: 10 *tőle*, Sopron: 1 *tőle*,

[20] Uo., 293.
[21] Gréczi-Zsoldos Enikő, *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században* (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2007), 92.
[22] Benkő, *Magyar nyelvjárástörténet,* 102. és 103. oldal között.
[23] Sárosi Zsófia, „Az ómagyar kor: Morfématörténet: A ragok: A névszóragok", in *Magyar nyelvtörténet,* 368–371, 370.

Szabolcs: 2 *tőle*, Zala: 6 *tőle*). Ahogy a számadatok is mutatják, a 15 *tűle* adat csak a borsodi dokumentumokban érhető tetten, amely mögött a lejegyző eltérő nyelvjárása és/vagy nem azonos fokú nyelvi tudatossága is állhat. Összességében az látszik, hogy a határozóragos személyes névmások változatai között kiegyenlítettebb arányokat találunk, mint az ablatívuszi határozóragok esetében – és talán ezen adatokat a sztenderdizációs törekvések példáiként értékelhetjük.

Multiplicativus

A multiplicativus az ómagyar korban alakult ki a *szer* 'sor, rend, mód' főnévből, ekkoriban még alaki szempontból a raggá válás fokozatainak tarka egymás mellett élése jellemzi.[24] A 14–15. század táján egyes nyelvjárástípusokban hamar megtörtént a palato-veláris és labiális illeszkedés is. Ez a fejlődés többnyire a nyelvterület középső részein volt jellemző, a nyugati, keleti és északi peremvidékek kimaradtak ebből. Ez a 16–17. századi dunántúli nyelvemlékekben is nyomon követhető, sőt még a 18. századi tudományos munkák és szépírók is a nem illeszkedő *-szer* alakot használták.[25] Papp[26] vizsgálatai alapján azonban azt is tudjuk, hogy a 16. századi észak-keleti íródeákok lejegyzéseiben a *-szer* ritkán fordul elő labiális után (azaz többnyire illeszkedik a rag). A vizsgált soproni és zalai adatok kivétel nélkül illeszkednek, sőt, hasonló kép mutatkozik az északi területekhez kapcsolható peres anyagokban is. A *-szor/-szer/-ször* összesen 182-szer fordult elő a szegedi dokumentumokban, és csak 20 olyan eset mutatható ki, amikor felmerül a gyanú, hogy zárt ë-s jelöléssel van dolgunk.[27] Itt is megjegyzendő azonban, hogy a dél-alföldi régióban használatos *-szó, -ső*[28] egyszer sem fordult elő, a ragvégi mássalhangzó nélküli forma pedig egyáltalán nem jellemző a lejegyzésekben. Két alkalommal láthatunk nem illeszkedést ugyanazon az iraton (Kovács Pál tortúra alatt felvett pontonkénti vallomási jegyzőkönyve) belül: *3szer* (kétszer). Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy az említett irat lejegyzőjére jellemző, hogy az *o* betűket felülről nem mindig kerekíti ki, így az adatok olvasata kissé bizonytalannak tekinthető. A már említett nyugat-dunántúli írnok esetében nem mutatható ki olyan alak, amely nem illeszkedett volna. Az is egyértelműen látszik, hogy a többi megye irataiban semmilyen más megvalósulás nem érhető tetten, csak amelyek a mai sztenderdnek is megfelelnek.

[24] Korompay, „A névszóragozás", 361–362.
[25] Benkő, *Magyar nyelvjárástörténet*, 103.
[26] Papp László, *Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi deákjaink gyakorlatában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 213.
[27] Mivel a kérdés még nem tisztázott, így csillaggal láttam el a számadatot; az allativus esetében is hasonlóan járok el. A Schram-féle közlés az *a* és *e* melletti commát elhagyja, így ezen adatok elemzése a kiválasztott iratokban nem végezhető el.
[28] Juhász, „A magyar nyelvjárások...", 279.

	-szor/-szer/-ször	*-szó/-szé/-sző ~ -szër*[29]
Szegedi iratok	182	20*
Sopron megyei iratok	19	0
Zala megyei iratok	23	0
Borsod megyei iratok	7	0
Heves megyei iratok	31	0
Szabolcs megyei iratok	18	0

3. táblázat: A multiplicativus előfordulásai

Megjegyzendő még, hogy a táblázat számadatai nemcsak a *-szor, -szer, -ször* toldalékkal rendelkező szavakat, hanem a ragot magukba foglaló, többé-kevésbé már lexikalizálódott elemeket is tartalmazzák. Szegedi iratok: *e'gjsze'rsmind, edgjszersmind, egjsze'rsmind, Szászszort, Százszorta;* Borsod: *kétszerte, edszersmind;* Zala: *egyszersmind*. Továbbá azokat az adatokat is számításba vettem, amelyeket eredetileg a jegyző törölni szándékozott (három esetben csak a toldalék, és három esetben a teljes szó is ki van húzva).

Allativus

A *-hoz/-hez/-höz* rag előzménye szintén az ómagyar korra vezethető vissza, a korai időszakban már a rendszer központi elemeként tarthatjuk számon. Ennek ellenére a 16. században az illeszkedés ez esetben is még ingadozó volt.[30] Németh idézi Horgert, aki szerint a *-z* nélküli alakváltozatok korán létrejöttek, még az illeszkedés folyamata előtt. Ezt bizonyítja a nem illeszkedő *-ho* forma,[31] amely a nyugati-dunántúli régió dél-nyugati területein ma is jellemző.[32] Ehhez a legközelebb álló, két példa a soproni és a szabolcsi iratokból mutatható ki, de mássalhangzós végződéssel: *a Fatenshoz* (265. irat: 46. oldal), *e fatenshoz* (323. irat: 369. oldal) a többi esetben e szóhoz a *-hez* rag társul. Ennek a kettősségnek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a vegyes hangrendű szavak esetében a toldalékolás ingadozhat (vö. *farmerben ~ farmerban*), vagyis vélhetően nem inkongruenciáról van szó. Külön érdekesség az is, hogy Szeged környékén a beszélt nyelvben a *-hon, -hön*, ritkábban a *-hun, -hün* is jellemző,[33] ez azonban a szegedi iratokban egyszer sem volt megtalálható. Az alábbi táblázatot szemügyre véve azt látjuk, hogy a szegedi iratokban 15 olyan adat szerepel, amelyben felmerül a zárt ë lehetősége: *Emberhe'z, Fate'nshe'z* (hatszor), *Fatenshe'z* (négyszer), *Kihe'z* (háromszor), *tövishe'z*.[34] A palóc régió keleti tömbjében a rag *-hoz/-hëz/-höz* alakú,

[29] A táblázat fejlécében csak azokat a formákat tüntettem fel, amelyek a kiválasztott régiókban megvalósulhatnak.
[30] Sárosi, „Az ómagyar kor...", 370.
[31] Németh Miklós, „A szegedi tájnyelv *-hon/-hön* ragjának kialakulásáról", in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs szerk. 147–156 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2018), 150.
[32] Juhász, „A magyar nyelvjárások...", 268.
[33] Uo., 279.
[34] A példákat nem a megszokott zárt *ë*-vel közlöm, hanem aszerint, ahogyan a betűhű átiratban szerepel.

ám a déli tömbben inkább a *-ho/-hö* érvényesül a beszélt nyelvben.[35] A *-hoz/-hez/-höz* ragok a Tisza–Körös vidéki és az északkeleti régióban *-ho/-he/-hö* alakban realizálódhatnak, az átiratokban azonban a ragok mindig mássalhangzóra végződtek.

	-hoz/-hez/-höz	*-hoz/-hëz/-höz ~ -ho/-hö ~ -ho/-hë/-hö*[36]
Szegedi iratok	194	15*
Sopron megyei iratok	34	0
Zala megyei iratok	47	0
Borsod megyei iratok	56	0
Heves megyei iratok	83	0
Szabolcs megyei iratok	41	0

4. táblázat: Az allativus előfordulásai

Összegzés

A *-ba/-be, -ban/-ben* ragok esetében elmondható, hogy a vizsgált nyelvjárási régiók boszorkányperes irataiban túlnyomó többségben a nazálisra végződő ragok szerepeltek mind az inessivusi, mind az illativusi funkcióban. Németh szerint[37] a XVIII. századi beszélt nyelvben a nazális nélküli ragok lehettek elterjedtek, ám az írásbeliség terjedésével a *-ban/-ben* mégsem tűnt el – a váltakozás pedig fennmaradt. Külön érdekesség még, hogy a *hiába* 6:1 arányban nazálissal szerepelt a boszorkányperekben – *hijjában*, *hijjaban*, *hijaban* (Borsod), *Hijában* (Heves), *hijjában*, *hijaban* (Szabolcs) és *hijába* (Szabolcs). A megszilárdult ragos alakulat is azt mutatja, hogy a *-ba* és *-ban* keveredése már lexikalizálódott formákat is érinthet.

Az ablatívuszi határozóragok kapcsán látható, hogy túlnyomórészt a zárt formák érvényesültek a lejegyzésekben. A nyelvjárási gyűjtések alapján tudjuk, hogy a különböző nyelvjárási régiókban különböző formákban valósulhatnak meg ezek a ragok. Az átiratokban azonban egyszer sem fordult elő olyan eset, ahol például a ragvégi mássalhangzó ne szerepelt volna. Az allativus és a multiplicativus kapcsán az mondható el, hogy két bizonytalan szegedi adattól eltekintve, minden esetben a mai sztenderdnek megfelelő módon illeszkedtek, s egyszer sem szerepeltek ragvégi mássalhangzó nélkül, esetleg más formában (pl. az allativus Szeged környékén *-hon/-hön* alakban is realizálódhat, ám én csak a valószínűsíthető zárt *ë*-s példákat találtam).

A kezdeti kérdésekre tehát így válaszolhatunk: a *-ba/-be* úgy tűnik, normasértő lehetett az inessivusi funkcióban, a túlhelyesbített formák pedig emiatt nagy arányban tűnnek fel az illativusi funkcióban is. Ez beleillik abba a korábbi íráshagyományba, amelyet egyes kódexíróinknál is láthatunk. Az ablatívuszi ragok zártabb formái azt mutatják, hogy az írott forrásban egyetemes változókként értékelhetjük őket, noha

[35] Uo., 285.
[36] A táblázatban csak azok a formák szerepelnek, amelyek a kiválasztott régiókban megvalósulhatnak.
[37] Németh Miklós, *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008): 137.

tudjuk, regionális különbségek igenis vannak a beszélt nyelvet tekintve. A zártságot illetően nem beszélhetünk normasértésről, az *-l* törlődésével kapcsolatban viszont igen, vélhetően ezért nem kerülhettek be ragvégi mássalhangzó nélküli ragok az iratokba. A multiplicativus és az allativus mai sztenderdnek megfelelő alakjai nyomán az is kijelenthető, hogy ezek nem tekinthetők egyetemes változóknak a lejegyzett iratokban, hiszen nincsenek változataik – leszámítva a két bizonytalan inkongruens adatot (*3szer*), valamint a lehetséges zárt *ë*-vel rendelkező példákat. Hasonlóan az ablatívuszi ragokhoz, a multiplicativus és az allativus ragvégi mássalhangzóinak kiesése is normasértő lehetett.

ABSTRACT

Variants of morphological variables in the witchcraft trials

The source of my doctoral thesis is the witchcraft trials of Szeged, Hungary. These documents were created from 1726 to 1744, and as official court proceedings, they are particularly suitable for historical sociolinguistic analysis. At the same time I admit that there is a need to analyze another control corpus: I have selected other witchcraft trials from five other dialectal areas.

In this paper I examine linguistic phenomena that are typical across the whole Hungarian-speaking area, and in addition, those that are only used in a dialectal region. Data which have a non-standard variant and occur in the entire Hungarian speech area (like the *-ban/-ben* suffix without the nasal) can be considered the so-called universal Hungarian variable. Those which have a non-standard variant and occur just in one region are the so-called regional variables. However, there are some suffixes, where it is unclear whether they can be considered as universal variables because of the different dialectal characterictics,such as elativus (*-bVl*), delativus (*-rVl*), ablativus (*-tVl*), multiplicativus (*-szVr*) and allativus (*-hVz*) in Latin.

The study claims that the different variants characteristic of the spoken language can be found in the official documents from the middle Hungarian era. Besides, spontaneous standardization efforts also appeared at that time and affected the writing practice of clerks. Of course, it is also worth remembering that even then the written language is much more conservative, more normative and more formal than the spoken language, and this limits the probability of variability. So, we need to deal with different variables (inessivus, elativus, delativus, ablativus, multiplicativus and allativus) in order to get an idea of their position in the standardization process.

Viktória Gergely

Assessing reading comprehension skills among Hungarian students in Slovakia

Introduction

In recent years several experts have pointed to the decline of interest in reading and the related deficiency in reading skill and literacy performance.[1] These claims are regularly confirmed by international studies. The PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) international survey assesses fourth-grade students' reading comprehension in five-year cycles, and the PISA (Program for International Student Assessment) examines 15-year-old students' reading, mathematics, and science skills at three-year intervals. According to PIRLS and PISA results, Slovak students' reading and literacy performance is unsatisfactory and regularly below the OECD average.[2] PISA results highlight that more than 30% of students are at risk and do not even have basic literacy skills.[3]

These findings are distressing, as reading comprehension is a key competence, influencing not only learning but also social inclusion. It is undeniable that nowadays visual communication dominates the world, but societal order, the prosperity of individuals are inconceivable without them being literate, able to read and write.. The social class lacking these abilities is relegated to subculture. [4]

Researchers suggest[5] that there is a correlation between reading comprehension performance and attitudes to reading. The purpose of this study is to provide an overview of the subjective attitudes to reading comprehension skills and the realistic reading comprehension abilities of Hungarian-speaking students in Slovakia; and to

[1] Anna F. Joó, „Az olvasási attitűd kutatása Mathewson modellje alapján" [Research on reading attitude based on Mathewson's model], *Anyanyelv-pedagógia* 2 (2013): https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=452 (accessed: 28 August, 2019).

[2] Minedu, „Prvé výsledky medzinárodného výskumu čitateľskej gramotnosti žiakov štvrtého ročníka základných škôl – PIRLS 2016" [The first results of the international research on reading literacy of pupils of the fourth grade of primary schools – PIRLS 2016]: https://www.minedu.sk/prve-vysledky-medzinarodneho-vyskumu-citatelskej-gramotnosti-ziakov-stvrteho-rocnika-zakladnych-skol-%E2%80%93-pirls-2016/ (accessed: 07 August, 2019).

[3] Minedu, „Výsledky slovenských 15-ročných žiakov sú podľa medzinárodnej štúdie PISA 2015 pod priemerom krajín OECD, 2016" [The results of Slovak 15-year-old pupils are below the average of the OECD countries according to the PISA 2015 international study]: https://www.minedu.sk/vysledky-slovenskych-15-rocnych-ziakov-su-podla-medzinarodnej-studie-pisa-2015-pod-priemerom-krajin-oecd/ (accessed: 01 August, 2019).

[4] Ildikó N. Császi, „Szövegértést fejlesztő gyakorlatok az anyanyelvi kommunikáció kulcskompetencia fejlesztéséhez" [Readi ng comprehension tasks for improving native communication as a key competence], *Anyanyelv-pedagógia* 3 (2009): http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=197 (accessed: 01 September, 2019)

[5] Mustafa Kocarslaan, „An Exploratory Study of the R elationships Between Reading Comprehension Competence, Reading Attitude and the Vividness of Mental Imagery among Turkish Fourth-grade

answer the question whether the students can objectively assess their reading comprehension skills and whether this ability is influenced by the age of the students. This study compares students' self-esteem and actual reading comprehension skills. This is part of a larger study to assess students' literacy abilities on a national representative sample.

The determination of comprehension

The literature makes a distinction between reading and listening comprehension. In this paper the term comprehension and the data presented refers to students' reading comprehension. The main difference between reading and listening is that the first refers to written and the second to spoken language. Regarding spoken language, the processing of speech begins with hearing, the acoustic, phonetic and phonological recognition of speech. While decoding written text, it is vision that plays a primary role optical analysis, letter recognition are followed by the transformation of letter-to-voice correspondence at the speech perception level. Then, through the direct transformation of the text being read, understanding is created. According to Gósy, understanding is the lexical identification of a letter sequence and its corresponding spoken sounds, and recognition of grammatical-syntactic structures. [6]

Comprehension is a generic summary term that consists of two parts: understanding and interpreting the text. Understanding the text involves some understanding of the details of the text and the relationships between them. Interpreting the text means being able to place the text in a broader context and comparing it with other texts. There are several levels of reading comprehension. For example: retrieving information, recognizing relationships, interpreting, reflecting, comparing texts. These levels are interconnected, build on one another, and represent an increasing level of comprehension. [7]

Reading plays a specific role in learning; it is the prerequisite for any further learning. Without reading comprehension students cannot go deeper into any subject or discipline, they cannot understand mathematics, or process science texts effectively. The statement that „we are not learning for school" is more relevant today than ever before, because nowadays schools are unable to follow the rapid changes in the world. Therefore students need to be able to interpret the texts they encounter in everyday situations in life. Rapid and large-scale changes have led to changes in the functions of reading. Plenty of graphs, tables, information represented by different forms of text need to be taught to be able to process effectively. [8]

Students", *International Electronic Journal of Elementary Education* 8/4 (2016): 675–686; https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ11 09876.pdf (accessed: 10 July, 2019)

[6] Mária Gósy, „A szövegértő olvasás" [Reading comprehension] *Anyanyelvpedagogia* (2008), 1, accessed: July 16, 2019, http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=25

[7] István Jánk, „Mi az a PISA-sokk, és mi ez a sok felhajtás körülötte?" [What is the PISA shock and what is all the fuss around it?] accessed: July 1, 2019,
https://www.nyest.hu/hirek/mi-az-a-pisa-sokk-es-mi-ez-a-sok-felhajtas-korulotte

[8] Benő Csapó and Valéria Csépe (eds.), *Tartalmi keretek az olvasás diagnosztikus* értékeléséhez [Content frameworks for diagnostic assessment of reading] (Budapest: 2012, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest) 8–16.

The variables affecting the results of reading comprehension tests

Reading comprehension is a very complex system, therefore measuring and examining the development of reading comprehension is even more complicated. When evaluating literacy measurements, it should be noted that the results obtained may vary significantly according to at least the following four variables:

- Type of text – sentence, paragraph, pages, etc.
- Answer format – closed or open-ended questions, multiple-choice, etc.
- Memory load level – whether a question needs to be answered with or without a text
- Measured aspects of comprehension – understanding of the point, accurate understanding, deductive comprehension of the text[9]

Texts used in reading comprehension tests are classified according to the National Assessment of Basic Competencies (National ABC) by their purpose and form.

Types of texts according to their communication purpose:

- Narrative texts are continuous texts, intended to tell a story. These texts are often personal. Examples include fairy tales, short stories, essays, dramas, etc. They often contain fictional elements, which motivate the reader to participate actively in the work.
- Expository text are scientific, educational texts where the purpose is to explain a phenomenon. Their tone is mostly objective. This type of text is usually found in textbooks.
- In Informational text only factual information is provided. The readers must find their ways among the data. Typically, these types of texts are not published by one person, but rather by a community, a company. This includes, for example, instruction manuals, schedules, graphs, tables. These types of texts are very common in everyday life.

Types of texts according to their format:

- Continuous texts aretexts consisting of coherent sentences divided into paragraphs. Examples include novels, short stories, stories, etc.
- Non-continuous texts are texts that are more like compositions of several lists organized in a matrix format. This includes, for example, lists, tables, advertisements, schedules, forms, diagrams, graphs, etc.
- Mixed texts are texts containing a combination of the two types of texts. Typically, tables and graphs help you to understand a continuous text. [10]

[9] Leo Blomert and Valéria Csépe, „Az olvasástanulás és -mérés pszichológiai alapjai" [Psychological basics of reading learning and measurement], in *Tartalmi keretek az olvasás diagnosztikus értékeléséhez*, ed. By Leo Blomert and Valéria Csépe (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2012), 56–68.
[10] Ildikó Balázsi and Péter Balkányi, *Az országos kompetenciamérés tartalmi keretei*, [Content framework of National Assessment of Basic Competencies], (Budapest: 2014, Oktatási Hivatal) 12–13, accessed: July

Questions related to texts can be grouped by their item format. The questions can be multiple choice and open-ended questions. Simple multiple-choice items require respondents to choose the correct answer from the given options, while the multiple-response items require them to group the answers under certain categories (true-false, fact-opinion). In case of open-ended tasks, the respondents must formulate the correct answer for themselves. Within this, there may be tasks that require short or longer explicit answers. Multiple-choice questions do not require coding, but open-ended questions do. [11]

The reading comprehension tests presented in this study provide examples for each of the three text types and forms. The tests for both grades included three types of texts: a narrative continuous text, an expository narrative text, and an informational mixed text. The questions for individual texts included multiple-choice and open-ended questions.

Methodology and the setting of the survey

The survey presented in this study was conducted in May 2019. The target groups were the students of fourth and seventh grades of three primary schools with Hungarian as the language of instruction established in bilingual regions in south-eastern, south-central and south-western Slovakia. The students had not learnt about the survey beforehand, it was conducted anonymously, and each student received a number, which allowed us tocombine several parts of the survey.

The survey consisted of two main parts. The first part was a questionnaire, in which the sociological background, reading habits and subjective opinions of the students were assessed. At the same time the students completed a reading comprehension test we designed to assess their actual reading comprehension skills. To fill in the questionnaires and to complete the test took two lessons, i.e. 90 minutes in each class. During the survey, we were present in the classrooms to try to help with the students working independently.

The sample was selected based on purposive sampling, following the strategy of choosing respondents of the same age and from a similar bilingual environment from different towns in Slovakia, attending the same type of primary school.Everyone attended a public primary school with Hungarian as the language of instruction. The purpose of our research was essentially descriptive and aimed to assess the literacy skills of Hungarian students in Slovakia. The results of the survey were evaluated based on statistical calculations.

The total number of respondents was 213. There were 48 students from eastern Slo akia (seventh grade: 23, fourth grade: 25), 61 students from central Slovakia (seventh grade: 34, fourth grade: 27), 104 from western Slovakia (seventh grade: 43, fourth grade: 61) Based on the gender the tested group was proportionally split: 47% girls

18, 2019: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/meresek/unios_tanulmanyok/AzOKMtartalmikeretei.pdf

[11] Ágnes Hódi, Anna Adamikné Jászó, László Ostorics and Gyöngyi Zs. Sejtes: „Az olvasás-szövegértés alkalmazási dimenziójának online diagnosztikus értékelése" [an online diagnostic assessment of the application dimension of reading comprehension], in Blomert and Csépe, *Tartalmi keretek…*, 113.

and 53% boys. During the evaluation of results, we did not distinguish the school location, gender of the students, neither the place of residence. We made a distinction between the age levels.

Results of the sociological questionnaire

In the sociological questionnaire, students were asked about their language use at home, their cultural environment at home, their reading habits, their relationship with school and their parents' reading habits. We were also interested in how students evaluate their own reading skills.

The sociological questionnaire consisted of 23 questions, of which two were open-ended questions where students had to enter the occupation of their parents. The rest were multiple-choice ones. In seventeen questions, students had to choose an option that best describes them.. If they did not find their answer among the provided options, they could give another answer. In three questions, they had to use a scale toshow to what extent they agree with the statements.

There were eight questions about students' background. They were asked about their gender, their final mark received in their Hungarian language classes, the social environment they come from, their parents' occupation and education, and their favorite free time activities. They were asked five questions about their language use, i.e. what language they speak at home with close relatives, friends, what nationality they consider themselves, how they feel about their level of language skills. There were seven questions about their reading habits, i.e. what they read, why they read, where they get the books from, and whether they see their parents reading at home. Three questions focused on their subjective reading skills and reading as leisure time activity and reading at school.

This study evaluates two questions from the sociological questionnaire, more specifically the students' language use and their subjective reading comprehension skills.

The language use of respondents participating in the survey

The respondents participating in the present study, as members of the Hungarian minority in Slovakia are bilingual. Defining bilingualism is a complex process due to its diversity and individual variations. Skutnabb-Kangas defines bilingualism based on four criteria: origin, competence, attitude, and function.[12] According to Grosjean, a bilingual is a person who needs two or more languages in their daily lives and uses them to some extent on a regular basis.[13] So, as an example, most Hungarians living outside of Hungary, i.e.in Slovakia, Austria, Ukraine, Romania, Serbia, Croatia are bilingual. This is because according to Grosjean's definition, these ethnic groups are to some extent familiar with two languages and regularly use them.[14] Students studying at schools using Hungarian as the language of instruction are at the same

[12] Tove Skutnabb-Kangas, „Multilingualism and the education of minority children", *Estudios Fronterizos*, 7/8. (1989), 48, accessed: September 3, 2019, http://ref.uabc.mx/ojs/index.php/ref/article/view/442
[13] Francious Grosjean, „Another View of Bilingualism", *Cognitive Processing of Bilinguals. 83, (1992), 51*, accessed: September 4, 2019, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0166411508614879
[14] Miklós Kontra, *Közérdekü nyelvészet*, [Linguistics of public interest], (Budapest: 1999, Osiris Kiadó) 20.

time members of the Hungarian minority in Slovakia, and therefore, we can observe one-sided, sequential bilingualism with the dominance of the Hungarian language. [15]

Regarding the language use of respondents, most students (86%) declare themselves Hungarian, and as it is shown in the graph below (figure 1).Most of them (77%) speak only Hungarian at home with their parents and close family members. Further-

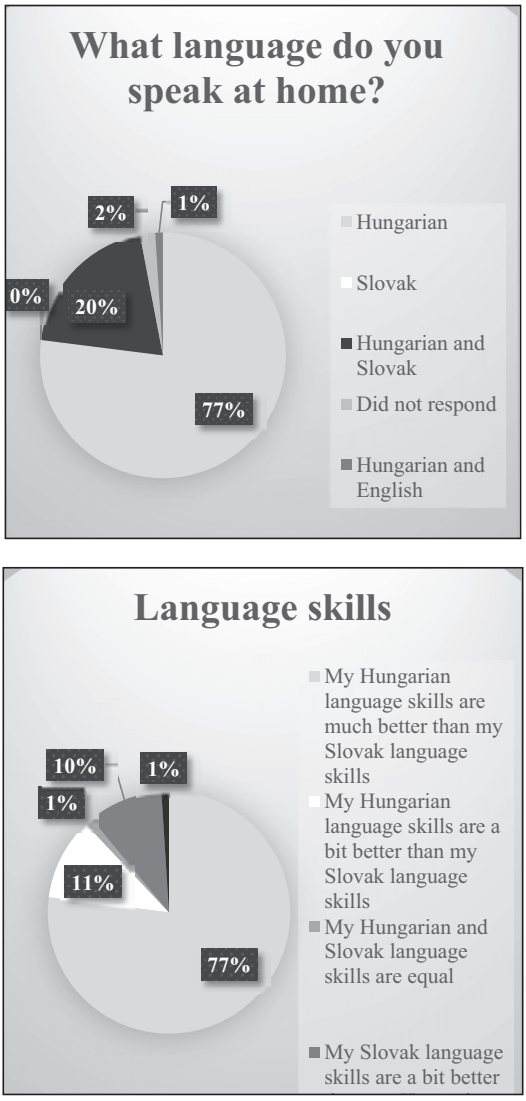

Figure 1: Language use at home

[15] Ildikó Vančo, *A beszédészlelés és a beszédmegértés vizsgálata magyar-szlovák kétnyelvű gyermekeknél* [Problems of speech perception and reading comprehension among Hungarian-Slovak bilingual children], accessed: July 5, 2019, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Tanulmanyok_a_ketnyelvusegrol/pages/004_vancone.htm

more, the same rate of students (77%) claim to know Hungarian much better than Slovak. A small proportion of students (20%) said that they speak Slovak at home, along with Hungarian, and the same percent of students (20%) think they speak both languages, though they speak one language slightly better than the other one. More specifically, 10% say they know a little better Hungarian than Slovak, and 10% say that they know Slovak better than Hungarian.

The survey showed us a lower-than-expected number of students of Hungarian nationality. This result can be explained by the fact that most students who consider their Hungarian and Slovak language skills equal or speak one language just slightly better than the other and talk to their close relatives in Slovak reported their nationality to be Slovak.

Students' reading comprehension skills by their own admission

In the final phase of the sociological questionnaire, we asked students how they evaluate their own reading comprehension skills, i.e. what their strengths and weaknesses are. The students received our sociological questionnaire after the reading comprehension tests, so on completing the survey they were aware of what a reading comprehension test looked like and were able to answer queries about their own abilities.

The answers suggest that, regardless of age (52%: 4th grade: 47, 7th grade: 58%), students claim that long sentences in texts do not cause them problems at all. More than a quarter of students (34%: 4th grade: 30%, 7th grade:40%) partially or totally disagree with the statement that unknown words or texts with unknown topics would cause them difficulties in understanding the text.

The chart below (figure 2) shows that the vast majority of students (74%), regardless of age, claim that reading is easy for them and they understand everything they read. Almost half of the students totally agreed (4th grade: 45%, 7th grade: 43%) and more than a quarter (4th grade:28%, 7th grade: 33%) partially agreed with this statement. In parallel, more than half of the students (59%) totally (4th grade: 49%, 7th grade: 70%), some partially (4th grade: 22%, 7th grade: 14%) reject the statement that understanding the text causes them a problem.

Based on these results, it can be stated that students' self-admission is very positive in terms of reading comprehension. According to their answers, most of them have no problems with reading comprehension. In contrast, the above-mentioned international literacy surveys show the opposite is true. The next part of this study outlines the results of our reading comprehension test. The tests and the above-mentioned sociological questionnaire were completed by the same respondents in the same place and the same time.

The results of the reading comprehension tests

The reading comprehension tests for the fourth and seventh grades contained different texts, but their structure was similar. In the first part, the students were given a rewritten version of a narrative text (a Hungarian fairy tale: 4th grade; Viharmadár, 7th grade: Mit ugrálsz, Hideg?). These fairy tales were simple, continuous texts printed on a standard format (A4) page. The second pair of texts was written as a continuous text in an expository style and the length was reduced to half a standard (A4) page,

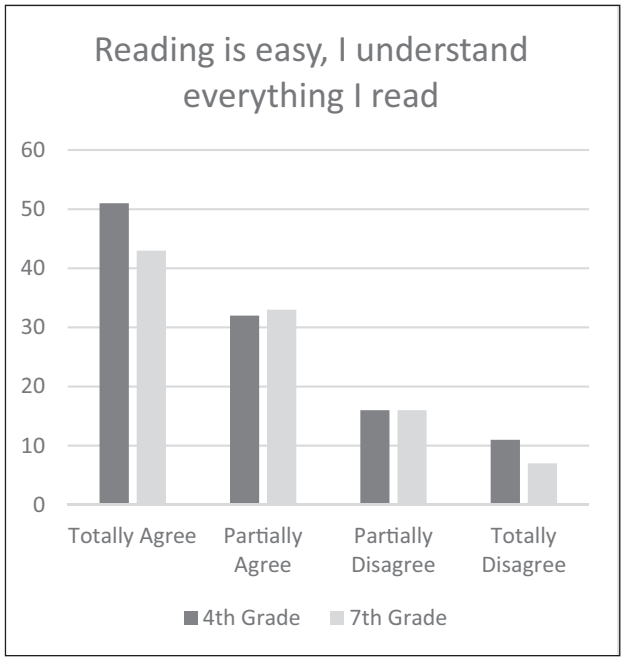

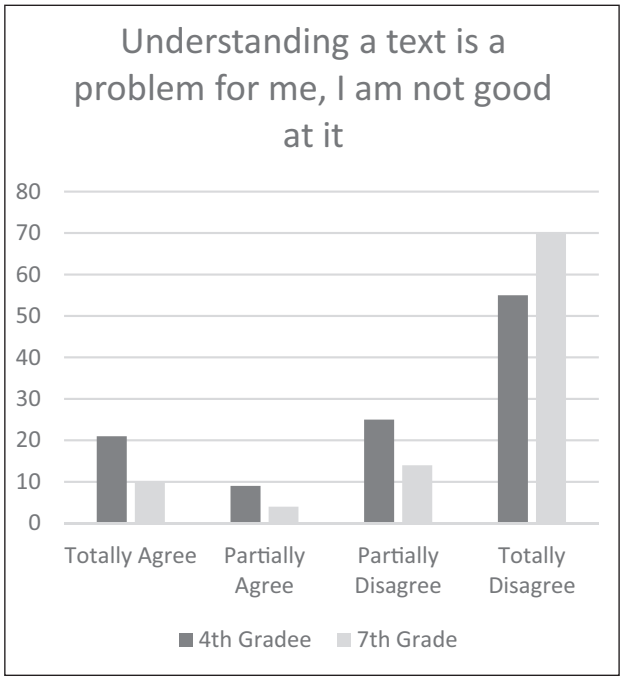

Figure 2: Reading comprehension skills according to students' subjective admission

(4th grade: The Sunflower, 7th grade: Basic Requirements for Maintaining Minority Languages). The third pair of texts was of a mixed type: we combined informational style and continuous texts and added pictures and tables (4th grade: weather report, 7th grade: opening hours of a zoo). The length of these texts was one standard (A4) page: the proportion of text to object (picture, table) was one quarter of a page to three-quarters of a page.

According to the level of memory load, students could use the given texts while answering the questions related to the texts. They were asked to work with the texts one after the other and to work with the texts when answering the questions. Due to the difficulty of the texts the students had to apply different levels of comprehension strategies. Questions related to texts focused on recognizing and retrievering explicitly stated information, making straightforward inferences, interpreting and summarizing ideas and evaluating the content and structural elements of the text.

The tests were evaluated by assigning a score to correct answers. For each correctly answered question students could receive two points. If there was one correct answer for the given question, they got two points. If there were two correct answers, they got one point for each. Whether the respondent marked another answer besides the correct one, the correct answer was accepted, and the wrong answer was ignored. Similarly, if the students marked one of two correct answers, they received a point. There were no points deducted for spelling errors during the test correction.

Regarding the difficulty of the questions, the fourth graders' comprehension test included 26 items; predominantly multiple-choice questions. The first section contained eight questions, four of which were simple multiple-choice ones with four options and only one correct answer. The next task asked students to decide whether the given statements were true or false. Afterwards, they had to copy the correct answer from the text. And lastly, this section included two open-ended questions that the respondents had to answer with short answers. The second section included ten questions, nine of which asked students to circle one correct answer out of four given options. In case of one question they had to decide whether a series of statements are true or false. In the third section there were eight questions, in six cases they were simple multiple-choice questions, and in one question they had to copy a sentence from the text containing the correct answer. The last question asked students to decide if certain statements were true or false.

The seventh graders' comprehension test consisted of 21 questions. The overwhelming majority of these were open-ended, requiring a short answer. The first section consisted of eight questions, seven of which were open-ended, and one was a simple multiple-choice question. The second section contained six questions, one of which was an open-ended question, requiring a longer response. The other five were multiple choice questions. Out of the multiple-choice questions, four required one correct answer, and one asked respondents to categorize their statements according to the truth value of the utterance. The third section consisted of seven questions, all of them being open-ended questions.

After completing the tests, we asked students how they feel about the texts. Most students answered that the reading comprehension test was easy. After completing the tests, students found the first part to be the most difficult, but also the most interesting. Students regarded the last part as the simplest one.

In the fourth graders' reading comprehension test the maximum score was 60 points. As it can be seen in the table below (Table 1), they could score maximum 19 pointsin the first part, 23 points in the second part and 18 points in the third part. The following table shows the concrete results of students. According to the results students achieved 50% success rate in the first section, 63% in the second and 77% in the third part. Students achieved in overall score of 37.88 points out of 60 on average, so the fourth graders completed the test with a 60% success rate on average.

4th grade	Score achieved	Maximum score	Achieved %
Part 1	9.49	19	50%
Part 2	14.5	23	63%
Part 3	13.9	18	77%
Together	**37.9**	**60**	**63%**

Table 1: The results of the reading comprehension test among 4th graders

In the seventh graders' reading comprehension test the maximum score was 56 points. Observing the table below (Table 2), the students could receive a maximum of 24 points in the first part, 18 in the second and 14 in the third part. Observing the students' average performance, they achieved 58% in the first, 61% in the second, 41% in the third part. On average, students in the seventh grade achieved 28.3 points out of 56, so the success rate for the test was 50%.

In terms of overall performance 5 (0.04%) of 113 fourth grade students achieved less than 35%, while a quarter (25%) of the 100 seventh grade students achieved less than 35%. The number of the high performing students is similar. 16 (0.14%) of the fourth-grade students achieved more than 80%, while it is true only for 4 (0.04%) students of seventh grade.

7th grade	Score achieved	Maximum score	Achieved %
Part 1	11.5	24	58%
Part 2	10.9	18	61%
Part 3	5.8	14	41%
Together	**28.3**	**56**	**50%**

Table 2: The results of the reading comprehension test among 7th graders

Conclusion

Significant differences were found in the analysis of students' self-reported reading comprehension abilities and our comprehension tests. Based on the respondents' responses, it has been shown that most students, regardless of age, believe that they have good reading comprehension skills, and that they have no difficulties with reading.

These statements directly contradict the results of international surveys and the results of our comprehension tests. Based on the results of the reading comprehension tests, fourth-year students achieved 61% success rate and seventh-year students achieved 50%. Observing the first two parts of the comprehension test separately, there is no significant difference between the results of the two age groups. However, the results of the third part show considerable differences. Tasks related to the type of text taken from everyday life were completed with a 77% success rate by students in the fourth grade, and only with a 41% success rate by the seventh-grade students.

Our analysis of the results shows that participants overestimated their reading comprehension abilities and that self-assessments based on self-report did not match the results of the comprehension tests. These results require further research to examine the reading comprehension skills of Hungarian students in Slovakia.

ABSTRACT

Assessing reading comprehension skills among Hungarian Students in Slovakia

The aim of this study was to map the subjective level of reading comprehension and realistic reading abilities of Hungarian primary school students in Slovakia, and to answer the question of how the opinions and results of different age groups differ.

We distinguish between listening and reading comprehension. This study deals with students' reading comprehension. Comprehension itself is a complex system that is influenced by many factors. These include the type of text, the format of the response, the degree of memory load, and the measured aspects of reading comprehension. Comprehension of a text is also greatly influenced by the type of text, according to which a text can be narrative, expository, informational, continuous, non-continuous and mixed.

The results presented in this survey are based on the answers of 213 students from three primary school with Hungarian as the language of instruction in Slovakia. The students can be considered bilingual with the dominance of Hungarian language. Most of them speak Hungarian at home and use Hungarian as their primary language.

Analyzing the students' responses, it can be stated that students, regardless of age, believe that they have no problem with reading comprehension, they find it easy to read and that they do not have difficulty in understanding the text. The results of the comprehension tests showed that students were able to answer tasks that required simpler thinking operations, but they had serious problems with more complex questions.

Analysis of the results shows that participants, regardless of age, overestimated their reading comprehension abilities and their self-esteem concerning their reading abilities did not match those of the reading comprehension tests.

Lakatos Aliz

Számít az életkor?

Erdélyi középiskolások és egyetemi hallgatók nézetei a szlenghasználatról

1. Bevezető

A szleng jelenségeivel gyakran találkozunk a mindennapokban, mégsem tudunk könnyen válaszolni arra a kérdésre, hogy mi a szleng. Számos kutató kereste már erre a választ, de még nem született a nyelvtudományban egységes definíció. Legfontosabb és legérdekesebb jellemzőjének az összetettségét tartom, azonban éppen emiatt ennyire nehéz meghatározni és körülírni ezt a jelenséget. Egy kicsit ez is, egy kicsit az is, de semmiképp sem egységes, a nyelvhasználók függvényében változhatnak a jellemzői, ugyanakkor minden változatban van valami közös.

Jelen kutatás célja, hogy feltárjuk, mit gondolnak az erdélyi fiatalok a szlengről és ennek használatáról. A tanulmány fő kérdése pedig az, hogy vannak-e különbségek a középiskolások és az egyetemi hallgatók normatudatában, szlenghez való viszonyulásában. Ehhez a vizsgálathoz egy kérdőíves adatgyűjtés eredményeit használom fel, amelyek elemzését SPSS adatfeldolgozó szoftver segítségével végeztem. Ennek köszönhetően látni fogjuk, hogy vannak-e szignifikáns összefüggések az életkor és a nyelvi változók között.

A kérdőíves felmérés kapcsán fontos megjegyezni, hogy az adatgyűjtés önbevallás és önértékelés alapján történt, így számolhatunk kisebb mértékű torzulással az eredményeket illetően. Emiatt jellemző lehet a visszafogottság és a szelektív adatközlés, illetve arra is számítani kell, hogy a nyelvhasználat nem mindig tudatos módon történik.

E tanulmány témája a doktori kutatásom része, amelynek tervezett címe *Kontaktusjelenségek az erdélyi szleng nyelvváltozatokban*. Mivel elsősorban a kontaktusjelenségeket vizsgálom a szlengben, ezek jelen kutatásban is nagy hangsúlyt kaptak. Összességében három módszerrel végzem az adatgyűjtést: a most felhasznált kérdőíves felméréssel, fókuszcsoportos interjúkkal és internetes adatokból álló szöveges adatbázis alapján. A kitűzött cél az, hogy a három módszer kiegészítse egymást, és több szempontból vizsgálhatóvá tegye az eredményeket.

2. A szleng fogalma

Amint a bevezetőben is szó volt róla, jelen kutatás egyik célja, hogy megvizsgáljuk, hogyan vélekednek az erdélyi középiskolások és egyetemi hallgatók a szleng fogalmáról, illetve a szleng jellemzőiről, használatáról. Ebben a fejezetben látni fogjuk, hogy milyen nehézségekkel jár a szleng meghatározása és körülírása, ugyanis egy igen összetett jelenségről van szó.

A kutatás első problémája magának a szlengnek a meghatározása. Kis Tamás írásában olvashatjuk, hogy nemcsak a magyar nyelvészetben probléma a meghatározás, hanem más idegen nyelvek esetében is inkább konvenció, mint definíció kérdése az, hogy a tudományban mit tekintenek szlengnek.[1] Sok szlenggel foglalkozó kutató idézi azt a Paul Robertstől származó szállóigét, amely szerint „A szleng azon jelenségek egyike, melyeket mindenki felismer, de senki nem tud meghatározni" („Slang is one of those things that everybody can recognize and nobody can define.").[2] A Nahkola–Saanilahti szerzőpáros szerint azért is nehéz definiálni a szlenget, mert attól függően, hogy a szlenget meghatározó kutatónak mi a szakterülete, a szleng eltérő típusú jelenségnek tűnik a különböző meghatározások alapján, hiszen a szlengkutatást érinti a szókészlettan, a szociolingvisztika és a stilisztika is.[3]

A szleng összetettségét az is mutatja, hogy elsősorban nem nyelvészeti, hanem (szociál)pszichológiai probléma, ehhez pedig a nyelvi anyag csak járulékosan viszonyul.[4] Kis Tamás Forgács Józsefet idézi, aki a társas érintkezés lélektanát vizsgálta, és a társadalmi csoportok nyelve kapcsán azt állapította meg, hogy a partnerek mindig a közös tudásra építenek, és minél közelebbi kapcsolatban vannak egymással, annál specifikusabb a nyelvhasználatuk. A specifikus nyelvhasználat nemcsak a kommunikáció gazdaságosságát segíti elő, hanem a csoportidentitás jelölője is, amely nehezíti a csoportba való bejutást.[5]

A szleng jellegét tekintve a nyelvészeti szakirodalom gyakran nevezi meg nyelvváltozatként, csoportnyelvként, szociolektusként vagy rétegnyelvként, ritkábban stílusváltozatként. A szleng hagyományos nyelvészeti értelmezése szerint pedig a szleng olyan szókincsnek tekinthető, amelynek szüksége van egy bázisnyelvre.[6] Szilágyi N. Sándor azonban már egy 1980-as írásában is inkább csoport jellegű beszédmódnak nevezi a szlenget és az argót egyaránt.[7] Ehhez hasonlóan Kis Tamás szintén kiscsoportok identitását jelző beszédmódként határozza meg, és kiemeli, hogy itt nemcsak szókincsről van szó, hanem egyfajta nyelvi viselkedésről is.[8]

A szleng nem határozható meg pusztán szókincsként, ahogy erre már több kutató is rámutatott az eredményeik kapcsán. Például az amerikai fiatalok körében „szleng mondatszerkesztést" is megfigyeltek, illetve Eble hangsúlyozza, hogy egyaránt fontos a testbeszéd, a hangmagasság, a hangsúly és a szünetek, amelyek nélkül bizonyos elemek nem hordoznának szlengjelentést.[9]

A stílus vagy stílusváltozat meghatározás szintén nem célravezető, hiszen – az eddigi megállapítások szerint is látható – a szleng esetében ennél többről van szó: fontos szerepe van a csoportidentitásban, egyfajta nyelvi viselkedés is, illetve attitűdöt is

[1] Kis Tamás, „Szempontok és adalékok a *magyar* szleng kutatásához", in Uő, *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*, 237–293 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 239.
[2] Kis Tamás, *A magyar katonai szleng szótára* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008), 24.
[3] Kari Nahkola és Marja Saanilahti, „A finn szleng mint nyelvi és szociális jelenség", in *Mi a szleng?*, szerk. Fenyvesi Anna, Kis Tamás és Várnai Judit Szilvia, 51–76 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 51–52.
[4] Kis, „Szempontok…", 240.
[5] Uo., 241.
[6] Kis Tamás, *Alapismeretek a szlengről*, hozzáférés: 2019. 09. 10., http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szleng.php
[7] Szilágyi N. Sándor, „A csoportjellegű szövegek", in *Mi a szleng?*, szerk. Fenyvesi Anna, Kis Tamás és Várnai Judit Szilvia, 9–12 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999).
[8] Kis Tamás, *Alapismeretek*…
[9] Anna-Brita Stenström, „A szlengtől a szlengbeszédig", in Fenyvesi, Kis és Várnai, *Mi a szleng?* 89–108, 92.

tükröz. A réteg- vagy csoportnyelv megnevezés pedig azért problémás, mert a használata nemcsak bizonyos csoportokhoz vagy társadalmi réteghez köthető:

A szleng kialakulásának nyelvi sajátosságait keresve nagyon fontos lenne újabb – nem csupán egy-egy nyelvhez vagy társadalmi csoporthoz, illetve történelmi korszakhoz kötődő – szempontok bevonása. A szleng ugyanis nem egyszerűen egy bizonyos civilizációs szintre eljutott népesség vagy szociális csoport nyelvváltozata, a modern kor egyfajta városi népnyelve, hanem ennél térben és időben egyaránt jóval elterjedtebb jelenség, mi több: a szleng nyelvi univerzálé. Létrejöttének egyik alapvető, talán legfontosabb feltétele egy olyan beszélőközösség, amelynek tagjai napi intenzív beszédkapcsolatban állnak egymással. Ha ez az intenzív beszédkapcsolat megvan, akkor a nyelvben feltűnnek a szlengjelenségek. Minél intenzívebb a beszélőközösség tagjainak (beszéd)kapcsolata, annál gyakoribbak a szlengjelenségek a beszédben. Ennek megfelelően a szleng minden beszélt nyelvnek minden korszakában jelen van (kiemelés az eredetiben).[10]

A szleng szókincsként, stílusváltozatként vagy csoportnyelvként való meghatározása túlságosan leszűkíti a jelenséget, a jellemzők pedig csak részben feleltethetők meg. Ezzel szemben a szleng beszédmódként való definiálása tágabb jellegű, és magába foglalja a szókincset, a stílust és a csoport jelleget egyaránt. Röviden azt mondhatjuk, hogy a szleng egy informális, csoport jellegű beszédmód, amely intenzív beszédkapcsolatot és közvetlenséget feltételez a használói közt.

3. Nyelv és életkor

A többi körülményhez hasonlóan (pl. lakhely, végzettség), az életkor is befolyásolhatja a nyelvhasználatot: „A nyelv és a társadalom között sokféle kapcsolat lehetséges. Ilyen kapcsolat az, hogy a társadalom struktúrája befolyásolhatja vagy meghatározhatja a nyelv struktúráját és/vagy a nyelvi viselkedést. Idézhetünk bizonyos evidenciákat e nézet alátámasztására: ilyen a *korlétra*, vagyis az, hogy a kisgyermekek másképp beszélnek, mint a nagyobb gyerekek, és hogy a gyerekek másképp beszélnek, mint a felnőttek. Egyes vizsgálatok szerint a beszélők által használt nyelvi változatok regionális, szociális helyzetüket vagy faji eredetüket, sőt nemüket is tükrözik. Más vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy bizonyos beszédmódokat, a szavak megválasztását, sőt a társalgás szabályait is társadalmi követelmények határozzák meg."[11]

Az életkort illetően különbséget kell tennünk a biológiai életkor és a társadalmi életkor között. A biológiai életkort főként a fiziológiai változások határozzák meg, jelen kutatás szempontjából azonban a társadalmi életkornak van fontosabb szerepe, ugyanis „az emberi életpályának az életkorhoz kapcsolódó társadalmi elvárások, funkciók szerinti megközelítését takarja."[12] Ennek részben élettani okai vannak, részben pedig „az öröklött társadalmi tapasztalat, amely szerint a társadalomra nézve az előnyös, hogy meghatározott tevékenységet egyik vagy másik életkori szakaszban

[10] Kis, „Szempontok…", 240–241.
[11] Ronald Wardhaugh, *Szociolingvisztika* (Budapest: Osiris–Századvég, 1995), 15–16.
[12] Kiss Jenő, *Társadalom és nyelvhasználat: Szociolingvisztikai alapfogalmak* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995), 91–92.

célszerű, tanácsos folytatni".[13] Az emberek a kor előrehaladásával folyamatosan változtatják a beszédszokásaikat.[14]

Jelen kutatás adatközlői mind fiatalok, és fő tevékenységük a tanulás. Ennek ellenére életkörülményeik között mégis jelentős különbségek vannak. A középiskolások esetében nagyobb a szülői felügyelet, vagy a pedagógusok felügyelete, amennyiben kollégiumban laknak, gyakrabban vannak zártabb közösségekben, így kevesebb rálátásuk nyílik a társadalmi és nyelvi különbségekre. Az egyetemi hallgatóknak nagyobb szabadság jut, szabadabb az időbeosztásuk, de nagyobb felelősséget is kell vállalniuk. Az életmódváltozás és a felnőtt felügyelet hiánya miatt több lehetőségük van megismerni a társadalom változatosságát.

4. A kutatás módszere

A jelen kutatáshoz szükséges adatgyűjtés kérdőíves felméréssel történt. Ezt az erdélyi középiskolások körében öt,[15] az egyetemi hallgatók körében pedig három,[16] különböző nyelvi környezetű városban végeztem. A kiválasztott települések eltérésének egyik oka, hogy Erdélyben csak néhány magyar nyelvű egyetemi központ van, a másik ok pedig, hogy a középiskolákhoz képest a felsőoktatásban heterogénebb közösségek alakulnak ki a szociológiai változók viszonylatában (lakhely, életkor, szülők végzettsége stb.).

Összesen 384 adatközlő töltötte ki a kérdőívet, a szociológiai változók szerinti eloszlás pedig a következő: 1. intézménytípus szerint: 221 (57,6%) középiskolás, 163 (42,4%) egyetemi hallgató; 2. település szerint (ahol az intézmény található): Gyergyószentmiklós 45 (11,7%), Gyulafehérvár 47 (12,2%), Kolozsvár 94 (24,5%), Marosvásárhely 94 (24,5%), Nagyvárad 104 (27,1%); 3. lakhely szerint: 188 (49%) városi, 194 (50,5%) falusi (két személy nem válaszolt); 4. nem szerint: 175 (45,6%) fiú, 208 (54,2%) lány (egy személy nem válaszolt). Az összegyűjtött adatokat bevezettem az SPSS 17.0 program adatbázisába, majd ennek segítségével végeztem el az elemzéseket.

A kérdőívben a következő adatokat kellett megadniuk a diákoknak: szociológiai változók, nyelvhasználati szokások, az adatközlők szlengértelmezése, megadott kijelentések értékelése, konkrét lexikai elemek megítélése, szlengbeszélő véleményezése egy-egy szöveg alapján, lexikális adatgyűjtés. Jelen kutatásban az adatközlők nyelvhasználati szokásaival, szlengértelmezésével, a megadott kijelentések értékelésével és a szlengbeszélők megítélésével foglalkozunk részletesebben.

A nyelvhasználati szokások közül részletesebben azt fogjuk megnézni, hogy az adatközlők a megadott környezetekben milyen mértékben használják a szlenget bevallásuk szerint *(1. családban; 2. baráti körben; 3. osztály, illetve évfolyamtársak körében; 4. szabadidős tevékenység során; 5. szomszédok körében; 6. csetelés, SMS-írás közben; 7. posztolás során)*. Emellett az is ki fog derülni, hogy a fiatalok miért tartják szükségesnek a szleng használatát (válaszlehetőségek: *a) mert pontosabban tudom kifejezni magam; b) mert másképp nem tudom kifejezni magam; c) a divat miatt; d) sokat*

[13] Uo., 92.
[14] Uo., 95.
[15] Gyergyószentmiklós, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad
[16] Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad

hallom, és akaratlanul is rámragad; e) viccből; f) játékból; g) a szavak hangulata miatt; h) nem használom).

A szlengértelmezést illetően a következő kérdésre kellett válaszolniuk az adatközlőknek: „Szerinted mi a szleng? Kik használják? Mikor? Milyen helyzetben? Mi a célja?". A kérdés nyílt kérdésként szerepelt, azonban az adatok feldolgozása során néhány szempontot külön bevezettem az SPSS-ben létrehozott adatbázisba, így az adatközlők szlengértelmezését illetően is lehet számszerűsíteni néhány adatot, és megvizsgálni, hogy vannak-e szignifikáns összefüggések a szociológiai változókat illetően. Szignifikánsnak minősültek azok az eredmények, amelyek esetében a Pearson-féle khi-négyzet próba alapján $p \leq 0{,}05$.

A kijelentések értékelését két részre oszthatjuk: az első kérdéstípust aszerint kellett értékelniük az adatközlőknek, hogy mennyire jellemző rájuk az adott kijelentés *(mindig, általában, néha, soha, nem tudom).* Ebből a csoportból hét kijelentést tudunk felhasználni a fiatalok szlengképének vizsgálatához:

Nehezemre esik, hogy kerüljem a szlengszavakat.
Szoktam szlengszavakat használni, de ha szükséges, könnyen kerülöm őket.
Azokra a kifejezésekre használok szlengszavakat, amelyeket nem illik kimondani.
Sok olyan szlengszót használok, amelyet más nyelvből vettünk át.
Könnyebben beilleszkedek egy új baráti társaságba, ha gyakran használok szlengszavakat.
Előfordul, hogy rászólok a családtagjaimra, hogy ne használjanak szlengszavakat.
Előfordul, hogy rászólok a barátaimra, ismerőseimre, hogy ne használjanak szlengszavakat.

A második kérdéstípust pedig aszerint értékelték az adatközlők, hogy egy 1-től 5-ig terjedő skálán mennyire értenek egyet az adott kijelentéssel (ahol az 1-es a legkisebb mértékű elfogadást jelzi, az 5-ös pedig a legnagyobb mértékű egyetértést). Ezek közül tizenkét kijelentést vizsgálhatunk:

Nem szép szlengszavakat használni.
Nem szükséges kerülni a szlengszavakat, akárkivel beszélve lehet használni őket.
A szlengszavakat nem használhatjuk akárkivel beszélve, de nem szükséges minden helyzetben kerülni.
A szlenget csak a fiatalok használják.
Bizonyos szlengszavak humorosak.
Divat szlengszavakat használni.
Szeretem használni a szlenget.
A magyarországi szleng sokban különbözik a miénktől.
A magyarországi szleng jobb, mint a miénk.
A miénk jobb a magyarországi szlengnél.
A szleng használata közben nem baj, ha más nyelvből átvett szavakat használunk
Sok olyan szlengszó van, amelyet más nyelvből vettünk át.

A kérdőív végén az adatközlőknek két személyt kellett véleményezniük egy-egy megnyilatkozás alapján úgy, hogy egy-két mondatban leírják az első benyomásukat, majd bejelölik, hogy pozitívan, negatívan vagy semlegesen ítélik meg. A következő két megnyilatkozás szerepelt a kérdőívben:

1. megnyilatkozás: *nem jösztök szálába? te, fel kéne fogadj egy pérszonál tréjnert a nagyobb siker érdekében. asszem csatlakozom én is az aerobikhoz, me' hülyén érzem magam, túlságosan tárék lesztek a végén, s akkor csak Titeket néznek a nők... akkor meg szar a fáza. na vissza a Grundlagen der Finanzierunghoz. Üdv. és kellemes vasárnap du.-t!*[17]

2. megnyilatkozás: *Már elég rég voltam utoljára, még a kriza előtt, várt Roli a gárában, a Keletiben. Régi haverom a blokkból, együtt nőttünk fel, csak Ők kimentek a revolució után. Nála szoktam régebb aludni. Akkor is megörvendtem neki, mikor megláttam, s mondtam, hogy „Há' szia frátyé, há' mit még csinálsz? Nem láttalak gyunkárdéán!" Na, táti, erre kezdte nekem tenni az eszét, de úgy Te, mint azelőtt még sose. Láttam, hogy vágja nekem a mutrákat, körbenéz, hogy nem még hallották mások is, aztán úgy intett a kezével, hogy csiokumik!, ne még mondjam. Utána meg, mikor nem hallotta senki, jön nekem, hogy: „Bakker, ne csináld már Tesó, ez tök gáz, ha így tolod a rizsát, mint otthon. Mingyár kiszúrnak, hogy hova valósi vagy és lerománoznak, ha meghallják. Vágod?" Há', tudtam, hogy mi a szkéma, me' volt ebből neki szkándálja, nem jött ki az ottaniakkal, meg balhézott is, de jól van na, gondoltam, le van szarva, kinövi, há' mi mindig így beszéltünk otthon a gáskába.*[18]

Fontos kiemelni, hogy a két megnyilatkozásban megjelenő beszédmód nem reprezentatív olyan értelemben, hogy az erdélyi beszélőknek csak kis csoportjára jellemző. Azonban a felméréshez szükséges volt olyan szövegeket választani, amelyben sok szleng és kölcsönzés található, mert ellenkező esetben vagy nem tűnnek fel ezek a jelenségek az adatközlőknek, vagy a szöveg nagy terjedelme okozott volna problémát.

5. Az erdélyi fiatalok nyelvhasználati szokásai

A kérdőívben az adatközlőknek be kellett jelölniük, hogy a különböző beszédhelyzetekben milyen gyakran használják a szlenget, majd azt, hogy miért tartják szükségesnek, hogy használják. Egyik kérdés esetében sem születtek szignifikáns eredmények az intézmény szociológiai változója szerint, így az eredményeket gyakorisági elemzések alapján ismertetem. A következő táblázatban összefoglaltam, hogy a fiatalok bevallásuk szerint milyen mértékben használják a szlenget:

A szleng használati köre	Egyáltalán nem		Néha		Nem túl gyakran		Gyakran		Nem válaszolt	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Családban	64	16,7	166	43,2	107	27,9	42	10,4	5	1,3
Baráti körben	10	2,6	80	20,8	96	25	194	50,5	4	1
Osztály-, illetve évfolyamtársak körében	24	6,3	78	20,3	127	33,1	150	39,1	5	1,3
Szabadidős tevékenység során (pl. sport, tánc)	43	11,2	107	27,9	130	33,9	95	24,7	9	2,3
Tanárokkal érintkezve	251	65,4	98	25,5	25	6,5	4	1	6	1,6

[17] Hozzáférés: 2019. 09. 10., http://szomszedneni.egologo.transindex.ro/?p=70#comment-200
[18] Hozzáférés: 2019. 09. 10., http://welemeny.transindex.ro/?cikk=18770

A szleng használati köre	Egyáltalán nem		Néha		Nem túl gyakran		Gyakran		Nem válaszolt	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Csetelés, SMS-írás közben	12	3,1	93	24,2	82	21,4	193	50,3	4	1
Posztolás során (facebook, instagram stb.)	97	25,3	118	30,7	91	23,7	71	18,5	7	1,8

1. táblázat:
Az erdélyi fiatalok szlenghasználata különböző beszédhelyzetekben (önbevallás alapján)

A válaszok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az erdélyi fiatalok elsősorban informális környezetben használják a szlenget. A leggyakrabban baráti körben, de osztály- és évfolyamtársaikkal szemben is gyakran alkalmazzák, a két kategória között azonban valószínűleg van némi átfedés, hiszen az iskolában vagy az egyetemen is vannak barátaik. A két érték közötti különbség oka abban nyilvánulhat meg, hogy azokkal, akik nem állnak közel hozzájuk, kevésbé alkalmazzák a szleng használatát, de befolyásolhatja ezt az iskola és az egyetem környezete is. Szintén nagyon gyakori használatot láthatunk cseteléskor és SMS-íráskor, ami összefüggésben áll a baráti körrel, hiszen a fiatalok legnagyobb mértékben velük kommunikálnak ezeken a felületeken. Bár a szleng elsősorban beszélt nyelvi jelenség, a cset és az SMS pedig írott közegben jön létre, ez nem gátolja meg a használatát, mivel informális helyzetről van szó, emellett pedig az írott közeg ellenére számos beszélt nyelvi jellemzőt felfedezhetünk a gyakorlatukban. A posztolásra szintén jellemző a szleng használata, azonban nem olyan mértékben, mint az előzőeknél, aminek fő oka a nagy nyilvánosság lehet.

A szabadidős tevékenységek során szintén elég gyakori a szleng használata, de itt már sokkal megosztóbb válaszokat kaptunk. Érdekes kérdés, hogy a család informális környezet, azonban mégsem annyira jellemző, hogy ebben a körben használják a szlenget. Ennek az lehet az oka, hogy a fiatalok többnyire a baráti társasághoz kötik a szlenghasználatot, és sokan gondolják úgy, hogy a többi generáció nem érti a kifejezéseiket.

Az eredmények azt mutatják, hogy legkevésbé a hivatalos ügyek intézésekor és tanárokkal érintkezve használják a fiatalok a szlenget, ami várható eredmény volt, hiszen mindkét beszédhelyzet inkább formális. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a tanárokkal szemben gyakoribb jelenség a szlenghasználat, mint más hivatalos helyzetekben. Ez érthető, hiszen a tanárokkal gyakrabban találkoznak, közvetlenebb viszony is kialakulhat, ennek következtében pedig nem figyelnek annyira a nyelvhasználatukra.

Összességében azt látjuk, hogy az erdélyi fiatalok normatudata szerint az informális helyzetekben lehet szlenget használni, és minél távolabbi kapcsolatban vannak a beszédpartnerrel, annál kevésbé jellemző a szleng a nyelvhasználatukra.

Miután megvizsgáltuk, hogy milyen mértékben használják a szlenget az erdélyi középiskolások és egyetemi hallgatók, a másik fontos kérdés az, hogy miért: az ő bevallásuk szerint vajon mi lehet a szlenghasználat indítéka. A *Miért tartod szükségesnek, hogy használd a szlenget?* kérdésre az adatközlők hét indíték közül választhattak úgy, hogy többet is megjelölhettek, vagy választhatták azt is, hogy nem használják. A következő eredmények születtek:

Mert pontosabban tudom kifejezni magam. – 100 (26%);
Mert másképp nem tudom kifejezni magam. – 22 (5,7%);
A divat miatt. – 39 (10,2%);
Sokat hallom, és akaratlanul is rámragad. – 263 (68,5%);
Viccből. – 191 (49,7%);
Játékból. – 64 (16,7%);
A szavak hangulata miatt. – 227 (59,1%);
Nem használom. – 21 (5,5%).

Az erdélyi fiatalok válaszai alapján azt mondhatjuk, hogy a leggyakoribb indíték az auditív inger. Ha sokat hallunk valamit, könnyen előfordul, hogy akarva-akaratlanul is elkezdjük használni. Mivel a szleng főként beszélt nyelvi jelenség, nem volt a lehetőségek között, de emellé társulhat a vizualitás is, hiszen csetelés, SMS-írás közben vagy a közösségi oldalakon szintén találkozhatunk a szlenggel.

Szintén igen gyakori indíték, hogy a szavak hangulata miatt használják a fiatalok a szlenget. A szlengnek fontos jellemzője a hangalaki expresszivitás, és ezt az adatközlők válaszai is alátámasztják. A hangalaki expresszivitás összefügg további négy indítékkal is a felsoroltak közül. Az első az auditív inger, hiszen egy expresszív hangalakot könnyebben megjegyzünk, könnyebben kezdünk el használni. A másik indíték az 5. választási lehetőség, a vicc, amely a harmadik leggyakoribb az erdélyi fiatalok válaszai közül. Az expresszivitás könnyen megidézi a viccet, illetve vicceléskor is gyakran előfordulhatnak expresszív hangalakok. Ehhez kapcsolódik a játék is, bár az adatközlők ezt kevesebben jelölték meg indítékként. Bár nehéz elkülöníteni a játékot és a viccet a nyelvhasználatot illetően, mégis van árnyalatnyi különbség. Ez alkalommal ezt nem tárgyalom részletesebben, ugyanis mélyebben szeretném megvizsgálni azt, hogy lehet-e játék a szleng, vagy milyen játékosságot fedezhetünk fel benne.

A hangalaki expresszivitással az 1. szempont is összefügg egyes szlengszavak jelentéssűrítő sajátossága miatt. A szavak hangulata gyakran befolyásolja a jelentést is valamilyen szinten, így más szóval nem tudnánk ugyanolyan pontosan kifejezni ugyanazt, emiatt a diákok jelentős része fontosnak tartotta ezt az indítékot is megjelölni. A 2. szempont, miszerint valaki nem tudja másképp kifejezni magát, némiképp különbözik ettől, mert olyan okai is lehetnek, mint például a szűkebb szókincs, de ezt csak kevés adatközlő jelölte be magára vonatkozóan. Szintén kevesen vallották azt, hogy a divat hatása miatt használják a szlenget, ami részben összefügg a csapatszellemmel, hiszen előfordulhat, hogy valaki könnyebben a részesévé válik egy csoportnak, ha ő is használja a csoport sajátos kifejezéseit. A kérdőívnek ebben a pontjában ez nem jelent meg, azonban a kijelentések értékelésénél látni fogjuk, hogy es milyen mértékben jellemző az erdélyi fiatalok csoportjára.

6. Az erdélyi fiatalok szlengértelmezése

A szlengértelmezésre vonatkozó kérdés nyílt kérdésként szerepelt a kérdőívben, ennek következtében kétféleképpen vizsgáljuk a válaszokat. Egyrészt az adatközlők által írt rövid szövegek áttekintése által, másrészt pedig a szleng jellemzői számszerűsítve is vizsgálhatók. A szociolingvisztikai szakirodalom és a fiatalok rövid szövegei alapján kiemeltem tizenegy szempontot és jellemzőt, majd feljegyeztem, hogy ezek megtalál-

hatók-e az adatközlők válaszaiban vagy sem. Ezzel a módszerrel lehetőségünk nyílt arra, hogy szignifikáns eredményeket keressünk a válaszok és az életkor között.

A 384 adatközlő közül 29 nem válaszolt a kérdésre, három bevallotta, hogy nem tudja, mi a szleng, egyikük elmondása szerint nem használja ezt a szót, egy pedig azt nyilatkozta, hogy nem tudja megfogalmazni. Így az eredményeket 350 válasz alapján ismertetem. Először azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy az adatközlők, hova sorolják, miként határozzák meg a szlenget. A válaszok alapján tizenöt választípust sikerült elkülöníteni, melyek a következők: 1. szavak és kifejezések összessége; 2. beszéd; 3. beszédstílus; 4. beszédmód; 5. beszédforma, nyelvforma; 6. nyelv; 7. nyelvezet; 8. nyelvhasználat; 9. „rövidítések"; 10. kontaktusjelenségek; 11. „rövidítések" és kontaktusjelenségek; 12. új szavak; 13. nyelvváltozat, nyelvjárás; 14. csoportnyelv, rétegnyelv; 15. más.

Az adatközlők összefoglalóan „rövidítésnek" neveznek bizonyos jelenségeket, de egyik válaszban sem szerepel ennek a magyarázata. Valószínűleg a következő szóalkotási módoknak az összefoglaló megnevezése: mozaikszavak, szócsonkítás, szórövidítés, kicsinyítő képzővel ellátott formák.[19] A *nyelvjárás* megnevezésen *nyelvváltozat* értendő, ugyanis egyik válasz sem utal a területi tagolódásra, és mivel elképzelhető, hogy nem ismerik a *nyelvváltozat* terminust, egy ehhez hasonlóval helyettesítik. Az utolsó kategóriába olyan megnevezéseket soroltam, amelyek csak egy-egy válaszban fordulnak elő: *kommunikálás, önkifejezési mód, a nyelv egyik része, a nyelv leegyszerűsítése, szállóige, trash-talk, másfajta kifejezési módszer, köznyelv, kifejezésmód, nyelvi játék és frappánsabb önkifejezés, műfaj.*

Nézzük meg a válaszokat az intézmény szociológiai változójára bontva, ugyanis a Pearson-féle khi-négyzet próba alapján p=0,00 értékkel szignifikáns eredmény született. 84 (21,9%) adatközlő nem nevezte meg ilyen módon a szlenget, vagy egyáltalán nem válaszolt a kérdésre.

Mi a szleng?	Középiskolások		Egyetemi hallgatók	
	N	%	N	%
1. Szavak és kifejezések összessége	43	14,3	29	9,7
2. Beszéd	12	4	6	2
3. Beszédstílus	17	5,7	4	1,3
4. Beszédmód	1	0,3	1	0,3
5. Beszédforma, nyelvforma	8	2,7	3	1
6. Nyelv	17	5,7	13	4,3
7. Nyelvezet	10	3,3	7	2,3
8. Nyelvhasználat	3	1	8	2,7
9. „Rövidítések"	18	6	15	5
10. Kontaktusjelenségek	13	4,3	6	2

[19] Kis Tamás, *Alapismeretek a szlengről*, hozzáférés: 2019. 09. 10., http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szleng.php

Mi a szleng?	Középiskolások		Egyetemi hallgatók	
	N	%	N	%
11. „Rövidítések" és kontaktusjelenségek	4	1,3	5	1,7
12. Új szavak	9	3	1	0,3
13. Nyelvváltozat, nyelvjárás	6	2	15	5
14. Csoportnyelv, rétegnyelv	0	0	15	5
15. Más	8	2,7	3	1

2. táblázat: A szleng megnevezése az erdélyi fiatalok meghatározásában

Az eredmények azt mutatják, hogy a középiskolások nagyobb arányban határozzák meg *szavak összességeként* a szlenget, és kevésbé jellemző egy átfogóbb megnevezés a válaszaikban. Erre utal az is, hogy többen azonosították a *kontaktusjelenségek*kel (mely a szavak szintjén jelenik meg) és az új szavakkal a szleng jelenségét. Azonban *nyelvváltozat* és a *csoportnyelv/rétegnyelv* megnevezés a középiskolások esetében alig fordult elő, viszont az egyetemi hallgatóknál annál gyakrabban. Azt is megfigyelhetjük, hogy a középiskolások többen nevezték *beszéd*nek, *beszédstílus*nak vagy *beszédformá*nak a szlenget, ami arra utal, hogy beszélt nyelvi jelenségként azonosítják.

A további tíz szempont, amit kiemeltem, jellemzőket takar, ezek esetében két szignifikáns eredmény született az intézmény szociológiai változója alapján, a többit összesítve mutatom be. A Pearson-féle khi-négyzet próba alapján p=0,02 értékkel szignifikánsnak bizonyult a beszédhelyzet megnevezése. A középiskolások közül 59 (16,9%) a baráti kört nevezte meg, 46 (13,1) más informális helyzetet, 93 (26,6%) pedig egyáltalán nem nevezte meg. Az egyetemi hallgatók esetében a következő az eloszlás: 27 (7,7%) baráti kör, 60 (17,1%) más informális helyzet, 65 (18,6%) nem jelöli meg. Az eredmények azt mutatják, hogy a középiskolások nagyobb részben kötik a baráti körhöz a szleng használatát, az egyetemisták azonban általánosan az informális helyzetekhez kötik a szlenget.

A második szignifikáns eredmény *a szleng közösségépítő jellegé*nél figyelhető meg, itt a Pearson-féle khi-négyzet próba p=0,00 értéket mutatott. A középiskolások közül csak három adatközlő, míg az egyetemi hallgatók közül 19 írt arról, hogy a szleng *elősegíti a csapatszellem kialakulását és fenntartását, illetve segít beilleszkedni egy társaságba*. Ez az eredmény egybecseng a szleng megnevezésének eredményeivel, miszerint a középiskolások inkább szókészletként értelmezik, az egyetemi hallgatók pedig jobban meglátják a szókészlet mögött rejlő aspektusokat is.

A többi jellemzőhöz kapcsolódó válaszokat nem bontom le az intézmény típusa szerint, hanem csak gyakorisági elemzések alapján mutatom be, ugyanis nem kaptunk több szignifikáns összefüggést. A szleng használói körét tekintve a válaszadók jelentős része (234; 60,9%) írta, hogy a fiatalok használják, 29 személy (7,6%) szerint mindenki használja, a többiek pedig nem tesznek említést a használói körről. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy az az elterjedt tévhit a társadalomban, miszerint a fiatalok használják a szlenget, mert nem ismerik fel azt, hogy többféle szleng létezik. Az eredmény másik vélhető oka, hogy a középiskolások és az egyetemi hallgatók a fiatalok szlengjével találkoznak nap mint nap, így érthető, hogy ennyire gyakori a meghatározásokban a fiatalok megjelölése használókként. A szleng további jellemzőit az alábbi táblázat összesíti:

A szleng megnevezett jellemzői	Jellemző	
	N	%
Megkönnyíti a beszédet, egyszerűbb	62	16,1
Modern, mai jelenség	23	6
Divat, menő, vagányabb	60	15,6
Titkos, kódolt, nem érti mindenki	31	8,1
Kontaktusjelenségeket tartalmaz	45	11,7
„Rövidítéseket" tartalmaz	84	21,9
Átvitt jelentés, jelentésváltozás történik a sztenderdhez képest	9	2,3

3. táblázat: A szleng jellemzőinek előfordulása az erdélyi fiatalok meghatározásában

Az első szempont, miszerint a szleng *egyszerűbb és megkönnyíti a beszédet* gyakran előfordult a fiatalok válaszaiban. Legtöbb esetben a szleng céljaként jelenik meg a rövid meghatározásokban, és az állhat mögötte, hogy a szleng informális beszédmód, így nem szükséges különösen odafigyelnünk arra, hogy megválogassuk a szavainkat.

A modern és a divat gyakran fordul elő egymás mellett a szleng jellemzőjeként, ami arra utal, hogy a fiatalok felfogásában gyakran összekapcsolódnak olyan értelemben, hogy ami modern, az divatos is. A modern jellemzőt illetően azt tapasztaljuk, hogy számos adatközlő mai jelenségnek véli a szlenget, és nem ismeri fel, hogy ezelőtt is létezett. Több válaszban is azt láthatjuk, hogy a diákok a mai beszédet nevezik szlengnek, vagy azt, amit a mai fiatalok, illetve a 21. századi fiatalok használnak.

Az előző szemponthoz képest azt tapasztaljuk, hogy egy kevéssel több diák gondolja titkosnak a szlenget, ezt néhányan a használat céljaként is értelmezik. A többiek válaszából pedig arra következtethetünk, hogy ők nem tartják a szleng elsődleges céljának a mondanivaló elrejtését. A közösségépítő jelleghez hasonlóan, az átvitt jelentés sem annyira szembetűnő jelenség, mint a szókészletbeli különbségek a sztenderdhez képest, amit alátámasztanak a válaszok is, hiszen csak néhányan emelték ki a meghatározásban.

Érdekes kérdés a kontaktusjelenségek és a „rövidítések" jelenléte a szlengben, ugyanis ezt a két jelenséget az adatközlők jelentős része belefoglalta a meghatározásba. Sőt, amint az előzőekben láttuk, egyes diákok teljes mértékben azonosítják a szlenggel ezt a két jelenséget, ugyanis mindkettő gyakori szóalkotás a szleng nyelvváltozatokban.

7. Kijelentések értékelése

Az első kijelentéscsoport vizsgálatakor egy kijelentés esetében kaptunk szignifikáns eredményt az adatközlők intézményére vonatkozóan, melynek értéke p = 0,04 a Pearson-féle khi-négyzet próba alapján. Ez az *Azokra a kifejezésekre használok szlengszavakat, amelyeket nem illik kimondani* kijelentés esetében született, amelyet aszerint kellett értékelniük a diákoknak, hogy mennyire jellemző rájuk. A következő eredményeket kaptuk: 1. a középiskolásoknál: soha – 39 (10,2%), néha – 93 (24,3%), általában – 63 (16,5%), mindig – 15 (3,9%), nem tudom – 11 (2,9%); 2. az egyetemi hallgatóknál: soha – 33 (8,6%), néha – 70 (18,3%), általában – 31 (8,1%), mindig –

4 (1%), nem tudom – 23 (6%); két adatközlő nem válaszolt. Az eredmények azt mutatják, hogy a középiskolásokra gyakrabban illik a fenti kijelentés, mint az egyetemi hallgatókra. A gátlások feloldódása együtt járhat, illetve ezt befolyásolhatják az egyetemi élet velejárói (érettebb gondolkodás, a szülők felügyeletének hiánya, szabadabb időbeosztás stb.).

Az első kijelentéscsoport további eredményeit gyakorisági elemzés szerint mutatom be, ezt szemlélteti a következő táblázat. Az 1., 5. és 6. kijelentésre egy adatközlő nem válaszolt, a 3. és 4. kijelentésre pedig kettő.

Kijelentések	Soha		Néha		Általában		Mindig		Nem tudom	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. Nehezemre esik, hogy kerüljem a szlengszavakat.	98	25,5	175	45,6	74	19,3	13	3,4	23	6
2. Szoktam szlengszavakat használni, de ha szükséges, könnyen kerülöm őket.	17	4,4	108	28,1	154	40,1	92	24	13	3,4
3. Sok olyan szlengszót használok, amelyet más nyelvből vettünk át.	12	3,1	119	31	166	43,2	81	21,1	4	1
4. Könnyebben beilleszkedek egy új baráti társaságba, ha gyakran használok szlengszavakat.	118	30,7	109	28,4	63	16,4	15	3,9	77	20,1
5. Előfordul, hogy rászólok a családtagjaimra, hogy ne használjanak szlengszavakat.	279	72,7	66	17,2	22	5,7	4	1	12	3,1
6. Előfordul, hogy rászólok barátaimra, ismerőseimre, hogy ne használjanak szlengszavakat.	287	74,7	76	19,8	8	2,1	2	0,5	10	2,6

4. táblázat: Az első kijelentéscsoport értékelése

A fenti kijelentések közül az 1. és 2. kijelentés azt mutatja, hogy nehézséget okoz-e az erdélyi fiataloknak, hogy kerüljék a szlenget, amikor a beszédhelyzet úgy kívánja. A két kijelentés értékelésének eredményei összhangban vannak egymással, és ezt a Pearson-féle khi-négyzet próba is alátámasztja, ugyanis a két eredmény összevetése p=0,00 értékkel szignifikánsnak minősül. Az adatközlők többségének egyáltalán nem vagy csak néha okoz problémát a szleng kerülése bizonyos helyzetekben, de a csoport kb. 20-30%-ának gondot szokott okozni.

A 3. és a 4. kijelentés a szleng bizonyos jellemzőinek jelenlétét igyekszik feltárni a gyakorlatban. Amint már szó volt róla, a szleng gyakran bővül új szavakkal kölcsönzés által. Ezt az eredmények is tükrözik, hiszen csak néhány adatközlő vallotta azt, hogy soha nem használ szleng kölcsönszavakat, emellett pedig a csoportnak több, mint a fele elmondásuk szerint általában és mindig használ kölcsönelemeket. A 4. kijelentés a szleng közösségépítő jellegére vonatkozik. Minél több időt tölt együtt egy kisebb közösség, annál jobban kialakul köztük egy sajátos nyelvhasználat, ennek következményeként pedig az egymással folytatott beszélgetéseket nem biztos, hogy egy kívülálló maradéktalanul megérti. Az erdélyi fiatalok válaszai azonban nem támasztják alá azt, hogy szlenghasználattal könnyebb beilleszkedni egy új baráti társaságba. Bár ez a kijelentés nem fedi teljes mértékben azt, amit a szleng közösségépítő jellege jelent, de ettől függetlenül valóban segíthet a használata a beilleszkedésben abból az okból kifolyólag, hogy segít a közvetlenebb viszonyulás megteremtésében.

Az 5. és 6. kijelentés az erdélyi középiskolások és egyetemi hallgatók normatudatához kapcsolódik olyan értelemben, hogy megbélyegzik-e a szlenghasználatot. A válaszaik alapján egyértelműen arra következtethetünk, hogy nem zavarja őket olyan mértékben a szlenghasználat, hogy ezért megszólják a családtagjaikat vagy barátaikat és ismerőseiket.

Amint fennebb szó volt róla, a második kijelentéscsoportot egy 1-től 5-ig terjedő skálán aszerint kellett értékelniük az adatközlőknek, hogy milyen mértékben értenek vele egyet (ahol az 1-es a legkisebb mértékű elfogadást jelzi, az 5-ös pedig a legnagyobb mértékű egyetértést). Mielőtt rátérnénk ezek részletesebb vizsgálatára, fontos kiemelni, hogy sok esetben kiugró értékeket látunk a skála középső, vagyis a 3. fokán. Ennek két magyarázata lehet: egyrészt kényelmességből választják ezt az adatközlők, másrészt pedig azért, mert nem tudnak vagy nem szeretnének dönteni az adott kérdésben.

A második kijelentéscsoportban egyáltalán nem kaptunk szignifikáns eredményeket, azonban egy érték közel áll hozzá, így ezt külön tárgyalom. *A szlenget csak a fiatalok használják* kijelentés esetében a Pearson-féle khi-négyzet próba p=0,10 értéket mutatott. A következő eredményeket kaptuk: 1. a középiskolásoknál: 1 – 34 (8,9%), 2 – 36 (9,4%), 3 – 72 (18,8%), 4 – 58 (15,1%), 5 – 21 (5,5%); 2. az egyetemi hallgatóknál: 1 – 35 9,1%), 2 – 45 (11,7%), 3 – 43 (11,2%), 4 – 30 (7,8%), 5 – 9 (2,3%); egy adatközlő nem válaszolt.

A számértékek alapján azt figyelhetjük meg, hogy a középiskolások nagyobb mértékben értenek egyet azzal, hogy a szlenget csak a fiatalok használják, mint az egyetemista társaik. Összesítve az eredményeket azonban nem látunk nagy különbséget, megközelítőleg egyenlő arányban értettek egyet, nem értettek egyet vagy nem határolódtak el egyik döntés felé sem.

A többi kijelentés esetében csak a gyakorisági elemzéseket mutatom be az alábbi összefoglaló táblázatban. A 1. kijelentésre egy adatközlő nem válaszolt, a 2., 7. és a 11. kijelentésre kettő, a 6. és 10. kijelentésre három, a 8. kijelentésre hét, a 9. kijelentésre pedig öt.

Kijelentések	1		2		3		4		5	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. Nem szép szlengszavakat használni.	59	15,4	105	27,3	158	41,1	38	9,9	23	6
2. Nem szükséges kerülni a szlengszavakat, akárkivel beszélve használhatjuk őket.	119	31	98	25,5	99	25,8	49	12,8	17	4,4
3. A szlengszavakat nem használhatjuk akárkivel beszélve, de nem szükséges minden helyzetben kerülni.	15	3,9	22	5,7	54	14,1	106	27,6	187	48,7
4. Bizonyos szlengszavak humorosak.	6	1,6	8	2,1	41	10,7	146	38	183	47,7
5. Divat szlengszavakat használni.	27	7	54	14,1	126	32,8	105	27,3	72	18,8
6. Szeretem használni a szlenget.	34	8,9	76	19,8	137	35,7	78	20,3	56	14,6
7. A magyarországi szleng sokban különbözik a miénktől.	20	5,2	48	12,5	139	36,2	96	25	79	20,6
8. A magyarországi szleng jobb, mint a miénk.	126	32,8	109	28,4	106	27,6	19	4,9	17	4,4
9. A miénk jobb a magyarországi szlengnél.	63	16,4	66	17,2	131	34,1	58	15,1	61	15,9
10. A szleng használata közben nem baj, ha más nyelvből átvett szavakat használunk.	13	3,4	49	12,8	117	30,5	117	30,5	85	22,1
11. Sok olyan szlengszó van, amelyet más nyelvből vettünk át.	6	1,6	15	3,9	75	19,5	120	31,3	166	43,2

5. táblázat: A második kijelentéscsoport értékelése

A fenti kijelentéseket több csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy milyen temészetű információt tudunk meg. Az első csoport az adatközlők normatudatára, a második értékítéletére, a harmadik pedig a szleng jellemzőire vonatkozik. A normatudathoz tartozik az 1., 2., 3., 6. és 10. kijelentés, az értékítéletre a 7., 8. és 9., a szleng jellemzőire pedig a 4., 5. és a 11. kijelentés.

Az első három kijelentés esetében viszonylag egybehangzó választ írtak az erdélyi fiatalok, miszerint nem értenek egyet azzal, hogy ne lenne szép szlengszavakat használni, és nem is szükséges minden helyzetben kerülni őket, de a szlenghasználatot csak megfelelő beszédhelyzetekben érdemes alkalmazni. Összegezve ezeket a válaszokat az előző kijelentéscsoporttal, ahol azt vizsgáltuk, hogy mennyire jellemzők az adatközlőkre a megadott kijelentések, arra a következtetésre jutunk, hogy az erdélyi

középiskolások és egyetemi hallgatók nem bélyegzik meg a szleng használatát, nem zavarja őket, hanem adott beszédhelyzetekben megfelelőnek tartják.

Az, hogy szeretik-e használni a szlenget az erdélyi középiskolások és egyetemi hallgatók, már megosztóbb kérdés. A válaszadók legnagyobb része nem döntött egyértelműen ebben a kérdésben, a többiek pedig megközelítőleg ugyanannyian határolódtak el az egyetértés és az egyet nem értés felé. A 10. kijelentés részben utal a szleng egyik szóalkotási módjára is, hiszen a kontaktusjelenségek elég gyakran előfordulnak.[20] A fiatalok többsége úgy ítéli meg, hogy a szleng egy olyan beszédhelyzetet teremt, amely során nem jelent problémát a kölcsönszavak használata.

Bár az adatközlők többsége azt válaszolta a 7. kijelentést illetően, hogy sokban különbözik a magyarországi szleng a miénktől, összességében itt is változatos válaszokat kaptunk. A 8. és 9. kijelentés értékelése azt mutatja meg, hogy az erdélyi fiataloknak melyik szlengváltozat tetszik jobban. Innen egyértelműen kiderül, hogy inkább az erdélyi áll közelebb hozzájuk. Ha az etnocentrikusság és a szleng csapatépítő jellege felől nézzük a kérdést, el kell ismerni, hogy ez a természetes reakció, és várható volt ez a válasz.

A harmadik csoport alapján azt tudjuk meg, hogy az adatközlők szerint jellemző a szlengre a hangalaki expresszivitás, és sok olyan szlengszó van, ami egyben kölcsönszó is. Arról, hogy divat-e használni a szlenget nem született ennyire egyöntetű vélemény, de a fiatalok többsége egyetértett a kijelentéssel.

8. Szlengbeszélők megítélése

A két megadott megnyilatkozást illetően az adatközlőknek be kellett jelölniük, hogy pozitív, negatív vagy semleges véleményük alakult ki az adott beszélőről, emellett pedig röviden le kellett írniuk, hogy mi az első benyomásuk róla. A szlengbeszélők véleményezésénél is összevetettem az eredményeket az intézmény szociológiai változójával a szignifikáns eredmények érdekében, de egyik esetben sem kaptunk szignifikáns összefüggést a középiskolások és az egyetemi hallgatók véleményét illetően. Ennek következtében az eredményeket csak a gyakorisági elemzések alapján mutatom be.

Összességében azt mutatják az eredmények, hogy az 1. megnyilatkozás beszélőjét legtöbben negatívan véleményezték (217 személy, 56,5%), a második leggyakoribb válasz a semleges volt (144 személy, 37,5%), csak nagyon kevesen alkottak róla pozitív képet (19 személy, 4,9%), és 4 adatközlő nem válaszolt.

A 2. megnyilatkozást pozitívabban értékelték a középiskolások és az egyetemi hallgatók, mivel 55 személy (14,3%) pozitív véleményt alkotott, 199 (51,8%) semlegeset, és 124 (32,3%) volt negatív véleményen a beszélőről. A két megnyilatkozás értékelésénél a nagymértékű különbség valószínűleg abból adódik, hogy az első szöveget nem értették meg, a második pedig sokkal érthetőbb volt számukra, amelyet számos adatközlő szóvá tett a rövid szöveges értékelésében.

A rövid szöveges véleményezések vizsgálatánál a szövegeket négy szempontból csoportosítottam: 1. a kontaktusjelenségeket kifogásolja; 2. a szlenget kifogásolja; 3. más negatív véleményt ír; 4. pozitív vagy semleges véleményt ír. Az 1. csoportba soroltam azokat is, ahol az adatközlők szerint a beszélő nem beszél helyesen magya-

[20] Kis, *Alapismeretek*...

rul, vagy nem elég nagy a szókincse. A saját csoportosításban a 3. és 4. szempont értékelése kissé szubjektív, és nem minden esetben egyezik meg azzal, hogy a középiskolások pozitív, negatív vagy semleges véleményt jelöltek be. A rövid szöveg nem mindig tükrözi pontosan, hogy összességében pozitív, negatív vagy semleges véleményt alkottak az adatközlők az adott személyről, a saját csoportosítás 3. és 4. szempontba való sorolása pedig erre az egy-két mondatra alapoz. Azonban a vizsgálat szempontjából ennek nincs nagy jelentősége, hiszen a csoportosítás célja az volt, hogy számszerűsítve is lássuk az adatokat, hogy az adatközlők közül hány személyt zavar a kontaktusjelenségek és a szleng használata. A csoportosítás eredményeit az alábbi táblázat szemlélteti:

A beszélők nyelvhasználatának értékelése	**1. megnyilatkozás**		**2. megnyilatkozás**	
	N	**%**	**N**	**%**
1. A kontaktusjelenségeket kifogásolja	44	11,5	32	8,3
2. A szlenget kifogásolja	55	14,3	29	7,6
3. Más negatív véleményt írt	127	33,1	72	18,8
4. Pozitív vagy semleges véleményt írt	145	37,8	220	57,3
Nem válaszolt	13	3,4	31	8,1

6. táblázat: A megadott megnyilatkozások véleményezése

A kérdőív ezen pontja kiválóan láttatja azt, hogy a beszélők milyen könnyen elítélnek valakit az alapján, hogy hogyan beszél, és ha valami miatt nem tetszik nekik a beszédmódja, „nem beszél szépen" vagy "helyesen", ezt összefüggésbe hozzák az emberi tulajdonságokkal, ahogyan az alábbi példák is láttatják:

Tudatlan, nem okos, buta. Lenézném, mivel lehetne normálisan magyarul is beszélni.
Ez a személy is eléggé tudatlan, nem tud helyesen beszélni, inkább cigányosan.
Az adott személy műveletlen, szleng és csúnya szavakat használ, ezek nélkül nem tudná kifejezni magát, mert nem ismeri a magyar megfelelőjét.
A benyomásom az, hogy zárt látókörű, nem tud alkalmazkodni a környezetéhez és különböző helyzetekhez.
Az, hogy bunkó.
Buta, nem tud beszélni.
Az az első benyomásom, hogy az illető egy kultúrálatlan fiatal srác, aki próbál felvágni.
Az első véleményem az, hogy nem egy magas intelligenciával rendelkező fiatal.
Beképzelt, na gyképű, idegesítő.

9. Összegzés

Az erdélyi középiskolások és egyetemi hallgatók saját bevallásuk és felismerésük alapján elsősorban informális beszédhelyzetekben használják a szlenget, leggyakrabban pedig baráti körben. Ez összefügg a normatudatukkal, miszerint a szleng használata az informális helyzetekben adekvát. Az auditív inger bizonyult a leggyakoribb indítéknak, de fontos motiváció a hangalaki expresszivitás is az erdélyi fiatalok

szlenghasználatát illetően. A szlenget legtöbb fiatal *szavak és kifejezések* összességeként érzékeli, azonban az egyetemi hallgatók válaszai azt mutatták, hogy a középiskolásokhoz képest ők gyakrabban felismerik azt, hogy a szleng nem pusztán szókészletet jelent.

Ha a megadott kijelentések és a megnyilatkozások értékelését vetjük össze, akkor ellentmondást figyelhetünk meg a két eredmény között, amelyből az első az elméletet, a második pedig a gyakorlatot tükrözi. A kijelentések értékelésének eredményei azt mutatták, hogy az adatközlők csekély százaléka kifogásolja a szlenghasználatot, ehhez képest pedig a diákok jelentős részének nem tetszett a két személy nyelvhasználata. Az elmélet és a gyakorlat közötti különbség abban is megnyilvánul, hogy a kijelentések alapján megfelelő beszédhelyzetben elfogadható a szlenghasználat és a kölcsönzések is, viszont az adatközlők közül csak nagyon kevesen tesznek említést a beszédhelyzetről a véleményezés során. Akik pedig figyelembe veszik a beszédhelyzetet, azok pozitív vagy semleges véleményt alkotnak a megnyilatkozóról.

Az ellentmondásra két magyarázat is lehet. Az egyik, hogy mindkét megnyilatkozás szándékosan eltúlzott, azaz tudatosan létrehozott. Mindkét esetben egy adott beszédmódot reprezentáló megnyilatkozásokról van szó, és az adatközlők nagy része ezt nem veszi észre. Egyetlen középiskolás jegyzi meg az első megnyilatkozás kapcsán, hogy csak szándékosan beszél „románosan": *„Az, hogy teszi az eszét. Ha valaki ennyire románosan beszél, a fentiek közül sok szó benne sincs a szókincsében."* (A következőket húzta alá a szövegben: *„nagyobb siker érdekében", „Titeket néznek a nők", „Üdv. és kellemes vasárnap du.-t!"*.) A másik magyarázat pedig az lehet, hogy a középiskolások nem ilyen szlengre gondolnak, amikor általánosan beszélnek a szlengről.

Ennek tudatában érdemes lesz külön figyelni az ellentmondásra az interjúk elkészítése során. Sikerülhet feltárni ennek a mögöttes tartalmát, indítékait, illetve lehetőség nyílik arra is, hogy összevessük a két adatgyűjtési módszer eredményeit.

Jelen tanulmány fő kérdését illetően, összességében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a középiskolások és az egyetemi hallgatók válaszai között inkább a részletekben mutatkoznak eltérések, nagy különbségek nincsenek a két korosztály eredményei között.

ABSTRACT

Does your age matter?

The views on slang of Transylvanian high school and university students

My Ph.D. thesis is *language contacts in the Hungarian slang from Transylvania*. In the linguistic researches there are just few studies about the Hungarian slang from Transylvania, therefore this topic is significant and gap filler. It is a fact that the changes in slang are very rapid and the speakers use the loan words and neologism more easily in slang than in other language varieties. The borrowing of words is a natural and everyday phenomenon in the Transylvanian language varieties of Hungarian because of the bilingual environment. Therefore it is worth raising the following question: what kind of language contacts can we find in this kind of slang?

The research is also related to contactology, therefore the results can be useful in contactological researches. The contactology' aspect is very important because the Hungarian speakers from Transylvania are bilingual and the borrowing of words is a natural phenomenon, which can happen consciously or unconsciously.

In my research I use several methods: questionnaires, interviews and data collection from the internet. The informants of the questionnaire and interviews are high school and university students from five Transylvanian cities.

In this study I use the data collected by the questionnaire, which contains the following: social variables, declarations about habits of language use, a definition of slang by the informants, opinions on some statements related to slang or to the borrowing of words, the opinions on some loan words, the opinions of slang speakers on their speech, lexical data collection.

The main difficulty of the research about slang is that there is no universally-accepted definition of slang, because it is hard to define. For the first time, I analyse how students interpret the concept of slang. The informants have to express their view of slang in the questionnaire, therefore it is necessary to know how they interpret this concept.

The aim of this study is to analyse the students' attitude toward the slang and the differences between the attitudes of high school and university students. I use the SPSS Statistic Data Editor software to analyse the questionnaire's responses. Therefore we'll see if there are significant correlations between the social and the language variables.

Further on we have the opportunity to examine if the students' attitude to the slang is in accordance with their real language use.

Nagy Sándor István

Mikes Kelemen *Törökországi levelek* 1980-as román nyelvű kiadásának néhány fordítástechnikai sajátossága

> „A műfordítás az irodalom áramvezetéke. Általa lépnekérintkezésbe, baráti kapcsolatba, a megértés áramkörébe a különféle nyelvek és kultúrák."[1]

1. Bevezető

Mi a műfordítás? Alkotás vagy utánzás? Mesterség vagy művészet? Hűség az eredetihez vagy kreatív hűtlenség?

Kosztolányi szerint: „műfordítani annyi, mint gúzsba kötötten táncolni."[2] Egyáltalán, lehetséges-e fordítani, vagy ugyancsak Kosztolányit idézve, csak „újrakölteni"? Vissza lehet-e adni ugyanazt a hangulatot, érzést, szellemiséget, vagy csak ferdíteni lehet fordítás helyett? Meddig terjed a fordító szabadsága? Mennyire kell kompromisszumokra törekedni?

A fordítás egy összetett folyamat, mert nemcsak a nyelv szintjén történik (a kontextustól függetlenül), hanem a beszéd, a diskurzus szintjén is létrejön (adott pragmatikai kontextusban), de, leginkább, a szöveg szintjén a beszéd szemantikai folyamatában (a szöveg kontextusában). „A fordítás ugyanaz a szövegvilág, más nyelvi és kulturális közegben. Az eredetinek a fordítás egyfajta alteregója, hasonmása".[3]

A fordítások befogadása igen jelentős tényező egy adott kor irodalmi életében, mert azt tükrözi, hogyan olvasztja magába a világirodalmi jelenségeket, áramlatokat, hatásokat. A műfordítás másodlagos irodalmi kommunikációs lánc, amelyben négy szereplő van: az alkotó, a műfordító, a lefordított mű, valamint a fordítás olvasója. Az elsődleges kommunikáció hátteréül szolgáló valóságot egy másik valóságba, a befogadó irodalomába kell állítani. Az irodalom nagy kérdése, hogy mennyire fogadja el az olvasóközönség a fordításokat. A nagyobb példányszámú műfordításkötetek 1945 és 1990 között jelentek meg, és ezáltal nagyon széles olvasóközönséghez jutottak el. Számos ország esetében, így Romániában is, a fordítások jelentették a legfontosabb lehetőséget más népek kultúrájának megismerésében.

A jelzett időszakban számos magyar irodalmi művet fordítottak románra, és nagyon fontos részét képezte Románia irodalmi életének, hogy lehetőség nyílt több magyar mű román fordításának kiadására. A kutatott időszakban a fordítások nagy

[1] Kiss Jenő, *Kaleidoszkóp* (Bukarest: Irodalmi könyvkiadó, 1967), 7.
[2] Kosztolányi Dezső, *Nyelv és lélek: Ábécé a fordításról és ferdítésről* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 516.
[3] Benő Attila, *A szó szerinti hűség szellemi hűtlenség – műfordítók kerekasztala a Kolozsvári Ünnepi Könyvhéten*, 2018. május 12. (https://kronikaonline.ro/kultura/a-szo-szerinti-huseg-szellemi-hutlenseg-n-mu forditok-kerekasztala-a-kolozsvari-unnepi-konyvheten ; hozzáférés: 2022.01. 23.)

része a 60-as, 70-es években jelent meg. Noha nem beszélhetünk egységes koncepcióról, azaz különböző kiadóknál jelentek meg könyvek, de ki lehet emelni a bukaresti Kriterion kiadónak a Biblioteca Kriterion (Kriterion könyvtár) sorozatát, ahol több magyar mű román fordítása jelent meg. Néhány példa ezekre a kiadásokra: Berde Mária: *Viaţă încinsă* (*Tűzes kemence*) 1973, ford. Veronica Porumbacu és Tóthfalusi Anna; Bálint Tibor: *Pelerinaj la Zidul plîngerii (destine paralele).* (*Zarándoklás a panaszfalhoz*), ford. Francisc Grünberg, 1978, 1981; Bogdán László: *În căutarea unor locuri pentru filmare*, ford. George Volceanov, 1984, (eredeti kiadás: *Helyszínkeresések forgatáshoz* [regény], Kriterion Kiadó, Bukarest, 1978); Markó Béla: *Despre natura metaforelor*, fordította és az előszót írta Paul Drumaru, 1989 (versválogatás).

De jelentek meg fordítások más román kiadóknál is: Mikszáth Kálmán: *Săliştencele (A selistyei asszonyok),*. Editura de Stat, Bukarest, 1947; Móricz Zsigmond: *Fii bun până la moarte (Légy jó mindhalálig),* Editura Tineretului, Bukarest, 1956. Gárdonyi Géza: *Contract de căsătorie (Ida regénye),* 1975, a bukaresti Eminescu könyvkiadó Romane de dragoste (Szerelmes regények) sorozatában. A második kiadás 1991-ben a bukaresti Miron kiadónál, a harmadik kiadás a bukaresti Crisadi kiadónál jelent meg 1992-ben. Mindhárom kiadás Veronica Bârlădeanu fordítását használta fel.

A bukaresti Minerva Mindenki könyvtára (Biblioteca pentru toţi) sorozatában jelent meg: Mikszáth Kálmán: *Umbrela Sfintului Petru (Szent Péter esernyője),* 1969. ford. Lucia Nasta és Horea Gămescu; Déry Tibor: *Excomunicatorul (A kiközösítő),* 1981. ford. Constantin Olariu; a román katonai kiadónál (Editura Militară)*:* Berkesi András: *Iubire şi trădare. Agentul 13. (A 13. ügynök)* 1980. ford. D. Savin.

Magyar írók művei jelentek meg román nyelven Moldáviában (az akkori nevén Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaságban): többek között Molnár Ferenc nagy sikerű regényét 1960-ban adták ki Kisinyovban, a Carta Moldovenească kiadónál *Băieţii din strada Pal (A Pál utcai fiúk)* címmel. A kiadás érdekessége, hogy a román nyelvű szöveget cirill betűkkel nyomtatták ki.

Az egyik legtöbbet fordított szerző, Jókai Mór műveinek fordításkötetei az elemzett időszakból: *Omul de aur* (Az arany ember): 1959-ben a bukaresti Ifjúsági kiadónál, 1965-ben a bukaresti *Irodalmi* kiadónál; 1972-ben a bukaresti Minerva kiadónál; 1991-ben a Bukaresti Venus kiadónál; 1993-ban a bukaresti Florisrom kiadónál. Valamennyi fordítás Noran Sever munkája. – *Voievodul ţiganilor (Cigánybáró):* 1976-ban a kolozsvári Dacia könyvkiadónál, 1993-ban jelent meg a bukaresti Ares kiadónál. Mindkét kiadás tartalmazza a *Sárga rózsa* című regényt is. Valamennyi kiadás Alexandru Pazderka és Alecsandru Chiriacescu fordítása alapján készült. – *Eppur si mouve (Şi totuşi se învteşte…) Eppur si mouve: És mégis mozog a föld!* 1984-ben a bukaresti Univers kiadó Clasicii literaturii universale (A világirodalom klasszikusai) sorozatában, a fordító Lucia Verona. – *Diamantele negre (Fekete gyémántok)*: egy fordítás jelent meg, 1965-ben a bukaresti Világirodalmi kiadó Clasicii literaturii universale sorozatában, a fordítók Nicolae Jianu és Josif Czinczar. – *Crăişorii (Kiskirályok)*: a bukaresti Művészeti kiadó Clasicii literaturii universale sorozatában, a fordító Andrei Aldea. – *Fii omului cu inima de piatră (A kőszívű ember fiai)* 1970-ben két kötetben a bukaresti Minerva kiadó Biblioteca pentru toţi (Mindenki könyvtára) sorozatában, a fordítók Tudora Petcuţ-Bondoc és Alexandru Bondoc; 1974-ben jelent Moldáviában a kisinyovi Kartja Moldovenească kiadó Clasicii literaturii universale

sorozatában *Feciorii omului cu inima de piatră (A kőszívű ember legényei*[4]*)* címmel. A fordító Vasile Vasilache.

A kutatásom tárgyát képező román nyelvű kiadások alig tartalmazták régi magyar irodalmi művek fordítását. Az egyik legkevésbé kutatott terület a régi szövegek fordításának kérdésköre. Oktató-, illetve szerkesztőmunkám során merült fel számos olyan fordítás- és nyelvtudományi érdekesség, amelyek a magyar tudományos életben kevésbé ismertek. Ezek közül választottam ki egy olyan kutatási területet, amelyet alig vizsgáltak eddig – a régi szövegek fordítástechnikai aspektusait.

Azért esett a választás Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művére, mert irodalomtörténeti jelentősége van a magyar irodalomban, és – egyes szövegrészekből – több román nyelvű fordítás jelent meg a XX. században. 1945 után csak a tanulmányomban elemzett 1980-as fordítás jelent meg. Meg kell említeni, hogy azelőtt is kevés anyag, csak néhány levél jelent meg románul Mikes Kelemen *Leveleskönyvéből*. 1909-ben a balázsfalvi *Unirea. Foaie bisericească* című lapban folytatásokban Octavian Prie (Oltszakadát, 1875–Kolozsvár, 1939) román tanár, újságíró, dramaturg, politikus[5] fordításában kilenc levél fordítása jelent meg, azok, amelyeket Bukarestből és Jászvásárból írt Mikes Kelemen. A lap 22. számában (Balázsfalva, 1909. június 5.) jelent meg egy bevezető tanulmány *Un scriitor maghiar despre ţările româneşti în prima jumătate a veacului XVIII.* címmel, majd a 148-as levél.[6] A lap 23. számában (1909. június 12.) jelent meg a 149. és a 150. levél.[7] A 24.-ben (1909. június 19.) a 151., 152., és 153. levelek jelentek meg.[8] A 25-ös számban (1909. június 26.) közölték Mikes 154., 155. és 156. leveleinek fordítását.[9] Valamennyi levél számozás nélkül jelent meg, a keltezésük alapján lehet tudni, hogy melyekről van szó.

1923-ban: 11 levél jelenik meg Constantin Jean Lars Anthony Démetre Karadja (Hága, 1889–Bukarest, 1950) román diplomata, kiadó és újságíró, a Román Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja kiadásában, a fordító Russo a constanţai *Analele Dobrogei. Revista Societăţii Culturale Dobrogene* című lap 1923. évi 4. számában (133., 134., 148., 149., 150., 151., 152., 153., 154., 155., 156. számú levelek). A fordító Russo, de pontos nevére, életrajzi adataira semmilyen más információt nem találtam, amit tudunk róla, azokat Karadja említi meg tanulmányában (Karadja 1923: 106).

1939-ben: Khell István (Bereck, 1889–Székelyudvarhely 1972) – műfordító, irodalomtörténész, a bukaresti *Convorbiri Literare* című irodalmi folyóiratban közli az *Impresiile lui Clement Mikes despre Principate Române în „Scrisorile Turceşti"* című tanulmányát, amely 14 levélből tartalmaz fordításokat: 134., 138., 139., 146., 147., 148., 149., 150., 151., 152., 154., 155., 156. és a 177. levél.

---

[4] A szerző fordítása.

[5] *Memorie şi cunoaştere locală: Octavian Prie* (https://www.bjc.ro/wiki/index.php/Prie%2C_Octavian ; hozzáférés: 2022. 01. 23).

[6] Octavian Prie, „Un scriitor maghiar despre ţările româneşti în prima jumătate a veacului XVIII", *Unirea: Foaie bisericească*, Blaj, Anul XIX, nr. 23, 5 iunie 1909: 198 (https://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/unirea/1909/BCUCLUJ_FP_PIV1902_1909_019_0022.pdf ; hozzáférés: 2022. 01. 23).

[7] Uo., https://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/unirea/1909/BCUCLUJ_FP_PIV1902_1909_019_0023.pdf

[8] Uo., https://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/unirea/1909/BCUCLUJ_FP_PIV1902_1909_019_0024.pdf

[9] Uo., https://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/unirea/1909/BCUCLUJ_FP_PIV1902_1909_019_0025.pdf

Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* első olyan fordítása, amelyik majdnem az összesnek az átültetését tartalmazta, 1980-ban jelent meg, egy szakavatott fordító, Gelu Păteanu alkotásaként. A *Törökországi levelek*jének 1980-as román nyelvű *Scrisori din Turcia* művének alapját a levelek 1974-ben, a kolozsvári Dacia kiadó által, annak Tanulók könyvtára című sorozatában megjelent könyve jelentette. A műben szereplő válogatást, az előszót és a jegyzetanyagot Veress Dániel jegyzi.[10] A forrásmű nem teljes kiadás. Mikes Kelemen alapműve 211 levélből áll (ebből 207 fiktív, 4 misszilis levél), az 1974-es kiadásban 127 levél található (125 fiktív, 2 valódi). A kötet fordítója *Gelu Păteanu* (Kolozsvár, 1925–Budapest, 1995), a román irodalom kiemelkedő alakja, eredeti alkotásai mellett magyar irodalomból jelentek meg fordításai (Mikes Kelemen mellett többek között fordított Eötvös Józseftől, Karinthy Frigyestől, Veress Zoltántól, Bálint Tibortól, Németh Lászlótól, Franyó Zoltántól, Glatz Ferenctől).[11]

Tanulmányom célja, hogy bemutassam Mikes Kelemen *Törökországi levelei*nek 1980-as kiadását, annak fordítóját (Gelu Păteanu), fordításának néhány jellegzetességét és a lényegesebb fordítástechnikai sajátosságok szempontjából hasonlítsak össze szövegrészleteket. Ezen belül hangsúlyozni fogom a fordítás stilisztikai aspektusait, használt nyelvezetét a fordítás szempontjából (adaptáció, reáliák, illetve nyelvspecifikus elemek megfeleltetése). Külön részben elemzem a színelnevezések átváltásának jelenségét.

2. A kutatás tárgya, a korpusz, kutatási módszerek

A fordítókat igen nehéz feladat elé állítja egy régi szöveg fordításának kérdésköre. A régi szövegek fordítási folyamatában ugyanis komoly nehézséget okoz olyan jelenségek közvetítése, amelyek a különböző kulturális háttérrel rendelkező olvasóközönség számára ismeretlenek vagy nem szokványosak. Ezekben az esetekben ugyanis a különböző valóságtagolásból, szemléletmódból származó szavak átültetése a fordítótól összetett eljárást kíván meg.

Összehasonlító elemezés Mikes Kelemen leveleinek valamennyi román nyelvű fordításáról eddig nem készült. A vizsgált korpusz nagysága egy tanulmány keretében nem tesz lehetővé teljeskörű elemzést. Elemzésem az adaptáció formáit, a reáliák megfeleltetését, a nyelvspecifikus műveletek sajátosságait mutatja be.

Adaptáció

Az adaptáció újrateremtés, a fordító számára megfelelőnek tartott (ön-) kifejezési forma, szándékának megfelelő kép(zet)alkotás. Fordítástechnikai szempontból Vinay és Darbelnet (1995) az adaptációt olyan tevékenységnek tekintik, amit akkor lehet használni, alkalmazni, amikor az eredeti szöveg kontextusában olyasmire történik utalás, ami a célnyelvi kultúrában nem létezik, ezért szükséges lehet valamiféle újrateremtés.

[10] A kötet tartalmaz egy előszót „Vonások egy mai Mikes-arcon" címmel. A levélválogatást függelékként egy „A kiadásról és válogatásról: Mikes korának és életének fontosabb adatai" című összegezés, „Tárgyi magyarázatok", „Névmutató" és „Szójegyzék" követi.

[11] *Gyalu bácsi, a költő és a műfordító* (https://www.magyaradas.ro/m-riport/1305-tiff-2018-magyar-nap-2; hozzáférés: 2022. 01. 23).

Klaudy Kinga szerint a szűkebb értelemben vett adaptáció pragmatikai adaptáció: „pragmatikai adaptációnak nevezzük azokat az átváltási műveleteket, amelyekre a forrásnyelvi és a célnyelvi kulturális kontextus különbsége miatt van szükség, és amelyeket a fordító annak érdekében hajt végre, hogy a célnyelvi szöveg megfeleljen az általában vett célközönség igényeinek".[12] A fordító ebben az esetben a szöveg egészét nem érintő, a szövegből adódó kulturális különbségek áthidalására törekszik, és általában elmondható, hogy problémái a reáliák fordításának körébe tartoznak. A pragmatikai adaptáció a fordítás folyamatára vonatkozik, lokális, mert nem érinti a szöveg egészét, azaz csak korlátozott hatással van a szöveg egészére és a szöveg koherenciájára.

Klaudy definíciója szerint tágabb értelemben vett adaptációnak nevezzük azt „a speciális célközönség (pl. gyermekek) részére készített fordítást, amelyben a fordító a célközönség igényeinek megfelelően jelentős változtatásokat hajt végre".[13] A tágabb értelemben vett adaptáció tehát a fordítás eredményére vonatkozik, globális, mert a szöveg egészét érinti, és szövegen kívüli okokból fakad. Ilyen szövegen kívüli ok lehet az a fordítói (vagy megbízói) szándék, hogy a forrásnyelvi szöveget egy adott célközönség vélt vagy valós igényeihez igazítsa. A tágabb értelemben vett adaptáció esetében a fordító (vagy adaptátor) szabadon kezeli és kezelheti a forrásnyelvi szöveget.

Néhány példa az 1. levélből:

> Édes néném, a kéd *kedves levelit* vagyon már két esztendeje hogy vettem; igazat mondok, hogyha az esztendő egy holnapból állana. Reménlem, édes néném, *hogy már ezután, minthogy egy áerrel élünk,* gyakrabban veszem kedves *levelét.* (Mikes 1974: 37)

> Surioară dragă, preţ de vreo doi ani nu mi-au mai venit *răvaş* den partea Domniei Tale. Adevăr aş fi grăit acum, dacă anul ar avea o singură lună. Trag nădejde, surioara, că *de-acum înainte – hiind amîndoi trăitori pe aceleaşi meleaguri* – au să-mi vină mai des *răvaşe* de la Domnia Ta. (Mikes 1980: 15)

A *levelek* szó fordításánál Gelu Păteanu a magyar *rovás* szóból származó *răvaş* kifejezést használja, melynek jelentése megegyezik a magyarral, és elsősorban Erdélyben van jelen a román nyelvváltozatokban. Mikes szövegét, *hogy már ezután, minthogy egy áerrel élünk*, a fordító átalakítja abból a célból, hogy jobban értelmezhető lehessen a forrásnyelvi olvasó számára: *de-acum înainte – hiind amîndoi trăitori pe aceleaşi meleaguri* – 'ezután, mivel mindketten ugyanazon vidékről származunk'.

> A szegény gyomromnak is olyan nyavalyában kelletett lenni vagy két első nap, de azután úgy kellett ennem, mint a farkasnak. (Mikes 1974: 37)

> Bietul meu stomah aşişderea s-au nevoit a suferi asemenea boală în vreo doua zile de-ntîi, dară după aceea *am avut ghies la mîncare precum un lup*. (Mikes 1980: 15)

[12] Klaudy Kinga, *Bevezetés a fordítás elméletébe* (Budapest: Scholastica Kiadó, 2003), 145.
[13] Uo.

A mai magyar nyelvben is használt éhes *vagyok mint a farkas* hasonlatot a román nyelv is használja, de már Gelu Păteanu által használt formátumban *poftă de mâncare ca un lup*, amelyet *farkasétvágy*nak fordíthatunk. A fordítónak arra kellett törekednie, hogy a régi magyar szóösszetételt is figyelembe véve alkossa meg a célnyelvi szöveget, ezért a *poftă* szó archaikus változatát használva (*ghieș*, eredete ismeretlen) fordította le a magyar mondatrészt. A mai román nyelvben a *poftă* szó egy argója is használatos – *chef*.

A *száll* ige egyik archaikus jelentése (a 'táborhelyet létesít, fegyveres küzdelmet elkezd egy helyen, illetve ott felkészül rá' mellett) az, hogy 'valaki átmenetileg nappali és éjszakai tartózkodásra, alvásra helyet, szállást kap valahol'. A fordító a *szállásadás* szó egy archaikus román kifejezését használta, a szerb *gazdovati* szóból származó – *a găzdui*. Ez az ige (*găzdui, găzduiesc* – *gazdovati* szerb szóból ered) jelentése 'valakinek szállást és étkezést biztosítani egy ideig, illetve valaki lakhat a házában és ellátást is kap, meghúzza magát'. A mai román nyelvben az albérlet kapcsán használják a kifejezést.

A 3. levél fordítása jól példázza az adaptáció érvényesülését. A száműzöttek megérkeznek Drinápolyba, ahol az udvar kapitánya, kétszáz katonai vezetővel együtt fogadást ad a fejedelem és kísérete tiszteletére:

> A' való, hogy mindenikünk éhezett. De az is való, édes néném, hogy étlen költem fel asztaltól, noha ettem legalább nyolcvan tál ételből. *Ezt kéd el nem hinné, ha a szokást nem tudná. Eb szokás, kutya szokás!* Jaj! édes néném, elig mártottunk egyszer a tálban, hogy azt elvitték előllünk, a másodikát, a harmadikát, egyszóval hetven vagy nyolcvan tál így repült el előllünk; némelyikben még nem is mártottunk, már vitték. (Mikes 1974: 40)

> Adevărat iaste ca flămînzi eram cu toţii ; dar aşişderea drept, surioara dragă, ca tot Hămînd m-am sculat dela masa, cu toateca am mîncat din vreo opt zeci de feliuri. *Domnia tanu aicrede dacă n-ai cunoaşte obiceiul prost obicei !* Vai, surioară dragă ! Abia apucam sa întingem o dată în blid, că ni-l şi lua dinainte, aducînd altul şi altul şi iară altul, pîna ce ne-au zburat aşa pe sub nas şapte zeci pîna-n optzeci de blide. (Mikes 1980: 18)

A mai nagyar nyelv ezt az archaikus kifejezését (Eb szokás, kutya szokás!) már nem használja. A fordító itt a magyar frazéma értelmét általánosító fordítással adja vissza (obiceiul prost obicei 'a szokás rossz szokás'). Azaz úgy él az adaptációval, hogy megszünteti a nyelvspecifikus frazéma képszerűségét, általános jelentését adja vissza.

Reáliák fordítása

A reália azon tárgyak gyűjtőfogalma, melyek egy-egy kultúrára, nyelvközösségre jellemzőek, és egy másik kultúra számára ismeretlenek.[14] A definíciók között vannak szűkebb és tágabb meghatározások így nem beszélhetünk egységes definícióról. Szűkebb értelemben a reáliák közé a nyelvközösségre jellemző tárgyakat, pl. ételek neveit,

[14] Klaudy Kinga, F*ordítás I: Bevezetés a fordítás elméletébe* (Budapest: Scholastica Kiadó, 1997).

ruhák elnevezéseit sorolják,[15] tágabb értelemben azonban ide sorolhatók a történelemmel vagy vallással kapcsolatos kifejezések is.[16]

Öt gyakori módja van a reáliák fordításának. Az egyik ilyen mód a *generalizálás*, melynek oka, hogy a nyelvek nem egyformán tagolják a valóságot. Az adott kifejezés résztelesebben jelenik meg a forrásnyelvi szövegben, mint a célnyelviben. A *kihagyás* műveletét is akkor alkalmazzák, ha nincs számottevő szerepe a reáliának, a célnyelvi olvasó számára nem jelent semmit. Ennek oka az eltérő háttérismeret. Szintén az eltérő háttérismeret miatt alkalmazzák a *betoldást*, azonban ebben az esetben megmagyarázzák a reáliát, kibővítik az olvasóközönség ismereteit.[17] A betoldáshoz hasonló, bár annál tágabb terminus az *explicitáció* művelete. Ilyenkor a szövegben burkoltan jelenlevő kifejezések világossá válnak, mely azonban nem mindig jár plusz elemek betoldásával.[18] A *teljes átalakítás* esetében látszólag semmilyen logikai kapcsolat nincs a két nyelvi megfelelő között, ennek oka az eltérő szokásokban és háttérismeretben rejlik.[19] Ezeken felül a fordítók alkalmazzák a *transzliteráció, tükörfordítás* és *analógiás fordítás* műveletét is.

A 4. levélben Mikes elmélkedik a törökök házassági szokásairól, itt találunk példákat a reáliák fordítására:

> De ha szinte a kéd kis szája megnevet is érte, de énnekem minden tüdőm, vesém, májam azt tartja, hogy nem kell a kedves szegény feleséget a kedvetlen, de gazdag feleségért elhadni. Hát nem jól mondom? Nem beszéllek hát a házasságról, úgyis itt attól *kétszáz mélyföldnire* vagyok.
> (Mikes 1974: 41)

> Dară hîe şi să mă rida guriţa Domniei Tale, mie unuia toate măruntaiele mele – plămîni, ficaţi şi rărunchi – îmi spun ca nu trebuie să laşi nevasta sărmanăşi voioasă, de dragul uneia avute dar fără vino-ncoace. N-am zis bine ? Să nu grăiesc însă asupra căsniciei, dacă mă aflu aice la *două sute de poşte de ea.* (Mikes 1980: 19)

A bemutatott utolsó mondatban az explicitáció műveletével találkozik a célnyelvi olvasó, mert a régi hosszmértékeknél a román mértéegységek között a *mérföld*, mint szárazföldi egység nem volt használatban, csak tengeri. Magyarban igen, használatban volt a postai mérföld, amelynek hossza 7.585,9 méter volt.[20] Gelu Păteanu egy olyan archaikus román mértékegységet használt, amelyik nem törekedett a forrásnyelvi szövegben található távolság pontos átváltására, hanem azt akarta szemléltetni,

[15] Uo.
[16] Simigné Fenyő Sarolta, *A fordítás mint közvetítés* (Miskolc: Stúdium Rendezvények és Nyelvtanfolyamok, Miskolc, 2006).
[17] Klaudy Kinga, *Fordítás II: Bevezetés a fordítás gyakorlatába angol/német/orosz fordítástechnikai példatárral* (Budapest: Scholastica Kiadó, 1997).
[18] Uo.
[19] Uo.
[20] Régi magyar mértékegységek (http://mek.niif.hu/00000/00056/html/184.htm; hozzáférés: 2022. 01.23).

hogy milyen messze kerültek a száműzöttek. Az **orosz** počta szóból származó román *poştă, poşte*, alapvetően ugyanazt jelenti, mint a magyar *posta*.[21]

Néhány példa az országnevek, kulturális és etnikai szokások fordítására a 33. levélből:

> Való, hogy az ilyen ajándék nekünk visszátetszik, és mi asszonyhoz illendő ajándéknak tartjuk, de azt meg kell vizsgálnunk, hogy itt szokás. Ami pedig szokás valahol, az illendő is abban az országban. *Angliában* ha az asszonyok a *korcsomára* mennek, azért senki nem ítéli meg őket, mert szokás. *Spanyolország* széllyin az asszonyok egy kis malacot hordoznak az ölökben, valamint másutt hordozzák a kiskutyácskákot. Franciában vagy másutt egy úri asszony a hintójában ül, estig oda jár, ahová szereti. Itt pedig egy török úrnak a felesége esztendeig sem megyen ki a házból. Lengyelországban a papok a sekrestyében lévő szenteltvízben teszik az égett bort, hogy meghűljön, amég a misét elvégezik. Nálunk megengednék-é aztot? Nálunk szégyenlene *dohányozni* egy úri asszony, itt pediglen *mind dohányoznak. Kínában* az olyan leány megyen hamarébb férjhez, akinek leghosszabb a füle, és ha a vállát éri. Nálunk pedig az olyantól elszaladnának. Itt csak az ujjokkal esznek, nálunk pedig késsel, villával. Hát a' jó szokás-é, hogy a tatár nemesasszonyok *megfúrják az orrokot,* és egy nagy ezüstkarikát vonnak belé, valamint a fülbenvaló? Az országban lévő szokást kell hát megtudnunk, ha arról akarunk ítélni. Talám még kéd azt a szokást sem tudja, hogy ha egy török *két csötörtököt elmulat,* azért a feleséginek szabad panaszt tenni ellene a bíró előtt. Mondjuk hát, hogy a jancsár aga *küldhetett virágot,* mivel itt szokás.
> (Mikes 1974: 79)

> Adevărat iaste că noua asemene dar nu ne place, socotindul femeiesc; dară trebuie să cercetăm că aice aşa iaste obiceiul. Iară cele ce sînt obicei într-o ţara sînt şi cuviinţă, În *Englitera* nimene nu le judecă pe muieri daca merg *la crîşmă*, fiind acesta un obicei la dînşii ; în marginea *Hispaniei*, femeile poartă în braţe purceluşi, precum să poartă în alta parte căţeii. În *Frîncia,* ori prin alte ţări, o nevastă de boier să suie în caleaşcă şi umblă ne unde a pofti, pînă-n.sară; aice nevestele dregătorilor turci nu ies din casă cu anii. La *Lehia,* popii pun vinarsul de să răceşte în apa sfinţi t ă dan sacristie, pînă mîntuiesc ci liturghia; îngădui-s-ar una ca aceasta, la noi ? Jupîneselor noastre de acasă le-ar hi ruşine să *bee tiutiuna*; aice, *toate trag ciubuc.* În *Chitai*, cel mai degrabă să

[21] Unităţi vechi de măsură
(http://www.patrimoniuimaterial.md/ro/pagini/registrul-fi%C8%99ele-elementelor-de-patrimoniu-cultural-imaterial-cunostin%C8%9Be-practici-%C8%99i-simboluri/unit%C4%83%C5%A3i-vechi-de-m%C4%83sur%C4%83 ; hozzáférés: 2022. 01. 23).

> mărită fata cu urechi lungi de-ar hi să-i atîrne pînă-n umeri; la noi ar fugi oamenii de unele ca celea. Aice să mănâncă numai cu degetele; la roi, cu furculiţa şi cuţit.. Dară al boieroaicelor tătare obicei bun iaste, dacă hi *bortesc nasul* şi atîrnă într-însul cîte un cerc mare, precum cerceii? Aşadară, obiceiurile ţarii trebuieste să le afli, de vrei a le judeca. Poate ca nu ai ştire Domnia Ta nice de pre obiceiul că dacă un turc lasă două joi *să treacă pe degeaba,* nevastă-sa are cădere să facă plîngere la cadiul. Să zicem dară că aga ienicerilor au fost îndrituit a trimete flori, hiind acesta un obicei al pământului. (Mikes 1980: 61)

A magyar nyelvben használt *Anglia* kifejezést használja a mai román is, az újgörög nyelvből származó szó *Anglia*t. A XX. század elején még használatban volt az angolból átvett *Englitera*. A *kocsma* román megfelelőjeként a mai román nyelvben (főleg vidéken), használják a régi szláv nyelvből (кръчьма) átvett *crâşmă* kifejezést, amelynek a mindennapi szóhasználati formája *cârciumă*. Spanyolország mai elnevezése *Spania*, a fordító ennek a területnek a római eredetű elnevezését használja a *Hispaniá*t, amelyik csak az irodalmi nyelvben van jelen. *Franciaország* román elnevezése *Franţa*. A fordító egy kitalált elnevezést használ, nem találtam nyomát a *Frîncia* román nyelvben való valamikori használatára, alapja a *francia* szó lehetett. *Lehia Lengyelország* archaikus elnevezése a román nyelvben, alapja az ukrán *ljach* szóból származó *leach* 'lengyel' kifejezés. A latin *bibere* szóból származó *bea* igének több jelentése van, alap esetben 'ivás'-t jelent, de a régi román nyelvben használták a török *tütün* szóból származó *tutun* 'dohány' kifejezéssel együtt, 'dohányt szívni'-re is. A török és bolgár (***çubuk,*** чибук) nyelvből származó *ciubuc* szónak egyik jelentése egy előszeretettel az Oszmán birodalomban használt, hosszú szárú török pipafajta. Ennek megfelelője a magyar nyelvben is jelen volt: „csibuk – 'hosszú szárú pipa'. Oszmán-török jövevényszó: török *çibuk, çubuk* ('bot, pipaszár, pipa'); lehet, hogy valamelyik balkáni nyelv közvetítette hozzánk."[22] A *kínaiaknak* archaikus elnevezése volt a román nyelvben az orosz китай szóból származó *chitai*, innen az ország elnevezés is. A *fúrni* ige esetében is egy archaikus, népnyelvi változatot használ a fordító, az ukrán *bortyty* szóból származó *a borti*t. Az *elmulat* forrásnyelvi kifejezésre Gelu Păteanu a lexikai átalakítás módszerét használja, leírja a cselekvést: *să treacă pe degeaba – semmittevéssel tölti*. Az utolsó mondatban grammatikai betoldással találkozhatunk, az olasz *dritto* szóból származó îndrituit jelentése 'jogosult, felhatalmazott', ezzel kihangsúlyozva, hogy miért ő jogosult ilyen cselekedetre.

Nyelvspecifikus műveletek

A fordítási művelet során a nyelvpárok esetében egybevetésre van szükség. A kétirányú egybevetés első lépése a nyelvspecifikus és nem-nyelvspecifikus műveletek elkülönítése. Nyelvspecifikusnak a nyelvi rendszerek különbségeivel magyarázható műveleteket nevezzük, nem-nyelvspecifikusnak a kulturális és háttérismereti különbsé-

[22] Tótfalusi István, *Magyar etimológiai szótár*, Arcanum Adatbázis, 2001. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/cs-F1B10/csibuk-F1B91/ (hozzáférés 2022. 01. 23).

gekkel és a kódváltás tényével magyarázható műveleteket nevezzük.[23] Egy példa a 16. levélből, abból a jelenetből, amikor a száműzöttek Drinápolyból továbbutaznak Rodostó felé:

> Ihon édes néném, e' lesz az utolsó levelem ebből a császári városból. Itt már megettük a nekünk rendeltetett rakás kenyeret. Már továbbmegyünk, de nem elé, hanem hátra, és azon rakás kenyér mellé ülünk, amely Constancinápoly mellett vár minket. *Mert amitől tartottunk, abban torkig estünk. Ki veszen ki abból?* Csak az Isten. Ennek előtte egynehány nappal hozák meg a hírit, hogy *21. julii* a vezér megcsinálta a huszonnégy esztendeig tartó békességet a némettel. (Mikes 1974: 56)

> Iaca surioară dragă şi cel de pe urma răvaş al meu dintru această cetate împărătească. Am ajuns să mîncăm grămada de pită rînduita nouă aice şi purcedem mai departe, dară nu înainte ci îndărăpt, aşezîndu-ne la grămada de pita carea ne aşteaptă lîngă Ţarigrad, *căci de ce ne-am temut n-am scăpat. Cine are să ne izbăveascâ?* Numai şi numai Dumnezeu. De cîteva zile ne-au adus vestea că în *ziua de 21 a lunii lui Cuptor* vizirul au pus pace cu neamţul sa ţină două zeci şi patru de ani. (Mikes 1980: 34)

A mai magyar nyelv használja a *nyakig beleestünk* kifejezést, amit a teljesen, minden tekintetben érzés értelmezésére használunk. Mikes kifejezésének a mai magyar szóhasználatban az *Amitől félünk, bekövetkezik* közmondás. A mai román nyelv az azonos jelentésű *N-am scăpat de ce ne-am temut* szóösszetételt használja. Ezt használja a forrásnyelvi szöveg eredeti szóösszetételének kifejezésére a fordító.

Ki veszen ki abból? – Cine are să ne izbăveascâ? A szláv *izbaviti* kifejezésből származó archaikus *a izbăvi* igének jelentése 'megváltás, megmenekülés' pontosan tükrözi a forrásnyelvi szöveg mondanivalóját, bár erőteljesen archaizál.

Kiemeltem ebben a levélben a hónapok fordítása közül egy példát, amely szintén a reáliák átváltási műveletének egyik sajátossága a Gelu Păteanu által használt nyelvezetnek. Népi kifejezéseket használ a hónapok fordításánál, így a júliust, mint nagyon meleg hónap, metaforikusan nevezi meg a *Cuptor* 'kemence' jelentésű hónapnévvel.

3. A fordítás nyelvezete

A *Törökországi levelek* fordításakor a fordító vallomása szerint első lépésként meg kellett feleltetnie az eredeti magyar nyelvű szöveget a történelmi román nyelvvel, megfelelő szemantikai és nyelvészeti ekvivalenciai eszközök használatával. A fordítónak ezután olyan archaikus és tájnyelvi formában kellett konvertálnia a szöveget, amely a forrásnyelv követelményeinek is megfelelt. Ezt belső fordítási szakasznak – vagy más néven intralingvális fordításnak – is nevezhetjük, hiszen ugyanazon nyelv keretében történt. Ebben a szakaszban a fordítónak a nyelvészeti ekvivalenciával kellett elsősor-

[23] Klaudy Kinga, *Nyelv és fordítás: Válogatott fordítástudományi tanulmányok* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2007), 215.

ban foglalkoznia, mivel a nyelv szemantikai alapjait meg kellett őriznie.[24] Erre a fordítási módszerre találunk példát a 13. levélben:

> A való, *nehéz Zágon nélkül ellenni,* nehéz minden esztendőben 12 hónappal a vállamot *terhelni,* és a házasságtól messze vagy teljességgel *elesni*!
> (Mikes 1974: 49)

> ... greu iaste *a trăi fără Zagon*; greu iaste *a-mi împovăra umerii*, în fie-ce an, cu câte 12 luni, a hălădui departe de însurătoare, *ori chiar a rămâne pe veci fără ea!*
> (Mikes 1980: 32)

Mikes szövegében képszerűen és érzékletesen fejezi ki az időhöz való viszonyulását: az évek a száműzött vállát terhelik. Román nyelvben ezt a kifejezést akkor használjuk, ha valakire ráterhelünk valamit (*pune* (cuiva ceva) *pe umeri* = a încărca, a împovăra (pe cineva) cu o vină). A Gelu Păteanu által használt fordítás *(a-mi împovăra umerii)* egy az egyben lefordítja ezt a mondást, a fordítás kötelező explicitációs módszerét alkalmazva, így sikeresen visszaadja a szerző gondolatát. *Ráterhelni lehetne* – pontos, szemléletes kifejezést hoz létre.

A Gelu Păteanu által kialakított célnyelv sajátos színezetét azzal éri el, hogy létrehoz egy különleges, sokoldalú, népies archaikus jellegű román nyelvváltozatot, amely nemcsak a nyelvészeti ekvivalenciát őrzi meg, hanem a stilisztikait is. A következő, 22. levélből származó részlet ezt szemlélteti:

> Mert sokan viselik az asszony nevet, de nem *mindenik* viseli érdemesen azt a nevet, és az olyanokot csak *asszonyocskáknak kellene híni, vagy asszonyállatnak*. (Ne *szóljunk* az asszonyok ellen!)
> (Mikes 1974: 62)

> Cu adevărat măritä doamnă iaste ; căci multe poartă nume de doamnă şi nu *fiştecare* după merit, ca acelora numai *muieruşte ar trebui sa le zică ; au minte scurtă poale lungi* (dară să nu *grăim* împotriva părţii femeieşti) (Mikes 1980: 42)

Mikes keményen fogalmaz egyes nőszemélyekről, akik látszólag lettek házasok. Az *asszonyocskáknak* fordítására a napjainkban is használt, a latin *mulier*-ből származó *muiere* kifejezést választja, melynek jelentése nemcsak 'asszony, feleség', hanem lehet általában a nőkre mondani. Az *asszonyállatnak* kifejezést teljesen átírja a fordító, sokkal finomabban fogalmaz, teljesen átalakítja: *au minte scurtă poale lungi*. A *poálă (poale)* jelentései között 'női ruházat alsó része, ruházat kiegészítő' is van, a magyar közmondások közül a 'hosszú haj, rövid ész' adja vissza az értelmét. Ennél az esetnél Păteanu frazeologizál, frazémával, közmondással ad vissza egy minősítést.

[24] Simó Márton, „Gyalu, a közvetítő", 2018. december. 22 (https://www.3szek.ro/load/cikk/119280/gyalu-a-kozvetito-gelu-p%C4%83teanu-%E2%80%93-1925%E2%80%931995 ; hozzáférés: 2022. 01. 23).

A *szólj* ige mai román nyelvben használt megfelelője a *spune*. Ennek az archaikus változata *a grăi*, amely a *grai* (hang, szó) szláv szóból ered. Az a *grăi* ige jelentheti: 'mondani, megmondani, beszélni, felszólalni, megszólalni'.

Egy másik példa az archaizáló fordítási nyelvezet szemléltetésére:

> Azt tudja kéd, hogy az úri asszonyokot másképpen gyógyítják, mintsem a *közönségeseket*. *Nyernek is rajta sokszor, mint Birtók a csíkban*. Mihent megbetegedett, egy *sereg* doktorokot gyűjtöttek essze, ki egyet, ki mást jovallott, hogy a himlő meg ne lássék, és a szépség megmaradjon. (Mikes 1974:63)

> Şi ştii Domnia Ta preabine că jupînesele şi cneaghinele au alte doftorii decît femeile den *prostime*. (*Nu-ţi mai spui cît folos au cîte o dată dinr-aceasta*!) De cum au căzut la pat, au adunat o *droaie* de doftori, carii i-au dat felurimi de sfaturi întru a-i ascunde vărsatul ca să-i ramînă frumuseţea. (Mikes 1980: 42)

Mikes Kelemen gyakran használ leveleiben a szülőföldjén megismert szólásokat, illetve közmondásokat. Egyik ilyen a *Nyernek is rajta sokszor, mint Birtók a csíkban.* Ez a mondás több levelében benne van: Én *nyernék rajta, mint Bertók a csíkban,* úszni sem tudok. (28. levél); Bezzeg, néném, nyertünk mi a változásban, mint Bertók a csíkban (124. levél). A hétköznapi székely mondás: „Belenyert, mint Bertók a csíkba", régiesen „Nyert benne, mint Bertók a csíkban". A szólás jelentése 'jócskán ráfizetett a dologra'.[25] Gelu Păteanu tulajdonképpen megmagyarázza a mondást: 'Nem is kell mondjam, mennyire kevés haszonnal járnak az ilyenek.'

Két példát is találunk ebben a levélben arra, hogy archaikus kifejezésekkel konkretizál a célnyelvi olvasó felé a fordító: *közönségeseket – prostime*, illetve *sereg – droaie*. A szláv *prostŭ* szóból származó *prost* jelentése 'buta, közönséges', az *-ime* képzővel alakított *prostime* egy régies kifejezés, amit a szegényebb rétegekre, köznépre, parasztságra használtak. Az albán *droie* szóból származó *droaie* kifejezés jelentése megegyezik a forrásnyelvi szövegével, egy sereg, azaz sok orvos gyűlt össze.

> Itt mi elegen vagyunk, *elég tahint ád* a porta, eleget eszünk, de *azzal ruhásabbak nem vagyunk, sem én, se más.* A mi urunknak pedig természete a, hogy kéretlen nem ád. Annyi esztendőktől fogvást, hogy szolgálom, soha semmit nem kértem. Édes néném, már el nem kezdem. Egy erdélyi nemesemberhez a nem illik, aki jobban szereti szükségben lenni, mintsem kérni. (Mikes 1974: 65)

> Suntem destui aice, *destul tain ne dă* Poarta, destul mâncăm, dară *den aceasta nu ne alegem mai îmbrăcaţi nici eu, nici altul*. Iară Domnul nostru iaste o hire ce nu dă dacă nu-i ceri. De atâţia ani de când îl slujesc, eu unul nu iam cerut nimica; şi n-am să fac acuma începutul, surioară dragă! Nu i se potriveşte asemenea

[25] O. Nagy Gábor, *Magyar szólások és közmondások* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1985), 73.

> lucru unui nemeş den Ardeal, carele mai degrabă îndură lipsa decât să ceară.... (Mikes 1980: 43)

Gelu Păteanu nagyon jó megoldást talál az *elég tahint ád* kifejezés fordítására. A román nyelvben is hasonló alakban használt archaizmust alkalmazza erre a mondásra. A *tain* szó a török *tayin* szóból került át a román nyelvbe, és olyan étel vagy ital napi adagot jelent, pénzösszeget (napidíjat), illetve állatok napi abrak adagját, amelyet az urak, gazdák adtak alárendeltjeiknek.

A fordítónak a forrásszöveg specifikus szóhasználatai miatt a legtöbb esetben a fordításspecifikus vagy kötelező explicitáció módszerével kellett megoldania a célnyelvi szöveg létrehozását. Az idézett célnyelvi szöveg esetében így oldotta meg az egyik magyar közmondás átültetését román nyelvre: *de azzal ruhásabbak nem vagyunk, sem én, se más – dară den aceasta nu ne alegem mai îmbrăcaţi nici eu, nici altul.* A fordító a *vagyunk* (suntem) szó helyett az *alegem* (választunk) szót használja. Ezzel nem befolyásolja a forrásnyelvi szöveg mondanivalójának megismerését, a mondat és ezáltal a szerző gondolatainak a kifejezésvilágát hangsúlyozza – a száműzöttek nem önként vállalták az életkörülményeiket. Így ennek a szónak használata a fordító részéről jelzésértékű.

Színnevek fordításai

Amint a fenti adatokból láttuk, Gelu Păteanunak számos magyar archaikus kifejezést kellett a célnyelven érthetővé tennie, hogy az olvasóközönség számára fogyasztható szöveget készítsen. Ennek egyik aspektusa a színelnevezések fordítása, a fordító ugyanis ezek esetében is él az archaizálás lehetőségével.

Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művében a színelnevezések előfordulásait, valamint az elemzés sorrendjét is a tizenegy alapszín-elnevezés ismert lexikai hierarchiájának alapján csoportosítottam.[26] Ezekből Mikes művében a következők találhatók gyakoriság szerint csoportosítva: fekete (7), fehér (6), veres (4), piros (2), sárga (1) zöld (1), barna (1), szürke (1), arany (2), ezüst (1). A felsorolt színelnevezésekből három nem került bele a román fordítás alapját képező 1974-es kiadásba: 1 fekete (80. levél), 1 fehér (87. levél), 1 veres (71. levél). Néhány példa a színnevek fordítására:

A 2. levélben *a veres és a fehér* színelnevezések találhatók:

> Gondolom, hogy holnap ide hagyjuk ezt a puszta kies szomorú lakóhelyet, mivel a császár *veres hintója* elérkezett, amelyet urunk után küldöttek. *Veresne*k azért hívom, mert kívül *veres posztóval* vagyon béborítva, de a hintó nevet nem érdemli, mert csak kocsi. Aztot pedig *négy fejér* szokta húzni vagy vonni. Azokot pedig az ügettetéssel nem terhelik, mivel már azt el is felejtették, annyira megöregedtek; nyolcvan esztendőt csak adhatni a négynek. Lehetetlen, hogy már ne szóljak a kocsisról. Azt gondolná kéd, hogy valamely polgármester igazgatja azt a

[26] I. fekete és fehér; II. + piros; III. (a) + kék/zöld vagy (b) + sárga; IV. (a) + sárga vagy (b) + kék/zöld; V. kék és zöld szétválása; VI. (a) + barna vagy (b) + szürke; VII. (a) + szürke vagy (b) + barna; VIII. + lila, rózsaszín, narancssárga.

> négy lovat. Annak az ő *tiszteletre méltó fejér szakállát* nagy csendesen mozgatja a nyerges ló. (Mikes 1974:28)

> Mîine-zi – gîndesc eu – avem să ieşim den locul acesta pustiu, dosnic şi mohorît, căci au sosit *caleaşca roşie* a sultanului, trimisă după Domnul nostru. Îi zic *roşie,* pentru că iaste îmbrăcată pe dinafară cu *postav stacojiu*. Dară nume de caleaşca nu merită, căci nu-i decît o căruţă. Şi de bicei sunt înhămaţi la ea, de o trag ori o tîrîie, *patru bălani* pe carii nu-i împovărează nimenea cu trapul, căci de bătrini ce sînt au uitat ce-i aceea; tuspatru să tot aibă la opt zeci de ani... Dar iaca nu poci a nu-ţi grăi despre vizitiu. Ai crede Domnia Ta, surioară, că iaste judele vreunui tîrg omul acela de umblă cu caii. Înaintaşul den dreapta îî clatină cătinel *preacinstita sa barbă albă*. (Mikes 1980:16)

A magyar nyelv vonatkozásában ki kell emelni, hogy a 18. század végéig a *veres* szó volt használatban, amely nem különült el a *piros* szótól, noha a piros színelnevezés megtalálható a 15–16. századi dokumentumokban, de elsősorban mint személynév.[27] A *piros* színnév eredete a *pir-* szótő *-s* melléknévképzővel ellátott alakja, eredeti jelentése 'sütés, pirítás következtében vörösessé vált étel' lehetett, csupán később lett a szín neve. A szótő hangutánzó eredetű, megegyezik a *pirít*, *pirongat* és a *pirkad* igék szótövével.[28] A *veres, vörös* színelnevezés jelen van nemcsak a magyar, hanem a legtöbb finnugor nyelvben. A magyar *veres* szó, eredetileg ugyanazt jelentette, mint ma a *véres*. Mivel azonban a *veres* alakot a magyar nyelv a vér színének a kifejezésére használta, hogy elkülönüljön a színelnevezéstől, kialakította a *véres* változatot.[29]

Gelu Păteanu alkalmazkodott ahhoz a helyzethez, hogy a román nyelv nem ismeri a *veres* és a *piros* színelnevezések jelentésbeli különbségét, de hogy ne legyen a célnyelvi szövegben sok ismétlés a 'piros' jelentésű *roşu* szó kétszeri használata után a harmadik esetben egy archaikus román szót használt (az újgörög *stakós*ból származó *stacojiu*).

Ebben a részletben a fordító két formában jeleníti meg a forrásnyelvi *fehér* kifejezést. A mai román nyelv a *fehér* kifejezésére az *alb* színelnevezést használja, amely a latin *albus*ból ered, jelentése megegyezik a magyarral. A román népi nyelv a mai napig elterjedt formában használja a fehér szőrű vagy hajú személyek vagy állatok esetében a szláv *bělŭ*ból eredő *bălan* kifejezést.

A 8. levélben a *fekete* színelnevezés található:

> A fejdelem kijövén a császártól, a császár paripájára ült. Mi is mindnyájan lóra ültünk, és legalább harminc király kísérte viszsza a szállására. Édes néném, ne nevessen kéd, mert ha minket látott volna kéd a kaftánban, olyan mintha annyi egyiptumi király kísérte volna a fejdelmet, csak éppen hogy nem vagyunk olyan *feketék*. (Mikes 1974:48)

[27] Bartha Katalin, *Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről* (Debrecen: Városi Nyomda, 1937), 41.
[28] Zaicz Gábor, *Etimológiai szótár magyar szavak és toldalékok eredete* (Budapest: Tinta Kiadó, 2006), 574.
[29] Bartha, *Szókincstanulmány…*, 50.

> Ieşind apoi Princepele de la sultan, au încălecat pre calul acestuia şi ne-am încălărat cu toţii şi i-au făcut stapînului alai pînă la sălaşul său de puţin trei zeci de crai. Să nu rîzi, surioară dragă; că de ne-ai hi văzut încăftâniţi cum eram, adevărat ca nişte crai egipţieni îl însoţeam pre Stăpin – numai cît nu eram *smoliţi* precum aceia. (Mikes 1980: 26)

A forrásnyelvi szövegben szereplő *fekete* kifejezésre a mai román nyelv latin *niger*ből származó *negru* színelnevezést használja. A fordító a *smolit* kifejezést használja, amely jelenthet olyan felületet, amelyet folyékony szurokkal vontak be, de jelenthet sötét bőrű személyt is. A *smoli* kifejezés a *smoală* szóból ered, amely a szláv *smola* szóból került a román nyelvbe és 'szurkot' jelent. Gelu Păteanu azt veszi figyelembe, hogy a *negru* szón kívül milyen kifejezéseket lehet használni a fekete szín kifejezésére.

A 22. levélben *az arany, piros és a fekete* színelnevezés található:

> Mihent megbetegedett, egy sereg doktorokot gyűjtöttek essze, ki egyet, ki mást jovallott, hogy a himlő meg ne lássék, és a szépség megmaradjon. Egyik a többi között azt jovallotta, hogy meg kell *aranyozni* az orcáját. Ennek a voksát bévették, és levélarannyal bétapasztották, és eleven képet csináltak belőlle. E' meglévén, egy ideig annak úgy kelletett maradni, de azután csak le kelletett venni az *aranyat, mert aranyas orcával*, elítélheti kéd, hogy nem lehetett járni; és a *piros orca csak inkább tetszik, mintsem az aranyas*. De már a' volt a mesterség, hogy vegyék le. A sokféle víz le nem mosta, hanem tőheggyel kelletett lassanként lefeszegetni az aranyat. Az orcájáról mégis mind leásták, de az orrára inkább odaszáradott volt, azért nehezebb is volt a munka. Végtire onnét is lefeszegették, de *feketén* maradott. Azért nem jovallom senkinek, hogy *megaranyaztassa az orcáját*. (Mikes 1974: 63)

> De cum au căzut la pat, au adunat o droaie de doftori, carii i-au dat felurimi de sfaturi întru a-i ascunde vărsatul ca să-i ramînă frumuseţea. Unul din-trînşii au socotit că trebuieşte să-i *daurească* faţa; decii priimind sfatul, cneaghina a pus de i-au lipit obrazul cu foiţă de aur, făcînd-o icoană vie. Săvîrşindu-să această treabă, au trebuit a rămîne o vreme aşa, dară odată şi odată tot s-au nevoit a-i luare *aurul* de pe obraz căci cu *faţa daurită* nu-i chip să umbli în vecii vecilor, poţi să mă crezi Domnia Ta; şi mai plăcut iaste vederii *obrazul rumăn decît cel de aur.* Numai cît meşteşugul cel mare era: cum să î-l scoaţă ? Multe feliuri de apă au cercat, dară nu i l-au şters şi atunce s-au nevoit a luare aurul pic de pic, cu vîrful acului şi l-au dovedit mai pre tot. Numai cel de pe nas au fost mai tare lipit şi s-au cerut lucrare mai anevoioasa; pîna la urmă dus au fost şi de acolo, însă i-au rămas cneaghinei nasul *tăciunit*. Iară eu n-aş da sfat nimănui să-şi *daurească* obrazul. (Mikes 1980: 42)

A forrásnyelvi szövegben szereplő *aranyozni* kifejezésre a *daurească*, az *aranyat, mert aranyas orcával* kifejezésekre az *aurul ... fața dauritã*-t használja a fordító. A *daurească* kifejezés nincs a román nyelvben, ezt a fordító alkotta az *auri* szóból, amely azt jelenti, hogy egy felületet egy vékony arany réteggel vonnak be, vagy valami aranyosan csillog.

A fordító ebben a levélben a *fekete* színelnevezés célnyelvi fordítására a *tăciuni* kifejezést használja. A román nyelvben ez a latin *titio* szóból eredő kifejezés a 'parázsló fadarab'-ot, illetve 'gabonaüszög betegségét' is jelenti. A fordító a második jelentés kapcsán választotta ezt a kifejezést, hiszen a nő orra fekete maradt, mintha beteg lenne, és a magyar nyelvben is szerepel az üszkösödés vagy *fenésedés* kifejezés, amikor a végtag esetében következik be a szövetelhalás.

A szláv роумѣнъ szóból származó *rumen* kifejezést az arc vagy az ajkak piros színére használják, amikor a személy elpirul, de jelenthet 'érett gyümölcsöt, alig átsütött vörös húst, de rózsavörös színű növényt' is. Gelu Păteanu a kipirosodott, pirospozsgás arcszínnek román kifejezését használta, amivel a fordító pontosan érzékelteti az olvasóval a forrásnyelvi szöveg mondanivalóját.

A 192. levélben a *fehér és a fekete* színelnevezések találhatók:

> Hogyha a halott istenes ember volt, a két angyal után, akik számot kértenek, más két angyal mégyen hozzája, kik *olyan fejérek, mint a hó*. Ezek csak arról a gyönyörűségről fognak néki beszélleni, amelyekben leszen a másvilágon. De ha igen vétkes találna lenni, két *olyan fekete angyalok mennek hozzája, mint a holló*, akik kínozni fogják; az egyik mélyen a földbe leveri, a másika egy vashoroggal onnét kivonja, és akik így fogják magokot véle mulatni mind a nagy ítélet napjáig. (Mikes 1974:319)

> Daca mortul au fost om cu frica lui Dumnezeu, după întîii doi îngeri carii i-au cerut samă, vin alţii doi carii *sînt albi ca neaua*. Iară aceştiia îi grăiesc numai despre desfătarea de carea va să aibă parte pre lumea cealaltă. Ci dar de s-au nemerit să hie păcătos foarte, să duc la dînsul *doi îngeri negri precum corbul,* carii va să-l căznească. Unul den îngeri îl afundă în pămînt, iară celălalt îl scoate de acolo cu un cîrlig de hier și îșĭ petrec întru acesta chip cu dinsul pînă în ziua judecăţii celei mari de apoi. (Mikes 1980: 192–193)

A forrásnyelvi szöveg mind a két, színelvezéseket is tartalmazó mondatát a mai román nyelvhasználatnak megfelelően fordítja Gelu Păteanu, mivel a magyar mondattal megegyező formában és értelemben van jelen a modern nyelvhasználatban is. Egy szó esetében archaizál a fordító – ez a kifejezés a *neaua*. Az *alb* szóval a román nyelv is használja a fehér színelnevezést abban az értelemben, hogy *'olyan fehér, mint a hó'*. A *hó* szónak a mai román megfelelője a *zăpadă*, melynek az egyes vidékeken és archaikus változata a *nea* szó. A *nea* latin eredetű (*nix, nivis*) szó.

4. Összegezés

A régi magyar és román szövegek fordításának témaköre kevésbé feldolgozott mind Magyarországon, mind Romániában. Célom egyrészt az volt, hogy a szóban forgó műveket a lehető legteljesebben feldolgozzam ebből a szempontból, és az elért eredmények alapján a fordítási tendenciákat, a fordításra és kiadásra kijelölt művek jellegét, a szelektálás szempontjait ismertessem.

Gelu Păteanu Mikes nyelvezetének, amely a XVIII. századi magyar nyelvé, román nyelvre fordítását briliáns megoldással oldotta meg. A fordítás során tulajdonképpen teljesen új nyelvezetet hozott létre, amely ötvözi a népi és a XVIII. századi román köznyelvet, amely, akkor éppen csak kialakult, például az írásban még a cirill betűket használták, nem a latint. Azt, hogy Gelu Păteanu sikeres fordítást valósított meg, két tényező biztosította: egyrészt anyanyelvi szinten beszélte mind a román, mind a magyar nyelvet; másrészt nagy irodalmi, fordítói és történelmi ismeretekkel rendelkezett, ugyanis több történelmi tartalmú művet fordított már addig is románra. Mikes Kelemen *Leveleskönyvé*nek fordításához elsősorban a régi, egyházi és archaikus román nyelv szókészletéből merített, amelyhez hozzáadott nagy számban azokból az erdélyi románság által használt élő népi nyelvváltozatokból, amelyet mint alkotó és ott élő személy jól ismert.

A fordító számos olyan célnyelvi megfelelőt használt, amelyek a megjelenés előtt nem sokkal még a köznyelv részei voltak, ezáltal a közlés nyelvezete egyértelműen érthető volt a felhasználók részére. Kihasználta az archaikus román nyelv széles tárházát, igyekezett minél szélesebb körben figyelembe venni a származásokból eredő értelmezéseket. Így a felhasznált szavak számos nyelvből származnak: albán *droaie*; latin *alb, tăciune, nea*; szláv *bălan crâşmă, bălan, smoală, rumen*; olasz *dritti*; orosz *poştă*, *chitai*; szerb *găzduiesc*; török *ciubuc, tahin, tutun*; újgörög *Anglia, stacojiu*; ukrán *leach*. A fordító bátran használja az ismeretlen származású szavakat is, ha az értelmezése megfelel a célnyelvi közlésnek, például a *ghieş*. Figyel arra is, hogy ha lehet, az erdélyi román nyelvben is megtalálható magyar származású kifejezéseket (például *răvaş*) használjon. A fordító magas szintű fordítói képességét és nyelvújító törekvését jelzi ugyanakkor, hogy nem habozik olyan célnyelvi kifejezéseket használni, amelyeket ő maga talált ki *(Frîncia).* Ez a nyelvújító tevékenység nem csak a forrásnyelvi neologizmusok esetében jelent lehetséges fordítói stratégiát,[30] de ezektől függetlenül is választható a számos, rendelkezésre álló fordítási stratégia közül, mint jelen esetben is.

Mikes Kelemen számos olyan magyar közmondást használ leveleiben, például az *Eb szokás, kutya szokás!*, melyek már nem találhatók meg a magyar köznyelvben. Ezeket a fordító a magyar frazéma értelmét általánosító fordítással adja vissza (*obiceiul prost obicei* 'a szokás rossz szokás'). De megemlíthejük a *Mert amitől tartottunk, abban torkig estünk. Ki veszen ki abból?*, melyet mai magyar nyelv használ a *nyakig beleestünk* kifejezéseként, és amelyet Gelu Păteanu a mai román nyelvben használt, azonos jelentésű *N-am scăpat de ce ne-am temut* közmondásként fordítja.

Gelu Păteanu az átváltási technikák széles skáláját, a saját kutatói és alkotói tapasztalatait felhasználva nagyon szöveghű fordítást készített. Folyamatosan követte a forrásnyelvi szöveg stílusát, a célnyelvi olvasó számára a lehető legnagyobb mértékű

[30] Zachar Viktor, „Fordítási stratégiák a neologizmusokkal kapcsolatban", in *Reáliák a lexikológiától a frazeológiáig: Értelmezések és fordítási kérdések*, szerk. Bárdosi Vilmos, 141–151 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2013), 146.

tartalmi egyenértékűséget biztosított, illetve tekintettel volt a megfelelő nyelvváltozatok kiválasztásánál a két nyelv közötti átváltási folyamatok következetes betartására.

A hűség–hűtlenség örök kérdése[31] mindig foglalkoztatta a fordítókat. Tanulmányomban az adaptációt, a vizsgált művekben található reáliákat, színneveket, valamint a nyelvspecifikus fordítási műveleteket alapul véve kíséreltem meg bemutatni a szóban forgó román fordítások sajátosságait. Így próbáltam meg adalékokkal szolgálni a forrásnyelvi hűség kérdésköréhez az elemzett konkrét fordítások kapcsán. Ezek alapján Gelu Păteanu esetében kijelenthetjük, hogy a román olvasó számára érthető, olvasmányos szöveget hozott létre, amely a forrásnyelvi szöveg valamennyi üzenetét, mondanivalóját, kommunikációs aspektusait nagyon jól megtestesíti.

ABSTRACT

Romanian Translation (1980) of *Törökországi levelek* (*Letters from Turkey* by Kelemen Mikes)

Translation techniques

The work *Törökországi levelek (Letters from Turkey)* by Kelemen Mikes was published in several Romanian translations. The following fragments from the book were published in the 20th century: 1909: nine letters, translated by Octavian Prie; 1923: 11 letters, translated by Russo; 1939: István Khell published a study and 14 letters in the literary review *Convorbiri Literare* (edited in Bucharest).

In 1980 Gelu Păteanu translated the book into Romanian *(Scrisori din Turcia),* and it was published by Kriterion Publishing House. The translation used the original work published by Dacia Publishing House 1980 as its source, which contains 135 letters.

The translation of old literary texts is less researched in the field. In these letters he gives a detailed overview of the social and cultural conditions, we can find valuable data about those historical events, places and people the travellers met.

In my lecture I present Păteanu`s translation comparing it with other translations, emphasising the change of translation techniques, the differences and the similarities. Such a common translating technique is finding the Romanian equivalent for the Hungarian word *levél* `letter`, which is rendered either with the word *scrisoare* (a standard word) and with *epistolă* (an archaic word).

In his translation Gelu Păteanu creates a complex archaic language combined with modern utterances. His stylistic sensibility is shown in those words which originate form Hungarian (*samă, răvaș, peceată, cătană*), Latin (*alb, tăciune, nea*); Slavonic (*bălan crâșmă, bălan, smoală, rumen*), Russian (*poștă*, *chitai*), Turkish (*ciubuc, tahin, tutun*), Albanian (*Anglia, stacojiu*) or Ukrainian (*leach*).

Gelu Păteanu consistently usesthat language, which is very appropriate for the source language text. He intentionally uses some verbal expressions in an archaic form, e.g., *Eb szokás, kutya szokás! – obiceiul prost obicei*, or *Mert amitől tartottunk, abban torkig estünk. Ki veszen ki abból? – N-am scăpat de ce ne-am temut.*

[31] Vö. Rába György, *A szép hűtlenek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).

Nádori Lídia

Mi az eredeti?

A nyelvváltás mint fordítási probléma Terézia Mora Das Ungeheuer *című regényében*

Elméleti háttér

A műfordítás kulturális szempontú vizsgálata, ami a 20. század kilencvenes éveiben jelent meg a nemzetközi diskurzusban, fordulatot hozott az addig nyelvi központú fordítástudomány számára.[1] Wolfgang Iser a kulturális értelemben vett fordításról szólva[2] kifejti, hogy a fordíthatóság kérdését az interkulturalitás kulcsfontosságú koncepciójává szükséges emelni: mind egy kultúra primátusának megtörése, mind pedig a kultúrán belüli rétegek közötti átjárhatóság, kölcsönhatás záloga a kulturális értelemben vett fordítás.[3] Meglátásom szerint oksági kapcsolat áll fenn a fordítástudomány ezen kulturális fordulata és aközött, hogy szintén a múlt század kilencvenes évei óta a korábbinál nagyobb figyelem irányul a fordító személyére a tudományos diskurzusban. A nyelvi központú fordítástudomány ugyanis, a nyelvészet egzakt terében maradva, nem bocsátkozik a kulturális mintázatok folyton változó, nehezen meghatározható és szelektálható kérdéseibe; ugyanakkor az iseri értelemben vett átjárhatóság, a kulturális mintázatok horizontális és vertikális közlekedésének lehetővé tétele az inter- és intrakulturális terekben: a fordító feladata. Az ő felelőssége, hogy döntései által – miközben e döntéseket meghatározzák a fordítandó mű nyelvi-poétikai kötöttségei – mennyire sikeresen teszi aktívvá a kulturális mintázatokat a célnyelvi szövegben.[4] Mindeközben a fordító is számos kulturális, szociológiai, pszichológiai meghatározottsággal bír, s ezek a meghatározottságok kihatnak arra, hogy milyen elvárásai és elképzelései vannak a fordítandó művel, illetve a célnyelvi kultúrával kapcsolatban; valamint figyelembe veendő, hogy a célnyelvi közeg milyen normákat, elvárásokat támaszt a fordítóval szemben.[5] A kulturális fordítástudományhoz ezen a ponton kapcsolódik a *Translator Studies,* a fordító személyével kapcsolatos

[1] Vö. Susan Bassnett and André Lefevere, „Introduction: Proust's Grandmother and a Thousand and One Nights: The 'Cultural Turn' in Translation Studies", in *Translation, History and Culture*, eds. Susan Bassnett and André Lefevere (New York: Pinter, 1990), 1–13.

[2] Wolfgang Iser, „On Translatability", in *Surfaces* (Revue électronique) 4 (1994): 5–13 (https://www.erudit.org/en/journals/surfaces/1900-v1-n1-surfaces04902/1064971ar.pdf; hozzáférés: 2022. 01. 23.)

[3] Uo., 6.

[4] A fordítás „sikerességének" normája – ami nem ekvivalens a „helyes", „hű", „szép" stb. normáival – kutatásaim jelenlegi állása szerint nem kapott eddig különösebb hangsúlyt a műfordítás szakirodalmában. A „sikeres fordítás" fogalmával Kappanyos András operál „Bajuszbögre, lefordítatlan" című értekezésében. A szerző nem reflektál rá, nem specifikálja, nem különbözteti meg a fordítás evaluációnak összefüggésében használatos többi fogalomtól. A szövegösszefüggésből deríthető ki, hogy Kappanyos nem a tetszetősség vagy a piaci siker értelmében használja a fogalmat, hanem azon fordítási megoldások értékelésére alkalmazza, amikor megítélése szerint a megoldás révén a szövegelem (jelentős) torzulás nélkül aktívvá tudja tenni a forrásnyelvi mintázatot a célnyelvi kultúrában. Vö. Kappanyos András, *Bajuszbögre, lefordítatlan: Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer* (Budapest: Balassi, 2015), 25–26.

[5] Vö. Gideon Toury, „The Nature and Role of Normes in Literary Translation", in *The Translation Studies Reader,* ed. Lawrence Venuti (London–New York: Routledge, 2000), 198–211.

interdiszciplináris kutatások összessége,[6] amelyre, mivel nem elméleti szinten, hanem módszertanilag releváns a kutatásom szempontjából, a következő alfejezetben fogok részletesebben kitérni.

A fenti megfontolások nem adnak maradéktalanul választ a *mű*fordításnak, vagyis a műalkotásként befogadott és befogadásra szánt szöveg átültetésének sajátos kérdéseire. Ugyanakkor a *Translator Studies* és a kulturális fordítástudomány a fordító térhez és időhöz kötöttségének, elváráshorizontjának, háttértudásának vizsgálata által összekapcsolódik a hermeneutikának az irodalom és filozófia felől közelítő diskurzusával. Gadamernek a zseniális műről és annak megértéséről szóló fejtegetését a fordító oldaláról is értelmezhetjük, mégpedig úgy, hogy az irodalmi műnek, amennyiben poétikai értelemben normatörés útján, saját szabályai szerint épül fel, fordítása során nem csupán megértésére és értelmezésére, de újraalkotására van szükség: „… ha valóban zseniális, individuális művel állunk szemben, ahol az alkotó maga teremti a szabályokat, akkor ennek a megértés oldaláról is jelentkeznie kell, vagyis a megértés sem történhet ismert szabályok, minták alapján, hanem divinációt igényel, mely végső soron egyfajta kongenialitást feltételez."[7] Ez azonban azt is jelenti, hogy a fordító tudatában van az eredeti szöveg és a fordítás távolságának, hiszen nem az alkotási folyamatot ismétli meg, hanem értelmezve újraalkot. „Ahol fordításra van szükség, ott bele kell nyugodni, hogy a mondottak eredeti hangzásának a szellemét és a visszaadás szellemét távolság választja el egymástól, amelyet sohasem sikerül teljesen legyőzni."[8] Ezek a belátások a műfordítói önreflexió számára azért döntő fontosságúak, mert a fordítás sikerességét ezen viszonylagosság keretei között vizsgálhatjuk. A reálisan létező fordításirodalom két szélsőség – a teljes ekvivalencia illúziója és a fordítás lényegi lehetetlenségének maximája[9] – közötti tartományban helyezkedik el, és a műfordító e belátások birtokában tudja mérlegelni, hogy döntései során milyen prioritásokat érvényesítsen az optimálisan sikeres kulturális transzfer érdekében.

A műfordítói önreflexió módszertani megközelítése

A magyarországi kulturális fordítástudományban egyelőre elvétve találkozunk irodalmi szövegek vizsgálatával, illetve kortárs műfordítói szempontú kutatásokkal. Ugyanakkor kívánatos, hogy a *Translator Studies* keretében intenzívebben foglalkozzunk magyar célnyelvű fordítókkal. Fontos ez elsősorban azért, hogy a műfordítók láthatóságának, vagy inkább láthatatlanságának visszatérő problémáját,[10] ha közvetett hatással is, de orvosolja a munkájukkal kapcsolatos kutatás. De fontos azért

[6] Andrew Chesterman, „The Name and the Nature of Translator Studies", *Hermes – Journal of Language and Communication Studies* 42 (1994): 13–22.

[7] Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer,* ford. Bonyhai Gábor (Budapest: Gondolat, 1984), 144.

[8] Uo., 426.

[9] Utóbbira talán a legelterjedtebb példa Robert Frost híres *bon mot*-ja, amely kontextusából kiragadva alkalmas rá, hogy a fordíthatatlanságra, pontosabban a fordítás értelmetlenségére utaljon a beszélő: „A költészet az, ami elvész a fordításban." Vö. Robert Frost, *Conversations on the Craft of Poetry* (New Brunswick: Rutgers University Press), 1973.

[10] A „láthatatlan fordító" toposza számos szinten és formában fellelhető a közbeszédben. Elméleti megragadása Lawrence Venuti nevéhez fűződik. Venuti a fordító „eltűnését" történeti kontextusba helyezi, és összefüggésbe hozza a domesztikáló fordítás tendenciájával. Vö. Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility: A History of Translation* (London–New York: Routledge, 1995). A CEATL, az európai fordítószövetségek ernyőszervezete egyik központi témája a műfordítók láthatóvá tétele pl. oly módon, hogy a könyvpiac marketingjében kötelező legyen feltüntetni a fordító nevét a könyvészeti adatok között.

is, mert okkal várhatjuk a magyar célnyelvű fordítók kutatásától, hogy a kulturális transzfer során felmerülő problémákra adott válaszok, bár strukturálisan összevethetők más célnyelvek fordítói attitűdjével, a centrum–periféria-viszonyok különbségei folytán[11] érdekes eltéréseket fognak felmutatni a fordítói stratégiák és a sikeresnek ítélt megoldások területén, például egy angol célnyelvű fordító stratégiáihoz képest.

A fordítástudomány kulturális fordulata a módszereket tekintve is szempontváltást hozott magával a nemzetközi kutatásban. Fentebb említettem, hogy Andrew Chesterman, már cikkének a címében is utalva James S. Holmes *Translation Studies*-koncepciójára,[12] kifejtette egy új interdiszciplináris terület, a *Translator Studies* szükségességét.[13] Kognitív pszichológiai, kultúratudományi és szociológiai szempontok bevonásának szükségességét hangoztatta,[14] és szorgalmazta a társas kapcsolatok kutatása módszereinek átvitelét a fordító mint kulturális ágens vizsgálatába.[15]

Szintén Chesterman javasolta elsőként a transzlatológia és a szociológia összekapcsolását, mégpedig nemcsak a fordítás mint produktum vonatkozásában: nemcsak azt tartotta relevánsnak, hogy a publikált fordításnak milyen az utóélete a célnyelvi kultúra terében (erről már jóval korábban Holmes is említést tett).[16] A fordítás mint produktum szociológiai vizsgálata mellé a fordító, illetve a fordítás mint folyamat szociológiáját is javasolta beemelni a fordításkutatás diskurzusába.[17] A fordítási folyamat szociológiájával kapcsolatban azokat a társas viszonyokat és cselekvéseket javasolta vizsgálni, amelyek a kézirattól a publikált fordításig tartó folyamatban a fordító és más szereplők között létrejönnek. Elsősorban a kiadói munkatársakat, szerkesztőket, illetve a teamfordítások esetét említette ebben az összefüggésben.[18] Saját kutatásom eredményeit tekintve hozzátehetem, hogy a vizsgálódás köre bizonyos esetekben kiterjeszthető a szerzőre is: kortárs, élő szerző művének fordításakor döntő jelentőséggel bírhat a fordító és a szerző kommunikációja, a szerzői instrukciók, észrevételek, kérdésekre adott válaszok hatása a fordítás folyamatára, illetve a szerepek és kompetenciák lehatárolhatóságának kérdése. Ez önmagában gazdag és izgalmas terep, ráadásul közvetlen tárgyunkhoz, a műfordítói önreflexióhoz is szorosan kapcsolódik, mint azt később látni fogjuk.

A *Translator Studies* tehát sok szállal kötődik a társas kapcsolatok kutatásához. Ennek megfelelően a műfordítói önreflexió vizsgálatához is a kvalitatív kutatások különböző módszereit összefogó, elméletek generálására alkalmas *Grounded Theory* nyújt módszertani fogódzókat. A *Grounded Theory* a társas kapcsolatok kutatásá-

[11] Itamar Even-Zohar többesrendszer-elméletének, s ezen belül a centrum-periféria viszonynak az ismertetése, kontextualizálása szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. Itt csupán jelezni kívánom, hogy a magyar célnyelvű fordítók önreflexiójának vizsgálata a nyelvek és kultúrák hierarchikus elrendeződése miatt, illetve a kulturális poliszisztémában elfoglalt sajátos helyzetük miatt is rendkívül érdekes kutatási irány. Vö. Itamar Even-Zohar, „The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem", *Poetics Today* 11 (1990/1): 45–51.

[12] Vö. James S. Holmes, „The Name and Nature of Translation Studies", in Venuti, *The Translation Studies Reader,* 172–185.

[13] Chesterman, „The Name…", 13.

[14] Uo., 19.

[15] Uo., 19–20.

[16] Holmes, „The Name and Nature…".

[17] Andrew Chesterman, „Questions in the sociology of translation", in *Translation Studies at the Interface of Disciplines*, eds. João Ferreira Duarte, Rosa Assis, and Teresa Alexandra -Seruya (Amsterdam: Benjamins 2006), 9–27.

[18] Uo., 17.

nak episztemológiai és módszertani kritikájából fejlődött ki,[19] abból a felismerésből, hogy „a kutatási adatok nem csupán az előzetesen megfogalmazott elméletek igazolását (vagy cáfolatát) szolgálhatják, hanem maguknak az adatoknak a szisztematikus elemzése vezet el a releváns elmélet megfogalmazásáig, induktív és abduktív logikájú lépések során".[20]

A *Grounded Theory* fenti alapvetéséhez szemléletében és módszertanában illeszkedik Albert Sándor felfogása, aki filozófiai szövegek fordítási kérdéseivel foglalkozó tanulmányának[21] bevezető részében kifejti, hogy a „fordításelmélet" – a kifejezést, jelezve távolságtartását, idézőjelbe teszi – valójában paradox módon „a gyakorlat elmélete", „*Handlungswissenschaft*",[22] vizsgálatához pedig olyan módszert tart szükségesnek, „amelynek az a lényege, hogy nem valamilyen előre 'gyártott' elméletből, tanításból vagy felfogásból indul ki, hanem konkrét fordítási kérdések alapos, elmélyült elemzése nyomán jut el általánosabb érvényű (…) megállapítások (tantételek, teorémák) megfogalmazásáig magáról a fordításról."[23] Hasonlóképpen a *Grounded Theory* főbb ismérvei közé tartozik, hogy a kutató nem előzetesen ismert fogalomrendszerekre támaszkodik; hogy nem alkalmaz előzetesen definiált kategóriákat; valamint hogy a kutatás során, az elemzés közben felmerülő újabb szempontok alakítják és módosítják a kiinduló kutatási kérdéseket.[24]

Általában a kvalitatív kutatás egyik ismérve az is, hogy a kutató kevés elemszámot is reprezentatívnak tekint: a vizsgált elemek számát az elméleti szaturáció elve határozza meg, vagyis addig folyik az adatok felvétele és elemzése, amíg az alanyok, illetve kódok még hozzáadnak valamilyen szempontot a kutatáshoz.[25] E logika mentén adott esetben egyetlen elem beható tanulmányozása is releváns eredményeket hozhat. Ennek feltétele, hogy a vizsgált elem megfeleljen az esettanulmánnyal szemben támasztott elvárásoknak. Michael Quinn Patton szerint egyetlen esetből álló kutatás is megfelelő lehet, ha az valamilyen különleges helyzetet vagy problémát jelenít meg; szerinte egyenesen ideális olyankor, amikor a kutató olyan jelenséghez fér hozzá, amelyet addig nem lehetett tanulmányozni.[26] Megítélésem szerint Terézia Mora *Das Ungeheuer* című regényének magyar fordítása,[27] illetve a fordítás folyamata maradéktalanul megfelel az esettanulmány kritériumainak. A regény magyar fordításának összterjedelme a kéziratban 124.864 szó. Ebből egy 31.900 szó terjedelmű, összefüggő szövegrészt, a fikció szerint az egyik szereplő, Flora hátrahagyott szövegeinek összességét a szerző eredetileg kisebb részben németül, nagyobb részben magyarul írt meg, majd a magyarul megírt részeket lefordította németre az eredeti német kiadás számára. Ez az összterjedelemnek mintegy egynegyede. Jelenlegi tudá-

[19] Barney Glaser and Anselm Strauss, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research* (Chicago: Aldine, 1967).
[20] Sallay Viola, „A kvalitatív megközelítés és a Grounded Theory szerepe a társadalomtudományi kutatásokban", in Juliet Corbin és Anselm Strauss, *A kvalitatív kutatás alapjai* (Budapest: L'Harmattan – SE Mentálhigiéné Intézet – Sage, 2015), 9–22.
[21] Albert Sándor, „Lehet-e objektív kritériumokat adni egy fordítás értékeléséhez?", *Átváltozások* 2 (1994): 81–88.
[22] Uo., 81.
[23] Uo., 82.
[24] Sallay, „A kvalitatív…", 15.
[25] Glaser and Strauss, *The Discovery…*, 268.
[26] M. Q. Patton, *Qualitative Research and Evaluation Methods* (Thousand Oaks: Sage, 2002), 67.
[27] Terézia Mora, *Das Ungeheuer: Roman* (München: Luchterhand, 2013); Mora, Terézia, *A szörnyeteg: Regény,* ford. Nádori Lídia (Budapest: Magvető, 2014).

som szerint nincs még egy olyan, idegen nyelvből magyarra fordított irodalmi mű a könyvpiacon, amelynek számottevő része eredetileg a célnyelven, azaz esetünkben magyarul íródott.[28] Vizsgálódásom éppen erre az egyedülálló konstellációra irányul, illetve arra, milyen dilemmákat vetett fel a fordító önreflexiójában és a publikált fordításban részt vevő többi szereplő közötti interakcióban.

A vizsgált anyagok körét a forrás- és célnyelvű szövegekről, ezek összehasonlító elemzéséről kiterjesztettem olyan para- és hypertextusokra,[29] mint a szerzővel és a kiadóval folytatott levelezés, saját jegyzeteim, szövegváltozatok a kézirattól a kész, tördelt szövegig, lapszéli jegyzetek a korrektúrákban, illetve a szerzőnek a témába vágó megnyilatkozásai (poétikai előadások, interjúk). Ezt az eljárást – amelyet a következő fejezetben fogok részletesen ismertetni – korábban is alkalmaztam, szintén Terézia Mora szövegeinek fordításáról szóló, különböző szempontú elemzéseim során.[30] Szigorú értelemben véve ezek az anyagok nem alkalmasak a fordítás folyamatorientált vizsgálatára,[31] mivel a folyamatot nem egyidejűségben próbálják megragadni, hanem bevallottan utólagos reflexiók, illetve kész, vagy éppen készülő szövegekről szóló diskurzusok. Szintén nem törekedtem minden mozzanat rögzítésére és elemzésére, a rendelkezésre álló szöveganyagból a szerint válogattam, hogy relevánsak-e a kiinduló kutatási kérdések szempontjából, vagy lényegi pontokon módosítják-e, bővítik-e azokat. Kiinduló kérdéseim a következők voltak: Minden esetben eldönthető-e, hogy a fordító sikeresen vagy sikertelenül oldott meg egy adott fordítási problémát? Milyen külső és belső elvárásoknak kell megfelelnie, és milyen mértékig? Mikor kezdődik, és mikor tekinthető lezártnak (ha egyáltalán) az önértékelés folyamata?

Végül, visszatérve arra, hogy mit tudtam hasznosítani a *Grounded Theory* eszközkészletéből, meg kell említeni a narratív technikát mint a vizsgálódás készhez álló eszközét.[32] A vizsgálandó anyag rendezésekor feltűnt, hogy mind az utólagos, saját használatra készült, önreflektív jegyzetekben, mind pedig a munkatársaimmal és a szer-

[28] A korrektúrafordulók során a terjedelem nem változott szignifikáns mértékben. A teljes magyar fordítás adatainak forrása a saját adatbázisom. Az eredetileg magyarul megírt ősváltozat terjedelmét a szerző weboldalán elhelyezett szöveg alapján állapítottam meg. Forrás: https://tereziamora.de/flora_naploja.pdf (hozzáférés: 2019. 11. 21.) Megjegyzendő továbbá, hogy az ősváltozatból nemcsak a magyar nyelven írt részek sorsa volt kérdéses fordítói szempontból, hanem a német nyelvűeké is, erre a következő részben kitérek. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy mivel az ősváltozat egésze fölveti a fordításban választandó nyelv problémáját, ezért itt egységként kezelem, a német nyelvű részeivel együtt.

[29] E helyütt Genette transztextualitás-elméletének kategóriáit használom, annak tudatában, hogy Genette magát a fordítást a hypertextus kategóriájába sorolta. Vö. Gérard Genette, *Palimpseste: Die Literatur auf zweiter Stufe,* übers. Dieter Hornig (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1993).

[30] Nádori Lídia, „A kétnyelvűség lenyomatai Célnyelvi interferenciák Terézia Mora *Das Ungeheuer* című regényében és magyar fordításában", *Hungarológiai Közlemények:* Az Újvidéki Egyetem magyar tanszékének folyóirata 49 (új folyam 19), 4. sz. (2018): 38–48; Lídia Nádori, „Übersetzung des Traumatischen: Eine selbstreflektive Untersuchung der ungarischen Übersetzung der Erzählung *Simon* von Terézia Mora", kéziratban, várható megjelenés: *Scriptum: Creative Writing Research Journal* (Jyväskylä: University of Jyväskylä) 7 (2020): 34–52.

[31] Vö. James S. Holmes kategóriáival. Holmes a *translation studies*-on belül kialakította az elméleti és leíró jellegű kutatás kategóriáit. A leíró kutatást pedig tovább bontotta aszerint, hogy a vizsgálódás a produktumra, a funkcióra, vagy a fordítás folyamatára koncentrál-e. Ebben a rendszerben értelmezésem szerint a fordítói önreflexió helye a leíró – folyamat-fókuszú vizsgálatban van. Érdemes megjegyezni, hogy Holmes a folyamat-fókuszú vizsgálódás addigi eredményeit kudarcnak ítélte. Vö. Holmes, „The Name and Nature…"

[32] Vö. D. Jean Clandinin and F. Michael Connelly, *Narrative Inquiry: Experience and Story in Qualitative Research* (San Francisco: Jossey Bass, 2004).

zővel folytatott dialógusban egy fordítói elképzelés, illetve egy aktuális szövegváltozat kialakulásának *történetével* érveltem egy megoldás mellett, vagy világítottam meg egy problémát. Hasonló eljárásra példa Andreas F. Kelletat, fordító és transzlatológus módszere, aki narratívában rögzítette minden egyes mondat kialakulásának történetét egy rövid elbeszélés fordításáról írott esszéjében. Az anekdotikus részletek, fordulatok, visszautalások, belső dialógusok egy meta-elbeszélés narratív karakterjegyeit hordozzák.[33] Érdekes párhuzam – bár a narratív technika alkalmazásában nem befolyásolt –, hogy Terézia Mora mindkét, nyomtatásban is megjelent poétikai előadássorozatában maga is narratív eszközökkel él. Íróvá válását, a témákhoz, elbeszélői technikához, a nyelvi-poétikai innovációkról és normatörésekről alkotott elképzeléseinek ismertetését saját élettörténetének elbeszélésére mint narratív szálra fűzi fel.[34]

Műfordítói önreflexió a gyakorlatban: A *Flora-napló* fordítási problémája Terézia Mora *Das Ungeheuer* / *A szörnyeteg* című regényének fordításakor

Terézia Mora *Das Ungeheuer* című regényét a Magvető Kiadó megbízásából fordítottam, 2013. szeptember 1. és 2014. április 30 között. A szerző 2014 májusában nézte át a kéziratot, a véglegesített kéziratba az ő észrevételeit is beépítettem, a kiadói korrektúrafolyamat 2014 júniusában kezdődött. A kész könyv 2014 szeptemberében került a boltokba. Magyarországi bemutatójára 2014. szeptember 16-án került sor a budapesti Goethe Intézetben.[35]

A regény fordításakor felmerült probléma, jelen elemzésem tárgya, röviden így foglalható össze: Terézia Mora *Das Ungeheuer / A szörnyeteg* című regényének egyes szövegelemeit eredetileg magyarul írta meg, majd fordította le németre. Az eredeti szöveg egy része tehát fordítás. A magyar kiadás fordítójának el kellett döntenie, használja-e, s ha igen, hogyan és milyen mértékig az eredetileg magyarul megírt szöveget. Ez pedig ütközik egy másik kérdéssel, amit ugyanakkor a legtöbb fordításnál nem teszünk fel, mert evidensnek mutatkozik: hogy mit tekintünk eredetinek.

A szöveges anyag feldolgozása során az eredeti regényből *Floras Tagebuch,* a fordításban pedig *Flora-napló* néven kódoltam azt a szövegelemet, amelynek a szerzője a fikció szerint Flora, Darius Kopp magyar származású felesége. A másik nagy szövegelem Darius története: kálváriája és utazása felesége halála után. Ezt a szövegelemet az eredetiben *Darius,* a fordításban *Darius története* néven kódoltam. A Flora-napló tipográfiailag jól láthatóan elkülönül Darius történetétől: míg Darius története az oldalak felső felében-kétharmadán, folytatólagosan olvasható, addig a Flora-napló – vízszintes vonallal elválasztva Darius történetétől – az oldalak alsó felében-egyharmadán, és megszakításokkal. A Flora-napló első szakasza ott kezdődik, ahol a fikció szerint Darius, miután elolvasta a németre fordított naplót, szembesül

[33] Andreas F. Kelletat, „Was mir beim Übersetzen durch den Kopf geht: Ein Werkstattmonolog über eine Erzählung des Finnen Antti Tuuri", in *Übersetzerische Kompetenz,* Andreas F. Kelletat (hg.) (Frankfurt/M.: Peter Lang, 1996), 207–220.

[34] Vö. Terézia Mora, *Nicht sterben* (München: Luchterhand, 2015); *Der geheime Text: Salzburger Stefan Zweig Poetikvorlesung* (Wien: Sonderzahl, 2016).

[35] A dátumok rekonstruálását saját elektronikus levelezésem segítségével végeztem, áttekintve a szerzővel, a kiadói szerkesztővel, Szegő Jánossal, kiadóvezetővel, Morcsányi Gézával, valamint a budapesti Goethe Intézet könyvtárvezetőjével, Ursula Kanyóval folytatott levélváltásokat.

Flora gyerekkori traumáival, a házasságukat megelőző, első németországi éveinek történetével, illetve a nő depressziójának poklával.

Darius történetére egy ponton van szükségünk a Flora-napló fordítási szempontú elemzéséhez. A fikció szerint Darius a felesége halála után számos, többféle szövegtípushoz tartozó, önmagában lezárt vagy töredékes szöveget talál Flora laptopjában. Ezen szövegek egy részét Flora magyarul, más részét németül írta meg. Darius, aki nem tud magyarul, megkér egy egyetemistát, Juditot, hogy fordítsa le számára a naplót németre.[36]

Az eredeti szöveg elolvasásakor nem tudtam, hogy a Flora-naplónak van egy ősváltozata, amelyet a szerző segédszövegként maga írt meg magyarul és németül, aszerint, hogy a fikcióban melyik nyelv használata az életszerűbb. Erre a tényre a szerző hívta fel a figyelmemet, közvetlenül a fordítási munka megkezdése előtt.[37] 2013 szeptemberében ez a segédszöveg PDF-formátumban Mora szerzői honlapjára is felkerült.[38] A segédszöveget a feldolgozás során *Ősváltozat* néven kódoltam. Ezért a továbbiakban itt is ezen a néven fogok utalni rá.

Az Ősváltozat különböző szövegtípusokhoz sorolható, részben töredékes, részben önmagukban lezártnak tekinthető szövegekből áll össze. A szövegek nagyobb részben magyarul, kisebb részben németül íródtak aszerint, hogy mely szövegtípusba sorolhatók. A szövegtípus szerinti nyelvválasztás következetes volt a szerző részéről. Az alábbi típusokba sorolható szövegeket találjuk az Ősváltozatban (a HU / DE kódok a szövegek nyelvére vonatkoznak):

naplószerű, prózai bejegyzések HU
versek, verskezdemények HU
műfordítások, fordításkezdemények DE
a depresszióval kapcsolatos betegségleírások (értelmezésemben Flora jegyzetei, olvasmányai alapján) DE
gyógyszertájékoztató papírok DE
német olvasmányokból vett idézetek DE

Ezen a ponton fontos megjegyeznem, hogy kutatóként mások voltak a kérdéseim, mint fordítóként. A kutatási kérdés, amire később visszatérek, ez volt: a Flora-naplót tekintve mi az eredeti? Fordítóként pragmatikai természetű, a célnyelvi befogadás elősegítésére irányuló kérdéseim voltak.

Két példával illusztrálom ezeket a kérdéseket. Az első példa egy Erdős Virág-novella, amelyet a fikció szerint Flora lefordított németre. Az Ősváltozatban – mivel egy szöveg német fordításáról van szó – ezen a helyen értelemszerűen egy német nyelvű szöveg szerepel. De mi a teendőm fordítóként? A következő opciók közül választhattam:

[36] „Azt a lányt is vissza kéne már hívnom. A fiatal hölgyet, Juditot. Az egyetemistát, aki lefordította a feleségem naplóját. Illetve a szövegfájlokat. A laptopot Flora tőlem kapta ajándékba. […] Kopp bevallja, hogy még Flora életében bekapcsolta a laptopot. Meg akartam tudni belőle valamit. És tudja, mit tudtam meg? Hogy a feleségem, aki végig úgy tett, mintha szakított volna a származásával, aki soha egy szót magyarul nem szólt, mindent, ami ebben a laptopban található, magyarul írt." Mora, Terézia, *A szörnyeteg,* 58–59.
[37] Forrás: elektronikus levelezésem Terézia Morával, 2013. szeptember 11.
[38] Ld.: 27. j.

Megkeresem az eredeti Erdős Virág-novellát, és beemelem a szövegbe. Ezzel kétségkívül megkönnyítem a magyar nyelvű olvasók dolgát, de figyelmen kívül hagyom a szerzői intenciót, hiszen az Ősváltozatban (és a regény német kiadásában is) nem egy eredeti Erdős Virág-novella, hanem Flora műfordítása olvasható.

Lefordítom a szöveget németről magyarra, vagyis egy kanonizált magyar irodalmi szöveg német fordítását magyarra fordítom. Ez a megoldás olyan bizarrnak tűnt, hogy elvetettem. Ebben a szerző is egyetértett velem.

Beemelem a német fordítást a szövegbe. Ezzel megnehezítem a magyar olvasó dolgát, mert szembesítem egy hosszabb, egybefüggő idegen nyelvű szöveggel a magyar fordításban. Viszont csak így tudom visszaadni azt a differenciát, ami egy eredeti irodalmi mű és fordítása között fennáll. A Flora-naplóban nem egy kanonizált magyar irodalmi szöveg volt, hanem annak fordítása, ezt kell nekem fordítóként az olvasó elé tárnom.

Végül, a szerzővel egyetértésben, a harmadik megoldást választottam.

A második példa: az Ősváltozat magyar nyelvű szövegelemei. Első megközelítésben a fordítási problémáknak abba a kategóriájába lenne sorolható, amit Kappanyos András a „folt-típusú fordíthatatlanságok" kategóriájába sorol, és célnyelvi zárványnak nevez.[39] Célnyelvi zárványon a forrásszövegben található célnyelvi, zárt lexikális elemek értendők: szavak, szintagmák, egyes mondatok. Idegenszerűségük a forrásnyelvi szövegben jól érzékelhető, míg a célnyelvben érzékelhetetlenné válik. Ezek fordítási problémáival korábban, szintén Terézia Mora szövegeinek fordítása kapcsán foglalkoztam.[40] A Flora-napló esetében azonban nem célnyelvi zárvánnyal van dolgunk. Nem arról van szó, hogy a forrásnyelvi szövegben idegenként ható lexikális elem állna, a megértését segítő metadiszkurzív kijelentéssel vagy anélkül. A Flora-napló a *Das Ungeheuer* című regényben németül olvasható, tehát nem célnyelven. Ugyanakkor Darius történetében, metadiszkurzív közlések formájában értesül róla az olvasó, hogy a Flora-napló eredetileg magyarul íródott, és amit olvasunk, fordítás. Ez a tény módosítja az olvasatot, ezért fordítóként én sem hagyhattam figyelmen kívül. Más minőségű és léptékű szövegelemmel is van dolgunk, mint a célnyelvi zárványok esetében, már csak a terjedelme miatt is: bár tartalmaz egybefüggő német nyelvű szövegeket, túlnyomó részét, 90%-át a HU szövegek teszik ki.[41] A pontos arányokat ugyanakkor nehéz meghatározni, mivel a magyar nyelvű bejegyzések számos német zárványt tartalmaznak. Példa: „Két kékfényes mentőautó hajtott fel a járdára. Kezdtem tiltakozni, ez valami félreértés lehet, én nem akarok a kórházba. Wenn Sie nicht will, dann rufen wir eben die Polizei, mondta az egyik mentős. Egy másik az infúziós batyut tartotta helyettem."[42]

[39] Kappanyos András, *Bajuszbögre, lefordítatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer,* Budapest: Balassi, 2015. 167-170. Kappanyos megkülönbözteti a fordítás pragmatikus lehetségességét a „lokális fordíthatatlanságok" jelenségétől. Az utóbbit így definiálja: „(…) a forrásszövegben a jelentés és a kifejezés viszonyában jelentkező ambiguitás: egyazon kifejezés több jelentéssel tart kapcsolatot, amelyek egymással is valamiféle referenciális viszonyban állnak." Vö. Kappanyos, „Bajuszbögre…", 143.

[40] Ld. 29. j.

[41] Az Ősváltozat terjedelme 31.538 szó. Ha ebből kivesszük az összefüggő német terjedelmű szövegeket, 29.000 szó terjedelmű HU szöveg marad.

[42] A fordításban a német nyelvű zárványt, konvenciókhoz alkalmazkodva, kurziváltam. Vö. Mora, *A szörnyeteg,* 210.

Ezen a ponton érdemes egy pillantást vetni arra a paratextusra, amely a szerzői intenciót és a szöveg keletkezését világítja meg. Terézia Mora poétikai előadásában[43] így indokolta az Ősváltozat megírását:

> *A szörnyeteg*ben visszatér a magyar nyelv, ezúttal nem egyszerűen mélyáramlatként, alkalmi segédnyelvként, hanem munkaeszközként egy meghatározott feladathoz. A feladat így hangzott: állíts elő Flora részére egy olyan szöveget, amely *alapvetően* különbözik attól, amelyet Darius számára állítottál elő. […] A magyar számomra megmaradt a gyerekkorom nyelvének. Ami a felnőttkorban elsajátított tartalmat illeti, jelentősen rosszabb állapotban van, mint a németem. […] Néha azt kell használni, amit a legjobban tudunk, néha pedig azt, amit nem tudunk olyan jól. A szűkösség előnyei. Oda menni, ahol hiányod van elokvenciából, ahol nem tudod beszéddel elfedni a kimondhatatlant.
> […] Mindezt természetesen meg lehet csinálni egy egynyelvű műben is. […] A művön kívül beszélek róla, és azért utalok az amúgy láthatatlannak megmaradó szövegekre, mert így akarom.[44]

A Floras Tagebuch és az Ősváltozat összevetésekor úgy ítéltem meg, hogy a Floras Tagebuchból éppen az a sajátosan archaikus, helyenként substandard nyelvhasználat hiányzik, amire Mora hivatkozott radikálisan más, a Dariusétól alapvetően különböző nyelvként, illetve ahogyan saját magyarnyelv-tudását jellemezte. Ezért szembehelyezkedtem a szerző kívánságával, aki azt szerette volna, hogy hagyjam figyelmen kívül az Ősváltozatot, és fordítsam le németből a szöveget. Idézem levelezésünk ide vonatkozó részleteit (a TM illetve NL kódokkal a szerzőt és a fordítót jelöltem, nevük kezdőbetűi alapján):

> [NL] A magyar szöveggel kapcsolatos fontos kérdésem lenne. Szerintem ezt a szöveget elég alaposan meg kéne szerkeszteni. Van-e mostanában türelmed, időd, hogy átküldhessem neked, mire gondolok?

[43] Terézia Mora, *Der geheime Text: Salzburger Stefan Zweig Poetikvorlesung* (Wien: Sonderzahl, 2016), 100–110.

[44] In DAS UNGEHEUER kehrt das Ungarische zurück, diesmal nicht mehr einfach als Unterströmung, als gelegentliche Hilfssprache, sondern als Werkzeug für eine definierte Aufgabe. Diese Aufgabe lautete: Stelle für Flora einen Text her, der sich *grundsätzlich* von dem, den du für Darius erstellt hast, unterscheidet […] Das Ungarische ist die Sprache meiner Kindheit für mich geblieben. Es ist, was im Erwachsenenalter angeeignete Inhalte anbelangt, in einem bedeutend schlechteren Zustand als mein Deutsch […] Manchmal muss man das nutzen, was man am besten kann, und manchmal das, wa man nicht so gut kann. Die Vorteile karger Gebiete. Dorthin gehen, wo es dir an Eloquenz fehlt, wo du über das Unaussprechliche nicht einfach „drübersprechen" kannst […] Natürlich kann man all dies auch in einem einsprachigen Werk machen. […] Ich rede ausserhalb des Werkes darüber und weise auf die sonst unsichtbar bleibenden Texte hin, weil ich das will." Mora, uo., 100–110. A főszövegben a magyarul nem publikált szöveget saját fordításomban közlöm. A „láthatatlannak megmaradó szövegek" kitétel Mora szövegében az Ősváltozatra utal.

> [TM] Ellenjavaslat: inkább fordítsd vissza magyarra az általam németre fordított Flora-szöveget. Hiszen, mint helyesen megjegyezted: a német könyvben is fordítás van, akkor legyen a magyar könyvben is fordítás. Szerintem szuperérdekes lenne látni, hogy mi lesz belőle, ha „visszafordul". Ebben az esetben persze nem szabadna többet ránézned a magyar „eredetire".
> [NL] A fikció szerint Flora teljes fiatal felnőttkorát német nyelvi közegben töltötte. Szókincsének egy elég jelentős, igaz, specifikus részét valószínűleg már eleve németül tanulta meg. Magyarja, ha minimális mértékben is, de romlott. Ezzel együtt magyarul ír. Ennek a feszültségét szerintem vétek volna kivenni a szövegből! Én egy sima, gördülékeny, a magyar standardnak megfelelő szöveget állítanék elő – vagy mesterségesen hoznám létre a „göcsörtösebb" szöveget. De erre nincs szükség, hiszen adva van egy ilyen szöveg.[45]

A szerző végül beleegyezett abba, hogy a Flora-naplóhoz felhasználjam az Ősváltozatot. Egyúttal kérte, hogy küldjem meg neki átnézésre, korrekcióra.[46]

Az alábbi néhány rövid példán keresztül érzékeltetem, hogyan emeltem be a Flora-naplóba az Ősváltozat általam izgalmasnak ítélt egyes lexikai elemeit. A bold kiemelések nem az eredeti szövegváltozatokból valók, hanem az utólagos elemzést segítették. Kurzívval Terézia Mora betoldásait jelöltem.

> [Ősváltozat] Kedves, **szászolós** ember a **faustos docent**.
> [Floras Tagebuch] Der **Faust-Dozent** ist ein netter, **sächselnder** Mann.
> [korrektúra, 2014. május 4–5.] Kedves, **szász dialektust beszélő** *nem nagyon komplikált, korrekt hosszú ez így?* ember **a Faust-szeminárium docentje**. *akkor akár lehet „docens" is*
> [Flora-napló] Kedves, **szászolós** ember a **Faust-szeminárium docentje**.

Az Ősváltozatban a *sächselnd* melléknévnek a magyar beszélő számára szokatlan magyarítása keltette föl az érdeklődésemet: *szászolós*. Az értelmezést segítő, alátámasztó szerepe van a szövegben: utal Flora németországi szocializációjára, vagyis arra, hogy a *szász dialektust beszélő* kifejezés feltehetően nem volt része az aktív szókincsének, vagy elfedte azt a német nyelvi-kulturális környezetben használatos *sächselnd*,

[45] Forrás: elektronikus levelezésem Terézia Morával, 2014. január-május. A részleteket a szerző írásos engedélyével közlöm. Első mondatom – „Szerintem ezt a szöveget elég alaposan meg kell szerkeszteni" – az Ősváltozatra utal, és az az előzménye, hogy korábban, szóbeli egyeztetésünk során fölvetettem, hogy szeretném az Ősváltozatot beemelni a fordításba.

[46] Terézia Morának a magyarországi kiadójával, a Magvető Kiadóval kötött jogszerződéseiben nem szerepel, hogy joga van részt venni a korrektúrafolyamatban, de konszenzus volt a kiadóvezető, a szerkesztő, a szerző és a fordító között abban, hogy nyelvi és fordítói kompetenciája révén a szerző bevonása a kész fordítás kialakításába a szöveg javára válik. Így az összes általam fordított kötet esetében az volt a protokoll, hogy a korrektúrafolyamat során figyelembe vettem a szerző javításait, kéréseit, ugyanakkor a végleges szöveggel kapcsolatos minden kérdésben az én szavam döntött, amivel egyúttal rám hárult a végleges szövegváltozat minőségének felelőssége is.

amiből tükörfordítással és egyéni szóalkotással megalkotta a *szászolós* kifejezést. Az utólagos önreflexióban némi értetlenséggel fogadtam, hogy a kézirat elkészítése idején nem éltem a lehetőséggel és nem hagytam benne a szövegben, hiszen éppen az ilyen lexikai elemek miatt tartottam érdekesnek az Ősváltozat felhasználását a fordításban. Terézia Mora jó érzékkel mutatott rá, hogy a korrekt magyar fordítás – *szász dialektust beszélő* – ebben az összefüggésben hiperkorrektnek hat. Ezért a végső változatban visszatértem a *szászolós* lexikai elemhez.[47]

Egy másik példa:

> [Ősváltozat] A pénztárosnő a drogériában, aki a fejét fogja és kishíján kétségbe esik „Még ez is!", mert valaki elvesztette a fényképekhez szükséges **elviteli szelvényt**…
> [Floras Tagebuch] Die Kassiererin in der Drogerie, die sich an den Kopf fasst und beinahe verzweifelt, „Auch das noch!", weil jemand seinen **Abholschein** für die Fotos verloren hat…
> [korrektúra] A pénztárosnő a drogériában, aki a fejét fogja és kis híján kétségbe esik, „Még ez is!", mert valaki elvesztette a fényképekhez szükséges **elviteli szelvényt...**
> [Flora-napló] A pénztárosnő a drogériában, aki a fejét fogja és kis híján kétségbe esik, „Még ez is!", mert valaki elvesztette a fényképekhez szükséges **elviteli szelvényt...**

Itt az Ősváltozatban alkalmazott neologizmus volt izgalmas számomra: *elviteli szelvény*. A szóban, lévén tükörfordítás, felismerhető a német *Abholschein* szó, a Floras Tagebuchban is ez szerepel ugyanezen a szöveghelyen. Az *elviteli szelvény* tehát a *szászolós*hoz hasonlóan egyéni szóalkotás. Ugyanakkor az *Abholschein* esetében, a *sächselnd*től eltérően, nem kulturálisan kötött kifejezésről van szó, hanem feltehetően inkább arról, ami a német és a magyar nyelvet egyaránt jól bíró beszélők közös tapasztalata: hogy bizonyos tárgyakat a német precízebben, egyértelműen azonosíthatóan nevez meg, mint a magyar, amely számos esetben poliszémiákkal vagy körülírásokkal operál. Ismerőseim körében sebtében végzett, nem reprezentatív kutatásom alapján megállapítottam, hogy annak a tárgynak, amelyet a német beszélők *Abholschein*nek neveznek, a magyarban több mint harminc megfelelője van, részben tájegységtől függően, részben attól függetlenül. A leggyakrabban használt kifejezések pedig nem specifikálják a tárgyat úgy, ahogyan az *Abholschein*: *cetli, papír, cédula, blokk, átvételi elismervény.*[48] Egyik adatközlőm egy nyomtatvány befényképezésével illusztrálta, hogy a tárgy hivatalos megnevezése *vállalási jegy*, ezt a kifejezést azonban rajta kívül csak egy adatközlőm adta meg mint általa is használt megnevezést. Éppen ezért az *elviteli szelvény* ismét jól alkalmazható volt Flora élettörténeti hátterének jelzésére a szö-

[47] Vö. tereziamora.de/flora_naploja.pdf, 9. –Mora, *Das Ungeheuer,* 113. – korrektúra, saját adatbázisomból, az elektronikus levelezésben egy 2014. május 4-i levél függeléke. – Mora, *A szörnyeteg,* 109.
[48] Nem reprezentatív kutatásom főbb adatai: A közösségi médiában ismerősi körben feltett kérdésemre („Ti hogyan nevezitek ezt a tárgyat…?" – a tárgy pontos körülírásával) 2019. szeptember 3. – október 18. között 131 válasz érkezett. 10-en inkább körülírták a tárgyat megnevezés helyett.

vegben. Itt, az előző példától eltérően, már a kéziratba beemeltem a neologizmust, a szerző pedig egyetértett az alkalmazásával.[49]

Amennyiben figyelmen kívül hagytam volna az Ősváltozatot a fordításnál és csak a Floras Tagebuch alapján dolgoztam volna, sem a *sächselnd*, sem pedig az *Abholschein* szavakat nem fordítottam volna; hiszen ezek a kifejezések a németben sem egyéni szóalkotások.

Összefoglalva a fentieket, a Flora-napló fordításakor arra törekedtem, hogy a magyar fordításba átmentsem azt a sajátos nyelvállapotot, ami az Ősváltozatból megismert Flora-napló sajátja, és amelyet a német eredeti Flora-Tagebuchja, amennyire nyelvi kompetenciám révén meg tudtam ítélni, nem tartalmaz. Ehhez azonban egy olyan konvenciót törtem meg, amely a fordítás gyakorlatának egyik evidenciája is egyben: hogy az eredeti szöveg az, ami forrásnyelven előttem van. Döntésem nem nyerte el a szerző tetszését. 2017-ben egy pódiumbeszélgetés során Terézia Mora egy kérdésre válaszolva így nyilatkozott *A szörnyeteg*gel kapcsolatban:

> Ha jól sejtem, önnek mint germanistának fontos az a kérdés, hogy mi az eredeti. Én mint szerző erre azt mondhatom: márpedig én határozom meg, hogy mi az eredeti. Az eredeti az az egynyelvű könyv, ami itt megjelent, a magyar pedig az, amire segédszövegként szükséges volt, hogy előállítsam az eredetit. A kérdés tovább bonyolódik, ha belegondolunk, hogy ennek a könyvnek létezik magyar fordítása. Azt mondtam a magyar kiadónak és a fordítónak, hogy azt szeretném, ha a német eredetit venné alapul, azt fordítaná magyarra. Ez azt jelenti, hogy úgyszólván két magyar verzió lett volna. Ezt különböző okokból elutasították. Először is minden bizonnyal pénzügyi okokból. Másodszor a fordító feltehetően nem akart olyan helyzetbe kerülni, hogy az ő magyar verzióját össze lehessen hasonlítani az enyémmel. Ezért a magyar kiadás most olyan, hogy felül a fordító verziója van, alul az én segédszövegem. Nem tudom, milyen hatást kelt, nem nézek rá. Noha megértem a kiadó és a fordító okait, nem vagyok boldog ezzel a megoldással. A magyar kiadásban ily módon két ember magyar szövege van.[50]

[49] Vö. tereziamora.de/flora_naploja.pdf, 84. – Mora, *Das Ungeheuer,* 389. – korrektúra, saját adatbázisomból, az elektronikus levelezésben egy 2014. május 4-i levél függeléke. - Mora, *A szörnyeteg,* 385.

[50] „Ich schätze, für Sie als Germanistin ist die Frage wichtig, was das Original ist. Ich als Autorin kann sagen: ich bestimme jetzt einfach mal, was das Original ist, nämlich das einsprachige Buch, das hier erschienen ist, und das Ungarische ist das, was als Hilfstext benötigt worden ist, um das Original zu erstellen. Die Frage wird dann nochmal kompliziert, wenn man bedenkt, dass es eine ungarische Übersetzung von diesem Buch gibt. Ich sagte dem ungarischen Verlag und der Übersetzerin, ich möchte, dass sie das deutsche Original nimmt und ins Ungarische übersetzt. Das heißt, es hätte dann sozusagen zwei ungarische Versionen gegeben. Das hat man aus verschiedenen Gründen abgelehnt. Erstens sicherlich aus Geldgründen. Und zweitens wollte sich die Übersetzerin vermutlich nicht in Lage bringen lassen, in der ihre ungarische Version mit meiner hätte verglichen werden können. Deswegen ist die ungarische Ausgabe jetzt so, dass oben die Version der Übersetzerin ist und unten meine Ursprüngliche. Ich weiß nicht, wie das wirkt, ich schaue mir das nicht an. Obwohl ich die Gründe des Verlags und der Übersetzerin verstehe, bin ich mit dieser Lösung nicht sehr glücklich. In der ungarischen Ausgabe steht jetzt das Ungarisch zweier Personen." – Részlet az *Affektivität und Mehrsprachigkeit: Dynamiken der deutschsprachigen (Gegenwarts-)Literatur* című szimpózium keretében elhangzott pódiumbeszélgetésből. Terézia Morával Anne Fleig beszélgetett. Freie Universität Berlin, 2017. 11. 2–4.

Ez a nyilatkozat arra indított, hogy újra átgondoljam a megoldásomat. 2019 júliusában vettem elő újra és rendeztem a regény fordításához kapcsolódó szövegeket. Ez alkalomból további paratextussal egészítettem ki az anyagot: saját utólagos, önreflektív megjegyzéseimmel. Igyekeztem nem szerkesztett, nem megkomponált szöveget írni, mert az volt a célom, hogy minél közvetlenebbül és spontánabb módon tudjam rögzíteni a benyomásaimat, érzéseimet, emlékeimet, saját fordításom utólagos értékelését. Így lazán pontokba szedve, vázlatosan jegyeztem fel a benyomásaimat. Ezek közül néhányat idézek, hogy érzékelhető legyen a jegyzeteim hangütése.

> Azt kellett eldöntenem, hogy mennyire javítsam fel. Maradjon meg az idegenszerűség, de érthető is legyen. Meghúzhatatlan határvonal. (…)
> Több határt is átléptem. Rábeszéltem a szerzőt valamire, amit nem akart. Kiterjesztettem a fordítás fogalmát és terepét, amikor beemeltem egy eredeti szöveget, és fordításként tüntettem föl. Van magyarázata, de túlléptem egy határt. Bírtam kompetenciával, de az illetékességi körömet átléptem.
> Kísértés: „elviteli szelvény", „szászolós". Ha csak a német fordítást használom és azt fordítom („vissza") magyarra, nem nézve a segédszöveget, ahogyan a szerző instrukciója szólt, soha nem jövök rá az Abholschein stb.-ből, hogy itt van egy érdekes nyelvi állapot, és nem érvényesítem a magyar fordításban. Gazdagabbá akartam tenni a magyar fordítást, mint a német eredeti volt – „ez lett a vesztem".

A „Mi az eredeti?" kérdésére a szerző, autoritása birtokában, megadta a választ. Én a fordítás szerzőjeként, a végső változatért felelős autorként nem rögzítettem a „Mi az eredeti?" kulcsfontosságú kérdését, hanem alárendeltem a fordító pragmatikus szempontjának: hogy a kulturális transzfer minél sikeresebb legyen. A „Mi az eredeti?" az utólagos önreflexióban került elő.

A vizsgálódás utolsó fázisában, 2019 októberében, újra elővettem a jegyzeteket, hogy friss szemmel tudjak rájuk tekinteni. Ekkor tűnt fel a „határ", „határátlépés" „illetékességi kör átlépése" kifejezések halmozott előfordulása. Ez a szempont a fordítás kéziratának előállítása és a publikálás között nem bukkant fel, legalábbis nem találtam nyomát a levelezésemben, sem a korrektúrafordulók széljegyzeteiben. Feltehetően Terézia Mora fentebb idézett nyilatkozata váltotta ki belőlem, hogy önkritikusabban tekintsek a fordítói eljárásomra.

Összekötöttem a „Mi az eredeti?" kutatási kérdését egy másik kérdéssel: „Milyen határt lépett át a fordító?" Másképpen fogalmazva: milyen normasértések árán jött létre a Flora-napló? Átléptem az eredeti szöveg határát, a szerző által írt paratextushoz nyúltam, s ha szerkesztett formában is, de beemeltem a saját fordításomba, vagyis abba a textusba, amelyet Teréza Mora regényeként olvas a magyar nyelvű olvasó. Megsértettem egy fordítói normát, amikor az eredeti szöveget részben egy másik szöveggel helyettesítettem. Valamint átléptem illetékességi köröm határát, amikor – mintegy szerkesztői pozícióban – az eredeti módosítására tettem javaslatot a szerzőnek.

Fordításom sikeres, amennyiben megszólaltattam a magyar fordításban Florának a többi szereplőétől radikálisan más nyelvét, vagyis létrejött a kulturális transzfer. Ugyanakkor fordításom kudarc, amennyiben fordítói stratégiám kialakításakor nem vettem figyelembe a „Mi az eredeti?" triviálisnak tűnő, ám ennek a regénynek az esetében korántsem egyértelmű kérdését.

ABSTRACT

Which original?

Switching languages as a translation issue in Terézia Mora's novel Das Ungeheuer

The following study is part of my research work on self-reflection in literary translation. Using this case study, I intend to present the aspects and dilemmas faced by literary translators attempting to gauge the success of their work. My baseline questions were: Is the success or failure of a translation solution always determinable? What external and internal expectations must be observed, and to what extent? Where does the process of self-examination start, and when (if ever) can it be considered over?

To investigate these questions I chose a special, perhaps even extreme case; namely an element of Terézia Mora's novel *Das Ungeheuer* (The Monster) which the author had originally written in Hungarian, and then translated into German. The translation issue lies in the fact that the translator must first decide which text to view as the original, considering how its earliest version was written in the target language of translation. This condition led to a chain of decisions, ending up in an outcome which may be evaluated from different aspects in terms of successful cultural transfer, with different conclusions.

My aim is not to evaluate the produced translation, but to present and analyze the process of translation and subsequent self-reflection. Because the translation in question is my own work, this provided an opportunity to apply introspection in research. An unconventional situation arose from the author's language competence, whereby she could assess the quality of the translation, and thus participate in the process of editing and evaluation alongside the translator and publisher (editor).

Besides the original text and the translation, I also investigated my own written self-reflections, the translator-editor commentary accumulating during the correction process, dialogues with the author, and the author's follow-up comments on the translation. I've showcased how, by including these paratexts, assessing the success of cultural transfer is deepened and modified in the translator's self-reflection.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Bódai Dalma

„Pro vita moritur”

Hatalmi reprezentáció Thurzó György nádor temetésén

1. „Memento mori”

Lackner Kristóf, Sopron város polihisztor polgármestere 1615-ben kiadott *Coronae Hungariae Emblematica Descriptio* című emblémagyűjteményét a Szent Korona mintájára elképzelt, szimbolikus korona leírása köré építette. A korona ékköveit egy-egy emblémával helyettesítette, melyeket útmutatóul szánt az eszményi „jó uralkodó” számára. Az ily módon fejedelmi tükörként is értelmezhető művet II. Mátyás királynak és Thurzó (V.) György nádornak ajánlotta. A fiktív korona több emblémája is foglalkozik a halál gondolatával,[1] ezek közül a hátoldalon a 31. kép – egy tűzből életre kelő főnix – a halál utáni élet és az emlékezet témáját fejti ki. Az emblémához a *Pro vita moritur* – „az életért hal meg” mottó kapcsolódik: a jó uralkodó az emlékezet által nyerhet örök életet.[2]

A kora újkori temetési szertartásokat vizsgáló kiterjedt irodalom-, művészet-, művelődés- és mentalitástörténeti szakirodalom egyik általános megállapítása, hogy a kora újkori főúri temetési szertartás amellett, hogy az elköszönés rítusa volt, utolsó útjára kísérve az elhunyt életét jelenítette meg felfokozott reprezentáció keretében.[3] A végtisztesség során kifejtett reprezentáció nem önreprezentáció; az elhunyt életét, rangját és címeit, katonai, politikai és gazdasági hatalmát, társadalmi kapcsolatrendszerét és befolyását, mecénási tevékenységét, személyiségét stb. mások, általában leszármazottai, rokonai jelenítették meg. A végtisztesség során kifejtett reprezentáció másik jellemzője, hogy két síkon mozog: az elhunyt életét reprezentálja egyrészt a gyászolók előtt, aktuálisan (a temetései menet egyes elemei által),[4] másrészt pedig emléket állít az örökkévalóság számára is (a síremlék által).[5]

---

[1] Kovács József László, *Lackner Kristóf és kora*, (Sopron: Széchenyi István Városi Könyvtár, 2004) 103–114; Knapp Éva–Tüskés Gábor, „A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113, 2. sz. (2009): 131–163, 138–139.

[2] Lackner Kristóf, *Coronae Hungariae Emblematica Descriptio,* RMK 1156 (Lauingen, 1615) 180–183.

[3] Jakó Klára, „Adalék fejedelmi temetkezéseink kérdéséhez”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor, 233–246 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996), 233; Pálffy Géza, „Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert”, in *Macht und Memoria: Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Hg. Mark Hengerer (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2005), 483–513; Szabó Péter, „Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé”, in Szabó Péter, *Jelkép, rítus udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon* TDI Könyvek 7 65–79 (Budapest: L’Harmattan, 2008).

[4] A kiadott 16–17. századi temetési rendtartások jegyzékét közli: Viskolcz Noémi, „Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században”, *Művészettörténeti Értesítő* 59, 1. sz. (2009): 245–270, 266.

[5] Mikó Árpád és Pálffy Géza, később hozzájuk csatlakozva Zuzana Ludiková a Művészettörténeti Értesítő Adattárában közösen feldolgozta a 16–17. században legjelentősebb magyarországi temetkezőhelyeket, azok síremlékeit, illetve a halotti kultusz más, az örökkévalóságnak szóló reprezentációs elemeit:

A végtisztesség egyes elemei változhattak ugyan az elhunyt végakarata, felekezeti hovatartozása, temetkezési helye, vagy az adott család szokásrendszere függvényében, de a kora újkori főúri temetési rítusok számos azonos látványelemet, gesztust, szimbólumot, illetve jelképet tartalmaztak, melyek egységes hagyományt alkottak.[6]

A kora újkori főúri a temetési rendtartásokat, a temetési ceremóniák látványvilágát, a halotti portrékat, illetve a síremlékeket a történeti kutatás részletesen vizsgálta, a végtisztesség megszervezéséről, az olykor hónapokon át tartó előkészületekről azonban eddig kevés szó esett.

Thurzó György nádor (1567–1616, a nádori hivatalt 1609 és 1616 között töltötte be) temetésének rendtartását[7] (amely egyébként a legkorábbi fennmaradt magyar nádori temetési rendtartás) elsőként Szerémi János közölte,[8] majd Radvánszky Béla is közreadta a hozzá tartozó vásárlási és kifizetési jegyzékekkel együtt.[9] Mindezek mellett a végtisztesség ceremóniájának előkészítése, a temetési rítus megszervezése, látványának megkomponálása szinte napról napra rekonstruálható Thurzó Imre naplójából, melyet egy 1617-es vére kiadott kalendáriumban vezetett.[10]

Mikó Árpád–Pálffy Géza, „A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század)", *Művészettörténeti Értesítő* 48, 1–4.sz. (1999): 137–156; Ludiková, Zuzana, „A nagyszombati székesegyház késő reneszánsz és barokk síremlékei (16–17. század)", *Művészettörténeti Értesítő* 51, 1–2. sz. (2002): 85–106; Mikó Árpád és Pálffy Géza, „A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk síremlékei (16–17. század)", *Művészettörténeti Értesítő* 51, 1–2.sz. (2002): 107–172; Mikó Árpád és Pálffy Géza, „A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei", *Művészettörténeti Értesítő* 54, 3–4. sz. (2005): 319–348; Zuzana Ludiková, Mikó Árpád és Pálffy Géza, „A lőcsi Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700)", *Művészettörténeti Értesítő* 55, 2. sz. (2006): 327–410; Zuzana Ludiková, Mikó Árpád és Pálffy Géza, „A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei", *Művészettörténeti Értesítő* 56, 2. sz. (2007): 313–344; Zuzana Ludiková, Mikó Árpád és Pálffy Géza, „A szepeshelyi székesegyház, egy felsőmagyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei", *Művészettörténeti Értesítő* 57, 1. sz. (2008): 313–344; Zuzana Ludiková, Mikó Árpád és Pálffy Géza, „A turócszentmártoni Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk funerális emlékei (16–17. század)", *Művészettörténeti Értesítő* 57, 2. sz. (2008): 353–376; Zuzana Ludiková, Mikó Árpád és Pálffy Géza, „A túrócszentmártoni Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk síremlékei", *Művészettörténeti Értesítő* 58, 1. sz. (2009): 353–375.

[6] Mérai Dóra, „Halál, érzelmek és család a 16–17. századi Erdélyben", in Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850, szerk. Erdélyi Gabriella, 57–90, Magyar családtörténetek: Tanulmányok, 4 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019); Németh Lajos, „Funerális művészet" *Ars Hungarica* 11, 1. sz. (1983): 7–19.; Szabó Péter, *A végtisztesség*: *A főúri gyászszertartás mint látvány* (Budapest: Magvető, 1989) 7–15; Renate Kohn, „Zwischen standesgemäßem Repräsentationsbedürfnis und Sorge um das Seelenheil: Die Entwicklung des frühneuzeitlichen Grabdenkmals", in *Macht und Memoria*…, 19–46.

[7] Thurzó György temetési menetének rendtartása: MNL OL P 1341 fasc 4. fol. 322–323; Vásárlási és kifizetési jegyzékek: MNL OL P1341 fac. 4. fol. 324–327., a Biccse, Árva, Lietava uradalmakhoz tartozó jobbágyok által beszolgáltatott élés jegyzéke: MNL OL P 1341 fasc. 4. fol. 306–321. (Ez utóbbi jegyzék nem szerepel Radvánszky Béla közlései között.)

[8] „Thurzó György nádor temetése", közli Szerémi János, *Századok* 10, 5. sz. (1876): 425–428. (Szerémi hibásan 1617. február 17-re teszi a temetés dátumát, tőle Szabó Péter is átveszi.)

[9] „Gróf Thurzó György nádor temetésének rendje. 1617. február 19." közli Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, 3 köt., 2: 65, 366–373 (Budapest: Hornyánszky, 1879), „Gróf Thurzó György nádor temetésére vásárolt posztó és egyéb tárgyak. 1617." Uo. 369–373.

[10] *Thurzó Imre naplója*, 1617. MV SR, ŠA Bytča OK. Acta varia Thurzoniana. f.225/6. Ld. még Lengyel Tünde, „Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon", in Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció, szerk. Balogh Judit, Pap József 83-97 (Eszterházy Károly Egyetem, Líceum Kiadó: Eger, 2016), 89–91.

2. A végtisztesség előkészítése

Thurzó György 1616. december 24-én hunyt el biccsén (ma: Bytča), fia, Imre első naplóbejegyzése szerint este, „*fertály híján tíz órakor*”.[11] Thurzó Imre apja végtisztességének megszervezését naplójában innentől kezdve egészen a temetésig részletesen dokumentálta. A naplót egy, az 1617. évre készített kalendáriumba vezette, melyet a Krakkói Egyetemen egyik professzora, egy bizonyos Bernard, filozófus és orvosdoktor készített, és Farkas Imre nyomtatott ki Kereszttúron magyarra fordítva.[12] Thurzó Imre a kalendárium címlapjára felírta nevét és a család mottójának rövidítését is: V.V.V. (Vive ut vivas). A kalendárium elején nem követte annak beosztását, az 1616. évi decemberi eseményeket a címoldal előtti üres lapokra írta. Az 1617-es évre vonatkozó feljegyzéseket azonban már a kalendárium megfelelő helyeire vezette be.

A kalendárium a hónapoknál és a napoknál szereplő rövidítések és jelek feloldásával indul, melyek a csillagok, az állatövi jegyek és a Hold állását jelölik a későbbi oldalakon. Ezt követően minden hónapról található egy összefoglaló oldal a hónap első felére vonatkozóan, az időszak jellemző tevékenységeinek ábrázolásával és rigmusokkal, valamint a név- és a jeles napok feltüntetésével. Ezután néhány üres lap következik a hosszabb bejegyzéseknek (Thurzó Imre nagyrészt ezekre a lapokra írt), és egy oldal, melyen az adott hónap első felének napjai szerepelnek felsorolva, utánuk pedig egy-egy üres sor a rövid bejegyzéseknek (ezeket az oldalakat Thurzó Imre ritkábban használta). Ezt követően a kalendárium rendjében az adott hónap második felének összefoglaló oldala jön, majd ismét üres lapok, és egy újabb oldal, ami a napokat sorolja fel, rövid bejegyzéseknek helyet hagyva. Képi ábrázolás és rigmusok csak a hónap első felét összefoglaló lapokat követik. A hónapok napjait összefoglaló oldalakon egyes napoknál olykor történelmi (ókori római és kora középkori) események leírásai is megjelennek.

A naptár végén prognosztikon található *az égi csillagoknak forgásából néminemű tettendő dolgokról, és bizonyos időknek állapotjáról*, melyet szintén Bernard doktor írt. A prognoszikon címoldala és a tartalma között található Farkas Imre írása a bolygók mozgásáról, illetve a csillagászatról, melyet Nádasdy Pálnak ajánl.[13]

A kalendárium a 17. század elején a magyarországi elit bevett, a mindennapokban használt nyomtatványa volt, amibe az adott egyén, illetve család hétköznapi és társas életének eseményeit írták.[14] Thurzó Imre is megszakítja olykor a temetés előkészítése során zajló események feljegyzését egy-egy más, a Thurzó-udvarok, illetve a család életére vonatkozó események feljegyzésével.[15] Az, hogy naplót apja halálának dátumától vezeti, akkor is, ha az nem illik a kalendárium előre nyomtatott beosz-

[11] Uo., 3.
[12] Jozef Kočiš, „Denníky Juraja a Imricha Thurzu”, *Slovenská Archivistika* 2, 2. sz. (1967): 107–113.
[13] *Thurzó Imre naplója*, 1–197.
[14] Dukkon Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003), 115–144, Dukkon Ágnes, „Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon”, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla, 381–391 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2007), 381; R. Várkonyi Ágnes, „Rákóczi László Naplója és kora”, in *Rákóczi László naplója*, feltárta, közzéteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó, az utószót írta R. Várkonyi Ágnes (Budapest: Magvető, 1990) , 369–399; Várkonyi Gábor, „Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon”, in *Idővel paloták…: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, 415–432 (Budapest: Balassi, 2005).
[15] 1617. január 30-án pl. egyszerre jegyezte be, hogy elküldte szolgálóját, Szőch Andrást a koporsóért, illetve, hogy húga, Judit kislányt szült, akit „Doreskának” neveztek el. *Thurzó Imre naplója*, fol. 21.

tásába, jelzi, hogy a kalendárium az udvar dominusának elfoglaltságait volt hivatott feljegyezni (pl. mikor hová utazott, ki érkezett hozzá, kivel étkezett, mikor indított útnak leveleket, mikor kapott azokra választ, mikor milyen gazdasági intézkedései voltak stb.)[16] A kalendárium tehát az udvar mint intézmény működésének dokumentumaihoz tartozott: az úr cselekvéseit jegyezték fel benne, ezért is lehet, hogy Thurzó Imre nem a naptár kezdetét, hanem új szerepének kiindulópontját tette meg feljegyzései kezdetének.

2.1. Halotti portré és síremlék

Thurzó Imre naplója szerint az elhunyt nádor halálát követően három napig feküdt a *maga házában az földön egy öreg dívány szőnyegen*, ezt követően a holttestet nyitott koporsóba tették, és átvitték a felső tárház előtti helyiségbe, ahol egészen január 9-ig volt.[17] Arra vonatkozóan azonban, hogy a testet valamilyen módon tartósították volna, a forrásokban nem található utalás. Ez idő alatt készülhetett a ravatalon fekvő, elhunyt nádor halotti portréja, feltehetően az udvari „képíró" által.[18] Thurzó Imre nem említi kalendáriumában, hogy érkezett volna az udvarba képíró, a forrásokban csak a neki fizetett díjak jelennek meg: *az szegény uram képétől*, azaz a halotti portréért 3 forintot kapott, a címerek festéséért 2 forint 30 dénárt, *külömb, külömbféle festésekért* 12 forint 9 dénárt, a fa címerért, a zászló és a sisak megfestéséért pedig egyben 310 forintot.[19] Bár ez utóbbi összeg jóval magasabbnak tűnik a többi kifizetésnél, feltehetően az aranyozás ára is benne foglaltathatott, a temetési menetben aranyozott sisakot, nagyméretű aranyozott címert (melyet két ember vitt) és aranyozott zászlót is meghordoztak.[20]

Az elhunyt nádort ravatalképe nyitott, párnával bélelt koporsóban ábrázolja, derékig úrihímzéssel díszített textillel takarva. Kezei átkötve, viselete vörös, zsinórozott mente és fekete, forgós süveg. Feje felett koszorú látható, a test mellett a koporsóban jobbról egy buzogány, balról pedig szablya, az elhunyt fejénél és lábánál pedig a koporsó két végén egy-egy gyertyatartó. A kép hátterében Thurzó György címere és titulusai is láthatók, valamint a biccsei vár látképe is megjelenik rajta.[21] A Thurzó

[16] Thurzó György naplói szintén erre szolgáltak. MV SR, ŠA Bytča OK. Acta varia Thurzoniana. 225/1 (1596), 225/3 (1604), 225/4 (1607), 225/5 (1612).

[17] *Thurzó Imre naplója*, 4.

[18] Hogy képírót Thurzó György legalább hosszabb-rövidebb időre állandó jelleggel foglalkoztatott biccsei udvarában, kiderül egy levélből, melyben arra kéri feleségét, hogy ideiglenesen költöztesse ki a szállásáról, hogy a várt vendégek számára legyen elég helyiség: „*Vendégeket ezeket várom: Dersffy Miklós és Ferencz uramékat, asszonyomékkal egyetemben, Balassa Zsigmond uramat asszonyommal, Balassa Imre uramat és Osztrozith uramékat. Ezt azért is írom meg édes szívem, hogy az házakat ahhoz képest tudhassad elkészíttetni. Az képíró is egy ideig kiköltözhetik.*" Közli Zichy Edmund, *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez* (Budapest: Athaneum, 1876), 2: 15–16.

[19] „Gróf Thurzó György nádor temetésére vásárolt posztó és egyéb tárgyak…" 370–371.

[20] Uo., 366–367. Thurzó Imre ravatalképének elkészítése 80 forintba került, ezenfelül más festésekért és aranyozásért további 40 forintot fizettek a (névvel meg nem nevezett) képírónak. „Thurzó Imre temetésére előkészített és vásárolt tárgyak, 1621." in „*Magyar családélet és háztartás*…" 374. Vö. Szilágyi Sándor, „Temetkezési költségek a XVII. századból", *Történelmi Tár* 1, 1. sz. (1878): 354–358, 358.

[21] A kép ma Árva várában látható. Buzási Enikő, „17. Century Catafalque Paintings in Hungary", *Acta Historiae Artium* 21, 1–2. sz. (1975): 87–124, 88; Buzási Enikő: „A 17. századi magyar főúri ravatalképek: Adalékok a magyarországi manierizmus szellemi hátteréhez", *Credo* 10, 3–4. sz. (2004): 197–205, 200–201., Buzási Enikő, „Portrék, festők, mecénások: A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban", in *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, szerk. Mikó Árpád és Verő Mária, 2: 25–54 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008), 36.

családban a halotti portré készítése elterjedt volt, hasonló stílusjegyekkel (háromnegyed profilban, a halottra való teljes rálátással, az elhunytat hanyatt fekvő pozícióban, kinyújtott lábakkal, összekulcsolt kezekkel, díszes párnán való ábrázolással) készült Thurzó György felesége, Czobor Erzsébet, valamint egyik lányuk, Thurzó Ilona és az ő férje, Illésházy Gáspár halotti portréja, és Thurzó Kristófé is a család szepesi ágából. Ez utóbbi kép később a Csáky családhoz került a szepesmindszenti várba, ahol a 18. század során körülvágták, oly módon, hogy az eredetileg fekvő tájolású kép illeszkedjen az egész alakos, álló portrékból összegyűjtött családi ősgalériába.[22]

A 16. század második felétől a funerális művészetben egyre nagyobb szerepet kapott a portré.[23] Ezt megelőzően kőből faragott egész alakos síremlékeket készíttettek, melyek visszaadták az elhunyt arcát. A két ábrázolási mód azonban gyakran össze is függött, mint pl. Dobó Ferenc felesége, Kerecsényi Judit esetében, akinek ravatalához 1594-ben azért hívtak festőt, hogy a kőfaragó az elkészült kép alapján faraghassa ki a sírkövet.[24] Emellett Thurzó Elek halotti portréján és lőcsi síremlékén (1594) ugyanolyan módon ábrázolva látható.

Thurzó György Árvában található sírkövének elkészítésére vonatkozóan nem maradtak fenn pontos adatok, sem Thurzó Imre naplójában, sem a gazdasági iratokban nem található erre való utalás, és a rendtartás sem említi a ceremónia leírása során. Feltételezhető, hogy később készült, az elhunyt nádor hamvainak Árvába szállítása idején. Ezt támasztja alá Závodszky György,[25] az elhunyt nádor egykori titkárának diáriuma, melyben leírta a nádor halálát és temetését, kiegészítve egy rövid életrajzzal és könyörgéssel:

> Tél napfordulója volt épp, mikor Pannónia napja,
> Thurzó nádor, elnyugodott óh jaj a haza atyja.
> Hajótörés veszedelme fenyeget,
> Megváltónk, Krisztus őrizz bennünket.[26]

Ezt követően a naplóban egy 1620-ban tett utólagos bejegyzés következik, melyben Závodszky leírja az elkészült sírkő feliratát is, melyet ő maga szerzett:

> Ezen sírban nyugszik a hirtelen haláltól elragadott
> Thurzó György árvai főispán, az ország nádora és helytartója.
> Gondja nagy volt, hogy a szent hitet és igazságosságot
> védelmezze, a császári Felség kegyét megérdemelje,
> a hazát a kívánt békében megtartsa, oltalma legyen a
> jónak, s a vétkeseket szigorúan büntesse.
> E támasz elvesztét sirassa egész Magyarország s
> gyászolják a hű barátok.[27]

[22] Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVII. században*, Magyarországi barokk festészet 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 74.
[23] Galavics Géza, „A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet” in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, 228–248 (Budapest: Gondolat, 1987), 237, 246–248.
[24] Uo., 73.
[25] Ila Bálint, „A Thurzó család levéltára”, *Levéltári Közlemények* 10, 1–2. sz. (1932): 12–66, 18–19.
[26] *Závodszky György naplója 1586–1624*. (Bél Mátyás kiadásának hasonmásával), fordította, a jegyzeteket és az előszót írta Tusor Péter (Budapest: Universitas, 2011), 39.
[27] Uo., 40.

A nádor halálára komponált versben Thurzó György mint a haza atyja jelenik meg, akinek halála miatt „hajótörés" fenyegeti az országot. A hajó mint az állam szimbóluma ókori művek alapján – mint pl. Horatiusnál is, aki az államhoz írt ódáját a tengeren sodródó hajó szimbólumára építette – [28] az állam szimbóluma volt.

Thurzó György megemlékezői a síremlék feliratában a nádor politikai szerepét hangsúlyozzák. Ugyanez a kép jelenik meg Abrahamides Izsák[29] prédikációjában is, melyet 1617-ben nyomtatott ki Daniel Schultz Lőcsén.[30] 1618. február 19-én Thurzó György halálának első évfordulóján Jeremias Spiegel[31] orációt tartott Wittenbergben, melynek központi képe az elhunyt nádor erényeinek, legfőképp patrónusi nagyvonalúságának hangsúlyozása volt. Az elhangzott szöveg a wittenbergi egyetemi professzorok még a temetés alkalmára írt nyolc darabból álló epigrammagyűjteményével együtt ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent.[32] A végtisztesség szervezése során kelt gazdasági iratokból kiderül, hogy Abrahamides Izsák 12 dukátot kapott prédikációjáért, valamint az *itt való szuperintendens úr*, feltehetően Lányi Illés[33] 30 dukátot, míg más prédikátorok ötöt, illetve négyet.[34]

Thurzó György architektonikus vitézi síremléke az elhunyt nádor politikai és katonai hatalmát jeleníti meg. Központjában maga a nádor áll teljes páncélzatban, bal kezét csípőjére helyezi, bal lábával kissé előre lép. Jobb kezében buzogányt tart, oldalán szablya, mellette pedig sisak látható – azok a fegyvertípusok, melyeket sarkantyúval kiegészítve a temetési menetben is meghordoztak.[35] Az elhunyt arcát kagylómotívum keretezi, egyben ki is emeli: a kagyló nem csupán reneszánsz díszítőelem, összefutó, íves vonalai az arcra vezetik a fényt. A kagylómotívum felett haditrófeákból kialakított fríz látható. A síremlék heroizáló összhangját a párkányokon látható szobrok és allegorikus nőalakok fokozzák, amely ábrázolások, illetve azok variánsai freskó formájában a síremlék mellett található falfelületen is folytatódnak. A sírem-

[28] Az óda allegorikus értelmezéséről, lehetséges interpretációiról: Blumenberg, Hans, *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*, ford. Király Edit (Budapest: Atlantisz, 2006) 11–12. A hajó szimbólum kora újkori megjelenéseiről: *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hrsg von Arthur Henkel–Albrecht Schöne (Stuttgart: Metzler, 2013) 1453–1466.

[29] Abrahamides Izsák Thurzó György pártfogoltja, Pozsony-, Nyitra- és Barsmegyék superintendense. in: Ila Bálint, *A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 15 (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934), 9.

[30] Isaacus Abrahamides Hrochotius, *Oratio Exequialis Illustrimo 1617 Comiti ac Domino D. Georgio Thurzoni de Bethlenfalwa Comiti de Arwa ejusdemq[ue] Comitatus Arwensis perpetuo Comiti Regni Hungario Palatino*[...] (Lőcse: Daniel Schultz, 1617). (RMK II 375.)

[31] Jeremias Spiegel lutheránus teológus, a wittenbergi egyetem rektora, Thurzó Imre praeceptora peregrinációja és wittenbergi tanulmányai alatt. *A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai. 1602-1624*, A szövegeket összegyűjtötte és válogatta Herner János, sajtó alá rendezte, Dományházi Edit, Font Zsuzsa, Keserű Gizella és Latzkovits Miklós, Fontes Rerum Scholasticarum 1 (Szeged: Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989), 399.

[32] Jeremias Spiegel, *Justa illustrissimo comiti ac domino Georgio Thurzoni de Bethlemfalvva comiti de Arvva... regni Hungariae palatino etc.* (Wittenberg: Johan. Richter, 1618).

[33] Thurzó György nádor udvari prédikátora, Thurzó Imre tanítója, az 1610-es zsolnai zsinat az akkor megalakult biccsei egyházkerület szuperintendensévé választotta. *A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem*… 407.

[34] „Thurzó György nádor temetésére vásárolt posztó és egyéb tárgyak…" 371.

[35] Szabó Péter, „A fegyverzet darabjai, mint a tisztelet tárgyai a magyar főúri temetéseken" *Ars Hungarica* 14 (1986): 1. sz. 115–124., újraközlése: Szabó Péter, „A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon", in Szabó Péter, *Jelkép, rítus, udvari kultúra*… 65–79.

lék tetején a *memento mori* üzenetét közvetítve Thurzó György címere látható, felette szárnyas koponya klepszidrával. A síremlék mellett, az árvai vár kápolnájának falán pedig a temetési processzióban meghordozott epitáfiumcímer.[36]

2.2. A testamentum felbontása és az udvar gyászba öltöztetése

December végétől sorra érkeztek Biccsére a végtisztesség rendezői: december 30-án Thurzó Szaniszló[37] és Dóczy István,[38] akikkel másnap Thurzó Imre tanácskozást tartott a temetés előkészületeiről. Január 2-án megérkezett Csúthy Gáspár[39] és egy bizonyos Terstiansky,[40] január 3-án pedig Jakusith András[41] is, akikkel január 4-én ismét tanácskozást tartottak. Ekkor döntöttek a temetés időpontjáról: „egyenlő akarattal 19. Februariit rendelnek, s arra rendet is iratnak de pompa funebri”.[42] Ekkor határozták meg és jegyezték le a temetés rendtartását is, melyet Jakusith András, Terstiansky Gáspár, „Theodosius uram”[43] és Rimay János[44] jegyzett ellen. Másnap Beniczky Márton alnádor megnyitotta a végrendeletet, melyben Thurzó György meghatározta, hogy a biccsei templomba temessék el, felesleges költekezés és pompa nélkül.[45] A végrendelet ezen kitételét Thurzó Imre szó szerint át is másolta naplójába,[46] január 6-án és 7-én pedig elküldte a temetésre szóló meghívókat.[47]

[36] Galavics Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen*: *Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986), 60.

[37] A Thurzó család szepesi ágából. 1622 és 1625 között nádor. Lengyel Tünde, „Thurzó Szaniszló, a Magyar Királyság nádora. (1622–1625)”, in *Egy új együttműködés kezdete: Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*, szerk. Dominkovits Péter és Katona Csaba, Annales Archivi Soproniensis 1 79–93 (Sopron-Budapest: MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014).

[38] Dóczy István később koronaőr volt. Rátvay Géza, „A koronaőri intézmény a magyar alkotmányban, III. közlemény”, *Athaneum*, 5, 4. sz. (1896): 529–560, 553.

[39] Csúthy Gáspárt a Thurzó György halálát követően kiadott biccsei udvari rendtartás az udvar kapitányának nevezi meg. „Thurzó Imre udvari rendtartása. Biccse, 1617. február 22”, *Magyar udvari rendtartás: Utasítások és rendeletek 1617–1708*, sajtó alá rend. és az előszót írta Koltai András, 61–68 (Budapest: Osiris, 2001), 62.

[40] Trsztyánszky Gáspár 1617-ben Trencsén megye országgyűlési követe, később alnádor, 1628-ban személynök. *A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai*… 247.

[41] Thurzó Judit férje. Bódai Dalma, „Szülői szerepek és gondoskodás: Czobor Erzsébet mint anya és mostohaanya” in Erdélyi, Érzelmek és mostohák …, 102.

[42] *Thurzó Imre naplója*, 11.

[43] Szulyói Siemiensis Teodor, Trencsén megyei alispán. A forrásokban Thurzó György mellett 1594-ben tűnik fel először, ugyanígy „Theodosius uram” megnevezéssel. Később Thurzó Imre tanácsadója. *A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem*... 395.

[44] Rimay Jánost a biccsei udvar 1617-ben kiadott rendtartása vice-kapitányként említi. „Thurzó Imre udvari rendtartása…” 62., Ács Pál, „Rimay János udvari embere”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 2. sz. (1982): 626–623, 626.

[45] Thurzó György végrendeletének variánsai: Thurzó György végrendelete, 1614. július 3. ÖStA, HHStA, FA Erdődy, Ladula 3. fasc. 2. nro. 3., Thurzó György végrendelete. 1615. január 19. ÖStA, HHStA, FA Erdődy, Ladula 3. fasc. 2. nro. 5., későbbi másolatban: MNL OL P 108 Rep. 4. fasc. A No 6.

[46] *Thurzó Imre naplója*, 12.

[47] Uo. 13., A meghívók kiküldése előtt Thurzó Imre apja politikai levelezőpartnereivel tudatta a halálhírt. Erre példa: Thurzó Imre Melchior Khleslnek, Biccse, 1616. 12. 24., ÖStA HHStA Türkei I. Karton 105. Konv. 3. 1616. 12. fol. 21–22., A bíboros válaszának megérkezését 1617. január 11-én Thurzó Imre bejegyezte kalendáriumába. Thurzó Imre kalendáriuma, fol. 14. A válaszlevél fogalmazványa Melchior Khlels Thurzó Imrének (fogalmazvány) 1616. 12. 31. Párga, Uo. fol. 26.

2.3. A rítus látványvilágának előkészítése

A végtisztesség szervezésében a temetés dátumának kitűzését, illetve a rendtartás elkészítését követően a látványvilág megkomponálása következett. Ennek meghatározó része volt az udvar, az épületek, illetve az udvarnép feketébe öltöztetése, ami nagy mennyiségű, különböző minőségű fekete posztót igényelt, melyet több részletben, főként morva területekből szereztek be. Az első részlet, 39 vég[48] fekete posztó január 8-án érkezett meg *Morvából* 400 forint értékben (egy vég ára 11 és 9,9 forint között mozgott), a második részlet, 35 vég fekete posztó pedig január 9-én (egy vég ára 7 és 5 forint között mozgott). Másnap ezeket a szöveteket ki is osztották az udvarnép között: *végezték el az egész udvarnépének ruháztatását gyászban az hajdúságon kívül*.[49] Január 22-én érkezett meg a harmadik szállítmány: 2 szekéren összesen 102 vég fekete morvai posztó, melyből 26-án szabták ki a hajdúk gyászruháját. Ezenfelül több, a naplóban nem említett posztóvásárlás is történt (amit a naplóban feljegyzett és gazdasági iratokban összeírt értékek közötti különbség is alátámaszt), köztük pl. a névvel meg nem nevezett biccsei udvarbíróé 281 forint 70 dénár értékben, melyből a Thurzó család *házanépe*, illetve néhány név szerint felsorolt familiáris és belső szolga öltözött fel gyászba.[50] A végtisztesség előkészítésének forrásaiban a posztó nem csupán mint gyászöltözet jelenik meg, hanem fizetségként is. A temetésre vásárolt posztó megmaradt részét összesen 117 udvari ember (köztük 84 név szerint megnevezett familiáris és szolgáló) között osztották ki,[51] emellett az árvai és a lietavai udvarnépek is gyászba öltöztek, illetve a rendes fizetségen felül az ottani szolgálók is kaptak posztót.[52]

A temetés készpénzben kifejezhető összköltsége 5877 forint 4 dénár volt.[53] A legnagyobb tételt a posztó mellett a temetési torra vásárolt fűszerek tették ki, beszerzésükre a gazdasági jegyzékek szerint összesen 589 forint 73 dénárt költöttek.[54] A vásárolt fűszerek között szerepel gyömbér (ebből egy mázsát vásároltak), szegfűszeg, fahéj, szerecsendió és virága, mandula, mazsola, összesen 103 font nádméz, füge, citrom, gránátalma stb.[55] A tor ételeinek és italainak alapját, a különböző élő állatokat, tojást, lisztet, ecetet, sört, bort stb. a biccsei, árvai és lietavai uradalmak jobbágyai szolgáltatták be.[56]

[48] 1 vég posztó kb. 20 méter. Az 1609. évi erdélyi limitáció előírta, hogy 1 vég átszámítva 21,92 méter legyen.
Sárospatak 1629. évi leltárában 1 vég posztó átszámítva 17,11 és 20,21 méter között változott.
Illaván 1671-ben a posztókészítőknek megszabták, hogy 1 vég posztó átszámítva 23 méter legyen. Bogdán István, Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 217.

[49] *Thurzó Imre naplója*, 14.

[50] „Thurzó György nádor temetésére vásárolt posztó és egyéb tárgyak…", 370.

[51] Uo., 369.

[52] Uo., 371.

[53] Vö: Kimutatás a magyarországi zálogba adott, ill. eladott uradalmakról, 1591. 12. 12. ÖStA HKA Hoffinanz –Ungarn RN. 58. Konv. 1591. december, fol. 1130-1138. Az uradalmak között Thurzó birtokok is szerepelnek: Árva 18 338 Ft-ért, Lietava pedig 12640 Ft-ért került a család tulajdonába. A temetés tehát a család számára egy egész uradalom megszerzésének kb. harmada értékbe került.

[54] „Thurzó György nádor temetésére vásárolt posztó és egyéb tárgyak…" 65.

[55] A főúri étkezésekről, illetve a fűszerekről részletesen: Benda Borbála, Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban (Szombathely: MNL Vas Megyei Levéltára, 2014), 75–165.

[56] Biccse, Árva, Lietava uradalmakhoz tartozó jobbágyok által beszolgáltatott élés jegyzéke: MNL OL P 1341 lad. 27. fasc. 4. fol. 306–321.

A temetési menet egyes látványelemei is jelentős költséggel jártak. Az ónból készített koporsót Olmützből szerezték be 100 forint értékben.[57] Thurzó Imre január 30-án küldte el érte egyik szolgálóját, egy másikat pedig másnap Bécsbe a *gyászszászlóért és egyéb apróságokért*, melyeknek a listája nem maradt fent, illetve egy január 21-i bécsi vásárlásé sem, melyről február 13-án érkezett vissza Armpruszter uram.[58] így a temetés feltehetően a meghatározott végösszegnél is magasabb költségekkel járt. A gazdasági jegyzékekben mindezeken felül szerepel egy 362 forintos vásárlás is, ebből az összegből készült el az epitáfium-címer a hozzá tartozó ládával, a kopják megaranyozása, valamint ebből történt a gyászszászlóra való rojtok és prémrátétek beszerzése, valamint gyertyák, strucctoll megvásárlása stb.

2.4. Gyász és búcsúzás az előkészületek idején

Thurzó Imre tárgyilagos feljegyzései csak a temetési rítus előkészítéseinek eseményeit, feladatait, illetve az azokat elvégző személyek nevét és idejét írják le, az apja elvesztése iránti érzelmek, a gyász érzései és a hozzá kapcsolódó gondolatok nem jelennek meg benne. A kalendárium nem ezt a célt szolgálta. A bejegyzésekből azonban látható, hogy január közepétől jelentős vendégjárás indult meg Biccsén, számos családtag, távolabbi rokon és familiáris, valamint Thurzó Györggyel politikai vagy gazdasági kapcsolatban álló főúr jelent meg az udvarban (saját személyük vagy követeik által), hogy leróják kegyeletüket a halott nádor előtt. Thurzó Imre naplójában közülük számos személyt feljegyzett, a temetési rendtartásból (a koporsót kísérők névsorából, illetve a menetben mögöttük haladók felsorolásából) azonban kiderül, hogy nem mindenkit.

Január 14-én Ostrosich János, Árva vármegye alispánja, 15-én, 16-án Perényi Borbála, Thurzó György anyósa, és ugyanezen a napon Abaffy Miklós, tokaji kapitány szolgálója is, aki ura, illetve a tokaji birtok prefektusának levelét is hozta. Másnap érkezett Biccsére és ment is el „Szunyoghné asszonyom”, feltehetően Szunyogh Mózes második felesége, Ostrositch Borbála, akinek mostohafiával, Szunyogh Gáspárral Thurzó Imre Wittenbergben együtt tanult,[59] és akinek unokaöccse, János később elvette az elhunyt nádor legfiatalabb lányát, Annát.[60] Január 20-án érkezett meg Perényi Ferenc, Thurzó György legidősebb lánya első férjének, Perényi Istvánnak az unokaöccse, másnap pedig Erdődy Kristóf, Thurzó Imre egyik sógora, Thurzó Borbála (aki február harmadikán érkezett) férje.

Január 27-én Thurzó Imre Lietavára (Zsolnalitvára) ment, ahol másnap délig maradt, hogy az ingóságok osztását a végrendelet szerint elvégezzék.[61] Február 7-én Thurzó Györgyöt koporsóba helyezték.[62]

[57] „Thurzó György nádor temetésére vásárolt posztó és egyéb tárgyak…”, 370.
[58] *Thurzó Imre naplója*, 19, 24.
[59] *A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem…* 148–149, 175–177, 189–190, 200–201.
[60] Bódai Dalma, „Szülői szerepek és gondoskodás”…, 102
[61] *Thurzó Imre naplója*, 20.
[62] Uo., 23.

3. A temetés rítusa, temetési menet

Thurzó György temetése 1616. február 19-én reggel fél hétkor kezdődött és délután egy óráig tartott. A processzió elindulása előtt egy magyar és egy szlovák nyelven tartott prédikáció hangzott el. A temetési rendtartás megszabja, hogy a templomban végzett ceremónia alatt az oráció után is prédikáljanak: „leszen az tót praedicatio az templomban, kivől az czibteremben azonképen, magyarul pediglen az schola ablakjárúl".[63]

A temetési menet egyes elemei az elhunyt nádor életét, politikai, katonai és társadalmi rangját, szociális, gazdasági, illetve mecénási tevékenységét jelenítették meg. A menetben legelöl a rajcsi és biccsei diákok haladtak a hozzájuk rendelt prédikátorokkal, akik keresztet vittek,[64] Thurzó György mecénási tevékenysége előtt tisztelegve, hogy iskolákat működtetett, és egy átfogó protestáns elemi iskolahálózat létrehozását tervezve.[65]

Őket követte 20 fekete ruhába öltöztetett koldus. A szegények a kora újkori főúri gyászmenetek állandó egységét jelentették, szerepeltetésük és szimbolikájuk többféleképpen is értelmezhető. Az bizonyos, hogy a bibliai keresztényi alázatossággal függ össze, sőt a főurak végrendeletei gyakran hagyományoztak valamennyi pénzt is a szegények részére, és egyben gyakran meghagyták azt is, hogy imádkozzanak az elhunytért. Pálffy Miklós 1600-as[66] és Nádasdy Ferenc 1604-es rendtartásában[67] is megjelenik a szegénység, Pálffy temetési menetében azonban 14 idős férfi ment, akiket a városi kórházból gyűjtöttek össze. Tudatosan 12, vagy annak többszöröse, általában csak kétszerese, azaz 24 koldus János evangéliuma alapján való szerepeltetése – melyben Jézus megmosta tanítványai lábát –, több temetési rendtartásban látható, pl. Thurzó Szaniszló nádor[68] és Thurzó (feltehetően) Mihály[69] rendtartásában, illetve Esterházy Miklós nádor temetési processziójában is,[70] Bosnyák Tamás füleki kapitány és Hont vármegye főispánja,[71] Forgách Miklós kassai főkapitány,[72] Rákóczi Pál országbíró,[73] illetve a vezekényi ütközetben elesett négy Esterházy fiú (László, Tamás, Gáspár és Ferenc) 1653-as nagyszombati temetési menetében is.[74] A szegénység megjelenítése a temetési menetben tehát mint tradíció volt jelen a 16–17. századi magyar főúri temetési ceremóniákban, a szimbólum pontos eredete azonban látha-

[63] *Thurzó Imre naplója*, 29–30., „Thurzó György nádor temetési rendtartása…" 366, 368.
[64] Uo., 366.
[65] Lengyel Tünde, „Thurzó György nádor biccsei udvara…" 137–139.
[66] Jedlicska Pál „*Adatok erdődi báró Pálffy Miklós életrajza és korához 1552–1600*" (Eger: Érseki Lyceumi Nyomda, 1897), 733–736.
[67] Szabó Péter, „Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza", 147–158, 157–158.
[68] Horn Ildikó, „Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 5–6. sz. (1998): 760–772, 767–772.
[69] Memoriale. MNL OL E 196, Irregesta, fasc. 12. fol. 105–110. A feljegyzés dátum nélküli, és nem nevezi meg az elhunytat, azonban utal arra, hogy olyan aranyozott ón koporsó kell, „az minő az szegény Thurzó Ádám uramnak volt". A jegyzékben szerepel továbbá, hogy a menetben meg kell hordozni sarkantyút, a sisakot és pallost, tehát az elhunyt férfi, így Thurzó Mihály lehet.
[70] Viskolcz Noémi, „Az Esterházyak temetkezéseiről…" 258–261.
[71] „Bosnyák Tamás s Fánchy Gáspár és György temetési szertartásai, 1634 és 1642", közli Odescalchi Arthúr, *Századok* 9, 6. sz. (1875): 414–418, 414–416.
[72] „Gr. Forgách Miklós kassai főkapitány temetésének rendi, 1636", közli Odescalchi Arthúr, *Századok* 9, 4. sz. (1875) 276–278.
[73] „Rákóczi Pál országbíró temetésének rendje. 1636." in *Magyar családélet és háztartás*… 3: 380–382.
[74] Szabó Péter, *A végtisztesség*…, 103–109.

tóan nem volt minden esetben egyértelmű a végtisztességek rendezői előtt, ahogyan pl. a Thurzó György temetési rendtartását kiadó urak sem tartották a 12, vagy annak többszöröse „szabályt”. Az is elképzelhető, hogy Thurzó Szaniszló temetési menete (melyben először jelent meg 12 koldus) hangolta elsőként János evangéliumához a szegények vonultatásának szokását a temetési processziókban.

A temetési menet következő egységében Biccse és Rajec mezővárosok céhei vonultak fel égő fáklyákkal, őket hat magyar trombitás és egy rézdobos követte fekete ruhában, hangszereiket is feketével vonták be. Utánuk a Habsburg uralkodói temetések mintájára Thurzó György nádor politikai hatalmának reprezentációjaként az ország zászlóját[75] vitte Horváth László[76] Illésházy Gáspár aranyozott ezüst szerszámba öltöztetett, díszes cafranggal takart lován.[77]

Ezt követően 100 lovas vonult fekete ruhában, lehajtott fekete lobogós kopjával négyes sorokba rendezve.[78] Utánuk a városok követei haladtak égő fáklyákkal, aztán a vármegyék nemes urai szintén égő fáklyákkal, majd a végbeli kapitányok ugyanígy. Utánuk a zsolnai diákok következtek prédikátoraikkal, majd *az nagyságos urak, vármegyék főispáni, grófok, zászlós urak mind magyar és egyéb nemzetből álló méltóságok, rendszerint, égő szövétnekekkel*.[79]

Utánuk hordozták meg az aranyozott sarkantyút, melyet Sibrik István[80] vitt, az aranyozott pallost, melyet egy bizonyos Hermann uram,[81] a botot (buzogányt), melyet Farkas Pál,[82] és az aranyozott sisakot egy pár strucctollal, melyet Tani Ferenc.[83] A sarkantyú, a pallos, a bot és a sisak együttes szerepeltetése a 17. századi felsőmagyarországi főúri temetési menetek állandó látványa volt. Ezek is megjelentek pl. Bosnyák Tamás füleki kapitány temetési menetében,[84] Forgách Miklós kassai főkapitányában, és négy Esterházy fiú gyászmenetében is (szablyát, sarkantyút és buzogányt 4–4 darabot, sisakból azonban csak kettőt vittek a menetben).[85] A fegyvereket ugyanígy együtt meghordozták Esterházy Miklós, Nádasdy Ferenc, Thurzó Szaniszló és Thurzó Mihály temetési menetében is.

Szabó Péter Thurzó Imre temetésének költségei[86] (a rendtartás nem maradt fenn), illetve a Bossányi család levéltárából előkerült temetési költségekre vonatkozó lista alapján, melyben fából készült, aranyozott sisak elkészítésére vonatkozóan adnak utasítást, arra következtet, hogy a processzióban meghordozott fegyverek nem az adott elhunyt főúr fegyverei közül kerültek ki.[87] Thurzó György nádor kincstárának 1612-ben készült inventáriumában (az akkori állapot szerint) 25 szablya, 9 pallos, 14 buzo-

[75] Pálffy Géza, „Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században”, *Történelmi Szemle* 47, 3–4. sz. (2005): 241–276.
[76] Feltehetően Thurzó Imre familiárisa vagy szolgálója, más forrásból nem azonosítható.
[77] „Thurzó György nádor temetésének rendje…” 366.
[78] Uo., 366.
[79] Uo., 366.
[80] Sibrik István feltehetően Thurzó Imre familiárisa vagy szolgálója volt, más forrásból nem azonosítható.
[81] Hermann uramat a Thurzó Imre udvari rendtartása 5 lovas elöljáró familiárisként jegyzi. „Thurzó Imre udvari rendtartása…” 66.
[82] Farkas Pál Thurzó Imre 2 lovas familiárisa. Uo., 66.
[83] Tani Ferenc Thurzó György komornyikja, majd Thurzó Imrének 4 lóval szolgáló familiárisa. Uo., 67.
[84] „Bosnyák Tamás s Fánchy Gáspár és György temetési szertartásai…” 414–416.
[85] „Gr. Forgách Miklós kassai főkapitány temetésének rendi...”, 276–278.
[86] „Thurzó Imre temetésére előkészített és vásárolt tárgyak…”, 374.
[87] Szabó Péter, „A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon…”, 69–70.

gány, illetve 3 és fél pár sarkantyú volt, sisak egy sem.[88] Az összeírást egészen 1624-ig használták, így számos utalás található benne az egyes darabok (reprezentációs eszközként, ajándékként, hozomány részeként, fizetségként való stb.) használatára vonatkozóan, köztük pl. egy merőn aranyozott buzogányéra, melyet „az szegény úr temetésére az szentegyházban szegeztek fel", mellette ugyanerre a buzogányra vonatkozóan Thurzó Imre széljegyzete: „Ezt az botot szegény üdvözült atyám uram koporsója fölébe szegeztettem."[89] A kincstár inventáriuma alapján tehát az következne, hogy Thurzó György temetésén az elhunyt nádor saját fegyvereit használták. Ez alól a sisak lehetett kivétel, hiszen ilyen tárgy nem szerepel az összeírásban, azonban mind a temetési menetben, mind pedig a síremléken látható a katonai hatalom reprezentációjaként, így mivel hagyomány szerint a jelképegyüttes része volt, elkészítették fából.[90] Buzogány azonban két darab szerepel Thurzó György temetési menetében, így az sem zárható ki, sőt, ez tűnik valószínűbbnek – mert a kincstárban lévő fegyverek közül csak a buzogány mellett szerepel megjegyzés –, hogy mind a négy, együtt meghordozott fegyver fából készült, míg az alteregó által vitt buzogány a nádor saját fegyverei közül került ki. Ha így lenne, a temetési menetben megjelenített reprezentáció jellegének finom eltolódását jelentené a vitézi kultusztól a politikai hatalom hangsúlyozása felé. Ezt támasztja alá az is, hogy a négy Esterházy fiú temetésének rendtartása viszont az elhunytak saját fegyverzetéről ír, igaz, a négy sarkantyú, bot és pallos mellett csak két sisakot hordoztak meg. Az ő temetésükön kifejtett reprezentáció látványa azonban a török elleni küzdelem, és az Esterházy család áldozatának témája köré épült, melyet a saját fegyverzet használata fokozhatott, illetve új szintre emelhetett.[91]

A Thurzó György temetési menetében meghordozott fegyverek egy együttest alkottak, közösen jelenítették meg az elhunyt nádor katonai hatalmát. Eredetük feltehetően a középkori lovagi hagyományból, az uralkodói temetésekből eredeztethető, a síremlékeken teljes páncélzatban ábrázolt uralkodók, főurak viseletének részei voltak (igaz, elölnézetből a sarkantyú nem vehető ki a sírköveken).[92]

A buzogány, a pallos, a sarkantyú és a sisak együttes meghordozása mellett a processzióban való elhelyezkedésük is azonos Thurzó György, Thurzó Szaniszló, Esterházy Miklós nádorok temetési menetében: utánuk következett az epitáfiumcímer, mellyel feltehetően később is együttes szimbólumot alkottak. I. Rákóczi Ferenc temetési rendtartása 1677-ben legalábbis úgy rendelkezett, hogy a fegyverek *mind a templomban maradnak az epitáfium mellett*,[93] ahogyan Bakos Gábor (elhunyt 1666-ban) epitáfiumcímere a négy fegyverrel együtt ma is látható a csetneki evangélikus templomban.

Az epitáfiumcímer után az alteregó: *egy merő vasban fölöltöztetett aranyos szerszámmal megékeséjtetett lovas* következett, a rendtartás szerint magas, három „bokor" (azaz pár) tollal ékesített lovon.[94] Az alteregó az elhunytat élőként személyesítette meg, ere-

[88] „Gróf Thurzó György kincstárának leltára, mely felvétetett Thurzó Borbálának Erdődy Kristófhoz lett férjhez adatása után." Közli Radvánszky, *Magyar családélet és háztartás…*, II. kötet: az adatgyűjtemény 1. kötete, 155–188 (Budapest: Hornyánszky, 1879)
[89] Uo., 186.
[90] „Thurzó György nádor temetésére vásárol posztó és egyéb tárgyak...", 369.
[91] Viskolcz Noémi, „Az Esterházyak temetéseiről…" 261–262,
[92] Szabó Péter, „A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon…", 67.
[93] „Méltóságos Fejedelem Rákóczy Ferenc Kegyelmes Urunk ő Nagysága Temetésének rendi", közli Thaly Kálmán, *Századok* 7, 10. sz. (1873): 679–685.
[94] „Thurzó György temetési rendtartása…", 366–367.

dete szintén a középkori uralkodók temetési rítusára vezethető vissza, ezért is jelentek meg lovon ülő vitéz alakjában. A magyar uralkodók közül elsőként Károly Róbert temetési menetében mutatható ki a jelenléte. Az uralkodót három lovas is megszemélyesítette: egy a királyi méltósághoz illő fegyverzetben, egy a dárdalökésnél viselt páncélzatban, egy pedig harci fegyverben, mindhárman koronával és strucctollal ékesítve.[95] Szabó Péter érvelése szerint Magyarországon a folytonos királyi hatalmat a Szent Korona szimbolizálta (ami az uralkodói temetéseken nem szerepelt, így a hatalom maga „nem szállt sírba”, más, jelképes koronákat használtak helyette), az uralkodót pedig az alteregók. Az Anjou királyok temetései nyomán az alteregó tradíciója bekerült a lengyel királyok temetkezési szokásrendszerébe, ahonnan pedig Báthory István által az erdélyi fejedelmekébe is. Báthory István bátyja, Kristóf temetési menetén két alteregót is megjelentetett: egyet feketébe, egyet pedig aranyba öltöztetve. A szimbólum az élet halál felett aratott győzelmét és a hatalom folytonosságát hirdette, hogy még egyértelműbb legyen a kép, a fekete lovas fekete lobogós kopját a gyászszertartás során a templom falába törték, az arany lovas arany zászlós kopját pedig a feltámadásba vetett hit jelképeként sír fölé helyezték.[96]

1526 után, Magyarország három részre szakadását követően a királyságbeli nemesi arisztokrácia temetési ceremóniáiban szereplő alteregók megjelenésének és elterjedésének útvonala nem mutatható ki ilyen egyértelműen. Viskolcz Noémi az Esterházy család 17. századi temetési processzióinak az egyes jelképeit Habsburg uralkodói temetésekből eredezteti, hangsúlyozva, hogy a Thurzó család temetési meneteinek látványával számos hasonlóságot mutattak.[97]

Thurzó György processziójában az alteregó után az aranyozott gyászzászló következett, majd egy száron vezetett, négy aranyozott címerrel díszített, fekete bársonnyal bevont ló, ezután ismét egy gyászzászló aranyozás nélkül, majd egy újabb ló négy fekete, aranyozás nélküli címerrel díszített posztóval letakarva.[98] Az élet és a halál kettőssége a zászlók által tehát Thurzó György temetési menetében is megjelent.

A temetési menetben megjelenő ló, a mortuárium szintén középkori eredetű szokás volt, az elhunyt családja ajánlotta fel a temetkezési helyként választott templom papságának. Olykor száron vezették, Károly Róbert temetési menetében azonban az alteregó lovagolt rajta. Fekete textillel takart lovak a 17. századi temetési rendtartásokban szinte kivétel nélkül megjelennek, a ceremóniák leírásai azonban nem írnak arról, hogy oblatióként szolgáltak volna, ahogyan az alteregók lovainak ezen funkciójáról sem. A felajánlás azonban feltehetően mégis szokásban volt, mert Fenesi Mihály páter 1671-ben Récz Péter özvegyének szóvá tette az elmaradását.[99]

Nem különíthető el élesen az erdélyi és a magyar arisztokrácia végtisztességi szokásrendje: a temetési menet leglátványosabb reprezentatív elemei, a sarkantyú, a pallos, a buzogány és a sisak együttes meghordozása, illetve az epitáfiumcímer, az alteregó és a mortuárium ló is jellemző Erdélyben.[100] Egyszerre lehetséges az, hogy az

[95] Szabó Péter, „Temetkezési kultúrán újabban felfedezett forrásai elé…” 165.
[96] Szabó Péter, „Uralkodói temetéseink kérdéséhez” in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*… 324–335., Szabó Péter, „Temetkezési kultúrán újabban felfedezett forrásai elé…” 169.
[97] Viskolcz Noémi, „Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században…”, 254.
[98] „Thurzó György nádor temetési rendtartása…” 367.
[99] Szabó Péter, *A végtisztesség*…, 68–83.
[100] *Apafi Mihály temetése* sajtó alá rendezte Csorba Dávid és Mikó Gyula, ReTextum 2 (Budapest: Reciti, 2014), 24–28; Horn Ildikó, „Temetési rendtartások a 16–17. századból”, in Horn Ildikó, *Tündérország útvesztői: Tanulmányok Erdély történelméhez*, 320–341 (Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok

alteregó és a mortuárium ló felvonultatásának szokása az Erdélyi Fejedelemség uralkodóinak temetéséből hagyományozódott át, és az is, hogy közvetlenül a Habsburg uralkodók temetési hagyományából, illetve az is, hogy a Habsburg királyok temetkezési rítusai közvetlenül hatottak az erdélyi fejedelmekére.

A mortuárium lovak és a gyászzászlók után, Thurzó György temetési menetének következő egységében a 24 személy által vitt koporsó következett, a koporsó után pedig elsőként Thurzó Imre, majd az özvegy Czobor Erzsébet lányaival, utánuk más családtagok és a rokonság távolabbi tagjai.[101]

A gyászolók után Thurzó György gyalogosai haladtak nyolcas rendben fegyverrel, utánuk pedig a menetben vonuló urak szolgálói, végül a biccsei lakosok. A rendtartás megszabta, hogy az egész ceremónia alatt folyamatosan zúgjanak a harangok, és azt is, hogy a templomot hogyan kell előkészíteni a temetésre. Az oltárt fekete bársonnyal vonták be, amire a Thurzó család aranyozott címereit helyezték el, ugyanígy feketével borították a szentélyt és a prédikálószéket is. A ceremónia alatt a sisakot, a pallost, a botot és a sarkantyút a koporsó körül tartották, ami mellett nyolc fehér gyertya is égett.[102] A szertartás végén a testet sírboltba helyezték, majd Czobor Erzsébetet „a hozzá rendelt emberekkel" bekísérték a várba, az urakat pedig a palotába,[103] és megkezdték a tort.[104]

4. A politikai hatalom reprezentációja

A kora újkori temetési kultúrát elemző szakirodalom régóta vitatott kérdései közé tartoznak a temetési menet egyes látványelemei, azok jelentése, az egyes politikai és katonai rangokhoz való rendelésük. Thurzó György temetési rendtartásában az alteregó köves buzogányt tart a kezében, Thurzó Imre pedig azt jegyezte be a kincstár inventáriumába, hogy egy buzogányt apja koporsója fölé szegeztetett, míg a sisak, sarkantyú, buzogány, pallos fegyverek együtteséről a processzió megkomponálói úgy rendelkeztek, hogy a koporsó körül maradjanak a szertartás során. Az, hogy a Thurzó Imre által említett buzogány tagja volt-e a katonai hatalmat reprezentáló fegyveregyüttesnek, vagy az a darab volt, amelyiket az alteregó hordozott meg külön, a szűkszavú leírásokból nem derül ki. Az azonban, hogy két buzogányt is vittek a menetben, más-más szimbólum-környezetbe ágyazva, a tárgy jelentésének változására, többes jelentésére utal. Míg a buzogány a középkorban a lovagi kultúrához kötődően a vitézség, a katonai erő megjelenítését szolgálta a temetési menetben, a kora újkorban mintegy jogarként a politikai hatalom reprezentációjának eszköze lett.[105]

Doktori Iskola, 2005); Szabó Péter, „Báthory Gábor újratemetése 1628-ban" in *Báthory Gábor és kora*, szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária és Ulrich Attila, 45–52 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet – Erdély-Történeti Alapítvány, 2009); Szabó Péter, „Báthory Gábor újratemetése", in Szabó Péter, *Az Erdélyi Fejedelemség önképe* 39–48 (Budapest: ELTE, 2011); Tóth István György, „Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból)", *Történelmi Szemle* 39, 1. sz. (1997): 119–132.

[101] Viskolcz Noémi, „Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században…", 367.

[102] Uo., 368.

[103] Feltehetően az 1601-ben emeltetett ún. nászpalotába. Lengyel Tünde, „Thurzó György nádor biccsei udvara…" 130–131.

[104] „Thurzó György nádor temetési rendtartása…", 368.

[105] Kovács S. Tibor, *Maces, war-hammers and topors from Hungarian Collections* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, 2016), 17–25.

Bár a négyes fegyveregyüttesből nem hagyták el, az alteregó kezébe adva, ezúttal mintegy jogarként Thurzó György politikai hatalmának, és legmagasabb politikai rangjának, a nádori tisztségnek reprezentációját szolgálhatta.

A városi, polgári nagyvállalkozói eredetű Thurzó család első politikai-hatalmi térnyerését követően – (I.) Elek ideje, aki 1517-től német-római birodalmi bárói címben szolgálta I. Ferdinánd királyt – Thurzó György gyorsan ívelő karrierjével emelkedett a Magyar Királyság nemességébe. A család 1599-ben szerzett örökletesen magyar bárói rangot, és 1606-ban, mindössze három évvel Thurzó György nádorrá választása előtt kapott grófi címet.[106] Bár házassági kapcsolatok révén a 17. század elejére beágyazódtak a Magyar Királyság nemességébe, kevés saját nemesi múlttal és családi hagyománnyal rendelkeztek.[107]

A végtisztesség a Thurzó család számára a nemesi múlt megteremtésének eszköze volt. A 1508-ban elhunyt Thurzó (II.) Jánosnak, egykori lőcsei kereskedőnek, aki a család vagyonát megalapozta, fia, (V.) János emelt síremléket, főnemeseknek járó titulatúrával és ábrázolási móddal. Tehát a 16. század közepén, mikor Thurzó Elek már az ország vezető politikusai közé tartozott, öccse, János emelte apjukat nemesi rangra annak sírkövén.[108]

Thurzó György síremlékszobra számos hasonlóságot mutat Illésházy István Baziban, illetve Draskovich János és Pálffy Miklós Pozsonyban található síremlékének ábrázolásaival, a hagyományos vitézi kultusz jegyében mindannyiuk egész alakos szobra páncélzatban, oldalán karddal, kezében buzogánnyal, másik kezüket hadi sisakon tartva láthatók. Azonban a temetési menet látványvilágában, illetve a sírversben és a prédikációban is a politikai hatalom reprezentációja kapott erős hangsúlyt.

Hogy Thurzó György temetési rendtartása is hagyományteremtési céllal készült-e, tudatosan éltek-e a Lackner Kristóf által is leírt *memento mori* gondolatával, nem bizonyítható, az azonban egyértelmű, hogy végül így lett. Thurzó Szaniszló processziójának rendtartása szinte teljes egyezséget mutat Thurzó Györgyével,[109] és Esterházy Miklóséval is számosat. A buzogányt hordozó alteregó mindháromban megjelenik, és utánuk más, nádori rangot nem viselő személy processziójában is felfedezhető. Így, még ha Thurzó György végtisztességének megkomponálói a nádori rang reprezentációjának szánták is, később a köves buzogányt hordozó alteregó a politikai rang megjelenítésének eszköze lett a főúri temetési menetekben.

Összességében tehát megállapítható, hogy feltehetően Thurzó György temetési processziójának mintájára a 17. század elején a magyarországi főúri temetéseken a vitézi kultusz mellett a buzogányt hordozó alteregó által a politikai rang is egyre hangsúlyosabban megjelent.

[106] Pálffy Géza, „A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában: Egy különleges arisztokrata família Magyarországon”, *Történelmi Szemle* 53, 1. sz. (2011): 63–84, 69, 74.
[107] Szőke Kornélia, *Genealogia variabilis: Tanulmány a genealógia műfajairól a Thurzó család példáján*, Doktori disszertáció kézirata (Miskolc, 2017).
[108] Zuzana Ludiková és Mikó Árpád, „Pohrebné miesta a náhrobné pamiatky Thurzovcov” in *Thurzovci a ich historický význam*, szerk. Lengyel Tünde a kol. 164–184 (Bratislava: Pro Historia, 2012); Mikó Árpád, „Kettős olvasatú síremlékek”, in *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra, 313–330 (Budapest: L'Harmattan, 2010) 313–319.
[109] Lengyel Tünde, „Panónske Slnko druhý Achilles, bojový voz Izraelca – thurzovské pohreby v prvej tretine 17. storočia”, in *Korunovácie a pohreby: Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku* szerk. Lengyel Tünde – Pálffy Géza 103–130 (Budapest – Békéscsaba: Historický ústav Filozofického výskumnýého centra Maďarskej akadémie vied – Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016).

ABSTRACT

Pro vita moritur

The Representation of Power on George Thurzó's Funeral Ceremony

In the early modern period, the aristocratic representation in the Hungarian noble courts become gradually more sophisticated as a political language. This form of the communication got more sophisticated, a composition of many well constructed items and methods. Some elements of the representative court ceremonies were built on traditions, while others, as innovations, were adapted to the needs of a particular person or family.

The funeral ceremony – because it summarised the deceased's life in some acts – is ideal for studying the political representation as a form of the political, and respectively social, communication. The size and composition of the funeral process, complemented by a finely-designed symbolic system depicted by objects and visual representations, showed the life and power of the deceased lord. This type of political and social representation became the theatre of passing. Some elements at the scene of the Hungarian noblemen's funerals are traditionally observed at all European aristocratic funerals, while others are unique. The presentation examines the origins and innovations of some elements of the visual scene of the Hungarian aristocratic funerals on George Thurzó's (Palatine of Hungary 1609–1616) funeral as an example.

The sources of George Thurzó's funeral on February 19, 1617: his testament, the descriptions of the preparations in his son, Emericus' calendar notes, the remaining orders and other economic documents, as well as visual and material objects. The research of the subject in this way offers three perspectives. Firstly, the almost two-month long preparation of the funeral from the perspective of the deceased's son. Secondly, the analysis of the order and visual features of the funeral process, ceremony and death torch. Finally, the study of the preserved and thus timeless instances of self-representation: the death portrait and the tomb.

The model of the Hungarian (and Transylvanian) aristocratic funeral was the funeral ceremonies of monarchs, many elements, such as the alterego, or the mortarium horse, can be traced in these rites. Many items, though originated from this tradition, depicted the deceased's military (broadsword, maul, helm, spur) or political role (banner) differently, and there were different symbols for life and the death, too. The purpose of the research and the presentation is to examine the origin of these elements, and to separate the tradition and the innovation.

An additional aim is to determine the social ranks and political role of the deceased through the display of certain elements that are prominent in the funeral process.

Veres Tünde

Draheim Lipót Vilmos megjelenése a magyar történettudományban*

„Ha Vilhe[lm] ur[am] embereinek mind[en] okvetetlen pártjukat fogván, k[egye]lmes Urunk eö N[agysá]gok szegényit sanyarítaná meg, annyival inkább illőbb Uraságotoknak mi pártunkat fogni, s defendálni, igazságunkban ne szorongattassunk immár tovább ezen miglészi Vilhelm uram embereitől."[1] Az idézet a telkibányai lakosoknak – minden bizonnyal[2] – a vármegyéhez intézett kérelmét fogalmazza meg, amelyben segítséget, támogatást várnak Draheim Vilmossal szemben. Személyének negatív szerepkörben való ábrázolása nemcsak a fentebb említett, hanem más korabeli levelekben is feltűnik. Kétségtelen azonban, hogy az ilyen jellegű iratok csak kisebb részét képezik a Draheimmel kapcsolatos forrásainknak, amelynek nagyobb egysége munkájával kapcsolatos intézkedéseit, leveleit, feljegyzéseit, elszámolásait tartalmazza.

Draheim Lipót Vilmos a Szepesi Kamara prefektusaként tevékenykedett a Thököly-felkelést közvetlen megelőző, és az alatti időszakban is. Ennek fényében sem személye, sem pedig munkája nem elhanyagolható tényező, legyen szó akár a fejedelem vezette felkelés, vagy pedig az 1571-ben felállított Camera Scepusiensis történetének, működésének vizsgálatáról.[3] Szerepköre által természetesen jelentős feladatok elvégzése hárult rá, amelybe beletartozott a konfiskált jószágok kezelése, a tiszttartók felügyelete, a számadások vizsgálata, korrigálása, élelmezés, és nem utolsósorban a kincstári szőlők rendezése, műveltetése. Mindezek külön-külön is nagy odafigyelést, munkát követeltek meg, így nem meglepő, hogy a Draheim Vilmossal kapcso-

* Debreceni Egyetem, Történelem és Néprajzi Doktori Iskola. A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

[1] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, (a továbbiakban MNL OL) G 4 IV. 1. (W 209) A Thököly-szabadságharc levéltára, Thököly tisztviselőinek (és a „bujdosó hadak" vezetőinek) iratai, 1677–1685. 1. doboz, pagina 127–128.

[2] Mivel a levél nem tartalmaz konkrét címzettet, így annak csupán nyelvezetéből lehet következtetni, hogy Telkibánya lakosai supplikációs levelüket a vármegyének küldték.

[3] Egy új kamara felállításának gondolata már 1565-ben felmerült, mivel Felső-Magyarország növekvő súlya egyre jobb, hatékonyabb pénzügyi és katonai szervezettséget kívánt meg. Ekkor Thurzó Ferenc és Thorda Zsigmond elnökletével bizottságot küldtek ki, hogy megvizsgálják egy kamara felállításának lehetőségeit. A következő években pedig már annak elnökéről, az adminisztráció ügyviteléről értekeztek, s 1567. április 1-én a király kiadta az új kamara működésére vonatkozó utasítását, melyet a Pozsonyi Kamara közreműködésével készítettek el. A kassai székhellyel működő új kamara a pozsonyi mintájára épült fel, azzal a különbséggel, hogy az előbbi jóval nagyobb hatáskört kapott. Elsődleges feladata a politikai ügyek intézése mellett a Felső-Magyarországi Főkapitányság katonai ellátása, biztosítása lett. Az intézmény felállítása utáni nehézségek reformokat követeltek meg. Az ennek kapcsán 1571-ben kiadott új utasítás rendezte az immár hivatalosan Szepesi Kamarának – Camera Scepusiensis – nevezett hivatal működését. Ezen új határozat rendelkezett az ügymenet szabályozásáról, a számvevés módszerének javításáról, a kamarai várbirtokok igazgatásáról, és természetesen a végvári katonaság ellátásáról. Szűcs Jenő, *A szepesi kamarai levéltár* 1567–1813 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990) 18–21. A hadsereg, illetve a végvárak finanszírozására lásd bővebben Kenyeres István, „A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623: Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez", *Levéltári Közlemények* 78, 2. sz. (2007): 85–138.

latos fennmaradt iratanyag igen jelentős terjedelmű. A Magyar Nemzeti Levéltáron belül a rá vonatkozó dokumentumok – néhány kivételtől eltekintve – nem szétszórtan, hanem egyben találhatók és kutathatók.

Magáról a családról is maradtak fenn források, amelyek ma, mivel a Draheim család rokonságban állt a Görgey nemzetséggel, az utóbbi iratanyagában találhatók meg.[4] A Draheim Vilmos és Eperjessi Márton közötti levelezéseket a Magyar Kamara Archívumán belül a Missiles fondban őrzik,[5] emellett pedig még több – szám szerint 112 –, az egykori prefektus keze által jegyzett, illetve hozzá fűződő dokumentum található a Magyar Nemzeti Levéltár Urbaria et Conscriptiones gyűjteményében,[6] illetve a Jankovich-Gyűjtemény három, Draheim által írt levelet is magába foglal.[7] A Szepesi Kamara alkalmazásában álló hivatalnok életére, munkájára, pályafutására, vagyonára, sőt, a feleségével való viszonyára vonatkozó legterjedelmesebb anyag ma Thököly Szepesi Kamarájának iratai között található. A három fennmaradt feljegyzési könyve legnagyobbrészt a Thököly Imre szolgálatában töltött éveit, és az utána következő évek munkáját foglalja magába.[8] Könyve fontos forrás a Szepesi Kamara alá tartozó birtokok igazgatásáról, mivel a fogalmazványok mellett levelek másolatait, levélkivonatokat, számadásokat, elszámolásokat, kimutatásokat, leltárakat is tartalmaznak. A Szepesi Kamara iratanyaga azonban még ezen kívül is bővelkedik az egykori prefektushoz kapcsolódó dokumentumokban, mind fogalmazványokban, mind pedig utasításokban.[9]

Draheim Vilmos 17. századi szerepének nem elhanyagolható volta, illetve a bemutatott terjedelmes forrásanyag életének, munkájának teljeskörű feldolgozottságának elképzelését vonhatná maga után. A magyar történetírást, s a róla szóló leírásokat áttekintve azonban elmondható, hogy ez egyáltalán nincs így. Sőt, Draheimmel kapcsolatban két dolog egyértelműen kijelenthető. Az egyik, hogy az eddig feldolgozott források életének, munkájának csak egy töredékére világítanak rá, a másik, hogy személyének megítélése és kezelése a történetírás korszakaival együtt változott.

Ezen rövid áttekintés célja, hogy bemutassa, kik és milyen szemszögből vizsgálták – amennyiben vizsgálták – Draheim Vilmost, milyen következtetésekre jutottak, illetve a korszakok paradigmaváltásai mennyiben módosították a róla kialakított képet.

A vizsgálatot a dualizmus kori magyar történetírással érdemes kezdeni. Az ebből az időszakból származó, Draheim Vilmosról elterjedt általános vélekedést jól összefoglalja Acsády Ignác írása, amely szerint miután Lipót Volkra Ottót nevezte ki a Szepesi Kamara elnökévé, az „meg is felelt hírnevének, s a felvidéken folytatott rab-

[4] MNL OL P 1702 Rokoni és idegen családok (1529–1868) 1.csomó, 5. tétel, Draheim család (1676–1742)
[5] MNL OL E 204 Missiles (1526–1846) a. Iratok, levelek, 12. cs. Draheim Vilmos – Eperjessi Márton
[6] A teljesség igénye nélkül néhány: MNL OL E 156 - a. - Fasc. 082. - No. 025.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 009. - No. 004.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 008. - No. 016 / b.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 008. - No. 019 / a.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 117. - No. 008 / a. Az MNL OL Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban MNL OL U et C) gyűjteményben Draheim Lipót Vilmos által jegyzett dokumentumok két csoportba – conscriptio és aestimatio – sorolhatóak.
[7] MNL OL E 554 Jankovich-gyűjtemény No. 4041.; MNL OL E 554 Jankovich-gyűjtemény No. 4195.; MNL OL E 554 Jankovich-gyűjtemény No. 4203.
[8] Az első könyv leginkább 1688. évi bejegyzéseket tartalmaz, a második 1682 és 1685 között íródott, míg a harmadik, mindössze az 1684 és 1685 közti fontosabb ügyeket tartalmazza. MNL OL G 3 Thököly Szepesi Kamarájának iratai, 12. cs. III. 8. Draheim Vilmos följegyzési könyve, fogalmazványai.
[9] MNL OL G 3 Thököly Szepesi Kamarájának iratai, 8., 9. cs., 12. cs.; III. 7. Levelek Draheim Vilmoshoz, 12. cs.; III. 6. Utasítások tisztázatai.

lásairól, sikkasztásairól hivatalos iratok tesznek mind e mai napig tanúságot. Mellette Draheim Vilmos, egykori kutyapeczér, lett a roppantul felszaporodott fiskális javak igazgatója, s versenyzett Volkrával az égbekiáltó bűntények elkövetésében."[10] De ugyanígy ki lehetne emelni Takáts Sándor jellemzéseit, amelyek hasonló stílusban és színben állítják elénk Draheimet.[11] A róla szóló ezen leírások a kor irányzatait ismerve, egyáltalán nem meglepőek.

Noha jelen tanulmány nem szándékozik részletekbe menően bemutatni a magyar történetírás fejlődését, intézményesülését, ugyanakkor elengedhetetlennek tartjuk a vizsgálandó korszakok nagyobb irányzatainak körvonalazását annak érdekében, hogy az egykori prefektus korabeli jellemrajzának kialakulása megismerhetőbbé váljon.

Ebben az esetben három hivatalos és két nem hivatalos irányzatról lehet beszélni. Az úgynevezett „népies realista" iskola – ahogy azt az elnevezés is sugallja – a parasztságot állította vizsgálatai középpontjába, mivel azt tekintette a nemzeti kultúra fenntartójának. Ebből kifolyólag a hozzájuk kötődő források vizsgálatát tartották elsődlegesnek – így a személy– és dűlőnevek kutatása itt jelenik meg elsőként. A pozitivista nézeteket valló irányzat legnagyobb eredménye a vármegyei monográfiák megírása volt, amelyek kevésbé politikatörténeti, inkább földrajzi–néprajzi, illetve birtoktörténeti szempontból íródtak. A másik nagy irányzat hasonlóan a háttérben kezelte az eseménytörténetet, helyette a gazdaság vizsgálata, a forrásfeldolgozás és -kiadás állt a középpontban. A gazdaság- és társadalomtörténeti „iskola" azonban ekkor még nem nevezhető teljes egészében iskolának, a dualizmus kori gazdasági vizsgálatok, gazdasági témájú írások leginkább csak törekvésekként értelmezhetők, így azok leginkább a későbbi iskola előfutárainak, megalapozóinak tekinthetők. Az ekkor megjelenő munkák – és ez igaz a nagy összefoglaló szintézisekre is – erősen kérdéses eredményt hoztak, mivel a források középpontba állítása és feldolgozása megjelent ugyan, de abból hiányzott a kritikai szemlélet, az iratokban található gazdasági adatokat kérdés nélkül fogadták el. Példaként Acsády Ignácot lehet ennek kapcsán említeni, aki a vagyonkataszteri feljegyzésekben szereplő adatokat nem vetette vizsgálat alá, pedig az ilyen feljegyzések nagyon gyakran több okból is – pontatlanság, adózási adatok letagadása, ferdítése – pontatlanok lehetnek. A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894-es létrejöttével az tulajdonképpen a szűkebb professzionalizálódás egyetlen intézményévé vált, amelynek hasábjain gyakran jelentettek meg forrásokat, csakúgy, mint olyan esszéket, amelyek új irányt adtak a gazdaságtörténettel foglalkozók számára – amely vonatkozásban szintén Acsády nevét kell megjegyezni, aki felhívta a figyelmet a dézsmajegyzékek fontosságára. A kezdeti sikerek ellenére azonban a Szemle nem tudott egy újabb, gazdaságtörténészi generáció utánpótlásáról gondoskodni. De a források kritika nélküli kezelése, illetve csak kiadása valóban akkora hátrány lett volna? A válasz egyértelműen nem, hiszen ez létszükségletet jelentett, a forrásokkal való foglalkozás, forráskiadás egyértelműen újszerű változást jelentett. Ez a

[10] Acsády Ignác, *A magyar birodalom története II.* (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1904), 352.
[11] Takáts Sándor, „Adatok a kassai czéhek történetéhez a középkorban", *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 11 (1904): 405–408; Uő, „Két kamaraelnök", *Budapesti Hírlap* 22, 208. sz. (1902): 1–3; Uő, „Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671–1702", *Századok* 38 (1904): 133.

változás pedig megteremtette az alapot a későbbi korok – ekkor már valóban – gazdaságtörténeti iskolájának.[12]

A két nagy irányzat mellett jelen volt a két nem hivatalos is, tekintve, hogy a településtörténeti, történeti földrajzi iskola még csak akkoriban kezdett el kialakulni. A Jászi-féle polgári radikális irányzat szintén a pozitivizmus eszméit kívánta alkalmazni, képviselőinek – így elsősorban közgazdászok, jogászok – célja a magyar társadalomtudomány megteremtése volt. Ehhez pedig általános elméletek, törvényszerűségek megfogalmazását, az anyagi javak és társadalmi jelenségek vizsgálatát tartották fontosnak. Mindezen hivatalos és nem hivatalos irányzatokkal a nemzeti romantikusok csoportja „állt szemben", amennyiben egyedüliként ragaszkodott az addig úgymond egyeduralkodó politikatörténet továbbra is központi helyen kezeléséhez. Emellett pedig a történelem célját az az iránt való érdeklődés és a nemzeti tudat felkeltésében jelölte meg. Épp ezért írásaikban a nagy egyéniségek, és a meghatározó események álltak a középpontban, mint Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, a vallásszabadság, s a Habsburg uralom. A korszak egészére is a nemzeti romantikusok nézetei voltak a legnagyobb hatással, olyannyira, hogy a dicső nemzeti múlt megismerésének célzata begyűrűzött a segéd és résztudományok intézményeibe is. Legjobban azonban a Magyar Nemzet Története foglalja össze a dualizmus korának szemléletét, ezzel együtt a nemzeti romantika alapelemeit.[13] Jelen irányzat legnevesebb képviselői között említhetjük elsősorban Thaly Kálmánt, s a már fentebb jegyzett Takáts Sándort is.[14]

A dualizmus irányzatait és képviselőinek műveit áttekintve könnyen megállapítható, hogy Draheim Lipót Vilmos személyével legtöbbször a nemzeti romantikus írók foglalkoztak, akiknek nézeteit ismerve tökéletesen érthető a német származású, Habsburg házhoz hű egykori kamarai prefektus fent említett módon történő jellemzésének háttere. Természetesen nem lehet elvitatni, hogy egyes írók kiemelték Draheim óriási munkabírását és szőlőművelésre vonatkozó szakértelmét. Ennek kapcsán kell megjegyeznünk a gazdaság- és társadalomtörténeti iskolához kötődő Illéssy János nevét, aki kiadta a hegyaljai kincstári szőlők művelésére adott 17. század végi utasításokat, köztük a Draheim által írt 1679 és 1680. évit.[15] A forrásszövegek mellett olvasható bevezetésében Illéssy Draheim munkájához köti a fiscusi szőlők rendben tartását, sőt megtartását, különösen a „cultura extraordinaria" bevezetésére hívja fel a figyelmet, amely a korban a művelés legmodernebb eszközét jelölte. Így az a föld trágyázás útján történő megújítását, infrastruktúra, gát, vízelvezetők és vermek kiépítését jelentette. Az Illéssy által közölt instrukció szövege, illetve a bevezetőben olvasható, abból levont következtetései pedig egyértelműen aláhúzzák Draheim szakértelmét, munkabírását – tekintve, hogy a Szepesi Kamara óriási szőlőbirtokait ő maga járta be, személyesen készítve azok állapotáról részletes jelentést –, cáfolva ezzel egyes

[12] A gazdaságtörténet iskola és a *Gazdaságtörténeti Szemle* történetére lásd Izsépy Edit és Kövér György összefoglalását. Izsépy Edit, „A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle történetéhez", *Századok* 103, 5–6. sz. (1969): 1077–1103; Kövér György, „A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete" *Történelmi Szemle* 55, 2. sz. (2013): 201–224.

[13] Szilágyi Sándor, szerk., *A Magyar Nemzet Története I-X.,* Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1895.

[14] A dualizmus kori történetírás történetére lásd bővebben: Erős Vilmos, „A magyar történetírás a dualizmus korában", *Erdélyi Múzeum* 73. kötet, 3–4. füzet (2011): 12–22.

[15] Illéssy János, „A kincstár hegyaljai szőlőgazdálkodása a XVII. század második felében", *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 7, 1. sz. (1900): 1–18.

más korabeli írók leírását, akik – bár állításukat nem támasztják alá – Draheimhez nemhogy a szőlők rendes műveltetését, gondozását, hanem egyenesen azok tönkretételét, s a kincstári pénzek elherdálását kötik.[16]

Egyúttal az is vitathatatlan, hogy egyes nemzeti romantikus írók félretéve személyes meggyőződésüket, nem a prefektus vélt vagy valós visszaéléseit emelték ki más német tanácsosok felsorolása mellett. „[…] mint a fiscalis jószágok praefectusát alkalmazá a fáradhatatlan tevékenységű, gazdasági dolgokban igen jártas, kivált a szőlőműveltetést kitűnő értő embert."[17] Erre szolgáltat példát a nemzeti romantikusok zászlóvivőjétől, Thaly Kálmántól vett idézet is. Munkái, forráskiadásai – bár azok elfogultságban bővelkednek, s a „dicső múlt" érdekében maga sem ellenezte egy-egy esemény ferdítését, elsődleges források mellőzését, vagy éppen egy-egy „Rákóczi-kori" ballada saját kezű megírását – megkerülhetetlen alapok mind a mai napig a Thököly korral foglalkozó kutatók számára.

Thaly Kálmán által már akkoriban is a történetírók rendelkezésére álltak azok a dokumentumok, amelyek felhasználásával Draheim személyét nem csupán egy vélt vagy valós oldalról és egyetlen kiragadott példa alapján ítélhették volna meg. Hiszen, ahogy láthattuk, mind a gazdaságtörténeti iskola, mind a nemzeti romantikusok is csak a saját szemszögükből, egy-egy mondatban emlékeznek meg a Szepesi Kamara prefektusáról. Legfőképpen a romantikus írók ezen további, Draheimmel kapcsolatos források figyelmen kívül hagyásával csak a saját történelemszemléletüket – miszerint a kinevezett német hivatalnokok sikkasztanak a kincstár vagyonából, a Habsburg uralkodók pedig a teljes magyarság elnyomását szeretnék kieszközölni – próbálták alátámasztani. Mintha egy vádiratban csak a felperest hallgatnák meg, és az alapján hoznának ítéletet.

De meghallgatták-e a vádlottat a későbbi korokban? Talán nem szaladunk túlságosan előre a válasszal, ha előrebocsátjuk, hogy majd 100 év kellett a fennmaradt iratok megszólaltatásához.

Ennek tudatában nem váratlan, hogy a két világháború közötti történetírásunk csak alig-alig említi Draheim nevét. A történészek vizsgálatainak középpontjában a nagy háborút követő trianoni rendezés és az arra adott nemzeti válaszreakció állt. A magyar történetírás professzionalizálódását tükröző további intézményesülés, és az ennek keretében megindított folyóiratok – mint a *Fontes* is – a közelmúlt és a Trianonhoz vezető út eseményeire irányították a figyelmet. Közben a korszakra jellemző nagy összefoglaló szintézisek, mint a Hóman és Szekfű által szerkesztett *Magyar történet*[18] a szellemtörténeti módszer, iskola alapján íródtak, amelyben már nem csak az esemény és politikatörténet jelentette a fő irányvonalat, hanem mellette a gazdaság, a társadalom, a nemzetiségi történet és a földrajzi viszonyok is. Szekfű irányzatához hozzátartozott az alkotmány és a jogtörténet felé fordulás, amellyel kapcsolatban Eckhart Ferenc, az intézménytörténettel pedig Ember Győző nevét kell kiemelni. A korszak hivatalos irányzatai között megtaláljuk a dualizmus korában már létező gazdaságtörténeti iskolát, amelyet természetesen Domanovszky Sándor és tanítványai képviseltek, illetve a népiségtörténeti iskolát, amelynek gyökerei hasonlóan a

[16] Takáts, „Adatok a kassai czéhek…" 405.; Lehoczky Tivadar, *Beregvármegye monographiája I.* (Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája, 1881) 162.
[17] Thaly Kálmán, „Munkácsi leltárak, s udvartartási iratok (1680–1701)", *Magyar Történelmi Tár* 4. sorozat, 1. k. (1900): 329.
[18] Hóman Bálint és Szekfű Gyula, *Magyar történet* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928).

dualizmusig nyúlnak vissza. A megelőző történetírói korszakban kiemelkedő helyen szereplő nemzeti romantikus irányzat pedig a perifériára szorult, amelynek ellenére a „nagy hősök" jellemzése és a dicső múlt iránti igény továbbra is éreztette hatását.[19]

Annak ellenére, hogy a magyar történetírás teljes mértékben a professzionalizálódás útjára lépett, egyre jobban intézményesült, érvényesült a segéd- és rokontudományok bevonása, háttérbe szorult a leíró eseménytörténet, általánossá vált a jegyzetelés, forrásmegjelölés, Draheim Vilmos kamarai prefektus tevékenysége továbbra is feltáratlan maradt, csak néhány helyen találkozhatunk nevével ebben az időszakban.[20] Ember Győző nevét és monumentális munkáját itt újból meg kell említenünk. „Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig"[21] című könyvében részletesen taglalja a Szepesi Kamara működését, bevételeit, amellyel addig ő volt az egyetlen, aki ilyen összefoglalóan dolgozott. Mindezek mellett pedig még a kamara vezetőit, tanácsosait is igyekezett feltüntetni hivatali idejük – sőt fizetéseik – szerint. Éppen ebből kifolyólag érdekes, hogy Draheim Vilmos neve egyáltalán nem szerepel Ember összefoglalásában – noha, mint látható volt, személye nem volt teljesen ismeretlen a történettudományban.

A „miért" kérdésének boncolgatása előtt tovább kell haladnunk a magyar historiográfiában, egészen pontosan az 1945 utáni történetírás területére. Köztudott, hogy ezen időszak a marxista történetírást jelenti – az 1980-as évek elejéig mindenképpen. Mindezt úgy, hogy alapvetően nem történt változás a két világháború közötti irányzatokban. A marxista ideológia érvényesítése és a szakmai perspektíva mellőzése a korszak intézményrendszerének jellemzője volt. Fontos azonban megjegyezni, hogy bizonyos területek háttérbe szorítása – mint a nemességkutatás – a tudománypolitika nyomása és eredménye miatt történt.

Sőt, ebben találhatjuk meg az okát annak is, hogy a segédtudományok használata háttérbe szorult, amely természetesen annak további fejlődésére is hatással volt. Mint ahogy a korábbi historiográfiai korszakokból, így a magyar 1945 utáni történetírásból sem hiányozhattak az úgynevezett nagy szintézisek, összefoglaló írások, amelyek az adott korszellemet voltak hivatottak megjelentetni – jelen esetben a marxista pozíciót. A tízkötetesre tervezett „Magyarország története" és a háromkötetes „Erdély története"[22] említhető példaként. Csakhogy a könyvsorozat szerkesztésekor és írásakor fokozatosan háttérbe szorult a marxista szemlélet, amely változás – nyitás – már a '60-as években tapasztalható volt, de leginkább az 1970–1980-as években vált teljes mértékűvé. Egyrészt nyilvánvalóan nem lehetett mindent a marxista irányból megmagyarázni, másrészt ezzel a nyitással akadályozták meg a történészek – Mályusz Elemér, Szabó István, Maksay Ferenc, Fügedi Erik – a gleichschaltolás megvalósítását. A változás fő eleme az volt, hogy a politikatörténetből kiindulva közelítettek meg gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéseket, illetve az osztályharc helyett a nemzeti tör-

[19] A két világháború közötti magyar történetírásra lásd bővebben: Erős Vilmos, „A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban", *Valóság* 52, 2. sz. (2009): 49–68.

[20] Herzog József, „A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése", *Levéltári Közlemények* 1, 3–4. sz. (1923): 249; Komoróczy György, „Az Észak felé irányuló magyar borkivitel", *Közgazdasági Szemle* (1943/3): 195; Kempelen Béla, *Magyar nemes családok XI.* (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1932) 308.

[21] Ember Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, Magyar Országos Levéltár Kiadványai 3, Hatóság- és Hivataltörténet 1 (Budapest: Irodalmi és Művészeti Tudományos Intézet, 1946).

[22] Köpeczi Béla, szerk. *Erdély története három kötetben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986).

ténelem került előtérbe, különösen a 16–17. századi rendi függetlenségi mozgalmak. Fontos kiemelni, hogy ekkorra sikerül megszabadulni a „Habsburg elnyomás" gondolatától, amely a korábbi történetírásokat meghatározta, a történetírókat pedig befolyásolta – lásd nemzeti romantikusok.[23]

A kérdés tehát a következő: a történetírásunkat '45 után jellemző szemléletváltásban – szemléletváltásokban olvashatunk-e Draheim Vilmos életéről? A válaszhoz érdemes az 1980 előtti és utáni érát különválasztani.

Előbbi esetében az figyelhető meg, hogy sem a nagy szintézisek, sem pedig az intézménytörténet szintjén, vagy éppen a Thököly felkeléssel kapcsolatban sem emlékeznek meg Draheimről. Fallenbüchl Zoltán 1967-ben Ember Győző nyomán kísérletet tett a Szepesi Kamara történetének és 17–18. századi tisztviselői névsorának felállítására. Leírása részletes, azonban nem teljesen pontos. Fallenbüchl Draheim Vilmost az 1682. évre vonatkozóan mint prefektust jelöli meg ugyan, kitérve rá, hogy hűséget esküdve Thökölynek megtarthatta pozícióját, amely valóban így történt, de nevét helytelenül közli, „Drahaimi Literáti Vilmosként".[24] Következetlensége tanulmányában máshol is fellelhető. Később már „Literati de Dragheim Vilmos" olvasható, mint 1675–1682 közötti címzetes tanácsos.[25] Azonban a névelírás ellenére is – egy kivétellel – Fallenbüchl az egyetlen, aki 1945 és 1980 között említést tesz a kamarásról.

Ez változott 1980-tól, amikortól Draheim nevének nem csak többszöri előfordulásáról, hanem a hivatalban betöltött ideje egy bizonyos időszakának részletes bemutatásáról is beszélhetünk. Ez a fajta változás már Köpeczi tanulmányában is látszik, amelyben amellett, hogy Draheim Vilmost a Szepesi Kamara prefektusaként jelöli meg, azt is közli, hogy Thököly Imre „gazdasági bűncselekmények miatt" letartóztatta, továbbá, hogy a köznemesi ideológiával és annak elemével, a nemzeti királyság gondolatával azonosította magát. Ez utóbbit Köpeczi Draheim egyik Thökölyinek küldött levelével támasztja alá.[26]

Szintúgy érvényesíti az 1983-ban megjelent, „A Thököly-felkelés és kora" című tanulmánykötet a már említett felfogást – eseménytörténetből kiindulva elemez gazdaság- és társadalomtörténetet. Maksay Ferenc is hasonlóan járt el, tanulmányában a felkelés és annak vezetőinek ellentétei alapján mutatja be a Szepesi Kamara működését, azét a Kamaráét, amely akkor már Thököly fejedelemségének ügyeit intézte.[27] Ennek kapcsán demonstrálja Maksay Draheim Vilmos 1682 és 1685 közötti hivatalnoki tevékenységét, amely máig a legrészletesebb és legpontosabb összefoglalás az egykori prefektus Thököly fejedelemsége alatt betöltött szerepéről. Maksay szakít Draheim egyszerűsített képével, miszerint: 1. sikkasztott a kamarai javakból, 2. rendkívüli szakértelme révén az intézmény legfontosabb bevételi forrását jelentő kincstári szőlők rendbetételén fáradozott. Ezen abszolút sematikus ábrázolás egyáltalán nem

[23] Az 1945 utáni magyar történetírásra lásd bővebben: Erős Vilmos, „A magyar történetírás 1945 után", *Valóság* 56, 10. sz. (2013): 48–74.
[24] Fallenbüchl Zoltán, „A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII-XVIII. században", *Levéltári Közlemények* 38, 2. sz. (1967): 200.
[25] Uo., 220.
[26] Köpeczi Béla, „A köznemesség függetlenségi felfogása és a nemzeti királyság", in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII.*, szerk. Szvircsek Ferenc, 7–14 (Salgótarján: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1981) 11.
[27] Maksay Ferenc, „Thököly Szepesi Kamarája", in *A Thököly-felkelés és kora*, szerk. Benczédi László, 23–41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983).

fedezhető fel Maksay tanulmányában, bár az említett két pontot sem vitatja el, ellenben felvázolja az azok mögötti motivációt, a Draheim letartóztatása mögötti indokokat, és azon szegmenseket, amelyek kifejezik a felkelés vezetői közötti ellentéteket. Állításait a korabeli levelezések és feljegyzések megjelölésével támasztja alá. Ebben rejlik dolgozatának egyik legfontosabb eredménye. Ő volt az, aki a Magyar Nemzeti Levéltárban évtizedek óta fekvő levelezéseket és fogalmazványos-könyveket megszólaltatta. Ezáltal nem csak Draheim életének egy részlete, munkája, bebörtönzése és sorsa került napvilágra, hanem magának a Thököly-felkelésnek is egy új színt kölcsönzött, amelyben már nem csak a mozgalom eseményei – hadmozdulatai – kerültek középpontba, hanem az 1682-ben kialakult fejedelmi állam egy szervének működése és annak szereplői, feladatai, továbbá azok ok-okozati viszonyai is.

Maksay Ferencnek az adott források feldolgozása és ismerete terén nagyobb tapasztalata volt bárkinél. A Magyar Nemzeti Levéltár ugyanis Thököly Imre halálának 250. évfordulója alkalmából az addig hánykolódó iratokat összegyűjtötte, s amelyeket a „Thököly-szabadságharc levéltára" alatt tett hozzáférhetővé. A levéltárrendezés során – amelyben Maksay tevékenyen részt vett – nem volt egyszerű dolguk az intézmény munkatársainak, mivel azok az iratok, amelyek már a felkelés bukásakor, 1685-ben a császáriak kezébe kerültek, először a Szepesi Kamara tulajdonát képezték, majd 1773-ban átszállították azokat a Magyar Kamarába, amelynek iratrendezései megbontották a kuruc iratok együttesét, amelyek aztán különböző sorozatokba kerültek szét. Ez a helyzet az említett 1955. évi rendezésig meg is maradt. Ezek közé a „szétszórt" iratok közé tartoztak a Draheimhez köthető számadások ellenőrzései és a három fogalmazványos könyve is. A rendezés eredményéről és az új gyűjtemény felépítéséről Maksay a Levéltári Közlemények hasábjain adott számot.[28] „Thököly Szepesi Kamarájának iratai" alá rendezték a Draheimmel kapcsolatos dokumentumokat, amelyek 7 csomóban találhatók meg. Ezek legnagyobb részt utasításokat, gazdasági tárgyú levelezéseket, ellenőrzéseket tartalmaznak, de fellelhető bennük perbefogásának, „sikkasztásainak" iratai is.

Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy a prefektus kamarai működésének feldolgozása továbbra sem egyszerű feladat. Annak ellenére, hogy a Thököly érára vonatkozó források a levéltárrendezésnek köszönhetően egy helyen találhatók meg, rengeteg olyan dokumentum található más gyűjteményekben, amelyek szintén Draheimhez kapcsolhatók. Ezek között nem csak utasítások, fogalmazványok, vagy éppen összeírások, hanem tanúkihallgatások és örökösödési ügyek egyaránt találhatók, továbbá beszélhetünk a külföldi levéltárakban fellelhető anyagokról is.[29]

De hozott-e vajon változást a levéltári anyagok jobb, könnyebb elérhetősége, Maksay új megállapításai és forrásfeltárása Draheimmel, annak megítélésével vagy élete feldolgozásának igényével kapcsolatban?

A levéltári rendezés, az iratok könnyebb hozzáférhetősége nyilvánvalóan új lehetőségeket nyitott meg a kutatások terén, azonban a volt prefektus tevékenysége Maksay tanulmányát követően sem került részletesebb megvilágításba. Az 1990-ben, Szűcs Jenő tollából született „A szepesi kamarai levéltár 1567–1813" című mű rész-

[28] Maksay Ferenc, „A Thököly-szabadságharc levéltára", *Levéltári Közlemények* 26, (1955): 65–79; Uő, „A Thököly- és a Rákóczi-szabadságharcok levéltárai: Repertórium" *Levéltári Leltárak* 52 (1971): 1–38.
[29] Archív mesta Kosice, Magistrát mesta Kosice, Schwartzenbachiana; Slovenský národný archív, Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Lelesi.

letesen bemutatja a felső-magyarországi intézmény létrejöttét, és a kincstári javak prefektúrájának működését. Ezzel pedig kiegészíti a Draheim hivatalához tartozó eddigi ismereteket, annak feladataival, kinevezési idejével, sőt, fizetésével, de további forrásfeldolgozásokat ő sem végzett.[30]

Bár a többi, Thököly-korszakot vizsgáló írásokban Draheim neve szinte rendszeresen feltűnik, hosszabb jellemzést ezután sem kap a prefektusi címen, és a magas szakértelmen kívül. Ulrich Attila is épp ezeket emeli ki. Ő Draheim szőlőműveléssel kapcsolatos jártasságát Grassalkovich Antal szakértelméhez hasonlítja.[31] Kétségtelen azonban, hogy az új kutatások egyben új szemszögből világítottak rá a korábban feltárt eseményekre, amelyekkel cáfolni tudták a megelőző korok történetíróit.[32] Így H. Németh István, aki leírja, hogy az egykori kamarai adminisztrátor, Walsegg ellen indított vizsgálat anyagában Draheim neve nem azért szerepel, mert együtt követték volna el a visszaéléseket, hanem mert az ő vezetésével végezték el az adott ügy kivizsgálását,[33] cáfolva ezzel Takáts több tanulmányában is hangoztatott véleményét.

Mindezek után kell visszakanyarodni a dolgozatban már feltett kérdéshez: A láthatóan terjedelmes iratmennyiség ellenére miért nem foglalkoztak átfogóan történészeink Draheim Vilmos életútjával, munkásságával? A válasz – véleményünk szerint – részben a Magyar Nemzeti Levéltár anyagai megfelelő rendezésének hiányában – 1955-ig –, s a bemutatott historiográfiai korszakok vezető irányvonalaiban keresendő. Hiszen a dualizmus korában az erős németellenesség, nemzeti eszme volt jelen, ezért volt szükségük történetíróinknak csak Draheim visszaéléséről említést tenni. Az ezt követő korszakokban pedig a politikatörténet szorult vissza, hogy a szellemtörténet címszava alatt a gazdaság- és társadalomtudománynak adja át a vezető szerepet. Az 1970–1980-ra datált, fentebb vázolt nyitás volt az, ami olyan irányba fordította a történetírást, amely teljes mértékben nemcsak hogy megadta a lehetőséget Draheim életének kutatására, de egyben szükség is volt arra. Az, hogy a politikatörténet talaján elindulva próbáltak rávilágítani a társadalmi változásokra, az intézményi változásokra, vagy – Thököly esetében – a rendi függetlenségi mozgalmak hátterére, személyeinek motivációira, mind-mind igényt szolgáltattak a Thököly-szabadságharc levéltárában sokáig porosodó, Draheimmel kapcsolatos dokumentumok feltárására, vagy legalábbis más kutatásokhoz való használatára.

[30] Szűcs Jenő, *A szepesi…* 85–119.

[31] Ulrich Attila, „A szatmári béke és a Rákóczi birtokok sorsa, különös tekintettel a tokaji uradalomra", in *„…kedves hazám boldogulása munkáját kezébe adom…". Történészek a szatmári békéről: „árulás vagy reálpolitikai lépés". Szatmárnémeti konferencia*, szerk. Takács Péter, 85–128 (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003) 90.; Jósa Miklós és Ulrich Attila, *A németszőgyéni és bánházi Jósa család története*, Régi magyar családok 3 (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005) 59.

[32] De nem csak cáfolni voltak képesek azt, hanem kiegészíteni is. H. Németh István Kassa városának vizsgálatakor állapította meg, hogy Draheim 1687-ben a város szenátusának tagja volt. H. Németh István, *Kassa város archontológiája: Bírák, belső és külső tanács 1500–1700*, Fons könyvek 3 (Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2006) 235–236. Kardos Tímea pedig Thököly személyét és felkelését, a birtokába tartozó várak szerepét vizsgálva írt át és adott közre több, Draheim által a fejedelemnek írt levelet, amelyek szintén kiegészítésül szolgálnak prefektusi teendőinek feltérképezéséhez. Kardos Tímea, Ónod és Regéc Thököly fejedelemsége idején, Debreceni Egyetem, szakdolgozat, kézirat 45–46, 48.

[33] H. Németh István, „A bezárkózó polgároktól a feljelentőkig: Állami várospolitika – széthulló rendi város", *Levéltári Közlemények* 82, 2. sz. (2011): 133.

Olvasatuk azonban nem Draheim, hanem a Thököly-féle mozgalom szempontjából történt. A cél nem az egykori kamarai prefektus életútjának és intézkedéseinek, gazdasági rendtartásának elemzése volt, hanem az, hogy a fejedelmi állam gazdasági működését, illetve a kuruc vezetők közötti ellentéteket – vagyis ismét csak a mozgalom hátterét – feltárja. Ebből a szempontból nézve tehát Draheim Lipót Vilmos élete nagyrészt továbbra is feltáratlan maradt, éppen ezért jelen tanulmány szerzőjének további célja, hogy a fennmaradt levéltári források alapján pótolja ezt a hiányt.

ABSTRACT

Wilhelm Leopold Draheim in Hungarian historiography

It was the significant occurrences, the description of the most important people's courses of life that were in the focus of 19th century historiography. The spirit of the time had an effect on the tone of historical works, and they were often published without any critique. Paradigm shifts in the 20th century changed this method, and research in the economic history came to be considered more important as well as the investigation of the lives of the lower strata of society. Naturally, in the meantime there was a split between the analytical the merely descriptive research methods.

From the beginning, Imre Thököly's character, and the history of revolt led by him constitute a hinge of Hungarian history. Thus these themes have been discussed in different lights by many researchers who tried to investigate those from new aspects. This has resulted that the number of projects to be examined has increased continuously. The research of the Szepes Chamber's history and its office-holder was partly due to this. These detailed studies, however, have disregarded Wilhelm Leopold Draheim's character, in spite of the fact that before and during Thököly's revolt he took an active partin the leading of the Szepes Chamber., In his role as the prince's loyal man, he could manage the economical supplies of the revolt. Although his name and character come up in some historical works, their interpretation depends on the judgement of the acts of Imre Thököly and the Szepes Chamber at different times.

The aim of the study is to represent how Wilhelm Draheim, who was the prefect of the new Chamber in the 17th century, appears in Hungarian history. Thus the questions arise: Who studied the role and the individual of Wilhelm Draheim? From perspective did they carry out their research and what was the conclusion they came to? But maybe the most important question, or rather the point of this study, which includes the previous questions as well, is how the paradigm shifts of different times modified the perception of the prefect.

Németh Viktória

A sarkkörön túli Európa, mint a magyar hagyomány keresésének célpontja

Egy kultúra folytonossága vagy megszakítottsága önmagán túlmutató kérdés, nem csupán a belső viszonyokat határozza meg, hanem kihat adott nép nemzetközi térben elfoglalt helyére. A kérdéskör szorosan kapcsolódik az identitáshoz, illetve a „mi és ők" szembeállításhoz, vagyis ahhoz a jelenséghez, hogy az egyik kultúra a másikhoz viszonyítva, illetve azzal szembeállítva határozza meg magát.

A magyar nyelv és kultúra saját földrajzi környezetében rokon nélküli, ezért a hasonlóságot mutató népek és nyelvek kutatása nagy múltra tekint vissza. Az egyediség miatt a tudományos nézetek ütközése még napjainkban is képes fellángolni. Észak-Európának különleges szerepe van ebben az identitáskeresésben, az önmeghatározás viszonyítási pontjává vált. Észak-Európa, illetve az Európai Unió egyetlen őshonos népcsoportja a lappok (számik),[1] akik kiemelt szerephez jutottak a magyar nyelv rokon vonásainak azonosításában. A finnugor elmélet körébe még számos más nép tartozik, de jelen dolgozat más etnikumokra nem tér ki. A tanulmány a konkrét finnugor nyelvrokonság elmélet megalkotását, és a körülötte zajló vitákat sem tárgyalja. Másrészt a dolgozat nem tér ki részletesen a lappok magyarokkal kapcsolatos percepcióira sem. A kutatás arra koncentrál, hogy hazánkban hogyan ítélték meg az 1700-as évek végétől a 20. század elejéig a lappokat, és ez miként hatott vissza a magyar kultúrára és önmeghatározására.

Módszertan

A tanulmány abból a feltételezésből indul ki, hogy a lappok megismerése, a velük kapcsolatos narratívák és a közvetlen kapcsolatok kialakulása eltérő időszakokra osztható. Érdemes lehet differenciáltan vizsgálni a jelenséget a közgondolkozásban, az irodalom és a tudományok területén. Az elemzett korszak közgondolkozása nehezen felmérhető, ezért a tanulmány inkább az irodalmi és tudományos gondolkozásra koncentrál. Ugyanakkor az irodalom és közgondolkozás bizonyos összefüggéseivel is számolhatunk. Az irodalom a tudományos szakmunkáknál sokkal kötetlenebb műfaj, jobban tükrözi és közvetlenebbül befolyásolja a közvéleményt. Másrészt az irodalom identitást formáló erejére többek között Görömbei András korábbi magyarságtudományi konferencia kötetébe írt tanulmánya is felhívja a figyelmet. Ezt a magyar költészet és próza nemzetféltő és sorskérdéseket vizsgáló jellegén keresztül

[1] Napjainkban az észak-európai őslakos népcsoport jelölésére a számi kifejezés az elfogadottabb, de a hazai irodalmi vonatkozások miatt jelen dolgozat a lapp kifejezést is használja.

szemlélteti.[2] A tudományos perspektívánál többféle forrás áll rendelkezésre: a kortárs elméletek, amelyeket sok esetben terepi és primer kutatások egészítenek ki. A dolgozat nagy hangsúlyt fektetett a magyar utazástörténet és földrajztudomány eredményeire. Ugyanakkor csak a legszükségesebb mértékben foglalkozik a nyelvrokonság körül kirajzolódó nyelvészeti vita elemeivel, annak csak a számik megítélésére vonatkozó részeire koncentrál.

A tanulmány első része a felhasznált alapfogalmak bemutatására épült: a kultúra és identitás értelmezésére. Emellett a vizsgált régió (északi sarkvidéki Európa) és népcsoport (számik) rövid bemutatására is sor került. A második szakaszt két részre osztottam: az elején a lappokhoz fűződő irodalmi utalások elemzése történt, a következőben a magyar utazók, földrajztudósok beszámolói következtek. Utóbbi szakasz nagyban épített a Földrajzi társaság legfontosabb folyóiratában, a Földrajzi Közleményekben szereplő írásokra. További tudományterületek témában tett megállapításainak összevetése egy következő tanulmány tárgya lehet.

A kutatás során multidiszciplináris megközelítést alkalmaztam, a politikai földrajz, geopolitika, utazástörténet, földrajztudomány, történelem eredményeinek felhasználása mellett a kapcsolódó irodalmi utalásokat tekintettem át.

Alapfogalmak

Kultúra és identitás egymástól nehezen elválasztható fogalmak, de a vizsgálódás szempontjából érdemes mindkét kifejezés tartalmát röviden áttekinteni. A kultúra fogalmának számtalan meghatározása van, amelyek sok esetben tudományos viták tárgyát képezik. Másrészt maga a kifejezés többrétegű jelentéstartalommal bír. A Magyar értelmező kéziszótár (1972) háromféle meghatározást ad a fogalomra. Az első értelmezés szerint anyagi és szellemi értékek összessége, amelyeket az emberiség hozott létre. Többes számú formája (kultúrák) már sokkal inkább egy-egy társadalmi csoporthoz kötődik, (nép, történelmi korszak vagy más szempont alapján összetartozó emberi közösség).[3] A fogalom másik jelentése az aktuális kutatás szempontjából nem releváns. Jelen esetben a kultúra első fogalmára, illetve annak többes számban használt értelmezésére hagyatkozhatunk: vagyis adott társadalmi csoporthoz (néphez, nemzethez) tartozó anyagi és szellemi értékek összessége. Barna Gábor a kultúra kapcsán annak folyamatszerűségét emelte ki, vagyis azt, hogy a kultúra kialakulása történelmi folyamat eredménye. Barna megállapította, hogy a kultúra fogalma kétarcúságot mutat: az azonosságtudat és más csoportokkal szembeni különbségek egyaránt meghatározó jellemzői.[4] Ez a gondolat már átvezet minket az identitás fogalmának területére.

[2] Görömbei András, *Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában*, in *Kultúra és identitás,* szerk. Jankovics József és Nyerges Judit (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2011), 7–40. https://mek.oszk.hu/10900/10902/10902.pdf (hozzáférés: 2022. 01. 23).

[3] *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. Bárczi Géza, Országh László et al. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php (hozzáférés: 2022. 01. 23).

[4] Barna Gábor, „Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás: A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében", in Jankovics József és Nyerges Judit, *Kultúra és identitás*, 61–86 (https://mek.oszk.hu/10900/10902/10902.pdf).

A kultúrát és identitást, Békési László gondolatai alapján, a kizárólagosság köti össze. Ez azt jeleneti, hogy a valahova tartozás megkülönböztető erővel bír, és más csoportoktól elkülönít.[5] Létezik többes identitás, de általánosságban érvényesül, hogy ha egy csoporthoz való tartozásunk kihangsúlyozódik, az más csoportoktól elkülönít, vagy megkülönböztet. Az identitásnak számos típusa lehet, de ezek általában kötődnek valamilyen kultúrához, legyen szó nemzethez vagy kisebbségi csoporthoz tartozásról. Ugyanakkor bármilyen más közösségnek is megvan a saját kultúrája és identitása, mint a politikai közösségek, vagy sportszurkolók egy-egy csoportjának. Békési László írása alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az identitás kifejezése sokszor többlet információt is hordoz adott személyről vagy közösségről (például: gazdasági és társadalmi helyzetre vonatkozóan).[6] Jelen kutatás szempontjából fontos tényező volt, hogy az egyik vizsgált csoportnak milyen percepciója van a másikról (társadalmi berendezkedés, gazdasági helyzet vagy történelmi hagyományok).

Területi lehatárolás – Az Északi-sarkkörön túli Európa

Az Arktisz a Föld különleges régiója. Az Északi-sarkvidék nem egy önálló kontinens, mint a Déli-sarkvidéken az Antarktisz. Az északi-sarkvidéki Jeges-tenger a Föld többi óceánjaival is nehezen összevethető a (még meglévő) jégsapkája miatt. A terület specifikus jellemzői megnehezítik a földrajzi lehatárolását. Az északi-sarkvidéki régió határai többféleképpen leírhatók: a hó- vagy fahatárral, a júliusban 10 fok alatti középhőmérséklettel rendelkező területek, vagy az Északi-szélességi körtől északra elterülő régió.[7] Ez alapján a térség határai az európai Arktisz esetében sem egyértelműek. Az Arktisz Tanács, az Északi-sarkvidék ügyeivel foglalkozó legfontosabb nemzetközi szervezet a legkiterjedtebb értelmezést veszi alapul, a legtöbb érintettet bevonva, ezért jelen dolgozat is ebből a feltevésből indul ki.

Az Arktisz speciális jellemzője, hogy nagyszámú őslakos népcsoport tudott évezredekig megmaradni, sokszor, a legutóbbi századig változatlan, a nyugati civilizáció által érintetlen formában. A szélsőséges időjárási viszonyok kedveztek az őshonos kultúrák fennmaradásának. Európa egyetlen őslakos népcsoportja is ebben a zord klímájú régióban él, ők a számik, vagy a Magyarországon elterjedt kifejezéssel, lappok.

Számi (lapp) népcsoport

A számik népcsoportja kis lélekszámuk ellenére rendkívül összetett és sokrétű kultúrával rendelkezik. Maga a számi nyelv is 9-10 dialektusra oszlik, amelyek tulajdonképpen önálló nyelvek. Ez összefügg azzal a ténnyel is, hogy a számik igen nagy kiterjedésű területen (400 000 km^2) éltek,[8] és történelmileg is rendkívül változatos életmódot folytattak (például halászat, erdei életmód, vagy rénszarvastenyésztés).[9] Eközben a lélekszámuk csupán 70-100 ezer fő. Megjegyzendő az is, hogy a pontos népesség nehezen meghatározható, mivel az észak-európai országok nem vezetnek pontos sta-

[5] Békési László, *A politika földrajza* (Budapest: Aula, 2004).
[6] Békési, *A politika*…
[7] NSIDC, *What is the Arctic?* Boulder, National Snow & Ice Data Center (NSIDC), 2019, https://nsidc.org/cryosphere/arctic-meteorology/arctic.html (hozzáférés: 2022. 01. 23).
[8] A zord sarkvidéki éghajlat népesség eltartó ereje jóval csekélyebb, mint a délibb régiók klímája.
[9] John Trygve Solbakk, ed., *The Sami People: A Handbook* (Tromso: Davvi Girji OS, 2006).

tisztikákat az etnikai hovatartozásról. A becslést az is nehezíti, hogy a lakosság jelentős része a délebbi vidékekre vándorolt (ez ma már a teljes népesség több mint fele is lehet). A számi magrégióba pedig sokan (finnek, norvégok, svédek, oroszok) költöztek a délebbi tartományokból. A számi nyelv(ek)et beszélők aránya nem fedi le a teljes népességet, nagyjából minden harmadik számi beszéli ősei nyelvét. Napjainkban négy állam területén élnek: Norvégia (50-60%), Svédország (30-40%), Finnország (10%) és Oroszország (4%).[10] Esetükben fontos megkülönböztetést jelent a többségi társadalomtól, hogy egyedi fejlődési utat jártak be, sajátos társadalmi és gazdasági berendezkedéssel rendelkeznek. Kultúrájuk az európai civilizációnál sokkal több rokon vonást mutat a világ más őslakos népeivel. Ezt a helyzetet hosszú évszázadokig az észak-európai többségi társadalom is nehezen kezelte, a számik gyakran váltak diszkrimináció áldozataivá és jelentős sértéseket szenvedtek el. A sarkvidéken járó utazó leírásaiban szintén megfigyelhető a távolságtartás az őslakos kultúrával szemben.

A számik jogfejlődésében különösen fontos volt a számi-számi kapcsolatok mellett, a nemzetközi szintéren mutatott aktivitásuk, különösen az ENSZ által biztosított fórumokon való megjelenésük. A világ őslakos mozgalmai között jól működő nemzetközi együttműködés alakult ki. A számik a nemzetközi kapcsolatok kiépítésében és az őslakos szervezetek intézményesítésének folyamatában élen jártak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a számik magukhoz legközelebbinek más földrészek őshonos népeit, különösen az indiánokat érzik.[11] Továbbá az arktikus őslakos népekkel építettek ki jó kapcsolatokat. Az Arktisz Tanács, az Északi-sarkvidék ügyeivel foglalkozó legfontosabb nemzetközi szervezet létrejötte az 1990-es évektől tovább erősítette az északi-sarkvidéki népekkel való szoros együttműködést. Jelen vizsgálat szempontjából kiemelhető, hogy nemzetközi kapcsolataik fókuszában nem a finnugor kapcsolataik erősítése állt. Ugyanakkor részt vesznek olyan fórumokon, mint a négyévente megrendezésre kerülő Finnugor Népek Világkongresszusa.

Magyar reflexiók a lappokról

A lapp népcsoport az 1700-as évek utolsó harmadában kerültek a magyar köztudatba, Sajnovics János *Demonstratio* (1770) című munkájának megjelenésével. Az addig szinte ismeretlen népcsoport egyből olyan fontos kérdés kapcsán vált ismertté, mint a nyelvrokonság kérdése, vagyis szorosan kapcsolódva az identitás kérdéskörével. Ennek eredményeként megítélésük a későbbiek során is szorosan összefonódott a nyelvrokonsággal kapcsolatos percepciókkal. Magyarországon a lapp–magyar nyelvrokonság elmélete gyökeresen ellentétben állt a korábbi eredetről alkotott elképzelésekkel. A lappokról kialakult kép az elmaradottság, kezdetleges életforma és rút megjelenés köré csoportosult. Ugyanakkor többféle reakciót váltott ki a lapp nyelvrokonság kérdése, egyesek beépítették a korábbi elképzelésekbe, míg mások a „mi és ők" szembenállás mentén elutasították azt. Szíj Enikő és Klíma László pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy a kortárs közvélemény jelentős része nem foglalkozott Sajnovics felvetésével. A következő száz évben a lappok kérdése a hazai nyelvi eredettörténeti

[10] Ilan Kelman and Marius Warg Næss, „Climate Change and Migration for Scandinavian Saami: A Review of Possible Impacts", *Climate* 7 nr. 4 (2019): 47 (1–14)
https://www.mdpi.com/2225-1154/7/4/47/htm (hozzáférés: 2022. 01. 22).
[11] Jarmo Valkonen and Sanna Valkonen, eds., *Knowing from the Indigenous North* (New York: Routledge, 2018).

viták középpontjában állt, amellyel a nyelvtudomány mellett az irodalom és a közélet is foglalkozott. A finnugor elmélet tudományos szintre emelése a 19. század második felében történt meg Hunfalvy és Budenz munkássága nyomán. Az első terepi kutatások az 1800-as évek utolsó harmadában kezdődtek. A tudományos megközelítésre is jellemző volt az átpolitizáltság. A lapp nyelvrokonság gondolatát sokan a Habsburg uralomhoz kötötték, és elutasítóan vélekedtek róla. A 19–20. század fordulójára átalakulás kezdett kibontakozni a lappokról alkotott narratívákban. A tudományos viták is eldőlni látszottak és a finnugor nyelvrokonság mellett érveltek. Eközben a terepi kutatások elősegítették a lappok kultúrájának, hagyományának és nyelvének alaposabb megismerését. A folyamat együtt járt a számik társadalmi problémáinak megismerésével. Herman Ottó, illetve Báthori Ferenc már együttérzéssel írt a lappok mindennapi gondjairól, illetve rokonszenveztek természet közeliségükkel. A két világháború között, a Habsburg-ház végével maradt hivatalosan elismert elmélet a finnugor rokonság. Ugyanebben az időszakban a magyar–finn kapcsolatok fénykorukat élték, a hasonló történelmi helyzet és a korábbi évszázadban megalapozott kulturális együttműködések következtében. A finnekkel kialakított intenzív kapcsolatok a lappok pozitívabb megítélésére és alaposabb megismerésére is kisugárzott.

Magyar utazók és kutatók Lappföldről

A Lappföldön kutató magyar utazók és tudósok rendkívül változatosságot mutatnak céljaikat, motivációikat és véleményformálásukat tekintve. Emellett a terepkutatások intenzitása is jelentősen hullámzott. Az utazástörténet mellett figyelembe kell venni a finnugor nyelvrokonság-kutatás egyes állomásait is, mivel az szintén erősen befolyásolta a lappokról kialakított képet. A kutatás ezen részéhez Klíma László munkáját vettem alapul, amelyben feldolgozott több korábbi finnugor nyelvrokonság elmélettörténetet összefoglaló írást.

Nyelvészeti kutatások elindulása

A magyar és finnugor nyelvek közötti kapcsolat felfedezése 250 éves múltra tekint vissza,[12] és ezzel viszonylag késői elképzelésnek számít a magyar eredetről formált gondolkozásban. A középkori krónikákban és a népi emlékezetben a keleti származás tudata élt. A kérdéskör újragondolása a 18. század végén kezdte átírni az eredetről alkotott elképzeléseket. A különféle teóriák sokáig párhuzamosan léteztek, és a tudományos viták folyamatosak voltak az 1930–40-es évekig.[13] A finnugor nyelvrokonság keltette ellenérzések kihatottak azokra a népekre is, amelyeket ebbe a csoportba sorolnak, vagyis jelen esetben a lappokra.

[12] Sajnovics János és Hell Miksa éppen 250 éve, 1769-ben jártak Lappföldön.
[13] Klíma László, „A finnugor rokonság megítélése az őstörténeti tudományokban", in *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1984–85/2*, szerk., Dömötör János et al. (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1985), 531–536 (http://epa.niif.hu/01600/01609/00037/pdf/MFME_EPA01609_1984_1985_2_531–536.pdf; hozzáférés: 2022. 01. 23).

Sajnovics Jánostól a *Demonstratio* mellett két korabeli levele is ismert.[14] Ezekben a nyelvi kérdések mellett röviden beszámol a lappokról is. A *Demonstratio*ban a lappok hosszas történelmi kontinuitását emeli ki, valamint az általuk lakott régió nagyságát, ezzel pozitív hangvételű környezetbe ágyazza a nyelvre vonatkozó elméletét. Nyelvrokonságra vonatkozó részek előtt pedig a hun–magyar nyelvrokonság láncolatába igyekszik beilleszteni a lapp nyelvet. Rendtársainak írt levelében tárgyilagosan ír a lappok szokásairól, viseletéről és életkörülményeiről. Ez a kép, a viszonylag semleges hangvétele ellenére a számi kultúra elmaradottságát sugallja az olvasó felé. Bizonyos távolságtartás érezhető belőle a lappokkal szemben.

> A lappokról még nem emlékeztem meg, szóljunk még ezekről is egy pár szót. A lappok hegy- és erdőlakók, tengerre csak akkor szállnak, ha baj éri őket, a nyarat sátrakban töltik, a télre csaknem földalatti gunyhókba vonulnak. Gazdaságuk és mindenök a tarándszarvas. Mennél több tarándja van a lapplandinak, annál gazdagabb. A hol a lapp mohát talál a hegyeken, ott letelepedik. A mint ezt állatai lelegelték, összeszedi sátorfáját és családostól más hegyekre vándorol s ott addig marad, míg szarvasai eleséget találnak, e nép tehát vándornép. Szarvasa tejjel, vajjal, sajttal és hússal látja el, bőréből ruhát készít magának. Egy része bocskort hord, a másik csizmafélét; gatyát mindegyik visel, e fölött pedig ágyékától bokáig érő szűk nadrágot, hasonlót a magyarhoz. Az ing fölé egy szűk újjú, térdig érő, zsákszerű köntöst húznak, melyet zsinórral vagy övvel szorítnak a testhez, a nyakravalónak két vége a mellre csüng le és zacskónak használtatik; az egyikben tartja a lapp aczélját és tűzkövét a tűzcsiholásra, a másikban pénzét, vagy valamely értékesebb tárgyát. Haja nyiratlan, fejét kalpagféle süveg födi. Téli összes öltözete bőrből áll. A nők úgy öltözködnek mint a férfiak. Termetök nem magas, arczok nyílt, természetök vidámságra hajlandó…[15]

Sajnovics János után közel fél évszázadig nem járt magyar utazó az arktikus régióban. Reguly Antal lényegében nem a lappok által lakott területeken kutatott, de foglalkoztatta a témakör. 1839-ben Finnországban járt, ahol tanulmányozta a finn, észt és lapp történetet és nyelvet.[16] Tervei között szerepelt, hogy Lappföldre is ellátogat,[17] de végül Oroszországba utazott tovább. Itt a nyelvi megfigyelések mellett fontos földrajzi felfedezéseket is tett.[18] Munkásságát és kutatásait a Magyar Tudományos Akadémia támogatta. Ez a jelenség már utal a tudományos közélet átrendeződésére: a tudomány félszázad alatt újragondolta az eredetkutatás irányait. Regulynak a hiva-

[14] Sajnovics János „Levelei (1769)", in Herman Ottó, *Az északi madárhegyek tájáról* (Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1893), 516–550.
[15] Sajnovics János, „Levelei ..."
[16] Klíma, „A finnugor nyelvrokonság..."
[17] Csúcs Sándor, „Reguly Antal pályakezdése", *Finnugor Világ: A Reguly Társaság Értesítője* 24, 1. sz. (2019): 3–9. http://www.regulytarsasag.hu/wp-content/uploads/2019/04/191.pdf (hozzáférés: 2022. 01. 23).
[18] Kubassek János: *Útkeresők: Magyar utazók és földrajzi felfedezők* (Budapest: Kossuth, 2008).

talos tudományosság részéről jövő elismerését bizonyította az is, hogy tárgyi gyűjteséből a Néprajzi Múzeum rendezett kiállítást. Majd kutatásait, az 1848-49-es szabadságharc leverése után Hunfalvy Pál vitte tovább, terepi kutatásait pedig Pápai Károly folytatta a 19. század utolsó harmadában.[19]

Átmeneti korszak

A 19. század utolsó harmadában először a Lappföldről szóló Magyarországon megjelent írások kezdtek elterjedni, és a saját kutatások csak ezt követték. Az 1870-es évek elején frissen megalakult a Földrajzi Társaság, és szakmai folyóirata, a Földrajzi Közlemények először 1875-ben számolt be a témakörről. Egy orosz utazó leírását foglalták össze benne. A közölt cikk igen kedvező képet festett a lappokról. Az írás nem tért ki a nyelvrokonság kérdésére.[20]

A következő, 1885-ös beszámoló sem magyar utazótól származik, egy francia expedíciót elevenít fel. Elsősorban természetföldrajzi szempontból mutatja be a finn és orosz Lappföldet. A tanulmány érdekessége, hogy geopolitikai szempontból is vizsgálja a régiót. Felhívja rá a figyelmet, hogy a terület szinte kizárólag folyókon keresztül járható be, de kiépülőben van a Jeges-tengerig futó vasútvonal. Ennek jelentőségét pedig abban látta, hogy az új vasút összeköthetné Skandináviát a Jeges-tengerrel, és ezáltal Oroszország távoli régiói is elérhetővé válnának.[21] A felismerés egybevág napjaink geopolitikai törekvéseivel: Európa, Oroszország és Kelet-Ázisa partjainak az északi tengeri útvonalon keresztül történő összekötésével.[22]

A terepi kutatások korszaka

A magyar lappföldi utazók sorát Halász Mihály nyitotta meg 1879-es útjával. Nyugalmazott plébánosként bejárta Európát, vándorlásai során Svédország és Norvégia északi részeire is eljutott. Útjáról Svéd-Norvég missiók című könyvében számolt be.[23] A kötet kinn tartózkodása alatt írt leveleit tartalmazza, és személyes benyomásaira épül. Halász skandináviai útja során a sarkkörön túli katolikus missziókat kereste fel. Megfigyelései nem voltak fókuszáltak, sok egyéb téma mellett elbeszélés szerűen szerepelnek benne tájleírások és a helyi életmóddal kapcsolatban tett megfigyelései. A könyv Halász lappokkal kapcsolatos meglátásait is tartalmazza. A plébános sark osan fogalmaz a helyi őslakosok társadalomban elfoglalt helyéről, életmódjukról, külső megjelenésükről és teljes mértékben elutasítja a nyelvrokonság gondolatát.[24]

Az első magyar nyelvész, aki Lappföld északi tájain járt, Halász Ignác volt. Három alkalommal jutott el a lappok közé, 1884-ben, 1886-ban, majd 1891-ben. Ez a korszak már a Magyar Földrajzi Társaság megalakulása (1872), illetve a társaság szakmai folyóiratának, a Földrajzi Közleményeknek a megjelenése (1873) után történt,

[19] Klíma, „A finnugor nyelvrokonság…"
[20] Földrajzi Közlemények, Rövid közlemények: A lappokról, *Földrajzi közlemények* 3, 3. sz. (1875): 171–172 (http://real-j.mtak.hu/9777/1/FoldrajziKozlemenyek_1875.pdf ; hozzáférés: 2022. 01. 23).
[21] Földrajzi Közlemények, Finnország és Orosz-Lappland, *Földrajzi közlemények*, 13, 7. sz. (1885): 397 (http://real-j.mtak.hu/10060/1/FoldrajziKozlemenyek_1885.pdf (hozzáférés: 2022. 01. 23).
[22] Az északi tengeri útvonal megnyílása jelentősen átrendezheti a tengeri világkereskedelmet.
[23] A Földrajzi Közlemények csak röviden ír Halász úti céljairól és megfigyeléseiről, amelyekből további következtetések nehezen vonhatóak le.
[24] Halász Mihály, *Svéd-Norvég missiók* (Budapest: Hunyadi Mátyás Ny., 1882).

így itt több beszámolót is olvashatunk eredményeiről,[25] Halász felismerte annak jelentőségét, hogy ha az általa tanulmányozott nép között él, akkor sokkal pontosabb megfigyeléseket tehet. Ugyanakkor még az ő beszámolóiban is érzékelhető bizonyos távolságtartás, amely az európai kultúra és a természethez közeli állapotban élő lappok közötti különbségekből adódott. Ez a szemléletmód néhány évtizeddel később Herman Ottónál és Báthori Ferenc munkásságánál kezd feloldódni. Megjegyzendő az is, hogy egyes sztereotípiákkal már Halász is igyekezett leszámolni, például a lappok külseje vagy műveltsége kapcsán:

> A lappoknak, különösen a déli lappoknak műveltsége meglepi az idegent. Annál az ősemberre emlékeztető életmódnál, piszoknál, mely a lappokat jellemzi, nem várnók azt az értelmességet, a mit soknál találunk. … Az éjszaki kormányok gondoskodnak róla, hogy a lappok a tudás elemeit elsajátítsák és részint vándortanítókat tartanak közöttük, részben pedig központi iskolákat tartanak fönn, a hol a lapp gyermekek bővebb kiképzést nyerhetnek.[26]

A következő utazó Herman Ottó volt, 1888-ban, aki ornitológiai megfigyelések miatt járt Norvégiai északi területein. 1893-ban írt beszámoló kötetében (*Az északi madárhegyek tájáról*) a lappokról is megemlékezett. Herman a lappok természetközeli életmódját idillikusnak látta, és tiszteletet érzett azzal kapcsolatban, hogy népcsoportjuk a nehéz körülmények ellenére hosszas történelmi koron keresztül fennmaradt.

> Sokáig néztem ezt az idilli képet; letekintett arra a Tromstind örök hava is. De hát meleg volt a verőfény, a lapp tábor örűlt a létnek, élvezte a pillanatot a szabad természet ölén s szinte kiéreztem, hogy bíz ezek nem igen kívánkoznak lakott helyek szűk keretébe.[27]
>
> A lappok első ismertetője Leem Kanut* óta, a legújabb, elfogadható ismertetésekig, áll az, hogy a lappok rendkívűl nehéz harczot vívnak maradásukért; hogy a Föld legsivárabb tájainak egyikén mégis meg bírnak állani. Ha egyébért sem, úgy ez utóbbiért megérdemelnék elismerését azoknak a népeknek, a melyek mérsékelt éghajlat alatt busásan termő televényen gazdálkodva, éppen az ellenkezővel illeti az észak e lakóit: büszke megvetéssel, a „holmi ronda népség" jelzőjével emlékeznek meg róluk.
>
> Ha már egyáltalában nem helyes dolog, a szegénységet megvetéssel illetni, nagy és megbocsáthatatlan bűn azt a szegénységet nézni le, mely a természeti viszonyok alakulásában gyökerezik,

[25] Halász Ignác, „Nyolcz nap a Skalstugu-hegységbeli lappok közt", *Földrajzi közlemények,* 18, 9–10. sz. (1890): 446–476 (http://real-j.mtak.hu/10017/1/FoldrajziKozlemenyek_1890.pdf (hozzáférés: 2022. 01. 23).

[26] Uo., 475.

[27] Herman Ottó, *Az északi madárhegyek tájáról* (Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1893), 332 (https://mek.oszk.hu/04700/04759/html/madarhegy0041.html (hozzáférés: 2022. 01. 23).

> a hol a legjobb emberi törekvéssel az igazi, a legyőzhetetlen „vis major" áll szemben.
> Sőt bizonyos arisztokratikus nézetek ellenében, a melyek Európa előrehaladott államaiban még ma is uralkodók bizonyos népek – ha szabad a szó – „rangja" tekintetében, …. más, számra hatalmasabb népek ostroma elől, tehát kényszerűségből vonúltak azokra a rettentő tájakra, a hol csak a telenként vissza-visszatérő éhhalál, tehát a fogyasztók megapadása árán bírnak fennmaradni: de megmaradnak mint nép önállóságukban. Ezt az utóbbit pedig nagyon kell becsűlni, mutatkozzék bárhol is a népek életében.
> Szakasztottan ez a lappok sorsa is. Ők a lapp elnevezést gúynynak, sértésnek veszik s mondják, hogy ők a „same", a „samelas" népet alkotják, a mi egy az ős „suomi"-val. Semmi kétség, hogy a Skandináv-félszigeten hajdanában ők uralkodtak mindaddig, a míg a normannok ki és össze nem szorították.[28]

A következő utazó, Báthori Ferenc esete különleges a tudománytörténetben. A nagyváradi felsőkereskedelmi iskola tanáraként, az útiköltséget fizetéséből takarította meg.[29] Megfigyeléseiről a Földrajzi Társaság, illetve annak szakmai folyóirata a Földrajzi Közlemények is több alkalommal beszámoltak. A Földrajzi Társaság korabeli titkára, Cholnoky Jenő ismertette röviden Báthori első útját a Földrajzi Közleményekben. Cholnoky kiemelten figyelte az északi régiókba irányuló utazókat és felfedezőket, és igyekezett Báthorit is támogatni törekvésében.[30] Báthori későbbi útjait már többek között a Magyar Nemzeti Múzeum és a Néprajzi Múzeum támogatta. A kutató részükre tárgyakat, fényképeket és hangfelvételeket gyűjtött. Ötödik útjáról önálló kötetet tudott megjelentetni, amelynek deklarált célja volt a számik helyzetének bemutatása, és részükre támogatók megnyerése.[31] Báthori felismerte a lappok társadalmi és gazdasági nehézségeit, a nagyarányú betelepülést régiójukba és kultúrájuk, illetve nyelvük veszélyeztetett helyzetét. Báthori esetében érdemes megjegyezni azt is, hogy munkásságát az a Turáni Társaság is támogatta, amelyet sokszor a finnugor nyelvrokonság elleni mozgalomként láttak, közöttük Klíma László többször idézett tanulmánya is.

Báthorinál látható a számikkal kapcsolatos narratíva teljes átkereteződése: „Ifjukori álmaimat láttam teljesülve, amikor sok évi ábrándozás után, ismét elővettem a régi vándorbotot, hogy felkeressem a lappok távoli hazáját. Életem egyik kis céljául tűztem ki már ekkor, hogy ennek a szegény, a magyaroktól még az ősidőkben elszakadt kis népnek, legalább Magyarországon szószólója leszek és ha már egyebet nem tehetek érte, talán részvétet kelthetek nehéz sorsa iránt.[32]"

[28] Herman, *Az északi* …
[29] Cholnoky Jenő, *Magyar utazó a lappok között, Földrajzi közlemények,* 33, 1905, 5, 205, http://real-j.mtak.hu/10033/1/FoldrajziKozlemenyek_1905.pdf.
[30] Maga Cholnoky az északi tájak közül a Spitzbergákon járt saját expedíción.
[31] Báthori Ferenc, *Utazásaim a lappok földjén* (Nagyvárad: Sonnenfeld A., 1917).
[32] Uo., 1.

A két világháború közötti időszakban Teleki Pál és Kogutowicz Károly vezetett expedíciót a finn Lappföldre, amelyen harminc fiatal magyar kutató vett részt. Az utazást a finn–magyar kulturális kapcsolatok elmélyítésére irányuló szándék vezérelte. Ugyanakkor célul tűzte ki, hogy az útban résztvevő diákok a rokon népek életmódját és kultúráját megismerjék,[33] illetve formálják a fiatal magyar tudósok szemléletét a témával kapcsolatban. Az út főcélja azonban természettudományos kutatás megvalósítása volt (például: geológiai, földrajzi témák).[34] Ugyanakkor Teleki igyekezett multidiszciplináris látásmódra sarkallni tanítványait.[35] (Adott tájegység komplex megismerésére ösztönözte tanítványait, például a táj és néprajzi jellemzők együttes vizsgálatára.)

Az első világháborút követően jelentős fordulat történt a finnekkel és más finnugor népekkel kapcsolatos narratívában. Talán kiemelhetjük annak jelentőségét, hogy a 19. században népszerű vélemény alapján a finnugor elmélet Habsburg nyomásra fejlődött ki. A Habsburg-uralom végével ez a képzet oldódni látszott. Más tekintetben viszont a finnekkel való sorsközösség érzését erősítette a korszak: a két világháború közötti politikai és társadalmi fejlődés több hasonlóságot mutatott. A két ország közötti kulturális kapcsolatok már a 19. század végén elkezdtek kibontakozni, de a két világháború közötti időszak volt a fénykor.[36] A lappok esetében visszafogottabb volt a hangvétel-váltás, mint a finnekről való véleményformálás esetében. Ennek számtalan oka lehet, de bizonyos, hogy az önálló nemzetállam hiánya, és az ebből fakadó hivatalos kapcsolatfelvétel hiánya az okok közé sorolható.

A magyar kultúra eredetével kapcsolatos viták a 20. század elejére még nem zárultak le. Kecskeméti Károly utal rá, hogy az 1930-as '40-es évek fordulóján a tudomány még nyitott kérdésként kezelte a nyelv- és eredettörténetet.[37] Ugyanakkor Barna Gábor szerint még napjaink magyar identitásában is helyet kap a finnugor és keleti eredet is.[38]

A lappokhoz kötődő irodalmi utalások

A lappok az 1700-as évek végétől a tudomány mellett az irodalomban is megjelentek. Eleinte szimbolikus szerepük volt, a nyelvrokonsággal és az eredettörténettel foglalkozó művekben kaptak helyet. A legáltalánosabb sztereotípiák az elmaradottság, kezdetleges életforma és a visszataszító külsejük volt. Az 1700–1800-as évek fordulóján a nyelvrokonság kérdéséről szóló, általában azt elutasító versek születtek. A másik műfaj a visszavetített eredetmítosz volt. A művek elsősorban a korábbi őstörténetbe igyekeztek beilleszteni a lappokat, illetve magyarázni a két nép különválását.

[33] Anssi Halmesvirta, „Teleki Pál finnországi tanulmányútja 1924-ben", *Történelmi Szemle* 52, 2. sz. (2010): 189–208 (https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-2/189-208_anssi-halmes.pdf; hozzáférés: 2022. 01. 23)

[34] Lendvai Tímár Edit, „Egykori Eötvös-kollégisták hagyatékai a Magyar Földrajzi Múzeum gyűjteményében", in *Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban,* szerk. Győri Róbert (Budapest: Eötvös Collegium, 2014), 43–68.

[35] Halmesvirta, „Teleki …"

[36] Jaakko Sievers, szerk., *Rokoni körben: A magyarországi finn képviselet története* (Budapest: Finn Nagykövetség, 2010).

[37] Kecskeméti Károly, „A magyar történelem megértésének kulcsszava: A pluralizmus", in Jankovics és Nyerges, *Kultúra és identitás*, 61–86 (https://mek.oszk.hu/10900/10902/10902.pdf).

[38] Barna Gábor, *Népi kultúra…* 61–86.

A hangvételbeli változások a tudományos élettel párhuzamba állíthatók. Ugyanakkor abban a 100 évben, amíg a tudomány nem vagy csak töredékesen érintette a lappok ügyét, sokkal nagyobb számú irodalmi mű foglalkozott velük. A számikkal kapcsolatban általában elutasító vagy távolságtartó magatartás figyelhető meg. Az irodalomban az 1800-as évek végére már egyre ritkábban felelevenített témává vált a lappok ügye. A két világháború közötti korszakra pedig bizonyos átkereteződés történt, így például Kodolányi esetében már a finnek és lappok irányába mutatott szimpátia figyelhető meg. A tudományos szakmunkák mellett az irodalmi művekre is jellemző, hogy az északi nyelvrokonság-kutatás kezdeti szakaszát leszámítva, a finnek mellett végig másodlagos szerep jutott a lappoknak és a velük való foglalkozásnak.

A 18–19. század fordulóján, Sajnovics munkájának köszönhetően a magyar irodalomban megjelent a távol élő lapp népcsoport alakja. Bíró Ferenc és Klíma László munkáikban megállapítják, hogy a külföldi pozitív fogadtatással ellentétben Sajnovics elmélete itthon elutasítást váltott ki. Bíró ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy többen, így Pray György és az ő nyomán Dugonics András 1788-ban beépítette a hun–avar–magyar rokonság elméletébe a lappokat. Ezt Dugonics regényes formában teszi, Etelka című írásában. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Dugonics művében nem a lappok, hanem sokkal inkább a karjalai finnek szerepelnek.[39] Utasi Zita pedig hozzáfűzi, hogy Perecsenyi Nagy László *Szakadár* című elbeszélése szintén az eredet történetet kutatja, és a lapp rokonság gondolatát más rokonságelméletekkel fűzi össze.[40] Ez a lényegében pozitív fogadtatás azonban ritka volt a korszakban. Ahogy a korábbiakban említésre került, Bíró kimutatja azt is, hogy a finnugor elméletet a magyar nemesség és a Habsburg-uralkodóház között fennálló ellentétek ideológiai hátttereként is értelmezhetjük. E tekintetben az északi rokonság gondolata a Habsburg félhez kötődik, míg a keleti rokonság elve a magyar nemességhez.

Az említett módon a lappok megítélése sok esetben összemosódott a nyelvrokonság elméletének kritikájával. Ez a jelenség az irodalomban sokkal inkább tetten érhető. A reformkor hajnalától számos ellenzője akadt a finnugorság gondolatának, közöttük: Barcsay Ábrahám, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Orczy Lőrinc.[41] A korszakban a magyar öntudat virágkorát élte, és benne a magyar eredet kérdése is kulcsfontosságú ügy volt. A fentebb említettek szerint az ellentét az uralkodóház és a magyar nemesség között a történelmi és nyelvészeti kérdésekben is megmutatkozott.

Orczy Lőrincz a 18. század végén a következőképpen fogalmaz:

> Tudom, meg örültél az Atyafiságnak,
> 'S ilyly Nemes Nemzettel való rokonságnak,
> Nagy híre volt mindég híres lapponságnak,
> Valamint most köztünk a' jeles tótságnak,
> E népnek lehetnél vala Vezére.[42]

[39] Bíró Ferenc, „A »karjeli« rokonság: A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelká"-jában", *Irodalomtörténet* 68, 1. sz. (1986): 51–61 .
[40] Utasi Zita, „Kölcsey Ferenc érdeklődése a lappok iránt", *Magyar Nyelvőr* 94, 1. sz. (1970): 46–48.
[41] Bíró, „A »karjeli« rokonság…"; Klíma, „A finnugor nyelvrokonság..."
[42] Uo., 19.

A múltbéli kérdésekről folyó politikai viták önmagukon túlmutatnak. Az északi rokonságot szokatlanság (széles körben elfogadott keleti eredet) mellett méltatlannak is ítélte. Ez pedig már lényeges identitási kérdés: azonosságtudat a hunokkal, illetve esetlegesen más keleti népekkel, illetve szembeállítás a primitív életformájúnak tartott lappokkal.

A lapp népcsoport az átpolitizált nyelvrokonság-kutatás mellett is érdekessé vált hazánkban a 18. század második felében. Nyugat-Európában hasonló folyamat már a 17. században elkezdődött.

Az első, aki nem csupán a finnugor-, illetve lapp–magyar nyelvrokonsággal kapcsolatban foglalt állást, Kölcsey Ferenc volt. A nyelvrokonság gondolatát ugyan elutasította, de érdeklődést mutatott a lappok iránt. Az 1800-as évek elején olvasta egy 17. század végi francia utazó lappföldi úti beszámolóját. Ez alapján ambivalens képet alakított ki a lappokról: elmaradottságuk mellett egzotikumot látott bennük. Különösen érdekelte a lappok természeti vallása, és az ezzel kapcsolatos szövegrészeket franciából magyarra fordította.[43] Kutatásának nincs ismert folytatása vagy követője. Ugyanakkor kiemelhető, hogy hazánkban az elsők között érdeklődött a lappok kultúrája és hagyományai iránt is. Ez olyan korszakban történt, amikor Magyarországon sokkal inkább nyelvi kérdések voltak előtérben.[44]

A következő szerző, akit meg kell említeni Madách Imre volt. Madách 1862-ben, főművében, *Az ember tragédiájá*ban nem a lapp népcsoportot használja fel, hanem egy másik északi-sarkvidéki őslakos népet, az eszkimókat szerepelteti. Az eszkimó és számi nép összemosása Perecsenyi Nagy László 1802-e művében is megjelenik.[45] Madách a messzi északot úgy írja le, mint „Szörnyű világ! – csupán meghalni jó,"[46] Az ott élőkről pedig így vélekedik:„E korcs alak, e torzkép volna-é Nagyságomnak bitor örököse?"[47] Az eszkimók leírása egybevág más szerzők lappokról kialakult víziójával, és a lappoktól való elhatárolódással.

A 19. századi irodalom nagyjai közül sokakat, így Jókai Mórt is foglalkoztatta a finnugor és ezzel együtt a lapp-kérdés. Klíma László a téma kapcsán a következő részt emeli ki Jókai *Kiskirályok* című művéből: „De én nem akarok semmi testvériséget se a finnekkel, se a lapponokkal, se a csuvasokkal, se a többi rongyos riha pereputtyal. Nekem Attila volt az ősapám! Az Isten ostora!"[48]

Az idézet a regényben Decebáltól hangzik el, de tükrözi a korszak lappokról kialakult sztereotípiáit. Jókainál is a pejoratív megítélés és a finnugor nyelvrokonság elutasítása közötti összefüggés figyelhető meg. Jókai a lappok eredetéről *Mahizeth* címmel külön őstörténeti eposzt írt. A műben felsorolja a korszak összes lappokra vonatkozó sztereotípiáját, visszataszító megjelenésükről és kezdetleges életformájukról.[49]

[43] Utasi, „Kölcsey Ferenc ..."
[44] Uo.
[45] Szeverényi Sándor, „A magyar–grönlandi nyelvhasonlítás szépirodalmi vetülete 1802-ből", *Nyelvésznet* 2002; http://www.nytud.hu/pp/szeverenyi.html (hozzáférés: 2022. 01. 23).
[46] Madách Imre, *Az ember tragédiája* (Debrecen: Puedlo Kiadó, 2001), 170.
[47] Uo., 172.
[48] Klíma, „A finnugor nyelvrokonság..."
[49] Tamás Ildikó, „A finnugor nyelvrokonság megítélése a XIX. századi sajtóban", *Finnugor Világ* 24, 1. sz. (2019): 10–31 (http://www.regulytarsasag.hu/wp-content/uploads/2019/04/191.pdf; hozzáférés: 2022. 01. 23).

Az irodalomban lassabban ment a narratíva átrendeződése, mint a nyelvtörténeti kutatások esetében. A 19. század végén az irodalomban nem újrakereteződés történt, hanem néhány évtizedre feledésbe merült a lappok témája. Ugyanakkor a tudományos közvélemény átalakulása lenyomatokat hagyott az irodalmárok között is. Kodolányi János 1939-ben megjelent *Suomi titka* című könyvében megemlékezik elhunyt, lapp származású barátjáról, Arvi Järventausról.

Arvi Järventaus finnországi regényíró és költő volt, akit éppen annyira vonzott Magyarország és a magyar kultúra, mint amennyire Kodolányit vonzotta Finnország. Kodolányi Suomi titkai című művében, barátja említése kapcsán a lapp népről alkotott benyomásairól is beszámol.[50] A lappokról, talán Kölcseyvel párhuzamba állítható módon, ő is ambivalensen vélekedett. Utal a számik primitív kultúrájára, szokásaira és ízlésére. Ugyanakkor baráti érzései kapcsán több lelki rokon vonást vél felfedezni a lappok és magyarok között. Kodolányinál a személyes benyomások túlsúlyban vannak, és inkább ez vezérli értékítéletét. A finnugor nyelvrokonságról már sokkal kedvezőbben nyilatkozik, mint elődei, de mögöttes vezérelvként itt is baráti érzései figyelhetők meg.

Kodolányi így írt lapp barátjáról:

> A házigazda finneknél szokatlan lelkesedéssel, szinte gyermekes örömmel fogadott. Kissé alacsony, zömök, erősen lapp-jellegű férfi […] lapp származású. Erre vallott nemcsak a termete, az arca és koponyaformája, de méginkább a természete. Gyermekesen kíváncsi, könnyen rajongó s könnyen csüggedő, lángoló optimizmussal sötét pesszimizmusba hullámzó kedélye, játékossága, a külsőségek, a dísz és ceremóniák kedvelése – noha mindezt, mint finn demokrata, titkolta, sőt el is ítélte –, a társaság, a vidámság, a bor és kávé szeretete végezetül valami állandó riadalom a „hatalom" előtt, mind a primitívebb ember tulajdonságai volt benne.[51]

A vizsgált korszakon némileg túlmutat Pándy Pál (Paavo von Pandy) személye. A magyar–finn származású író második világháború alatt vándorolt ki Észak-Finnországba, és telepedett le a lappföldi Inariban. Esete különös példája a magyar–lapp barátságnak. Jelentős szerepet játszott Lappföld turisztikai népszerűsítésében Európa szerte, és idegen származása ellenére szerves része lett a helyi számi társadalomnak. Munkássága itthon sokáig ismeretlen volt. Napjainkban a Finnországban élő Galambosi Bertalan kertészmérnök igyekszik népszerűsíteni Pándy munkásságát.[52]

Az irodalmi idézetek kapcsán megállapítható, hogy a lapp népcsoport (kultúra, hagyományok, néprajzi jellegzetességek) és Lappföld iránt mérsékeltebb érdeklődés volt tapasztalható. A nyelvi kérdésben viszont sok neves szerző igyekezett állást foglalni. A véleményalkotás kevésbé szólt a pontos nyelvi összevetésről, sokkal inkább kötődött az identitáshoz, illetve a múlt és jövőképhez. Az azonosságtudat a magyar

[50] Kodolányi János, *Suomi titka* (Budapest: Magyar Élet, 1939).
[51] Kodolányi, *Suomi* ...
[52] Galambosi Bertalan, *Magyarok a finn mezőgazdaságban* című előadása, Helsinki, Balassi Intézet, 2011, http://www.mikkelinsuomiunkariseura.fi/16.%20paavo.pdf (hozzáférés: 2022. 01. 23).

nép, illetve dicsőséges múlt irányába, amelyből a szembeállítás adódott az újonnan felfedezett, és kortárs beszámolók alapján kezdetleges körülmények között élő népről. A néprajzi vagy földrajzi érdeklődés ilyen körülmények között már nem igazán merült fel. Az ellenérzések feloldódása tapasztalható a 20. század elejére, illetve közepére.

A politikai viták pedig a következő pontok körül összpontosultak: az idegen uralkodóház és a külső mintán alapuló fejlődési elv, valamint a saját történelmi emlékezet, a dicső múlt képe és belső keletkezésű fejlődési út közötti törésvonallal vág egybe.

Konklúzió

A lappok megismerése kedvezőtlen megítéléssel járt a magyar köztudatban. Hatása ugyanakkor jelentős volt. A nyelvvel, illetve annak eredetével kapcsolatos korábbi elképzeléseket alapjaiban kérdőjelezte meg, és ezzel identitási kérdések újragondolására késztetett. Az 1770-es évek utáni első időszakban inkább a véleményformálás került a középpontba. A lappok megismerése és az iránt mutatott érdeklődés szorosan összeforrt a nyelvészeti kérdésekkel. Emellett a számikról általános sztereotípiák váltak ismertté, mint az elmaradottság és a visszataszító megjelenés. A számik nem mint különleges kultúrájú népcsoport kerültek a tudomány és a közérdeklődés középpontjába, ez összhangban áll a kortárs európai trendekkel is. A reakciók több kategóriába oszthatók, az elutasítás, az érdektelenség és a korábbi eredetképbe való beillesztés törekvése élt együtt. A 19. század második felében a nyelvrokonságról tudományos viták zajlottak, amelyek a század végére eldőlni látszottak. Ezzel párhuzamosan az első terepi kutatások is elindultak a 19. század utolsó harmadában. A lappokról alkotott kép átpolitizáltsága mérséklődött. A kutatók tárgyi anyagok gyűjtése mellett a számi joikokról (dalokról) hangfelvételeket készítettek, illetve számos korabeli fotó is született. A Néprajzi Múzeum máig jelentős gyűjteményt őriz a számikról. A 19–20. század fordulójára a magyar kutatók a lappok társadalmi problémáit is felismerték, és többen együttéreztek velük, illetve támogatókat igyekeztek szerezni ügyüknek. A magyar–finn kulturális kapcsolatok fénykorára, a két világháború közötti időszakra már a hazai közvélemény jelentősen pozitívabban gondolkodott a lappokról. Ugyanakkor bizonyos távolságtartás a lappok ügyével kapcsolatban megmaradt. A lappok maguk is sok esetben a finnugor rokonságon kívül keresik szövetségeiket, elsősorban más őslakos népcsoportokban, mint az indiánok vagy az Arktisz vidékén élő őshonos népek.

A kultúra és identitás nem csak egy ország vagy nemzet belügyei szempontjából meghatározók, de a geopolitika és a nemzetközi kapcsolatok tekintetében is fontos fogalmak. Az arktikus régió napjainkban kiemelt geopolitikai jelentőséggel bír. A magyar kultúrát számos szál köti Észak-Európa sarkkörön túli részeihez. Ezek a kapcsolatok részben önmeghatározásunk szempontjából fontosak. Ugyanakkor olyan korszakot élünk, amikor minden nemzet keresi a kapcsolódási pontot a Föld legészakibb régióival, hogy az ott zajló folyamatoknak részese legyen, hogy ennek keretében a tudományos kutatásokból, a klímaváltozással elérhetővé váló erőforrások felhasználásából, vagy az éghajlatváltozás megállítását célzó cselekvésből vegye ki a részét. Magyarországot az északhoz kötő identitási kérdések megosztják, emellett a térséghez kötődő múltbeli kapcsolataink sokszor feledésbe merülnek. A kapcsolatok megújításának fontos lépése lehet a lappokhoz, vagy más néven számikhoz kötődő

viszonyulásunk tisztázásá. Ennek a folyamatnak kettős haszna lehet, ráláthatunk a magyar kultúra folytonosságának vagy megszakítottságának kérdéskörére, valamint új alapokra helyezhetjük a kapcsolatainkat Észak-Európa őslakosaival. A számik sok esetben hasonló problémákkal és kihívásokkal szembesülnek, mint a kisebbségi helyzetben élő, határon túli magyarok. A számik kisebbségi jogi küzdelmeiből és anyanyelv-, illetve kultúraoktatásra létrehozott rendszereikből is sokat tanulhatnánk.

ABSTRACT

Arctic Europe as the as the target of searching Hungarian heritage

The Sami-Hungarian relations played a special role in Hungarian identity formation. The research of the Finno-Ugric roots of the Hungarian language began in Lapland, with the work of János Sajnovics. In the following period, many Hungarian researchers and travellers visited Northern European lands to study the Sami language, culture and natural resources. Ethnographers, linguists and scientists visited the far North. At the same time, Samis (Lapps) appeared several times on the pages of Hungarian literature during the 19th century. The issue of the Sami-Hungarian language relations dividede researchers and the public opinion. Already from the 1800s, many people questioned the relations of the two peoples, or expressed their criticism of the Sami culture. Others ignored the theory on the relation between the two nations. At the same time, another line tried to make the Lapps part of the origin history. The development of an academic position took place in the second half of the 19th century. The field research started only during the last quarter of the 19th century. This process led to recognition of the values of the Sami culture, and their closeness to nature. The case of Sami-Hungarian relations meant a break in Hungarian identity (first period), and it also brought continuity with reframed identity issues (continuity). The Finno-Ugric theory previously associated with the politics of the Habsburg rule, the Finno-Ugric relations (especially with Finland), reached their peak between the two world wars. However, building links with the Samis (as a non state actor) has never been a major focus. The transnational relations of Samis aimed at other indigenous peoples, especially in the Arctic region and North America.

Andrea Gyuricza

The National Casino: Its history, library, members and future

The cultural heritage

Recently, cultural heritage has gradually become a key concept of Western European cultural policy and has become a part of our daily lives. The concept has been the subject of scholarly debates since the early 1980s. Slightly late in Hungary, it assumed a similar role in political dialogues just as in Western Europe with the establishment of the Ministry of National Cultural Heritage (1998). Conferences were already organized around the concept of heritage in the early 2000s.[1]

The national interpretation of the concept of heritage started with the French Revolution, while the concept itself was coined by Édouard Pommier in 1790.[2]

Until the 1960scultural heritage was limited to historical monuments, and the judgement passed (ie. whether a building is part of our cultural heritage or not) was based on the age of the monument. Then the concept expanded to encompass architectural heritage, and in the 1970s ultural heritage started to be xplained in terms ofcollective memory, which also increased the number of conservation groups.

In France, the 1979 Law on Archives mentioned the word „heritage" for the first time. The concept was specified by the Council of Europe in a Congress of 1985, but the concept of a common European heritage had already been defined in 1949. In 1994, the Congress of European Local and Regional Activities laid down the principles of defining and preserving local and regional cultural heritage.[3] Thanks to the aforementioned, and especially the UNESCO World Heritage Centre, cultural heritage has become an organizing principle for communities all over the world, from the smallest rural villages to humanity as a whole, and seems legit to represent the identity of these communities.

Cultural heritage is a collection of objects (or intangible objects expressed by objects) of importance to the community.[4] The objects are collected, explored, preserved and made available to the community by designated institutions. In this way, objects are expanded by the processor's interpretation, become one with memory, and heritage and memory must be interpreted together. Both concepts are part of identity and must be sought, preserved and rediscovered.

[1] Gábor Sonkoly, „A kulturális örökség fogalmának értelmezései és alkalmazási szintjei", *Regio* 11, 4. sz. (2000): 45–66, 45.
[2] Uo., 46; Péter Erdősi and Gábor Sonkoly, „A kultúra melankóliája: A kulturális örökség fogalmának megjelenése", *Valóság*, (2005/6): 73–90, 74.
[3] Erdősi and Sonkoly, „A kultúra melankóliája…", 75.
[4] Sonkoly, „A kulturális örökség…", 46–47.

The two concepts are linked to a third one, to the concept of history, but heritage is not the same as the past or history. Only a selected and interpreted part of the past can become part of history. Heritage, however, is the result of the transformation of a memorable past.[5] Cultural heritage can be realized on many levels, including local, regional, national and supranational. At different levels, heritage is realized and understood differently. On a national level, cultural heritage means national heritage. You need to determine what makes an object worthy of being taken on by a larger community.

One such local or national cultural heritage is the National Casino (NC). The Casino is a local heritage of the Hungarian Academy of Sciences, but is also an outstanding national heritage for our country.

Therefore, the exploration of the history and significance of the National Casino cannot be delayed further. Archival materials are incomplete, but they still fill the gaps in the timeline that emerges from existing literature.

Over the past decade, there has been increasing research into the history of nation-building, forms of national consciousness.Hungarian research, however, is characterized by a duality: ont he one hand, no (or little) basic research has been done into the topic; on the other, the reception of European and global theory has begun. Following these patterns, a series of theoretical studies have yielded results.

The nearly 200-year-old Hungarian Academy of Sciences Library and Information Centre is an outstanding centre and a source of scientific life in Hungary. Its range of tasks and tools continues to expand even today, changing in line with the challenges of our times. Besides the collecting, systematizing and making available the most recent knowledge, the processing and digital reconstruction of the museum-specific parts of cultural and historical heritage is continuous. One of the most noteworthy collections in this institution is the library of the National Casino, which was disbanded in the last century.

István Széchenyi and the National Casino

Hungarian people have a very rugged history. This past has served as a motivation for everybody who wanted to change the fate of Hungary. In this aspect there was a very important period of our history when the changes started. It was the Hungarian Reform Era (19th-century) and one of the most determinative personalities was Count István Széchenyi. He represented the awakening of the Hungarian national identity and introduced a lot of important reforms, which lead to progress.

At the beginning of the 19th century, German was the language of urban dwellers, and the Hungarian language was mainly used in country houses in the villages, which meant that the different social classes lived in isolation. István Széchenyi tried to remedy this situation when he spoke in favor of the Hungarian language at the Diet in 1825-27, at the session of 3 November, 1825. This was the period when Pest started to develop (overtaking Bratislava)., Széchenyi recognized this, and his main reform ideas originated from this period. He planned to develop the capital and the whole country. The population of Pest grew, and public life, politics and culture began to develop.

[5] Erdősi and Sonkoly, „A kultúra melankóliája…", 79–80.

One of his great achievements was the foundation of the National Casino Association in 1827. Its original name was Casino of Pest till 1830. During its nearly 120 years of existence, it was an integral part of Hungarian public life and culture. The National Casino established its own library to serve its members. Books were collected from various disciplines and countries. The methodically collected and systematically arranged library exceeded the country's public libraries both in qualitaty and quantity.

Széchenyi's visions were to create a civil society in Budapest, modernize Hungary, support economic modernization, and consolidate Hungarian as an official language instead of Latin. Széchenyi's reforms spread to many areas of life, he organized railroads, public horse races, Danube steamboats, and the first permanent bridge linking Buda and Pest (Chain Bridge)[6]. He also supported cultural initiatives. His momentous decision to donate one year's income in order to contribute to the establishment of the Hungarian Academy of Sciences (1825) traditionally marks the beginning of the Reform Era. We consider him as "the greatest Hungarian" for his actions, views and achievements. Széchenyi was concerned about the future of Hungary and he had a fear of the impending death of the nation.

He studied club life during his stay abroad and he considered to set up a constantly running casino (not just during the parliamentary term), which would serve as a public forum for the Hungarian nobility. The opening ceremony of the National Casino (Figure 1.[7]) took place on 20 August 1827.[8] Széchenyi's aimed to construct a distinctive, ornate public building in our country, where the prominent and better educated, intelligent men, from every class of society can meet each other for a conversation or can read a variety of political newspapers and useful economic, scientific and artistic monthly writings. In this place they can have fun in their leisure time and can also dine in a restaurant.[9] With the foundation of the Casino he inspired a nation-wide trend for the liberal Hungarian nobility to create a civil society, to establish casinos in the countryside, in the big cities across the country and also in Transylvania. The Habsburgs watched this movement very carefully, since casinos started to play a central role in Hungarian public life during the Reform Era. Most of the casinos served the purposes of gathering and socializing for nobles and commoners.

1. Figure:
The building of the National Casino

Around 1831 the casinos multiplied spectacularly. In 1833 the literature already mentioned 24 Hungarian, 25 Transylvanian and some other casinos.[10] The urge to establish casinos reached its climax around 1837/1838. In 1837 10 new casinos were

[6] Mihály Ilk, *A Nemzeti Casino százéves története: 1827–1926* (Budapest: Franklin, 1927), 4.
[7] The source of the picture: http://ybl.bparchiv.hu/osszkep-kossuth-lajos-utcabol (accessed 10. 09. 2019)
[8] Zoltán Simon, „A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó", *Sic Itur Ad Astra* 12, 3. sz. (2000): 11–46, 22.
[9] Ilk, *A Nemzeti Casino…*, 8–9.
[10] Simon, „A reformkori magyar…", 23–24.

created in the countryside. The second half of the 1840s saw the number of casinos stagnate.[11]

At the beginning, the association had 175 shareholders, and a committee was set up to lay the foundations and deal with the affairs of the association. Through members and purchases, the building of the Casino was furnished and supplied with silverware, glasses and otherthings. From different parts of the country, wines of the best quality came to NC's cellar to be sold. The Casino wanted to increase the reputation and commercial turnover of Hungarian wines abroad too.[12]

The Casino had restaurant workers, a court master, a gatekeeper, two male servants, and a heater. 18 different domestic and foreign papers and journals were ordered. Every Sunday, in the salon of the NC, music and games were played, this was remarkable because the musical life of Pest began to develop only in 1833.[13]

The National Casino soon became an unofficial parliament, where the Hungarian elites could discuss current issues. However, politics were banned. The Board of Directors of the Casino were consistently against any political activity. This is also proved by the case of Lajos Kossuth, who asked to be admitted to the association in 1836, he wanted to use its newspapers and beautiful library. Széchenyi personally asked the new candidate to withdraw his application, fearing that the Vienna court would consider it a political move. Kossuth retired.

According to a confidential warning from 1832, the casino is considered a thorn in the flesh in Vienna,being the center of liberalism and Hungarians.[14]

The founders wanted only a place to make class divisions between nobles and the bourgeois elite disappear, where they can meet and smoke and read together conveniently, without restraint. The casino attracted members from the most prominent Hungarian families. It was opened to worthy strangers as well. The National Casino turned into the most fashionable club in this era. (Figure 2.[15])

From 1835, the members were obliged to sign a declaration of testament. The text was drafted by Széchenyi, and it declared that the members have to mention the National Casino in their wills and leave it a small amount. Many people signed the declaration on the premises, and their names were read out at the general meetings year after year.

2. Figure: The hall of the Casino

[11] Simon, „A reformkori magyar…", 26.
[12] Ilk, *A Nemzeti Casino*…, 10.
[13] Ilk, *A Nemzeti Casino*…, 17.
[14] József Bölönyi, „A nemzeti casinóról", *História* (1994/ 9–10): 19–21, 19.
[15] The source of the picture, http://ybl.bparchiv.hu/nemzeti-kaszino-nagyterme-0 (accessed 10.09.2019)

In 1848, Széchenyi chaired the general assembly, where the members saw him at the headquarters for the last time, though in 1856, he sent an ornate chess game from the Döbling sanatorium.[16] István Széchenyi shot himself on 8 April 1860.

In his testament, István Széchenyi bequeathed a golden cup to the Casino, and requested to organize the shareholder's dinner each year, where the members were supposed to empty the cup to his honor which was filled with the best of the wines at that time.

A few years after his death, the golden goblet was delivered to the Casino by the inheritors. In 1861, the General Assembly resolved to hold a feast every year in memory of Széchenyi, where the speaker holds the cup in his hand. This was the Széchenyi feast, held every year during the operation of the association (with the exception of the war years).[17]

The first such feast was held on 4 February 1864, with a memorial speech by Baron Béla Wenckheim. Commemorative speeches were published in the Casino Yearbook in 1901, then published year after year in the Yearbook. The Széchenyi memorial speeches from 1864 to 1944 were held 50 times by aristocrats and 29 times by non-aristocrats.[18]

The Casino helped domestic charities and cultural institutions, and organized a number of humanitarian gatherings. In 1922 the Széchenyi Fund was established and 250 million crowns were collected in 5 years.[19]

Fundamental Rules[20]

Each year, the National Casino has issued its current statutes, policies and the names of its members.[21] According to the articles, the Casino is a forum where well-behaved people can converse pleasantly with each other.[22] Their main topics of discussion are science, economics and commerce, books and newspapers, but gambling is excluded.

The National Casino was not an exclusive club. The members of the Casino included historical names, officials, magistrates, lawyers, doctors, scientists, writers, merchants, pharmacists.[23] However, most of the members were from an aristocratic family, not only they formed the association. In the 20th century, non-aristocratic people were also present at a higher percentage among the newcomers, especially since almost all of the noble families had already been represented.

At the beginning one could become a member on condition of simply paying the membership fee. A membership was optional for any Hungarian or Transylvanian men or foreign people - soldiers, scientists, artists, hopeful young men - but

[16] Ilk, *A Nemzeti Casino*…, 31–32.
[17] Uo., 39–40.
[18] Bölönyi, „A nemzeti casinóról…", 20.
[19] Ilk, *A Nemzeti Casino*…, 43.
[20] This chapter based on: *A pesti casino tagjainak a.b.c. szerint való feljegyzése és annak alapjai, 1828* (Pest: Trattner), 1828; *A nemzeti casino alapszabályai, 1895* (Budapest: Franklin, 1895), and *A nemzeti casino alapszabályai és házirendje: 1923* (Budapest, Pallas, 1923).
[21] All of the Yearbooks are online available in the REAL repository of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences:
http://real-j.mtak.hu/view/journal/A_Nemzeti_Casino_=E9vk=F6nyve.html (accessed 10. 09. 2019)
[22] *A pesti casino tagjainak*…, 33.
[23] Ilk, *A Nemzeti Casino*…, 11.

they could only registerin the book of Strangers, and were allowed to enter the club premises if thex had been recommended by another member. The association was created making use of its members' investments, so the first signers became shareholders of the company, so they could visit the Casino for free until the end of their lives.[24]

Over the years, the rules changed, they got stricter. After a while, it was necessary to recruit new membersIf the membership expired, it could be renewed, it could be taken, or it could last a lifetime by the memeber paying a certain amount.

Initially, the Annual General Meeting was held twice a year, at the beginning and in the middle of the year. After the first few years it was always on the last Sunday in January. On these occasions the regulations required to elect the Chairman of the General Assembly, the members of the Board of Directors and the members of the Council. The General Assembly also had the task of presenting status reports, approvals, approving the cost appropriation or discussion of motions for development, acquisitions, and changing of the statutes. In urgent cases, the assembly could convene an extraordinary general assembly. The General Assembly made decisions by majority rule..

The task of the Council was to administer the Casino, to appoint and dismiss staff, determine the the amount ofmoney paid to the staff, to manage current affairs, check the payment of membership fees, create and modify policies, discuss the recruitment of new members.

The Board of Directors consisted of 3 members and carried out executive tasks. It worked out the budget for the next year, represented the assembly, implemented the resolutions of the General Assembly and the Council. The cashier managed the Casino's assets under the supervision of the Directors and the Council. According to the election order, even in the early years, out of 24 members of the committee one third of the members of the council were replaced by new members each year. One member from the Board of Directors qresigned each year and a new one was elected for 3 years.

Strict rules governed the operation of the Casino, concerning especially membership fees and card games, e.g. if somebody didn't repay the debts of the game within the given deadline, they could be excluded from the association.

Casino facilities such as the lounge, reading room, game room and restaurant were only used for designated purposes. The library's documents - books, journals, newspapers, maps, other forms - could only be used locally, in the reading and game room, it was forbidden to dine in the reading room and everyone was supposed to stay silent. Outside the restaurant, food was served solely after 10 pm. The rooms were open from 11 a.m. to 5 a.m the next morning.

The Council also set up several committees for supervising the various tasks: a financial committee (7 members), a game committee (9 members), an art committee (7 members) and a library committee (17 members).

The assets of the National Casino were indivisible: neither shareholders nor members of the association, nor their heirs, could hold any rights. If the dissolution of the club is unavoidable, for unforeseen extraordinary causes or events, all of its assets, as an indivisible foundation, should devolve to the Hungarian Academy of Sciences or to a Hungarian scientific institute of similar nature.[25]

[24] Simon, „A reformkori magyar…", 19.
[25] *A nemzeti casino alapszabályai: 1895…*, 24.

In cases where the Casino overrode its purpose set out in the statutes and did not comply with its procedures, exceeded its powers, acted as antagonist, committed a serious offense against public security and public order or threatened the interests of the members, the Minister of the Interior could order an investigation, its operation could be suspended and it could be permanently dissolved.[26]

The Library of the Casino

3. Figure: The library of the Casino

When Széchenyi established the Casino in 1827, he offered his own collection to the library of the association (Figure 3.[27]). His donation contained 338 books, and the members of the Casino collected 250 volumes more at the start. Seven years later, in 1834 the library owned 3000 volumes already. Most of the works were written in foreign languages.[28] In the next decades the library acquisited more and more Hungarian works. The Casino helped spreadi Hungarian literature in the countryside.

The library wasn't open for the public, only the members could use it and only locally. The collection contained books, newspapers, journals, magazines, maps and other printed matters. Most of the members donated books for the library. The main donors of the library were Count Aurél Dessewffy, Antal Tasner, Ignácz Láng, Bernát F. Weisz, Ferenc Szilágyi, János Török.

The Library Committee ordered regular registration of the library from 1838 and set out the principles for growth and maintenance in 1840.

[26] *A nemzeti casino alapszabályai és házirendje: 1923…*, 12.
[27] The source of the picture: http://ybl.bparchiv.hu/nemzeti-kaszino-konyvtara (accessed 10. 09. 2019).
[28] Simon, „A reformkori magyar…", 42.

In the National Casino, the library consisted of one big hall, three rooms and one reading room (Figure 4.[29]). The books were in the hall, the journals and newspapers were in the rooms. Several library catalogues facilitated its use:

- an alphabetical card catalogue (1873)
- a topic-based card catalogue (1873)
- an index in which books and new purchases werelisted in alphabetical order
- and a printed catalogue (1852)[30].

4. Figure: The reading room

In 1834 the librarian, Mihály Antal created the first inventory list with 673 works, nearly 3,000 volumes of books, newspapers and periodicals.[31] The dedicated librarians padi careful attention to the library, kept it and managed it, they tried to meet the needs of library science and bibliography and the institute's traditions alike. There was an official librarian that systematically arranged, maintained the collection and documented the events. Albert Pákh published the catalogue of the collection in 1852, László Szalay carried out the organization of the library, Lőrinc Tóth made proposals for the organization of the library. Ferenc Toldy provided the opportunity for professional development and published a study about the library in the „Új Magyar Múzeum" in 1850, while Ferdinand Barna applied the system of the Royal State Library of Munich to the collection. György Urházy was the last regular librarian. From the 1880s on, there was no separate librarian, but the duties of the secretary, the cashier, and the librarian were carried out byone person. At that time the library consisted of 19.000 volumes.[32]

The library used the Munich bibliographic and library classification model. The books were classified in 10 different fields, and in these fields the Hungarian, the Hungary-related and the foreign-language works were grouped separately. The classification system of the library was the following in 1852[33]:

I. History of Literature, Mavens (Art Critic), Linguistics, Bibliogr aphy, Dictionaries, Encyclopedias
II. Classics, Literature, Art, Antiques
III . Philosophy, Education, Schooling, Religion, Church, Mythology

[29] The source of the picture: http://ybl.bparchiv.hu/nemzeti-kaszino-olvasoszobaja-0 (accessed 10. 09. 2019)
[30] János Csontosi, „Emlékirat a Nemzeti Casino könyvtáráról", *Magyar Könyvszemle* 12 (1887): 117–130, 124.
[31] Aladár György, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben* (Budapest: Athenaeum, 1886), 68.
[32] Csontosi, „Emlékirat a Nemzeti…", 119.
[33] Albert Pákh, *Kalauz a' Nemzeti Casino könyvtárához* (Pest: Trattner, 1852), 259–313.

IV. History, Life Writing, Memorials, Diploma Lore, Coin Lore, Coat of Arms Lore, Genealogy
V. Geography, Statistics, Travel, Place Drawings, Folk Description, Guides
VI. Politics, State Science, Public Life, Society, Law and Legal Science, Criminal Law
VII. National Economy, Finance, Industry, Commerce, Transport
VIII. Natural Sciences, Medicine, Veterinary Medicine, Agriculture, Agriculture, Animal Husbandry, Forestry, Hunting, Horticulture
IX. Mathematics, Astronomy, Architecture, Handicrafts, Military Science
X. Mixed

The collection contained a large number of books classified as Hungarian literature, Hungarian history, Hungarian scientific literature, most of Hungarian music, and all publications of the Hungarian Academy of Sciences and the Kisfaludy Society. It was considered the oldest and most prestigious library in the country in the 1880s.[34]

The number of literary works was relatively limited in the library. There were no rarities among them, but there were high-quality works that were not available to everybody because of their high value. A speciality was, for example, the Basle edition of Calepinus's Dictionary from 1605.[35] In 1884, 1800 members used the library locally, they read 3210 volumes. The collection contained 13 manuscripts, two old Hungarian documents before 1711, 400 maps, 1 globe and an old painting.[36]

At the proposal of the Library Committee, the National Casino's Board of Directors ordered the restoration and furnishing of the library from the 1886 budget. Also in the summer of this year, the hall was made higher, the ceiling and the floor were replaced, the windows were restored, all four walls were furnished with new ornate furnishings. As a result of the renovations, it became the most decorative and most impressive salon library of the capital, it got wall-to-wall, floor-to-ceiling, semi-glazed lockable doors, and open shelves.[37]

From a historical point of view terrible disasters hit the country and the nation whichaffected the association as well: firstly the Hungarian Revolution of 1848 and the ensuing Hungarian War of Independence, later the First World War and the Treaty of Trianon in 1920, and finally the Second World War. In these terrible and

5. Figure: A damaged book

6. Figure: A damaged book with bullet

[34] György, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai*…, 69.
[35] Ilk, *A Nemzeti Casino*…, 26–27.
[36] György, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai*…, 70.
[37] Csontosi, „Emlékirat a Nemzeti…", 129–130.

difficult periods the National Casino was working continuously. After the historical disasters it stood up again and again. Support was given to his members.

The library of the National Casino had nearly 40.000 books before the Second World War. The leaders and the members tried to protect the property of the association, when they sensed danger, but after the War they were unable to recover the collection. (Figure 5-6.[38])

The end of the Casino

The Minister of Interior of Hungary dissolved the National Casino with a decree in the year 1945, because it proved to be a legal person contrary to the interests of the state.[39] According to the association's statutes, the Hungarian Academy of Sciences inherited all assets of the Casino in case of dissolution.

Subsequently, the capital began inventing and seizing the assets of the National Casino. As soon as the Academy became aware of what was happening, they announced their claim to their legacy and signaled their cooperation and support during the salvage. It happened in October 1945 when in the National Casino headquartersthe representative of the Hungarian Academy of Sciences acting met the capital's representative.

At this time, the National Casino owned the following items:[40]

- two buildings that were subjected to serious bomb attacks in the war;
- movable objects (the members of the Casino tried to rescue these to the countryside before the war, but unfortunately most of them were destroyed);
- some hunting trophies (the Academy gave these to the Natural History Museum as an eternal deposit);
- the catalogues and indexes of the Casino (we have never seen them anymore).

All the documentation of the association and the library was destroyed. The library was in one of the bombed buildings, onthe second floor[41] (Figure 7).[42] 20–23.000 books were immediately transferred to the Library of the University (October 1945), which were later transported to the building of the Academy (June 1947). The rest 6–10.000 books stayed in the bombed building for more than half a year and were then transported to the building of the Academy (May

7. Figure: The building in the end

[38] Pictures from the books are the author's own recordings.
[39] Ügyészi jelentés: [manuscript] [Budapest]: MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 1945, RAL 234/1945.
[40] Uo.
[41] János Melich and István Nyireö, Jelentés a Nemzeti Casino könyvtárával kapcsolatos dolgokról [manuscript], Budapest, MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 1946, ad 274/1946.
[42] The source of the picture: http://ybl.bparchiv.hu/osszkep-romos-epuletrol-kossuth-lajos-utca-egyik-tulso-hazabol (accessed 10. 09. 2019).

1946). The more valuable books were hidden before the war in the cellar of the Parliament, where the enemy soldiers burned them.

The numbers of the books differ from each other in the various written sources and documents. Fortunately, there is a detailed account of the events following the dissolution, but unfortunately we have little information about the events of the next decades.

The "bringing home" (ie. to the Academy) of NC's books that were either at the headquarters or in the University Library failed several times. Finally, in May 1946, the books were transported from the NC headquarters to the street in a few days, then transported by car to the Vörösmarty Room with the help of high school students, construction workers and a couple of officers, and with the help of a construction contractor's truck. The bookshelves from the ruined building were transported to the Academy's Vigyázó Room a few weeks later. High school students and other contributors received nearly 262 volumes of academic publications as awards.[43]

In June 1947, the Academy's Vörösmarty Room and Vigyázó Room were prepared for the transfer of the NC book stock remaining in the University Library. The University Library's deputy officers dumped the books into the garage, and the University Press truck transported them to the Academy. On one occasion, the Academy's deputy officers were driving a University Press truck toward the University, a full-speed bus ran into them and pushed the car ahead of them for a few meters. The transport company reimbursed the damage to the University Press. The officers were slightly injured and the truck was injured. Finally, they reached the end of the work after 14 rounds.[44]

After the dissolution it was noted that the following items were transferred from the library building:[45]

- an alphabetical index to the library, until 1943, in 4 volumes
- the class catalogs of the Casino, in 13 volumes (the catalogs of two classes were missing at this time)
- the book of the names of the Casino and the book of the strangers
- as well as other objects.

We have not found the class catalogs and inventory books yet. Other objects included a globe from the 1830s and seven African and Hungarian trophies. On 1 August 1947, trophies were handed over to the Library of the Hungarian Academy of Sciences as an eternal deposit to the Natural History Museum, to protect them from the danger of being ruined.[46] During this research, we contacted the Natural History Museum, where we were informed that unfortunately, during the 1956 events, fire struck their building, so many works were destroyed. However, during the itemized search, they found five hunting trophies, which are still part of their stock in an undamaged state.

[43] Melich and Nyireö, Jelentés a Nemzeti Casino könyvtárával…
[44] Uo.
[45] János Nyireö, Pro memoria, [manuscript], Budapest, MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 1946, K 829: 282/1946.
[46] János Melich, [Levél az Elnök Urnak], [manuscript], Budapest MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 1947, RAL 362/1947.

The more precious pieces of furniture were taken to the Prime Minister's Office, some to the English Committee in the Park Club, and some to the Russian headquarters. The items of equipment probably were taken to the restaurant in the headquarters.[47]

The Casino owned a lot of other works (paintings, maps, furniture), but unfortunately there isn't any information about where they are. Some of them were rescued to the countryside, some of them remained in the ruined building, but most of them were probably destroyed.

The members of the Casino[48]

In 1828, the National Casino had 201 members, and before the dissolution of the association, in 1944, it had 529 members. The lowest number was in the years following the Revolution and the War of Independence in 1848. In 1875 (783 members) and in 1923 (791 members) the Casino had the highest numbers of members . The Revolution and the War of Independence had a negative impact on the association and its members. The Trianon border changes did not affect the headcount, but rather the lives and thinking of the members. Perhaps it was this terrible trauma and the sadness of the nation that kept the members together to try and find a solution to the situation together.

8. Figure: The numbers of members in the Casino 1828–1944

In 1828 the distribution of the 201 members was as follows:

- earls: 89 members (44%)
- barons: 26 members (13%)
- princes: 6 members (3%)
- others: 80 members (40%)

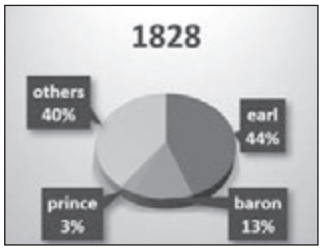

9. Figure: Members in 1828

[47] Ügyészi jelentés: [manuscript]…
[48] The source of the numbers is the yearbooks of the National Casino.

After 50 years, in 1888 the distribution of the 732 members was as follows:

- earls: 251 members (34%)
- barons: 98 members (14%)
- princes: 22 members (3%)
- others: 361 members (49%)

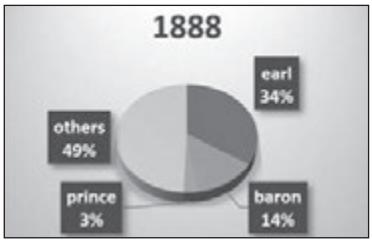

10. Figure: Members in 1888

For more than a century, the: casino defined the life of the Hungarian social elite, and signaled its change in one of the most reliable ways. The social circle did not become a melting pot of society as a whole, but on the contrary: consciously sought to unite the social elite, and to educate and integrate non-aristocratic groups of great importance, thereby ensuring the controlled nature of such integration – pervading the whole era – and the survival of the aristocracy. The social elite in the Reform Era was still the same as the economic and political elite, but this changed in the second half of the century, as evidenced by the changes in the social composition of the Casino, and by the emergence of stand-alone casinos founded by the rising social strata.[49]

The National Casino in the Library of the Hungarian Academy of Sciences

Now the library of the National Casino is part of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences' collection. We had had to wait for a long time process them but in the end of 2014 we started to explore this collection. It means nearly 20.000 books, but we don't know the exact numbers, as the work has not been finished. The Hungarian Academy of Sciences asked me to research and catalogue the remaining collection of the National Casino.

At the end of the last century a calculation was made. According to this, we have 13.000 books and 6.770 journals and magazines (around 450 titles). There are nearly 6.000 book records in the Aleph catalogue of our library at the moment in MARC21 format. About 4.000 of them are Hungarian documents, the rest is German, French, English, Latin or Italian materials. Most of these books were published in the 19th century or in the first part of the 20th century. The number of the old or rare books is more than 800 volumes. The first phase was the cataloguing of the Hungarian books, this work has been finished. The descriptions are based on the processing criteria for old books, enforcing the standards of our libraryand also applying the MARC21 standard.

We clean the books, catalogue them, digitize their title page and table of contents, attach them to the descriptions in the catalog and assign a new storage number to the works. When the reader finds the work in our catalogue, he will immediately see the title page and its table of contents, so he can more easily decide if he needs the book, thus protecting the condition of the books.

[49] Simon, „A reformkori magyar…", 43.

11. Figure: Stamp of the NC

Parallel with the processing of the books, a research into the Casino's history and the remaining documents has also started. We found some documents, from which we learned that the Library of the Academy lent 2001 old books to the Hungarian National Museum in August 1991 for the Széchényi memorial exhibition (the memorial room commemorates Ferenc Széchényi, the father of István Széchenyi). When selecting the books, their binding and the condition they were in played a role. This part of the collection has also been catalogued. The work was done separately with books and periodicals, half of the exhibited materials was books and the other half was periodicals. Since then, we changed the books to periodicals in the Széchényi Hall of the Museum. Now the library of the Academy lent 2500 volumes of journals to the Hungarian National Museum. Every year we make a new agreement with the Library of the Museum, to keep the books on exhibition as long as both parties support this.

The collection of the National Casino is in one of external warehouse sections of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences in Törökbálint, we didn't merge it with the main collection. These volumes are very dusty, damaged and musty. Some of these have been shot through or contain bullets. Readers have limited access to this collection, but if they ask for a book, and we haven't got it in our own collection and if the physical conditionsof the book allow it, the readers can get the NC book. Most of the books have half-leader or canvas binding, in the same style. Some books have the "N.C." monogram or the "National Casino" label on the binding or spine. A seal (Figure 8.) and an ex libris (Figure 9.) can be found in every volume of the National Casino. Up until now now we have found 6 different types of NC stamps in the books. Many volumes are in need of restoration. The condition of leather bookbindings is critical because of the time that has passed.

Many volumes came from the same bookbinder's workshop, as evidenced by the dry stamps at the end of the book, which read: „Molnár Mihály ezelőtt Bóka L. könyvkötő Budapesten".

12. Figure: Ex libris

The present and future of the library of the Casino

Until now more than half of the collection has been recorded in the Aleph electronic catalogue, in MARC 21 format. Besides this work, we have started to research the history of the Casino, its members and its library.

This collection is very important to the Hungarian Academy of Sciences and also to its library. As soon as we finish the processing of the books, we will start the statistical research of the collection.

Today, all volumes of the National Casino Yearbooks are available online through the REAL repository. The digitized booklets are the property of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, the Budapest Collection of the Metropolitan Ervin Szabó Library, the Library of the Eötvös Loránd University and the National Széchényi Library. This opportunity provides a basis for further research, there are many unexplored details still in these documents.

Our library bought a new book cleaning machine a few years ago. OUR old books collection is rather dusty. This new machine is used by our warehouse staff to clean the NC books before we start the cataloging. This year we asked a company to disinfect the cataloged part of the collection, which is accessible to readers with permission. They disinfection of the 48 shelf meters (about 6000 pieces) of books was carried out by the company, Pre-Con Ltd, using a humidification process and formalin ultrasound.

The event, The Night of Museums 2018 was organized around the theme of the National Casino. An exhibition and lectures were organized, a casino room had been furnished and equipped, and our guests had the oppotunity to try on contemporary clothes. This way our visitors could gain insight into the world of the National Casino. Some magnets had been made using the Ex libris and the Stamp of the Casino too, as a gift for the visitors. The event was a great success, we had more visitors than in the previous two years together. We received a lot of positive feedback from both professionals and visitors.

We would like to introduce the National Casino and its Library to as many people as possible. This collection is outstanding even today.

The expected result of the research of the National Casino Association, the exploration of the library and the detailed knowledge of the era will be a monograph which can serve as a basis for understanding the operating mechanisms of the Hungarian casino movement and for modelling of Hungary becoming a nation.

The results may provide a basis for further research. A summary of the history of the library is important for further research on the history of libraries, leadership, and culture. Aggregating and categorizing the data revealed in the descriptions may be suitable for use in writing worky dealing with publication history, print history, press history, or binding analysis. The results of the examination of archival data may result in contact history research. However, the most extensive research on archival and library material can show how the readership of the nobility and the civic society was formed in Hungary through the activities of the NC, and how the Casino shaped the political opinion of the public.

ABSTRACT

The National Casino: Its history, library, members and future

The National Casino Association was founded in 1827 by István Széchenyi. During its nearly 120 years of existence, it was an integral part of the Hungarian public life and culture. The National Casino established its own library for its members. The methodically collected and systematized library exceeded the country's public libraries qualitatively and quantitatively as well. The collection contained books, newspapers, journals, magazines, maps and other printed matters. Most of the members donated books to the library. In the 19th-century there was always an official librarian who systematized, maintained the collection and documented the events.

The library of the National Casino had nearly 40.000 books before the Second World War. The leaders and the members tried to protect the property of the association, when they sensed danger, but after the Second World War they were unable to recover the collection

The Hungarian Minister of Interior dissolved the National Casino with a decree in the year 1945, because it proved to be a legal person contrary to the interests of the state. According to the association's statutes, the Hungarian Academy of Sciences inherits all assets of the Casino in case of dissolution. And so it happened, now the library of the National Casino is part of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences' collection. We had to wait for a long time for the opportunity to process the collection. We talk about nearly 20.000 books, but the processing hasn't been finished yet, so we don't know the exact number.

This collection is very important to the Hungarian Academy of Sciences and also to its library, it is an important part of the Hungarian cultural heritage. Our library must manage, maintain and present it to the community. Our task is to preserve the memory of Széchenyi and the Casino, for example to hold presentations and exhibitions about the results of our Casino's research.

Dóra Czeferner

Innovation, Tradition und Wissenstransfer in den österreich-ungarischen Frauenorganisationen

„Der häusliche Apfelstrudel, so hiess es, genüge der Frau nicht mehr, sie verlangen nach dem Strudel des öffentlichen Lebens."[1] – Die Erinnerungen von einer unbekannten Schriftstellerin (oder vielleicht Käthe Braun-Präger) an Auguste Fickert,[2] Leiterin der österreichischen linksgerichteten bürgerlichen Frauenbewegung, illustrieren die Situation und die Bedürfnisse um die Jahrhundertwende lebenden Frauen sehr plastisch. Susan Zimmermann, namhafte Forscherin der zeitgenössischen Frauenorganisationen, behauptet, dass nicht nur die Industrialisierung und die Revolutionen (die Französische Revolution, die Epoche des Vormärz usw.), sondern auch die Erschaffung der bürgerlichen Öffentlichkeit eine bedeutende Rolle in der Entwicklung der zeitgenössischen Frauenbewegung(en) spielten.[3] An dieser Stelle muss betont werden, dass dies sowohl für die internationalen Organisationen als auch an die wachsenden nationalen und lokalen Frauenvereine gilt.

Trotz der rasanten gesellschaftlichen und ökonomischen Veränderungen blieb die Lage der Frauen während der ersten und in vielen Aspekten sogar während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts relativ statisch. Der Kampf um die Gleichberechtigung des schwachen Geschlechtes in den mitteleuropäischen Staaten – die man keineswegs als Massenphänomen bezeichnen kann – beschleunigte sich zusammen mit anderen verschiedenen Reformbewegungen in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts.

Die wichtigsten Zielsetzungen dieser Bestrebungen waren meines Erachtens folgende: das Problem der Demokratie bzw. der Ausdehnung des Wahlrechts, die soziale Frage und die Begründung der Wohlfahrtstaaten des 20. Jahrhunderts[4] und die Frauenfrage. In diesem Beitrag geht es nur um die Frauenfrage bzw. die Rolle und die

[1] Nachlass Fickert. Österreichische Nationalbibliothek Musiksammlung. F. 34. Fickert. 361–365 (in weiterem: NF ÖNB M).

[2] Angaben zu ihrer Biographie siehe später.

[3] Susan Zimmermann, „Jenseits von Ost und West: Entwicklungswege zentral-osteuropäischer Frauenbewegungen in transnationalen Kontext", in *Geschlecht, Gesellschaft. Gender Studies zwischen Ost und West*, Hg. Alice Pechrigg and Marlen Bidwell-Steiner, 119–147 (Wien: Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur, 2003); vgl. Dóra Czeferner, „In Korrespondenz: Frauenvereine in Österreich-Ungarn", *Fernetzt, Junges Forschungsnetzwerk Frauen- und Geschlechtergeschichte*, 2018. 11. 29. doi: https://www.univie.ac.at/fernetzt/korrespondenz/ .

[4] Für den Ausbau der Wohlfahrtsstaaten s. Christoph Sachsse, „Social Mothers: The Bourgeois Woman's Movement and German Welfare-State Formation: 1890–1929", in *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*, eds. Seth Koven and Sonya Michel (New York–London: Routledge, 1993); Susan Zimmermann, *Divide, Provide, and Rule: An Integrative History of Poverty Policy, Social Policy, and Social Reform in Hungary under the Habsburg Monarchy* (Budapest–New York: CEU Press, 2011).

Tätigkeit der bürgerlichen feministischen Frauenorganisationen in nationalen und transnationalen Kontext.

Es muss auch betont werden, dass diese Organisationen keinesfalls in „luftleeren Räumen" existierten, neben den bürgerlichen feministischen Vereinen kämpften um die Gleichberechtigung der Frauen auch die sozialdemokratischen bzw. proletarischen sowie die christlich-sozialistischen Frauenorganisationen. Obwohl die Zielsetzungen der drei Tendenzen oft ähnlich waren, ihre Mittel um ihre Ziele zu realisieren waren ziemlich unterschiedlich. In diesem Beitrag werde ich mich ausschließlich mit den bürgerlichen feministischen Tendenzen beschäftigen, auf die weiteren zwei Richtungen werde ich nur ansatzweise hinweisen.

Relevanz des Themas und Forschungsstand in Ungarn

Die Tatsache, dass nicht nur Männer, sondern auch Frauen eine bedeutende Rolle in der Gestaltung der Welt spielten, ist seit den 1970-er Jahren nicht nur von der Mehrheit der amerikanischen und westeuropäischen Sozialwissenschaftler erkannt worden.[5] Auch ungarische Forscher haben diesbezüglich den Anschluss an die Welttendenzen gefunden. Unter den Wissenschaftlern, die sich in Ungarn mit diesem Thema beschäftigen – außerhalb der Thematisierung des institutionellen Rahmens der Frauenerziehung und der politischen Partizipation des schwachen Geschlechtes – wurde ab Anfang der 2000-er Jahren die Untersuchung der Tätigkeit der Brot verdienenden Frauen ein immer mehr populäres Forschungsthema.[6] Den weiblichen Rollen und in einen weiteren Sinn der weiblichen Identität wurde weniger Aufmerksamkeit gewidmet. Es ist jeweils wichtig zu betonen, dass die beiden Begriffe keineswegs identisch sind. Die Rollen einer Frau beschreibt nämlich Bereiche des Lebens, in denen die Frau als Akteur auftritt, so z. B. als Ehefrau, Hausfrau oder Mutter. Die modernen Rollen der Frauen sind natürlicherweise unvorstellbar ohne ihre aktive Tätigkeit in der öffentlichen Sphäre der Gesellschaft (z.B. Arbeit, gesellschaftliche Aktivität usw.). So weist der Begriff Rolle in erster Linie auf Tätigkeitsbereiche hin, die von Frauen wahrgenommen werden. Identität hat dagegen eine eher abstrakte Definition. Kollektive weibliche Identität soll als das integrierte Teil der weiblichen Seele definiert sein, die die Frauen durch ihre persönlichen Lebenserfahrungen in sich als Frau

[5] Obwohl die Wirkungen der Annales-Schule ganz kraftvoll in Ungarn waren, wurden die frauengeschichtlichen Forschungen nur mit einer relativ großen Phasenverzögerung – in den 1970-er Jahren – begonnen. Andrea Pető, „Társadalmi nemek és a nők története" in *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Hg. Zsombor Bódy und József Ö. Kovács 514–532 (Budapest: Osiris, 2006), 514.

[6] Über die weibliche Arbeitstätigkeit während des Dualismus wurden in Ungarn nur einige Beiträge und manche Buchkapitel publiziert z. B. Kornélia Burucs, „Nők az egyesületekben", *História* 2, (1993): 15–19.; Dóra Czeferner, „A női munka interpretációja és diskurzusa az osztrák-magyar feminista sajtóban" in *Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika,* Hg. Péter Krisztián Zachar, Modern Minerva könyve 7, 49–151 (Budapest: Heraldika, 2014). Beáta Nagy, „Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében" in *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*., Hg. Miklós Hadas, 155–175 (Budapest: Replika Kör, 1994); Mariann Nagy, „Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában", in *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, Hg. Gábor Gyáni und Nóra Séllei, 205–223. (Debrecen: Csokonai, 2006). Unter den ausländischen Forscherinnen müssen wir Susan Zimmermann hervorheben, die sowohl über den (trans)nationalen Charakter der österreich-ungarischen Frauenbewegungen, als auch den Arbeiterinnenschutz und die sozialpolitischen Entwicklungstendenzen mehrere Beiträge und Bücher veröffentlichte. Zimmermann (2003, 119–147); Zimmermann, (2006, 119–167).

entwickeln.[7] Rolle und Identität haben jedoch miteinander zu tun, indem die Rollen der Frau doch ihre Identität prägen. Bei der Analyse der Entwicklung der Frauenorganisationen kommt beiden eine hohe Relevanz zu.

Sowohl die Geschichte der Frauenbewegung als auch die Erforschung der Gründung, Tätigkeit und Funktionsfähigkeit der Frauenorganisationen während des Dualismus wurden besonders in Ungarn, aber teilweise auch in Österreich und Deutschland vernachlässigt.[8] Die in Ungarn publizierten Bücher behandeln die weibliche Arbeit und die Rolle von Frauenorganisationen während der Zwischenkriegszeit und in den Jahrzehnten des Sozialismus außerordentlich detailliert und fachspezifisch.[9] Das bedeutet – neben den anderen Mangelhaftigkeiten – dass die Geschichte jener Periode der Frauenbewegungen fast völlig unerschlossen blieb, in der die mitteleuropäischen Frauen massenweise für ihre politischen, gesellschaftlichen und ökonomischen Rechte auftraten. Von den drei oben benannten Ländern (Deutschland, Österreich, Ungarn) ist die Situation in Ungarn am ungünstigsten, wo dieses Thema noch ein echtes Forschungsdesiderat bedeutet.[10] Ohne die Kenntnisse dieser sozialgeschichtlich wichtigen Phase sind nicht nur die späteren Entwicklungstendenzen schwer zu verstehen und zu interpretieren, sondern auch ist die Erschließung der transnationalen Frauennetzwerke in den mitteleuropäischen Frauenbewegungen unvorstellbar.

Es ist nämlich offensichtlich, dass man unter den drei Ländern viele ähnliche Aspekte entdecken kann. In erster Linie plane ich zu demonstrieren, dass unter den österreichisch-ungarischen und deutschen Frauenorganisationen – um mit einem modernen Begriff auszudrücken – ein bedeutender Wissenstransfer stattfand.

---

[7] Über die gemeinsame Identität und Selbstrepräsentation der Frauen s. Christine Bayles Kortsch, *Dress Culture in the Late Victorian Women's Fiction: Literacy, Textiles, and Activism,* 1–23, 141–185 (Surrey: Ashgate, 2016). Lidia Curti, *Female Stories, Female Bodies: Narrative, Identity and Representation*, (New York: New York, University Press, 1998).

[8] Neben anderen ungarischen Forscher*innen haben Judith Szapor, Susan Zimmermann, Anna Loutfi und Fanni Borbíró in einigen Werken dargelegt, dass man in Ungarn über eine echte methodische Erschließung der Frauengeschichte nicht sprechen kann. Es wurden auch wenige Monographien über die weiblichen Rollen publiziert. Z. B. Zimmermann (1999) Vg.: Utrio Kaari, *Evas Töchter – Die weibliche Seite der Geschichte* (Hamburg: Rasch u. Röhring, 1987). Die vier Bände über die frauengeschichtliche Aspekte der Geschichte seit der Antiquität bis dem 20. Jahrhundert herausgegeben von Georges Duby in Frankreich: Georges Duby ed., *Histoire des femmes en Occident*, 1–5 (Paris: Plon, 1991–1992); Nancy Cott, ed., *History of Women in the United States*, 1–20 (München: Saur, 2004); Judit Szapor, „A magánszférából a politikai közéletbe: A női politizálás története a kezdetektől 1945-ig", in *A nő és a politikum: A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, Hg. Mária Palasik, 129–145 (Budapest: Napvilág, 2007); Fanni Borbíró, „»A nő szüli ugyan a férfiút, de a férfi alkotja a törvényt«: A nők helyzete és a nőkérdés a 19. századi Magyarországon", *Árkádia*, 2014 (http://arkadiafolyoirat.hu/images/000_irodalom/IRO004_TAN_borbiro.pdf ; 28. 01. 2022). Zum österreichischen und deutschen Forschungsstand s. Jo Catling, *The History of Women's Writing in Germany, Austria and Switzerland* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Hanna Hacker:, „Wer gewinnt? Wer verliert? Wer tritt aus dem Schatten? Machtkämpfe und Beziehungsstrukturen nach dem Tod der »großen Feministin« Auguste Fickert (1910)", *L'homme: Tausendeinen Geschichten aus Österreich*, 7 (1996): 97–106; Eva Klingenstein, *Die Frau mit Eigenschaften: Literatur und Geschlecht in der Wiener Frauenpresse* (Wien: Böhlau, 1997); Sylvia Palatschek, „Kinder, Kirche, Küche" in *Deutsche Erinnerungsorte*, 2 (München: Beck, 2001), 419–433.

[9] Z.B.: Werke von Katalin Koncz und Magda Aranyossi, die in einer kraftvollen sozialistischen Gesinnung geschrieben worden waren. Neulich s. die Beiträge von Andrea Pető!

[10] Nach der Meinung von Judit Acsády sind die Mehrzahl der ungarischen Frauenrechtlerinnen und feministischen Denker völlig vergessen, weil ihre Werke nur einmal und nur in niedrigen Auflagen publiziert wurden. Judit Acsády: „»The Women of the 20th Cenutry«: The Feminist Vision and its Reception in the Hungarian Press 1904–1914" in eds. Ann Heilmann and Margaret Beethan, *New Woman Hibridities: Femininity, feminism and international consumer culture, 1880–1930,* 190–205 (New York: Routledge, 2004).

Traditionelle und moderne Tend enzen der mitteleuropäischen Frauenbewegungen

Es ist zweifellos, dass das 19. Jahrhundert mit der industriellen Revolution und zahlreichen Unterrichtsgesetzen zu bedeutenden Änderungen im Leben der Frauen führte. Der Zweck dieser Beitrag ist keinesfalls diese Veränderungen aufzuzählen, aber es ist wichtig zu erwähnen, dass die Modernisierung in den unterschiedlichen Regionen zu ungleichen Zeitpunkten erfolgte.[11] Betreffend der verschiedenen gesellschaftlichen Organisationen und naturgemäß der Frauenvereine ist es bemerkenswert, dass die Entwicklung dieser Gruppen durch die sozialen, wirtschaftlichen und technischen (s. z.B. pressegeschichtliche Aspekten) Innovationen positiv beeinflusst wurde. Aber wie es schon erwähnt wurde, geht es in diesem Beitrag nicht um diese Veränderungen, sondern über das Wachstum der Frauenorganisationen und die transnationalen Tendenzen der Frauenbewegung. In dieser Hinsicht kann man riesige Differenzen auch unter den mitteleuropäischen Staaten beobachten. Während sich die ersten modernen deutschen und österreichischen Frauenorganisationen, die für die gleichen politischen und bürgerlichen Rechte für die Frauen kämpften, schon im Jahre 1848 konstituierten, funktionierten in Ungarn bis Enge den 1860-er Jahren hauptsächlich karitative Frauenvereine.[12] In dieser Hinsicht diente Deutschland als Muster für die Staaten der Doppelmonarchie. Den Frauenvereinen, die auf den Wurzeln diesen ersten Gruppen organisiert wurden, gelang es gegen die Jahrhundertwende die vielmals negative Attitüde der (Mitglieds)Frauen zu verändern, und eine relativ kollektive Identität unter den Frauenrechtlerinnen und ihre Mitfrauen zu erschaffen.

Nach der Einschränkung des Versammlungsrechts und der Ausbreitung der Zensur infolge der Ereignisse im Jahre 1848, entstand die erste bedeutungsvolle und langlebige bürgerliche Frauenorganisation der deutschen Gebiete vor der deutschen Einheit im Jahre 1865. Der Allgemeine Deutsche Frauenverein (AdF) wurde aus dem Leipziger Frauenbildungsverein heraus nach der ersten Frauenkonferenz zwischen 16–18. Oktober gegründet. Nach Luise Otto-Peters (Gründungsmitglied des AdF)[13] „müssen Frauen ihre Sache selbst führen, sonst sind sie vornherein verloren".[14] Der ersten Paragraph des Statuts des AdF fasste die folgenden Zielsetzungen zusammen: „Der

[11] Kurt Mühlbacher und Thomas Maissen, „Geschichte der Universität Wien im Überblick: Frauenstudium an der Universität Wien", in Hg. Elisabeth Berger, *Die Frauenstudium an der Universität Wien – im Zeichen des Liberalismus,* 8 (Wien: Cajetan-Felder Institut, 2007); Deborah Simonton, *Women in European Culture and Society: Gender, Skill and Identity from 1700,* 1–3 (London: Routledge 2002).

[12] Die Gründe der Phasenverschiebung in Ungarn werde ich später in diesem Beitrag aufführen. Daniela Weiland, *Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich*, 18 (Düsseldorf: Econ, 1983). Die Forscher heben die nationalen Charakterzüge der ungarischen Frauenbewegung bis 1867 hervor (Szapor, 2007, 129–145). Z.B. Aus den zeitgenössischen Quellen stellt sich heraus, dass Männer den Frauen in der Spracherneuerung am Ende des 18. Jahrhunderts wichtige Rollen widmeten. Nach Péter Bárány (1790) Rózsa Schwimmer, *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai,* 16 (Budapest: 1907).

[13] Louise Otto-Peters (1819, Meißen–1895, Leipzig), Schriftstellerin, Publizistin, mit Auguste Schmidt zusammen, sie ist Mitbegründerin der deutschen bürgerlichen Frauenbewegung. Nach der Gründung des AdFs publizierten sie die *Neuen Bahnen* als Vereinsorgan, die bis 1933 erschien. Pseudonym: Otto Stern. Wichtigste Werke: *Das Recht der Frauen auf Erwerb*: *Blicke auf das Frauenleben der Gegenwart* (1866), *Frauenleben im deutschen Reich* (1876). Stefanie Brunold-Knop, *Louise Otto-Peters: Die Biografie einer bedeutenden Frauenrechtlerin,* Geschichte-Lernen.net, 2019. 11. 27. doi:
http://www.geschichte-lernen.net/louise-otto-peters-biografie/; Catling, 2000.

[14] Sylvia Schraut, *Bürgerinnen im Kaiserreich: Biographie eines Lebenstils* (Stuttgart: Kohlhammer, 2013); Weiland, 1983, 15.

allgemeine deutsche Frauenverein hat die Aufgabe, für die erhöhte Bildung des weiblichen Geschlechts und die Befreiung der weiblichen Arbeit von allen ihrer Entfaltung entgegenstehenden Hindernissen mit vereinten Kräften zu wirken."[15]

In den deutschen Gebieten wurde die Frauenbewegung um die Jahrhundertwende eine richtige Massenbewegung. In Österreich sehen wir ähnliche Tendenzen, obwohl das Vereinsgesetz – was 1867 eingeführt und nur 1918 aufgehoben wurde – die Organisierung einigermaßen behinderte. Dieses Gesetz besagte, dass „Ausländer, Frauenpersonen und Minderjährige nicht als Mitglieder politischer Vereine geführt werden durften". Wegen dieses Gesetzes durften die österreichischen Frauen keine Vereine mit politischen Zielsetzungen organisieren, und auch die Publikation von Vereinszeitschriften war problematisch.[16] Die Wurzeln der österreichischen bürgerlichen und Arbeiterinnenbewegung sind auch auf die Ereignisse des Jahres 1848 zurückführbar. Nach der Demonstration der Arbeiterinnen gegen die 25 prozentigen Lohnsenkungen wurde der Erster Wiener Demokratische Frauenverein von Karoline von Perin (Wien, 1808–Neu Isenburg, 1888) gegründet.[17] Wenn man aber die konkreten Zielsetzungen des Vereines überblickt, scheinen diese Ziele ziemlich vage gewesen zu sein: „§2 Die Aufgabe des Vereins ist eine dreifache: Eine politische, eine soziale und eine humane: a) eine politische, um sich durch Lektüre und belehrende Vorträge über das Wohl des Vaterlandes aufzuklären, das demokratische Prinzip in allen weiblichen Kreisen zu verbreiten, die Freiheitsliebe schon bei dem Beginne der Erziehung in der Kinderbrust anzufachen und zugleich das deutsche Element zu kräftigen; b) eine soziale, um die Gleichberechtigung der Frauen anzustreben durch Gründung öffentlicher Volksschulen und höherer Bildungsanstalten, den weiblichen Unterricht umzugestalten […]; c) eine humane, um den tiefgefühlten Dank der Frauen Wiens für die Segnungen der Freiheit durch sorgsame Verpflegung aller Opfer der Revolution auszusprechen."[18] Die Stichwörter dieser Zielbestimmung sind folgende: Wohl, Freiheit, Gleichberechtigung und demokratisch. Es ist wichtig, dass die Gründer ihre Zwecke zusammen mit Männern erreichen wollten: ihr Statut bekräftigte, dass sie Männer als unterstützende Mitglieder akzeptieren.[19] Dies kann einerseits als progressiv bewertet werden, andererseits muss man voraussetzen, dass die Mitgliedsfrauen auf die (finanzielle) Unterstützung der Männer hingewiesen waren.[20] Die Situation war ähnlich bei dem deutschen Verein, wie der zweite Paragraph des Statuts es ausführte: „Männer, die sich für die Zwecke des Vereins interessieren und dies bestätigen können, werden als Ehrenmitglieder mit beratender

[15] Statuten des Allgemeinen Deutschen Frauenvereins. Leipzig, 17. Oktober 1865. Der Verein existierte bis 1933.

[16] *Illustrierte Konversation – Lexikon der Frau*, 140 (Berlin: Martin Oldenburg, 1900). Gerade deswegen waren karitative Organisationen oft die Tarnorganisationen für politische Vereine, und als Herausgeber der Vereinszeitschriften wählten die Leiterinnen der Organisationen Privatpersonen aus. Die Herausgeberin des *Neuen Frauenleben*s war z.B. Auguste Fickert.

[17] Gabriella Hauch, „Das »Geschlecht der Revolution« im tollen Jahr 1848/49" in *1848 im europäischen Kontext*, Hg. Helgard Fröhlich, 75–96 (Wien: Turia und Kant, 1999).

[18] Markiert von der Autorin. Statut der Ersten Wiener Demokratischer Frauenverein. Wien, 28 August 1848.

[19] Ebenda.

[20] Wirkende Mitglieder zahlen im ersten Monate 30 kr., für die Folge 20 kr. C. M. monatlich, unterstützende Mitglieder monatlich 20 kr. C. M. Statut der Ersten Wiener Demokratischer Frauenverein.

Stimme aufgenommen, ebenso solche Frauen im Auslande, die für die Frauensache im rühmlicher Weise tätig waren."[21]

Obwohl der erste österreichische Verein nur für zwei Monaten existierte, begann eine bedeutsame Entwicklung, die während den folgenden Jahrzehnten Hand in Hand mit den deutschen Tendenzen voranging. Unter den zahlreichen Organisationen möchte ich jetzt nur den Allgemeinen Österreichischen Frauenverein (AöF, 1893–1922[?], Wien) erwähnen. Die Gründe, warum ich mich gerade mit dieser Organisation beschäftige sind folgende: erstens war dieser Verein die erste und später wichtigste bürgerliche linksgerichtete Organisation in Wien und in Österreich, der – ähnlich den untersuchten zwei ungarischen Vereinen – für die gesellschaftlichen (z.B. Unterricht, „doppelte Moral", sexuelle Fragen usw.) und wirtschaftlichen (z.B. Berufsleben) Rechte der Frauen kämpfte.[22] (Die politische Gleichberechtigung der Frauen wurde in dem Statut nicht erwähnt, weil das österreichische Vereinsgesetz die politische Organisation der Frauen bis 1918 grundsätzlich verbot.) Weiterhin pflegte der Verein bis 1906 und nach 1914 relativ enge Kontakte mit den internationalen Frauen- und Friedensorganisationen. Die erste und letzte Vorsteherin des Vereines – Auguste Fickert[23] hielt die Berufssituation der Lehrerinnen besonders wichtig, weil sie selbst auch Volksschullehrerin war.[24]

Angesichts der Eigenartigkeiten der Frauenbewegungen in den drei Ländern ist es offenbar, dass in Ungarn eine Phasenverschiebung von mehreren Jahrzehnten sichtbar ist. Die Grundlagen der gesellschaftlichen (Selbst)Organisationen wurden erst nach dem Ausgleich von 1867 erschaffen, die auf die Industrialisierung und die Formierung der bürgerlichen Gesellschaft zurückführbar sind. In der Geschichte der ungarischen Frauenbewegung betrachten wir das Jahr 1896 als einen wichtigen Wendepunkt.[25] Dieser Zeitpunkt markiert den Beginn der ersten Organisationen, die nicht mehr rein karitativ waren, und die sich nicht nur auf den Schutz von Frauen konzentrierten, die einem gleichen Berufskreis angehörten.[26] Am Ende dieses Jah-

[21] Statuten des Allgemeinen Deutschen Frauenvereins. Leipzig, 17. Oktober 1865. 1-3. Vgl. Czeferner Dóra, *A polgári-liberális, feminista sajtó az Osztrák–Magyar Monarchiában 1907–1918 között: Folyóiratok, publicisták, olvasóközönség, tartalomelemzés,* Dissertation, Manuskript, 60–71 (Pécs, 2020).

[22] Helene Lange und Gertrude Bäumer, Hg., *Handbuch der Frauenbewegung. Band 1. Die Geschichte der Frauenbewegung in den Kulturländern* (Berlin: Moeser, 1901).

[23] Auguste Fickert (1855, Wien–1910, Wien), Volksschullehrerin, Sozialreformerin, Leiterin der linke Flügel der österreichischen Frauenbewegung, Gründerin des AöFs, Herausgeberin den *Dokumenten der Frauen* (1899–1902, mit Marie Lang und Rosa Mayreder) und des *Neuen Frauenlebens* (1902–1918). Ihr letztes Werk war – nach nordeuropäischen und deutschen Modellen – die Errichtung eines Einküchenhauses in Wien, die unter dem Namen „Heimhof" im Jahre 1911 geöffnet wurde. Hilde Schmölzer, *Frauenliebe. Berühmte Weibliche Liebespaare der Geschichte*, 100–125 (Wien: Promedia, 2009); Helmut Kendler, *Die Sozialisierung des Haushaltes von Fouriers Plänen bis zum Wiener „Heimhof"*, Dissertation, Manuskript (Wien, 1990). Vgl. und über die Vereinsfunktionärinnen s. Czeferner, 2019, 89–100.

[24] Tätigkeitsbericht des AöFs. Allgemeiner Österreichischer Frauenverein. Wien 1910. Das Organisationstalent von Fickert wurde hochgepriesen unter anderen von Käthe Braun-Präger in einem Artikel, der nach der Einweihung des Denkmals Auguste Fickerts in Wien publiziert wurde. Käthe Braun-Präger, *Auguste Fickert*, Nachlass Käthe Braun-Prager. Österreichische Nationalbibliothek Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Cod. ser N.: 27844. 1927 (im weiteren: ÖNB H).

[25] Die Periodisierung der ungarischen Frauenbewegung wurde am ersten Mal von Rosika Schwimmer fertiggemacht. Vgl. Czeferner, 2019, 117–118.

[26] S. die Mária Dorothea Egyesület [Marie-Dorothea-Verein], die im Jahre 1885 – neben anderen – von Janka Zierzen für den Interessenschutz der Lehrerinnen gegründet wurde. Susan Zimmermann, *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie*, 22–25 (Wien: Promedia, 1999)

res nahm seine Tätigkeit der Nőtisztviselők Országos Egyesülete [Landesverein der Stadtbeamtinnen, NOE].

Der FE organisierte sich ein paar Jahre später, im Dezember 1904. Die Vorgeschichte für die Gründung wurde von der in Berlin, im Sommer 1904 organisierte Frauenkongress bestimmt.[27] Während dieser Veranstaltung wurde nicht nur das Statut der International Woman Suffrage Alliance (IWSA, die andere einflussreiche internationale Frauenorganisation neben dem International Council of Women oder ICW) angenommen, sondern auch die Erweiterung dieser Organisation diskutiert.[28] Aletta Jacobs, wer in der niederländischen Frauenbewegung eine leitende Rolle spielte und mit Rosika Schwimmer befreundet war, regte an, dass sie und ihre Mitfrauen in Ungarn eine neue feministische Verein als integrierte Mitgliedsorganisation der IWSA gründen sollten.[29] Rosika Schwimmer[30] hatte im Rahmen des NOEs eine führende Position inne, aber zusammen mit Vilma Glücklich[31] wurde sie über die Wichtigkeit der Gründung einer neuen mehr spezifischen Organisation überzeugt.[32]

An diesem Punkt dürfen wir nicht vergessen, dass die Mitgliedschaft dieser zwei Vereine in mehreren Hinsichten ähnlich war, was nach der Untersuchung der Namen in den Mitgliederlisten offensichtlich ist.[33] Desweiteren waren die Zielsetzungen von dem NOE und dem FE ähnlich – bürgerliche, wirtschaftliche und politische Gleichberechtigung der Frauen –, was auch durch ihre gemeinsam veröffentlichten offiziellen Zeitschriften demonstriert wurde.

Nämlich publizierten die zwei Vereine *A Nő és a Társadalom* (*Die Frau und die Gesellschaft*, 1907–1913), und *A Nő – Feminista Folyóirat* (*Die Frau – Feministische Zeitschrift*, 1914–1918) bis Ende 1914 zusammen, was eine sehr enge Kooperation unter

[27] Über die Gründung der Regenschirmorganisation s. die folgenden Primärquellen: Dóra Czeferner, Gründungskongress von der IWSA. SchwimmerBlog, 2019, 2019. 11. 28, doi: https://schwimmerblog.com/2019/03/01/az-iwsa-alapito-kongresszusa-berlin-1904-junius-3-4/ .

[28] S. Susan Zimmermann, „The Challenge of Multinational Empire for the International Women's Movement. The Habsburg Monarchy and the Development of Feminist Inter/National Politics" *Journal of Women's History* 2 (2005): 87–117; Susan Zimmermann, „Wie sie Feministinnen wurden? Wege in die Frauenbewegung im Zentraleuropa der Jahrhungerwende", *L'Homme*, 2 (1997): 272–307.

[29] Für die Beziehung von Schwimmer und Jacobs s. Mineke Bosch und Annamarie Kloosterman, eds., *Politics and Friendship: Letters from the International Woman Suffrage Alliance*, *1902–1942*, 43–135 (Ohio: Ohio State University, 1990). Vgl. Dóra Czeferner, „A New York-i Bédy-Schwimmer Rózsa-hagyaték jelentősége", *Levéltári Közlemények*, 88 (2017/1): 157–169.

[30] Dóra Czeferner, „A magyarországi feminista mozgalom első hivatalos lapja: A Nő és a Társadalom (1907–1913)", *Archívnet*, (2019): 2, 2019. 11. 27, doi: http://www.archivnet.hu/a-magyarorszagi-feminista-mozgalom-elso-hivatalos-lapja-a-no-es-a-tarsadalom-1907-1913) Rosika Schwimmer (1877, Budapest–1948, New York), ungarische Feministin und Pazifistin. Sie stammte aus einer ungarisch-jüdischen Familie, ab Anfang der 1900-er Jahre wurde sie professionelle Journalistin, die nicht nur in ungarischen, sondern auch in mehreren ausländischen Zeitschriften Artikel und Berichte veröffentlichte z. B. *Neues Frauenleben* (bis 1908), *Neue Freie Presse* (Wien), *Illustrierte Frauen Rundschau* (Leipzig) usw.

[31] Vilma Glücklich (1872, Neustadt an der Waag–1927, Wien), obere Mädchenschullehrerin in Fiume, ab 1896 die erste ungarische Universitätsstudentin an der philosophischen Fakultät der Universität Budapest. Gründungsmitglied und für lange Zeit geschäftsführende Leiterin des Vereines der Feministen. Im Rahmen der internationalen Frauenfriedenliga war sie nach dem Ersten Weltkrieg in der Schweiz tätig. Wegen einer Krankheit 1925 kehrte sie nach Ungarn zurück. Francisca de Haan, Krasimira Daskalova, Anna Loutfi, eds., *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern and South Europe, 19th and 20th Centuries,* 272–307 (Budapest–New York: CEU Press, 2006). Vgl. Czeferner, 2020, passim.

[32] Czeferner, 2020; Zimmermann, 1997, 272–307.

[33] Z.B.: *Die Frau und die Gesellschaft*, 4 (1907): 63–69 (im weiteren: FG); FG, 5 (1907): 88–93. Vgl. Czeferner, 2020, 119–160.

den Vereinsmitgliedern bedeutete. Im Rahmen der oben erwähnten Tatsachen ist es gar nicht merkwürdig, dass mehrere (Führungs)mitglieder in beiden Vereinen aktiv waren. Unter den Vereinsmitgliedern waren in erster Linie Schwimmer und Glücklich auch in internationalen Dimensionen der Frauenbewegung aktiv. Sie nahmen an allen wichtigen Kongressen der IWSA teil, 1914 ging Schwimmer als Korrespondentin verschiedener europäischer Zeitschriften und für die IWSA nach London. Während und nach dem Ersten Weltkrieg wirkten die beiden Frauen als bedeutende Figuren der Frauenfriedensbewegung (Women's International League for Peace and Freedom, 1915, The Hague) zusammen mit den deutschen und österreichischen Frauen, hauptsächlich mit den Mitgliedern des AöFs.[34]

Verfolgung der österreichischen–deutschen Modelle in der ungarischen feministischen Frauenbewegung

Auf Grund der primären Quellen kann man eindeutig feststellen, dass die ungarische Frauenbewegung vor dem ersten Weltkrieg ihren Höhepunkt mit diesen zwei Vereinen zwischen 1904 (nach der internationalen Integration) und 1913 erreichte. Es ist unzweifelhaft, dass sie sich zwischen 1896 und 1914 in mehreren Aspekten den europäischen (und die Welt)Tendenzen näherten. In einigen Hinsichten erwies sich der FE als Vorkämpfer in der Welt. Z.B. Rosika Schwimmer initiierte die Publikation der *Ius Suffragii* die zwischen 1906–1926 als offizielle Organ der IWSA diente.[35] Die internationale Einbettung der FE war außerordentlich streng. Der Verein wurde 1904, gleich nach dessen Gründung, Mitglied des International Council of Women (ICW, 1888, Washington DC), nur wenig später als das in Deutschland (1897) und Österreich (1903) erfolgte.[36] In der IWSA wurde Ungarn früher als Österreich ein vollständiges Mitglied (1906). Die oben erwähnten Veranstaltungen (Konferenzen, Kongresse) waren ausgezeichnete Plattformen für die ungarischen Frauen von den westeuropäischen Abgeordneten neuen Strategien zu lernen, um ihren Willen durchzusetzen.[37]

Das beste Signal der positiven Entwicklung war einerseits die Publikation *Der Frau und die Gesellschaft*. Der wichtigste Ertrag der Publikation der ersten feministischen Monatszeitung in Ungarn war die Tatsache, dass die FE nicht mehr nur die ausländische – deutsche, englische und französische – Periodiken folgen konnten, sondern selber einen *„heimischer Bericht"* hatten.[38] Neben den neuesten Informationen über die ungarische und transnationale Frauenbewegung formierte diese Zeitschrift

[34] De Haan et al, 2006, 163, 484–488; S. die Wendepunkte des Lebens von Schwimmer. SchwimmerBlog, 2019 (18. 11. 2019), doi: https://schwimmerblog.com/kronologia/.
[35] FG, 4 (1907): 4. 68.
[36] FG, 8 (1907): 97–98, Wilma Franck, *60 Jahre Bund Österreichischer Frauenvereine*, 7–10. (Wien, 1965).
[37] Für die Ergebnisse der Konferenzen 1909 und 1911 s. FG, 6 (1909): 89–90. FG, 7 (1911): 107–108. Neues Frauenleben, 5 (1909): 124–127. (im weiteren: NFL) NFL, 6 (1911): 160.; NFL, 7 (1911): 182–185. Natürlicherweise konnten alle Vereinsmitglieder an diesen Veranstaltungen teilnehmen, die oft mit Auslandsreisen verbunden waren.
[38] FG (1907): 1. 1. Die Veröffentlichung einer solchen Zeitschrift tauchte unter den Plänen der Vorstehenden der zwei ungarischen Vereinen, aber die Finanzierung war problematisch. Für die Gründung und Rezeption der Zeitschrift s. Dóra Czeferner, „»Kávéházakban, klubokban, olvasókörökben kérjük A Nő és a Társadalom lapot« – Egy periodika a nők egyenjogúságáért", *Médiakutató*, 2 (2014): 49–63., Czeferner, 2020, 213–223.

ein gemeinsames Identitätsbewusstsein unter den Leser*innen, die zugleich Fördere der feministischen Gedanken in der Hauptstadt und auch in den Provinzen waren. Übrigens bedeutete die Publikation der ungarischen Zeitung gar nicht, dass der FE mit der Beobachtung der ausländischen Ereignisse aufhörten.[39] Über die österreichischen und deutschen Frauenorganisationen berichtete die Redaktion fast immer positiv, und das deutsche Frauenstudium und auch die Behandlung der deutschen Arbeiterinnenfrage waren immer gute Beispiele. Das ungarische Redaktionskollegium berichtet (neben zahlreichen anderen) über verschiedenen Nachrichten aus Deutschland.[40] So diente Deutschland in mehreren Hinsichten (z.B. Tätigkeit und Aktivität in den Vereinen) als ein zu befolgendes Beispiel für Ungarn. Andererseits, wegen des Inhalts und der stilistischen Elemente, die von den Redakteur(innen) und den Autoren benutzt wurden, kann man die Zeitschrift als eine solche Initiative bewerten, die unter den Publizisten und der Leserschaft (bzw. Mitglieder der feministischen Organisationen) die Formulierung einer imaginären Gemeinschaft bezweckte. Also, das Paradigma, das originell von Benedict Anderson auf die Nationen und Nationalismus entworfen wurde, kann in dieser Hinsicht auf die Frauenbewegungen bezogen werden.[41] Es ist auch wichtig, dass nicht nur die hauptstädtische, sondern auch die kleineren provinziellen Organisationen österreichische und deutsche feministische Zeitschriften abonnierten.[42]

Die Programme und Projekte der ungarischen Feministen (bzw. die ungarische bürgerliche feministische Frauenbewegung, mit denen diesen Beitrag beschäftigt) zeigen auch eine bedeutungsvolle Ähnlichkeit mit den deutschen und österreichischen Modellen. Das sogenannte Heimhof-Projekt von Auguste Fickert war in den Frauenbewegungen von allen mitteleuropäischen Staaten bekannt. Die Idee von der Beamtinnensektion in Temeswar über die Konstruktion eines Arbeiterinnenheims kann einerseits auf diesen Plan zurückgeführt werden.[43] Voraussichtlich waren die ungarischen Vereinsmitglieder mit der Tatsache auch im Klaren, dass das erste Arbeiterinnenheim in den deutschen Gebieten schon im Jahre 1906 in Cottbus eröffnet wurde.[44]

Das deutsche Organisationsleben leistete ein zu beherzigendes Exempel nicht nur für die ungarische, sondern auch für die österreichische Frauenbewegung. Die beiden benachrichtigten regelmäßig über die deutsche Situation, und manchmal beklagten sie in dieser Hinsicht die Indifferenz und Apathie der Frauen.[45] Die Ursache für

[39] Vgl. FE. Ungarisches Staatsarchiv, P999. Schachtel 50–68.
[40] 1908 agitierten die sozialdemokratische Frauenorganisationen für das Wahlrecht der Frauen. Auch im Jahre 1908 konnten die Abonnenten über eine Frau lesen, die in Berlin den Führerschein für Luftschiff erwarb. Sie referierten auch über den wissenschaftlichen Fortschritt der Frauen: die Zeitschrift bringt 1910 die Nachricht, dass eine Zoologin (eine geborene Gräfin) zur ordentlichen Professorin der Universität Bonn ernannt wurde. FG, 1 (1908): 10; FG, 1 (1908): 11; FG, 7 (1910): 121.
[41] Für die weiteren Einzelheiten s. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism* (London–New York: Verso, 1991).
[42] Z.B. ist es nachzuweisen, dass die Suborganisation der Beamtinnen in Szombathely ab 1909 nicht nur das *Neue Frauenleben* und die *Frauenbewegung* abonnierte, sondern auch die *Mitteilung der Vereinigung arbeitender Frauen* und die *Zeitschrift für weibliche Handlungspflegerinnen*. FG, 2 (1909): 23.
[43] NFL, 1 (1908): 15–16, Tätigkeitsbericht des Allgemeinen Österreichischen Frauenvereines. Allgemeiner Österreichischer Frauenverein. Wien, 1910.; FG, 7 (1911): 120.
[44] Weiland, 1983, 16.
[45] Nach einem Bericht sollten die Österreicherinnen an den deutschen Frauen Beispiel nehmen, weil sie viel erfolgreicher für ihre Gleichberechtigung kämpften, als die Frauen in Österreich. NFL, 5. (1910):

diese Konstellation ist in den langen Traditionen der deutschen Zivilorganisation aufzufinden: bis zur zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts begannen mehrere Frauenorganisationen ihre Zeitschriften zu publizieren. Nach dem Bericht des *Illustrierten Konversations-Lexikons der Frauen*, die im Jahre 1900 in Berlin herausgegeben wurde, wurden in den deutschen Gebieten insgesamt 70 und in Österreich-Ungarn 11 Frauen- und feministische Zeitschriften veröffentlicht.[46] Der AdF hatte beispielsweise 1865 (im Jahre der Gründung) nur 34 Mitglieder. Aber der Mitgliedszahl verdoppelte sich schnell während des ersten Jahres und nach fünf Jahren zählte es bereits etwa 10 000 Mitglieder. Das offizielle Organ des Vereines, die *Neuen Bahnen* (Leipzig, 1866–1933) wurde bis 1908 von 49 Mitgliedsvereinen und von insgesamt zirka 19 000 Mitgliedern verfolgt.[47]

Dieser Umfang des Lesekreises der oben erwähnten österreichischen und ungarischen bürgerlich-liberale und feministische Zeitschriften dürfte diese Zahlen nie annähern. Das war die Folge der Tatsache, dass die Lesekultur und die soziale Organisationskultur in den österreichischen-ungarischen Gebieten nie so kraftvoll waren. Die ersten österreichischen Vereinsorganen wurden ab den 1870-es Jahren publiziert. Ungarn war sogar in einem größeren Rückstand: die erste Zeitschrift – die auch deutschen Beispiele folgte – wurde in Budapest erst im Jahre 1871 veröffentlicht für eine kurze Periode. Das erste feministische Periodikum, *Die Frau und die Gesellschaft* wurde nur ab 1907 publiziert.

Selbstverständlich ist es kompliziert die Nummer der Abonnenten in allen drei Ländern festzustellen, weil die Herausgeber(innen) die Dokumente über die Subskriptionen nie veröffentlichten.[48] Nach der Vermutung von Eva Klingenstein wurde das *Neue Frauenleben* von ungefähr 1000 Lesern in Wien und in den Provinzen abonniert. Nach meinen eigenen Kalkulationen war diese Nummer weniger als 1000 vor 1914. Es ist offensichtlich, dass es im Rahmen des AöFs ein ständiges Problem bedeutete, dass die Zeitschrift auch nicht von den Vereinsmitgliedern verfolgt wurde. Es war wichtig, dass es der Herausgeberin, Auguste Fickert zu erreichen gelang, dass das *Neue Frauenleben* nach 1902 in allen Wiener Cafés, Konditoreien und Frauenklubs erreichbar wurde. Das bedeutete naturgemäß, dass die Zahl der Abonnenten mit der Zahl der Leser*innen nicht identisch war.[49] Der Abonnementpreis der Zeitschrift war jährlich 4 Kronen.[50]

154. Der AöF berichtete auch über den Tod der deutschen Politikerin, Gewerkschafterin und Journalistin, Emma Ihrer (Glatz, 1857–Berlin, 1911). NFL, 3 (1911): 70.

[46] Christina Bittermann-Wille und Helga Hofmann-Weinberger, „Von der Zeitschrift Dokumente der Frauen zur Dokumentation von Frauenzeitschriften", *Demokratiezentrum*, 2000. 2019. 11. 28. doi: http://www.demokratiezentrum.org. Daniela Weiland betont, dass von dieser relativen hohen Zahl nur einige deutsche Zeitschriften als maßgeblich angesehen werden können. Weiland, Geschichte der Frauenemanzipation, 103.

[47] Rosemarie Nave-Herz, *Die Geschichte der Frauenbewegung in Deutschland*, 12 (Hannover: Niedersächsischen Landeszentrale für Politische Bildung, 1997); Weiland, 1983, 15.

[48] Über diese Praxis in dem Journalismus s. Asa Biggs und Peter Burke, *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az Internetig*, 187–191 (Budapest: Napvilág, 2004. 187–191. Für die detaillierte Kalkulation der Zahl der Abonnenten S. Czeferner, 2020, 281–298.

[49] Klingenstein, 1997, 87–94. Czeferner, 2014, 49–151.

[50] Der jährliche Lohn z.B. einer Referendarin im Jahre 1912 zwischen 800–1200 Kronen (in den Provinzen etwa zwischen 800–1200 Kronen, in Wien zwischen 1000–1200 Kronen). Wenn wir mit durchschnittlich 1000 Kronen kalkulieren, beträgt der monatliche Lohn etwa 83 Kronen. (Jetzt rechne ich mit dem Quartiergeld nicht, es wurde in meisten Fällen auf der Unterkunft ausgegeben.) Solange kostete

Auf die Anzahl der Abonnenten *Der Frau und die Gesellschaft* können wir auf Grund der jährlichen und monatliche Tätigkeitsberichte und Komiteesitzungen der zwei Vereine folgern, wo nicht nur die einbezahlte Mitgliederbeiträge, sondern auch die Einnahme der Zeitschrift tabellarisch dargestellt wurden. Nach meiner Kalkulation wurde die Zeitschrift im Jahre 1907 für 2100 Abonnenten gesendet. Die Abonnentenzahl in den deutschen Gebieten publizierten Vereinsorganen war wesentlich höher, als die Mitgliederzahl der Vereine, die oft mehr zehntausend betrug. Wie es in dem Nachlass Auguste Fickerts sichtbar ist, wurden mehrere deutsche Vereinszeitschriften bei der AöF abonniert z.B. *Die Frau*, das *Frauenleben*, *Die Gleichheit* und das *Zentralblatt des Bundes Deutscher Frauenvereine*.[51] Wir müssen das auch berücksichtigen, dass die Verbreitung *Der Frau und der Gesellschaft* ganz beschränkt war. Aber die Zeitschrift wurde – ähnlich der *Neuen Frauenleben* – von mehreren Bibliotheken, Leserkreisen und Cafés bestellt, nicht nur in Budapest, sondern auch in den Provinzen. Wegen der obenerwähnten Faktoren können wir leider das nicht präzis feststellen, wie viele Leuten den Nachrichten des FEs folgten, weil die Herausgeber und die Druckerei die Register über die Abonnements sehr vertraulich behandelten.[52]

Auch unter den Programmen der mitteleuropäischen feministischen Organisationen kann man eine Menge Parallele finden, sowohl bei den größeren hauptstädtischen als auch bei den provinziellen Vereinen. Die Ideen der verschiedenen Industriekurse, Arbeitsbazaren und Stellenvermittlungsbüros kamen aus Deutschland und aus Österreich nach Ungarn. Es ist in mehreren Artikeln in *Der Frau und der Gesellschaft* betont, dass die Ideen der verschiedenen Projekte von diesen zwei Ländern kämen.[53] Dieses Projekt von dem FE und NOE war insbesondere in den Jahren des Ersten Weltkriegs wichtig: den zwei ungarischen Organisationen gelang mehr als Tausende Arbeitsstelle mit bedürftigen Frauen bis Ende des erstes Jahres von dem Krieg aufzufüllen.[54] Falls ist es wichtig, dass sich in Ungarn nach 1914 keine solche Praxis herausbildete, im Unterschied zum Nationalen Frauendienst in Deutschland. Diese Arbeitsvermittlung war eine Initiative der zwei unter die Lupe genommenen Vereine, die zusammen mit dem Magistrat von Budapest geleistet wurde.[55] Die Anzahl der zu Frauen übermittelten Arbeitsstellen ist natürlich wegen des Kriegsdienstes der Männer so hoch. Solche Tätigkeit können wir bei dem AöF nicht berücksichtigen, aber es ist auch ein gemeinsamer Charakterzug zwischen den zwei Ländern, dass sowohl die zwei Vereine mit den sozialdemokratischen Parteien – trotz scharfer Gegensätze vor dem Krieg – zu kooperieren begannen.[56] Andererseits sollte die Rechtshilfeinstitution der Österreicherinnen ein Beispiel für den ungarischen Gyakorlati Tanácsadó [Praktischer

Einzelhefte des *Neues Frauenleben*s 1912 40 heller, die jährliche Abonnementpreis war 4 Kronen. Wenn man alle 12 Exemplare pro Jahr besorgte, kostete das 8 Kronen, so können wir behaupten, dass die Anzahl der Abonnenten war nicht in erster Linie wegen des Preises der Zeitschrift relativ niedrig, sondern wegen der Interesselosigkeit.

[51] Nachlass Auguste Fickert. Wienbibliothek im Rathaus, 77996C, 77991B (im weiteren NF WR).

[52] Für diese Faktoren s. Czeferner, 2020, passim.

[53] S. Tätigkeitsberichte der FE und NOE zwischen 1907 und 1913. Z.B.: FG, 2 (1907): 29; FG, 4 (1907): 64–70; FG, 5 (1907): 81–83, 88–93; FG, 4 (1908): 69–73. FG, 5 (1908): 88–94; FG, 2 (1909): 32–35; FG, 8 (1910): 140; FG, 5 (1909): 80–85; FG, 6 (1909): 81–85; FG, 5 (1910): 81–84.; FG, 6 (1911): 100–103; FG, 7 (1911): 121–123; FG, 5 (1912): 94–98; FG, 5 (1913): 100–104.

[54] *Die Frau*, 5 (1915): 82. (im weiteren: F)

[55] In diesem Fall ist es offensichtig, dass die Vereine keinen finanziellen Gewinn aus dieser Tätigkeit erzielten.

[56] Hauch, 1999, 221–245.; F, 12 (1918): 276.

Berater] maßgebend sein.[57] Ab 1895 operierten zwei Rechtsschutzbüros, die Frauen jedes Standes kostenlose Rechtsauskünfte lieferten. Das eine funktionierte in Dresden und das andere in Wien, in der Wohnung von Auguste Fickert und half im Jahre 1906 bei mehr als 1100 Fällen.[58] Zwischen der deutschen (in erster Linie in Halle a. d. Saale gegründeten Organisation) und den Wiener Rechtsschutzvereinen waren die Kontakten sehr eng. Auguste Fickert besuchte mehrere mit Frauenrechtschutz verbundene Veranstaltungen in Halle und sendete mehrere Artikel für das Vereinsblatt.[59]

Auf Grund der oben erwähnten Faktoren, können wir festsetzen, dass unter den bürgerlich-liberale Frauenorganisationen in den mitteleuropäischen Staaten vor dem Ersten Weltkrieg ein bedeutender Wissenstransfer durchgeführt wurde. Gerade deswegen war die Erkenntnis von Rosika Schwimmer für die ungarische Bewegung die allerwichtigste: sie wusste eigentlich, dass der positive Einfluss aus den westlichen Staaten unerlässlich ist, so versuchte sie mit mehreren weltberühmten Frauenrechtlerinnen enge Kontakte auszubauen.[60] Ihre Anstrengungen wurden 1913 mit Erfolg gekrönt, als FE die Kongress von der IWSA in Budapest organisieren durfte.[61]

„Mit dem Ausdruck des Bedauerns u. vorzügl. Hochachtung …" 62 – Korrespondenzen, Vorträge, Artikel

Die bisher genannten Aspekte sind als indirekte Verbindungspunkte zu begreifen und im Folgenden möchte ich einige Beispiele direkter Kontakte unter den Mitgliedern der Frauenorganisationen – insbesondere in internationaler Relation – bringen.[63]

Nicht nur die Korrespondenzen der Frauenrechtlerinnen, sondern auch die Artikel in ihren Zeitschriften und auch die Protokolle der Generalversammlungen und die Vereinsnachrichten verraten wertvolle Informationen über die Netzwerke, die sich in internationaler Relation vor dem Ersten Weltkrieg unter den Vereinen herausbildeten.[64] Es ist bedauerlich, dass die Sozialwissenschaftler*innen diese Quellen aufgrund dieses Belanges noch nicht beachteten. Erstens finde ich es wichtig, dass

[57] Über dem Anfang ihre Tätigkeit S. FG, 4 (1907): 63.; FG, 8 (1907): 141.
[58] Tätigkeitsbericht, 1910., Birgitta Bader-Zaar, „Die Wiener Frauenbewegung und der Rechtschutz für Frauen, 1895–1914", *Geschichte und Recht*, 365–383 (Wien: Böhlau, 1999). Die Statistiken der ungarischen Institutionen waren ähnlich während der Kriegszeiten. S. F, 17 (1914): 2; F, 18 (1914): 206; F, 19 (1914): 214; F, 1 (1915): 12; F, 2 (1915): 25; F, 3 (1915): 40; F 4 (1915): 65; F, 7 (1915): 112; F, 8 (1915): 123; F, 10 (1915): 164; F, 11 (1915): 178; F, 1 (1916): 14; F, 2 (1916): 33; F; 5 (1916): 78.
[59] NF WR. Konvolut von Zeitungsausschnitten. 88152 L.
[60] Für ihre Korrespondenzpartner*innen s. SchwimmerBlog, 2019, 2019. 11. 29. doi: https://schwimmerblog.com/levelezopartnerek/ .
[61] Judith Szapor, „Who Represents Hungarian Women? The Liberal Bourgeios Women's Rights Movement and the Rise of Right-Wing Women's Movement in the Aftermath of WW1", in *Aftermath of War: Women's Movements and Female Activists, 1918–1923,* eds. Ingrid Sharpe und Matthew Stibbe, 245–261 (Leiden: Brill, 2011).
[62] Die erste Zeile des Briefes von Gabriele Reuter (1859, Alexandria–1941, Weimar) deutsche Schriftstellerin. NF ÖNB M F.34. Fickert 365. 18. Januar 1902.
[63] Die Rahmen diesem Beitrag machen es nicht möglich eine detaillierte Analyse alle die früher erschlossenen Quellen zu übermitteln. Die komplexe Analyse der Korrespondenzen und der untersuchten Zeitschriften bilden die das Rückgrat meiner Dissertationsarbeit. Czeferner, 2020, passim.
[64] In diesem Gebiet wäre es auch nützlich, die Mitgliedsliste des AdFs zu kontrollieren, weil das Statut auch über ausländischen Mitgliedern sprach. Außerdem erwähnen Gertrud Bäumer und Helene Lange in ihrem Buch über der deutschen Frauenbewegung, dass der Verein in Verbindung mit österreichischen Frauenorganisationen stand. Lange–Bäumer, 1901, 52.

Schwimmer und Fickert regelmäßig in den Zeitschriften von ausländischen Frauenvereinen publizierten. Außerdem nahmen neben den deutschen Frauen Schwimmer gern und oft an den unterschiedlichen Veranstaltungen (Vorlesungen, Vorträge, Diskussionsabende usw.) der „Schwesternvereine" teil, und gerade deswegen standen sie in fortlaufender Korrespondenz miteinander.[65] Die literarische Kolumne und die Rezensionen in dem *Neuen Frauenleben* und in *Der Frau und der Gesellschaft* wichtig, wo die Mehrheit der neu angekommenen Bücher aus den deutschen Gebieten stammten.[66] Lily Baitz (deutsche Bildkünstlerin) und Ella Berger (Vizevorsitzende der Organisation der deutschen Frauen, die im Buchhandel arbeitete) veröffentlichten Artikeln in *Der Frau und der Gesellschaft*. Führende Figuren der deutschen Frauenbewegung, wie Adele Schreiber schon im Jahre 1907 in Budapest Vorträge hielten.[67] Hans Dorn, Professor der Ludwig-Maximilian-Universität in München hielt Vorträge in Ungarn und publizierte auch im *Neuen Frauenleben*.[68] Vilma Glücklich wurde während der Kriegszeiten auch nach Wien eingeladen um einen dicht besuchten Vortrag über die Stellenvermittlung von dem FE zu halten.[69]

Als Herausgeberin des *Neuen Frauenlebens* war die Aufgabe von Auguste Fickert ähnlich der Arbeit von Rosika Schwimmer. Sie musste die potenziellen Autoren und Publizisten auswählen, die in der Zeitschrift Artikeln mitteilten. Sie war auch verantwortlich für die Vereinsveranstaltungen z.B. für die Vorträge, die normalerweise von berühmten Frauenrechtlerinnen gehalten wurden. Die Korrespondenzen und die Vereinsdokumente beweisen es eindeutig, dass diese Organisationsaufgaben gar nicht problemlos und einfach waren. Nach der Gründung der Zeitschrift stellte es sich für Fickert heraus, dass es um neue Autoren und Publizisten zu ersuchen gar nicht einfach ist. Unter den weltberühmten Persönlichkeiten der Frauenbewegung – mit denen sie übrigens freundliche Briefe wechselte – wurde ihr Ersuchen 1902 nicht nur von der ersten in Deutschland promovierten Juristin, Anita Augspurg, die sich als prominente Figur der bürgerlich-feministischen Frauenbewegung der Jahrhundertwende um die Erneuerung des deutschen Bürgerlichen Gesetzbuches engagierte (1857, Verden–1943, Zürich)[70] und der oben erwähnten Gabriela Reuter, sondern auch von der weltberühmten Nobelpreis-trägerin und Schriftstellerin Bertha von Suttner (1843, Prag–1914, Wien) zurückgewiesen. Reuter lehnte 1902 Fickert noch einmal ab: „die freundliche Aufforderung" konnte sie wegen anderen Verpflichtun-

[65] Der Rekonstruktion der Teilnehmerlisten dienen die Vereinsnachrichten von den österreichischen und ungarischen Zeitschriften als ausgezeichnete Quellen: S. Vereinsnachrichten in beiden Zeitschriften (z.B: FG, 4 (1910): 62–65.; NFL, 11 (1912): 295–297. S. in Österreichischer Relation z.B. die Korrespondenz von Auguste Fickert und Rosa Mayreder. S. NF ÖNB M F.34. Fickert 365, Nachlass Mayreder. ÖNB H Cod. Ser. N. 24566.

[66] Es kommt auch oft vor, dass die Bücher, die aus den angelsächsischen Staaten kamen, deutsche Übersetzungen waren. z.B. S. FG, 5 (1907): 85.

[67] Es ist wichtig, dass das Handbuch der Frauenbewegung, die von Helene Lange und Gertrud Bäumer in Deutschland im Jahre 1901 publiziert wurde, über die ungarische Frauenbewegung als bedeutungslos berichtete. Lange–Bäumer, 1901, 187–188.

[68] FG, 11 (1908): 184. Für die Artikel die von seinem Vortrag in *Der Frau und der Gesellschaft* veröffentlicht wurde S. FG, 1 (1909): 15. NFL, 4 (1912): 97–101. NFL, 5 (1912): 121–128.

[69] DF, 19 (1914): 214.

[70] Sie hat sich auf Zeitnot beruft: „Meine Zeit erlaubt mir leider nicht, zu meinen vielen alten noch neuen Verpflichtungen zu übernehmen, weshalb ich Ihnen Wünsche nach m. Mitarbeit am Neuen Frauenleben zum. Bedauern nicht entsprechen kann." (18. Januar 1902.) ÖNB M F.34. 365.

gen leider „nicht mit einem ja beantworten".[71] Lily Braun sagte nicht nur die Aufforderung des österreichischen, sondern auch des ungarischen Vereins in den Jahren 1906 und 1907 ab.[72]

Dass muss auch betont werden, dass beide Frauenrechtlerinnen auch eine Menge positive Rückmeldungen bekamen: 1891 – vor der Gründung des AöFs – wurde Fickert von Suttner zu einer Frauenversammlung eingeladen.[73] Ein paar Jahre später war sie in ständiger Korrespondenz mit dem deutschen Schriftsteller, Bühnenautor und Übersetzer Ludwig Fulda (1862, Frankfurt am Main–1939, Berlin) die während ihres Aufenthaltes in Wien einen Vortrag in dem Verein hielt.[74] In Ungarn kamen auch deutsche Referenten ganz oft vorbei: Neben Lily Braun und Hans Dorn konnte Schwimmer z.B. Maria Lischnewska, die sich mehr mit der Fabrikarbeit der Frauen beschäftigte, und die wohlbekannte deutsche Modeschöpferin und prominente Figur der Reformkleidbewegung Hedwig Buschmann aus Berlin zu Gast haben, die auch die provinziellen Organisationen besichtigten.[75]

Der Höhepunkt – Frauenkongress in Budapest im Jahre 1913

Der Höhepunkt der ungarischen bürgerlichen feministischen Bewegung wurde von dem Budapester internationalen Frauenkongress im Jahre 1913 geliefert. Über den Ort entschieden die Delegierten, die an dem Frauenkongress in Stockholm zwei Jahre früher teilnahmen.[76] Über die Vorbereitungen müssen wir kurz hervorheben, dass der Kostenvoranschlag der Konferenz und der anschließenden Programme insgesamt 110 000 Kronen war.[77] Meiner Ansicht nach ist diese Angabe die beste, die den Entwicklungsstand und die Stärke der ungarischen Frauenbewegung vor dem Ersten Weltkrieg illustrieren kann.[78] Es muss als ein riesiges Wachstum angesehen werden, besonders wenn man auf die Tatsache Rücksicht nimmt, dass die ungarische Frauenbewegung von den deutschsprachigen Büchern – die an der Jahrhundertwende über die europäischen Organisationen publizierten wurden – fast nicht registriert wurden.[79]

Ab 15. Juni kamen auch die prominenten deutschen und österreichischen Persönlichkeiten der Frauenbewegung nach Budapest. Aber bevor sie nach Budapest abfuhren, hielten sie sich – mit Ausnahme von Carrie Chapman Catt – eine kurze Zeit in Wien auf. Neben Anita Augspurg besuchten die Konferenz Lida Gustava Heymann (1868, Hamburg–1943, Zürich; Vorstandsmitglied des Vereins Fortschrittlicher Frauenvereine) und Helene Stöcker (1869, Wuppertal–1943, New York; Gründerin des Bundes für Mutterschutz). Aus Wien kamen – natürlich neben anderen Delegierten – Henri-

[71] 9. Dezember 1902. ÖNB M F.34. 365. Im ersten Brief hat sie auch ihre Überlastung ausgedruckt: „Durch eine Fülle begonnener Arbeiten […] ist es mir leider unmöglich, für ihre begonnene Zeitschrift in der nächsten Zeit etwas von Beitragen zu liefern." 18. Januar 1902. ÖNM M F.34. 365.
[72] 16. August 1906. ÖNB M F.34. Fickert 365. Vgl. Czeferner, 2020, 249–281.
[73] ÖNB M F.34. Fickert 365.
[74] Sie mussten nicht nur das Thema des Vortrages, sondern auch den Zeitpunkt abstimmen, weil der deutschen Dramatiker nur vier Tagen in der Kaiserstadt verbrachte. ÖNB M F. 34. Fickert 365.
[75] FG, 1 (1912): 18.
[76] FG, 7 (1911): 107.
[77] Diese informellen „Freizeitaktivitäten" (Ausflüge in die Provinzen, Soireen) sollten ebenso wichtig wie die formalen Tagungen behandelt werden, weil sie für die Delegierten Möglichkeit für tiefere Konversationen boten.
[78] Für die Kongresse bevor 1913 s. Czeferner, 2020, 173–183.
[79] Lange–Bäumer, 1901, 179–180, Illustriertes Konversation, 1900, 59, 140, 224, 240.

ette Herzfelder (1865, Brünn–1927, Wien; Redakteurin des offiziellen Organs des Bundes Österreichischer Frauenvereine, das von der oben erwähnten Marianne Hainisch geführt wurde) und Maria Schwarz (1852, Wien–1920, Wien; Volksschullehrerin, und Vizepräsidentin des Vereines der Lehrerinnen und Erzieherinnen in Österreich, enge Kollegin von Auguste Fickert).

Die Pressestimmen über das „Frauenparlament" waren weltweit fast eindeutig positiv. Die Zeitungen betonten, dass die Delegierten während der Debatten von bester parlamentarischer Schulung zeugten, und sie beleuchteten die Tatsache, dass die Frauenrechtlerinnen von dem früher geprägten Witzblattklischee weit entfernt seien.[80]

Wie es auf den Bildern der Rosika Schwimmer Papers sichtbar ist, die während des Kongresses angefertigt wurden,[81] diente die Woche, die die insgesamt 1200 Gäste – unter denen die weltberühmten Frauenrechtlerinnen in Budapest verbrachten, als eine vorzügliche Gelegenheit für die Vertiefung der Netzwerkverbindungen in den Rahmen der Frauenorganisationen. Es bedeutet, dass dieser Kongress ein direkter Treffpunkt des Wissenstransfers war, wo alle Mitglieder der provinziellen, hauptstädtischen und internationalen Frauenbewegung die ideologische Gemeinschaft unter dem weiblichen Geschlecht fühlen konnten.[82]

Fazit

Neben den oben aufgezählten eindeutig positiven Entwicklungstendenzen blieb die ungarische Bewegung in vielen Hinsichten im Rückstand, besonders im Vergleich zu der deutschen Organisation. Wegen der wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Differenzen zwischen den zwei Ländern waren die Traditionen der Zivilorganisationen in den deutschsprachigen Ländern ausgeprägter, die im Fall der Frauenbewegung zu einem kräftigen gesellschaftlichen Identitätsbewusstsein führte. Gerade deswegen – und auch wegen der wirtschaftlichen Entwicklung – kann es beobachtet werden, dass die deutschen und auch die österreichischen Frauenorganisationen spezialisierter waren. Aufgrund dieser Faktoren kann man beobachten, dass die Frauenorganisationen in den verschiedenen Ländern nicht immer auf die gleichen Aspekte konzentrierten, obwohl ihre Zielsetzungen ähnlich waren. Die finanzielle Situation der deutschen Vereine war selbstverständlich wesentlich günstiger, als in Österreich und in Ungarn. Der Allgemeine Deutsche Frauenverein z.B. konnte sich erlauben mehrtägige jährliche Vereinstagungen zu organisieren. In Österreich und Ungarn blieben diese Versammlungen sehr einfach: meistens eine paar-stündige Sitzung mit einem Empfang oder einem Konzert. Es ist keinesfalls eine Überraschung, dass diese Programme nicht so dicht besucht waren, als die großzügigen Programme der deutschen Organisationen. Das sollte auch betont werden, dass in Ungarn die Frauenbewegung sehr stark von einzelnen Personen (wie Rosika Schwimmer und Vilma Glüchlich) abhängig war, was auch auf kulturelle und spezielle ungarische organisationsgeschichtliche Eigenartigkeiten zurückzuführen ist. Vor 1918 waren die oben erwähnten Frauen die wichtigsten Persönlichkeiten in der bürgerlich-feministischen

[80] *Zeitschrift für Frauenstimmrecht*, 4 (1913).
[81] Rosika Schwimmer Papers, New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Box 486, 489.
[82] Vgl. Czeferner, 2020, 100–105, 173–183.

Frauenbewegung in Ungarn, die nicht nur die Zielsetzungen, sondern auch die Aufgaben und der Charakter der Vereine in bedeutenden Mäße prägten.

Die Methoden von Auguste Fickert – die keine jüdischen Frauen in dem AöF sehen wollte – waren sogar autokratisch, sie setzte sich in den meisten Debatten durch, die den AöF betrafen. Von ihren Mitfrauen wurde Fickert oft als „Führerin" bezeichnet. Trotz dieser Tatsachen waren die Vorsitzenden mit den jährlichen Ergebnissen der österreichischen und ungarischen Vereine unzufrieden, in den meisten Fällen wegen der passiven Haltung der Mitglieder. Mehrere von diesen Frauen nahmen an dem Vereinsleben nicht teil, und der Einzahlung der Mitgliedsbeiträge war auch regelmäßig problematisch.

Der Erste Weltkrieg beeinflusste die ungarische – und natürlich auch die gesamte mitteleuropäische – Frauenorganisationen negativ. Die internationalen Organisationen konnten ihre Aufgabe nicht vollständig erfüllen und die Pflege der Beziehungen wurde nicht nur mit den westeuropäischen und amerikanischen Staaten erschwert, sondern auch in den Ländern der Mittelmächte. Die rechtlichen Veränderungen beeinflussten nicht nur die Publikation der Zeitschriften (Kriegszensur), sondern auch die Rahmen der Organisierung der früher veranstalteten (inter)nationalen Frauenkongressen. Das gemeinsame Identitätsbewusstsein kam jedoch nicht abhanden, es verkörperte sich während der Jahre des Krieges in der internationalen Friedensbewegung und blieb auch nach 1918 intensiv. Andererseits begann die bürgerlichen feministischen Frauenorganisationen in Ungarn während der 1920-er Jahren verkümmert, und die Rahmen der Frauenbewegung wurden ganz anders.

ABSTRACT

Innovation, Tradition and Knowledge Transfer in the Austro-Hungarian women's Movements

How did the relationships between the Hungarian and Austrian (and sometimes the German) bourgeois-liberal, feminist organizations develop before 1914? What kind of knowledge transfer can be observed between the General Austrian Women's Association (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein, 1893–1922 [?] Vienna) and the Hungarian Feminists' Organization (Feministák Egyesülete, 1904–1948/1949, Budapest)? Did the Hungarians lag behind the Austrians or did they precede them in certain aspects? How did the public opinion handle the traditional and modern roles of women within the family and in the public life? In the paper, I will find answers to these questions (among others) on the basis of the official organs of the organizations and archive sources.

Bencze Dávid

Egy régió, ahol a magyarságot elszakították nemzetétől, vagy ahol a szlovákság nemzetére talált

Bevezető

Az impériumváltás, vagyis Magyarország felbomlása a magyarság számára olyan traumának számít, mely mind a mai napig komoly hatást gyakorol a közösségi identitás formálódására. Mindezzel együtt kétségtelen, hogy Trianon a magyar nemzeti tragédiáknak a legmarkánsabb pillanataihoz tartozik. Egyrészt azért, mivel jelentősen sérült az ország területi integritása, s emellett a maradék Magyarország a régióban való vezető szerepét is végképp elveszítette. Eközben azoknak a magyaroknak a sorsa, akik az impériumváltást követően lettek az anyaországból újonnan létrejött államok kisebbségeivé, rendkívül összetetté vált. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a döntést egy olyan nemzetközi tanácskozás hozta, amely nem törekedett a kompromisszumos megoldásra Magyarország és az újonnan alakuló nemzetállamok között.

A Monarchia nemzetiségi összetételét figyelembe véve a többségi nemzetet jelentő magyarság és a nemzeti kisebbséghez tartozók között olyan feszült helyzet alakult ki, amely az elhúzódó, vesztes háború kapcsán csak tovább fokozódott.[1] Az elveszített első világháború pedig a történelmi Magyarország felbomlásához vezetett. Tehát megállapíthatjuk, hogy az impériumváltás gyakorlatilag az elveszített világháborúval és a nemzetiségek önállósodási törekvéseivel kezdődött el, így az egészet egy folyamatként kell kezelnünk, amelynek meghatározó kezdőpontja a nemzeti tanácsok megalakulása volt.[2] A folyamat soron következő állomása Szlovákia déli részének – csehek általi – birtokbavétele. A „csúcspontja" – ha ezt lehet így nevezni – pedig, amikor a magyarok által lakott területeken a szlovákiai magyar politika elkezdi a szárnyait bontogatni, és megalakulnak az első magyar pártok Csehszlovákiában. Ezt azért is tekinthetjük „csúcspontnak", mivel a politikai elit az 1919-es év második felében felismerte annak fontosságát, hogy a kisebbségben rekedt magyarság érdekképviselete elengedhetetlen egyrészt a béketárgyalások lezárásáig, másrészt pedig a csehszlovák politika térhódításának az ellensúlyozása tekintetében. A békediktátum aláírását, illetve a szerződés ratifikálását pedig a folyamat záróakkordjaként értelmezhetjük.

Mint ismeretes, az első Csehszlovák Köztársaságot a demokrácia és a népek önrendelkezési jogának megtestesítőjeként szokták emlegetni. Már a világháború alatt ezeket az elveket hirdették a csehszlovák emigráció képviselői. Vagyis, hogy a majdani új államalakulat nem fogja a korábbi német és magyar politika kisebbségekkel szem-

[1] Jászi Oszkár, *A Habsburg Monarchia felbomlása* (Budapest, Gondolat, 1982).
[2] Romsics Ignác, *A trianoni békeszerződés* (Budapest: Osiris, 2001); Zeidler Miklós (szerk.), *Trianon* (Budapest: Osiris, 2003).

beni gyakorlatát folytatni, s minden nemzetiség az önrendelkezés útjára léphet. Az impériumváltás után nagy súlyt helyeztek rá, hogy az önrendelkezés feltételei a mindennapok gyakorlatában is a törvényes keretek között tűnjenek fel, gondoljunk csak a cseh történelmi államjogra való hivatkozásokra, viszont az a gyakorlat is jellemző volt, hogy a kisebbségekre vonatkozó törvények csekély számúak legyenek és hogy „csupán" a polgári jogaik védelmében részesüljenek. Ezért találkozhatunk a csehszlovák főhatalom oldaláról számos olyan esettel, amikor nem ment bele konfrontálódásba a sérelmeket felsorakoztató kisebbséggel szemben. Így a magyar kisebbség önrendelkezése a gyakorlatban nem valósult meg. Sőt a főhatalom az elejétől kezdve következetesen törekedett arra, hogy az ország csehszlovák nemzeti jellegét minél nagyobb térben bontakoztassa ki, s a kisebbség által lakott területeken a kisebbségi jelleg háttérbe szorítására, annak politikai, társadalmi, kulturális, gazdasági és számbeli erejének és súlyának minden eszközzel való csökkentésére törekedtek.[3]

A csehszlovák uralom alá került magyarságnak kezdettől fogva kemény és kitartó harcot kellett vívnia nemzeti és kollektív jogaiért. Szlovákia Teljhatalmú Minisztere, illetve annak bürokratikus apparátusa mindjárt a cseh megszállást követő időkben megkezdte a számára nemkívánatos magyar elemek kiküszöbölését.[4] Sorozatban szüntette meg vagy változtatta (cseh)szlovákká a magyar iskolákat, ahol ezt nem tudta elérni, ott megnehezítette működésüket.[5] A földreform intézkedéseinek köszönhetően pedig igyekezett felhígítani a többségében magyarok által lakott déli területeket. Egyébként általában véve is több erőfeszítést fejtettek ki annak érdekében, hogy a szlovák országrész minél inkább elveszítse magyar jellegét, gondoljunk csak a szimbolikus térhódításra és a magyar intézmények és egyesületek működésének betiltására, felfüggesztésére, valamint azon esetek kiküszöbölésére, amelyekre ráfogható volt az irredentizmus vádja (pl. magyar nemzeti ünnepek megtartása). [6]

A magyar közösség fontos rétegét, a magyar értelmiséget, a korábbi politikai elitnek egy bizonyos hányadát, valamint a gazdasági elit jelentős részét és az társadalom középrétegét meghatározó állami alkalmazottak nagyobb arányát 1919–1920 között rendkívül nehéz helyzetbe hozták, illetve a korábbi meghatározó befolyását igyekezték ellehetetleníteni. Persze a presztízsvesztés nem hozta magával a teljes lefejezés tényét, viszont minden tekintetben már az államtól független pozíciókban kellett folytatniuk működésüket. Ennek a gyakorlatnak három megnyilvánulási módjáról tudunk. Egyrészt arról beszélhetünk, hogy a politikai elit és az értelmiség egy része már a terület csehek általi birtokbavétele során kényszerből elhagyta a térséget. Itt főleg azokra kell gondolni, akik kiűzetésre kerültek, illetve önként vándoroltak ki. Másfelől a hűségeskü feltételéhez kötött munkavállalás megtagadása miatt nagyon sok értelmiségi és állami alkalmazott vált munkanélkülivé, vagy éppen annak bekövetkezte miatt deklasszálódott. Annak megtagadása miatt váltak az elején munkanélkülivé, majd később valamilyen fizikai munkássá tanárok, tudósok, művészek stb.

[3] Popély Gyula, „A felvidéki sorsforduló: Etnikum, impériumváltás, országhatár",*Regio* 1, 2. sz. (1990): 70–101; Popély Gyula, *Felvidék 1914–1920* (Budapest: Magyar Napló, 2010); Popély Gyula, *Felvidék 1918–1928*: *Az első évtized csehszlovák uralom alatt* (Budapest: Kárpátia Stúdió, 2014).

[4] Ablonczy Balázs, „Menni vagy maradni?: Az 1918 utáni távozás és a helyben maradás motívumai az emlékiratokban", *Pro Minoritate* (2018/4): 77–99.

[5] Popély Gyula, *Népfogyatkozás: A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945* (Budapest: Regio, 1991); Popély Gyula, *Ellenszélben: A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban, 1918–1925* (Pozsony: Kalligram, 1995).

[6] Miroslav Michela, *Pod heslom integrity* (Bratislava: Kalligram, 2009).

Az elit befolyása megnyirbálásának harmadik módja főleg az anyagilag befolyásos elitet érintette. Itt főképp azokra a vagyonos gazdákra kell gondolnunk, akikre a földreform kerettörvényéhez tartozó 1919. április 16-án elfogadott ún. „elkobzási törvény" vonatkozott, illetve azokra, akik a pénzreform előnytelen átváltása miatt veszítették el társadalmi pozícióikat.[7]

Mivel Trianon és az impériumváltás folyamata nemcsak az elcsatolt területek arculatát alakította át, hanem a közösségi identitás meghatározásában, a magyar kollektív emlékezetben is mély nyomokat hagyott. Így a témát nagyobb perspektívából vizsgáló szakirodalom jellemzően és érzékelhetően sokoldalú és sokszínű. Így e munka alapvetően csak reflexiót jelent a nagyperspektívában megközelített szakirodalomra, s inkább kíván foglalkozni a helyi, konkrétabban az érsekújvári történésekkel. Emellett azt is fontosnak tartom újra kiemelni, hogy csupán néhány helytörténeti mű született meg eddig, amely regionális szinten tárgyalta a korszak eseményeit. Ezek jelentős része inkább ismeretterjesztés szándékával született meg, így ezeket erős kritikával kell kezelni. Másfelől rengeteg olyan tematikus írás született, amelyek egy-egy történelmi jelenséggel foglalkoznak a szlovákiai magyarság száz évét illetően, viszont ritkán tárgyalja az érsekújvári régióra vonatkozó következtetéseket.[8]

A tanulmány tehát az egykori Magyarország kiválasztott régiójában – Érsekújváron és környékén – a főhatalom átmenetének bemutatását vállalja fel, s azon belül is a csehszlovák berendezkedés első felvonását. Vagyis a cseh légiók megjelenéséig vállalkozik az események tárgyalására. Levéltári elemzésekből kiderült, hogy az 1918. év végi és 1919-es év eleji önkormányzat által adott intézkedések fő célja a Károlyi-féle pacifizmus szellemiségében születtek meg, és a helyi közbiztonság fenntartásának megteremtésére irányultak. Ennek okán külön fejezetben szeretném megvizsgálni, hogy milyen összefüggések voltak a helyi önkormányzatokhoz érkezett utasítások és az arra adott reakciók, valamint a folyamatos cseh birtokbavétel híre között. Így például az impériumváltás folyamata mennyire befolyásolta a magyar államhoz tett hűségesküvel rendelkező hivatalnokok és a helyi képviselők elmenekülését a térségből.

Levéltári kutatás egyik érdekes kérdéseként fogalmazódott meg bennem, hogy vajon a Tanácsköztársaság vörös hadseregének a megjelenése milyen mértékben járulhatott hozzá a kisebbségi keretek közé került magyarság Csehszlovák Köztársaság elleni tüntetéseihez? Meglepő, hogy az északi hadjárat ideologikus mivolta miatt a környék szlovák nemzetiségű többséggel rendelkező településein (például Tótmegyeren – Palárikovo), vagy az Érsekújvárban állomásozó cseh nemzetiségű katonák egy része üdvözölte a hadsereg katonáit. Az is érdekes lehet, hogy bizony voltak olyan magyar többségű települések, ahol a lakosság a nemtetszését fejezte ki,

[7] Popély Gyula, *Felvidék 1914–1920…*; Ölvedi János, „A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza", *Magyar Írás* 3 (1926): 1; *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (Budapest: Gondolat, 2008).

[8] Vö. Angyal Béla, Érdekvédelem és önszerveződés:Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938 (Galánta–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2002); Bukovszky László, *„Államhatalmi változások a Mátyusföldön 1918–1919-ben es 1938-ban"*, in *Mátyusföld* II: *Egy régió története a XI. századtól 1945-ig*, szerk. Bukovszky László (Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató intézet–Lilium Aurum, 2005), 123–147; Ladislav Deák, *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918–1920* (Martin: Matica Slovenská, 1995); Fedor Houdek,*Vznik Hraníc Slovenska* (Bratislava: Nákl. Prúdov, 1931); Marián Hronský,*Slovensko pri zrode Československa* (Bratislava: Pravda, 1987); Ježek Zdeněk,*Boj o Slovensko v letech 1918–1919* (Praha: vlastní náklad, 1928); Romsics Ignác, *Magyarország története* (Budapest: Kossuth, 2017); Szekfű Gyula, *Három nemzedék* (Budapest: Élet Rt, 1920).

s a hadsereg megjelenésében újabb potencionális veszélyhelyzetet érzékelt. Így amíg a cseh légiókban a rendfenntartás őreit látták, addig a magyar hadseregben a rend felforgatóit vélték felfedezni.

A kisebbségi helyzet kialakulása

A Csehszlovákiába került magyarság tényleges számát nem lehet hitelt érdemlő módon pontosan megállapítani, mivel a népszámlálások általában tízévenként kerülnek megszervezésre, ezért a szlovákiai magyarság demográfiai adatainak a hitelességét, illetve azok jellemzőit csupán korlátozott érvénnyel ismerhetjük meg. A vizsgált korszakunkra vonatkozóan az 1910-es magyarországi, az 1919-es csehszlovák rendkívüli, és az 1921-es tervezett népszámlálást tudjuk felhasználni. Az impériumváltás előtt, a „boldog békeidőkben", a prosperitás időszakában a Monarchia gazdagsági fejlődésével összefonódott Felvidéknek nevezett térsége vegyesen lakott területnek számított. Az adatok tanulsága szerint azonban itt is, akárcsak a történelmi magyar állam területén máshol is, előrehaladott állapotban volt a magyarság javára történő asszimiláció. Az 1910-es évi népszámlálás adatai szerint a mai értelemben vett Szlovákia területén összesen 2 916 086 lakos élt. Az itt élő népesség megoszlása az anyanyelv szerint: 57,9% szlovák (1 687 800 fő); 30,2% magyar (880,851 fő); 6,73% német (198 461 fő); 3,3% rutén (97 037 fő); és továbbá a lengyel, cseh, szerb, horvát, román kisebbség az 1%-ot sem érte el.[9] Az 1910. évi népszámlálás a későbbi Szlovákiának és Kárpátaljának megfeleltethető területen összesen 818 magyar jellegű községet mutatott ki, amelyből 671 községben 80% felett volt a magyarok száma, 76 községet magyar többségűnek tekinthetünk, vagyis a magyarok lélekszáma 50-80% között mozgott és a maradék 71 község idegen többségűnek számított.[10]

A magyar ajkú lakosság számára a beilleszkedés rendkívül nehézkesnek bizonyult. Az 1918–1920-ban lezajlott államfordulat következtében számukra új, s számos szempontból idegen társadalmi, politikai viszonyok közé kényszerülve nemzeti kisebbségi státuszba kerültek. Mindez kimutatható a nemzetiségek számarányának változásaiban is. Még az 1910-es népszámlálás adatai azt mutatták, hogy a Szlovákia területén élő magyarság száma 884 ezer fő volt. Ez százalékban ugyebár valamivel több mint 30%-ot jelentett a terület összlakosságához képest. 1919 nyarán szerveztek egy újabb népösszeírást, amelynek az volt a célja, hogy felmérje a frissen megalakult ország tényleges összetételét. Az eredmény szerint a területen élő magyarság lélekszáma 689 ezerre csökkent, amely százalékos arányban 23,6%-ot jelentett. A cseh és a szlovák historiográfia ezt a fajta csökkenést az 1910-es népszámlálás hitelességének megkérdőjelezésével magyarázza. Ekkora csökkenést azonban nem lehet ilyen egyszerűen magyarázni. Simon Attila úgy véli, hogy alapvetően több tényező okozza a nagy különbséget. Az első tényező a menekültáradat nagysága, a második a több identitással rendelkező városi lakosság identitásváltása. Szintén tényező a magyarság természetes szaporulatának az összlakossághoz viszonyított negatív mutatói, valamint a későbbi asszimiláció is. Mindezek mellett a népszámlálás metodikájá-

[9] *A magyar szent korona országainak népszámlálása* (Budapest, 1912); vö. *Sčítánílidu v republike Československé zedne 15. února 1921,* I (Praha: Ceskoslovenská statistika vazek 9, 1924), 75.
[10] Turczel Lajos, *Két kor mezsgyéjén* (Pozsony: Madách–Posonium, 2007), 9.

ban való változás is okozhatja a csökkenés mértékének a nagyságát.[11] A Vavro Šrobár által vezetett Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium az 1919-es összeírást végző biztosok számára kiadott egy gyakorlati útmutatót, amely 50 paragrafusba sűrítve foglalta össze a szükséges tudnivalókat a számlálás általános elveivel, a kibocsátott összeírási ívek egyes rovatainak kitöltésével, illetve az adatok összegezésével és statisztikai feldolgozásával kapcsolatban. Az útmutató (Podrobné Poučenie pre popisujúcich poverenkov) 31. paragrafusa tartalmazta a nemzetiség felvételezésével kapcsolatos alapelveket és gyakorlati utasításokat. Eszerint a nemzetiség alatt a felnőtt (14 évesnél idősebb) és szellemileg egészséges személyeknél az egyén nemzetpolitikai meggyőződése értendő, amely egy bizonyos nemzeti közösséghez vagy nemzethez való faji hovatartozáson alapszik. Emellett hozzátették, hogy mindenkinek csakis egy nemzetisége lehet. Ennek meghatározásánál egyedül a megszámlált személy akaratának a megnyilvánulása a döntő, s annak adatát feltétlenül hitelesnek kell tekinteni, feltéve persze, ha nem bizonyosodik be, hogy ezt a bevallást más személy által kényszerítve tette.[12] Mindez azt jelenthette, hogy a nemzetiségi kérdés nagyobb hangsúlyt kapott, mint az anyanyelv. Így például a zsidóságnak a magyar nemzetiségtől való disszimilációja is megtörténhetett. A zsidóságnak a magyar nemzettestből való nagyarányú formális kiválását az első hivatalos, vagyis az 1921-es népszámlálás indította meg, ugyanis a zsidó vallású személyeknek lehetővé tették, hogy zsidó nemzetiségként definiálják magukat.[13]

Egyébként az 1921-ben megtartott első hivatalos népszámlálás során 634 827 fő, vagyis Szlovákia lakosságának 21,48%-a vallotta magát magyarnak, az 1930-as népszámlálás idején pedig még tovább csökkent a szlovákiai magyarok száma, amely 571 988 főt, vagyis az összlakosság 17,58%-at tette ki.[14] Ezeket a nagyarányú és rohamos számbeli csökkenéseket előidéző fenti körülményeken kívül még számos olyan ok generálta, amely a magyar kisebbség nemzeti erejét és ellenállási képességét folyamatosan gyengítette. Turczel Lajos szerint „a kisebbségi elnyomottságból államalkotó nemzetté vált cseh és szlovák népben a visszavágás szelleme élénken élt, és azt az iskola és a közvéleményformáló erők továbbra is ébren tartották. A magyarellenes elfogultságot a Horthy-féle Magyarország revizionizmusa és a csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok irredentizmusa még intenzívebbé tette."[15] Természetesen Turczel ezen kijelentése elég tendenciózus és túlzó, de mindenesetre lehetett némi alapja. Ami sokkal nagyobb szerepet játszott a szlovákiai magyarok közösségi megszerveződésének gyengítésében, az nem más volt, mint a régi közhivatalnoki rétegnek a Magyarországra való önálló távozása, valamint az itt maradtak zömének az állampolgárság rendezhetetlensége után történő kiutasítása. Öldvedi János szerint 101 977 személyt utasítottak ki Szlovákia és Kárpátalja területéről. Az itteni hivatalnoki rétegről pedig megállapítja, hogy „a nép problémáival szemben érzéketlen maradt, és kasztszellemmé fajult nagyfokú exkluzivitása a fordulatig nem csökkent."[16]A közép-

[11] Simon Attila, *Egy rövid esztendő krónikája: A szlovákiai magyarok 1938-ban* (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010), 11–13.
[12] Josef Mráz, „O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919, I", Československy statisticky věstník 2 (1920): 25.
[13] Turczel, Két kor mezsgyéjén…,12–13.
[14] Simon, *Egy rövid esztendő…*, 12.
[15] Simon, *Egy rövid esztendő…*, 14.
[16] Ölvedi, *A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza…*, 1.

osztály kiesésének gondját abban állapíthatjuk meg, hogy nem csak lélekbeli hiányt jelentett a szlovákiai magyarok arányában, hanem ez a kiesett réteg kultúrahordozó és kultúrafogyasztó jellege nagymértékben befolyásolta a szlovákiai magyarság megszerveződésének kérdését a két háború közötti időszakban.

Popély Gyula a népszámlálás során felmutatott adatok mellett a szlovákiai magyarság területi elhelyezkedésében is látja a közösségi megszerveződés hátrányának az okát. Ugyanis a szlovákiai magyarok által lakott terület pántlikaszerűen mindenütt szorosan a csehszlovák–magyar országhatár mentén húzódott. A magyar etnikum ilyen alakú elhelyezkedése az új államban hátrányos volt abból a szempontból, hogy annak nyugati és keleti végei rendkívül messze voltak egymástól, emellett pedig szinte semmilyen kötődése nem volt egymáshoz, sőt nyilvánvalóan kulturális, mentalitásbeli és világnézeti különbségek mutathatók ki az egyes régiók között.[17]

Simon Attila szerint a magyarság csökkenése a statisztikákhoz képest a valóságban nem volt olyan mértékű, mint ahogyan azt a számok jelzik. A városokból némileg ugyan kiszorult a magyarság, de Érsekújvárban, Léván, Rozsnyón, Rimaszombatban, Losoncon továbbra is a magyar nyelvű lakosság számított dominánsnak. A városok kulturális jellegükben, valamint a köztereken használt nyelvet tekintve inkább magyar nyelvvel bírtak.[18] A magyarság presztízsvesztésének az okát Simon Attila abban látja, hogy a magyar kisebbség többnyire falun élt, így a cseh protekcionista iparpolitika és a protekcionista földbirtokreform a kisebbség számára előnytelen volt. Az előnytelen iparpolitika okán tovább nőtt a szlovákiai magyarok által lakott régiók gazdasági lemaradása, nemcsak a cseh- és morvaországi, hanem a többi szlovákiai területekhez képest is. A földbirtokreformot illetően pedig (mivel e terület korábban jellemzően nagybirtokokból állt, s így viszonylag alacsony volt az önálló gazdálkodók és magas földtulajdonnal nem rendelkező mezőgazdasági munkások száma), a csehszlovák 1919-es földbirtokreform a visszavágás szellemében, protekcionista és nacionalista szempontból lett végrehajtva. Az 1919-ben bekövetkezett Alois Rašín nevéhez fűződő pénzreform aránytalanul váltotta át a régi pénzt csehszlovák koronára, így a szlovákiai magyarok jelentős része elszegényedett.[19]

Az impériumváltás statisztikai következményei Érsekújvárban és vidékén, tömören

Mint ahogyan sejteni lehet, Érsekújvár hasonló nemzetiségi változásokon ment keresztül, mint a szlovákiai magyarság. A 1910-es népszámlálási adatok alapján a város szinte teljesen magyar nemzetiségű volt. A kicsivel több, mint 16 ezer főt számláló város 91,1%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Mellettük a szlovákok, a csehek és a németek együtt alig tették ki az ezer főt.[20] Az 1919-es rendkívüli népszámláláson a város lakosságának a száma 19 998 fő volt, amelyből a magyarok lélekszáma 12 881 fő (64,5%) tett ki. Mellettük a szlovákok száma 6 861 fő (34,5%) volt. 1921-ben már a 19 024 főből 9 437 (49,6%) vallotta magát magyarnak és 7 857 (41,3%) pedig csehszlováknak. Ezekből megállapítható, hogy a két világháború közötti idő-

[17] Popély, *Ellenszélben*..., 10.
[18] Simon, *Egy rövid esztendő*..., 22.
[19] Simon, *Egy rövid esztendő*..., 23–30.
[20] Szlovákiai Magyar Adatbank, *Településtár*: http://telepulesek.adatbank.sk/

szakra a homogén városból teljesen kétnyelvű város lett, ahol a két nemzet aránya nagyjából kiegyenlített jelleget mutatott.[21]

Az érsekújvári vonzáskörzetben lévő települések közül Tardoskedden az 1910-es népszámlálás alapján 5353 lakosból 5050 fő, vagyis majdnem az egész település magyar anyanyelvvel bírt, a szlovákság száma 234 főt tett ki.[22] A 1919-es rendkívüli népösszeíráson a község lakosainak száma elérte a 6137 főt, amelyből 5578 magyar és 551 csehszlovák volt.[23] A két évvel későbbi népszámlálási adatok azt mutatják, hogy az összlakosság 5815 főre csökkent, amelyből 5025 magyar nemzetiségű volt. A szlovákság ekkor 698 főt számlált.[24] A statisztikai számokból kiderült, hogy a népesség összetétele tíz év alatt nem változott jelentősebb mértékben. Viszont az 1930-ban tartott népszámlálás során az adatok a következőket mutatják: 6208 lakosból 4683 magyar és 1410 csehszlovák volt.[25] A számok alapján megállapítható, hogy Tardoskedd község esetében a békediktátum aláírását követő tíz évben megindult egy folyamat, amely a magyarság csökkenését és a magukat csehszlovák nemzetiségűnek vallók radikális növekedését okozta. Elképzelhető, hogy ez egyfajta asszimiláció eredménye, de az sem kizárt ok, hogy bizonyos körülmények hatására a falu lakosságának egy része csehszlováknak kezdi vallani magát.

Nagysurány esetében az 1910-ben lezajlott népösszeírás alkalmával a város 5225 lakosából 3413 fő szlováknak, 1626 fő magyarnak és 176 németnek vallotta magát.[26] Az arány később csak tovább növekedett. Az 1921-es népszámláláskor 6200 lakos élt a városban, amelyből 4714 személy vallotta magát szlováknak, s mindössze 887 fő magyarnak. A szlovák és a magyar lakosság mellett 451 zsidó vallású és 106 német nemzetiségű vallotta be nemzetiségi hovatartozását.[27]

Tótmegyeren a statisztikák tükrében a magyarság fokozatos kiszorulását figyelhetjük meg. Amíg 1910-ben a 3603 főből álló településen a magyarok száma még 956 főből állt, 1921-re még csak arányaiban veszít nagyságrendjéből (932 magyar, 2855 szlovák), 1930-ra viszont a település nemzetiségi összetételét tekintve a magyarság lélekszáma nagymértékben csökkent: 262 magyar, 4084 szlovák.

Komjáton 1910-ben a 4103 fős településen 3186 szlovák és 697 magyar volt. Az 1921-es népszámlálási adatok szerint a település lakossága 300 fővel emelkedett, Az összlakosságból 4254 szlovák, és csupán 149 ember vallotta magát magyarnak. Az 1930-as népszámlálási adatok szerint már alig élt ebben a községben magyar ajkú lakos (mindösszesen 44 fő).[28]

Udvardon és Naszvadon fordított volt a helyzet Tótmegyerhez és Komjáthoz képest. Amíg Udvardon az 1910-es népszámlálás során 4377 lakost találtak, közöttük 4343 magyar, s mindössze 34 szlovák nemzetiségű személy volt, addig Naszvadon 4304 főből 4179 volt magyar és 125 szlovák. Az 1921-es népszámláláson mindkét településen nőtt a lélekszám, illetve a szlovák lakosok száma is. A statisztikai adatok

[21] *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919* (Bratislava, 1920).
[22] *A magyar szent korona országainak népszámlálása*, Budapest, 1912.
[23] *Soznam miest na Slovensku...*
[24] *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, I* (Praha: Štátní úřad statistický, 1924).
[25] *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930* (Praha: Státní úřad statistický, 1934).
[26] *A magyar szent korona országainak népszámlálása* (Budapest, 1912).
[27] *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, I* (Praha, Štátní úřad statistický, 1924).
[28] Szlovákiai Magyar Adatbank, *Településtár*: http://telepulesek.adatbank.sk/

alapján Udvardon 4867 személy élt, ebből 4509 magyar, 160 szlovák, 88 roma volt. Naszvadon ebben az évben pedig 4364-en vallották magukat magyarnak, s a csehszlovákok száma 139 főt tett ki. Mindkét településen 1930-ra nagy növekedésnek indul a csehszlovák kisebbség száma. Amíg Udvardon a magyar nemzetiségűek 4536 főt tudtak kimutatni, a szlovákok száma az 1921-es népszámláláshoz képest már 510 főre emelkedett. Naszvadon pedig a magyar és a csehszlovák nemzetiségűek aránya 4628 fő a 379-hez.[29]

Felvetődik a kérdés, hogy mi eredményezte a magyarság nagyarányú csökkenését, illetve miért emelkedett folyamatosan a csehszlovákok száma a vizsgált térségben. Egyfelől minden bizonnyal érvényesültek azok a tendenciák, amelyek országosan is okozták a szlovákiai magyarok fogyását. Tehát az 1910-es népszámláláshoz képest 1921-re vonatkozóan valóban beszélhetünk a lakosság egy részének az identitásváltásáról, és a zsidóság formai kiválásáról a magyar nemzettömbből, vagy például Érsekújvár esetében arról, hogy a dolgozó hivatalnokok egy része elhagyta az országot. 1930-ra pedig valószínűsíthetjük, hogy az asszimiláció is megtette hatását.[30] A felvidéki magyarság jelentős népességcsökkenése azonban nemcsak az országos átlagot jóval meghaladó mortalitással, de az alacsonyabb népszaporulattal is magyarázható. Ma az asszimiláció számlájára írják a szlovákiai magyarság nagyarányú csökkenését, azonban a témánk időbeni keretei miatt erről a tényezőről még nem beszélhetünk. A tudatos identitásváltás módjáról viszont sokkal inkább. Ezért ebbe a kategóriába főleg azok a több nyelven bíró, városi középrétegből származó személyek tartozhatnak, akik a dualizmus korának népszámlálásai során származástól függetlenül inkább magyarnak vallották magukat, s magyarként kapcsolódtak be a közéletbe. Identitásuk azonban ennek ellenre nem volt véglegesen rögzülve, csupán az aktuális hatalom „magyarsága" miatt vallották magukat magyarnak. Az 1918–1919-es államfordulatot követően a csehszlovák nemzeti diktatúra és propaganda hatására ez a réteg identitást válthatott, s az 1921-es népszámlálás során már csehszlovák nemzetiségűnek vallotta magát. Mindamellett úgy érzem, hogy továbbgondolásra szorul annak az értékelése, hogy a magyarság statisztikai fogyásában mennyire játszottak szerepet más, további tényezők, hogy a helyi lakosság a népszámláláskor csehszlováknak vallja magát. Egyáltalán felmerülhet-e az a kérdés, hogy pusztán gazdasági érdekek okán felveszik, vagy elfogadják a csehszlovák állampolgárságot, s ez által affiliálódnak a csehszlovák nemzetiséghez. Az 1920-as években a város magyar vezetéséhez rengeteg elutasító kérvényt találtam az iparengedélyek kiadatása kapcsán. A magyar jogszabályokkal szemben azonban a Tejhatalmú Minisztérium csak egy feltételhez kötötte az iparengedélyek kiadatását, vagyis azt kérte a kérvényezőtől, hogy vallja magát csehszlováknak. Annak kimutatása, hogy az affiliáció Érsekújvárban mennyire játszott szerepet a magyarok identitásváltásában, még hátra van.

[29] Szlovákiai Magyar Adatbank, *Településtár*: http://telepulesek.adatbank.sk/
[30] Simon, *Egy rövid esztendő…*, 11–18.

Érsekújvár a két ország mezsgyéjén

> A háború elvesztése végleg felbontotta a társadalmi egyensúlyt. Forradalom rázta meg a nemzetet, s államát. Négyéves világháború lelki és anyagi pusztítása után, a vesztett háború erkölcsi sokkja után, a forradalom hisztériájával terhelve, emberi és nemzeti erkölcsében meggyalázva szakadt el a Csehszlovákiába került magyarság a nemzettől s a nemzet államától.[31]

Ilyen megállapításokkal kezd „A felvidéki magyarság húsz éve" című munka, amelynek előszava így kívánta összefoglalni az impériumváltás folyamatát. Felmerül a kérdés, hogy az 1918. október 28-án megalakuló csehszlovák vezetés szándékáról menynyire tudott naprakészen a város vezetése, és az érsekújváriak mennyire tudhattak arról, hogy a csehszlovák vezetés terveiben a város is szerepelt? Popély Gyula történész „Felvidék 1918–1928" című könyvében is erőteljesen hangoztatja, hogy a szlovákiai magyarságot teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a csehszlovák csapatok területszerző szándéka. Ez igaz lehet Pozsony birtokbavétele kapcsán, viszont az azt követő birtokbavételi folyamatról már egyértelműen naprakész volt a város lakossága. Nyilván Popély Gyula a könyvében hivatkozott korabeli írásokra hagyatkozik, illetve Pozsony elfoglalásának a körülményeiből következtet.[32] Az érsekújvári város polgármesterének címzett táviratokból azonban kiderült, hogy a megye ispánja már az őszirózsás forradalmat követően felhívta a figyelmet arra, hogy az ország integritása szempontjából elengedhetetlen a közbiztonság fenntartása.[33]

A közellátási és gazdasági nehézségekkel párhuzamosan a háború végén a hátországi eseményekre kihatással volt az ország feszült belpolitikai helyzete, valamint a vesztes háború esetlegessége. Míg az 1918. év nyarán viszonylag nyugodt volt a köz-

1. Érsekújvári főtér (Kossuth Tér) 1908 – képeslap
(Az illusztrációk forrása: Érsekújvári fotóalbum, https://www.nzalbum.sk/hu)

[31] *A felvidéki magyarság húsz éve* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938), 9.
[32] Popély, *Felvidék 1918–1928*…, 6.
[33] OANZ, NÚ 11850/18; OANZ, NÚ 11953/1918.

hangulat a városban és környékén, októberben és novemberben a helyzet radikális fordulatot vett. A közellátási zavarok, a kilátástalan gazdasági helyzet, valamint a frontvonalakról hazatérő katonák újabb konfliktusok gócpontjai lettek.

Pozsony megye alispánja szerint a rablási és rombolási vágy annyira erőt vett az embereken, hogy rabolt és rombolt nemcsak a csőcselék, de megtette a szabadságon lévő katona, a napszámos, néhol pedig a legmódosabb gazda.[34] A támadások áldozatai leginkább a zsidók, a hatóságok és a módosabb családok voltak. A különböző harcterekről hazajövő katonákból alakult rablóbandák a közbiztonságot teljesen felforgatták, s az ellenük fellépő csendőrség helyi erőit teljesen kimerítették. Az egyik leghíresebb, Prokopec Ferenc és Virág Ferenc vezetésével működő, közel 70 főből álló rablóbanda Érsekújvártól kiindulva mintegy ötven km-es távolságban fosztogatott.

A háború utolsó éve teljesen kimerítette a hátországot. Az 1918-ban egyre érezhetőbb gazdasági és élelmezési nehézségek megszorításokkal és különböző juttatásokkal próbáltak orvosolni. A hátországban a belső kohézió stabilizálása érdekében a közbiztonság fenntartása volt a legfőbb cél, hogy az ország integritása megmaradhasson. Ezt a tendenciát mutatták a főhatalom elképzelései is. Ebből a szempontból csak annyit jegyezhetünk meg, hogy az itt élő magyarságot teljesen váratlanul nem érhette a csehszlovákok szándéka, hiszen az érsekújvári városi vezetésben történő közbiztonsági intézkedések szigorításai arra utalnak, hogy a városi vezetés közvetlenül 1918 októbere után még mindig úgy vélte, hogy a közbiztonság az esetleges cseh területszerző igényekre is megoldás lehet.

A közbiztonság javításának igényét Haiczl Kálmán, szőgyéni plébános *Egyháztörténelmi emlékek a cseh megszállás korából* című emlékiratában is megörökítette:„azokban a zűrzavaros időkben, 1918. év őszén, amikor „kitört a szabadság", mely a hazatért katonaság szabad lövöldözéseiben, a vasúti kocsik ablakainak beverésében és minden elpusztítható felszereléseinek tönkretételében, majd a szabadság „szent" nevében a boltok, elsősorban természetesen a zsidó boltok kirablásában nyilvánult meg, a nagy fejetlenség láttára sem igen gondoltunk arra, hogy e szabadság az ország romlására és erőszakos felosztására fog vezetni."[35]

Emellett a magyarországi nemzetiségek elszakadási igényéről már 1918 júniusában tudni lehetett, s csak annak a mérete volt kérdéses. Vagyis nem lehetett tudni, hogy az újonnan alakuló állam déli határai hol húzódnak majd. A Nyugatmagyarországi Híradó szerint a nemzetiségek és a pacifisták fogyó türelme egy együttes veszély forrása lehetett: „ellenségeink befolyásolják a közvéleményünket, lazítják nemzetiségeinket. Nem szabad tűrni, hogy e nagyon is céltudatos rókák mellé a demokrácia jelszavát bőgő különösen jámbor birkák álljanak. A legmélységesebb demokratának nem lehetnek közösek a céljai a fizetett entente ügynökökkel. Emez áruló, amaz még a legrosszabb esetben is csak fantaszta, kettőjük között közösség nem létezik."[36]

Jankovics Marcell írja, hogy egy Semmeringbe tett látogatása során hallott először arról, hogy az antant szándékában áll Magyarországot feldarabolni.[37] Jankovics mellett például Szüllő Gézának is idő előtt tudomására jutott, hogy:

[34] Alispáni jelentés, *Pozsony vármegye Hivatalos Lapja*, 1918. november 15. (különlenyomat).
[35] Haiczl Kálmán, *Egyháztörténelmi emlékek a cseh megszállás korából* (Esztergom: Buzárovits, 1940).
[36] Szemle, *Nyugatmagyarországi Hiradó*, (1918. június 23.) 2; Vö. Filep Tamás Gusztáv, *Főhatalomváltás Pozsonyban, 1918–1920* (Budapest: Kalligram, 2011), 28.
[37] Jankovics Marcell, *Húsz esztendő Pozsonyban* (Somorja: Mery Ratio, 2010), 11; Vö. Filep, *Főhatalomváltás*…, 29.

> … 1918 szeptemberében mutatkoztak az első nyugtalanító jelenségek. Beszámoló körúton voltam választókerületemben, Bazinban és Modorban. […] Zoch Sámuel ekkor már tudott arról, hogy a szlovákok szeptember végén értekezletet fognak tartani, de sem előttem, sem a társai előtt nem tett említést semmiről. […] Annál nagyobb volt a meglepetésem, amikor szeptember vége felé egyik pártfogoltam, Fábry Pál bizalmasan közölte velem, hogy a nyugati hatalmak már megegyeztek abban, hogy megteremtsék Csehszlovákiát.[38]

1918. október 28-án megalakult a Csehszlovák Köztársaság. A kormánynak ekkor még nem állt rendelkezésére elegendő katonai erő, és jogkörét is csak fokozatosan tudta alkalmazni az új állam egész területén. A magyarok által lakott vidéken azonban ez a szándék nehézségekbe ütközött, ahol a lakosok csak a magyar államot ismerték el.

A budapesti forradalmi változások után a Károlyi Mihály vezette Magyar Nemzeti Tanács megalakulásának felhívására szinte a felvidék minden településén vidéki nemzeti tanácsok alakultak, ahol próbáltak hatást gyakorolni az egyes régiók igazgatására. 1918. november 18-án Érsekújváron, a Kossuth téren Vágovits Gyula visszaemlékezése alapján a Nemzeti Tanács megalakulásának hírére hatalmas tömeg előtt mondott beszédet a város polgármestere, Steiner Gyula. Beszédében tájékoztatta a város lakosságát a Tanács megalakulásáról és a veszélyhelyzet súlyosságáról. Külön kiemelte, hogy a szomszédságban élő nemzetiségiek az ország szétszakadását kívánják, s ezért elengedhetetlen, hogy békével megtarthassuk az ország egységét.[39] Ebből is kiderült, hogy a magyar integritás megtartását a közbiztonság kialakításában látták, vagyis hogy ha a magyar vezetésnek sikerül a felforgató elemeket kiküszöbölnie, akkor Érsekújvár magyar város maradhat.[40]

A kinyilatkoztatás időszerűségét az is jól jelzi, ami 1918. november 14-én történt. Ugyanis összeült az első csehszlovák nemzetgyűlés, amelynek megalakítása úgy történt, hogy kooptálás útján 256 személy vált tagjává. A szlovákság úgy képviseltette magát, hogy Vavro Šrobár tejhatalmú minisztert negyven fő megszervezésével bízták meg, így a hozzá közelebb álló személyeket választotta ki, s ez által lettek tagjai a nemzetgyűlésnek. A nemzetgyűlésbe nem tartoztak bele az államot alkotó nemzetiségek, vagyis a szudétanémeteknek, a magyaroknak és a lengyeleknek sem adtak képviseletet. A nemzetgyűlés elfogadta első törvényeit, amellyel *de facto* Érsekújvárt is a Csehszlovák Köztársaság részévé nyilvánították. Megválasztották Tomáš G. Masarykot köztársasági elnökké, Karel Kramářt pedig miniszterelnökké.[41]

Ebben a senki földje állapotban próbált Érsekújvár a Csehszlovák Köztársaság elleni mozgalom központjává válni, csekély eredménnyel. A kedélyeket Magyarország Területvédő Ligájának a közleménye korbácsolta fel.

[38] Szüllő Géza, „Húsz magyar esztendő: Visszaemlékezéseim az elszakított Felvidék küzdelmeire", *Pesti Hírlap*, 1939. február 12, 3.
[39] OANZ, NÚ 1164/1918. Vö. Vágovits Gyula, *Historia,* Érsekújvár, 1944.
[40] OANZ, NÚ 1210/1918; OANZ, NÚ 12008/1918.
[41] Popély, *Felvidék 1918–1928*…, 25.; Marián Hronský, *Slovensko na rázcestí: Slovenské národné rady a gardy v roku 1918* (Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1976), 168.

> […] Tekintettel arra, hogy Magyarország hatóságai mindig jó példával jártak elöl, a történelem hasonló nehéz napjaiban bizalommal fordulunk a Tekintetes Képviselőtestülethez, […] hogy munkákat minél erőteljesebb agitációt kifejteni méltóztassék, hogy az egész ország száma adjon súlyt működésünknek.

A Liga szándéka szerint felvilágosítást kívánt adni minden nemzetiségű polgárnak, illetve a külföldnek. Akképpen érvelt az ország egységben tartása érdekében, hogy a Kárpátokon belüli geopolitikai és gazdasági egységnek a megbontása lehetetlen.[42]

A Csehszlovák Nemzeti Bizottság már 1918. november 2-án eldöntötte a déli területek megszállását az antant támogatásával. Így a tüntetésen kívül szükségessé vált a feltétlen lojalitás kérdése. A magyarországi vezetés ezért a városi vezetéstől kérte a hűségesküt.[43] Annál is égetőbb volt a mozzanat, mivel 1919. január 1-jén Barreca Riccardo a csehszlovák csapatok, illetve az antant haderő élén elfoglalták a Pozsonyt.[44]

A feszült helyzet tovább bonyolódott, amikor az érsekújvári lakosság tudomására jutott, hogy Pozsony elveszett. 1919. január 2-án újra összegyűltek a város főterén, ahol Szmrecsányi György Pozsony vármegye ispánja mondott nagy horderejű beszédet azzal a céllal, hogy megszervezésre kerüljön az ellenállás a cseh légiók feltartóztatására. Vágovits visszaemlékezése alapján megtudhatjuk, hogy: „Óriási, eddig még alig látott tömeg gyűlt össze a korai délutáni órákban a város főtéren. Az emelvényről maga Szmrecsányi kormánybiztos mondott hatalmas lelkesítő hazafias beszédet. Kétségtelen, hogy nagy szónoki tehetségének megvolt a maga morális hatása, mert ezres tömegek torkából hangoztak el kiáltások: Kiverjük a cseheket, nem hagyjuk veszni Újvárt! A beszéd közben egy drámai jelenet játszódott le. Ugyanis a szónoki emelvényre hirtelen felugrott a szónok mellé egy Zsámboki nevezetű vasutas (…) aki nagykabátja alól kihúzott egy kis vörös zászlót, s kiáltotta a népnek, hogy: E vörös zászló alatt fogjuk győzelmünket kivívni!" De többet nem mondhatott, mert karok nyúltak fel utána, lerántották az emelvényről és ütlegelni kezdték és a tömegből kihurcolták. Szmrecsányi folytatta tüzes hangú beszédét, majd felhívására a jelenlevők, dacára a nagy hidegnek, hajadon fővel és szívre tett kézzel és égre tett ujjakkal megesküdtek a szabad ég alatt, hogy fegyvert fognak és a csehek ellen mennek. Még aznap este megkezdődött a hivatalos toborzás. A jelenlevőket feljegyezték és másnap részükre fegyvert és töltényeket adtak és beosztották őket a frontra."[45]

Amikor a csehszlovák hadsereg Pozsony felől közeledett Érsekújvár felé, a Védelmi Bizottság önkénteseket küldött ellenük, akik egy védvonalat alakítottak ki a várostól mint egy 30 km-es távolságra Vágsellye és Tornóc között. Január 7-re a hadsereg a torlaszt áttörte, ami nem okozott különösebb nehézséget. Így a hivatalnokok egy része és a városvetés legfelsőbb szervei, élükön Steiner Gyula, elhagyták a várost, magukkal vitték a városi pénztár készpénzét is. Másnap, 1919. január 8-tól a város hivatalos vezetők és rendfenntartó szervek nélkül maradt. Virág és rablóbandája Vágovits elmondása

[42] OANZ, NÚ 13110/1919.
[43] OANZ, NÚ 11665/1919.
[44] Popély, *Felvidék 1918–1928*…,. 27.
[45] Vágovits, *Historia*…, 76.

szerint magához ragadta a hatalmat. A főtéren gépfegyvereket állítottak fel és rabolni kezdték az üzleteket, főleg a gazdagabb zsidó kereskedők boltjait.[46]

A város helyükön maradt vezetői tanácskozásra ültek össze, hogy a megüresedett hivatali tisztségeket betöltsék – pl. Kvetán László lett a polgármester –, illetve tudva azt, hogy a közelgő csehszlovák hadsereg Érsekújvár felé fog vonulni, parlamentereket választottak, hogy tárgyalni tudjanak a város átadásáról. Kvetán László a személyi és vagyoni biztonság érdekében az akkor már Tótmegyeren állomásozó csehszlovák hadsereg bevonulását kérte. A várost képviselők, dr. Gúth Jenő ügyész, Lapka Ágoston kávéház-tulajdonos, Schőn Gyula gyárigazgató, Bárdos Imre gyógyszerész és Chmelár Lajos építkezési vállalkozó Tardoskedd előtt az országúton fehér zászlóval várták a csehszlovák katonaságot. Január 8-án a cseh légiósok mintegy 800 fővel minden ellenállás nélkül bevonultak a városba.[47] Megszállták a város középületeit: a városházát, a postát, a vasútállomást és a pénzintézeteket, később elbocsátották a számukra megbízhatatlannak minősülő magyar ajkú postásokat, vasutasokat, és állami alkalmazottakat.[48]

A katonaság fő feladata a város közbiztonságának fenntartása volt. A város elfoglalása két irányból zajlott: Délután Galánta felől érkezett a városba egy gyalogezred, majd délután egy órakor egy vonaton szállított katonai alakulat csatlakozott hozzájuk. Később, a délután folyamán Nyitra felől érkeztek még katonai alakulatok. Első feladatuk a város azonnali megszállása volt. Elfoglalták a város kulcspontjait, nevezetesen a

2. Vasutasok sztrájkja Érsekújváron 1919-ben

[46] Vágovits, *Historia*…, 77.
[47] Érsekújvár és vidéke, 1919. január 12., 1.
[48] Vágovits, *Historia*…, 77

vasúti állomást, a közelében lévő kettes számú postahivatalt, a városházát, és a távirati irodát. A városi vezetésben különösebb személyi változásról nem tudunk, annyi biztos, hogy a polgármester, Kvetán László maradhatott a székében, és a hivatal is folytathatta munkáját. Sőt Vavro Šrobár 1919. január 26-án kelt levelében kérte a város polgármesterét, hogy a város lakossága fegyverrel keljen a csehszlovák haza védelmére. A város vezetősége a levélre a következő választ küldte: „Érsekújvár népe nem hajlandó fegyverbe szállni hazája ellen, és ragaszkodik a magyar állami létünk organikus épségének megvédéséhez, hazafias, gazdasági és szociális okokból merített meggyőződésből."[49]

Ám a katonai jelenléttel egyetemben az új államhoz való tartozás annyit jelentett, hogy nem kerültek kifizetésre a gazdasági és háborús pótlékok. Ez pedig a vasutasok sztrájkjához vezetett. A sztrájk kezdetén 1919. február 3-án 15 órakor megállították a toronyórát. A vasút vezetőségének figyelmeztetése ellenére nem vették fel a munkát. Ez azzal a fenyegetéssel járt, hogy a magyar nemzetiségű dolgozókat elbocsájtják és kiutasítják az országból. Gyakorlatilag a veszély nem volt alaptalan. 750 vasúti alkalmazottat bocsátottak el az állásukból, helyettük az osztrák tartományokból elmenekült cseh nemzetiségű alkalmazottak százai igyekeztek elfoglalni a megüresedett helyeket.[50] A vasutassztrájk mérlege még kutatásra szorul, de minden bizonnyal elmondható, hogy ez a kétnapos, Érsekújvárból induló sztrájk később az ország egész területére kiterjedt. Az itt megfogalmazott memorandum szövege hatással volt más magyarok által lakott területek vasúti csomópontjain dolgozókra. Az 1919. február 4-én megfogalmazott memorandumban a vasúton és a postán dolgozók a következő okok miatt függesztették fel a munkáikat:

> [Követeljük] a köztársaság kormánya által a magyar állami vasutak és a magyar posta alkalmazottainak előirányzott fizetés kifizetését.
> Annak érdekében, hogy a hivatásunknak megfelelő szolgáltatást nyújthassuk, követeljük az idegen személyek (cseh hadsereg és a cseh hivatalnokok) eltávolítását.
> Követeljük, hogy [a csehszlovákok] ne éreztessék velünk imperialista törekvéseiket, és hagyjanak fel a magyar nyelv eltörlésére irányuló lépéseikkel, mivel tisztán magyarlakta [terület] esetén ennek biztosítása elengedhetetlen.
> Az eljárás, miszerint magyarázat nélkül ilyen mértékben csökkentik a fizetésünket, a kapitalista célokat szolgálja.
> Elvárjuk, hogy intelligens, kultúránkhoz méltó, emberekhez méltó módon bánjanak velünk, s a jelenlegi helyzetünk jogalapot teremt arra, hogy a világ proletárjaihoz forduljunk segítségért.
> Legyen garantálva a politikai szabadság és az egyesülési jog olyan módon, ahogyan az a magyar államban működött, egészen addig, amíg a békekonferencia nem hoz igazságos döntést a területi kérdéseket illetően.

[49] Strba Sándor, Érsekújvár II (Érsekújvár: magánkiadás, 2017), 68.
[50] OANZ, NÚ 2136/1919.

> Biztosítsák a létfenntartásunkhoz kellő szükségleteket, mint a ruházat, villany és tüzelőanyag, mert ezek hiánya minden eddiginél elviselhetetlenebb súllyal nehezedik ránk.
> Megmozdulásunk (sztrájkunk) ne ütközzön se személyes, se anyagi korlátozásba. E pontok teljesülését követően azonnal folytatjuk a munkát.[51]

A sztrájk következménye az volt, hogy a szlovák vezetés elrendelte a számára megbízhatatlannak számító magyar nemzetiségű alkalmazottak elbocsátását, a későbbiekben csak azokat a személyeket alkalmazta, mind a hivatalnoki, mind a közalkalmazotti szférában, akik leteszik az új állam a hűségesküt; a helyi rendfenntartó szervekre a leszerelés várt. Ráadásul előbb bevezette az ország déli részére vonatkozó statáriumot, majd 1919. február 14-én a Tejhatalmú Minisztérium Nyitra vármegye területén elrendelte a nép nyelvén való hivatali ügyintézést, azaz hivatalosan csak a csehszlovák nyelvet lehetett használni.[52] Tavasszal pedig sikerült a városi tanács tagjait is leváltani. Kvetán Lászlót Füzék János váltotta, aki Rózsahegy első helyettes tanácsnoka volt. A várost vezető közhivatalnokokat sorra egyszerűen leváltották, s helyükbe cseh nemzetiségű hivatalnokokat állítottak. A többi hivatalnokot meghagyták tisztségükben, s tovább folytathatták munkáikat. Az újonnan érkező hivatalnokok egyébként lojálisak maradtak a város lakosságához, s ugyanez fordítva is igaz volt. A lakosság egyrészt valószínűleg a rend helyreállítóit látta a cseh vezetésben, másfelől pedig alkalom sem nyílt arra, hogy valamilyen ellenállást szervezzenek. Így az érsekújvári lakosság tehát látszólag közömbösen kezdett lassan beletörődni az új helyzetbe, amit az is bizonyít, hogy a város gazdasági élete újra kezdett működni most már cseh uralom alatt. Ez az állapot nem volt hosszú életű, ugyanis a Tanácsköztársaság 1919. március 21-es kikiáltásától kezdve egy új fejezet kezdődött a város történetében.

3. Díszzászló átadása – Torino város ajándéka az 34. olasz légió ezrednek Érsekújváron 1920-ban

Összegzés

A dolgozat az impériumváltás első felvonását szerette volna bemutatni az Érsekújvárban történt események tárgyalásában. Már Csehszlovákia 1918. október 28-án történő kikiáltása után sejteni lehetett, hogy az egykori Monarchia északi területein egy új állam van születőben. Annak határait és nagyságát még „senki sem sejthette". Mindazonáltal Pozsony 1919. január eleji elfoglalása jelezte, hogy a város a magyar integritás szempontjából nincs biztonságban. Ennek érdekében Érsekújvárban több olyan

[51] VHA Praha, fond VVVS, k. 4, 239/pol.
[52] Popély, *Felvidék 1918–1928*…, 30.

intézkedés született, amelyek azt szerették volna kifejezni, hogy a várost nem kívánják Csehszlovákia részévé tenni. Arra a kérdésre tehát, hogy a szlovákiai magyarságot mennyire érte váratlanul és felkészületlenül az impériumváltás, felemás választ adhatunk. Pozsony elfoglalásáig valóban nem sejthette a helyi és a magyarok által lakott területek lakossága, hogy ő is érintett lehet és az anyaországon kívülre kerülhet, azonban az azt követő időszakban már nem mondhatjuk, hogy váratlanul érte volna a szlovákiai magyarságot a csehek területszerző szándéka. Az, hogy erre mennyire lehetett felkészülni, egy másik kérdés, amiben Popély Gyulának és Simon Attilának igazat adhatunk, miszerint valóban felkészületlenek voltak.

Az impériumváltás bekövetkeztének köszönhetően az addig ezen a területen élő magyarság kulturális és politikai fölénye fokozatosan visszaesett, s ezt nem csupán számbeli alárendeltsége okozta, hanem azok a negatív, tendenciózusan alakított népesedési mutatók is, amelyek végigkísérték a két háború közötti időszakot. Emellett az előnytelen pozícióra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a hivatalnoki réteg eltűnésével kiesett az a nagyszámú középréteg, amely az átállás során betölthette volna a közösséget összekötő szerepet, az etnikum amúgy is körülményes területi elhelyezkedésének ellenére. Végül a közösség gazdasági és szociális helyzete is alakította a szlovákiai magyarság lépéslemaradását a csehszlovák többségi nemzethez képest. Az impériumváltás első lépéseként létrejövő cseh megszállást a civil lakosság neutrálisan tudta kezelni, legalábbis Érsekújvárban. Ennek oka, hogy a nemzeti érzelmeket valószínűleg felülírta a közbiztonság fenntartásának vágya, illetve az is sejthető, hogy a lakosság mindezt átmeneti állapotként élte meg.

ABSTRACT

A region, where Hungarians were detached from their own nation, or where Slovakians found their own

The historical event of „Trianon" is the most neuralgic point in the history of the Carpathian Basin. This period (1918-1920) means disintegration of the „Historic Hungary" and the separation of natonalities from the Austro-Hungarian Monarchy. The result of the national aspirations for independence was the establishment of new „national-states" in the CarpathianBasin. Czechoslovakia as a multi-ethnic national state was also created in 1918. Professional historians today agree, that causes leading to the Treaty of Trianon are numerous and varied. The new minority-communities had a „traumatic-experience" because they separated from Hungary and they became citizens of the new states. The paper explains this problem – the empire changes – as a longer process. The study focuses on the progression of „Trianon" in the Czechoslovakia. In the frame of our research we examine a South-Slovakian city – Érsekújvár. The aim of this paper is to present events, which happened in the city at the end of 1918 and the beginning of 1919. After the empire changes Érsekújvár became an ethnically (Slovakian-Hungarian) mixed city.In my research I use archival sources from the Archive of the District Office in Érsekújvár and the press materials, such as a regional newspaper- Érsekújvár és Vidéke and some nationalnewspapers. I also examine memoirs.

Tódor Imre

Megszakítottság és folytonosság az erdélyi magyar felekezeti iskolák 1918 és 1948 közti történetében

Bevezetés

Az 1948. augusztus 3-án megjelent új közoktatási törvénnyel[1] gyökeres fordulat állt be a romániai felekezeti iskolák életében, amelynek alapján az ország valamennyi felekezeti iskolája állami tulajdonba és állami irányítás alá került.[2] Az erdélyi felekezeti oktatás létét a megszakítottság és a folytonosság váltakozásának kettőssége fémjelzi. Az archeri elmélet szerint[3] a domináns oktatási csoport két stratégiát alkalmaz: az egyik a korlátozó, míg a másik a helyettesítő stratégia. Az egymástól eltérő két stratégián alapuló szemléletmód szerint létezik egy kedvezményezett és egy akadályozott intézménycsoport. Az archeri történeti elemzési modell alapján a két világháború közti romániai oktatáspolitika tanulmányunkban bemutatásra kerülő két típusú stratégiáját olvashatjuk ki. A kisebbségi (esetünkben a magyar) és a felekezeti oktatás a domináns oktatási csoport számára az akadályozott intézménycsoportot testesíti meg.

Tanulmányunkban a romániai kisebbségek két világháború közti helyzetét és oktatáspolitikáját kísérjük nyomon, amelyre a nacionalizmus jegyei nyomták rá bélyegüket. A kisebbségi/felekezeti oktatás helyzete a '20-as évek közepétől kezdődően folyamatosan rosszabbodott, viszont a második bécsi döntés hozta létszituáció kedvezően befolyásolta főképp az észak-erdélyi iskolahálózatot, mely összességében azt eredményezte, hogy az 1948 után fokozatosan kiteljesedő kommunista diktatúra viszonyaival összehasonlítva egyértelműen jobb volt. Tanulmányunk további részeiben a második világháború utáni kurta demokratikus rendszer kiépítésére tett kísérletet, majd annak hirtelen keresztülvitt fordulatát (1948-as tanügyi reform) ismertetjük. A tanügyi reform következményeként a magyar tannyelvű felekezeti iskolahálózat addigi viszonylagos önrendelkezését egy csapásra elveszítette, amikor beolvasztották a központosított állami struktúrába.

Az archeri típusok közül a felekezeti iskolaszektor Erdélyben is kiegészítő, és nem versengő aktorként konstituálódik, mint ahogy a nyugati kultúrkörhöz tartozó közép-európai területeken hagyományosan ezt a szerepet töltötte be. Tehát ma sem versenytársként jelenik meg, akit kiszorítani kell, hanem a közfeladat megosztásban a részét kivevő partner az állami szektor mellett.

---

[1] Vö. Decretul nr. 175/1948 pentru reforma învăţământului, in *Monitorul Oficial* nr. 177, din 3 august 1948.

[2] vö. Decretul nr. 176/1948 pentru trecerea în proprietatea Statului a Bunurilor bisericilor congregaţiilor, comunităţilor sau particularilor, ce au servit pentru funcţionarea şi întreţinerea instituţiilor de învăţământ general, tehnic sau profesional, in *Monitorul Oficial* nr. 177, din 3 august 1948.

[3] Margaret Scotford Archer, *Social origins of educational systems* (London: Sage Publications, 1979).

A már ismertetett archeri teória[4] értelmében az első alfejezetben a két világháború közt a domináns oktatási csoport számára ellenérdekelt intézménytípusokkal (a kisebbségi és a felekezeti oktatás) szembeni intézkedéseket ismertetjük, ahol a korlátozó stratégiára épülő modellt érvényesítették. A felekezeti oktatást ebben a paradigmában és konstrukcióban kell és lehet a domináns oktatási csoport konstellációjába ágyazva taglalni, amely a tematikánk keretének adekvát megértését szolgálja. Ugyanakkor nyomatékosítanunk kell, hogy az erdélyi felekezeti iskolák funkciója itt merőben eltér attól, amit az USA-ban, avagy Hollandiában tapasztaltunk, tapasztalunk a 20. században.[5] Ott a felekezetek által fenntartott oktatás egy többszektorú rendszer egyik szektora, nálunk viszont a két világháború közti időperiódusban a magyar oktatás végvárait jelentették az újonnan alakult, többkultúrájú országban.

Dronkers és Avram az Európai Unió országaiban végzett elemzése szerint a felekezeti szektor állami apparátus általi finanszírozási módját illetően négy berendezkedés észlelhető. Románia, ahogyan a többi keleti ortodox vallású ország is, az ún. „szegregált oktatási rendszerhez" tartozik, ahol az állam közvetlenül semmilyen formában nem finanszírozza a nem állami szektorhoz tartozó iskolákat.[6] Ez a megállapítás csak részben állja meg a helyét, hiszen az Oktatási Törvény értelmében a nem állami szektorhoz tartozó iskolák is ugyanolyan mértékű támogatásban részesülnek, mint az állami iskolák,[7] amelyet ténylegesen csak a 2015/2016-os tanévtől léptettek érvénybe. A szerzőpáros szerint ezekben az országokban nincs tradíciója a felekezeti iskoláknak. A megállapítás országos viszonylatban igaznak vélhető, viszont a kisebbségi (magyar) esetében nem igaz, ugyanis a 20. század első felében számos magyar tannyelvű gimnázium felekezeti iskola volt.

Ki kell emelnünk a szerzőpáros azon megállapítását, miszerint egy oktatási rendszer működése annak tradíciójával interpretálható. Az oktatási rendszereket vizsgálva Kozma Tamás két nagy rendszert különít el: kontinentális és atlanti rendszer. Előbbi az európai országok oktatáspolitikáját fémjelzi, amelynek két nagy mintája van: a német és a francia minta. A német minta az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó országok (pl. Magyarország), míg a francia minta az első világháború után megalakult országok (pl. Románia) oktatási rendszereire jellemzőek.[8] A fő kérdése az, hogy a kontinentális modell közép-európai (német, osztrák–magyar) maradványait és hagyományait őrző magyar kisebbségi oktatás egy-egy sikeres gyakorlata hogyan illeszkedik vagy illeszthető a romániai közoktatás dél-európai (francia) modell oktatási rendszert követő keretei közé?

Lényeges kérdés: a mai állami elméleti iskoláknak, amelyek a kommunizmus idején az elkobzott felekezeti iskolákban működtek és a mai napig is az egyházi ingatlanban működnek, fő funkciója a tanulók felsőfokú továbbtanulásra való előkészítése, ami feltételezi a szelektivitás princípiumának érvényesítését (legjobbak, ráter-

[4] Uő, *Az oktatási rendszerek expanziója* (Budapest: Oktatáskutató Intézet, 1988).
[5] Pusztai Gabriella, *Iskola és közösség: Felekezeti középiskolások az ezredfordulón* (Budapest: Gondolat, 2004).
[6] Jaap Dronkers és Silvia Avram, „Mit mutatnak a nemzetközi összehasonlítások az iskolaválasztás és a nem állami iskolák terén Európában?", in *A felekezeti oktatás új negyedszázada: Tanulmányok Pusztai Gabriella tiszteletére,* szerk. Bacskai Katinka (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó–Debrecen University Press, 2017), 97–116.
[7] „Legea Educației Naționale (Legea nr. 1 din 5 ianuarie 2011)", *Monitorul Oficial al României* nr. 18, din 10 ianuarie 2011. 9. cikkelyének 2. bekezdése. A továbbiakban: LEN.
[8] Kozma Tamás, *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai* (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2006), 221–259.

mettebbek, tehetségesek); míg a felekezeti iskolák fő funkciója, küldetése a közösség kultúrájának (ismeret, minta, érték, norma) átörökítésében definiálható. Előbbi tehát inkább a kontinentális rendszerhez hasonlóan működő klasszikus középiskolákat (líceumokat), míg utóbbi inkább az atlanti modell intézményeire emlékeztető, a helyi/lokális közösségek hálózata mentén szerveződő iskolamodellt vetíti elénk.

Magyarország Dronkers–Avram elemzése alapján,[9] azon országok közé tartozik, ahol a felekezeti szektor enyhe támogatásban részesül. A felekezeti szektort azok a tanulók választják, akik családi háttere vegyes, és a választási motívumoknál az iskola „minőségi" mutatói nem játszanak elsődleges szerepet, annál inkább a „specifikus iskolai filozófiája" mentén döntenek. Pusztai–Bacskai megállapításai szerint ezt mindig az adott „Sitz im Leben"-ben kell vizsgálni.[10] Európában a felekezeti iskolák – ahogyan Erdélyben is – kevésbé a teljesítményorientáltság, annál inkább a vallási, tradicionális és közösségi értékek teremtésében és továbbadásában legitimálták magukat.[11] Az erdélyi felekezeti szektort is ebbe az interpretációs mezőbe kell elhelyeznünk.

1. Megszakítottság: a két világháború közti oktatáspolitika (1918–1940)

A kontinentális oktatási rendszer, tradíciójából adódóan, a nemzetállami lét önkifejeződésének az intézménye. A jelzett oktatási rendszer egyik jellemvonása az, hogy csak egy hivatalos oktatási formában gondolkodik, ahol nincs helyük más, alternatív oktatási formáknak, mivel az oktatás a nemzeti identitás kifejeződése. Ily körülmények között idegenek és ellentétesek mind a kisebbségi oktatási rendszerek, mind az egyházi iskolák oktatási formái. Egyetlen lehetőség a hivatalos oktatási forma keretén belül nem elkülönült és nem önálló rendszerként való működési lét. Az első világháború után „megszerzett" területeken (Erdély) folyó oktatási típus (német minta), és annak eltérő nyelvi és vallási iskolái gondot okoztak a domináns nyelvi, vallási oktatási csoport számára. Ebben a konstellációban érthetők meg a nem domináns csoport számára redukcionista és diszkriminatív módon ható oktatási törvények,[12] amelyek az egységesítést tűzték ki zászlajukra. Bár az trianoni békediktátum megkötése előtti országos és nemzetközi egyezmények (1918. december 1-i Gyulafehérvári Határozat, valamint az 1919. december 9-i párizsi Kisebbségi Szerződés) ratifikálták a kisebbségek államjogi helyzetét,[13] annak ellenére az 1924–1928, majd annak módosított (1934, 1939) oktatási törvényeinek paragrafusait az egységesítés eszméje hatotta át. A továb-

[9] Jaap Dronkers és Silvia Avram, Mit mutatnak a nemzetközi összehasonlítások… i. m., 97–116.
[10] Pusztai Gabriella és Bacskai Katinka, *A PISA és a fenntartói sokszínűség, Educatio*, 2, 2015, 39–49.
[11] Jaap Dronkers és Silvia Avram, „Mit mutatnak a nemzetközi összehasonlítások…", 97–116.
[12] Bárdi Nándor, „Románia magyarságpolitikája 1918–1989", in *Magyarok Romániában, 1990–2015: Tanulmányok az erdélyi magyarságról,* szerk. Bárdi Nándor és Éger György (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2017), 9–128.
[13] A párizsi egyezmény 9. cikkelyének értelmében a kisebbségeknek joguk van: „saját költségükön jótékonysági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják, és vallásukat szabadon gyakorolhatják." Az egyezmény 11. cikkelye pedig kimondja, hogy: „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek a román állam ellenőrzése mellett vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen."
http://adatbank.transindex.ro/adatbank_ujx/inchtm.php?akod=5521; hozzáférés: 2022. 02. 07.

biakban ebben a periódusban foganatosított oktatási törvények néhány paragrafusát ismertetjük.

Constantin Angelescu nemzeti liberális párti közoktatásügyi miniszternek a mandátuma alatt (1922–1928, 1933–1937) egy sor oktatási reform lépett hatályba, amelyekkel a román oktatásügyet kívánta korszerűsíteni, folytatva szellemi mentorának, Spiru Haretnek az elképzeléseit.[14] Mottója: „Minél több iskolát! Minél jobb iskolát! Minél románabb iskolát!"[15] Mottójának első mondatát több mint 10.000 iskola építésével realizálta, amellyel el is nyerte a „kőműves miniszter", „kőműves doktor" címet. A második és a harmadik kijelentést a foganatosított oktatási törvényekkel érvényesítette, amelyekkel kiérdemelte a két világháború közti oktatásért legtöbbet tevékenykedő titulust. Egy 1940-ben publikált írásában, amelyben mérleget von addigi tevékenységéről, a reformok bevezetéséről és azok hatékony voltáról, a következőt olvashatjuk:

> [...] az oktatásunk a Nagy Egyesülésig a négy tartományban a különböző kulturális befolyásnak kitéve négy eltérő formában működött, amelyek mély nyomot hagytak a mi lelki folyamatainkban [...]. Ebből adódóan az első kulturális problémát, amely a háború után felmerült, az oktatás egységesítése képezte, ugyanis az iskola a lelkek üdvözülését hivatott szolgálni, valamint a nemzeti tudatosság felébresztését a román élet és kultúra iránt, ezáltal növelve úgy a külső, mind a belső támadásokkal szembeni ellenálló képességünket.[16]

A mandátuma alatti első, 1924-ben ratifikált oktatásügyi törvény az *elemi oktatást* célozza meg, amelyben leszögezi,[17] hogy az oktatásügy az állam feladata, amelynek irányító és szervezői szerve a Közoktatási Minisztérium. Korábban már jeleztük, hogy a kontinentális oktatási rendszer egyik sajátos kultúrája az, hogy az iskolákat az állam alapítja, tartja fenn és irányítja. Tehát nem a helyi közösség, nem az egyház, és nem valamely non-profit vagy for-profit szervezet, ahogyan az atlanti rendszerben az bevált. A törvény a romániai oktatási rendszer három típusát különíti el: 1) állami (nyilvános) tanintézmények; 2) az állam által engedélyezett magánszektor; 3) családban zajló nevelés. A törvény értelmében a romániai oktatási rendszer három szintre tagolódik: 1) elemi tagozat (négyéves); 2) gimnáziumi tagozat (hároméves); és 3) líceumi tagozat (négyéves). A hármas tagoltság szintén konstitutív elemét képezi a kontinentális oktatási rendszernek.

[14] Meg kell jegyeznünk, hogy mindkét személy Párizsban tanult. Haret a párizsi Sorbonne-on tanul fizikát és matematikát, majd filozófiából egyetemi doktori fokozatot szerez; míg Angelescu az orvostudományok elvégzése után orvosi egyetemi oklevelet szerzett, sebészetre szakosodva. Az ott gyűjtött oktatási tapasztalatok is hozzájárultak az oktatási reformjuk megalkotásakor a kontinentális modell francia típusú mintájának az adaptációjához. Vö. Nicolae Peneş, *Dr. C. Angelescu: Povestea unei vieţi* (Bucureşti: Editura Monteoru, 1998).

[15] Nicolae Peneş, *Dr. C. Angelescu, Povestea unei vieţi,* Bucureşti, Editura Monteoru, 1998,123. Nicolae Peneș (coord.), *Dr. C. Angelescu, reformator al învăţământului românesc,* Buzău, Editura Editgraph, 2008, 89.

[16] Constantin Angelescu, „Evoluţia învăţământului primar şi secundar în ultimii douăzeci de ani", *Revista generală a învăţământului* 28, 5–6. sz. (1940): 163–242.

[17] „Legea învăţământului primar al statului și învăţământul normal-primar", in *Monitorul Oficial,* nr. 161, 26 iulie 1924.

Hogyan érinti az elemi oktatási törvény a felekezeti iskolák működésrendszerét? Az egységesítési eszmény egyik folyománya az egységes állami tanterv szerinti és az egységes nyelven (román nyelv) történő oktatás. Néhány tantárgyat („nemzeti tantárgyak") kizárólagosan csak román nyelven lehet oktatni, mint a román nyelv és irodalom, a történelem, a földrajz és az alkotmánytan.[18] Ebből a tényből két következmény is származik: egyrészt értelemszerűen csak olyan tanárok oktathatják a fenti tantárgyakat, akik megfelelő nyelvi kompetenciával bírnak, azaz román nyelvvizsgával rendelkeznek.[19] A másik következmény az intézményi struktúrát érinti, ugyanis ezáltal a felekezeti tanintézmények két tannyelvűvé váltak. A törvény egy másik cikkelye (8. cikkely) előírja, hogy az anyanyelvüket elfelejtett szülők gyerekeiket csak román tannyelvű iskolába írathatják, mellyel gyakorlatba ültették a korábban nevesített származási- és névelemzést. A törvény, az úgynevezett „névelemzésre" hivatkozva előírja, hogy a felekezeti iskola tannyelvének megfelelő anyanyelvű tanulót vehet fel, azaz ha valamelyik tanuló neve románós hangzású, akkor el kell hagynia az iskolát, vagy be sem iratkozhat (35. cikkelye). A törvény 159. cikkelye bevezeti az ún. „kultúrzónákat", melynek értelmében azokat a pedagógusokat, akik a kisebbségek által lakott megyékben vállalnak oktatói szolgálatot, azokat különleges kiváltságokban (50%-os fizetésemelést, 10 hektár földet igényelhetnek, költözködési költségeiket fedezik, letelepedés esetén három évnyi kárpótlékban részesülnek stb.) részesítik.[20] Mindezek a paragrafusok az egységes – domináns csoport – nyelvhasználatát, és az attól eltérő nyelvek kiszorítását célozza meg az oktatási folyamat során.

Angelescu egy évre rá (1925-ben) kihirdeti a második, *magánoktatási törvény*t, amelynek egyes paragrafusai súlyosan érintik a felekezeti iskolák működésrendszerét.[21] A törvény értelmében ahhoz, hogy az iskola működhessen, „nyilvánossági jogot" (érettségi oklevél kibocsátási joga) kellett kapnia, mely jog megadása az állami hatóságoktól függött.[22] A törvény az előbbi törvényben létrehozott három típus közül a felekezeti iskolákat a magániskolai szektorba sorolta, márpedig az állam nem finanszírozza a magánoktatási szektort, ezáltal a felekezeti iskolákat fenntartó egyházme-

[18] Uo. Meg kell jegyeznünk, hogy a törvény megengedi, hogy az elemi tagozaton anyanyelven tanítsanak.

[19] A törvény 228-as paragrafusának értelmében a kisebbséghez tartozó tanároknak a nemzeti tantárgyakból (román nyelvismeretből, Románia történelméből, földrajzából, és alkotmánytanából) nyelvvizsgát kellett tenniük, akinek ez másodszori próbálkozás után sem sikerült, az elveszítette állását. A csíkszeredai római katolikus Segítő Mária Gimnázium Évkönyve az 1940-41. tanévről szóló jelentéséből azt olvashatjuk, hogy „a tanári karnak 1924. augusztus 20-án Brassóba kellett utaznia, hogy ott – a már nevesített nemzeti tantárgyakból – vizsgázhassanak. A tanárok csak egy héttel a vizsga időpontja előtt kaptak értesítést e rendeletről, így el lehet képzelni annak sikeres voltát. Egy évvel később a tanároknak Kolozsváron kellett román nyelvből vizsgázniuk". *A csíkszeredai római katolikus Segítő Mária Gimnázium Évkönyve az 1940015041. tanévről* (Csíkszereda: Péter Ferenc könyvnyomdája, 1942), 25–26. A továbbiakban: *Gimnázium Évkönyve*.

[20] Tudni kell, hogy a „kultúrzónává nyilvánított húsz megye közül tíz magyar népességű erdélyi megye volt, 47.415 *km*^{2}, azaz Erdély területének 46,6 %-a. Az egész országból 3.145 község került kultúrzónába, amelyből 3.030 község erdélyi település volt." Antal Imre, *Tisztesség adassék: Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1994), 36.

[21] „Legea asupra Învăţământului Particular prin care se stabilesc scopul şi categoriile de şcoli particulare, administrarea şi funcţionarea acestora, limba de predare etc.", *Monitorul Oficial* nr. 283, din 22 decembrie 1925.

[22] A jogot a legtöbb iskola meg is kapja, viszont a csíkszeredai, székelyudvarhelyi és kézdivásárhelyi felekezeti iskolák nem kapják meg, majd nagy közbenjárások – mint az erdélyi római katolikus püspök Gróf Majláth Gusztáv Károly és Bitay Árpád történelemtanár – eredményeként csak 1931-ben nyerik el a nyilvánossági jogot, *Gimnázium Évkönyve,* 27.

gyékre, egyházközségekre súlyos és megterhelő anyagi terhet rótt. Tehát az egységes állami tanterv szerint, az egységes (román) nyelven kell a nyelvet kiválóan ismerő és azt bizonyító pedagógusoknak oktatni állami finanszírozás nélkül.[23] Márton Áron Erdély püspöke ezzel kapcsolatban a következőket írta:

> Kultúrharc kellős közepén állunk [...] Iskoláinkban az állami tanterv maradék nélküli végrehajtására köteleztek [...] Ma a saját pénzünkkel nehezen fenntartott iskoláinkban nem az egyház az, aki nevel, ellenőriz, irányít.[24]

Ugyanebben az évben (1925-ben) lépett érvénybe a *középiskolai módosító törvény*, amely az érettségi kapcsán fogalmazott meg módosításokat,[25] amely szerint a felekezeti iskolák tanulóinak nem a saját, hanem az állam i iskolák tanárai előtt kell érettségizniük, értelemszerűen román nyelven. Ez a rendelkezés borítékolta az érettségi sikertelen voltát (70–80%-os bukási arány), amit a kortársak „*pedagógiai guillotine*"-nak titulálták. Például a csíkszeredai főgimnázium tanulóinak Brassóban kellett érettségizniük és az 1924/1925-ös tanévben a 13 érettségizőből négynek, az 1927/1928-as tanévben a 19 jelentkező közül csak egynek sikerült az érettségi vizsgát megszereznie.[26]

Az 1928-as *középiskolai oktatási törvényen* végrehajtott újabb módosítások (1931-ben, 1934-ben, 1939-ben) eredményeként[27] a tanulók már nemcsak az érettségin, hanem az ún. „kisérettségin" (a gimnázium V. osztályába lépő tanulók) is csak állami iskolai tanárok (idegen) előtt vizsgázhattak, ami csökkentette a magyar nyelvű tanulók felsőbb osztályokba való bejutásának esélyeit.[28] A fentebb nevesített intézkedések eredményei „hatásosak" voltak, ugyanis az 1918/1919-es tanévhez képest 1930/1931-re 50%-kal csökkent a középfokú magyar iskolák száma.[29] Az új alkotmány (1938-as) szellemében az 1928-as *középiskolai törvény 1939-es módosított változata* szerint a kisérettségi és az érettségi vizsgákon a román nyelvet magas fokon kell számon kérni, főképp a kisebbségi iskolák tanulói körében. A törvény életbe lépteti az oktatási miniszterek eszményét, amely szerint a nemzetállami lét, a nemzeti identitás manifesztumaként haladéktalanul meg kell valósítani a román nemzeti egységes nevelést.[30]

---

[23] A törvény értelmében a nyilvánossági joggal rendelkező kisebbségi iskolákban az oktatás nyelvét az iskolafenntartó határozhatja meg, de a szerzetesi iskolákban csak az állam nyelvén lehet oktatni.

[24] Márton Áron, „Kultúrharc kellős közepén", *Erdélyi Tudósító*, 18, 3. sz. (1935); https://ersekseg.ro/en/node/3274; hozzáférés: 2022. 02. 07.

[25] „Legea pentru modificarea legii asupra învăţământului secundar şi superior", *Monitorul Oficial* nr. 95, din 8 martie 1925.

[26] *Gimnázium Évkönyve*, 28.

[27] „Legea nr. 53/1934 pentru modificarea unor articole din legea învăţământului secundar din 15 Mai 1928 cu modificările aduse prin legile din 29 iunie 1931 şi 22 iulie 1931", *Monitorul Oficial* nr. 99, din 30 aprilie 1934. A parlamenti ülésen olyan módosításokat szavaznak meg, amelyet dr. Willer József képviselő keserű szavai méltán summáznak: „Uraim, sokkal férfiasabb lett volna önöktől olyan törvényt hozni, amely nyíltan eltörli az összes kisebbségi iskolákat." *Gimnázium Évkönyve,* 28.

[28] 1934-ben a kisérettségire jelentkező 30 tanulóból mindössze 13-nak sikerült a vizsgája. *Gimnázium Évkönyve,* 28.

[29] Ács Zoltán, Deáki László és Gátfalvi Balázs, *10 kérdés az erdélyi menekültekről* (Budapest: Népszava Lap- és Könyvkiadó, 1988, 10–11).

[30] „Decret-lege pentru organizarea şi funcţionarea învăţământului secundar teoretic", *Monitorul Oficial* nr. 79, din 4 noiembrie 1939.

Mindezek ellen a római katolikus egyház képviselői mindent megtesznek a felekezeti iskolák fennmaradásért, hiszen azok nemcsak a hitbeli- és az erkölcsi nevelés központjai, hanem a magyar oktatás fellegvárai is voltak.

2. Folytonosság és megszakítottság: oktatáspolitika az új geopolitikai helyzetben (1940–1944)

A második bécsi döntés értelmében Észak-Erdélyt 1940. augusztus 30-án visszacsatolták Magyarországhoz. Ebben az új geopolitikai szituációban Észak-Erdélyben lehetőség adódott a magyar iskolahálózat bővítésére, pontosabban fogalmazva az 1919-es állapot visszaállítására, ugyanis – amint azt a fentiekben vázolt intézkedésekből is láthattuk – a román állam mindent megtett a magyar iskolahálózat ellehetetlenítésére. A megszakítottság egyben a hagyomány folytonosságát biztosítja. Teljesen más szituáció tapasztalható Dél-Erdélyben, ahol 1919 után az állami magyar iskolák csaknem teljesen megszűntek, a meglévő iskolákat kizárólag az egyházak tartották fenn.[31]

A második bécsi döntés után a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hozzálátott az észak-erdélyi oktatás magyarországi típusú átszervezéséhez. Elsősorban visszaállították a román Közoktatásügyi Minisztérium által megszüntetett polgári iskolákat, majd visszamagyarosították az 1919/1920-ban elrománosított állami és királyi katolikus tanintézményeket. Másodsorban az „önállóan működő alsófokú szakiskolákat fokozatosan tanonciskolákká alakították át, ugyanakkor azokat a szakiskolákat, amelyek felső tagozattal is rendelkeztek, polgári iskolává szervezték át. A négy évfolyamú ipari fiú- és leánylíceumokat ipari középiskolává változtatták, míg az önállóan működő ipari gimnáziumokat ipari szakiskolává alakították".[32] Érezhető a két ország oktatási rendszerében fellelhető diszkrepancia, amely túllép a nyelvi és vallási eltéréseken. Érezhető, hogy a román oktatási rendszer számára idegen az „örökölt" Osztrák–Magyar Monarchia vonásait és hatásait magán viselő erdélyi oktatási rendszer, amint az is érezhető, hogy a magyar oktatási rendszer számára is idegen az eltelt két évtized alatt kívülről és erőszakosan átformált észak-erdélyi iskolahálózat és rendszer.

A bécsi döntést követően, valamint a második világháborúba való belépés következtében az oktatás – legalábbis a csíkszeredai római katolikus gimnáziumban – megbénult, az iskolá(ka)t hadiszállássá alakították át, amely az 1944/1945-ös tanévben

[31] „Az egyházi kimutatások szerint 1941-ben a magyar nyelvű iskolahálózat a következőképpen nézett ki: összesen 9 magyar óvoda működött (ebből 5 római katolikus teljes, 3 tagozatos és 1 református). Az elemi népiskolák száma 186 teljes, és 7 tagozati (64 római katolikus 118 református, 5 unitárius, 6 evangélikus). Két papnevelő intézet volt: római katolikus Gyulafehérváron, református Nagyenyeden. Tanítóképző: Nagyenyeden (fiú), Nagyszebenben római katolikus (lány). Polgári iskola (4 osztályos gimnázium): római katolikus (lány) Gyulafehérváron, Brassóban, Nagyszebenben és Petrozsényben (Aradon, Temesváron, Lugoson tagozatként), római katolikus (fiú): Temesváron; és református (lány): Brassóban. Elméleti líceum (későbbi nevén 8 osztályos főgimnázium): római katolikus (fiú): Gyulafehérváron, Brassóban és Aradon, református (fiú): Nagyenyeden. Kereskedelmi líceum működött Nagyszebenben (katolikus lány), Brassóban (református fiú és lány)." Kisebbségi körlevél, 1943, 368. Idézi Enyedi Sándor, „A romániai magyar oktatás helyzete 1945-ben", in *Magyarságkutatás*, szerk. Juhász Gyula (Budapest: A Magyarságkutató Csoport Évkönyve, 1989), 139.

[32] Gidó Attila, *Oktatási intézményrendszer és diákpopuláció Erdélyben 1918–1948 között* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013), 32.

indulhatott csak újra.[33] A háború megviselte az iskolák épület jellegét, és szellemi–lelki állapotát is. Itt elegendő egy tényre utalnom a csíkszeredai római katolikus gimnázium életéből: „az 1944–45-ös tanévet novemberben tíz tanerővel nyitották meg, akik közül kettő nyugdíjas és négy szakképesítés nélküli" tanár volt.[34] Tehát magas a tanárhiány, az iskolai épületek állapota is katasztrofális,[35] a magyar középiskolák egy része pedig nem rendelkezik nyilvánossági joggal. Ily körülmények között az iskolák egy új oktatási rendszerben, a Groza-kormány hatalomra kerülése után nyithatják meg újra kapuikat.

3. Megszakítottság és folytonosság: „demokratikus oktatáspolitika" a Groza-kormány idején (1944–1948)

A II. világháború utáni Erdély oktatási helyzetét taglaló periódust ismét a megszakítottság és a folytonosság kettőssége fémjelzi. Az 1947. február 10-i párizsi békeszerződések megkötéséig, amely kimondja a második bécsi döntés érvénytelenítését, azaz minket érintve Észak-Erdély Romániához való (vissza)csatolását, a Groza kormány látens „demokratikus oktatáspolitikát" folytat. A helyzet 1947 végén változik meg és 1948-ban éri el a csúcspontját, amikor felszámolják a felekezeti iskolákat. Mindaddig úgy tűnt, hogy visszaáll az 1920-at megelőző létrend. Mindezt az alábbi törvényekben, rendeletekben foglaltak támasztották alá. Először is az 1945-ben a kormány által szavatolt Nemzeti Kisebbségi Statútum az oktatásra vonatkozó 18. cikkelye kimondja:

> […] a román állam biztosítja az anyanyelvi oktatást elemi, középfokú és felsőfokú iskolák útján mindazoknak az együtt élő nemzetiségeknek, amelyek megfelelő számú tanulóval rendelkeznek, azoknak a helységeknek a kivételével, ahol a felekezeti iskolák ezeket a szükségleteket kielégítik. A nem román nyelvű állami iskolák tanítói és tanári állásainak betöltésénél az illető nemzetiséghez tartozók részesülnek előnyben.[36]

A törvény szövege többek között arra is utal, hogy a kisebbségi felekezeti iskolák a román felekezeti iskolákhoz hasonló anyagi támogatásban részesülnek. Úgy tűnt, hogy a fenti intézkedés megteremtette azt a jogi keretet, amely által a kisebbségek kiépíthetik a megnyirbált iskolahálózatukat. A Statútumot és az 1948-as alkotmányt interpretáló Nagy Csongor István azt írja, hogy „Románia alapvető érdeke volt, hogy a párizsi békeszerződés (1947. február 10.) aláírásáig semmilyen kisebbségi konfliktus ne zavarhassa meg területi követeléseinek érvényesítését. Mindamellett fontosnak tartotta azt is, hogy egy olyan országként jelenjen meg a béketárgyalásokon, amely

[33] *Gimnázium Évkönyve*, 32.
[34] Antal Imre, „*Tisztesség adassék*"…, 38.
[35] A csíkszeredai római katolikus gimnázium 1945. augusztus 25-án felvett jegyzőkönyve szerint a II. világháború következtében végbement rongálás értéke – 1968-as árfolyamra átszámítva – kb. 2.300.000 lej. Uo., 38.
[36] „Legea nr. 86 pentru Statutul Naţionalităţilor Minoritare", *Monitorul Oficial* nr. 30, din 7 februarie 1945. 18. cikkely.

figyel nemzeti kisebbségeire, sőt maguk a nemzetiségek is szívesen választják az ő fennhatóságát".[37]

Másodszor egy dekrétum jogilag lehetővé tette a magyar kisebbség számára az 1944/45-ös ún. „csonka tanév" végén a rendkívüli érettségi vizsgát.[38] Az észak-erdélyi terület hat városában létesítettek érettségi központot: Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy. E tanévben a következő tantárgyakból kellett a végzős tanulóknak érettségizniük: „magyar nyelv és irodalom, román nyelv (mint társalgási nyelv), latin nyelv, szabadon lehetett választani a francia, német, angol, olasz és az orosz nyelv között. Érettségi tantárgy volt a filozófia, a történelem, a földrajz, a mennyiségtan és a vegytan".[39]

A következő évek oktatási helyzetét két megoldatlan probléma körüli vita szülte feszültség jellemezte: egyrészt az iskolaépületek (Észak-Erdély), másrészt a tanszemélyzet körüli vitás kérdések. A harmadik, a kisebbség számára kedvező, 1945 tavaszán megjelentetett 406-os számú, rendelet[40] értelmében az Észak-Erdélyből a második bécsi döntést követően elhagyott román tannyelvű tanintézeteknek vissza kell térniük „elhagyott" épületeikbe.[41] Az ősszel megjelentetett új rendelet bár enyhíti a 406-os előírásait, azonban nem képes a fennálló problémát orvosolni. Az 1945. október 3-án elfogadott rendelet értelmében az „Észak-Erdély területén, azokban a helységekben, ahol román anyanyelvű állami elemi iskola fenntartására nincs elegendő román anyanyelvű tanköteles, ott az iskolai épületek elrendezése tekintetében az 1945. évi 406. számú rendelettörvény 1. szakaszától eltérően, a 406-os törvény 2. szakaszával egyetértésben az iskolaépületek a magyar tanítású állami elemi iskola használatában maradnak". Ez így rendben is van, viszont a rendelet 5. cikkelyének folyatásában azt olvashatjuk, hogy: „a minisztérium azonban, a tanulók létszámára való tekintet nélkül fenntartja magának a jogot, hogy a román anyanyelvű tanulók saját anyanyelvükön való oktatására ezeken a helyeken tanerőket, vagy vándortanerőket alkalmazzon".[42] Az iskolaépület körüli vitás helyzetet még 1946-ban sem sikerül megoldani, így az továbbra is gondot okoz.

A tanszemélyzet körüli vita – mint másik probléma – két kérdést érint: egyrészt a pedagógusok „besorolását", másrészt a pedagógusok „képesítési vizsgáját". Mindkét kérdés a bérezéssel kapcsolatos, ugyanis a pedagógusok „besorolása" alatt az állam általi elismerés és ezzel a fizetési nyilvántartásba való vételt kell értenünk, míg a „képesítési vizsga" alatt az 1940 előtt diplomát szerzett tanárok újbóli vizsgáztatását. Akinek nem sikerült a vizsgája, az helyettes tanári státusba és ezzel egyetemben ahhoz társuló bérezési kategóriába került. Így a tanárok fizetését – felhasználva a fentebb

[37] Nagy Csongor István, „A romániai kisebbségi jog 1945 és 1989 közötti történetének tendenciái, különös tekintettel a romániai magyarság történetére (I.)", *Magyar Kisebbség,* 7, 2. [24.] (2002): 297.
[38] „Decret – Lege pentru stabilirea unor norme tranzitorii în aplicarea dispoziţiunilor legii Învăţământului Superior şi a regulamentelor şcoalelor de învăţământ superior", *Monitorul Oficial* nr. 275, din 13 aprilie 1945.
[39] Enyedi Sándor, „A romániai magyar oktatás helyzete 1945-ben", in Juhász, *Magyarságkutatás,* 144–145.
[40] „Decret – Lege pentru restituirea şcolii", *Monitorul Oficial* nr. 406, din 15 martie 1945.
[41] Az a paradoxon, hogy ezek az épületek 1920 előtt magyar tannyelvűek voltak, csak a román hatalom az 1920–1940. közti időszakban – néha akár erőszakkal is – eltulajdonította azokat. Elegendő itt a nagykárolyi és a máramarosszigeti római katolikus főgimnáziumokra utalnunk, melyeket a két világháború közti időszakban sajátítottak ki.
[42] „Decret – Lege având în vedere necesitatea încadrării învăţământului primar maghiar în învăţământului primar al Statului", *Monitorul Oficial* nr. 225, din 3 octombrie 1945. 5. cikkely

említett két ürügyet – hosszú hónapokon át nem folyósították, amikor pedig végre kifizették, akkor az infláció miatt értéktelenedett el.[43] Mindezzel párhuzamosan – a Ștefan Voitec nevelésügyi miniszter mandátuma alatt – a kisebbségek számára kedvező rendeletek láttak napvilágot. Például – a már említett Nemzeti Statútum értelmében – ezentúl az ún. nemzeti tantárgyakat (történelem, földrajz, alkotmánytan) is magyar nyelven lehet oktatni, illetve tanulni; a román nyelvet pedig csak harmadik osztálytól kezdődően kellett oktatni. Ebből adódóan saját magyar nyelvű tankönyveket lehetett használni és adott tantárgyakat speciális tanterv szerint lehetett oktatni.[44] A magyar nyelvű iskolák hálózatát két fő tankerület – Kolozsvár és Brassó – hatáskörébe rendelték. További területi tanfelügyelőségek létesültek Kolozsváron, Szatmáron, Temesváron, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Sepsiszentgyörgyön.[45]

Az 1945 végén hozott rendeletben még azt olvashatjuk, hogy „az összes – jelenleg is működő és a törvényben előírt tanulólétszámmal rendelkező – magyar nyelvű állami és felekezeti középiskolák, a hasonló állami iskolák jogaival és kötelezettségeivel felruházva tovább működnek."[46] Ehhez képest az 1947. október 3-i miniszteri rendelet – a szűkös költségvetésre hivatkozva – az egyházi iskolák nagy részétől megvonja az anyagi támogatást, ugyanakkor egy nagy horderejű létszámleépítést is végrehajt: a magyar tanügyi alkalmazottak 30%-át bocsátják el.[47] Tehát elérkezett a párizsi békeszerződések utáni időszak, amikor a látens intézkedések manifesztálódó cselekményei már homlokegyenest ellentmondanak, megindul a regresszió.

Az 1948-ban kihirdetett alkotmány[48] több helyen is, mint például a 24. cikkelyében, kitér a kisebbségi nyelveken történő oktatásra: „a Román Népköztársaság biztosítja az együtt élő nemzetiségek számára az anyanyelv használatának jogát és az anyanyelvi oktatás minden fokozaton való megszerzését."[49] Az alaptörvény 27. cikkelyének második felében az áll, hogy: „egyetlen vallásfelekezet, vallásos társulat vagy közösség sem nyithat vagy tarthat fenn általános jellegű tanintézetet, hanem csak a vallásgyakorlat személyzetét kiképző különleges iskolákat, állami ellenőrzés alatt."[50] Az alkotmány eme cikkelye tulajdonképpen a felekezeti iskolák államosítását hivatott előre jelezni, melyre pár hónap múlva sor is került. A felekezeti iskolák életében tehát gyökeres fordulat az 1948. augusztus 3-án megjelent új közoktatási törvénnyel állt be,[51] amelynek alapján az ország valamennyi felekezeti iskolája állami tulajdonba és állami irányítás

[43] Vincze Gábor, *Illúziók és csalódások: Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből* (Csíkszereda: Státus Könyvkiadó, 1999).
[44] Olyan tantárgyakból, mint történelem, földrajz, irodalom nem lehetett a Magyarországból behozott tankönyveket használni, viszont a kémia, fizika, matematika stb. tárgyak tankönyveit igen.
[45] „Decret – Lege pentru înființarea și organizarea inspectoratelor școlare ale învățământului cu limba de predare maghiară", *Monitorul Oficial* nr. 272 din 23 noiembrie 1946.
[46] „A magyar középiskolák működésére vonatkozó rendelet", *Monitorul Oficial* nr. 271653 din 12 octombrie 1945.
[47] Ordin ministru nr. 235558 din 3 octombrie 1947.
[48] „Constituția Republicii Populare Romane 1948", *Monitorul Oficial* nr. 87 bis din 13 aprilie 1948.
[49] „Constituția Republicii Populare Romane 1948", *Monitorul Oficial* nr. 87 bis din 13 aprilie 1948. Az 1952-es alkotmány a kisebbségi oktatásra vonatkozó passzusait szó szerint megismétli. A székelyek lakta területekből (Csík, Gyergyó, Udvarhely, Régen, Erdőszentgyörgy, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Maroshévíz) pedig létrehozta a Magyar Autonóm Tartományt Marosvásárhely központtal. Vö. „Constituția Republicii Populare Romane 1952", *Buletinul Oficial al Marii Adunări Naționale a Republicii Populare Romane* nr. 1 din 27 septembrie 1952. 19. és 82. cikkelyek.
[50] „Constituția Republicii Populare Romane 1948", *Monitorul Oficial* nr. 87 bis din 13 aprilie 1948.
[51] „Decretul nr. 175/1948 pentru reforma învățământului", *Monitorul Oficial* nr. 177 din 3 august 1948.

alá került.[52] Az 1948. évi alkotmány értelmében minden iskola feladata, minden szinten (óvodástól a felsőoktatásig) az ateista nevelés, mellyel nem lehetett összeegyeztetni a felekezeti iskolák fennmaradását. Ennek értelmében a vallást szétválasztották az iskolától, minden iskolából kitiltották a vallásoktatást, és a világnézeti nevelés alapjául a marxista dialektikus történelmi materializmust vezették be.

Milyen oktatáspolitikai intézkedések olvashatók ki az új oktatási törvény szövegéből? Az 1948-as tanügyi törvény *egységesíti* az iskolarendszert, így ezentúl az állami magyar iskolarendszernek, mely eddig a romántól eltérő struktúra szerint működött,[53] is ezt kell követnie, azaz: a közoktatás első fázisa a négyéves (I–IV.) elemi iskola,[54] míg a második ciklusa pedig csak három osztályt foglalt magába (V–VII.). A tanügyi reform szerint az abszolváló vizsga letétele és a sikeres felvételi vizsga után ezt követte volna az újabb négy esztendő, tehát a középiskolai fokozat (VIII–XI), mely gyakorlatilag hároméves maradt, ugyanis a törvény 31. cikkelye lehetővé teszi szükségállapot idején annak csökkentését, így az érettségi vizsgára a X. osztály befejezése után került sor. A középfokú oktatás keretén belül a törvény 8. cikkelye négy iskolatípust különböztet meg: líceumi, pedagógiai iskola, műszaki iskola és szakiskola.[55] Itt is rendszerszintű módosítást hajtanak végre, ugyanis az oktatás irányát az elméleti oktatástól a szakoktatás felé tolják el.[56]

Az 1948-as „oktatási reform" az 1945 utáni intézkedésekhez képest etatista, centralizált jelleget öltött, így az 1920-as években foganatosított törvények „egységesítési", a nemzetállami lét kifejeződésének szellemét követi; a magyar kisebbségre vonatkozó cikkelyeket tekintve pedig még drasztikusabbá vált. Etatista jellegéből adódóan az állam 1948-at követően egyre erőteljesebben avatkozott be az oktatásba, legyenek azok tartalmi, minőségi, humán erőforrási, infrastrukturális stb. kérdések. A források szerint a felekezeti iskolákban oktató pedagógusok csak egy részét vették át az államosított iskolákba, majd azokat is a következő évek során lassan-lassan „leépítették" és helyüket az állam ideológiáját és szellemiségét követő és hirdető, bár szakmailag hiányos ismerettel rendelkező, tanerővel „töltötték" fel.[57]

[52] „Decretul nr. 176/1948 pentru trecerea în proprietatea Statului a Bunurilor bisericilor congregaţiilor, comunităţilor sau particularilor, ce au servit pentru funcţionarea şi întreţinerea instituţiilor de învăţământ general, tehnic sau profesional", *Monitorul Oficial* nr. 177 din 3 august 1948.

[53] A magyar oktatás alapja az elemi iskola I–IV. osztálya volt, melyre újabb négy osztály (V–VIII.) épült. A tovább tanulni kívánó tanulók számára újabb négy osztály következett (IX–XII.), mely ciklust helyenként – szemben a korábbi algimnáziumnak nevezett ciklustól – főgimnáziumnak nevezték.

[54] Az oktatási törvény egyik újdonsága az, hogy általánossá, ingyenessé, de ugyanakkor kötelezővé is teszi az elemi oktatást. Vö. „Decretul nr. 175/1948 pentru reforma învăţământului", *Monitorul Oficial* nr. 177 din 3 august 1948. 6. cikkely. Ennek magyar nyelvű következménye újabb elemi és óvó- tanítóképzői iskolák létrehozásában, valamint óvó- és tanítók alkalmazásában realizálódik. „A reform utáni első tanévben a magyar nyelvű iskolák tanítóinak száma a korábbi 3870-ről 4729-re, az óvónők száma pedig 244-ről 545-re emelkedett". Enyedi Sándor, „A romániai magyar oktatás helyzete (1944–1959)", in *Magyarságkutatás*, szerk. Juhász Gyula (Budapest: A Magyarságkutató Csoport Évkönyve, 1990–1991), 61.

[55] „Decretul nr. 175/1948 pentru reforma învăţământului", *Monitorul Oficial* nr. 177 din 3 august 1948. 3–8. és 31. cikkelyek. A törvény biztosította lehetőség instabilitást idéz elő, ugyanis 1948-tól a középiskolai oktatás hároméves, majd 1951-től – szovjet mintát véve alapul – kétéves, majd 1956-tól újból hároméves lesz, végül 1960-tól pedig négyéves. Vö. Antal Imre, *Tisztesség adassék…*, 40.

[56] Enyedi Sándor, „Oktatásügy", in *Hetven év: A romániai magyarság története 1919–1989*, szerk. Barabás Béla et al. (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1990), 74–88.

[57] Itt elegendő a nagy múltú felekezeti főgimnáziumok évkönyveiben található tanári testületen belüli váltakozásait és névsorait akár a beszámolók alapján is nyomon követnünk. Vö. Váli Éva (szerk.), *Közös nevezőnk: Mozaikkockák egy iskola életéből 1945 – 1990* (Csíkszereda: Tipographic, 2005); Szabó-Máthé Ildikó (szerk.), Évfordulónkra 1670–1995: Benedek Elek Tanítóképző Székelyudvarhely (Csíkszereda: Pallas-

Az oktatási törvény alapján végrehajtott államosítás nemcsak az erdélyi történelmi egyházakat, hanem az ahhoz szervesen kapcsolódó kisebbségi magyar nyelvű oktatást is ugyanúgy érintette. A római katolikus egyházmegyék (erdélyi – ma gyulafehérvári, nagyváradi, szatmári és temesvári) együttesen „468, a református egyházkerületek (erdélyi és királyhágómelléki) 531, az unitárius egyházak 34 és a magyar evangélikus egyház 8 felekezeti oktatási intézményt veszített el, azaz összesen 1 041 felekezeti iskolát államosítottak".[58] Az alábbi táblázatban felekezeti és iskolatípus szerinti bontásban mutatjuk azt be.

	római katolikus[59]	**református**[60]	**unitárius**[61]
óvoda	12	21	–
elemi tagozat	175	289	36
középiskola (algimnázium, főgimnázium)	22	16	3
felső kereskedelmi iskola	3	1	–
tanítóképző	2	7	–
óvónőképző	1	1	–
ipariskola	1	–	–
gazdasági iskola	1	1	1
nevelőintézet (internátus)	17	1	1
árvaház	2	1	1

Az egyházi iskolák felekezeti és iskolatípus szerinti bontásban (1948)

Adrian Cioroianu történész és korábbi külügyminiszter a Groza-kormány megalakulásának 70. évfordulója alkalmával történő megemlékezésen Petru Grozát „kaméleon politikusnak" és kormányát, pártvezetését pedig „Janusi kétarcúnak" nevezi.[62] A Cioroianu által használt jelzők nagyon jól illenek a Groza-kormány magyarság-, és iskolapolitikájára is. A fentiekben bemutatott tényeken túlmenően e tényt nagyon jól illusztrálja az is, hogy míg például „Gyulafehérváron megszűnt a magyar nyelvű középfokú oktatás, addig Bukarestben 1949 őszén új épületet kapott a volt reformá-

Akadémia Könyvkiadó, (1995); Baróti László-Sándor, „A gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola története, avagy az egyetlen egyházi gimnázium a diktatúra idején (1953–1990)", in *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök székhelye: A gyulafehérvári Gróf Majláth Gusztáv Károly Líceumi Szeminárium Évkönyve*, szerk. Baróti László-Sándor (Csíkszereda: Státus Kiadó, 2003), 98–127; Fekete János, *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 1993). stb.

[58] Vincze Gábor, *Illúziók és csalódások*, 312.

[59] „Márton Áron római katolikus püspök 4708-1948. számú körlevele a katolikus iskolák államosításáról és a szülők kötelességeiről", in Domokos Pál Péter, Rend*ületlenül... Márton Áron Erdély püspöke (Budapest: Eötvös Kiadó és a Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1989), 298. Itt csak az erdélyi (ma gyulafehérvári) egyházmegyéhez tartozó felekezeti iskolák adatai szerepelnek.*

[60] Sipos Gábor, „A romániai református egyház intézményrendszere a két világháború között", Korunk, 4 (2002): 28–30; B. Kovács András, *Szabályos kivétel: A romániai magyar oktatásügy regénye: 1918, 1944–1948, 1996* (Bukarest – Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1997), 70–71.

[61] Molnár B. Lehel, „Az erdélyi unitárius egyház intézményrendszere", Korunk, 4 (2002): *31–38.*

[62] *Petru Groza – „Cameleonul politic" care a deschis drumul comuniştilor,* http://www.rfi.ro/stiri-politica-56096-petru-groza-cameleonul-politic-care-deschis-drumul-comunistilor; hozzáférés: 2022. 02. 07.

tus elemi iskola az ott élő magyarság számára".[63] Így az ötvenes évektől kezdődően a tömbmagyar vidéken egyre jobban sorvasztották és lehetetlenítették el a magyar nyelvű oktatást, addig a fővárosban, nyilván „kirakat jelleggel", ellentétes előjellel folyt a magyar nyelvű oktatás.

Összegzés: újbóli megszakítottság és későbbi folytonosság

A tanulmányunk első részében tárgyalt romániai kisebbségek két világháború közötti helyzetét és oktatáspolitikáját általánosságában véve kijelenthetjük, hogy azt a nacionalizmus jegyei határozták meg. A kisebbségi/felekezeti oktatás helyzete a '20-as évek közepétől kezdődően folyamatosan rosszabbodott, viszont a második bécsi döntés hozta létszituáció kedvezően befolyásolta főképp az észak-erdélyi iskolahálózatot, mely összességében azt eredményezte, hogy az 1948 után fokozatosan kiteljesedő kommunista diktatúra viszonyaival összehasonlítva egyértelműen jobb volt.

Írásunk második részében a második világháború utáni kurta demokratikus rendszer kiépítésére tett kísérletet, majd annak hirtelen keresztülvitt fordulatát (1948-as tanügyi reform) ismertettük. Láthattuk, hogy a tanügyi reform következményeként a magyar tannyelvű felekezeti iskolahálózat addigi viszonylagos önrendelkezését egy csapásra elveszítette, amikor beolvasztották a központosított állami struktúrába. Ennek folyományaként az 1990-ig terjedő időszak kisebbségi létet, kisebbségi oktatást az erőszakos és felgyorsított asszimilációs törekvések (erőltetett „elrománosítás")[64] mellett a „lenini–sztálini nemzetiségi politika kirakatvívmánya" fémjelzi. Tehát az archeri értelemben vett domináns oktatási csoport korlátlan kontrollja az oktatási rendszer fölött és a számára ellenérdekelt intézmények (magyar nyelvű és felekezeti) abszolút akadályozása, majd felszámolása.

Az archeri típusok közül a felekezeti iskolaszektor Erdélyben is kiegészítő, és nem versengő aktorként konstituálódik, mint ahogyan a nyugati kultúrkörhöz tartozó közép-európai területeken hagyományosan is ezt a szerepet töltötte be. Tehát ma sem versenytársként jelenik meg, akit kiszorítani kell, hanem az állami szektor mellett a közfeladat megosztásban a részét kivevő partneri mivoltában. Az egyház az állam semleges oktatáspolitikai beállítódása mellett egy „értékalapú" oktatási, nevelési irányvonal mellett kötelezi el magát, ahol az identitás, a nemzeti tudat, a közösség szolgálata primér szerepet játszik.

Az utolsó alfejezetben említett tíz római katolikus főgimnázium közül ma csak Csíkszeredában (1991-től), Marosvásárhelyen (2014-től) és Gyulafehérváron[65] (ez nem szűnt meg, ugyanis papi szemináriumként, magániskolai jelleggel működött

[63] Vincze Gábor, *Illúziók és csalódások*, 200.

[64] Az anyanyelven folyó oktatás lassú, fokozatos fölszámolásának tényét bizonyítja pl. a csíkszeredai magyar tannyelvű, egykori római katolikus főgimnázium 1989/1990-es, forradalom évének, tanévi beiskolázása, miszerint 32 román tannyelvű, és csak 5 magyar tannyelvű osztály indítását engedélyezték. Antal Imre, „*Tisztesség adassék*"…, 57.

[65] A gimnázium régi épületét a századfordulón lebontották, s a helyén emelt palotában működött az iskola – 1922-től Majláth Főgimnázium néven – az 1948-as tanügyi reformig. A katolikus főgimnáziumban, működött a Római Katolikus Kisszeminárium néven a kántoriskola is, mely 1953-ban a Teológiai Intézet keretén belül Kántoriskola néven jött létre, és – saját épületétől megfosztottan – így működött egészen 1990-ig. 1990-től a kántoriskola megváltoztatja nevét a Római Katolikus Líceumi Szemináriumra, majd 2006-ban felveszi a Gróf Majláth Gusztáv Károly Római Katolikus Teológiai Líceum megnevezést. Vö. Baróti László-Sándor, „A gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola története, avagy az egyet-

tovább) működik tanintézmény. A többi helyszínen az épület visszakerült a Római Katolikus Státus tulajdonába és a benne működő állami tanintézmény keretén belül egy-egy római katolikus teológiai osztály kapott helyett (Székelyudvarhelyen a Tamási Áron Gimnáziumban, Kézdivásárhelyen a Nagy Mózes Elméleti Líceumban, és Gyergyószentmiklóson a Fogarasy Mihály Műszaki Líceumban). Gyimesfelsőlokon pedig 1994-ben alapítanak és építenek felekezeti iskolát, amelyet Árpád-házi Szent Erzsébet Római Katolikus Líceumnak neveznek. A Partiumban – mely a szatmári és nagyváradi római katolikus egyházmegyék területéhez tartozik – Szatmárnémetiben a Hám János Római Katolikus Teológiai Líceum, Nagykárolyban a Kalazanczi Szent József Római Katolikus Iskolaközpont, Nagyváradon a Szent László Római Katolikus Gimnáziumok keretén belül működik felekezeti oktatás.

A református egyház fennhatósága alatt a kommunizmus után Székelyföldön négy helyszínen indult újra a felekezeti oktatás: Székelyudvarhelyen a Baczkamadarasi Kis Gergely Kollégiumban, továbbá Kézdivásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Marosvásárhelyen a Református Kollégiumokban. Felekezeti oktatás a Partiumban három helyszínen: Szatmárnémeti Református Gimnázium, Nagyváradi Lórántffy Zsuzsanna Református Gimnázium, Zilahi Wesselényi Református Gimnázium; míg a szórványban egy helyszínen – Kolozsvári Református Kollégium – működik. Az 1989-es változások után az unitárius egyház 1948-ban betiltott iskolái közül ma kettő – a székelykeresztúri Berde Mózes és a kolozsvári János Zsigmond – működik, illetve Kolozsváron még egy óvoda bölcsődével.

ABSTRACT

Discontinuity and continuity in the history of denominational schools in Transylvania between 1918 and 1948

The new public education law published on August 3, 1948 meant a radical change in the life of Romanian denominational schools, based on which all denominational schools in the country became state-owned and under state control. The Transylvanian denominational education is characterized by interruption and continuity. According to the Archerian theory, the dominant education group employs two strategies: one is restrictive and the other is a substitution strategy. According to the approach based on diverging strategies there is a group of institutions that is beneficiary and one that is obstructed. Based on the model of the Archerian analysis, in the Romanian interwar educational policy we can find the two types of strategies, introduced in our paper. The minority (in our case, Hungarian) and the denominational education embody the obstructed group of institutions for the dominant education group.

In the first part of our presentation we analyse the fact of interruption. We examine the situation of the minorities from Romania between the two world wars and their education policies, which have been marked by nationalism. The situation of minority / denominational education had been steadily deteriorating since the mid-

len egyházi gimnázium a diktatúra idején (1953-1990)", in Uő, *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök székhelye*, 98–127; Uő, „A gyulafehérvári Gróf Majláth Gusztáv Károly Római Katolikus Líceumi Szeminárium közelmúltja (1990–2000)", uo., 128–141.

1920s, but the Second Vienna Diktat had a positive impact on the North Transylvanian school network, which overall resulted in a significant improvement in comparison to the conditions of the gradually expanding communist dictatorship after 1948.

In the next part of our paper we will describe the brief attempt to build a democratic system after World War II, followed by its sudden turn (1948 teaching reform). As a result of the educational reform, the Hungarian denominational school network abruptly lost its relative self-determination when it was merged into a centralized state structure. Of the Archerian types, the denominational school sector in Transylvania is also constituted as a complementary and non-competing actor, as it has traditionally played in Western European cultural areas. Thus, today it does not appear as a competitor to be squeezed out, but as a partner in the sharing of the public tasks alongside the public sector.

Kattein-Pornói Rita

Az Országos Magyar Falusi Tehetségmentés történetének komplexitása

Tanulmányunkban a tehetségmentés történetét szeretnénk ismertetni. A tehetségmentés fogalmát használjuk, hiszen a korszakban e kifejezést alkalmazták a tehetséges, falusi elemi iskolás tanulók kiválasztására és középiskolai tehetséggondozására. Mivel a középiskolai tehetséggondozás egy meghatározott szeletével, az 1941-ben életre hívott Országos Magyar Falusi Tehetségmentés történetével foglalkozunk, így ezt a kifejezést vettük át.

Előadásunkban a tehetséggondozás Horthy-korszakbeli történetét kívánjuk felvázolni, az 1935-től 1945-ig terjedő időszakot fókuszba állítva. Munkánk célja az elemi népiskolai tanulóknak szóló ösztöndíjprogram, az Országos Magyar Falusi Tehetségmentés (OMFT) történetének bemutatása. Szeretnénk rávilágítani arra, hogy a politikai és a társadalmi folyamatok milyen meghatározó tényezők voltak az ösztöndíj életre hívásában. Kutatásunk relevanciáját igazolja, hogy eddig még nem mutatta be egy kutató sem az OMFT szervezeti működését. Így célunk, hogy a fellelhető források segítségével feltárjuk az elemi iskolai tanulóknak szóló ösztöndíjprogram történetét.

Választott témánkat az adott korszak tükrében, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyait bemutatva tárgyaljuk. Első feladatunknak tekintettük vizsgálatunk tárgyát történeti kontextusba helyezni, hiszen 1920 után a mind területében, mind lakosságában megfogyatkozott ország előtt hatalmas feladat állt: az új határokat figyelembe véve újragondolni a magyarság lehetőségeit. A korszak jellemzésében Püski Levente,[1] Romsics Ignác,[2] Ungváry Krisztián[3] és Catherine Horel[4] könyvei voltak segítségünkre.

Fontos kiemelnünk, hogy Hóman Bálint politikusi munkásságának feltárása hiányos, ennek folyománya a róla korunkban is zajló vita. A politikus Hóman Bálint megítélése tehát még ma sem egyértelmű, ez minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy művelődéspolitikája – Klebelsberg Kunóéhoz viszonyítva – kevéssé feldolgozott. A tisztázás feladatára leginkább Ujváry Gábor vállalkozott.[5] Éppen ezért fontos forrásul szolgáltak számunkra Hóman saját írásai is: az általa írt 1938-ban kiadott *Művelődéspolitika* és az 1942-es *Magyar sors – magyar hivatás*.

A kultusztárcát vezető Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint az oktatást és a kultúrát a nemzetstratégia egyik legfontosabb részének tekintette. Vallották, hogy képzett, identitásában erős magyar társadalmat a megfelelő szellemi táplálék megadása

[1] Püski Levente, *A Horthy-rendszer, 1919–1945* (Pannonica Kiadó: Budapest, 2006).
[2] Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században* (Budapest: Osiris, 1999).
[3] Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege* (Pécs–Budapest: Jelenkor, 2013).
[4] Catherine Horel, *Horthy* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2017).
[5] Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi": Klebelsberg Kuno, 1875–1932* (Pécs: Kronosz, 2014).

révén lehet csak kialakítani. Ez a biztosítéka Magyarország újbóli felemelkedésének. Abban mindkét miniszter egyetértett, hogy minden társadalmi réteg gyermekének meg kell adni a lehetőséget, hogy tehetségéhez mérten tudjon oktatási intézményben tanulni. Azonban abban a fontos kérdésben, hogy a magyar társadalom megújhodása mely társadalmi réteg feladata, Klebelsberg és Hóman különböző nézőpontot képviselt. Míg a gróf a középosztályt ítélte elég rátermettnek arra, hogy a válságból kiutat mutasson, addig Hóman tevékenysége fókuszába az „alulról jövő tehetségek" ügyét helyezte. Ennek egyik megnyilvánulása az 1941. évi 57436. számú, 'a tehetséges falusi szegény tanulók gimnáziumi iskoláztatására szolgáló járulékok megállapításáról' szóló rendelet volt. Az így létrehozott ösztöndíjalappal kapcsolatos ügyeket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban kezdetben az V., majd 1944-től a VII. ügyosztály kezelte. Az itt végzett munka feltárása áll kutatásunk középpontjában.

Azonban fontos megemlítenünk, hogy a fent említett állami kezdeményezés alapgondolata nem Hómantól, de még csak nem is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból származik. A mozgalom kezdeti szárnypróbálgatásainak színhelye a Bodrog-parti Athén volt. 1934. június 18-án a sárospataki főiskolán Medgyasszay András igazgatótanácsi tag vezetésével tartott gyűlésen szavaztak a tehetséggondozó program megindításáról. 1935-ben meg is tartották az első tehetségvizsgát Harsányi István sárospataki tanár vezetésével. Harsányi célja minél több ember kiművelése, a „szellemi telepítés" volt.[6] 1941-ig egyre többen csatlakoznak a református gimnáziumok a tehetségmentés munkájához, de így csupán a református közösséghez tartozó kisdiákok kaptak lehetőséget. A tehetségmentés 1941 után válik országos kiterjedésűvé.

Kutatásunk kulcsfontosságú vizsgálati kérdéseként merült fel, hogy az 1941-ben életre hívott ösztöndíjprogram kialakulásában mennyire érhető tetten a politika mint befolyásoló tényező, illetve mennyiben tekinthető az egy, a gyermek speciális nevelési igényét kielégítő, pedagógiai alapokon álló programnak? A következő kérdésekre válaszolva szeretnénk a fentebbi dilemmát megoldani:

1. Miért csak 1941-ben határoztak a tehetséges szegény gyermekek támogatását célzó ösztöndíjról, hiszen a tehetség témájában már az első világégést követő időszakban élénk tudományos tevékenység folyt? Mi az oka annak, hogy közel 20 évet váratott magára ez a lehetőség? Ez alatt a 20 év alatt voltak-e a tehetségmentés fontosságát hangoztató pedagógiai mozgalmak?

2. Az 1941. évi 57436. rendelet szerint az ösztöndíj csak a falusi szegény tanulók gimnáziumi iskoláztatásának előmozdítására szolgált, vagyis a társadalmi státusz feltétel volt az ösztöndíj elnyeréséhez. Felmerül a kérdés, miért csak e társadalmi rétegnek adtak lehetőséget? Nevezhetjük-e diszkriminatívnak e rendeletet? Mennyiben tekinthető esélyteremtő és mennyiben tudásalapú ösztöndíjnak?

3. Milyen működési struktúra jellemezte az OMFT-t? Milyen szempontok szerint választották ki a tehetségmentést végző intézményeket? A diákok milyen kiválasztási feltételek teljesítése alapján kerülhettek az ösztöndíjprogramba? Az ösztöndíjra jelentkezés menetének minden pontos részletével tisztában voltak az érdekeltek,

[6] Harsányi István, „A sárospataki tehetségkutató munka", *Sárospataki Református Lapok* 35 (1940): 9. sz. 43–44; 10. sz. 48–50; 12. sz. 58–60.

vagyis a tanyai és falusi tanítók? Milyen dokumentációs terhelést jelentett a pedagógusoknak a versenyvizsgák lebonyolítása? Volt-e a gimnáziumban felvételt nyert gyermekek számára külön nevelési program? A tehetségmentett tanároknak rendelkeznie kellett-e speciális módszertani tudással, mely alapján tehetséggondozó munkát folytattak?

4. Van-e a tehetségmentésben részt vett gyermekek teljesítményére vonatkozó kimutatás? Milyen eredményt mutattak az ösztöndíjban részesített tanulók? Milyen arányban játszott szerepet a társadalmi státuszuk és milyen mértékben a felvételi eljárás során elért teljesítményük, vagyis valóban tehetségesek voltak a tehetségek? Hogyan értékelték a résztvevő tanárok, illetve Szombatfalvy György, az ösztöndíj koordinátora a tehetségmentés eredményét?

A következőkben a fent megnevezett kérdéskörökre kívánunk választ adni. Az első nagyobb tehetség témában tartott tudományos igényű tanácskozást 1917-ben rendezték meg az Országos Gyermektanulmányi Tanács szervezésében.[7] Az előadók között szerepelt Révész Géza, aki a tehetség korai felismerésének módjáról beszélt, míg Nagy László azt ecsetelte, hogy mennyire fontos a gyermek jellemének megismerése, Plichta Béla pedig a tehetséges gyerekek neveléséről adott elő. További fontos szervezetnek tekinthető a Tehetséges Gyermekeket Támogató Bizottság, mely 1918-ban Szegeden kezdte meg működését, de a Budapesti Hírlap hasábjain keresztül is kérte a polgárok támogatását a színtiszta magyar tanyavidéken élő tehetségek felkutatása érdekében. Nagy László tevékenysége révén 1922-ben megrendezésre került az I. Munkakiállítás, ahol Nagy a pedagógia és a művészet kapcsolatának fontosságát hangsúlyozta, majd 1926-ban a II. Munkakiállítást is megszervezte. Vagyis hazánkban e tehetséggondozó mozgalom egyrészt akkor bontakozott ki, amikor elterjedtek a reformpedagógiai eszmék, másrészt a gazdasági és társadalmi problémák akuttá váltak. A politika az 1926-os tehetségvédelem és pályaválasztás témájában tartott kongresszuson a támogatásáról biztosította a szakembereket. Mint Klebelsberg kifejtette, az adott történelmi helyzetben a legtöbb támogatásra a középosztály szorul. Kornis is osztotta Klebelsberg azon véleményét, mely szerint a középosztályt, a nemzeti intelligencia hordozóját és a társadalom tengelyét kell erősíteni különböző, e célra alapított ösztöndíjakkal. A parasztságnak véleménye szerint a mezőgazdasági szakiskolákba kellene küldenie gyermekeit, hisz ez szolgálja a vidék fejlődését. Mindketten, vagyis Kornis és Klebelsberg is egyetértett abban, hogy a parasztságot száma miatt is a társadalom egyik alappillérének lehet nevezni, de a megújhodás, a megújítás olyan feladat, melyet csak a hagyományos középosztály megsegítségével, s annak aktív közreműködésével tud végrehajtani az ország.

Klebelsberg hazánk mezőgazdasági jellegét kiemelve a következőket mondta: „Magyarország agrárország, és ennek végre le kell vonni a következményeit a kultúrpolitika terén is. E téren a vezető szempont csak az lehet, hogy a mezőgazda gyermeke tanulmányai következtében atyai foglalkozásától el ne vonassék, hanem ellenkezőleg, a tanulmányi rendszert úgy állapítsuk meg, hogy a gyermek az iskolákon és

[7] Bánfai József, „A tehetségesek külön iskolázása", in *Almanach 2002*, szerk. Százdi Antal (Budapest: Magyar Tehetséggondozó Társaság, 2002).

tanfolyamokon elsajátított gazdasági kultúrájának segítségével az atyai rögöt sikeresebben művelhesse."[8]

Összességében elmondható, hogy a klebelsbergi éra a tudatos elitképzés és az ehhez kapcsolódó intézményrendszerek kialakításában játszott óriási szerepet. Azonban nem volt célja a szegény rétegek művelődési viszonyainak kiemelkedő javítása. Bár azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Klebelsberg az általa megvalósított tanyai népiskola építési programnak köszönhetően e réteg művelődési esélyeit jelentősen növelte.

E művelődéspolitikai koncepcióban változást csak a 30-as évek hoztak, amikor is az állam a nép felé fordult, hiszen a társadalom által érzékelt problémákat, bármily kellemetlen is volt a kormányzat számára, valamilyen módon kezelni kellett. Ehhez az időszakhoz kötődik az 1937-ben létrehozott állami Horthy Miklós-ösztöndíj, valamint az 1939-ben Györffy István néprajztudós köréhez tartozó parasztfőiskolások által alapított Bolyai Kollégium, mely 1942-től Györffy Kollégium néven folytatta munkáját. E változás eredményeként értelmezhetjük az Országos Magyar Falusi Tehetségmentő Mozgalom működésének megindítását (1941).[9] E kollégiumok és ösztöndíjak elsősorban a társadalmi mobilitás elősegítését szolgálták.[10]

Hóman Bálint a következőkben fejtette ki, miért is támogatja az alsóbb néprétegek művelődését: „… a magyar nemesség és a városi polgárság egybeolvadásából született értelmiségi középosztály és a falusi nép közé egy idegen szellemiségű zsidó intellektuális réteg ékelődött", mely elzárta az utat a társadalom falusi rétegétől, hogy tisztviselők, illetve szellemi, gazdasági értelmiség tagjai legyenek."[11] A hómani korszak kultúrpolitikájának egyik meghatározó pontja volt az autentikus falusi rétegek támogatása, hiszen ebben látták a középosztály magyar elemekkel való megerősítését.

A rendelet szövegezése is egyértelműen bizonyítja az ösztöndíj rétegspecifikus voltát. Azonban ha megnézzük a két világháború közötti magyar társadalom jövedelmi viszonyait, illetve az oktatás területén megmutatkozó lehetőségeket, érthető, miért a falusi szegénység volt az ösztöndíj célcsoportja.[12] A falukutató irodalom tette lehetővé, hogy a parasztság helyzetét a szélesebb olvasóközönség is megismerje. Az 1934 és 1938 közötti időszakban jelentek meg az irodalmi szociográfia műfajában született legfontosabb művek.[13] Bár a kiadványok többsége szépírói alkotásnak tekinthető, azonban témájuk miatt társadalmi látleletként is felfoghatók. Ezek a művek hívták fel a figyelmet a parasztság helyzetének tarthatatlan voltára, nem tartjuk tehát véletlennek, hogy e művek kiadása után került sor a szegényebb néprétegek számára szóló ösztöndíj-lehetőségek kihirdetésére.

Tehát kijelenthetjük, hogy az 1941. évi 57436. sz. rendelet pozitív diszkriminációval élt, hiszen a jogszabály szövegét olvasva világossá válik, hogy nem az egész társadalom számára ad lehetőséget, hanem rétegspecifikáltan, ami az ösztöndíj jellegének erős szociális voltát tükrözi. Az állam tehát társadalmi kérdésnek tekintette

[8] Bánfai József, „Klebelsberg Kunó és a tehetségvédelem, I" *Tehetség* 8 (2000): 8.
[9] Papp István, *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig* (Budapest: Napvilág, 2008).
[10] Romsics Ignác, *A Horthy-korszak* (Budapest: Helikon, 2017).
[11] Hóman Bálint, *Magyar sors – magyar hivatás* (Budapest: Athenaeum, 1942), 221.
[12] Mazsu János, *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914* (Budapest: Gondolat, 2012); Gunst Péter, „Életszínvonal Magyarországon a két világháború között", in: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*, szerk. Angi János és Barta János (Debrecen: Multiplex Media, 2005), 323–336. Romsics, *A Horthy-korszak*.
[13] Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom.* Budapest: Püski), 1989.

a tehetségmentést, ugyanakkor fontos nevelési szempontokról feledkezett meg.[14] Ez tetten érhető egyrészről a felvételt nyert gyermekek gyenge teljesítményében. E feltételezést a tehetségmentés eredményei is alátámasztják. Gondoljunk itt Szombatfalvy 1943-ben megjelent statisztikájára, mely igen lehangoló képet mutatott a jelentkezők szellemi teljesítményéről.[15] A munkácsi gimnáziumban működő vizsgabizottság véleménye is ezt erősíti meg, amely bár nagy reményeket fűzött a kis falusi gyermekek teljesítményéhez, az elmaradt a várakozástól: „Bizony-bizony ezek a dolgozatok nagyon lehangoló képet mutattak. (…) a dolgozatok egyszerű, színtelen, a szokásos gyermeki önzéssel teli, a falusi ember anyagias világszemléletében felnőtt, botrányos helyesírással rendelkező kis gyermekek képét mutatták."[16] Hozzátették továbbá, hogy a dolgozatok minősége alapján senkit nem válogattak volna be versenyvizsgára.

A tehetségmentés pedagógiai szempontból történő vizsgálata során megállapítást nyert, hogy a tehetségmentő tevékenység iskolai koordinátoraiként választott pedagógusok számára a tehetségvizsgák lebonyolításában valamiféle mankót egyedül az 1942-ben és 1943-ban megrendezett értekezletek jelentettek, amelyeken nagyrészt elméleti előadásokat hallgathattak meg. Vagyis a központban nem a tehetséggondozó munka, hanem a tehetségvizsgák sikeres lebonyolítása állt. A program megindulása után a tehetségmentő munka pedagógiai vetületével foglalkozó dokumentumok nem kerültek elő, csak szociális kérdések (ruha- és cipősegély, utazási támogatás, elszállásolás) sorával foglalkozók. Vagyis a legfőbb feladatot e szociális jellegű problémák orvoslása jelentette az OMFT számára. A tehetségmentést folytató gimnáziumok iratai, illetve az évkönyvekben talált információk alapján állítjuk, hogy a tehetségmentő programba felvételt nyert tanulók számára külön nevelési programot nem állítottak össze, hanem a többi gyermekkel azonos módon foglalkoztak velük. Mivel a tehetséggondozással kapcsolatos szakmai jellegű kérvények, kérdések egy dokumentumban sem szerepelnek, ezért feltételezzük, hogy a tehetségmentésben részt vevő tanároknak nem kellett speciális módszertani tudással rendelkezniük a tehetséges gyermekek nevelését, illetve oktatását illetően.

Azonban az állam által szervezett és koordinált munka látszatakcióként való értékelésével, amely Bánfai 2005-ös tanulmányában szerepel, nem értünk egyet.[17] Már az első évek eredményei után rájöttek az Országos Tehetségkutató Intéző Bizottságban dolgozók, hogy a jelentkezők nagy százalékánál a polgári iskolában való továbbtanulást kell támogatni. Így az a diák, aki az 57. 435/1941. V. 2. sz. rendelet értelmében nem produkálta az elvárt eredményt, polgári iskolában folytathatta tanulmányait. Szombatfalvy – mint azt az imént említett rendelet, illetve egy 1943-ból származó irat is bizonyítja – a gimnáziumi és polgári iskoláztatás elősegítése mellett fontosnak tartotta, hogy azok a diákok is támogatásban részesüljenek, akik eredményeiket tekintve gyengébbnek bizonyultak. A Belügyminisztériummal karöltve célul tűzték ki a tanoncképzésben megfigyelhető színvonalcsökkenés megállítását úgy, hogy tehetséges paraszti származású gyerekeknek adnak lehetőséget. Szombatfalvy személyét és munkásságát vizsgálva sem állíthatjuk, hogy nevét látszatakciókhoz adta

[14] Komjáthy István, *A tehetségkutatás magyar módja* (Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor, 2004).
[15] Szombatfalvy György, „Beszámoló a versenyvizsgás tanulókról", Néptanítók Lapja 76, 17. sz. (1943): 695–699.
[16] Turchányi György, „Országos falusi tehetségmentés iskolánkban", in *A munkácsi M. Kir. Áll. Árpád fejedelem Gimnázium évkönyve*, szerk. Szepesvári Béla (Munkács: Iskola igazgatósága kiadásában, 1942), 3.
[17] Bánfai 2005.

volna, hiszen mint a program koordinátora, pontos instrukciókat adott a tankerületi királyi főigazgatóknak a tanítók értesítésével kapcsolatosan, illetve az iskolaigazgatóknak a versenyvizsga lebonyolítását illetően. A program megindulása előtt pedig személyesen kérte a főigazgatókat a hatáskörükhöz tartozó intézményekről szóló jelentés elkészítésére, mely alapján kiválasztásra kerültek a tehetségmentés munkáját végző gimnáziumok.

Összességében elmondható, hogy míg a református egyház évszázadokra visszanyúló tehetséggondozó tevékenységet folytatott, mely lokális és regionális szinten fejtette ki kultúrateremtő hatását, addig az állam ezt a munkát országos szintre próbálta emelni. Bár a VKM mindent megtett, hogy e programot sikerre vigye, azonban a háború, illetve az ország társadalmi-gazdasági helyzetéből adódó problémák nehezítették az eredményes kivitelezést. A VKM-nek címzett levelek többségében az ösztöndíjat elnyert diákok szociális jellegű problémáiról olvashatunk, a program sikerességét mutató vagy cáfoló eredményekről viszont nem kapunk információt. A rendelkezésünkre álló levéltári dokumentumok alapján a tehetségmentés programjának meghirdetésétől a versenyvizsga lebonyolításáig tudtuk felvázolni az OMFT történetét.

ABSTRACT

The complexity of the history of the Hungarian village talent rescue in Hungary

The goal of my work is to present the history of the elementary students' scholarship program, the National Hungarian Village Talent Save (NHVTS). I would like to give a clear view of how political and social processes were significant in establishing the scholarship program.

The Klebersberg-era played a great part in establishing the conscious education of the elite and the institutional systems attached to it. However, it did not aim to substantially improve the cultural conditions of the poorer social groups. At the same time we should not forget that due to the programme of building folk schools the cultural chances of this social group significantly improved.

This cultural political concept was changed only in the 30s when the state turned towards the people since, however unpleasant the social problems were for the government they needed to be dealt with somehow. In this period we can mention the Miklós Horthy State Scholarship founded in 1937 and the Bolyai Collegium which was founded in 1939 by folk college students, who were part of the ethnographer, István Györffy's group. The launching of the National Hungarian Village Talent Save Movement (1941) dates back to these changes. These collegiums and scholarships primarily served the advancement of social mobility.

Bálint Hóman claimed the reason why he supported the education of lower social groups was that „... between the union of the Hungarian nobility and the urban citizens resulting in an intellectual middle class and the village people there had been a foreign Jewish intellectual group inserted, blocking the way from the village groups of the society to become members of the spiritual and economic intellectuals" (Hóman 1942, 221). One of the most definitive aims of the cultural politics of the Hóman period was the support of the authentic village groups as they saw it as a means of strengthening the middle class with Hungarian elements.

Gaál Veronika

Az ifjúsági klubmozgalom szerepe a csehszlovákiai demokratizálódási folyamatban

Ifjúsági szervezkedések és nyári táborozás 1968-ban[1]

Fél évszázaddal az 1960-as évek eseményei után manapság ismét sokféle vita tárgyaként jelennek meg az 1968-as európai változások, amelyeket hol egyfajta civilizációs fordulatként, a liberális, harmadikutas elképzelések kezdeteként értelmeznek, hol meg zsákutcás törekvések kiindulópontját látják bennük. A jénai Schiller Egyetem tanszék- és intézetvezető professzora, az emlékezetpolitika és a történelem viszonyának nemzetközi hírű kutatója, Norbert Frei szerint az erősen generációs alapozású fordulat a kulturális, gazdasági, politikai élet komplex újraértelmezésével máig érvényes támpontokat adott a világ dolgainak folyamatos újraértelmezéséhez: „1968 után a Földön élni már nem ugyanazt jelenti, mint előtte. A nagy jelentőségű év több tekintetben is a jelen megértésének kulcsa lehet: legyen szó fiatalságról, zenéről, világpolitikáról, háborúról, médiáról vagy a gazdaságról, sok mindenben járult hozzá világunk jelenkori képéhez."[2] A változásokban jelentős szerepet játszottak a diáktüntetések, amelyek többek közt arra reagáltak, hogy a második világháború után felnőtt és igen nagy arányban aegyetemet végzett nemzedék nem találta helyét, szerepét a hagyományosan kettős osztatú – konzervatív polgári és a szociáldemokrata baloldali pártok által uralt – politikai életben. „*A diákmozgalom az elismeréséért, a függetlenségéért küzdött, és saját orientációját kereste*. Jelen volt egész Európában és az Egyesült Államokban."[3]

Az európai és amerikai diáktüntetések egyik közös nevezője volt a háborúellenesség, ami az egyre sikeresebb függetlenségi gyarmati háborúkra, az évek óta tartó vietnámi háborúra, másrészt a hidegháborús szembenállásra, a bipoláris világ megosz-

[1] A tanulmányban előforduló rövidítések listája:
AED – Ady Endre Diákkör
Csemadok – Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége
CSISZ – Csehszlovák Ifjúsági Szövetség
CSISZ SZKB – Csehszlovák Ifjúsági Szövetség Szlovákiai Központi Bizottsága
CSKP KB – Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága
JAIK – József Attila Ifjúsági Klub
MIKT – Magyar Ifjúság Központi Tanácsa
MISZ – Magyar Ifjúsági Szövetség
SZLKP KB – Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága
SZISZ – Szlovák Ifjúsági Szövetség

[2] Frei Norbert, *Diáklázadások és globális tiltakozás* (Budapest: Corvina Kiadó), 2004, 179–180.

[3] Gustav Massiah, „1968 májusa a nagyvilágban", *Eszmélet* 77 (2008), http://www.eszmelet.hu/gustave_massiah-1968-majusa-a-nagyvilagban/ ; hozzáférés: hozzáférés: 2019. 3. 30. Aligha véletlen, hogy a sok szempontból legerősebb francia diákmozgalom nemcsak a nagyhatalmak, hanem a magyar külpolitika érdeklődését is felkeltette. Erről ld. Kovács Örs, „Az 1968-as párizsi diákmozgalom háttere", *Archivnet*, 10, 5. sz. (2010): http://www.archivnet.hu/politika/az_1968as_parizsi_diakmozgalom_hattere.html ; hozzáférés: 2022. 01. 29.

tottságára adott válaszreakciók sorozatát jelentette, amely az 1960-as évek kezdetétől megfigyelhető volt a nyugat-európai és az amerikai egyetemi szférában.[4] Az amerikai polgár- és emberjogi mozgalom kimagasló vezetőjének, Martin Luther Kingnek Memphisben 1968. április 4-én történt meggyilkolása miatt az Egyesült Államokban felerősödtek az afroamerikai emberjogi mozgalmak.[5] A generációs lázadás részét alkották a beat-nemzedék látványos nagy demonstrációi: ezek nemcsak új, a hagyományos polgári értékekkel szembeforduló életérzést közvetítettek, hanem a harmadik világ kizsákmányolásán, a megtermelt javak igazságtalan elosztásán alapuló jóléti társadalmak fenntarthatóságát megkérdőjelezve, a hagyományos társadalmi renddel való szakítást és kivonulást meghirdető alternatív csoportok jelentkezésével jártak együtt. Ezek a radikális – elsősorban Franciaországban, Németországban, Nagy-Britanniában és Spanyolországban komoly visszhangot kiváltó – diákmegmozdulások egyrészt a középiskolai, egyetemi oktatási hierarchiát és módszereket szembesítették a valóságos képzési igényekkel, másrészt a megszokott és kényelmes politikai váltógazdálkodás állóvizeit is felkavarták. Ugyanakkor egész sor megoldatlan belpolitikai kérdésben is lépésváltásra kényszerítették a hatalmat.[6]

A kelet-közép-európai társadalmakban szintén érezhető elégedetlenség uralkodott, ugyanis egyre inkább szembetűnővé vált a fejlett tőkés társadalom és a fejletlen szociális rendszerek közti társadalmi igazságtalanság. A kelet-európai államokban egyre nagyobb gondot jelentettek a gazdasági lemaradás és versenyképtelenség, a nyomasztó, egyre gyakrabban a kiegyensúlyozott közellátást is fenyegető jelei. Ugyanakkor még mindig jelen voltak a sztálinizmus maradványai. Emiatt az értelmiségi, de a szakszervezeti körökben is szaporodtak a formálissá vált, kiüresedett egyenlőségdemagógia miatt tiltakozó fellépések, amelyek egyre gyakrabban a pártállami rendszereket irányító pártvezetés ellen irányultak.

Ebben a kontextusban az 1968-as diáknemzedéknek a kelet-közép-európai kommunista államokban is megvolt a maga szerepe, amely magától értetődően nem teljesen egyezett a nyugati diákmozgalmak feladataival. Mindenesetre a nyugati híradások megadták a kellő impulzust a keleti fiatalság számára is a szervezkedésre.[7] Ezzel együttvéve azonban megállapítható, hogy a keleten uralkodó mozgolódás és lázadás sokkal inkább a középrétegektől indult. Csehszlovákia esetében ezeket az első reformimpulzusokat a Kommunista Párt adta. [8]

A Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-közép-európai államok életében az 1950-es évek második felétől kezdve sorozatosan bekövetkező forradalmi és reformmozgalmak Lengyelország, Magyarország után – az 1960. évi új alkotmány elfogadása után – a magát immár szocialista köztársaságként meghatározó Csehszlovákiát is elérték az 1960-as években. A nyugattól való gazdasági leszakadás és a sztálinizmus

[4] Szalai Erzsébet, „A Janus-arcú 1968", *Educatio* 27 (2018): 405–414.
[5] 1968. április 4-én gyilkolták meg Martin Luther King amerikai baptista tiszteletest, a Nobel-békedíjas afroamerikai emberjogi aktivistát, ami az egész amerikai emberi jogi mozgalom megítélését alapjaiban változtatta meg.
[6] „A diákmozgalmak az adott helyzetben a politikai és társadalmi harc detonátoraként szolgáltak. A hallgatói mozgalmak intenzív és változatos vitákat folytattak, amelyek nyomán megkérdőjelezték az egyetemi intézményeket és szerepüket a társadalmi fejlődés radikális kritikája terén. 1968 előtt számos esetben a diákmozgalmak szorosan nyomon követték a politikai helyzet alakulását, amire sorozatosan úgy reagáltak, hogy az megrázkódtatta a különböző színezetű hatalmakat." Massiah, „1968 májusa…".
[7] Dénes Iván Zoltán, „Diákmozgalom Budapesten 1969-ben", *2000* (2008/ 7–8): 19–35.
[8] Frei Norbert, *Diáklázadások és globális tiltakozás* (Budapest: Corvina Kiadó, 2004), 179–180.

maradványai mellett kezdettől fogva megoldatlan cseh–szlovák viszony kérdése is újra nyilvános viták tárgya lett. 1968-ra a csehszlovákiai gazdasági, politikai, társadalmi helyzet nyílt kérdései elérték azt a szintet, amikor már nem lehetett őket a szőnyeg alá söpörni, s mielőbbi megoldást kellet rájuk találni. A merev központi tervgazdálkodáson alapuló, centralizált és a nemzetközi piacoktól, technológiai fejlesztésektől elzárt, és emiatt egyre kevésbé versenyképes csehszlovákiai gazdaság szaporodó problémái mellett az érzékeny nemzeti–nemzetiségi kérdések is hozzájárultak ahhoz, hogy 1968 januárjában a kommunista párt élén jelentős személyi változásokra, az állami vezetést is érintő cserékre került sor.

A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának (CSKP KB) 1968. január 5-i ülésén határozatot fogadtak el a párt és a közélet demokratizálásáról, a szólás- és sajtószabadsághoz való jogok kiterjesztéséről, valamint a párt akcióprogramjának és az új nemzetiségi politika alapelveinek kidolgozásáról. Egyszersmind elhatározták, hogy különválasztják a pártvezetői és államfői tisztséget. Ekkorra született meg a döntés, hogy a szovjet pártvezetés támogatásával a szlovák Alexander Dubčeket, a Szlovák Kommunista Párt korábbi főtitkárát választják a csehszlovák pártfőtitkárrá. A CSKP KB 1968. január 3–5 között tartott ülésén a reformerek elérték az 1953 óta pártfőtitkárként vezető szerepet betöltő Antonín Novotný leváltását, így Alexander Dubček megválasztása előtt az utolsó akadályok is elhárultak.[9]

Az ifjúsági klubmozgalom szerepe az 1960-as években

A fél évszázaddal ezelőtti csehszlovákiai pártállam keretei közt lezajlott demokratikus fordulatban kezdettől fontos szerepet játszott a nemzeti-nemzetiségi kérdés és az annak rendezéséért folytatott politikai küzdelem. Fontos sajátossága ennek a rövid ideig tartó nemzetiségpolitikai reformfolyamatnak, hogy a cseh–szlovák viszony államjogi rendezését célzó politikai szándék abszolút elsőbbsége mellett a többi nemzetiség, így a szlovákiai és a csekély létszámú csehországi magyarság kérdése, együtt a lengyel, ruszin, ukrán és a csekély számú maradék német kisebbségi kérdésekkel együtt részévé vált az 1968-as változások nyomán radikális rendezés után kiáltó közügyeknek.

A csehszlovákiai magyarság legjelentősebb társadalmi-politikai tényezőjének ebben az időszakban a Csemadok volt tekinthető. A szervezet eredendően kulturális egyesületként jött létre, azonban nem álltak távol tőle a nemzetiségi érdekvédelmi törekvések sem. Bár a szervezet párt által kijelölt vezetőitől távolt állt a nemzetiségi kérdés vállalása, a magyar lakosság a Csemadokot mégis megalakulásától fogva hajlamos volt egyfajta magyar érdekképviseleti szervnek tekinteni.[10] Míg korábban az ilyen jellegű törekvéseket az állampárt elfojtotta, az 1960-as évek második felének szabadabb politikai légkörében a kommunista párt már inkább arra törekedett, hogy a Csemadokot partnerként kezelje és biztosítsa részvételét a demokratizálódási folyamatban, leginkább a nemzetiségek jogállásáért folytatott küzdelemben.[11]

[9] Szigeti Péter, *„Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok", Eszmélet* 15 (2003): 58.

[10] Varga Sándor, „A Csemadok történetének rövid áttekintése", in *Magyarok Szlovákiában 1989–2004: Összefoglaló jelentés: A rendszerváltástól az európai uniós csatlakozásig,* szerk. Fazekas József és Hunčík Péter (Somorja–Dunaszerdahely: Forum Intézet – Lilium Aurum, 2004), 405–411 (http://mek.oszk.hu/02400/02447/02447.pdf ; hozzáférés: 2022. 01. 29).

[11] Popély Árpád, „A csehszlovák kisebbségpolitika, a magyar közösség *újjászerveződése*: A Csemadok szerepvállalása: Az 1968–69-es reformfolyamat és a Husák-korszak", in *Kisebbségi magyar közösségek a 20.*

Az 1960-as évek folyamán azonban nem csak a Csemadok kezdett aktivizálódni a magyar nemzetiség érdekeivel kapcsolatban, hanem a lokális magyar ifjúsági csoportok, kulturális szervezetek is egyre aktívabb tevékenységet folytattak. Sok helyen alakultak ebben az időszakban ifjúsági művészeti csoportok, kulturális klubok, helyi szervezetek és próbáltak bekapcsolódni a közéletbe. Az első ilyen generációs magyar szervezetek megalakulására már az 1950-es években sor került, amikor fiatal magyar egyetemisták létrehozták Pozsonyban az Ifjú Szívek táncegyüttest.

A magyar fél részéről meglehetősen korán, már 1961–1962-ben volt egy kezdeményezés, melynek úttörő jellegére csak később derült fény. A pozsonyi Színművészeti Főiskola hallgatói, Beke Sándor és Vavreczky Géza[12] Korunk és költészetünk címmel elkészítettek és színpadra állítottak egy szlovákiai magyar költők műveiből készült összeállítást.[13] Az előadás dramaturgiája, a megfelelően választott zenei aláfestéssel a magyar táj és szerelem dicséretére épült, a lázadó fiatalok gondolatai egy közös életérzést fejeztek ki, amely szakított a merev mozgalmi ideológiával és az életet a maga valóságában tükrözte. Ez az előadás szolgált mintául a későbbi szlovákiai magyar irodalmi színpadi mozgalmaknak, melyek csak ez után kezdtek kibontakozni.

A Csehszlovákiai Ifjúsági Szövetségen, azaz a CSISZ-en belül már 1962–1963-tól megindult egy lassú változás, kialakult egy mozgalom, amely nem fogalmazott meg politikai célkitűzéseket, mindössze munkáját akarta színesebbé, ideológiamentesebbé tenni. Ennek hatására a CSISZ szervezetek országszerte klubok szervezésébe kezdtek. Így tömörültek egy szervezetbe a pozsonyi magyar főiskolások is, akiknek, mivel több karon tanultak és kollégiumban laktak, nem volt más lehetőségük, mint megalapítani egy pozsonyi magyar egyetemi klubot. Az első kísérlet erre 1964-ben történt, egy pincehelyiségben, ahol 80 pozsonyi magyar egyetemista megalapította a József Attila Ifjúsági Klubot, azaz a JAIK-ot. A későbbiekben a JAIK összejöveteleire a Csemadok pozsonyi székházának nagytermében került sor, majd a Csemadok pozsonyi óvárosi alapszervezete integrálta a klubot. Ezzel megtörtént legalizálása, melyről Juraj Marušiak is írt:

> A hatvanas évek liberálisabb légköre lehetővé tette, hogy olyan szervezetek, amelyeket a hatalom szervei hivatalosan nem engedélyeztek, utólag is hivatalosan legalizálhassák tevékenységüket. Ilyen volt például a József Attila Ifjúsági Klub, amely ugyan létrejötte idején (1964) nem volt önálló szervezetként engedélyezve, utólag azonban a Csemadok legalizálta a tevékenységét.[14]

Ezt követően az 1960-as évek második felében több szlovákiai magyar ifjúsági klub is alakult. Ilyen volt 1965-ben a komáromi Petőfi Ifjúsági Klub, a nyitrai Juhász Gyula Ifjúsági Klub, a kassai Új Nemzedék Ifjúsági Klub, a csatai Csillag Ifjúsági Klub, majd 1966-ban a Csallóközi Ifjúsági Klub Dunaszerdahelyen, a Korunk Ifjúsági

században, szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László (Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008), 262–267.

[12] Később Galán Géza.

[13] Varga Sándor, „Az önálló magyar ifjúsági szervezet megszületése 1968-ban", Fórum Társadalomtudományi Szemle 11, 3. sz. (2009): 13.

[14] Juraj Marušiak, „Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie", in *Slovensko a režim normalizácie* (Prešov: Ústav politických vied SAV - Vydavateľstvo Michala Vaška), s. a. 2003.

Klub Losoncon, az Erdélyi János Ifjúsági Klub Nagykaposon, a Vörösmarty Klub Vágsellyén, a Tompa Mihály Ifjúsági Klub Rimaszombaton, a Kazinczy Ferenc Diákkör Brünnben, Léván a Lévai Ifjúsági Klub, majd 1967-ben a Kassák Lajos Ifjúsági Klub Érsekújváron.

Külön ki kell emelni a prágai magyar főiskolások klubját, az Ady Endre Diákkört (AED). Ez ugyanis már 1957-ben megalakult. A Csehországban tanuló diákok családjuktól távol igyekeztek megteremteni az alkalmat a rendszeres magyar nyelvű összejövetelekre, társasági életre. A nemzetiségi alapon működő diákközösség az adott keretek közt részben a családi közösség érzetét volt hivatott pótolni. A későbbiekben a pozsonyi JAIK-kal együtt a csehszlovákiai magyar klubmozgalom egyik fő tényezőjévé vált. Fontos előrelépést jelentett, hogy 1965-ben hat magyar ifjúsági klub a Népművelési Intézet nemzetiségi osztályának támogatásával létrehozta a Magyar Ifjúsági Klubok Tanácsadó Testületét és megrendezték az I. Nyári Ifjúsági Találkozót, a NYIT-et.[15] Ezt a találkozót a következő években rendszeresen megszervezték, mégpedig a dél-szlovákiai magyarlakta járásokban kiválasztott helyszíneken.

1965-ben a Népművelési Intézet magyar osztályának támogatásával a *Népművelés* című havilap mellékleteként Így *élünk mi. Tájékoztatás a magyar ifjúsági klubok életéről*, majd *Hang* címmel és *A magyar ifjúsági klubok* alcímmel megjelenhetett a magyar klubok fóruma. Ez 12 hónapon keresztül működhetett, majd 1966 decemberében megszüntették a *Hang* kiadását és megvonták azt az anyagi támogatást is, melyet a klubok a klubvezetők rendszeres találkozóira használtak fel.

Az AED 1967 novemberében ünnepelte tízéves fennállásnak évfordulóját. Addigra a mozgalom újra felélénkült és Prágában tartották meg a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubok képviselőinek találkozóját. Ezen a rendezvényen megalapították a szlovákiai magyar ifjúsági klubok Módszertani Csoportját, amelynek célja a klubok közti kapcsolattartás biztosítása volt.[16]

A magyar fiatalok 1968-as szerepvállalása

Az 1960-as évek második felében egyre több magyar képviselő került be a CSISZ, azaz a Csehszlovákiai Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságába. A CSISZ SZKB, azaz a hivatalos szervezet Szlovákiai Központi Bizottságának 1968. március 22–23-án tartott rendkívüli plenáris ülésén már felmerült a szervezet átszervezése. A fiatalok nagy része a szervezet megreformálását vagy feloszlatását követelte. A tagok szükségesnek tartották, hogy egy olyan szervezet jöjjön létre, amely a különböző ifjúsági rétegszervezetek parlamentjeként működhetett volna. Elképzeléseik szerint ezeket a rétegszervezeteket összekapcsolhatta volna az ideológia, a kommunista párt programja, valamint a szlovákiai ifjúság országos érdeke.

Javaslatot tettek tehát az ifjúsági szövetség szervezeti felépítésének módosítására és azt a Központi Bizottság elé terjesztették. A javaslat lényege az volt, hogy külön-külön önálló szervezete legyen a dolgozó fiataloknak, a főiskolásoknak, a középiskolásoknak, a nemzetiségekhez tartozó ifjúságnak, valamint a katonaságnál szolgálatot teljesítő évfolyamoknak. Ezt a szakmák és rétegek szerinti szervezkedést próbálták felhasz-

[15] A pozsonyi József Attila Ifjúsági Klub, a nyitrai Juhász Gyula Ifjúsági Klub, a kassai Új Nemzedék Ifjúsági Klub, a komáromi Petőfi Ifjúsági Klub és a csatai Csillag Ifjúsági Klub.
[16] Duray Miklós, „A klubmozgalom fejlődési szakaszai", *Új Ifjúság*, 1968, 52. sz., 2.

nálni a magyar ifjúsági klubmozgalom vezetői, akik úgy látták, hogy időszerű és szükséges lett volna megalakítani a csehszlovákiai magyar fiatalok önálló szövetségét. Ez a szervezet a többi rétegszervezettel egyenrangú tagként képviselte volna a csehszlovákiai magyar fiatalok érdekeit. Elképzeléseik szerint a nemzetiségen alapuló önállóság egyáltalán nem jelentette volna a csehszlovákiai ifjúsági mozgalomtól való elszakadást.[17] A CSISZ SZKB magyar tagjai, valamint a JAIK közti egyeztetések után megalakult a magyar fiatalok értekezletét előkészítő bizottság, amely *Tervjavaslat az önálló Magyar Ifjúsági Szövetség megalapítására* címmel fogalmazta meg javaslatait.[18]

A bizottság 1968. április 6-ra tűzte ki a magyar fiatalok Pozsonyban tartandó értekezletét, melyen közel 150 fiatal vett részt. Csikmák Imre az értekezlet vitaindítójaként foglalta össze gondolatait:

> [...] megállapíthatjuk, hogy a CSISZ eddigi szervezeti felépítése nem biztosított elég teret a csehszlovákiai magyar fiataloknak ahhoz, hogy a szervezetet teljes egészében magukénak vallják. Nem vették tekintetbe az ifjúság nemzeti és nemzetiségi érdekeit. Ezzel és csakis ezzel magyarázható, hogy a magyar fiatalok arányszáma alacsony az ifjúsági szövetségben.[19]

Az összejövetelen éles vita alakult ki arról, deklarálja-e az értekezlet az önálló magyar ifjúsági szervezet megalakításának szándékát, vagy igazodjon a CSISZ SZKB javaslatához a rétegszervezetek létrehozásáról.

Duray Miklós az értekezletről írt visszaemlékezésében elmondta, hogy 1968. április 6-án Pozsonyban a magyar fiatalok megalakították a Magyar Ifjúság Központi Tanácsát, melynek tagjai közt szerepelt rajta kívül Grendel Lajos és Duka Zólyomi Árpád is. Ezen az I. Országos Konferencián visszaemlékezése alapján megpróbáltak hatást gyakorolni a magyar kisebbségi társadalom demokratizálódására és megtisztulására. Duray programbeszédében kísérletet tett a magyar kisebbség társadalmi pozíciójának elemzésére. A változás lehetőségét a magyar kulturális szervezetek tisztségviselőinek mielőbbi kicserélésében határozta meg.[20] Beszédében erősen bírálta a Csemadokot. Ugyanakkor belátta, hogy rendezni kell a Csemadok és a valószínűleg egyre erősödő klubmozgalom között a hivatalos viszonyt.[21] A frissen megválasztott Magyar Ifjúság Központi Tanácsa, a MIKT az ülésen feladatul kapta, hogy 1968. május 15-ig dolgozza ki az alakuló szervezet programját és szabályait, valamint bocsássa azt a nyilvánosság elé. Ezenkívül június 30-ig össze kellett hívnia a járási szervek küldötteinek országos konferenciáját, mely majd „megalakítja a Csehszlovákiában élő magyar ifjúság önálló érdekvédelmi szervezetét."[22]

[17] Csikmák Imre, „Legyen magyar ifjúsági szervezet?", Új Szó, 1968. március 27. 4.
[18] *Új Ifjúság* 1968. 1. sz., 3.
[19] *Csikmák* 1968. 1. sz., 11.
[20] Zsebők Csaba, Keresztes Gáspár, Klenner Zoltán, Alexander Papp és Agnesa Nemcova, szerk. *A prágai tavasz és a kisebbségek* (h. n.: Uniós Tanoda Alapítvány, 2005), 39–50.
[21] Duray Miklós, *Kutyaszorítóban* I. http://duray.sk/1983/08/kutyaszorito-a-teljes-koenyv/7/ hozzáférés, 2019. 03.31.
[22] Új Ifjúság 1968, 1.

Az április 6-i ülést követően megkezdődött az önálló ifjúsági szervezet létrehozását célzó munka. A konkrét feladatokat a Szervező Bizottsága végezte a Magyar Ifjúság Központi Tanácsa nevében.[23] A Bizottság közbenjárásával elérte, hogy a CSISZ SZKB támogassa a MIKT fizetett apparátusának létrehozását. Bár eredetileg három személlyel számoltak, végül egyetlen egy fizetett munkatárs bérének biztosítását sikerült elérni. 1968 májusától Galán Géza, a komáromi Magyar Területi Színház színésze a MIKT alkalmazottjává vált. A Tanács székhelyét az Új Ifjúság című hetilap pozsonyi szerkesztőségében hozták létre, ami azt jelentette, hogy az egyszemélyes tanácsi apparátus a lap szerkesztőségében dolgozott. 1968 tavaszán sorra jöttek létre a magyar ifjúsági klubok, melyek létrejöttéről az Új Ifjúság rendszeresen tájékoztatott. A MIKT tagjai a sajtón keresztül segítették a fiatalokat, hogy létrehozhassák saját járási szervezeteiket. Szőke József három részben közölt írásában hívta fel a figyelmet a magyar ifjúsági klubok szükségességére,[24] Varga Sándor pedig elméleti és gyakorlati tanácsokat adott, hogy a falusi fiatalok is létrehozhassák saját ifjúsági klubjaikat. Mindezek után aligha tekinthető véletlennek, hogy a szlovákiai magyar ifjúság képviselői egyhangúlag kiálltak a Csemadok 1968. március 12-én elfogadott nemzetiségpolitikai állásfoglalása mellett.[25]

A Csemadok KB elnökségének március 1-jei döntése alapján 1968. március 12-én ülésezett a szervezet központi bizottsága. Lőrincz Gyula elnök vitára bocsátotta a Csemadok főtitkára, Szabó Rezső szövegezésében készült állásfoglalást. Ez a dokumentum tartalmazta a Csemadok Központi Bizottságának állásfoglalását a Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága januári határozatának és a párt készülő új akcióprogramjának nemzetiségpolitikai irányelveiről. A csehszlovákiai nemzetiségi kérdés megoldásának legfőbb problémáit és teendőit rögzítő Csemadok-javaslatot ezen a március 12-i ülésen fogadták el, s azt követően a CSKP és az SZlKP vezetése, valamint a Szlovák Nemzeti Tanács elé terjesztették. A közvélemény számára pedig az Új Szó című pozsonyi magyar napilap 1968. március 15-i számában tették elérhetővé, ezzel nyilvános vitára bocsátva a javaslatot. Ez a márciusi tervezet a pártban zajló és az egész társadalomra kisugárzó demokratizálódási folyamat szerves részének tekintette a cseh–szlovák és általában a nemzetiségi kérdés megoldását célzó föderatív törekvéseket.[26] Legfontosabb részét a javaslatnak abban jelölhetjük meg, hogy a nemzetiségek helyzetének rendezését az önigazgatás és a kollektív kisebbségi jogok alapján szorgalmazta, ami teljes szakítást jelentett volna a csehszlovák pártállami nemzetiségpolitika korábbi gyakorlatával.[27]

A dokumentum ezzel együtt egyfajta ötvözete volt a CSKP reformpolitikájára jellemző óvatosságnak és a fokozatos demokratikus átalakítással biztosított kommunista vezető szerep elfogadásának. Ezért támogatásáról biztosította a demokratizálódási folyamatot, de megnyugvással állapította meg, hogy ebben a demokratizálódási folya-

[23] MIKT Szervező Bizottsága: Beke Sándor, Csikmák Imre, Duka Zólyomi Árpád, Duray Miklós, Galán Géza, György István, Mácza Mihály, Németh István, Pásztor Árpád, Szőke József, Varga Sándor. A bizottság teljes névsorát az Új Ifjúság 1968. 19. száma közli.

[24] Szőke József, *Miért akarunk önálló szervezetet*, Új Ifjúság, 1968. 20–22. sz. 1.

[25] Erről ld. Varga, „Az önálló magyar…"

[26] Szarka László, „Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről 1968–1983", *Világtörténet*, 1985/2. sz., 135–149.

[27] „Hazánkban nemzetek és nemzetiségek élnek. A nemzetiségi kérdés megoldása nem jelentheti csak a nemzetek egymáshoz való viszonyának megoldását, hanem a teljes egyenjogúság szellemében kell megoldani a nemzetiségek kérdését is."

matban erőteljesen érvényesül a párt vezető szerepe.[28] Leszögezte, hogy csak a nemzetek és nemzetiségek teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúsága lehet a köztársaság egységének és erejének szilárd alapja, éppen ezért támogatta az ország föderatív átszervezését. Mindez jól jelzi, hogy a Csemadok-vezetők kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy a cseh–szlovák viszony megkerülhetetlen rendezése biztosíthatja számukra a többi nemzetiségi kérdés megoldásához szükséges mozgásteret.[29]

A Csemadok-vezetés ennek megfelelően kiemelten fontosnak tartotta az arányos nemzetiségi részvétel biztosítását a képviseleti (az országos parlamenti, illetve a kerületi, járási és települési nemzeti bizottságok), illetve a végrehajtó testületek (kormány, szlovák megbízotti testület stb.) szintjén. Hasonlóképpen elengedhetetlennek tartotta a kisebbségi jogok alkotmányos törvényben való szabályozását, a nemzetiségek arányos jelenlétét a választott és a végrehajtó szervezetekben.[30]

Mindezek mellett a nemzetiségek képviselőiből álló nemzetiségi szervek létrehozását szorgalmazta.[31] További fontos követelésnek számított még az 1960. évi közigazgatási elrendezés[32] kiigazítása és a nemzetiségek szempontjából egységes járások létrehozása.[33] Kiállt a nemzetiségi iskolahálózat fejlesztése mellett,[34] és szorgalmazta a nemzetiségi tudományos és kulturális intézmények létrehozását is.[35] Azt kívánta, hogy az 1945 utáni magyarellenes jogszabályokat, a beneši dekrétumokat és a Szlovák Nemzeti Tanács, illetve a szlovák megbízotti testület rendeleteit vizsgálják felül és töröljék el a diszkriminatív rendelkezéseket.[36]

---

[28] „Az, hogy e folyamat élén Csehszlovákia Kommunista Pártja áll és integrálja a közös érdekeket, biztosíték arra, hogy sem túlkapásokra, sem formális vagy félmegoldásokra nem kerül sor. Csak a tényleges és teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúság lehet köztársaságunk egységének és erejének szilárd alapja."

[29] „A Csemadok Központi Bizottságának az a véleménye, hogy az egyetlen valóban méltó megoldás az ország föderatív alapokon történő átrendezése, s ennek megfelelően rendezni a csehszlovákiai magyar és a többi nemzetiség államjogi helyzetét az önigazgatás elvei alapján."

[30] „Javasoljuk a nemzetiségeknek a közügyekben való aktívabb részvétele érdekében: – hogy a Szlovák Nemzeti Tanács minden bizottságába a képviselőkön kívül a nemzetiségek tagjai (szakemberek) mint bizottsági tagok is bekerüljenek; – hogy a nemzetiségek tagjai az adott területen arányszámuknak megfelelően legyenek képviselve a központi, kerületi, járási és helyi választott és végrehajtó szervekben; – nagy gondot fordítani – az arányszám szem előtt tartása mellett – a választott szervekbe javasolt képviselők kiválasztására is, hogy felkészülten s aktívan képviseljék minden szinten a nemzetiségek érdekeit."

[31] „Javasoljuk a törvényhozó és végrehajtó szervek felépítésének megfelelően ezek szerves részeként a következő szervek és intézmények létrehozását; – a Szlovák Nemzeti Tanácsban az SZNT nemzetiségi képviselőiből, valamint szakemberekből, mint bizottsági tagokból megalakítani a Szlovák Nemzeti Tanács Nemzetiségi Bizottságát; a Megbízottak Testületének keretében pedig létrehozni a Szlovák Nemzeti Tanács Nemzetiségi Megbízotti Hivatalát (Povereníctvo); – a Nemzetgyűlésben a Nemzetgyűlés képviselőiből megalakítani a Nemzetgyűlés Nemzetiségi Bizottságát; a kormány mellett pedig nemzetiségi titkárságot létesíteni államtitkárral az élén; – hasonlóképpen a kerületi nemzeti bizottságokban a kerületi nemzeti bizottságok nemzetiségi képviselőiből, valamint szakemberekből, mint bizottsági tagokból nemzetiségi bizottságokat alakítani; a kerületi nemzeti bizottságok mellett pedig nemzetiségi osztályt létesíteni"

[32] 1960. január 13–14-i ülésén a CSKP KB arra hivatkozva, hogy a közigazgatási elrendezés már elavult, határozatot hozott az ország közigazgatási átszervezéséről, aminek eredményeként a korábbi 20 kerületet 10-re, 270 járást pedig 108-ra vonja össze. Szlovákiában 3 kerület és 33 járás jött létre, melynek következményeként a magyar lakosságú járásokat a tőlük északra fekvő szlovák járásokkal egyesítik.

[33] Azzal indokolta, hogy: „A gyakorlat azt bizonyítja, hogy azok a járások, melyek túlnyomólag egynemzetiségűek, a politikai és gazdasági élet területén is jobban fejlődnek és eredményesebben működnek."

[34] „Csak az anyanyelven folytatott oktató-nevelőmunkával lehet biztosítani az egyén sokoldalú, harmonikus fejlődését, a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus elmélyítését."

[35] „A nemzetiségek létének legsajátosabb kifejezője: saját kultúrájuk."

[36] FKI, Csemadok irattára, KB-IV-5.

A csehszlovákiai magyar ifjúsági és kulturális klubok a tavaszi hónapok folyamán sorra hozták nyilvánosságra a Csemadok állásfoglalás támogatásáról szóló nyilatkozataikat. A JAIK rezolúciója a klubban tömörült fiatal értelmiségiek és dolgozó fiatalok nevében például leszögezte, hogy „megvitattuk a Csemadok KB állásfoglalását a CSKP KB és SZLK KB januári határozatához és azt teljes egészében támogatjuk. Aktívan segíteni kívánjuk a hazánkban végbemenő demokratizálódási folyamatot, de ez a folyamat csak akkor lesz teljes érvényű számunkra is, ha maradéktalanul és a lehető legrövidebb időn belül rendeződik a nemzetiségi kérdés a Csemadok KB javaslatai alapján."[37] A JAIK után a prágai AED állásfoglalása is megszületett, s az előzővel ellentétben sokkal részletesebben reagált az eseményekre. Ráadásul bírálatát fejezte ki a Csemadokkal szemben, amiért az az állásfoglalás elfogadása előtt „nem igyekezett kapcsolatot teremteni az ifjúsággal". Mindemellett leszögezte: „Szívvel-lélekkel köszöntjük és támogatjuk a megindult demokratizálódási folyamatot, mint olyan vívmányt, mely hazánk minden olyan polgárára nézve egyaránt üdvös. E folyamat megőrzését és továbbfejlesztését szükségesnek tartjuk. Elutasítjuk mindazokat a nézeteket – bárhonnan jöjjenek is! – melyek a nálunk lejátszódó eseményeket bizalmatlansággal, sőt egyenesen gyanakvással szemlélik."[38]

1968. július 11–22. közt került sor a IV. Nyári Ifjúsági Találkozóra, amelyet abban az évben a Komáromhoz közeli Keszegfalván rendeztek, mintegy 200 magyar fiatal részvételével. A táborozáson jelen lévő ifjúsági klubok tagjai több napon át vitatták a megalakulóban lévő Magyar Ifjúsági Szövetség, azaz a MISZ alapdokumentumait. Ezzel a MIKT teljesítette az áprilisban kitűzött feladatát, és országos vitára bocsátotta a MISZ alapdokumentumát. A három részből – a MISZ eszmei alapja és politikai célkitűzései, a MISZ programja, a MISZ alapszabályzata – álló programtervezetet végül kisebb javításokkal jóváhagyták.[39] A teljes dokumentumot az Új Ifjúság közölte az 1968. évi 33. számában.[40]

A MIKT Szervező Bizottsága még júniusban elhatározta, hogy nyilvántartásba veszi a klubmozgalomból verbuválódó MISZ-tagságot, s ennek céljából tagsági igazolványokat állított ki. Eredetileg azonnal a MISZ igazolványok kiállítását tervezték, ami azonban hivatalosan nem történhetett meg, ugyanis a szervezet megalapítását még nem engedélyezték. Így a tagsági igazolványok kiosztása személyes kapcsolatok és levelezések útján történt. Felhívás a tagsági igazolványok rendszeresítéséről, a MISZ tagságának toborzásáról még az Új Ifjúságban sem jelent meg, ami jól jelzi a szövetség bejegyzésével szembeni fenntartások visszatartó erejét.

Az ország 1968. augusztus 21-i megszállást követően láthatóan visszaszorultak a magyar ifjúsági szövetség szervezésének eseményei. A Pravda című országos szlovák pártnapilapnak a Varsói Szerződés öt tagállamának katonai akcióját követően megjelent rendkívüli számában a MIKT Szervező Bizottsága is kinyilvánította tiltakozását a katonai megszállás ellen.[41] A Bizottság a klubmozgalomba bekapcsolódott magyar fiatalokat új, az aktuális helyzethez igazodó útmutatással látta el.[42]

[37] *Új Ifjúság* 1969, 2.
[38] *Új Ifjúság* 1968, 7.
[39] Varga Sándor, „Az önálló magyar…", 21.
[40] *Új Ifjúság* 1968, 3.
[41] *Pravda* 1968.
[42] *Új Ifjúság* 1968, 2.

A Szervező Bizottság arra az elhatározásra jutott, hogy a MISZ-t úgy kell tovább szervezni, mintha a megszállás meg sem történt volna. Úgy vélték a szervezet alapdokumentumai sem igényelnek változtatást, ugyanis azok az esetleges visszarendeződés körülményei közt is vállalhatók. Október 12-re tűzték ki a fiatalok II. országos értekezletének dátumát, mely egyben a MISZ alakuló közgyűlése is lett volna. Előtte a magyarok által lakott dél-szlovákiai járási tanácsoknak is meg kellett tartaniuk értekezletüket, ahol megválaszthatták az országos értekezleten résztvevő járási küldötteket. Az értekezlet összehívására azonban mégsem került sor, melynek oka az abban az időszakban zajló nemzetiségi alkotmánytörvénynek a csehszlovák nemzetgyűlés elé terjesztése volt, ugyanis az új alkotmánytörvénynek az akkori várakozások szerint elvben tartalmaznia kellet volna a nemzetiségek egyesülési jogát, mely alapján a MISZ létrehozása ennek a nemzetiségi törvénynek az alapján is megtörténhetett volna.

Az 1968. október 28-án elfogadott 144. számú nemzetiségi alkotmánytörvény azonban csalódást okozott többek közt a fiatalság számára is.[43] A várakozásokkal ellentétben a törvény szövegéből kikerültek mindazok a törvénytervezetben még szereplő rendelkezések, melyek szélesebb körű önrendelkezési jogokat biztosítottak a nemzetiségek számára. Így tehát nem valósult meg az az elképzelés sem, miszerint az új törvény megkönnyíthette volna az önálló országos magyar ifjúsági szövetség, a MISZ létrejöttét.

Ezt követően diszkrét titoktartás mellett – még az Új Ifjúság hasábjain sem hozták nyilvánosságra – szervezkedésbe kezdtek, és 1968. december 7-re összehívták a magyar fiatalok képviselőinek II. országos értekezletét. A titoktartás ellenére a hivatalos szervek tudomást szereztek a MIKT céljáról és vezetőit az SZLKP pozsonyi székházába idézték. A beszélgetésen Duka Zólyomi Árpád, Duray Miklós, Varga Sándor és Kele Lajos vett részt. A párt tárgyaló képviselője tájékoztatást kért az értekezlet céljairól, és megpróbálta a Szervező Bizottság tagjait lebeszélni a MISZ kikiáltásáról, azonban nem lépett fel fenyegetően, inkább, mint aki munkáját végezte, azt sem meggyőződéssel – tudhatjuk meg Varga Sándor visszaemlékezéséből.[44]

Végül 1968. december 7-én a Csemadok pozsonyi központjának üléstermében az országossá szélesedett klubmozgalom 133 regisztrált klubjának megválasztott küldöttei megalakulttá nyilvánították a Magyar Ifjúsági Szövetséget. Ezen a konferencián véglegesítették és hagyták jóvá programját és alapszabályát, megválasztották elnökségét. A MISZ elnöke Varga Sándor lett, alelnökévé pedig Duka Zólyomi Árpádot választották. Annak ellenére, hogy a szlovák ifjúsági szervezet vezetői korábban többször is kinyilvánították, hogy nem támogatnak egy nemzetiségi alapon létrejövő szervezetet, a magyar fiatalok továbbra is a Szlovák Ifjúsági Szövetségbe, azaz a SZISZ-be belépve önálló, ám egyenrangú tagként tervezték működésüket.[45]

Egy héttel a szervezet megalakulása után ülésezett a Csemadok Központi Bizottsága, ahol az elnöki beszámolóban a következők hangzottak el az újonnan alakult MISZ-ről: „December 7-én megalakult a Magyar Ifjúsági Szövetség. Annak ellenére, hogy a CSISZ Szlovákiai Központi Bizottsága ezt nem hajlandó elismerni, számunkra pozitívum és gyarapodás. Támogattuk és támogatjuk a magyar ifjúság szervezetét és annak munkáját. Véleményünk ma is az, mint tavasszal volt: egy ilyen

[43] *Új Szó* 1968, 1.
[44] Varga Sándor, „Az önálló magyar…", 24.
[45] *Új Ifjúság* 1968, 2.

szervezet szükséges és megokolt. Megalakulása közéletünk erősödésének, demokratikus szellemének a jele. Egyéni véleményem, de úgy hiszem sokunk meggyőződése, hogy a nemzetek és nemzetiségek egységét ma már a magasabb szervezeti formákban kell kifejezésre juttatnunk."[46]

A kezdeti derűlátás ellenére azonban 1969 elején már világossá vált a Csemadok és az ifjúság vezetői számára, hogy az októberben a föderalizációról elfogadott alkotmánytörvény értelmében az immár önálló kormánnyal rendelkező szlovák politikai elit célja az önálló magyar ifjúsági szervezet felszámolása. A kormány összeállításáról folyó tárgyalások folyamán eldőlt, hogy Dobos László, a Csemadok elnöke miniszteri tárcát kapott. Ezt a pozíciót azonban politikai elvárásokhoz kötötték. Varga Sándor visszaemlékezésében beszámolt arról, miszerint Dobos László arra kérte őt, ne erőltessék a MISZ működését, ugyanis ezt feltételként szabták ahhoz, hogy a szlovákiai magyarság bizonyos pozíciókat kaphasson az alakulóban lévő kormányban. Dobos ezt a kompromisszumot elfogadta és arra kérte Vargát, hogy ez maradjon titokban. Varga Sándor azonban úgy határozott, hogy nem hajlandó leépíteni a szervezetet, melynek létrehozásán fáradozott, így inkább lemondott elnöki pozíciójáról.[47]

Az alakuló szervezet még 1968 augusztusában jóváhagyás céljából megküldte programját a prágai belügyminisztériumba, ahonnan októberben azt a választ küldték, hogy továbbították a kérvényt az illetékes szlovák szerveknek.[48] A Szlovák Szocialista Köztársaság Belügyminisztériumának polgári ügyekért felelős részlege 1969. március 20-ra meghívta a MISZ képviselőit, és ismertette velük elutasító véleményüket. Ennek ellenére a MISZ további tárgyalásokat helyezett kilátásba a Szlovák Nemzeti Front elnökségével.[49] A legközelebbi találkozóra 1969. május 26-án került sor, mikor a MISZ képviselői megkapták a minisztériumi végzést, melyben arra hivatkozva, hogy az ifjúság nemzetiség szerinti differenciálódása ellenkezik a fiatalság és az egész társadalom érdekeivel, elutasították a szervezet hivatalos bejegyzését.[50] Ezzel a csehszlovákiai magyar ifjúság törekvései megpecsételődtek, és a Magyar Ifjúsági Szövetség korábbi kikiáltása ellenére sem kapott önálló helyet a Szlovák Ifjúsági Szövetség, illetve a hamarosan elkezdődött Husák-korszak új országos ifjúsági szervezetének, a Szocialista Ifjúsági Szövegségnek a keretein belül.

[46] *Új Szó* 1968, 1–2.
[47] Varga Sándor, „Az önálló magyar…", 30.
[48] *Új Ifjúság* 1968, 2.
[49] *Új Ifjúság* 1969, 1.
[50] *Új Ifjúság* 1969, 2.

ABSTRACT

The role of the youth club movement in the democratization process in Czechoslovakia

Youth organizations and summer camps in 1968

This paper examines the events of 1968 in Czechoslovakia from the viewpoint of the Hungarian national minority. The efforts to create principles of self government were in this time unique in East-Central Europe. Following the session of the Central Committee of the *Communist Party* of *Czechoslovakia* in January, the Hungarian cultural organisation, Csemadok formulated its suggestions to pass a new law on the minority question, and on the 12th of March published it in a newspaper. After the publication of this standpoint the district committees of the Hungarian organisation also expressed their opinion on the emancipation of the Hungarian minority. Their stance received bad press coverage from the Slovak side, which can be observed in the communist press. During the summer of 1968, the negotiations were ongoing regarding both the federative based reorganisation of the country, and the regulation of the situation of nationalities by law. In autumn 1968, the constitutional law 144/1968 regulating the status of the nationalities of the Czechoslovak Socialist Republic was adopted. The efforts of democratization, howewer, failed to eventualize, so it is not known to this day, whether the possible victory could have been able to realize the intentions of the nationalities.

Nagy Zsófia

A diszkontinuitás tapasztalata a szlovákiai magyar szcénában

Elméleti-módszertani dilemmák a kisebbségi identifikáció kutatásában

A határon túli magyar kisebbségi társadalmak kultúrtörténetével és identitáspolitikájával foglalkozni egyidejűleg hálás és hálátlan feladat. Hálás, ugyanis számos feltáratlan terület és téma van, ugyanakkor az alapkutatások hiánya, illetve szisztematikus feltárási programok híján a kutató folyamatosan azzal a helyzettel szembesül, amikor csak nehézkesen alkothat átfogó elméletet – különösen olyan területen belül, mint az identitáspolitika, amely kizárólag történetiségében vizsgálható,[1] e történetiség vizsgálatát azonban jelentősen nehezíti, amikor az egyes korszakok meghatározó identitásműhelyeiről még nem készült elsődleges forrásokra támaszkodó kutatás. Ellenben rendelkezésre állnak olyan *szekunder irodalmak*, amelyek átfogó és teljességre törekvő képet kívánnak nyújtani a két világháború közötti csehszlovákiai magyar nyelvű művelődés történetéről és amely munkák egyben a korszak identitáspolitikájáról is beszámolnak, mivel az identitás legfontosabb műhelyei ekkor a politikai pártokkal jellemzően szoros kapcsolatot ápoló közművelődési intézmények és a sajtó voltak. Beszédmódjuk gyakran legitimáló, amely a kisebbségi kultúra létét, működésének valóságosságát hivatott elismerni. Jellemző ezekre a szövegekre, hogy például egy széles társadalmi elérésű és identitáspolitikai elköteleződésű közművelődési szervezet, a *Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület* (1928-1945) alapszervezeteinek magas számáról említést tesznek, tevékenységéről listaszerűen beszámolnak, azonban arról már nem beszélnek, hogy a számok mögött milyen *tényleges* tevékenység rejlett, illetve, hogy az egyesület működését milyen belső működési sajátosságok jellemezték: azaz, hogy az etnikai kritériumok mentén megszervezett közművelődési intézmény valóban sikeresen mobilizálta-e közönségét. E munkák jellemzően nem levéltári kutatásokra, hanem a tárgyalt korszak sajtójában megjelent szövegekre, illetve olyan szövegekre hivatkoznak, amelyeket összeíró, illetve *leíró irodalmak*nak neveztem el.

Megfigyelésem szerint az ún. összeíró irodalmak a szlovákiai magyar szcéna sajátos (nem professzionális) történetírásának lenyomatai. E szövegek létrejöttét az motiválta, hogy egy adott időszakban megörökítsék a kisebbségi szcéna egy-egy részterületének – például a közművelődés, az oktatás, az egyházak, a gazdaság, a tudományos élet – eseményeit, fejleményeit, számszerűsíthető adatait. A céljuk – keletkezésük idejében – abban állt, hogy a Magyarországtól elszakított, 1918 után létrejövő kisebbségi életvilágok ne merüljenek feledésbe: a többségi állami intézmények a rendőri jelentéseken túl nem archiválták a kisebbségi társadalom intézményeivel kapcsolatos tudásokat, a magyarországi tekintetnek pedig az új határok szabtak szinte áthidalhatatlan

[1] Manuel Castells, *The Power of Identity,* Second Edition (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2010), 10; Eli Zaretsky, „Identity Theory, Identity Politics: Psychoanalysis, Marxism, Post-Structuralism", in Calhoun, Craig ed., *Social Theory and Politics of Identity*, 198–215 (Oxford: Blackwell, 1994), 198.

gátat (arról, hogy a korszakban Magyarországnak milyen információi voltak a kisebbségekről, például a konzuli jelentésekből értesülhetünk, ez azonban nem jelent szisztematikus információkészletet az egyes intézmények belső működéséről).

Az összeíró ill. leíró irodalmaknak nevezett szövegek sok esetben az anyaországi információéhség kielégítésére, a revíziós remények táplálására, illetve 1938 után a reintegrációt segítendő céllal jöttek létre. Az 1920 utáni években, de lényegében a teljes két világháború közötti időszakban, az 1938-as bécsi döntésig bezárólag a revízió hol jobban, hol kevésbé, de alapvetően reális politikai alternatíva maradt. A csehszlovákiai magyar társadalmi, gazdasági és kulturális életről szóló, leltárszerű és sérelemgyűjtő funkcióval is ellátott szövegek részben azt a célt szolgálták, hogy a prágai parlament magyar képviselői interpellációik során felhasználják azokat, részben pedig Magyarország számára készültek, hogy a megfelelő történelmi pillanatban felhasználhatóak legyenek egy határmódosításról szóló tárgyaláshoz. A határok 1938-as megváltozása után pedig új funkciót kaptak: immár nem az anyaország politikai stratégiáit szolgálták, hanem az „ismerkedés" funkcióját látták el a „szlovenszkói magyarok" és a „magyarországi magyarok" között. Céljuk volt, hogy az 1918 és 1938 között megalkotott „szlovenszkói magyar" és „felvidéki magyar" kategóriák tartalmát megismertessék az összmagyar társadalommal.

Az összeíró típusú irodalmak létrejöttét tehát nem okvetlenül a keletkezésük idejében feltételezhető legjobb tudás szerinti helyzetjelentés, hanem jellemzően politikai célok motiválták. Ez nem jelenti azt, hogy e dokumentumoknak ne lenne forrásértéke: a bennük található adatokra sokszor lehet (egyéb források híján szükségszerű is) támaszkodni, azonban az általuk alkalmazott *beszédmód* elemzés tárgyát kell, hogy képezze. Érthető okoknál fogva a kultúra és közművelődés monografikus történetének írói kénytelenek forrásként használni ezeket mindaddig, ameddig nem készülnek el azok a primer forrásokra támaszkodó kutatások, amelyek árnyalják a bennük leírt képet. Jellemző, hogy általánosító, elnagyolt képet mutató történeti vázlatok és a kisebbség kulturális fejlődését, alakuló identitását tematizáló egyszerűsítő elméletek születnek, melyeket idővel megcáfolnak, legalábbis árnyalnak a különböző részkutatások.

Raymond Williams a kultúra elemzésével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a kutatónak minél világosabb képet kell kapnia a „kulturális munkáról, a társadalmi karakterről, a tevékenységek és értékek általános mintázatairól, az érzések struktúrájáról", azonban figyelembe kell vennie, hogy ami egy korszakból fennmarad, nem e korszakon múlik, hanem az utána következőkön, amelyek megteremtik a korszak hagyományát. Williams a *szelektív tradíció* fogalmával írja le azt az ún. „rostáló tevékenységet", amelyre a kutatónak figyelemmel kell lennie.[2] A közelmúlt fejleménye, hogy kettő olyan, doktori disszertációból szerkesztett, levéltári kutatásokra támaszkodó kötet is megjelent, amelyben megtalálhatóak szándékok e szelektív tradíció beazonosítására és a korábbi narratívák árnyalására: Szeghy-Gayer Veronika *Felvidékből Szlovenszkó. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között* című kötete[3] két meghatározó kultúraszervező és identitáspolitikában is elkö-

[2] Raymond Williams, „A kultúra elemzése", in *A kultúra szociológiája*, Wessely Anna, 33-40 (Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 2003), 39.

[3] Szeghy-Gayer Veronika, *Felvidékből Szlovenszkó: Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között* (Budapest: Kalligram, 2016).

telezett személyiség, Sziklay Ferenc és Gömöry János pályáját, pályájukon keresztül pedig közösségkonstrukciós elképzeléseiket és törekvéseiket rekonstruálja, a korábbi gyakorlatokhoz képest nem a szekunder irodalmak, illetve visszaemlékezések értelmezéseire, hanem levéltári hagyatékokra támaszkodva. A kötet számos új látószöggel szolgál mind a két személy, mind a két világháború közötti „kisebbségi közösségépítés" kapcsán. Gaucsík István történész a kötetről írt recenziójában is a kisebbségtörténet-írás sajátos helyzetének felelevenítésével indít:

> A (cseh)szlovákiai magyar kisebbség immár lassan száz éves múltja, annak is társadalomtörténete, sőt lokális színterei féligmeddig elsüllyedt világok. Ennek az Atlantisznak a partszegélyei – már régóta – omladozófélben vannak. Az idő, a felejtés, a történelmi változások, de a szelektív emlékezetpolitika, netalántán a kevésbé szisztematikus intézeti kutatási programok következtében mind nagyobb mértékben tűnnek el a partszakaszok. [...] Ezen Atlantisz még száraz, belső területeiről, fennsíkjairól, völgyeiről, domborzati viszonyairól is elnagyolt térképpel rendelkezünk. [...] A történészek az (újra)értelmezéssel, az adatok, jelenségek újbóli összeillesztésével, a hosszú távú identitásvizsgálattal, a demográfiai, kulturális-mentális és szociális-gazdasági folyamatok kitapintásával próbálják újjáépíteni a meggyengült, gyakran foghíjas partvonalakat [...].[4]

A másik munka, Bajcsi Ildikó *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után* című kötete[5] a Sarló-mozgalom történetét és identitáspolitikai szerepének olvasatát igyekszik felszabadítani a pártállami évek ideológiailag elkötelezett értelmezéseitől.

A kisebbségi magyar identitás és/vagy identifikáció kutatása: esszencialista és konstruktivista próbálkozások

Az identitás fogalmának elemzési kategóriaként való használata problémás területre sodorja a kutatót; hasonlóan a nemzet fogalmához, már maga a terminus is megosztja a kutatókat. A nemzet fogalmával azonosan, az identitásnak is két, egymással szemben álló, önmagát egymással szemben megfogalmazó olvasata van, egy *primordiálisnak* és egy *konstruktivistának* nevezett. A két olvasat közti ellentét/feszültség megfeleltethető a fejlődéspszichológia „*nature vs. nurture*" vitájával: a primordiális (másképpen: esszencialista) nézőpont tételez egy természetszerűleg létező dolgot, amely eleve adott, stabil, és ha épp nem is látható, de „felfedezendő". Míg a konstruktivista álláspont alapján az identitás a környezeti tényezők függvényében folyamatosan változik, alakul, konstruálódik, sőt, mindez többes számban zajlik, mivel az egyénekre és kollektivitásokra az identitások pluralitása is jellemző.[6]

[4] Gaucsík István, „Leszakadó partszakaszok és azok (részleges) újjáépítése", *Regio* 25, 2. sz. (2017): 235–241, 235.
[5] Bajcsi Ildikó, *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában: A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után* (Budapest: L'Harmattan, 2021).
[6] Castells, *The Power of...*, 6.

Az identitás fogalmának e jelentésváltozatai történelmileg beágyazottak. Craig Calhoun érvelése szerint az egyéni és kategorikus identitáskoncepciókat a modern kor szilárdította meg. Ez volt az a korszak, amikor az esszencialista érvelés speciális erőre tett szert számos különböző, de egymással összefüggő intellektuális és gyakorlati tevékenység részeként: az individualizmus felemelkedése, a nemzeti identitás retorikája és a természet mint erkölcsi forrás eszméje kölcsönösen erősítették egymást.[7] Ugyanakkor szintén a modern kor hozta el azokat a változásokat (például a tömegkultúra, a sajtó és a növekvő mobilitás átalánossá válásával), amelyek az identitások elismerését problémássá tették és megágyaztak az identitás konstruktivista olvasatának. Anthony Giddens szerint a poszttradicionális társadalomra jellemző globális és lokális világok közti kölcsönhatás eredménye, hogy megkérdőjeleződtek a korábban biztosnak tekintett azonosságok, a szilárd identitásképzetek.[8]

Calhoun kritikai érvelését tovább árnyalja, amikor arról ír, az identitás konstrukcionista megközelítései ugyanannyira deterministák, mint a naturalizáló (esszencializáló) megközelítések, mivel tagadják, vagy éppen minimalizálják az egyéni vagy politikai cselekvőképességet: míg az esszencializáló oldal a biológiai determinációban találja meg a jelenségek kizárólagos magyarázatát, addig a konstruktivisták a mindenhol jelen lévő társadalmi nyomásban.[9]

Mindeközben egyre gyakrabban hangzik el a kritika, miszerint az identitás fogalma inflálódott, agyonhasználódott és annyira kitágult, hogy tulajdonképpen alkalmatlanná vált a társadalmi jelenségek elemzésére. Túl sok mindent foglal magába, így végeredményében kiüresedik. A kritika általában úgy szól, hogy a társadalomtudományi elemzések azokat a jelenségeket magyarázzák az identitás ködös fogalmával, amelyekre (még) nem találtak megfelelő és pontos magyarázatot. Peter Stachel *identity talk*-nak nevezi a jelenséget, amely során a társadalomtudományok túlzott „magyarázóképességet" tulajdonítanak az identitás fogalmának.[10]

Stachel átfogó kritikáját adja az inflálódott identitás-fogalomnak. Már tanulmánya elején leszögezi, nem látja értelmét az identitás általanosan érvényes elméleti definícióját keresni.[11] Helyette inkább az elméleti hagyományt és a fogalom konkrét használatának kontextusát látja célszerűnek feltárni. Némi távolságtartással, de végül is Rogers Brubaker és Frederick Cooper *Beyond 'Identity'* című szövegében találja meg a megoldást: a két szerző nyilvánvalóan nem az esszencialista álláspont mellett foglal állást, azonban a konstruktivizmust is erőteljes kritikával illetik: lényegében az identitásnak mint analitikus fogalomnak a használathatóságáról és használhatatlanságáról értekeznek. A konstruktivizmust „klisészerű konstruktivizmusként" határozzák meg, amely szerintük rutinosan egymás mellé helyezett jelzők (mint: esetleges,

[7] Craig Calhoun, „Társadalomelmélet és identitáspolitikák", in *Politikai antropológia*, szerk. Zentai Violetta, 99-113 (Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997), 103.

[8] Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* (Cambridge: Polity Press, 1991), 5.

[9] Calhoun, „Társadalomelmélet és...", 103.

[10] Peter Stachel, „Identitás: A kortárs társadalom és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái", *Regio* 18, 4. sz. (2007): 3–33, 13.

[11] Sokat mondó, hogy az Oxford University Press 2014-es, negyedik kiadású *A Dictionary of Sociology* című lexikona *identitás*-szócikkében, miután részletesen kifejti a fogalom használatának különböző szerzőkhöz kötődő változatait, végül megjegyzi, hogy a modern szociológiának máig nincs egyértelműen meghatározott identitás-fogalma: „There is, therefore, no clear concept of identity in modern sociology". *A Dictionary of Sociology. Fourth Edition*, ed. John Scott (Oxford: Oxford University Press, 2014), 331.

töredékes, változékony, konstruált, stb.) megszokott, már-már kötelező használatát jelenti: a kutatók gépiesen írják és olvassák ezeket. A szerzőpáros szerint ez a fogalmi eljárás túl „puhává" alakítja az identitás fogalmát, és elveszi a kutatók eszközét attól, hogy az identitáspolitika „kemény" világának dinamikáját és esszencialista kijelentéseit vizsgálják.[12]

A *Beyond 'Identity'* című szöveggel Brubaker és Cooper nem csak az identitás társadalomtudományos szürke zónájának kritikáját adják, hanem saját megoldási javaslattal állnak elő. Fogalmi ajánlatokat tesznek, ugyanis szerintük új kifejezések használatával új kutatói szempontrendszereket lehetséges létrehozni. Az identitás *tartalmi* vizsgálata helyett ajánlják megvizsgálni az identifikáció és a kategorizáció *létrejöttének/működésének* gyakorlatait; az önértelmezések, önreprezentációk, a társadalmi helymeghatározások megvalósulásait; az identitás fogalma helyett az azonosság, kötődés és összetartozás-érzet fogalmak *használatát*. Mindezt elsősorban azzal indokolják, hogy szerintük az „identitás nyelvezete" épp azt oldja egybe, amit a kutatás során szükségszerű lenne elkülöníteni: a külső kategorizálást és az önértelmezést, az objektív azonosságot és a szubjektív összetartozás-érzést.[13]

Kisebbségi magyar identitás: a reflexív projekt

Hipotézisem szerint a szlovákiai magyar identitás, vélhetően a többi, 1918 után létrejött kisebbségi magyar szcénával azonosan, nem az esszencialista vagy konstruktivista identitásfelfogások mentén, illetve ezek ütközetésével érthető meg igazán, hanem egy sajátos, *reflexív projektként* tételezve azt. Így egy lehetséges kutatási irány nem a kisebbségi identitás *tartalmának* és *határainak* feltárása lenne, hanem – Brubaker és Cooper tanulmányának tanulságait is beépítve – az identitás létrehozásának, azaz egy reflexív identitásprojektnek a vizsgálata. Feltételezem, hogy ez a „reflexív projekt" olyan sajátosságokat tartalmaz, amelyek kizárólag ezekre a kisebbségi közegekre érvényesek, ugyanakkor szélesebb társadalmi folyamatokba is beágyazódik.

A reflexivitás fogalmát az Anthony Giddens, Ulrich Beck és Scott Lash szociológusok által bevezetett *reflexív modernitás* fogalmához kapcsolódva értelmezem. A reflexív modernitás elméleteinek jellemzője, hogy távolságot tartanak a posztmodernitás relativizmusától, és a modernitás/antimodernitás folyamatos dialektikájára helyezik a hangsúlyt.[14] E dialektika hátterében az a változás áll, amikor a modernizáció hatására felbomlanak azok a tradicionálisnak nevezett életkeretek, amelyeket elsősorban a társadalmi osztályok határoztak meg. Az osztályhelyzet által meghatározott életutakat/identitásképzetekez felváltják a reflexív életutak, amelyek az egyén saját döntéseitől függenek: a poszttradicionális társadalmi rend így egy szubjektív-reflexív projektté változtatja az identitást,[15] amely projekt során az egyénnek kell vállalnia a döntéseivel járó rizikókat. Az egyén immár maga felel azonosságáért, saját élettörténete kohe-

[12] Stachel, „Identitás...", 24; Rogers Brubaker,and Frederick Cooper, „Beyond »Identity«", *Theory and Society* 29 (2000): 1–47, 1, 11.
[13] Stachel „Identitás...", 31–31; Brubaker and Cooper, „Beyond...", 20, 27.
[14] G. Márkus György, „A modernitás rendszerváltása", *Politikatudományi Szemle* 12, 4. sz. (2003): 249–259, 254.
[15] Giddens, *Modernity...*, 5.

renciájával;[16] azonosságkeresése, önmeghatározása immár nem az osztályokon belüli szolidaritásra épül, hanem a különféle különbözőséggel – nemzetiséggel, etnicitással, társadalmi nemmel, korral – való azonosulásokra.

A modernitással járó szociokulturális bizonytalanság egyfelől felbontja a stabilnak hitt, tradicionálisnak tételezett rendet, másrészt feléleszti a stabilitás (stabil azonosságok) iránti társadalmi vágyat. A modernitás óta a modern és antimodern önmeghatározási stratégiák együttes jelenléte általános jelenség, azonban alább amellett fogok érvelni, hogy a szlovákiai magyar szcénában (és vélhetően a többi kisebbségi magyar szcénában is) e jelenségek még pontosabban figyelhetőek meg, még erőteljesebben jelentkeznek, mint a többségi társadalmak esetében. Ennek oka lehet, hogy a széleskörű *szociokulturális bizonytalanság*, amely a reflexív identitásprojektek alapját adja, a kisebbségi társadalmak létrejöttekor olyan általános társadalmi tapasztalat volt, amely ha változó mértékben is, de vélhetően a teljes szlovákiai magyar szcénát érintette, illetve száz év történelme során folyamatosan újratermelődött.

E társadalmak 1918 előtt nem léteztek önálló egységként (ez alól részben kivételt képez Erdély), létrejöttüket egy erőteljes diszkontinuitás és az azt követő bizonytalanság, majd radikális változás tapasztalata kísérte, így a *diszkontinuitás*, a *változás*, a *bizonytalanság* olyan alapvető történelmi tapasztalatot jelent e társadalmak számára, amely létrejöttükkel egyidőben zajlott. Ezek közül a legfontosabbak, legszembetűnőbbek:

1. A kisebbségi szcénák olyan történelmi momentumban jöttek létre, amikor aktívan zajlott és már eredményeket is mutatott a magyar nemzetépítés és nemzeti azonosságtudat projektje – ennek hirtelen/váratlan félbe szakadása és a csehszlovák nemzetépítési projektbe való becsatornázódás.
2. A trianoni határok olyan területi egységeket választottak szét, amelyek hosszas történeti fejlődés eredményeképpen jöttek létre. A legtöbb dél-szlovákiai város Budapest vonzáskörében élt, azt tekintette központnak, így a Budapestről való leválás perifériák létrejöttét vonta maga után. A Csehszlovákia déli részén, Pozsony és Kassa között húzódó négyszáv kilométeres hosszanti sáv, ahol a magyar lakosság nagy része él(t), olyan régiók együttesét jelentette, amelyek 1918 előtt nem álltak egymással szerves kapcsolatban, közösségi és összetartozás-tudatuk semmiképpen sem volt.
3. A trianoni határvonás utáni politikai/közigazgatási/gazdasági/stb. pozícióvesztések, az állampolgárságok elvétele, munkahelyi elutasítások, közigazgatási átszervezések, elitváltás, iskolabezárások, nyelvhasználati változások.[17]

[16] Kovács Éva, „Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában", in *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*, szerk. Fedinec Csilla, 7–22 (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002), 7.

[17] Ezekről a történésekről jórészt elnagyolt, általánosító tudással rendelkezünk. Kevés az olyan kutatás, amely levéltári forrásokra támaszkodva dolgozta fel egy kisebb régió vagy település határváltozás utáni konkrét eseményeit. Ide tartozik Szeghy-Gayer Veronika 2018-ban publikált tanulmánya, amelyből kiderül, hogy az impériumváltás lezajlásában milyen nagy szerepet kaptak elsőre marginálisnak tűnő jelenségek: Bártfa esetében például a helyi polgármester betegsége, vagy a galíciai menekültkérdés: Szeghy-Gayer Veronika, „Államfordulat és újrastruktúrálódó helyi elit Bártfán (1918–1919)", *Századok* 18 (2018): 1215–1236. Simon Attila történésznek 2021-ben jelent meg könyve az 1918–1919-es átmenetről, amelyben a mai Dél-Szlovákia területén végzett kutatásait összegzi. Simon Attila, *Az átmenet bizonytalansága: Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig* (Somorja-Budapest: Fórum Kisebbségkutató Intézet-Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021).

4. A két világháború között a revíziós remények folyamatosan reális politikai alternatívaként merültek fel, ami megosztotta a szlovákiai (akkori szóhasználattal élve szlovenszkói) magyar közeget: egy része a revízióban való hit és annak előkészítése, másik része a csehszlovákiai integráció és a „szlovenszkói/felvidéki magyar" identitás létrehozása mellett döntött. A két álláspont között békíthetetlen ellentét maradt fent akkor is, amikor a magyar kormány hosszas sikertelen próbálkozások után 1936-ra elérte, hogy a szlovenszkói magyar politikai oldalak egyesüljenek és egységes politikai platformként lépjenek fel.
5. Mindkét előző pont rákapcsolódik egy harmadik tényezőre, a kisebbségi magyar társadalmak sajátos helyzetére, miszerint azok mindig egy hármas viszonyrendszer részeként képzelhetők el, melynek része maga a kisebbségi közeg, az ún. anyaország, illetve a közös országgal osztozó többségi társadalom.[18] A hármas viszonyrendszer ellentétes nemzetépítési és azonosulási projektek és elvárások együttes jelenlétét tételezi, ami szintén a közegen belüli bizonytalanság forrásaként (is) tételezhető.

A történelmi szakadás tapasztalata, a többszörösen félbemaradt társadalomépítési és azonosulási, önmeghatározási projektek végigkísérik a szlovákiai magyar szcéna 1918 óta tartó történelmét, ami a bizonytalanság és változás tapasztalatának állandósulását hozza magával. Az első világháború utáni, feltebb vázlatosan ismertetett diszkontinuitások után még számos ilyen tapasztalata volt a Szlovákia területén élő magyaroknak. Az 1938-as bécsi döntés, a Magyarországhoz való visszacsatolás és a magyarországi politikai-társadalmi-gazdasági berendezkedésbe való integráció az előző húsz év társadalomépítési projektjeit irrelevánssá tette, ugyanakkor hatásukat már nem tudta eliminálni: az 1938-1945 közötti korszakra az alkalmazkodás és átmenet nehézkessége volt jellemző.[19]

Az 1938-ban Csehszlovákiában maradt magyarok 1939-ben az első önálló Szlovákiába, egy fasiszta bábállam feltételei közé kerültek, ahol politikai képviseletük nem volt, az országos politikába – ellentétben a két világháború közötti Csehszlovákiával – már nem volt beleszólásuk. A második világháború után az 1938-ban Magyarországhoz csatolt területek visszakerültek az újjálakult Csehszlovákiához, ahol előbb a Beneš elnök által beiktatott dekrétumok következtében a magyarok (és németek) kollektív bűnösségének tétele, az állampolgári jogoktól való megfosztás, a magyar-csehszlovák lakosságcsere, majd ennek a várt effektivitástól való elmaradása után a kitelepítések határozták meg a szlovákiai magyarok tapasztalatait. A kommunista hatalomátvétel után a helyzet normalizálása került sor, de immár egy diktatúra keretei között. A magyar szcéna korábbi integrációs stratégiái és önazonossági projektjei használhatatlanok és értelmezhetetlenek lettek az új politikai-ideológiai berendezkedésben. A következő töréspont 1968 volt, amikor a magyar közeg addig nem tapasztalt arányban vehette ki részét az országos politika alakításából. Kilátásban volt egy nemzetiségi alkotmánytörvény elfogadása, amelyet a Csemadok akkori reformkommunista vezetői meg is fogalmaztak, a megvalósítás azonban az orosz intervenció és az 1968-as reformok együttes visszavonásával elmaradt. Azt ezt követő visszarendeződés, az ún. „normalizáció" időszaka újra a diktatórikus berendezkedés állapotait hozta vissza.

[18] Rogers Brubaker, *Nacionalizmus új keretek között* (Budapest: L'Harmattan, 2006), 61.
[19] Erről bővebben: Simon Attila, *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945: Az első bécsi döntés és következményei* (Budapest: Jaffa, 2014).

A nyolcvanas évek ellenzéki szerveződései már a csehszlovákiai közegbe valamilyen mértékben integrált magyar kisebbség képét mutatják, amelynek volt kapacitása és társadalmi bázisa az országos eseményekbe való bekapcsolódáshoz. A következő változás a rendszerváltás volt, a hozzá fűzött integrációs és/vagy (kulturális) autonómiát célzó reményeket azonban elsodorta Csehszlovákia 1993-es megszűnése és a létrejött Szlovákia nacionalista fordulata. 1993 óta a szlovákia magyar szcéna legalábbis azonos állami keretek között él, önazonossági projektjein azonban nem csak a jelen turbulens társadalmi-kulturális változásait viseli, hanem az elmúlt száz év folyamatosan egymásra rakodó, félbemaradt, félbeszakított önmeghatározási kísérleteit is.

Feltételezem, hogy e történelmi tapasztalatok politikai-kisebbségjogi következményeiken túl hatással vannak arra a diszkurzív mezőre is, amelyen a szlovákiai magyar identitás kategóriája *létrejön*. A változás folyamatos tapasztalata a kategorizációs gyakorlatok során olyan *fogalmi bizonytalanságot* hoz magával, amely 1918-tól máig meghatározó a szlovákiai magyar kulturális mezőn – a kulturális reprezentációkban folyamatosan megfigyelhető egy erőteljes önreflektivitási kényszer. Olykor a legalapvetőbb fogalmak kérdőjeleződnek meg: magának a szlovákiai magyar közegnek a léte, a szlovákiai magyar közeg csoportszerűsége, a csoport határai, önálló történelme; a közeg megnevezése; a szlovákiai magyar irodalom, képzőművészet, filmművészet, zeneművészet, stb. önálló kategóriája; a szlovákiai magyar „hagyományok" és „értékek", illetve maga a szlovákiai magyar identitás. A bizonytalanság tárgya lehet maguknak a kategóriáknak a léte, de többnyire inkább e kategóriák tartalmi jellemzői és határai. Megállapítható, hogy a közeg folyamatosan magával van elfoglalva; lényegében e tanulmány témaválasztása is értelmezhető ennek tüneteként. A módszertani kiutat ebből a helyzetből (talán) az jelentheti, ha magát a tünetet is a megfigyelés és vizsgálat tárgyaként értelmezzük.

A „befelé forduló", „köldöknéző", „önmagán túllátni képtelen" kisebbségi társadalom vádjai gyakran visszatérő retorikai elemek azokban az írásokban, amelyek a kisebbségi közeg szűk látókörét, múltba és önmagába fordulását, a kisebbségi kultúra gyengébb eredményeit, a szlovákiai magyar identitásdiskurzust tematizálják. E probléma más megvilágítását kívánja nyújtani az az álláspont, amely mind a modern (tehát „kifelé forduló"), mind az antimodern (tehát „befelé forduló") érveléseket egyenrangúként és egy kettős dinamika részeként értelmezi, és vizsgálatukkor magára a dinamikára, a dinamika természetére és visszatérő mintázataira helyezi a hangsúlyt.

A diszkontinuitás, a bizonytalanság és a kutatói alapállások kapcsolata

Az ún. *fogalmi bizonytalanság* jelensége különféle kutatói alapállásokat von maga után a (szlovákiai magyarokat tematizáló) kisebbtudomány tág területén belül. Az alábbiakban ezek közül azokat tekintem át, amelyek a dolgozat szempontjából relevánsak, illetve tanulságosak.

A kutatás megközelítésmódja szempontjából példaértékűek és iránymutatóak voltak Bárdi Nándor ún. korszakolós tanulmányai, melyekben a szerző a Trianon utáni magyar kisebbségek történeti kutatását „a közösségek újból és újból meginduló (ön) építkezési történeteinek" kutatásával azonosítja és végzi el, szemben a szenvedéstörténeti és konfliktuskezelési megközelítésmódokkal.[20] Bárdi négy nagyobb korsza-

[20] Bárdi Nándor, *Tény és való: A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete: Problémakatalógus* (Pozsony: Kalligram, 2004), 10.

kot különít el – a két világháború közötti időszakot; az első és második bécsi döntés utáni időszakot; a szocialista világrendszer időszakát; a közép-európai rendszerváltások időszakát –, és azt vizsgálja, hogy az egyes határon túlra került magyar kisebbségek hogyan integrálódtak a többségi társadalmakba e különböző történelmi korszakokban.[21] Bárdi jellemzően a politikai integrációra koncentrál, ami számos ponton fonódik össze a kisebbségi kulturális mezővel, a kisebbségek önépítési stratégiája alatt pedig a politikai elitek társadalom- és közösségképző stratégiáit, kísérleteit értelmezi-elemzi.

A Bárdi-féle kisebbségtörténeti modell következő fontos megállapítása, miszerint a kisebbségi elit egy adott modernizációs szakaszon belül, amikor kénytelen „válaszolni egy kényszerhelyzetre" – leegyszerűsítve –, jellemzően két társadalompolitikai modellt váltogat: az etnikai bezárkózás és a társadalompolitikai nyitás modelljét. A bezárkózás-nyitás jelenségét igazoltnak látom, ugyanakkor úgy látom, hogy ezek nem minden esetben egymást váltva, hanem gyakran szimultán jelentkeznek. A kulturális mezőt és a rajta megvalósuló beszédmódokat vizsgálva a „nyitás" és „bezárkózás" a kisebbségi „reflexiós projekt" állandó összetevőinek, nem egymást váltó korszakainak tűnnek.

Bárdi kutatásai elsősorban a korszakolós és a kisebbségek belső önépítési stratégiáira koncentráló megközelítésmód miatt voltak példaértékűek, azonban fontos kiemelni, hogy míg ő következetesen „kényszerközösségeknek", illetve az történelmi korszakok alatt fokozatosan vállalt „akarati közösségeknek" nevezi a magyar kisebbségeket, addig e dolgozat egy sokkal óvatosabb csoportmeghatározást lát indokoltnak. A „kényszerközösség" és „akarati közösség" fogalmai indokoltak, amennyiben a csoportalkotást kizárólag az elitek szemszögéből nézzük: ők azok, akik e közösségkoncepciókat létrehozzák, működtetik, mivel általuk mobilizálják, legalábbis próbálják mobilizálni a kisebbségben élő magyarokat. A fogalmakat Brubaker csoportizmus-kritikájával[22] kiegészítve tartom elfogadhatónak és relevánsnak: ez alapján a (kényszer vagy akarati) közösség érzete nem abszolút, tehát nem mindig érvényes; vannak helyzetek és diskurzusok, amikor és amelyekben aktiválódik és vannak olyan helyzetek és diskurzusok is, amelyekben teljesen irreleváns marad.

Kósa László etnográfus-művelődéstörténész 2001-ben kritikát közölt a Fórum Társadalomtudományi Szemlében *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története* című négykötetes monográfiáról. Kósa szövegének fontos pontja, amikor a politikatörténet túlzott szerepét érzékeli és kritizálja a művelődéstörténeti tanulmányokban:

> [...] minden tanulmány politikatörténeti eseményeket alkalmaz periodizációjában, pedig a művelődéstörténetnek öntörvényei vannak, hat rá a politika, de általában nem mindig közvetlenül és egyidejűleg, hanem előbb vagy utóbb. A szlovákiai magyar művelődés történetének nincs belső periodizációja, csak külső, csak politika által szorosan meghatározott korszakhatárai vannak. Lehangoló ez a konklúzió.[23]

[21] Bárdi Nándor, „Összezárkózás és szétfejlődés: Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára", in *Nemzet a társadalomban*, szerk. Fedinec Csilla, 251–274 (Budapest: Teleki László Intézet, 2004), 252.

[22] Rogers Brubaker, „Csoportok nélküli etnicitás", *Beszélő* 6, 7-8. sz. (2001): 60–66.

[23] Kósa László, „Gondolatok egy monográfia olvasásakor", *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3, 2. sz. (2001): http://epa.oszk.hu/00000/00033/00007/kosa.htm (hozzáférés: 2022. 02. 08).

Függetlenül attól, hogy e konklúzió lehangoló-e vagy sem, a politikatörténet szerepe aligha lúgozható ki a kisebbségi kultúrtörténetből. A kisebbségi kulturális mező egyik fő mozgatója éppen az a *határvonási társadalmi gyakorlat*, amely a fogalmi bizonytalanságból vezethető le, azaz közvetetten azokból a *(politika)történeti tapasztalatokból*, amelyek a közösségi építkezést (határvonást) egyrészt előhívták, másrészt többszörösen felszámolták, e felszámolással pedig folyamatosan újratermelték. A kisebbségi művelődés történetén szinte végigkövethető vagy a határvonási szándék, vagy a határvonási szándéknak való ellenállás (de mivel ez a pozíció is a határvonásból eredeztethető, ezért lényegében nem függetleníthető tőle). Kósa ajánlása szerint egy problémaközpontú megközelítésmód – amely például az önálló hagyomány megteremtését, a saját kánon kialakulását, az emlékezet helyeit vizsgálja – megoldást jelentene a fenti, politikatörténetet túlhangsúlyozó megközelítésre. Az általa felkínált problémasor azonban szintén nem függetleníthető a politikatörténet eseményeire adott határvonási válaszoktól, sőt, az általa felsorolt problémák/jelenségek, azaz a hagyomány, a kánon és az emlékezet éppen a kisebbségi szcéna határait hivatottak kijelölni, elismertetni, fenntartani.

A következő, releváns kutatói alapállás Szarka László történész által képviselt *fogalmi bizonyosság*. Szarka kutatásaiban kiemelt helye van a közép-kelet-európai etnikai kisebbségeknek, főként a szlovákiai magyaroknak. Kutatói pozíciójára a politikatörténeti és kisebbségjogi megközelítés elsőbbsége jellemző, fogalomhasználata pedig mellőzi a kulturális és szociálantropológiából ismert önreflexiót. Kisebbségtipológiájában fontos megkülönböztetés, hogy egy kisebbségi közösség önként vagy tudatosan vált-e ki eredeti nemzeti közösségéből, vagy pedig történelmi változásnak, nagyhatalmi döntésnek, hatalmi erőszaknak, esetleg múlékony erőviszonyoknak tudható-e a kiválás. További szempontként határozza meg, hogy a kisebbség úgy került-e kisebbségi helyzetbe, hogy közben más országba menekült vagy vándorolt, vagy éppen szülőföldje elhagyása nélkül lett egy másik ország része. E szempontrendszer alapján Szarka a következőképpen jellemzi a kárpát-medencei magyar kisebbségi helyzeteket:

> [...] alapvetően a történeti kényszerhelyzet nyomán, megkérdezésük nélkül, sőt, akaratuk ellenére saját szülőföldjükön kialakult kisebbségek típusához tartoznak, amelyek 20. századi rövid, de annál zaklatottabb históriájuk során az új helyzethez részben igazodva, részben a közösség túlélésének lehetőségeit, majd pedig a *közösségi értékeket* [kiemelés tőlem – *N.Zs.]*, azok megőrzését, fejlesztésük lehetőségeit szem előtt tartva, fokozatosan viszonylag önálló, politikailag egyre tudatosabb *közösséggé [kiemelés tőlem – N. Zs.]* szerveződtek.

A továbbiakban pedig már csak a szlovákiai magyarokról ír, nagyon tömören felvázolva sajátos történeti útjukat:

> A kényszerközösségtől a vállalt közösségig terjedő elméleti fejlődési skálán a 20. század végi szlovákiai magyarság többszörösen hátráltatva, folyamatosan hátrányos megkülönböztetésnek kitéve, még mindig valahol félúton van: tudatos közösségi magatartásformái jórészt ma is a többségi kényszer elleni véde-

> kezésre összpontosulnak; a folyamatosan elszenvedett sérelmek a belső kohéziót erősítik ugyan, de a kisebbségi helyzet önkéntes vállalását továbbra is rendkívüli mértékben megnehezítik.[24]

A Szarka László által érintett szempontok relevanciáját e dolgozat sem kérdőjelezi meg, azonban igyekezete szerint – akárcsak Bárdi Nándor kényszer- és akarati közösség fogalmai esetében – éppen azon fogalmak kialakulását és tartalmi változásait tartja elemzésre érdemesnek, amelyeket ezek a definíciók magától értetődőnek tekintenek (a fenti Szarka-idézetben ezért jelöltem meg az *értékek* és a *közösség* fogalmakat – ezekre hangsúlyosan úgy tekintek, mint diskurzusok által teremtett és különböző korszakokban különböző tartalmakkal feltöltött, tehát változó jelentésű fogalmakra). Igazodva így Brubakernek a nemzeti kisebbségek-definíciójához, amely nem valamiféle statikus dologként határozza meg e kisebbségeket, hanem ún. dinamikus politikai alapállásokként, pontosabban egymással versengő alapállások együtteseiként.[25]

A Szarka által is képviselt fogalmi bizonyosság ellenpontja az az *abszolút fogalmi bizonytalanság*, amely a kisebbséggel kapcsolatos legalapvetőbbnek tűnő fogalmakat is megkérdőjelezi. A kultúra különböző területei közül az irodalom az a terület, ahol a kezdetektől erőteljes hagyománya van az anyaországitól külön értelmezhető kisebbségi irodalom legitimitását vitató elméleteknek. A két világháború közötti időszakot meghatározták ezek a viták, ugyanakkor máig folyamatosan jelennek meg olyan szövegek, amelyek a kisebbségi irodalom határait vitatják. A szlovákiai magyar közegben elsősorban Németh Zoltán 2005-ben publikált, *A bevégezhetetlen feladat: Bevezetés a „szlovákiai magyar" irodalom olvasásába* című kötete számít az irodalmi határvonás alapvető problémairodalmának.[26] 2018-ban jelent meg Szarvas Melinda *Tükörterem flamingóknak: Irodalomtörténeti tanulmányok a magyar vajdasági irodalomról*,[27] illetve 2019-ben Roginer Oszkár *A jugoszláviai magyar irodalom terei*[28] című munkái. E szövegek alapvetően azt problematizálják, hogy lehetséges-e földrajzi jelzővel lehatárolni és meghatározni, jellemezni az irodalmat? Németh és Szarvas munkáik címeiben is érzékeltetik szkepszisüket: míg az első idézőjelbe helyezi a „szlovákiai magyart", addig a másik megfordítja a „vajdasági magyar irodalom" kifejezést és „magyar vajdasági irodalmat" használ helyette. Utóbbi utalva arra, hogy Szarvas szerint a „vajdasági irodalom" bár érvényes kategória, azonban a vajdasági irodalom nem kizárólag magyar nyelven íródik: a magyar nyelven írt irodalmi művek csak egy részét jelentik a „vajdasági irodalomnak". Ami mindhárom szerzőnek és kötetnek is sajátja, hogy mindannyian problematizálják és felülvizsgálni kívánják a kisebbségi irodalom kategóriáját.

[24] Szarka László, „A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918-1998: Történeti vázlat", in *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998,* I., szerk. Filep Tamás Gusztáv és Tóth László, 9–80 (Budapest: Ister, 1998), 9–10.
[25] Brubaker, *Nacionalizmus új...*, 65.
[26] Németh Zoltán, *A bevégezhetetlen feladat: Bevezetés a „szlovákiai magyar" irodalom olvasásába* (Dunaszerdahely: Nap Kiadó, 2005).
[27] Szarvas Melinda, *Tükörterem flamingóknak: Irodalomtörténeti tanulmányok a magyar vajdasági irodalomról* (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2018).
[28] Roginer Oszkár, *A jugoszláviai magyar irodalom terei* (Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2019).

A fogalmi bizonytalanság internalizálása azonban nem az irodalmi mező kizárólagos belügye. Számos másik példa közül alább Egry Gábor történész 2009-es, a Korall társadalomtörténeti folyóiratban megjelent, *Létezik-e kisebbségtörténet?* című írását szeretném kiemelni, mint tendenciózus, példaértékű szöveget. A szöveg apropóját a Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László által szerkesztett, 2008-ban a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete kiadásában megjelent *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* című kézikönyv adta. Egry recenziójában a kisebbségtörténet elméleti megközelítéseit hiányolja a kötetből, majd felvázolja ezen elméletek sarokköveit, elsősorban a kulcskérdést, miszerint miként kezelendő maga a kisebbségtörténet? Vajon értelmezhető-e önálló történetként, vagy Magyarország történetének része, esetleg az egyes utódállok történeteinek része? Lehatárolható-e önálló történetként a kisebbségek társadalomtörténete? Egry rávilágít továbbá, hogy a „kényszerkisebbségek" gyakran használatos fogalma nem veszi figyelembe a korábbi regionális szerveződéseket, főként pedig azt, hogy ezeknek az 1918-at megelőző szerveződéseknek a politikain túl társadalmi alapja is létezhetett – ezzel a kisebbségek releváns előtörténete eleve kirekesztődik a vizsgálatokból. Kitér arra is, hogy az 1918 után létrejövő kisebbségtudományt a revíziós politika hívta életre, ezért annak eredményeit nem lehetséges „csupán szakmunkaként", de „a magyarságpolitika történetének forrásaiként" is szükséges értelmezni. Saját, a két világháború közötti korszakról való kutatásaiból hoz érzékeletes példákat olyan esetekre, amelyek ellent mondanak azoknak a szigorú, csoportok (nemzetek) közötti határoknak, amelyeket akár a kisebbségi elitek, akár maga a kisebbségtudomány igyekszik fenntartani. Amint írja:

> Vajon azoknak az erdélyi magyar joghallgatók által készített jelentéseknek higgyünk-e, amelyek szerint a román igazságszolgáltatás nemzeti értelemben pártatlan volt, vagy a sérelmeket taglaló sajtóanyagnak? [...] A nyelvhasználatot tiltó tábláknak, vagy a magyarul beszélő nagyszalontai román hivatalnokokat megemlítő beszámolónak?.[29]

Egry kritikája mentén megállapítható, hogy a kisebbségtudomány fő irányát egyelőre meghatározzák azok a fogalmak és történeti beidegződések, amelyek a csoportokat zárt entitásként értelmezik, és egyelőre kevesebb figyelem jut a csoportok közötti átjárhatóságokra illetve a csoporthatárok meghúzásának, az önazonosság *létrehozásának* gyakorlataira, azaz a fogalmi bizonytalanságok hatásának a történeti kutatásokban való érvényesülésére. Természetesen vannak kivételek, ide sorolhatóak például Elena Mannová szlovák történész azon kutatásai, amelyek az 1918-as határváltozás után vizsgálják a Losoncon és Komáromban lezajlott eseményeket, az elkülönülés gyakorlatait a városban működő egyesületekben; Kovács Évának a komáromi sajtóorgánumok 1918-1922 közötti, illetve 1938-as etnicitást generáló beszédmódjait vizsgáló szövege.[30]

[29] Egry Gábor, „Létezik-e kisebbségtörténet?", *Korall* 20, 5. sz. (2009. május): http://epa.oszk.hu/00400/00458/00149/index61cd.html (hozzáférés: 2022. 02. 14.).
[30] Elena Mannová, „... de most már jó szlovák": A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938", *Regio* 11, 4. sz. (2000): 93–103; Kovács Éva, „Határváltó diskurzusok:

Az etnicitáskutatás szempontjai

A kisebbségi határvonás, kategorizáció, öndefiníció kérdéseit vizsgálva a társadalmi különbözőség kutatása, tehát az *etnicitáskutatás* fogalma merül fel. Marcus Banks leegyszerűsítve a következőképpen határozta meg az etnicitáskutatás fejlődését: az antropológusok kezdetben távoli országokba utaztak, ahol olyan embereket vizsgáltak, akik „otthon voltak"; a kutatók következő hulláma „otthon maradt" és a saját otthonának bevándorlóit kezdte vizsgálni; végül elérkezünk oda, amikor mind a vizsgálók, mind a vizsgálat tárgyai úgy gondolják, hogy „otthon vannak".[31] Ami mindhárom esetben érvényes, hogy az etnicitás fogalmát célszerű antropológiai konstrukcióként kezelni, amely elsősorban a kutató fejében létezik. Az emberek nem okvetlenül úgy gondolnak az általuk végrehajtott és folyamatosan ismétlődő (kulturális) gyakorlatokra, mint az etnicitás hordozóira; a fogalom és jelentései mindössze a kutatói/elemzői munkát segítik. Ez nem jelenti azt, hogy az etnicitás fogalma ne lenne hasznos eszköz az elemzésre, azonban hasonlóan az identitás fogalmához, a kutató részéről folyamatos és szigorú önreflexiót igényel: például, hogy elkerülje azt, hogy minden jelenséget az etnicitással magyarázzon. Gyakran előfordulhat, hogy bizonyos társadalmi jelenségekre sokkal erőteljesebben hat például a gazdaság aktuális alakulása vagy az osztályegyenlőtlenségek, mint maga az etnicitás.

Az etnicitáskutatás az emberek klasszifikációs és kulturális határtermelő gyakorlatait hivatott bemutatni, kellő felülvizsgálat nélkül azonban maga is a reflektálatlan klasszifikáció hibájába eshet. Banks szerint a kutató felelőssége, hogy megállapítsa, valóban az etnicitás fogalma-e a legmegfelelőbb a vizsgált jelenségek megértésére; ugyanakkor azt is figyelembe kell vennie, hogy ha végül az etnicitást választja, tulajdonképpen életre kelti, életben tartja azt.[32] Ezért kiemelten fontos, hogy a fogalomhoz magához, illetve a fogalom és a kutató viszonyához mindig visszatérjen, tisztázza ezeket.

Clifford Geertz *Az identitás politikájáról* című tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy az identitáspolitikai szövegek és viták szókincsét új fogalmakkal bővítse. Egyik ilyen ajánlata a *primordiális lojalitás*, melynek lényege olyan kötődés leírása, amely az alany és nem a megfigyelő/kutató valóságérzékéből fakad. A primordiális lojalitás alapja lehet a nyelv, a vallás, de kisebb egységek is, mint például egy régió vagy a család. Geertz szerint e fogalom funkciója abban áll, hogy általa leírható, hogy a regionális, vallási vagy kulturális alapú identitások sokféle embert képesek összekötni és ezért semmiképpen sem biologizálhatóak. A társadalmi konstrukciók természetiként való feltüntetése, tehát a biologizálás így élesen elkülöníthető a kulturális identitás fogalmától.[33]

Kántor Zoltán szerint a kisebbségekről szóló kutatások általában két megközelítésmód alapján osztályozhatóak: a *normatív kutatások* azt vizsgálják, hogy a kisebbségeket milyen sérelmek érik, milyen jogokra tarthatnak igényt; tulajdonképpen, hogy milyen nacionalizmus igazolható az esetükben. Az *analitikus megközelítések*

Komárom 1918–22, 1938", in *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*, szerk. Bárdi Nándor, 181–212 (Budapest: Teleki László Intézet, 2000).

[31] Marcus Banks, *Ethnicity: Anthropological Constructions* (London – New York: Routledge), 183–184.

[32] Uo., 186.

[33] Clifford Geertz, „Az identitás politikájáról", *Magyar Lettre International*, 1998/31., hozzáférés: 2022. 02. 14., http://epa.oszk.hu/00000/00012/00015/geert.htm .

pedig elsősorban antropológiai, szociológiai irányultságúak, melyek törekszenek a leíró jellegre. Kántor szerint mind a normatív, mind a leíró jellegű szakirodalmakat erősen befolyásolja a szerző álláspontja a kisebbségi kérdés megoldására vonatkozóan.[34] Biró A. Zoltán ennek okát abban látja, hogy a 20. század eleje elhozta az etnikai mozgalmak reneszánszát, aminek következtében az etnikai diskurzus közéleti szerepe is megnőtt. Szerinte emiatt a kutatásokhoz egyfajta problémamegoldó funkció rendelődött, a tudományos munka (akár a kutató szándékától függetlenül is) nemes üggyé vált.[35]

ABSTRACT

The Experience of Discontinuity in the Hungarian Scene in Slovakia

Theoretical and Methodological Dilemmas in the Research of Minority Identification

The theme of the study is the theoretical and methodological dilemmas related to Hungarian minority identity research, particularly in relation to the Hungarian scene in Slovakia. However, the conclusions of the study may also be relevant for further research on identity of other Hungarian communities living outside Hungary. According to the initial hypothesis, the present debates on the representation of identity can only be interpreted in their historical context. However, little research based on primary sources has been done on the most decisive identity workshops in the Hungarian scene in Slovakia and on the career of those committed to identity policy. The existing literature is only partially of source value and should be primarily considered as a subject of analysis. Identity research is inherently a very divisive field within the social and cultural sciences, where research is usually classified according to its essentialist and constructivist positions. However, based on the conclusions of Rogers Brubaker and Frederick Cooper's crucial study Beyond 'Identity', instead of defining the content of identity the research should rather focus on the practices of the acquisition of identity, i.e., on identification. Based on the study by Brubaker and Cooper, the practices of minority identification can be seen as a reflective project, in which the dialectic of modernity and anti-modernity is given a prominent role. A few phenomenas can be recognized in this reflective project, including a strong urge to self-reflection and a so called conceptual uncertainty, because of which the legitimacy of some of the elementary concepts of the minority cultural field may be called into question (one of the most typical examples are the literary theory debates that challenge the boundaries of Hungarian literature in Slovakia.). The next part of the study addresses the typology of certain actors of minority research and their basic scientific positions, which can be deduced primarily from the responses of individual researchers to the phenomena of the conceptual uncertainty. Finally, the study also addresses certain dilemmas relevant to the research of ethnicity.

[34] Kántor Zoltán, „Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség", *Regio* 11. évf., (2000), 3. szám, 219-241, 219-220.

[35] Biró A. Zoltán, „A megmutatkozás kényszere és módszertana: Az etnicitás vizsgálatának szempontjai és esélyei egy közép-kelet-európai mikrorégióban", in Gagyi József szerk., *Egymás mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*, 247-283 (Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, Helyzet Könyvek, 1996), 247.

Lőrincz Mónika Mária

A magyar református felsőoktatás megújuló hagyományai

„… egyik mag az útfélre esett, de jöttek a madarak, és felkapkodták. Másik meg a sziklás helyre esett, ahol kevés volt a föld, és azonnal kihajtott, mert nem volt mélyen a földben; amikor pedig felkelt a nap, megperzselődött, és mivel nem volt gyökere, kiszáradt. Egy másik a tövisek közé esett, de a tövisek megnőttek, megfojtották, és így nem hozott termést. A többi pedig a jó földbe esett, és termést hozott, miután kikelt és szárba szökkent, és meghozta egyik a harmincszorosát, másik a hatvanszorosát, sőt némelyik a százszorosát is."
(Márk, 4: 4-9.)

Bevezetés

Az egyházak a kezdetektől[1] foglalkoztak oktatással, fennmaradásuk zálogának, alapvető hagyományaik egyikének is tekinthetjük. A lelkészutánpótlás mellett az alapfokú oktatástól kezdődően egyre nagyobb arányban igyekeztek bekapcsolódni a tanítás folyamatába, hiszen a hit továbbadása megfelelő közegben az egyházak túlélésének, növekedésének alapja.

A nagymúltú református kollégiumok nem pusztán oktatási intézmények voltak, szellemi tudásközpontokként működtek, emellett vallási központok is, hiszen a lelkészképzésnek adtak otthont. Az intézmények helyszínei többségében valamelyik püspökség székhelyén vagy vonzáskörzetében találhatók. Mindegyik kollégium vizsgálata során megállapításra került, hogy mekkora összetartó szerepe, csoportformáló ereje volt, burokként védte a benne élőket a történelem viharaitól, nyújtott óvó, védő közeget mindenkor diákjainak. A régi református kollégiumok (Sárospatak, Debrecen, Pápa, Kolozsvár, Nagyenyed) a református szellemiség továbbvivőiként, nemcsak a lelkészképzés helyei, hanem több tudományterületen (pl. bölcsészet-, jog-, természettudományok, pedagógusképzés) váltak magas szintű szellemi műhellyé.

A felekezeti felsőoktatás vizsgálata során nagy választóvonal húzódik az 1948 előtti időszak, illetve a rendszerváltás (1989–90) utáni korszak között. Az 1948. évi XXXIII. törvény rendelkezett „a nem állami iskolák fenntartásáról, az állam által való átvételéről, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vételéről és személyzetének állami szolgálatba való átvételéről".[2] Ennek eredményeképpen 10

[1] Az első esztergomi zsinat kimondta 1100-ban, hogy oktatni kell a népet „a nagyobb egyházakban az evangéliumra, a szent leczkére és a hitvallásra, míg a kisebbekben a hitvallásra és az Úr imádságára oktassák a népet." Závodszky Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* Budapest: Szent István Társulat, 1904), 97. Az 1279-es budai zsinat már részletesen rendelkezik a templomi hitoktatásról.

[2] 1948. évi XXXIII. törvény nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

egyházi oktatási intézmény maradhatott fenn hazánkban. 1952-ben református intézmény már csak egy működhetett, a Debreceni Református Kollégium (lelkészutánpótlásra). A rendszerváltást követően megnyílt a lehetőség az egyházi ingatlanok visszaszerzésére kárpótlás keretében,[3] valamint az oktatási törvény[4] is módosult, és újra létrejöhettek egyházi fenntartású intézmények.[5] Ezt követően megindult a felekezeti oktatás hagyományának megújulása.

Történeti háttér

A jelenkorban kialakult helyzet megértéséhez szükséges visszatekintenünk a korábbi időszakokra. A felekezeti oktatás, és ezen belül a református oktatás születése Magyarországon a tordai 1568-as országgyűléshez köthető, mikor is kihirdették – Európában elsőként – a vallásszabadságot, amely biztosította a recepta religiók (bevett vallások), a katolikus, a lutheránus, a református és az unitárius vallások szabad gyakorlását és terjesztését. (Ezt megelőzve 1557-ben a tordai országgyűlés már kimondta a vallásszabadságot, de ekkor még csak a lutheránus vallást legalizálva: „mindenki olyan hitben éljen, amilyenben akar, ha ezt a más vallásúak háborgatása nélkül teszi".[6])

Amikor azt halljuk, hogy egyre nagyobb a felekezeti intézmények aránya az oktatásban, meg kell néznünk, mihez képest? Mert igen, ha az 1960-as éveket, vagy az 1990-es éveket vesszük kiindulási pontnak, akkor valóban egyre nagyobb ezen intézmények aránya. Ám ha a XIX. század végéhez, XX. század elejéhez viszonyítunk, óriási visszaesést tapasztalunk. Hiszen 1895-ben az ország 16 838 elemi népiskolájának 81%-a egyházi fenntartású volt, s a tanítóképzés 90 %-a egyházi fenntartású iskolákban történt.[7]

Az 1900-as évek elején a papi utánpótlást biztosító felsőfokú tanintézetek száma jelentősen meghaladta az állami felsőfokú intézmények számát: „19 latin szertartású katolikus (budapesti kir. központi papnevelde, esztergomi, kalocsai, egri érseki hittani intézet, besztercebányai, győri, kassai, gyulafehérvári, nagyváradi, nyitrai, pécsi, rozsnyói, szatmári, szepeshelyi, székesfehérvári, szombathelyi, csanádi [Temesvár], váci és veszprémi püspöki hittani intézet), 4 görög szertartású katolikus (eperjesi és ungvári magyar nyelvű püspöki, a balázsfalvi érseki és a szamosújvári román nyelvű püspöki hittani intézet), 14 helyen 10 szerzetesrendi hittani intézet, 4 ortodox (a szerb nyelvű karlócai érseki, a román nyelvű nagyszebeni érseki, az aradi és karánsebesi püspöki hittani intézet), 4 evangélikus (a magyar nyelvű eperjesi, pozsonyi – amely 1920 után Sopronba került át – és soproni, a német nyelvű nagyszebeni), 6 református (Budapest, Debrecen, Nagyenyed, Pápa, Sárospatak, Kolozsvár), 1 unitárius (Kolozsvár) és szintén 1 izraelita, az Országos Rabbiképző Intézet Budapesten.

[3] Alapja: az 1991. évi XXXII. törvény a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről.
[4] Az 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról 2.§ (2) „Óvodát, iskolát, kollégiumot […] egyházi jogi személy […] alapíthat és tarthat fenn."
[5] Az 1990. évi IV. számú törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról: „Az *egyházi jogi személy elláthat* minden olyan *nevelési-oktatási*, kulturális, szociális, egészségügyi, sport, illetőleg gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységet, amelyet törvény nem tart fenn kizárólagosan az állam vagy állami szerv (intézmény) számára. E tevékenységi körben az egyházi jogi személy *intézményt létesíthet és tarthat fenn*." 17. § (1).
[6] Az 1557. június 1. tordai országgyűlés jegyzőkönyvéből.
[7] Kollega Tarsoly István, szerk., *Magyarország a XX. században*, 2 (Szekszárd: Babits Kiadó, 1996–2000), 289.

Külföldön katolikus növendékek részére Bécsben az esztergomi érsek joghatósága alatt működött a Pázmáneum, illetve az Augusztineum, amelynek diákjai a bécsi egyetem teológiai fakultásának hallgatói. Rómában részben magyar papnövendékek képzését szolgálta a Collegium Germanico–Hungaricum, amelynek tagjai a pápai egyetemek hallgatói. Közkedvelt volt a jezsuiták innsbrucki egyeteme is. A protestáns felekezetűek külföldön, kivált Németországban, Hollandiában és Svájcban tanultak."[8] A magas intézményi jelenlét azonban nem volt arányban a hallgatói létszámokkal. Ezekben az intézményekben az összes felsőoktatási hallgató 10-15%-a tanult. Az intézmények átlagos létszáma 45 hallgató volt.

A tanítóképzés ekkorra már széleskörűen elterjedt, köszönhetően az Eötvös-féle 1868. évi XXXVIII. törvénynek a népiskolai közoktatás tárgyában. 77 tanítóképzőt találunk országosan 1900-ban.[9] Érdekességnek számít, hogy ekkor már nagyobb számban találunk tanítónőképzőket (29), azonban 1868-ban még csak 4 nőket képző intézmény működött a 43-ból. Magyarázata pedig épp a fent említett törvény hatásaként értelmezhető, mivel a kötelező oktatáshoz sokkal több tanítóra lett szükség. A viszonylag hosszú (3 év) képzés drága volt és bérezése, elismertsége alacsony, így érthető, hogy lehetőséget kaptak a nők is a pályán.

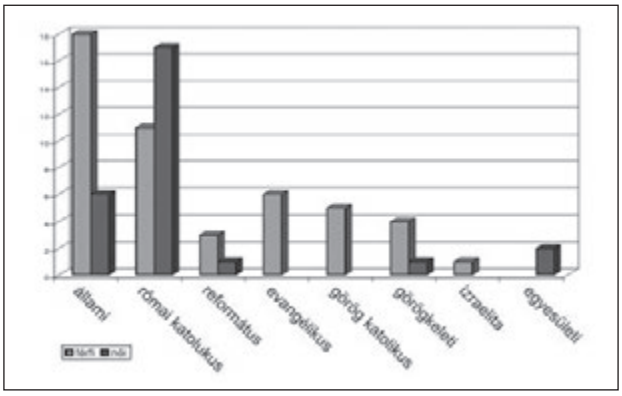

1. ábra: Tanítóképzők fenntartók szerint 1900-ban a miniszteri jelentés alapján[10]

Az 1. ábrán szereplő diagramból látható, hogy a tanítóképzés túlnyomó részt egyházi fenntartásban valósult meg Magyarországon. Református tanítóképzés 4 helyen volt, ebből egy intézményben folyt nők oktatása. Nagykőrösön jött létre 1839-ben az első református tanítóképző magyar tannyelven, ekkor még nőket nem oktattak. Az első világháborúig folyamatosan emelkedett a hallgatói létszám, mind a demográfiai okoknak, mind a gazdasági-társadalmi fejlődésnek köszönhetően. Míg 1900-ban nem

[8] Uo., 291.
[9] *Magyar Statisztikai Közlemények, az 1900. évi népszámlálás* (Budapest, 1902) adatai alapján.
[10] Neszt Judit, *A középfokú elemi iskolai tanítóképzők intézményrendszerének kiépülése és változásai 1828-tól 1945-ig* (PhD értekezés kézirata, Debrecen, 2014), 90. Az adatok forrása: *Magyarország közoktatásügye az 1900. évben.* Külön lenyomat. „*A m.kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentése és statisztikai évkönyv*" című a m. kir. ministerelnök által az 1897.évi XXXV.t.-cz. 5.§-a értelmében az országgyűlés elé terjesztett műből.Budapest, 1901, 57.

érte el a 12000-ret, addig 1914-re 16958-ra növekedett a felsőoktatásban résztvevők száma.[11] Jelentős, nem felekezeti egyetemi központok ebben az időszakban a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem és a Királyi József Műegyetem, valamint a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem. Emellett a jogi akadémiák képviseltették még magukat a területen. Az alábbi térképes megjelenítés nem csak a földrajzi megoszlást, de az intézmények méretét is jól jelzi.

2. ábra: A magyar felsőoktatás 1900-tól 1945-ig
(Forrás: Jancsó Tamás, *A Magyar Királyság felsőoktatási intézményhálózata 1910-ben.)*

Ez a térkép segítséget nyújt a határon túli református felsőoktatás vizsgálatakor is. Jellemzően azokon a településeken újul meg a magyar nyelvű oktatás, ahol volt előzmény, amire építkezhettek. Hat református felsőoktatási intézmény (Budapest, Debrecen, Nagyenyed, Pápa, Sárospatak, Kolozsvár) biztosította a lelkészutánpótlást és zömében a tanítóképzést. A 2. világháború végére, 1945-re 5 református intézmény maradt, összesen 27 felekezeti felsőoktatási intézmény között. Az 1948-as XXXIII. törvény értelmében ezek az intézmények államosítás alá kerültek, csak a minimálisan szükséges lelkészképzés maradhatott.

Megújuló oktatás

A 40 éves szünetet követően 1991-től nyílt lehetőség újra nem állami felsőoktatási intézmények alapítására, valamint az egyházi ingatlanok visszaadására (1991. évi XXXII. törvény). Ennek következtében sorra alapították a felekezeti oktatási intézményeket, többségében a korábbi alapokra építkezve. 1998/99-ben már 28 fele-

[11] Jancsó Tamás, *A magyarországi felsőoktatási intézmények területi és hallgatói létszám alakulása – különös tekintettel az 1989 utáni időszakra* (Diplomamunka kézirata, ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest, 2010).

kezeti intézmény jött létre, melyek az összes felsőoktatási intézmény 31%-át tették ki. Ez jelentős növekedés, azonban csökkenés a 100 évvel korábbi adatokhoz képest. A létszámokat nézve már kevésbé volt ilyen jó az arány, az összes hallgató 5,5%-a tanult felekezeti intézményben.[12] Ez azonban a minőségi oktatás záloga is egyben, hiszen nem a tömegképzés felé indultak el, az oktatói-hallgatói arány ideális. A 28 intézményből 4 volt református: a Károli Gáspár Református Egyetem (1993-tól), a Pápai Református Teológiai Akadémia (1998-tól), a Debreceni Református Teológiai Akadémia (1950-től ebben a formában) és a Sárospataki Református Teológiai Akadémia (1991-től).

A 2016/17-es év oktatási adatainak elemzése

A 2016/17-es tanév felsőoktatási és felsőfokú szakképzési hallgatói adatainak vizsgálata során megállapítható, hogy a felekezeti intézmények minden képzéstípusban képviseltették magukat. Ha megnézzük az intézmények akkori kínálati palettáját, az tapasztalható, hogy elsősorban hitéleti képzések, lelkészutánpótlás, valamint a nagy hagyományokra tekintő tanítóképzés jelenik meg.

A 2016/17-es adatokat vizsgálva növekedést tapasztalhatunk, már 8%-ot tesz ki az egyházi fenntartású felsőoktatási intézményben tanulók aránya.

3. ábra: Felsőoktatásban hallgatói létszámok megoszlása fenntartó szerint 2016/17 (saját diagram OH statisztika alapján)

4. ábra: Felsőoktatási intézmények száma fenntartó szerint 2016/17 (saját diagram OH statisztika alapján)

[12] Pusztai Gabriella, T. Molnár Viktória és Torkos Katalin, „Felekezeti felsőoktatás Észak-Kelet Magyarországon (a harmadfokú oktatás kiterjedésének oktatói percepciója)", *Educatio* (2000/3): 611–620, 611.

Az intézmények aránya szintén növekedett, 34% a felekezeti intézmények aránya az összes felsőoktatási intézményből. Az intézmények összevonásából adódóan összességében azonban csökkent a számuk 22-re. Hiszen míg 1998/99-ben 89 felsőoktatási intézmény volt, a 2016–17-es tanévben már csak 65. A hallgatók száma 1998/99-ben 279 397 fő, 2016/17-ben 287 018 fő, a növekedés nem jelentős.[13]

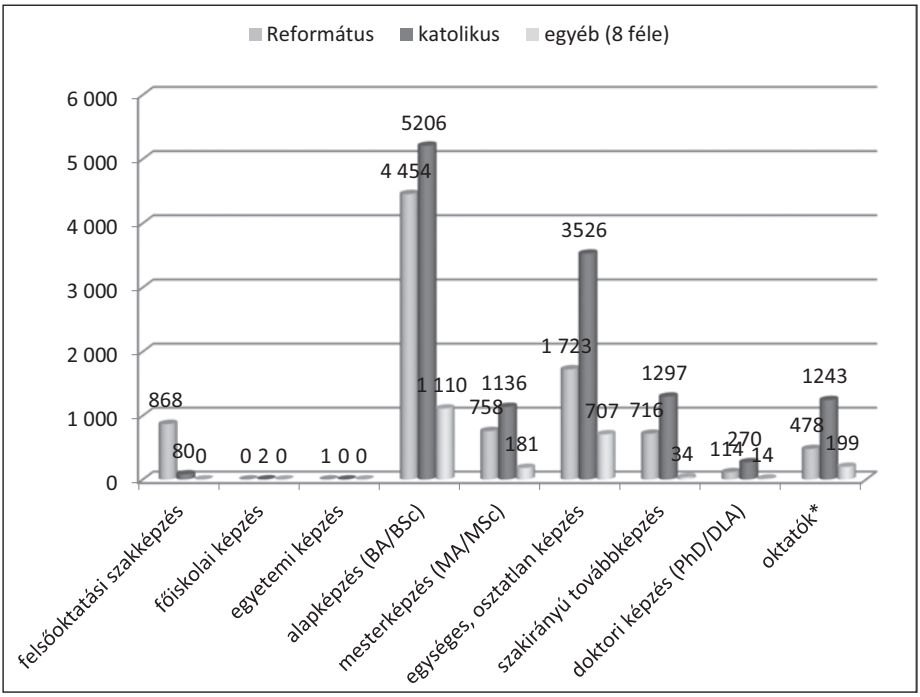

5. ábra: Református felsőoktatási intézményi hallgatói és oktatói létszámadatok 2016/17 ősz (fő) (saját diagram OH statisztika alapján)

A felekezeti felsőoktatási intézmények hallgatói/oktatói aránya megfelelő, 11,5 hallgatóra jut 1 oktató. Ha a református intézményeket nézzük ez a szám 4,3, tehát kiváló, minőségi oktatást feltételez. Az állami intézményekben 14,5 hallgatóra esik egy oktató. Már ez az egy adat is feltételezi, hogy az egyházi oktatás ideálisabb feltételek között valósult meg. Ha a képzéstípusok szerint vizsgáljuk az adatokat, megállapíthatjuk, hogy magasan a legnagyobb létszám alapképzésben jelenik meg, ezt követi az osztatlan képzés, majd hasonló számokkal a mester és a szakirányú továbbképzés, a többi csak kis minimális létszámot érint. Ez egyébként más felsőoktatási intézményben is hasonlóképpen tapasztalható.

Érdekes megállapítani, hogy míg a katolikusok aránya Magyarországon 54%, a reformátusoké 11,5% (2011-es népszámlálási adat), addig az egyházi fenntartású intézmények hallgatóinak létszámarányában sokkal kisebb a különbség: a katolikus

[13] Az adatok a KSH Felsőfokú oktatás (1990–) adatbázisából és az Oktatási Hivatal 2016. októberi statisztikáiból származnak, saját diagramok.

intézményekben 52%, a reformátusban 39%. A református hallgatók felülreprezentáltak, érdemes lenne megvizsgálni, hogy milyen arányban vannak jelen felekezeti hovatartozás szerint.

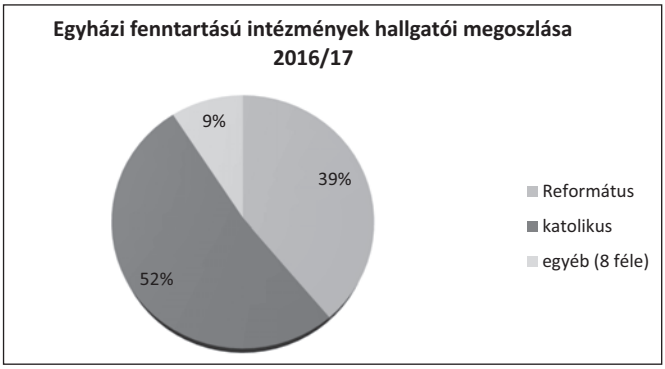

6. ábra: Kérdőív diagram egyházi fenntartású intézmények hallgatói megoszlása 2016/17 (saját diagram OH statisztika alapján)

A hazai református felsőoktatási intézmények

A hallgatói, felvételi adatokat megtekintve megállapítható, hogy 2017-ben négy református felsőoktatási intézmény található Magyarországon. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem, a Pápai Református Teológiai Akadémia és a Sárospataki Református Teológiai Akadémia.

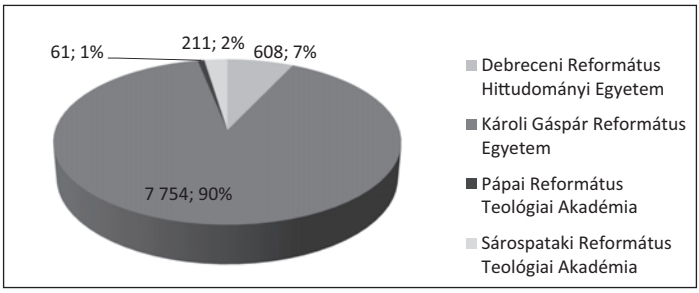

7. ábra: Református felsőoktatási intézmények hallgatói számainak aránya 2016/17 2. félév

A 2016-ban működő 4 református felsőoktatási intézmény hallgatóinak számát vizsgálva megállapítható, hogy a Károli Gáspár Református Egyetemre jár a református felsőoktatásban lévő hallgatók 90%-a. Egyrészt a budapesti központ, másrészt a képzési sokszínűség (hittudományi és tanítóképzés mellett jogi, bölcsészkarral is rendelkezik) ad erre magyarázatot. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem a legnagyobb múltú, folyamatosan fennálló intézmény, amelynek hagyományai meghatározók, hitéleti képzései mellett tanítóképzésben vesz részt. Pápa és Sárospatak pedig nagymúltú regionális teológiai központok.

Továbbélő hagyományok a református felsőoktatásban

Az egyetemek elérhető levéltári adatait megtekintve keressük nyomait a református oktatás hagyományelemeinek, melyek már korábbi kutatások során összegyűjtésre kerültek. Ezek pedig:

hittan, egyházi ének oktatása,
reggeli áhítatok,
szigorú erkölcsi nevelés,
közös istentiszteletek ünnepeken,
jellegzetes öltözék, egyenruha,
az iskolai ünnepek sajátosságai (ballagás, szalagtűző, szerenád),
az egyedi elnevezések (általában latin, pl. legáció, szupplikálás),
a kórus,
a sedes (az iskolaszék),
az önképző-körök,
a köszönési módok,
a cserkészet,
a diákok lapjai (pl. Értesítő, évkönyvek),
a különböző versenyek.

A hagyományok megjelenésének módjait vizsgáljuk régen és napjainkban. Mind a négy református felsőoktatási intézmény nagy múltú, és fontosnak tartja a hagyományok fennmaradását a korabeli évkönyvek és diáklapok tanúsága szerint. E tanulmány keretei között nincs mód az összes kollégium és felsőoktatási intézmény hagyományainak bemutatására, bővebben így a debreceni kerül bemutatásra, a többi csak néhány gondolatban.

A Károli Gáspár Református Egyetem kezdeteit keresve a Nagykőrösi „Magasb fokú" tanintézetig jutunk. Ennek 1632-es jegyzőkönyve rámutat néhány hagyományra. Bemutatja a szigorú erkölcsi nevelést, a kötelező istentiszteleteken való részvételt, az imádságokat, az esti közös precest.[14]Megtudjuk, hogy egyenruhát viseltek a bentlakók, togát. Ekkor még tiltott volt a magyar nyelv használata, de épp a reformáció egyik újítása volt az anyanyelven való hitátadás, tanítás.

A sárospataki protestáns oktatás kezdetei az 1531-es évre tehetők, a középkori plébániai iskolából fejlődött tovább. Itt tanított a nagyhírű pedagógus, Comenius 1650-től 1654-ig, aki valójában tanulmányi felügyelő volt, pedagógiai műveket írt, és csak néhány előadást tartott, valamint a színjátszó kört egyengette mint a tanítás egyik színterét. Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye azért hívatta Sárospatakra, hogy igazgassa, fejlessze az oktatást, és a reformáció tanait adja át a leendő egyházi és világi vezetőknek.[15] A gimnázium csak 1851-ben válik

[14] Warga János, szerk.,*Tudosítvány a Nagy-Kőrösi helv. hitv. evang. főgymnasiumról* (Nagykőrös: Református főgimnázium, 1854), 3–4.

[15] „Comenius ténylegesen nem tanított. Tartott hat nyilvános előadást, elkészítette az említett nagyhatású tankönyveket, megírt néhány kisebb pedagógiai művet. Valójában tanulmányi felügyelő (paedagogarcha) volt, mely tisztre Lorántffy Zsuzsanna özvegy fejedelemasszony meghívta. »Nem akarunk téged a poros iskola terhes munkáira elhívni, hanem azt óhajtjuk, hogy a te igazgatásod alatt a mi tudós férfijaink, ennek a mi iskolánknak jelenlegi és jövendő elöljárói, a rektorok és tanítók abban az óhajtott reformációban minél

külön az akadémiától, ekkorra már felnőtt tanárok tanítottak középfokon (korábban ez nem volt jellemző, fölsőbb évesek tanították a kisebbeket). A diákönkormányzat szerepe hangsúlyos volt, ahogy az a református oktatási intézmények többségében szokás volt.[16] Az coetus („diáktársadalom") által választott iskolaszék (sedes) tagjai határoztak a különféle diákokat érintő ügyekben (fegyelmezés, jutalmazás, élelmezés, iskolai költségek).

A pápai kollégium létrehozása és működése mostohább körülmények között valósult meg, mint a debreceni, vagy a sárospataki kollégiumé. A dunántúli részeken jóval kisebb volt mindig – még napjainkban is – a reformátusok száma, ezért az érdekérvényesítés is gyengébb volt. A reformáció Thurzó Elek földesúr támogatásával már 1527-ben megjelent Pápán, és 1535-re már evangélikus lett szinte az egész város és a templom is.[17] Kövy Zsolt mutatta be 2000-ben egy konferencián a pápai kollégium szellemiségét. Szerinte „a híres skóla mindenkori alapvető célkitűzése volt a vallásos nevelés s a tudatos jellemformálás".[18] Az iskola falai között köztársaságot, összetartó közösséget építettek, s az iskolatörvényeket átszőtte az evangéliumi lelkület, az egyenlő esély, valamint a Krisztus mértéke szerinti szabadság elve. Kövy véleménye szerint egymás mellett, egyenlő esélyekkel tanulhatott köznemes és mezítlábas diák. Ebben nagy hasonlóság mutatkozik a debreceni kollégiummal.

A Debreceni Református Kollégium hagyományai

A Debreceni Kollégium 1538-ban jött létre (ekkor még nem református), az itt tanító Méliusz Juhász Péternek köszönhető a Magyar Református Egyház megszervezése (1567 Debreceni Zsinat). Az iskolák szervezése a reformáció egyik fő gondolata volt, Kálvin szavaival: „kollégiumot kell emelni, hogy taníthassuk és előkészíthessük a gyermekeket lelkészeknek és világi vezetőknek".[19] Ennek szellemében indult meg a lelkészképzés és a tanítóképzés nagyhírű nyugati egyetemeket megjárt tanárok bevonásával. Mindamellett, hogy számos jelentős képviselője került ki innen a magyar művelődéstörténetnek, a szegényeknek nyújtott ösztöndíj miatt a „szegények iskolájának" is hívták. A korábban összefoglalt hányattatásokat követően a Debreceni Református Hittudományi Egyetem ezen a néven és ebben a formában 1993 óta működik. (A tanítóképzés 1855-ben vált külön a teológiától.)

előbbre haladjanak«." Dénes Dienes, *History of the Reformed Church College in Sárospatak* (Sárospatak: Hernád, 2013), 38.

[16] „A kollégium belső irányításában és működtetésében még korszakunkban is nagy szerepe volt a diákönkormányzatnak. A hagyományos protestáns intézmények szervezeti felépítését követő rendszer alapszervezete továbbra is a coetus volt, amelybe az akadémiai tagozat subscribált, azaz az iskolatörvényekre felesküdött deákjai tartoztak. A coetus tagjai közül választották a diáktanítókat (praeceptorokat) és az esküdt deákok testületének tizenkét tagját. A tizenkét primarius, azaz elsőrendű diák alkotta az iskolaszéket (primaria sedes), amely a professzorok jelenlétében a senior elnökletével havonta, majd 1813-tól hetente ülésezve döntött első fokon igazgatási, fegyelmezési, jutalmazási kérdésekben." Uo., 118.

[17] Köblös József, szerk., *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861*, A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai: Forrásközlések 9 (Pápa, 2006), 19–28.

[18] Kövy Zsolt, „A Pápai Református Kollégium szellemisége", in Dr. Zsengellér József, szerk., *Egyház és társadalom*: *Ünnepi kötet Kövy Zsolt 80. születésnapja alkalmából* (Pápa: Pápai Református Teológiai Akadémia, 2006), 111.

[19] Barcza József (szerk.), *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 15.

A Debreceni Református Kollégium hagyományait sorra vettük az adatközlőkkel, ezek többségében megtalálhatók a többi nagy múltú iskolában is (pl. Sárospatak, Baár-Madas). A beszámolókban rendre előkerül az a többlet, melyet a Kollégium adott. Célom ennek azonosítása. Egyik beszámoló szerint: „A kollégiumi lét sajátos szubkultúrát alakított ki saját nyelvvel, saját szabályzattal, saját hierarchiával. A Kollégium egyfajta állam volt az államban, egy falakkal védett külön világ, amelyben a közösség és az egyén élete szinte teljesen elzártan fejlődött. Ez a helyzet ugyan megfosztotta a diákságot bizonyos kamaszos élvezetektől, de legalábbis nagyban korlátozta azokat (házibuli, diszkó, társkeresés… stb.), ugyanakkor meg is védte az olyan külső negatív hatásoktól, mint például a drog vagy éppen az alkoholizmus."[20]

Egy öregdiák[21] megfogalmazásában: „Úgy gondolom, hogy a szombat esti oratóriumok, áhitatok, préceszek – (Oratórium), ahogy másképp nevezték –, az ezeken való kötelező részvétel, volt egy hangulata, ami hiányzik. Az, hogy ott együtt voltunk, hogy védettek voltunk. A kollégium négyszöge Debrecen város közepén, mi a szocializmusnak nevezett emberi kísérlet alatt jártunk oda, és az volt bennünk, hogy ott abban a négyszögben nagyobb a szólásszabadság, mint odakint. Olyan szólásszabadság volt, mint otthon. Mi tulajdonképpen demokráciában éltünk. Ugyanakkor tudtuk, hogy a Városban (és most is így mondom, hogy a Városban) ez nem így volt… Az épülettel szemben volt a Vörös Csillag Pártház, a debreceni pártbizottság. A szobánkat besugározta a Vörös Csillag vöröses fénye."

Ezek a beszámolók, a régi évkönyvek segítenek abban, hogy sorra vegyük a hagyományokat és beazonosíthatóvá váljon az általuk létrejött református többlet.

Hitoktatás, erkölcsi nevelés, reggeli áhítatok

A hitoktatásnak, a bibliaismeret fontosságának elsőrendűnek kellett lennie az egyházi oktatásban, különösen, hogy innen várhatták a lelkészutánpótlást. Már az 1791-ben megjelent Tanrendben is előírták (latinul), hogy a tanító legfőbb gondja a tanulók Isten félelmére és derék erkölcsökre nevelése legyen, emellett megfogalmazásra került, hogy a katekézist minden osztályban, az életkort figyelembe véve szükséges oktatni.[22] A szigorú erkölcsi nevelés mindehhez hozzátartozott. A kollégium rendje, a szinte kötelező bentlakás segítette ennek megvalósulását. A beszámolókból megtudtuk, hogy még napjainkig is tartanak napkezdő és záró közös imádságot. Tanítás előtt kezdődött a félórás reggeli áhitat, melyre elsősorban a lelkésznövendékek jártak rendszeresen. Ez a kezdetektől napjainkig fennálló szokás. Az 1791-es tanrend is kimondja, hogy a tanítást kezdjék mindig énekkel és imádsággal, és azzal is zárják le.

[20] *475 éves a Debreceni Református Kollégium Szorosan össze vagyunk kötve egy különleges anyaggal interjú Nagy Jánossal;* hozzáférés: 2022. 02. 05:
https://negyhetvenot.blog.hu/2013/07/24/szorosan_ossze_vagyunk_kotve_egy_kulonleges_anyaggal

[21] Csete György Örs (1980-84 között élt a kollégiumban, 1984-ben érettségizett) A Debreceni Református Kollégium Baráti Körének (2002-ben alakult közhasznú egyesületként; célja a Debreceni Református Kollégium hagyományainak ápolása, diáktalálkozók szervezésében vesz részt) alelnöke. Az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő (EMET) korábbi főigazgatója.

[22] *Tanrend*, Debreceni Református Kollégium 1791, in G. Szabó Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában"* (Debrecen: Kinizsi Nyomda, 1996), 336.

A nem reformátusok és a világi képzésen résztvevők számára nem volt minden korban kötelező. A szombat esti oratóriumok, préceszek is nagyban hozzájárultak a kollégium hangulatához, alapélményéhez. Az ünnepekre dicséreteket tanultak, fontos volt a zsoltárok ismerete is. Napjainkban a tanrend része a zsoltárénekés.

Szupplikáció

A kollégiumok szokásainak egy része a szűkös költségvetéshez kapcsolódott. Ilyen volt a szupplikáció, részben a legáció, valamint a temetéseken vállalt éneklések is. Tanév kezdetekor, ősszel kimentek adománygyűjtő körutakra több községbe, élelmet gyűjtöttek a vidékiektől a kollégium számára. Ez a szokás a kezdetektől fennállt, részét képezte egy közös igehirdetés, melyet a kollégium egy oktatója tartott, és valamilyen műsor. Másnap pedig házról házra mentek adományokat gyűjteni, elsősorban természetbeni adományokat. „Nagyon emlékezetes számomra a novemberi szupplikáció. Az Okány, Zsadány környéki falvakat jártuk be gyűjtési céllal a presbiterek segítségével. Minden este a templomban igehirdetés után egy kis műsorral kedveskedtünk, szavalatokkal és karénekkel az ott lakóknak. Szállásunk a presbitérium tagjainál volt, akik nagy szeretettel és finom ételekkel vártak bennünket, mi meg általában a kollégium életéről meséltünk nekik. Az összegyűjtött élelmet a parókiára vittük, onnan került a Kollégiumba."[23] Szupplikációnak[24] nevezték ezen alkalmakat. Enélkül nem lett volna elegendő étel a tanintézetben a kollégisták számára.[25]1945-öt követően nem tudtak volna működni az intézmények, ha nem újítják meg ezt az évszázados hagyományt. A Sárospataki Református Kollégium 1945–51 közötti szupplikálásairól Bilkay Ruth és Laczkó Gabriella egy teljes kötetben emlékezett meg.[26]

Legáció

A legáció[27] is régi hagyomány volt a teológus diákok körében, a XVI. századra tehető a keletkezése, a XVII. századra elterjedt a magyar református és unitárius egyházak intézményeiben. Lényege, fő küldetése az volt, hogy a felsőbb évesek kimehettek gyülekezetekhez, általában nagyobb ünnepek alkalmával és megtarthatták az igehirdetést, többségében az ünnep másodnapján, vagy délután. „az ünnepi legációkra járás eredeti célja, soha nem lehetett, és nem is lehet más, mint hogy lelkészi hivatalra készülő ifjaink egy részről magukat a templomi szónoklatban gyakorolhassák, más részről, hogy mint ilyenek, maguk föntartására, némi anyagi segélyt nyerjenek".[28]

---

[23] Csiha András, Dr. Győri L. János, Nagy László, Dr. Molnár István és Virágh Lászlóné, szerk., *Menedék: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1950–1958 között végzett diákok visszaemlékezései*, 2. kiadás (Debrecen: Debreceni Református Kollégium Baráti Köre, 2013), 67.
[24] Latin *supplicatio*: kérés, könyörgés.
[25] Csiha és mások, *Menedék*…, 32, 16. Például Nagykálló, Nagysemjén, Kisléta, Nyírgyulaj, Szatmárörökitó, Rápolt, Porcsalma községekben Dr. Berkessy Sándor valamint Dr. Kósa Géza leírása alapján.
[26] Bilkay Ruth és Laczkó Gabriella, *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban 1945–1951*, Acta Patakina 10 (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2002).
[27] Latin *legatio*: követség, kiküldetés. Zoványi 1977. 1681. *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1872. 11. 09. (45. sz.), 1422. „Ugyancsak a tanulók anyagi helyzetének javítására szolgálnak még: „… 4) a legáció és szupplikáció, az akadémiai jótóteményes ifjak közül, kiknek száma körülbeiől 23 volt, legációba bocsájtattak karácsonkor 187-en, húsvétkor 188-an, pünkösdkor 188-an, szünidei segélykérésre 21-en".
[28] *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1872. 05. 25. (21. sz.), 656.

Általában a legátust meghívták ebédre, s többségében némi fizetség is járt érte. Az idősebbek válogathattak a legátust igénylő gyülekezetekből, a fiatalabbaknak a kisebb falvak jutottak.[29]

Kántus

A kántust, azaz kórust elsők között szükséges említeni, hiszen mindig kiemelkedő szerepet játszott a hagyományok között a kórus szervezése, az egyházi énekek éneklése. A Debreceni Református Kollégium Kántusát (a Kollégiumi Kántus, kórus) 1739-ben alapította a Debreceni Református Kollégium matematikaprofesszora, Maróthi György. Már korábban is létezett szervezett egyházzenei éneklés a kollégiumban, és általában egy kvartett (4 fő) állt rendelkezésre a református temetések alkalmára. Mai szemmel már nem szokványos, de századokon át elfogadott szokás volt, hogy a diákok énekeltek a temetéseken, s ezért díjazás járt számukra. A debreceni növendékek számára ez kötelesség volt, mely egyben biztosította a megélhetés egy részét. Az 1882-es értesítőből megtudhatjuk, hogy volt, aki nagyobb ünnepek alkalmával nem ment haza, hogy biztosítva legyen ezen időszakokban is a temetésnél az ének, ha szükségeltetik.

Ez bővült ki ekkor kb. 30 fős kórussá. A kórus tagjai mindig a kollégium iskoláinak diákjai és intézményeinek képviselői voltak. Maróthi célja az istentiszteleteken a többszólamú zsoltáréneklés volt. Ezzel összefüggésben Maróthi György zsoltárkiadást is megjelentetett (1740-ben). A kántus hagyománya több évszázadon át fenn tudott maradni, a XIX. század végén már főállású karnagy is volt az élén (Mácsai Pál egyházzenetanár az első). A hagyományok ápolásában nagy szerep jutott a kórusnak, egyfelől a zsoltáréneklés, az egyházzene továbbvitele volt fő feladatuk, másfelől az ünnepségek hangulatát emelték. Csokonai Vitéz Mihály (volt kollégiumi diák és tanár) megzenésített verseit is énekelték, ezzel állítva emléket a költőnek. Fontos sarokpont volt, amikor Szigethy Gyula vette át a vezetést (1930 körül), mivel ekkoriban kapcsolódtak a Kodály és tanítványai által kiépített amatőr kórusmozgalomhoz.

Az 1952-es államosítást követően sem szűnt meg a kántus. Másik érdekesség, hogy egészen 1954-ig fiúkar volt és csak ezt követően vált vegyes karrá. Egy személyes emlék alapján: „A kollégiumi Kántus az 50-es évek elején vegyes karrá alakult, a gimnázium leány tanulói alkották a női szólamokat. S mivel a teológusok száma is csökkent, a gimnazista fiúkat is szervezni kezdték a Kántusba… Engem a tenor 2-be, vagyis a 'ciberébe' osztott be. Ott is maradtam végig. (A cibere a lekvár főzésekor az az átmeneti állapot, amikor az anyag már nem híg, de még nem is igazán sűrű. – Így az énekhangban már nem tenor, de még nem is bariton…) Jó közösségformáló együttlétek voltak a kántusgyakorlók, kedves élményt jelentettek a fellépések és a gyülekezeti kiszállások."[30]

1967-től a református egyházzene meghatározó képviselője, Berkesi Sándor (Kossuth-díjas karnagy, főiskolai docens) vezeti a Kántust a mai napig (2019 elején Arany Jánossal párban). Létszáma jelenleg 25-40 fő. Hagyományosan alapítványi támo-

[29] Csiha és mások, *Menedék*…, 16, 322. Dr. Bárdos László leírása alapján.
[30] Csiha és mások, *Menedék*…, 307.

gatásból tartják fenn. Magas szakmaiságuknak köszönhetően 27 országba sikerült eljutniuk.[31]

1980–1984 között ide tanult kollégista[32] emlékei alapján a kórus többet adott a közös éneklés élményénél, ugyanis a Kántus kiszállásokkor falvakban gyülekezetek tagjainál laktak, szétosztva kettesével, magánházaknál. Többen így jutottak el az ország egyes részeire, itt tapasztalták meg a vidéki vendéglátást, kötöttek barátságokat. A fentiek egészen kitágítják a kórus jellem- és csapatformáló hatását.

Fikaavatás

Gyakori szokás kollégiumokban az újak beavatása. A Debreceni Református Kollégium lakói is beszámoltak erről. Az öregdiákok emlékeiből készült blogon például olvashatunk erről is egy interjú keretében: „Sosem felejtem el például azt az reggelt, amikor a fikaavatást követően felébredtünk, s rádöbbentünk, hogy a Kollégium teljes jogú polgáraivá váltunk: nem kellett magázva gazsulálni a felsősöknek, nem kellett hordani a fikajelvényt, nem voltunk kiszolgáltatva senkinek, és szabaddá váltunk. Kis túlzással olyan érzés volt, mint amikor az ókorban a korábban megtűrt provinciai barbárok megkapták a római polgárjogot."[33]

A DRK Baráti Körének alelnökével folytatott beszélgetésből megtudjuk, hogy előfordult, hogy a szokások menet közben megváltoztak:

> A fikaavatás, amikor az elsősöket a negyedikesek felavatják diáknak. Ez egy beavató rítus, amely a közösségekben megszokott volt. Az én évfolyamom behozott ebbe egy új elemet, amikor mi negyedikesek voltunk (Szécsy Péter 4. b és én 4. a). A fikaavatás addig annyi volt, hogy bizonyos dolgokat teljesíteni kellett az elsősöknek, köszönni kellett a nagyoknak, ki kellett takarítani a szobájukat (zoknimosás, csapmosás – mi így mondtuk), ilyen 'hülyeségek' voltak ezek leginkább. Fikaavatáskor ki voltunk terelve az udvarra este, és a lánykollégium ablaka alá voltunk állítva, és azt kellett mondanunk kórusban üvöltve: Kezit csókolom a kisasszonyoknak! Mi vezettük be, hogy a Himnuszt és a Szózatot (az egészet) meg kellett tanulni az elsősöknek, és ezt ki is kérdeztük. Ennek legalább volt értelme. Voltak olyanok, akik traumaként élték meg a fikázást, fikaavatást. A katonaság nem volt keményebb, mint fikának lenni a kollégiumban, súrolni a követ a folyosón, takarítani. Engem ez megedzett, kemény pesti kölyökként. 1984-ben volt először Himnusz és Szózat-szavalás a fikaavatás részeként.[34]

[31] A Debreceni Református Kántus bemutatkozása alapján: http://kantus.hu/index.php?page=history.php – hozzáférés: 2022. 02. 05.
[32] Csete György Örs (1980–84 között élt a kollégiumban, 1984-ben érettségizett).
[33] 475 éves a Debreceni Református Kollégium *Szorosan össze vagyunk kötve egy különleges anyaggal* interjú Nagy Jánossal – hozzáférés: 2022. 02. 05: https://negyhetvenot.blog.hu/2013/07/24/szorosan_ossze_vagyunk_kotve_egy_kulonleges_anyaggal
[34] Csete György Örs adatközlő.

Egy még a kollégiumban lakó ifjú[35] személyes leírásából tudom, hogy még ma is működik a 'fikáztatás, fikaavatás' szokása. Emellett különös figyelmet fordítanak rá, hogy néhány nagy hagyományt fenntartsanak, esetleg megújítsanak (pl. az elhalt önképzőköröket újraindították).

Önképzőkörök

Az önképzőkörök szinte mindig jelen voltak a kollégiumok életében. Jellemzően alulról szerveződő, a diákok által érdekesnek, fontosnak tartott területeken működött. A szabad idejükben közösen igyekeztek fejlődni egy-egy területen: színjátszás, vers, novella vagy egyéb irodalmi szöveg írása, hangszertanulás, zene, éneklés, torna vagy egyéb. Az évkönyvek alapján minden időszakban fontos volt ez, mivel részletesen megemlékeztek róla (hányan, milyen területeken vettek részt, milyen díjakat adtak át, miből gazdálkodtak).

A debreceni tanítóképezde önképző köre az 1871/2-dik iskolai évben alakult. Céljai:
módszertani kérdések fejtegetése,
a képezdei tanfolyam alatt szerzett s a tanítói foglalkozás körében nélkülözhetetlen ismereteket tárgyazó dolgozatok készítése és bírálása,
egyes feladott kérdések feletti szabad eszmecsere
és szavalatok által az önképzésre alkalmat szolgáltatni.[36]

Saját diáklapja is van „Haladjunk" címmel, melyet a kör ad ki. A lap tartalmazza az ifjúság életében felmerült nevezetesebb eseményeket, valamint az önképzőkör legjobb dolgozatait. Az önképzőkör az 1873–74-es tanévben alapított egy könyvtárat is, ezzel könnyítve a diákok tanulmányait. Ekkor 390 darab könyvből állt, nagyobb részt neveléstani és módszertani munkák.

Az Ifjúsági önképzőkör 1912-13-mas tanévben is működött az értesítő szerint, tankönyvek használatba adásával segélyezte tagjait. Saját gyűjtésből tankönyveket vásárolt, melyet aztán az önképzőkör tagjai használhattak. Ezentúl is rendelkezett egy kisebb könyvtárral és 1806 korona készpénzzel, melyből segítette tagjait és rendezvényeket szervezett. „A gyűlések műsora valamely magyar irodalmi vagy történeti személy vagy tárgy köré csoportosult (Csokonai, Vörösmarty, Rákóczy és a kuruc-világ stb.), melynek keretében a kör tagjai felolvasásokat tartottak, szavaltak; volt zeneszám, ének, színdarab, s mint tanítójelöltek neveléstani kérdések, minta-tanítások kidolgozásában gyakorolták magukat. Ügyes műsorokat festettek, rajzoltak."[37]

Majd minden intézményben találni hasonló szerveződéseket, mellyel igyekeznek megkönnyíteni a könyvek beszerzését, valamint a hasznos időtöltésre, tanulásra is alkalmat nyújtanak. Nem szabad elfelejteni, hogy ezek a diákok minden idejüket az internátusban töltötték, fontos volt a szabadidő megszervezése mindamellett, hogy teljes napjuk szigorú időbeosztással telt. Ekkoriban még nem álltak rendelkezésre nagy könyvtárak, ezt a problémát próbálták ezzel is orvosolni. Több volt diák, tanár hagyta könyvtárát a kollégiumra, ez is arra vezethető vissza, hogy megtapasztalták ennek a hiányát és szükségességét.

[35] Dobos Bálint kollégiumi diák DRKG.
[36] Joó István szerk., *Értesítő a reformátusok Debreczeni Főiskolájában a Tanítóképezdéről és az elemi iskolákról az 1882/3. iskolai évről* (Debrecen: Debreczen város könyvnyomdája, 1883), 21.
[37] *Értesítő* 1912–13, 87.

1942-ből a Csokonai önképzőkörről találtam emléket: „Az önképzőkör egyes szakosztályai (irodalom-művészeti, pedagógiai, természettudományi, történelmi, táj- és népkutató) nem tartottak külön üléseket, hanem az együttesen megtartott önképzőköri üléseken képviseltették magukat egy-két műsorszámmal." által önképzőkörünk vezérgondolatát: az öntudatos református magyarságra való törekvést és a helyesen értelmezett népiség eszméjét igyekeztünk szolgálni.[38]

Az emlékezések alapján az 1980-as években csak kisebb próbálkozások, eseti összejövetelek voltak, rendszeres, szervezett önképzőkör nem működött. Egy-egy öregdiák időnként visszatért és előadást tartott, hogy megmutassa, meddig lehet jutni volt kollégistaként. Például dr. Bay Zoltán Amerikában élő fizikus (aki lemérte a föld és a hold távolságát), vagy a Németországban élő Gárdonyi Zoltán protestáns egyházzenei zeneszerző, akinek műveit a kántus is énekelte.[39] Napjainkban is vannak diákok, akiknek fontos ezt a hagyományt őrizni, ennek eredménye a Csokonai Vitéz Mihály Önképzőkör, melynek már saját facebook-oldala is van, ahol eseményeiről számot adhat. A körnek szabályzata is van, melyet bárki megismerhet ezen az oldalon.

Szociális érzékenység

A szociális érzékenység, a segítő szándék megjelenése a reformátussághoz tartozó fogalmak. Az iskolai közösségi szolgálat (IKSZ) szervezésében jól látható ez, hiszen ki mutathatna jobban példát egy egyházi intézménynél.

Ösztöndíjak, segélyezések és adományok

A református oktatás egyik fontos hagyománya, hogy magánszemélyek (néha intézmények) adományoznak, alapítványokat hoznak létre az iskola növendékei számára. Az 1882/83-as tanévben több alapítvány, ösztöndíj nyújtott lehetőséget a szegényebb rétegnek az iskoláztatásra. Egyfelől a magánalapítványok, melyeket valamely módos polgár alapított, vagy életében, vagy végrendeletileg, megszabva a pályázók lehetséges körét, másfelől egy város, vagy társaság is tett ilyen felajánlást. Ebben az évben 12 alapítvány több mint 40 tanulót támogatott. Emellett voltak még zenedei alapítványok az ingyenes zeneoktatásért, egyéb vegyes alapítványok és segélyezések. A segélyezések a növendékek lakhatását és étkezését támogatták.[40]

A „Debreceni Református Egyház Tanítóképző Intézete, Gyakorló Iskolája és Internátusa" 1912–13-as Értesítőjének adatai szerint 139 fő tanult a tanítóképzőben 4 évfolyamon. A gyakorló iskolában 40 tanulóval folyt az oktatás. Az 1912/13-as tanévben 11 féle magánalapítvány volt, amiből ösztöndíjat adhattak. Egy alapítvány általában 1-3 fő részére nyújtott támogatást, és megszabta a kiválasztás alapját. Bár elsősorban a jobb módúak és a lelkészgyerekek számára volt lehetőség bejutni a tanítóképző intézetbe, ezek az ösztöndíjak kaputnyitottak néhány esélytelenebb tehetséges diák számára is.

[38] *A Debreceni Református Kollégium Tanítóképzőintézetének és Líceumának Évkönyve 1942-1943,* szerk. Török Tibor, 34.
[39] Csete Örs beszámolója alapján.
[40] *Értesítő* Debreceni Tanítóképző 1882/83, 23–29.

Egyenruha

Nagyon fontos, mai napig megjelenő hagyományelem az egyenruha, a jellegzetes viselet használata. Erre vonatkozóan a következő leírást találjuk egy 1917-es internátusi értesítőben:

> Ruha: A fényűzésre való hajlandóság elkerülése végett és az egyöntetűség szempontjából célszerűnek bizonyult az egyenruha hordása. Azért a tisztelt szülők kéretnek, hogy úgy iskolai, mint ünnepi használatra sötétkék ruhát készíttessenek gyermekeiknek. Egy sötétkék házi és egy sötétkék utcai szövetruha kötelező. A ruha a kor divatja szerint készüljön, de egyszerűen, cicoma nélkül. Kisebb leányoknak ajánlatos a matrózszabás. Minden növendéknek legyen egy egyszerű fehér batiszt ruhája ünnepélyes alkalmakra.[41]

A DRK Dóczy Gimnázium régi dokumentumai között találhatók képek az internátusi leányviseletekről, melyek megegyeznek az itt leírtakkal. A ruházat leírásánál nem hagyható ki az ünnepi alkalmakkor használt tóga (köpeny) és a „Gerundium", egy nagy bot, mely a kezdeti időszakokat eleveníti fel, amikor a deákok vállalták a tűzoltóknak való besegítést, ebben volt hasznos szerepe a gerundiumnak. Téli és nyári egyenkalapok is voltak.

Napjainkban a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Kollégiuma célja segíteni a felsőfokú oktatásban résztvevő távolabb lakó hallgatók tanulmányait, otthont biztosítani számukra, lehetőséget adni a művelődéshez, önképzéshez, testedzéshez, a hitélet gyakorlásához, s törekszik rá, hogy „a lehető legjobb körülményeket biztosítsa a tanuláshoz, a közösségi élethez, a keresztyén hitben és erkölcsben való növekedéshez."[42] Alapvetően követi a régi hagyományokat. Alapelvei:

a) egymás szeretetben való elviselésének gyakorlása,
b) az együttélés közösségteremtő erejének megtapasztalása,
c) nevelő, értelmiségalakító funkció erősítése,
d) esélyek növelése, illetve az esélyek fokozatos kiegyenlítése a DRHE valamennyi, kollégiumi elhelyezésre igényt tartó hallgatója számára,
e) gazdaságos működtetés megvalósítása.[43]

Fontos feladata a kollégiumi diákhagyományok ápolása, megőrzése, továbbá kapcsolatot fenntartani más felsőoktatási intézmények kollégiumaival. A közös ünnepek, egyházi alkalmak most is meghatározóak az intézmény életében. Különösen a hittudományi képzésben résztvevők számára. Az intézmény már szabályzatában is külön fejezetet hagy az önképzőkörökre, klubokra vonatkozóan, kifejezetten támogatja a diákok ilyen irányú tevékenységét, helyet, időt biztosít hozzá. Ezek a debre-

[41] *A Debreceni Református Felső Leányiskola és Leánygimnázium, internátus Értesítője az 1917-18-ik iskolai évről,* szerk. Koncz Aurélné (Debrecen: Tiszántúli Egyházkerület, 1918).
[42] *DRHE Kollégium szabályzata* SZMSZ 2017.5. o.
[43] *DRHE Kollégium szabályzata* SZMSZ 2017.5.o.

ceni diákhagyományok szerint hitéleti, tanulmányi, tudományos, kulturális, sportolási céllal jöhetnek létre.

Sokféle tanulmányi versenyen indulhatnak a hallgatók, és ezáltal kiderülhet, hogy ki miben tűnik ki. Itt már nem látni specifikus, csak erre a területre, a református érára jellemző versenyt. Tudományos diákköri munkára is van lehetőség, melynek keretein belül adott témakörben kutathat, elmélyülhet tanári támogatással a tehetséges hallgató. Lehetőség nyílik konferencia-részvételre, publikációra, kutatásokba való bekapcsolódásra, ösztöndíj pályázására, OTDK-n való részvételre. A házirendet még mindig a szigor és az erkölcs jellemzi, persze érezhető a vizsgált iratok között eltelt 100-140 év.

A diáklapok ma is része a hallgatók mindennapjainak. A nyomtatott forma már eltűnőben van, helyette megjelentek a blogok, facebook-oldalak, egyetemi honlap aloldalak. A DRHE diáklapja az Új Közlöny a facebookon olvasható magazin. Szerkesztői előre megadott, aktuális, népszerű témákban várják az 1-2 oldalas cikkeket, melyet jóváhagyást, szerkesztést követően helyeznek el az oldalon.[44] Mindemellett időszakosan nyomtatott formában is megjelenik az Új Közlöny. Az értesítők, évkönyvek mai napig éves gyakorisággal készülnek. Ezen a felületen kiváló példát találtam a zsoltárok mai modern megjelenésére. Évzáró kapcsán a helyi plázában flashmobot szerveztek, melynek során a diákok és a tanárok zsoltárt énekeltek a jelenlévők örömére. Az eseményt felvették és a Youtube-on megosztották. A modern média így kapcsolódhat össze a régi hagyományok megtartásával.

Ösztöndíjakra most is tudnak pályázni a szorgalmas, rászoruló hallgatók. Már nem magánalapítványok biztosítják az ösztöndíjakat, hanem különféle egyházi (Zsinati ösztöndíj), állami (szociális és lakhatási, köztársasági, demonstrátori ösztöndíj) és Európai Uniós pályázati rendszerek (Campus Mundi, Erasmus, CEEPUS). Figyelembe veszik a tanulmányi eredményeket, a szociális helyzetet, a lakóhely távolságát a kollégiumtól és pályázati típusonként egyéb információ is szükséges lehet még.

A mindennapi ruházatra vonatkozóan nincsenek konkrét és szigorú szabályok. A korabeli tóga/talár viselete visszaköszön a diplomaosztókon. A Debreceni Egyetem minden kara talárt visel diplomaosztón, karonként eltérő színű gallérral, és több kar használ fejfedőt (a DRHE nem). A talár nagyban megegyezik a korábban togának nevezett ruhadarabbal. Fekete palást nagy gallérral (karonként más színben), a kéznek kivágott résszel. A Hittudományi Egyetemen nem maradt fenn a kalap hagyománya. A régebbi képeken megfigyelhető hagyományos deák-kalap eltűnt, egy sokkal egyszerűbb fejfedő vette át a helyét több karon.

A reggeli áhitatok, közös istentiszteletek elengedhetetlen részét képezik mai napig a DRHE-s diákok mindennapjainak. Az áhitatokat napi váltásban tartják a diákok. Meghatározott menetrendje van, kb. 15 percet vesz igénybe, segíti a nap indítását. A igehirdetésre készülő vázlatot küld az egyetemi lelkésznek a napi bibliai témáról, zsoltárról, gondolatokról. Ez a szép szokás segíti, hogy élő maradjon a hagyomány, s a diákság megtanulva az áhitat tartásának menetét, továbbvigye azt. Minden reggel közös imádkozással, majd azt követő áhitattal kezdődik a DRHE kápolnájában. Esténként lehetőség van hetente több alkalommal részt venni a kollégiumban isten-

[44] https://www.facebook.com/ujkozlony/ ; tartalmi elvárások: http://diaksag.drhe.hu/2016/10/15/mit-szeretnetek-latni/ (hozzáférések: 2022. 02. 05).

tiszteleten, bibliaórán, dicsőítésen. A nagyobb ünnepek – évnyitó, évzáró a református Nagytemplomban – istentisztelettel egybekapcsolva kerülnek lebonyolításra. A csendesnapok, csendes hét, csendes hétvégék jelenlévő, ismétlődő, feltöltődést segítő, elvonulásra, befelé fordulásra lehetőséget adó alkalmak. Legutóbb 2018 februárjában Nagyváradon a Posticumban tartottak csendes hétvégét a hallgatóknak és oktatóknak, lelkipásztoroknak. Összességében megállapítható, hogy a Debreceni Református Hittudományi Egyetem erősen ragaszkodik hagyományaihoz, és a megújulás szellemében továbbviszi azokat.

Összegzés

A magyar református felsőoktatás vizsgálata során bizalommal állapíthatjuk meg, hogy növekedő, erősödő, virágzó oktatási intézményeket vehettünk számba. A hosszú elhallgattatás időszaka után, mint az elvetett mag, éledt újra a felekezeti oktatás a 90-es évektől. A több évszázados hagyományok nem merültek feledésbe, hanem megreformálódva, alkalmazkodva a kor igényeihez, megújulva folytatódtak. A régi intézmények, épületek újból megteltek növendékekkel, akik tovább tudják vinni a református hitet lelkészként, hitoktatóként, vagy tanítóként, de alkalmazkodva az igényekhez, széles skálán mozognak azok a területek, melyek oktatása folyik ezen intézményekben.

Kardos Katalin 2015-ös kutatása során vizsgálta a felekezeti szakkollégiumokat, és megállapítást nyert, hogy ezen intézmények hozzáadott értéke nagyobb, mint az állami intézményeké. Ezekben az intézményekben vállalt feladat szociálisan érzékeny embereket nevelni, bibliai értékeket továbbadni, a tehetséggondozást folytatni nem piaci alapon. Az ide bekerülő diákok nagy százaléka vidéki, nagycsaládos (viszont a diplomás szülők száma elég nagy), jobbára vallásos.

Azon területeken, melyek ma már nem Magyarország részei, különösen fontos feladatot karoltak fel, a magyar nyelv és ezzel együtt a magyarság ápolását. A magyarországi reformáció kezdetének az egyik legnagyobb újítása volt a magyar nyelvű igehirdetés bevezetése, a bibliafordítás, a nép számára közelebb hozva, érthetőbbé téve ezzel Istent. Ma emellett megjelent a magyarság megerősítése, megtartása, a kisebbségbe szorult magyarok támogatása, lehetőség biztosítása ösztöndíjakkal, az egyház, az állam, valamint a magyarországi egyetemek összefogása által.

A református felsőoktatás hagyományainak megújulását vizsgálva szembetűnő, hogy milyen nagy az ezekben az intézményekben végzetteknél az összetartás a későbbiekben is. Az itt töltött évek meghatározók, nemcsak tudást, diplomát, hanem szellemiséget is adnak. Még a világi szakokon végzetek is megújulva, hitben megerősödve hagyják el az alma matert, ez a megkérdezések során rendszeresen előkerül. Egy összetartó közösség részévé válnak, mely később is támogató közeg marad, társadalmi tőkévé válik. A hagyományok megőrzése az összes intézményben fontos, a fő hagyományelemek megjelennek és törekednek megtartására. A határon túli részeken, kisebb akadémiákon erősebben tapasztalhatók, és tudatosabban művelik.

Figyelemre méltó a diákság alulról jövő hagyományteremtő, fenntartó tevékenysége, mely már a modernizáció miatt online felületeken él és jelenik meg (csapatösszetartás, rendezvények szervezése, diáklapok, diákkörök). A reformáció folytonos megújulása itt válik megfoghatóvá.

ABSTRACT

Renewable traditions of Hungarian Reformed higher education

The subject of my doctoral research is the examination of the traditions and reorganization of the reformed church educationsince the regime change to the present day, with special regard to the Trans-Tisza region Church District. The history of culture in Hungary from 1990 up to now is decisive in the life of the churches in cultural and educational terms.

My main questions are:

Can Reformed Traditions be identified in Education?

Was it possible to bring the Calvinist values back to the life of the institutions that worked for more than 40 years in a totally different spirit?

What does the word 'Reformed' mean in the name of schools, is only the maintainer different, or can an additional inherent value be detected?

How long does it take to reform a school and become a „reformed" institution?

Within this framework, the examination of the role, size and education of the Calvinist ecclesiastical higher education is studied from the beginning to the turn of the century until the educational regulations of the 50s, and then I trace the renewal after the regime change. Finally, I look at cross-border Hungarian higher education relations.

The main parts of the presentation are:

The beginnings and evolution of Hungarian reformed church in higher education

The effect of the regulations of the 50s on church education

Institutional renewal following the regime change

Today's Reformed Higher Education in Numbers

An overview of cross-border Reformed higher education, especially in the case of trainings in Hungarian.

IRODALOMTUDOMÁNY

Anita Markó

Die „literarische Gruppe" als Netzwerk der kulturellen Tradition in der alten ungarischen Literatur

Einleitung

Die ungarische Literaturgeschichte weist mehrere enge oder lose literarische Kreise und Schriftstellergruppen auf. Laut der bisherigen Fachliteratur waren die schon hierarchisierten, akademischen und literarischen Kreise und Salons im 18. Jahrhundert die ersten relevanten Zentren des literarischen Lebens.[1] Laut meiner These tritt dieses Bedürfnis nach einem organisierten literarischen Leben schon im 15. Jahrhundert auf. Deshalb beabsichtige ich mit meiner Forschung die Tätigkeit der ungarischen Poeten- und Schriftstellergesellschaften im Mittelalter und im Zeitalter der Renaissance zu analysieren.

Um diese literarische Gruppen analysieren können, brauchen wir aber einen klaren und konsequenten Begriff von literarischen Zusammenschlüssen[2]. Da in diesem Zeitalter alphabetisierte Menschen eine schmale Schicht der Gesellschaft bildeten, war die Gruppenbildung eine notwendige Bedingung für die Verwirklichung einer Identität, durch die eine Person als Autor oder Leser auftreten konnte. Diese Gruppen bildeten einen separaten, öffentlichen Raum, in dem deren Rolle im Rahmen ihrer literarischen Tätigkeit verwirklicht werden konnte. Die Beschreibung dieser Gruppen in einem kohärenten Rahmen wird jedoch dadurch erschwert, dass die wissenschaftlichen Variationen des literarischen Gruppenbegriffs deren Formen vor dem 18. Jahrhundert nicht oder kaum berücksichtigen. Wenn wir die Gruppen und Gesellschaften des frühen ungarischen – mittelalterlichen und frühneuzeitlichen – literarischen Lebens untersuchen wollen, müssen wir eine Definition finden, die die differenzierenden Gruppierungsgrade – wie zum Beispiel klare Leitziele, dichtungstheoretische Programme, ausgeprägter Sinn für Solidarität, innere Konsistenz, bestimmter Ort, zentrale Persönlichkeit, gemeinsame Anschauungen über Formen und Inhalte oder familiärer, freundschaftlicher oder auf Gläubigkeit beruhender Zusammenschluss – berücksichtigt.[3] Deshalb möchte ich in der vorliegenden

[1] Tibor Klaniczay, Hg. *A magyar irodalom története 1600-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 5; Anna Fábri, *Az irodalom magánélete* (Budapest: Magvető, 1987), 7–9.

[2] Siehe: Annamária Biró und László Boka, Hg., *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 1. (Nagyvárad–Budapest: Partium–Reciti, 2014); Anna Luca Németh, „Az irodalmi modernség egy szervezeti kísérlete: A Vörösmarty Akadémia története és szerepe a 20. század elejének irodalmi életében", *Filológia* 2 (2012): 48–79; György Kálmán C., „Dísz-funkciók", *Partitúra*, 2 (2012): 39–50.

[3] Die Arbeit wurde auf Ungarisch publiziert: Anita Markó, „Kapcsolatok, csoportosulások és hálózatok a régi magyar irodalomban: az »irodalmi csoport« mint fogalmi skála", in *Kor/Társ: kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában*: Fiatalok Konferenciája 2018, szerk. Erdődi Alexandra Anita és mások (Budapest: reciti, 2019).

Arbeit den Begriff der literarischen Gruppen neu definieren und eine Annäherung finden, die die Vielfalt der informellen Kommunikationsformen in Gruppen nicht einschränkt. Die untersuchten Beispiele (von János Vitéz bis zur um Bischof Radéczy organisierten intellektuellen Gesellschaft) zeigen Gruppen, in denen die bewusste Absicht, sich zu vernetzen, eine grundlegende Rolle spielt. Deshalb verwende ich als Ansatzrahmen die Netzwerktheorie und die Netzwerkanalyse. Dadurch ergibt sich die Möglichkeit, entstehende Gruppen, Kollaborationen und ihre Verbindungen in einem weiteren Kontext zu untersuchen und zu interpretieren. Meine Hypothese ist, dass die Untersuchung dieser Gruppen auf die anfänglichen Funktions- und Existenzmuster des Netzwerks hinweisen kann, das später als „literarisches Leben" bezeichnet wird.

Literarische? Gruppe?

Der Begriff literarische Gruppe wird häufig verwendet, scheint jedoch nicht klar definiert zu sein. Beide Teile des Ausdruckes benötigen eine Klarstellung. Es gibt zwar Forschungen, die sich mit dem Thema beschäftigten[4] - verschiedene Zusammenschlüsse deutscher Autoren zu Dichterbünden oder andere Formen literarischer Gesellschaften wurden in zahlreichen detaillierten Einzelstudien analysiert - aber eine historisch umfassende Gesamtdarstellung fehlt noch[5].

Die Bedeutung des Begriffs Literatur war im Mittelalter und auch später noch im Sprachgebrauch wesentlich breiter gefasst als in modernen Epochen, der literarische Schaffensprozess galt als eine nach Regeln und Mustern erlernbare Kunst. In dieser Hinsicht sind sich die ungarische und internationale Fachliteratur einig. Der Begriff litterae spiegelt ein viel weiter gefasstes literarisches Konzept wider, nach dem alle geschriebenen Texte, unabhängig von Sprache, Gegenstand, Gattung, Publikum und Funktion als Literatur gelten.[6] Das bedeutet aber nicht, dass der Unterschied zwischen den Einträgen in einem Stadtgesetzbuch und den Gedichten von Bálint Balassi nicht evident ist. Das Lexikon der ungarischen Kulturgeschichte verwendet auch eine Art Einschränkung: Es erweitert den Begriff der Renaissance-Literatur nicht auf geschriebene Texte, sondern auch auf die mittels der Instrumente der zeitgenössischen Ästhetik (dh. Rhetorik, Poetik und Poesie) verfassten Texte. So werden beispielsweise Historien, Theologie, Philosophie, rhetorisch formulierte Urkunden, nach der Ars dictaminis oder Ars epistolandi geschriebene Briefe als Literatur

[4] Einige der wichtigsten sind: Claude J. Summers und Ted-Lary Pebworth, Hg., *Literary Circles and Cultural Communities in Renaissance England* (Columbia: University of Missouri Press, 2000); Julie Campbell, *Literary Circles and Gender in Early Modern Europe: A Cross-Cultural Approach* (Aldershot: Ashgate, 2006); Dieter Claessens, *Gruppe und Gruppenverbände: Systematische Einführung in die Folgen von Vergesellschaftung* (Hamburg: Dr. Kovač, 1995); Jost Hermand, *Die deutschen Dichterbünde: Von den Meistersingern bis zum PEN Club* (Köln–Weimar–Wien: Böhlan, 1998); Rainer Kolk, *Literarische Gruppenbildung: Am Beispies de Georg-Kreises 1890–1945* (Tübingen: Max Niemeyer, 1998); Michael Glowinski, „Literarische Gruppe und Poesiemodell – das Beispiel der Gruppe Skamander", in *Literarische Kommunikation*, Hg. Rolf Fieguth (Kronberg/TS: Scriptor, 1975), 43–66.

[5] Hermand, *Die deutschen*…, 1.

[6] Gábor Kecskeméti, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása", *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 6 (2014): 747–783, 770; Pál Ács, „Reneszánsz irodalom, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor,* Hg. Péter Kőszeghy, u.a. X, (Budapest: Balassi Kiadó, 2010), 37;
http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=5566 (letzter Zugriff: 2022. 01. 30).

betrachtet. Da wir in diesen Fällen nicht von Literatur als unabhängiger Institution sprechen können, werden diese Texte mit „literaturtragenden" Institutionen wie Schule, Kirche oder Hof verbunden.[7]

Iván Horváth baut das Konzept der Literatur auf einer Definition von Hesiod auf. Seine Definition impliziert, dass die literarische Institution von anderen Institutionen der Gesellschaft getrennt ist.[8] Aus dieser Sicht kann sich die literarische Rede nur dort entwickeln, wo für sie eine eigene soziale Institution (eine Art platonische Kolonie) entsteht. Nach Iván Horváth ist Literatur „freie Rede", die ihre eigenen Regeln festlegen will. Diese Bedingung bedeutet auch, dass die so genannte Literatur in der Ära vor dem Beginn der literarischen Institution nur in einer Gruppe oder in einem Zirkel zustande kommen konnte. Die literarische Tätigkeit erforderte einen separaten Diskurs, einen Veröffentlichungsraum, in dem die Autoren die bereits geltenden (z. B. die religiösen oder politischen) Regeln außer Kraft setzen konnten.[9] Daraus ergibt sich, dass sich die Literarizität des Textes daraus feststellen lässt, welche Beziehung es zwischen dem Text, dem Autor und der Institution gibt, und wie der Text in dem Diskurs- oder Publikationsraum positioniert werden kann.

Es bedeutet, dass ein Text Literatur sein kann, wenn er von einer Gemeinschaft neben den schon bestehenden Institutionen als Teil eines anderen Interpretationsbereiches verstanden wird. Die Literarizität des Textens wird dadurch bestimmt, wie sich eine Gruppe darauf bezieht. (Und auch umgekehrt: Die identitätsbildende Rolle der Haltung gegenüber dem Text verbindet die Mitglieder der Gruppe.) Die Analyse solcher Gruppierungen und ihrer Verbindungen kann eben zeigen, wie der Aufbau der literarischen Institutionen begonnen haben mag und wann diese frühen Gruppen als zusammenhängende Netzwerke zu wirken begannen.

Bezüglich der alten ungarischen Literatur definiert Andor Tarnai den Ausgangspunkt des Weges zu diesem Prozess der Unabhängigkeit.[10] Aufgrund der obigen Argumente betrachte ich literarische Tätigkeit als eine bewusste Beschäftigung mit Litterae und als eine Tätigkeit, die sich von anderen Rollen (zum Beispiel kirchlichen oder amtlichen Positionen) des Autors unterscheidet.

Wir können uns früheren literarischen Gruppen leichter annähern, wenn wir Menschen zu definieren versuchen, die sich mit Texten beschäftigten. Das Konzept der Konferenzbände, herausgegeben von Annamária Biró und László Boka besagt, dass diejenige als Litteraten, bezeichnet werden können, die im Laufe der Kulturgeschichte das Lesen und Schreiben als existentiellen Faktor erfuhren (Autoren, Lehrer, Wissenschaftler, Pfarrer, Bibliothekare, usw.). [11] Wenn wir diesen Begriff akzeptieren, lassen sich literarischen Gruppen leichter als Literaten-Netzwerke begreifen.

[7] Ács, „Reneszánsz irodalom".
[8] Ebd.
[9] Iván Horváth, „Magyar irodalomtörténet", *Élet és Irodalom* 53, 11. (2009), letzter Zugriff: 09.09.2019, https://www.es.hu/cikk/2009-03-16/horvath-ivan/magyar-irodalomtortenet.html .
[10] Andor Tarnai, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 280.
[11] Biró und Boka, *Értelmiségi karriertörténetek…*,2014; Annamária Biró und és László Boka, Hg., *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 2. (Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2016); Annamária Biró und és László Boka, Hg., *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 3. (Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2018).

Definieren wir den Begriff der Gruppe, können wir auch besser verstehen, welche Kriterien erforderlich sind, damit ein Beziehungssystem als literarische Gesellschaft bezeichnet wird. Im Folgenden vergleiche ich daher die Gruppenkonzepte der Soziologie, Sozialpsychologie und Kulturwissenschaft.[12]

Die Gruppe ist einer der Grundbegriffen der Soziologie, deren Merkmale ihre Relevanz in kultursoziologischen und –historischen Kontexten auch bewahren. In soziologischer Hinsicht benennen wir als Gruppen Zusammenschlüsse von Individuen, die durch bestimmte Gemeinsamkeiten gekennzeichnet und verbunden sind.

Die Gruppe kann beliebige Größe haben, dennoch muss man bei literarischen Gruppen von so genannten Kleingruppen sprechen. Kleingruppen bestehen nur aus den Mitgliedern, die sich persönlich kennen und miteinander mehr oder weniger in engem Kontakt stehen. Dazu gehören zum Beispiel Gemeinschaften am Arbeitsplatz und in der Nachbarschaft, Schulklassen, kleine Vereine, Freundschaftskreise und Familie.[13]

Beiden Grundkonzepte erlauben eine sehr breite Interpretation, aber wir können dennoch einige der typischen Prinzipien der Gruppenbildung benennen, zum Beispiel die gemeinsame Sprache, das gemeinsame Weltbild, gemeinsame Ziele, Interessen und gruppenspezifische Regeln. Letzteres bedeutet, dass die Mitglieder das für das Gruppenleben erforderliche Verhalten regulieren, soziale Kontrolle einrichten und auch eventuell Sanktionen bei Verstößen verhängen.[14]

Die Gruppe ist ein System sozialer Rollen und Positionen. Sie setzt eine dauerhafte soziale Beziehung und Interaktion zwischen Gruppenmitgliedern voraus, und plant gemeinschaftliche Aktivität, um Gruppenziele zu erreichen. Die Orientierung der Gruppe, die psychisch-geistige Bindung schafft ein Gefühl gruppenzentrierter Verantwortung, einen gemeinschaftlichen „Geist", Solidarität und Gruppenmoral. Dadurch entsteht eine gruppeninterne Kohäsion und ein Zusammengehörigkeitsgefühl.[15]

Die zusammenfassende Arbeit von Dieter Claessens über die Gruppenbildung typologisiert Zusammenschlüsse nach ihrem Beweggrund. Einerseits kann die Gruppenbildung auf Selbstbestimmung beruhen, zum Beispiel in einem Freizeitbeschäftigungskreis. Literarische Gruppen spiegeln dieses Muster wider. Andererseits können Gruppen auf nicht beabsichtigte Weise unter irgendeiner Art von sozialem Zwang gebildet werden. Zum Beispiel Schulklassen oder Verwandtschaft und Familie.[16] Bei beiden Arten der Gruppenbildung gibt es vier notwendige Prozesse, denen sich die Mitglieder der Gruppe nicht entziehen können. Dies ist „(1.) Zwang zur Selbstdarstellung; (2.) Zwang, den anderen registrieren zu können; (3.) Zwang zur Bildung eines Binnenselbstverständnisses der gesamten Gruppe; (4.) Zwang zur Außendarstellung der Gruppe gegenüber der »Umwelt«".[17]

[12] Rudolf Andorka, *Bevezetés a szociológiába* (Budapest: Osiris, 2006), 273; „Gruppe (soziologie)", *Brockhaus Enzyklopädie Online* (München: Brockhaus NE GmbH, 2019), https://brockhaus.de/ecs/enzy/article/gruppe-soziologie, letzter Zugriff 09.09.2019; Claessens, *Gruppe und…*; György Csepeli, *Szociálpszichológia* (Budapest: Osiris, 2001); Klaus P. Hansen, *Kultur und Kulturwissenschaft: Eine Einführung* (Tübingen / Basel: A. Francke Verlag, 2000).
[13] Andorka, *Bevezetés a szociológiába*, 273.
[14] *Brockhaus*: „Gruppe (Soziologie)".
[15] Ebd.
[16] Claessens, *Gruppe und…*, 9.
[17] Ebd.

Die Sozialpsychologie fügt zu der obigen Definition hinzu, dass die Gruppe nicht weniger oder mehr als die Summe ihrer Teile ist, sondern eine andere Qualität hat.[18] Sie ist der Meinung, dass wir im weitesten Sinne über eine Gruppe sprechen können, wenn eine langfristige soziale Interaktion zwischen den Gruppenmitgliedern beobachtet werden kann. Die Gruppe wird durch folgende sozialpsychologische Phänomenen zusammengehalten: Kommunikation, die Perzeption der Anderen, das Entstehen zwischenmenschlicher Beziehungen. Sie erzielt gemeinsame Einstellungen, Ansichten, Status und Rollen als Produkt ihrer Interaktion.[19] Darüber hinaus filtert die Homogenisierungstendenz in der Gruppe einzelne Individualinterpretationen heraus und dient der Effizienz, dem Zusammenhalt und der Einheit.[20] Dies führt zu einer der wichtigsten Erkenntnisse meiner Analyse, nämlich, dass auf diese Weise die Gruppe zu einem Sozialkonstrukt wird, in dem Wert- und Normierungsprozesse stattfinden.[21] Deshalb kann sie der Kommunikationsraum sein, in dem ein Text als Literatur zu funktionieren vermag.

Aus dem Gesichtspunkt der Kultur und Gesellschaft zeigt Klaus P. Hansen[22], dass „Kultur… von Kollektiven getragen" wird. An die Stelle der soziologischen Begriffe Gruppe oder Gesellschaft setzt er den Begriff des Kollektivs: „Ein Kollektiv [...] liegt dann vor, wenn es mehr beinhaltet als die Summe seiner Mitglieder", und die Versatzstücke der individuellen Identität „werden von Kollektiven angeboten, und die Individuen treten ihnen bei, wenn das Angebot ihren Neigungen entspricht."[23]

Die Bildung als Attribut sozialer Gruppen wird auch durch das Konzept der textual community von Brian Stock definiert: [24] Seiner Meinung nach bestimmt der Zugang zu Wissen immer die Art und Weise, wie Menschen ihre individuellen und familiären Beziehungen bilden, und dieses Muster der Beziehungen gibt die Rückmeldung über das zwischen ihnen wirkende Netzwerk. [25] Die These von Stock, dass die Verwendung von Texten einen tiefgreifenden Einfluss auf die Gruppenorganisation hat, ist von zentraler Bedeutung für literarische Gemeinschaften. (Stock analysiert die Arbeit französischer häretischen Gruppen des 11. Jahrhunderts, die prominente Texte als bestimmendes, zusammenhängendes, normbildendes Element ihrer Gemeinschaft verwendeten.) Unter dem Begriff textual community werden Gruppen verstanden, die durch Textverwendung definiert sind, in denen die Interaktionen zwischen den Mitgliedern aufgrund einer Einigung über die Bedeutung allgemein bekannter Texte verwirklicht werden. Stock spricht von Gemeinschaften, in denen der geschriebene Text verwendet wurde, um das innere Verhalten ihrer Gruppen zu strukturieren und Solidarität mit der Außenwelt auszudrücken: die gemeinsame Textverwendung regelte die externen und gruppeninternen Beziehungen unter den Mitgliedern. Daher ist die Einstellung zum Text nicht passiv, die Mitglieder

[18] Csepeli, *Szociálpszichológia*, 237.
[19] Ebd., 238.
[20] Ebd., 252.
[21] Ebd.
[22] Hansen, *Kultur und…*, 157, 194, 195.
[23] Ebd., 195.
[24] Brian Stock, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Princeton: Princeton University Press, 1983), 8.
[25] Ebd., 88.

der Gruppe haben Zugang zu dem formulierten Wissen und dieses war Gegenstand gemeinsamer Gespräche und Überlegungen.[26]

Die literarischen und intellektuellen Gruppen der alten ungarischen Literatur (von intellektuellen Treffen um János Vitéz bis zu Schriftstellern im Garten von Bischof Radéczy) zeigen auch, dass Mitglieder solcher Zusammenschlüsse ihre Gruppenidentität von ihren anderen Rollen und Funktionen in der sozialen Hierarchie von ihrer Tätigkeit mit Texten unterscheiden könnten. Sie können eine neue Rolle in der für sie selbst geschaffenen Öffentlichkeit spielen, die sich durch die Ausübung der literarischen Tätigkeit definiert. Ein gutes Beispiel für diese literarische Tätigkeit ist die Gruppenbildung der Humanisten.[27] Durch die Verwendung des Lateinischen als Vermittlersprache ist es möglich geworden, die humanistische Identität als eine transnationale, gemeinsame Selbstrepräsentation darzustellen.

Ein weiteres Schlüsselelement neben der gemeinsamen Sprache waren die gemeinsamen Kenntnisse (z. B. antike Autoren), und die Absicht, immer konstruktiver mit antiken und zeitgenössischen Werken in Verbindung zu treten.[28] Zwar beförderte die Haupttätigkeit der Humanisten nicht nur literarische Ziele, sie kann aber literarisch konnotiert werden: Die Vertreter des Humanismus konnten durch gegenseitige Kritik, Unterstützung bei der Veröffentlichung und Diskussion der Werke als eine Art „respublica litteraria" wirken.[29] Die öffentliche Repräsentation der Identität humanistischer Kreise und Sodalitäten wurde somit in einer soziologisch kleinen Gruppe verwirklicht: „Der Poeta doctus kann nur vom doctus-Empfänger, d.h. von einer speziellen Zielgruppe verstanden werden".[30] Es kam ein in Kleingruppen verwirklichtes Öffentlichkeitsmodell[31] zustande, das als offen angesehen werden kann: Die Teilnahmeberechtigten waren weniger durch Geburt- und Machtprivilegien, als vielmehr durch den Erwerb von Lese- und Schreibkompetenz aufeinander getroffen.[32]

Diverse Definitionen der literarischen Gruppe

Die verarbeitete Literatur zeigt ein komplexes Bild des Gruppenbegriffs in der Kultur- und Literaturgeschichte, während die Definition der literarische Gruppe, Kreis, Gesellschaft in den meisten Fällen eindeutig verwendet wird. Außerdem konzentrieren sich nur einige dieser Studien auf literarische Aktivitäten vor dem 17. Jahr-

[26] Gergely Tamás Fazakas, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Csokonai Könyvtár (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 109.

[27] Bitskey István, „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében", in *Humanizmus, religio, identitástudat*, szerk. Bitskey István (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 27.

[28] Zoltán Csehy, „Humanista énformálási technikák a quattrocento tájékán és napjainkban", *Jelenkor* 45 (2002): 321–328, 321.

[29] Tibor Klaniczay, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 69.

[30] Csehy, „Humanista…", 321.

[31] Ein weiterer wichtiger Ansatz zur Untersuchung der literarischen Tätigkeit in literarischen Gruppen, ist die Perspektive der historischen Kommunikationstheorie, womit man die Konzepte, sprachlichen Konventionen, Argumentationsschemata und die vollständige Beschreibung der Kommunikationssituation analysieren kann. Siehe: Sándor Bene, „A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell", *Irodalomtörténeti Közlemények* 105, 3–4 (2001): 285–316; Sándor Bene, *Theatrum politicum: nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Csokonai Könyvtár (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999).

[32] Zoltán Csehy, „Radéczy István, a költő", *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2 (2011): 217.

hundert. Aufgrund der aufgearbeiteten Fachliteratur kann ich festhalten, dass z.B. die deutschsprachige Literaturgeschichte viele verschiedene monografische Studien zu literarischen Gruppen aufweist, aber bisher keine umfassende Analyse und daher auch keine kohärente Terminologie.[33]

Vor fast zwanzig Jahren veröffentlichte Jost Hermand eine Zusammenfassung deutscher Dichterkreise, die sich zum Ziel setzte, alle literarischen Gruppen im deutschsprachigen Raum zu erfassen, jedoch erkannte er auch, dass es keine alles umfassende Definition zu dem Thema zu geben schien.[34] In seine Sammlung wurden nur solche literarische Gruppen aufgenommen, die von sich behaupteten, Vereinigungen, Dichterkreise oder Schriftstellergesellschaften zu sein. Dies ist aber ein so strenges Kriterium, dass viele informelle Gemeinschaften auf der Strecke blieben und daher der hier verwendete Begriff nicht auf die alte ungarische Literatur übertragen werden kann. Einerseits gibt es hier ein viel kleineres Korpus, mit dem man arbeiten kann, andererseits muss man den informellen, weniger augenfälligen Merkmalen der Gruppen viel mehr Aufmerksamkeit schenken. Dabei muss berücksichtigt werden, dass Hermand die Gruppen als literarisch-soziologische Formierung ansah, die durch klare ideologische oder poetische Prinzipien, erklärte Solidarität und interne Logik zusammengehalten wurden. Seine Sammlung beschränkt sich nicht nur auf das 19. Jahrhundert, sondern umfasst auch Gruppen des frühen Mittelalters und des 17. Jahrhunderts: er listet die zunftähnlichen Meistersänger ebenso wie die literarisch-wissenschaftliche Fruchtbringende Gesellschaft auf. Unter den erfassten Gruppen befinden sich Dichterschulen, Dichterverbände, Literatursalons, Kreise, Kollektive und Arbeitsorganisationen (zu letzteren zählen beispielsweise die Meistersänger).

Die Sammlung des Wülfing-Bruns-Parr-Handbuchs ist zeitlich begrenzter und konzentriert sich ausschließlich auf Gruppen und Verbände zwischen 1825 und 1933.[35] Der enge Zeitrahmen ermöglicht ein vielseitiges literarisches Gruppenkonzept: „Im Gegensatz zu solchen Bestimmungsversuchen werden in diesem »Handbuch« alle genannten Gruppierungen zunächst einmal als solche Institutionen der literarischen bzw. ästhetischen Praxis aufgefaßt, in denen sich Personen unterschiedlicher Berufsgruppen (und eben längst nicht nur >Dichter< oder >Künstler<) zu einem – zumindest teilweise – identischen ästhetisch-ideologischen Projekt zusammenschließen."[36]

Im Gegensatz zu den anderen Definitionen ist eines der Hauptkriterien des Wülfing-Bruns-Parr-Handbuchs, dass es sich nur um solche Gruppen handelt, deren Mitglieder „produktiv" und bei der Erstellung von Texten aktiv sind.[37] Die Gesellschaften sind durch den Gruppennamen, den Zeitraum des Bestehens, die Häufigkeit der Treffen und ihre Ziele gekennzeichnet, weiters werden die Aktivitäten zur Gruppenbildung sowie die organisatorische Struktur der Gruppe zusammengefasst. Die Aspekte des Gruppennamens, der Programmaufzeichnungen und der Organisa-

[33] Hermand: *Die deutschen…*, 1. Siehe unter anderem: Klaus Manger, „Rituale der Freundschaft", in *Rituale der Freundschaft*, Hg. Ute Pott und Klaus Manger (Heidelberg: Universitätsverlag, 2006), 23–51; Angelika Beck, *Der Bund ist ewig: Zur Physiognomie einer Lebensform im 18. Jh.* (Erlangen: Palm und Enke, 1982); Siegfried J. Schmidt, *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Suhrkampf, 1989).
[34] Ebd.
[35] Wulf Wülfing, Karin Bruns und Rolf Parr, Hg., *Handbuch literarisch-kultureller Vereine, Gruppen und Bünde 1825–1933* (Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 1998).
[36] Ebd., XIV.
[37] Ebd., XIV.

tionshierarchie weisen dagegen auf einen starken Grad der Gruppenbildung hin, was aber nicht oder nur wenig charakteristisch für frühe informelle Gesellschaften ist.

Michael Glowinski unterscheidet zwischen literarischen Vereinigungen und literarischen Gruppen: das Erste umfasst den Zusammenschluss von Intellektuellen und Literaten aus wirtschaftlichen, nicht-literarischen Gründen, beispielsweise aus sozialen oder politischen Gründen, das Zweite weist auf eine Gemeinschaft hin, die durch gemeinsame literarische Ziele definiert ist.[38] Für meine Forschung ist letztere wichtiger: Die Frage nach der Motivation, mit der Mitglieder der Gruppe gemeinsame künstlerische Konzepte verwirklichen und sich als Einheit der Öffentlichkeit präsentieren wollen, um eine gemeinsame Position auf dem Literaturmarkt zu suchen. Ihre Beziehung zu ihrem Publikum wird in dieser Definition als eindeutige Kategorie aufgezeigt. Glowinski definiert fünf Kriterien, die für die Verwirklichung der literarischen Gruppe notwendig sind:[39] (1) Die Unterwerfung mehrerer literarisch Produktiver unter ein gemeinsames ästhetisches Ideal. (2) Ein die Geschlossenheit der Gruppe symbolisierendes Verhalten. (3) Die Anerkennung eines lebenden Führers oder Vorbildes. (4) Ein außerhalb des Kreises stehender Gegner. (5) Eine für die Produktion der Gruppenmitglieder offene Zeitschrift. Obwohl mehrere Arbeiten über Dichter- und Schriftstellergesellschaften auf diesen Kriterien basieren, ist ein Kritikpunkt, dass sie nicht auf einen größeren Korpus anwendbar sind, weshalb einen allgemeineren Begriff angestrebt werden sollte.[40] Daraus folgt, dass es aufgrund der Vielzahl informeller Kommunikationsformen sinnvoll wäre, differenzierte Gruppierungsgrade anzugeben.[41]

Friedhelm Kröll fasst zusammen, aus welchen Motiven Schriftsteller sich bestimmten Gruppen anschließen und welche Funktionen informelle Literaturgruppen erfüllen: Er sieht die Gruppe als Ort sozialer Identitätsbildung.[42] Aufgrund seiner empirischen Fragebogen-Motivationsanalyse unterscheidet er wie Glowinski zwei Grundtypen. Als Manifest-Gruppen bezeichnet er politisch-soziale und auch kulturelle Kreise; und als eine Dienstleistung-Gruppe behandelt er die auf Interessenvertretung basierten, pragmatischen und professionellen Zusammenschlüsse. Es werden vier Hauptmotive hervorgehoben, die als Motivation dienen, sich der Gruppe anzuschließen: (1) Das „Fremdbewertung-Motiv" bedeutet, dass die Gruppe kleiner ist als ein äußeres, großes und anonymes Publikum – im Fall der alten ungarischen Literatur ist es das einzige Publikum, das man um dessen Meinung bitten kann. Ein enges, kollegiales und kundiges Milieu kann Kommentare geben, unmittelbare Kritik üben und durch das Lesen und Kennenlernen der Arbeit des anderen zu einer kritischen Haltung beitragen, wodurch der Autor lernen kann, was zur literarischen Öffentlichkeit gehört. Kröll fügt hinzu, dass ein geschlosseneres, engeres Publikum auch Schutz vor der weiteren Öffentlichkeit bietet, es funktioniert als eine Art Testumfeld. Dieser symbolischen Schutzfunktion kann sogar eine konkrete, physische Schutzfunktion

[38] Glowinski, „Literarische…".
[39] Hans Norbert Fügen, *Die Hauptrichtung der Literatursoziologie und ihre Methoden* (Bonn: Bouvier, 1964), 188.
[40] Wülfing, Bruns und Parr, *Handbuch…*, 493–505.
[41] Kolk, *Literarische Gruppenbildung…*.
[42] Friedhelm Kröll, „Die Eigengruppe als Ort sozialer Identitätbildung: Motive des Gruppenabschlusses bei Schriftstellern", *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 52, 4 (1978): 652–671.

in der Reformationszeit und während der späteren strengeren Zensur zugeschrieben werden. (2) Das zweite wichtige Motivationselement (Legitimation-Motiv) besteht aus dem Gewinn der Legitimität: Das Lesen bedeutet für die Gruppe, dass eine Person als literarischer Autor betrachtet werden kann, er bekommt soziale Rückmeldung und wird anerkannt. (3) Diese Legitimität kann auch die soziale und materielle Wertschätzung des Autors bedeuten („Resonanz- oder Publizitätsmotiv"). (4) Daneben kann die Gruppe einen Egalitarismus innerhalb ihres Rahmens verwirklichen, der in der sozialen Hierarchie außerhalb der Gruppe nicht möglich ist. Sie gewährleistet den Mitgliedern positive Identifizierung („Motiv sozialer Identifikation"). Die wichtigste Ergänzung dazu kommt von Joseph Strelka, der betont, dass die literarische Gruppe auch Zusammenarbeit bedeutet: Sie beginnt mit einem gemeinsamen Meinungsaustausch und kann zur gemeinsamen Arbeit an Werken führen.[43]

In der angelsächsischen Fachliteratur wird der Begriff Literaturkreis auch für Zusammenschlüsse im Zeitalter der Renaissance verwendet. Die Arbeiten von Summers und Pebworths definieren einen literarischen Kreis dadurch, dass die Mitglieder durch gemeinsame soziale, politische, philosophische oder ästhetische Interessen und Werte verbunden sind, sowie durch einen gemeinsamen Mäzen, Unterstützer oder durch Freundschaft, Familie, Glauben oder den Aufenthaltsort.[44] Der nützlichste Bezugspunkt ist Campbells Arbeit, die sich speziell mit Renaissance-Gesellschaften befasst, an denen weibliche Mitglieder teilgenommen haben.[45] Als literarische Gruppe werden hier Zusammenschlüsse betrachtet, in denen literarische Mitglieder in erster Linie durch gemeinsame literarische und philosophische Interessen verbunden sind. Es unterscheidet sie von akademischen Gesellschaften, in denen der Erwerb der klassischen antiken Bildung das Bindeglied ist, das die Gemeinschaft zusammenhielt.

Anhand von Campbells Studie können die Literaturkreise der Renaissance als eine soziale Institution betrachtet werden, die performativen Charakter haben und Möglichkeiten zur besonderen Selbstdarstellung bieten. Diese Gruppen sind geprägt von einer definierten Etikette und von Regeln in Bezug auf das Schreiben, das Diskutieren von Themen, das Aufführen von Musik und Zusammenkünften.[46] Per Definitionem boten literarische Kreise in ihrer reichen Vielfalt - Akademien, Salons, Gesellschaften, Korrespondentenzirkel - einen rhetorischen und spielerischen Raum, in dem gebildete Frauen und Männer in ihren Gesprächen und Schriften Philosophie, Politik, Religion, Literatur und Gesellschaft erkunden konnten.[47]

Die Werke von Tibor Klaniczay und Ágnes Ritoókné Szalay beginnen mit der Erfassung von Gruppen in der ungarischen Literaturgeschichte: Sie zeigen auf, welche Gruppen, humanistische und wissenschaftliche Zusammenschlüsse in den frühen Epoche der Renaissance sich zu verwirklichen versuchten.[48] Géza Bodolay wie-

[43] Joseph Strelka, *Die gelenkten Musen: Dichtung und Gesellschaft* (Wien: Europa, 1971), 41.
[44] Summers and Pebworth, *Literary Circles…*, 1–2.
[45] Campbell, *Literary Circles…*, 12.
[46] Ebd., 222.
[47] Ebd., 198.
[48] Klaniczay, *A magyarországi akadémiai…*; Tibor Klaniczay, „A humanista literatúra Magyarországon", in Klaniczay, *Pallas magyar ivadékai* (Budapest: Szépirodalmi, 1985), 32–40; Ágnes Ritoókné Szalay, „Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei", in Ágnes Ritoókné Szalay, *Nympha super ripam Danubii*, 219–223 (Budapest: Balassi, 2002); Ágnes Ritoókné Szalay, „Versek a Radéczy körből", in Ritoókné Szalay Ágnes, *Nympha super ripam...*, 223–243. (Die Seitenzahlen folgen der digitalen Ausgabe.)

derum schreibt in seinem Band über die Vorläufer von Studienkreisen. Er sieht die Bedeutung der literarischen Studentengesellschaften der Aufklärung und Reformation darin, „ein literarischeres Publikum zu erziehen, indem viele Schriftsteller und Dichter in die literarische Karriere eingeführt werden, indem ungarische literarische Werke einem breiteren Publikum bekannt gemacht werden".[49] Nach seinen Analysen gehen die 1790 gegründeten Gesellschaften jedoch nur auf György Bessenyei und die ungarische Aufklärung zurück, er erwähnt die früheren Muster nicht. Die ungarischen Studien, die sich mit der Entstehung der literarischen Öffentlichkeit ab dem 18. Jahrhundert befassen, thematisieren die Definition der literarischen Gruppe nicht, [50] die Frage scheint für die Forscher späterer Epochen irrelevant zu sein, vermutlich, weil es im 20. Jahrhundert bereits ein als umfassend erscheinendes Bild des Organisationssystem gibt. Es gibt jedoch einige Lücken in der Erforschung der Gruppen: „Die systematische Aufarbeitung der Geschichte der ungarischen Literaturgesellschaften steckt noch in den Kinderschuhen, obwohl diese Organisationen der ungarischen Literatur- und Kulturgeschichte eher am Rande zu stehen scheinen, sie aber in der Tat aktive und bedeutende Akteure sind, so dass ihre Darstellung unser aktuelles Wissen mit vielen interessanten Details bereichern kann".[51]

Der strukturierteste Versuch einer Definition findet sich in einer populärwissenschaftlichen Publikation über die literarischen Gesellschaften des frühen 20. Jahrhunderts.[52] György Kálmán C. zieht die Grenze zwischen professionalisierter literarischer Tätigkeit und den Aktivitäten in den vorangegangenen Jahrhunderten und verweist auf das Auftreten von Gruppen nicht erst ab dem 18. Jahrhundert, sondern berücksichtigt auch frühe Muster und Vorgeschichten. Der Autor stellt die Frage, warum literarische Gesellschaften gegründet werden und was ihre Aufgabe ist, um zu einer allgemeinen Definition zu gelangen. Es definiert als Voraussetzung für die Entstehung von Literaturgesellschaften drei notwendig vorhandene Grundelemente. (1) Literarische Gesellschaften bringen Menschen zusammen, die ähnliche Werte teilen und einen ähnlichen Geschmack haben, was auch bedeuten kann, dass bestimmte „kritisch interpretierende Prinzipien und Praktiken (oder kreative Konzepte) entwickelt, diskutiert, konsolidiert wurden."[53] (2) Die Gesellschaften gelten als Interessensverbände. Zu ihren Aufgaben zählt der Autor Textveröffentlichungen als ein wichtiges Element der Gruppenbildung. (3) Die literarische Gruppe hat das Hauptziel, seine eigenen Mitglieder zu vermarkten, sich auf Texte zu konzentrieren oder die Texte von Mitgliedern (oder einigen Autoren) auf dem Markt zu verbreiten.

Alle drei Aussagen können Elemente literarischer Gruppierung sein, aber es sind keine ausschließlichen Attribute, und die Anwendung dieses Konzepts dient nur dazu, die Netzwerke der Moderne einzufangen. Die aufgelisteten Elemente werden vom Autor auch als unscharf umrissen angesehen, da sich der zweite und dritte Punkte nur schlecht trennen lassen, weil „einmal das eine, ein andermal das andere Element deutlicher wird, und so zeigt sich ein Muster, das sich von einer Epoche

[49] Géza Bodolay, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* (Budapest: Akadémiai, 1963), 9.
[50] Németh, „Az irodalmi modernség…"; Anna Fábri, *Az irodalom magánélete*, (Budapest: Magvető, 1987), 7–9.
[51] Németh, „Az irodalmi modernség…", 48.
[52] Kálmán C., „Dísz-funkciók".
[53] Ebd., 40.

zur anderen (oder von einer Gesellschaft zur anderen) verändert".[54] Kálmán C. hebt noch eine Reihe wichtiger Punkte hervor: Das „erklärte" und „echte" Ziel und die Tätigkeit einer bestimmten Gemeinschaft müssen auch beobachtet werden. Es sollte zwischen zufälligen, gelegentlichen und intentionellen Gruppen unterschieden werden. Ich betrachte als eine seiner wichtigsten Aussagen die Erwähnung der Ansicht Bourdieus, die besagt, dass die Art des Beitritts in eine Gruppe durch den Kontext bestimmt wird. Diese Verbindung dient gleichzeitig dazu, das Selbstbild des Autors und auch der Gruppe zu positionieren und darzustellen.[55]

Literarische Gruppe als Definitionsskala

Die aufgelisteten Kriterien sind meist kontextspezifisch, weshalb sie keine ausreichenden Argumente für die Verwendung dieser Definitionen geben. Andererseits zeigen sie, dass wir eine flexible Definition benötigen, die die Eigenschaften von Gruppen verschiedener Epochen und verschiedener, vielfältiger Verbindungsformen abdeckt.

Es sollte aber auch vermieden werden, dass der Begriff zu verallgemeinernd und weit gefasst ist, da dies seine Verwendung nicht erleichtern würde. Ich denke, dass die Lösung dafür darin besteht, eine Definition zu entwickeln, die keine schablonenhafte Einordnung fordert, sondern als Skala von Attributen funktioniert, die es abzufragen gilt. Je nachdem, wie viele Attribute auf einen literarischen Zusammenschluss zutreffen, können wir erkennen, auf welcher Stufe der Gruppenbildung er steht.

Die Attribute, die wir benötigen, um eine literarische Gruppe oder ein Literatennetzwerk zu definieren, können wir in zwei Bereiche unterteilen. Einige von ihnen müssen erfüllt werden, andere können additiv hinzukommen und sind für bestimmte Zeiträume typisch. Zum Beispiel ist eine gemeinsame Zeitschrift nicht erforderlich, aber falls es eines gibt, weist sie auf eine Gruppenaktivität auf hoher Ebene hin. Es gibt Zusammenschlüsse, die ohne Programm und Plan arbeiten, aber wir können natürlich solche, deren Statuten, das Normen- und Zielsystem schriftlich festgehalten ist, leichter analysieren. Es sollte jedoch hinzugefügt werden, dass der Formalisierungsgrad nicht proportional zur Effektivität der Gruppe ist: In bestimmten Kontexten kann eine diskret arbeitende, informelle Gruppierung einen besseren Ort und besseren Zugang zum Publikationsraum bieten als eine formell verankerte, aber periphere Gesellschaft.

Aus der Interpretation der Gruppe als soziologische Form und der Definition der literarischen Tätigkeit ergeben sich drei wesentliche, notwendige gruppenbildende Eigenschaften, die erfüllt sein müssen, um von einer literarischen Gesellschaft (oder einer Form davon) zu sprechen.

Ein zentrales Element der Verbindung sollte (1) die Beschäftigung mit Texten sein, was bedeutet, dass die Aktivitäten der Gruppe textorientiert sein sollten (laut der Definition textual community von Brian Stock). Zu diesen Aktivitäten gehört, unter den Mitgliedern über Literatur zu diskutieren, Werke zu kommentieren, Bücher gemeinsam zu nutzen und sich gegenseitig als Publikum zu verwenden. In Ergänzung zu Brian Stocks Definition muss man hier auch die aktiven, kreativen Aktivitäten aufzählen, wie die Erschaffung und Veröffentlichung der Texte, dem

[54] Ebd., 2.
[55] Ebd., 2–3.

Eintritt in den Diskursraum. Nur dadurch kann eine Szene zustande kommen, in der eine Person als ein sich literarisch betätigender Akteur hervortreten kann und sich ein sicherer Ort, ein sicheres Publikum herausbilden kann, eine Szene, in der Texte als Werke interpretiert werden können.

Daher ist bei der Bildung von Gruppen, die sich literarisch betätigen, von vorrangiger Bedeutung, dass sie sich mit den Themen, Methoden und poetischen Ideen des „Anderen" beschäftigen, diese erkennen und deren Entwicklungsmöglichkeiten fördern.[56]

Die Bildung einer Gruppe erfordert auch (2) eine Form der interpersonellen Kommunikation. Entgegen den bisherigen Definitionen finde ich nicht, dass dies notwendigerweise in Form einer persönlichen, physischen Begegnung geschehen muss. Die Verwirklichung der gemeinsamen literarischen Tätigkeit und deren Rolle waren vermittels eines humanistischen Briefwechsels ebenso möglich wie z. B. vermittels eines monatlichen Treffens eines Dichterkreises. Die Kontaktaufnahme kann also in einem persönlichen Treffen erfolgen, aber Korrespondenzen, Widmungen, Empfehlungen können ebenfalls textbasierte Repräsentationen der Zusammengehörigkeit sein.

Der drittwichtigste Punkt ist (3) das Auftreten des „Wir-Bewusstseins", ein Gemeinschaftsgefühl, Solidarität, das viele Formen annehmen kann: von gegenseitiger Erwähnung als Gemeinschaft über die Verwendung des offiziellen Gruppennamens bis zum Verfassen eines spezifischen Programmes.

Das vierte Attribut ist, dass (4) die Mitglieder der Gruppe produktive Autoren sein müssen. Es ist aber fraglich, ob wir dieses Attribut für eine wichtige Voraussetzung halten müssen. Wenn wir nur Schriftsteller und Dichter auflisten wollen, hat dieses Attribut Bedeutung. Wenn wir Zusammenschlüsse nicht ausschließen möchten, die auf gemeinsamer Verwendung oder Lektüre literarischer Werke basieren, sollte dieses Attribut eher als additive Eigenschaft einer Gruppe, denn als notwendiges Kriterium betrachtet werden.

Die Erfüllung zusätzlicher Attribute ist für das Zustandekommen einer literarischen Gruppe nicht unbedingt erforderlich, aber wenn sie auftreten, kann davon ausgegangen werden, dass die Gruppe auf einem zunehmend höheren Gruppierungsgrad steht.

Unter den verschiedenen Aspekten der oben erwähnten Studien sollte die (5) gemeinsame Zeit erwähnt werden. In Bezug auf Dichte und Intensität kann die zwischen den Gruppenmitgliedern geteilte Zeit ein einmaliges Treffen oder ein einmaliges performatives Ereignis sein, sogar ein Briefwechsel. Wir können aber auch über mehrere, gelegentliche Treffen oder regelmäßige Gruppenaktivitäten sprechen, die in bestimmten Intervallen geplant sind.

Ein wichtiges Element einer Gruppe ist, wer der (6) zentrale Faktor ist, um den sich die Aktivitäten und die Identität der Gruppe organisiert. Als identitätsbildendes Zentrum kann ein bestimmter Ort, eine bestimmte Institution oder eine bestimmte Person (Mäzen, Gönner, gemeinsames Vorbild) bezeichnet werden.

Daran schließen sich (7) explizite oder implizite Vereinbarungen, Regeln und Normen für die Gruppenaktivität als soziale Lebensform an, wie z. B. die Formulierung gemeinsamer Ziele oder Tagesordnungen, der Interessensschutz, die Entge-

[56] András Lengyel, „A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történés szociológiájához", *Műhely* 33, 4 (2010): 43–51, 46.

gensetzung von externen Werten oder anderen sozialen Gruppen. Weitere Attribute, gruppenbildende Eigenschaften können Sprache, Herkunft und Bildungsstand sein.

(8) Die wichtigsten Kriterien für die literarische Tätigkeit sind vor allem gemeinsame ästhetische und literarische Leitlinien, formale oder inhaltliche Elemente, gemeinsame kritische und interpretative Prinzipien. Dies kann auf Grundlage eines stillen Konsenses zwischen den Gruppenmitgliedern oder auf Grundlage eines festen, geplanten Programms erfolgen.

Ein größerer Grad an Gruppierung wird durch die Entstehung des gruppeneigenen (9) Normensystems und die Bildung von Ritualen und gemeinsamen Verhaltensweisen durch die Mitglieder signalisiert. Dies beinhaltet zum Beispiel die Festlegung von Regeln, Verhaltensnormen und spezifischen Verfahren für die Aufnahme von Mitgliedern. Die interne Struktur der Gruppe wird gebildet, die Rollen innerhalb der Gruppe und die Hierarchie der Mitglieder werden angezeigt.

Dementsprechend (10) regelt sie auch die Selbstrepräsentation der Gruppe, zum Beispiel mit der Verwendung des Gruppennamens oder mit der Formulierung eines Narratives über den Ursprung der Gesellschaft. Die Veröffentlichungsmöglichkeiten auf Gruppenebene (z. B. Zeitschriften für Mitglieder, gemeinsam publizierten Bände) fallen ebenso in diese Kategorie wie die Form gemeinsamer literarischer Tätigkeit.

Die Gruppenbildung kann sowohl nach internen als auch nach externen Gesichtspunkten erfolgen. Die bisherigen Definitionen berücksichtigen Fälle meistens nicht, in denen (11) eine Gemeinschaft durch externe Personen als literarische Gruppe definiert wird, aber meiner Meinung nach kann dies auch ein nützliches Kriterium sein.

Als additionales Attribut wäre es wichtig aufzuzeichnen, ob die Gruppenmitglieder (12) in einer zwischenmenschlichen Beziehung stehen (Verwandtschaft, Ehe, Freundschaft, Kollegialität, Schulkameradschaft, Feudalbeziehung usw.). Das Vorhandensein dieser Informationen kann auf die Qualität der internen Beziehungen der Gruppe und das soziale Milieu des Netzwerks hinweisen.

In den bisherigen Definitionen wurde auch nicht angesprochen, dass eine Gruppe nicht nur durch das Vorhandensein von Attributen gekennzeichnet ist. Die Frage, ob eine bestimmte Gesellschaft durch eines der aufgelisteten Attribute gekennzeichnet ist oder nicht, kann nur in wenigen Fällen mit ja oder nein beantwortet werden. Die Antwort ist immer ein Wert zwischen den formellen und informellen Endpunkten einer Skala.

Das Attributsystem der Definitionsskala für Gruppierungen, die sich literarisch beschäftigen, ist in der Tabelle 1. zusammengefasst.

Versuche und Kontrollversuche

Den Quellen zufolge entstand der erste literarisch-intellektuelle Verein in der Geschichte der ungarischen Literatur um János Vitéz. Zu dieser Zeit war das Streben nach Gruppenzusammenarbeit wahrscheinlich kein neues Phänomen mehr - seine programmatische, bewusste Ausrichtung war ein Merkmal der Renaissance und des Humanismus. Filippo Buonaccorsi, italienischer Humanist, bezeichnet das Haus von János Vitéz als *„litterarum asylum"*[57] und erwähnt ein Contubernium des Erzbischofs von Esztergom, in dem sich gegen 1440 einige der berühmtesten Humanisten der

[57] Klaniczay, *A magyarországi akadémia…*, 30.

Zeit (Gergely Szánoki, Philippo Podacataro und Pier Paolo Vergerio) trafen. Obwohl die Studie von Farkas Gábor Kiss[58] behauptet, dass die Beschreibung möglicherweise fiktiv ist, können die in den Quellen erwähnten Exerzitien (*exercitatio)* nicht nur als „Motive" gesehen werden, da Einträge in den Kodizes von János Vitéz sich auf kollektive wissenschaftliche Arbeit beziehen.

In der Beschreibung von Bounaccorsi ist ein weiteres häufiges Motiv, das die Gemeinschaft definiert, das Erscheinen von rituellen Redesituationen[59] – die während der Mahlzeiten oder über Nacht geführten Diskussionen und Debatten, die gemeinsamen Exerzitien (*exercitatio)*[60] und der intellektuelle Wettstreit. Die Werke und Texte, die die Gruppe verbinden, können mit den Beständen der berühmten Bibliothek von Vitéz in Zusammenhang gebracht werden, was als typischer Hinweis auf die Gemeinschaft zu gelten vermag.

Das Beispiel des Janus Pannonius, seine bewusste Vernetzung mit ausländischen Humanisten-Netzwerken und die Präsenz dieser Tätigkeit in seinen Gedichten, spielten eine wichtige Rolle in der Entstehung des späteren Kultstatus des Dichters in Varad. Dieser Kult führte zur Gruppenbildung: Péter Garázda und János Megyericsei versuchten sich als eine Art Wertegemeinschaft zu repräsentieren, die auf der Rollendefinition von Janus Pannonius basierte. Durch das Motiv der Verbundenheit, das in seinen Gedichten vorkommt, [61] erschufen sie eine Textgemeinschaft (textual community), deren Zentrum und identitätsbildender Faktor das Werk von Janus Pannonius ist. Die Repräsentation der Zusammengehörigkeit wird bei beiden Autoren nicht nur auf eine echte verwandtschaftliche Beziehung zu János Vitéz und Janus Pannonius zurückgeführt, sondern auch auf eine gemeinsame intellektuelle Herkunft. Wie wir aus der Tabelle ersehen können, reicht dies jedoch nicht unbedingt aus, um als literarische Gruppe betrachtet zu werden, obwohl sie zweifellos danach strebten, die gleiche kulturelle Identität wie Janus Pannonius zu entwickeln.

Die internationale Gruppe von Konrad Celtis hatte auch eine „Filiale" unter den ungarischen Humanisten. Celtis hatte das Ziel, die italienische Wissenschaftlichkeit zu übertreffen, indem er eine wissenschaftliche Gesellschaft in den Donauländern gründete.[62] Die *Sodalitas Litteraria Danubiana* wurde 1479 gegründet, der Prinzeps des Budaer Zentrums war János Vitéz jun. Celtis betrachtete fast jedes Mitglied seines umfangreichen Korrespondenznetzwerks als Teil dieser Gesellschaft, doch die Aktivitäten der Gruppe beschränkten sich nicht auf humanistische Korrespondenz: Sie erstellten gemeinsame Veröffentlichungen[63] und lektorierten die Werke des jeweils anderen.[64] Als Hauptmitglieder der Sodalitas in Buda lassen sich vier Humanisten

[58] Farkas Gábor Kıss, „A magyarországi humanizmus kezdeteiről", in *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, Hg. Enikő Békés und Imre Tegyey (Debrecen-Budapest: [Debreceni Egyetem], 2012), 119–132, 121.
[59] Klaniczay, *A magyarországi akadémiai*…., 30.
[60] Ebd., 28–29.
[61] István Tóth, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája* (Nagyvárad: Literátor, 1996), 9–13.
[62] Klaniczay, *A magyarországi akadémia*…, 50–51.
[63] *Episodia sodalitas litterariae Danubianae ad Conradum Celten, dum a Norico Gymnasio ad Viennam Pannoniae concesserat*. Quellenausgabe: Hans Rupprich, Hg., *Der Briefwechsel des Konrad Celtis* (München: Beck, 1934), 300–307.
[64] Klaniczay, *A magyarországi akadémiai*…, 71.

im tschechischen Kanzleramt in Buda identifizieren: Augustinus Olomucensis, [65] Johannes Slechta, Georginus Neydecker und Julius Milius. Einige Quellen erwähnen auch die Zugehörigkeit ungarischer Vertreter zum Kreis: Kanzler György Szathmári, Bischof von Várad; Gergely Frangepán, Bischof von Veszprém; Zsigmond Thurzó, Propst von Székesfehérvár; Móré Csulai und Péter Várdai. Der Sodalität wirkte bis 1511, und ihre Tätigkeit bestand darin, Bücher zu verleihen sowie literarische, poetische und philologische Arbeit zu leisten. Es gab bereits formelle Rituale nach italienischem Vorbild: Augustinus Olomucensis ließ einen goldenen Pokal für die Gruppe herstellen, dessen Inschrift ein gutes Beispiel dafür ist, wie Selbstbezeichnung und Repräsentation in Bezug auf mythologische Figuren funktionieren: „Phoebigenium sacrata cohors er mysticus ordo hac patera Bacchi Minerva larga ferant procul hinc procul este prophani".[66] Das bedeutet, dass die Gruppenmitglieder sich als eine heilige Armee und einen geheimen Orden von Phoebus bezeichneten, der Bacchus ein Opfer bringt. Das Schlusswort („Sei weit weg, weit weg, Uneingeweihter") zitiert außerdem die Wahrsagerin Sybilla von Vergilius *Aeneis*.[67] Dieses rituelle, sakrale Objekt vereint die Mitglieder der Gruppe durch einen gemeinsamen (spirituellen) Ursprung und weist auf eine starke Gruppenidentität hin.

Im Zentrum der Organisation der ungarischen Studentenschaft in Wittenberg um 1580 steht ein besonderer Text und ein Vorbild: Iustus Lipsius (1547-1606), dessen Brief an Mihály Forgách von der gesamten intellektuellen Gemeinschaft als Ausgangspunkt für ihre Identität und Organisation angesehen wurde. Ihre Aktivitäten bestanden hauptsächlich aus Diskussionsübungen und theologischen Reflexionen: Sie veröffentlichten auch eine gemeinsame Publikation. Die Hauptfiguren der Gesellschaft, die sich nach Lipsius *Proles Palladis* nannten, waren Imre und Mihály Forgách. Zu der Gruppe gehörten aber auch Péter Révay und János Rimay.[68]

Der humanistische Kreis um István Radéczy war in den 1570er und 1580er Jahren tätig und hatte seinen Sitz in Radéczys Preßburger Garten und Bibliothek. Radéczy war Bischof von Eger und königlicher Gouverneur. Die sich um ihm scharende intellektuelle Gruppe bestand aus den Mitgliedern Miklós Istvánffy (Dichter, Historiker), Elias Corvinus, György Purkircher (Arzt in Preßburg), Nicasius Ellebodius, (flämischer Philologe), dem bekannten Humanisten János Zsámboky und Carolus Clusius (Botaniker). Die Gruppe hebt sich als Modell von den bisher genannten Beispielen ab, da die literarische Tätigkeit hier auf den rituellen und gemeinschaftlichen Gesten des italienisch-paduanischen Humanismus beruht: „Poesie war nicht nur eine Frage der Debatte, sondern man durfte sie ausüben".[69] Die Linde in Radéczys berühmtem Garten galt als Hauptsymbol der Gruppierung, und der literarische Hain, *Hortus Musarum* war eines der wichtigsten Elemente zur Bestimmung der Identität der Gruppe. Die Mitglieder bezeichneten sich in ihren Werken bewusst als Gruppe, wobei sie den gemeinsamen Ursprung von Phoebus hervorhoben. Die gemeinsame, Workshop-

[65] Péter Ekler, „Adatok Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) életéhez I.", in *Források és hagyományképek*, Hg. Ágnes Stemler, 100–109 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár - Godolat, 2013).
[66] Klaniczay, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, 67.
[67] István Genthon, „Egy budai humanista aranycsészéje", *Tanulmányok Budapest múltjából*, 3 (1934): 138–144, 142.
[68] Klaniczay Tibor, „Az akadémia mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában", in Klaniczay., *Pallas*..., 9–31, 28.
[69] Ritoókné, „Hortus Musarum…", 219.

ähnliche Beschäftigung mit Texten war ein zentraler Bestandteil ihrer Aktivitäten: Sie sandten einander Gedichte zu, korrigierten Texte, schlugen einander Themen vor. All dies ermöglichte es den Mitgliedern, die Rolle des Dichters, eines literarisch Tätigen zu übernehmen, abgesehen von ihren offiziellen-sozialen (kirchlichen oder staatlichen) Rollen.

Als erstes Beispiel sind die intellektuellen Treffen rund um János Vitéz erwähnenswert. In den Quellen über Vitéz kommen als Merkmale der Gruppierung ständig Hinweise auf den Umgang mit Text vor. Es wurden auch zwischenmenschliche Beziehungen hergestellt, sowohl in Form von Korrespondenzen als auch in Form von Empfehlungen und möglicherweise persönlichen Treffen. Wir haben jedoch keine oder nur ungenaue Kenntnis von der Entstehung eines Gruppenbewusstseins. Daher kann die intellektuelle Gemeinschaft um Vitéz nicht als vollwertige literarische Gruppe angesehen werden, sondern als eine Art Vorstufe, die jedoch ein bestimmter Schritt in Richtung Gruppierung ist: Die Mitglieder lassen sich durch gemeinsame Bildung charakterisieren, und es gab auch einen zentralen Organisationsfaktor der Gruppe, der hier die Person und die Bibliothek von Vitéz ist.

Im Gegensatz dazu trat Konrad Celtis' wissenschaftliche Gesellschaft bereits als Gruppe auf: aufgrund von Celtis' bewusster Gruppenbildung durch Korrespondenz, die Namensgebung des Zusammenschlusses, der Entstehung einer Hierarchie innerhalb der Gruppe (Leiter und Mitglieder) und der Organisationstruktur auf einer gemeinsamen Bildungsbasis lässt sich Celtis' Sodalitas als hochgradige Gruppierung

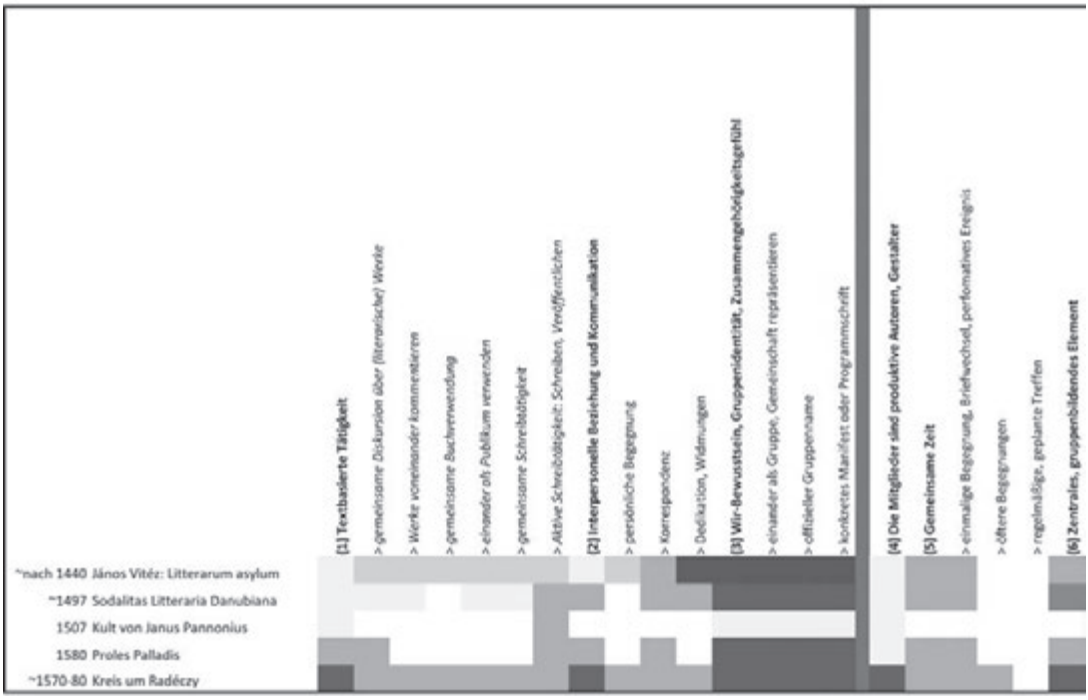

Abbildung: „Heatmap" von Gruppen, die sich mit literarischen Aktivitäten beschäftigen (basierend auf dem Gruppierungsgrad)

betrachten. Die Absicht der beiden Verwandten, sich mit Janus Pannonius zu verbinden, kann jedoch als Gegenbeispiel genannt werden: Péter Garázda und Janos Megyericsei gingen vergeblich durch ihre gemeinsamen Epitaphien eine Verbindung ein, ihre Selbstbestimmung und Zugehörigkeit zu Janus Pannonius scheint eher eine einmalige Imitation gewesen zu sein als eine Gruppenaktivität.

Die zwei am Ende des 16. Jahrhunderts existierenden Gemeinschaften scheinen hochgradige Gruppen gewesen zu sein: Der intellektuelle Kreis um István Radéczy und die „Proles Palladis", die den Briefwechsel mit Iustus Lipsius nutzte, um eine Gemeinschaft zu bilden. Jede Gruppe betrachtet die gemeinsame Arbeit an Texten als Grundlage ihrer Organisation und repräsentiert ein starkes Selbstbewusstsein in Briefen und Werken, die die Gruppenmitglieder miteinander verschweißten. Ihre zwischenmenschlichen Beziehungen verwirklichten sich in ihrer Korrespondenz, in persönlichen Besprechungen und in der gegenseitigen Anrede in ihren Werken.

Diese Gruppierungen stellen natürlich nur einen kleinen, ausgewählten Teil des ungarischen Kulturlebens im 15.-16. Jahrhundert dar und lassen sich nur als Beispiele hernehmen, um sichtbar zu machen, welche literarischen Gruppierungen überhaupt zustande kommen konnten. Wie sich zeigt, wurden Gruppen geschaffen, die ihren Mitgliedern einen eigenen Kommunikationsraum boten, um über ihre jeweiligen sozialen Rollen hinaus bewusst eine neue Identität anzunehmen. Diese neue Identität zeigte sich in der Rolle jenseits des kirchlichen oder offiziellen Status, in der die Person eine literarische oder wissenschaftliche Tätigkeit ausübt. Die Eigen-

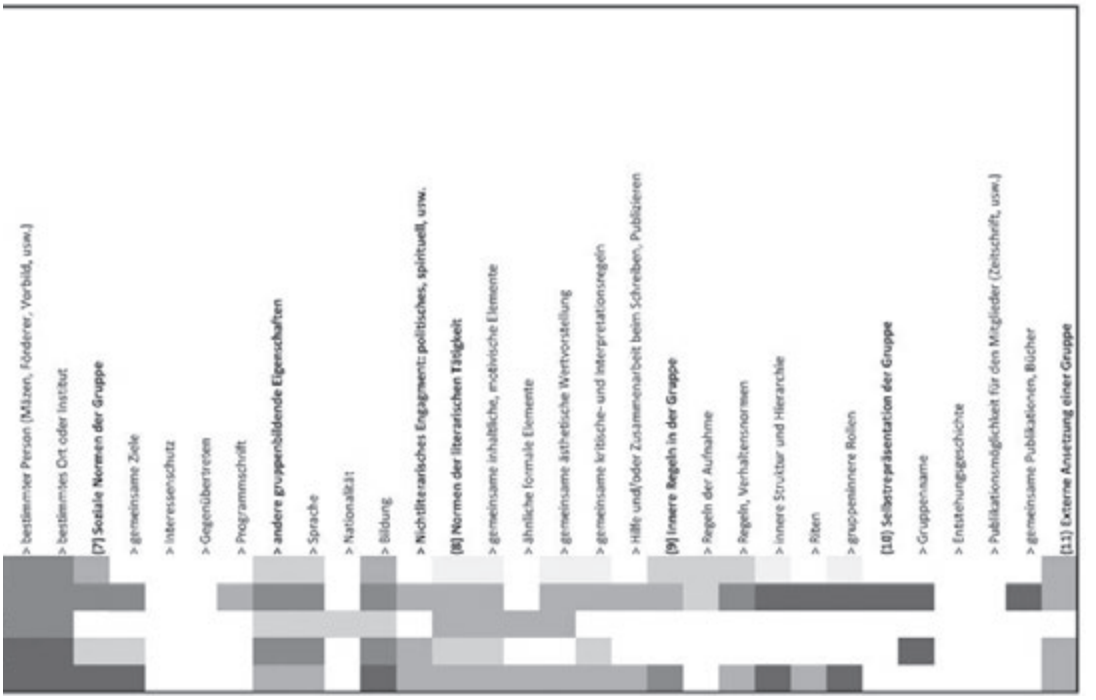

schaften, die erlauben, die Art der Gruppierung festzustellen, führen uns weiter zu der Bestimmung der Beziehungstypen zwischen intellektuellen und literarischen Akteuren. Aufgrund der obenstehenden Erfahrungen ist es empfehlenswert, nicht ein starres, sondern ein strukturiertes, attributbasiertes literarisches Gruppenkonzept zu verwenden, um genauer zu erkennen, welche Zusammenschlüsse es erlauben, sie als literarische Gruppe zu bezeichnen.

Die folgende Tabelle zeigt, welche Attribute der Gruppenbildung bei einigen ausgewählten ungarischen intellektuellen Zusammenschlüssen[70] in 15.-16. Jahrhundert zutrafen, und wo diese Gemeinschaften sich auf der Definitionsskala der literarischen Gruppe befinden.

Da, wie oben beschrieben, die Intensität, die Formalität oder Informalität der Gruppierungseigenschaften eine Rolle spielt, scheint eine Heatmap-ähnliche Abbildung für die Darstellung am geeignetsten zu sein. Darin wird einerseits dargestellt, welches Attribut eine bestimmte Gruppe kennzeichnet, und die Erhöhung der Farbintensität zeigt eine Zunahme der Aktivität von informell zu formell an. (Diese Tabelle könnte als Kontrollgruppe auch eine heute tätige offizielle Schriftstellerorganisation enthalten: Ihre Werte wären fast überall rot markiert – die Skala würde einen hohen Grad an Gruppierung anzeigen.)

Rahmen und Richtung meiner weiteren Forschung[71]

In meiner Analyse betrachte ich diese frühen Gruppen als kulturelle Knotenpunkte und verwende die Methoden der Netzwerkforschung. Die Fragen, die ich beantworten möchte, sind die folgenden: Von wann an finden sich die ersten Spuren solcher literarischen Zusammenschlüsse in Ungarn, welche *Kontakte* definierten die Netzwerke des literarischen Lebens und was für ein *Modell* bildeten diese Kollektive? Diese Fragen führen mich zur Sicht auf diese Gesellschaften als Netzwerke, die man in einem Graph visualisieren und analysieren kann, um dadurch neue Informationen über die Wirkung und die Identität der Literaten zu erhalten.

Der Zweck meiner Dissertation war es, zu untersuchen, wie Intellektuelle, die als Autoren definiert werden können, ihre funktionellen Gruppen in der Periode von 1400-1600 bildeten und als Netzwerk nutzten. Ich habe zwei Methoden festgelegt, die das Gerüst meiner Forschung bilden sollten. Einerseits führte ich eine qualitativ-motivische Analyse der schon bekannten literarischen Gruppierungen durch: das Zustandekommen, das Wirkungsmodell und die literarische Tätigkeit des János Vitéz bis hin zum Preßburger Kreis von Bischof Radéczy habe ich in einem Kapitel bereits aufgearbeitet. Daneben stellte ich eine Datenbank fertig, um die Visualisierung und Analyse der zu berücksichtigenden Gesellschaften durchführen zu können. Ich erstellte ein relationales Datenmodell, und arbeitete die Metadaten der ungarischen Autoren und ihren gedruckten Publikationen zwischen 1473 und 1600 auf.

[70] Anita Markó, „Radéczy hársfája: Irodalmi körök működési modellje a reneszánsz Magyarországon", in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban: Fiatalok Konferenciája 2015*, Hg. Hermina Gesztelyi, Dániel Görög és Szilvia Maróthy, 135–150 (Budapest: reciti, 2016).

[71] Anita Markó, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, Dissertation, (Budapest–Bécs: ELTE-Universität Wien, 2020), letzter Zugriff am 25.02.2022, https://utheses.univie.ac.at/detail/58103/.

Die Daten wurden anhand der ungarischen Quelleneditionen Régi Magyar Nyomtatványok I.[72] (Alte Ungarische Drucke) festgelegt und beschrieben. Die Analyse der Dissertation basierte auf der zusammengesetzten Datenmenge, die die multiplexen literatursoziologischen Kontakte zwischen 957 Druckschriften und 1500 Personen (Autoren, Übersetzer, Mäzen, Buchdrucker) beschreibt. Die Analyse der Daten zeigt nicht nur die Kontakte der literarischen Gesellschaften auf, sondern macht auch andere Kreuzungspunkte und Zusammenschlüsse des kulturellen Feldes sichtbar.

Tabelle 1.

Notwendige Elemente einer sich literarisch beschäftigende

Gruppe:
(1) **Textbasierte Tätigkeit** (*textual community*):
–– gemeinsame Diskussion über (literarische) Werke
– Werke voneinander kommentieren
– gemeinsame Buchverwendung
– einander als Publikum verwenden
– Aktive Schreibtätigkeit: Schreiben, Veröffentlichen

(2) **Interpersonelle Beziehung und Kommunikation**
– persönliche Begegnung
– Korrespondenz
– Dedikation, Widmungen

(3) **Wir–Bewusstsein**, Gruppenidentität, Zusammengehörigkeitsgefühl
– einander als Gruppe, Gemeinschaft repräsentieren
– offizieller Gruppenname
– konkretes Manifest oder Programmschrift

Additionale, optionale und erweiterbare Elemente:

(4) **Die Mitglieder sind produktive Autoren, Gestalter**

(5) **Gemeinsame Zeit**
– einmalige Begegnung, performatives Ereignis
– Briefwechsel
– öftere Begegnungen
– regelmäßige, geplante Treffen

(6) **Zentrales, gruppenbildendes Element**
– bestimmter Ort oder Institut
– bestimmte Person (Mäzen, Förderer, Vorbild, usw.)

(7) **Soziale Normen der Gruppe**
– gemeinsame Ziele oder Programm
– Interessenschutz
– nichtliterarisches Engagement: politisches, spirituelles, usw.
– andere gruppenbildende Eigenschaften: Sprache, Nationalität, Bildung

(8) **Normen der literarischen Tätigkeit**
– gemeinsame ästhetische, literarische Regeln; ähnliche formale oder inhaltliche Elemente
– gemeinsame kritische– und Interpretationsregeln
– Hilfe beim Schreiben und Publizieren
– Hilfe und/oder Zusammenarbeit beim Schreiben, Publizieren

(9) **Innere Regeln in der Gruppe**
– Regeln der Aufnahme
– Verhaltensnormen
– Rituale
– innere Struktur und Hierarchie
– gruppeninterne Rollen

(10) **Selbstrepräsentation der Gruppe**
– Gruppenname
– Entstehungsgeschichte
– Publikationsmöglichkeit für Mitglieder (Zeitschrift, usw.)

(11) **Externe Faktoren einer Gruppe**

(12) **Weitere interpersönliche Relationen**
(z. B.:)
– Verwandtschaft
– Ehe
– Freundschaft
– Kollegialität
– Schulkameradschaft
– feudale Relation

[72] Borsa Gedeon, Hg., *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971).

ABSTRACT

The „Literary Group" as Network of Cultural Conventions in the Early Modern Hungarian Literatur

The history of Hungarian literature offers many exclusive or broader literary circles and groups of poets, well-known but very different examples being the Kisfaludy Society or several generations of the Nyugat. Scholarly literature states that the emergence of literary groups and literary conventions marks the beginning of modern literary life in the 18th century and that the first relevant Hungarian (and Hungarian-written) literary centres emerged at this time, being hierarchical, academic and literary circles or salons. Despite this assertion, my research led me to the conclusion that the first intentions to establish an organised literary life were already evident in the 15th century. In this presentation, I would like to analyse how these early literary groups (between 1400-1600) functioned in Hungary. The following research questions form the basis of my lecture. First of all, I would like to know when the first traces of these literary groups appeared. In order to find an answer to this, I need to investigate what kinds of relationships defined the networks of literary life and what kind of model they had.

My starting point is that these early collectives of literary people can be seen as cultural nodes. I would like to present what kind of cultural models the Hungarian circles and societies represented in the Renaissance. One of the main aims of my presentation is to create a definition that can also describe the early forms of intellectual groups. I would like to define the types of literary and scientific group activities and examine what kind of networks functioned in the field of medieval and early modern literary activities - such as writers' or poets' guilds, poets' competitions or humanist sodalitas. After creating definitions and typologies, I would like to analyse the models and networks using the methods of network science. With this interpretive framework, we can find the groups of early Hungarian intellectuals (e.g. the collectives of János Vitéz or István Radéczy) that were founded with the conscious intention of networking and whose members wanted to connect to the European cultural and literary tradition.

Fülöp Anna

Bornemisza Péter prédikátor munkássága

Bécs jelentősége a prédikátor életében

Kutatásom fő témaköre Bornemisza Péter prédikátornak a szakirodalomban mérete alapján *Foliopostilla* néven ismert munkája. Az élete utolsó évében, saját nyomdájában kiadott remekmű megszületését hosszú, kalandos életút előzte meg, ennek egyik legfontosabb állomása éppen Bécs volt. Bornemisza Péter nyomdokain járok most, amikor számba veszem az egykori bécsi diák e városhoz kötődő tevékenységét, miután röviden összefoglalom az előzményeket.

Ha Bécsről beszélünk, mindenképpen meg kell említeni az 1558-ban készült Szophoklész-dráma fordítását, átdolgozását, a Móricz Zsigmond által „magyar Elektrának" nevezett munkát. Hisz ez az a mű, amelyiknek egyetlen megmaradt példányát a gothai tartományi könyvtár igazgatója, Hermann Anders Krüger 1923-ban találta meg, s felhívta rá Ferenczi Zoltán figyelmét. (A címlap eredeti helyesírásával: *Tragoedia Magiar Nelvenn, Az Sophocles Electraiabol Nagiob rezre fordítatot, éz az Kerezteneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaúl szepen iateknak mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizzá Peter deak altal.*) – Hasonmás-kiadását Ferenczi Zoltán rendezte sajtó alá: *Tragoedia Magiar Nelvenn,* Budapest, 1923.

A Bornemisza-kutatás virágkorát éli. Több oldalnyi terjedelmű lenne felsorolni mindazokat a szerzőket, akik az életmű kutatásával foglalkoztak és folyamatosan kutatnak. Ahhoz, hogy világosan lássuk, hogyan jutott pályája fő munkájának megírásához, a „Vizsolyi Biblia előtti legnagyszerűbb hazai nyomdászati teljesítmény"[1] kiadásához, vissza kell tekinteni gyermekkorára, ifjúsága éveinek színhelyére, meg kell nézni, hogy a történelmi események hogyan befolyásolták rövid életének alakulását.

Az alig 49 év alatt megírt és kiadott művei sokasága arra vall, hogy rendkívüli tehetséggel, munkabírással megáldott ember volt a „protestáns, még pedig a lutheri tanoknak buzgó és harcias lelkű apostola",[2] „a felfele ívelő magyarországi reformáció egyik legmarkánsabb egyénisége",[3] Balassi Bálint tanítómestere. Vegyük figyelembe viszont azt, amire Borzsák István figyelmeztet: „minden sajátosan egyéni vonása ellenére is korántsem egyedülálló jelenség a maga korában, hanem roppant tömegű írásaival mintegy gyűjtőmedencéje, enciklopédiája kora ismereteinek."[4]

[1] Bornemisza Péter, *Predikatioc egesz esztendö altal minden vasarnapra rendeltetet euangeliombol* (Detrekő-Rárbok, 1584), kísérő tan. Oláh Szabolcs, Bibliotheca Hungarica Antiqua, 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).
[2] Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint* (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 12.
[3] Borzsák István, *Az antikvitás XVI. századi képe* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 7.
[4] Uo., 8.

Bornemisza Péter 1535–1584 között élt, a késő középkor, kora újkor idején. Alig több mint 550 év telt el a honfoglalás, államalapítás, a kereszténység felvétele után. Hatéves korában elveszítette szüleit, árván maradt, s miután a törökök „semmivé tették" a várost, Buda török kézre jutott.

Gyermekkoráról, ifjúságáról keveset lehet tudni, maga Bornemisza sem tud semmit szülei sorsáról. Különben többet írt volna erről is, akárcsak életének fontosabb eseményeiről. Semmi konkrét dolgot nem lehet tudni arról, hogy a török támadásból a hatéves gyerek hogyan menekült meg, lehetséges, hogy szülei már korábban biztonságba helyezték közeli vagy távolabbi rokonoknál. Annyi bizonyos, hogy Bornemisza vallomása szerint is „udvarban" nevelkedett a Felső-Tiszavidéken. 1548-tól Kassán diákoskodott.

> Ennek a vidéknek kiváló reformátorai és haladó történelmi hagyományai voltak. A XVI. század legkiválóbb reformátorai közül igen sokan vagy erről a vidékről származtak, vagy itt működtek. Az első históriás énekek és bibliai történetek nagy része itt született. […] A Perényi család támogatását élvezve itt működött a harmincas években az erazmista Komjáti Benedek (Nyalábvárott) és a lutheránus Gálszécsi István, a nagy reformátor Batizi András mestere; később pedig a már említetteken kívül: Farkas András, Székely Balázs, Dobai András, Benczédi Székely István, Radán Balázs. Ezek az író-prédikátorok valamennyien ismerték egymást, tudtak egymásról. Bornemisza ismerte műveiket, költeményeiket kiadta énekeskönyvében. Nem véletlen, hogy éppen Bornemisza énekeskönyve őrizte meg őket. Ezek a társadalmi körülményekkel elégedetlen, sok rosszat tapasztalt és ezért világvégét váró prédikátorok baljós kisgyermekkori élményében is megerősítették Bornemiszát.[5]

Erkölcsi alkatának kialakulásában is döntő szerepe volt ezeknek a költőknek, prédikátor íróknak, folytatja a gondolatot Nemeskürty István, a Bornemisza-életmű egyik alapos kutatója.

Mielőtt külföldi tanulmányútjára indult, a gazdag, német polgárváros, Kassa játszott fontos szerepet életében. „Különösen fellendült a kassai protestantizmus éppen Bornemisza Péter ott-tartózkodásának éveiben, 1547 júniusától 1552 júniusáig: erre az öt évre békét kötött egymással a két vetélytárs király s ez a viszonylag nyugodt idő a polgárháború éveiben sokat lendített Kassa és a reformáció ügyén."[6]

Azokban az években, amikor Bornemisza Kassán diákoskodott, Tinódi Lantos Sebestyén házat vásárolt itt, jó néhány műve itt született – olvasható tovább Nemeskürty István könyvében is. „Mély és maradandó benyomást tehetett Tinódi kassai működése az útját kereső ifjúra. […] Az ifjúkor küszöbére érkezett, Batizin, Szkhárosin és költőtársain nevelkedett, költői hajlamú gyermekre legalább úgy hatott Tinódi költészete, mint Sommer János lelkes protestantizmusa."[7]

[5] Nemeskürty István, *Bornemisza Péter és kora* (Budapest: Szabad Tér, 1999), 15.
[6] Uo., 17.
[7] Uo., 18.

Végh Ferenc Bornemisza Péter ifjúságáról írt tanulmányában pontosítja, hogy: „A kassai iskola a kor egyik legjobb nevű iskolája volt. 1554-től 1550-ig Császár (Caesar) Mátyás a tanító, aki a krakkói egyetemen tanult, s aki híres volt szónoki tehetségéről és görög tudásáról. A későbbi *Elektra*-fordító Bornemisza feltehetően itt szívta magába a görög nyelv szeretetét."[8]

> A Kassán történt közismert diákcsíny, és két hét fogság után külföldi útjára indult. Kétheti börtönbüntetés elszenvedése után, hála ügyességének, szökve távozott abból a városból, melyben éveken át tanulta a legszükségesebb középfokú ismereteket; melyben jelleme, érdeklődési köre és világnézete kialakult; melyben megismerte kora kiváló lantosának műveit és mely a politikai események kedvező alakulása esetén bizonyára megbecsüli és kenyeret ad neki. Az *Elektra* leendő szerzője egy tragikomédia szenvedő részeseként távozik Kassáról 1554 januárjában.[9]

Járt Itáliában, Németországban, Wittenbergben, itt készült fel a lelkészi hivatásra, bár tanulmányai kezdetén világi pályára gondolt. Olaszországi útjáról keveset lehet tudni. Az viszont bizonyított tény, hogy ottjártakor Padovában komoly színházi élet zajlott, s ez az atmoszféra hatott Bornemiszára. „Az is lehetséges, hogy *Elektrá*jához is itt nyert ösztönzést. Gyalui Torda Zsigmond 1547-ben Padovában fordít Euripidészt latinra; 1556-ban pedig Andrea dell'Anguillara Oedipus-fordítását mutatják be ugyanitt. Padova valóságos görög tragédia-kultusz középpontja volt. […] Vegyük még ehhez Kardos Tibor értékes adatát: 1541-ben Daniele Barbaronak egy aktuális magyar tárgyú darabját adták elő Padovában, Izabella királynőről."[10]

Bécs, Bornemisza Péter ifjúkorának legfontosabb állomása, írta Nemeskürty István a prédikátorról írt könyvében, Wittenberg szerintem hasonló jelentőséggel bírt, kétségtelen viszont, hogy közelsége révén Bécs az a város, ahol életének sorsdöntő eseményei zajlottak, ahova gyakran visszatért.

Első házasságának színhelye, amire Nemeskürty István, Móricz Zsigmond is utal, szintén Bécs. „Két év múlva el is távozott Bécsből, amint a jegyzetek mutatják, megházasodva."[11]

Bécsi egyetemistaként görögtanára, Georgius Tanner tanácsára, s a bécsi magyar tanulótársak kérésére lefordította magyar nyelvre Szophoklész Elekráját. A zárósorokból kiderül, hogy 1558. május 25-én. A mű századokon át „lappangot". 365 év után került elő az a példány, amelyik éppen Bornemisza egykori tanáráé volt. Görög nyelvből fordított, ezt Borzsák István bebizonyította. Azt viszont nem lehet tudni, hogy „az 1558. évi császárkoronázással kapcsolatos egyetemi ünnepségek során – rendeltelése szerint – előadták-e?"[12] Ez megválaszolatlan kérdés még mindig, de

[8] Végh Ferenc, „Bornemisza Péter ifjúsága", *Irodalomtörténet* 40 (1952), 514–522, 518.
[9] Nemeskürty, *Bornemisza Péter…*, 25.
[10] Uo., 37.
[11] Móricz Zsigmond, „Bornemisza Péter *Electrá*ja, *Nyugat* 23, 24. sz. (1930): https://epa.oszk.hu/00000/00022/00504/15700.htm (hozzáférés: 2022. 01. 30).
[12] Borzsák, *Az antikvitás…*, 16.

mindenképpen fel kell figyelni a tényre, hogy Bornemisza számított arra, hogy a színdarab olvasásra is alkalmas legyen.

Borzsák István is említi, hogy Bessenyei György olvasmányai között szerepelt, anélkül, hogy nagyobb jelentőséget tulajdonítottak volna neki, majd elveszett az ő példánya is. „Hatásáról egészen 1923-ban történt felfedezéséig, vagy még inkább Móricz Zsigmond újrafelfedezéséig alig beszélhetünk."[13]

1558-tól napjainkig 461 év telt el, akkor diákoskodott Bornemisza Péter itt Bécsben.

A darab mindenképpen tükrözi Bornemisza humanista felkészültségét; a szophoklészi remekmű fordításában, átdolgozásában felfedezhető a magyarországi társadalmi helyzet a háttérben; a korabeli uralkodó osztály bűneit már itt ostorozta, a majdani kíméletlen szókimondás már itt felcsillant.

Milyen előzménye volt az *Elektra*-fordításnak, milyen művek előzték meg Bornemisza darabját? A magyar drámairodalom legkorábbi ismert emléke Sztárai Mihály 1550-ben megjelent komédiája, mely töredékeiben maradt meg: *A papok házasságáról szerzett igen jeles komédia* cím alatt ismert. Az *Elektra* fordítása, átdolgozása 1558-ban, egy évvel megelőzte Sztárai Mihály következő drámáját: *Az igaz papság tiköre*, ez Huszár Gál nyomdájából került ki.

Waldapfel Imre hívta fel a figyelmet Bornemisza Péter nyelvművészetéről írt tanulmányában:

> Bornemisza nyelvművészetét sem lehet a humanizmus nyelvi kultúrájától függetlenül elképzelnünk. […] a XVI. század humanizmusa éppen a nemzeti nyelv művelését veszi programjába. Bornemisza tanárának, Tanner Györgynek, elődje volt a bécsi egyetem görög nyelvi katedráján az a Sylvester János, akinek először van szeme arra, hogy gyönyörködjék a magyar népköltészet nyelvképzeletében s antik mértéken próbálja ki „az mü nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát".[14]

Ferenczi Zoltán az *Elektra* kapcsán utalt arra, hogy Bornemisza írói tevékenységét kettős irodalmi programja irányította. Az ókori klasszikust mint erkölcstanítót akarta a keresztény község elé állítani, ez Melanchthon hatását mutatja. Az anyanyelv használatának fontosságára utal a program másik, művészi oldala, kétségkívül a Pléiade célkitűzésével rokon: (Ferenczi fordításában) »minden helyes ítéletűek előtt ismeretes, hogy már néhány év óta írni kezdtek magyar nyelven, melyet nekünk egyfelől Cicero, másfelől az összes míveltebb nemzetek példájára, napról-napra a legsúlyosabb okokból, erőnk szerint, mindjobban mívelni és gazdagítani kell. »[15]

Nem térek ki a tragédia elemzésére, számos tanulmány született már róla. Csupán annyit emelek ki, amit már szintén többen hangsúlyoztak, Schulek Tibor, Borzsák István, Waldapfel Imre, s a többiek, hogy már az Elektra fordításánál, átdolgozásánál ismeretet nyerünk a bécsi diák „tehetségéről, gondolat- és érzésvilágáról, tanulmányainak mélységéről, bontakozó hivatástudatáról", ahogyan ezt összefoglalja Borzsák

[13] Uo., 15.
[14] Waldapfel Imre, „Bornemisza Péter nyelvművészete", *Nyugat* 24, 2. sz. (1931), 124–126: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00506/15795.htm (hozzáférés: 2022. 01. 30).
[15] Uo.

István. Több utalást találunk arra is, hogy az eredeti szöveggel szabadon bánt, egyszerűsített, éppen azért talán, hogy majd olvasmányként is érthető legyen.

Bécs nem csak a diákévek, tanulmányai, az irodalmi tevékenység színhelye volt, börtönbe is került itt. „Bécsbe árultatás által megfogattam, este vacsora felett" – emlékezik vissza utolsó elfogatásának körülményeire, viszont azt is megtudjuk, hogy „az urat segítségül híván, csudaképpen kihoza kezükből." Elmeséli azt is egy másik alkalommal, hogyan találta meg a menekülés módját, mint ahogy Szent Pál kosárban kiereszkedett Damaszkuszban, úgy szabadult ő is „csak én is nagy kőház ablakon Bécsben."

Fontosnak találom megemlíteni Bánfi Szilvia kutatásának eredményét, amelyet az *Elektra* nyomtatásával kapcsolatban végzett. Feleletet keresett arra a kérdésre, hogy „Ki volt valójában Bornemisza Péter magyar *Elektrá*jának a nyomtatója?" Több helyen olvasható, hogy a mű Raphael Hoffhalter bécsi nyomdájában került kinyomtatásra. Bánfi Szilvia bebizonyítja konkrét tipográfiai mintákkal alátámasztva, hogy Bornemisza Péter munkáját nem Hoffhalternél nyomtatták. A betűsorozatok és könyvdíszekről írja, hogy: „lényegesen eltér a Bornemisza *Elektrá*jában alkalmazottól".[16]

A szerző kitért arra is, hogy 1558-ban Raphael Hoffhalter sajtója mellett Bécsben még két nyomda működött: Ágid Adler / Michael Zimmermann nyomdája, valamint Johannes Singriener tipográfiája. A kutatások bebizonyították, hogy „az eredeti görög szöveg alapján Bornemisza Péter által átdolgozott és magyarra fordított Szophoklész-tragédia kiadója Bécsben Michael Zimmermann tipográfiája volt."[17]

„1561-ben újra Bécsben találjuk Bornemiszát, ahol kalendáriumot ad ki; mint később látni fogjuk, valószínűleg királyi kancelláriai tisztviselő."[18] Ma már bizonyított tény, hogy ez a feltételezés nem helytálló, Bornemisza nem dolgozott a kancellárián.

A nyomdászattal való kapcsolata nem újkeletű, lehetséges, hogy már diákként is több helyen segített a nyomdai munkákban. Értékelte, becsülte az egyszerű emberek munkáját, s érdeklődéssel követte a különböző mesterségek munkafolyamatait. Köztük a nyomdászathoz tartozókat is, nem véletlen, hogy saját nyomdájában látnak majd napvilágot a saját munkái is.

Elkerülhetetlen volt a prédikátori pálya, bár hadakozott ellen, úgy érezte, világos utasítást kapott „fentről", hogy ezt az utat kell követnie, erre „nodították."

1564-től Balassa János prédikátora volt Zólyomban, személyében már egy újfajta „prédikátortípus" áll előttünk, ahogy Nemeskürty Istvánnál olvashatjuk. Majd következik Galgóc, Sempte, Rárbok, Detrekő. S közben a megpróbáltatásokkal teli évek alatt kinyomtatta az ötkötetes prédikációsorozatot, majd az ebből összeállított, átdolgozott *Foliopostillá*t, énekeskönyvek, kalendáriumok, ágendák, káték és más munkák mellett. A postillában az egyházi szónoklat „ürügyén és a téma védelme alatt" bármilyen történetet, politikai és világnézetet, akár pletykát is el lehetett mondani, Bornemisza Péter mindezt lírai jellegű „önvallomással" egészítette ki, akárcsak Szent Ágoston.

[16] Bánfi Szilvia, „Ki volt valójában Bornemisza Péter magyar *Elektrá*jának a nyomtatója?", *Magyar Könyvszemle* 127, 2. sz. (2011): 222–231.
[17] Uo., 227.
[18] Nemeskürty, *Bornemisza Péter*...., 33.

Részben ez tette prédikációs köteteit egyedi jellegűvé, bár előtte és vele egy időben több ilyen munka került ki a nyomdákból. Nagy életművet hagyott maga után, prédikációs kötetei több ezer oldalt tesznek ki, nem véletlen, hogy többen keresték a választ arra a kérdésre, hogy megírhatta-e Bornemisza Péter egymaga összes műveit? Zoványi Jenő állítja Harsányi Andrással ellentétben, hogy igen. Hisz maga Bornemisza vall arról, hogy több száz oldal készen volt, amikor támogatókat keresett az első munkái kinyomtatásához.

Elgondolkodtató az is, hogy hol tehetett szert ekkora tudásra, nyelvek ismeretére a korán árván maradt Bornemisza Péter?

Különböző udvarokban nevelkedett, pártfogói körében bizonyára mindenre felfigyelt, magába szívta a kor szellemét, az újdonságokat, a híreket. S bizonyára a könyvek között otthonosan mozgott. Hisz a Volaterranus, a Carion-enciklopédia, s olvasmányai mellett az akkor még csak latin nyelvű Vulgata lehetett műveltségének, tudásának, ismereteinek másik biztos forrása. Ez volt mellette akkor is, amikor prédikált, vagy amikor felkészült a prédikálásra, latinból magyarra fordította a részeket a megértés érdekében, akárcsak az *Elektrá*ban. Nyomon követhetjük már első művében a későbbi művekre is jellemző retorikai eljárásokat. Fokozza a feszültséget, „szántszándékkal-halogatja tervének elárulását", idegesítő szószaporítást alkalmaz – írja Borzsák István.

Móricz Zsigmond ragyogónak, ropogónak találja az Elektra nyelvezetét. A felsorolások: „lantos, hegedüs, sipos, dobos, trombitás számtalan legyen", ez az utasítás az udvarban ahhoz, hogy az ifjak „vigadjanak, örvendjenek, táncoljanak." A királynőnek sincs más dolga, mint „örülj, vigadj, asszonykodjál", ami be is következik, hisz a királynő „tombol, vigad, örül erősen." Ez a gazdag szókincs további műveit még inkább „ragyogóvá, ropogóvá" teszik. A hívek Bornemiszánál nemcsak sírnak, hanem „rínak, rettegnek, reszketnek, nyögnek, óhajtanak és fohászkodnak".[19] Hasonlóképpen nyög, sóhajt, fohászkodik, imádkozik a prédikátor, amikor próbál ellenállni: „a gonosz kívánságnak, haragnak, bujaságnak, nyalánkozásnak, torkosságnak, kevélységnek, telhetetlenségnek, dicsekedésnek és egyéb bűneinek."[20] Az *Elektrá*ban bemutatott ördögi tettek: gyilkosság, bálványozás, irigység, kevélység, bujálkodás stb. olyan témakörök, amelyekre a későbbi prédikációs köteteiben visszatért.

Milyen irodalmi műveltség létezett Bornemisza Péter születése előtt? Az 1500-as években a latin lett az irodalmi műveltség nyelve Magyarországon is, a „klerikus és literátus réteg" egybeesett. Bornemisza Péter születésekor a protestantizmus, a reformáció már teret hódított.

Gábor Csilla utal arra, hogy „az ún. konstantini fordulat, a kereszténynyüldözés megszűnése vonta maga után állam és egyház intézményeinek és azok hatóköreinek összefonódását, annak minden pozitív és negatív fejleményeivel együtt. Ami pedig e két pólust összefogta, az a vallási eszmék rendszere volt. […] A közös gondolati alap továbbá, amely a latin nyelv általánossá váló használatában is mintegy szimbolikusan kifejeződött, az egész rendszernek bizonyos egységességet, egyetemességet is kölcsönzött, és ezt nem ingatták meg a helyi színek sem, az egyes – frissiben letelepített és a kereszténység felvételére kényszerített – vándor népek kulturális örökségeinek integrációja pedig (ma ezt a jelenséget inkulturációnak nevezzük) nem ered-

[19] Bornemisza Péter, *Ördögi kíséretetek*, s. a. r. Eckhardt Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 17.
[20] Uo., 21.

ményezett semmilyen töredezettséget, éppen a gondosan kidolgozott eszmeiségnek köszönhetően."[21]

> Magyarországon a fejlődés analóg volt a nyugat-európaival, csakhogy amíg itt a krisztianizáció folyamata több évszázadon át tartott, addig nálunk drámainak nevezhető ütemben, mintegy száz-százötven év alatt zajlott le: a kultúraváltás tehát radikálisabb volt és drasztikusabb. Az irodalmi műveltség egy csapásra latin nyelvűvé vált, a belső eredetű kultúrának láthatólag nyoma veszett. Géza fejedelem politikai döntése Szent István uralkodása alatt érett be, aki a keresztény Európa felé való közeledés diplomáciai gesztusai mellett annak kulturális mintáját, a főképpen Nagy Károly frank király, majd német-római császár nevéhez fűződő *karoling* típusú műveltséget is meghonosította országában. Ez a művelődési modell pedig részint a klerikus és literátus réteg egybeesését, ezáltal pedig a kultúra egyházias jellegének, profiljának körvonalazódását jelentette, részint biztosította az antik örökség újrafogalmazását, iskolarendszerének a hét szabad mesterség – *septem artes liberales* – tanegységei mentén történő megszervezése révén.[22]

Hit és erkölcs volt Bornemisza tanításának alfája és omegája, a tízparancsolat betartására próbálta nevelni a szűkebb és tágabb körben rábízott községet, s ennek érdekében nem riadt vissza semmitől, a legváltozatosabb módszerekkel próbálkozott annak érdekében, hogy tőle telhető módon jobbá tegye az ördögi kísértetektől gyakran elárasztott világot.

A mi megromlott természetünket szükséges kordában tartani: „Isten után hordozni, az ördög ellen vigyázni, szüntelen való tanulással és könyörgéssel. Ezekben az ki végig megmarad, csak az lesz a boldog. A többinek jobb volt volna bár soha ne születtek volna e világra."[23]

ABSTRACT

Péter Bornemisza's Role as a Preacher and Teacher

My research focuses on the preacher of the former Sempte, Péter Bornemisza's work entitled *Foliopostilla*, highlighting the teaching activities of the preacher.

Péter Bornemisza's *Foliopostilla*, is one of the most successful works of his struggling life. At the time of his birth in 1535, no one could have guessed what a sad and difficult life awaited the boy who would become an orphan at the age of six. With the help of relatives he spent his childhood in the Upper Tisza Region. He studied in Košice, and in 1557 he went on a study trip abroad, with the support of patrons, of

[21] Gábor Csilla, *Magyar krónikák és legendák* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2013), 5.
[22] Uo., 6.
[23] Bornemisza, *Ördögi kísértetek*, 7.

course. Thanks to palatine Tamás Nádasdy, he was able to study with several youngsters in Vienna, with this city being the most important station in his life.

György Tanner, Bornemisza's Greek teacher, was only ten or fifteen years older than his student, and he was already „an internationally renowned, famous scholar". And an excellent teacher. „He provided his students a wide range of education. He taught them how to apply the achievements of the European culture discovered and restored in value by humanism in the spirit of Protestantism". He encouraged Bornemisza to translate Sophocles' *Electra* into Hungarian.

His later career is often set in Vienna. He published a calendar here, and probably worked for the royal chancellery as an official. Other German towns, such as Wittenberg, were important stations in his life. Luther and Melanchthon's influence during the Wittenberg school years were decisive in finding the right path. He realized that he could not escape accomplishing his mission of becoming a preacher.

In the introduction of his quoted work, István Nemeskürty mentions that „Bornemisza's lifework and personality have aroused researchers' interest only in the past few decades. His real significance was recognized when his *Elektra* unexpectedly emerged from the depths of a German library".

In my paper, I discuss Péter Bornemisza's intellectual role, his philosophical tenets, the biblical parallels, homiletical and speech techniques. The preacher-teacher's eschatology and christology is a separate issue in the above-mentioned work, as well as the rhetoric of confrontation, self-expression, sincerity, and a summary of the aesthetic perception and experience in the rhetorical trinity of docere, delectare, movere. Considering the rhetorical and hermeneutical, as well as the social and historical aspects, I emphasize the characteristics of the preacher's roles as a rhetor anda teacher.

Daniela Haarmann

The path to monolingualism

*Multi- and translingual methods and practices of hungarian poetry around 1800**

Introduction

Around 1800, in the course of the construction of their national identity, Magyar scholars sought to develop characteristic Hungarian poetry. By that time, poems written in Hungarian had been known for centuries, but they were largely disregarded, and there had been no Hungarian literary movement such as the German Weimar Classicism or French Romanticism. Although the output of this endeavour was monolingual literature, the way towards this goal led over paths of multi- and translingualism: the imitation and translation of ancient and contemporary poetry formed the very fundament for the development of a characteristic monolingual poetry, as this paper claims.

'Multilingualism', according to Li Wei and also in this paper, is understood as the ability to communicate in more than one languages actively or passively.[1] So, to master the task of creating a characteristic monolingual literature, all of the participants in this movement had to master several languages fluently (at least Ancient Greek, Latin, German, and French). However, it was not sufficient to simply understand foreign poetry; the participants needed to 'feel' poetry in such a way so that they could reproduce its rhythm and style in the Hungarian language.

In this paper, 'translingualism' – a term that is used in multiple ways by contemporary research – describes the skill to master several languages; authors move 'across languages' (lat.: *trans* = across, through; *lingua* = language) to study and *trans*late them. In this context, the term 'translation' can be understood by its common definition as transferring one word or whole books from one language to another. However, 'translation' will also be referred to in its broader and more literal sense: to carry concepts, stylistic devices, rhythm and so on across languages (lat.: *latus* from *ferre* = to carry). With this in mind, this paper aims to highlight the role of translingualism as a

* The paper is based on a presentation entitled *„To my Orpheus I have already written – Arion": Methods and Practices of the Hungarian Poetry about 1800.* The presentation was held at the conference Multilingual Literatures: Interdisciplinary Conference (17–19 July 2019), organised by Alad D. Rees and Julian E. Preece (both University of Wales, Swansea). I thank them both for the invitation and their input on this paper, which is financed by the three-year project, *The Hungarian Language Renewal (1776–1825),* funded with an *Erwin Schrödinger Scholarship* by the Austrian Science Fund (FWF, project ID J4331) that will start in November 2019 and will be located at the Hungarian Academy of Science, Library and Archive as at the department of Finno-Ugrian Studies at the University of Vienna.

[1] Li Wei, „Research Perspectives on Bilingualism and Multilingualism", in *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*, ed. Li Wei and Melissa G. Moyer (Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd., 2008), 4.

precondition to form a distinctive collective identity.[2] Most studies focus on translingualism in contemporary literature and everyday life. In studies on history, especially in the field of identity construction, this aspect is hardly regarded, perhaps because we tend to focus on monolingualism as part of modern nationalism and national states. In doing so, we tend to forget that translingualism and multilingualism the initial situation from which the idea of national identity started to develop.

In three parts, this paper will illustrate this theory of multi- and translingualism as the path towards monolingualism. After summarising the initial context of the time around 1800, the following section presents theories and methods based on multi- and translingual skills of improving and establishing Hungarian poetry. The final part of this paper complements these theoretic and methodological observations by studying the practices of those actors who were also directed by multi- and translingual approaches. Here, the forums of exchange of those actors are presented and some exemplary case studies will be analysed.

This paper aims to provide a short introduction to a rather complex topic, which was part ofa movement called *Hungarian Language Renewal* (Magyar Nyelvújítás) from the perspective of the history of concepts. Being mainly a vernacular language, Hungarian had no standard orthography or grammar, lacked the specialised vocabulary to describe complex scientific discoveries, and contained very few classic stylistic devices in its poetry and belles-lettres. The actors of the Hungarian Language Renewal movement were determined to change this situation by putting together a Hungarian thesaurus, creating new vocabulary and the introducing new literary elements into the language. They aimed to develop a Hungarian language of science and literature and to encourage their compatriots to publish in their native language instead of Latin, German, or French.[3]

This paper uses the term 'actors' instead of 'poets' or 'writers' because both terms would reduce the participants in this language movement to their literary endeavours. These men (and we will discuss only men)[4] were versatile and active in different disciplines. Their literary interests were only one aspect of many and were considered by them as a necessary part of the Language Renewal movement. Furthermore, these actors are not to be associated with nationalists who demanded to introduce Hungarian as the only language of state, education, and even daily life. We may find these radical tendencies called *Magyarization* already in the 18th and early 19th century in the works of some scholars and politicians, but they were not necessarily shared aims by the language renewers.

[2] Julie Hansen emphasised the role of translingualism and literature for the development of a characteristic Russian literature as early as in the late 18th century; see Julie Hansen, „Introduction: Translingualism and Transculturality in Russian Contexts of Translation", *Translation Studies* 11, no. 2 (2018): 115. On the concept of translingualism see A. Suresh Canagarajah, *Translingual Practice: Global Englishes and Cosmopolitan Relations* (New York: Routledge, 2013).

[3] The concept of native language was still vague at this time. There were certainlylearned men and women in the higher elites of Hungary, especially in the Western and Northern part, which was Catholic, and had belonged to the Habsburg Empire since the 16th century, that identified themselves as being Hungariansbut were more fluent in German or Latin due to their close connection to the Viennese Court and the Catholic teaching.

[4] An upcoming research project „The Hungarian Language Renewal (1776–1825)" will study the female influence on this movement. With the current state of research, it seems to be largely male dominated.

Initial situation

Eighteenth-century Hungary was a multilingualkingdom. Hungarian, German,[5] Slovakian, Roumanian, and Croatian were the major languages spoken, but none of these languages formed a significant majority. Latin still served as the official language, with a short intermezzo of the German language becoming the official language during the period of Josephinism in the 1780s.

Figure 1: The Kingdom of Hungary about 1780[6]

The Hungarian language itself had different traditions due to the 150-year-long separation of the different parts of the kingdom during the Ottoman occupation from 1526 until 1699. We can assume (though further studies are necessary to prove this theory) that during this time of separation, three different traditions of language use developed among the Hungarian-speaking members of society, which corresponds to

[5] Here, it would be more appropriate to speak of Germans since there were multiple forms of German spoken in the Hungarian kingdom, e.g. by the Transylvanian Saxon, Danube Swabians (Banat), *Ländler* (= 18th century deported Protestants of the Austrian lands in Transylvania and Banat) or the *Zipser* Germans (in today's Slovakia). For further information see Gerhard Seewann, *Geschichte Der Deutschen in Ungarn*, vol. 1: *Vom Frühmittelalter bis 1860*, Studien Zur Ostmitteleuropaforschung 24/I (Marburg, 2013).

[6] Source: Giuliano Zuliani and Marco Alvise Pitteri, *Atlante novissimo, illustrato ed accresciuto sulle osservazioni e scoperte fatte dai piu celebri e piu recenti geografi*, vol. 2. (Venice: Antonio Zatta, 1785): https://phaidra.cab.unipd.it/o:328113 (accessed: 16. 09. 2019).

the three parts of the division: the Western and Northern lands as one part belonged to the Habsburg Empire. In the course of Catholic policy of the Habsburg dynasty, the population in this part was mostly Catholic due to the Counter-Reformation. The learned elite and aristocracy used the languages spoken at the Viennese Court, which were German, French, and Italian. Most of them held an office in Vienna and sent their children to school there. The middle part of the kingdom was directly under the Ottoman's control and was supposedly Hungarian- and Turkish-speaking. The Ottomans who were aware of the need to keep the former Hungarian administrators to ensure the workings of a functional management of the kingdom, allowed the use of Hungarian along with Turkish as a state language. Furthermore, the Hungarian officeholders often did not know Turkish. The Eastern Hungarian and Transylvanian lands being the third part were Protestant, except for the Vlachs (Romanians) who were mainly Orthodox or Greek-Catholic. The Protestant's emphasis upon teaching and writing in the local vernacular led to the early development of a strong reliance on Hungarian as the language of everyday life and of literature and science.

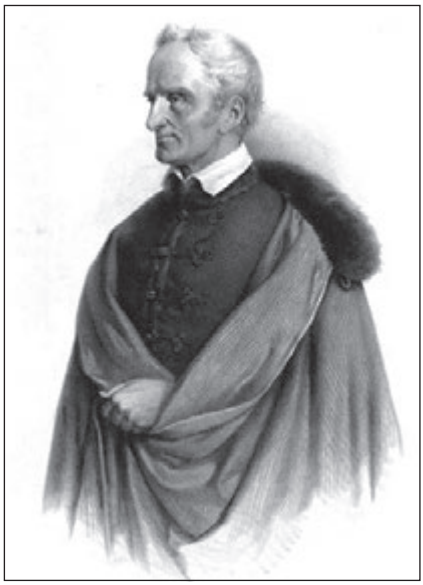

Figure 2: Ferenc Kazinczy (1759–1831)[7]

Though, again, more research is necessary to answer the question of how those three different language traditions continued to live on during the 18th century,[8] it may be no surprise that the first results of the Language Renewal movement were produced in Transylvania and Eastern Hungary. In Kassa (today Košice, Slovakia) in 1787, Ferenc Kazinczy together with Dávid Baróti Szabó (1739–1819) and János Batsányi (1763–1845) founded the first literary society called *The Hungarian Society of Kassa* (Kassai Magyar Társaság) and the journal *Magyar Museum*. Four years later György Aranka (1737–1817) founded the *Transylvanian Society for Fostering the Hungarian Language* (Transylvanian Magyar Nyelvmivelő Társaság*)* as well as a journal of the same name in Cluj, Transylvania. All four men were scholars and actors in the Hungarian Language Renewal, but Kazinczy as the 'dictator' of Hungarian scholarliness stood out in his efforts and activities, as the next sections will further elaborate.[9]

[7] Source: Bildarchiv Austria; http://www.bildarchivaustria.at/Preview/7676344.jpg (accessed 16. 09. 2019).

[8] Most Hungarian history studies assume an united kingdom in every aspects of the social and cultural life ever since the political reunification in 1699. However, as it can be seen in other cases of countries separated, like the two Germanies that were separated for a „mere" 44 years, show that processes of social and cultural reunification take much longer than the mere juridical-political ones.

[9] The reference to Kazinczy as a dictator of Hungarian scholarship is taken from, Béla K. Király, *Hungary in the Late Eighteenth Century: The Decline of Enlightened Despotism* (New York – London: Columbia University Press, 1969), 148.

Next to those four actors, numerous Hungarian scholars and politicians fought for the equality of the Hungarian language with Latin and German. Some of their debates had a pragmatic approach, such as emphasising that middle school students lacked the language skills necessary to understand their Latin lessons. Others discussed national ideals, asking for the right of Hungarians to use their mother tongue in public affairs, as other people of the Habsburg Empire were already allowed to do.[10]

The ideas, aims, and intentions of this language movement were not only specific to the Hungarian language, as we can see comparable patterns concerning other languages in Europe as well. Although some became standardised languages and national languages before and after the Hungarian language movement, the 18th century developments paved the way for the creation of national, standardised languages in print.

The shift from the Latin-speaking Republic of Letters to national scholarliness that used, of course, the local vernacular formed the general background. This development started no later than the early 18th century. An example for this new awareness of using the one's own language rather than a foreign one was Giambattista Vico (1668–1744), who expressed in his *Scienza Nova* (1725) that only the native language of a historical community could express their knowledge, ideas, values, and cultural elements. Later, the German philosopher Johann Gottfried Herder (1744–1804) proposed his equation of 'one nation = one language'.

Another shared aspect of these language movements was the enlightened ideal of educating the literate monoglots of society. As Benedict Anderson assumed the number of polyglots was not significantly higher than today, probably even lower.[11] Most of the classical literature of the ancient Greek, Roman, and modern authors was not translated and was therefore exclusively read by polyglots. Consequently, the entirety of the intellectual world was exclusive to them. For example, the English 'Gentlemen's Magazine' expressed its intention of translating the most important foreign language literature to educate the monoglot part of society, including women.

Therefore, we can conclude that the Hungarian Language Renewal movement and the development of a characteristic Hungarian poetry are rooted in a general European context. This context was influenced by the emerging national scholarliness and the discovery of a new readership that could not be found among scholars belonging to the Latin speaking Republic of Letters but among their compatriots that spoke the same language. Furthermore, there was a specific Hungarian context that gave impetus to this Hungarian language movement, such as the introduction of a Catholic and Latin-based education and administration, the politics of Germanisation under Joseph II, and the general feeling of being suppressed by their political rulers.

[10] Henrik Marczali, *Magyarország története II. József korában* vol. 2 (Budapest, 1888), 395.
[11] Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London – New York, 2006), 38.

Methods and theories of 'renewing' poetry

The 'renewal' of Hungarian poetry consisted of two distinguishable steps: the translation and the imitation of foreign poets and the composition of original works. This section illustrates the methods and theories behind these steps taken. In doing so, we will follow Miroslav Hroch's thesis, according to which the imitation and composition of foreign literature are the second and third of six chronologically consecutive steps in the process of intellectualising a national language.[12]

The most popular subjects of translation for the Hungarian actors were the classic Ancient Greek and Roman poets, such as Virgil, Homer, and Horace. This choice was not made by accident. Since Humanism, Classical Antiquity was considered to represent the highest state of art and knowledge in human history, and thus served as a model for poetry in many languages. The Hungarian actors were also engaged in the translation of modern poetry of the supposed 'more highly developed languages' such as French, German, Italian, and English.

Translating ancient and modern poetry served the purpose of the further developing of the Hungarian thesaurus. Through translation, the actors hoped to develop a sense for poetry, meaning, to internalise a feeling for aesthetics, metres, and stylistic devices. This internalised feeling would then be transferred to the original poems.

The composition of original poems, so-called *Originalgedichte* was the second main method, after translation, of developing Hungarian poetry. Before moving on to the theoretical background, the noun *Originalgedichte* needs more explanation. This noun is German, not Hungarian, because a Hungarian equivalent did not yet exist. Only later, the calque *eredeti munkák,* meaning 'original works' was introduced into the Hungarian thesaurus. Adopting a foreign term when its equivalent is missing was common at times of the Hungarian language renewal, although it was not unique.[13] Another example from the field of 'poetry' is 'verse', which the Hungarian actors described as *stropha, strófa* or *strop,* another adopted German term. Today, the equivalent Hungarian noun is *versszak,* where *vers* is again an adaptation from a foreign language, and *-szak* signifies, in this case, the textual unity of the word verse.

However, like other branches of art, the Hungarian Language Renewal seemed to follow the motto of the German art historian Johann Joachim Winckelmann (1717–1768). He stated in his highly influential and widely translated book *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst* (1755) that '[t]he only way for us to become great, even, if possible, inimitable is through the imitation of the Ancients'.[14]

---

[12] Miroslav Hroch, *Das Europa der Nationen: Die Moderne Nationsbildung im Europäischen Vergleich*, Synthesen: Probleme Europäischer Geschichte, 2 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 184–185. The others are (1) journalism and popular pedagogical scripts, (2) collecting, editing and imitating of popular poetry, (3) original works, (4) short stories and novellas, (5) theatre plays, and (6) specialized literature.

[13] All languages seem to adopt eventually other languages' terms. See for example all the Anglicisms in today's languages all over the world or in English the trend to adopt German words like *uber,* deriving from the German *über* (= above something) or *kindergarten.*

[14] Johann Joachim Winckelmann, *Gedanken über Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst*, 2nd ed. (Dresden–Leipzig: Walther, 1756), 3: „Der einzige Weg für uns, groß, ja, wenn es möglich ist, unnachahmlich zu werden, ist die Nachahmung der Alten […]."

Thus, similarly to fine arts, the initial target group of Winckelmann imitated the sculptures of the Classic Antique, and the Hungarian actors imitated the prose of the ancient authors.[15] However, we see clearly that the Renaissance idea of Classical Antiquity as the highest form of art was still alive for 18th-century Hungarian as well as European scholars and artists.[16] This whole concept was fundamental for Neoclassicism in the visual, fine, and eventually literary arts all over Europe. According to François Hartog, it was part of the fight for a nation's own identity and originality.[17]

Consequently, those who imitated the Ancient Greek and Roman authors did not intend to negate the existence of their identity, but paradoxically to create one. Part of this imitation was the adaption of ancient stylistic devices, such as *enjambment*. *Enjambement* was particularly popular during the time of Romanticism because it offered a more liberal syntax than other verse forms.[18] For metrics, the Hungarian actors especially favoured *hexametre* and *iambus*.

In addition to the elements of ancient poetry, the actors also adopted motifs of modern literature, such as those of French Sentimentalism and German Neoclassicism. The actors' choice to use French and German literature as models may not have only been because of the general European influence of both but also because of the close connections of Hungarian scholars to the French and German scholarliness.

In particular, the enlightened French philosophers Montesquieu, Voltaire, and Rousseau were quite influential for the Hungarian Enlightenment and during the initial phase of the Hungarian national movement.[19] Additionally, a movement was formed following the ideals of French Jacobinism. The bloody suppression of the Hungarian Jacobine Movement in 1795 dampended Hungarian scholarliness as a whole and consequently the Language Renewal, too, as a significant number of the highly influential scholars either lost their lives during the mass execution on *Vérmező* (Blood Field) in Buda or faced life imprisonment. Eventually, most of those life sentences were turned into multiyear sentences.

The Renewal actors were linked to the German language space in two ways. They had, of course, a close connection with the German-speaking parts of the Habsburg Empire, especially the Austrian lands, and the Viennese Court. Many Hungarian scholars and politicians lived in Vienna, which was by no means an exclusively German-speaking but rather a multilingual city.[20] The second link was the peregrination

[15] For the reception of Winckelmann in Hungary see Sándor Radnóti, 'Az Eredetiség Winckelmannnál, *Holmi* 2 (2005): 174–92; Sándor Radnóti, „The Origins of a New Reception of Antiquitiy: Autopsy and the Transformation of Perception/Vision in Winckelmann", in *The Nineteenth-Century Process of „musealization" in Hungary and Europe*, ed. Ernő Marosi and Gábor Klaniczay, Workshop series 17 (Budapest: Collegium Budapest, 2006), 21–28; Sándor Radnóti, „»Xenídion s Etelke« (A magyar winckelmanniánizmus határai)", *Holmi* (2008/11): 1428–1454; Id., *„Jöjj és láss!" A modern művészetfogalom keletkezése: Winckelmann és a következmények* (Budapest: Atlantisz, 2010).

[16] In the late 17th and early 18th century the *Querelles des Anciennes et Modernes* in Western Europe questioned this longing for the Antique and calls for an own identity built upon the own merits and inventions. Yet, this struggle was hardly received in Hungary.

[17] Vgl. François Hartog, *Anciens, Modernes, Sauvages* (Paris: Galaade, 2005), 109: „L'imitation est un combat pour l'identité et, en fait, le choix de l'originalité".

[18] Vgl. Géza Hegedüs, *A költői mesterség: Bevezetés a magyar verstanba* (Budapest, 1992).

[19] Vgl. Domokos Kosáry, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 3rd ed. (Budapest, 1996), 648.

[20] See for example Edina Zvara, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára* (Budapest: Gondolat–OSzK, 2016).

of Protestant Hungarians to the German Protestant lands, where they could study at universities, as Hungary did not offer Protestant studies. Here, Hungarian students came in contact with progressive German-speaking intellectuals. These Hungarians returning to the kingdom brought back the knowledge and ideas making use of their experiences.[21]

The German Neoclassicism, not only the Weimar Classicism, was a particular role model for the Hungarian language renewers. They translated the prose of different German neoclassicist authors. In doing so, they had the same purpose in mind when translating ancient prose: make the works understandable for the monoglot population and get practice in applying the stylistic devices in the Hungarian language. Most influential were, of course, Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832), Friedrich Schiller (1759–1805) and Christoph Martin Wieland (1733–1813); less known poets were also highly regarded and translated.

The Hungarian actors did not only consult poetic works, but also the theoretical and methodological ideas of German authors. János Batsányi (1763–1845) published an essay 'About translating' (A' fordításról) in *Magyar Museum,* a journal he co-edited together with Dávid Baróti Szabó and Kazinczy, in which he formulated rules of translation based on the concepts of Christoph Gatterer.[22] Lessing's most prominent conceptual work *Laokoon oder über die Grenzen der Mahlerey und Poesie (1766)* was also a major subject of talks and discussions.[23]

This section presented the methodical and theoretical concepts of developing a characteristic Hungarian poetry. The main method was the translation and imitation of foreign poetry, be it ancient or contemporary. A side aspect of this imitation was that the actors adopted names of ancient authors as pen names. In both steps, the actors followed different theoretical approaches like Lessing's *Laokoon* or (presumably) Winckelmann's *Nachahmung.* All those elements formed the basis of composing original works as the next section will discuss.

[21] For further information abour the Hungarian peregrination see Márta Fata, Gyula Kurucz and Anton Schindling, eds., *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an Deutschen und Österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Contubernium 64 (Stuttgart: Steiner, 2006); Irén Rab, „Peregrinatio Hungarica: Student Mobility Hungarians at European Universities from the Beginnings until the End of 18th Century", *Kaleidoscope History* 6, no. 10 (2015): 130–40.

[22] József Varga, „Goethesche Gedichte in Der Nachdichtung von Kazinczy", *Német Filológiai Tanulmányok / Arbeiten Zur Deutschen Philologie* 13 (1979): 349; János Batsányi, „A' Fordításról [About the Translation]", *Magyar Museum* I, 1 (1788): 6–19.

[23] For further information see Lajos Némedi, „Kazinczy Und Goethe", *Német Filológiai Tanulmányok / Arbeiten Zur Deutschen Philologie* 3 (1968): 87–116; József Szauder, „Kazinczys Klassizismus", in *Studien Zur Geschichte Der Deutsch-Ungarischen Literarischen Beziehungen*, ed. Leopold Magon (Berlin: Akademie Verlag, 1969), 141–57; Varga, „Goethesche Gedichte in Der Nachdichtung von Kazinczy"; Miklós Nagy, „Die Ungarische Romantische Trias Und Goethe", in *Goethe-Studien: Zum 150. Todestag Des Dichters*, ed. Antal Mádl and László Tarnói, Budapester Beiträge Zur Germanistik 9 (Budapest, 1982), 181–95; Lajos Némedi, „Über Die Anfänge Der Goethe-Rezeption in Ungarn 1776 Bis 1831", *Germanistisches Jahrbuch* DDR-UVR 2 (1983): 111–29; István Fried, „Goethe Und Kazinczy: Einige Fragen Der Ungarischen Goethe-Rezeption", in *Rezeption der Deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850*, ed. László Tarnói, vol. 1: *Deutsche und ungarische Dichter*, Budapester Beiträge Zur Germanistik 17 (Budapest, 1987), 47–90; Orsolya Tóth, „Kazinczy Win(c)Kelmannt olvas", *Holmi* 25, no. 8 (2013): 978–95.

Practices

While the previous section discussed the theoretical and methodical background of translation, imitation, and composition, this section will focus on the practices of these three cornerstones in organising Hungarian poetry. Before analysing some case examples, however, we need to examine the scholarly forums of exchange because they were essential for the development of modern Hungarian poetry.

Here, forums of exchange mean virtual spaces where scholars could discuss and improve their ideas and poets. In the late 18th century, the most important forums were still letters. Kazinczy's correspondence alone consists of about 5,000 letters, which includes all of the names of influential scholars and politicians of his time. In those correspondences, the actors discussed every imaginable aspect of organising Hungarian poetry, such as questions of how to translate a word, problems of applying a specific metric to a poem, and they edited each other's poems before print.

Print publications were another forum of exchange, although they would not gain the same significance as letters had. While correspondences and their networks often lasted for decades – sometimes even lifetimes – journals such as newspapers and societies had a short lifespan. Only from the 1820s onwards, with the foundation of the Hungarian Academy of Sciences in 1825, the situation for journals and societies improved, and some still exist today. Research tends to dismiss this ephemerality with the explanation that there was simply no interest in Hungarian-speaking scholarliness and news written in Hungarian. The continued engagement of Magyar scholars in trying to found societies and print media products may require more attention. Further research into this topic is still necessary, even more so because this ephemerality was, again, not specific to the Hungarian language space, but applied to multiple spaces of language in Eastern and South-Eastern Europe. However, the journals were put together by the principal intention of educating the literate monoglot population to spread the ideas of Enlightenment and create a historical consciousness. To that end, the compatriots needed first to be encouraged to write and publish in Hungarian and to also further develop the language.

Poetry was most suited for the improvement of language, as Kazinczy stated in the 'Introduction' of the very first issue of *Orpheus*[24]: 'Here, I grant space for everything, be it held in prose, be it held in verses. […] Now and then I accept also bad pieces'.[25] Therefore, the quality of the poetry suggested for publication in the journals was of less importance. Far more essential was the attempt to write Hungarian poetry and have the courage to publish it.

One example of those original works is a poem by Ádám Horváth called *Édes bánat* (Sweet Chagrin) that was published in the second issue of the first year of *Orpheus*. This poem combines different literary devices and motifs of ancient and modern literature. In the correspondences of Kazinczy, we can find a draft of this poem entitled *Egy ének* (A Song) and the background of its idea which makes this

[24] Kazinczy, Ferenc, „Bé-Vezetés [= Einführung]", *Orpheus* 1 (1790): 7: „Második tárgyam a' NYELV-TÖKÉLLETESÍTÉSE, hová leg-inkább a' Poézis tartozik (My second intention is the improvement of the language, whereto the poetry is most suitable).' (Emphasis is taken from the original.)

[25] Ibid.: „Helyt adok én itten mindennek akár Prósában, akár versben légyen. […] Fel-vészem néha még a' rossz darabokat is."

poem a perfect example to illustrate methods and practices of composing original poetry.

Horváth drew his inspiration for this poem from an aria sung by two girls for Ferenc Széchényi (1754–1820), founder of the Hungarian National Library, during a carnival feast that both men attended together.[26] This poem also reflects Horváth's enthusiasm for folk songs.[27] Furthermore, it adopts elements of the German *Weimar Classicism* and the *Sturm und Drang* epoch, by using the free metrics and rhyme schemes that particularly allude to the rhyme schemes and metres of Goethe.

In the draft sent to Kazinczy the poem was four four-line stanzas long. It is free-form poetry and does not use any of the strict metrics of Classical Antiquity. Most of those lines were separated by either a comma or a period. Only the very final two lines form an enjambment. Horváth's published version still consisted of four strophes, but with eight lines, each with no textual changes. He broke the lines in half, thus creating an enjambment in every line. The rhyme scheme changes as a consequence: while the draft's stanzas are held strictly in consecutive rhyme (aabb), in the published variant only every second line finds its rhyming couple, and every other line remains relegated (abacded):

Segítek a' hang-hallásra,	I help to hear the sound
Gyenge lépésit	Her soft steps
Arra, a' hol hallja számnak	Thereto, where she hears
Zengedezésit;	The expressions of my mouth;
,S hozzám érkezvén, áldoztunk	And when arriving to me, we sacrificed
A' Szerelemnek;	To the Love;
Magamat tettem Szívének,	I made me to be her heart,
,S őtet szívemnek.[28]	And her to be mine.[29]

Next to the original compositions, we also find translations of foreign poetry in *Orpheus*. An example is an epigram written by the German mathematician Abraham G. Kaestner (1719–1800) entitled *Brutus,* which Kazinczy translated literarily. Though being a word-by-word translation, Kazinczy keeps the metrics in his Hungarian version.[30]

[26] János Váczy, ed., *Kazinczy Ferencz levelezése: 1790–1802*, vol. 2, Kazinczy Ferencz Összes művei, 3 (Budapest: Akadémiai, 1891), 36. The latter was written on 18th February 1790. Here, Horváth writes Széchényi's name according to its pronunciation: 'Szétsényinek' (-nek = suffix *for).*

[27] Jenő Pintér, *A magyar irodalom története*, 4: *A magyar irodalom a XVIII. században* (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1931), 510. See also Imola Küllős, „Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány", in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, ed. István Rumen Csörsz and Béla Hegedüs (Budapest: Reciti, 2011), 305–18.

[28] Ádám Pálóczi Horváth, „Édes bánat", *Orpheus* 1, no. 2 (1790): 133. For a transcription see the database to the critical edition of Orpheus, edited by Attila Debreczeni: http://deba.unideb.hu/deba/orpheus/index.php?xf=orpheus_1_2_7_o (accessed 16.09.2019).

[29] I owe the review and the improvement of the translation to Dr. Lorand Mádly (Cluj).

[30] Abraham G. Kaestner, „Brutus", transi. Ferenc Kazinczy, *Orpheus* 1, no. 2 (1790): 137. For a transcription see: http://deba.unideb.hu/deba/orpheus/index.php?xf=orpheus_1_2_11_o (accessed 16.09.2019).

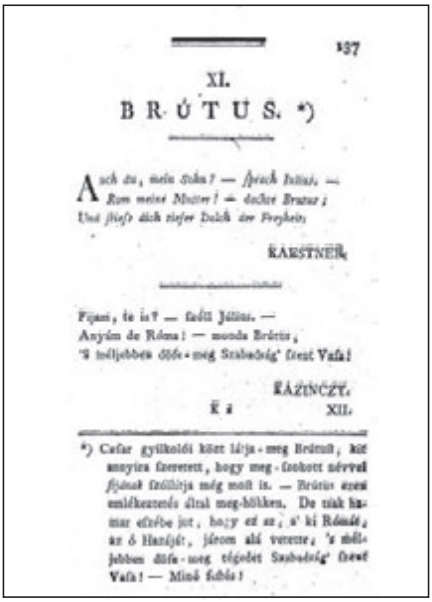

137

XI.

BRÚTUS. *)

Auch du, mein Sohn? — sprach Julius. —
Rom meine Mutter! — dachte Brutus;
Und stieß sich tiefer Dolch der Freyheit

KAESTNER.

Fijam, te is? — szólt Július. —
Anyám de Róma! — mondá Brútus;
'S mélyebben döfé-meg Szabadság' lenét Vasa!

KAZINCZY.

K 2 XII.

*) Cesar gyilkolói közt látja-meg Brútust; kit annyira szerezett, hogy meg-fogadott névvel fiának szólítja még most is. — Brútus ezen emlékezetés által meg-bökken. De utáh hamar eszébe jut, hogy ez az, a' ki Rómát, az ő Hazáját, járomi alá vetette, 's mélyebben döfé-meg végezhet Szabadság' lenét Vasa! — Minő fáblá!

Figure 3: Kacziny's translation of Brutus by A. G. Kaestner[31]

Concerning the content, the epigram discusses the murder of Julius Caesar and starts with the famous quote: *Tu quoque, fili mihi?* This quote was quite renowned in European literature in early modern times and was cited by authors ranging from Shakespeare to Schiller. The epigram and its translation are accompanied by further elaborations in the annotations. Those explanations summarise the historical background and review the literary reception clearly. In doing so, the explanations serve the purpose of providing more information to those with lesser education.

Another restless translator was Ferenc Nagy Vályi (1765–1820), a teacher of Ancient Greek and Latin in Sárospatak. His life's work was the translation of Homer, which exhausted him so much that he almost lost his mind, at least according to Kazinczy.[32] However, Nagy also composed original poems which he sent to Kazinczy for review. It is highly likely that he spoke with other actors about his works, too. At least, what we know from his correspondence with Kazinczy is that he was in contact with other actors, but until now no letters of his exchange have been discovered.

Nagy published some of his poems in his book *Odák Horátz mértékeinn* (Odes in the Measures of Horace, 1807; see Figure 4). As the title already indicates, these poems also imitated metrics used by the Latin poet Horace. Nagy's style, which was likewise an imitation of Ancient Greek poetry, was highly influential not only for Hungarian Neoclassicism but for the English, too. In his introduction, Nagy explains

[31] Source: Abraham G. Kaestner, „Brutus".
[32] According to a letter from Ferenc Kazinczy to Miklós Wesselenyi, (21. 01. 1815), in János Váczy, ed., *Kazinczy Ferencz levelezése*: 1814. augusztus 1. – 1815. június 31., Kazinczy Ferencz Összes művei, vol. 12 (Budapest, 1902), 352.

the concepts of his undertaking. In doing so, he points to the comparable efforts of other nations:

> Other nations also wanted to groove their poetry by applying Greek and Roman poetry and their sense for aesthetics […].[33]

By emphasising the efforts of other nations to improve their understanding of aesthetics (jóízlés; literary: good taste) Nagy shows how other nations experienced the same 'improvable' status quo of their language. He encourages his compatriots by saying that others have experienced the same issues and eventually solved them. Nagy's answer is, of course, imitating the ancients, here primarily serves to enhance good taste. He further elaborates this thought when stating:

> [We] must seek for the perfection of the Hungarian poetry; because such uniform syllabled and toned verses show how much richness the words of our nation have […].[34]

Here, he emphasizes that the preconditions of Hungarian becoming a language of literature equal those of other modern and ancient languages when he says that the richness of Hungarian words has been proven. This richness was, naturally, sustained by poetry. However, to use this perfect basis upon which to build an equally beautiful house, the Hungarian authors needed to improve their poetry further to achieve the state of perfection.

Summarising, this section was a number of case studies showing how the theories and methods of the actors of the Hungarian Language Renewal were applied in practice. Its basis was correspondences in letters rather than in societies or journals, because the latter were short-lived until the 1820s. In these virtual forums, the actors exchanged ideas, improved their poems and discussed other authors' works which the case study of Horváth illustrated. This case further showed the influence of other literary movements of other language spaces. Another example for this influence was the translation of Kaestner's poem by Kazinczy. It exemplified, on a literary-linguistic level, the methodological concept presented in the third section of translation as one way to transfer metrics and measures into Hungarian poetry. On an educational level, however, the case emphasised the role of translations to let the literate monoglot population also consume foreign literature. The example of Nagy illustrated the method of imitating the Ancients to develop a characteristic poetry in their own language; following the ideal of Winckelmann.

Conclusion

This paper discussed the different theories, methods, and practical approaches used by the actors of the Hungarian Language Renewal movement to improve Hungarian poetry. Although future studies are still necessary to gain a deeper understanding of

[33] Ibid, II–III: „Más Nemzetek-is, midőn a' magok Poézisát a' régi Görög és Romai Poezishoz és Jóízléshez-való alkalmaztatassal tökélletesíteni akarták […]."
[34] Ibid., IV: „[…] kell keresni a' Magyar Poézisnak tökélletesedését; mert az olly eggyforma szótagú, 's hangú Strofák mutatják ugyan valamennyire Nyelvünknek 's szavainknak bőségét […]."

ÓDÁK
Horátz' Mértékeinn.
IRTA
NAGY FERENTZ,
Sáros Pataki H. Professor
's a' Jénai Mineralógika Társaságnak
betsületbéli Tagja.
KASSÁNN,
ELLINGER JANOS' betüjivel.
1807

Figure 4: Front page of Nagy's Odes[35]

this process, the current elaborations provided here have shown that the endeavours made to improve the Hungarian poetry were based on multiple levels of multi- and translingualism. Thus, evolving their skills in different languages was a basic precondition for the actors to create a monolingual literature.

We recognise the integration of foreign words for lack of pre-existing terms, such as the German *Originalgedichte* or *Strophe,* the introduction of pen names modelled after the names of ancient poets, and the translation and, finally, the imitation of foreign poetry. The imitation of poetry is, naturally, only visible if the author indicates it, as Ferenc Nagy did in the title of his *Odes in the Measures of Horace.* If the indication is missing, then it becomes visible only to those familiar with ancient poetry and remains invisible to those with little education. The same applies to the imitation and application of metres (hexameter or iambus), stylistic devices (enjambment), and motifs of ancient and modern poetry. Again, for those of a Humanist education, those applications may have been quite visible. However, all those elements are aspects of the multi- and translingual influences of different literary genres in Hungarian poetry.

[35] Source: Ferenc Vályi Nagy, *Odák Horátz mértékeinn* (Kassa [Košice]: János Ellinger, 1807).

Quite different to Western European countries, where learned societies and journals had been established for decades, countries and provinces in the Habsburg Monarchy and in other parts of Eastern, Central, and Southeastern Europe were still far from having a similar situation. In those regions, correspondences formed the forums of exchange in the absence of a successful and lasting foundation of societies and journals. Though being a virtual space of communication, those forums formed solid networks persisting for decades, and even lifetimes. Albeit the police surveillance of any gathering and the strict censorship of print publications hindered the establishment of societies and journals, both could not stop the tireless actors in the different language spaces from establishing societies and journals. Regarding this result, the claim that short-lived nature of societies and print media was the result of a lack of interest in journals written in the native language (in our case: Hungarian) is unfounded. This is even more true if we consider that the same patterns are also traceable in the German-speaking parts of the Habsburg Empire.[36]

Interestingly enough, the Hungarian language movement was encouraged by the politics of Germanisation by Joseph II. Later, in the second half of the 19th century, when Magyarisation jsut started to loom ont he horizon, the same patterns occurred in other spaces of languages of the Hungarian Kingdom. Magyarisation rather reached the opposite goal by unwillingly pushing other language movements into shaping their own specific literature (like Illyrism or Romanian classicism). Regarding the similar language issues and movements in Europe in the 18th and 19th centuries, we might ask if those movements should be regarded as a common European movement and researched accordingly. Adopting a European focus may emphasise more the multiple interactions and influences of different languages and literary movements as this paper has done. Therefore, future research on this topic might be the most fruitful if it applies a comparative approach by looking at more than one space of language and type of scholarliness.

ABSTRACT

The path to monolingualism

Multi- and translingual methods and practices of Hungarian poetry around 1800

Around 1800, Magyar scholars intended to create characteristic Hungarian poetry that would be equal to that of the supposed higher developed language spaces such as German and French. Multi- and translingual skills were the necessary preconditions to realise their goal because the actors translated or imitated the classical and contemporary poetry of foreign languages, as this paper argues. To that end, first, this paper embeds this movement in the context of the emerging national identities in Europe. In its second and third section, this paper analyses the methods and practices of those actors to develop a Hungarian poetic style. By doing so, these elaborations shall be an introduction into the topic of European relevance that has yet to be widely regarded beyond the borders of the Hungarian language space.

[36] Despite continuous claims ever since the early 18th century, the Austrian Academy of Science was not founded before 1847, over two decades after the Hungarian Academy of Science.

Judit Kerpics

The politically motivated language of fashion in the magazine Nővilág in 1859–1860*

The social discourse about national unity and its sustainability was not restricted to the medium of spoken and written language in 19th century Hungary. Martial law, which had been in effect since the lost revolution and war of independence of 1848-1849, was abolished in 1854, and the political rigour seemed to ease.[1] The rules of publishing print media changed too: instead of prepublication censorship, the new practice was a posterior inspection by the police.[2] This method appeared to be more lenient, or it could be eluded. However, editors and publishers who failed to comply with the rules could receive harsh punishment; for example Gusztáv Heckenast, the owner of the magazine *Nővilág* [Women's World] had to pay a heavy fine and his editor, János Vajda was held captive for eight days in 1862, when they failed to send an obligatory copy for police inspection.[3]

After 1849 the press slowly started to reorganise itself, and the void left by banned political newspapers and periodicals was filled by fresh family- and fashion themed magazines, approved by the authorities. On the surface, these women's magazines were free from politics, but underneath, they were far from being neutral. It was not only the language that changed, because of self-censorship, caused by police inspection, but its participants too. Female authors appeared in great numbers in journalism in the 1850s, 1860s. One of the most important and popular articles of these women's magazines was beyond doubt the fashion report. The formal language of dressing up made it possible to make a political statement at public occasions without uttering a single word. As Anikó Lukács declares in her book titled *Nemzeti divat Pesten a 19. században*:

> For the coevals [Hungarian people in the 19th century] the Hungarian national outfit – together with the language, the nation's morals and traditions – was a tool of expressing Hungarian national character; it was a sign representing the nation itself, ensuring its preservation, for some even serving as a guarantee.[4]

* This paper was realized by the support of the Hungarian Scientific Research Fund (project K 132124, „Stories from the Media History of Literature").

[1] Géza Buzinkay, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 144.

[2] Id., *Magyar hírlaptörténet 1848–1918* (Budapest: Corvina, 2008), 31.

[3] Piroska D. Szemző, „A Nővilág megszűnési körülményei", *Magyar Könyvszemle* 95, no. 2. (1979): 134.

[4] „A kortársak számára a magyar nemzeti öltözet – a nyelvvel, a nemzet erkölcseivel és szokásaival együtt – a magyar nemzeti jelleg kifejezésének eszköze, a nemzetet reprezentáló jel, egyúttal a nemzet megőrzésének egyik biztosítéka, egyesek szemében egyik kritériuma volt." (Translation: J. K.) Anikó Lukács, *Nemzeti divat Pesten a 19. században* (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2017), 9.

Júlia Jósika was the fashion adviser and a leading contributor of *Nővilág* since the start of the magazine in 1857. As the wife of the famous novelist and political refugee Miklós Jósika, she lived in Brussels. Both of them had a regular correspondence with Hungarian literary circles; they published novels, short stories and various articles in magazines and books including original texts as well as translations. The emigrant perspective provided her with the opportunity to have firsthand information about the Parisian fashion, and its Belgian and even English adaptations, therefore her fashion tidings were extremely popular until 1860, the year when the column was taken over by Lenke Bajza, who promoted the Hungarian national fashion of Pest instead. The transition was not without antecedents, nor did Júlia Jósika leave the magazine immediately, which allows me to compare the rivalling different narratives of western and Hungarian fashion in the volumes 1859–1860.

In the first months' issues of *Nővilág,* editor János Vajda phrased the program of the magazine in a serial essay titled *About Beauty to the Beauties.*[5] His interpretation of the national character, greatness, and even survival was founded in the creation of works of art with high aesthetic value and the cultivation of the idea of beauty. According to this, the national character was not a self-enclosed entity that should be examined in comparison only to its own historical past. Besides, the ways to preserve Hungarian national culture could only be defined in a European context, in relation to the cultural achievements of other nations. He would stick to some of these aesthetic principles declared at the start of Nővilág even much later. in his 1896 essay *Hungarians and National Self-esteem. Sickly Streams,* he wrote: „We can not conquer with armed forces, only with the light of our erudition."[6] In the essay *About Beauty to the Beauties*, Vajda, who attached particular significance to aesthetic values, rejected the idea of a national literature founded upon folk poetry. He stated that going back to antique Greek and Roman art was the only way of subsistence because it was what made it possible to connect with European culture.[7] (Later he modified this harsh statement in the *Letters of aesthetics*, published in *Nővilág*, 1861. Henceforward he rejected eastern orientation, as something that would hinder progress, as well as the folklore poetry of the Petőfi-epigones;[8] however, he reconsidered his former opinion about real folk poetry being obscure and and one-sided.)[9]

It is essential to see János Vajda's fundamental principles because *Nővilág* was built upon his conscious aesthetic program based on a pro-Western policy with aims to enhance middle-class women's education, engagement in economic roles, and at last but not least their social and political emancipation. Though this latter endeavour did not succeed at the time, it never became a defining feature of the magazine either.[10] In the beginning, *Nővilág* numbered 2500 subscribers. By the time of its termination in 1864, this number had decreased to 800.[11] It is a well-known fact that the owner and

[5] János Vajda, „A szépről a szépekhez", *Nővilág* 1, no. 1; 7; 13; 16 (1857).
[6] Id., *Magyarság és nemzeti önérzet: Kóros áramok* (Budapest: Singer and Wolfner, 1896) 11.
[7] Mihály Szajbély, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest: Universitas, 2005), 314.
[8] Great wave of talentless followers of the famous national poet, Sándor Petőfi after his death in the war of independence in 1849.
[9] Szajbély, *A nemzeti narratíva...,* 316-317
[10] Domokos Kosáry and Béla G. Németh, eds., *A magyar sajtó története 1848–1867,* vol. II/1: Szabolcsi Miklós, ed. *A magyar sajtó története* (Budapest: Akadémiai, 1985), 435–436.
[11] D. Szemző, „A Nővilág megszűnési...",127.

the editor created *Nővilág* to be the equivalent of the prestigious weekly newspaper, *Vasárnapi Újság* for women.[12] Literary fashion magazines were popular in the reform era, but by this time they have become outdated,[13] so following a western model, they published a high-quality weekly which included contemporary literature and fashion. Keeping the standards higher than its competitors required focused work and the recruitment of renowned authors.

Júlia Jósika, the fashion columnist of the magazine since the first issue, was an overall favourite. Vajda himself found her *Original fashion tiding* and lifestyle articles to be the most popular pieces of Nővilág – although sometimes he had to edit her writings in fear of police inspection. He wrote in his letter to Miklós Jósika in 1859:

> I read the article titled „Courage", just like all the letters coming from the Rt. Hon. Baronesse for the first time only when revising them. They were harmless in the political sense, but at home [in Hungary] we know that the press-police reads between the lines straightaway, especially in case of a magazine in mass circulation and especially these days with the current happenings [...]. They would have indeed banned my magazine, whereon already weighs a written warning, moreover a trimester ago I barely eluded six weeks of captivity for a couple of reckless lines of mine. Thus I must be overmuch alert. I had to sacrifice the true meaning of the article „Courage", and I changed it, as I could, and as it was possible so quickly.
> [...] I have to admit that the letters from Brussels are most valuable for my magazine; therefore I pay great attention to them, and I am embarrassed when I can not decipher some of the lesser-known fashion technicalities in the manuscript.[14]

The quoted fragment sheds light on two relevant factors regarding my topic. On one hand, János Vajda testifies to the exceeding popularity of Júlia Jósika's column. It was clear even from the constantly growing font size with which her name was printed in subscription advertisements; in the words of Gyula Barla, her column was „the most attractive feature" of *Nővilág*.[15] On the other hand, the letter clearly shows the

[12] János Miklóssy, „Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban", *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* (Budapest, 1973), 233–290, 274-275: http://epa.oszk.hu/01400/01464/00012/pdf/233-290.pdf (hozzáférés: 2022. 01. 31).
[13] Ibid., 272.
[14] „A »Bátorság« cimü cikket, mint a Mélt. bárónő minden levelét, csak revisionál olvastam először. Világos, hogy politikailag ártatlan volt, de mi tudjuk itthon, hogy a sajtórendőrség, kivált egy elterjedt ujságban, és a jelen mozgalmak közt [...] mindjárt a sorok közt olvas. Bizonyos, hogy letiltotta volna lapomat, melyen már egy irásbeli intés súlyosbodik, azonkivül, hogy harmadéve alig menekedtem hat heti fogságtól egy pár meggondolatlan soromért. Tehát szerfölött óvatosnak kell lennem. Föl kelle áldoznom a »Bátorság« cimű cikk helyesebb értelmét, s változtattam a hogy tudtam, s a hogy hamarjában lehetett. [...] Belátom, hogy a brüszeli levelek teszik lapom legfőbb értékét, ezért nagy figyelmet fordítok rájuk, s nagy zavarban vagyok, ha néha egy egy ismeretlen divatműszót a kéziratban nem tudok elolvasni." (Translation by J. K.) János Vajda, „Jósika Miklóshoz", in Vajda, János, *Levelezés*, eds. Dezső Boros and János Barta János, Vajda János Összes művei 10 (Budapest: Akadémiai, 1982), 12.
[15] János Vajda, *Kisebb költemények*, comps. Gyula Barla and Dezső Boros, ed. János Barta, Vajda János Összes művei 1 (Budapest: Akadémiai 1969), 295.

delicate relationship between the weekly and the authorities; furthermore it expresses the need for increased caution with any (seemingly) political topics.

It was not entirely a gratuitous assumption to suspect political messages in the article Bátorság. Regarding the Jósika-correspondence it is clear, that the pair did have active connections to Lajos Kossuth and his family, together with other Hungarian political emigrants.

In 1859 Lajos Kossuth joined György Klapka and László Teleki – regardless of their past disagreements – and together they lead an initiation in London, which sought to induce a new outburst of the Hungarian revolution against the Habsburg.[16] The Franco-Austrian war was around the corner, and the group, formed of Hungarian emigrants hoped to make use of the possible international political rearrangements to support the Hungarian cause.[17] Although later the endeavour failed and this expected second revolution never happened, in 1859 the agencies of emigrant Hungarians made an echo in Hungary too.

All of this was closely related to the spread of the Hungarian national attire, since under these circumstances fashion was a comfortable and safe area in the national narrative.

Júlia Jósika, who gained her popularity with her reports on French fashion, found the most suitable role – regarding her temperament as an author and the demands of the market – in the duplex cultural transfer during her ten-year-long stay in Brussels. Her career started with the translations of Miklós Jósika's novels from Hungarian to German, after which came her own volumes in Hungarian, one after the other. She edited annuals, miscellanea, and was also a press-correspondent to several newspapers and magazines in Pest by reporting about cultural, scientific and economic news of Western Europe, as well as the everyday life of Brussels. Spreading Hungarian culture in the west was not confined to the translations mentioned above: for example, in 1860 she wrote a thorough and detailed history of Hungarian literature in French, beginning with the reform era up to the contemporaries in the Parisian *Revue Contemporaine*.[18]

Stirring up Hungarian cultural life through Western European influence perfectly matched the program of János Vajda and *Nővilág*, especially the emerging new female social roles. However, despite all the ideological parity and her immense popularity, Júlia Jósika lost her fashion column in 1860, and until the next year, her writings vanished from the magazine.

The young and ambitious Lenke Bajza, her competitor in this rivalry, which never escalated to a public press-debate, joined the editorial staff of *Nővilág* in 1858.[19] Just like Júlia Jósika, Lenke Bajza had the right family connections to prevail in the literary scene. Her father, József Bajza provided her with roper education, and she chose to be a writer at a remarkably young age. Later in her life, she evolved to be one of the most popular and without question the most prolific Hungarian female authors of the second half of the 19th Century; though in aesthetic aspects she did not belong to

[16] Ibid., 10–12
[17] Ibid.
[18] Julie de Jósika „La Littérature Hongroise, Pendant les dix dernières années", *Revue Contemporaine* 2/17 (1860): 125-147.
[19] Zsuzsa Török, „»Legtermékenyebb összes női iróink között«", *Irodalomtörténet* 96, no. 4. (2015): 375–398, 378.

the group of authors consensually considered talented.[20] Her first marriage to Gusztáv Heckenast played a massive role in the start of her flourishing career. He was the one who published her first volume titled *Short stories* in 1858.[21] Note should be taken that Gusztáv Heckenast, the owner of *Nővilág* (and other newspapers) was also the publisher of the Jósikas; so among other factors, it could have been a reason why the rivalry between the two fashion columnist ran under the surface, and none of them risked an open confrontation.

For Lenke Bajza *Nővilág* was safe ground and meant publicity, but her name became truly famous only after her second marriage, this time to Ferenc Beniczky, who was also a devoted supporter her work.[22] Her début in *Nővilág* took place upon the publication of her first book. János Vajda wrote a warm opinion piece about the volume *Short stories*; furthermore, the magazine promoted the book in every possible way.[23] Only the smaller part of the review is about the actual texts of Lenke Bajza, in the rest, Vajda took a stand in the big debate about female authors that was happening at the time[24] – and had nothing to do with the fashion-debate. In the brief part about the short stories, he emphasises their moral value and also levels his not too favourable criticism at the lack of originality and the author's modest skills in the use of language – with particular regard to the fact that the volume is the début book of a very young, up-and-coming author.[25] After this Lenke Bajza became a regular contributor of Nővilág. She published short stories, travel journals, and by 1860 she obtained the fashion column as well.

As Piroska D. Szemző suggests in her paper on the termination of *Nővilág*, Lenke Bajza strengthened her position in the summer of 1859 when she took over copy editorial tasks from János Vajda during his illness and recovery away from Pest.[26] It had to be a short-lived, temporary solution because they did not even place her name next to the editor Vajda's name, nor was it stated in the current subscription advertisements. However, huge publicity followed next year, when the fashion column went through an overall transformation to keep in line with the explosive spreading of Hungarian national attire, and Lenke Bajza's first fashion reports were published.

And now it is time for the central questions of my paper, which puzzled the publicists of the period. May tradition become fashion? Can Hungarian national clothing be subsumed into the waves of fashion that change with the seasons? Is it possible to conserve national dressing, frozen in time, in its one and only historical state (if it even exists), in the crossfire of fashion magazines' and social events' hunger for novelty?

---

[20] Anna Fábri, *„A szép, tiltott táj felé": A magyar írónők története a két századforduló között: 1795–1905* (Budapest, Kortárs, 1996), 133.
[21] Török, „»Legtermékenyebb...«" 378–379.
[22] Ibid., 381–382.
[23] Ibid., 380.
[24] The debate was started in the *Pesti Napló*, 1858. No. 61. by Pál Gyulai, who questioned women's capability of any intellectual work, which also sets them back from fulfilling their main duties as housewives. Vajda took the opposite side; he encouraged women to take an active part in cultural life, and he welcomed all female writers. János Arany entered the debate in the middle: he thought that the aesthetic value of a text is more important than the gender of the author. See more: Gábor Vaderna, „Gyulai Pál, Arany János és a nők: A női írás a 19. század második felében Magyarországon", *Irodalomtörténet* 96, no 2. (2015) 146–175.
[25] János Vajda, „Könyvismertetés: Bajza Lenke beszélyei – Két kötet – »Az eskü«, »A különcz«", *Nővilág* 2, no. 26 (June 27, 1858).
[26] D. Szemző, „A Nővilág megszűnési...", 129.

The year 1859 brought a significant change to the bourgeois society's fashion in Pest. In November-December the fashion columns in the magazines *Napkelet*, *Nefelejts*, *Divatcsarnok* and *Nővilág* informed the public about Hungarian *dolman* (hussar pelisse), so-called *kanász-hat*, and the peculiar jacket called *atilla* for both men and women. The topic of appearance had stronger political meaning than ever. The fashion, filled with symbolic significance, created political parlance, and no one could back out of it by the necessity of clothing[27].

The craze about this type of attire was so prevalent that particular pieces of Hungarian clothing were on sale in foreign countries too – naturally without the ideological overtone.

The Hungarian attire derived from the 17-18th century noble formal wear, and compiled of western and Turkish elements was not a national symbol because of its Hungarian cultural origin, but because of its unchanging nature. In this era, folk clothing was considered to be vulgar; therefore, no elements[28] of lower classes' ethnic dress became part of the Hungarian national attire, which belonged to the bourgeoisie and the nobility.[29]

The temporary recrudescences through epoch and epoch can be connected. National clothing, enriched with a new meaning appeared at the turn of 1820s and 1830s at the international events of Hungarian aristocracy, for example in 1829, at a Hungarian dance evening in Paris. The report about the ball, published in *Tudományos Gyűjtemény* in the same year, provides detailed portrayals of the guests, the dance-card, and of course, the Hungarian costumes.[30] This report was published once again in 1859 in *Vasárnapi Újság*[31] as a reaction to the current fashion trend and for the 30th anniversary of the Parisian Hungarian dance evening.[32] The editorial remark is worthy of note because it explains the reason behind the new publication of the old article: [33] „This report, which generated delight when it first appeared, as some of our elderly readers remember, has not lost its significance today when we are celebrating its 30th anniversary."[34] These lines prove that in the carnival season of 1859 it was not rare to see Hungarian costumes just like those that were described in the article from 1829.

The general fashion of national clothing rested upon tradition, and the columnists often referred to old articles, making the impression that it was a continuous process, but the enthusiasm about Hungarian dressing whisted shortly after every occasion. The pieces of Hungarian attire that were widespread in the 1850s-60s later, in the

[27] Lukács, *Nemzeti divat*..., 10.

[28] There was one exception, in the carnival-season of 1844–1845 when the *kékfestő* ['blue print', patterned linen fabric in ethnic dressing and home furnishinig] was worn with ball-gowns as a gesture of support to the national trade but this fashion lasted only one winter. See more: Katalin F. Dózsa, „A kékfestő az úri divatban", in Id., *„Megbámulni és megbámultatni": Viselettörténeti tanulmányok* (Budapest: L'Harmattan, 2014), 191–195.

[29] Lukács, *Nemzeti divat*..., 13.

[30] Gáspár Fekete, „Magyar táncz Párisban (Február 9-én 1829)", *Tudományos Gyűjtemény*, 13, vol. 1 (1829): 114.

[31] Id., „Magyar táncz Párisban (Február 9-én 1829)", *Vasárnapi Ujság*, 6, no. 6 (Ferbuary 6, 1859).

[32] Zsolt Gere, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei,* Irodalomtörténeti Füzetek 174 (Budapest: Argumentum, 2013), 200.

[33] Id., ibid., 200 (footnote 49).

[34] „E közlemény, melly megjelenésekor, mint idősebb olvasóink emlékeznek, igen örvendetes hatást gerjesztett, most sem vesztette el érdekét, midőn annak épen 30-ik évfordulóját értük." (Translation by J. K.) *Vasárnapi Újság*, 6, no. 6 (February 6, 1859).

second half of the century served as the full dresses for formal events in the upper classes, although well-off peasants borrowed some of its elements and incorporated them into the folk dressing.[35]

Following or refusing fashion trends has a function to show identification to or separation from a specific group. Traditionally it is an unambiguous sign of societal status, but, thanks to its complex semiology, it can convey much more about its wearer than just their wealth.

Copywriters of *Napkelet* who used appearance for visible political identification set up two categories: one was the ideologically charged *clothing*, which they considered superior to the other type, the ideology-free *fashion*, which they rated low.[36] In other newspapers these two terms were interchangeable.

Judging Hungarian clothing based on aesthetic aspects was a matter of dispute amongst its followers. There was a conservative group of people who saw the survival of tradition in a self-enclosed system, where any synthesis with current Europen fashion was impossible. An anonymous writer in 1860 in *Napkelet* detaches traditional, invariable *clothing* from *fashion*, regarding the principles of neatness and beauty. Changing every season, experimenting with new patterns for the sake of a flattering appearance is the nature of everyday *fashion*. The author claims that when it comes to wearing Hungarian *clothing,* there is no place for vanity about good looks because the ideology behind it is far more important.[37] This way, they transformed clothing from an aesthetic category into a moral philosophical category; and the demand for change and diversity was eliminated. This approach also did not deal with the intercultural origins of the Hungarian national attire.

Some thought just the contrary. János Vajda in 1859 in *Nővilág* captured the essence of Hungarian clothing in its high aesthetic value. He stated that its beauty and grandiosity allows the national dress to *become* fashionable not only in Hungary but also abroad, and it is the main reason for its persistence. He welcomed the phenomenon when an original national treasure becomes so popular that it can create fashion by itself and spread all over the countries. From his point of view, these are the cultural footprints of a nation, something to be remembered.

> We may perish from the face of the earth, and we may completely change, melt away in time just like other, more mighty peoples, our language may fade away, but our clothing may survive, until the current generation of the world perishes, and as the language of the Latins in the clergy, the hussar-uniform will be common in Europe's armies.
> And now, as we start to wear our national attire in public life again, we can say with unwarped and well-deserved pride, that we venerate not only a peculiarly Hungarian but also a European fashion.[38]

[35] Lukács, *Nemzeti divat*..., 13.
[36] Sándor Hites, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt; Jósika Miklós és a történelmi regény* (Budapest: Universitas, 2007), 250
[37] Ibid., 251.
[38] „Elpusztulhatunk a föld szinéről, és elváltozhatunk, szétolvadhatunk idővel csakugy, mint más hatalmasabb népek, elenyészhetik nyelvünk is, de öltözetünk fennmarad, mig a föld jelen nemzedéke el

Vajda shows through military uniform that the spread of a hussar-uniform in Europe is sufficient proof for a warm welcome of Hungarian clothing in the fashion of other nations, and not inferior in beauty to the English or even the French style. From his point of view, it is desirable for Hungarian clothing to become fashionable so that it may expand, and it is also a way to become a part of the Western European cultural community.

Vajda's article *The immortality of Hungarian attire* prepared the next volume's changes of the fashion column, simultaneously defying *Nővilág*'s attitude in the matter. The image shift of the magazine did not come from thin air; however, the extent of the change, dictated by the new wave of Hungarian fashion, was not well-communicated at the beginning of the year. Even Vajda and Heckenast possibly made the decision only later about their radical transformation regarding fashion. In January 1860 the subscription advertisements, published in several issues, were promoting the magazine with a free bonus copy of *Ladies' Calendar* edited by Júlia Jósika, and of course, with her fashion reports as well:

> Original weekly fashion tiding will be written henceforward by b[aronesse] Júlia Jósika, known to be unrivalled in this matter; furthermore she will continue her generally beloved lifestyle articles in the literature column of our magazine. [39]

The fashion reports from Brussels survived those subscription advertisements for barely more than a month; the last *Original Fashion Tiding* by Júlia Jósika was published on 12 February, 1860.

The first promotion of the Hungarian attire in *Nővilág* took place on 11 December, 1859. The attached fashion-plate pictured a female *mente* (a typical Hungarian pelisse). According to the caption, beside the already rife Hungarian men's wear, the female versions were evolving too. Júlia Jósika mentions in her fashion report that in a Brussels shop she found a female *atilla* (dark frogged jacket), similar to the one she had read about in a Hungarian fashion magazine. It was not the first occasion that she had spotted Hungarian clothing abroad. Beforehand, in 1857 she described the garish and ridiculous Hungarian costumes of two Belgian gentlemen.[40] The same year

---

nem pusztul, s mint a latinok nyelve a papságnál, ugy huszáregyenruha Európa hadseregében – általános lesz. És midőn jelenleg ujra viselni kezdjük a közéletben is nemzeti ruhánkat, elfogulatlan s méltó büszkeséggel mondhatjuk, hogy nem csak sajátlagosan magyar de egyszersmind – európai divatnak hódolunk." (Translation by J. K.) János Vajda, „A magyar öltözet halhatatlansága", *Nővilág* 3, no. 52. (December 27, 1859).

[39] „Eredeti divattudósitásainkat hetenkint jövőben is az e részben páratlannak ismert b[.] Jósika Júlia irandja; ezenkivül általánosan kedvelt élettani irányczikkeit is folytatni fogja lapunk szépirodalmi részében." (Translation by J. K.) „Előfizetési felhívás", *Nővilág* 4, no 2. (January 8, 1860.)

[40] „Two gentlemen appeared in Hungarian costume – but what was that like! – I think, Mr. Kostyál [master tailor of Hungarian attire] would have had an apoplectic fit, had he suddenly seen these two compatriots. – Imagine two stubby Belgian gentlemen, not the youngest ones, in loose, crimson pantaloons with golden trimmings, all of this tucked into high boots, on which golden finges hung, the size of a fist. Thereto came blue vest – also trimmed – and, in addition, short green tail-coat storiated with lace and trimming. Both likeable characters wore hugeous grenadier caps on their heads, which they deigned to call Colbag, while long flat swords rattled on their sides. Here you have it, Hungarian!" (Translation: J. K.) – „Két uri ember magyar öltözetben jelent meg – de minőben! – azt hiszem a guta ütötte volna meg ijedtében Kostyál urat, ha hirtelen megpillantja a két compatriótát. – Képzelj csak két köpcös belga urat, nem

in the Hungarian carnival season the rope-moulding *pruszlik* (short bodice), *párta* (traditional coronet for unwed girls) and embroidered apron also turned up in full dresses.[41] It is possible that these sporadic appearances foreshowed the flourish of the Hungarian attire that was to come in 1859-1860.

In the penultimate issue of *Nővilág* of the 1859 volume the portrait of Júlia Jósika was published (which they promised in the subscription advertisement in July), followed by the next piece on her lifestyle articles in the last issue with the suggestive title: *Silence*. In the same issue, unconventionally, János Vajda confers about fashion in his article, *The immortality of Hungarian attire*, to which I have formerly referred.

Henceforward, in her *Original fashion tidings*, Júlia Jósika would always allude to rope-moulding and frogged Hungarian ornaments in western fashion. *Nővilág* dedicates the fashion-plates and captions to promoting the „suddenly arose Hungarian fashion."[42] At the end of the issue, the editorial staff made a promise to give an accurate and extensive presentation of Hungarian fashion in the year 1860. They allured readers to buy the magazine as follows:

> [...] may You deign to subscribe to our fashion weekly, even so, because it is the cheapest and so far [...] also the most pervading one – and if though it was fortunate enough to earn Your high contentment, it is certain, that in the future it will make itself even more worthy, providing regularly, what foreign fashion magazines are not able to give: original Hungarian fashion-plates [...][43]

Hardly surprising that the blooming Hungarian clothing overshadowed the fashion news from abroad. According to the articles, by this time there was almost no interest in Parisian novelties, because anyone, who did not want to be stigmatised by fine society, had to wear Hungarian attire.[44] This was the very attitude that later the

---

épen a legfiatalabbikat, vörös bő pantalonban arany paszománttal, magos csizmákba dugva, melyeken ökölnyi arany bojt függött. Ahoz kék mellényt – szintén paszománttal – s ezenfelül zöld rövid frakkot, arany csipkével s paszománttal kicifrázva. Fejeiken roppant gránátos föveget viselt e két szeretetre méltó egyéniség, melyet Colbag-nak méltóztattak nevezni, mig hosszu egyenes kard csörgött oldalaikon! Nesze neked magyar!" (Translation by J.K.) Jósika Júlia, „Eredeti divattudósitás", *Nővilág* 1, no. 18 (May 10, 1857).

[41] Katalin F. Dózsa, „A női divat változásai 1850–1895 között", in Id., *„Megbámulni és megbámultatni": Viselettörténeti tanulmányok* (Budapest: L'Harmattan, 2014), 302.

[42] „Műterem", *Nővilág* 3, no. 52 (December 25, 1859).

[43] „[...] méltóztassanak előfizetni divatlapunkra, már csak azért is, mert ez legolcsóbb, s ugyancsak [...] eddig legelterjedtebb is volt – és ha ugyan eddig is szerencsés volt magas megelégedésüket kiérdemelni, bizonyos, hogy jövőben erre még méltóbbá teendi magát, adandván rendesen azt, a mit külföldi divatlapok adni nem képesek: eredeti magyar divatképeket [...]"(Translation by J. K.) „Tárcza", Nővilág 3, no. 51 (December 11, 1859).

[44] „[...] there are already lots of people, and more every day, who are not wearing Hungarian clothes out of patriotic fondness, but because of the natural desire to adore the ruling and irresistible fashion, and to avoid being found out by their not-Hungarian attire." (Translation: J.K.) „[...] már is sokan vannak, és napról napra többen lesznek olyanok, kik nem annyira nemzeties előszeretetből, de csupán azon természetes okból is kénytelenek magyar ruhába öltözködni, hogy az uralkodó, az ellenállhatatlan divatnak hódoljanak, és nem magyaros viseletük által föl ne tűnjenek." János Vajda, „A magyar öltözet...", 822.

editors of *Napkelet* revolted against, because – in their eyes – this way the Hungarian attire was degraded into a cheap whim without any principals and political awareness.

But why was it so outrageous to wear pieces of Parisian fashion in Pest at this time? After the national movements of Europe in 1848-1849, in the 1850s emerged the so-called *second rococo*, which favoured the Habsburg restoration. In German territories, it meant that people stopped wearing revolutionary barricade-clothing, and started to follow the eccentric fashion of aristocracy again.[45] It was similar in Hungary too: after the fall of the revolution, the call for traditional national dresses dwindled.

The central figure of the second rococo was Eugénie, Empress of France, the wife of Napoleon III. She admired the style of Marie Antoinette and collected her relics. Empress Eugénie was a fashion-idol all over Europe. Thanks to her, tight-lacing; deep cleavage, crinoline and berthe spread quickly in French fashion.[46] Naturally, in Vienna, they welcomed this fashion with delight, as it honoured an illustrious member of the House of Habsburg; it is also an explanation for the sharp conflict between Parisian and Hungarian style.

In her very last *Original fashion tiding* Júlia Jósika welcomes the overwhelming headway of Hungarian clothing, and at the same time, since her readers are not interested, she refuses to write about the French style.

> This lovely Hungarian attire is a nice and joyful thing; and I am happy with all my heart, that it came to light again – but I have to admit, that there is a lot of selflessness in this joy on my side, because we, poor fashion-reporters have trouble with it! You do not need French fashion anymore – so why would I speak of these? It is a logical conclusion; I wish I had realised what I should write about. However, Hungarian gowns are also made of silk-fabrics, namely beautiful fabrics, and those also needed some lace, ribbon and jewellery etc. So from now on, I will speak about these kinds of things [...][47]

Speaking of the future of her column, she attempted to adapt to the new wave through descriptions of fabrics all around the world, which can be used to make Hungarian dresses, but she was not competitive enough to keep the column. She kept on writing about fashion now and again, but never in the official fashion column of *Nővilág*. With this, she started a new series of articles about everyday life and holidays in Brussels, wherein she introduced Belgian culture and social life. She praises the more frugal festivities – compared to those in Pest, which naturally manifests itself in clothing too. True to her former style she points out that Hungarian balls and soirées are

[45] Isabella Belting, *Mode und Revolution: Deutschland 1848/49*, Historische Texte und Studien 15 (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1997), 153.
[46] Ibid. 154.
[47] „Szép dolog és örvendetes ez a kedves magyar viselet; s szivemből örülök, hogy ismét napvilágot lát – de meg kell vallanom, hogy ez örömben részemről nagy az önzéstelenség; mert ugyan meggyült ezáltal a bajunk, szegény divattudósitóknak! Nincs többé szükséged franczia divatokra – tehát minek szóljak ezekről? Ez igen logicus conclusio; bár csak épen annyira tisztában volnék már a fölött is hogy miről irjak. Azonban magyar köntösök is selyemszövetekből készülnek, még pedig szép szövetekből, s azokhoz is kell csipke, szalag, ékszer stb. Tehát ezekről fogok ezután szólni [...]." (Translation by J. K.) Júlia Jósika, „Eredeti divattudósitás", *Nővilág* 4, no. 7 (February 12, 1860).

exaggerated and wasteful, so she offers a western alternative to arrange festivities with moderate expenses, which in return can be held more often. She did not write those articles in a blinkered manner; did not keep back the weaknesses of Belgian societal eventsfrom her readers, for example, she criticised the pitiable music at some dances, and the occasionally appearing scandalous costumes. [48] Those articles, however, do not speak a word about Hungarian clothing, which intrigued the public the most.

Surprisingly, with all the buzz around Hungarian clothing, *Nővilág* took time to announce the new fashion expert. The magazine had published the latest fashion-plates of Pest, but the first fashion report by Lenke Bajza, where she made a stand by Hungarian clothing, was published only two months later on 1 April; at first anonymously.[49] The author appreciated the work of her predecessor, and simultaneously, she ended the report this way:

> [...] my task is easier than my predecessor's, since for a Hungarian woman it is easier and without doubt more rejoiceful to write about Hungarian fashion than about the common European, but still alien, so-called Parisian fashion.[50]

It was a remarkable act under János Vajda's editorship to dissociate Hungarian fashion from that of Europe and renounce the magazine's western orientation, but it was exacty what she did, and maybe there was no other way to go about it within the current circumstances of the market. A bizarre situation occured: to show support for the Hungarian revolutionary initiative by emigrant Hungarian politicians in Western-Europe, people turned away from western culture and celebrated an enclosed, eastern-oriented fashion, which they could call their own. It resulted in the political emigrant Júlia Jósika, who, through her husband, had an actual connection to Kossuth and his circle, losing her most important position in *Nővilág* to Lenke Bajza, just because of the enthusiasm about the Hungarian cause.

The initial silence around the new fashion reporter's name was probably the publisher's technique to arouse interest in the new colleague. They published the name „Lenke Bajza-Heckenast" at the *Original fashion report* only at the end of the month, 29 April, 1860. Then came a short editorial note, which clarifies: to avoid *Nővilág* becoming more expensive, Lenke Bajza takes over the column as a „patriotic offering"[51] (sc. for free); besides, they reassured the public, that Júlia Jósika would remain an associate of the magazine.

In July, Lenke Bajza's name appeared for the first time on the subscription advertisement for the second half of the volume, moreover, with a larger font size than her rival's. Altogether the 4th volume was dominated by Júlia Jósika's short stories, lifestyle advice and other articles, but they took her name off the subscription advertise-

[48] Id., „A farsang Brüsselben", *Nővilág* 4, no. 8–9 (February 19-26, 1860).
[49] The few anonymous *Original fashion report*s belonged to Lenke Bajza without doubt. Besides the obvious features style and structure, she referred to them in the first one, where they published her name.
[50] „[...] feladatom könnyebb elődöménél, mert hiszen magyar nőnek magyar divatról könnyebb s kétségkivül örvendetesebb dolog irni, mint a bár európailag közös, de mégis idegennek mondható ugynevezett párisi divatról." (Translation by J. K.) Lenke Heckenast-Bajza, „Eredeti divatjelentés", *Nővilág* 4, no. 14 (April 1, 1860).
[51] „Tárcza, Pesti Hírek", *Nővilág* 4, no. 18. (April 29, 1860).

ment for the 5th volume in December, 1860, and Lenke Bajza, who became a leading contributor in 1861, gradually supplanted her from *Nővilág*.

The new stream rejected influences of the Parisian fashion, which meant building in so-called „non-Hungarian", „bizarre" elements into the national clothing, which can please only foreigners. It satirised the radical and frequent changes of western fashion compared to the traditionalist Hungarian attire, which was praised over the Parisian way concerning both comfort and neatness. Its followers, however, did not refuse certain changes, which made the attire, originally designed as full dress, convenient as everyday wear.

According to fashion reports, by the summer of 1860, Hungarian clothing had become common regardless of age, gender, location of residence and social status. The weakness of Lenke Bajza's fashion reports was the ungainly use of language, which was criticised earlier by János Vajda regarding her first book of short stories. For her garbled, sometimes almost unreadably poorly formed sentences[52] she compensated her readers abundantly with the description of „ancient Hungarian attires, one more beautiful than the other", worn by well-known ladies of Hungarian social life. [53] For the subscribers it was more important to meet names and events that are familiar from their own circles, than to read about some famous marquise or Belgian duchess and their fabulous balls, however well-written the article was.

However, the news, the stores and saloons of Pest were full of national fashionwear, yet the renaissance of Hungarian attire lasted no more than a couple of years both in the capital and in the provinces. Authors of fashion reports struggled in vain against making Hungarian clothing part of a superficial fashion trend, the press tried to link the issue of clothing with national ideology and make it permanent but its journey proved to be rather short.

After the first ball-appearances in 1857, Hungarian clothing filtered in the everyday wear, and it culminated in 1860 when it completely supplanted Parisian fashion from magazines and social events. This exclusivity lasted only one year. In 1861 western elements started to appear, and in 1862 Hungarian noble ladies started to follow the style of Alexandra of Denmark, the future Princess of Wales. In 1865 the patriotic enthusiasm faded away regarding everyday female clothing, and by 1868 it had almost wholly disappeared,[54] together with the revolutionary ideas.

To choose Hungarian clothing instead of Parisian fashion, which was so popular in Vienna too, favouring one's own tradition over a foreign trend was consideed as importantl as the preservation of the language in the narrative of national unity – for some time. In the end the issue of the Hungarian attire's general spread amongst the whole population as a tool of national self-preservation proved to be the one thing that it despised the most: a short-lived fashion, unable to become more than appearances, just a fad for a couple of seasons.

[52] E.g.: „In this regard for us it is not only interesting, what is new, but what is interesting." (Translation by J. K.) „Ezen szemponból kiindulva előttünk nem csupán az érdekes a mi uj, hanem az a mi érdekes." Lenke Heckenast-Bajza, „Eredeti divatjelentés", *Nővilág* 4, no. 16. (April 15, 1860)
[53] Id., „Eredeti divatjelentés", *Nővilág* 4. no. 16. (April 15, 1860.)
[54] F. Dózsa, *A női divat*..., 305–314.

ABSTRACT

The politically motivated language of fashion in the magazine Nővilág in 1859–1860

At the turn of the 1850s and 1860s a topic, which generated serious disputes in the reform era, was a fad again in Hungary – national clothing. With the slackening political rigour, the traditional Hungarian dress as a symbol of national togetherness was on the agenda yet again in Hungarian-language fashion magazines of Pest.

The *Nővilág* [Woman's World] edited by János Vajda aimed to work on women's aesthetic education since the start of the magazine in 1857. The column named *Original Fashion Report* was written by the leading contributor of the magazine Júlia Jósika, who has been a correspondent on up-to-date French and Belgian fashion from Brussels. Her articles had widespread popularity until 1860. The *Original Fashion Report* with this name was published for the last time in February, 1860; then the column was renamed, and as a result of a slow process until the end of the year Júlia Jósika's fashion reports disappeared from *Nővilág*. Her place was taken by the young writer with increasing publicity, Lenke Bajza, who stood up for national fashion. She, just like Júlia Jósika, worked for the magazine as a fiction writer and fashion professional.

This change can be associated not with aesthetic but political decisions. Because of a delicate international political situation in the year 1859 Hungarian revisionists started to hope again for a new revolution for independence from Austria. With a press being strictly supervised by the police, traditional Hungarian fashion became part of the language of national solidarity.

In my paper I will describe the competition of French fashion and traditional Hungarian clothing through Júlia Jósika's and Lenke Bajza's confronting fashion reports and the changes made to *Nővilág* in the context of the politically charged alternative language of clothing.

Horváth Anna

Egy atipikus(?) Jókai elbeszélés

*Mégsem lesz belőle tekintetes asszony**

1. Közlés(ek), szövegkörnyezet

Az elbeszélést először Jókai saját hetilapja, az *Igazmondó* 1867. évi szeptember elseji száma közölte. A vasárnaponta megjelenő újság utolsó rovatában, az *Olvasnivalók tárházá*ban kapott helyet a novella. Mielőtt azonban a szövegelemzésre kerülne sor, érdemes megtekinteni az elbeszélés megjelenési helyének, az *Igazmondó*nak a tartalmát, az aktuális szövegkörnyezetet.

Az első közléskor, szeptember elsején a lap állandó kezdőrovatában, *Igazmondó és Gondos Tamás beszélgetése* az alkotmány helyreállításáról szól: a vármegyékben ennek köszönhetően ismét béke van, nem garázdálkodnak rablók, s a hatalom sem használja ki a lakosokat. Majd a gyerekek helyes neveléséről tájékoztatják az olvasókat: a mindent szabad, de csak mértékkel elvet követve – a gyereknek muszáj megtapasztalnia a szabadságot és a játék örömét, de kellő fegyelemmel kell végigkísérni életüket.

Ezt követi egy hosszabb helyismertetés: a Máramarosszigettől 47 kilométerre délkeletre, a Lápos-hegység lábánál fekvő Batiza nevű települést mutatja be a szerző,[1] kitérve a falu etnikai összetételére, a megélhetési forrásokra, a lakodalmas szokásokra. Az egy héttel későbbi számban folytatódik a település és környékének intenzív bemutatása: az ismertető jó érzékkel vegyítette a mindennapi életet érintő témákat, ezáltal egy érdekes, etnikai szempontból elrománosodott település mindennapjainak bemutatása által kelthetett kíváncsiságot olvasóiban. Az első részlet pozicionálta a falut a történelmi Magyarország területén, kitérve a környezetre és a lakodalmas szokásokra. A cikksorozat második része pedig a temetési szertartások – valószínűleg kuriózumnak szánták, összehasonlíttatandóan a magyarországi, keresztény szokásokkal –, illetve az ott lakók babonás lelki világáról ejt szót. A kétrészes cikkben az olvasó megismerhet egy, a határ mellett levő települést, melyben a lakosság fő összetételét nem a magyarok, hanem a románok adják –a szerző vélekedése szerint valószínűleg asszimilálódott oroszok –, akik hit- és népi hiedelemviláguk miatt egzotikus hatást kelthetnek. Hasonlóan, mint manapság egy-egy idegen, törzsi népcsoportot bemutatva, a batizai népet is hasonlóan írja le Vékony. Azonban a batizai beszámolót elolvasva feltűnő, hogy Vékony úgy rögzíti ezeket a népszokásokat – akár a temetkezésnél, akár a babonáknál – mintha az ott élő emberek egy másik – alacsonyabb rendű fajhoz tartoznának:

* A tanulmány az OTKA K 132124 ("Történetek az irodalom médiatörténetéből") projekt keretében, a Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium támogatásával készült.

[1] Vékony Antal: 1866-ig a máramarosszigeti kollégiumban tanult, ezután Pesten hallgatott teológiát. 1870-től haláláig gimnáziumi tanár volt Máramarosszigeten. Modernizálta Zrínyi *Szigeti veszedelem* című eposzát. (*Sziget ostroma*, 1892). Cikkei az *Igazmondó*ban jelentek meg.

> Tapasztalati tény, hogy minél műveletlenebb valamely nép, annál nagyobb benne a kegyelet, melyet halottai iránt tanúsit, s ez igy van Batizán is.[2]
>
> Hogy a batizai, mint átalában az összes máramarosi oláh nép, szerfelett babonás és vakhitű, hogy a gonosz lelkekben, boszorkányokban nagyon hisz, – azt sok adattal lehet bebizonyítanom. Felhozok azért itt egy néhány tudomásommal történt dolgot.[3]

Vékony a későbbiekben a magyarországi nemzetiségeket mutatja be a hetilapban, ottani közléseiben sem nélkülözve különös megszólalásmódját. Egy mai olvasat könnyen antiszemitizmussal vádolhatná a szerzőt – kijelentései alapján alapos gyanúval szolgálva –, de figyelembe véve a 19. századi közlésmódokat és szokásokat, nem lehet csodálkozni a Vékony írásában felbukkanó hangnemen –, gondoljunk csak az 1894-ben kezdődő Dreyfus-ügyre.

A kilencedik szám a következőket tartalmazza még: az olvasó információkat kap a tervezett népbankról, egy Kolozsváron rendezendő ekeversenyről, majd pedig gazdasági, illetve az élet egyéb területeihez kapcsolódó apró hírekről lehet olvasni. A hetilap utolsó oldala tartalmazza az elbeszélés első részletét.[4] Itt a szöveg mellett nem helyeztek el illusztrációkat (ez inkább Jókai másik lapjára, az *Az üstökösre* volt jellemző). Megvizsgálva a tizenegy részletet s szövegkörnyezetüket, változatos minta mutatkozik meg: az első közléskor az *Olvasnivalók tárháza* című rovatban csak az elbeszélés első részlete kapott helyet, más szépirodalmi szöveg nem, később azonban már több szerzőtől közöltek írást. Ilyen volt például a *Kóstoló* című falusi ballada Purgányitól,[5] a *Vilmos huszárok* című tudósítás egy volt őrmester elbeszélése nyomán,[6]

---

[2] Igazmondó, első évfolyam, 9. szám, szeptember 1., vasárnap, 66-67.
[3] Igazmondó, első évfolyam, 10. szám, szeptember 8., vasárnap, 74-75.
[4] Az elbeszélés összesen 11 részletben jelent meg, a következő lapszámokban:
1. Igazmondó, első évfolyam, 9. szám, szeptember 1., vasárnap, 72.
2. Igazmondó, első évfolyam 10. szám, szeptember 8., vasárnap, 80.
3. Igazmondó, első évfolyam, 11. szám, szeptember 15., vasárnap, 88.
4. Igazmondó, első évfolyam, 12. szám, szeptember 22., vasárnap, 95.
5. Igazmondó, első évfolyam, 13. szám, szeptember 29., vasárnap, 103.
6. Igazmondó, első évfolyam, 14. szám, október 6., vasárnap, 111.
7. Igazmondó, első évfolyam, 15. szám, október 13., vasárnap, 119.
8. Igazmondó, első évfolyam, 16. szám, október 20., vasárnap, 131.
9. Igazmondó, első évfolyam, 17. szám, október 27., vasárnap, 139.
10. Igazmondó, első évfolyam, 18. szám, november 3., vasárnap, 147.
11. Igazmondó, első évfolyam, 19. szám, november 10., vasárnap, 156.

(Az utolsó szövegrészlet után melléklet következett. A kezdeti időszakban ritkábban, a későbbi években gyakrabban fordult elő, hogy így egészítették ki a hetilap számait.). A tartalomból: *Kossuth Lajosnak, Nagyvárad városa közönségéhez intézett köszönő irata; Országgyülési beszédek a képviselőház október 31-kén tartott üléséből, A képviselöház nov. 2-ki üléséből* (Melyen Jókai is felszólalt), *Nagyvárad-város végzése Kossuth Lajosnak az okt. 31-ki közgyűlésben felolvasott levélere* stb.)
[5] Így ír róla Szinnyei József: „Polgár *János,* ev. ref. lelkész (…) Az Igazmondónak 1867-től munkatársa volt, hol 1873. jún. 22. lépett fel utoljára »Az én utódom« cz. versével; az Üstökösben megjelent összesen 122 dolgozata." *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: Arcanum, 2000), *P:* https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/p-9E91B/polgar-janos-A1DC5/ (2022. 01. 31.)
[6] Később a szöveg a *Honvédvilág* című kétkötetes kiadványban is szerepelt.

A Putnoki közös harang,[7] a *Gyalogforspont*, *Mese a Tiszáról,* Ábray Károlytól a *Honvédtörténetek*,[8] vagy ifj. Balogh Jánostól az *Egy pusztai népdalról*, s az *Egy orosz udvari prédikációi* név nélkül.

Az elbeszélés egy évvel később, 1868-ban egy válogatáskötetben is helyet kapott. A kétkötetes vállalkozás a *Honvédvilág* nevet viselte, Egervári Potemkin Ödön és Kunsági Illésy György szerkesztésében látott napvilágot. A szerkesztők az előszóban röviden reflektáltak arra, hogy 1848 élménye a magyar kulturális, irodalmi közéletre nem volt pozitív hatással: mindössze pár memoár, néhány értekezés, pár antológia készült a szabadságharc időszakáról – holott a történelmi emlékezet igényelné, hogy ezt az eseményt is megörökítse a szépirodalom:

> A mi szabadságharcunk irodalma eddigelé csekély. A harc idején fegyvert viseltek a toll emberei, azóta pedig határtalan önkény tartotta nyűg alatt tehetségüket. Egy-két memoár, néhány értekezés, pár antológia, összesen 40-50 kötet képezi egész 1848/49-i irodalmunkat. Pedig százakra mehetne e kötetek száma. Hol vannak egyes nagy csaták és hadjáratok kimerítő leírásai, hol a terjedelmes élet- és jellemrajzok, hol a történetírói részletes adatok egyének és események megítéléséhez? Nem tapasztaljuk-e a homályba burkolt epizódok felderítésének nagy hézagát? Nem érzi-e minden, ki amaz események élő tanúja és részese volt, hogy e könyvekben távol sincs mindaz előadva, amit előadni lehetne és kellene? S nem ösztönzi-e a vágy, hogy egy-egy képpel vagy adattal járuljon a magyar harci dicsőség e ragyogó korszakának történelméhez?[9]

A két szerkesztőt tehát ez az igény vezette arra, hogy összegyűjtsék, sajtó alá rendezzék, majd kiadják az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot felelevenítő írásokat. A szerkesztői előszóban ugyanakkor kettős célzatú felhívást tettek közzé: egyfelől kortársaikhoz szóltak, hogy amennyiben birtokukban van megírt történet a szabadságharcról, azt küldjék el Kunságinak – vagy ha esetleg nincs leírva az átélt élmény, a megélt történelem, vessék papírra a megtörtént eseményeket, ne vesszen feledésbe. Legfontosabb feladatuknak azt tekintették, hogy rábírják a szemtanúkat az átélt élmények, események rögzítésére, hogy ezáltal a történelmi emlékezetben[10] úgy rög-

[7] Szerző nélkül, 1867, szeptember 29., 104. Az eredeti történetet Balogh Béla református lelkész, Putnok monográfusa őrizte meg – egy régi, egyházi bejegyzésre hivatkozva. A történet az Orlay-családhoz, azon belül is Orlay Borbálához kötődik, amikor a putnoki vár mellett felállított haranglábat két felekezet, a katolikus és a református is használta (1715-ben); Bodnár Mónika, *A kisserényi gróf Serényi család helye a gömöri népi történeti emlékezetben*, PhD-értekezés kézirata (Debrecen, 2010), 137: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/109075/disszert%E1ci%F3.pdf;jsessionid=2423D6AB8CB555D507BEA4485FA4B945?sequence=5 (hozzáférés: 2022. 01. 31). A hetilapban megjelent elbeszélés ezt a történetet dolgozza fel: primer forrása Balogh Béla szövege volt, de itt nem egy helytörténeti esemény rögzítése zajlik, hanem szépirodalmi formában kap helyet az *Igazmondó*ban. (Az *Igazmondó*ban publikáló szerző valószínűleg Jókai maga volt, aki olvashatta Balogh könyvét.)

[8] Több rövid történet, két részletben. A szövegek szintén megjelentek a *Honvédvilág*ban.

[9] Uo., *Előszó*.

[10] A történelmi eseményeknek nincsenek szemtanúik, ezért fontos a történelmi rekonstrukció szerepe, de mindenki másként emlékszik az átéltekre.

züljön 1848/49 emléke, ahogy valójában megtörtént.[11] A felhívás nemcsak az alkotó kedvűekhez, hanem az olvasókhoz is szólt: a szerkesztők számítanak közreműködésükre, hogy ez a vállalkozás ne egyszeri alkalom legyen a beérkező írások összegyűjtésére, rendszerezésére. Nem konkrétan kimondottan, de a két szerkesztő a rövid előszóban további támogatásra kérte az olvasókat.

A kötetekben összesen 33 írás kapott helyet: 17 az első, 16 a második részben. Főként prózai szövegek kerültek a kötetekbe: fikciós és dokumentarista jellegű, de néhány verset is találunk, mint pl. a Rákóczi- és a Kossuth-induló. A kötetkompozíciós elv mindegyik esetben 1848/49 traumatikus élménye volt.[12] A szerzők névsora változatos: írt többek között a két szerkesztő – Kunsági és Potemkin – de a korszak nagynevű szerzői is, mint Ábrai Károly vagy Szerdahelyi Kálmán. Érdekesség, hogy a névtelen alkotók[13] mellett Bem tábornok[14] neve is megtalálható a felsorolásban. Jókai mindkét kötetbe adott elbeszélést:[15] az elsőben a címadó novella kapott helyet: a *Vilmos huszárok hazajövetele (Hermán őrmester előadása nyomán)* után következik, utána a *Tíz sor arról a bizonyos tíz emberről (írta egy volt baka)* című visszaemlékezés található. Cselekménye illeszkedik a kötet tematikájába: először azt is lehetne hinni, hogy egy házassági történetet tár az olvasók elé a szerző, s csak az köti 1848-hoz, hogy akkor játszódik. A második kötetet *A honvédek 1868-ban* című rövid, esszé jellegű írása zárta. A *Honvédvilág* nem ért meg több számot: az okok egyelőre ismeretlenek, miért szakadt meg a közlési folyamat. Lehetséges, hogy nem érkezett elég anyag, vagy a minőséggel akadt probléma. (Egy harmadik opciót is lehetségesnek tartok, miszerint nem érkezett megfelelő mennyiségű anyagi támogatás, így financiális okai lehettek a kezdeményezés megakadásának.)

2. Az elbeszélés

2. 1. Történet és helyszín

Az elbeszélés cselekménye látszólag egyszerű, tipikusnak mondható (jókais) felütéssel kezdődik: adott egy becsületesen dolgozó hentes, Kondor uram. Egy lánya van, Sárika, így nincs kire hagynia sikeres vállalkozását. Daczosné, a szomszéd özvegy-

[11] „Mi alulírottak éreztük e hiányt, minket ösztönzött e vágy, és felrázva emlékezetünket és széttekintve magunk körül, a rendelkezésünkre álló anyagból megindítottuk a jelen vállalatot. Nem lehetett az előttünk fekvő anyag után kezünket ki nem nyújtanunk, nem lehetett a kínálkozó alkalmat elszalasztanunk." Uo., *Előszó*.

[12] Ésszerű a kérdés, miért szerepel Rákóczi-induló a szövegben. A szerkesztői előszó szerint indokolt a vers megjelentetése: egyrészt a szerző Kunsági volt, másfelől olyan témát dolgoz fel, amely rokonítható a 1848/49-es szabadságharc élményével, s ezáltal ugyanazt a hatást érheti el, amiért ezt a vállalkozás létrejött.

[13] A kötetekben jónéhány olyan elbeszélés, emlékirat akad, melyeknél nem szerepel a szerző neve – vagy ha meg is jelenítenek egy alkotót, nem nevén nevezik, hanem névtelenségbe burkolják. Pl. bajtárs, egy menekülttárs, egy volt baka emlékeiből stb.

[14] Bem állítólagos emlékirataiból is közöltek részleteket.

[15] A Jókai levelezésben az elbeszélésről nincsenek információk. Feltűnő, hogy a levelezéseket összegyűjtő második kötet sem Heckenast, sem Emich esetében nem említi a válogatáskötetet (*Honvédvilág*), illetve a hetilapot (*Igazmondó*). Jókainak nem maradt fent – eddig nem látott napvilágot – olyan levele, melyben akár Potemkinnel vagy Illésyvel a *Honvédvilág*ról írtak volna. Ide vonatkozó levelei közül Illésy özvegyéhez szól a legtöbb (az asszony beszámol neki helyzetéről – Jókai munkatársa révén tudott Illésyék anyagi gondjairól, s a férfi halála után egy évig támogatta az özvegyet. Illésyné ezalatt tanult, s az egy év lejártával munkát keresett, s erről számol be Jókainak, megköszönve eddigi segítségét – jelzi, hogy mostantól nincs erre rászorulva.

asszony (szintén hentes), férje halála után továbbvitte meghalt férje örökségét. Az ő fia Lajos, üzletének örököse. A két gyerek között a korkülönbség csak két év, így szüleik elhatározták, hogy felnőttként majd házasságuk által egyesítik boltjaikat.[16]

> Hanem már őutána nem következvén más, csak leány, ennek még előbb jövendőbelit kell keresni, aki hozzávaló legyen, aztán majd időjártával a ház jó hírét a piacon fenntartsa, rámaradván a ház és a vágótőke.
> Nem is messze kellett keresgélni. Ott volt a szomszédban özvegy Daczosné asszonyomnak egyetlen fia, Lajoska, két évvel idősebb Sárikánál; a gyerekek mindig együtt játszottak, nagyon össze voltak szokva, aztán Daczosné asszonyom szintén a hentesmesterséget gyakorolta, a férje halála után özvegy fővel is, de elég tüzesen; remélhető volt, hogy a fiából is életrevaló mesterember lesz időjártával, s a két ház, a két üzlet egy kézben még hatalmasabb hírre kap majd. Daczosné asszonyomnak is tetszett ez az egyezség. Egymásnak teremtette biz ezeket az Isten.[17]

Mielőtt azonban ez megtörténhetne, Lajosnak kötelessége elvégezni néhány osztályt, azonban kiderül, hogy a fiúnak tehetsége van a prókátori pályához. Kondor János bele is egyezne a hirtelen fordulatba, azonban elérkezik 1848. A cselekmény helyszíne Debrecen, s az ott dolgozó Kondor, illetve Daczos család szemszögéből ismerjük meg a várost, azaz ismernénk, hiszen a Nagy-Péterfia utca[18] kivételével egyetlen utca vagy tér neve sem szerepel a szövegben, így hiába lesz egy izgalmas üldözés a város szűk kis utcáin keresztül, az olvasó képtelen beazonosítani a helyeket.

Jókai több munkájában használta ezt, a sokak által ismert utcanevet. Erre akadémiai székfoglalójában Zsigmond Ferenc hívta fel a figyelmet:

> Jókainak szüksége volt debreceni tartózkodásának szemléletes elbeszéléséhez egy közismert, híres, jellegzetes, debreceni utca nevére: hát kiválasztotta a nagy Péterfia-utcát, melyben költészetének képzelet teremtette alakjait is legszívesebben helyezi el; ott lakik az egymást boszszantó két szomszéd: Gubádi Márton és Csukási Orbán *(Két menyegző)*, ott Kondor János hentesmester és leendő nászasszonya: Daczosné *(Mégsem lett belőle tekintetes asszony)*, még Símonyí óbester is onnan járt diák korában a

[16] A két szerelmes, a házassági történet, amelyben a család összeadja a fiatalokat, felidézheti a korábbi magyar, reformkori vígjátékhagyományt, pl. Szigligetit.
[17] Jókai Mór, „Mégsem lesz belőle tekintetes asszony", in *Honvédvilág*, szerk. Kunsági és Potemkin (Pest: Heckenast, 1868), 35. A továbbiakban: Jókai 1868.
[18] „S hogy a történelem Debrecenben is mennyire gazdag és fordulatos, azt mi sem érzékelteti jobban, mint az Új Városháza tetejéről is jól belátható Péterfia utca nevének eredete. Az ugyanis szintúgy az 1290-es évekig eredeztethető, amikor is Debrecen nemcsak Dózsa mesteré volt, hanem Rofoyn báné és Péteré is. Közülük Péter fia is a Péter nevet viselte, akinek a gyermeke Jakab volt. Ő a Szentlászlófalvát birtokolta, s ennek a főutcáját nevezték Péterfia Jakab utcájának. A »Jakab«-ot a XVIII. században hagyták el, az egyszerűbb használat érdekében – s jött létre ily módon a ma is használatos „Péterfia" utcanév." https://www.dehir.hu/debrecen/a-kozepkor-mamoraban-%E2%80%93-az-elet-debrecen-felett/2013/08/05/ (hozzáférés: 2022. 01. 31).

> piaristák iskolájába, bizonyára azért, hogy jó hosszú utat tethessen meg vele naponta Jókai s így a kálvinista diákokkal való verekedésre minél elhíhetőbb alkalmakat adhasson hősének (A legvitézebb huszár); az istentelen Rácz Jánosnak meg a kis Péterfía-utcában van a viskója (Hogyan lett Dull Mihály uramból Rácz János?).[19]

Zsigmond rendkívül részletes filológiai adatokat tartalmazó munkájában összegyűjti, Jókai mely művei játszódnak Debrecen városában.[20] Zsigmond a rövid – mindössze 2,5 oldalas – hetedik fejezetében tér ki röviden az elbeszélésre: az első közléskor jelen idejű cím helyett ő egy másik változatot, a múlt idős igealakot használja, a 'lesz' ige helyett 'lett' változatot. Zsigmond az elbeszélést a következőképp pozicionálta: az emlékezés mátrixában helyezte el. Véleménye szerint ugyanis a nemzet sok áldozatot hozott az 1867-es kiegyezés érdekében – mint pl. a teljes függetlenséget illetően –, azonban nem lehet mártíromságba helyezkedni, s mindent feláldozni a megbékélés tekintetében. Erre kivételes példa az elbeszélés, miszerint a megbékélés jegyében ugyan több dologra kell másképp tekinteni, de 1848/49 emlékezetét sallangmentesen, mindenféle torzítás nélkül kell megőrizni. Zsigmond röviden kitér a nemzeti, passzív ellenállásra, miszerint a forradalmat követően nem tekintettek jó szívvel azokra, akik hivatalt vállaltak az osztrák államapparátusban – s a Jókai novella is erre szolgál példaként.

Az időpont meghatározásakor is hasonló nehézségekbe ütközhetünk: egyetlen dátumot emel ki a szöveg: augusztus másodikát, amikor Daczos Lajos és egy orosz tiszt párbaja zajlik a csatatéren.

> Augusztus második volt, forró nyári nap; a mező tele munkásokkal; de nem olyan munkásokkal, kik az élet számára kötik a kévéket; hanem akik a halál számára aratnak. A magas kukoricaültetvények között szerteszét villogtak a lesbe helyezett honvédek szuronyai, kik az oroszokra vártak.[21]

Tehát 1849-ben a kezdetben kisfiú Lajos már felnőtt férfi (aki már ügyvédi diplomát is szerzett), azaz hadköteles korban levő, honvédnak állt ember volt. Más időmeghatározás nincs a szövegben, így csak hozzávetőlegesen lehet következtetni, körülbelül mikor kezdődhetett a történet: valószínűleg az 1820-as évek derekán.

Első pillantásra klisészerűnek tűnik a cselekmény: gyarapítja a Jókai által kedvelt korszakban játszódó történetek számát. A megjelenített karakterek Jókai-olvasási élményeinkből ismerősek lehetnek számunkra, mint pl. a lengyel, mint karaktertípus. Többször feltűnik Jókainál, utoljára az 1903-as *A mi lengyelünk*ben. Ott szintén 1848/49 élményre épít az elbeszélő, azonban azzal a különbséggel, hogy a regény vége nem sorolható a boldog befejezésű Jókai-darabok közé – ebben az elbeszélésben pedig a karakter nem válik hangsúlyossá, marginális marad jelenléte a történet-

[19] Zsigmond Ferenc, *Jókai és Debrecen* (Debrecen: Debrecen szabad királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1925), 16.
[20] Uo., 29.
[21] Jókai 1868, 54.

mondás szempontjából, holott megjelenése ráerősít egy másik, tipikusnak mondható 'jókais' szövegszerkesztői elvre. Erre az aspektusra korábban már idézett művében Zsigmond Ferenc is rámutatott: csakúgy, mint a novellában, máshol is megjelent már egy olyan szerepkör, amely tipikusnak mondható az írói életműben. Zsigmond ezt a karaktert a *Csataképekben* találta meg, ahol szintén egy orosz katona érez együtt titokban az elnyomott és legyőzött magyarokkal. A *Mégsem lesz belőle tekintetes asszony*ban szerepet kapó tiszt is egy ilyen karakter, habár kiderül róla, hogy lengyel származású, a szerző egy darabig orosznak láttatja, s lényegében a hadseregben betöltött szerepe alapján – önvallomását félretéve – ez az állítás végig fennmarad a cselekmény szintjén. Tehát ő is egy, az elnyomottakkal együttérző orosz tisztnek minősül. Jókai más regényeiben is felfedezhető ez a jellemvonás: egy mellékalak, aki szimpatizál az elnyomottakkal, habár az elnyomó oldalán áll vagy állt. Legalapvetőbb regénypélda erre *Az új földesúr*, melyben a nem kimondottan, de tudvalevően Haynau-emlékmás is végül az egykor elnyomott országban telepedik le s válik önmaga is magyarrá.

2. 2. Cím és narráció

A szövegelemzés előtt ki kell térni az elbeszélés címére. Itt már megtörténik egy kijelölés: mégsem lett belőle tekintetes asszony. A létige múlt idejű alakjából arra következtethetünk, hogy az események során – az elbeszélés keretei között – erre, még ha nem reális is, de valószerű lehetősége volt Kondor János lányának, Sárinak. Lehetősége arra, hogy kiemelkedjen, s egy másik társadalmi státuszba léphessen át. Az ominózus mondat Kondor János szájából hangzott el, amikor kiderült, hogy Lajos prókátor lesz. A leendő após ugyanis kijelentette, hogy nem szeretné, ha veje debreceni prókátor lenne, hiszen ne hívják az ő lányát a füle hallatára tekintetes asszonynak:

> Kondor uram pedig odavágta az asztalhoz bagó süvegét, s azt mondta, hogy:
> – Inkább legyen belőle prókátor, mert azon leghamarább általesik.
> Daczosné asszonyom csakhogy meg nem csókolta erre a szóra.
> – Hiszen Lajoska maga is az akar lenni! – böffenté ki örömében a titkot. […]
> – Hát csak prókátor akar lenni? – szólt visszafordulva szomszédasszonyához.
> Annak a főkötője pedig erősen bizonyítá, hogy – „az ám".
> – No, hát legyen prókátor. Hanem egyet kikötök. Ne legyen debreceni prókátor.
> – Miért ne?
> – Mert nem szeretném, ha a vejemet meg a leányomat olyan címekkel illetnék fülem hallatára, amiket nem szeretek.
> – Micsoda címekkel? – pattant fel Daczosné asszonyom, ki valami sértést vélt ebben felismerni. – Mit ért ezalatt?
> – Hát csak azt értem, hogy nem szeretném, ha abban a városban, ahol én lakom, a leányomat „tekintetes asszonynak" hívnák.[22]

[22] Uo., 41.

Erre a mondatra reflektál az elbeszélő a múlt idő segítségével, s tulajdonképpen meg is előlegezi az elbeszélés végét: hiába a kezdetben fényesnek tűnő karrier, Lajosból sosem lett végül tekintetes úr, ahogy feleségéből sem tekintetes asszony.

Egyfelől Kondor mondata magyarázható abból, melyre az elbeszélés is kitér: fiatalkorában szomszédjával pereskedett, rengeteget költött az igazság kiderítésére, de végül számára kedvezőtlen eredménye lett az ügynek. Másfelől azonban társadalmi-szociológiai szempontból kell megvizsgálni a kérdést. Az 1820-as évek derekán, de ha a 19. századot – vagy bizonyos esetekben az elmúlt száz évet – tekintjük, akkor két eltérő társadalmi rangban levő ember házassága sokszor bizonyult kivitelezhetetlennek. Kondor János tette valószínűleg tehát ekképpen is magyarázható, de még mindig nem vizsgáltuk meg a legfontosabb tényezőt: a hentes saját lányáról beszélt. Egy olyan nő, aki kiemelkedik gyermekkorának környezetéből – státuszt vált – idegenként fog mozogni egy másik rendszerben. Ahogy a vidék sem tudja befogadni a nem ott született lakóit, a társadalmi hierarchiába házasság útján bekerülő nő sem tudja elfogadtatni magát a közeggel. Hiába tenne meg mindent – s a szövegből kitűnik, hogy Sárika szerethető, okos lány –, nem tud asszimilálódni. Kondor János ezt a problémát látja helyesen Lajos felemelkedésével párhuzamosan: a férfi tudása és neme alapján köztiszteletben álló tagja lehet egy közösségnek – múltját és családja foglalkozását mintegy feledve –, de felesége csupán egy hentes felemelkedett lánya marad. Sárika hiába válna tekintetes asszonnyá, korábban megkötött barátságai, az a társadalmi háló, mely születése folytán körbevette – az új élethelyzetbe már nem beilleszthető.

A szöveg vizsgálata kapcsán szembetűnő dolog a narrátor hangneme. Látszólag egy E/3-as elbeszélő által kerül elmondásra a történet – a keretes szerkezet ezt meg is erősíti – a második bekezdésnél azonban már élhetünk a gyanúval, hogy a kérdésre adott válasz további tisztázásra szorul. Azáltal, hogy a szövegben többször előforduló tézismondat[23] („De büszke is volt a maga mesterségére") elhangzik, nézőpontváltás következik be: már nem egy személytelen narrátor szemszögén keresztül szemléljük a történetet, a fókusz átkerül Kondor Jánosra, az ő tekintetével láthatjuk az akkori debreceni világot, nyerhetünk bepillantást a közgondolkodásba. Ez a váltás többször megismétlődik az elbeszélés folyamán: hol megmarad Kondor János perspektívája, hol átvált egy másik szereplőre pl. Daczosnéra. Ezeknek a váltásoknak köszönhetően nyerhetünk bepillantást az éppen kiválasztott szereplő gondolatvilágába, azaz jellemzésébe. Hiszen külsejüket tekintve semmit sem árul el róluk az elbeszélő, viszont a szemszögükben láttatott cselekmény által nemcsak az elmondottak, hanem az el nem mondottak is feltárulhatnak.

A szövegben megszólaló szereplők közlésmódja – a narrátor által – nem a külső világ, hanem belső világuk megismerésére irányul. Ahogy Cohn tanulmányában[24] a regényekre vonatkozóan bevezeti a belső monológ fogalmát, így erre az elbeszélésre is alkalmazható ez a narratív technika. Ugyanakkor nem teljes egészében, hiszen így hangzik a fogalom definíciója: belső beszéd ábrázolásának technikája, a szereplők ki nem mondott gondolatait, vágyait adja vissza, közvetlen énformában, első személy-

[23] Lásd: Rózsafalvi Zsuzsanna több tanulmánya, melyekben a fókusz és látószög fogalmainak mentén vizsgál szövegeket.

[24] Dorrit Cohn, „Áttetsző tudatok: A tudatfolyamatok ábrázolásának narratív módozatai a szépirodalomban", in *Az irodalom elméletei*, 2, szerk. Thomka Beáta (Pécs: Jelenkor, 1996), 81–138, 98.

ben, gyakran gondolatfolyamként. Itt inkább magukat a szereplőket tudjuk megismerni, de nem belső gondolataik narrátor általi kivetítésével, hanem az egymással lefolytatott párbeszédek segítségével.

Kondor Jánosról már a bevezető után kialakul egy implikált kép.[25] A narrátor első megszólalása, bevezető gondolatai után az olvasónak olyan érzése támadhat, mintha Kondor alakja ismerős lenne számára. Az elbeszélő ugyanis úgy beszél Kondorról, mint egy debreceni polgárról, egy hentesről – de ami a legfontosabb, egy olyan alakot állít az olvasók elé, akit mindenki el tud képzelni akár a saját életében is. Megszemélyesíti azt a közmondást, miszerint a jó bornak nem kell cégér, s itt ez a vidéki sztereotípia személyében megvalósul: Kondor János üzlete nem szerepel a helyi újságokban, nincs „hírértéke", mely reklámot generálna neki, csupán az elégedett vásárlók.

> Mindezen vádakkal nem illette soha senki a jó debreceni kolbászt, mert azt mindenki láthatta, hogyan készül? elkezdve a kukoricának sertéshússá átalakításától, egész annak citrommal, fokhagymával vagy majoránnával összekevert állapotában bekövetkező behüvelyeztetéséig.
> Tehát Kondor János uram méltán becsülte azt a mesterséget, amit űzött. Meg is élt belőle tisztességesen, szerzett is utána, volt mellette jó egészsége, izmos, gömbölyű termete, illendő becsülete s házi megelégedése.[26]

Megerősítést nyer tehát, hogy ez a tisztelet – mármint a vásárlók és Kondor között –, a hentes és a mestersége között is működött, hiszen emiatt tudta reklám nélkül is sikeresen működtetni üzletét. Az elbeszélésben először a Kondor Jánost bemutató részeknél lehetünk figyelmesek a narrátor megszólalásmódjának megváltozására. Amikor ugyanis Kondort jellemzi, a korábban már említett „ismerős" típusú karaktert emeli be a történetbe, de mindemellett a nyelvi megformáltság az, amely ezeket a részeket hozzá tudja kapcsolni a henteshez: a mondatok, ahogy egymáshoz kapcsolódnak, közelítenek a hentes élőszóbeli megszólalásához.

Ez a minta azonban nemcsak Kondor esetében figyelhető meg, hanem az összes megszólaltatott szereplőnél: azaz Lajos, Daczosné, Sárika, illetve az orosz tiszt esetében is. Kondor János személyisége megszólalásaiból ismerhető meg: hiszen külsőleg nem ad róla leírást az elbeszélő, viszont a Daczosnéval folytatott párbeszédek mégis jellemképet alkotnak róla. Látszólag csupán párbeszédes megszólalások ezek, de innen tudható, hogy Kondor Lajos hogyan gondolkodik, s hogy milyen ember: kirajzolódik, hogy mindennél többre becsüli a tisztességes, munkás életet, viszont mindenkinek szüksége van a megfelelő oktatásra. Az ellenkezés, miszerint Lajos ne tanuljon tovább, abból fakad, hogy félti lánya, s

[25] Habár ebben az esetben még nem a cohn-i narratológiai fogalmat kell használni, hiszen az első két bekezdésben a narrátor saját szemszögéből láttatja a dolgokat, s utána helyezkedik az egyes szereplők beszédmódjába.
Itt tudjuk meg, hogy Debrecen leghíresebb hentese Kondor János – s hogy a környező országokban, azaz a nagyvilágban milyen gaztetteket követnek el a hentesek – mit adnak el a gyanútlan vásárlóknak kolbász címszó alatt.
[26] Jókai 1868, 34.

a két család jövőét is: ha Lajos tanult ember lesz, mi történik az üzlettel? Sárika jövője bizonytalanná válik, akár semmissé lehet az egyezség, hogy egyszer majd esküvőre kerülne sor. Ehhez kapcsolódóan a honvédsorsot sem tragikusan értelmezi, ahogy Daczosné – a szabadságharc idején minden férfinak joga és kötelessége fegyvert fogni, s ezért Lajosnak is ezt kell tennie.

Később Kondor János az, aki az egész cselekmény során a lehető legracionálisabb módon viselkedik, a helyzet ellenére is. Amikor Lajos hazamenekül a vesztes csata után Debrecenbe, Kondor János az, aki henteslegényként elrejti. Kondor az, aki felismeri, hogy ha egy magas rangú tisztet elszállásol a házában, a katonaság kötelékébe tartozó alacsonyabb rangú férfiak nem fogják háborgatni sem a családot, sem az üzletet. A racionalitás, az a fajta „földhözragadt" szemlélet, amely korábban még kissé elidegenítőleg hathatott a cselekmény elején – miszerint Lajosnak a legjbb, ha nem tanul tovább és hentes lesz ő is – itt életmentőnek bizonyul. Látszólag tehát egy egyszerű hentesmester Kondor János, azonban kiderül, hogy világlátása és célorientált szemlélete jóval előremutatóbb, mint bármely családtagjáé. S talán vezetéknevének etimológiájából is következhet jellemének megalkotása.[27]

A másik megjelenített karakter Daczosné asszonyom, aki legtöbb esetben Kondor Jánossal van szembeállítva. Külsőleg róla sem nyilatkozik az elbeszélő: nem tudjuk, hogy néz ki, a korábban megszokott Jókai-féle leírások hiányoznak. Azonban a leírás hiánya nem akadályozó tényező abban, hogy egy viszonylag egységes képet lehessen alkotni az asszonyról. Ahogy Kondor esetében, itt is megjelenik egy implikált kép az özvegyről: már társadalmi titulusa is kiemeli őt a tömegből, hiszen férje halála után folytatta annak szakmáját, továbbvitte a hentesüzletet és taníttatta egyetlen fiát, Lajost. Szerencsére a két egyedülálló felnőtt között nem teremti meg a narrátor az esélyt a szerelmi szálra, ez hiányzik a történetből, s meglepő módon inkább egy férfi–női barátság rajzolódik ki, amely Jókai más műveire kevésbé volt jellemző.[28] Daczosné, ahogy a neve is mutatja, meglehetősen kérlelhetetlen teremtés az elbeszélésben, amennyiben fiáról, Lajosról van szó. Azonban az elbeszélő megszólalásában és saját szavaiban kirajzolódik jelleme: ugyan állhatatos teremtés, s minden bizonnyal a mindennapi életben meglehetősen sikeresen boldogul, de hiányzik belőle a megfe-

[27] „Kondor, (kon-d-or v. kom-d-or) mn. tt. *kondor-t*, tb. ~ok. Tájszokásilag *gondor*, vékony hangon *köndör* v. *göndör.* Gyöke a görbedést jelentő *kon* v. *kom*, s am. valamely szálas hajlékony testnek azon tulajdonsága, melynél fogva görbén, kerekdeden megkanyarodik, összetekeredik. *Kondor hajfürtök. Kondor szőrű eb. Kondor sas. Kondor sörényű ló. Kondor növénykacsok.* A görbét, kerekdedet jelentő szókkal állnak hang- és fogalmi viszonyban a latin *crispus* és német *kraus* szók is." *A magyar nyelv szótára*, szerk. Czuczor Gergely, Fogarasi János, 3 (Pest: Emich Gusztáv, 1865),

[28] A legtöbb esetben, hogyha nagyjából azonos korcsoportba tartozó, ellenkező nemű emberek a cselekményben egy helyen tartózkodtak, előbb-utóbb kialakult kötődés a személyek között. Ezek a kapcsolatok többnyire plátóiak voltak, hiszen vagy az adott személy állapota (pl. házas volt, eltérő vallású, vagy korábban elkötelezett egy másik személy felé) vagy életmódja, személyisége nem tette lehetővé a kapcsolat kibontakozását. Jókai többnyire szeretett kétes szituációkat teremteni, nemegyszer pedig előfordult, hogy a klasszikus férfi-női dinamikát egy harmadik személlyel is kiegészítette, megteremtve a szerelmi háromszög kialakulásának veszélyét, mely cselekmény sokszor a regényben bekövetkező változások implikátora volt. Egyetlen esetben valósult meg ez a plátói viszony: a *Három márványfej* című regényben az ebbe a helyzetbe sodródó férfi és két asszony között megvalósult a bigámia, nemcsak érzelmi szinten alakult ki kapcsolat közöttük. Azonban ez a történetvezetés szempontjából végzetesnek bizonyult mind a párra, mind arra a társadalomra nézve, melyben éltek.

lelő éleslátás és racionalitás.[29] Többször előfordul, hogy éleslátásának hiányára Kondor János által mutat az elbeszélő:

> […] hát bánom én, bánja a szomszédasszony, bánja egész Debrecen városa, akár rövidítik, akár nyújtják a maguk magánhangzóit a latinok. Fogadom, hogy azt sem tudja nászasszonyom, hogy mi az a magánhangzó? Erre azután azt felelte Daczosné asszonyom, hogy de bizony tudja: a „sertvés", mert az hangzik magában is.[30]

Azonban nemcsak az irónia jelenik meg kettejük kapcsolatában, hanem a gondoskodás is: miután a „gyerekcsere"[31] megtörtént, Sári olvasta fel a hazaérkező leveleket, s kölcsönös egyetértésben voltak a családtagok, hogy nem szabad az asszonyt a háború valódi állapotának leírásával terhelni, s nemegyszer a lány kiszínezte az érkező írások tartalmát. Daczosné a történetben az ebédjelenetnél szerepel az elbeszélésben, azonban ott passzív szereplő, nem befolyásolja sem jelentlétével, sem megszólalásaival a történet előrehaladását.

A két másik kiemelt szereplő a fiatal jegyespár: Lajos és Sári. Ahogy szüleiket, őket sem jellemzi az elbeszélő, nem tudható, milyen színű a hajuk, milyen a testfelépítésük; tehát elmaradnak a megszokott, Jókaira jellemző leírások. Azonban ahogy az idősebb generáció leírásánál, itt is képes megragadni a megszólalásaikban az elbeszélő azokat a mozzanatokat, melyek által mégis ismerősnek tűnhetnek karaktereik. Első pillanatra tipikus Jókai-karaktereket tár az elbeszélő az olvasók elé: a lány rendes, dolgos, szüleinek támasza, a fiú pedig céltudatos és becsületes, nem is lehetne nála tiszteletreméltóbb embert nevelni. Sári is könnyedén átfordulhatna egy Noémi-előképbe, hiszen egyedül élt édesanyjával és egy másik, baráti család fia volt a jegyese. Azonban karaktere nincs annyira kibontva, hogy ez megtörténjen. Illetve a lehetőség sincs meg erre a fordulatra az elbeszélésben: itt Sári inkább passzív szereplő, nem pedig cselekvő. Amikor mégis aktív, látható, hogy inkább egy atipikus Jókai-karakter: nem a szende, ártatlan leány.

> Ebben az egyezkedésben pedig az a kegyes ravaszság volt Kondor uram részéről, hogy őkigyelme Sárikával összebeszélvén, Lajos leveleivel akként szedték rá Daczosné asszonyomat, hogy mikor Sárika valami rosszat talált a levélben, ahelyett mindig

[29] Egy alkalommal tesz bizonyságot arról, hogy több van a fejében, mint amennyit elárul: amikor Kondor Jánost szeretné meggyőzni arról, hogy Lajosnak prókátornak kell mennie, s folytatnia kell a tanulást – hiszen egy ilyen okos gyerekből nem lehet egy debreceni hentes. Úgy alakítja a beszélgetés folyamatát, hogy végül Kondor Jánosnak legyen az az ötlete, hogy Lajosnak ezt a pályát kell választania. Daczosné vezeti el ehhez a megoldáshoz: elismerteti Kondorral, hogy sem a papi, sem a hivatalnoki, sem az orvosi pálya nem helyénvaló, hiszen mindegyikhez szükséges a szerencse, s még akkor sem biztos s tisztes megélhetés. Végül pedig Kondor János is elhiszi, hogy tulajdonképpen ő találta ki, hogy Lajosnak prókátornak kell lennie

[30] Jókai 1868, 36.

[31] Daczosné sokat aggodalmaskodott fia miatt, amíg tartott a szabadságharc, ezért Kondor János javaslatára gyereket cseréltek: Sárika utána Daczosnénál nevelkedett, mint lánya, Lajos pedig Kondor János fia lett.
Ez a rítus gyakori volt Magyarországon, egészen a 20. század közepéig gyakorlatban maradt: ezek a cserék nem örökre, hanem legtöbbször a nyári hónapokra, vagy néhány évre szóltak.

> valami jót olvasott, hogy a szegény anya szívét ne terhelje aggodalom.
> Bizony pedig a ravaszság Sárikára nézve is nagy próba volt, mert amit a levél fájdalmas részleteiből örvendetesre kellett lefordítania, annak a mérge elébb az ő szívén ment keresztül.[32]

Némiképp igaza van Gyulainak abban a tekintetben, hogy Lajos alakja kevésbé sikerült a többiekhez képest: a kritikus a csatajelenetet emeli ki, hogy ott Jókai mintha küzdött volna az elbeszéléssel, s kevésbé sikerült maradandót alkotnia. A csatajelenet azonban, ha megnézzük, látható, hogy egy tipikus Jókai-leírás. Lajos, mintha egy korábbi vagy későbbi regényéből kiemelkedő alak lenne, hiszen hasonló viselkedési mintát mutat: hősies, már-már felelőtlen. A menekülés helyett inkább visszamegy leszakított érdemrendjéért, saját testi épségét kockáztatva egy szalagért. Ilyen férfi-alakmásokat más Jókai-szövegekben is találhatunk: nemcsak az elbeszéléseknél figyelhető meg ez a tendencia. Ez a konkrét jelenet még egyszer megtapasztalható, amit Gyulai is említ: az ebéd leírásakor Lajos szintén egy tipizált Jókai-karakterént viselkedik, hiába kellene csendben maradnia, nem képes rá. Ugyanis azt az orosz tisztet invitálja meg Kondor János, akivel Lajos nem sokkal korábban harcolt. Leendő apósa csak annyit kér tőle, hogy tegyen úgy, mintha nem tudna németül, így elkerülhető a bonyodalom. Lajos azonban egy ponton nem tudja megállni, hogy ne szólaljon meg. Mintha egy másik Jókai-szövegből származna ez a részlet, hiszen itt is a hazaszeretet a kulcsmotívum. A fiú azt szó nélkül eltűri, amikor a tiszt felajánlja menyasszonyának, hogy elviszi magával, s azt is, hogy gyávának nevezik, de azt nem hagyhatja annyiban, amikor szülőhazáját becsmérli az idegen. Ez az a jelenet, amikor Lajos felpattan a székből és megmutatja mellkasán a csatában szerzett sebet –-, amely tipikusan Jókai-narratív technikái közé tartozik: a haza mindenek előtt fogalma. Annyiban különbözhet mégis – s itt kiegészíteném Gyulai kritikáját –, hogy képes belenyugodni a sorsba: boldog emberként. Amikor az elbeszélés végén az elbeszélő ismét eltávolodik a karakterektől, hogy saját hangján szólalhasson meg, tesz egy rövid kitérőt Lajos irányában, s elmeséli, hogy prókátorból honvédtiszt lett, de mégis, hentesként – családja körében – lett igazán boldog, s nem bánja, hogy a történet idején nem debreceni hivatalnokként, hanem szabad emberként élhetett. Az egyik utolsó szereplő az orosz tiszt – akiről az elbeszélés végén kiderül, hogy lengyel. Az ebédjelenetkor pedig az ő cselekedete az, amelyikhez a cselekmény fordulata köthető: miután sikeresen provokálta Lajost, bevallja neki származását, s itt megszűnik az esély arra, hogy az elbeszélés keretei között veszély fenyegesse a Daczos, illetve Kondor családot. Ugyan csak pár soros megszólalásai vannak a tisztnek, azonban ez a pár mondat is egy félig megrajzolt karaktert tár elénk: a megjátszott haragtól tud eljutni a „megbocsátásig."

A narrátor esetében még két dologra kell felhívni a figyelmet: a szövegben jelenlevő utalásokra, a nyelvi eszközök fontosságára. Utóbbiak segítségével az elbeszélő megteremti azt a sajátos hangulatot, amely az egész novellára jellemző: a humorral való emlékezésnek a fontosságát. Az olyan kiszólások, elejtett félmondatok, mint pl. „… egyetlen gyermeke nem volt fiú. S minthogy nem volt fiú, természetesen leány volt." ráerősítenek az irónia fontosságára. Hiszen az idézett részletben egy logi-

[32] Jókai 1868, 45.

kai következtetést olvashatunk, egy ismétléssel kiegészítve. Azonban ha nemcsak a nyelvi megformáltságot tekintjük, hanem a citátum értelmét is, akkor rögtön szembeszökő az irónia, mely átitatja a szöveget: mégis, ha az embernek nem fia van, akkor milyen gyereke lehetne, mint lánya?

Az elbeszélés végén a narrátor visszatér a kiindulópontra: amikor az első bekezdésben leírta Debrecen városát és a becsületes Kondor János hentest, úgy a végén ismét megjelenik maga a város, s a becsületes hentes: de ezúttal Daczos Lajos. Ehhez csatlakozik azzal a hitelesítő gesztussal, ahogy az utolsó mondatokat megfogalmazza:

> És erre a történetre nagyon sokan emlékeznek Debrecen városában, s ismeri mindenki azt a férfit, aki, ha a világ fel nem fordul, most talán városbírája lehetne, s ha még egyet nem fordul a világ, talán tábornok lehetne; de aki most mégis több mindazoknál: – mert most boldog ember.[33]

Az emlékeznek szó megteremti azt a valóságillúziót, hogy ez az esemény valóban megtörtént a városban. A szereplők megszólalásaiban ez a kulcsmomentuma a novellának: ezekkel az apró hitelesítő gesztusokkal sikerül elérnie az elbeszélőnek, hogy az olvasó ne egy tipikus Jókai-elbeszélésként tekintse ezt a szöveget – s valóban, Gyulainak ebben a tekintetben igazat kell adni. Mégis, a leírások és terek említésének hiánya ellenére az olvasás során nincs hiányérzet, az elbeszélés működik, csak annyi lenne a kérdés, hogy talán pont azért, mert ennyire atipikus?

ABSTRACT

An atypical(?) short story by Mór Jókai

Still, she would not be a noble woman

One of Mór Jókai's most significant weekly papers, which collects both humorous and political writings, was called *Igazmondó*. The first issue was published on Sunday, July 7, 1867.

On the title page there is a drawn scene (from which the title of the weekly paper can be explained): the figure on the left side is the truthful one (probably Jókai, the editor), and a middle-aged man wearing a peasant costume is sitting in front of him.

The weekly paper tried to inform his readers widely: starting with world events, it reflected on a number of things (Conversations of Gondos Tamás and Igazmondó, What's in the World, What's New Abroad, News, Public Interest, etc.).

But who read *Igazmondó*? The self-definition of the newspaper is: „a free weekly paper written for the Hungarian people. Its purpose is to preserve the interests of the people ande constitutional freedom, to promote the welfare of the nation, to spread true enlightenment."

[33] Uo., 75.

According to Béla G. Németh, the readers' letters indicate that Jókai's newspaper was more influential in the countryside, in Protestant regions and that the camp of its subscribers was probably recruited from there. The editor does not validate the statement with relevant data. So the question may arise as to how appropriate it is to identify the readership with rural Protestants. Perhaps the idea was basic self-definition: in the header the paper is defined as that of the Hungarian people. From this point of view, two questions need to be discussed: What do the Hungarian people and the Hungarian people's paper mean in this context? Who can be the readership, from what point of view should lay readers be classified: based on social status, gender or occupation?

Orsós János Róbert

Cigányok a nemzet évszázadában

Egy irodalmi identitáskonstrukció alakulástörténete a 19. századig

Dolgozatomban kettős cél megvalósítására vállalkozom: a magyar irodalom cigányábrázolásának történeti vizsgálata mellett kísérletet teszek a legelső cigány irodalmi kezdeményezések bemutatására és értékelésére.

A 18–19. századi magyar irodalom cigányábrázolásának részleges irodalomtörténeti áttekintésével elsősorban azt az alakulástörténeti folyamatot szeretném áthatóvá tenni l , melynek eredményeként a magyar irodalomban kulturálisan megképződik a literalizált cigány karaktere. A vizsgált szövegekhez való szubverzív-kritikai viszonyulás és értelmezés által leleplezhetővé válhat az irodalmi cigánykarakter megképzésének logikája, és ezzel világossá válik azon reflexiók hiánya, amelyeknek reagálniuk kellene e konstrukciós folyamatokra.

Ami a cigányok és az irodalom viszonyát illeti, köztudott, hogy megannyi irodalmi műben megjelennek, többnyire komikus vagy romanticizált karakterként. A magyar irodalomtörténet számára azonban kevésbé ismert, hogy a 19. századi Európában először Magyarországon jelentek meg olyan cigány származású értelmiségiek, akik cigány szerzőként műveltek irodalmi, költői és szótárszerkesztői tevékenységet. A 19. század második felében Ipolysági Balogh János, Boldizsár József és Nagyidai Sztojka Ferenc voltak azon értelmiségiek, akik a cigányok történetében először tettek kísérletet arra, hogy megalapozzák a sokáig csak orális kultúrával rendelkező cigány nép írásbeliségét.

Irodalmi praxisuk paradigmaváltásként válik értelmezhetővé, ugyanis színrelépésükkel következik be az a fordulat, amikor a 19. századi magyar irodalomban nemcsak külső ábrázolás révén találkozhatunk a cigánnyal mint ábrázolt karakterrel, hanem ekkor már a cigányok is hoznak létre irodalmi alkotásokat a magyar nemzeti romantika irodalmi-műfaji mintájára. Képzeteiket ugyanis a magyar irodalom mintázata rendezi, mivel kapcsolati hálójuk a nem-cigány világtól függenek, amelynek szükségképpen meg is felelnek.

Ez az önreprezentációs akarat pedig túlmutat az alkotói Self-en, az individuum közösségiként való értelmezésében kap hangsúlyt cigányságuk. Kultúrateremtő tevékenységük folyamatossága azonban megszakadt, mivel Magyarországon a 19. század második fele után csak a 20. század utolsó harmadától jelennek meg újra cigány származású szerzők a magyar irodalom horizontján.

Dolgozatom második fejezetében tehát a fenti cigány szerzők tevékenységeinek és műveinek bemutatásával egy olyan hiánypótló vállalkozásra törekszem, amely kétségtelenül gyarapíthatja, színesítheti a magyar irodalom- és művelődéstörténet eddigi ismeretanyagát, mivel csak nagyon elenyésző mennyiségben vannak jelen olyan kutatások, melyek a cigányok és az irodalom viszonyát behatóan végeznék el.

17–18. századi cigányábrázolás

A cigányok irodalmi identitáskonstrukciójának alakulástörténeti áttekintéséhez szeretném vizsgálat alá vonni a magyar irodalom azon időszakát, melyben a cigányok legelőször jelentek meg irodalmi alkotásokban. Bár a cigányok már a 15. századtól jelen voltak a magyar társadalomban, a népszerű irodalomban való megjelenésük mégis csak a 17. század végétől datálható. A populáris kultúrában és a szájhagyományozó folklór műfajaiban több téma kapcsolódik a cigány zsánerfigurák alakjához, mint például a vitatott eredetük és felfalt templomuk története, balgaságuk és pogányságuk, valamint a téli hidegtől való félelmük.[1] A közköltészet azért lehet számunkra igazán fontos, mert vizsgálata révén közvetlenül megismerhetjük azt, hogy a 17–18. század közgondolkodása miként vélekedett a cigányokról, illetve azt is, hogy milyen helyet töltött be ez az alapvetően nomád természetű népcsoport a magyar társadalomban és kultúrában. Továbbá a cigányokat szerepeltető közköltészet felfogása, tévhitei magyarázatot adhatnak arra is, hogy miként rögzülhetett a magyar nép tudatában a cigány mint olyan tréfás alak, aki szellemes tréfáival és ötleteivel mindenkit megnevettet, s akihez sok komikus történet fűződik. Fontos megjegyezni azt is, hogy a közköltészet alkotásai kívülről szemlélik a cigányok sajátos viselkedését, mentalitását, és a kívülállók logikája szerint, „utólag" magyarázzák, értelmezik azokat. A cigányoknak csak olyan, etnikus sajátosságnak tartott jellemvonásairól és tulajdonságairól szólnak, amelyek a legfeltűnőbb különbségeket (bőrszín, nyelv, vallás, foglalkozások, szokások), tehát a másságot hangsúlyozzák oly módon, hogy nem tesznek különbséget a más-más foglalkozást űző, és a különböző nyelvet, nyelvjárásokat beszélő cigány csoportok között.[2]

A 17–18. századi közköltészetben előszeretettel szerepeltették a cigány figurákat, ugyanis a mindenki számára ismeretlen cigányokról némi információt kaphatott a közönség, amikor egy-egy színpadi játékban a cigányok etnikai jellemvonásainak magyarázata került színre. A korabeli alkotások gyakran érintették a cigányok eredetét, azonban sosem volt (s máig sincs) egyértelmű válasz az eredet kérdésére. A régebbi évszázadokból olyan vélekedések maradtak fent, miszerint a cigány nép Egyiptomból vagy Indiából származik, sőt Ábrahám, Noé és az ördög utódainak is tekintették őket.[3] Ugyanakkor a közköltészetben és az iskoladrámákban megjelenő zsáneralakokhoz (kofák, katonák, kocsmárosok stb.) hasonlóan a cigány is egyaránt a soknemzetiségű Magyarország heterogén nyelvű és kultúrájú társadalmának része. E cigány figurák, ezek a zsánerfigurák a színpadon, vagy a (szintén előadásra szánt) temetési paródiákban nem az együttélő etnikumok közötti feszültséget, hanem sokkal inkább a keresztény etikától, a normatív kisközösségi szokásoktól és erkölcstől különböző másságot keltik életre, karikírozzák. A cigányokról szóló közköltészeti alkotásokban felismerhető a korstílus természetes kifejezésmódja a csúfondáros, lekezelő hangban és durvaságban, ami a cigányok bizonytalan származásuknak és vándorló életmódjukból következő periferikus társadalmi helyzetüknek szól, mivel e korban még nem a nemzetiségi ellentétek, az etnikumokhoz kapcsolt előítéletek, hanem

[1] Küllős Imola, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*, Romológiai Kutatóintézet Közleményei 9 (Szekszárd: Kerényi, 2003), 5.
[2] Uo., 5.
[3] Uo., 28–29.

a társadalmi, kulturális és morális különbségek mutatkoztak meg költői vagy kevésbé költői, élesen szatirikus, vagy elnézően csúfondáros formában.[4]

A 17–18. századi közköltészetben a cigány komikus és alárendelt figuraként szerepel. Humoros mivoltát főként furcsa, selypes beszéde és hiányos, piszkos öltözete által nyeri. Alárendeltsége pedig társadalmi pozíciójából fakad, illetve abból, hogy ezek a cigány figurák nem a saját hangjukon, hanem a nem-cigányok által szólalnak meg.

Gyakran találkozhatunk olyan szövegekkel is, amelyekben a cigányok szokásainak paródiáját olvashatjuk. Ilyen például a cigányok temetkezési ceremóniájához tartozó halotti búcsúztatók, siratók, imák, paródiái. A cigányok hitének és szokásainak kifigurázásán túl az egyházi temetkezési szertartások paródiájaként, deszakralizálásaként is értelmezhetjük e szövegeket. A leggyakrabban azonban a 17–18. századi csúfolókban, mulatónótákban és táncdalokban találkozhatunk olyan tréfás cigány karakterekkel, akiknek a nevetséges beszédmódjuk, ruházata, vagy a nem-cigányok erkölcseitől, érzelmeitől, habitusától, vallásától való eltérése komikus hatást kölcsönöz. E csúfolókban például a hit kapcsán sokszor a cigányok szemére vetik, hogy vallási szokásaik eltérnek a korabeli általános templomba járó magatartási normától.

Küllős Imola említést tesz a legelső olyan alkotásokról,[5] melyekben szerepelnek cigányok is. Szó esik az *Actio Curiosa* című verses históriáról, amelyben egy ismeretlen (valószínűleg erdélyi) szerző 1678-ban a cigányok genealógiáját írta meg. Az elbeszélés szerint a cigányok az egyiptomi fáraó egy hadnagyának, Kancsikának özvegyétől és Cerberus fiától, egy emberi formát öltött ördögtől származnak. Ez a mozzanat pedig az idegenséget hangsúlyozó, elhatároló szemlélet érvényesülését jelezheti számunkra. Küllős arra is rámutat, hogy ez az eredetmagyarázat a későbbiekben is rögzülhetett a köztudatban, hiszen a 110 évvel később Kolozsvárott eljátszott *Kótyavetye* című iskoladrámában Phaetont, a Napisten fiát gyanúsítják azzal, hogy bitangfi, azaz nem más, mint cigány, aki egy parázna egyiptomi asszony és egy barna ördög frigyéből született, amikor a fáraó Izraelt kergette.[6] A másik ilyen emlék egy nagyenyedi tanár, Miskolczi Zsigmond *Cyrus komédiája* című iskoladrámája, melyet először 1698-ban adtak elő nagyenyedi református diákok. A *Cyrus* első közjátéka a cigányokról szól, akik a tél miatt panaszra mennek Jó Péterhez (Jupiter), és azt kérik tőle, szolgáltassa ki nekik a telet, hogy megöljék.[7] A komikum főként a cigány szereplők nyelvhasználatából fakad, és a cigányoknak a reménytelen harcban való lelkesedésére épül.

A cigányok szakrális világképének parodizálását a temetési szertartásokhoz tartozó imák és fohászok paródiáiból olvashatjuk ki, melyek később önálló csúfdalként maradtak fent, s amelyek gyakran a cigányok vallásának keresztény hittől való eltérését, pogányságát csúfolódó motívumokkal összekapcsolva tették nevetség tárgyává.

19. századi cigányábrázolás

A 19. század cigány reprezentációjának bemutatását Liszt Ferenc *A czigányokról és a czigányzenéről Magyarországon*[8] (1859, 1861) című írásának elemzése révén szeretném elvégezni. Liszt Ferenc kapcsán szinte elkerülhetetlennek látszik a cigányság és

[4] Uo., 63–64.
[5] Uo., 64.
[6] Uo., 31–32.
[7] Uo., 24.
[8] Liszt Ferenc, *A czigányokról és a czigányzenéről Magyarországon* (Budapest: Magyar Mercurius, 2004).

a zene toposzszerű kapcsolatának vizsgálata, s fent említett műve bővelkedik is az erre vonatkozó eszmefuttatásokban. Kutatásom során el is végeztem a cigányok Liszt által feltételezett viszonyát a zenéhez, dolgozatom jelen fejezetében azonban mégsem e viszony elemzésére, hanem sokkal inkább azon stiláris és retorikai sajátosságok vizsgálatára fektetnék hangsúlyt, melyek nemcsak Liszt Ferenc, hanem 19. századi cigányábrázolás általános logikájának elengedhetetlen eszközei voltak.

Ahhoz, hogy a romantika cigányábrázolását jobban megérthessük, szükséges, hogy megvilágítsuk azt a narratív pozíciót, amely nemcsak a fenti műre, hanem a cigányokról szóló diskurzusokra is általában jellemző. A cigányok ábrázolása olyan bináris oppozícióra épülő reprezentációs stratégia révén valósul meg, melyben a „Mi" vs. „Ti" és/vagy „Mi" vs. „Ők", vagyis a nem-cigányok és cigányok oppozíciója válik hangsúlyossá. Ennek okán a cigányok mindig egy külső, nem-roma nézőpontból jelennek meg, ugyanis e narratívákban az elbeszélés joga a hatalmi pozícióban lévő urbanizált polgárságé, s ezáltal a civilizált társadalom kollektívájának általános nézőpontja válik uralkodóvá, aminek köszönhetően egy szinte lebonthatatlan alá-fölé rendelt viszony alakul ki a cigányok külső ábrázolásában. A szubhumán másság terminusa jelöli ezt a hierachikus viszonyt, melyben a nem-cigány társadalmi-gazdasági-morális értelemben felette áll a cigány szereplőnek, illetve amelyben kizáródik minden kölcsönösség és interakció. Ugyanerre vonatkozik Spivak *subalter* terminusa is, melyben a megszólíthatatlan, de leírható és rögzíthető Másikról van szó, akitől a megszólíthatóság és a megszólalás elvonódik, aminek helyébe az elbeszélő bizonytalan, ambivalens viszonylása lép.[9] Az ilyen alárendelt, kiszolgáltatott pozícióban a cigányság számára tehát nem nyílik lehetőség az önreprezentációra, vagyis arra, hogy magáról beszéljen, ily módon tudott létrejönni a nem-romák fantáziájában a „képzelt cigány" karaktere. Mivel Liszt narratívájában is csak egy külső szempont érvényesül, maga a diskurzus teljesen kizárólagossá és egyoldalúvá válik, ugyanis a cigány/roma nézőpont nem jut érvényre, ebből kifolyólag a cigányság egy nagyító alá vetett vizsgálati tárgyként van jelen az elbeszélésben.

Az ismeretlenségben élő cigányok identifikációja évszázadok óta izgalmas kihívásnak minősül, ugyanis azonosításukat megnehezítette, hogy a cigányok nem besorolhatók semmilyen hagyományos nemzeti, társadalmi kategóriába, nem rendelkeznek a nemzethez tartozás objektív feltételeivel, mint például a kultúra, nyelv, közös történelem vagy vallás.

Liszt Ferenc művének szándéka voltaképpen az, hogy hiteles képet adjon a cigányokról, kísérlete azonban meghiúsul, mivel eljárása nélkülözi azon tudományos metódusokat, melyek által az adott feltevések legitim ismeretekké válhatnak. Liszt narratívája ezért inkább általánosító ítélet tartalmú, sztereotipizáló stratégiaként jellemezhető, mert tudományos értelemben vett nem-ismeretek hozzák létre a romákról szóló diskurzust, így művében nem tesz mást, mint kulturális sztereotípiákat termel újra. Az efféle narratíva pedig azért nem tud hiteles képet adni a cigányságról, mert a narratíva ideológiailag, illetve sémáktól terhelt. Mindebből pedig nem azt tudjuk meg, hogy valójában milyenek is a cigányok, hanem azt, hogy a 19. század romantikus polgári felfogása, irodalmi közvéleménye miként gondolkodott a cigányságról.

[9] Gayatri Chakravorty Spivak, „Szóra bírható-e az alárendelt?", *Helikon* 42, 4. sz. (1996): 450–483.

A cigányokról való vélekedést erős ambivalencia jellemzi. Erre mutat rá Katie Trumpener is, aki szerint az európai társadalmak tudatában a cigányokhoz való ellentmondásos viszonyulásban a cigányok egyszerre testesítik meg a félelmetes, morálisan fejletlen, tökéletlen vadembert, és a titokzatos, egzotikus, vonzó Másikat. Trumpener felismeri, hogy a modernitás cigány reprezentációja a nem-ismeretre épül, és ezen reprezentációkhoz való viszonyulás a *deviancia* és az *autonómia* fogalmaiban érhető nyomon.[10] Bizonyos szövegekben ugyanis a cigányoknak tulajdonított társadalmi normáktól való elhajlás miatt negatív előjelet, más szövegekben pedig éppen a cigányokhoz kapcsolt romanticizált eszménykép által pozitív előjelet kap a cigányok reprezentációja.

Az európai polgárság cigányokról való gondolkodására nagymértékben hatást gyakorolt az etnocentrizmus kultúrafelfogása. Az, hogy a cigányságot túlnyomórészt egy alacsonyabb rendű, vad, természetközeli népként gondolták el, az etnocentrizmus belső logikájából adódó oppozíción alapszik. Maga az etnocentrizmus egy kizáró, énközpontú gondolkodási rendszer, mely során az európaiak saját életformájukat tekintik abszolút mércének, s mindaz, ami ehhez képest idegen létformaként jelent meg számukra, azt alacsonyabb rendű életforma kategóriájába sorolják be.

Maga Liszt is benne áll ebben a kizáró, bináris rendszerben, amelyben a cigányokat a modern nemzeti társadalmon kívüliekként ábrázolja, marginális pozíciójukat azzal az állítólagos, velük született hajlammal próbálja igazolni, hogy minduntalan fellázadnak a társadalmi kötöttségek ellen.[11] Ez a megjelenítési mód szembeállítja a cigányokat a társadalommal és a civilizációval, és úgy mutatja be őket, mint független, társadalmon kívüli, önszerveződésre és társas intézmények létrehozására képtelen deviáns népet.[12] Az etnocentrikus felfogás igen érdekes hozományaként a cigányság átértelmezése is megtörtént. A cigányság átértelmezése főként annak köszönhető, hogy éppen az urbanizációs folyamatok során az európai polgárság fokozatosan elveszti kapcsolatát a természettel, illetve a természettel való összhangot, aminek következményeként a polgárság ráébred értékvesztett, tragikus helyzetére. A cigány figura hamarosan az európai polgárság magasabb rétegei tudatalatti vágyainak megtestesítőjévé vált, ameddig ugyanis a polgárság a földi élvezetek megzabolását, az önmegtartóztatás és böjt terhét viselték, addig a cigányokban a paradicsomi állapot letéteményeseit látták, akik a földi élvezeteket, világi örömöket nem tagadják meg maguktól. A „szabadság, a gyermeki gondtalanság elvesztése intellektuális lázadást idézett elő a polgárság körében az általánosan fennálló társadalmi normákkal szemben."[13] A polgárság ellenállása a jelenkor állapotától való radikális elfordulásában manifesztálódott, mivel a jelen állapota értékvesztett állapotként jelenik meg az ember őseredeti létformájának relációjában. Tanulmányában Veres András rámutat arra, hogy a romantikus irodalom többek között épp a fentebb tárgyalt negatív előjelű értékeléseket megfordítva egyenesen az autonómia és az ellenállás megtestesítőit

[10] Katie Trumpener, „A cigányok ideje: Egy »történelem nélküli nép« a Nyugat narratíváiban", *Replika* 7, 23–24. sz. (1996): 224.
[11] Veres András, „Cigányok az irodalomban", in *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*, szerkr Kovalcsik Katalin (Budapest: IFA–OM–ELTE, 2001), 277.
[12] Alaine Lemon, „Forró Vér és Fekete Gyöngy: A cigány eredetiség paradoxona a szocializmus idején és azután", *Replika*, 7, 23–24. sz. (1996): 245.
[13] Urs Bitterli, *„Vadak" és „civilizáltak": Az európai-tengerentúli érintkezés („szellem- és…") és kultúrtörténete* (Budapest: Gondolat, 1982), 304.

látta a cigányokban,[14] akik a fennálló társadalmi normákkal szemben saját akaratukat, szokásaikat, törvényeiket követik, ami egyfajta ellenállásként hat az adott társadalmi konvenciók, illetve az adott politikai rendszerrel szemben. Ennek köszönhetően egyre népszerűbb toposszá váltak a cigányok a romantika irodalmában.[15] Az idegennek tetsző cigányság ugyanis egyszerre testesítette meg a társadalmi létformára képtelen vadember (savage) mítoszát, illetve a különleges másságot, és az egzotikumot. Ugyanakkor „természetük" alapján egyszerre vetítővászonként szolgáltak a polgárság legnagyobb vágyai (szabadság, fesztelenség stb.) számára, mert a cigányokat egy olyan szabad, társadalmon kívül létező természeti népként képzelték el, akik függetlenek a társadalmi létezés kötelékeitől, s ezzel egy autentikusabb, harmonikusabb ősállapotot valósíthatnak meg.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a romantikában egy ambivalens folyamat által a cigányság az őseredeti állapot vonzó reprezentánsává válik, ugyanis az ábrázolásukban jelenlévő negatív, pejoratív elgondolások mögött gyakran a polgárság látens vágyai húzódnak meg. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy mindkét esetben a trumpener-i *literalization*-ről van szó, amely egy olyan aktus, ahol a ténylegesen megismert helyébe az elbeszélt kerül.[16]

Megszólaláshoz való jog

Mindebből világossá válik, hogy a társadalmi nyilvánosság és a történeti, kulturális hagyomány közös metszéspontjában jöttek létre a társadalmi tudatban azok a rögzült és hagyományozott jelentések a cigányokról, melyek egy olyan monopozicionális diskurzusba ágyazódnak bele, ahol a megszólaláshoz való jog a nem-cigány többség kizárólagos tulajdona. Ennek legfőbb okát abban fedezhetjük fel, hogy a cigányok Liszt könyvének megjelenéséig sem mutattak fel igényt arra vonatkozóan, hogy eredetük, kultúrájuk azonosításával legitimálják saját identitásukat. A cigányok nem voltak képesek dialogikus viszonyba lépni a róluk szóló diskurzusokkal, mivel a megszólaláshoz való jog megszerzéséhez a legfontosabb követelmény az, hogy a cigányok képesek legyenek legitimálni önmagukat saját eredetük, történelmi emlékezetük felmutatása által. Liszt narratívájában azonban a cigányok természetüknél fogva képtelenek erre, mivel eredendően olyan népként jelennek meg, amelyik képtelen a magasabb szintű absztrakcióra (mint például a beszéd, írás, olvasás). A cigányok nem ismerik saját múltjukat, hiányt szenvednek törvényekben, társadalmi intézményekben, történelmi és egyéb írásos feljegyzésekben. Mivel a cigányság a szükséges kompetenciák hiányában[17] nem tudja megfelelő fogalmisággal tényszerűen és formák alkalmazásával kifejezni legbensőbb gondolatait, benyomásait, ezért nem tudja definiálni

[14] Veres, „Cigányok…", 279.

[15] Gerhard Baumgartner und Éva Kovács, „Roma und Sinti im Blickfield der Aufklärung und der bürgerlichen Gesellschaft", in *Roma und Sinti: „Zigeuner – Darstellungen" der Moderne*, Hg. Gerhard Baumgartner, Tayfun Belgin (Krems an der Donau : Kunsthalle, 2007), 17.

[16] Beck Zoltán, *A romológia írása: Egy elbeszélhető romológia felé*, doktori disszertáció kézirata (Pécs: PTE, 2009), 151: https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14738/beck-zoltan-phd-2009.pdf?sequence=1&isAllowed=y (hozzáférés: 2022. 02. 03).

[17] A teljesség érdekében szeretném megjegyezni, hogy Liszt a cigányok értelmi kompetenciák hiányával akarta magyarázni a cigányok zeneiségre való hajlamát, tehetségét. Liszt szerint ugyanis a cigányok nyelvét nem az írásban, beszédben, hanem a zenében kell keresnünk. A cigányoknak egyedül a zene jelenti azt a csatornát, melyen keresztül közvetlenül artikulálhatja gondolatait, érzéseit. Liszt szerint

önmagát, képtelen magyarázatot adni saját eredetéről, múltjáról, történelmi valóságáról, ezzel pedig értelemszerűen áttestálja megszólalásuk jogát a nem-cigányok számára, akik birtokában állnak az ehhez szükséges kompetenciáknak. Ennek kiváló példáit láthattuk a korábbi fejezetekben, ahol az egyes közköltészeti alkotások elemzéseiben kimutattam, hogy a cigány karakterek szinte kivétel nélkül a nem-romák által szólalnak meg.

Liszt reprezentációs stratégiájáról tehát összegzésként elmondhatjuk, hogy felül nem vizsgált, öntudatlanul működő oppozíciók, reprezentációs stratégiák formálják, melyek által az értelmezés tárgya – jelen esetben a cigányság – kiszorul a diskurzusból és így az irodalom tereiben is kialakul egy marginalizációs folyamat. A cigányság leírása ideológiai és diszkurzív stratégiákon átszűrve valósul meg, így Liszt valójában nem tesz egyebet, mint újra megjeleníti a „metaforikus", „literalizált", tehát képzelt cigány karakterét oly módon, hogy a sztereotipizáló megjelenítéshez a külső (nem-cigány), hatalmi pozícióban lévő többség kategóriarendszerét rendeli a leírás tárgyához úgy, hogy eközben saját pozícióját reflektálatlanul hagyja.[18]

Ahogy általában a másság ideológiai konstrukcióját, úgy a Liszt által megvalósuló diszkurzív stratégiát is a rögzítettség fogalmától való függés jellemzi, így a romákról szóló információk jól tudottként jelennek meg. Ezáltal pedig létrejönnek a valóság megrekedt, rögzített formái, a valóság hamis ábrázolásai, vagyis a pozitív vagy negatív előjelű sztereotípiák, s ezek a sztereotipizált jelentések, leírások így öröklődnek tovább.

A posztkolonializmus teoretikusa, Homi K. Bhabha szerint a sztereotípiák pedig két szempontból fontosak. A sztereotípiák kialakítása és felhalmozása egyfajta imázsteremtő aktus, aminek köszönhetően bizonyos politikai vagy hatalmi szempontok alapján jól kidolgozható lesz egy kultúra képe. Fontos azonban, hogy Bhabha szerint ennek az imázsnak semmi köze nincs a valódi objektumhoz.[19] Ez alapján a literalizált cigány képének sincs köze a cigánysághoz, ugyanis Liszt cigányságról alkotott organikus teóriái egy absztrakt valóságra irányulnak. Nagyjából hasonló módon alakított ki a Nyugat a Keletről egy romantikus szemléleten alapuló, mögöttes valóság-képet, melyet a Kelet feletti autoritás fenntartásáért hoztak létre.[20]

Ez által válik érthetővé a másik fontos mozzanat, miszerint a sztereotípia alkalmazása megkívánja, hogy értelmezésünk tárgyát megváltoztassuk, vagyis hogy vizsgálódásunk objektumát olyan fogalmi keretek közé szorítsuk, melyek nem felelnek meg a valóságnak. Elképzelésem szerint a sztereotípiában jelenlévő fontos folyamat, az ambivalencia, a képzelet és a valóság konfliktusából adódik. Liszt műve bővelkedik a kulturális sztereotípiákban, melyek együttesen konstruálják a literalizált cigány képét. Az ellentmondás azáltal lép életbe, hogy a valóságban nem találkozhatunk a képzeletbeli cigánnyal, illetve hogy a literalizált cigány karakterének jellemzői nem vonatkoztathatók a cigányság kollektívájára. A sztereotípiákban jelenlévő ellentmondás biztosítja a sztereotípiák ismétlődésének és átörökítésének lehetőségét a változó

tehát a zene lehet az, amelyen keresztül a cigányság legitimálhatná saját magát, azonban jelen dolgozat terjedelmi korlátja miatt erre tudok részletesebben kitérni.

[18] Beck, *A romológia írása*, 141.

[19] Homi K. Bhabha, „A Másik kérdése: Sztereotípia, diszkrimináció és kolonializmus diskurzusa", in *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása: A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig,* szerk. Bókay Antal, Vilcsek Béla, Szamosi Gertrúd és Sári László (Budapest: Osiris, 2002), 630–637.

[20] Edward W. Said, *Orientalizmus* (Budapest: Osiris, 2000)

történelemi és kulturális metszéspontokban, ennek köszönhetően élnek napjainkban is a Liszt által felvetett sztereotípiák a cigánysággal kapcsolatban.

Dolgozatom jelen fejezetében tehát a 19. század cigányábrázolás sajátos logikájának bemutatására tettem kísérletet Liszt Ferenc művén keresztül. Jövőbeli kutatásaim során azonban szeretném kiterjeszteni vizsgálódásaimat Arany János, Petőfi Sándor, Jókai Mór, Vörösmarty Mihály, Szigligeti Ede, Solymosi Pál, Mártonffy Imre, Tölgyessy Mihály és más szerzők cigányokkal kapcsolatos lírai, drámai és epikai szövegeinek kritikai elemzésére is, hogy ezzel egy még átfogóbb képet vázolhassak fel a 19. századi magyar irodalom cigányábrázolás toposzairól. Ezen a ponton azonban szeretnék áttérni a cigányábrázolás egy másik vonulatára, nevezetesen a cigányok 19. századi önábrázoló irodalmi törekvéseinek bemutatására. A továbbiakban tehát azt a folyamatot szeretném megvilágítani, amelynek eredményeként a cigányok irodalomhoz való viszonya belsővé válik.

Nemzeti identitáskonstrukciós irodalmi kísérletek a cigányok részéről a 19. században

A fenti fejezetek jó rálátást adnak a cigányság korabeli megítélésére, arra, hogy miként gondolkodhattak a 17–19. század idején a cigányságról, és hogy milyen módon reprezentálták őket. Ez a fejezet azonban azt teszi láthatóvá, hogy Magyarországon a 19. század második felében a cigányság külső (nem-cigányok által történő) ábrázolása mellett a cigányábrázolás egy új dimenziója lép életbe olyan roma értelmiségiek színrelépésével, akik irodalmi, nyelvészeti, filológiai és egyéb kulturális kísérleteikkel nemcsak a magyarországi roma irodalom, hanem a cigányságról szóló belső nézőpontú narratíva alapjait helyezték le. Feltételezhető, hogy ezen túlmenően egy cigány nemzeti identitás kialakítása is céljuk lehetett. Dolgozatom jelen szakasza azokat a 20. század előtti alkotásokat tekinti fontosnak, melyek nemcsak valamely cigány nyelven íródtak, hanem szerzőik is cigány származásúak.

Rajko Djuric[21] szerint a közép-kelet európai roma írásbeliség és irodalom megjelenése szorosan összefonódik a romák kulturális, művészeti és politikai szerveződésével. Ez a magyarországi folyamatokra különösen jellemző, ugyanis amint látható lesz, a roma írásbeliség és irodalom megjelenése egyúttal egy olyan kulturális intenciót is magába foglal, ami a cigányság kulturális felzárkózását hivatott előmozdítani a többi európai néphez. A roma irodalom fejlődéstörténeti ívének bemutatásához azt a pillanatot kell megragadnunk, mikor az oralitást az írásbeliség váltja fel. A szakirodalmak nem tesznek említést a 19. század második felénél korábbi irodalmi kezdeményezésekről, ezért a nyomtatott alapú cigány irodalom kezdeteinek felkutatását innen kezdhetjük meg. Az ezt megelőző időszakokban – néhány korai szótárszerkesztői teljesítménytől eltekintve – a cigányság az írás nélküli, szóbeliségen alapuló kultúrát tudhatott magáénak. Mivel az irodalom keletkezésének első és legelemibb feltétele az írás,[22] így a cigányság kulturális/irodalmi fejlődésében csak az 1850-es években következik be azon fordulat, amikor az emlékezetet felváltja a betű, a szóbeliséget az írásbeliség. A tényleges magyarországi roma irodalom kezdeteit tehát ebben az időszakban helyezhetjük el.

[21] Rajko Đjurić, „A rromani (cigány) irodalom", *Iskolakultúra* 2, 12. sz. *(1998):* 22–29, 22.
[22] Thienemann Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (Pécs: Danubia, 1931), 48.

A felhozott példák által világossá válik továbbá az is, hogy már a 20. századot megelőző időszakokban is voltak Magyarországon olyan cigány szerzők, akik irodalmi és egyéb kulturális kezdeményezéseik révén egy cigány nemzetiségi identitás megkonstruálására tettek kísérletet.

A 19. század közepére egész Európában gyorsan megnőtt a nemzeti gondolat presztízse, aminek következtében Európa szerte egyre nagyobb teret hódított a nemzeti önazonosítás aktusa.[23] Meglátásom szerint a cigányság önábrázolása szorosan összefügg a roma nacionalizmus gondolatának alapjaival is, ugyanis valószínűnek látszik, hogy a soron következő szótárszerkesztők, irodalmárok a 19. század idején kibontakozó nemzetiesedési hullám befolyásoltsága alatt lehettek, ugyanis a korszakban hódító filológiai-szótári és irodalmi forradalom egyik fő célja a nemzeti identitás megteremtése volt. Gyanítható, hogy a cigányság nemzeti tudatra való ébredésének kezdetleges jelenségét a többi néphez, nemzethez való felzárkózás inspirálhatta, mely végső soron a cigány nép etnikai szerveződésének formaváltását tette szükségszerűvé. A civilizálódás eszményének követése jelenti ezt az egyetlen utat, amely egy új létezési keretet biztosíthat a cigányság számára Európa népei között. Klaniczay Gábor *A civilizáció peremén* című tizenkét kultúrtörténeti tanulmányból álló kötetében Európa középkori és a kora újkori civilizálódási folyamatát vizsgálva megállapítja, hogy minden civilizációs folyamat előmozdításához szükséges, hogy az adott nép mérsékelje és megzabolázza ösztönösségét a fokozódó önuralom által. A durvaság, az ösztönlét stb. fékezésével a finomabb, szellemi képességek fejlesztése által lehetséges csak, hogy egy vad, természeti, vándorló népből civilizált, értékteremtő nép lehessen.[24] Európa civilizálódási folyamata jól mutathatja a cigányság számára szükséges lépéseket ahhoz, hogy egy új társadalmi integrációs formát vehessen fel. Lényegében e civilizációs/nemzetiesedési folyamat megalapozását tették meg a 19. századi cigány értelmiségiek az írásbeliség művelésével, irodalmi művek fordításával és létrehozásával, illetve a saját nyelv gondozásával és egy új fogalmi készlet létrehozásával. Mindezzel egy olyan történeti emlékezet megalapozására törekedtek, melyben saját történelmi, nemzeti gyökereik fejlődésnek indulhatnak. Ennek eredményeképpen alakulhat ki saját nemzeti öntudatuk,[25] mely abban játszik kulcsfontosságú szerepet, hogy képesek legyenek egy önálló narratívát létrehozni, megszólalni a róluk szóló diskurzusokban, hogy hitelesen reprezentálhassák önmagukat.

[23] Benedict Anderson, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* (Budapest: L'Harmattan, 2006), 79.

[24] Klaniczay Gábor, *A civilizáció peremén: Kultúrtörténeti tanulmányok* (Budapest: Magvető, 1990), 68.

[25] A cigányság nemzeti öntudatra való ébredését illetően egy olyan felvetésre is szeretném iránytani a figyelmet, miszerint a cigányság nemzetépítő retorikájának kialakulása nem biztos, hogy egy teljesen önálló, organikus folyamat, mivel egy külső, nem-cigány részről érkező indíttatásként is értelmezhetjük. A cigány nemzeti narratíva kialakításának hátterében fontos szerepet töltött be Habsburg-Lotaringiai József Károly Lajos főherceg (1833-1905), aki a cigány nyelv és folklór jó ismerőjeként több alkalommal tett kísérletet a magyarországi cigányok letelepítésére a munkavállalás és oktatás lehetőségeinek megteremtése által. József főherceg célja nem lehetett más, mint a romák integrálásához szükséges társadalmi és kulturális feltételek megteremtése éppen a roma nyelv rendszerének leírásával, a cigány származású szerzők támogatásával, illetve az általuk létrehozott irodalmi alkotások széleskörű megismertetésével. A politikai hatalom részéről a vándorlással szakító, nyelvészetet, irodalmat, kultúrát művelő cigány képének kialakítása és a köztudatban való népszerűsítése egy olyan imázsteremtő aktusként is értelmezhető, melynek célja a zárt, vándorló életmódot folytató cigányság feletti autoritás megszervezésén túl a társadalmi emancipáció és integráció ügyét is szolgálhatta.

A következő szótárszerkesztők jól látták a nyelv szerepének fontosságát, ugyanis egy nemzeti identitás vagy nemzeti tudat többek között a saját nyelv kialakításával jöhet létre, mivel a nyelv által lehetséges egy olyan közösségi tudat, aminek köszönhetően egy nép megkülönböztheti magát a másiktól.[26] A nyomtatott cigány szótárak létrehozásával minden adottá vált egy nyelvi közösségen alapuló roma nemzeti tudat alapjainak lerakásához. Benedict Anderson jól szemlélteti a folyamatot, mely során a nyomtatott nyelvek létrejöttével megalapozhatóvá válik a nemzeti egységtudat egy nép körében. A standardizált nyelv lehetővé teszi, hogy egy nép – jelen esetben a cigányság – tagjai megérthessék egymást. A nyelv által vesznek egymásról tudomást a saját nyelvi mezőjükbe tartozó emberek sokaságáról. Maga a nyomtatott nyelv egy újfajta állandóságot kölcsönzött a nyelvnek, ami a nemzet egyik fontos eszméjének, a régiség, ősiség képzetének kialakulását tette lehetővé.[27] Tehát a roma nemzeti ideológia egyik legfontosabb legitimációs eszköze a nyelv lesz, ugyanis a nemzetté válás folyamatában elengedhetetlen az „össznemzeti kommunikációs eszköz kidolgozása."[28] A cigányság esetében is a nyelv az, aminek közvetítésével előkészíthető a narratíva, mely lehetővé teszi a nemzeti öntudat olyan fontos komponenseinek létrejöttét mint nemzeti történelem, mítosz, irodalom.

Itt fontos megjegyezni, hogy a cigányság esetében csak egy kulturális alapú nemzetiesedésről beszélhetünk, ugyanis a cigányság diaszporikus elhelyezkedése igen problematikussá teszi jól elhatárolható területhez kötött politikai nemzet kialakítását. Ennek eredményeként a cigányság esetében csak egy kulturális teljesítményekre épülő nemzetet gondolhatunk el. Binder Mátyás rámutat arra, hogy a cigány közösség mindig valamilyen idegen többség által uralt közegben él, s ehhez a többséghez való viszonyulásból adódik a tény, hogy a cigány identitástudat a letelepedett népektől átvett kulturális vonásokon nyugszik.[29] A magyarországi roma nemzetépítő törekvések nagyon szoros kapcsolatot mutatnak a Közép-Kelet-Európára jellemző kulturális nemzet modelljével. Binder Niederhauser Emilre hivatkozik, amikor a nemzetté válás két szakaszát tárgyalja. Mivel a területhez, államisághoz kötött politikai nemzet a cigányság esetében nem járható út, így csak a kulturális nemzet alternatívája kínálta modell bizonyult követendőnek. A nemzetté válás kulturális szakaszában a nemzetébresztő elit legfontosabb feladataiként jelenik meg a nemzeti nyelv és a történelem megteremtése. A nemzeti nyelven íródott irodalom, nemzeti eposzok, himnuszok, zene és színjátszás lesz a nemzeti eszme hordozója. Mint arra Szuhay Péter rámutat, a cigányság nemzetté válásának követelménye, hogy megalkossák mitológia rendszerüket, genealógiáját, és megmondják származásuk helyét.[30]

A roma írásbeliség művelésének korai előzményeként elmondhatjuk, hogy már a 17–18. században több írástudó roma is tanult a hazai felsőoktatásban, mint például Grausser Dávid és Császlai Mihály,[31] azonban a legelső cigány származású szerző

[26] Anderson, *Elképzelt közösségek,* 78.
[27] Uo., 49.
[28] Binder Mátyás, „A roma nemzetépítés történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben", *Eszmélet*, 20, 77. sz. (2008): 130–160, 142.
[29] Binder 2008, 146.
[30] Szuhay Péter, „Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig; A magyarországi cigányokról készített fotók típusai", *Beszélő*, 7-8. sz. (2002): 97-106.
[31] Szathmári Pap Mihály, Vistai Farkas Mihály, *Vocabularium Zingarico-Latinum et Hungaricum quod fieri fecit, curiositatis caussa, Michael Pap Szathmári per Michaelem Farkas, alias Vistai natam Zingarum, Collegii nostri, per aliquot annos civem togatum,* Kézirat, Kolozsvár, 1768–1796.

(nem önálló) munkájának megjelenése a 18. század végére tehető. 1790 körül született meg az első cigány–magyar szógyűjtemény[32] a kolozsvári református kollégiumban a cigány származású teológus hallgató, Vistai Farkas Mihály közreműködésével. A nyolcvanoldalas kézirat 2148 cigány szót tartalmaz. Készítését a hazai romakutatás egyik úttörője, Szathmári Pap Mihály vezette, aki teológiaoktató volt a kolozsvári Református Kollégiumban. A szószedetet szerkesztői kiegészítették egy 1768-as, nyomtatott latin–magyar szótár sorszámokkal ellátott lapjaival, melynek segítségével a cigány szavak latin megfelelői is követhetők.[33] A szószedet megtalálható Bari Károly *Régi cigány szótárak és folklórszövegek* című, három kötetből álló, 2013-ban megjelent szöveggyűjteményében is. Ezenkívül Vistaitól fennmaradt egy 1787-es kérelem, amelyben egykori professzorai támogatását kéri egy falusi iskolamesteri állás megszerzéséhez.[34] A rövid írásműből is szembetűnik a szerző magas műveltsége.

A 19. században Ipolysági Balogh János, Boldizsár József és Nagyidai Sztojka Ferenc voltak azon roma értelmiségiek, akiknek nevéhez szótárkészítői munkásságuk mellett az első műfordítások és – Nagyidai esetében – önálló irodalmi szövegek is kötődnek, amivel mind a cigány, mind a magyar nemzeti kultúra részeivé, s elfeledett büszkeségeivé váltak. Ipolysági Balogh János (1802–1876) iskolázott, három gimnáziumi osztállyal rendelkező[35] muzsikus cigány volt, aki honvéd karmesterként részt vett az 1848–49-es szabadságharcban is. Hat éven át prímahegedűsként tagja volt Bihari János bandájának, később maga is zenekarvezető Ipolyságon és Selmecbányán. Részt vett a temesvári csatában 1849. augusztus 9-én.[36] A zenén kívül komoly érdeklődést tanúsított a nyelvészet iránt, több katolikus imádságot fordított le cigány nyelvre, melyeket 1850-ben saját kiadásban publikált a *Legelső czigány imádságok, a melly mind a két magyar hazában levő czigány nemzet számára* című, rövid terjedelmű kiadványban.[37] Emellett egy magyar–cigány szótára is fennmaradt kézirat formájában, amely Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című, korabeli munkája szerint „József főherczeg birtokában van, a szerző arczképével."[38] Balogh levelezést is folytatott az uralkodói családtaggal,[39] aki amellett, hogy pártolta a cigányságot, jól beszélte a cigány nyelvet is. A főherceg nagy becsben tartotta Baloghot, ugyanis fent említett műve referenciaként szolgált számára a *Czigány nyelvtan,* vagyis *Romano Csibakero Sziklaribe* (1888) kidolgozása során. Ipolysági Balogh János hetvennégy évesen halt meg Selmecbányán, temetésének költségeit pedig maga József főherceg vállalta magára.[40]

Boldizsár József (1825–1878) kolozsvári cigányzenész, akiről sajnos kevés információ áll rendelkezésünkre. Szinnyei irodalmi lexikonából mindössze annyit tudunk meg róla, hogy egy írástudó, szótárkészítő cigányzenész volt, aki műfordítóként Petőfi

[32] Lukács Ágnes, „Interjú Landauer Attilával", in *Fogom a kezét, és együtt emelkedünk: Tanulmányok és interjúk a romaintegrációról,* Szerk. Gereben Ferenc, Lukács Ágnes, (Budapest: Jezsuita Könyvek, 2013): 45-62.
[33] Szabadi István, „A protestáns tudományosság és a cigánykutatás kezdetei", in *Könyv és könyvtár* XVII, szerk. Gomba Szabolcsné, (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1994): 141-155.
[34] Szabóné Kármán Judit, *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapot, Doktori értekezés*, (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, 2012)
[35] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*: B (http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/_; hozzáférés: 2022. 02. 01).
[36] Csemer Géza, *Habiszti, Cigányok élete – étele* (Budapest: Lettera, 1994), 23–24.
[37] Szinnyei, i. h.
[38] Uo.
[39] József Károly főherceg, „Eredeti czigánylevelek", in *Egyetemes Philologiai Közlöny* 14 (1890): 737–768.
[40] Csemer, *Habiszti,* 23–24.

verseit ültette át cigány nyelvre, melyek közül több az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (később *Összehasonlító Irodalmi Lapok*) című, Kolozsváron kiadott folyóirat hasábjain jelent meg.[41] Szinnyei szerint „fordításainak nagyobb része kéziratban van, valamint czigány-szótára is."[42] Az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* XXXI. lapszámában (1878) jelent meg egy rövid nekrológ, melyben nagy tisztelettel emlékezik meg a szerkesztőség egykori roma kollégájáról.[43] A gyászhír szövegéből kiderül, hogy Boldizsár 1878. június 5-én Kolozsváron tüdőbajban halt meg. A temetésén a szabadságharc hőseinek kijáró tiszteletben részesült: honvéd huszár haladt a menet élén és a szabadságharcosok jelvényével látták el a koporsóját. Fordítói munkásságának köszönhetően jelentek meg nyomtatásban Petőfi *Reszket a bokor mert…*,[44] a *Mit nem tettem volna érted…*,[45] az *Elfojtott könnyek,*[46] *a Mi foly ott a mezőn,*[47] és *az Esik, esik, esik*[48] című verseinek cigány nyelvű adaptációi.

Ahogyan arról már korábban szó volt, József főhercegnek „jelentős szerepe volt a cigány értelmiségiek, mindenekelőtt kedvenc cigánya, Nagyidai Sztojka Ferenc támogatásában, akinek cigány szótárát saját költségén jelentette meg két kiadásban. Nagyidai Sztojka Ferenc személyének, életművének bemutatása kapcsán egy aktualitásra szeretném felhívni a figyelmet, ugyanis jelen dolgozat megírásának idejéig az irodalomtörténet minderről jóformán semmi sem tudott.

Nagyidai pontos biográfiai adatait sokáig nem ismerhettük, ugyanis az irodalmi lexikonok, ha tárgyalták is személyét, csak nagyon kevés információt közöltek róla. Sztojka személye iránt 2017 óta megnőtt érdeklődés okán azonban új életrajzi adatok láttak napvilágot. A *Barátság* című folyóirat 24. évfolyamában jelent meg Hegedűs Sándor *Sztojka Ferenc hazatalált*[49] című írása, melyben említést tesz a foktői plébánia (melyhez Uszód község hívei is tartoznak) adminisztrátora, Dr. Kéri Benedek Atanáz Uszód község helyi irattárában tett felfedezéséről. Eddigi kevés tudásunkat ezennel

[41] Szinnyei, i. h.
[42] Uo.
[43] *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, 2 [31. sz., melléklet] (1878): 20: https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/11633/1/BCUCLUJ_FP_106543_1878_002_031.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 01).
[44] Petőfi Sándor, „Izdral o czino ruk, ke [Reszket a bokor, mert]", ford. Boldizsár József, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok 2 [21. sz.]* (1878): 440–441: https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/11625/1/BCUCLUJ_FP_106543_1878_002_021.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 01).
[45] Petőfi Sándor, „Szoná cshunyomászmé vás tuké [Mit nem tettem volna érted]", ford. Boldizsár József, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok 2 [*23. sz.], (1878): 483: https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/11613/1/BCUCLUJ_FP_106543_1878_002_023.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 01).
[46] Petőfi Sándor, „Kéde rovosz [Úgy sírhatnék]", ford. Boldizsár József, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 2 [26. sz.] (1878): 533: https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/11624/1/BCUCLUJ_FP_106543_1878_002_026.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 01).
[47] Petőfi Sándor, „Szothadél o koj ne máll [Mi foly ott a mezőn]", ford. Boldizsár József, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 2 [26. sz.], (1878): 534: https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/11624/1/BCUCLUJ_FP_106543_1878_002_026.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 01).
[48] Petőfi Sándor, „Pérel, pérel, pérel [Esik, esik, esik]", ford. Boldizsár József, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* XII/115-116 (1882): 2101: https://dspace.bcucluj.ro/bitstream/123456789/11688/1/BCUCLUJ_FP_106543_1882_006_115_116.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 01).
[49] Hegedűs Sándor, „Sztojka Ferenc hazatalált", *Barátság* 24, 5. sz. (2017): 9082–9084.

bővíthetjük. Édesapja Sztojka József, aki egyébként Sztojka Pál nagyvajda gyermeke; édesanyja pedig Kozák Borbála volt. Nagyidai Sztojka Ferenc szülei 1849-ben hagytak fel a vándorélettel, és az akkoriban Pest-Pilis-Solt vármegyében található (ma már Bács-Kiskun megyéhez tartozó) Uszódon telepedtek le.[50] Nagyidai Sztojka egy egykori sátoros cigány család gyermekeként 1855. március 12-én látta meg a napvilágot.

Nagyidai Sztojka Ferenc a 19. század azon kevés iskolavégzett cigányai közé tartozott, aki katonai karriert is magáénak tudhatott. 1875-ben katonaiskolát végzett, s ezután nem sokkal 1878-ban a 38. gyalogezred altisztjeként szolgált Bosznia megszállásának idején. Hegedűs Sándor szerint a hadjárat alatt kezdett el Nagyidai költészettel foglalkozni, s akkoriban írt verseit Gradačac hírlapjai le is közölték, később a *Fővárosi Lapok*ban is jelentek meg költeményei.[51] Dr. Kéri Benedek Atanáz Uszód község „Egybekeltek anyakönyvének" 1891 és 1940 között vezetett bejegyzéseiben rátalált a 44 éves Nagyidai Sztojka Ferenc és az akkoriban 33 éves, lókereskedő és rézműves cigány családból származó Lakatos Mária 1899. március 22-i házasságkötéséről szóló bejegyzésre. Hogy a házasságból gyermekük született-e, azt egyelőre még nem tudni. Megjegyzésre méltó felfedezésnek bizonyul az is, hogy a cigány származású Nagyidai Sztojka Ferenc foglalkozását tekintve már nem földművelőként és lókereskedőként, hanem bélyegkészítőként van bejegyezve. A korszakban pedig igen ritka jelenségnek bizonyult az, hogy egy cigány polgári mesterséget gyakoroljon.[52]

Nagyidai Sztojka Ferenc *Gyökszótár*ának keletkezéstörténete

A cigány származású szótárszerkesztő, költő legnagyobb irodalmi tevékenységének az *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és czigány nyelv gyök-szótára. Románé álává* című kiadványát tekinthetjük, amelynek kiadásához nagyban hozzájárult Habsburg-Lotharingiai József Károly Lajos főhercegA huszonnégy ívből álló *Gyökszótár* első kiadása 1886-ban, Malatin Antal kalocsai nyomdájában látott napvilágot, amelyet iskolai és utazási használat céljából bocsátottak ki.[53] A *Gyökszótár* javított, jelentős irodalmi melléklettel bővített második kiadása 1890-ben jelent meg a paksi Rosenbaum Nyomdában.[54] A *Gyökszótár* első és második kiadásának létrejöttéről, pontosabb részleteiről, folyamatairól Nagyidai Sztojka Ferenc József főherceggel való levelezése ad tudósítást, mely levelezést egyébként a *Rromane Lila, Cigány levelek* című kötet is közli nemcsak magyar, hanem angol nyelven is. 1885. március 23-án[55] első levelében Nagyidai arról tájékoztatja a herceget, hogy bár az ívszedés folyamatai lassan haladnak, mégis kiváló minőségű munka van készülőben Malatin nyomdász alaposságának köszönhetően. Mivel a nyomdász nem ismeri a cigány nyelvet, ezért a nyomdai hibák minimalizálása érdekében Nagyidai maga vállalja a szótárban lévő cigány szavak fordításainak ellenőrzését és korrekcióját. Egy másik, 1885.

[50] Uo., 9082.
[51] Uo.
[52] Uo.
[53] Nagyidai Sztojka Ferenc, *Őcsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és czigány nyelv gyökszótára: Romaná álává: Iskolai és utazási használatra* (Kalocsa: Malatin Nyomda, 1886)
[54] Nagyidai Sztojka Ferenc, *Őcsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és czigány nyelv gyökszótára: Romaná álává*, Egybekapcsolt négyrészletű javított és bővített 2. kiadás (Paks: Rosenbaum Nyomda, 1890).
[55] *Rromane Lila: Cigány levelek*, szerk. Rézműves Melinda (Budapest, Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház – Romano Kher, 2003), 23.

november 20-án[56] Uszódon keltezett levelében Nagyidai a nyomtatvány kiadásának költségvetéséről tájékoztat és beszámol arról, hogy Malatin Antal szerint a könyvnek nagy sikere lesz, ezért a nyomdász javaslata szerint az öt díszpéldányon túl a tervezett háromszáz kötet helyett hatszáz példányban volna érdemes megjelentetni a *Gyökszótár*t, melynek összege körülbelül hatszáz forintot jelent. Nem kis összegnek bizonyult ez akkoriban. A magas költség oka pedig a Bécsből rendelt ércből készített metszvény volt. Mivel a korabeli nyomdai apparátus még nem volt alkalmas a *Gyökszótár* cigány szavainak nyomtatására, ezért új betűk öntésére volt szükség ahhoz, hogy a cigány nyelv fonetikai készletének írásban rögzíthető változatait is létrehozhassák. A *Gyökszótár* cigány szavainak fonetikai bázisát fele-fele arányban József főherceggel együtt hozta létre Nagyidai Sztojka Ferenc. Levelében Nagyidai említést tesz arról, hogy a főherceg által kialakított új betűkhöz ő maga is készített hat új betűt, így jött létre a cigány nyelv tizenkét fonémájának írásban, nyomtatásban rögzített változata: „kh", „hk", „ph", „hp", „th", „tyh", „ht", „hty", „gh", „hg", „ë", „ï".

Nagyidai Sztojka Ferenc egységes cigány szótárt és nyelvtant akart létrehozni. Levelében a cigány nyelv standardizálására vonatkozó igényének ad hangot, ehhez azonban József főherceg engedélyét és tanáccsal való hozzájárulását kéri,[57] ugyanis a József főherceg által feljegyzett tört cigány szavakhoz akarja igazítani szótárának saját, egyébként helyes szavait, kivéve a „*hk*", „*gy*", „*ty*" betűket tartalmazó szavakat. E megfontolás oka az, hogy mivel a cigányok tizenhárom nemzetsége mind a József főherceg által lejegyzett tört cigány szavakat alkalmazza, és mindössze három nemzetség beszéli a Nagyidai által lejegyzett helyes cigány szavakat, ezért tulajdonképpen érdemesebb volna a főherceg koncepciójához alkalmazkodni. Vagyis Nagyidai felvetése az volt, hogy csupán három, a „*hk*", „*gy*", „*ty*" betűket tartalmazó szavakra vonatkozóan tartsák meg az általa jegyzett helyes írásmódot. Eszerint a József főherceg által rögzített „*kádálészkë*" (jelentése: *ennek*) szót a Nagyidai által javasolt „*kádáléhkë*" formában rögzítsék. De akad néhány további példa is: „*phéndom*" helyett „*phénygyom*" (jelentése: *mondtam*), vagy „*sutom*" helyett „*sutyom*" (jelentése: *tettem*). Nagyidai tehát a nyelv standardizálása érdekében kompromisszumkészséget mutatott, annak tekintetében, hogy bár ő maga lejegyezte a cigány szavak helyesnek vélt hang- és betűkészletét, mégis a cigányok többsége által alkalmazott tört hang- és betűkészletet alkalmazná inkább ő is szótárában, mindössze a „*hk*", „*gy*", „*ty*" betűk esetében kívánná megtartani a helyes írásmódot.

Nagyidai 1885. december 29-én[58] Uszódról a főhercegnek címzett levele azért tekinthető igazán érdekesnek, mert ez az első olyan levél, ahol Nagyidai cigány költőként nevezi meg önmagát. Az új, 1886. esztendő közeledtével a költő egy alkalmi verssel, egy újévi köszöntővel üdvözli jótevőjét, a főherceget. A köszöntőn kívül levelében említést tesz a *Gyökszótár* nyomtatásának aktuális folyamatáról. Malatin nyomdász február 15-re ígéri a kész művet. Nagyidainak azonban sok munkát okoz az első nyomatok korrekciója, és csak a harmadik nyomat lesz igazán tökéletes. Ezenkívül

[56] Uo., 25–26.

[57] Jelen esetben kérdésessé válik, hogy vajon a hatalom dominanciája mennyire befolyásolja, szervezi a szótárszerkesztés elveit. Innen nézve ugyanis kissé elbizonytalanodhatunk, hogy vajon Nagyidai kezdeményezésére jött-e létre a *Gyökszótár* vagy sem. Kérdéses lehet számunkra, hogy vajon a *Gyökszótár* létrehozása, a cigányok nyelvének, írásbeliségének kialakítása, a cigányok új kultúrfokra való emelése mennyiben tekinthető Nagyidai Sztojka önálló, saját kezdeményezéseként, és mennyiben tekinthető egy felülről jövő, politikai akaratként.

[58] Rézműves, *Rromane Lila,* 29–31.

Nagyidai jelzi a herceg számára, hogy 1886. január 25-től a budapesti lapokban hirdettetni fogja a *Gyökszótár* megjelenését. Levelében tett ígéretéhez híven, valóban beharangoztathatta a sajtóban a mű megjelenését, ugyanis a *Vasárnapi Ujság* hasábjain 1886-ban megjelent egy bejegyzés[59] Nagyidai Sztojka Ferencről. Az újságcikkben a „Cigány szótár" szerzőjéről „egy czigány poétáról" esik szó, akinek munkáját maga a főherceg jelenteti meg saját költségén.

József főherceg Nagyidait oly nagyra becsülte, hogy Jókai Mórnak is ajánlotta verseit. A cikkből az is kiderül, hogy a herceg bátorította is Nagyidait arra, hogy lépjen kapcsolatba Jókai Mórral annak érdekében, hogy kikérje tőle szakértői tanácsát a *Gyökszótár* tartalmára és terjesztése vonatkozóan. A cikk szerint a cigány poéta személyesen is felkereshette volna Jókait, de mivel a találkozó nem jöhetett létre, ezért Uszódról címzett levelet a tekintélyes írónak. Leveléhez Nagyidai *Jókai Mórhoz* című, tizenhat versszakból álló üdvözlő versét is mellékelte, melyet a *Vasárnapi Ujság* magyar és cigány nyelven is közölt, miután a szöveget egyenesen Jókai Mórtól kérték el. Versébe Nagyidai Sztojka Ferenc a magyar nemzet kiváló, koszorús költőjeként, dráma- és regényírójaként üdvözli Jókai Mórt, aki munkásságával még Vörösmarty Mihályt, Petőfi Sándort és Arany Jánost is meghaladta.

1889. december 27-én József főhercegnek címzett levele csupán egy újévi köszöntőt tartalmaz. Sztojka később is kötelességszerűen küldte leveleit Alcsútra, újévkor, karácsonykor, születésnapokon verssel köszöntötte a családot.[60] 1890. október 11-i levelében[61] Nagyidai hálás jótevőjeként üdvözli a főherceget, amiért kisegítette szorult anyagi helyzetéből a cigány költőt. A főherceg négyszáz, azt megelőzően pedig kétszáz forinttal (vagyis a *Gyökszótár* első kiadásával megegyező összeggel) segítette meg Nagyidait, aki végtelen háláját fejezi ki vers formájában. 1890 már a *Gyökszótár* második kiadásának éve, s a levelében ismét jelzi Nagyidai, hogy szándékában áll a budapesti jeles lapokban a második kiadás elkészültének, illetve pártfogója nagyvonalú anyagi támogatásának hírét bejelenteni.

A *Gyökszótár* tartalma

A szótárszerkesztő és költő Nagyidai nevéhez köthetők tehát a magyarországi cigány irodalom első művei. Nagyidai 1886 és 1890-ben kiadott *Gyökszótár*ában találhatjuk az első cigány szépirodalmi kezdeményezéseket, amelyek bár esztétikai, poétikai szempontból nem tekinthetők igazán jelentősnek, történeti aspektusait tekintve azonban mindenképpen meghatározó, úttörő jellegűnek bizonyulnak. A *Gyökszótár* jelentőségét bizonyítja az is, hogy 2007-ben a párizsi INALCO Egyetem Rromani Filológiai Szekciója *Un dictionnaire rromani oublié* (Egy elfelejtett rromani szótár) címmel újra kiadta a *Gyökszótár* 1890-es, bővített változatát.

Nagyidai négy fő részre osztotta fel 1890-ben megjelent Gyökszótárát, mely közel 399 költészeti alkotást, 130 cigány verset tartalmaz. A Gyökszótár felépítése szerint az első nagyobb szakaszban található a szótári rész, ez 13700 cigány szó és magyar megfelelőit tartalmazza. A másodikban liturgikus szövegek (*Miatyánk, Angyali üdvözlet, Hiszek egy Istenben, Tízparancsolat* és egyéb imádságok), elbeszélések és

[59] „Egy cigány poéta", *Vasárnapi Újság* 33, 6 sz. (1886. február 7.): 94.
[60] Hegedűs, „Sztojka Ferenc…", 9083.
[61] Rézműves, *Rromane Lila,* 40–41.

olyan költők verseinek cigány nyelvű fordításai szerepeltek, mint Etédi Sós Márton *(Magyar gyász)* és Petőfi (*A király esküje, Vándorlegény, Ilyen asszony való nékem, Befordultam a konyhára stb.)*. A harmadik részben olvashatjuk Nagyidai saját költeményeit cigány nyelven és azok fordításait (*Királyi üdvözlet, Rudolf koronaherceghez, Jókai Mórhoz stb.).* A negyedik szakaszban találhatunk cigány dalokat, bölcs mondásokat, névnapi- és újévi köszöntőket, illetve Sztojka két történelmi színdarabját. *A czigány lakodalom* című színmű a tizenötödik századba vezeti vissza az olvasót, míg a *Czigányvár!* című darab Nagyida várának másodszori elfoglalását és elhagyását beszéli el Károly Róbert uralkodásának idejéből.

Ebben a *Gyökszótár*ban jelent meg többek között Sztojka *A cigányok vándorlása* című elbeszélő költeménye is, amelyek jelentősége abban rejlik, hogy ez egy teljesen önálló epikus mű egy roma szerzőtől, amely a cigány nép eredetmítoszát próbálja megalkotni. Nagyidai „szóhagyomány után", ötvenhét versszakban beszéli el a cigányság vándorlásait Magyarországon és környékén, szokásaikat és sorsukat. A költemény által elbeszélt legenda egészen a „barbárusok" és Attila, a hun uralkodó idejére teszi a népcsoport megjelenését Nagyidán. A cigányok nagyidai várát semmilyen erő, még Attila seregei sem tudták bevenni. Bár kezdetben bőségben éltek a romák, mégis éhezés ütötte fel fejét, ezért vándorlásba kezdtek, a várat pedig Sztojka Pál vajdára hagyták. A cigányok nemzetsége kilenc felé oszlott vándorlásaik során, így jutottak el többek közt Debrecenbe, Szeged mellé, Bosznia határához, Simontornyára, Nagyszebenbe és Kolozsvárra. A cigányok különböző foglalkozásokat űztek: kolompárlással (üst- és edénykészítés), lókupeckedéssel, kereskedelemmel és fémművességgel foglalkoztak, kőműves- és ácsmunkát végeztek (Boszniában várépítésben vettek részt), a vándorélettel felhagyott csoportok pedig tanultak és katonaként is jeleskedtek.

Nagyidai Sztojka Ferenc művét több szempontból is besorolhatjuk a romantikus irodalmi hagyományba, ugyanis jól illeszkedik a korszak elvárásaihoz. A cigányok ábrázolása nem volt újdonság a korszak művészetében, hisz a 19. század irodalmában, költészetében és festészetében a cigányság a különleges, titokzatos másságot, az egzotikumot testesítette meg féktelen szabadság- és természetszeretetével. *A cigányok vándorlása* azáltal válik fontos és roppant érdekes szépirodalmi alkotássá, hogy korszakát jócskán megelőzve Sztojka a romantika és a modernizmus művészeivel ellentétben nem egy kolonizáló nézőpontból tekint az „egzotikus másikra", a cigányra, hanem roma szerzőként igyekszik megfogalmazni a cigányság saját narratíváját. „A cigányság indiai eredetének szerepe felértékelődik a nemzetépítés retorikájában, hiszen a 'bizonytalan eredetű, kóbor népből' gazdag kulturális örökséget hordozó, valódi őshazával, nyelvvel, szokásrendszerrel rendelkező (letelepedésüket követően), mesterségeket űző közösség válik." Ugyanígy a „vándor életmód mítoszának is fontos szerepe van a roma történeti tudat formálásában."[62]

Nagyidai Sztojka Ferenc utóélete

József főherceg halálával Nagyidai Sztojka Ferenc elvesztette főrangú pártfogóját. Ezt követően semmilyen írása nem jelent már meg, és életének utolsó harmadában vélhetően visszavonult és egy kis földbirtokon gazdálkodhatott. Mivel minden közfi-

[62] Binder, „A roma nemzetépítés…", 140.

gyelem elkerülte Nagyidait, így halálhíréről, gyászjelentéséről sem tudósított a sajtó.[63] Nagyidai Sztojka Ferenc életéről tehát keveset tudtunk, de még kevesebb információ áll rendelkezésünkre az idős koráról, illetve elhalálozásának dátumát sem ismerhettük az elmúlt 1-2 évig. Uszód községben az 1903 és 1931 között elhunyt személyek adatait rögzítő „Meghaltak anyakönyvében" található Nagyidai halálának pontosabb körülményeiről szóló bejegyzés. 1929. január 13-án, 74 évesen Uszódon már özvegyen halt meg az első magyarországi cigány költő, Nagyidai Sztojka Ferenc. Halálának okaként időskori végelgyengülést jegyeztek fel. Utolsó lakhelyéről fennmaradt egy bejegyzés, miszerint halála előtt már nem a Rákóczy utcában lakott, mint esküvője idején, hanem Uszód 438. került rögzítésre. Temetési szertartását Uszód helyi sírkertjében Katona István esperes plébános vezette le 1929. január 15-én.[64] Nagyidai Sztojka emlékét a közelmúltig őrizte az 1983-ban Budapesten megalapított Nagyidai Sztojka Fardi Cigány Módszertani Művelődési Bázis. Az intézmény ma már nem ezen a néven működik, de utódintézménye, a fővárosi Romano Kher máig a Nagyidairól elnevezett Bázis szakmai módszerét alkalmazza.

Uszódon, Nagyidai Sztojka Ferenc szülőközségében az elmúlt években elevenedett fel a község egykori cigány költőjének emléke. Kiss Péterné, az Uszódi Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnöke 2017-ben az *Uszódi Krónika* nevű helytörténeti kiadványban már jegyzett néhány információt a község egykori cigány költőjéről. Mivel Nagyidai Sztojka Ferenc uszódi sírjának pontos helyét máig sem sikerült megtalálni, ezért Uszód község vezetői a helyi katolikus temetőben egy kopjafa formájában állítottak emléket Nagyidainak. A kopjafát Tisza Sándor csongrádi népi iparművész faragta, melynek tetején egy kerék – a vándorlás szimbóluma –, talapzatánál pedig egy nyitott könyv található. Uszód község vezetősége a ceremóniával egy évente megrendezésre kerülő megemlékezés hagyományát szeretné megalapozni, ezzel pedig jó eséllyel megindulni látszik Nagyidai Sztojka Ferenc személye körüli kultusz kiépülése. A róla elnevezett közösségi intézmény, sírhelyének felkutatása, a kopjafa felállítása és az évenkénti megemlékezés mozzanatai a kultuszkutatás azon értelmező gyakorlatához hasonlatos, amely nemcsak a szövegeket és olvasásukat tekinti az irodalom világához tartozóknak, hanem a szerzői személyt és annak cselekvéseit is. Ily módon ez a gyakorlat egy olyan irányzat mintáját ölti magára, amely az irodalom társadalmi beágyazottságára fektet hangsúlyt.[65] Takáts József szerint a kultuszvizsgálat középpontjában egy olyan analogikusan képzett elvont modell áll, amely szerint az irodalmi kultusz a vallási kultusszal analóg. Ennek három típusát különbözteti meg, jelen esetben azonban a harmadik, vagyis a *nem vallási kultusz*[66] lesz igazán fontos, mivel a Nagyidai Sztojka Ferenc körül kialakuló kultusz egy olyan tiszteletfajta kifejezéseként jelenik meg, amely nem egyszerűen a szerzőre, hanem Nagyidai Sztojka alkotásainak, tetteinek, életének vagy életformájának a cigány és nem-cigány közösség által elfogadott jelentésére utal. Az efféle tiszteladás az emberi világ hierarchikus elképzeléséhez kötődik: nem önmagával egyenrangúként tekint a tisztelet tárgyára, hanem mint példaszerűre, magasabb rendűre. A tisztelet kifejezésekor a közösség kulturális emlékezete lép működésbe.

[63] Hegedűs, „Sztojka Ferenc…", 9083.
[64] Uo., 9084.
[65] Takáts József, „A kultuszkutatás és az új elméletek", *Holmi* 14, 12. sz. (2002): 1534–1544, 1535.
[66] Uo., 1536.

Szükségesnek látszik azonban, hogy Nagyidai Sztojka Ferenc emlékére, munkásságára irányuló további kritikai kutatások jelenjenek meg, mivel teret nyithatnak a magyar irodalom- és művelődéstörténet egy olyan ismeretlen fejezetére, amelynek jelentőségét aligha vitathatjuk, ha egy olyan nép első, úttörő munkásságú költőjére gondolunk, amely népnek addig nemcsak írásbelisége, hanem önálló irodalmi termékei sem voltak.

ABSTRACT

Gypsies in the century of nation

The process of literary identity construction up to the 19th century

In my paper I undertake to achieve two aims: beside the historical examination of the representation of gypsies in Hungarian literature I would like to make an attempt to introduce and assess the very first gypsy literary initiatives.

I would like to make the historical development process be seen through a partial literary-historical review of gypsy representation in the 18-19th century's Hungarian literature. The literary representation of the gypsy appeared as part of this development process. By the subversive attitude and interpretation of the texts which have been examined,the logic of how the gypsy character came about can be revealed. The exposure of that logical procedure makes it clear that there is an absence of reflections which should react to these structural processes.

Concerning the correlation of the gypsies with literature, it is known that they appear in several literary works, mainly as comic and romanticised characters. However, it is less known that in Europe in the 19th century Hungary was the first country where intellectuals with a gypsy origin had shown up. These intellectuals pursued several different activities. Poets,writers even lexicographers can be found among them. In the second half of the 19th century Ipolysági Balogh János, Boldizsár József and Nagyidai Sztojka Ferenc were those intellectuals who made the first attempt in the history of gypsies to establish the use of written record of the gypsy nation which had only had an oral culture for a very long time.

Their literary praxis can be seen as a paradigm shift since their appearance means a turning point in itself. In 19th century Hungarian literature gypsies do not only appear as as literary characters but by this time they also create literary writings. These writings follow the examples of the literary genres of the Hungarian national romanticism. Their ideas are based on the models of Hungarian literature since these models had a significant effect on their creations. This self-representational will goes beyond the authorial mind (SELF). The gypsy origin of the individual gains expression in the community self. However, their culture-based creative activities discontinue. After the second half of the 19th century we have to wait till the last third of the 20th century for the writers with a gypsy origin to appear on the horizon of Hungarian literature again.

Since the quantity of thorough research in connection with the role of gypsies in literature is minimal, in the second part of my study I attempt to give some additional information by introducing the activities and writings of these gypsy writers mentioned above. This factual knowledge doubtlessly enriches and gives new colours to the materials of Hungarian literary and cultural history.

Balogh Gyula

Krúdy kísértetei

Krúdy és a fejetlen lovas[*]

„Fejet látni vinni: ellenséged meggyőzöd.
Fejed: ha magad viszed: nyereség. […]
Tökből faragott fej: kísértet."[1]

Ha Krúdy kísérteteiről esik szó, elsőként a *Podolini kísértet* vagy egyes Szindbád-novellák rémlenek fel a szemünk előtt, mint olyan írások, amelyekben nemcsak a régmúlt idők emlékeiben, nemcsak a szövegek háttérszövetében van jelen a túlvilági alak, hanem, úgymond tevőlegesen is hozzájárul a történet folyásához. Holott az életmű egészére jellemző a szellemvilág felé való érdeklődés, az egészen korai novelláktól a késői Krúdy-művek „halállal szembenéző" írásaiig. Bár számtalan rémtípus fellelhető a Krúdy-korpuszban, én ezúttal a fej nélküli figurák motívumainak megjelenési formáit tettem kutatásom tárgyává.

A világirodalmi viszonylatban is rendkívül népszerű alakkal legtöbbször az 1909 és 1912 közt készült és *Az álombeli lovag*[2] címmel kötetbe rendezett szövegekben találkozhatunk. Ebben az időszakban ugyanis Krúdyt határozottabban foglalkoztatták a rémalakok, amelyeket sokak szerint gyermekkori, felvidéki élmények alapján formált meg:

> Ebben a környezetben: takácsok, kékfestők, szerzetesek, babonás öregasszonyok, mord várurak, ártatlan kispolgárlányok, tótok és kísértetek élnek, valamint pompásan elképzelt középkori „zsoldoskatonák" és egy diák, a fiatal Krúdy.[3]

Persze e kötet szövegeit megelőzően, az egészen korai Krúdy-írások közt is találhatunk kísértettörténeteket. Ilyen *A rácsos kapu. Egy férfi könyvéből* című írás, amelyben Mari néni sárkányokról és kísértetekről mesél az elbeszélő gyermekkori énjének. Jellemző fogás ez Krúdytól, számtalan szövegének alapszituációja a talán soha nem is létezett idős mesemondó asszony beiktatása, akire hivatkozva formálódik meg maga az elbeszélői szólam. „Talán csak valamely mesekönyvemben élt Mari néni." Ennek az asszonynak a meséit közvetíti aztán a kisfiú elbeszélő az évente visszatérő, lovon érkező halálokról. A halott lovas motívumát azért emelem példáim közé, mert annak attribútumai kis híján azonosak a fejetlen lovaséval.

---

[*] Részlet egy hosszabb tanulmányból: Balogh Gyula, „Krúdy és a folklór", *Tiszatáj* 73 (2019): 97–111.
[1] Krúdy Gyula, *Álmoskönyv* (Pozsony: Kalligram), 2008, 99–100.
[2] Krúdy Gyula, *Az álombeli lovag: Válogatott elbeszélések 1909–1911* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978).
[3] Kelemen László, *Krúdy Gyula* (Szeged: Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1938), 44.

> Fekete és szürke paripákon ültek, és lobogós fehér szakálluk lengett a szélben. Hosszú, barna köpenyegük eltakarta őket, és lovaiknak dobogását nem hallotta emberi fül. Jöttek ismeretlen, messzi tartományból, ahol a szél lakik, és továbblovagoltak a széllel […] Mindjárt legelöl a nagyapám lovagolt, mellette pedig a nagyapám apja. Aztán sorban a többi ismerősök, atyafiak, akik már rég elköltöztek a temetőbe."[4]

Az asszony elbeszélése szerint a holtak visszatérése mögött boszorkányság állt.

> Úgy történt, hogy egyszer késő éjszaka kedves lovának nyerítése hallatszott a rácsos kapu elől. […] Ott állt a paripa, tajtékos véges-végig, mintha az ördög hajszolta volna. A paripán ült a nagyapám […] Mikor a paripa belépett az udvarba, lebukott a nyeregből: meg volt halva.[5]

A novella a kisfiú és az egyik Halál találkozásával végződik: „kinyitotta a rácsos kaput, és belépett az udvarra."[6] A kerítés, mint az e világ és a túlvilág határát jelző mezsgyén átjárást biztosító kapu, ismert motívum, mely más formában, patak fölötti palló, híd a halott lovasról szóló egyéb történetekben is előkerül. Ugyanígy kijelenthető, hogy az ördögtől űzött, vagy megnyugvását nem lelő halott lovasokról szóló mondák is világszerte ismertek.

Gottfried August Bürger 1773-as *Lenore* című balladáját tekintjük az elsőnek, mint olyan művet, ahol az alak a folklórból átlépett a szépirodalomba. Bürger, „[a] német műballada megalapítója", ír először a sírból kedveséhez visszatérő lovas katonáról, aki magával viszi a halálba választottját. „Ez elbeszélés északi Németországban igen ismeretes volt; a fent közlött versek is igen el voltak terjedve."[7] De maradjunk is Bürgernél. Krúdy lovasainak léptei nem hallhatók, a széllel érkeznek és távoznak. Ez a tulajdonságuk is a germán mitológiából táplálkozó hagyomány hozadékának tűnik, amelyet a német író a *Der wilde Jäger*ről, a vad vadászról szóló írásában szintén megörökített, akinek alakja mögött a germánok ősi Woutan nevű szél istenségét sejtheti az olvasó.[8]

De ezen a ponton érdemes megemlítenünk Johann Karl August Musäus nevét is, aki a *Fünfte Legende des Rübezahl* című írásában elsőként örökíti meg az erdőbe tévedt vándorokat üldözőbe vevő fejetlen lovasnak az egész nyugati kultúrában azóta is töretlenül népszerű ördögi figuráját, „dort geht ein Mann ohne Kopf." „Landsmann ohne Kopf, wo geht die Reise hin?"[9]

De nem is zárom le a sort ennyivel, mielőtt rátérnék, hogy Krúdynál ez az alak milyen konkrét formában jelenik meg, vázlatszerűen áttekintem a fejetlen lovas egyéb irodalmi megjelenési formáit is.

[4] Krúdy Gyula, *A vasrácsos kapu*, Összegyűjtött művei: Elbeszélések 10 (Pozsony: Kalligram, 2016), 240.
[5] Uo., 241.
[6] Uo., 243.
[7] Hörcher Gusztáv, *Német balladák és románczok* (Budapest: Franklin Társulat, 1886), 59.
[8] Uo., 73.
[9] Vö. Johann Karl August Musäus, *Volksmärchen der Deutschen: Fünfte Legende des Rübezahl* (München: Winkler Verlag, 1948), 208–210.

A legenda

Farkas Geiza *A fejnélküli ember*éről írt tanulmányának[10] bevezetőjében Bence Erika bemutatja a rémalak népszerűbb megjelenési formáit; a következőkben az ő enumerációját ismertetem, illetve egészítem ki. A fejnélküli ember legendájának számtalan változata él. Az írek Dullahannak, azaz Fekete embernek nevezik, aki lóháton közlekedik és a fejét a hóna alatt tartja, fegyverként pedig egy emberi holttest gerincéből készült ostort használ. A skótok fejnélküli lovasa Ewen, egy lefejezett harcos. Németországban két fejnélküli lovasról szóló történetet ismernek: az egyik Drezda környéki, egy makkot gyűjtő nőről, aki az erdőben találkozott össze egy ló hátán ülő fejnélküli emberrel; a másik a braunschweigi, ahol többen látni véltek egy fejnélküli lovast, aki időnként megfújta a kürtjét. A skandináv történetekben is vadász (vad vadász) a fejnélküli lovas, aki mindig fehér lovon lovagol, és az egyik változat szerint tököt tart a kezében. A német népmesékben, ahogy Musäus kapcsán említettem is, a felbukkanó alak fő jellemzője, hogy mindenkit elüldöz, aki az erdejébe téved.

Ezek nyomán joggal feltételezhető, hogy az Egyesült Államokban elterjedt, ma talán legnépszerűbb fejnélküli lovas-motívum éppen a német kultúrterületről került át oda. Washington Irving európai körútja után, 1820-ban írta meg a *The Legend of Sleepy Hollow, (Az Álmosvölgy legendája)* című novelláját. A történet egy híresen babonás vidéken, Álmosvölgyben játszódik, ahol a lakosok mind félelemmel gondolnak az erdő szélén, a patak hídjánál várakozó fej nélküli lovasra, aki az elbeszélő tudósítása szerint egy ágyúval ellőtt fejű katona szelleme. A novella gyáva és ügyetlen antihősét, Ichabold Crane-t, szerelmi vetélytársa éppen ezért egy tökfejét a kezében tartó fejetlen lovasnak öltözve űzi el a településről. A parodisztikus Irving-történet kapcsán itt említeném meg, hogy az írót feltehetően más történet megalkotásnál is inspirálhatta a korábban pár mondatban ismertetett *Lenore* ballada, hiszen az Irving-féle *A kísértet-vőlegény*, bár szintén inkább humoros elbeszélés, pár vonásában mégis felidézi a sírból visszatérő kedves esetét.

Bence Erika már a tanulmánya címében jelzi, hogy kizárólag európai példákkal dolgozik, én az említés szintjén még megidézném az Egyesült Államokban ismert másik típusú fej nélküli mondakört, amely szerint az 1847–1848-as Mexikó elleni háború okozta anarchia idején lóra kötözött holtakkal riasztgatták a garázdálkodó lótolvajokat. Feltehetően ez a módszer a korban a háborús helyzetek bevett eljárása volt, mégis ez a történet inspirálhatta később Thomas Mayne Reidet is *A fej nélküli lovas*[11] című ifjúsági regény megírására.[12]

Bence Erika dolgozata, ahogy említettem is, Farkas Geiza 1933-ban, Krúdy halála évében, Szabadkán megjelent *A fejnélküli ember* című regénye ürügyén tipizálja a fej nélküli lovas alakokat. Bár ez a könyv megjelenésének időpontja révén nem lehetett közvetlen hatással a Krúdy-életműre, úgy vélem, magyar példaként feltétlen érdemes megemlíteni. A társadalomlélektannal, démonológiával[13] foglalkozó Farkas könyve

[10] Bence Erika, „Farkas Geiza *A fejnélküli ember* című regényének európai kulturális kontextusa", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 40, 1. (2015): 11–30: http://godisnjak.ff.uns.ac.rs/index.php/gff/article/view/1490/1517; hozzáférés: 2022. 02. 01.

[11] Thomas Mayne Reid, *A fej nélküli lovas* (Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó), 1970.

[12] A filmes, színpadi adaptációkat ezúttal nem kívánom felsorolni, pusztán az Irving-változat 1922-es némafilmes és a Reid-féle változat 1973-as (1974-es?) szovjet–kubai filmváltozatáról teszek most említést.

[13] Farkas Geiza, *Démonok közt*: *Társadalom-lélektani tanulmány* (Budpest: Grill Károly,1923). Farkas a *Démonok közt* című nagytanulmányában az emberi pszichét jó és rossz *démonok*kal folytatott küzdelmek „helye"-ként határozza meg.

egy gyilkosság okozta bűntudattól szenvedő alakról szól. *A fejnélküli ember* főhőse, Nagybáti György jómódú városi fakereskedő, köztiszteletben álló polgár és tisztességes családapa, éjszakánként azonban egy fej nélküli emberrel, azaz egy démonszerű lénnyel küszködik, egy olyan ember szellemével, akit ő ölt meg. A könyv mindazonáltal a fej nélküli lovas legendájából csak a fej nélküliség és a bosszúállás motívumát vette át, illetve a kifejezetten félelemkeltő megjelenés karakterisztikáját.[14]

Bence Erika Farkas könyve kapcsán csak nyugati példákkal operál, úgy véli, több mint valószínű, hogy az író kiváló nyelvtudásának köszönhetően ismerhette a német előzményeket, sőt, mivel *Az Álmosvölgy legendája* 1919-ben Bartha László fordításában magyarul is megjelent, akár az amerikai változatot is. Bence magyar vonatkozásokról egyáltalán nem tesz említést, így Krúdyról sem. Álláspontja részint érthető, hiszen maga Krúdy nem írt önálló történetet a fej nélküli emberről. Másrészt viszont, ahogy a jelenetnyi Krúdy-példákat sorolva ez ki fog derülni, különféle megjelenési formákban, változatokban a fejetlen mégiscsak jelen volt irodalmunkban, ezért pedig figyelmen kívül hagyása megkérdőjelezhető.

Krúdy fejetlen hősei

A bevezetőmben idézett *A rácsos kapu* után az első Krúdy-szöveg, amelyről említést teszek, az 1911-ben megjelent *A fej nélküli asszony*.[15] A címével már kapcsolatot ígérő írás[16] több hasonlóságot mutat *A fej nélküli emberrel*. Főhőse, Krucsay ugyanis abba őrül bele, hogy a feltételezett hűtlenségért lefejeztetett feleségének szelleme folyton visszatér hozzá: „Krucsay uram élete végén megtébolyodott. Az őrjöngő düh elvette az eszét: még halottaiban sem bírt a feleségével. A másvilágról is kinevette, kicsúfolta a hűtlen asszony."

Maga a novella tulajdonképpen arról szól, milyen konfliktusokat okozott a Krucsay-ház lakói közt a generációk óta rendszeresen visszajáró szellem. A hiedelem szerint ugyanis, ha a családnál egy nőnek csalfa gondolata támad, az asszony kísértete egyből megjelenik, hogy a bajra zajkeltéssel figyelmeztesse a házastársakat. „Ingadozó asszonyokra, bolond álmokat álmodozó hitvesekre, a hűtlenség felé lépegető feleségekre kopogtat rá a fejetlen asszony a Krucsayak régi kúriájában." A legendának köszönhetően a család paranoiás férfi tagjai végül minden egyes ablakzördülésben, zajban már a feleségük hűtlenségére figyelmeztető kísértetet hallották. A szöveg az egyik idős Krucsay házaspár ebből a babonából táplálkozó, évtizedek óta tartó vitájának ismertetésével és ki nem mondott megbékélésével zárul.

Jellemző vonása Krúdy kísértettörténeteinek, hogy az irónia és/vagy a humor eszközének segítségével kimentik az olvasót a félelem, borzongás hangulatából. Így van ezúttal is, a történet hiába játssza ki a gótikus stíluselemeket: „a nagyapó fölébredett szundikálásából. Szemben a falon azt látja, hogy rejtélyes módon ingadozik a hajdani Krucsay képe. Jobbról balra, aztán balról jobbra. A nagyapó megdörzsölte a szemét, és fölemelkedett a vén karosszékből… ugyanakkor gyors kopogtatás hallatszott az ablakon, mintha valamely vergődő madár csapkodna szárnyaival." Maga az alapkonflik-

[14] Vö. Bence Erika, „Farkas Geiza…"
[15] Krúdy, *Az álombeli lovag,* 307–310.
[16] Jóval később egy válogatáskötetnek is címadó novellája lesz: *A fej nélküli asszony* (Budapest: Sensus, 2003).

tus, a házsártos, feledékeny apó és anyó szerelmi vitája nem teszi lehetővé a kísérteties hangulat átélését.

Így van ez *A fejetlen asszony* történetének utólag, 1932-ben megjelentetett előzménye esetében is. A *Krucsayné, a lefejezett asszony*[17] című írásban az elbeszélő magát a szellemhistóriát megelőző eredeti Krucsay-történetet adja elő, implicit írói intenciójában a hiteles történelemmesélés szándékával. Ezt sugallja legalábbis, hogy a mesélő igen részletesen mutatja be a szereplők jellemét, a férj vívódását. Ám itt is előkerülnek az elbizonytalanító gesztusok: a börtön, a kivégzés előtti vallatás megjelenítésével megteremtett baljós légkört az elbeszélő végül a főszereplő szellemi épségét kétségessé téve oldja fel:

> – Nem vagyok bűnös, még ha az egész világ mondaná is. Nem vétettem, nem paráználkodtam […]
> Krucsay betapasztotta a két fülét, és úgy szaladt ki a börtönből, mintha eszét vesztette volna. De másnap végrehajtatta az ítéletet. Krucsayné fejét hóhér ütötte le.
> – Nem! – kiáltotta az asszonyfej, amikor porba hullott. Vagy csak Krucsay képzelte?[18]

A beszélő női fej motívuma tűnik fel az *Út a pokolba*[19] című szépprózai munkában is. Az 1909-ben készült novella figurája nem kifejezetten kísértet, de mégiscsak valami túlvilági: egy pokolba vágyakozó női fej. A fej kívánsága azonban csak nehezen teljesülhet, elsőként ugyanis a hóhért kell meggyőznie, aki a kivégzés után hazaviszi és udvarolni kezd neki. „A hóhér lehajolt, és csendesen megcsókolta a halott asszony ajkát. Máskor úgyse juthatott volna e csókhoz." A hóhér aztán inni kezd, majd a levágott főnek is a szájába tölt: „– No igyál, te szegény." A női fej azonban csak éjfélkor hajlandó felelni, a kísértetek óráján, amikorra viszont a hóhér már rendesen leitta magát. A hóhér nézőpontját mindvégig a narrátor közvetíti, így ismét nem tudjuk eldönteni, hogy képzelet vagy valóság játszódik-e a szeme előtt.

> Ugye, a rossz asszonyok nem kívánkoztak el innen tőled, midőn a fejüket hazaloptad? […] Buján nevettek a bujálkodók, és visongtak a feslett erkölcsűek? De én más vagyok, én jobb vagyok. És ezért nem fogod majd a fejemet sohasem a kutyáknak dobni, ha egykor meguntál, mint a többiekét.

A történet végén a csalódott hóhér dühödten indul ki a temetőbe, ahol aztán „a fejet vad haraggal" a gazzal benőtt árokba dobja. „Mintha kacagás hallatszott volna e percben az árokból. A megszabadult asszony kacagott, vagy a veszekedő ördögök."

[17] Krúdy Gyula, „Krucsayné, a lefejezett asszony", in *Váci utcai hölgytisztelet*: *Válogatott elbeszélések 1931–1933* (Budapest: Szépirodalmi, 1982), 197–201.
[18] Uo., 200.
[19] Uő., *Út a pokolba*, in *Az álombeli lovag*, 106–110.

Más típusú ördögi figura formálódik meg az *Ál-Petőfi* oldalain, amely talán a legközelebb áll az Irving-féle történetváltozathoz. A könyv második, *A várpalotai titok* című fejezetében ismerkedünk meg bizonyos Bujdosóval, akinek kilétéről a környék lakói is csak legendákat tudnak.

> De a szőlősgazdákon kívül jártak a Loncsosba az asszonynépek is, akik közül egyik-másik tán többet tudott volna a Bujdosóról mondani, ha nem lett volna lakat a száján. Némelyik fiatal menyecske, aki közel merészkedett a Radics-présházhoz: szemtől-szembe látta a Bujdosót. Azt mondták: ijesztő külsejű, szörnyeteg nagy ember, aki dühös morgással kergeti meg azokat, akik tanyájához közel merészkednek. […] A német suszterné, aki veszprémi lány létére nem félt se a kísértettől, se a betyártól, alkonyattal is kiment borért a szőlőbe, ha az ura megszomjazott. De bezzeg megjárta egyszer. A Bujdosó a hídig kergette. Ott is azért maradt el, mert a régi fahíd úgy visszhangzott az asszonyka futamodó lépései alatt, mintha sokadmagával szaladna a menyecske.

A hosszabban idézett szakaszban számos olyan vonást vélhetünk felfedezni, amelyek az Irving-történetnek is alapjául szolgáló német mondakincsben nagy jelentőséggel bírnak. Jellegzetes módon kiforgatva a vad vadász Bujdosó néven, nem az erdőben, hanem a présházban tartózkodik. „Némelyik fiatal menyecske" többet is tud róla, olvassuk a sokatmondó utalást talán a német, az erdő sötétjébe tévedő, makkot szedegető nőre. Nem beszélve aztán arról, hogy ez az alak is csak a hídig, az átjáróig tudja kergetni az áldozatát. Ahol aztán, még mielőtt az olvasó megriadna, ismét érkezik Krúdy humora. Hiszen a menekülő menyecske alatt dübörgő híd által előhívott asszociáció mégiscsak egy jól megtermett, loholó asszony képét rajzolja meg. Ráadásul itt még egy kis felekezeti-politikai szurkálódásnak is betudható, hogy a veszprémi, kvázi bakonyi, feltehetően protestáns, tehát nem babonás lány nem fél sem a betyártól, de még a kísértetektől sem.

A Bujdosó alakjának megfestése után a fejezet folytatásban egy másik, szintén közismert hagyomány elemei is színpadra kerülnek. „Ezen az úton senki se szeretett járni esteli időben […], mert a hagyomány szerint ezen a lejtős úton gurult le valaha a kocsi a fejnélküli kocsissal, aki mindhazáig markában tartotta a gyeplőszárat." Selma Lagerlöf 1912-ben vetette papírra *A Halál kocsisá*nak történetét, amely bár csak 1921-ben[20] került magyar fordításra, egy szintén nagy hatású mondakör fontos, a korban igen népszerű lenyomata. Ráadásul, mindezek előtt, 1907-ben a történet bizonyos elemei már – a Krúdy számára fontos és ismerős – Ady Endrét is megihlették, aki *A Halál kis négyes fogatja* címmel írt róla novellát. Ehhez a kocsishoz hasonló rémtípus jelenik meg tehát Krúdynál, az *Ál-Petőfi* oldalain is: „amikor a lejtős utca felől megérkezett Radics úr. Az óra az éjfélt hosszasan kongatta […] Jött Radics úr a fejnélküli kocsis útján, csaknem maga is fej nélkül. A mellénye alatt vagy a hóna alatt vitte tán elnehezedett fejét? Ő maga nem tudta volna megmondani." Radics úr, aki ekkor a présházból ért vissza valószínűleg, a hóhérhoz hasonlóan, szintén bor hatása alatt

[20] Selma Lagerlöf, *A halál kocsisa*, ford. Antal Sándor és Bolgár Imre (Wien: Bécsi Magyar Kiadó, 1921).

állt, ezért lehetett nehéz a feje. A történet szempontjából mindennek nincs is jelentősége, pusztán az elbeszélői attitűdöt jelzi, amint a kísértet alakját ismét a bódulattal párhuzamban említi meg.

Krúdy rendkívül sajátos módon elegyíti a fej nélküli mondakörről megszerzett, több forrásra visszautaló tudásanyagot, amelyre ez a rövid szemelvény is jó példaként szolgálhat. Mielőtt azonban gondolatmenetemet lezárnám, egy újabb különlegességre is ki kell térnem.

Népi kísértetalakok

Az eddig leírtakat a főként a bevezetőben ismertetett nyugati példákkal párhuzamban fogalmaztam meg, ám léteznek más forrásaink is, melyek szintén fontosak lehetnek a fejetlen figura minél alaposabb megismeréséhez. Persze ezek a történetek kultúrterületről kultúrterületre, mesélőről mesélőre szállva formálódnak, sokszor odáig, hogy a kialakult hálózatrendszerből már ki sem lehet hámozni, honnan indult el az eredeti gondolat. A továbbiakban röviden megidézek egy novellát, hogy a kutatással megkezdett út mellékágait jelezzem alakjai felemlegetésével, elemzésével. A fejetlen lovas alakja egy érzékletes példa kívánt lenni arra, milyen rendkívül összetett hálózat részeként érdemes elképzelni Krúdy kísértettörténeteinek szereplőit, hogy azok megjelenése a kortárs divatok, hatások és szerkesztői, olvasói elvárások mellett milyen bonyolult hagyományrendszereknek felelnek meg. Tapasztalataim azonban azt mutatják, hogy számos olyan motívum, figura szerepel a Krúdy-művekben, amelyet kezdő lépésként érdemes lehet a néprajz eredményeit felhasználva olvasni. Véleményem azonban az, hogy hasonlóan az eddigiekhez, ezeket nem elegendő automatikusan podolini, felvidéki élményekként kezelnünk, és a jellegzetes, korai magánműveltség, szocializáció körébe utalnunk, hiszen olyan motívumokról van szó, melyek a korszak többféle kultúrrétegében is megtalálhatók, sőt, azok között cirkulálnak, közvetítenek. Mindezekért pedig egyediségükön túl, elsősorban összetettségükben, komplex jelentésükkel tarthatnak igényt az olvasó figyelmére.

Utoljára tehát a *Pénzverők*[21] című 1909-as szöveget említem, amely szintén a fejetlen kísértet alakjával játszik el, ám annak egy jellegzetesen közép-európai változatával. A novellában egy ál-fejetlen lovag kísértet, egy hamispénz verő zarándok és egy Johanna nevű nő a főszereplő. Ők egy elhagyott klastromban hamis pénz előállításán dolgoznak, a munka zavartalansága érdekében pedig rémalaknak öltözve járják az épület környékét. Egészen addig minden rendben is van, míg a vidéken meg nem jelenik az igazi kísértetlovag.

> – Ugyan, szentatyám – szólalt meg a fejetlen lovag, és hangja remegett –, attól félek, hogy most az egyszer igazi kísértettel akadtunk össze.

A konfliktus ezenfelül azzal erősödik, hogy az igazi kísértet magával viszi Johannát, így aztán a többiek kénytelenek a nyomába szegődni.

[21] Krúdy Gyula, „Pénzverők", in *Az álombeli lovag*, 55–58.

> A hold csak pillanatokra bukkant ki a magasban, mintha szilaj paripák száguldnának egy halott emberrel az éjszakában. A lovag elöl ballagott, és szokás szerint jobbjában vitte a világító csontkoponyát. – Dobd el azt a szamárságot – dörmögött rá a zarándok. – Inkább a keresztet vedd a kezedbe.

A történetben végül a dráma elmarad, meglelik az eltűnt asszonyt:

> – Élek – felelte a fehér asszony kedvetlen hangon –, de miattatok akár magával is hurcolhatott volna a kísértet. Olyanformán mondta ezt, mint aki egy kicsit sajnálta is, hogy nem hurcolta el a kísértet."

Látható, hogy a történetben a konvencionális elemek ezúttal kifejezetten humoros köntösbe bújtatva kerülnek elő, ráadásul a nőrablással az elhagyhatatlan szerelmi szál is megjelenik. A történet fő érdekessége, hogy az ábrázolt események helyszínéül szolgáló vörös barátok temploma egy egész mondai univerzumot nyit meg az olvasó előtt. A vörös barátok történetéről Edelényi Adél néprajzkutató munkája révén tudhatunk meg többet, aki egy sokorópátkai mondából kiindulva ad magyarázatot a Krúdy-műben is felsejlő titokról. Sokorópátkán él egy monda, amelyet szinte minden helybeli ismer. A hagyomány szerint a Harangozó-hegyen állt hajdan a vörös barátok kolostora. Az elmondások alapján az egyházi személyek nem voltak éppen szent életűek, sőt rabló lovagoknak tűnnek fel a történetekben, akik asszonyokat, lányokat hurcoltak el, áldozataikat megkínozták, és időnként meg is ölték. Edelényi azonban rámutat: „a vörös barát kifejezést régen a templomos lovagrend tagjaira használták, de a források szerint a Harangozó-hegyen nem ők, hanem a pálosok alapítottak kolostort valamikor a 15–16. század fordulóján". Ekkor azonban a templomos rend hivatalosan már nem létezett. Mégis, a sokorói történet elemei nagyon hasonlítanak a templomosokról Európa több mint ötszáz, a Kárpát-medence mintegy háromszázötven településén hallható, fennmaradt elbeszélésekre.

Utószó

„[A] kései órában hazafelé bandukoló középkori polgár csöppet sem csodálkozott azon, ha útjában megholt királlyal vagy fejetlen baráttal találkozott. Hová lettek a középkor megszámlálhatatlan kísértetei?"[22] – szól ki Krúdy elbeszélője *A Hartwig* című kísértetnovella oldalairól. A költői kérdésre én úgy kérdezek vissza: honnan kerültek azok egyáltalán oda? Honnan lépett be az irodalomba a fejetlen lovag, a fejetlen barát, a fejetlen bölény vagy az állkapocs nélküli ló? A *Néprajzi Lexikon* szerint ezek a figurák Magyarország legnépszerűbb fej nélküli alakjai, és ez egyre inkább megerősíti azt a véleményem, miszerint a Krúdy-értésnek igen termékeny elméleti bázist nyújthat egy kellően széles látókörű néprajzi szempontú vizsgálat, mely átlát Podolin hegyein, a Felvidéken, a nyíri pusztán, de az országhatárokon is. N'est-ce pas?

[22] Krúdy Gyula, „A Hartwig", in *Az álombeli lovag*, 182–185.

ABSTRACT

Ghosts of Krúdy
Krúdy and the headless horseman

Considering the spiritist fashion of the era we can assume that Krúdy's undead, easily resurrecting heroes, who cannot make peace with the grave were revitalized by some mystical experience. However, the ghosts of Krúdy are often read as the expression of a dreamy narrative attitude looking faraway into the past, as they are in the text as the representation of a reminiscing, dreamlike tone. Creating an atmosphere is not the sole function of his invocation of spirits; the sovereign world urrounded by mysticism gives them their own asks.

Krúdy's works sought this invisible reality in the most various religious phenomena and behavioural formsas well as in the area of mysticism. Although this device played a major role in his works only in the second half of the 1900s, it had been a characteristic of his texts before the turn of the century. This can be testified by his ghost-series published in Pesti Hírlap [News of Pest] between All Hallows' Day and Christmas of 1898, in which irrational shiver, fantasy, fabulosity and folkloristic motives were brought into play, at the same time they helped set the tone of the author's similar works afterwards.

Mizsur Dániel

Anekdotizmus és modernség Krúdy Gyula prózájában*

Ha a hazai modernség, többek között *A Hét,* de kiváltképp a *Nyugat* szerzőinek prózapoétikai elvárásain és önszemléletén keresztül tekintünk anekdota/anekdotikus beszédmód és modern próza viszonyára, ha nem is kizáró ellentéttel, de többnyire éles szembenállással találkozunk. Kevés kivétellel, de az irodalomtudomány, valamint a közgondolkodás sokáig kitartott az ekkor kialakult beállítódás mellett, így az anekdota ellen számos oldalról felhozott vádpontszerű érvek jól ismerhetők.

Ady filozófia és világnézet nélküli műfajként tekint az anekdotára, melynek nincsen nézőpontja, filozófiája, se világnézete, miközben az életmorzsákat, mely kizárólagos tárgya, lekerekített egészként ábrázolja. A nép-nemzeti iskola szintén anekdotaellenes volt; vádpontjai közt felmerül, miszerint az anekdota lélekrajza felületes, szerkezete fegyelmezetlen.[1] Péterfy Jenő az adomaszerű ötlet megvalósítása, az analitikus-lélektani motivációk hiánya miatt bírálta az anekdotikus hagyományt, mely értékelés hűen tükrözi nemcsak a kor elvárásait, hanem poétikai újításainak eredményeit is, amelynek fényében az anekdota zárt, korszerűtlen és narratív-poétikai innovációra képtelen műfajként tételeződik, élesen szemben állva ezáltal a modernség alapeszményeivel.

A leértékelő érvek sora tovább bővíthető az irodalomtudomány vonatkozó pontjaival: Dobos István az „univerzális konszenzus beszédmódja"-ként írja le az anekdotát az anekdotikus novellahagyományt áttekintő munkájában.[2] Az anekdota továbbá kedélyesen fraternizáló modorával, familiáris közvetlenségével, szegényes jellemalkotásával, az anekdotikus magra felépített és poénba futtatott elbeszéléseivel korántsem képes összetett narratív és esztétikai struktúrák kifejezésére. „[A] minden ellentmondást elfedő, illetve feloldó derű és megbékélő kiábrándultság"[3] világnézeténél fogva nem lehet forrása a megújulásnak. Szellemi horizontja szűk, a poentírozott végkifejlet pedig inkább zárt, tovább nem gondolható formává teszi – Gintli Tibor szavaival: „nincsenek kérdései, csak előre kész, lapos válaszai."[4] Az anekdota továbbá „nem ösztönzi a még ismeretlen tapasztalatok párbeszéd-jellegű elsajátítására a befogadót,

* A tanulmány bővített, kiegészített változata: Mizsur Dániel, „Anekdotizmus és modernség Krúdy Gyula *Jellegzetes úriember a keresztanyám falujából* című elbeszélésében", *Irodalomismeret*, 2. sz. (2021): 72–82.

[1] Bodnár György, „A »mese«, a novellaciklus és a Szindbád", *Hungarológiai Közlemények* 4 (1986): 295–301, 296.

[2] Dobos István, *Alaktan és értelmezéstörténet: Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*, Csokonai Könyvtár 4 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 48.

[3] Dobos, *Alaktan és értelmezéstörténet*, 48.

[4] Gintli Tibor, „*A Harmonia caelestis* az anekdotikus elbeszélői hagyomány kontextusában", *Irodalomtörténet* 99 (2018): 57–67, 57–58.

sőt éppen ellenkezőleg, az olvasó kényelmes öntudatát erősíti",[5] miközben a történet elmondója és befogadója között folyamatosan fenntartott bensőséges kapcsolat létesül. Jelentése példázatjellegű és sematikus, így „narratív szerkezete sem teszi lehetővé, hogy egymást kiegészítő, párbeszédet folytató tudatok tükrében értelmezze a világot, egyébként is személyiségek és jellemek helyett az anekdotában leginkább csökkentett hatáskörű, egyetlen gesztussal megkülönböztetett »cselekvő alanyok« szerepelnek."[6] Ezek az alanyok többnyire egyszerű zsánerfigurák, melyek problémátlanul illeszkednek környezetükbe. Az anekdota történelemszemléletéről való gondolkodás egyik irányát jól példázza a Dobos István által is idézett Balassa Péter, aki úgy véli, a magyar anekdotizmusban amnéziás történelemszemléletünk és „mégis-kurucos", önfelmentő stratégiájú mentalitásunk ölt formát.

> A kölcsönös hazugságok áthatolhatatlan rendszerének egyezményes köznyelvét jelenti ebben a felfogásban az anekdota, amely a „hétköznapi ravaszság álomszerű győzelméről beszél folyvást".[7]

Úgy tűnik tehát, az anekdota a modernséggel összeegyeztethetetlen műfaj, épp ezért olyan zárt hagyományként tételeződik, amely eszközeivel, történelem- és világszemléletében, narratív-esztétikai struktúráival nem hordozza magában az innováció lehetőségét – végletesen a múlthoz tartozik, elavult és korszerűtlen.

A vonatkozó szakirodalom azonban a műfaj és a hozzá köthető beszédmód élő poétikai lehetőségeiről ad számot – elég csak Gintli Tibor többek között Móricz Zsigmond, Cholnoky László, Márai Sándor vagy Esterházy Péter az anekdotát, az anekdotikus beszédmódot modernizáló műveinek elemző tanulmányaira gondolni.[8] Bodnár György másrészt éppen az anekdotában látja a modernség prózapoétikai fejleményeinek előzményét, már ami a szkepszisen alapuló elbeszélői illetékesség korlátozását illeti. Kettős fényben láttatja az anekdotát:

> A modern magyar próza eredettörténetében az anekdota szerepe legalábbis kétértelmű; a történelmi mellébeszélést éppúgy kifejezhette, mint a kételyt az eszményi teljesség iránt, ami mögött viszont már a korérzés két meghatározó motívuma munkált: a filozófiai szkepszis és a szubjektivizmus.[9]

Ismertek továbbá a szakirodalom azon irányai és megállapításai, melyek Mikszáth prózapoétikáját szintén az anekdotikus beszédmód megújulásának és megújításának jegyében vizsgálták. A korabeli kritikákban megjelenő genealógia, amely Krúdyt

[5] Dobos, *Alaktan és értelmezéstörténet*, 45.
[6] Dobos, *Alaktan és értelmezéstörténet*, 48.
[7] Dobos, *Alaktan és értelmezéstörténet*, 54.
[8] Gintli Tibor, „Az anekdota újraértelmezése Móricz *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című kisregényében", in *„Visszhangot ver az időben": Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, szerk. Bengi László, Hoványi Márton, Józan Ildikó, 249-255 (Pozsony: Kalligram, 2013); Gintli Tibor, „Lélektaniság és anekdotikus beszédmód Cholnoky László két kisregényében", in *Irodalmi kalandtúra: Válogatott tanulmányok*, szerk. Gintli Tibor, 237-248 (Budapest: MIT, 2013); Gintli Tibor, „Krúdy-párhuzamok Márai narrációs technikájában: Anekdotikusság és kalandszerűség *A Garrenek* műve ciklusban", in Gintli, *Irodalmi kalandtúra…*, 264-280.
[9] Bodnár György, „A „mese", a novellaciklus és a Szindbád", 296.

Mikszáth és Jókai örököseként kezeli, éppen az anekdotizmus kapcsán, és amely hagyományt a hazai modernség elutasította, hiszen a modernt éppen ezen hagyomány megszakításaként, sőt a tegnap konzervatív irodalmával való szembefordulásként határozták meg, nagyban befolyásolta Krúdy kanonikus helyzetét is. Elég csak áttekinteni a Nyugatban megjelent Krúdy-kritikákat, és kirajzolódni látszik ez a kánonhelyzet.

Schöpflin Aladár és Zilahy Lajos írása jól illusztrálja azt a bizonytalanságot, mely talán mindmáig körüllengi Krúdy kanonikus helyzetének meghatározását. „Soha semmihez nem tartozott, irodalmi irányhoz vagy iskolához, párthoz, társasághoz – még az emberek társaságához sem." – írja Schöpflin 1933-ban, amikor kellő rálátással bírhatott már Krúdy korabeli kritikai recepciójára. „A kritika mindig bajban volt vele." – folytatja Schöpflin. „Nem illettek rá a megszokott kritikai kategóriák, nem lehetett rá a szokott mértékkel alkalmazni. Nem is írtak róla mást, mint föltétlen magasztalást vagy föltétlen elutasítást."[10] Zilahy Lajos szintén a megítéltetés kettősségéről ír Krúdy *N. N.* című regénye kapcsán: „Krúdy nem naturalista, Krúdy nem is romantikus. Ő – túl a romantikán – a prózában élő líra, mindenütt lírikusabb, mint Jacobsen, őnála a líra nem eszköz, ő maga: a líra. És Krúdy Gyula: Krúdy."[11]

Zilahy írása már felvillantja azt a – Krúdy-próza sokszor és sokak által tárgyalt lírai természetéből – fakadó értékelési módozatát, mely a *stílus*, az *egyéni hang*, valamint *az írói–irodalmi névadás* eseteivel összekapcsolódva a későbbi szakirodalom szintén sokat tárgyalt eleme. J. Soltész Katalin névadási szokásaiban Krúdy „stílusának egyfajta keresztmetszeté"-t látja,[12] Kovalovszky Miklós a név fetisizálódásáról értekezik: „Ebből a név-fetisizmusból, a fantasztikumhoz való vonzódásból és a finom hangulati árnyalatok iránti érzékenységből táplálkozik Krúdynak bizarr nyelvi fantáziája. Igen érdekesen nyilvánul meg ez a képzelőerő Krúdy névadási módszereiben is, amely stílusának egyik legegyénibb jellegzetessége, és művei sajátosan irreális légkörének jelentős tényezője."[13] A többek által is idézett, eredetileg Perkátai Lászlótól származó kijelentés, miszerint Krúdy legnagyobb írói teljesítménye nem más, mint stílusa, jól exponálja a Krúdyról való gondolkodás egyik meghatározó (és tartós) irányát, melynek alapjait a Zilahy írásához hasonló korabeli kritikák nagyban meghatározták.

Másrészt Krúdy epikáját – nem elválaszthatatlanul prózanyelvének lírai, asszociatív természetétől – a lineáris cselekmény hiánya felől értékelték, ezáltal szintén köztes pozícióba helyezve a Krúdy-prózát. Jól ismertek az ez irányú megállapítások: egyrészt „a mesemondó Krúdynak – nincs meséje",[14] másrészt ideidézhető akár Ady *A vörös postakocsi*ról írt kritikája, miszerint „[i]tt hát megint egy pompás kihágás történt a műfaj-szabályok ellen, íródott egy regény, mely sehogysem regény."[15] Hasonló szempont

[10] Schöpflin Aladár, „Krúdy Gyula", *Nyugat* 26, 10–11. sz. (1933): 629–631; a Nyugat-hivatkozások elektronikus visszakereshetősége: https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm (hozzáférés: 2022. 02. 04).
[11] Zilahy Lajos, „Krúdy Gyula: N. N.", *Nyugat* 15, 5. sz. (1922): 363–364.
[12] J. Soltész Katalin, „Krúdy Gyula névadása", *Magyar Nyelvőr* 4 (1989): 452–465, 462.
[13] Kovalovszky Miklós, „Krúdy és a nevek", in *Pais-emlékkönyv*, szerk. Bárczi Géza és Benkő Loránd, 512-536 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 533.
[14] Bővebben: „És valóban: a mesemondó Krúdynak – nincs meséje. Nincs meséje abban az értelemben, amelyben a mese történésének ág-bogait, események lombozatát, meglepetések hidegrázását, emberi sorsok egymásba fúródását jelenti, mint mikor két parasztszekér rúdja egymásba szalad éjszaka az országúton. Őneki nincs meséje, nem törnek össze recsegve a sors szekerének rúdjai, nála az öngyilkos is úgy válik meg az élettől, hogy - nem halljuk a pisztolylövést." (Zilahy Lajos, „Krúdy Gyula: N. N.")
[15] Ady Endre, „Krúdy Gyula könyve: *A vörös postakocsi*", *Nyugat* 6, 17. sz. (1913): 393.

értelmében írja Cholnoky Viktor az *Asszonyságok díjá*ról, hogy „regénynek gyenge, de írásműnek majdnem tökéletes."[16] A hazai modernség történetelvű befogadói és elvárási horizontja felől ezek az értékítéletek – habár egytől-egyig felmutatják a méltatás módozatait – mégis inkább a hiányérzetről tesznek tanúságot. Szerb Antal az elsők között méltatta viszont a Krúdy-regények úgynevezett szálelvesztési technikáját, valamint az időrend felbontását (a kettő persze korántsem ennyire szétválasztható Krúdynál).

E két poétikai invenciónál fogva Szerb Antal nemcsak hogy a hazai modernségbe igenis beletartozó szerzőként szól Krúdyról, hanem olyan prózapoétikai invenciók megvalósítójaként, aki nemcsak a hazai, de a nyugati modernség, a nyugati regényirodalom tekintetében is előfutárnak számít. Igaz, mindezek miatt mondja azt is, Krúdy írói alkatához leginkább a novella, és nem a (nagy)regény illik. Méltatásába – hasonlóképpen az említett nyugatos szerzők kritikáihoz – belevegyül az elavultság és a korszerűtlenség prognózisa, „holott olyasmit valósított meg, ami iránt a nyugati nemzetek is csak legújabban kezdenek fogékonyak lenni, és ami mihozzánk még el sem érkezett."[17] Nem kevésbé fontos idevágó kiegészítésként megjegyezhető a Szerb Antal által kiemelt két poétikai invenció mellett, a személyiség elbeszélésmódjának új- és korszerűsége. A Krúdy-kutatás Krúdy regénypoétikájának egyik újszerűségét a személyiség elbeszélésmódjában látja, ebben az esetben azonban olyan innovációról van szó,[18] amely eszközeiben nem feltétlenül rokonítható az európai vagy akár a hazai modernség regényirodalmának hasonló irányú törekvéseivel, hiszen a szubjektum önazonosságának megkérdőjelezését nem a lelki folyamatok ábrázolásával éri el.[19] Elég csak a *Napraforgó*, *Az útitárs* vagy a már címében is név- és identitásproblémát jelző *N. N.* (*nomes nescio*: a név ismeretlen) című regényre gondolnunk. Többek között a névhasználatban megfigyelhető zavarkeltő eljárások, amelyek a szereplői szubjektum identitását, egységét (annak kikezdését, felbomlását) érintik, szintén olyan innovációja a Krúdy-prózának, amely eredményeit tekintve azonban mégis az európai modernséggel rokonítja.

A hazai, 19. és 20. századi anekdotikus hagyomány megítélései döntő részben tehát korántsem az újszerűségről és a modern poétikai innovációk lehetőségeiről adtak számot: „A hazai műfajtörténetben – a 20. század időszakában is – észrevehető, hogy az anekdotikusság megannyiszor késleltető és megkötő erőként hatott, nehezítve a modernség útjainak keresését."[20] Az irodalomelmélet csak később jegyzi, hogy az anekdotaforma, az anekdotikus beszédmód változó megújulásra képes – Fülöp László a *Boldogult úrfikorom*ban kapcsán például „modernizált anekdotizmus"-ról értekezik,[21] Alexa Károly anekdotás modernségről. Annyi bizonyos, a műfaj, valamint a beszédmód poétikai potenciáljai korántsem merülnek ki annyiban, ahogyan az ellene érvelők gondolták.

A „modernizált anekdotizmus" vagy az „anekdotás modernség" az anekdotát, anekdotikus beszédmódot a modernség poétikai vívmányaival, elvárásaival, eredményeivel összeegyeztethető formaként értelmezi – a korabeli kritikák többsége azonban nagyobb figyelmet szentelt a hagyományos alkotóelemekre, mintsem más, vagy

[16] Cholnoky László, „Krúdy Gyula: Asszonyságok díja", *Nyugat* 13, 1–2. sz. (1920): 97–99.
[17] Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet* (Budapest: Magvető, 1982), 480.
[18] Gintli Tibor és Schein Gábor, szerk., *Magyar irodalom* (Budapest: Akadémiai, 2010), 11.
[19] Uo., 647.
[20] Fülöp László, *Realizmus és korszerűség: 20. századi magyar regényírók*, Műelemzések kiskönyvtára (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1987), 181–182.
[21] Uo., 181.

esetleg éppen ezekből az elavultnak ítélt alkotóelemekből származó poétikai újrarendezés és újítás lehetőségeire. Ez voltaképpen teljesen érthető a nyugatos modernségelképzelés felől, mely legfőképp a hazai prózahagyomány megszakítását és az európai irodalomhoz való fordulást jelentette.

Krúdy modernizált anekdotizmusa kapcsán a szakirodalom leginkább a *Boldogult úrfikoromban* című regényt említi (mint az anekdotikus narráció összetett létszemlélet kidolgozására való képességét), előadásomban azonban egy 1926-os Krúdy-novellát választottam a poétikai lehetőségek és eredmények illusztrálására. Kérdés az, miért köthető a választott novella az anekdotikus hagyományhoz, egyúttal melyek azok a poétikai ismertetőjegyek, amelyek egyrészt a modernség eredményeivel állíthatók párhuzamba, másrészt a forma és a beszédmód „megszüntetve megőrző"[22] átformálásáról adhatnak számot.

A *Jellegzetes úriember a keresztanyám falujából* című novella címében ígéri a falusi zsánerfigura alakját, felütése pedig az elbeszélő kedélyes mesélő kedvéről ad számot – Löki (a címben jelzett „jellegzetes úriember") alakja szolgáltatja az anekdotikus magot, az elbeszélés okát, hiszen arról nevezetes, hogy nem hagyta el házát húsz esztendeje. A novella szerkezetét a közbeékelt elbeszélés alakítja, hiszen a Lökiről szóló információk forrása az elbeszélő keresztanyja, aki valamilyen oknál fogva bővebb információk birtokosa, mint a mikroközösség bármely más tagja. Tudja például, mivel tölti idejét Löki otthon – erről meglepő részletességgel számol be, máshol mindentudóként nevezi meg az elbeszélő.

Az anekdota erősen kötődik az oralitáshoz – az elbeszélő információinak forrása a szóbeszéd: a keresztanya, a falusi emberek, az öregek (tipikus hivatkozás: „Az öregek azt mondták, hogy…"). Löki csak a „likvidáló közbirtokosság" tagjaként, vagy épp „remeteként" jellegzetes, de az anekdotikus novella alakteremtésében csak erős háttérül szolgál társadalmi-vagyoni helyzete – húsz évig tartó önkéntes bezárkózásánál fogva korántsem tipikus, hiszen a húszéves rabság oka talány: az elbeszélő előtt is. Az elmondások voltaképp szólamokká alakulva az anekdota az anekdotában szerkezetét hozzák létre, melyek valamelyest közelítve sejtetik a poentírozott végtől hagyományosan elvárható megoldást, de kielégítő magyarázattal nem szolgálnak arra nézvést, miért zárkózik be egy ember húsz évre saját otthonába. Az előadásmód az apró részletek túlzó részletező ismertetésével (például a bajusz- vagy a fatípusok a novella szövegegészének arányában túlzó ismertetése), a gyakori lírai hangütéssel egyéníti az elbeszélői szólamot, mely – ahogy jeleztem – ráadásul nem hordozója valamilyen mindentudó pozíciónál fogva a novellatalány megoldásának: az információk – mivel szóbeszéden alapulnak – hitelessége erősen megkérdőjelezhető. Nemcsak az elbeszélői tudás és illetékesség korlátozott, hanem a szereplői elbeszélések hitelessége is. Eszünkbe juthat az az eredettörténet, mely az elbeszélői illetékesség korlátozottságát, a szubjektivizmust, valamint a viszonylagosságot – miket a modern prózapoétika vívmányai között tartunk számon – az anekdotikus hagyományhoz köti.

Körvonalazódni látszik az elbeszélésekből az, hogy Löki szerelmi csalódás miatt vonult remeteségbe, hiszen az anekdota szerint egy nap egy bűvész megszöktette szerelmét, valamint: „Az öregek azt mondták, hogy Löki egyszer olyasmit látott a falusi utcán, amitől örök időre elment a kedve attól, hogy valaha is átlépje szobája küszö-

[22] Uo., 183.

bét...”[23] Az sem derül ki később, mit láthatott Löki. A szerelmi csalódás mint a remeteség kizárólagosnak elfogadható okát árnyalja, mi több, új kontextusba helyezi a novellavéghez közeli szövegrész, amely Löki bűntudatát hivatott érzékeltetni:

> Csak olyankor maradt az ágyban október 21-én, amikor véletlenül csendőrjárőr ment el a ház előtt, az országúton. A kakastollasok láttára az volt a meggyőződése, hogy őt keresik valamely okból, ugyanezért fogvacogva feküdt ócska párnák és takarók között, amelyek valószínűleg ismerték már minden gondolatát.[24]

Ha komolyabb figyelmet fordítunk erre a szövegrészletre, a szerelmi csalódás miatt vállalt remeteség, az életben való csalódás (mely okot szintén felvillantja a novella) narratívája megbomlani látszik, hiszen Löki bűnrészességét sugalmazza. Az elbeszélő szkeptikus a tekintetben, hogy információforrásai (a falusi öregek, kiváltképp pedig keresztanyja) elégséges magyarázattal szolgálhatnak számára a talány feloldására. Látható: ha nem is széttartóak a magyarázatok, de ok-okozati, az olvasó megnyugvását szolgáló narratívát nem képesek létesíteni. Úgy tűnik, a falusi mikroközösség tagjai, főként a keresztanya problémamentesnek, természetesként kezeli Löki remeteségét, hiszen a dzsentri-világ tagjaként világból való kivonulása számukra talán érthető és természetes – az elbeszélő az, aki kívül van ezen a homogénnek nevezhető világon, és a kielégítő magyarázat ok-okozatiságát kívánja felfejteni.

Az anekdota poénra kifutó végkifejlete azonban megoldani látszik a talányt – Löki elhagyja a falut, önkéntes remeteségét húsz év után, melyről egy levélben számol be. A levelet „valamely okból” a keresztanyához intézte. A levélből megtudjuk, hogy Löki meggyilkolta a bűvészt, holttestét kertjében temette el egy öreg fűzfa tövében. Löki húszéves rabsága önként, önmagára kirótt, emberölésért járó büntetés tehát: „A gyilkosságért leültem a magam húszesztendős börtönét, mert tudtommal körülbelül húsz évet szoktak ülni a magamfajta emberölők.”[25] A házhoz kivonuló csendőrök felássák a megadott helyet, azonban csontoknak nyomát se találják – az előzőleg megoldottnak tűnő talány továbbra is rejtély marad. Így az a narratíva, melyet véglegesként erősített meg Löki vallomása, a szerelmi csalódás indította emberölés, és az azért vállalt büntetés narratívája előbb rendeződni látszik, majd a narratíva hitelesítéseként szolgáló kulcs, az emberölés tényleges bizonyítékának hiánya a narratívaképzés lehetőségét ássa alá: a csattanónak szánt poén nem poén, sem megoldás. Krúdy anekdotikus novellája nem jut nyugvópontra, Löki alakját a megoldás hiányában még erőteljesebb lélektani bizonytalanság járja körül: a kettős poén a bűntudat és a bűntett elkövetését hitelesítő bizonyítékok hiánya Löki alakjának lelki mozgatórugóira tereli vissza a figyelmet, hiszen próbáljuk megérteni a látszólag bűntudatban töltött önkéntes remeteség okait – és ebben a kettős poén koránt sincs segítségünkre. Löki alakja ezért nem azonosítható az anekdotikus hagyomány statikus, szűk cselekvéslehetőségekkel rendelkező sematikus alakjaként, hiszen talányos személyisége, cselekvéssorai éppen a történet megnyugtató végkifejletre jutó megoldását lehetetlenítik el. A novella kettős, megoldást nem hozó poénja

[23] Krúdy Gyula, „Jellegzetes úriember a keresztanyám falujából”, in Krúdy Gyula: *Delikátesz: Válogatott elbeszélések*, 1926–1930, szerk. Barta András, 417–422 (Budapest: Szépirodalmi, 1982), 418.
[24] Uo., 420.
[25] Krúdy Gyula, *Jellegzetes*…, 421.

talán legnyilvánvalóbb tényezője az anekdotikus hagyomány újraformálásának, hiszen végeredményében éppen az anekdotához hagyományosan társított zártság ellen dolgozik. Viszont azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az anekdotikus novella szórakoztatást célzó könnyed, szinte élőbeszédszerűséget mímelő előadásmódja, szereplőinek és helyszíneinek viszonylagos tipikussága, a késleltetésre alapuló szerkesztésmód, valamint a fokozatosan adagolt információk megidézik többek között a mikszáthi anekdotikus hagyományt. Krúdy azonban az anekdota, az anekdotikus beszédmód egyes funkcióit átformálva, új kontextusba helyezve tart megújító, de folytonos rokonságot az anekdotikus hagyománnyal. Érdekes módon éppen emiatt a folytonosságot képviselő poétikája miatt sem kerülhetett sem korának, sem a későbbi irodalomtörténetírás kánonjának centrumába, miközben – ahogy azt már említettem – sok esetben nemcsak a hazai, de az európai modernség eredményei előfutárának számított.

ABSTRACT

Anecdotism and modernity in Gyula Krúdy's prose

Anecdotes and modernism, anecdotal narratives and the poetics of modern prose are present in the history of Hungarian prose mostly like a contrast where the two sides can hardly be reconciled. The origins of this contrast go back to the main objectives of the novelist generation of *Nyugat* (the most outstanding periodical of Hungarian literary modernism). The aim was to break with the tradition of the nineteenth century's prose by including anecdotal forms which were considered to be anachronistic at the time of modernism.

It is not evident that considering their ways of creating figures, characters, world views and narrative methods modern and anecdotal poetics of prose cannot be reconciled at all. From this aspect anecdotal tradition of prose can be reconsidered from the perspective of modernism; on the other hand, the source of the poetics of modern prose was often just anecdotal forms and narratives. Continuity and reinterpretation are features of the history of modern prose in the same way as discontinuity and breaking with tradition. This paper revises the uses and reception of anecdotal tradition in the 20th century by paying particular attention to the works of István Dobos, László Fülöp and Tibor Gintli whose studies examine Zsigmond Móricz, László Cholnoky, Sándor Márai or Péter Esterházy's literary works specifically from the aspect of renewing and rearranging anecdotal tradition.

Krúdy Gyula's narrative art clearly represents the dual nature of this relationship with tradition. The contemporary reception of Krúdy's prose is wide ranging, but in general it can be stated that the kind of narrative that is based on evocation and productive reinterpretation of anecdotal forms caused confusion in contemporary reception. This way of evaulating Krúdy's prose significantly effected Krúdy's position in the Hungarian canon of novels.

This paper examines one of Krúdy's short stories, *A pecualiar gentleman from my godmather's village* (*Jellegzetes úriember a keresztanyám falujából*) to show how Krúdy renewed anecdotal form and narration by rearraging its structures and typical ending.

Hegedűs Máté

Az irodalom útja a moziba

Egy Gárdonyi-novella mozgóképen

Tanulmányomban a 19. és 20. század fordulójának mediális tapasztalatait és technikáit vizsgálom, különös hangsúlyt fektetve a mozgókép mint újonnan megjelenő és elterjedő médium és az irodalom, főleg a novellisztika kapcsolatára. Meglátásom szerint a technikai médiumok közül az irodalomra a mozgóképes technika hatott ez idő tájt a legerőteljesebben. A mozi a korábbiaktól eltérő és újfajta befogadói látásmódot igényelt az olvasótól és a nézőtől, később pedig megkövetelte az új eljárásokat az irodalmi szövegek alkotóitól.

Úgy tűnik, hogy az irodalom erre a kihívásra különbözőképpen reagált. Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy felvázoljam a korai filmezés magyarországi történetét a kezdetektől az első magyar filmekig, majd pedig fókuszálva, egy magyar irodalmi életből vett példával szemléltessem azt, hogy e válaszúthoz érve miképpen mutatkozott meg az a viszony, amely az irodalmat a saját szöveges hagyományához fűzte. Kitérek arra is, hogy a filmszalag generálta elvárásoknak miért éppen a novella műfaja (mely temporalitásában is hasonlatos a korai rövidfilmekhez) tudott leginkább megfelelni.

Tanulmányomban egy filmes adaptációt mutatok be, mely az elsők között vett alapul magyar novellát. Gárdonyi Géza *Ali rózsáskertje* (akárcsak a most nem tárgyalandó, Garvay Andor *Nővérek* című műve) 1913-ban vált a mozirajongók számára megtekinthetővé. Ezek az adaptációk ugyanakkor nem minden előzmény nélküli jelenségek.

Ahogyan arra Kőháti Zsolt nagyhatású könyvében, a *Tovamozduló ember a tovamozduló világban* című munkájában felhívja a figyelmet: a film elterjedése és népszerűsége nem fogható fel robbanásszerű események sorozataként, sokkal inkább lassú, de látványos folyamatként. Babits Mihály lírájára gyakorolt hatása ismert, Kosztolányi Dezsőt és Karinthy Frigyest is foglalkoztatta, írásaikban gyakran értekeztek a moziról mint jelenségről, és mint a mindennapok formálójáról. A legtöbben ugyanakkor vagy nem figyeltek fel a film jelentőségére, vagy tudatosan tartottak távolságot a filmtől, hiszen a korai mozi a maga körülményei és a közönsége alapján még inkább kötődött a vásári mutatványokhoz, semmint a színházhoz.[1] Az első magyarországi vetítésen 1896 májusában, a milleniumi kiállítás részeként vehetett részt a pesti közönség: Zitkovszky Béla, a program gondozója az alábbi filmműsort szolgáltatta: *A fogorvosnál – Amerikai gígerlik – Pont Neuf Parisban – Szerpentin-táncz – Tűzoltó zenekar – Práterjelenet*. A Lumiere testvérek először ennek, a millenniumi kiállításnak apropóján rögzítettek mozgó képeket Magyarországon. Később a siker hatására számos helyen vetítettek úgynevezett „élő képeket". Ezeknek a vetítéseknek a lényege nem abban állt, hogy éppen mit is mutattak, hanem abban, hogy azok a képek, melyeket levetítettek, megmozdulnak, s ezáltal „életre kelnek". Zielinskivel szólva „[a] moziélmény szempontjá-

[1] Kőháti Zsolt, *Tovamozduló ember a tovamozduló világban* (Budapest: Magyar Filmintézet, 1996), 16.

ból elsődlegesen nem az akkoriban még megtapasztalható filmen kívüli tény számított, hogy például a Lumière fivéreknél valóban munkásnők távoztak a gyárból, hanem az a mediális tény, hogy ezt a történést a néző számára képpé alakították".[2]

A vetítések ugyanakkor a kávéházakban, vagy éppen a színházi műsorba ékelve maradtak a köztudat részei. 1901-re Pekár Gyula a tánc világtörténetéről szóló előadásának illusztrációjaként és Zitkovszky Béla közreműködésével megszületett az első magyar mozgókép, *A táncz,* melyben a korszak ismert és népszerű színészei vettek részt. A film 24 táncot bemutató rövid részletből, ún. „kinematogramm"-ból állt. A mozgókép népszerűségéről tanúskodik, hogy ezt a vetítést később több mint száz alkalommal megismételték. Az Urániában tovább folytatódott az alkalmi filmkészítő tevékenység, Zitkovszky *A táncz* sikerén felbuzdulva, más előadások szemléltetésére is forgatott filmeket. Egyre különbözőbb témák kerültek feldolgozásra, új műfajok jöttek létre: kinemaszkeccsek, bohózatok, kabarék, dokumentumfilmek és korai riportfilmek. Magyarország nem maradt el a nemzetközi filmes élettől, ugyanis a német és a skandináv mozi elsők között jutott el Budapestre és a vidéki városokba. A hazai filmgyártásban 1912. október 14-e vált jelentős dátummá azáltal, hogy e napon mutatták be a később Amerikában híressé vált Kertész Mihály által rendezett *Ma és holnap* című filmet, mely az első teljes műsort kitöltő magyar játékfilm volt. A magyar kinematográfia megszerveződésének idejét a szakirodalom[3] 1907 és 1912 közé helyezi, ekkor jelent meg az igény az irodalmi szerzők műveinek filmes adaptációira. Garvay Andor *Nővérek* című novellájából 1912-ben forgattak filmet, így ezt tartjuk az első magyar játékfilmnek. Nádas Sándor, a *Pesti futár* című lap szerkesztőjének *Márta* című kisprózája szintén kiindulópontként szolgált egy 1913-as mozifilmhez. Nagy Lajos a *Nyugat*ban írt a szerző *Éjjeli muzsika* című kötetéről, melyben éppen azokra a tulajdonságokra hívta fel a figyelmet, melyek a megfilmesítéséhez elengedhetetlenek. Mint írta „megjelenítő, leíró ereje, mert már a néző és figyelő szeme is kitűnő, merész, sablontól meg nem félemlített, konvencióktól el nem homályosított. Általában ez a meg nem félemlítettsége, a látásának és megírásának művészi bátorsága a legmagávalragadóbb kvalitása."[4] Ezzel egy évben adaptálták Gárdonyi Géza *Ali rózsáskertje* című novelláját is. A film forgatókönyve nem, de az annak alapját szolgáltató novella a *Messze van odáig* című kötetben jelent meg először, szintén 1913-ban. Dolgozatom végén bemutatom, hogy e novellának mely részletei, elbeszélésmódjának milyen sajátosságai azok, melyek alkalmassá tették arra, hogy a korai magyar mozi ezt dolgozza fel. Előtte azonban szeretném megvilágítani azt, hogy miért éppen a novella műfaja játszik kitüntetett szerepet a mozgókép és irodalom kapcsolatában. E kettő ugyanis összefügg, hiszen szó szerint vehetjük Kosztolányi Dezső azon kijelentését, melyet Lehotai álnéven fogalmazott meg *A Hét* hasábjain 1911-ben, miszerint

> Egy bizonyos. Hogy minden másképp lenne, és mi is egészen mások lennénk, ha ezek a képek nem mozognának. Az élet maga künn gyorsabb ütemre kap általa. A novellák is talán fürgébben perdülnek – a mozgószinház óta. Ez a rejtélyes élettartály mindenbe beleavatkozik.[5]

[2] Siegfried Zielinski, *Audiovíziók: A mozi és a televízió mint a történelem közjátékai* (Budapest – C[3] – Gondolat Kiadó – Ráció Kiadó, 2009), 93.
[3] Kőháti, *Tovamozduló ember…*, 33.
[4] Nagy Lajos, „Nádas Sándor: *Éjjeli muzsika*", *Nyugat* 6, 24. sz. (1913): 958.
[5] Lehotai [Kosztolányi Dezső], „Mozgóképek a moziról", *A Hét* 22, 9. sz. (1911): 134–135, 135.

Feltételezhetjük tehát, hogy a korszakban a novella volt az a műfaj, amely különösen érzékenyen reagált a technikai környezet változásaira, talán azért is, mert megjelenésének helye, a folyóirat, megkövetelte azokat a tematikai és szövegfogyasztási elvárásokat, amelyek a többi irodalmi műfajnál közelebb álltak a mindennapok tapasztalatához. Míg a glosszák a politikai és közéleti problémákat tették tárgyukká, a novellának és tárcának a hétköznapi esetek adtak tartalmi alapot. A novella térhódítását dolgozatomban tehát nem irodalomimmanens, vagyis nem közvetlenül és kizárólag az irodalom történetének belső logikájából fakadó tényezők alapján próbálom magyarázni. Hipotézisem szerint a novella azért lett a korszak vezető irodalmi műfaja, mert a századelőn a technikai médiumok által átkódolt érzékszervek (különösen a látás) a korábbiaktól eltérő olvasói elvárásokat generáltak, mely elvárásoknak ebben az időben, egyfelől műfajtörténeti hagyományából, másfelől mediális meghatározottságaiból (publikálás helye stb.) fakadóan leginkább éppen ez a műfaj felelt meg. Rövidsége és sűrítettsége plasztikusan képezte le a nagyvárosi élet, a tömeg, valamint az új médiumok által generált komplexitását, és reflektált a nagyvárosi élet igényeire. Egyfelől a mozihoz hasonlóan rövid ideig tartó, intenzív szórakozást nyújtott, másfelől áthagyományozott műfaji kódjai különösen alkalmassá tették a nagyvárosi, nem szemantikai adatfeldolgozáson alapuló „tudatállapot" megjelenítésére, hasonló recepciós magatartást és gyakorlatokat elvárva és aktiválva.

A lírai műfajokban a ritmus, vagy Nietzschével szólva a „beszédnek az a ritmizálása", mely „a közlemény érthetőségét inkább gátolja, mint segíti",[6] a gramofon, vagyis a hangrögzítés megjelenésével fokozatosan veszti el mnemotechnikai jelentőségét. Így válik el az évszázadokon keresztül összekapcsolódó és egymást feltételező zeneiség és lírai írásbeliség.

A regény pedig, melynek fogyasztása napokat, vagy heteket igényelt az olvasótól, éppen terjedelme miatt nem lehetett kompatibilis a századfordulót alapjaiban meghatározó optikai médiummal, és az általa megjelent elvárásokkal, nevezetesen a rövid, de intenzív szórakozás ígéretével. Nem véletlen, hogy megszaporodott a folytatásokban közölt regények száma is.[7] Ez a változás alkalmazkodás volt ahhoz a két tényezőhöz, amely a korszak városlakóját alapvetően meghatározta, nevezetesen a pénzhez és időhöz. A folyóiratok könnyen megfizethető, sokféle ismeretet nyújtó információforrást biztosítottak, miközben olvasásuk a megszakíthatóságnak köszönhetően egyszerre legfeljebb csak perceket vett igénybe. A mozgókép, amely ekkorra már akár 15-20 percnyi játékidőt biztosított,[8] egy tekercsnyi időre kapcsolta ki a szórakozni vágyó mozilátogató lakosságot, éppen úgy, mint ahogyan tette azt egy novella végigolvasása. Mivel a vetítések ára minden helyre egységes volt, a századforduló mozija teljes mértékben egységesítette a nézőket: idejük és pénzük tekintetében egyaránt.

A kezdetektől fogva megfigyelhető volt minden médium megjelenésekor az újtól való idegenkedés, a korábbi médium általánosan elfogadott magasabb presztízse, és az, hogy az újat értéktelennek és megbízhatatlannak ítélték. Abban, hogy a mozi – mely a szegényebb népréteget már a kezdetektől meghódította, miközben a közép- és

[6] Friedrich Kittler, *Rockzene: Visszaélés a hadifelszereléssel* (Budapest: Prae, 2015), 61.
[7] Ennek előzményeihez lásd Hansági Ágnes, „A mediális közeg hatása az elsődleges kanonizációra: A Jókai-regények folytatásos közlése a Pesti Naplóban (1851–1857)", *Irodalomtörténet* 90, 3. sz. (2009): 291–317.
[8] Siegfried Zielinski, *Audiovíziók: A mozi és a televízió mint a történelem közjátékai* (Budapest: C^3 – Gondolat Kiadó – Ráció Kiadó, 2009), 101.

felsőosztály idegenkedve, a proletariátus együgyű szórakozásaként tekintett rá – minden embert meghódíthasson, a nagyobb presztízsű korábbi médium, a nyomtatott írás volt a segítségére. A novellák voltak hivatottak átvezetni a századforduló végére az értelmiséget és a középosztályt az olvasásból a nézésbe. A rövid, fordulatos történetek, a pillanatképek egymás utáni felvillanása, írott és képi forma hasonlósága teremtette meg azt a közös nevezőt, amely elengedhetetlen volt a mozi elfogadhatóvá tételében a magasabb társadalmi státuszú polgárok számára. Valószínű, hogy ebben az időszakban a novellát a megváltozott technikai és társadalmi környezet teszi vezető műfajjá, és nem kizárólag azért válik azzá, mert műfajként bizonyos belső törvényszerűségeinél fogva képes a mindennapok tapasztalatának visszaadására. Erre hoz példát a bizonyosan nem véletlenül az elsők között adaptált Gárdonyi-novella, az írói eszközeivel filmes hatást idéző *Ali rózsáskertje*. A mű vizsgálata azért is lehet különösen érdekes és hasznos feladat, mert a korai mozgókép és irodalom egymásra gyakorolt hatásáról tanúskodik. E kettő korai kapcsolatáról mára csak az írott szöveg alapján következtethetünk, ugyanis a legkorábbi magyar játékfilmek leiratai és kópiái szinte egytől-egyig elvesztek.

Yuri Tsivian az 1910-es évek filmadaptációival foglalkozó tanulmányában világít rá arra, hogy a korszakban két út állt a rendezők előtt: azokat a részeket, amelyeket vizuálisan nehéz megjeleníteni, egyszerűen kivágták, így a könyvet megnyirbálva, csak a „mozikompatibilis" részeket tartották meg, vagy pedig ahelyett, hogy a sztorit adaptálnák a filmes médiumhoz, éppen ellenkezőleg a médiumot formálták a sztorihoz.[9] Gárdonyi novellájának filmes változata a korabeli beszámolók alapján e két eljárást egyaránt alkalmazza: egyfelől kihagyja a megfilmesítésből azokat a szövegrészeket, melyek nehézségeket jelenthetnek, másfelől pedig megfigyelhető benne a művészi kísérletezésre való hajlam, s így a mozis technika idomítása a történet elbeszéléséhez (álomképek, tükröződések, hallucinációk). A Gárdonyi-novella történetét az elején és végén is meghatározza a mozgó és a statikus állapot váltogatása. Siegfried Kracauer 1960-ban megjelent nagyhatású művében, *A film elmélete*ben jegyezte meg a hajszajelenetekkel kapcsolatban, hogy a mozgás és a fizikai cselekvés a feszültség fenntartásának egyik kiváló módja.[10] A hajsza tematikája, mely Kracauer szerint már a korai mozifilmektől kezdve gyakran visszatérő elem, a novellában is kitüntetett szerepet kap: a főhőst ugyanis rendőrök keresik, így a novella elején menekül, a végén pedig üldözik őt. Éppen ezért érdekes, hogy a jól megfilmesíthető jelenetet a filmről tudósító írások nem említik, így arra következtethetünk, hogy a novellát keretező történetet nem filmesítették meg. Az írott szöveg három részre tagolódik: az első és harmadik rész terjedelmében rövid, bevezető és lezáró funkciót tölt be. Az első rész tömör leírásai egyfelől megidézik a forgatókönyvek instrukcióit, másfelől pedig rezonálnak a cselekmény gyors tempójára. A feliratok, amelyeket a főhős, Ali olvas, hasonlóan működnek a mozivásznon megjelenő feliratokhoz, és egyben reflektálnak a filmnéző tevékenységére: a filmes adaptáció ismeretében ugyanis párhuzam vonható Ali és (már nem elsősorban az *olvasó*, hanem) a *néző* között. Úgy, ahogyan a havas tájon menekülő Ali megáll és szemlélődik, éppen úgy tekinthetett a filmnéző

[9] Yuri Tsivian, „Film Adaptations in the 1910's", in *A Companion to Literature and Film*, eds. Robert Stam, Alessandro Raengo (New Jersey: John Wiley & Sons, 2008), 110.
[10] Sigfried Kracauer, *A film elmélete: A valóság feltárása*, 2 köt. (Budapest: Filmtudományi Intézet, 1964), 1: 92.

is a vászonra, melyen nemcsak a havazás látást zavaró körülményével, hanem a korai filmes technika kihívásaival is meg kellett küzdenie. Az ember, aki a novella elején meglátja a házat „[n]ézi, olvassa a felső nagy betüket"[11] tehát felváltva szemléli és értelmezi azt. Az olvasás, valamint az, ahogyan az ember „bámul és pislog"[12] együttesen idézi meg a mozinéző attitűdjét, az első rész záró mondata („Az ember bámul")[13] pedig éppen azáltal, hogy a mozinéző sajátos jellemzőjét ismételi meg, teszi azt hangsúlyossá.

A novella második szakaszában Ali történetét ismerhetjük meg, mely egy tragédiával végződő szerelmi történet: a félig török Ali Isztambulban beleszeret egy házas nőbe, akit aztán megszöktet, s Magyarországra mennek, ahol Ali rózsakertet ültet a kedvesének, és együtt élnek. A nő hamar ráun Alira, aki próbál kedvében járni. Egyszer, mikor az orvost áthívja vendégségbe, Ali rájön, hogy az orvosnak és a feleségének viszonya van, és megöli az orvost. Ezután vonatra száll és elmenekül. Míg a novella számos mellékszálat is felvonultat (keretes szerkezetében az első és harmadik szakasz összekapcsolódik, s az el- és megmenekülést mutatja be, a középső szakasz pedig Ali szerelmi történetét ismerteti), a film kizárólag a szerelmi történetre összpontosít. A filmváltozat négy részből áll, az előjáték pedig a film szerinti Törökországban játszódik. A Gárdonyi-szöveg olyan írói technikákat vonultat fel, melyek a filmre könnyen alkalmazhatók. Az elbeszélő csak tömören, rendezői instrukciók hatását keltő módon mutatja be a főhős mozgását: „Belépett. Megállt. Nézett. (…) Állt." Vagy mikor a menekülő Ali belép a házba, az elbeszélő szerint „mintha az embercsoport megfagyott volna egy minutumra". Kracauert szerint „[a] néző ezeknek a merev, nevetséges pózoknak láttára azonosítja a mozdulatlanságot az élettelenséggel és az életet a mozgással".[14] A tükör és a tükröződés mint a filmes eljárás önreflektív eszköze a kezdetektől összekapcsolódik a mozival, s a filmes megoldásokkal. A látás és láttatás a novellában is tükröződések által jelenik meg: Ali a szerelme és az orvos kapcsolatára egészen addig nem jön rá, amíg a vendégségben észre nem veszi, hogy az orvos altatót tesz a poharába. Ugyanakkor a felismerés csak akkor következik be, amikor nem saját szemével látja őket, hanem egy médiumon keresztül. Itt ugyanis akárcsak a korai német némafilmekben[15] szintén nyüzsögtek a tükrök: Ali először a tükörben, majd a lakkcipője fényén, végül pedig pedig a nikkel cukortartón és az ablak visszatükröződésén keresztül lát először igazán, tükör által nem homályosan, hanem éppen hogy tisztán. Ezt sugallja a mozi is, s helyezi befogadóját ilyen szerepbe.

[11] Gárdonyi Géza, *Ali rózsáskertje* (Budapest: Singer és Wolfner, 1913), 43.
[12] Uo.
[13] Uo.
[14] Uo., 47; Kracauer, *A film elmélete*, 1: 97.
[15] Vö. Friedrich Kittler, *Optikai médiumok: Berlini előadás* (Budapest: Ráció, 1999), 31; Friedrich Kittler, *Aufschreibesysteme 1800/1900* (München: Fink, 1995), 311.

ABSTRACT

Literature's way on the silver screen

An adaptation of Géza Gárdonyi's short story

In my study, which is firmly rooted in my dissertation in progress, I investigate the literary life of the turn of the 19-20th centuries. I claim that out of all technical media, it was the film which had the most profound effect on literature. This demanded a new way of perception from the reader/viewer, and subsequently from the authors as well. It seems that literature reacted to this phenomenon in different ways. By using an example of a short story by Géza Gárdonyi, I wish to illustrate how literature changed its approach to its own tradition while confronting the media-technological challenges of its time. In my study I claim that primarily it was the genre of the short story (whose temporality is similar to that of the early short films) which tried to meet the expectations imposed on it by the celluloid. As the 1913 cinema adaptation has only survive, in detailed and comprehensive descriptions and reviews, I invite the reader to investigate the impact of the moving image on this short story (*Ali rózsáskertje*) by Géza Gárdonyi through archival documents. The theoretical backbone of my study is the German tradition of *Medienkulturwissenschaft,* with names such as Friedrich Kittler and Siegfried Zielinski.

Murzsa Tímea

Magyar zsidó identitások

A hagyomány átörökíthetőségének kérdése Pap Károly műveiben

Pap Károly életművének sarkalatos pontja a zsidó[1] identitás kérdése: átélhető-e, átörökíthető-e a zsidó hagyomány, és ha igen, milyen formában? A szerző epikájában az Azarel/Jordán-novellák[2] csoportjába tartozó írások reflektálnak legerősebben az említett problematikára, így jelen dolgozat ezekre a szövegekre fog koncentrálni, közülük is kiemelten a *Vér*[3], illetve az *Azarel Pestre érkezik*[4] című novellákra.

A zsidó identitás kérdéséhez kapcsolódva érdemes áttekintenünk azokat a történelmi változásokat, melyek döntően befolyásolták a századforduló korabeli zsidóság életét.[5] Pap Károly maga is tematizálja ezeket az eseményeket: szövegszerűen említi a neológ–ortodox (utóbbi irányzat a novellákban „óhitű" megnevezéssel szerepel) különállást, illetve a polgárosodásra is reflektál. A történeti kitekintést motiválja továbbá a szerző kánonbeli helyzete. Pap Károly gyakorlatilag teljesen kikerült a(z irodalmi) köztudatból, annak ellenére, hogy saját korában ígéretes prózaírónak tartották. A *Nyugat* és az *Est Lapok* holdudvarába tartozott, Móricz Zsigmond és Mikes Lajos is pártfogói voltak.[6] „Pap Károly írásait és írói egyéniségét csak világirodalmi viszonylatban lehet felbecsülni."[7] – fogalmazott Móricz Pap *Irgalom* című novelláskötetével kapcsolatban. A szerzőt Baumgarten-díjra is jelölték, amit végül politikai

[1] „A zsidó kifejezés önmagában zavarba ejtően sokértelmű, így szinte hiábavaló fáradozás egyetlen definícióba foglalni a jelentését" – éppen ezért jelen dolgozat csak az 1867 és 1945 közötti meghatározással számol. Ebben az időszakban, „1868 után a zsidó nem kizárólag csupán az izraelita felekezetű személyeket jelölte. Előfordulhatott, hogy valaki zsidó (izraelita felekezetű) családba született, gyerekként azonban kikeresztelkedett és katolikus vagy felekezeti protestáns iskolába járt (amit kikeresztelkedés nélkül is megtehetett), de még csak tudatában sem volt zsidó származása tényének." Gyáni Gábor, „Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében", in Gyáni Gábor, *Nép, nemzet, zsidó,* 213–233 (Budapest: Kalligram, 2013), 214.

[2] Az Azarel-novellák csoportját Lichtmann Tamás kategorizálja *Az igazságkereső Pap Károly* című monográfiájában. A következő írásokat sorolja ide: *Irgalom, A csalogány, Játékok, Tánc, Gyermekek, Vér, A Hold, Magány, Az utolsó játék, Oluska, Emlék, Forradalom a gyerekszobában, A Schrei, Egy kamasz szórakozásai, Nyári emlék, Azarel falusi estéje…, Családi örömök* és az *Azarel Pestre érkezik*. A csoportosítás alapja, hogy mindegyik szöveg főszereplője Azarel Gyuri és családja. Lichtmann Tamás, *Az igazságkereső Pap Károly* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2001), 30. A tanulmányban a „Jordán" kitétel az „Azarel" mellett azt jelzi, hogy a főszereplők vezetékneve ebben a formában is előfordul a novellákban.

[3] Pap Károly, „Vér", in Pap Károly, *Novellák 1,* kiad. Kőbányai János, Pap Károly művei 4 (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), 124–139.

[4] Pap Károly, „Azarel Pestre érkezik", in Pap Károly, *Novellák 2,* kiad. Kőbányai János, Pap Károly művei 5 (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), 322–331.

[5] A történeti bevezető hosszabb formában, Pap Károly Azarel/Jordán-novelláinak részletes elemzésével együtt az *Irodalomtörténet* 2019/2. számában jelent meg: Murzsa Tímea, „Narráció és identitás összefüggései Pap Károly novelláiban", *Irodalomtörténet* 100, 2. sz. (2019): 171–189.

[6] A szerző Mikes Lajoshoz való viszonyát két írása is feldolgozza: Pap Károly, „Osvát és Mikes", in Pap, *Novellák* 2, 5–15. és Pap Károly: *„Elindul egy író"*, in Pap, *Novellák* 1, 5–25.

[7] Móricz Zsigmond, „Irgalom", *Pesti Napló,* 291. sz., 1936. dec. 20., 36.

múltja[8] miatt nem kapott meg. Véleményem szerint a korabeli történelmi-politikai szituáció vezetett oda, hogy Pap Károlyt ma az „elsüllyedt írók" között emlegetjük, ha egyáltalán szó esik róla. A zsidóságát nyíltan vállaló és örökségéhez fűződő kapcsolatát szinte minden művében tematizáló[9] szerző pályájának törése 1938-ra, arra az évre tehető, mikor az első zsidótörvény hatályba lépett. Pap az 1940-es években még jelentkezett ugyan két drámával, a *Batséba*val és a *Mózes*sel, azonban ezeket a zsidótörvények rendelkezései miatt már csak a Goldmark-teremben mutathatták be, kis közönség előtt.

Zsidó identitásváltozatok

A századforduló és az azt megelőző évtizedek fontos eseményei – elsősorban a kiegyezés keretében létrejövő zsidó polgári egyenjogúság (1867), a neológ–ortodox–status quo ante felekezeti szakadás (1868), az emancipáció (1895) és az ezekkel párhuzamosan kibontakozó polgárosodás[10] – új utakat nyitottak meg a zsidóság előtt a zsidó identitás és örökség megélésére. Három fő irányt emelnék ki ezzel kapcsolatban, azzal a kitétellel, hogy természetesen az identitásváltozatok száma végtelen, azonban a főbb tendenciákat – asszimiláció, disszimiláció, hibrid/fragmentált identitás kialakítása – el lehet különíteni. Az asszimilációra jellemző, hogy aki ezt az utat választja, az szeretné elfogadtatni odatartozását, illetve annak szándékát a többségi társadalommal, miközben kapcsolódása a szűken vett zsidósághoz háttérbe szorul.[11] Az asszimiláció skáláján számos állomás van, melyek különböznek egymástól (például a nyelvváltás, a névváltoztatás, a kitérés és az akkulturáció[12]). A teljes beolvadás gyakorlatilag lehetetlen, hiszen a nemzetkarakter elsajátításnak illuzórikus elképzelésén alapul.[13] Az identitásváltozatok egy másik lehetséges iránya a disszimiláció, amit a társadalomtól való különállás jellemez. Példaként említhetjük az ortodox zsidó közösségeket, amelyek idegenségüket megtartva főként a paraszti világba tagozódtak be még a kiegyezés és a zsidó emancipáció előtt. A harmadik „stratégiát", a hibrid, fragmentált identitást[14] a kettős kötődés határozza meg, melyet Pap Károly így fogalmaz meg: „A zsidóság: vérem, szellemem, atyáim ezeréves sorsa. A magyarság: fedelem, nyelvem, írá-

[8] Pap Károly vöröskatona volt, és a Tanácsköztársaság bukása után börtönbe is került.

[9] Móricz Pap Károlyt „zsidó írónak" tekinti, amennyiben: „olyan alkotó, aki életművének szinte egészét a zsidó azonosságból és annak problémáiból építette fel". Móricz Zsigmondot Kőbányai János idézi, in Kőbányai János, „Pap Károly feltámadása", *Múlt és Jövő* 22, 4. sz. (2011): 101–121, 102.

[10] Az említett események természetesen hatottak egymásra: „[A] zsidóságnak a polgárosodáshoz és a szekularizációhoz fűződő viszonyán […] mély nyomot hagyott a neológ–ortodox szétválás." Gyáni Gábor, „Identitás versus imázs: Asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében", in Gyáni, *Nép, nemzet, zsidó*, 213–233 (Budapest: Kalligram, 2013), 214.

[11] Erős Ferenc, „A (zsidó) identitás labirintusai", in *Élettörténet és megismerés*, szerk. László János, 143–151 (Budapest: Scientia Humana Társaság, 1988), 150.

[12] Konrád Miklós *Zsidóságon innen és túl* című könyvében hosszabban is tárgyalja, hogy mely íróinkat érintette a korban a kitérés és névváltoztatás kérdése. Konrád Miklós, *Zsidóságon innen és túl* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014).

[13] „[O]tt […] ahol egy idő után nem az eredendően partikuláris polgári étosz ruházta fel szimbolikus jelentéssel a nemzet – e »képzeletbeli közösség« – fogalmát, a zsidóság egyébként kétségtelen (sőt: látványos) polgárosodása sem teremthetett »hiánytalan« polgárokat." Nicholas de Lange, „Zsidó identitás", ford. Lukács Ilona, *Múlt és Jövő* 51, 3. sz. (1990): 13–21, 21.

[14] Gyáni, „Identitás versus imázs…", 213.

som: munkám sorsa".[15] A hibrid identitás lehetőséget biztosít arra, hogy az egyén egyszerre élje meg csoporttudatát, esetünkben a zsidó közösséghez való tartozást, ugyanakkor magyarnak vallhassa magát.

A fenti felsorolás azért is fontos számunkra, mert mindegyik csoport képviselői megtalálhatók az Azarel/Jordán-novellákban. A nagyapa, Jeremia apó disszimiláns, óhitű zsidó, aki nemcsak külsejében, de mindennapi életét tekintve is eltér a család többi tagjától, életét egyedül a tan tölti ki. Erről a legerősebben az *Azarel* című regény, illetve az *Irgalom* című novella tanúskodik, amely szövegekben Azarel Gyuri gyerekszemén keresztül látjuk a nagyapát, aki idegennek és félelmetesnek tűnik. A köztük lévő távolságot növeli, hogy a nagyapa gyakran a héber nyelvet használja, aminek a gyermek még nincs birtokában. Az apa a nagyapa ellentéte: a polgári értékrendet képviseli,[16] azonban emellett neológ vallási vezető, tehát identitása kettős gyökerű. A két identitás nem független egymástól: „Az emancipált zsidóság polgárosodó, polgárosodásra kész része a neológia segítségével tett (tehetett) szert az individualizálódás általa hőn óhajtott lehetőségére; ez a vallási/felekezeti identitás szinte automatikusan maga után vonta az asszimiláció választását"[17] – írja Gyáni Gábor. Azonban hozzá kell tennünk, hogy az apa nem tud teljesen asszimilálódni, a korábban említett okok mellett azért sem, mert a vallási vezetői szerepe ezt nem teszi lehetővé számára. Viselkedésében tehát egyszerre van jelen az izoláció (például a vérivást nem engedi meg gyermekének a vallási tabu miatt) és a közeledés, hiszen egyértelműen polgárosodott figurának ábrázolja őt a narrátor. Az anya alakja is a polgári világhoz tartozik, azonban az ő karaktere sokkal engedékenyebb, szeretetteljesebb, mint férjéé.

A gyermek Azarel két tekintélyelvű férfialak között reked, mindkét apai törvény túlságosan normatív és előíró jellegű számára. Egyedül édesanyja fordul szeretettel felé, még akkor is, ha a gyermek nem felel meg annak az elvárásnak, hogy „jó zsidó" legyen. A szövegekben a gyermeki lázadás teológiai szinten is értelmet nyer. A visszatekintő elbeszélés révén a felnőtt narrátor, gyermekkori énjének – aki egyben a novellák elbeszélt „én"-je – tetteit szimbolikusan értelmezi. A kis Gyuri határátlépései így kapnak parabolaszerű interpretációt: forrongása lázadás a zsidó hagyomány Azarelre erőltetett útjai ellen. Az anya figurája a szeretetelvűséggel a keresztény kultúrkörhöz kapcsolja az írásokat. Fontos megemlítenünk, hogy Pap Károlyt rendkívüli módon foglalkoztatta Jézus alakja, a visszaemlékezések szerint egy Jézus-regényen dolgozott, melynek kézirata azonban nem maradt fent.[18]

[15] Pap Károly, „Válasz egy különítményes vallomására", in *Megváltás: In memoriam Pap Károly,* szerk. Csűrös Miklós, 133–138 (Budapest: Nap Kiadó, 2006), 133. Vö.: „[É]pp a magyarsághoz való viszonyunk zavartalansága érdekében szükséges, hogy a jövőben jobban tudatában legyünk zsidó voltunknak." Komlós Aladár, „Zsidóság, magyarság, Európa", in Komlós Aladár, *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig II: Bevezetés a magyar zsidó irodalomba*, 58–61 (Budapest–Jeruzsálem: Múlt és Jövő Kiadó, 1997), 60.

[16] Max Weber-i értelemben: „mobil, teljesítményorientált, szakmai műveltséget szerző, szorgalmas, puritán". In: Gyáni Gábor, „Polgárosodás mint zsidó identitás", BUKSZ 9, 3. sz. (1997): http://www.c3.hu/scripta/buksz/97/03/gyani.htm; hozzáférés: 2022. 02. 04.

[17] Gyáni, „Identitás versus imázs", 222.

[18] Keresztury Dezső szerint „[a] nagy művet, minden egyebével együtt, feldúlt lakásán pusztították el a nyilasok." Keresztury Dezső, „Pap Károly", in *Megváltás…*, szerk. Csűrös Miklós, 317.

Az elbeszélt „én” és az elbeszélő „én” az Azarel/Jordán-novellákban

A szövegekben, ahogy arra már érintőlegesen utaltunk, elkülöníthető a gyermek főszereplő (elbeszélt „én”) perspektívája és szövege, illetve a felnőtt narrátoré (elbeszélő „én”). Érdekes módon a szerző saját korában a kritika egy része nem vette észre ezt a számottevő különbségtételt az írásokban, éppen ezért többen is hiteltelennek ítélték az általuk gyermekelbeszélőnek vélt narrátor hangját.[19] Pedig az Azarel/Jordán-novellák esetében a Dorrit Cohn modelljébe illeszthető disszonáns ön-narrációról beszélhetünk,[20] hiszen a felnőtt narrátor olyan tudással rendelkezik magával kapcsolatban, melynek gyermekként még nem volt birtokában, akkori horizontjának korlátai miatt. A gyermekfőszereplő választása és nézőpontjának láttatása fontos eleme a novelláknak: „[a] gyermeket a családi szokások és hagyományok kapcsolják be a társadalom és a kultúra szimbolikus rendjébe”.[21] Gyuri identitása alakulóban van – egy szöveg kivételével életkora öt és tizenkét év között mozog –, így az ő szemén keresztül erősebben láthatjuk azokat a mintákat, amelyeket a környezete kínál fel számára. A narrátor pedig saját, felnőtt nézőpontjából kritikával tudja illetni ezeket a mintákat, illetve, szimbolikusan is értelmezi őket: nemcsak Azarel lehetséges útjai ezek, hanem az egész zsidóságé. A művekben feltűnő férfialakok feltétlen és kérdés nélküli azonosulást várnak el a gyermek Gyuritól. Azonban ez az azonosulás azzal járna, hogy nem alakíthatja ki saját identitását, a hagyomány reflektálatlan átvétele ugyanis megfosztaná ennek lehetőségétől. Pap Károly szövegeinek egyik legfontosabb üzenete, hogy a hagyományt újra kell értelmezni. Abban a korszakban, amelyben a szerző alkotott, a zsidó örökség számos változáson esett át. A nyitás nemcsak azt hozta magával, hogy többféle identitás megélésére volt lehetőség, hanem azt is, hogy lehetett érdemben, kritikával viszonyulni a hagyományhoz – annak régi és új arcához egyaránt. Pap Károly álláspontja szerint az egyénnek magának kell kialakítania kötődését saját közösségéhez, kultúrájához (legyen az magyar és/vagy zsidó), még akkor is, ha ez azzal jár, hogy szembe kell néznie annak – és vele együtt saját magának a – hibáival is.[22]

A következőkben két novella és a bennük megjelenő két szimbólum segítségével kívánom bemutatni a hagyomány és megszakítottság viszonyát a szerző műveiben, elsősorban Azarel Gyuri és édesapja kapcsolatán keresztül.

[19] „[A]z írónak túlságosan tudatos, részletekre szedő, hidegen hasító megfigyelésmódja, pontosan kimért mondatai sajátságos ellentétben vannak a gyermeki lélek még öntudatlanul kavargó érzésvilágával, meglepetésszerűen felcsapó szenvedélyeivel. Pap Károly könyvének ez sarkalatos hibája.” Vita Zsigmond, „Azarel”, *Erdélyi Helikon* 11, 1. sz. (1938): 367–368, 368. Semjén Gyula pedig így fogalmaz: „Az igazság az, hogy Pap Károly nem képes azt az illúziót kelteni, mintha mi közvetlenül gyermekvallomást hallanánk.” Semjén Gyula, „Azarel – Pap Károly könyve”, *Magyar Kultúra* 25, 6. sz. (1938): 190– 191, 190.

[20] Dorrit Cohn, „Áttetsző tudatok”, in *Az irodalom elméletei II*, szerk. Thomka Beáta, 81–138 (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor Kiadó, 1996), 108.

[21] Gintli Tibor, „A hagyomány arcai: A zsidó identitás kérdései Pap Károly novelláiban”, in *„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban,* szerk. Schein Gábor és Szűcs Teri, 27–39 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013), 29.

[22] Ezeknek a „bűnöknek” a lajstroma tulajdonképpen a szerző *Zsidó sebek és bűnök* című írása, mely nagy port kavart megjelenésekor.

Tiltás és önfeladás: a Vér című novella elemzése

A *Vér* című novella Pap Károly egyik legjobban sikerült írása. A korabeli kritika is elismerően nyilatkozott róla: „a *Vér* […] kikezdhetetlen remekmű, kemény, ellenálló alkotás" – írja Sőtér István.[23]

A szöveg több szempontból is esszenciálisan sűríti magába az Azarel/Jordán-novellák jellegzetességeit. Megismerhetjük például az Azarel család lakóhelyét, polgári beágyazottságukat jelöli a lakásuk elhelyezkedése is:

Az udvarunkat, ahol játszani szoktunk, magos, setét falak állták körül szigorúan. Két oldalán az udvari lakások tűzfala meredezett, másik sarkában különös szomszédság volt: az orsolyák zárdakertjének emeletes körkerítése találkozott itten a mi zsidó templomunk belső falával.[24]

Az orsolyákkal közös fal mutatja a család közeledését a másik kultúrkör felé, azonban el is választja a két „világot".

A zárda kertfalának tövében található a kiskántor, Baruch „házikója", a mészárszék, a novella konfliktusának fő helyszíne. A helyiségről kétféle leírást kapunk: egy expresszív képet a gyermek nézőpontjából, és egy szimbolikusat a felnőtt narrátortól. A gyermek a libák gágogását, a vér szagát és annak pirosát érzékeli:

> … [a]z izgalomtól összegyűlt a szájamban a nyál. A szolgáló gyorsan átvette a vérző állatot, behúzott hassal, messzire tartva magától, sietve felakasztotta az egyik vasfogasra. Az állat vére most bugyborékokat vetett a nyakán, aztán gyorsan, keskeny sugárban végigszökött fehér tollán, bögyén, onnan a falburkolatra folyt, és lecsorgott a fal tövén vájt csatornába.[25]

A kiskántor háza ijesztő és egyben izgalmas számára. Fel akarja hívni magára Baruch figyelmét, ezért, miközben az az állatok levágásának rituáléját készíti elő, folyamatosan megzavarja őt. Ahogy arra Gintli Tibor is rámutat, „[a] kiskántor az apa alárendeltje, ezért a vele szembeni komiszkodás kísérlet az apa keltette félelem legyőzésére."[26]

A narrátori szólam értelmezése révén pedig a kiskántor magát a zsidó hagyományt testesíti meg. Az időtlenség és az örökkévalóság kapcsolódik össze személyével: „Peckesen és valahogy igen pontosan lépdelt, mint aki régen kiszámította, hogy egyik lépése sem lehet nagyobb, mint a másik, a kis házikó nem lesz soha nagyobb, sem messzibb, semmi nem változhat meg, sem itt az udvaron, sem odakint, sehol az egész mindenségben…".[27] Gintli Tibor olvasatában: „[a]z elbeszélés utólagos perspektívája a kiskántor cselekedeteiben egy rögzített és értelmetlennek tetsző hagyomány szabályrendszerének jelképét látja, amelyet áthat megváltoztathatatlan voltának tudata".[28]

[23] Sőtér István, „Irgalom", in Pap, *Novellák 1,* 496–498: 498.
[24] Pap, „Vér", 124.
[25] Uo., 131.
[26] Gintli, „A hagyomány arcai…", 34.
[27] Pap, „Vér", 125.
[28] Gintli, „A hagyomány arcai…", 33.

A keresztény és zsidó világ találkozása tovább folytatódik a kis házban. A keresztény asszonyok csöbrökbe töltik a zsidó kiskántor által levágott libák vérét, azzal itatják meg gyerekeiket, hogy azok egészségesebbek legyenek. Gyuri is meg akarja ízlelni a vért. Tettének motivációja egyrészt az, hogy ő is olyan akar lenni, mint a többi gyermek. Másrészt ismét apja ellen lázad: „Azt hittem, ha meg merem inni, én is olyan leszek, mint a kis ringyes-rongyosok, olyan erős, szabad, bátor, talán apámtól sem fogok félni többet…"[29]

A megengedés, gyengédség és odafordulás ebben a novellában is csak a nőalakokat jellemzi. A komfortot nyújtó szereplő általában az anya, de ebben az írásban a keresztény asszonyok adják oda a csuprot Gyurinak, mert megsajnálják sápadtsága, erőtlensége miatt. A vérivás azonban vallási tabu, és ezt Gyurka is tudja:

> Még csak nyúlnunk sem volna szabad semmiféle vérhez. […] Anyám borzalmas történeteket mondott azokról a gyermekekről, akik felnyalták a vérüket, egyáltalán jaj volt nekik, ha akármiféle vérhez nyúltak! Mindjárt megbetegedtek, mégpedig úgy, hogy egyszerre csak elaludtak, s örök sötétségre ébredtek fel, ahol aztán tüzes szemű madarak kínozták őket folyvást rettentő csőreikkel, karmaikkal.[30]

Miután Gyuri megtöri a tabut, és megízleli a vért, rögtön rosszul lesz. Ágynak dől, és azok a démonok kezdik el üldözni, melyeket szülei történeteiből ismer. Megint kétféle értelmezését kapjuk a történteknek: a gyermek fantáziájában a mesék rémalakjai jelennek meg, bűntudata és halálfélelme bennük realizálódik. A narrátor azonban már képes szimbolikusan is interpretálni egykori viselkedését. A lázálmok révén Gyuri az ösztönök, érzések szintjén éli át azt, amire a felnőtt elbeszélő már reflektálni tud: ha a szabadsághoz csak az én részleges önmegtagadása révén juthatunk el, az önfelszámoláshoz vezet. A felnőtt narrátori perspektíva a zsidó identitás elpusztítása helyett annak újraértelmezését tartja fontosnak: kritikai rálátást a saját hagyományra, akár egy másik kultúrkörhöz való közeledés által – ezzel egyfajta hibrid identitást képviselve. A címül is választott vér motívuma egyszerre jelöli a „keresztény" tabut; és a vérségi kapcsolatot, a zsidó örökséget, melyet az Azarel család hordoz.

Mindezzel együtt a kétféle – narrátoré (elbeszélő „én") és karakteré (elbeszélt „én") – nézőpontot és szövegréteget nehéz elválasztani egymástól, mert a narrátor beleélő tendenciával mondja el gyermekkori történetét. Wolf Schmid szempontrendszere azonban, melyet a *Narratology: An introduction* című művében állít fel, segítséget adhat ehhez. A Schmid által felsorolt szempontok, melyek mentén összevethetők a nézőpontok és szövegek, a következők: 1) tematikai jellemzők, 2) ideológiai jellemzők (értékelői pozíciók különbségei), 3) a személy nyelvtani jellemzői, 4) az idő nyelvtani jellemzői, 5) az orientációs rendszer nyelvtani jellemzői (kronotopikus deiktikus formák), 6) nyelvi funkciók jellemzői, 7) a szókincs stílusbeli jellemzői, 8) a szintaxis stílusbeli jellemzői.[31] Számunkra a retrospektív én-elbeszélés miatt elsősorban az 1.,

[29] Pap, „Vér", 135–136.
[30] Pap, „Vér", 133.
[31] A szempontok nyersfordítása tőlem származik, alapját a következő részlet adta: „In the following, a catalog of features will be compiled, in which it is possible for the narrator's text […] and the characters' text […] to differ. This catalog does not assume a certain type of texts or their absolute opposition, but

a 2. és a 6-os pontok lehetnek hasznosak. A tematikus elválasztás során felfigyelhetünk arra, hogy a teológiai jellegű kommentárok, interpretációk a narrátori szólamhoz tartoznak. Ezzel szorosan összefüggésben az értékelői pozíciók elkülönítésén keresztül is szétválasztható az elbeszélő „én" és az elbeszélt „én" alakja: a felnőtt narrátor nemcsak az apával, hanem saját gyerekkori énjével sem tud azonosulni, egykori önmagát is kritikával illeti. Erre utalnak a következő kifejezések, melyeket elbeszélt „én"-je viselkedésének jellemzése során használ: „gonoszkodva", „vadul", „gyanakodva", „konokul". „sunyin". Végezetül, a szövegek Jakobson-féle értelemében vett nyelvtani funkcióit tekintve az emotív funkció a gyermek szólamához köthető: az élénk képzeletű Gyurka ösztönösen érzékeli a világot, alakjához a dac és düh érzelmei és ezeknek nyelvi kifejezőeszközei kapcsolódnak; míg az elbeszélői hang egyértelműen tárgyilagosabb, szólamának domináns funkciója a tájékoztatásé.

A készen kapott „ruha": az *Azarel Pestre érkezik* című novella vizsgálata

Az *Azarel Pestre érkezik* című novella sok tekintetben eltér a többi, Azarel/Jordáncsoportba tartozó írástól. Nem visszatekintő én-elbeszéléssel van dolgunk, azonban, ahogy arra Gintli Tibor rámutat, ebben az írásban

> […] a harmadik személyben megszólaló anonim elbeszélő feltűnően gyakran szólítja meg a szereplőt, illetve az elbeszélés többször az átmenet bármiféle jelzése nélkül vált át az auktoriális narrációból szereplői belső monológra. A narrátori és a szereplői szólam határa ennek következtében elmosódik, ami a szereplő és narrátor viszonyának alteregószerű jelenséget kölcsönöz. Ebben a megközelítésben a narráció a visszatekintő én-elbeszélés egyfajta variációjaként értelmezhető: a személyiség ebben az esetben is megkettőződik, szereplői és elbeszélői funkciója elválik egymástól, miközben összefüggésükre is rálátás nyílik.[32]

Ezzel szorosan összefüggve abban is különbözik a novella a többitől, hogy már nem a gyermek, hanem a fiatal felnőtt Azarel a főhőse.

A gyermekkortól érzett kirekesztés itt már világrenddé válik: „A sehová sem tartozás melankóliája, amely, mióta csak eszmélni tudott, mindig kísérte, e percben a vonatkerekek vasütemére – ki tudja hányadszor! – ölelkezett benne egy új, teljesen szabad s mégis ragyogó élet reményével. Mindez most úgy elbódította, oly fájdalmas-édesen, hogy dúdolni kezdett."[33] Annak ellenére, hogy egyértelműen a jelenben

rather starts from the empirical fact that the texts can have very different profiles in different works. For this reason, it is, as a catalog of possible differing features, applicable to every concrete work. Naturally, this catalog of features corresponds to the catalog of parameters distinguished for perspective. […] [W]e obtain the following catalog of features: 1. Thematic features, […] 2. Ideological features [...], 3. Grammatical features of person, [..] 4. Grammatical features of tense, [..] 5. Grammatical features of the orientation system, […] 6. Features of language function, […] 7. Stylistic features of the lexis., […] 8. Stylistic features of the syntax." Wolf Schmid, *Narratology: An Introduction*, ford. Alexander Starrit (Berlin–New York: De Gruyter, 2010), 140–142.

[32] Gintli, „A hagyomány arcai…", 27.

[33] Pap, „Azarel Pestre érkezik", 322.

vagyunk, legalábbis erre utal a jelen idő használata, az idősík mintha egy folyamatosan jelenlévő múltat idézne:

> A szöveg, amelyet hozzáadott [a dallamhoz], ugyancsak zagyva volt, és különös: értelmük valahol a hangzásukban rejlett; ki tudja, hol? S vajon Azarel nem énekelt-e már ilyesmit? S ki tudja, hányadszor?...[34]

A szöveg időszerkezetét bonyolítja az is, hogy Azarel történetére itt is ráíródik a zsidóság története. Az *Azarel Pestre érkezik* a szerző egyik legexplicitebb írása abban a tekintetben, hogy a narrátor itt veti fel nyíltan a családtörténet (és egy magasabb szinten: a zsidó hagyomány) folytathatatlanságát:

> Igen, önfegyelem és beosztás nélkül nincs igazi eredményes élet! Túlságosan szétszórt vagyok, összekapkodott. Egyszer ijedt, aztán lázas. Lapuló, aztán tűzhányó. Zsidó, keleti. […] Markomba kell fogni magamat, mint egy állatot! Keményen, különben, mint már annyiszor, megint széthullok! Széthullok, mint a nép, amelyből származok! S méghozzá hogyan! Végső hajtásaként egy zártvégű családnak. Kemény nehézségek, végzetes megszorítások! Akárhová nézel a családban, a rokonságban, éppúgy, mint magadban, széthulló erők mindenütt! S benned legveszedelmesebben![35]

Azarel ebben a novellában már egyértelműen azt sugallja, hogy a zsidó örökség szétesőben van. Az írás mintha formailag is ezt idézné zaklatottságával, vissza-visszatérő képeivel, mozzanataival.

Az Azarel/Jordán-novellacsoportba tartozó többi szöveghez kapcsolja a novellát a hagyomány átörökíthetőségének/átörökíthetetlenségének egy újabb fontos szimbóluma: az apai ing. Azarel édesapja hálóingét viseli, azonban nem érzi magát komfortosan benne:

> [F]ölemeli és újra leteszi a hálóinget. Nem szívesen fogja viselni. […] Mintha most is benne volna apja: idegenkedve nézi. Csak egy apa? Ahány ing, annyi apa! S hány apa, amit már szívében elviselt, mint ahogy elviselte testén atyja ingeit...

Clara Royer a sikertelen férfihagyományozás jelképének tartja a ruhadarabot.[36] Jelen tanulmányhoz úgy kapcsolódhat a szimbólum, hogy a már kész, másra szabott ruha nem illik Azarelre. A hangsúlyosan szigorú, szeretetnélküli apa identitása nem ruházható át változatlan formában a gyermekére. A rabbi az odafordulás helyett az azonosulását várta el fiától, ez azonban nem volt járható út Azarel számára. Az időköz-

[34] Uo., 323.
[35] Uo., 326–327.
[36] „A főhős a [családjával] lezajlott szakításról elmélkedik, csakhogy épp apja ingét hordja, ami a sikertelen férfi-hagyományozás jelképe is egyben." Clara Royer, „Az apai Törvénytől az anyai írásig", *Múlt és Jövő* 19, 4. sz. (2008): 84–98, 86.

ben felnőtté érett férfi identitása nem tud/nem tudott megszilárdulni, erre utalhat a következő idézet is:

> Kit keresel? Azt, aki megállít változásaidban, vagy aki egymaga kerget majd végig valamennyi változáson? Vagy talán csak magát az elmerülést keresed, a puszta elmerülést valami szüntelen szomjúságba?[37]

A főhős a komfortérzetet ismét a női alakoktól próbálja megkapni, azonban anyja már elérhetetlen számára. Azarel, mintegy helyettesíteni próbálva őt, nőket követ az utcán, hátha elvezetik valahová. Azonban egyikük sem mutat utat számára, így végül egy ismerős hotelszobában köt ki, egyedül, édesapja ingét a kezében tartva. „Valami vékony, de mély szakadás történt itt"[38] – mondja. És valóban: szakadás az időben, a családtörténetben és az identitásban. Az írás feloldozás nélkül zárul.

Pap Károly két elemzett novellája szembeállítható egymással abban a tekintetben, hogy az első gyermekfőszereplőt léptet fel, a másodikban pedig Azarel már fiatal felnőtt. Az identitás kialakulásának kezdeteitől, a családi hagyomány és kulturális minták megismerésétől az identitás megszilárdulásáig jutunk el. Azaz csak jutnánk, hiszen az *Azarel Pestre érkezik* című szöveg azt sugallja, hogy Azarel identitása töredezett – egymásra íródnak benne múlt és jelen képei, őseinek alakjai keverednek saját identitásával, de önmagát nem találja. Azarelt a szüleivel való, vélhetőleg utolsó találkozás után látjuk, melynek tétje talán éppen az, hogy megtörténik-e a teljes leválás, elszakadás:

> Csak egy vágy maradt mindig benne: elszakadni tőlük mindörökre. Most nem ezzel a vággyal jött el tőlük? De nincs-e itt egy még mélyebb vágy […]? *A tökéletes feledés álljon köztünk mindörökre*! A Tanatos![39]

Az azonban már nyitott kérdés marad, hogy a családi kapcsolatok megszakítása hozzásegíti-e a főhőst saját identitásának megtalálásához. A novella zárlata azt sugallmazza, hogy az emlék nélküli, „boldog" feledés csak a halállal valósulhat meg.

[37] Pap, „Azarel Pestre érkezik", 323.
[38] Uo., 330.
[39] Uo.

ABSTRACT

Hungarian Jewish identities: tradition and transmission in the works of Károly Pap

In several of his works Károly Pap asks a question: Is the Jewish heritage transferable? If yes, in which forms? This problem appears in the author's short stories in which Gyuri Azarel (also called Gyuri Jordán/Jordan) is the protagonist. The characters in these works represent some of the possible identity choices at a time when Hungary is going through different historical and political events that are impacting the Jewish identity. For instance, the status of the Hungarian Jews is changed by the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and shortly after by the split of the Jewish religion into Neolog, Orthodox and Status quo ante. In order to have a better understanding of the fictional figures in Pap's works, it is important to study the situation of Hungarian Jews at that time, together with the historical and political changes of this era.

In most of Károly Pap's short stories, the point of view of a child is used. This choice can be interpreted on a societal scale: the child is learning the norms of society through his family. The Azarel family is strict: the grandfather is an Orthodox Jew who is devoted to the Torah, the father is a Neolog rabbi who sets several rules for his son, Gyuri, concerning the way he should behave as the son of the rabbi. The child instinctively resists the rules imposed by his family. In the retrospective narrative, the narrator interprets the child's rebellion against the rules and against his father figures on a theological level: it is a symbolical resistance against the Jewish heritage(s) of his family. The child (and the narrator as well) refuses these dogmas: they are too strict and too normative for him. He faces two different models: that of his Orthodox grandfather and his Neolog father. Both of them hinder his figure to create his own Jewish identity. Only the mother is presented as someone with genuine love towards her child. On a theological level, the concept of love is linked to Christian culture. The convergence between Jewish culture and Christian culture is an important part of Károly Pap's work: based on some reports from his time, he may have been working on a novel about Jesus. To show the differences between the generations and the Jewish identity choices they make, I examined two short stories from Károly Pap's work (*Vér*, *Azarel Pestre érkezik*), focusing on the father-son relationship. In the short story *Vér* the child is the protagonist, and in *Azarel Pestre érkezik*, the main character is the adult Azarel.

Kapus Erika

Emlék – Más

Ismétlődő és új elemek Czóbel Minka emlékalakjában

Szövegkiadások és emlékezet-teremtés

Czóbel Minka kötetei 1890 és 1914 között jelentek meg, s nyomtatott formában mostanra igen kevés példányban hozzáférhetők az ország könyvtáraiban, antikváriumaiban.[1] Első verseskötete *Nyirfa lombok*[2] címmel 1890-ben jelent meg a Révai testvérek kiadásában, ennek reprintjét 2016-ban jelentette meg Anarcs Község Önkormányzata „az anarcsi bárókert és a Czóbel-kúria megújulásának tiszteletére",[3] Kertész Zoltánné önkormányzati képviselő köszöntőjével és Deák-Takács Szilvia,[4] középiskolai magyartanár, Czóbel munkásságának kutatója előszavával. 1891-ben látott napvilágot a *Hafia*[5] című kisregény Grill Károly Könyvkereskedésénél, 1892-ben pedig először publikált a tehetségesnek ítélt fiatal szerzőket felkaroló Singer és Wolfner Kiadónál, ahol *Ujabb költemények*[6] címmel adták ki verseit, s ettől kezdve ez a vállalat gondozta legtöbb kötetét: az 1893-ban megjelent *Mayát*,[7] az 1894-es *Fehér dalok*at,[8] az 1900-as *Donna Juanna*[9] című drámát, az 1906-os *Pókhálók*[10] című novelláskötetet, és a szerző életében megjelenő utolsó verseskötetet, *Az erdő hangja*[11] címűt 1914-ben. A *Pókhálók*at a Jelenkor Kiadó a *Millenniumi könyvtár* sorozatban 2000-ben újra kiadta,[12] *Az erdő hangja* pedig 2007-ben jelent meg reprintben „Czóbel Minka halálá-

[1] Az eredeti kötetek közül, amelyek Czóbel életében jelentek meg az Országos Dokumentumellátó Rendszerben (ODR) mindössze kb. 70 példány lelhető fel magyarországi könyvtárakban, míg a halála óta megjelent 5 további modern kiadású kötet összesen kb. 230 könyvtári példányban férhető hozzá. Természetesen ezek a számok nem mutatják pontosan, hány kötetet őriznek a könyvtárak, hiszen akadhatnak kötetek nem ODR-tag gyűjteményekben is, lehetnek olyan kötetek, amelyeket ugyan ODR-tag könyvtár őriz, ám (különböző okokból) nem látszanak az ODR-katalógusban, illetve a katalógusban látható kötetek közül sem biztos, hogy mindegyik könyvrekordhoz tartozik ténylegesen hozzáférhető, fizikai példány, mégis e számok nagyságrendileg képet adnak a kötetek könyvtári hozzáférhetőségéről.

[2] Czóbel Minka, *Nyirfa lombok* (Budapest: Révai Testvérek Könyvkereskedése, 1890).

[3] Uő, *Nyirfa lombok*, reprint kiadás (Anarcs: Anarcs Község Önkormányzata, 2016), előzéklap verzó.

[4] A helyi emlékezetállítás elemzése szempontjából fontos információ, hogy Deák-Takács Szilvia édesapja Takács György, aki még személyesen ismerte Czóbel Minkát, fiatal korában az anarcsi udvarház alkalmazásában állt.

[5] Czóbel Minka, *Hafia* (Budapest: Grill Károly Cs. és Kir. Könyvkereskedése, 1891).

[6] Uő,, *Ujabb költemények* (Budapest: Singer és Wolfner Kiadó, 1892).

[7] Uő, *Maya* (Budapest: Singer és Wolfner Kiadó, 1893).

[8] Uő, *Fehér dalok* (Budapest: Singer és Wolfner Kiadó, 1894).

[9] Uő, *Donna Juanna* (Budapest: Singer és Wolfner Kiadó, 1900).

[10] Uő, *Pókhálók* (Budapest: Singer és Wolfner Kiadó, 1906).

[11] Uő, *Az erdő hangja* (Budapest: Singer és Wolfner Kiadó, 1914).

[12] Uő, *Pókhálók* (Pécs: Jelenkor, 2000).

nak 60. évfordulója tiszteletére”[13] Anarcs Község Önkormányzata kiadásában, Kalász Márton előszavával.

A Franklin Társulat adta ki 1896-ban *A virradat dalai,*[14] valamint 1903-ban az *Opálok*[15] című verseskötetet. A párizsi Ollendorff Kiadónál 1897-ben jelent meg a Melchior de Polignac fordította *La migration de l”âme* [16] *(Lélekvándorlás),* amelyet Czóbel barátnője, Helen Büttner (becenevén Bob) festőművész illusztrált. Az Athenaeum Kiadónál jelent meg Endrődi Sándor válogatásában a *Kakukfüvek*[17] című 1901-es gyűjteményes kötet, amelyben a hat korábbi verseskötet 334 verséből 137-et olvashatunk 22 új költemény mellett. A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó-vállalat jelentette meg először az 1908-as *Két arany hajszál*[18] című gothic novelt, majd a Napvilág Kiadó 2013-ban[19] e dolgozat írójának előszavával s Menyhért Anna utószóként írt szerzői bemutatásával. A szövegek hozzáférhetőségét jelentősen könnyíti, hogy 2018-ban Czóbel Minka művei szabadon, szerzői jogi korlátozás nélkül terjeszthetővé váltak, s a párizsi kiadású, francia nyelvű *Lélekvándorlás* kivételével felkerültek az Országos Széchényi Könyvtár szerverén futó Magyar Elektronikus Könyvtár[20] gyűjteményébe.

Az utolsó, 1914-es verseskötet után pontosan hatvan év telt el az újabb, immár posztumusz publikációig. A Szépirodalmi Könyvkiadó 1974-ben adta ki *Boszorkány-dalok*[21] címmel Czóbel Minka Pór Péter válogatta verseit, amelyeket Weöres Sándor előszava és Pór Péter utószava fog közre, megteremtve a „csúnya, mindinkább magába zárkózó, szeszélyes vénkisasszony” (Weöres)[22] mítoszát,[23] és hangsúlyozva, hogy „[a]risztokratikus, vagy éppen kicsit sznob lelkéhez pedig kifejezetten csúnya külső társult: nem csoda hát, hogy hamar végetérő bálozások után magára maradt és pártában maradt (Pór).”[24] A legtöbb köz- (és vélhetően magán)gyűjteményben ez utóbbi kötet és a Jelenkor kiadta *Pókhálók* férhető hozzá, mely utóbbiban Márton László utószava a címében *(Csúnya tündér)* – némi szépségtapasszal ellátva – megismétli a ’70-es években teremtett retorikát. Az anarcsi kiadványok, bár jelzik, hogy az író életműve elevenen él a lokális emlékezetben, igen kevés példányszámban láthattak napvilágot, hiszen országszerte alig néhány közgyűjteményben lelhetők fel, viszonylag friss megjelenésük ellenére. Tíz év gyűjtőmunka után 2013-ban Szegeden Bene Kálmán, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola nyugalmazott tanára hallgatók segítségével elkészítette a kötetben publikált és a folyóiratokban, antológiákban

[13] Uő, *Az erdő hangja* (Budapest: Széphalom Könyvműhely; Anarcs: Anarcs Község Önkormányzata, 2007).
[14] Uő, *A virradat dalai* (Budapest: Franklin Társulat, 1896).
[15] Uő, *Opálok* (Budapest: Franklin Társulat, 1903).
[16] Uő, *La migration de l’âme* (Paris: Ollendorf, 1897).
[17] Uő, *Kakukfüvek* (Budapest: Atheneaum Részvénytársulat, 1901).
[18] Uő, *Két arany hajszál* (Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó-vállalat, 1908).
[19] Uő, *Két arany hajszál* (Budapest: Napvilág, 2013).
[20] https://mek.oszk.hu/kereses.mhtml?dc_creator=Cz%C3%B3bel+Minka&dc_title=&dc_subject=&sort=rk_szerzo%2Crk_uniform&id=&Image3.x=0&Image3.y=0 ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[21] Czóbel, *Boszorkány-dalok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974).
[22] Uo., 5.
[23] Noha Czóbel fiktív emlék-alakjának megteremtésében éppen a *csúnyaság* (vagy annak cáfolata) az egyik sarokpont, és számos irodalmi kritika, illetve visszaemlékezés említi, sőt, Menyhért Anna *Női irodalmi hagyomány* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2013) című könyvének Czóbelről szóló fejezetében (99–147) magát a jelenséget is részletesen elemzi, így itt részletesen nem térek ki rá.
[24] Czóbel, *Boszorkány-dalok*, 245.

fellelhető versek összkiadását,[25] amely előszóval, gazdag jegyzetapparátussal ellátva egyelőre kiadóra vár.[26] „A kötetek versei után szerepel Czóbel-versgyűjteményemben még 60 olyan is, melyek csak folyóiratokban, illetve antológiákban jelentek meg. Ezek közül is csak a fele keletkezett az utolsó kötet nyomdába kerülése után" – írja Bene Kálmán.[27] Bár Bene utal rá, hogy a kötetben meg nem jelent szövegek gyűjtése során – erőforrások hiányában – nem végezhettek teljes feltáró munkát, a leginkább releváns folyóiratokat így is sikerült feldolgozniuk.

Czóbel Minka költeményei rendszeresen felbukkannak antológiákban is, ezek közül a leginkább meghatározó, a recepcióban legnagyobb visszhangot kapott munka Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel*[28] című kötete. Az először 1977-ben megjelent antológia Czóbel Minka hét versét közli, s egy rövid, elfogult hangú bemutatást a szerzőről, a versekről. Három évvel a Pór Péter válogatta *Boszorkány-dalok* című kötet után Weöres nem írja felül a korábbi válogatást: egy kivétellel minden verset a Pór-féle kötetből választott. Czóbel franciára fordított verse is jelent meg külföldi antológiában,[29] a Melchior de Polignac tolmácsolta *Isten felé* című vers egyike annak a két szövegnek a kötetben, amelynek szerzője nő.[30]

Ez a primer szövegkorpusz és a hozzá kapcsolódó paratextusok több-kevesebb hangsúllyal vesznek részt Czóbel emlék-alakjának, sőt kultuszának megteremtésében, alakításában. Bizonyos ismétlő, emlékező, kultuszképző mechanizmusok éppen a szövegek tudatos kiválasztásán, azok kontextusból való kiragadásán, visszatérő idézetként való használatán alapulnak, mások pedig, teljesen elszakadva a szövegektől, anekdotákból, szubjektív visszaemlékezésekből táplálkoznak. Részben éppen a felsorolt kötetek elő- és utószavai, köszöntői, sőt akár egy verseskötetbe beválogatott portrékép az íróról,[31] jelölik ki azokat a sarokpontokat, amelyek körül Czóbel Minka alakja megteremtődik az irodalmi köztudatban, illetve a szélesebb közönség kollektív emlékezetében, s melyek köré kultuszfigurája is épülhet.

Ahogyan a fiktív emlék-más, úgy természetesen a kultuszfigura is az emlékezés, illetve az irányított emlékezetpolitika által konstruált, mely többé-kevésbé jól körülhatárol(ha)t(ó) célok mentén jött létre és alakul folyamatosan. Ez a jelenség mindaddig nem okoz zavart, míg nem tekintjük a mindenkori konstrukciót *valóságosnak,*[32] az emlék-mást a létező vagy egykor létezett író megfelelőjének, illetve amíg nem teszünk e konstrukció mentén kritikai minősítéseket. Menyhért Anna *Női irodalmi hagyomány* című kötetében szemléletesen írja le, hogyan torzítja az irodalom-

[25] Czóbel Minka, *Összegyűjtött versei,* szerk. Bene Kálmán, kiadatlan kézirat.

[26] Hálával tartozom Bene Kálmánnak, hogy a digitalizált és gondozott szövegeket a teljes jegyzetapparátussal és kísérő tanulmányokkal együtt rendelkezésemre bocsátotta, jelentősen megkönnyítve a munkámat.

[27] Bene Kálmán, „Czóbel Minka verseinek összegyűjtéséről és köteteinek ciklusépítéséről", in Czóbel Minka, *Összegyűjtött versei*, kézirat

[28] Weöres Sándor, szerk., jegyz., tan. *Három veréb hat szemmel*: *Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 540–545.

[29] *Poésies hongroises de Petőfi, Arany, Vörösmarty, Tompa, Gyulai, Eötvös, Tóth, Kiss, Vajda, Váradi, Reviczky, Radó, Szabolcska, Endrődi, Szalay, Czóbel*, Francia könyvtár 29 (Budapest: Lampel Róbert, 1908).

[30] A kötet 16 szerző 53 versét tartalmazza néhány népballada mellett.

[31] Talán éppen a Pór Péter válogatta 1974-es kötetben közölt (nem túl előnyös) portréképre vezethető vissza Czóbel *csúnyaságának* mítosza.

[32] Reális vagy valós alakról mint a fikció viszonyítási alapjáról beszélni csak kurziválva lehet, hiszen számos tényező (a mindenkori emlékező időbeli és térbeli távolsága, sajátos fókusza, az emlékező aktus aktuális célja) lényegesen befolyással van a dokumentálási folyamatra.

történet-írás rajzolta alak a kritikai recepciót is: „Különösen jól látszik Czóbel Minka esetében az, ahogyan az irodalomtörténet-írás megrajzol egy alakot, egy portrét, egybeolvas arcot és szöveget, művet és embert, s az, ahogyan a portré hangsúlyos vonásai esztétikai minősítésbe fordulnak át. […] A probléma az, hogy erről az eljárásról az irodalomtörténet-írás, noha műveli, ritkán vesz tudomást. Többnyire tisztán esztétikai minőségekről és értékekről beszél."[33]

A kultusz vizsgálatakor nem közömbös tehát az a közeg sem, amely az irodalmi kultuszépítésre az irodalomkritika nézőpontjából tekint.[34] Noha a rendszerváltás körül induló irodalmi kultuszkutatás fontos eredményeként 2003-ban Takáts József szerkesztésében megjelenik *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*[35] című tanulmánygyűjtemény, mely egymástól eltérő szemléletmódot tükröző elemzések szintéziseként értékelhető, Lakner Lajos a *Kultusztörténeti tanulmányok* című sorozat 2005-ös kötetében még arról a gyakorlatról panaszkodik, hogy: „[a]z irodalmi közvélekedés […] szerint ugyanis a kultusz még mindig az irodalmi kommunikáció káros tényezője: zavarja a művek esztétikai befogadását, elfedi az igazi, a valódi műalkotást, lehetetlenné teszi az olvasást, kiszolgáltatja az irodalmat más, nem esztétikai érdekeltségű használatok számára, vagyis idegen elemekkel terheli meg az esztétikai befogadást […]."[36] Ugyanebben a kötetben Rákai Orsolya már eltávolodni látja a magyarországi kultuszkutatást a kritikatörténeti kezdetektől, s olyan irányzatként írja le, amely: „létrehozta a kulturális antropológia vagy talán még inkább a *cultural studies* egy sajátos szabályoknak megfelelően lehatárolt hazai területét".[37] Az azóta eltelt másfél évtized, a kultúratudományok, az emlékezetkutatás térnyerésével meghozta a legitimitást: a kultuszkutatás elismert része lett az irodalmi elemzéseknek.

Emlékező hagyomány

Czóbel Minka alakját a kulturális emlékezet eltérő, egymástól lényegesen különböző, akár ellentétes jelentéstartalommal bíró attribútumok mentén igyekszik „megőrizni", megkonstruálni. Jan Assmann szerint:

[33] Menyhért, *Női irodalmi*…, 105.

[34] A jellemzően Dávidházi Péter 1989-es Shakespeare-kötetét (Dávidházi Péter, *„Isten másodszülöttje": A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Budapest: Gondolat, 1989) origóként megjelölő magyar kultuszkutatás a 2000-es évek elejére kialakuló irányzatainak részletes elemzése, a kultuszkritikai, illetve a kontextuális szemléletmód különbözőségeinek vizsgálata, valamint a hozzájuk kapcsolódó teoretikusok nemzedékeinek áttekintése nem képezik a jelen tanulmány tárgyát. Fontos viszont Czóbel emlékezetének és kultuszának tanulmányozásához, hogy az alapvető tendenciákkal tisztában legyünk, ezért erről ld. Szolláth Dávid, „A kultuszkutatás két tendenciája" című áttekintő elemzését, *Budapesti Könyvszemle* 16, 3. sz. (2004): 232–240; valamint Dávidházi Péter, Margócsy István, Tverdota György, Porkoláb Tibor, Szilasi László, Kalla Zsuzsa, Lakner Lajos, Takáts József és Rákai Orsolya idevágó írásait; továbbá a női irodalmi hagyomány és kultuszépítés kérdéseiről Menyhért Anna idézett könyvét.

[35] Takáts József, szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve: Tanulmánygyűjtemény* (Budapest: Kijárat, 2003).

[36] Lakner Lajos, „Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás: A kultuszkutatás útjain", in *Kultusz, mű, identitás*, szerk. Kalla Zsuzsa, Takáts József, Tverdota György és mások, Kultusztörténeti tanulmányok 4: A PIM könyvei 13, 11–30 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005) 11.

[37] Rákai Orsolya, „Kultusz, paradoxon, endoxa: Megjegyzések az irodalmi kultuszok elméleti problémáihoz", in Takáts, *Kultusz, mű, identitás* 31–46, 31.

> Az emlékezettörténetet nem a múlt mint olyan érdekli, hanem csak úgy, ahogy emlékeznek rá. [...] Az emlékezettörténeti kutatás célja nem az, hogy a hagyomány […] esetleges igazságait megtalálja, hanem hogy ezeket a hagyományokat magukat is a kollektív, illetőleg kulturális emlékezet jelenségeiként tanulmányozza. [...] egy emlék igazsága nem annyira tényszerűségén, mint inkább aktualitásán alapul. […] Az emlékezettörténet azt a jelentést elemzi, amelyet a mindenkori jelen tulajdonít a múltnak.[38]

Más alak rajzolódik ki, ha az Anarcson élő kultuszfigurát szemléljük, s megint más, ha a dzsender szempontokat érzékenyen figyelembe vevő elemzések ismeretében, az azokat akár anekdotikus források mentén továbbgondolva megteremtődő leszbikus ikont vizsgáljuk. Éppen a titokzatos és utólag sokféleképpen interpretálható nemi identitás kérdése az egyik olyan sarokpont, amely a *köztudatban* nem elsősorban Czóbel szövegeiből építkezik, hanem főként anekdoták, visszaemlékezések alapján, míg az irodalomkritika megpróbálja a leszbikus identitás lehetőségét szövegszerűen alátámasztani, vagy éppen szövegszerű bizonyítékok hiányában cáfolni.[39] A szövegelemző és a szövegen kívüli, akár anekdotikus értékű források gyakran keverednek is, illetve használják elemzők éppen a „meggyőző" írott vagy szóbeli források hiányát is „bizonyítékként".[40] A Czóbel mint leszbikus ikon emlékező hagyomány létezését és elevenségét támasztja alá, hogy 2018-ban a Labrisz Leszbikus Egyesület zarándokutat tervezett indítani Anarcsra a Czóbel-kúriához, a meghívóban kiemelve Helen Büttner és Czóbel Minka kapcsolatát: „Levelezésük, Czóbel Minka naplója és közvetve egyes Czóbel-művek is arra utalnak, hogy kapcsolatuk szerelmi összetartozás volt. […] Az ő nyomukba ered a kirándulás, ezzel egyszersmind újra élesztve a korábbi Labrisz-zarándoklatok hagyományát. A kiránduláson (Czóbel-kúria, Bárókert) Czóbel Minka életének és műveinek avatott szakértői kalauzolják az érdeklődőket."[41] Bár a kirándulást végül technikai, szervezési okok miatt bizonytalan időre elhalasztották, szimbolikus gesztusként értékelhető, hogy a leszbikus közösség ikonikus alakként tekint a költőre, s explicit módon saját hagyományába illeszti Czóbel Minka alakját.

Az emlékezés másik fontos sarokpontja Czóbel Minka esetében paradox módon éppen az emlékezés hiányának folyamatos ismétlése. Czóbel emlékalakja mind a lokális emlékezetben, mind a tágabb anyanyelvi közösség emlékezetében aktívan él, illetve hagyott hátra emlékszigeteket.[42] Az irodalmi hagyomány mégis gyakran az *elfeledett szerzők* között említi őt. Menyhért Anna arra is felhívja a figyelmet, meny-

[38] Jan Assmann, *Mózes, az egyiptomi: Egy emléknyom megfejtése* (Budapest: Osiris, 2003), 24–25.

[39] Természetesen e dolgozatnak egyik sem célja. Czóbel Minkáról készülő disszertációm egyik témája lesz e kérdéskör körüljárása, anélkül, hogy eldöntendő kérdésként tekintene a leszbikusság lehetőségére.

[40] Kecsmár Szilvia például Németh Ványi Klárinak Czóbel és Büttner együttélését leszbikus kapcsolatként rekonstruáló regényéről(!) írt recenziójában egyaránt utal szövegszerű forrásokra: „[…] a művésznők német, ritkán francia nyelvű levelezése számos zavarba ejtő kifejezést tartalmaz", és anekdotikus elemekre: „Büttner Helén már a kinézetével megbotránkozást keltett. Mindig férfiruhában járt, haját rövidre vágatta, mély hangon beszélt, és különös szokásaiból a nyírségi pusztán sem engedett"; végül azonban leszögezi: „Kapcsolatuk jellegéről megoszlanak a vélemények, mivel nem áll rendelkezésre egyértelmű bizonyíték intim viszonyukra." Kecsmár Szilvia, „Ködfátyolon túl", *Kalligram* 24, 11. sz. (2015): 82–83.

[41] Borgos Anna sorai a Budapest Pride oldalán, https://budapestpride.com/node/1082 ; hozzáférés: 2022. 02. 04.

[42] Ilyen emlékszigetnek tekinthető pl. a szegedi fiatalok által az 1990-es években alapított, néhány évig működő Czóbel Minka Társaság.

nyire kontraproduktív Czóbel esetében az, hogy emlékezete gyakran kompenzáló, magyarázkodó, viszonyító minősítésekkel párosul: „Czóbel Minka viszont bizonyos értelemben mindvégig jelen volt a költészetben és az irodalomtörténet formálta köztudatban. Csakhogy eközben lekicsinylő, becsmérlő, lesajnáló megjegyzésekkel illették azok, akik a legtöbbet tanulták tőle, és akik a legtöbbet foglalkoztak vele.[43]

„Én őrzöm sorsodat". Czóbel Minka alakja a lokális emlékezetben

Az intézményesült emlékezetpolitika működési mechanizmusai elsősorban a lokális emlékezetteremtésben érhetők tetten: Czóbel szülőföldjén aktív kultusz épült alakja köré. Nevét Anarcson oktatási intézmény őrzi (1999 óta), amely előtt mellszobra (2001) áll, s amelynek aulájában kitáblázva az ő egyik versének részlete fogadja a belépőket,[44] életműve pedig érettségi tétel lett a régióban. Síremléket (2005) is állítottak neki a kúria parkjában, konferenciákat rendeztek emlékére (2007, 2016), verseit a helyi társadalmi ünnepeken szavalják, köteteinek reprint kiadását folyamatosan jelenteti meg az önkormányzat. Rákai Orsolya hangsúlyozza, hogy „Egy úgymond valós (társadalmilag létező) közösség identitása nem konstruálódhat szövegben: csak a szöveg, illetve szövegek (adott esetben kulturális korpusz) használata során, felhasználásuk módjában és aktusában. A használatnak ezen aktusai közé tartozik a kultusz, sőt ezek egyik legfontosabbika."[45]

Az emlékezetállítás érdekes momentuma, hogy a teljesen lebontott, majd újra felépített kúriában 2016 májusában, a hivatalos és kormányzati részvétellel celebrált átadás[46] előtt rendezett konferenciát *Külön mítoszvilág: Alkotó nők a magyar irodalom- és művelődéstörténetben* címmel a Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület és az anarcsi Czóbel Minka Baráti Kör. A konferencián számos előadás témája volt a kúria korábbi lakója, a résztvevők megtekinthettek egy kiállítást is a balogfalvi Czóbel család történetéről, Czóbel Minka néhány személyes tárgyával, kéziratainak másolataival. A konferencia ideje alatt a résztvevők és a helyi emlékezőközösség képviselőinek közreműködésével ünnepélyesen felavatták a Czóbel család síremlékét is a felújított bárókertben. Az emléktáblán az édesapa, Czóbel Imre, az anya, gr. Vay Éva Eveline, a testvér, Czóbel Emma és lánya, Elise, valamint a barátnő, Helen Büttner festőművész nevei olvashatók. Maga a költő még 2005-ben kapott síremléket, mely a családétól pár lépésnyire áll, névre szóló emléktáblával. Így alakulhatott ki az a sajátos emlékező pozíció, hogy Czóbel Minka és barátnője, Helen Büttner, akivel 35 éven át élt egy fedél alatt, külön táblán szerepelnek, ugyanakkor a közös sírfelirat révén Bob kultikusan is a család részévé vált.
Pierre Nora hívja fel a figyelmet:

[43] Menyhért, *Női irodalmi…,* 147.
[44] „Kerülő utakon ne tévedj, / fejlődnöd kell, csak ez az élet!" (Énekek a „lélekvándorlásból" I. Isten szava)
[45] Rákai Orsolya, „Tükör által színről színre: Az (ön)azonosság (f)elismerése: Fikció és realitás keveredése a kultuszban", *Literatura* 30, 2. sz. (2004): 219–224, 222.
[46] A felújított Czóbel-kúriát dr. Seszták Miklós nemzeti fejlesztési miniszter ünnepélyes keretek között adta át 2016. november 18-án: http://haromhatar.hu/index.php/hirek/helyi-hirek/2053-atadtak-a-felujitott-czobel-kuriat-anarcson.html ; hozzáférés: 2022. 02. 04.

> Az emlékezethelyeket az az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. Mivel az emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, archívumokat kell létrehozni, évfordulókat, ünnepeket kell tartani, temetési beszédeket kell mondani, és fel kell jegyezni az eseményeket. […] De valójában csak akkor van rájuk szükségünk, ha az, amit őriznek, veszélyben forog. Ha azokat az emlékeket, amelyeket magukba zárnak, valóban megélnénk, az emlékezethelyek feleslegesek lennének, amennyiben viszont a történelem nem azért kerítené hatalmába az emlékezethelyeket, hogy átformálja, átalakítsa, átgyúrja és kővé dermessze őket, nem is lehetnének az emlékezetünket őrző helyek.[47]

Ezen a módon próbálja Czóbel Minka alakját is közös emlékké formálni a lokális emlékezet: azt a kúriát, amelyben 2013 őszén még közmunkások rendezték be pihenőhelyüket, s ahol alig lehetett lépni az összetört kisméretű röviditalos üvegektől, újra birtokba vette a Czóbel család, ezúttal az emlékezetet megteremtő/fenntartó közvetítőkön keresztül. A helyi emlékezőközösség elbirtokolta a teret a feledéstől, s a kúria újjáépítésével, a családról szóló kiállítás berendezésével átadta azt a kultusz számára. Mindez erősíti a lokális közösségi identitást, ugyanakkor hatással van a közösséghez tartozó egyének identitására is.
Mint Lakner Lajos írja:

> Az irodalmi kultusz, mint minden kulturális jelentést létrehozó „kulturális terület", identifikációs és orientációs ajánlatot tartalmaz. Azonosulásra szólít fel, azoknak az értékeknek az elfogadására, amelyek fontosaknak tűnnek és azoknak az elutasítására, vagy a ranglétrán való alacsonyabb helyre sorolására, melyek iránt elutasító, vagy közömbös. A befogadó, résztvevő számára így kijelölt hely betöltése identitásteremtő és/vagy identitást legitimáló aktus.[48]

A kultusz ismétlő-erősítő elemei, a tárgyi emlékek (szobor, apró kiállítási tárgyak, a bárókert a síremlékekkel, vagy maga a kúria épülete), a rendezvények és a szóbeli emlékezés egyéb elemei, színterei (helyi ünnepek, iskolai tanórák, érettségi vizsgák) folyamatosan alakítják, módosítják a lokális szubjektum perspektíváját. Lakner Lajos úgy fogalmaz: „[…] az irodalmi kultuszok az egyik legfontosabb identifikációs lehetőséget jelentik a közösségek és az egyének számára".[49] Az *histoire à soi*,[50] az így megszülető, saját, rólunk szóló történelem egy új, narratív reprezentációt készít elő a loká-

[47] Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok,* Atelier könyvtár (Budapest: Napvilág, 2010), 19.
[48] Lakner Lajos, „Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció", in *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. Kalla Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, 148–169 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), 149.
[49] Lakner L., „Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás", 23.
[50] A kifejezés, ahogyan Keszeg Vilmos utal rá, egy francia írás- és mentalitáskutató csoport *Production, producteurs et enjeux contemprorains de l'histoire locale* című programjának hipotézise.

lis identitás számára, ahol a narratíva része lesz az emlékezés, a megőrzés igénye, annak módja, szokásrendszere.[51] Keszeg Vilmos Alba Bensa parafrazeálásával foglalja össze a lokális emlékezet működési mechanizmusát:

> Amikor a hely birtokba veszi a maga múltját, megkonstruálja a maga történelmét, univerzumot hoz létre. Ebben az univerzumban mint nyilvánosságban kerül sor a nemzetségek, személyek rivalizálására, státusok és pozíciók kisajátítására, intézmények, habitusok, rítusok legitimálására, prioritások, kapcsolatok és folytonosságok kijelölésére.[52]

A helyi emlékezetpolitika célját a 2005-ben megjelent emlékkötet[53] bevezetője szerint meghatározza az író „költészetének megismertetése, népszerűsítése", a szülőföld és az utókor figyelmének felhívása költészetére. A bevezető írója, Madár János többször utal a *tisztelet* és a *méltó emlékezés* fontosságának, s az ismeretlenségnek, a *méltatlan elfeledés*nek az ellentmondására. Rövid szövegét úgy indítja, hogy leszögezi:

> Czóbel Minka születésének 150. évfordulóját méltóképpen kívánja megünnepelni Anarcs község. Rangos rendezvényekkel, a költőnő síremlékének felavatásával fejezi ki a település az alkotó iránti tiszteletét. Ugyanakkor egy szerény könyvvel is szeretné reprezentálni a falu azt a gazdag lírai örökséget, amelyet máig sem ismerünk eléggé.

Ezt követően Madár magát az „ünneprontás" önmaga által felvetített vádja alól ment(eget)ve egy harmincéves kötetet idéz, Pór Péter előszavának – a 2000-es években meglehetősen anakronisztikusnak tűnő – minősítéseit citálja, felemlítve Czóbel írásainak „változó színvonalát", „pályájának egyenetlenségét", pozitívan értékelve a „hibátlan verseket", illetve a „tartalmi és formai szempontból egyaránt áttételesebb költészet ígéretét". Az emlékezetteremtés így visszatér, illetve megmarad annál a '70-es évekbeli retorikánál, amely egy homályos esztétikai elvek mentén minősített költészet számára igyekszik „igazi elismerést" szerezni. Madár konklúziója a helyi és a nemzeti emlékezet viszonyát egy deficit felszámolásának kontextusában értelmezi:

> Jelentős alakja – tehát – irodalmunknak, méltó helyét azonban mégsem foglalhatta el eddig. További értő elemzésekre, tanulmányokra volna szükség ahhoz, hogy munkásságának minden értékes mozzanata sokkal nagyobb hangsúlyt kaphatna. Ebből az adósságunkból Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mindig is igyekezett törleszteni.[54]

[51] Keszeg Vilmos és mások, szerk., *Lokális történelmek: A lokális emlékezet alakzatai,* Emberek és kontextusok 12 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015), 373.
[52] Uo., 371.
[53] Czóbel, *Hullámzó fény,* tan. Kertész Zoltánné, bev. Madár János (Anarcs: Anarcs Község Önkormányzata, 2005), 5–7.
[54] Uo., 6.

Ezt bizonyítandó említi elismeréssel Deák-Takács Szilvia versét,[55] amely a bevezető és az előszó között kapott helyet a kötetben, megerősítve, hogy „az utókor, a mai anarcsiak tisztelettel őrzik a költőnő emlékét, szellemi örökségét."[56] A vers maga ismét csak a megőrzés, az „enyészettel is dacolva" jelenlét toposzait hangsúlyozza, megismételve a fent említett retorikát:

Fekete szavak
hullottak rád,
az idő nevedre hűl.
Én őrzöm sorsodat:
szent, igaz haboknak
menedékül.

Kertész Zoltánné mint a helyi emlékező elit képviselőjének előszava ugyancsak az említett klisére építve emlékezik a „[…] költőnőre, akit sokáig méltánytalanul elhallgattattak, aki nem mindig kapta meg azt az elismerést, azt a méltó helyet, ami megilleti őt a magyar irodalomban",[57] majd megerősíti Madár János szavait a bevezetőből: „Most mi, az utódok próbálunk törleszteni abból az adósságból, melyet vele szemben felhalmozott az idő."[58]

A 2005-ben hiányolt „további értő elemzések, tanulmányok", főként a helyhez kötődő szerzők tollából azóta megszülettek, s a *„Jövőm emléke, múltamnak árnya": In memoriam Czóbel Minka* című, Nyíregyházán kiadott kötetben[59] láttak napvilágot. A megváltozott szemléletmódról beszédesen vall az a körülmény, hogy a tanulmánykötet a *Modus hodiernus*[60] című sorozat darabjaként jelent meg. Sipos Lajos, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnökeként írt előszavában már nyoma sincs az elfeledés motívumának, helyette kapcsolódásokat keres Czóbel költészete számára.

A költő halálának 70. évfordulójára jelent meg az *SPN Könyvek* 27. darabjaként a *Különben roppant kedvesek* című füzet,[61] amelynek szövegei egy játék nyomán íródtak. A felkért szerzők[62] egy rövid levélrészletet kaptak a szerkesztőtől, Deák-Takács Szilviától, amelyet Czóbel Minka írt édesanyjának 1891-ben: „Kedves jó mamszim, a szezon jó, csendes, de kivagyok egy kis jó szellemi táp után, bár senki sem jönne már ide, mert mentül több ember, annál több banalitás – egy óra cursus az öreg kutyával [Mednyánszky László] vagy bárkivel a bandából, egy valóságos jótétemény lenne. Különben roppant kedvesek, csakhogy én a Marsban vagyok, ők pedig a Saturnusban."[63] A felkérés lényege volt, hogy Czóbel *lelki társai a Marsban* írják meg,

[55] Uo., 9.
[56] Uo., 7.
[57] Uo., 11.
[58] Uo.
[59] Mercs István, szerk., *„Jövőm emléke, múltamnak árnya": In memoriam Czóbel Minka,* Modus hodiernus (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2008).
[60] Jelentése: 'mai módon', 'mai szemmel', ahogyan az előszó írója, Sipos Lajos hangsúlyozza, e két szó összerántásából keletkezik a 'modern' szó.
[61] Deák-Takács Szilvia, szerk, *Különben roppant kedvesek,* Spanyolnátha könyvek 27 (Hernádkak: Spanyolnátha művészeti folyóirat – Példa Képfőiskola Művészeti Alapítvány, 2017).
[62] Bene Kálmán, Bene Zoltán, Deák Anna, Deák-Takács Szilvia, Egyed Emese, Gyárfás Judit, Homonna György, Kapus Erika, Karádi Zsolt, Kertész Zoltánné, Margócsy István
[63] Deák-Takács Szilvia, *Különben…,* 5.

miről beszélgetnének vele, milyen kérdéseket tennének fel neki, hogyan ajánlanák figyelmébe saját alkotásukat. A pozíció lehetett egy Czóbel-kortársé, egy kritikusé, kiadóé, vagy bármi egyéb. A játék célja az volt, hogy „[…] ebben az emlékévben felidéződjön az *immár egyáltalán nem a feledés homályába vesző művész* neve, hitvallása."[64] Az emlékállításnak ez a módja, azáltal, hogy élő diskurzust kezdeményez a költővel, illetve a költő alakja körül, kimozdítja a merev, hagyományosan *tiszteletreméltó* helyi szerző pozíciójából Czóbel Minkát, s teret nyit egy kreatív narratíva számára.

„Nézzenek csak rá közelebbről az urak!" Czóbel Minka alakja a globális emlékezetben

Az Anarcshoz nem kötődő fórumokon szintén időről időre felbukkan Czóbel Minka alakja: országszerte rendezett konferenciákon, országos irodalmi lapokban, napilapokban emlékeznek meg róla, neve rádióműsorokban[65] szerepel. Különleges helyet foglal el az emlékezet terében az a gesztus, hogy az 1990-es években szegedi egyetemisták megalapították a Czóbel Minka Társaságot, amelynek névválasztása és a csoport valódi tevékenysége közt látszólag nem fedezhető fel jelentősebb összefüggés. A Társaság egykori tagjai közül[66] – akik mára írók, irodalomtörténészek, egyetemi oktatók lettek – Milbacher Róbert a „mítoszképző emlékezet" működésének tulajdonítja kollégája, Müllner András visszaemlékezését, miszerint a névválasztás összefügghetett a '90-es évek elejének szecessziós-kivonulásos, depolitizált hangulatával, egyfajta újrajátszós törekvéssel. Z. Kovács Zoltán Müllnerrel ért egyet, amennyiben: „[t]ermészetesen rezonált ez a névválasztás az »új századvég« ideológiáira éppúgy, mint az ezredvég változás alatt lévő irodalomelméleti (akkor még létezett ez a szó) kánonjára (akkor még…)." A csoport saját készítésű, egyetemi lapjában, a *Hétvilág*ban[67] mindössze két szövegben találkozunk Czóbel Minka nevével: a 6. számban jelenik meg *Virrasztó* című verse, a 7. szám terjedelmes részét pedig egy posztmodern szövegjátékként értékelhető fikcionális Czóbel-önéletrajz foglalja el, „Milbacher R – Hártó G – Kovács Z – B. Kis A – Bocsor P – Müllner A" aláírással. Müllner András így idézi fel a szöveg keletkezését: „Az Önéletrajz-szöveg olvasása közben felidézek egy játékot, amit anonim és gyermeki módon én játszottam. Megtaláltam Justh Zsigmond levelezésében a Czóbel Minkához írottakat, és azokat felhasználva cédulákat készítettem, egyik oldalukon CM képével, a másik oldalukon egy-egy idézettel Justhtól. Ezeket névtelenül eljuttattam a CMT-hoz, vagyis a barátaimhoz és magamhoz. A küldemény bekerült az Önéletrajz nyomtatott változatába is, idézetkollázst alkotva a szöveggel. A többiek pedig a maguk módján intertextualizálták a szövegeiket […]" Ez a fiktív önéletrajz paradox módon úgy állít emléket, hogy nem kíván deklaráltan emlékezni. A szerzők visszaemlékezésükben ironikusan jelzik, hogy nem különöseb-

[64] Uo.

[65] Pl. Tilos Rádió, 2011. június 6. *Re:Lit*, a *Zártkörű Lányok* c. műsor irodalmi melléklete, meghívott vendég: Kiss Noémi, műsorvezetők: Németh Ványi Klári, Szaniszló Judit és Lovas Nagy Anna; Civil Rádió, 2014. július 19. *Mindent a nőkről* 32., meghívott vendég: Kiss Noémi, szerkesztő-műsorvezető: Elekes Irén Borbála

[66] Hálával tartozom a Társaság egykori tagjainak, akik közül Deák Botond, Z. Kovács Zoltán, Milbacher Róbert és Müllner András e-mailben feleltek a névválasztással kapcsolatban feltett kérdésemre. A fenti idézetek kéziratjellegűek, az elektronikus levelezésből származnak.

[67] *Hétvilág: A JATE Közművelődési Titkárságának kiadványa*, szerk. Ötvös Péter (Szeged: JATE Közművelődési Titkárság, 1990-1993).

ben érdeklődtek Czóbel művei iránt: „Az, hogy nem nagyon olvastunk Minkától verset, nyilván másodlagos, hiszen a Zeitgeist a lényeg."

2014-ben a Kalligram Kiadó megjelentette Németh Ványi Klári *Anarcsi boszorkányok* című könyvét,[68] melynek beauvoiri mottója: „[a]z irodalom és az igazság között bizonytalan a kapcsolat", lebegő státuszba helyezi dokumentaritás és fikció viszonyát a kötetben. A könyv feszültségét az tartja fent, hogy a *reális* és a teremtett valóság határai nem élesek. Nem a két ellentétes lényegű végpont közötti áthágás teszi érdekessé a szöveget, hanem a játék: mindegy, hogy valójában így történt-e, valóban megírta-e valaki ezeket a leveleket, léteznek-e ezek a naplóbejegyzések, elhangzottak-e ezek a mondatok – itt a szövegben hitelesek, lehetnének akár *valóságosak*. A Németh Ványi által a létező dokumentumok ismeretében ábrázolt lehetséges világ nem tekinthető inkább képzeletbeli konstrukciónak, mintha a szerző a dokumentumok szoros szövegéhez igazodva, egy, az irodalomtörténeti hagyományban korábban már megkonstruált, konvencionális identitást állított volna Czóbel világának központjába. A könyv egyértelműen leszbikus párként ábrázolja Czóbel Minkát és Helen Büttnert, s néhány anarcsi ember megszólaltatásával saját(os) fiktív kultuszt próbál formálni köréjük. A falu polgármestere pl. ostoba és korlátolt vidéki elöljáróként ábrázolódik, aki terhesnek véli a *tudálékos taknyos bölcsészdoktorok* érdeklődését *a büdös, burzsuj buzi vénasszonyok*[69] iránt, s csupán a szabadon kezelhető pályázati pénz reményében hajlandó részt venni a kultuszépítésben:

> Szobrot is csináltattunk neki. Nem győztem utánajárni a pályázatnak, még pályázatírót is kerestem, senki nem mondhatja, hogy nem viseltettem jóindulattal az ügye iránt. Mindig koszorúzzuk, hívom le Budapestről azt a sok csepűrágó ripacsot. Egy valag pénzt fizetek, ha egyet nyekkennek is! Meg mennyit zabálnak, mind csak a fogadást akarja. Mibe kerül mostanság már a parádézás![70]

Németh Ványi teljesen visszájára fordítja az anarcsiak által explicit módon mindenképpen a *tisztelet*et és a *méltóság*ot középpontba állító kultuszt, a szatirikusan ábrázolt fiktív kultusz megteremtésével lövészárkot húzva az emlékezés színterére. A fikcióban bemutatott, és a költő szülőhelyén mint az emlékezés terén bemutatott kultusz közti feszültség tökéletesen mutatja az emlékállítás mechanizmusának célzatosságát, ugyanakkor esetlegességét is. Németh Ványi nem ledönti azt a szobrot, melyet az anarcsiak nevében emel a helyi emlékező elit, hanem összefirkálja, gúnyt űz belőle. Az az erős feszültség, ami a vulgáris és szélsőségesen sztereotipizált, már-már paródiába illő szereplők hagyományos kultuszhoz való viszonya és az anarcsi Czóbel-kötetek előszavaiból, az ünnepségek beszédeiből kirajzolódó kultusz kissé anakronisztikusnak tűnő pátosza között húzódik, mesterségesen megosztja az emlékezés folyamatát. A Németh Ványi által – egy könyvszöveg erejéig – újrakeretezett kultusz

[68] Németh Ványi Klári, *Anarcsi boszorkányok: A javasasszony igaz története a Nyírségből* (Budapest: Kalligram, 2014).
[69] Uo. 138.
[70] Uo., 132.

azonban sem nem gyengíti, sem nem erősíti a lokális emlékezetállítás céljainak megvalósulását, hanem sajátos interferenciát teremt körülötte.

Márton László *Hamis tanú* címmel írt 2016-os regénye[71] Boldogfalvi Stróbel Vilmaként emlékezik meg Balogfalvi Czóbel Vilhelmináról. A regény vázát egy, a 19–21. századi irodalmi művek cselekményszálait és e korok történelmi, közéleti szereplőinek világát egybeszövő posztmodern szövegháló alkotja, melyben az omnipotens narrátor karikatúrájaként ábrázolt elbeszélő által főszálként definiált tiszaeszlári per témája nem jut annyi szóhoz, mint a köré kerekített szatirikus fonallal egymásba varrt szövegpatchwork. Ebben a hálóban, a főszálat elővezetni és elrejteni egyszerre hivatott mellékszálak egyike az, amelyben Füsth Zsigmond Rozsda Elek[72] főügyészhelyettes társaságában Hörcsögpalánkon keresztül Taksonyboldogfalvára utazik, hogy megtekintse Stróbel Vilma bárónő parasztszínházát, mely az általa angol eredetiből fordított *Makrancos hölgy*et tűzi műsorra. Noha az előadásról kiderül, hogy csak a következő év adventjére lesz bemutatható állapotban, kiváló ürügyet nyújt a narrátornak, hogy szatirikus eszközeivel bemutassa a Czóbel István[73] körében népszerű, Justh Zsigmond és Czóbel Minka által is osztott koncepciót a tiszta és erős paraszti jellemről, amely újjáélesztheti az elkorcsosult magyar arisztokráciát, s vele az egész nemzetet. Az egyetlen konfliktusforrás Márton szövegében Füsth és Stróbel kisasszony között a készülő darab címe, a bárónő ugyanis védeni kívánja ártatlan lelkű színművész parasztjait a Füsth szerint az angol eredeti *The Taming of the Shrew*-hoz közelebb álló *A hülye picsa ráncba szedése*[74] címfordítás drasztikumától. Márton, aki irodalomtörténészként jól ismeri Czóbel Minka munkásságát, a szatíra pilléreit gyakorlott kézzel választja ki: az egyik pillér az említett naiv elképzelés a tiszta paraszti világ ártatlanságáról és az ebben rejlő lehetőségekről; a másik a bárónő barátnője, Bobby személye és labilis nemi identitása, aki „[…] nem az, amit a neve sugall, nem férfi, hanem nő. Hogy pontosabban fogalmazzak: ha rajta múlik, elsősorban persze férfi, és csak másodsorban nő […]".[75] A harmadik pillér, amely az epizód szatirikus hangját megteremteni hivatott, a bárónő külseje, melyről Márton saját korábbi – irodalomtörténészként alkotott – ítéletét csavarja Bobby szájába: „Száradna le a keze annak a gazembernek, aki a bárónőről azt merészelte leírni, hogy ő a »csúnya tündér«! Nézzenek csak rá közelebbről az urak! Hát nem ugyanolyan szép, mint Erzsébet királyné?"[76] Márton ezzel a gesztussal megismétli, s egyben visszájukra is forgatja a Czóbel-recepció kliséit, főleg, ha nem ragadunk le a *Hamis tanú* felszíni szüzséjénél, hanem egy forma bontó (sic! szószerinti értelemben) irodalomtörténetet látunk megbújni benne. Az emlékezés gesztusa, bár a regény szövegvilágához híven groteszkbe fordul, mégis érvényesül, hisz Márton az általa Jókaival, Eötvössel, Mikszáthtal, Krúdyval, Justhtal, Gozsduval, Kaffkával kijelölt regénybeli századfordulós kánonjába beemeli Czóbel Minkát is. Az, hogy Czóbel egy vidéki kúria csodabogaraként van jelen,

[71] Márton László, *Hamis tanú: Regény* (Budapest: Kalligram, 2016).
[72] Akik minden valószínűség szerint Justh Zsigmond és Gozsdu Elek karikatúrái.
[73] Czóbel Minka bátyja, valláskutató, a négy kötetes *Die Genesis unserer Kultur* (Leipzig: Lotus-Verl., 1901-1907) című munka szerzője.
[74] Márton, *Hamis tanú*, 306.
[75] Uo., 308-309.
[76] Uo., 313.

s nem műveinek szereplői, vagy akár verseinek szimbólumai[77] íródnak a történetbe, egy másik tanulmány keretei között akár továbbgondolásra érdemes jelenség lehet.

Nemcsak főfoglalkozású írók láttak fantáziát Czóbel Minka alakjában, de egy lelkes magyartanár is könyvet írt róla, műfaját „novella-regényként" határozva meg. Martinák Jánosné Szász Enikő Zsuzsanna *A bárókert rabja* című kötetében[78] szubjektív portrét rajzol Czóbelről s néhány fontos személyről a költőnő életében. A könyv fikció és dokumentaritás határán egyensúlyoz, s bár szerzője hangsúlyozza: „E történet írása közben igyekeztem ragaszkodni a forrásokhoz, s csak akkor látogattam el a fantázia birodalmába, ha a hiányokat másként nem tudtam kitölteni",[79] valójában egy szubjektív műértelmezésekkel tarkított, az életrajz adatolható tényeit bőséges fikcióval kitöltő szöveget olvashatunk. A munka értéke éppen ebben a személyes emlékezetállításban rejlik, abban, ahogy az író társszerzőként nevezi meg szövegének tárgyát: „Az egyes részeket ketten írtuk Czóbel Minkával: megidéztem mintegy félszáz versét, prózai művét, naplórészletét, s kedvem szerint simult össze kettőnk szövege."[80] Martinák Jánosné explicit módon foglal állást a leszbikus identitás lehetőségének kérdésében, az eredetei címet (*Szivárvány*) ugyanis azért cseréli *A bárókert rabjá*ra, mert, amint írja: „[…] én sem akartam, hogy olyan irányba vigye el a figyelmet, amire ma a melegek használják a szivárvány sokszínűségét."[81] A lokális emlékező közösség heteronormatív, a falu kollektívájának *hagyományos* értékeit magáénak valló szemlélete határozza meg Martinákné látásmódját is, s mikor az emlékezetteremtés olyan útjával találkozik, amely normaszegéssel építi fikcióját, motivációt érez egy saját olvasat megalkotására: „Németh Ványi Klára *Anarcsi boszorkányok* című könyve meg feltüzelt: be kellett bizonyítanom, hogy a forrásoknak van másféle olvasata is."[82]

Czóbel Minka versei a zenében is tovább hagyományozódtak: *Száz szál gyertyát és száz liter bort* című dala Fráter Loránd megzenésítésében vált közismertté, előadói között találjuk Bessenyei Ferencet, a Száz Tagú Budapest Cigányzenekart, sőt Pataki Attilát is. Pátkai Rozina, kortárs énekesnő, dalszerző 2016-ban kezdte MINKA nevet viselő projektjét, amelynek elnevezését – bevallása szerint – Czóbel Minka ihlette, s melynek keretei között Czóbel-verseket is megzenésít, illetve előad. A színházi interpretációkról az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában kutatva annyit tudunk meg, hogy *Donna Juanna* című drámáját a kecskeméti *Pótszék* színpad mutatta be Mózes István rendezésében 1991-ben.

A lokális és a globális emlékező közösségek között képezhet hidat a virtuális térben megjelenő Czóbel Minka, akinek 2016 májusa óta profilja működik a Facebook közösségi oldalon. A profilt a helyi emlékezés keltette életre: Deák-Takács Szilvia és Kertész Zoltánné az oldal adminisztrátorai, ám a Facebook nyilvánosságának köszön-

[77] Ahogyan az pl. Celan (Eredeti nevén Paul Antschel) *Nyelvrács* kötetének címadó szimbólumával történik Márton kötetében: „Nosza, a vizsgálóbíró nagy erőkkel keresteti Vogel Amselt.Megbízható forrásokból értesült róla, hogy az illető neve nem is Amsel, hanem Ancel, és álnéven halálfugázással és nyelvrácsok szerkesztésével foglalkozik." (Márton, *Hamis tanú*, 182.)

[78] Martinák Jánosné Szász Enikő Zsuzsanna, *A bárókert rabja: „Kétkezes" novellaregény Czóbel Minkáról* (Sárospatak: Szerzői kiadás, 2016).

[79] Martinák Jánosné elemzése saját regényéről személyes honlapján, hozzáférés: 2019.11.30. http://www.irodalmitarsalgo.extra.hu/index.php/muelemzesek?id=179:martinakne-muelemzesek&catid=14taskid=$taskid [az oldal ma már nem érhető el – A Szerk.].

[80] Uo., Martinák Jánosné műelemzések, A bárókert rabja

[81] Uo., Czóbel Minka esszék – Regényes történelem, avagy történelmi regény?

[82] Uo.

hetően a felkerülő tartalom országosan, sőt (különösen az online fordítás folyamatos tökéletesedésével) világszerte hozzáférhetővé válhat. Az oldal azonban kevéssé aktív[83] és főként helyi érdekeltségű, ide kerülnek fel a Czóbellel kapcsolatos helyi rendezvények, konferenciák, előadások, kötetbemutatók hírei.

Összegzés

Czóbel Minka emlékezete eleinte paradox módon a felejtést, a méltatlanul elfeledést állította középpontjába. Ez az 1970-es évek óta újra és újra visszatérő retorika azt eredményezte, hogy méltatói leggyakrabban védekező-magyarázkodó pozícióból szóltak az életműről. Mára ez a beszédmód háttérbe szorult, a költő alakja és szövegei több kísérletnek köszönhetően kinyíltak egy az értékekre (s nem a vélt deficitekre) koncentráló, kreatív, gyakran játékos megközelítésre. Hasonló sorsra ítélt a Weöres–Pór páros paradox kísérlete is, amely a csúnya, magányos vénlány pozíciójába helyezve fogalmazott meg rekanonizációs törekvéseket az életművel kapcsolatban: a 2000-es évek elemző vagy emlékező szövegei már nem tekintik kötelező témának Czóbel küllemét. Kialakult egy új narratíva is, amely a leszbikus ikon vs. a tiszta (értsd: nem csupán égi, testetlen, gondolati alapozottságú, de ab ovo heteronormatív is), elérhetetlen szerelmet kereső, ám azt soha meg nem kapó intellektuális nő konstrukciói között feszül.

A kiadott életmű mára csaknem teljességében elérhető szabadon online, a szövegek hozzáférhetősége tehát a közelmúltban jelentősen javult. Czóbel alakja termékenyen él a lokális emlékezetközösség számára, s intézményesült rendszer gondoskodik arról, hogy a közösség számára evidenciaként tételeződő normarendszerbe illeszkedő módon ne merüljön feledésbe, helyi identitással ruházva fel emlékezetét. A lokális emlékezeten túl is időről időre találkozunk irodalmi, színházi, zenei feldolgozásokkal, de maga a puszta név is többször felbukkan, gyakran leszakadva saját életművéről, sőt a mögötte rejlő szerzőről is.

ABSTRACT

Total Recall

Repetitions and new elements in Minka Czóbel's cultural memory

Literary criticism tends to count Minka Czóbel among the forgotten authors which provides grounds for a detailed analysis of the cultural heritage that came into being around her figure. Her figure and position in cultural memory keeps being reformulated, but newer versions seem to contain elements of previous ones, predominantly relating to her status as a forgotten author.

[83] Az aktivitás hiánya vélhetően főként azzal magyarázható, hogy a közösségi oldalak céljától, a napi rendszerességű, aktív tartalomgyártástól és tartalommegosztástól alapvetően idegenek az emlékoldalak műfaji sajátosságai, vagyis hiányzik az élő, aktívan posztoló alany (az élő Czóbel Minka), akit egy mégoly lelkes szerkesztő sem képes könnyedén pótolni.

Czóbel's heritage is quite vivid in the local memory, moreover, it even managed to create memory-islands in the wider context of global memory. As Jan Assmann writes, „t]he past is not simply ‚received' by the present. The present is ‚haunted' by the past and the past is modelled, invented, reinvented, and reconstructed by the present". Cultural memory aims not only to preserve, but also to reconstruct Czóbel's figure, resulting in different images, ranging from the honourable citizen constructed by the people of Anarcs to the lesbian icon (the latter created in the wake of the readings from a gender perspective in her academic reception).

The mechanisms of the institutionalised memory-politics are applied primarily in local acts of memorialisation: remembrance is most active in Czóbel's birthplace, led and coordinated by the local remembering elite. Their devotion manifests itself in various commemorative efforts: a local school was named after her, showcasing one of Czóbel's quotations in its hall, alongside a bust installed in front of the school-building; a cenotaph was erected in the garden of her mansion; memorial conferences are organised in her name; her poems are declaimed at local social celebrations; the local government is publishing her volumes; the mansion of the family and the surrounding park were rebuilt. The Czóbel Minka Baráti Kör [Friends of Czóbel Minka] plays a significant role in achieving all of this.

Unlike local commemorative actions, Czóbel's figure is less established in global memory, and lacks the unified mechanisms of institutionalised memory-politics which could be observed in the efforts of local memorialisation. National conferences, literary journals, newspapers sometimes commemorate her, and a short-lived student organisation in Szeged bore her name. She also appears in radio programmes, and her life is fictionalised by established and amateur writers. Her poems have been adapted into music, her play, Donna Juanna was performed in a rural alternative theatre.

Paradoxically, Czóbel's heritage has been predominantly concerned with the very lack of remembrance. The perpetuation of the forgotten author rhetoric since the 1970s has resulted in primarily defensive interpretations of her oeuvre. Interestingly, the online representation of Czóbel might constitute a bridge between the local and global remembering communities: from 2016, a Facebook account, dedicated to her figure, provides free and widely available content. Similarly, a considerable amount of Czóbel's ouvre is freely available online.

Maria Puca

Lajos Kassák: Activism

On November 1, 1915, the first issue of the magazine *A Tett* (The Deed) was released. Lajos Kassák was against the war and dreamed of a universal culture that went beyond national borders. Kassák's goal was to create a forum for expressionist literature and culture in Hungary. Therefore *A Tett* was born; it was characterized by an unusually ferocious and harsh tone and by a European horizon that seemed audacious to the social environment of Hungary in the second decade of the 20th century. Because of its anti-war rhetoric and its anarchist vision, the magazine was often the target of political attacks. Its models, in addition to the Zurich magazine *Der Mistral* (The Mistral), were the German magazines *Der Sturm* (The Storm) by Herwarth Walden, composer, musician, writer and critic, and *Die Aktion* (The Action) of the socialist anarchist Franz Pfemfert, both published in Berlin, but also *Die Tat* (The Deed) published in Jena. *Der Sturm* served as a precious source in every artistic aspect, it is where Kassák learned how to recognize the most important trends modern art (e.g. Expressionism) and to spread his principles. Moreover, he was close to *Die Aktion* for its social and political orientation, in fact, it offered him the sample of a leftist political attitude tending to anarchism. According to Kassák poetry and art had to be an integral part of social life. The artist had to be steadfastly committed, both in a moral and social sense.

The first issue of the magazine was exceptional since it did not present, a program of the activities of its collaborators. The task of writing the opening article, entitled *Keresztelőre* (To baptism) was assigned to Dezső Szabó. In his article Szabó confined himself to reiterating that: „The historical classes have died, and the artistic and literary aestheticism has died. [...] The writer will be a worker among the workers, fighting among the combatants[1]."

On the same issue an intervention by Imre Vajda, the „ideologue" of the group, as Giampiero Cavaglià defines him, clarified the political positions of the magazine: „*A Tett* is for revolution, for overcoming the capitalist system and, as socialists, avant-garde artists are against the war and against the interests that were involved."[2] In another article by Vajda, published in the next issue, we read:

[1] Dezső Szabó, „Keresztelőre", *A Tett*, 1 November 1915, 2; Giampiero Cavaglià, „Arte e avanguardia ungherese", in Id., *L'Ungheria e l'Europa*, edited by Kathie Roggero, Péter Sárközy e Gianni Vattimo, Quaderni di storia della critica delle poetiche, 20 (Roma: Bulzoni Editori, 1996), 153.
[2] Imre Vajda, „A szocialdemokrácia a válaszúton", *A Tett*, 1 November 1915, 15-17; Gian Piero Cavaglià, „Il futurismo italiano e l'avanguardia ungherese", in Id., *L'Ungheria e l'Europa*, 240.

> *A Tett* is not social democratic, but it believes in socialism. It does not want to reform men through social institutions, but the institutions through men. *A Tett* has faith in the mass movement and thus enters the revolutionary atmosphere. In this way, it aspires to revaluate all values and from the sacred dance of human forces the rebirth of humanity, or, as Marx said, the end of prehistory of humanity, is expected.[3]

The poets who gathered around the magazine did not identify themselves with any of the major tendencies. They were all young, almost unknown and announced the end of aesthetics through the introduction of „free verse" in their poetic practice. For this reason, they rose against traditional Hungarian poetry and came to have the revolutionary writer Walt Whitman as their main point of reference.– In 1926 in an essay on modern art (*A korszerű művészet él* – Modern art lives) Kassák declared that „the forerunner of Futurist poetry was undoubtedly Walt Whitman".[4] Unlike the *Nyugat* circle, which looked towards the „West", *A Tett*'s collaborators wanted to consider every direction. They published works written by the American Walt Whitman, the English Bernard Shaw, the Russian Wassily Kandinsky, the Croatian Ivan Meštrovič, the French Guillaume Apollinaire, Georges Duhamel and Paul Fort, the German Ludwig Rubiner, the Italian Luciano Folgore, the Belgian Émile Verhaeren and others.

The rebellion of the Hungarian artists turned both against the „impressionistic" conception of the world, on which the art of the time was based, and which prevented the reception of the new, and against the society that was based on that conception. Therefore, it was on the one hand a controversy „against the «blindness» of politicians, on the other against the artists (the *Nyugat* circle, for example) still faithful to an aesthetic conception – almost «Parnassian» – of art"[5].

On December 1, 1915, Kassák's poetry entitled *Mesteremberek* (Craftsmen) was published on *A Tett*. It offered a program to the group.

> Kassák Lajos: *Mesteremberek*
>
> Mi nem vagyunk tudósok, se méla, aranyszájú papok és hősök sem vagyunk, kiket vad csinadratta kísért a csatába s akik most ájultan hevernek a tengerek fenekén, napos hegyeken és a ménkővert mezőkön szerte, szerte az egész világban. A kék firmamentum alatt most bitang vérben fürdenek az órák... De mi már távol vagyunk mindentől. Ülünk a sötét bérkaszárnyák alján: szótlanul és teljesen, mint maga a megbonthatatlan anyag. Tegnap még sírtunk s holnap, holnap talán a mi dolgunkat csodálja a század. Igen! Mert a mi csúnya tömpe ujjainkból már zsendül a friss erő, s holnap már áldomást tartunk az új falakon. Holnap azbesztből,vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra
> s félre az államdekorációkkal! a holdvilággal! és az orfeumokkal! Hatalmas

[3] Imre Vajda, „Világnézet" (Concezione del mondo), *A Tett*, 15 November 1915, 70; Cavaglià, „Arte e avanguardia ungherese", 153.
[4] Lajos Kassák, *Az izmusok története* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1972), 18.
[5] Cavaglià, „Il futurismo italiano e l'avanguardia ungherese", 242.

felhőkarcolókat építünk majd és játéknak az Eiffel-torony mást. Bazalt talpú hidakat. A terekre új mithoszokat zengő acélból s a döglött sínekre üvöltő, tüzes lokomotívokat lökünk, hogy ragyogjanak és fussák be a pályát, mint az ég szédületes meteorjai. Új színeket keverünk s a tenger alá új kábeleket húzunk és megejtjük az érett, pártalan asszonyokat, hogy új fajtát dajkáljon a fold s örüljenek az új költők, akik az idők új arcát éneklik előttünk: Rómában, Párizsban, Moszkvában, Berlinben, Londonban és Budapesten.[6]

Lajos Kassák: *Craftsmen*

We are not wisemen, nor are we dreamy, golden-mouthed priests
or heroes, who have been accompanied by a wild din in battle
and who are now faintly lying on the bottom of the seas, on sunny mountains and in stony fields, all over the world.
Under the blue firmament, the hours are now bathed in wandering blood …
But we are already far from everything. We sit at the bottom of the dark buildings:
silent and intact like the indestructible material.
Yesterday we were crying and tomorrow, tomorrow, maybe the century will admire our work.
Yes! Because from our ugly stubby fingers is already burgeoning a fresh strength,
and tomorrow we will drink a toast to the new walls.
Tomorrow, we will throw a life made of asbestos, iron and massive granite on the ruins
and enough with the state decorations! with the moonlight! and the cafés chantants!
We'll build huge skyscrapers and for fun a copy of the Eiffel Tower.
Bridges with basalt columns. We'll throw on the squares new myths from the resonant steel
and on the broken rails roaring and fiery locomotives,
which shine and run like dizzying meteors of the sky.
We'll mix new colours and pull new cables under the sea
and we'll seduce mature, single women, so that the earth nurtures new species
and rejoice the new poets, who sing the new face of the times in front of us:
in Rome, Paris, Moscow, Berlin, London and Budapest.[7]

The artistic program outlined in *Mesteremberek* recalls the definition of the poet as „a chaos shaper", which had been enunciated by the German activist theorist Kurt Hiller, for whom the artistic activity was „will to power".[8]

In the article *Programm* (Program) released on the tenth issue of *A Tett*, on March 20, 1916, Kassák summarized the guidelines of the Hungarian avant-garde group in twelve points:

[6] Lajos Kassák, „Mesteremberek", *A Tett*, 1 December 1915, 42.
[7] Translated by Maria Puca.
[8] Cavaglià, „Arte e avanguardia ungherese", 154.

1) The new literature must, as a necessary social phenomenon, keep in constant contact with every progressive economic and political movement and its exponents – like the heads of politics, industry and commerce – must claim a directive function in the state apparatus, in the revision of existing laws and in the development of new ones.
2) The new literature, in order to reach all its importance and to be able to work with all its truths and its beauties that have sprung from the essence of life, must free itself from every conventional „ideological" and technical obstacle. Since everything that was the creative form or the essence of content for the art of the past, for the artist of today can only be a channel with an inclined plane that draws away everything that is essential.
3) The new literature does not serve any of the „isms". As it does not recognize the new possibilities of Christianity, so it must stand up to futurism. Because while some have ascetically contemplated their navel for millennia, the others are singing the apotheosis of war as vain primadonna. All schools shape decadent or virtuous aesthetes of form or sacred mediocrity.
4) The new literature must react to every natural phenomenon. According to it, the insurmountability of space and time does not exist. It assists every science and with the help of its means seeks to clarify the crowds of the spirit and wants to dissolve in its song the mystery of the soul, the erotic greatness of blood and meat, wants to express the spirit of technical progress, of planes and locomotives and also the great silence in which the soul of things speaks.
5) The new literature opens the doors to the will that frees itself. Sceptical and enthusiastic at the same time. It is in love with all that is inaccessible but passes differently through the dead gods, the pink mist of fixed ideas.
6) The new literature is an enhancer of the creative forces. Friend of free competitions between free forces, of reforms, of revolution, but enemy of every war, because every war drags all its forces under its last yoke (despite what the futurists say).
7) The new literature cannot have a racial or national purpose.
8) The new literature cannot be the rhymed voice of snobs from the front lined with flowers, which serves to inebriate hysterical women.
9) The new literature must be a column of fire born from the soul of the time.
10) The theme of the new literature is the totality of the cosmos.
11) The voice of the new literature is the song of the forces that have become aware of themselves.
12) The ideal that the new literature glorifies is the man aware of the infinite.[9]

[9] Ibid., 155–156.

After the 17th issue, a ministerial decree of 2 October 1916 prohibited the publication of the magazine as „detrimental to the interests of the country at war".[10] The authorities reproached *A Tett* for having published, on the 16th (international) number, translations of literary works by artists of enemy nations; to have openly criticized the behaviour of the social democrats, supporters of the war; to have conducted a pacifist campaign and made his pages available to collaborators who dreamed of a universal culture above national borders.[11]

Shortly after the suppression of *A Tett*, Kassák founded his second magazine, *Ma* (Today) – 1916-1919 Budapest, 1920-1925 Vienna. The subtitle of the magazine changed often: at the beginning it was „magazine for literature and art", then „activist magazine", eventually it became „artistic and social activist magazine". Very soon, there emerged the disagreements between Kassák and the other collaborators, who did not agree with the maxim of the Kassákian conception that saw the Hungarian avant-garde as literature and art of the left, separated from the parties, and preferred to put themselves and their artistic activity at the service of communist propaganda.[12]

Kassák and his circle made theirs some of the values of other avant-garde movements, such as „the attempts of Cubism to grasp the essential, the futurist cult of force and action, the humanistic pathos of Expressionism and its sense of drama".[13] Unlike *A Tett*, *Ma* favoured literature and the visual arts at the expense of politics. However, it kept the same internationalism and the same conception of the artist as creator of the new society based on culture. The artist was intended as a social subject oriented towards making political choices aimed exclusively at the revolution. From February 1919 *Ma* was called an „activist magazine". Kassák qualified his movement – four years after its birth – with an „ism", namely „Activism", at a conference held on February 20, 1919, published in the magazine *Ma* (IV, 4, 46–51).

Starting from the end of 1918, through its many special issues dedicated to the discussion of the ideological problems, through its pamphlets and the information that it gave on international political life, the magazine *Ma* became one of the promoters of the revolution in Hungary. At the same time, it never ceased to proclaim that the mission of art would never be reduced to mere agitation. The members of the group considered art animated by a spirit of research as the expression of a conscience committed to new voices, having the same interest in scientific research, which would have offered wider horizons to the ideology of a given era. Activists did not want war and other conflicts, they wanted a quick, short and radical revolution, to put an end to the past and build a new culture. Activists and other Hungarian intellectuals supported the thought formulated by György Lukács: „Politics is merely the means; culture is the goal."[14]

[10] Ibid., 157.
[11] To know more about *A Tett* read Júlia Szabó, A *magyar aktivizmus története* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 31–39.
[12] To the group of communist writers belonged Mátyás György, Aladár Komját, József Lengyel e József Révai.
[13] Ferenc Csaplár, *Kassák in the European Avantgarde Movements 1916–1928* (Budapest: Kassák Múzeum, 1994), 1.
[14] Szabó, A *magyar aktivizmus* …, 52.

The magazine was published for the last time on July 1, 1919 and the missionary cultural activity of the Kassák circle was also made impossible. The government's ban hit the „new artists" even more when the first serious signs of a vast appreciation of their literary activity became evident. Following the fall of the Republic of Councils, Kassák and his group were forced to leave Budapest to go into exile in Vienna where, however, they continued to operate.

Kassák again published the magazine *Ma* from 1920 in Vienna, which presented an environment culturally different from the Hungarian one. The main task of the magazine was to inform the Hungarian progressive circle and the Hungarian people living in the surrounding territories about the newest European artistic trends. Jolán Simon, Kassák's wife, worked as a seamstress to give financial support to the family and the magazine. Simon undertook risky journeys in Hungary, in order to promote *Ma* and recite contemporary poetry at literary evenings. *Ma*'s audience was not limited to Hungary and Hungarians residing in other nations; indeed, it was European in scope.

The first Viennese issue of the magazine opened with a poster in two languages: German and Hungarian – entitled *An die Künstler aller Länder!* (To the artists of all countries!), in which Kassák addressed an imaginary international proletarian public celebrating the revolution with enthusiasm: the revolution is «the end of life itself», it is aware and permanent and contains not only a Marxist vision, but also a utopian socialism and almost prophetic cries.

Kassák expanded his network of international relations with other avant-garde magazines and, in a few years, he became an appreciated figure of European modernism. The artists gathered around *Ma* came into contact with the circles of artists and the editorial offices of Zagreb and Belgrade (Zenit), Újvidék (today: Novi Sad) (ÚT, Krónika), Bucharest (Contimporanul), Brno (Pasmo), Pozsony/Presburg (today: Bratislava) (DAV), Prague (BLOK) and Warsaw, exchanging articles and reproductions. Literary, musical and artistic evenings, as well as theatrical performances, were organized by the circle of Ma, in Kassa (today: Košice, in Slovakia), Prague, Pozsony/Presburg (today: Bratislava, in Slovakia), Paris, Vienna and Berlin.

The magazine, as in the years after the suppression of *A Tett*, focused on artistic matters, given that any political activity was forbidden to Hungarians living in Vienna as political refugees.

Many Hungarian artists in exile in Vienna spent only a short time in the Austrian capital, before moving to Paris or Berlin. This dispersion did not lead to the end of a fruitful collaboration, on the contrary, the magazine gained a new impulse and broadened its horizons. Updates were frequent regarding the new trends provided by László Medgyes in Paris, or by Ernő Kállai and László Moholy-Nagy, living in Berlin. Important news also came from Alfréd Kemény, László Péri or Hugó Scheiber, also in Berlin, and from Sándor Bortnyik and other activists from Pécs who were in Weimar. During the years of exile, Kassák personally met Kurt Schwitters, Tristan Tzara, El Lissitzky and Hans Arp.

In 1921 Kassák approached Dadaism: he began to compose Dada poems and drawings in the style of Kurt Schwitters and published Dada poems, dramas and artistic works, including texts and graphic works by Schwitters, Hans Arp, Richard Huelsebenck and, of course, those of authors and artists of the circle of *Ma*. Kassák recognized the energy and the potential that Dadaism could give to the international avant-garde. Even as a Dada artist he was able to fight the state as an eternal provo-

cateur. Given that most Dada groups represented different political positions on the left, Kassák found, through his Dada production and publishing activity, the possibility of reconciling his often-contradictory sympathies, both for anarchism and for Bolshevism.

Shortly afterwards, precisely in March 1922, Kassák prepared a manifesto entitled *Bildarchitektur* o *képarchitektúra* (architecture of the image), which announced his new creative phase, Constructivism. The term *Bildarchitektur*, a neologism to designate a new artistic style, was coined in 1915 by the Russian avant-garde artist Liubov Popova. The art critic Ernő Kállai used this term in an article about Kassák, in which he dealt with his new geometric painting. Kállai described Kassák's paintings as strong, majestic and abstract compositions, which recall an order and an architectural discipline. The Bildarchitektur manifesto marked a change towards a geometric abstraction as a movement contrary to the chaos and frivolity of Dadaism. The dynamism of constructivist geometry showed, for Kassák, a higher truth, more solid and eternal than Dadaism. The manifesto also marked a turning point in the history of the circle of *Ma*, which, following this, split up. The Dadaists led by Sándor Barta founded another group with their own magazine, ending their collaboration with Kassák and his wife.

Kassák's stance against Dadaism and in favour of constructivism also meant getting closer to the geometric abstraction, that, as Russian constructivists also pointed out, was created to become the art of a new state form. He saw in the constructivist principle the art of freedom, the possibility of building a future on completely neutral foundations.

In November 1922 Kassák went to Berlin during a trip organized by the editors of *Ma,* László Moholy-Nagy and Ernő Kállai. The most significant experience he had during his stay in Berlin, apart from meeting intellectuals such as Herwarth Walden, Hans Arp, Richard Huelsenbeck, Hans Richter, was the visit to the First Exhibition of Russian Art in the Van Diemen Gallery. Of this exhibition he reported in the *Ma* issue of December 25, 1922. But in the second half of the 1920s, modernist trends went into oblivion a bit all over Europe.

In the fall of 1926, thanks to a general amnesty, Kassák returned to Hungary, where he intended to continue his publishing and artistic activity just as he had done in Vienna. His range of interests expanded considerably, including architecture, music, dance, the new art of film and the media. At the end of the same year, a new magazine called *Dokumentum* (Ducument) was started. The new collaborators were writers like the modernists Tibor Déry, Gyula Illyés, József Nádass and Andor Németh. The magazine was a manifestation of the need for a complex analysis of society and social commitment, always strongly felt by Kassák. *Dokumentum* was published in three languages – Hungarian, German and French – and presented works by many foreign artists. Two critical essays by Walter Benjamin were published: one, which spoke of an association of Soviet writers, on the April 1927 issue, and the other, a report on Russian film art, on the May issue of the same year; texts by representatives of modernism such as El Lissitzky and Le Corbusier, multiple articles on the new Soviet art and Kassák's works of advertising graphics, which aimed at enlarging the visual language of modern art over society. With the magazine *Dokumentum* the editor tried to make up for the lack of information in Hungary about contemporary European art.

A few months later, Kassák realized that the situation in the Hungarian capital had changed since his departure. The community of readers and supporters, once so enthusiastic, had disappeared: either many were in exile, or had changed their ideas. Between 1926 and 1927 the audience was almost non-existent for a cutting-edge magazine. Prime Minister István Bethlen's coalition government managed to slightly soften the original „white terror" of Admiral Horthy, but little was left to the principles of modernity and freedom of thought. In such a situation Kassák ceased the publication of *Dokumentum* to found, in 1928, a monthly magazine of a completely different kind: *Munka* (Work). Kassák tried to attract a circle of readers that included young workers and politically aligned students.

Kassák's poetry and publicist activity took another direction close to a new classicism. The layout and writing were simple and clear. A section entitled „A day in life" dedicated to the letters of young readers was included in the magazine, in which they had to report their daily experiences. Instead of using abstract drawings and paintings, *Munka* used photography. Kassák commissioned young photography enthusiasts close to the magazine to photograph the poor, the unemployed and the homeless. Thus, a new movement was born within Hungarian photography: „sociophotography". Kassák succeeded in addressing a very wide audience by publishing social, political and artistically innovative critiques, understandable even for an uneducated public. To keep a vast community of readers tied to himself, Kassák constituted, finally, the circle of *Munka*, characterized mainly by the „chorus", a group of young workers who recited poems aloud and in sync.

At the end of the 1920s Kassák began to dedicate himself to a new form of public art, with a strong social value: the posters. These could be addressed indiscriminately to the whole population by acquiring the role of what we call today „mass media". In this way he again tried to „oppose the official art supported by the authorities and by the State".[15]

In 1939 a new law introduced a greater limitation of press freedom in Hungary. This caused the suppression of *Munka* and, with it, the „death" of the historical Hungarian avant-garde which, by the late 1920s, had lost its militant character and its spirit of a rebellious and innovative international movement.

ABSTRACT

Lajos Kassák: Activism

In Hungary at the beginning of the twentieth century Modernism was a virtual possibility, lived at an imaginary level; we can speak of it as a possibility of subjective choice, regardless of what was achievable in the circumstances at the time. The historic task of the Hungarian society at that time was to create a modern state. Early twentieth century Hungarian society was characterized by the need to provide legitimacy based on tradition and rational legitimation, typical of the new bourgeoisie.

[15] Éva Forgács, „Du gibst uns zu essen und deswegen kämpfen wir gegen dich: Konzepte von Kunst und Staat bei Lajos Kassák und in der ungarischen Avantgarde", in *Lajos Kassák: Botschafter der Avantgarde 1915–1927*, Hg. Csilla E. Csorba (Budapest: Literaturmuseum Petőfi – Kassák Museum, 2011), 38–39.

Rational legitimation had less weight; in fact, despite the unquestionable progress of capitalism, Hungarian society and culture were still determined by the ideology and scale of values of the feudal class, in which the process of middle-class emancipation and the rejection of every modern trend were united. The official art of that time tried to justify the regime through the remembrance of the ancient greatness of historical Hungary (for instance the images organized to hold the millenial celebrations of the country). The widespread opinion, which so strongly defined the society, was marked by primitive pragmatism and conventional rhetoric that disguised the absence of individual thought and judgement.

Despite significant scientific progress and the development of natural sciences and higher education, the intellectual life of the society still bore signs of feudal culture, bureaucratism, the monarchy and the obstacles of the Catholic Church. Living in such an environment resulted in many intellectuals experiencing a strong discomfort. Thus, the country was characterized by an intellectual desert, covered by a nationalist demagogy. Only by fighting this emotional distortion, often suffering defeats, could one slowly form the intellectual basis of modern Hungary.

At the beginning of the twentieth century modern art offered its own alternative: the creation of new forms and the independence of visual language, as evidenced by the activity of the painter József Rippl-Rónai and of the Hungarian avant-garde, represented by the poet Lajos Kassák and his collaborators. The latter created a visual language already aimed at a new sensibility, refusing, at the level of the visual culture, the contemporary social system. These changes led to the birth of modern Hungary.

On November 1, 1915, the first issue of the magazine *A Tett* was published. Lajos Kassák was against the war and dreamed of a universal culture that went beyond national borders. The aim of the Hungarian avant-garde theorist was to create a forum for an expressionist literature and culture in Hungary.

The title *A Tett* (The Deed) derives from the fact that, according to the followers of Kassák, poetry and art should have become an integral part of social life. Thus, we had the figure of an artist firmly committed, who was active not only from a creative point of view but also from moral and social ones. He opposed the meditative artist, who was purely looking for issues related to art, believing that social commitment was an absolute necessity for the Hungarian artist.

At a conference held on February 20, 1919, published in the magazine *Ma* (IV, 4, 46-51), Kassák qualified his movement – four years after its birth – with an „ism", namely „Activism". The activists believed they were able to awaken latent and grandiose aesthetic forces with their writings. For this reason, they wanted to operate at any cost; they considered themselves revolutionary artists and were not interested in the opinions and literary criticism of the left wing, nor those of the bourgeoisies. They were considered political poets and writers and believed that their dedicated poetry was a prophetic mission. They considered the word „mission" a calling and not a practical task given by the party. The purpose of the activists was to forge the new man through emotional ascendancy.

Suhajda Péter

Paradigmaváltások az avantgárdban

Az avantgárd konstruktivizmus – kiáltványokból könnyedén kiolvasható – alapelvei (mint például az újszerűség igenlése, a cselekvésközpontú szemlélet, a deszemiotizáció megvalósításának lehetőségei és az építészeti-matematikai motívumok alkalmazása) Kassák Lajos elméleti tevékenységének is megkerülhetetlen vonatkoztatási pontjai voltak (legalábbis az általa számtalanszor lejegyzettek alapján).

Ám Kassák útja nem mondható egyenes vonalúnak vagy statikusnak – rengeteg (direkt) változáson esett át az évtizedek alatt. Ezek több esetben olyannyira gyökeres módosítások voltak, hogy bátran tekinthetők akár paradigmaváltásoknak is.[1] Ennek a dinamikus kassáki alakulásfolyamatnak vált idővel alapegységévé a konstruktivistának (is) nevezhető terminológia konzekvens használata – ami természetesen nem jelentett szolgai követést vagy utánzást. Céljai egyrészt tökéletesen egybecsengtek az európai avantgárd törekvéseivel (megtörni a régi hatalmát és korszerűt alkotni), másrészt elszántan kereste saját megoldásait, amelyek egyedi módon teszik „kassákivá" („kassákizmussá") működését. Az egyes modern művészi utak feltárása (és az egyéni sajátosságok – esetleges „állandók" – felvázolása) tehát még akkor is elkerülhetetlen feladatnak látszik, hogyha éppen ellentétes az avantgárd éndisszimiláló-csoportképző eljárásaival. (Szólásszerű chiasmussal élve: nem az aktivista kórus hozza létre az avantgárd művészt, hanem az avantgárd művész az aktivista kórust.)

Mintha a kassáki alakulástörténet három nagy pillérre volna felfűzhető, s a tökéletes zártság felől a teljes nyitottság irányába tartana (egyre inkább megszabadulva bizonyos konkrét avantgárd technikáktól). Az első pillérhez a tízes évek művei tartoznak. *„A rettenetes nagy hamu" alól Babits Mihálynak* című „vitairat" például az expresszionista-aktivista manifesztum mintapéldánya: erőteljes és támadó (olykor pedig egyenesen vagdalkozó és igazságtalan). Megszólalója maga a csoport – az én attribútumaitól megfosztott „mi" –, amely határozottan elhatárolja magát az egyéntől (azaz Babitstól) s mindentől, ami korábbi vagy múltbéli: amit meg kell haladni. Az újszerűség hirdetője – nem kér a kötött definíciókból. Üzenete társadalmi, politikai természetű. Világképe kirekesztő – az aktivista csoport határai (a képlékenység és meghatá-

[1] Kizárólag metaforikus értelemben persze. Thomas S. Kuhn paradigmadefiníciója ugyanis a „tudományos közösségekre" vonatkozik: „Paradigma az, amit a tudományos közösség minden tagja elfogad, és megfordítva, az adott tudományos közösséget azok alkotják, akik elfogadnak egy bizonyos paradigmát." Thomas S. Kuhn, *A tudományos forradalmak szerkezete*, ford. Bíró Dániel (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 180. Kassák egyedül viszont aligha nevezhető „közösségnek". Az avantgárd alkotók szerették önmagukat csoportként láttatni, ám a művész forradalminak mondható – nem „tudományos" karakterű – váltásai kizárólag az egyén jellemzői. Konfliktusait éppen az általa irányított közösségek tagjainak ellenállása okozta. Ráadásul igen problematikusnak tűnik az avantgárd dinamizmus és a paradigma fogalmának közös nevezőre hozása.

rozhatatlanság ellenére) rendkívül szűknek tűnnek. Valójában senki nem lehet része, aki nem tagja a „kórusnak".

A második pillérhez a húszas évek – Kassák által még mindig aktivistának nevezett – konstruktivista (jellegű) szövegei sorolhatók. A *Képarchitektúra* című szöveg műfaja kiáltvány. Továbbra is programot közöl, továbbviszi korábbi eredményeit, ám filozofikus dimenziókat is érint: lényegében ekkor alakította ki Kassák tulajdonképpeni ars poeticájának alapjait, s öntötte azokat verbális formába. Érezhető rajta az orosz szuprematista, rayonista, realista és produktivista, valamint a holland De Stijl-szövegek markáns hatása. Központjában az alkotó áll – aki viszont úgy tűnik, maga a konstruktivista (eszközökkel teremtő) művész, a jelen és jövő embere. Megszólalója továbbra is a csoport, de már megjelenik mellette az „én" is. Üzenete társadalmi (is lehet), de nem kizárólagosan az. A tízes évek aktivizmusához képest jóval nyitottabbnak mutatja magát: elismeri és méltányolja az alkotó tevékenységet. Hajlandó elgondolkodni korábbi művészek jelentőségén – de bizonyos előzményekről (romantika, szentimentalizmus, impresszionizmus, futurizmus) továbbra is elutasítóan nyilatkozik. Erőteljesen foglalkoztatják viszont a deszemiotizáció kérdései – hogyan lehet a műalkotás önazonos? Ennek megfelelően viszont a *Képarchitektúra* (mint szöveg) nem csupán ekphraszisz, hanem önálló produktum. Ugyanúgy a képarchitektúra és a konstruktivista irányzat elveinek (verbális) kifejezője, mint a festmény – nem tölt be ahhoz képest alárendelt szerepet, mint ahogyan semmihez képest sem.

A kassáki „Aufhebung" csúcspontja viszont már a harmincas évek vallomásos esszéiben keresendő, a harmadik pillér alatt, amely stilisztikai, módszertani értelemben nem is nevezhető többé avantgárdnak. A megszólaló egyes szám első személyben említ olyan nagyságokat, akiket a korábbiakban még hevesen elutasított. Kritikus ugyan, de elszántan keresi azokat a kapcsolódási pontokat, ahol az értékelt szerzők (Ady, Kosztolányi, Babits) újszerűt alkottak – s így végre önazonosakká válhattak a kíméletlen ítész szemében. Ide fejlesztette tehát Kassák saját elméletét a deszemiotizációról: az elv itt már nem azonos a húszas évek konstruktivista műalkotásainak megjelenítési módjával, a képarchitektúra keretek közé préselt „műfaji" sajátosságaival vagy akár a (mintát adó) korábbi orosz, illetve holland kiáltványok megnyilatkozásaival. Konstruktív – azaz „deszemiotizált": a művével és saját magával tökéletesen azonos – alkotó nem csupán a konstruktivista lehet, hanem bárki (immáron Babits Mihály is), aki képes újszerűt létrehozni, teremteni, és kifejezni önmagát. (Kassák számára az expresszionizmus örök igény maradt tehát, pedig magát az „izmust", gyorsan meghaladta.) A *Nyugat* első nemzedékének szimbolista-szecessziós-impresszionista címkékkel „felszerelt" művészei még biztosan nem tartozhattak bele az első két kassáki halmazba – viszont a harmadikba már igen. Úgy tűnik, Kassáknak is át kellett lépnie saját korlátain. Jelentős szemléletváltást tükröznek ezek az esszék – már amennyiben a szempont kizárólag stílusbeli: hiszen ebben az értelemben valóban nem maradt sok az első két évtized izmusaiból. De ha az újszerűség (és az ebből következő önazonosság), a változtatásra való képesség (és hajlandóság), a semmiből való teremtés – tehát a dinamizmus általános elve, elvárása adja a kiindulási alapot (amelynek fontosságában minden izmus egyetértett), akkor bizony továbbra is megállja helyét az avantgárd jelző. Az is elmondható még a konstruktivizmusról, hogy alkotóinak elsődleges ars poeticája nem is igazán műveik technikai sajátosságain alapult, hanem éppen sajátságos „létfilozófiájukon":

> A konstruktivisták felfogásában a természet értelmetlen rendezetlenségét az emberi kultúra szervezett és fegyelmezett rendjének kell felváltania. A célszerűség és társadalmi hasznosság jegyében újjá kell építeni és teremteni az embert és a világot, hogy megvalósulhasson a szociális egyenlőség és igazságosság.[2]

Nagy felelősség nyugszik tehát a mindenkori alkotó ember vállán. Márpedig sok példát lehetne hozni az Ady-, a Babits- vagy akár a Kosztolányi-életműből, amikor e – konstruktivistának kevésbé nevezhető – nyugatosok éppen az áhított rendezettség megteremtésére vállalkoztak.

Az egyes szövegek vagy műalkotások avantgárd karakterének vizsgálatakor érdemes lehet néhány pillantást szentelni az avantgárd fogalmának, amely ugyanannyira szerteágazó, mint azon izmusok tömkelege, amelyeket magába foglal. A sokat emlegetett „eredeti" első metafora – az előőrs – lassanként unalmas toposszá válik. Pedig története igencsak érdekes. A katonai szakkifejezést Henri de Saint-Simon használta először átvitt értelemben a 19. század első felében – mégpedig a művészek társadalmi változásokban, megújulásokban betöltött vezető – „elővéd" – szerepével kapcsolatban.[3] Ebben az értelemben egyértelműen Petőfi az egyik legnagyobb avantgárd művész: talán nem véletlenül volt Kassák példaképe. Egyébként történeti könyvében Mario de Micheli is megemlíti a forradalmárt (és természetesen *A XIX. század költőit*), mint az avantgardizmus egyik előzményét, mégpedig Saint-Simon meghatározásával tökéletesen egybehangzóan.[4] De hogyan vélekedett Kassák a kifejezésről? Kappanyos András válasza a kérdésre egészen kiábrándító:

> Az avantgárd fogalma ugyanis utólagos történészi konstrukció, amelyet Kassákék és kortársaik nemigen használtak önmegnevezésként: többnyire sajátos izmusaikkal, illetve az »új« fogalmával definiálták magukat.[5]

[2] Az idézet forráshelye: Osztovits Szabolcs és Turcsányi Márta, szerk., *Az avantgárd* (Budapest: Európa Kiadó, 1998), 107.

[3] Az eredeti szöveg részlete: „C'est nous, artistes, qui vous servirons d'avant-garde: la puissance des arts est en effet la plus immédiate et la plus rapide. Nous avons des armes de toute espèce: quand nous voulons répandre des idées neuves parmi les hommes, nous les inscrivons sur le marbre ou sur la toile…" Claude Henri de Saint-Simon, *Opinions littéraires, philosophiques et industrielles* (Paris: Galerie de Bossange Père, 1825), 341.

[4] „Csak az a romanticizmus nyerhette el a teljes támogatást, mely a történelem gyors haladására és a belőle fakadó érzelmekre alapozódott; tehát egy olyan valójában realista romanticizmus, mint Petőfié, aki 1847-ben két évvel a magyar lovasság utolsó, segesvári rohama előtt, a XIX. század költőihez fordulva ezt írta…" S itt egészében idézi a vers első strófáját. A citátumokkal bőségesen terhelt többszörösen összetett mondatban Micheli még Heinét és Victor Hugót említi – illusztris társaságban szerepeltetve Petőfit. Ő egyébként az egyetlen magyar, akiről az olasz szerző értekezik. Kassákról nem esik szó a könyvében. Igaz, Saint-Simonról sem. Mario de Micheli, *Az avantgardizmus*, ford. Szabó György (Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1978), 12.

[5] Kappanyos András, „Másodszorra elvész az első?" in *Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő*, szerk. Andrási Gábor, 160-173 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Alapítvány, 2010), 161.

Az újszerűség ismételt említése örömre adhat okot, amennyiben megerősíti a fogalom központi irányító szerepét az avantgárdban. Ám a „nemigen" módosítószó alkalmazása némileg aggasztó (annak ellenére, hogy Kappanyos kijelentése helytálló). Ahol biztosan használja Kassák az avantgárd szót (mégpedig többször is), az késői műve, *Az izmusok története*. Itt viszont legalább négyszer említi a „kísérletezéssel" való összefüggésben. Elsőként a puristákkal kapcsolatban:

> A mozgalom elég jelentős rokonszenvet váltott ki. Németországi visszhangja a húszas években a Neue Sachlichkeit (Új tárgyilagosság) jelszavával jelentkezett. A konzervatív szemléletűek és általában az avantgardizmus ellenségei már a modern irányok végleges bukását látták ebben, annál is inkább, mert ezekben az években Fernand Léger is több figyelemmel fordult a tárgyi világ felé, és időnként Picasso is antik ízlésű képeket festett. Kétségtelen, hogy az absztrakció ekkor komoly válsággal küzdött. A válság azonban nem az avantgardizmus bukását hozta, hanem újabb kísérletek jelentkezését, amelyek két különböző irányban haladtak. Az egyik a költők, írók, esszéisták, festők mozgalma volt: a szürrealizmus; a másik az építészeké, akik a konstruktivista eszméket realizálták.[6]

Egyértelmű, hogy Kassák (és társszerzője, Pán Imre) az avantgárd fogalmát a modernség, az absztrakció, a (malevicsi) nem-objektív művészet, illetve a konstruktivizmus kontextusában használják, ellentétben a konzervatív szemlélettel és a tárgyilagos ábrázolással (s másutt: az akadémizmussal). A kísérlet pedig az új művek létrehozására való törekvést jelenti. Az avantgárd kassáki értelmezése a dinamizmus elvének tökéletes kifejezése tehát. Az izmustörténeti vállalkozás konstruktivizmusról és absztrakcióról szóló fejezetének lezáró bekezdése újból párhuzamba állítja az avantgárdot és a kísérletezést:

> Sokan vannak, akik azt állítják, hogy újszerű épületeivel és városterveivel az avantgárd művészet az új, nagy stílus küszöbéhez érkezett, és hasonlóan vannak (bár egyre kevesebben), akik azt állítják, hogy mind e kísérlet múló formalizmus volt. Az idő és a közben termelt eredmények az előbbiek véleményét igazolják.[7]

Említést érdemel még a Pán Imrével közösen írt könyv summázó bekezdése, amelyben így fogalmaz Kassák[8] (immáron a történeti munka létrehozásának jelenéből tekintve ki):

---

[6] Kassák Lajos és Pán Imre, *Izmusok: A modern művészeti irányok története* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2003), 96-97.

[7] Kassák és Pán, *Izmusok*…, 97. Illetve egy újabb említés, amelyben a párhuzam egyetlen minőségjelzős szószerkezetben szerepel: „Az avantgárd kísérletek állandó résztvevője és szervezője volt ebben az időszakban Tiszay Andor". Kassák és Pán, *Izmusok*…, 235.

[8] Egy néhány sorral feljebb olvasható egyes szám első személyű „elszólás" (önreflexív életrajzi részlet) alapján biztosan ő ennek az egységnek a szerzője: „Három lapot szerkesztettem a felszabadulás után: az első az Új Idők volt, ez a negyvenéves, konzervatív folyóirat, amelynek új arculatot adtam. A második a

> Ezeknek a kísérleteknek olyan politikai meggondolások miatt kellett elhallgatniok, amelyekről utóbb kiderült, hogy tévesek voltak. Az avantgárd művészei visszavonultak, és, ha nehéz körülmények között is, folytatták kísérleteiket, munkásságukat, de többé nem a nyilvánosság előtt. Művészetpolitikánk most oldozgatja-bontogatja a gordiusi csomót, amellyel a modern művészetet gúzsba kötötték. Akik eddig nem írhattak, újból írhatnak, és akik eddig nem állíthattak ki, újból kiállíthatnak.[9]

Annak ténye pedig, hogy Kassák saját tevékenységét valóban avantgárdnak tartotta (legalábbis pályája vége táján), két – szerkesztői munkásságára vonatkozó – utalásban is igazolást nyer: „A *Tett*, mint az avantgárd lapjai általában, jelentős szerepet adott a lapban a képzőművészetnek, amely abban az időben a viták középpontjában állt."[10] Illetve:

> A *Ma* emigrációjával megszűnt az avantgárd mozgalom folytonossága Magyarországon. Néhányan ugyan idehaza maradtak a lap munkatársai közül, és jelentkeztek mások, akik az ellenforradalom évei alatt csatlakoztak a modern irányokhoz, de kísérleteik nem tudtak egységes mozgalmat kialakítani. Az ország művészi élete sivárabb lett, a szellem birodalma ismét összeszűkült. A *Nyugat* művészei is háttérbe szorultak. Mindinkább visszanyerte hegemóniáját az akadémizmus.[11]

A késői értékelés megfogalmazása alapján Kassák avantgardizmusa olyan mértékben tűnik természetesnek és magától értetődőnek, hogy valóban furcsa, miért nem emlegette túl sokszor hosszú munkássága során (hacsak nem éppen nyilvánvalósága miatt). Ami viszont örök kérdés marad talán: hogy mikor találkozott először a fogalommal.

A kísérletezés tehát elidegeníthetetlen állandója annak, amit az avantgárd terminus jelöl (mind a múltban, mind pedig a jelenben). Szkárosi Endre megfogalmazásában: „Az avantgárd sokféleképpen értelmezett hagyománya és jelene arra vall, hogy létezik egy olyan tágabb tartomány és a neki megfelelő terminus is, amelyben az újítás különféle irányzatai, törekvései, jelenségei többé-kevésbé együttesen értelmezhetőek."[12] S ezt követően jön a tulajdonképpeni lényeg, amelyben a jelen újító, avantgárd művésze a kísérletezés létjogosultsága mellett érvel, tisztázva a szó pontos jelentését:

> Az erre szolgáló »kísérleti« jelző körül azonban eloszlatandó néhány félreértés, amely a szójelentés különbözőségéből adódik a különféle nyelvekben. A magyar szót ma is sokan értelmezik még az esetlegesség konnotációjával, amennyiben egy kísérlet vagy sikerül, vagy nem, eredménye tehát nem garan-

Kortárs, kéthetenként megjelenő, színes, eleven művészeti és irodalmi folyóirat. A harmadik: eddig legszebb művészeti folyóiratunk, az *Alkotás*." Kassák és Pán, *Izmusok*…, 264.

[9] Kassák és Pán, *Izmusok*…, 264.

[10] Kassák és Pán, *Izmusok*…, 145.

[11] Kassák és Pán, *Izmusok*…, 235.

[12] Szkárosi Endre, „Őslaköss: A kísérleti költészet időszerű kérdései", in Uő, *Mi az, hogy avantgárd: Írások az avantgárd hagyománytörténetéből*, 61-66 (Budapest: Magyar Műhely Kiadó, 2006), 61.

> tált, így magának a kísérletnek az értéke válik bizonytalanná a köztudatban és a szakmai tudat egy részében is. Ezért rögzült mind inkább a magyar tudományos terminológiában is az »experimentális« jelző az irodalom és a művészet kísérleti tartományának jelzésére, ez ugyanis nem tartalmazza azt a pejoratív jelentéslehetőséget, amelyet a magyarban adottnak véltek. Pedig a latin eredetű szó az európai nyelvekben is célzott kísérletet jelöl, amelynek során – az elért sikertől függetlenül is – hasznos »tapasztalat« szerezhető. Nem véletlen, hogy ezekben a nyelvekben az experimentáció és az »experience«, »expérience« stb. közös szótőben találkozik. Jobban belegondolva persze a magyar fogalomhasználat sem volt mindig kétértelmű, hiszen természettudományos vonatkozásban nyilvánvaló, hogy egy kísérlet eredménye egyáltalán nem bizonyos, ez azonban a kísérlet értékét nem befolyásolja.[13]

Ebből a kiterjesztett nézőpontból szemlélve a történeti kategóriánál valóban jóval tágabbra nyitható az avantgárd jelenségek köre. Szkárosi sem véletlenül szélesíti Ady felé az értelmezés horizontját: „Immár kikerülhetetlenül szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a magyar avantgárd problémája nem érthető teljességében Ady nélkül, miként Ady sem érthető meg teljességében a magyar avantgárd problémája nélkül. E szembenézés elmaradásának eddig mindenki kárát látta. Kárát látta a magyar avantgárd, mert Ady kitakarásával az organikus szemlélet lehetőségeiről mondott le; kárát látta a hagyományos költészetfelfogás, mert az avantgárd kitakarásával nem jutott közel a teljes Adyhoz: a szimbolista kulcs magában elégtelennek bizonyult Ady megértéséhez."[14] Az ok pedig, amiért Ady költészetét be kell emelni – ha nem is az avantgárd kánonba (hogyha ugyan létezik ilyen), de legalább – az avantgárd(ról szóló) diskurzusba, az kevésbé versei stilisztikájában keresendő, hanem elveiben és világról alkotott felfogásában. (Íme egy újabb példa arra, hogy az avantgárd nem jellemezhető módszerei kizárólagos felsorolásával.) „Ez a program – írja Szkárosi – világosan kirajzolódik az 1906-os *Új versek*ben, ahol az új, eredeti költői hang beéréséhez »in flagranti« asszisztálhatunk, vagyis éppen azt a pillanatot érhetjük tetten, amelyben a megújulás szinte a szemünk előtt zajlik le: a régi és az új még keveredik. Nem annyira a nyelv az új itt még (az majd a *Vér és arany*ban revelál), hanem a magatartás nonkonformizmusának a költői programban jelentkező és sajátos motivikában megnyilvánuló igénye. Koncepcionális világossággal tűnik ki ez például a *Harc a Nagyúrral* és az *Új vizeken járok* című versekből. Ezekben éppen azok a kulcsmotívumok jelennek meg, amelyek egyrészt a radikális szimbolizmus rimbaud-i hagyatékából is következnek, de amelyek másrészt az avantgárd poétikák legelső kiindulását és elidegeníthetetlen velejáróit is jelentik: vagyis az »új« és az »idegen« fogalma és kategóriája mint vitális és esztétikai imperatívusz."[15] Az Adyhoz kötődő határeltolást egyébként Kappanyos András is részletesen körüljárja *Ady mint korszakküszöb* című érté-

[13] Szkárosi, „Őslaköss…", 61.
[14] Szkárosi Endre, „Értelmezési gondnok a magyar avantgárd körül", in Uő, *Mi az, hogy avantgárd?* … 77-87, itt: 83-84.
[15] Szkárosi Endre, „A fekete zongora: Egy félbemaradt ízlésfordulat ára", in Uő, *Mi az, hogy avantgárd?* …, 88–95, 92–93.

kes tanulmányában. Egyetlen kimetszett gondolatív a szövegből: „*A fekete zongora* azonban még egy további történeti megfontolást is magához vonz. Ezt a költeményt az utókor gyakorlatilag egyhangúlag expresszionistának minősíti, noha megjelenésekor, 1907-ben az expresszionizmus mint irányzat gyakorlatilag még nem létezett, a terminust csak 1912-ben alapított *Der Sturm* vezette be. Ady elég autonóm szerző volt ahhoz, hogy ne foglalkoztassák az irányzatok és csoportosulások. Ugyanakkor, ha 1907-ben létrehozott egy olyan szöveget, amelyet száz évvel később konszenzusosan az avantgárdba sorolunk, az azt jelenti, hogy 1907-ben máshol állt az avantgárdot a nem avantgárdtól (tehát az Ady számára még elfogadható módon moderntől) elválasztó határ."[16] A nagy nyugatos költőt (más előkelőségekkel együtt) egyébként már Kassák is előképének tekintette (kései összegzésében mindenképpen, hiszen esszéi alapján egyértelmű: Ady-képe óriási fordulatot vett néhány évtized alatt):

> Sokat tanultunk a külföld nagyjaitól, de tudtuk, hogy Rippl-Rónai, Bartók és Ady is joggal nevezhetők az új alkotó szellem képviselőinek. Ők a mi közvetlen hazai elődeink voltak, és mi az ő megkezdett útjukon kívántunk továbbhaladni, önmagunk tartalmi gazdagodásával, formaproblémáink megoldása felé.[17]

Kassák ugyan nem használja az avantgárd kifejezést (önmagára is ritkán alkalmazta), de az „új alkotó szellem" méltán tekinthető a gyűjtőfogalom szinonimájának (vagy legalábbis körülírásának).

A kísérletezés és az újszerűség állandóan jelenlévő igénye eredményezhette tehát Kassák folyamatos paradigmaváltásait. S hogyha az avantgárd nem pusztán érdekes vagy formabontó, mi több, polgárpukkasztó stílusjegyek egyvelege, hanem ösztönző életelv – valamiféle sajátos gondolkodás –, úgy az izmusok nagy korszaka nem ért véget a húszas években. A „hőskorában" többes szám első személyben megnyilatkozó Kassák harmincas évekbeli fordulata (amelynek nyomai már korábban megmutatkoztak): az „én visszaírása" a lírai alkotásokba, esszékbe és tanulmányokba ugyanolyan meglepő – és gyökeres – fordulatot jelent, mint bármely más ezt megelőző kassáki váltás (például az *Éposz Wagner maszkjában* első formatörései). Az aktus értelmezhető avantgárd tettként, amely ismét a statikusság ellen hat: az éndisszimiláció és deperszonalizáció, a csoport (vagy kórus) személytelen hangja megdöbbentő – s így mérhetetlenül „korszerű" – lehetett a tízes évek közepén, de nem maradhatott örökre az. Ha Kassák szövegeinek megszólalója belerögzült volna korábban még rendhagyó szerepébe, úgy azonnal elveszítette volna avantgárd karakterét. Az „én" kassáki paradigmaváltása egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a művész képes volt változtatni, s túllépni önmagán (vagy éppen visszalépni önmagába, már amennyiben a csoport az éntől való elkülönbözödés eszköze). Ugyanígy tudott alakítani más szerzőkről alkotott véleményén is. Petőfi Sándor már a kezdeti lakatosévek óta része volt a kassáki kánonnak (hogyha persze megbízhatók az avantgárd művész későbbi visszaemlékezései). Ady helyzete azonban nem volt ennyire egyértelmű, viszont évtizedek múltán ő is méltó helyére került Kassák szimbolikus könyvespolcán – akárcsak Babits vagy

[16] Kappanyos András, „Ady mint korszakküszöb", in Uő., *Tánc az élen: Ötletek az avantgárdról*, 240-247 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 246–247.
[17] Kassák és Pán, *Izmusok*…, 159.

Kosztolányi. Mintha a konstruktivizmus magyar „pápája" a deszemiotizáció (önazonosság) megvalósításának egyetlen lehetőségét a képarchitektúrában látta volna még a húszas években, ám idővel bizonyára el kellett ismernie, hogy nem lehet mindenki absztrakt művész. (Az igencsak unalmas lenne – s rendkívül távol esne a meglepő újszerűségtől.) Babits vagy Kosztolányi önazonossága (profán nyelven szólva: őszintesége) – amikor Babits Babitscsal egyenlő, Kosztolányi pedig Kosztolányival – másban keresendő. Talán nem nagy meglepetés, hogy hirtelen felvillanó újszerűségükkel lepték meg a kemény kritikust: s így válhattak (ha nem is konstruktivista, de mindenképpen) konstruktív és expresszív alkotóvá a szemében. Ebben az értelemben az önazonosság megint csak az újszerűséget jelenti (egészen pontosan az én kifejezésének újszerűségét) – ami érthető is, mivel aki nem hajlandó változtatni, csak a végtelenségig ismétli (másolja, utánozza) ugyanazt, adott esetben korábbi önmagát, az már nem lehet önazonos, epigon lesz csupán (még akkor is, ha saját maga epigonja). (Lásd Kassák korai Babits-értékeléseit – amelyek nagyrészt igazságtalanok voltak: s talán ezért kellett felülírnia végül őket.) Az pedig hatalmas szerencse, hogy a befogadói tapasztalat okozta felismerés Kassákban még a két nyugatos költő életében tudatosult (így akár olvashatták is a róluk írt, elismerésbe hajló szövegeket).

A kassáki elfogadástörténet talán legkülönlegesebb megnyilvánulása Berzsenyi Dánielhez, illetve Krúdy Gyulához köthető. Szinte elképzelhetetlen, hogy az avantgárd művészet központi alakjának bármi köze is lehet a (klasszicista, szentimentalista, esetleg romantikus) magyar Horatiushoz. A költő egyediségének elismerése ennek ellenére már a húszas évek második felében megtörtént – Kassák önéletrajzi regényében. A *Kamaszévek* vallomása bizonyára már az érett modern alkotó rekonstrukciója – s egyben utólagos önigazolása, önértelmezése –, amelyben a következőképpen értekezik Berzsenyi költeményeiről: „ezek a kemény, vasból és acélból való mondatok egyszerre átlöktek együgyű tépelődéseimen".[18] Figyelemre méltó az avantgárd toposzkészlet használata, a mondatok anyagszerűségének metaforikus érzékeltetése egy régen holt mester méltatásakor. Kassák szavai Berzsenyi jelentőségét hangsúlyozzák: ő volt, aki verseivel átsegítette a visszaemlékező elbeszélőt életének egy súlyos művészi válságán. Mi több, úgy tűnik, hogy az avantgárd költő – eszmélésének egy bizonyos pontján – személyes Ossziánjává Berzsenyit választotta, s nem a derűs Homéroszt, vagyis az olykor bizony „félrebeszélő" Petőfit: „Berzsenyi komor versei megmutatták Petőfi eddig általam észre nem vett handabandázásait…"[19] A komoly nemzetostorozó olyannyira önazonos (és őszinte) alkotó volt tehát (a kassáki szemszögből nézve), hogy méltán kiérdemelte az útját kereső ifjú megbecsülését. S nem csupán azt. A fiatal Kassák ugyanis befogadóként is képes volt azonosulni Berzsenyivel: „Nem tudtam, hogy másoknak mi a véleménye Berzsenyiről, csak azt éreztem, hogy ez az ember sokban rokonom lehetett nekem, s most, hogy a verseit megismertem, egy egész világgal lettem gazdagabb."[20] A rokonlét megvallása a deszemiotizáció kassáki csúcspontjaként értelmezhető; itt már nem csupán az adott művész tűnik önazonosnak: az olvasói recepció is sikeresnek bizonyulhatott. Mégpedig oly módon, hogy Berzsenyi egyetlen pillanat alatt (szinte varázsütésre) vált példaképpé – Babitscsal vagy Kosztolányival ellentétben. Az elismerés és elfogadás kulcsa ebben az eset-

[18] Kassák Lajos, *Egy ember élete*, 2 köt. (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), 1: 244.
[19] Kassák, *Egy ember élete*, 1: 244.
[20] Kassák, *Egy ember élete*, 1: 244.

ben is ugyanott keresendő: az újszerűségben (s ezt fejezi ki az „egész világgal" való gazdagodás metaforája).

A kereső azonosulásvágyból származó megértés, valamint az idegenség kiküszöbölésének dinamikus folyamata sejlik elő abból az interjúból, amelyet Tóbiás Áron készített Kassákkal Krúdy Gyula emlékére.[21] Más nyugatos szerzőkkel szembeni paradox viszonyához képest igencsak meglepőek Kassák pozitív nyilatkozatai, s bár itt nincsen szó olvasói összehangolódásról (amely ekkorra már fontos jellemzőjévé lett a vallomástévő szerző deszemiotizációs teljességigényének[22]), ám kiszélesedő elfogadásról igen:

> Körülbelül 14-ben ismerkedtem meg vele személyesen, az Írók Otthonában, irodalmával csak később. Embernek kicsit furcsállottam, hallgatag, különülő természet volt, alapjában véve ezt a karaktert csak az irodalmon keresztül ismertem meg. Azon a bizonyos ködlovagromantikán, amiben ő élt… Ez meglátszott az emberi magatartásán, később az irodalmába… belekóstoltam [sic!]. Nem mondhatnám, hogy könnyű volt vele megbarátkoznom. Bőbeszédűnek, romantikusnak éreztem, de egy jó idő múltán megközelítettem ezt a romantikát… és a magyar irodalomnak egy egész különálló figuráját ismertem meg benne. Nem szerettem például soha Mikszáthot, az anekdotázásai miatt. Krúdyt megszerettem azzal a mély férfilírával, amivel dolgozott, ez valahogy közel hozta hozzám. S érdekes, hogy ő magyar úr volt, s én valami szláv karaktert ismertem meg benne. Nyilvánvalóan ez tette lehetővé, hogy később az írásait megszeressem, líráját majdnem magamévá tegyem. De az én modorom darabosabb, a mondataim kategorikusabbak.[23]

Rendkívül komplex párhuzam- és ellentétállítást jelez a visszaemlékezés: már-már felér egy szimultaneista montázzsal. Megjelenik benne Krúdy az ember, valamint Krúdy mint szöveg: mégpedig Kassák az ember, illetve a kassáki szöveg (művészet és stílus) szűrőjén keresztül. Az élőszó szépségét bizonyítja a szöveg szaggatottsága, továbbá az interjúalany négyszeres tagadószó-halmozása, amely által kettejük különbözőségét kívánja fenntartani mindenáron (mindeközben azért újból definiálva a deszemiotizáció fogalmát): „Nem, nem, nem. Nem. Az irodalmamra nem hatott ő. Mondom, mert ennél sokkal érdesebb ember vagyok, és az irodalmamban megkötöttebb programom van, semhogy fölvennék… külső beavatkozást az irodal-

[21] Tóbiás Áron, szerk., *Krúdy világa* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003).

[22] Hiszen az „érett" kassáki „olvasó" célja – amint arról több esszéjében vagy önéletrajzi regényében is beszámol – az önazonosság tökéletes megvalósulása. Ennek végpontja nem az értékelt szerző elismerésében keresendő (Berzsenyi = Berzsenyi), hanem a befogadó azonosulásának kimondásában (Berzsenyi = Kassák). Ez látszólag ellentmond az újszerűség avantgárd elvárásának, ám éppen a „megtörténésből" fakadó meglepetés élménye biztosítja az egymásra találás örömét. Arról a pillanatról van szó, amikor az olvasó egyszerre magára ismer a befogadás folyamata során (legyen ez akár katarzis, aha- vagy flow-élmény…). Így válik részesévé eleddig nem ismert (benső) dimenzióknak.

[23] Tóbiás Áron, *Krúdy Gyula (beszélgetés)*, in Kassák Lajos, *Csavargók, alkotók*, 392-396 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1975), 392.

mamba."[24] A konstruktivista alkotó eltérő világlátásuk (és stílusjellemzőik) ellenére is különleges írónak tartotta a konstruktivizmustól oly távoli „ködlovagot". A beszélgetés egy későbbi pontján Tóbiás a következő kérdést teszi fel: „1933-ban, mikor Krúdy meghalt, Kassák Lajos a tanítványai, hívei előtt hogy méltatta, vagy hogyan helyezte el Krúdy Gyulát?"[25] A művész válasza egyértelmű és nyomatékosított megerősítése korábbi kijelentésének: „Úgy, mint a magyar irodalomnak egy különleges értékét, a különleges szót hangsúllyal mondom, mert hiszen voltak kortársaink között nagyon jelentékeny emberek, de a különleges szót nem tenném mellé…"[26] Krúdy tehát „különleges" volt, egyedülálló – és újszerű. Pedig írásművészete semelyik Kassák által alkalmazott izmussal sem rokonítható. Az egyetlen avantgárd irányzat, amellyel párhuzamba lehet állítani, a szürrealizmus: ez viszont kevéssé hatott a nagy konstruktivistára (bevallása szerint). Igaz, Krúdy humoráról szólva ő is játékba hozza a szürrealista hasonlóságot:

> Nem tudom… érdemes lenne részletesen beszélni Krúdynak a humoráról, ami nemhogy nem vicc, de még csak nem is szellemesség, hanem vízió mindig, de olyan groteszk, hogy valahogyan, ha Magyarországon kifejlődött volna a szürrealizmus, akkor egyik ősének lehetne mondani Krúdyt, mert ahogyan ő nőket és férfiakat jellemezni tud, lehetetlen helyzetben, és a lehetetlen helyzet lehetetlen figuráját velünk reálisan el tudja fogadtatni – nagy erőre vall, és a humornak olyan nemes, ki nem élvezett formája, amire megint magyar viszonylatban nem tudok senkit, talán a külföldiek között lehetne találni ilyent…[27]

A deszemiotizált (tökéletesen önazonos) Krúdy képének érdekes „fonákja" – a deszemiotizáció elvének „negatív" bizonyítása – a következő néhány sor, amelyet Proust kapcsán vetett papírra Kassák (azaz Tóbiás): „Igen, erről szó lehet, de ezt azért nem akarom használni, mert akkor bizonyos provincializmust kellene megállapítanom, ami Proustnál nincs, és őnála akkor lenne, ha összevetném a kettőt. Mert ha azt mondom, hogy magyar Proust, akkor már kisebbre tettem, mint Proustot. Tehát nem akarom használni ezt a megjelölést."[28] Amennyiben tehát Krúdy egyedülálló, különleges és önazonos szerző, úgy valóban nem lehet a „magyar Proust" – hiszen ebben az esetben csak másodlagos, szekunder alkotó volna. A kassáki képlet (és nézőpont) újból egyértelmű, ráadásul Krúdy nem ismerte a francia írót (amint ez Tóbiás bevezető kérdéséből is kiderül).

A konstruktivizmus természetesen egy stilisztikai szempontból kiválóan körülírható avantgárd irányzat, amely pontosan elhelyezhető a művészetek történeti szalagján. Ám a fogalom kiterjesztett kassáki értelmezése ennél jóval tágabb horizont(ok) felé nyit, mivel legfontosabb alapját már nem a stílusjegyei alapján karakterizálható konstruktivista művész, hanem a konstruktív alkotó (ember) képezi (az előbbit is magába foglalva). E kitárulás látszólag a végtelenbe tart, kiindulópontját a kor-

[24] Tóbiás, *Krúdy Gyula*, 394.
[25] Tóbiás, *Krúdy Gyula*, 394.
[26] Tóbiás, *Krúdy Gyula*, 394-395.
[27] Tóbiás, *Krúdy Gyula*, 396.
[28] Tóbiás, *Krúdy Gyula*, 395.

szerűség elvárása jelenti, s ez mindig az újat helyezi gondolkodása centrumába. Így válik legfőbb ismertetőjegyévé a kísérletezés – amely pedig Kassák számára egyértelműen az avantgárd szinonimája, a művészi élet kritériuma –, mint önazonosságának egyetlen lehetséges kifejezési módja. Egyértelmű, hogy a „művészi lét" szószerkezetének alárendelt, jelzős tagja lehet csupán a „művészi" – a hangsúly egyre inkább a(z autentikusan megélt, teremtő) „lét"-re került át Kassák gondolkodásának dinamikusan változó, egyre csak formálódó alakulásfolyamatában. Szövegei tanúsága alapján rendkívüli módon foglalkoztatta az avantgárd e gyötrődő teoretikusát a művészet „életté tételének" problémája – tehát hogy miként alakítható cselekvéssé az, ami „pusztán" retorikai. Túllépve egy adott műalkotás deszemiotizációjának kérdéskörén (élő valóság-é a képarchitektúra?), fontos törekvése volt Kassáknak, hogy elveit kívül helyezze saját művészetén, s újabbnál újabb megoldási kísérletekhez folyamodjon: állandó szervezői-szerkesztői tevékenységet végzett, megalapította és működtette a Munka-kört (éppen a harmincas években), s még a szabadkőművesek társaságába is belépett később (talán azt remélve – jelentkezési dokumentumai szerint legalábbis –, hogy a szellemi-társadalmi építkezés programja annak segítségével végre „valósággá váltható"). A képarchitektúra (mint festmény) ugyanúgy az ember felemelését szolgálja – a kassáki retorikában –, mint a képarchitektúráról írott kiáltvány, a költemények, az önéletrajzi regény, az esszék, a Munka-kör vagy a szabadkőművesség, illetve bármely más szövege és műalkotása. Ezen értelmezést alapul véve bátran kitehető mindezek közé az egyenlőségjel. Eme nézőpontból tekintve pedig Kassák művészete egyáltalán nem veszítette el avantgárd jellegét a harmincas években (s bizonyára később sem): stílusjegyeiben és módszereiben változott ugyan, ám az avantgárd dinamizmusának nem a „stílusjegy" biztosítja egyedivé tévő, különleges lényegét, hanem a „változás" (amely pedig ellentmond mindenféle stilizálhatóságnak). S mindezek okán az avantgárd (mint elvárás, eszme, szellemi alap) talán el sem helyezhető a klasszikus modernség, későmodernség, posztmodern által megrajzolt viszonyrendszerben, ez ugyanis éppen a felsorolt elemek kategorizációja, besorolhatósága által jött létre. Az avantgárd viszont természeténél fogva ellenáll a besorolhatóságnak. Elképzelhető, hogy meg lehet írni a klasszikus modernség összefüggő, logikus történetét, ám az avantgárdét aligha. Még az úgynevezett „történeti" avantgárdét sem. Kassáknak nem igazán sikerült, s talán Michelinek sem: mindkettejük műve csodálatos, nagy kaliberű vállalkozás – de a szerzők által gondosan kijelölt vonatkoztatási pontok ellenére átláthatatlan és befogadhatatlan montázsai az avantgárd fenoménnak (s ezek „megtestesüléseit" igen ellentmondásosan pont a „dinamizmus állandóságának" jelenléte köti össze). Ami nem baj, hiszen éppen ez a megfoghatatlanság – játékos „elmozgás" – jelenti jelenvaló létének esszenciáját.

Persze ebben a konstans képlékenységben is vannak olyan motívumok, amelyek végigkísérik Kassák teljes életművét, s amelyek a művészetét egyedülállóvá és „kassákivá" teszik. Legfontosabb ezek közül az építészeti metaforika alkalmazása, illetve a modernség technológiájának lirizálása, amely megjelenik az 1916-os, Whitmant evokáló, expresszionista Époszban:

Ez itt a város.
De nem az árva emberhangya odva:
fejemre híg aranyat szitál az ég
és hallom a serény kézmívesek dalát,
kik máskor kemény seregbe falazták életük…[29]

Az 1918-as, programadó, múltat elvető és jövőt éltető *Mesteremberek*ben:

Igen! Mert a mi csúnya tömpe ujjainkból már zsendül a friss erő,
s holnap már áldomást tartunk az új falakon.
Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból
életet dobunk a romokra s félre az államdekorációkkal!
a holdvilággal!
és az orfeumokkal!
Hatalmas felhőkarcolókat építünk majd és játéknak
az Eiffel-torony mását.
Bazalt talpú hidakat. A terekre új mithoszokat [sic!] zengő acélból
s a döglött sínekre üvöltő, tüzes lokomotívokat lökünk,
hogy ragyogjanak és fussák be a pályát, mint az ég szédületes
meteorjai…[30]

Vagy akár az 1965-ös, *Mesterek köszöntése* című ciklus utószavában – amely részlet igazán plasztikus és tömör bemutatása a konstruktivizmus irányzatának:

A kubizmus szerkezeti és formai problémáit a holland és orosz eredetű konstruktivizmus fejlesztette tovább, törvényeit a gyakorlati tárgyak világába is átvitte. Ugyancsak a konstruktivizmus kapcsolódott be először az új építészet problémakörébe. A hollandoknál Mondrian, Doesburg és Vantongerloo, az oroszoknál Tatlin, Malevics és Lissitzky [sic!] a mozgalom irányítói. Mindannyian az építészet területén kezdték, később tértek át a képzőművészetre, és itt alkották jelentős műveiket. Nem a festői gyakorlat örökségét folytatták, nem festették, hanem az architektúra törvényei szerint építették képeiket, a kubisták formaszerkesztését túlhaladva, szigorúan geometriai ábrákból, a perspektíva szabályainak illuzorikus [sic!] használata nélkül, formák és színek viszonyításával képezték a teret…[31]

Se szeri, se száma azon szövegeknek, szövegegységeknek a kassáki életműben, amelyek az építészet és modern technika központi szerepét hangsúlyozzák. A témára természetesen nem Kassák talált rá elsőként, az építő mesterember kultusza már a kubistáknál is meghatározó volt, elegendő itt Micheli Fernand Légert méltató sorait idézni

[29] Kassák Lajos, *Összes versei*, kiad. Kassák Lajosné, 2 köt. (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1969), 1: 19.
[30] Uo., 1: 55.
[31] Kassák Lajos, „Mesterek köszöntése", in Kassák Lajos, *Versek, tanulmányok*, 503-538 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 521-522.

(„Ez a stílus, Léger művészi útja során, évről évre egyre nagyobb élethű ábrázolási erőt mutat, majdhogynem egy »építőjáték« egyszerűségét éri el. A reneszánsz kori képzőművészettel szemben érzett ellenszenve nem csökken. Sokkal közelebb érezte magát a művészi kézművesség nagy korszakaihoz. Mesterembernek lenni a festészetben, ez volt tulajdonképpen rejtegetett álma…”[32]). S bár az értékelés azon részével lehetne vitatkozni, amelyben a műhely munkáját állítja szembe vélhetően a kései reneszánsz, humanista elit gondolkodásával – hiszen éppen a bottega volt a 15. század nagy fejlődésének egyik motorja[33] –, mégis kitűnően leírja a modernség szemléletének egyik legfontosabb jellemzőjét. Kassák igazából nem tett mást, mint rákapcsolta ifjúkora kedvenc témáját (lévén ő is kitanulta Sporni úr műhelyében a lakatosmesterséget) a modern kor „mainstream” vonulatára. Mindenképpen szerencsés és termékeny találkozás volt. Bizonyára könnyebb volna felsorolni azon alkotásait (képeket és mindenféle műfajú szövegeket), amelyekben nincsen szó építésről, konstrukcióról vagy az alkotó emberről, mint azokat, ahol e motívum megjelenik – kis túlzással élve mindenütt, a *Mesteremberek*től a *Mesterek köszöntésé*ig ívelő skálán. Mindenképpen ez volt tehát az a bizonyos legnagyobb közös osztó (szorosan összefonódva a dinamizmus retorikájával), amely minden kassáki korszak és művészeti ág sajátja. Hatása az alkotó életrajzában is fellelhető, az inas- és legényévektől kezdve Kassák szabadkőműves kísérletéig.

Az építő, konstruktív dimenzióban – legyen szó Kassákról vagy más avantgárd alkotókról – mit sem számít, ami már megtörtént, mindig az új, az eltérő és idegen lehet csak érdekes, egyedi és élő. Miért emlegette mégis folyton-folyvást Kassák a régi korok művészeit? A néger álarc készítője, Giotto, Berzsenyi, Petőfi vagy akár az említett nyugatosok a maguk idejében újat s korszerűt létrehozó, avantgárd alkotók, igazi építők voltak, ám – a világ rendje szerint – meghaladták őket (vagy ha nem is haladták meg, de mást, eltérőt alkottak az új nemzedékek). S ugyanez lesz a szerepe és sorsa a távoli, végtelen jövő tetterős alakítóinak is: „Szeretem, akinek élete megismerés, és azért akarja a megismerést, hogy az embert fölülmúló ember élhessen egykor. És saját alábukását akarja így” – mondja Nietzsche.[34] A kassáki aktivista expresszionizmus eposzi kórusa még várja e jövői „embert fölülmúló embert” (Übermensch) – ám az ő szerepe is illuzionisztikus, hiszen az idő dinamikus folyamának lehetnek ugyan pil-

[32] Micheli, *Az avantgardizmus*, 206-208.

[33] Mindenképpen érdemes ismertetni egy bekezdésnyit ennek igazolásaként Walter Isaacson terjedelmes Leonardo-monográfiájából, ahol a reneszánsz mester, Andrea del Verrocchio firenzei műhelyét mutatja be: „Verrocchio *bottegá*ja, csakúgy, mint a riválisaként számon tartott öt-hat nagy firenzei műhely – és mint a szomszédos cipész meg ékszerész boltocskája, vagy épp az összes többi iparoséi végig az egész utcában – sokkal inkább emlékeztetett egyszerű üzletre, egy kereskedő árudájára, mint kifinomult képzőművészeti műteremre. A földszinten volt az utcára nyíló üzlet és műhely, ahol a mesterek és inasaik szériában ontották a festőállványaikon, munkapadjaikon, a fazekaskorongokon és a kiégetőmedencékben, meg a fémmegmunkáló gépeiken készített portréikat. A munkások közül sokan az emeleti lakótérben aludtak és étkeztek. A festményeket és az egyéb tárgyakat a készítőik nem látták el a nevük jelével, hisz nem az individuális önkifejezés céljával alkották meg őket. Nagy részük közös erőfeszítés eredményeként jött létre, ideértve azoknak a festményeknek a legtöbbjét is, amelyeket ma általában magának Verrocchiónak tulajdonítunk. Az effajta boltműhelyekben az volt a cél, hogy folyamatosan gyártsák a piacképes művészeti és kézműves termékeket, és nem az, hogy olyan egyedi alkotó tehetségeket babusgassanak, akik sóvárogva keresik a lehetőséget saját eredetiségük kifejezésére.” Walter Isaacson, *Leonardo da Vinci*, ford. Falcsik Mari (Budapest: Helikon Könyvkiadó, 2018), 60-61. (Kiemelés – Isaacson.) A leírás alapján azért nem állt annyira távol a kooperatív reneszánsz alkotói szellem és műhelymunka Léger elképzelésétől.

[34] Friedrich Nietzsche, Így *szólott Zarathustra*, ford. Kurdi Imre (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 20.

lanatnyi állomásai (amelyekről újra és újra nekilendülhet), de végpontja (úgy tűnik) semmiképpen sem. Ahogyan Malevics fehér négyzete sem szüntette meg a művészetet. Érdekes, hogy amikor Kassák a romantikáról értekezik (saját szempontjai szerint ostorozva és egyszerűsítve le azt), rendkívül szigorú és harcos, ám amikor Berzsenyiről vagy Petőfiről szól: jóval elfogadóbb – valójában mindenkit meg akar ismerni (még Krúdyt, Babitsot és Kosztolányit is), a nietzschei gondolathoz híven.

Talán ez a különbség a valódi arccal bíró, „élő" vagy „élettel teli" alkotó, változtatni tudó „egy ember" realitása – illetve a stíluselem(ek) általánosító, rögzített, rideg és halott álarca között.

ABSTRACT

Paradigm shifts in the avant-garde

The avant-garde intentionally caused strong breaks in the process of the development of the Hungarian culture. Although the appearance, disappearance or shaping of certain avant-garde movements ('isms') forms and creates its own history – several studies have been carried out on the topic – the continuous changes make the existence of movements broken, so they make it hard to define in Hungary and abroad as well.

Lajos Kassák carried out several paradigm shifts throughout his artistic life making sharp turns in his tropology. These changes make the avant-garde indefinable and intangible in a stylistic and methodological sense. However, the artists intended to do so according to their theoretical thesis. In their manifests and philosophical texts, they revolt against everything which they considered as traditional, stable, rigid or static, such as some previous periods (romanticism) or trends (sentimentalism, impressionism).

Moreover, the representatives of later emerging 'isms' criticised and judged the results and ambitions of the previous ones. The way tradition is viewed by avant-garde artists is not as simple as that. Kassák, who liked making experiments, spent decades refining his extraordinary connection to the past, and ended up with full acceptance as opposed to the total refusal typical of manifests. With this acceptance (perhaps unwillingly) he demolished breaking points caused by the paradigm shifts.

So his constructivism went through several stages; the movement in the early 20s grew into adopting a new artistic creed, the principle of being a whole human. These new standars allowed him to include artists who he had earlier refused with his quick temper .

Despite the above, the constructivism of Kassák didn't lose its avant-garde characteristics.

Gagyi Miklós

Ottlik Géza a hagyományban

A novellák csoportosíthatóságáról a kiadások tükrében

Az 1957-ben kiadott *Hajnali háztetők* elbeszéléskötet a címadó kisregény átírt változatát és az író 1939 és 1948 között folyóiratokban vagy almanachokban megjelent novelláinak egy részét tartalmazta.[1] A korabeli recepció homogénnek látta a kötet elbeszéléseit, és jobb esetben színes tudósításoknak vették azokat egy letűnt kor művészközegéről,[2] rosszabb esetben Ottlikot kárhoztatták, hogy nem viseli a politikailag elvárt felelősséget a társadalomért.[3] Egyedül Rónay György *Vigilia*ban közölt kritikája tanúskodott értő olvasásról.[4] Az 1959-es nagy mű, Az *Iskola a határon* megjelenése olyan nagy jelentőségűnek bizonyult, hogy a korábban kiadott novellákról vagy teljesen elvonta a figyelmet, vagy ezeket a műveket a regény „előtanulmányainak", másodlagos jelentőségű alkotásoknak nyilvánították az irodalomtörténészek.[5]

Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy ezek a rövid elbeszélések fontosabb szerepet töltenek be az életműben annál, hogy egyszerűen a nagy mű megírását megelőző ujjgyakorlatoknak tekintsük őket. Szakítva azzal az értelmezői tradícióval, miszerint a később publikált regény felől tekintenek vissza a korábbi írásokra, a kötetben kiadott elbeszélések filológiai vizsgálatával megpróbálok egy lehetséges művészi koncepciót felvázolni, amely eddig rejtve maradt az olvasók előtt. Másrészt a novellák csoportosításával igyekszem rámutatni olyan poétikai megoldásokra, amelyek elvezetnek ahhoz a nyugatos hagyományhoz, amelyből a rövidprózai művek táplálkoznak. Az elbeszéléskötet kiadása izgalmas körülmények között történt: az Írószövetség tagjaival az 1956-os események alatt játszott szerepük miatt a Kiadói Főigazgatóság 1957 júliusában szerződést bontott az akkorra már állami kiadóvá vált Magvetőn keresztül, így járt Ottlik Géza mellett például Mészöly Miklós és Karinthy Ferenc is.[6] Ennek ellenére már ugyanebben az évben megjelentek az említett szerzők kötetei, Mészölynek a *Sötét jelek*, Karinthy Ferencnek pedig a *Szellemidézés* című könyve; 1958 elején meg is születtek a kötetekről szóló első recenziók. Ottlik helyzete azért különös, mivel ő akkor még kötet nélküli író volt, csupán fordításai jelentek meg. Alig telt el két év első két kötetének megjelenése között, amiből egyrészt arra következ-

[1] Ottlik Géza, *Hajnali háztetők* (Budapest: Magvető, 1957)
[2] Fábián Kata, „Ottlik Géza: *Hajnali háztetők*", *Kortárs 2*, 5. sz. (1958), 789–790.
[3] Kemény György úgy is fogalmaz, hogy Ottlik „anarchista szemléletű szkeptikus" és ez visszatartja a valóság mélyebb rétegeitől. Kemény György, „Ottlik Géza: *Hajnali háztetők*", *Népszabadság*, 1958. június 6., 4.
[4] Rónay György, „Az olvasó naplója", *Vigilia* 23, 2. sz. (1958), 117–123.
[5] Szegedy-Maszák Mihály, *Ottlik Géza,* Kalligram, Pozsony, 1994, 22. De Kulcsár Szabó Ernő sem tartja jelentős műveknek a novellákat. Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1993, 97.
[6] Standeisky Éva, *Írók és a hatalom (1956–1963)* (Budapest: 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, 1996), 217.

tethetünk, hogy az *Iskola a határon* még nem volt kiadható állapotban 1957-ben, másrészt a viszonylag gyorsan változó politikai akarat Ottlikot nem ösztönözte kivárásra, inkább a biztos publikálás lehetősége mellett döntött. Ezért a már kész novellákat jelentette meg, mivel a regényen való munka okozta késedelemmel a kiszámíthatatlan viszonyok miatt a saját kötet lehetőségét veszélyeztette volna.

Ezt a gondolatmenetet az a tény árnyalhatja, hogy Ottlik az 1957-es év során átírta a kisregényt, erre utal a kötet tartalomjegyzékében az „1943, 1957" datálás a cím mellett. Tehát az is felmerülhet, hogy a szerződésbontás előtt tervben volt a kötet megjelentetése, és az író már dolgozott a *Háztetők* újraírásán. Bár Ottlik hiába egyszerű újraközlésről beszél a kisregénnyel kapcsolatban, ez aligha felel meg a tényeknek:

> A *Magyar Csillag* című folyóirat közölte először, 1944-ben, folytatásokban. Az utolsó rész már nem jelent meg, mert a náci csapatok megszállták az országot. 1945–46-ban tehát az irodalmi világ még tudott róla, számos könyvkiadó működött, mégsem kérte el tőlem egyik sem. Megbántódtam. Holott nekik volt igazuk. Amikor 1957-ben a Magvető végül mégis elkérte és kiadta, kiderült, hogy nem igazán népszerű olvasmány.[7]

Az 1943-as változathoz kerettörténetet illesztett, de ezen túlmenően a főszöveget is nagymértékben átdolgozta.[8] Ottlik lassú, precíz írásmódszerét ismerve, a kisregény átdolgozása időigényes munka lehetett. Az 1956-ban játszódó kerettörténetben szereplő jelenetek, amelyek Halász Petár felemelkedéséről szólnak, kritikusan, parodisztikusan ábrázolják a Rákosi-rendszerben érvényesülni tudó tehetségtelen embereket, ami azt valószínűsíti, hogy ezek a szakaszok később keletkeztek, amikor az elmúlt rendszerre már biztos távolságból tekintett vissza szerző.

Az 1957-ben megjelent *Hajnali háztetők* című kötet a kisregény mellett 16 elbeszélést és 2 mesét tartalmaz. 1969-ben újra kiadták ezt a 16 plusz 2 rövidprózai művet, immár kiegészítve az egy évvel korábban megjelent *Minden megvan* című szöveggel, és egy 1939-ben írt novella, a *Kilenc kínai*[9] is bekerült a gyűjteménybe. (A *Háztetők* az 1994-es *Hajnali háztetők / Minden megvan* kötetig csak a novelláktól elkülönítve jelent meg.) Az elbeszéléseket tartalmazó valamennyi kötet összeállítása látszólag az egyszerű műfaj–időrend-beosztást érvényesíti, mellőzve minden egyéb művészeti koncepciót. Először a kisregény olvasható, ha szerepel a kiadásban, utána az elbeszélések következnek első megjelenésük sorrendjében. Ez a szerkesztésmód egyedül a *Fényűző élet*, *A rakparton* és a *Virrasztók* sorrendje esetében nem érvényesül, amelyeket a két mese követ, annak ellenére, hogy a meséket Ottlik az 1945-ös kötetben a novellák között publikálta. Az Ottlik halálát követő kiadások részben feloldják a műfajok szerinti felosztást, így a mesék keletkezésük időrendjét követve besorolódnak a novellák közé. Ezekbe a kiadásokba újabb, a korábbi kötetből kimaradt elbeszélések is bekerültek, név szerint: a *Hét perc* és a *La Concepción*. Ezek a kiadások azért is érdemelnek külön figyelmet, mivel szakítanak azzal a hagyománnyal, hogy a szövegek első, folyó-

[7] Ottlik Géza, *Próza* (Budapest: Magvető, 1980), 232.
[8] Jakus Ildikó részletesen bemutatja a két változat közötti különbségeket és rácáfol Ottlik idézett kijelentésére. Jakus Ildikó, „Egy átírás tanulságai – A »Hajnali háztetők« változatairól", *Holmi* 4, 12. sz. (1992), 1744–1749.
[9] Ottlik Géza, *Minden megvan* (Budapest: Magvető, 1969)

iratban megjelent változatát adják közre: a *Hűség* című novella egyik mondatát Ottlik átírta, és a fejezetek felosztását is megváltoztatta, a *Hét perc* című elbeszélést pedig egy bekezdéssel kibővítette az 1940-ben megjelent változathoz képest.[10]

Az Ottlik halála utáni kiadások kiadói gyakorlata félrevezető következtetések levonására késztetheti az olvasókat: a *Minden megvan* kötetcím és az újonnan bekerült szövegek az összes Ottlik-novella egybegyűjtését sugallhatják, az elbeszélések sorrendje pedig egyfajta teleologikus fejlődés képzetét kelthetik, amely bemutatja, hogyan alakult az írói pálya 1939-tól 1968-ig. Ezzel szemben a kisepikai életmű reprezentációja a kötetben korántsem teljes, Ottlik írásainak egy része mindeddig csak folyóiratban jelent meg. Egyrészt Ottlik szépírói pályája nem a Nyugatban közölt *A Drugeth-legendá*val kezdődött, hanem a Napkelet folyóiratban 1931-ben megjelent írásaival.[11] A szerző később egyértelműen titkolni próbálta a fiatalkori zsengéket, így nyilatkozott erről a négy írásról:

> Teljesen tanulatlanul, tudatlanul, műveletlenül belevágtam prózaszövegekbe, amiket vesztemre egy irodalmi folyóiratunk kinyomtatott. Csupa jóságból ezzel nagy bajt okoztak nekem. Mert amikor megjelentek, látnom kellett, milyen elmondhatatlan, szégyellni való, rettenetes rossz írások. Fájt.[12]

1935-ben Péter Pál álnéven közölt írást a Budapesti Hírlap Vasárnapi Újságjába.[13] Illetve az 1940-es években is publikálásra kerültek szövegek Ottliktól, főleg az Új Időkben, amelyek máig nem szerepelnek kötetben. *A fordulat*, a *Mese a költőről és a bankárról* máig hiányoznak az Ottlik-kötetekből. *A karácsonyi néma* és a *Ceruzajegyzetek* című írások szintén az írót 1943-tól rendszeresen közlő Új Időkben jelentek meg, az utóbbi két szöveg olvasható Ottlik *Próza* kötetében, azonban a közlésük első helye nincs feltüntetve.

Ez a kissé száraz és az évszámok miatt talán nehezen követhető bevezető azért nélkülözhetetlen a további mondandóm szempontjából, mert éppen ez a kötetszerkesztés terén érvényesülő gyakorlat hívja fel a figyelmemet arra, hogy a novellák kötetbe rendezésekor mégis érvényesült egyfajta művészi koncepció. Álláspontom szerint mind tematikai, mind poétikai szempontból három részre oszthatók az elbeszéléseket tartalmazó kötetek.

Az első csoport *A Drugeth-legendá*tól az 1943-as *A drótszemüveg*ig tart. Ezekről az elbeszélésekről általánosságban kijelenthető, hogy művészek, főleg írók és különc karakterek, mondhatni életművészek szerepelnek bennük, mint a regényekben is visszatérő Szebek Miklós alakja *(Hamisjátékosok, Hűség),* vagy Méliusz Gyula, aki a levegőből akar nitrogént előállítani, vagy a két típus keveréke, Sasa, a bélyeggyűjtő, aki egyszersmind a buddhizmus tagozódásáról könyvet író tenorista. Visszatérő probléma a művész és a hétköznapi emberek kapcsolata, például a *Dalszínház,* a *La Concepción* vagy a *Vegyészek* című novellákban a másik ember megismerhetet-

[10] Ottlik Géza, „Hét perc", *Tükör* 8, 2. sz. (1940), 89–92.
[11] Ottlik Géza, „Apró írások: Este, Pjotr, Ketten az iskolapadban", *Napkelet* 9, 5. sz. (1931), 415–419; *Uő.*, „Egyedül", *Napkelet* 9, 8. sz. (1931), 710–713.
[12] Ottlik Géza, *Próza*, 252.
[13] Erről Kelecsényi László tett említést Ottlik-monográfiájának függelékében. Kelecsényi László, *Ottlik Géza életei: A megértés iskolája* (Budapest: Fapados Könyvkiadó, 2013), 301.

lensége, mint *A Drugeth-legend*ában és a *Hét perc* című írásban. Továbbá a művészkarakterek utat engednek egy meglehetősen modern metanarratív és metafiktív vonásokat mutató narrációnak, több esetben beékelt vagy keretes szövegekkel találkozunk.

Például *A Drugeth-legendá*ban 1929-ben járunk, amikor az elsődleges narrátor meglátogatja Ervin nevű nagybátyját, aki, miután leszerelt mint a monarchia dragonyos kapitánya, szállodaigazgatóként dolgozik egy franciaországi tengeri fürdőhelyen. Ottlik a paratextusok segítségével árnyalja a novella elsődleges narratív szerkezetét, ami az egész értelmezésre kihat. Az utolsó rész címe *Magam:* ennek a fejezetnek az elsődleges narrátor narráló énje nemcsak az elbeszélője, hanem a főszereplője is, tehát a fejezet címe az elsődleges narrátorra, az unokaöcsre mutat. Azt feltételezhetjük, hogy a teljes szöveg szerzője is ő maga, aki kilépve a fikció teréből, lejegyzi és megszerkeszti a szöveget. Ennek a metafiktív cselekedetnek köszönhetően a fejezetcímek metanarratív jellegűek lesznek, különösképpen az első, *Az ürügy* nevet viselő. Az „ürügy" így többféleképpen értelmezhető. Elsődleges jelentése, hogy a narrátor kijelentése, miszerint „Nincs is más humánus tevékenység, mint a játék", ürügy Ervinnek a címben szereplő Drugeth-legenda elmesélésére vagy kitalálására, hogy meggyőzze az unokaöcsét: ő nem az a léha alak, akinek véli.

A második elkülöníthető alkotói korszaknak a *Pangásos papill*ától az 1946-os *A rakpartoni*g tartó szakaszt nevezném. Ezekre a novellákra rányomta bélyegét a fasizmus európai térnyerésének reflexiója, illetve 1944-től Magyarország náci megszállása. A kiadásokat is befolyásolta a történelem menete, hiszen ebben az évben, a folyóiratok beszüntetése miatt, nem tudott Ottlik novellát megjelentetni, illetve az akkoriban három folytatásban a *Magyar Csillag* oldalain közölt *Hajnali háztetők* utolsó részét tartalmazó lapszámot visszatartották a nyomdában, ezért a közönség 1957-ig nem ismerte a kisregény végét sem. Ottlik Géza 1942 és 1944 között újságíróként dolgozott az Esti Kis Újságban, ezekre az évekre később így emlékezett vissza:

> […] az Esti Kis Újság később meghívott állandó cikkírónak. Állandó rovatot kaptam, aláírás-fakszimilével. Rövid karcolatokat írtam nekik, amelyek mindenféléről szóltak, de lényegében egy eléggé világos antifasiszta mondanivaló jellemezte őket, mint ahogy az Esti Kis Újság is a legélesebben németellenes, Hitler-ellenes lap volt.

Állítólag Ottlik neve a Gestapo listájára is felkerült ezért a tevékenységéért.[14] De a korabeli események a novellák cselekményeiben is megjelennek, például *A rakpartonban* ábrázolásra kerül a lebombázott főváros és a felrobbantott hidak. Az események láncolatában mégsem ezek a nagy történelmi mozzanatok játsszák a főszerepet, csupán háttérként szolgálnak a személyes történetek számára. *A kegyelem* a gyermeki paradicsomi állapot elvesztéséről, a szülők hibáival való első szembesülésekről szóló történetként értelmezhető: Tibor nevű főszereplője a németekkel vívott harcokban kitüntetést szerzett, édesanyja azonban egy nyilas tiszttel jár össze azok után, hogy apját pár hónapja bebörtönözték és meggyilkolták. Poétikailag is különböznek a novellák a korábbiaktól, míg az előző csoport elbeszélései szinte a detektívregényekhez hasonló módon rejtették el az értelmezést segítő nyomokat, addig ezekben a szö-

[14] Uo., 255.

vegekben a mondatszerkezet egyszerűsödött, a párbeszédek rövidültek, sem a szereplők, sem a narrátor szólamában nem szerepelnek úgynevezett értekező szólamok, nincsenek fikciós határsértések és a kerettörténetet is mellőzi a szerző. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy míg korábban az elbeszélés hogyanja élvezett prioritást, most az elbeszélés tárgya kap nagyobb hangsúlyt. Természetesen az értelmezés így sem egyszerűsödött le, műfajilag leginkább a Kafka-féle nyitott példázatos történetekhez hasonlít sok szöveg. Ottlik munkásságának ezt a részét háborús prózának nevezem a megkülönböztetés végett, annak ellenére, hogy a háború megjelenítésén kívül nincs sok kapcsolata a hagyományosan e kategóriába sorolt szövegekkel, mint amilyen például Tim O'Brien *A katona legszebb álma* című kötete. E korszak különállását nem csak az eltérő poétika és a tematikus változás jelöli. Hiába vált Ottlik halála után elsődleges szemponttá a rövidprózai szövegek időrendben történő közlése, feloldva a mese-elbeszélés műfaji határait, az 1946 szeptemberében megjelent *Fényűző élet* (akkor még *Férfi-élet* címmel)[15] mégis az azonos év szeptemberében és decemberében publikált *A rakparton* és *Virrasztók* után szerepel az összes kötetben. A szerkesztők talán így kívánták megőrizni a szövegek közötti egységet, mivel a *Virrasztók* cselekménye 1944. október 15-én, Magyarország kiugrási kísérletének éjszakáján játszódik, *A rakparton* főcselekménye a közvetlenül az orosz csapatok bevonulása után, míg a *Fényűző élet*ben még békeidő van, a szereplők az Osztrák–Magyar Monarchia napjait élik. A két kötetből kimaradt írás *(A fordulat* és a *Mese a bankárról…)* sem illeszkedik ebbe a csoportba, ami megmagyarázza mellőzésüket.

Felmerülhet az a lehetőség is, hogy ezek a szövegek csak minőségi okokból maradtak ki az Ottlik-kiadásokból, az író, illetve később a szerkesztők nem tartották elég jónak a műveket. Véleményem szerint aligha erről van szó, mivel a kötetekben vannak ezeknél gyengébben sikerült novellák is.

A harmadik alkotói szakaszba az 1946-os *Fényűző élet*et és a két évvel később kiadott *Apagyi*t sorolom. Ez a csoportosítás megerősíteni látszik azt az elterjedt vélekedést – melyet magam nem osztok –, s amely szerint Ottlik korábbi művei csak annyiban érdemelnek figyelmet, amennyiben a nagyregény előtanulmányaiként fogjuk fel őket. A *Fényűző élet* egy nagyobb átdolgozást követően önálló fejezetként bekerült a *Budá*ba, az *Egy békebeli temetés* címmel. Az *Apagyit* pedig Ottlik részleteiben, de azokat változtatás nélkül dolgozta be az *Iskola a határon* szövegébe, sőt már az 1948-as *Továbbélők*ben is felhasználta. Azonban úgy gondolom, hogy hiába találta meg Ottlik már ezekben a művekben azt az élményforrást, saját témát (a katonaiskolai élményeket, a felnőtté válást), amelyből későbbi regényei táplálkoztak, poétikai, illetve narratológiai szempontból mégsem nevezném előtanulmányoknak a novellákat. Míg a *Fényűző élet* esetében a szinte teljes átdolgozást és csak a történet magját adó esemény megtartását hoznám fel érvként állításom mellett, addig az *Apagyi* esetében azokra az elemzésekre utalok, amelyek rámutatnak a *Továbbélők* és az *Iskola* közötti különbségekre és az előbbi átdolgozásának mértékére.[16]

[15] A novella címén kívül azonban nem történt változás a szövegben.

[16] Narratológiailag a legalaposabb munka a témában Tátrai Szilárd, „Az elbeszélés lehetőségei: Narráció és fokalizáció Ottlik Géza *Iskola a határon* és *Továbbélők* regényében", *Magyar Nyelvőr* 126, 2. sz. (2002), 157–169.

A katonaiskolai élményekből táplálkozó tematika és a gyerekszereplők mellett a két novella közös poétikai jellemzője az előző korszakok alkotásaitól jól megkülönböztethető jellegük. A mondatszerkesztés hosszabb, összetettebb struktúrát mutat, mint a „háborús írásoké". Esterházy Péter jegyezte meg, hogy azzal a 19. századi kedélyes, véget nem érő mondatszerkezettel, amelyet Mikszáth Kálmántól és Kemény Zsigmondtól örökölt a magyar irodalom, később Kosztolányi „kezdett valamit", utána Ottlik „nem kezdett valamit, hanem egyszerűen csinálta tovább".[17] Míg ez a sarkos állítás összhangba hozható a novellák első csoportjával, addig a másodikban megrövidültek és egyszerűsödtek a mondatszerkezetek, a harmadik csoportban pedig ötvöződnek ezek a vonások: Ottlik valóban megpróbálja a saját képére formálni a Kosztolányitól örökölt mondatszerkezeteket. Azonban még közel sem olyan mértékű reflektáltsággal, mint a későbbi munkássága időszakában.

A *Minden megvan* című novelláról azért nem esett szó, mert az 20 évvel későbbi alkotás az utolsó novellához képest, és egyszerűen fogalmazva Ottlik megpróbálta novellában megcsinálni azt, amit regényben sikerült neki.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a novellák e rövid, madártávlatból való áttekintéséből is egy sokszínű, változatos, a további értelmezésekre érdemes novellakorpusz rajzolódik ki, amely számos izgalmas értelmezési problémát vet fel. Ottlik büszkén állította magáról, hogy nyugatos szerző, bár a nemzedéktársaihoz képest kevés alkalommal publikált a folyóiratban, az kétségtelen, hogy a Nyugat két emblematikus alakja hatott ösztönzőleg prózájára. Az eddig még nem említett Babits Mihály, akinek lírai életművében szintén poétikai és tartalmi változásokat hoztak a világháború borzalmai, valamint a *Nyugat* főszerkesztőjeként megjelentette Ottlik novelláját a folyóiratban, és a már sokszor említett Kosztolányi. Már a *Drugeth-legenda* is jól mutatja, hogy milyen hatást tett a *Nyugat* első nemzedékének írója későbbi pályatársára. Erről az inspirációról Ottlik többször is nyilatkozott, például a Hornyik Miklóssal folytatott beszélgetésében:

> De igazán Kosztolányitól tudtunk tanulni, nemcsak én, hanem az egész modern magyar próza. Megmutatta, hogyan kell *prosát* írni, modern európai prózát. S hogy miért fogyatékos a puszta tehetségből, lendületből fakadó, úgynevezett magyar próza…[18]

[17] Esterházy Péter szavait a *Privát Mészöly* című filmből idézem, 30–32. perc között. https://www.youtube.com/watch?v=bXPfVitiBQE&t, hozzáférés: 2022. 01. 04.
[18] Ottlik Géza, *Próza*, 269.

ABSTRACT

Géza Ottlik through the tradition

The classification of his short stories by their publications

In the following paper I will discuss the links between the traditions of Nyugat and Géza Ottlik's short stories. First I would like to summarize the reception of these short stories and point out the novelty of my approach to Ottlik's reception. Although Ottlik wrote these short stories between 1939 and 1948, mostly because of the political and the cultural changes in Hungary after the end of the World War II they were published in 1957 for the first time in one book. After their publication the critics tried to read them from the point of view of the newly reformed socialist cultural politics, and they were not satisfied with them, saying the short stories or Ottlik himself had a lack of social responsibility, which was very important in those years. Two years later years Ottlik's novel *Iskola a határon* was published and all eyes were on the opus. The reception must have been suspended because of the so called "looking back" dispute in which some critics suspected Ottlik and some other writers of propagating existentialism in their art. After the break critics were concerned only with the novel, in some paradox way they looked at the short stories from the point of view of the later published novel and they thought the short stories are only synopses, sketches before the great artwork. I will try to interpret them differently and look for those narratological signs which are similar to those characteristic of the traditions of the Nyugat.

Kenderesy Anna

„Cipeli magával Mohácsot”

Mohács mint emlékezethely
Nádas Péter Párhuzamos történetek című regényében

Bevezetés

A *Párhuzamos történetek*[1] szerteágazó cselekményének 1938-as idősíkján megjelenő Mohács a regény egyik részletesen ábrázolt, jelentőségteli helyszíne. A település a nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező modernista építész, Madzar Alajos szülőhelye, ahova gyerekkori barátja, a hajóskapitány Bellardi László kíséretében látogat haza. Madzar meghatározott céllal tér vissza a vidéki városba, ugyanis nagyapja és apja egykori műhelyében tervezi elkészíteni a bútorokat, amelyeket megbízója, Szemzőné Arnóth Irma újlipótvárosi, pszichoanalitikus rendelővé alakítandó ingatlanjába szán. Ezért a fiatal építész megérkezését követően a zsidó fakereskedő, Gottlieb Ármin fatelepét keresi fel, ahol azonnal megtalálja a megfelelő anyagot: a sajátos illatot árasztó telítőanyaggal átitatott talpfákat, amelyek eredetileg a mohácsi vasút kibővítéséhez készültek. Az elbeszélő folyamatosan követi a település helyszíneit bejáró, a térben ismerősen mozgó Madzar útvonalát, aki sétái és munkája közben egyrészt Szemzőné és Bellardi iránti vonzalma között őrlődik, másrészt felidézi traumatikus gyermekkori emlékét, amely során barátjával együtt szemtanúi és bizonyos mértékben felelősei voltak a Gottlieb fiú vízbe fulladásának. Mohács a regényben a múltbeliség terepeként jelenik meg privát és kollektív tekintetben is: a városba látogató vagy ott élő szereplők folyamatosan, szinte kényszeresen idézik fel és értelmezik személyes múltjukat, miközben gondolkodásukat és döntéseiket a település történelmi meghatározottsága befolyásolja.

Nehezen vonható kétségbe, hogy az 1526-os mohácsi vész a magyar történelem és emlékezetpolitika egyik meghatározó nemzeti szimbólumának tekinthető, amelynek jelentéseit a földrajzi név regénybeli szerepeltetése azonnal felidézi az olvasóban. Azonban írásomban Mohács regényvilágon belüli ábrázolására koncentrálok, vagyis kiindulópontom a hely, maga a város. Arra keresem a választ, hogy a település mennyiben tekinthető a huszadik század elején játszódó cselekményszálon emlékezethelynek az elbeszélő leíró jellegű szövegrészei és a szereplők térérzékelésének megjelenítései alapján, továbbá figyelmet fordítok a regény recepciójának vonatkozó llításaira és igyekszem párbeszédbe lépni azokkal.

[1] Nádas Péter, *Párhuzamos történetek*, 3 köt. (Budapest: Jelenkor, 2016). A továbbiakban a regényből származó idézetek helyét a főszövegben adom meg zárójelben, a kötet- és az oldalszámok megjelölésével.

Mohács mint emlékezethely

A regény kritikusai, értelmezői meglehetősen kevés figyelmet fordítanak Mohács térpoétikai jelentőségére más, részletesen elemzett történetszálakkal és helyszínekkel szemben (mint például a Margitsziget és a Pozsonyi úti ingatlan). Ennek kérdését Radics Viktória azzal zárja rövidre, hogy elvitatja a hely szimbolikus jellegét – pontosabban a szöveg ábrázoló teljesítményének éppen e szimbolikus jelleg kétségbe vonását tartja. Kritikája lábjegyzetében kijelenti, hogy „Mohács a regényben egyáltalán nem a nemzeti történelem tragikus szimbóluma, hanem egy nagyon részletesen és hitelesen ábrázolt, többnemzetiségű magyarországi kisváros […]".[2] Monográfiájában Bazsányi Sándor pedig amellett érvel, hogy a szenvtelen hangvételű, távolságtartó elbeszélő leírásában a mohácsi vész „semlegesített s így mítosztalanított helyi értéke[n]" jelenik meg a szövegben.[3] Ábrázolása egyúttal „semlegesítő távlatba" helyezi azokat a huszadik századi történelmi eseményeket – mint például az 1956-os forradalom és a berlini fal 1989-es leomlása –, amelyek a regény különböző cselekményszálain megjelennek és belejátszanak a szereplők életébe.[4] Bazsányi a „távlatosság" kifejezésével már utal arra a problémára, amely Moháccsal kapcsolatban kiemelt fontosságú: annak ellenére, hogy az emlékezés különféle folyamatainak ábrázolása fontos szerepet játszik a *Párhuzamos történetek*ben, a magyar seregek 1526-os veresége – több évszázados távolsága miatt – a helyszínen tartózkodó szereplők tudatában nem idéződhet fel az emlékezet közvetítésén keresztül. Ennek ellenére a karakterek mégis viszonyítási pontként tekintenek a történelmi eseményre, amely meghatározza gondolkodásukat és világképüket.

Ennek értelmezéséhez nyújt segítséget Pierre Nora koncepciója az emlékezethelyekről, amelyet a *Les lieux de mémoire*-sorozathoz írt *Emlékezet és történelem között*[5] című, nagyhatású bevezetőjében vázol fel. Egyik alapvetése, hogy a múlthoz fűződő viszonyunkat a *távolság* határozza meg, amely az emlékezet és a történelem különválásából vezethető le. Ez ugyanis azt eredményezte, hogy a múltat közvetítő nyomok értelmezését elvégző kritikai történelem magába olvasztotta, és ezzel felszámolta a megélt, spontán működő emlékezetet, amelynek következtében „[m]ár nem a folyamatosság visszamenőleges megteremtéséről, hanem a diszkontinuitás reflektorfénybe állításáról van szó".[6] Az emlékezet által fenntartott múlt és jelen közötti folytonosság végleges megszűnése határozza meg a modernitás múlthoz fűződő megváltozott viszonyát, és az így kialakult leküzdhetetlen távolság érzése ébreszti fel az elveszett emlékezet iránti vágyat, amely az emlékezethelyek kialakításának gyakorla-

[2] Radics Viktória, „Kritika helyett", *Holmi* 18, 5. sz. (2006): 663–695, 695. A kijelentés Nádas egy interjúbeli állítását idézi a vidéki város jelentőségével kapcsolatban: „Mohács ebben a regényben nem nemzeti szimbólum, hanem egy város". Ugyanakkor az író hozzáteszi, hogy ez pusztán egyik regénybeli szereplő, Bellardi László elhibázott álláspontja, amely éppen ironikusan mutatja fel, hogy a hely szimbolikus jelentősége nem annullálható. Ld.: Károlyi Csaba, „Mindig más történik: (Beszélgetés Nádas Péterrel)", *Élet és Irodalom*, 2005. november 4. [Hozzáférés: 2019. 09. 09.,
https://www.es.hu/cikk/2005-11-06/karolyi-csaba/mindig-mas-tortenik.html]

[3] Bazsányi Sándor, *Nádas Péter*: A Bibliától *a* Világló részletek*ig 1962–2017*, (Budapest: Jelenkor, 2018), 401.

[4] Uo., 403.

[5] Pierre Nora, „Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája", ford. K. Horváth Zsolt, in Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, (Budapest: Napvilág, 2010), 13–33.

[6] Nora, *Emlékezet és történelem között…*, 24.

tában manifesztálódik.[7] „A folyamatosság érzése az emlékezethelyekbe költözött át",[8] vagyis ezeken keresztül tartható fenn a kapcsolat azokkal a múltbeli történésekkel, amelyek a történelem folyamában már eltávolodtak, megszűntek hatást gyakorolni a jelenre. Nora az emlékezethelyeket három szempont szerint határozza meg: különböző mértékben mindegyik rendelkezik anyagi, szimbolikus és funkcionális jelleggel.[9] Fontos kiemelni, hogy bár a fogalomban a múlthoz való hozzáférés lehetőségeit tekintve hangsúlyossá válik a térbeliség,[10] a francia történész koncepcióját nem korlátozza a földrajzilag azonosítható, meghatározott kiterjedésű területekre. Ezeket pusztán az emlékezethelyek egyik típusának, „konkrét helyeknek" tekinti,[11] amelyek elsődlegesen anyagi meghatározottságúak, szimbolikus és funkcionális minőségekkel utólag, emlékezethellyé alakításuk során ruházzák fel őket.

Ilyennek tekinthető Mohács is, amely a magyar seregek tragikus kimenetelű csatája nyomán a nemzeti identitás egyik alapvető viszonyítási pontjává, emlékezethelyévé alakult.[12] A regényben „elátkozott provincia[ként]" (II. 353.) aposztrofált város a jelentől elzárt, múltbeli közeg: „Attól a pillanattól kezdve, hogy a Ferenc József rakparton hajóra szállt, [Madzar] átlépett egy másik, egy régebbi világba, amelyben más volt a páratartalom, más a légnyomás, visszalépett a korábbi életébe, ahonnan viszont történeti időkre láthatott vissza, akár a török hódoltság elé." (II. 247.) Az építész hazatérése[13] tehát nemcsak térbeli helyváltoztatást jelent, hanem egy időbeli, a múlt felé tartó haladást is a személyes emlékezet és a kollektív történelem tekintetében.

A *Párhuzamos történetek* cselekményszálaiban megidézett műfaji kódokat áttekintő Bazsányi Sándor utal arra, hogy Mohács részletes megjelenítése a vidéki városregény hagyományát idézi,[14] amelynek tér- és időbeli, kronotopikus jegyeit Mihail Bahtyin vizsgálja nagy jelentőségű elméleti szövegében. A provinciális kisváros motivikus kronotoposzának jellemzőiként a ciklikusan zajló időt, az eseménytelenséget és a „léthelyzetek" monoton ismétlődését nevezi meg. „Az idő itt teljesen eseménytelen, emiatt úgy tűnik, mintha megállt volna."[15] Ezen hagyományosnak tekinthető toposzok köszönnek vissza Mohács megjelenítésében is a változatlanság és az ismétlődés

[7] Uo., 25.
[8] Uo., 13.
[9] Uo., 27.
[10] Nora elméletének előzményei az ókori retorika loci memoriae elnevezésű mnemotechnikai módszere, valamint Maurice Halbwachs kollektív emlékezetről alkotott elmélete, amelyben annak egyik társadalmi kereteként a teret nevezi meg. Ezek összefüggéséhez lásd: Zombory Máté, *Az emlékezés térképei*: *Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 51–67.
[11] Nora, *Emlékezet és történelem között*…, 31.
[12] Ehhez lásd Száraz Orsolya és Debreczeni Attila tanulmányait a *Studia Litteraria* „Emlékezethelyek" c. tematikus számában, amelyek végigkövetik a magyar közösség énképévé emelt toposzok kialakulását a premodern korokban, valamint ezek későbbi formálódását, amelyben komoly szerepet játszott a fordulópontként tekintett mohácsi vész. In: *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012): 51–88.
[13] A hajó metaforikus képe – amely a regény más pontjain is megjelenik – külön elemzésre érdemes. Ahogyan Wesselényi-Garay Andor is kiemeli írásában, sajátos, hogy a múltbeliség helyszíneként megjelenített Mohácsra Madzar éppen a modernitás egyik közlekedési szimbólumának is tekintett gőzhajóval utazik, amely a korabeli építészek (pl. Le Corbusier) számára is archetípusként szolgált. Ld. Bazsányi Sándor és Wesselényi-Garay Andor, „»...olykor egyetlen műfogás...«: Nádas Péter: *Párhuzamos történetek*", in Bazsányi Sándor és Wesselényi-Garay Andor, *Kettős vakolás: Terek – szövegterek*, 323–368 (Pozsony: Kalligram, 2013), 357.
[14] Bazsányi, *Nádas Péter*, 439.
[15] Mihail Mihajlovics Bahtyin, „A tér és az idő a regényben", in Mihail Mihajlovics Bahtyin, *A szó esztétikája*, vál. és ford. Könczöl Csaba és Kőrösi József, 257–302 (Budapest: Gondolat, 1976), 300.

érzetének többszöri hangsúlyozásával. Ezek egyúttal a helyszín történelmi szerepére is vonatkoztathatók, kifejezve annak emlékezethely-szerű mivoltát. Így alakulhat ki Madzar érzése, hogy „[…] születése helyén az idő valamikor lustán leállt"[16] (II. 251.), illetve „[m]inden olyan volt, mintha egyszer átélte volna már" (II. 350.). Az ismétlődés érzete az építészben személyes szinten utalhat a Gottlieb fiú halálhoz kapcsolódó emlékek elháríthatatlan felidézésére (II. 348.) és a Bellardi iránt érzett gyerekkori vonzalma feltámadására. Ugyanakkor a ciklikusság válik a várost (és metonimikusan annak lakosságát) sújtó történelmi traumák meghatározó jellegévé is. Ezt az elbeszélő Mohács török meghódításának és huszadik század eleji szerb megszállásának (1918–1921) egymás mellé állításával nyomatékosítja:

> Mohácsnak halott a kedélye. A falakon és a helyrajzon még átütött a korábbi kedélye, ám a török hódoltság óta alig, a szerb uralom kezdetétől pedig valószínűleg egyáltalán nem működött. A magyarok most már hiába foglalták vissza bárkitől, nem kerültek többé a birtokába. Ma kizárólag az ebek csaholásától hangos udvarokra zárva élt. Egyszerű lett volna azt mondani, hogy középkori pusztulásának emlékét viseli a mai napig a homlokán, egy olyan pusztulását, amely később az önálló magyar királyság végóráinak lett a szimbóluma a magyar történelemben. Madzar azonban idegenből visszatérve úgy látta, hogy inkább fordítva van. Történeti poggyászával zárta magára a pusztulás minden korábbi előfeltételét. (II. 260.)

Tehát az emlékezethelyként funkcionáló Mohács múltja és jelene közötti kapcsolat a változtathatatlan „halott kedélyében" mutatkozik meg, amelynek kezdete a mohácsi vész elé, beláthatatlan történelmi távlatokba nyúlik. Ez egyúttal azt is sejteti, hogy a város a jövő, a változás és a fejlődés felé nem nyitott. A terület fölötti uralom elvesztésének középkori és Madzarék közelmúltjában bekövetkezett tapasztalata egymásból következő, összefüggő eseményekként jelennek meg, amelyek között a folytonosságot *a hely* teremti meg.

Hasonlóan Nora koncepciójához, amely az eltűnt emlékezetet kompenzáló eszközökként tekint az emlékezethelyekre, a *Párhuzamos történetek* időkezelését elemző Bagi Zsolt amellett érvel, hogy a regényben az emlékezet közvetítésétől mentesített múltábrázolás az uralkodó.[17] Eszerint a narrátor „vetemedéseket" alakít ki, vagyis „a múlt betörési pontjait a jelenben", amelyek a saját történettel rendelkező helyek megjelenítésében ragadhatók meg. Így jöhet létre a múlt és a jelen közötti közvetlen kapcsolat, amely során „a múlt jelenlévővé válhat" anélkül, hogy azt valamelyik szereplő tudatfolyama közvetítené. Ez a technika továbbá azt eredményezi, hogy a helyek egymással is kapcsolatba kerülnek, egymás „betörési pontjaivá" válnak, amely által jelentésük is változik, a szöveg előrehaladtával egyre árnyaltabbá válik. Így gyakorol hatást egymásra a Madzar által átalakított Pozsonyi úti ingatlan és Mohács, amelye-

[16] Vö. ezt Bahtyin fent idézett kijelentésével.

[17] Bár a regény bizonyos epizódjaiban a szereplők valóban olyan múltbeli történéseket „élnek át", amelyek nem adódhatnak az emlékezés folyamatán keresztül, a szöveg egészét tekintve erősen vitatható Bagi állítása, hiszen a karakterformálás egyik fő eszköze éppen a személyes múlt elfelejthetetlen emlékeinek feltörése és megjelenítése (pl. Szemzőné és Demén Erna esetében).

ket az építész alakja mellett topográfiailag a Duna is összekapcsol.[18] Bagi érvelésének fontos támpontja Nádas *Emlékmű* című esszéje, amelyben az író az emlékműállítás gyakorlatait kritizálja, arra hivatkozva, hogy azokkal az áldozatok mellett a tettesek emléke is megőrzésre kerül. Ezzel szemben a Le Vernet-i koncentrációs tábor példáján keresztül helyes (meg)emlékezési gyakorlatként a múltbeli történések helyszínének felkeresése mellett foglal állást.[19] *Világló részlete*k című memoárjában pedig használja is a norai emlékezethely fogalmát,[20] vagyis az elveszett vagy hiányos emlékezet ellensúlyozásának lehetőségét az anyagi meghatározottságú „konkrét helyekhez" kapcsolja. Mohács ábrázolásában is a materialitás válik hangsúlyossá, amennyiben a város szerkezete és földje őrzi magában a középkori pusztulás hangulatát és nyomait, amelyek megkerülhetetlenül hatást gyakorolnak lakóira. A hely történelmi múltja iránti, archeológiai érdeklődésről árulkodik Madzar és Bellardi nosztalgikus emléke is, amelyből kiderül, hogy gyerekként megpróbálták azonosítani a mohácsi tömegsírt és kiásni annak emberi csontjait. (II. 265–267.)

Az emlékezethely szereplőkre gyakorolt hatása

A szövegben többször ismételt „halott kedély" kifejezés utal a várost megjelenítő elbeszélői módszer központi poétikai-retorikai alakzatára, amely a megszemélyesítés. „Száját soha többé nem tudta szóra nyitni, szemét nem hunyta le, nem élt benne más, csupán lakóinak tébolyodott magánya; belemerevedett az éberségbe és az elutasításba." (II. 260.) Mohács ábrázolásának paradox jellegét az adja, hogy miközben arccal és lelkialkattal bíró antropomorf közeg, mégis változtathatatlan, merev és „halott kedélyű". Ezt interiorizálja az itt felnövő két barát mellett a lakosság egésze is, amelyet Madzar Bellardiról tett „[e]nnek is halott a kedélye, mint nekem és mindenkinek" (II. 261.) megállapítása fejez ki. A városhoz hasonlóan e két szereplő megjelenítésében is fontos szerepet játszik az arc megjelenítése, amely szintén a hely és a hozzá kötődő alakok közötti hasonlóságokat, párhuzamokat erősíti. Így például Madzar számára nemcsak Mohács arca kettős, történeti és személyes jellegű (II. 260.), hanem Bellardié is. A hajóskapitány „egy bájos kamasz arcát" viseli, amelyen azonban megjelennek, átütnek az elszenvedett fájdalmak jelei. Ezért Madzar számára „[a] magában hordozott kép nem változhatott ugyan az időtől, de saját ifjúsága végét pillantotta meg Bellardi *valódi arcán*. Holott azt is látta a két szemével, hogy az *időtlen arca* az erősebb, *a lénye ténylegesen nem változik*" (II. 256., kiemelés tőlem – K. A.). Vagyis Bellardi arca és jelleme Mohácséhoz hasonlóan statikus, belemerevedett a leplezésbe, a személyes és kollektív traumák okozta nyomok elfedésébe.

Bazsányi Sándor különbséget tesz az egyes karakterek térérzékelése között: állítása szerint Bellardi számára meghatározó Mohács szimbolikus jellege, azonban Madzar kizárólag munkahelyként tekint szülővárosára.[21] Ez azonban kétsé-

[18] Bagi Zsolt, „Az emlékezet ellen: A hely körülírása a *Párhuzamos történetek*ben", *Élet és Irodalom*, 2014. december 5.: https://www.es.hu/cikk/2014-12-05/bagi-zsolt/az-emlekezet-ellen.html ; hozzáférés: 2022. 02. 04.

[19] Nádas Péter, „Emlékmű: The Memorial to the Murdered Jews of Europe", *Élet és Irodalom*, 2010. május 7.: https://www.es.hu/cikk/2010-05-09/nadas-peter/emlekmu.html; hozzáférés: 2022. 02. 05.

[20] „Nem volt meg a hely, a Pierre Nora által tudományos fogalomként megnevezett lieu de mémoire". Ld. Nádas Péter, *Világló részletek: Emléklapok egy elbeszélő életéből*, 2 köt. (Budapest: Jelenkor, 2017), 2: 66.

[21] Bazsányi, *Nádas Péter*, 402.

ges, hiszen a vidéki közeg tapasztalata és Bellardi arcának látványa az önvizsgálat kényszerét idézi elő az építészben. Az elbeszélő antropomorfizáló technikájára felfigyelő Wesselényi-Garay Andor esszéjében amellett érvel, hogy Mohács megjelenítése Madzar gondolkodásmódjának jellemzőit idézi, azonban a város kedélyével való azonosulást a folytonos önelemzésbe bocsátkozó építész igyekszik elhárítani.[22] Ugyanis az újlipótvárosi lakásba szánt bútorok elkészítése során Madzar azzal szembesül, hogy „[n]em tudja levetkőzni a közeg ritmusát, amelyből származik. Belátta, de úgy rettegett ennek a tudatától, mint egy ítélettől. Cipeli magával Mohácsot. […] Nem szerethetett meg önmagában egy helyet, ahol a legutolsó fejvesztett honfitársa már századokkal korábban elveszett" (III. 48–49.). Tehát a Bauhaus weimari iskolájában tanult és Hollandiában karriert csináló építész hazatérve mohácsi származásával birkózik, amely által az „örök vesztest" (III. 49.) ismeri fel magában. A település jellegéből átvett sajátosságokat – mint például az „alkati kényelmesség" és az „archaikus lassúság" (III. 48.) – tudatosan próbálja eltávolítani magától. Hivatásában az utópisztikus modernista építészeti elvek megvalósítását hajszolja, miközben az ezek alapján kialakított világképe mögött a provinciális közeg áll: „[u]rbánus érdeklődését ennek a sajátosan települt kisvárosnak a karakteréből merítette […]" (II. 259.).

Ehhez hasonlóan az arisztokrata származású Bellardi László döntéseinek hátterében is az emlékezethelyként megkonstruált Mohács szimbolikus erejéből következő elvek állnak. A hajóskapitány már a településre vezető hajóút során megpróbálja beszervezni – az egyébként sváb származású – Madzart a fokozatosan bővülő nemzet- és fajvédő titkos társaságba. Érvelésében rögzült nyelvi paneleket alkalmaz, amelyek alapja a Mohács emlékezethelyéhez kapcsolódó veszteségtudat.[23] Sőt, a nemzethez és az azt menteni akaró szervezethez való tartozását is az 1526-os történelmi eseményből vezeti le:

> A felszabadító érzés, amely a többiekhez hozta ilyen közel, abban a mély meggyőződésben erősítette meg, hogy magyarnak lenni nem állapot, amit a születésével nyerne el az ember, hanem olyan hit és világszemlélet, amelyet a tevékenységével kell kiérdemelnie és a közös tevékenység által megerősíteni. *Amint e témába vágott, máris kilépett az óriási síkra, ahol igaz magyarok sereglettek azon a végzetesnek bizonyuló újkori hajnalon.* Hiszen a mohácsi csatát nem azok veszítették el, akik a török ellen hadra keltek, hanem azok, akik otthon maradtak a meleg vackukon. Ettől a világos érzéstől a történeti idő olyan lett, mint egy pillanat. Középkor és újkor között nem volt többé különbség. (II. 335–336., kiemelés tőlem – K. A.)

Bellardi nemcsak felidézi a katasztrófát megelőző pillanatokat, hanem történeti távolságuk érzékelése nélkül át is éli azokat. A mohácsi vészre hivatkozva magyarázza állásfoglalását a II. világháború kirobbanásának küszöbén, amely egyszerre tekinthető a történetvezetés tragikus és ironikus gesztusának. A hajóskapitány ideológiai választása, szélsőséges nemzetféltése egyúttal kapcsolatba hozható a Nora-féle

[22] Bazsányi és Wesselényi-Garay, *„…olykor egyetlen műfogás…"*, 354.
[23] Ld. „Hiába szeretnéd elütni, mi magyarok elveszett emberek vagyunk, Lojzikám." (II. 288.)

emlékezethelyek célként kitűzött feladatával is, amelyet többen is éles kritikával illettek. Ugyanis a történész szerint az emlékezetből tudományos eszközökkel kialakított egységes történelem szétesésével megszűnt a nemzet esszenciális kifejező közege, így „[a] nemzet már nem összetartó keret, amely megerősíti a közösségi tudatot".[24] Ezt a hiányt pótolják az emlékezethelyek, amelyekben a – specifikusan francia – nemzeti történelem (emléke) manifesztálódik.[25] Nora kritikusai rámutatnak, hogy koncepciója rendkívül ideologikus és nacionalista, amelyben a tudatosan kialakított és átdolgozott emlékezethelyek az identitáspolitika szerves részeiként a nemzetállam erősítését szolgálják.[26] Steven Englund többek között arra a logikai ellentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy az emlékezethelyek illuzórikus és szentimentális célok nyomán alakulnak ki, valamint egy politikai alapon formált kánont alkotnak, amely nem lép diskurzusba a tőle eltérő, különféle emlékezetekkel, azokkal szemben kizárólagosnak tünteti fel magát.[27] Így tehát az emlékezethelyek csak egy meghatározott nézőpontból reprezentálják a történelmi eseményeket és alkotják meg a nemzet vágyott és fiktív egységét. Ehhez hasonlóan Bellardi beszűkült világlátását a Mohács emlékezethelyéhez kapcsolódó rögzített sémák és jelentések formálják és torzítják. Hozzá hasonlóan Madzar is a magyar nemzetről alkotott általánosító frázisok alapján hozza meg döntését, hogy a településtől örökölt „halott kedély" ellenében Amerikába utazik. Célja, hogy megelőzze önmaga „elveszett magyarrá" válását: „Ha végleg elmegyek, akkor legalább véget vethetek a veszteség és a hiány állandó ostoba érzetének." (II. 323.) Vagyis a szereplők sorsának tekintetében a mohácsi emlékezethely önmaga paródiájává válik, amely egy idejétmúlt nemzeti toposz fenntartásával saját maga és lakosai akadálya a fejlődés és a továbblépés útján.

Összefoglalás

Az emlékezethelyek „vegyes összetételű", hibrid közegek, különböző minőségek találkoznak bennük, ezért jelentéskörük és a hozzájuk kapcsolódó értelemkonstrukciók folyamatosan változhatnak és bővülhetnek. Ugyanakkor „[…] azért születnek, hogy megállítsák az időt, megakadályozzák a felejtést, a dolgoknak egy bizonyos állapotát kimerevítsék […]".[28] A *Párhuzamos történetek* Mohács-ábrázolását is kettősség jellemzi: a multikulturális és többvallású „[…] város képét bizonyos mediterrán józanság és könnyűség hatja át", ám „[…] alaptulajdonságai egy századokkal korábban elföldelt háborús kedélyt követnek" (II. 259–260.). Ezért érdemes figyelembe venni az emlékezethelyekkel szemben megfogalmazott kritikát, amely szerint Nora erősen nosztalgikus és nacionalista koncepciója az áhított közös nemzeti identitás fenntartásának érdekében egy szűk kánont határoz meg az azonosulás kizárólagos eszközeként. Ebben mutatkozik meg a regénybeli Mohács problematikus jellege is: a város nem pusztán az 1526-os nemzeti tragédia emlékét, hanem sokkal inkább a hibás döntés-

[24] Nora, *Emlékezet és történelem között*, 18.
[25] Uo., 32.
[26] Pim den Boer, „Loci memoriae – Lieux de mémoire", in *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning, 19–25 (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2008), 21.
[27] Steven Englund, „The Ghost of Nation Past", *The Journal of Modern History* 64, 2. sz. (1992): 299–320, 305.
[28] Nora, *Emlékezet és történelem között…*, 27–28.

hozatal és az elszigetelődés folytonosságát tartja fenn, amelyet a városhoz kapcsolódó szereplők is átvesznek. Ez adja az alapját Madzar döntésképtelenségének és Bellardi szélsőségességének, amelyeket a szereplők nézőpontját felvevő elbeszélő az emlékezethelyhez kapcsolódó toposzok felidézésével kapcsol össze. Ezek önbeteljesítő jóslatként határozzák meg a karakterek sorsát, egyszerre keltve tragikus és parodisztikus hatást. Vagyis a térábrázoláson és az alakok gondolkodásán keresztül bontakozik ki a magyarságról alkotott rögzült panelek implicit kritikája, és emellett lelepleződik az ezek forrásaként megjelenített emlékezethely hibás működése. Az antropomorfizált település egésze a magyarok Bellardi és Madzar által is hangoztatott sztereotip jellemzését[29] testesíti meg, amennyiben az „egymástól elkülönült életek […] labirintusa[ként]" (II. 259.) ábrázolódik, lakói egymástól izoláltak,[30] nem alakul(hat) ki belőlük valódi emlékezetközösség. A vidéki város szerkezetét alapvetően meghatározó ciklikus időbeliség által a településhez kapcsolódó történelmi események egymás ismétlődéseivé – fogalmazhatunk úgy is: párhuzamosaivá – válnak. A mohácsi vész veszteség- és pusztulástapasztalata jelenik meg újra a szerb megszállással kapcsolatban és a határ menti város jövőképében is, amennyiben az Vay Elemér kormányfőtanácsos megjelenésével a zsidó népesség kitelepítésének potenciális helyszínévé válik (III. 84–87.). A Madzar által tervezett és a talpfákból elkészített bútorok pedig rövid időn belül, 1944 karácsonyán megsemmisülnek Szemzőné lakásában a nyilasok razziája során. Mohácson a „múlt determinisztikus jelenléte"[31] érvényesül, a megszemélyesített város képtelen levetni saját történelmi terhét („poggyászát"), amelyet a hozzá kapcsolódó szereplők is tovább hordoznak, „cipelnek" magukkal.

ABSTRACT

„He was always lugging Mohács around with him"

Mohács as a site of memory in Péter Nádas's Parallel Stories

The paper focuses on a less-studied episode of Péter Nádas's three-volume novel, *Parallel Stories* [Párhuzamos történetek, 2005]: the literary representation of Mohács. The multi-ethnic town, which is located in the frontier region of Hungary, possesses significant symbolic meaning as the traumatic space of the Battle of Mohács (1526), as well as that of the Serbian occupation after the First World War. „Mohács's spirit is dead" – claims Alajos Madzar, the Bauhaus-trained architect, who returns to his hometown with his childhood friend, László Bellardi. The two men are unable to detach themselves from Mohács's decadence, which they have internalized and therefore choose different solutions to compensate the town's deadly atmosphere. While

[29] „Nem a magyarok vannak egyedül, hanem minden magyar egyedül van, magyar nem közösködik senkivel […]" (II. 326.)

[30] A közösségi jelleg egyedül a lakosokat tárgyiasító pletyka társas gyakorlatában ragadható meg, amely a kisváros kronotoposzát jellemző zárt, izolált közeg képzetét erősíti. Ezáltal terjed el hamar Bellardi zátonyra futott házasságának és Madzar hazatérésének híre is. (II. 257. és III. 62.)

[31] Szolláth Dávid, „A történeti összefüggés rejtélye mint elbeszélő forma: (Mészöly Miklós: *Film*; Nádas Péter: *Párhuzamos történetek*)", *Jelenkor* 58, 9. sz. (2015): 997–1004, 1003. (Tanulmányában Szolláth is „norai emlékezethelyként" hivatkozik Mohácsra.)

Madzar creates utopian ideas about society and architecture, Bellardi joins a nationalist community.

Although the novel's reception considers Mohács as a demythologized location in Hungarian history, I argue that it carries the traces of the historical trauma which affects its inhabitants. The presentation examines the meanings of Mohács through the poetic devices that create correspondence between the characters' personal recollections and the town's collective memory. This manifests itself in the fact that the figures are incapable of forgetting, they constantly recall events from their past. The study is further concerned with the analysis of Mohács in the framework of Pierre Nora's concept of *lieux de mémoire* [sites of memory]. According to Nora, these are the sites where the sense of historical continuity persists, but at the same time, they denote a gap that separates the past from the dysfunctional spontaneous memory. Mohács can be considered as a site of memory, in which the material, symbolic and functional features are intertwined. The town has a paradoxical trait: its diverse and lively surface hides and preserves the original „warlike spirit", which determines its residents' personalities. People and the space around them become similar, giving the town anthropomorphic features.

Zámbó Bianka

Önarckép-versek a későmodern és posztmodern magyar költészetben

> „És a fejemnek ebben az otromba üregében, ebben az utált ketrecben kell majd megmutatnom magam és járkálnom körbe-körbe, ezeken a rácsokon keresztül kell beszéljek és nézzek, ezeken a rácsokon keresztül néznek majd engem…"[1]

Írásomban az irodalom és a képzőművészet érintkezésének egy kiemelkedő területét, az önarckép verstípus késő- és posztmodern alkotásait vizsgálom. Az önarckép-vers mint elnevezés már önmagában ellentmondásos, mivel egy képzőművészeti, közelebbről festészeti műfaj révén határoz meg, illetve jelöl egy alapvetően verbális, bár a képiség közlésére is alkalmas irodalmi formát, a verset. Az elnevezés magába foglalja a képre, képzőművészetre való utalást és a kvázi kizárólagos képi megjelenítést. Ezzel szemben az *ir*odalomban – legalábbis a megnevezésében – az íráson, gondolatiságon van a hangsúly, a szavak képzetközlő erején. A versek befogadásánál azonban megmutatkozik a líra kettős medialitása: az értelmezés során egyaránt hat a befogadóra a szöveg képi és zenei önprezentációja. A két művészeti ágnak – irodalomnak és képzőművészetnek – vannak olyan határterületei, ahol a formai megjelenésben is szoros érintkezés fedezhető fel, ez látható például a képversnél, ahol a szövegelemek (betűk, szavak, verssorok, versszakok) sajátos grafikai-tipográfiai elrendezésén keresztül érvényesül az alkotás egésze, a képi megjelenés épp úgy jelentésképző elem, mint a szavak. Az önarckép-verseknél azonban nem ez történik, itt a költői képeken keresztül elevenednek meg az önreprezentációk.

Az avantgárd hatására meglazult a határ az egyes művészei ágak között, képzőművészet és költészet közelebb került egymáshoz, ennek lenyomata a magyar költészetben a képversek elterjedése. Az önarckép verstípusa is eme átjárhatóság révén válhatott elterjedté a XX. század második felében. A verstípus önértelmező jellege a kezdetektől napjainkig szinte minden költőnél megtalálható, Ady Endrénél (*A Hortobágy poétája*) épp úgy található ars poeticus, önreprezentáló típusú költemény, mint Babits Mihálynál (*A lírikus epilógja*) vagy Petri Györgynél (Önarckép), ezért szükséges kézzelfogható korlátokat szabni. Nehéz pontosan rámutatni az önarckép-vers határvonalaira, hisz közeli rokonságban áll az ars poeticával, az arcképpel és az ént ábrázoló költeményekkel is, azonban mozdíthatatlan fundamentumként mindig ott áll a versek élén a címben szereplő önmeghatározás. Mivel a verstípus közismert, irodalomtudományi leírása azonban még nincs, ehhez a csoporthoz azokat a verseket sorolom, amelyeknek címében szerepel az önarckép megnevezés. Az egyes életművek határain belül maradva már korábban is foglalkoztak önarckép-szerű versekkel, azonban egymásmellé állításukra ezidáig még senki nem tett kísérletet. Margócsy István például

[1] Michel Foucault, „Az utópikus test", ford. Urbán Bálint, *Tiszatáj* 68, 2. sz. (2014): 84–88, 84.

a Petri György *Összegyűjtött versei*vel foglalkozó tanulmányában,[2] valamint Orbán Ottó *A keljföljancsi jegyese* című kötetével foglalkozó írásában[3] az erőteljes alanyiságot magukon viselő versek megnevezésére használja az „önarcképvers" kifejezést, Varró Annamária[4] Pilinszky azon ekphrasztikus verseit nevezi „ön-arc-kép versnek", illetve „arc-kép versnek", amelyeken objektumba zárt szubjektum jelenik meg, Görömbei András[5] pedig a „portrévers" kifejezést használja Orbán Ottó azon költeményeire, melyekben egy személyiség szubjektív megragadása érhető tetten.

Bacsó Béla a következőképpen vélekedik e műfaj képzőművészeti oldaláról:

> A lényeg az, hogy az „ön" az „arc" és a „kép" állandóan egymásra mutatnak, anélkül, hogy egyetlen pillanatra is nyugtot hagynának. Mert hiszen minden önarcképnél az a kérdés, hogy ki ez az „ön", hogyan kap arcot, és a kép képpé tud-e válni."[6]

Ez a gondolat igaz az általam vizsgált önarcképekre is, azzal a kitétellel, hogy miközben képpé válnak a trópusokon keresztül, egyben versnek is kell maradniuk.

A magyar irodalomban a klasszikus modernségtől kezdve jelennek meg önarckép-versek, – itt még csak egy-egy költőnél találkozunk vele, Kassák Lajosnál, Juhász Gyulánál, József Attilánál és Füst Milánnál.[7] A későmodern költészetben terjed el, s a posztmodernben tovább él népszerűsége; Weöres Sándor, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Vas István, Petri György, Orbán Ottó, Fodor Ákos, Csoóri Sándor,

[2] „Petri költői alakja bizonyos konzervativizmussal él: úgy tesz, mintha költői személyisége adott lenne, s ezért magyarázatának a milyenségére kellene koncentrálnia; holott ez az adottság csupán egy állandó keresés folyamatát adja – a számtalan önarcképvers épp azért tud újra meg újra megszületni, mert az az arckép, melyre a kiindulásnál számíthatna a költő, nincs kész, talán soha nem is lesz kész, csupán körülírásaiban lelhető fel." Margócsy István, „Petri György: *Összegyűjtött versek*", in Uő., *Nagyon komoly játékok* (Budpest: Pesti Szalon, 1996), 165.

[3] „Ám vigyázat: Az önarckép nem vallomás! […] nemcsak hogy nem lelkizik, de egyáltalán nem is beszél a lelkéről; ő egész figuráját írja körül és mozgatja." Margócsy István, „Orbán Ottó: *A keljföljancsi jegyese*", in Uő, *Nagyon komoly játékok*, 128.

[4] „A látás és az arc, az arckép szövegbeli motívumaira épülő versek egy különleges csoportja az ön-arckép és az arc-kép versek: az *Egy arckép alá*, az Önarckép 1944-ből, az Önarckép 1974, valamint a *Sírkövemre* című szövegek. A lírai beszélő ezekben a versekben valamiféle önmegszólító gesztussal fordul saját arc-képe felé, így a saját test tapasztalata mint interszubjektív testélmény nem közvetlen, hanem többszörösen közvetett módon megy végbe: egy objektumon, egy képen keresztül történik meg, így az egyes versszövegek az *ekphraszisz* poétikai eljárásaként értelmezhetők." Varró Annamária, „»…a *néma tenger arcomba világít«: Pilinszky János »arc-kép-verseiről«*", in *Test-konceptusok és test-reprezentációk az irodalomban és a kultúrában*, szerk. Boros Oszkár, Horváth Kornélia, Osztroluczky Sarolta, Varró Annamária és Zsuppán Klaudia (Budapest: Gondolat, 2014), 169.

[5] „Az ilyen versek természetükél fogva erősebben szerveződnek egy belső mag köré: eleve van egy tág értelemben vett alapanyag, melyhez a költő viszonyul, s a maga állásfoglalása, alakító, teremtő munkája ebben a viszonyulásban, ítélkezésben nyilatkozik meg. Csoóri *portréversei*nek szubjektivitása erős, kiemelő, alakító munkája a közösségi cselekvésre irányul. Egyfajta cselekvés, ítélkezés vállalása szólal meg a megidézésben."
Görömbei András, *Csoóri Sándor* (Pozsony: Kalligram, 2003), 129.

[6] Bacsó Béla, „A portré helye (Weiss János beszélgetése)", *Jelenkor* 55, 12. sz. (2012): 1232-1241, 1233.

[7] Kassák Lajos: Önarckép (1909-1915); Juhász Gyula: Önarckép (Fejemen a formák…) (1911), Önarckép 1918 (Néhány ránccal több…) (1918), Önarckép (Mit néznek ők…) (1919), Önarckép, 1923 (Tavaszon, nyáron, ōszön…) (1923), Önarckép (Ez elfáradt fej…) (1924), Önarckép (Oly szépen indult…) (1933); József Attila: Önarckép (1923); Füst Milán: Önarckép (1932).

Tandori Dezső, Kovács András Ferenc mind írtak önarckép-verset.[8] Mivel a XX. század második felében vált igazán népszerűvé e verstípus, vizsgálódásom fókuszát erre a korszakra szűkítem.

Az önarckép-versek sajátosságainak felfedezéséhez először a képzőművészeti alap szemügyre vételére van szükség.[9] A festészetben az önportré lehetőséget kínál a művész számára, hogy mélyebb önismeretre tegyen szert és egyben megmutassa magát „közönségének"; az önkifejezésnek egy olyan formája, amely szigorú önértelmezést kíván. Kézhez álló modellként kínálkozik az alkotó számára saját teste, mindig ott van, és nem csupán kívülről ismeri, hanem belülről is, így lehetősége van testi valón túlmutató elemeket is beleépíteni az ábrázolásba. Megjelenítő és megjelenített ugyanaz, tehát egyfajta öntárgyiasítás megy végbe az önarcképkészítés folyamatában. Florenszkij[10] szerint a portré fő problematikája, hogy az ábrázolás nem ekvivalens a valóságos létezővel, mivel az episztémé kívülről jön, és átmegy a festő személyén (látásmódján és ecsetkezelésén). Az önarckép megjelenítésénél ez nem jelent problémát, mivel a kognitív folyamat belülről indul ki, – ezáltal a megmutatott könnyebben mutatkozhat meg. Nagyobb nehézséget jelent a külső jegyek hű ábrázolása, hisz a „modell" és művész között folyton ott lebeg az egyben közvetítőként és falként is szolgáló tükör. A festő így tulajdonképpen önmaga tükörképét vagy képmását festi meg individuális tartalommal telítve, és némileg idealizálva. E tükröződő pozíció azonban tekinthető más perspektívából is, Bacsó Béla az elkészült alkotásra helyezi át az öntükrözést és annak metamorfózison átmenő változatát: „Az arc megszületésének lehetősége, az ön-arc-képként megjelenő festő nem a tükör folytán szembesül önmagával, hanem a képen, amely nem visszaadja a személyt a maga kinézetében, hanem megmutatja azt a szélső pontot, ahol eltávolodik tudatos önmagától és felismeri magát mint mást."[11] A festészetben az önarcképkészítés értelmezhető egyfajta önmegértés felé vezető útként, amelynek végtermékében (azaz a műalkotásban) meg-

[8] Weöres Sándor: *Önarckép; Önarckép kutyával;* Pilinszky János: *Önarckép 1944-ből; Önarckép 1974;* Nemes Nagy Ágnes: *Önarckép;* Pusztai Zoltán: *Önarckép varjúval;* Kárpáti Kamil: *Soroksári úti önarckép*; Tandori Dezső: *Önarckép 1965-ből;* Petri György: *Önarckép* (A fény nyirkos szalmáján…); *Önarckép* (Izzás szagára bódul…); *Önarckép hátulnézetből; Önarckép '88; Önarckép 1990;* Képes Géza: *Önarckép hegy formájában;* Mezey Katalin: *Önarckép vályúval;* Banos János: *Önarckép;* Vas István: *Önarckép;* Imre Flóra: *Önarckép;* Csoóri Sándor: *Önarckép, esőben; Négy önarckép, emlékezetből; Gyerekkori önarcképek; Önarcképek, hajdan-időmből; Önarckép, párás tükörben; Rejtett önarckép; Önarckép; Önarckép egyetlen tollvonással;* Orbán Ottó: *Önarckép nádszékben; Önarckép a kilencvenes évekből;* Fodor Ákos: *Önarckép;* Kovács András Ferenc: *Önarckép gyufásdobozra à la japonaise; Ismeretlen önarckép júliusban; Önarckép tükörcserépre.*

[9] A két művészeti ág közelségére, szemantikai érintkezésére Gadamer hívja fel a figyelmet *A kép és a szó művészete*ben: „A görög nyelv a *poiesis* szót használja a csinálás kifejezésére, és nyilván mindannyian tudják, hogy ez a fogalom költészetet is jelent. Ameddig csak vissza tudunk pillantani az irodalmi hagyományban, a poiesis mind a kettőt jelenti: a kézműves és a nagy szobrász tevékenységét – ez utóbbi esetében tehát azt a különleges képességet is, hogy a semmiből, a pusztán flatus vocisból valamit csináljon. Ami ilyen módon sikerül, azt kifejezetten »költészetnek« hívják, és kiváltképpen hívják így." Hans–Georg Gadamer, „A kép és a szó művészete", in *Kép, fenomén, valóság*, szerk. Bacsó Béla (Budapest: Kijárat, 1997), 276.

[10] „A művészi kidolgozás során a művészi kép, a portré a szó szoros értelmében mint az észlelt tipikus – de nem ideális – megformálása jön létre: mint az észlelt néhány alapvető vonásáról készült »vázlat«, a lehetséges sémák egyike, amely ráillik ugyan az adott arcra, de magában az arcban ez a séma nem fejeződik ki erőteljesebben a többinél, és ebben az értelemben teljesen külsőleges az archoz képest, ezáltal nemcsak, vagy nem annyira annak az ontológiáját határozza meg, akinek az arcát a művész ábrázolta, hanem magának a művésznek a megismerő organizációját,a művészi eszközét." Pavel Florenszkij, *Az ikonosztáz*, (Budapest: Typotex, 2005), 32.

[11] Bacsó Béla, *Ön-arc-kép: Szempontok a portréhoz* (Budapest: Kijárat, 2012), 253.

őrződik az alkotás folyamatának emléke, és folyton magán hordozza a mintaképre való utalást.[12] Gadamer a portré ezen tulajdonságát a műfaj meghatározó vonásának tartja.[13] Az önarcképen való megjelenítés által egykor volt létező individualitásának képmása örökkön jelenvalóvá válik. Ilyen célból készültek a reprezentatív portrék az uralkodókról, hadvezérekről, szentekről, s a művészek is hasonló indíttatásból örökítették meg saját arcképüket.

Az önarckép ősképe már az egyiptomi kultúrában megjelent, képeket és szobrokat alkottak, hogy legyőzzék a halált. Teljes szívvel hitték, hogy az élethű képmással elnyerik az örökkévalóságot.[14] A kora kereszténység és gótika közötti időszakban a szerzetesi –, szolgai munka közbeni önreprezentáció töltötte be az önarckép szerepét, ebből az időszakból főképp szerzetesi munkák maradtak hátra (Andrea Orcagna és Engelramus önarcképe). A reneszánsz kezdetén az önábrázolások főképp rejtve jelentek meg egy-egy festmény, szobor vagy freskó részleteként (Raffaello Santi, Lorenzo Ghiberti, majd szubjektum centralizálásával megjelentek az egyéni önarcképek is (Dürer, Tiziano). A 16. és 19. század között nagy szerepet kapott a realista ábrázolásmód, a megjelenítettnek már nem csak külső vonásai kaptak mérvadó szerepet, hanem a beállított póz és környezet is, a portrék gyakran egy jellemző életképben ábrázolták az adott individuumot, így adva nagyobb teret a belső kivetülésének.[15]

A 20. századra az arc kifordult saját magából, a húszas évektől napjainkig egyaránt uralkodó szerepe van a belső világ megjelenítésének, az önkifejezésnek. Már nem a külső képmás áll a központban, hanem a benső kivetülése, az én „mással", környezettel való találkozása. Bacsó Béla egy interjúban[16] azt mondja, hogy „a szubjektum válsága megjelenik a festészetben is, ettől kezdve – gondoljunk Schiele önportréira vagy Klimt gyönyörű, Kokoschkáról készített portréjára, van Goghra – elkezdődik a „magamat másként bemutatni" időszaka, a „már nem merem magamat kitenni annak, hogy lássanak", vagy ellenkezőleg, az önmagát fölsértő ábrázolás uralkodik, mint például Bacon művein."[17] Az ábrázolt gyakran valaminek a vonatkozásában tűnik fel; Chagall önarcképén (*Kettős portré borospohárral*) például álomszerű, gyermeki világban jelenik meg az én, Vajda Lajos (Önarckép koponyával) koponyáján koponyával, míg Ámos Imre (Önarckép a Szolnoki vázlatkönyvből) önalkotó lényként konstruálódik meg. Felix Nussbaum (Önarckép zsidóigazolvánnyal) magát faja által determináltként jeleníti meg azáltal, hogy magát sárgacsillaggal, zsidóigazolvánnyal ábrázolja egy apokaliptikus környezetben. Hannah Wilke fekete-fehér fotó és rágógumi önarckép plasztikáján magát részekként, daraboskénť, több arcból felépülőként formálja meg. A jelenkor kérdései megjelennek az önarcképeken, a saját arcon kívül,

[12] A kötészetben is hasonló funkció érezhető az önarckép-verseken, erőteljesen jelen van bennük az énkeresés, az önmeghatározás gesztusa.

[13] Vö.: „[…] a portré maga tartalmazza az ábrázoltra való vonatkozást, nem mi állítjuk utólag ilyen vonatkozásba, hanem a vonatkozás mint szándék kifejezetten benne van magában az ábrázoltban, s épp ez az, ami portrévá teszi." Hans–Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor (Budapest: Gondolat, 1984), 113.

[14] Vö. S. Nagy Katalin, *Önarcképek* (Budapest: Palatinus, 2001), 22.

[15] William Hogarth egyik önarcképén például festés közben ábrázolta magát (*Hogarth festő furcsa Múzsával*) egy másikon pedig ölében kutyával (*Önarckép kutyával*), Manet szintén kezében ecsettel jelenítette meg magát, Rembrandt egy egész sorozatot készített magáról, ahol az idő múlása jól követhető az arc redőin, azonban az ecset és festő öltözet majdhogynem mindig nélkülözhetetlen részei a képnek.

[16] Bacsó, „A portré helye".

[17] Akárcsak az általam vizsgált verseknél, ott is az én szerepekbe mártása, eltárgyiasítása, egész helyett részekben való megjelenítése a jellemző.

vagy épp azon belül, központba kerül még a művészi én és a társadalmi én, személyiség és elszemélytelenedés, humanizmus és antihumanizmus, ideatan és utilitarizmus, hit és szkepszis, önkifejezés és távolságtartás, és így tovább.[18] A bécsi múzeumigazgató, Hegyi Lóránd a következőképpen vélekedik a kortárs képzőművészet én megjelenítő törekvéséről:

> Az ÉN (Ich) a kívánság, a vágyak, az óhajok, a lüktetés Énje. Ez az aktív, de nem társadalmasítható Én. Az önös Én (Selbst) pedig az Énnek (Ich) kívülről megvalósítandó, megerősítendő, igazolandó „Énként való kivetítése. Meggyőződésem, hogy a művészek erre a helyzetre reagálnak ma. Megkísérlik, hogy az Ént (Ich) és nem az önös Ént (Selbst) juttassák érvényre. Az Ich intimitásai nem a Selbst intimitásai.[19]

Hegyi Loránd kortárs művészetre tett állítását épp úgy érvényesnek vélem a későmodernitás és a posztmodern kor költészetére, mint a képzőművészetre, ugyanúgy egyfajta lecsupaszított, maszkok nélküli szubjektumot próbálnak közvetíteni. A *selbst* megjelenítése az arcon keresztül örök igényként él a művészetben, Bacsó Béla a festő egyik fő feladatának tartja, hogy „arcot adjon" az ecset és a festék által, akárcsak Paul de Mannál a költő, az író, aki a szavak által teszi mindezt.[20]

A 20. század költészetében a szubjektumhoz való hozzáállás folyamatos változása figyelhető meg.[21] A klasszikus modernségben a szubjektum önazonossága többnyire nem kérdőjeleződik meg, az én ugyan probléma, de nem mint önazonosság, hanem inkább, mint az én és a *más* találkozása (például Babits: *A lírikus epilógja*). Az avantgárd szellemiségének megérkezésével a szubjektum teljes mértékben szétaprózódik, az expresszionizmusban és a dadaizmusban az ösztönszerű én tör előre, míg a kubizmusban a részekre hullott egyén szólal meg, gyakran nem tudunk lírai énről beszélni, hanem csak egymás mellett álló szubjektumokról, megkettőzöttségről (például Kassák Lajos: *A ló meghal a madarak kirepülnek*). A későmodern és a posztmodern lírában a költői én önazonosságának teljes megbomlása figyelhető meg, nincs egységes én, minden alkalommal újra kell teremtenie magát. Az egyén kiszolgáltatott a nyelvnek, minden nyelvi szembekerüléskor újraalkotja saját személyét. A vers legtöbbször nem a vallomástevő szubjektum hatalma alatt áll, hanem a szó uralma alatt, a szöveg alkotótársként és gondolat formálóként jelenik meg. Bókay Antal azt mondja erről a korszakról, hogy itt „nem a vers szól a self-ről, hanem a vers maga a self, amint mondja

[18] Vö. S. Nagy, *Önarcképek*, 286.
[19] Hegyi Lóránd, *Új szenzibilitás* (Budapest: Magvető, 1983).
[20] Vö.: „Az »arc«, az ember ábrázolása, azaz bemutatása valamilyen módon, képeken keresztül, a képek hihetetlen mennyiségében, gondoljunk Andy Warhol hatvanas évekbeli töménytelen kísérletére, ahogy »szitálja« a mindenki által jól ismert arcokat, és ezek az arcok aztán előttünk így és akként maradnak meg, Liz Taylortól Marlon Brandóig és Mao Ce Tungig. Az a lényeg, hogy az ember önnön arcát máson keresztül mintegy tükörben látja, azaz nem látja önmagát, csak máson/másokon keresztül, S amikor egy festő valakinek a transzparens arcát próbálja megörökíteni, akkor […] »*arcot ad neki*« [kiemelés a forrásban]. Az »arcot adni valakinek és valami módon« minden festői ábrázolás legfőbb kérdése." Bacsó, „A portré helye", 1233.
[21] A korszakoláshoz Kulcsár Szabó Ernő felosztását használom.
Vö. Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991* (Budapest: Argumentum, 1993).

magát." [22] Bacsó Béla egy interjúban[23] azt mondja, hogy a „a szubjektum válsága megjelenik a festészetben is […[elkezdődik a »magamat másként bemutatni« időszaka, a »már nem merem magamat kitenni annak, hogy lássanak«, vagy ellenkezőleg, az önmagát fölsértő ábrázolás uralkodik",– akárcsak az általam vizsgált verseknél. Yves Bonnefoy, kortárs francia költő Alexandre Hollan (Hollán Sándor) katalógusához készített előszavában azt írja, hogy a modern és kortárs művészetet különösen érdekli a realitással való közvetlen találkozás.[24] A költők ekkor folyamodnak a festészet eszközeihez, mert a percepciót a nyelvi jellegű, tehát fogalmi osztályozás áttételessé teszi, a festészet pedig úgy kelt életre egy formát, hogy közben nem szükséges analizálnia. Véleményem szerint az önarckép verstípusa is ehhez hasonló gesztus révén kerülhetett az irodalom szférájába, s a korszakban népszerű költői eljárás, az intertextualitás, a szövegek egymásra – egymással játszása révén terjedhetett el.

A következőkben röviden szeretném párbeszédbe léptetni az egyes verseket, és rámutatni a motivikus kapcsolódási pontokra. Kiemelt gyakorisággal fordul elő a vizsgált versekben a test, a látás, az anyagiság, a természeti jelenségek, a tükör (öntükrözés) és az írás motívuma, valamint bibliai motívumok. Most csak három – egymáshoz közel álló – motívum rövid elemzésére térek ki: a test terére, a látás megragadására, illetve az autopoetikus gesztusra.

A festészetben az önarckép lehetőséget kínál a művész számra, hogy mélyebb önismeretre tegyen szert és egyben megmutassa magát „közönségének"; az önkifejezésnek egy olyan formája, amely szigorú önértelmezést kíván. Kézhez álló modellként kínálkozik az alkotó számára saját teste, mindig ott van, és nem csupán kívülről ismeri, hanem belülről is, így lehetősége van testi valón túlmutató elemeket is beleépíteni az ábrázolásba. Megjelenítő és megjelenített ugyanaz, tehát egyfajta öntárgyiasítás megy végbe az önarcképkészítés folyamatában. Az önarckép-versek is hasonlóképp ragadják meg alanyukat, azonban a test sokkal inkább önmagán túlmutató valójába jelenik meg. A testrészekhez, testképekhez mindig egy lelki folyamat is kapcsolódik, mintegy materializálódott lélekdarabként jelennek meg. Az önarckép-versekben felfedezhető individuum tárgyiasítását, dologivá tételét jól megvilágítja Foucault (*Az utópikus test* című tanulmányában található) gondolatmenete:

Hiszen ez a test könnyű, átlátszó, súlytalan; semmi sem kevésbé dologszerűbb, mint a test: fut, cselekszik, kíván, ellenállás nélkül engedi át magát akaratomnak. Na, igen. Egészen addig, amíg belém nem hasít a fájdalom és üreget váj gyomromba, vagy a köhögés átjárja, kitölti és elszorítja a mellkasomat és a torkomat. Egészen addig, amíg a fogfájás csillagként nem sugárzik szét a számban. Ilyenkor már nem vagyok könnyű, súlytalan, stb., dologgá válok, csodálatos és romokban heverő építménnyé. Igazából nincs szükség se varázslatra, se mágiára, nincs szükség se lélekre, se halálra ahhoz, hogy egyszerre legyek homályos és átlátszó, látható és láthatatlan, élet és dolog: hogy utópia legyek: elég az, hogy test legyek.[25]

A Foucault-szövegben említett építményjelleg vonása több önarcképen is tetten érhető, főképp az időskori önportrékon.

[22] Bókay Antal, „A *líra öndekonstrukciója*", in Uő., *Kereszteződések*: *Dekonstrukció, retorika és megértés a mai irodalomelméletben* (Budapest: Janus–Gondolat, 2003), 68.
[23] Bacsó, „A portré helye", 1241.
[24] Yves Bonnefoy, „A jelenlét és a kép", *Kép és jelenlét: Yves Bonnefoy* válogatott írásai, szerk. Sepsi Enikő (Budapest: Argumentum, 2007), 183.
[25] Foucault, „Az utópikus test", 86.

Fejemen a formák hiába vívtak,
Rút lett az arcom, nyúlt a koponyám
S e bánatos kaosz között a csillag,
Két nagy sötét szem ragyog fényt reám,
Hogy lángjánál a kín és kor redői
Annál mélyebb árnyékot vessenek,
Ó arcom, gúnyos és bús és ti ősi,
Emésztő tüzek síró ismerősi,
Harcok húnyó világa: szép szemek![26]

Juhász Gyula lírai alanya például önmagát térbeli formák segítségével igyekszik megragadni, arcának vonásai épp úgy lehetnének egy épület, egy természeti képződmény vetületei, mint tulajdon arca. A „Fejemen a formák […] vívtak", a „nyúlt a koponyám", a „nagy sötét szem ragyog fényt", a „kor redői", valamint az „árnyékot vessenek" részletek mind a formai, térelemszerű megragadás jelei.

Az önarckép-versek nem értelmezhetők csupán a test felől közelítve, csökkenteni kell a fókusz területét az arcra, mint azt a verstípus elnevezése is sugallja. Az arc magát a személyiséget szimbolizálja, az egész embert magába foglalja. Sartre azt írja róla, hogy „az arc az emberi test legszélső határa, amit a test felől, abból kiindulva kell megérteni, az arc megteremti az egyetemes idő közepette a saját idejét." [27] Tehát a test teréből indulunk ki, azonban végeredményként az egész individuumot kell megtalálni benne. A költői önarcképeken inkább a belső táj kivetülése jelenik meg a lírai én tolmácsolásán keresztül.

A kép keretei között megjelenő arc és a befogadó, az én és a *másik*, a *másik* és az én a tekinteten keresztül egyesülnek, a formai váz mögé tekintés a szemen keresztül történik meg, így az arc versbevételének motivikus vizsgálatát a szem felől közelítve teszem meg. A líra határain belül nem tud megjelenni a szem tere, azonban a szem (a nézés és a látás) motivikus szinten alapelemmé válik. A szem alapvető képessége a nézés, a látás, a befogadás (a világ befogadása, hisz önmagát sosem forgathatja visszza magába, a látás csak a *más*ig, *másik*ig terjed). Merleau-Ponty a festészet középpontjába ezen témakör rejtélyét helyezi,[28] s mivel az önarckép-versek gyökerének a festészet tekinthető, ezért elementárisan hozzájuk tartozik a szemhez-látáshoz kapcsolódó motívumok magukba foglalása. A szem motívuma már a korábbi önarckép-versekben is kiemelt szereppel bírt. Kassák Lajosnál és Juhász Gyula fentebb említett művében szó szerint is megjelenik. Kassák versében a szem pont azt teszi meg, amit Wittgenstein szerint nem tudna: önmagára tekint, magába fordul. A szemen és a nézésen keresztül válik láthatóvá a belső láthatatlan világ, mintegy kapuként szolgál a külső és a belső megjelenítés között. A testben így a látható és a láthatatlan kereszteződik egyszerre.

[26] Juhász Gyula, *Önarckép* („Fejemen a formák…"), 1911.
[27] J. P. Sartre, „Gescihter", in Id., *Die Transzendenz des Ego*: *Philosophische Essays 1931–1939*, Hg. Bernd Schiuppener (Reinbek bei Hamburg : Rowohlt, 1982), 329.
[28] Vö. Maurice Merleau-Ponty, *A szem és a szellem*:
http://esztetika.elte.hu/baranyistvan/files/2012/02/Merleau-Ponty_A_szem_%C3%A9s_a_szellem.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 06.).

Egy zord barátunk fáradt, régi mása:
Sok tört vonal és bágyadt durva rész,
S mint két szép ablak őszi ház falába,
Két nagy szem mely búsan magába néz.[29]

A már említett Juhász Gyula versben a szemek egy csillag-metaforában testesülnek meg, majd fényadó tevékenységük következtében az emlékezés tereként állnak elő. A szem ábrázolásában megjelenik a világban és az egyénben egyaránt jelenlévő fény-árnyék ambivalencia. A csillag-metafora az univerzum sötét káoszában jelenik meg, hasonlóképp mint az individuum a világ zűrzavarában. A pupilla sötétje képes arra, hogy önmagán túlmutasson, s magából fényt fakasszon, ezzel mintegy egymásra vetítve a jelent, s az elmúlt korok emlékképeinek szövevényét. A szem tüzében (erre utaló szavak: *lángjánál, tüzek, húnyó*) átvitt értelemben megjelenik a lélek, ami a tűz őselemi volta miatt az idők egészében tűnik fel. A végig vonuló ellentétpárokból (rút-szép, sötét-fény, tűz-víz, egyén-világ) kibontakozó káoszban egyedüli nyugvópontként a szem jelenik meg.

Kovács András Ferenc *Önarckép gyufásdobozra à la japonaise* című versében a szem-motívum a verskezdő és verszáró zárójeles szakaszban jelenik meg, mintegy keretet adva a szövegnek. Az én a tükör víziójában válik láthatóvá, ahol a szemek egy nagyobb egész, mondhatni a mindenség részleteként testesülnek meg, – először a gyöngysor-metaforában, majd a mindenség pupillájának szinekdochéjában. Szintén erősíti a szem, a látás jelenlétét a szövegben az azonos hangalakú homok*szem* szó, amely a hang metaforájaként áll elő. Az én szóként, versként való megjelenítése maga után vonja, hogy a szem is egy lánc részeként (gyöngysor), szóelemként jelenjen meg. Látvány és hangzás egybemosódik.

(Lakatlan tükrök
mélyén hangod homokszem,
mosolyod szamurájkard
magánya, szemed
havon haldokló gyöngysor.
Vers vagy – szóharakiri.)
[…]
(Lélekverőfény –
szó vagy, védekezz! Lázadj
letakart tükrök
mélyén, lüktess homokszem –
mindenség pupillája.)[30]

Az önarckép-versekben nemcsak a test, a látás tere kerül versbevételre, hanem a szöveg tere is. Sok önarcképen felfedezhető, hogy kódolta saját megírását, és a lírai alanyon túl, annak szöveggel való viszonyát is megőrizte. Petri György *Önarckép 1990* című versében például miután a lírai én azonosítása megtörtént a „fura pók"-kal, annak szövedék (jelen esetben szöveg) szövő szerepe is áthelyeződött az azonosítottra,

[29] Kassák Lajos, *Önarckép* – részlet.
[30] Kovács András Ferenc, *Önarckép gyufásdobozra à la japonaise* – részlet.

így a beszélővel együtt teremtődik meg a vers szövege is. Kovács András Ferencnél az *Önarckép gyufásdobozra à la japonaise*-ben e gesztus odáig haladt, hogy a megszólaló magával a verssel azonosította magát: „vers vagy – szóharakiri" és „szó vagy, véde Zárásként pedig a dolgozatom címében szereplő Nemes Nagy Ágnes idézet összegző jellegére térnék ki. Azért választottam tanulmányom élére, mert jól szemlélteti az önarcképversekben meghatározó szerepet betöltő metamorfózist, az objektum és szubjektum tere közötti folyamatos ingadozást.

Mohó vagyok. Vad vagyok.
Önmagamban rab vagyok.
Rémület és gyűlölet
feszíti a bőrömet.
Csinos vagyok, szép vagyok.
Hosszúlábú, ép vagyok.
Mosolyomból – mézzel tele –
kilóg, pléhből, létem nyele.[31]

Nemes Nagy Ágnes önarckép-versében, sokkal inkább egy ént kereső, önértelmező jelleg figyelhető meg, mint konkrét képi megfeleltethetőség. A testi elemeknek még mindig meghatározó szerep jut a versben, azonban a fókuszba már egy tulajdonságokból felépülő, folyamatosan magára reflektáló én kerül. Erre erősít rá a tömör, személyességtől feszülő énközlésének záró mondata is – ami kizökkent az egyszerű, felszíni leírás ritmusából, s ezzel oly kiemelkedővé teszi ezt a verset – a szubjektum, a saját lét objektiválása felé mozdul el: „Mosolyomból – mézzel tele – / kilóg, pléhből létem nyele". Az alapvetően megfoghatatlan „saját lét" egy anyag (*pléh*) és egy forma vagy eszköz (*nyél*) bevonásán keresztül dologivá válik, vagy épp testivé, hisz olyan mintha egy kinyújtott nyelv képét ábrázolná.

Mindez összegségében a későmodern és a posztmodern kor önarckép-verseinek rokon jegyeként is említhető, hisz az önprezentálást távolításon és tárgyiasításon keresztül érik el, a „képet" testen túlmutató elemekből építik fel, az ént a világ részeként, tájakból, tárgyakból, élményekből felépülő szubsztanciaként jelenítik meg. A fókuszban mindig az önértelmezés gesztusa áll. Pontosan nem húzhatók meg e verscsokor határai, azonban az elemzésekben feltárulkozó közös vonások, illetve a cím önértelmező jellege e szövegek rokonságra mutat rá, ami arra enged következtetni, hogy egy verstípust alkotnak, még pedig az önarckép-versét.

[31] Nemes Nagy Ágnes: *Önarckép*, Kiemelés: Z. J.

ABSTRACT

Self portrait poems in the late- and postmodern Hungarian literature

In my study I am going to examine an outstanding part of the intersection of literature and fine arts, the self portraitpoems in the late and postmodern literature. It is difficult to set the exact boundaries of this type of poems, because they show a close connection with ars poetica and the poems describing the self. However, the word „self portrait"can be always found in the titles of these works. This type of poem is well-known, but it has no description yet in literary studies.

In the Hungarian literature self portrait poems can be found among the works of Lajos Kassák, Gyula Juhász, Attila József, and Milán Füst during the period of classical modernity. It became widespread in the late and postmodern era. All of the following poets, Sándor Weöres, János Pilinszky, Ágnes Nemes Nagy, István Vas, György Petri, Ottó Orbán, Ákos Fodor, Sándor Csoóri, Dezső Tandori, Ferenc András Kovács and many others wrote self portrait poems. The focus of my research is the twentieth century, when this type of poems became truly popular.

The main questions of my study concern the boundaries of this poetry type, its connection to the fine arts and prose, how picture and text are related to each other, why they became so popular in the second half of the twentieth century, what is common in these poems, and finally how the self can be represented through language.

Branczeiz Anna

Fanni és a temetkező bogár

Gondolatok egy Radnóti-képről és az életrajzi olvasatok korlátairól[1]

„Az esztétika ismeri a *belső* valóságot,
s ez bír olyan fontossággal, mint a valóság."[2]

Minden bizonnyal elemzői közhely, hogy az első *Razglednica* soraiban megidézett *Másik,* a pusztulást csodáló angyal, „a korhadt fának odván temetkező bogár", Fanni.[3] A tudat mélyén fénylő angyal alakja valóban szép metaforája a hitvesnek, a temetkező bogár viszont ebben a vonatkozásban oximoronként hat. Vári György kérdezi Ferencz Győző Radnóti-monográfiájáról írott kritikájában, hogy vajon „verset elemezni, egy lehetséges olvasattal előállni méltatlan volna a költő szelleméhez?"[4] Anélkül, hogy zárójelbe tennénk ezt az értelmezést, méltatlan lenne azt feltételezni, hogy a *Másik* nem (csak) a kedvesre utal? Tanulmányom második felében amellett érvelek, hogy az első *Razglednica* – Radnóti más verseivel és a ciklus többi darabjával együtt olvasva – sokkal nyitottabb annál, mint azt az életrajz felől közelítő interpretációk mutatják. Megközelítésemben az első *Razglednica* példáján keresztül azt szemléltetem, milyen feszültségek állnak fenn az életrajzi / önéletrajzi elemzések és a szövegimmanens olvasat lehetősége között. Az életrajzi kontextusban értelmezett szöveghelyeket más interpretációs keretek közé helyezem, ezzel is rámutatva a vallomásos költészet értelmezői kereteinek korlátaira. Elöljáróban a befogadástörténet alakulását vázolom, és – Vári felvetésére válaszolva – azt taglalom, hogyan szorítja szűk keretek közé az értelmezéseket a kultusz és a Radnótitól elválaszthatatlannak tűnő holokauszt kánon diskurzusa.

A kultusz mint akadály

A Radnóti-értelmezések megragadására Derrida meglátásai jelenthetnek elméleti keretet. Derrida szerint különbséget kell tennünk a *kommentár* és a *kritikai* olvasatok között. „Az olvasatnak azt a viszonyt kell megcéloznia – írja a szerző –, amelyről az írónak nincs tudomása, és amely az általa használt nyelvben az általa uralt és nem uralt nyelvi sémák között fennáll." Ezt a jelentésteli struktúrát a „kritikai olvasatnak" kell előállítania. A kommentár ezzel szemben „megkettőző módszerrel" reprodukálja „[…] az írónak a saját történetisége által a nyelv elemeivel való tudatos, szándékos és intencionális viszonyát." Ennek a megkettőző magyarázatnak is megvan a helye a

[1] A tanulmány a konferencián elhangzott *„Rettentő szavak tudósa" – Újraolvasni Radnótit* című előadás továbbgondolt változata.
[2] Radnóti Miklós, „Költészet és valóság", in Radnóti Miklós, *Összegyűjtött prózai írásai,* szerk. Ferencz Győző 78–79 (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 79.
[3] Tanulmányomban a verset a következő helyről idézem: Radnóti Miklós, Összegyűjtött versek, szerk. Ferencz Győző (Budapest: Magvető Kiadó, 2016), 247.
[4] Vári György, „Aki nem száll gépen fölébe (Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*)", *Jelenkor* 50, 2. sz. (2007): 206–221, 215.

kritikai olvasatban, ám ez csak afféle „szükségszerű óvintézkedés", amely „[…] *védelmet* biztosít, de arra képtelen, hogy *megnyissa* az olvasatot." Ugyan látszólag az ilyen értelmezések sem a szövegen kívüli jelentést kutatják, Derrida viszont amellett foglal állást, hogy „[…] csakis egy, a szöveghez hasonló dolog kapcsán léphet túl legitim módon a szöveg önmagán."[5]

A Radnóti-recepcióról általánosságban elmondható, hogy többnyire az életrajzi, olykor már-már kultikus olvasatok az uralkodók. Ezek sokszor valóban inkább kommentárok, amelyekben a költészeti kérdések másodlagos szerepet kapnak, sőt mi több, a versek számos esetben pusztán kiegészítik, illusztrálják az élettörténet elbeszélését, az emlékezést. Ilyen Kőszegi Ábel 1972-es,[6] de Vilcsek Béla 2000-ben megjelent monográfiája,[7] illetve Lengyel Balázs írása is.[8] Ugyancsak ez a kultuszhoz köthető látásmód tükröződik Tolnai Gábor *Radnóti nyomában* tett kirándulásáról szóló úti beszámolójában, amely persze inkább a visszaemlékezések határán áll.[9]

Radnóti költészetének befogadástörténetét tehát alapvetően meghatározza „a tragikus sorsú mártírköltő" mítosza: a recepció a kései verseket, különösen a *Bori notesz* költeményeit tartja remekműveknek. Az erre vonatkozó érveket azonban vajmi ritkán vezérlik poétikai elvű megfontolások. Radnóti tragikus sorsa gúzsba köti az olvasatokat. Tverdota György szerint ennek egyik oka a Radnóti-kultusz alakulása, amiben fontos szerepet tulajdonít annak is, hogy nem sokkal Radnóti újratemetése előtt jelent meg a *Tajtékos ég* című kötet. Tverdota úgy vélekedik, hogy a közösség ezeknek a kései verseknek a költőjét, és nem Radnótit temette újra. „A *Tajtékos ég* versanyagából szinte pillanatok alatt kialakult az a repertoár, amely az olvasók és a kritika által preferált, hivatkozott versek listáját tartalmazta: a *Hetedik ecloga,* a *Levél a hitveshez,* az *Erőltetett menet,* az *À la recherche* és társaik. A költő hívei nemcsak egy tragikus sorsú embert, egy mártírt, hanem ezeknek a verseknek a szerzőjét temették újra. A meglepetést rendkívüli mértékben felfokozta az az öt vers, köztük a *Razglednicák,* amely a tömegsírból történt exhumálás alkalmával vált ismertté."[10] Vári szerint ezek a Tverdota szövegében idézett utolsó „mértékadó" költemények alakítottak ki „kánont" Radnóti életművében, amely „kánonnak többségében nem tudtak megfelelni a fiatalkori versek".[11] Ezért is lehet, hogy Pilinszky „szituációs zseniként" aposztrofálja a költőt. „Tehetségét […] egy kiszámíthatatlan helyzet, s méghozzá egy olyan tragikum növesztette fel, melyre indulásakor aligha számított. Fiatalkori költészetét néhány

[5] Az idézetek innen: Jacques Derrida, *Grammatológia,* ford. Marsó Paula (Budapest: Typotex, 2014), 181–182. Vö. Branczeiz Anna, „Rradnotae verseinek recepciójáról: Gondolatok Radnóti Miklós *Eaton Darr strófái* című ciklusának margójára", *Alumni Nova* 2, 1. sz. (2019): 121–137, 124–125.

[6] Kőszegi Ábel, *Töredék: Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1972).

[7] Vilcsek Béla, *Radnóti Miklós* (Budapest: Elektra, 2000).

[8] Lengyel Balázs, „Radnóti Miklós", in Lengyel Balázs, *A mai magyar líra,* ([Budapest]: Officina, 1948), 94–97; http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/LENGYEL/lengyel00051_kv.html; hozzáférés: 2022. 02. 05.

[9] Tolnai Gábor, „»… Szerbia ormán…« – Radnóti Miklós nyomában (I. rész)", *Kortárs* 16, 1. sz. (1972): 86–106.; Tolnai Gábor, „»… Szerbia ormán…« – Radnóti Miklós nyomában (II. rész)", *Kortárs* 16, 2. sz. (1972): 254–269.; Tolnai Gábor, „»… Szerbia ormán…« – Radnóti Miklós nyomában (befejező rész)", *Kortárs* 16, 3. sz. (1972): 416–433.

[10] Tverdota György, „Újratemetés és kisajátítás: József Attila és Radnóti Miklós „»komor föltámadása«", *Műhely* 32, 5. sz. (2009): 73–78, 75.

[11] Vári György, „»Mert annyit érek én, amennyit ér a szó«: Kultusz, figuráció és kulturális emlékezet összefüggései Radnóti Miklós költészetében", in *„Mert annyit érek én, amennyit ér a szó": Szegedi Radnóti-konferenciák*, szerk. Olasz András és Zelena András, 35–42 ([Szeged]: SZTE BTK, 2009), 39–40.

szürrealisztikus elem beszivárgása jellemezte, majd egy váratlan és tökéletes hangvételű bukolikus líra”[12] – írja esszéjében.

Radnóti kései verseivel „a magyarországi holocaust arcává lett”[13] – fogalmaz Vári. Noha a *Bori notesz* versei valóban értelmezhetők a soá tragikus eseményei felől, Sőtér István arra hívja fel a figyelmet, hogy „a mégoly megrázó egyéni tragédia sem szolgálhat piedesztálul a műnek”.[14] Hasonlóan fogalmaz Szegedy-Maszák Mihály is: „Noha egyetlen olvasó sem felejtheti el Radnóti életének szomorú végét, a végzetszerű halál aligha az egyedül lehetséges kiindulópont a művek magyarázatához.”[15] A *Bori notesz* versei alatt – miként arra Szegedy-Maszák mellett Pócsik Anett is rámutat – „a dátumok, a helyszínek életrajzi olvasatot sugallnak”,[16] így az értelmezések többségében már csak ezért is lehetnek hangsúlyos(abb)an jelen az életrajzi vonatkozások. Jellemzők az olyan meglátások, mint amelyet Birnbaum fogalmaz meg egy tanulmányában, a kései versek „vészjósló” hangneme nem csupán egy romantikus váteszköltő látomásait tükrözi, hanem Radnóti személyes reakcióit a történelmi valóságra.[17] Ferencz fel is teszi a kérdést, vajon lehet-e pusztán esztétikai kategóriákkal közelíteni olyan versekhez, amelyek a költő „valóságos, fizikai és lelki szenvedéseiről és végül haláláról szólnak”,[18] ami egybecseng Vári korábban már idézett felvetésével, miszerint Radnóti verseihez esetleg méltatlan lenne alternatív poétikai olvasatokkal előállni. Szegedy-Maszák ehhez hozzáfűzi, hogy noha „[…] a versek időrendben vannak elrendezve a költő halála után megjelent kötetben és az egyes darabok után olvasható keltezés mintegy képaláíráshoz hasonló hitelesítő jellé vált az olvasók számára, […] az életrajzi megközelítés mégsem lehet elégséges az egyes költemények sajátos beszédmódjának azonosításához, hiszen a lírai én mindig valamely szövegnek a része.”[19]

Variációk egy problémára (életrajzi, önéletrajzi, vallomásos)

Mint arra Vári György Paul de Man sokat idézett *Az önéletrajz mint arcrongálás* című szövegére[20] hivatkozva rámutat, a recepció és az értelmezők célja is egy arc kiolvasása volt az életműből.[21] E gondolat egybecseng azzal, amit Schein Gábor az önéletrajzi szövegek kapcsán ír, miszerint a szerzői életrajz megalkotásában a fikciós műveletek jellemzésére a prosopopeia alakzata látszik a legalkalmasabbnak. „E műveletek révén

[12] Pilinszky János, „Radnóti Miklós”, in Pilinszky János, *Publicisztikai írások,* szerk. Hafner Zoltán, 731–733 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 731.
[13] Vári, „»Mert annyit érek én…«”, 39.
[14] Sőtér István, „Külföldieknek – Radnóti Miklósról”, in Sőtér István, *Tisztuló tükrök,* 215–225 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1966), 215.
[15] Szegedy-Maszák Mihály, „Radnóti Miklós és a holocaust irodalma”, *Literatura* 22, 2. sz. (1996): 216–231, 216.
[16] Pócsik Anett, „Radnóti Miklós kései lírájának lehetséges kánonbeli helye a német nyelvű holokauszt-irodalom tükrében”, *Szkholion* 5, 1. sz. (2007): 47–62, 55.
[17] Marianna D. Birnbaum, „Radnóti Miklós önarcképei (1929-1944)”, *Múlt és Jövő* 55, 2. sz. (1994): 40–44, 42.
[18] Ferencz Győző, „Trauma és költészet: Radnóti költővé érése” (Magyar Tudományos Akadémia, előadás, kézirat, 2004): https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_Eloadasok_tara/Radnoti_emlekules_20041108/FerenczGyozo_Radnoti_emlekules_20041108.pdf (hozzáférés: 2022. 02. 05).
[19] Szegedy-Maszák, „Radnóti Miklós és a holocaust…”, 216.
[20] Paul de Man, „Az önéletrajz mint arcrongálás”, ford. Fogarasi György, *Pompeji* 8, 2 –3. sz. (1997): 93–107.
[21] Vári György, „»Mert annyit érek én…«”, 38-39.

az életrajz gyakorlatilag leválaszthatatlanná válik a szerző művéről" – írja Schein –, „hiszen az arcadás (és az arcrombolás) allegorikus eljárásai, amelyek az olvasás és a jelentésadás stratégiái között is fontos szerepet kapnak, példaszerűen teljesülnek akkor, amikor az olvasáshoz valaki keretet választ, és ilyen keretként legtermészetesebben éppen a szerző kultikus mozzanatokkal átszőtt élettörténeti konstrukciója adódik".[22] Igazságtalan lenne persze azt állítani, hogy nem születtek Radnóti verseiről szövegimmanens, poétikai vonatkozású érzékeny olvasatok (lásd többek között Gereben Ferenc,[23] illetve Gintli Tibor,[24] Odrovics Imre[25] tanulmányait), de a Radnóti-recepcióban elsősorban az életrajzi/vallomásos megközelítések dominálnak.

„Ebben az értelemben költészete a nyelvi önmegalkotás hatalmas kísérlete: folyamatos és tudatos személyiségépítés. Radnóti költészete arra a kérdésre keresi a választ, […] milyen kapcsolatban van egymással a költő személyes élete és az általa létrehozott mű"[26] – írja Ferencz Győző. Monográfiája minden kétséget kizáróan fordulópontot jelent a Radnóti befogadástörténetben. A szerző abból a tézisből indul ki, hogy Radnóti költészete rokonítható az úgynevezett amerikai vallomásos költők („American Confessional Poets") – John Berryman, Sylvia Plath, Robert Lowell stb. – lírájával. Ferencz gondolatmenetét követve Radnóti költészete azért olvasható vallomásosként, mert ismerjük a költő életét, versei pedig könnyen magyarázhatók életének referenciális tükrében. Ferencz szerint az amerikai vallomásos költőkhöz hasonlóan Radnóti is terápiás céllal használta költészetét, amennyiben verseiben elmesélte életének történetét és ezen keresztül felépítette identitását, ezzel kísérletet tett arra, hogy megküzdjön életének tragikus eseményeivel. A monográfus olyan ívet rajzol meg életrajz és mű egységéről, amelynek központi fogalmai a „vallomásos költészet", illetve „traumatikus halálélmény". A korai versek jelentősége ennek nyomán nem kifejezetten és nem elsősorban a versek esztétikai minőségében, hanem a szülők és az ikertestvér halálának feldolgozásában rejlik, e korai halálélmények átpoetizálásában, míg a kései versek Ferencz szerint egy másfajta haláltudatra reflektálnak.[27] Egy helyütt például így fogalmaz: „[s]okatmondó tény, hogy [Radnóti] saját életpályáját irodalmi tevékenységével méri, és anyja halálához kapcsolja. Életének, amely anyja halálát okozta, az irodalmi párhuzamokon keresztül egyetlen értelmet tulajdonít: az alkotást."[28]

A „vallomásos költészet" terminusa – abban az értelemben, ahogy a sokat idézett M. L. Rosenthal használja e kifejezést – számtalan kétséget vet fel. Rosenthal írja: „A vallomásos költészet terminusa természetszerűleg jutott az eszembe amikor 1959-ben recenzeáltam Robert Lowell *Life Studies* című kötetét és talán másnak is ilyen természetességgel jutott az eszébe."[29] Rosenthal kommentárja alapján számomra –

[22] Schein Gábor, „Az életrajzok visszatérése?", *Jelenkor* 51, 9. sz. (2008): 965–974, 967.
[23] Gereben Ferenc, „Radnóti Miklós *Razglednicái* (A négy *Razglednica* elemzése)", *Irodalomtörténet* 51, 1. sz. (1969): 394–415.
[24] Gintli Tibor, „»Tagolt beszéd, mely hallgatóra talál«: Hangsúlykijelölések a Radnóti-életműben", in Gintli Tibor, *Irodalmi kalandtúra: Válogatott tanulmányok*, 99–110 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013).
[25] Odrovics Imre, „Az idill elégizálódása (Radnóti Miklós: *Hetedik ecloga*)", *Literatura* 9, 2. sz. (1982): 325–335.
[26] Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete: Kritikai életrajz* (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), 9.
[27] Uo., 29.
[28] Uo., 39.
[29] M. L., Rosenthal, *The New Poets: American and British Poetry Since World War II* (London–New York: Oxford University Press, 1967) 26.

és talán mások számára is – a vallomás „természetszerűleg" azt jelenti, hogy a lírai beszélő egyes szám első személyben szólal meg, a verseket pedig erőteljes személyesség, érzelemgazdagság és önéletrajzi perspektíva jellemzi – ami Lowell kötetére még igaz is. Egy ilyen laza meghatározást alapul véve ugyanakkor nagyon nehéz megmondani, vajon mely szövegek értelmezhetők ebből a szempontból. Nem okozhat meglepetést ezek után Middlebrook felvetése, miszerint: „a vallomás a tartalomra nem pedig a technikára utal".[30] Ezt bizonyítja Ferencz megközelítése is, aki az életrajz kontextusában és – a lejeune-i paktumot idézve – az *Ikrek hava* „önéletrajzi terében"[31] meggyőzően bizonyítja állítását: monográfiájának célját tekintve helytállónak bizonyul a Rosenthal és Middlebrook által felvázolt vallomásos költészet adta keret, ami átfogó szempontrendszert nyújt Radnóti verseinek értelmezéséhez is. Ferencz azonban élet és mű egységéről szólva mintha Bori Imre felvetéseit[32] mondaná vissza. Hasonlóan az életrajzi olvasat dominál monográfiájában, mint például Lengyel Balázs írásában,[33] Pomogáts Béla könyvében,[34] Ozsváth Zsuzsa munkájában,[35] Vilcsek Béla jóval későbbi, 2000-ben megjelent monográfiájában,[36] valamint Lator László Ferenczéhez hasonló gondolatok mentén épülő tanulmányában.[37] Ferencz monográfiája a korábbi értelmezésekhez képest rendező igényű, összetettségében ragadja meg az életművet, ahogy Wenczel Imre írja kritikájában: a versek értelmezése esetében „[v]agy az eddigi elemzés hiánya, vagy egy új nézőpont felvetése, vagy a források mélyebb feltárása indokolja a részletesebb / hosszabb műelemzést".[38]

Összességében úgy tűnik, Ferencz munkája nem teremt új beszédmódot az addigi interpretációk sorában. Részben ezért egyet is értek Lapis József kritikai észrevételével, miszerint Ferencz könyve „nagyszabású, tisztázó igényű betetőzése az eddigi Radnóti-recepciónak, de nem nevezhető kezdeményező igényűnek, s csak mérsékelten képes hozzájárulni a Radnóti-líra másként értelmezéséhez, új szempontú átgondolásához".[39] Azt Lapis is jól látja, hogy Ferencz monográfiájának erénye nem egy radikálisan más diskurzus kialakításában rejlik.[40] A szerző következtetései ugyanakkor az életrajzi/vallomásos megközelítések korlátaira irányítják a figyelmet, ami termékeny vitapontot jelenthet Radnóti egyes verseinek olvasatában – elméleti vagy akár irodalompolitikai vonatkozásokban egyaránt. Ferencz ugyanis az életrajz felől köze-

[30] Diane Middlebrook, „What W as Confessional Poetry?", in *The Columbia History of American Poetry,* ed. Jay Parini, 632–649 (New York: Columbia University Press, 1993), 633.
[31] Philippe Lejeune, „Az önéletírói paktum", ford. Varga Róbert, in Philippe Lejeune, Önéletírás, élettörténet, napló – Válogatott tanulmányok, szerk. Z. Varga Zoltán, 17–42 (Budapest: L'Harmattan, 2003), 18.
[32] Bori Imre, *Radnóti Miklós költészete* (Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2009), [5–6.]
[33] Lengyel, „Radnóti Miklós".
[34] Pomogáts Béla, *Radnóti Miklós* (Budapest: Gondolat Kiadó: 1977).
[35] Zsuzsanna Ozsváth, *Orpheus nyomában: Radnóti Miklós élete és kora,* ford. Hernádi Miklós (Budapest, Akadémiai: 2004).
[36] Vilcsek Béla, *Radnóti Miklós.*
[37] Lator László, „Radnóti Miklós költői fejlődése", *Irodalomtörténet* 42, 3. sz. (1954): 259–274.
[38] Wenczel Imre, „Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete", Műhely 30, 4. sz. (2007): 86–88, 87.
[39] Lapis József, *Az elmúlás poétikája: A haláltapasztalat esztétikai közvetítettsége a két világháború közötti magyar költészetben* (Debrecen: Csokonai Könyvtár, 2014), 137.
[40] Még ha Ferencz munkája nem is nevezhető „kezdeményező igényűnek", monográfiája nyomán a recepció meglendült, és több olyan tanulmány is született, amely kifejezetten új szempontokat mozgósít az értelmezésekben (lásd például a szegedi konferencia kötetét: *„Mert annyit érek én, amennyit ér a szó": Szegedi Radnóti-konferenciák*, szerk. Olasz András és Zelena András, (Szeged: SZTE BTK, 2009), illetve a *Műhely* folyóirat 2009-es különszámát).

lítve leszűkíti az értelmezői kereteket, s néha igencsak felszínes, vitatható megállapításokat tesz. A negyedik *Razglednica* német nyelvű sorát („Der springt noch auf.") dokumentumértékű megnyilatkozásként kezeli, amely azt bizonyítja, hogy Radnóti gyilkosai németek, nem pedig magyarok voltak.[41] Vári György megjegyzi, hogy Ferencz itt egy „hermeneutikai kérdést" változtat „morális kérdéssé", érvei azonban hermeneutikai vonatkozásokban nem „perdöntők".[42]

A szeretett hitves: angyal és temetkező bogár

Noha Ferencz Győző nagymonográfiája váltással kecsegtetett a Radnóti-értésben, az utóbbi néhány évben, különösen pedig a Gyarmati Fanni halála óta megjelent kiadványok mintha visszaterelték volna a recepció folyását korábbi medrébe.[43] Részben egyetértek Kappanyos radikális ítéletével, miszerint „élet és művészet egymásra vonatkoztathatósága elsősorban a kultuszkutatás kérdése, amelytől a poétikai elemzést élesen el kell választani".[44] Részben, mert meglátásom szerint előzetes tudásunktól nehéz elvonatkoztatni, és ezért sem látom akadályát, hogy az elemzésekben reflektáltan helyet kapjanak az életrajz és az életmű szempontjai is.[45] Az előbbiekkel összefüggésben az egyik problémát abban látom, hogy a Ferencz megközelítéséhez hasonló olvasatok az életrajzot vetítik rá a versek értelmezésére, és ezzel egybemossák a szubjektív tartalmat, a vallomásos hangvételt és az életrajzi referenciákat, ami sok esetben leszűkíti, leegyszerűsíti, netán félre is viszi a versek vagy – ahogy azt az első *Razglednica* esetében látni fogjuk – egy-egy poétikai-retorikai fordulat, szintagma felfejtését.

Véleményem szerint ezek az olvasatok sok tekintetben inkább zsákutcát jelentenek az értelmezésben. Elkerülendő a vallomásos költészet teremtette csapdákat, Páli Gabriella az önkimondás retorikai formációiként olvassa Radnóti verseit, ami ugyan alternatívának tűnik a vallomásos költészet problematikus terminusával szemben, mégsem lép ki radikálisan e keretek közül. Az első *Razglednica* szövegére hivatkozva Páli arra mutat rá, hogy a másik, a „te" szövegszerű megjelenése és „állandó"-ként tételezése „a dialógus kísérletét" teszi lehetővé, „ám – mivel a másik létezik ugyan, de csak hallgatásával lehet jelen – egyúttal a párbeszéd [és az önkimondási kísérlet] megvalósulhatatlanságát is felszínre hozza".[46] Csakhogy a megállapítás az önkimondási kísérlet megvalósulhatatlanságáról valójában anomália, hiszen a vers adott, az

[41] Ferencz, *Radnóti Miklós,* 749., idézi Vári, „Aki nem száll gépen fölébe…", 214.
[42] Vári gondolataihoz lásd még: „Radnóti költeményeit éppúgy nem igazán tanácsos kizárólag életrajzi dokumentumként olvasni, mint Petőfi verseit." Szegedy-Maszák, „Radnóti Miklós és a holocaust…", 216.)
[43] Különösen, ha az utóbbi néhány évben megjelent személyes dokumentumokat közlő kötetekre gondolunk. Erről bővebben írtam egy kritikámban: Branczeiz Anna, „Ex libris (Berczeller Imre: *Radnóti Miklós; Radnóti Miklós összegyűjtött versei;* Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, *Napló 1935–1946, I–II;* Bíró-Balogh Tamás: *Könyvvel üzenek néked)",* Élet és Irodalom 61, 19. sz. (2017): 19.
[44] Kappanyos András, „Én itt egész jól: Én-narrációk Petri György költészetében", in Kappanyos András, *Hová tűnt a huszadik század?* 113–119 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 114.
[45] Ugyanerről lásd még: Mekis D. János, *Vers és kontextus* (Pécs: Pro Pannonia 2014), 7–8; Mekis D. János, *Auctor ante portas: Személyes irodalom, epikai hagyomány* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2015), 9; illetve: Antoine Compagnon, *Az elmélet démona: Irodalom és józan ész,* ford. Jeney Éva (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006), 89–90.
[46] Páli Gabriella, *Az önkimondás alakzatai Radnóti Miklós költészetében* (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, egyetemi szakdolgozat, kézirat, 2010), 69.

önkimondás megvalósult, akkor is, ha a szöveg retorikája feszült érzelmi viszonyulást feltételez.

A *Razglednicák* négy darabján végigvonuló feszültség, szorongás, félelem, valamint a zárlat abszolút értékvesztést és énvesztést fogalmaznak meg. Megítélésem szerint a vallomásosként vagy önkimondási kísérletként való értelmezéseknek némileg ellentmond, hogy az egyes képek nem, vagy csak áttételesen mutatják a szubjektumot, sőt az én a második és a harmadik *Razglednicá*ban grammatikailag sem jelenik meg. A *Razglednicák*at mint képeslapokat Ferencz az episztola műfaji keretei között értelmezi, amely szerinte „az életrajzi helyzettel tökéletes összhangban van".[47] Az episztola szükségszerűen feltételez egy dialógushelyzetet, illetve egy olyan kommunikációs szituációt, amit elvileg meg kellene értenünk. A *Razglednicák* sajátsága azonban a tömörségükből fakadó elliptikusság, és az ebből következő érzelmi töltet. Az így keletkező „üres helyeket"[48] persze nagyon könnyű az életrajz ismeretében feltölteni, holott nem biztos, hogy erre szükség lenne a szöveg megértéshez.

Gereben Ferenc már idézett tanulmánya alapos, érzékeny elemzését adja a ciklusnak, nem célom tehát visszamondani következtetéseit. Előbbiekben vázolt gondolatmenetemhez kapcsolódóan az első *Razglednica* vet fel egy olyan szempontot, amely az eddigi megközelítésekben ilyen hangsúllyal nem merült fel, ezért ezt a darabot részletesen is elemzem.

Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
a hegygerincre dobban, majd tétováz s lehull;
torlódik ember, állat, szekér és gondolat,
az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad.
Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan
s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál,
vagy korhadt fának odván temetkező bogár.

Az első *Razglednica* első felében a mozgást kifejező igék dominanciája figyelhető meg, amelynek a haladást és megtorpanást jelző igék váltakozásával együtt (lásd: gurul, lehull, szalad / dobban, torlódik, hőköl) érzelmi töltete is van. E négy sor a képalkotás szempontjából többszörösen összetett, valóban „zűrzavart" idéző. A „vastag, vad ágyúszó gurul, a hegygerincre dobban, majd tétováz s lehull" szinesztéziaszerű szerkezet a látványt (az ágyúgolyó fizikai tulajdonságai és mozgása) keveri, illetve cseréli fel a hanghatással (az ágyúdörrenés hangjával), ezzel fokozva az érzelmi hatást. A különböző – tárgyi, táji, emberi és állati – attribútumok egyberántásával a szöveg retorikailag is színre viszi a harmadik sor felsorolását.

Vitathatatlan, hogy a vers második fele erre a képre válaszol. A mozgás megáll, az igék túlsúlya visszaszorul, a „Te állandó vagy bennem e mozgó zűrzavarban, […]" sor pedig biztonságot sejtet, mindez a nyugalom viszont csak látszólagos. A pozitív értékeket hordozó kifejezésekhez (angyal, örök fény, csodál) képest a pusztulás,

[47] Ferencz, *Radnóti Miklós,* 731.

[48] Iser a szövegbéli kihagyásokat nevezi „üres helyeknek". Gondolatmenete szerint egy irodalmi mű megértése akkor lesz teljes, ha az olvasó saját prekoncepcióit és ismereteit követve feltölti ezeket a hézagokat. (Wolfgang Iser, „Az olvasás aktusa: Az esztétikai hatás elmélete", ford. Hárs Endre, in *Testes könyv I.,* szerk. Kiss Attila, Kovács Sándor és Odorics Ferenc, 241–264 (Szeged: IctusJATE, 1996), 249.

a korhadt fa és a temetkező bogár látványa egyértelműen negatív csengésű. A megszólítást – a *Levél a hitveshez* vagy a *Hetedik ecloga* tükrében – valóban kézenfekvő a kedvessel, Fannival azonosítani, ami e sorokat olvasva ugyancsak a nyugalom, a biztonság érzetét erősítheti. Az angyal alakja is idézheti Fannit, ugyanakkor – mint arra Beney Zsuzsa és Szabó Andrea tanulmányai reflektálnak, az angyal hitvessel való azonosítása lehetséges interpretáció, de nem az egyetlen: Radnóti más – például *A félelmetes angyal* vagy a *Sem emlék, sem varázslat* című – verseinek tükrében ez a kép vallási és kulturális jelentésrétegekkel gazdagodik, ami nyitottá teszi az értelmezést.[49] Továbbá a vers e sorai – különösen a negyedik *Razlgednica* kontextusában – értelmezhetők önmegszólításként is, ami magyarázhatja azt a – számomra legalábbis érzékelhető – hangulati törést, hogy a kedves metaforája egy „temetkező bogár" („tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan s némán, akár […] korhadt fának odván temetkező bogár").

Gereben hangsúlyozza a ciklus beszélőjének krónikási szerepét, a megfigyelői pozíció reflektáltságát.[50] Értelmezésem szerint az első *Razglednica* is illik ebbe a sorba: eszerint a te maga a „költő", az angyal pedig nem Fanni, hanem a költőiség belső hangja. A „pusztulást csodál" oximoronjában a „pusztulás" az első négy sort referálja, a „csodálás" mozzanata pedig a megfigyelői pozícióra, az alkotói tevékenységre vonatkoztatható. A költő mint a „fa odván megbúvó, temetkező bogár" nemcsak a harmadik és negyedik *Razglednica* soraiból kirajzolódó, az önnön halálát vizualizáló én metaforájaként tételezhető, de eszünkbe juttathatja többek között a *Mint a bika,* a *Gyökér* allegorikus én-konstrukcióit, illetve a *Hetedik ecloga* („úgy irom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron") sorait is.

A *Razglednicák* darabjainak rövidsége és tömbszerűsége egyértelműen a képeslapok látványának nyelvi megjelenítőjeként fogható fel.[51] A *Te* hitvesként azonosítása nemcsak életrajzi keretek közé szorítja a verset, de magyarázatot, jelentést is tulajdonít. Ez az első vers megközelítésében a *Razlednicák*nak éppen azt a jellegzetességét szorítja háttérbe, hogy e versek olyan expresszív képekként olvashatók, amelyek a már említett tömörségükből fakadóan befogadói szempontból mégis nyitottnak tekinthetők.

[49] Beney Zsuzsa, „Radnóti angyalai", *Irodalomtörténet* 77, 1–2. sz. (1996): 184–204, 200–201; Szabó Andrea, „Angyal a sorok fölött – Angyalok a Radnóti-versekben", in Olasz és Zelena, *„Mert annyit érek én…*, 88.
[50] Gereben, Radnóti Miklós *Razglednicá*i, 397.
[51] A *Razglednicák* képeslapjairól Áprily Lajos képszerű négysorosai is eszünkbe juthatnak.

ABSTRACT

Fanni and „a beetle tending to its grave"

Thoughts on a metaphor of Radnóti and the limits of biographical readings

For a long time, interpretations of Miklós Radnóti's poetry have been dominated by the use of the reading methods focusing on the martyr-poet of *Tajtékos ég (Frothy Sky,* transl. by Gabor Barabas[52]). It seems that this perspective has been passed on from generation to generation of scholars. Although Győző Ferencz offers a fruitful approach in his monograph, as far as I can see, other critical approaches Radnóti have not exploited completely every reading opportunity. This paper intends to reread the first *Razglednica* of Radnóti by referring to, for instance, the terms „critical reading" and „commentary" of Jacques Derrida and the concept „hollow form" of Wolfgang Iser. Challenging the approaches has dominated his critical reception and popular interpretations for a long time. The study argues that biographical/confessional approaches of Radnóti's poetry oversimplify the understanding of some poems and metaphors – such as the images „angyal" ("angel") and „temetkező bogár" („a beetle tending to its grave", transl. by Gabor Barabas) of the first *Razglednica*.

[52] Miklós Radnóti, *Complete Poetry in Hungarian and English,* transl. by Gabor Barabas (Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2014).

Blázovics Éva Noémi

Az erőszak terei Dragomán György első regényében és novelláiban

Nem újkeletű elemzői gesztus Dragomán György műveit a geokulturális narratológia eszköztárával vizsgálni, hiszen például Bányai Éva *A fehér király*ról és a *Máglyáról* írt tanulmányaiban is ezt a megközelítésmódot részesítette előnyben.[1]

A geokulturális narratológia meghatározásában Faragó Kornélia meglátásait idézem. Szerinte „a kultúratudományi szemléletmódok és elemző eljárások elterjedésével tanulságos azon nyelvi és nem nyelvi dokumentumok meg elbeszélő változatok elemzése, amelyek azt a kultúrát tárják fel, amelyben létrejönnek, egzisztálnak és alámerülnek."[2] Jelen tanulmány vizsgálati tárgyát három mű képezi, *A pusztítás könyve*[3] című első Dragomán-regény, valamint a *Rendszerújra*[4] kötet két novellaciklusa, a *Lokátorállomás* és a *Gát*.

A Dragomán-művekben a tér alapvető szereplővé lép elő. A kronotoposzok valóság és fikció határvonalán mozognak, ám a közép-kelet-európai régió olvasója számára ismerősként tűnnek fel. A geokulturális gondolkodás pontosan azért létesült, „hogy megragadhatóvá tehesse a tér identitáskonstruáló jelentéslehetőségét. A tériesség jelentése a kommunikációs közösség ideológiailag kiformált térérzékenységét is közvetíti."[5] A geokulturális szempontból vizsgált narratívákban a tájkép, a „föld" nem a nemzeti identitás lényegének kifejezője, hanem a többes identitás egyik összetevője, kulturális jelentések és értékek vannak belekódolva.[6] Az elemzést az a mód foglalkoztatja, ahogyan a kultúra térerőssége áthatja a műalkotást. A geokulturális narratíva úgy alakítja a beszédet, hogy ez a geokulturális tapasztalat mélyen megkülönböztesse a megértésben azokat, akik a birtokában vannak, mindenkitől, aki híján van e tapasztalatnak. E szemlélet szerint geokulturális „jellemző az ide kötődő *sorsszerkezetek* és életutak hasonlósága (F. K. kiemelése) és különbsége."[7]

A geokulturális narratológia a teret nem statikus tájképi keretként, hanem dinamikus rendszerként, viszonylatokként gondolja el, Michel de Certeau meglátása alapján: „a tér a mozgó dolgok kereszteződése. A benne lezajló mozgások keltik élet-

[1] Bányai Éva, „Torzóban maradt szobrok: Dragomán György: *A fehér király*", in Bányai Éva, *Térképzetek, névtérképek, határidentitások*, 139–159 (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2011); Bányai Éva, „Szilánkosra szabdalt idő", in Bányai Éva: *Fordulat-próza: Átmenetnarratívák a kortárs magyar irodalomban,* 83–94 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016).
[2] Faragó Kornélia, „A geokulturális elbeszélés változatai", in Faragó Kornélia, *A viszonosság alakzatai: Komparatív poétikák, viszonylati jelentéskörök*, 7–30 (Újvidék: Forum, 2009), 7.
[3] Dragomán György, *A pusztítás könyve* (Budapest: Magvető, 2015[2]).
[4] Dragomán György, *Rendszerújra* (Budapest: Magvető, 2018).
[5] Faragó, „A geokulturális elbeszélés…", 8.
[6] Uo., 11.
[7] Uo., 11.

re."[8] Az elemzés tehát a relacionális kulturális aktusokat, a tér viszonyteremtő aktivitását keresi az elbeszélésben. A környezeti típusú terek történő és cselekvő jelentésű tériességekkel, a teret életre keltő mozgásokkal egészülnek ki.[9] A térdinamika jellegzetes spaciotemporális alakzatai a keresés, várakozás, követés, üldözés, menekülés.

A viszonylati térpoétikák meghatározó szereplője az idegen mint relacionális szerkezet. Az otthonnak, az ismerős helyeknek is vannak olyan vonatkozási pontjaik, melyekre csak az ismer rá, aki félig idegenként (vagy visszatérőként) értelmezi.[10]

A geokulturális narratológia az átmeneti állapotokat, liminális helyzeteket reprezentáló műveket is fókuszába helyezi. A változások ideje tulajdonképpen a tér és idő sűrűsödése. Faragó Kornélia vizsgálataiban „az átmeneti mozgásokat ugyanis erőteljesen határozza meg az idők összefonódása, a tranzitorikus alakzatok sűrűsége, a keletkezés és elhalás egymásba áttűnő fenomenológiája. Az átmenet gazdagsága abból ered, hogy a múltban gyökerező mozzanatok mellett kapcsolatot teremt egy sor még megvalósulatlan vonatkozással, amelyek a prezentikus jelentésrendben értelmezik egymást, összeérnek, összeadódnak. A temporális effektusok egymásba hatolása akkor is lényeges, ha maga az átmenet a változás dimenzióiban létesülő jelen szerepét és fontosságát erősíti meg a gondolkodásban."[11] Reinhart Koselleck megfogalmazásában az átmenet az az állapot, amelyben a tapasztalati teret körülöleli a várakozási horizontot. Az átmenet addig tart, amíg a tapasztalati tér és a várakozási horizont határai szét nem válnak.[12]

Az adott geokulturális közeg megjelenítésének további eszköze a muzealizálás poétikája. A tárgyak artefaktumokként, egy geokulturális régió kulturális jeleiként tűnnek fel. Jellegzetes használati cikkek, márkanevek, regionális köznyelvi vagy tájnyelvi szavak válnak fontossá.[13] Ez a poétika azt a felismerést közvetíti, hogy a dolgok, a nem-materiális artefaktumok, a kulturális leltár cselekvéselemei maguk a geokulturális terek, és nem csupán odatartoznak egy térhez. A muzealizálás jelensége a tárgy nézőpontját érvényesítő, geokulturális elbeszélő metódusok révén egyre intenzívebbé teszi a tárgypoétikai vizsgálati irányt. A gyűjtés esetlegességei tulajdonképpen retorikai eljárásoknak felelnek meg: szelekció, kiválasztás, beemelés, elrendezés, ezen belül a bővítés, a növelés, a halmozás formáinak tulajdoníthatunk kiemelt szerepet. Ezek nyomán a „muzealizáció tematikai meggondolásból erőteljes regénypoétikai teljesítménnyé lesz."[14]

Tanulmányom célja a geokulturális narratológia eszköztárával vizsgálni az erőszak és a tér összefüggéseit Dragomán György első regényében, valamint novelláiban. Végigkövetem, ahogyan a tér az erőszak médiumává lesz. Nem csupán a helye, hanem

[8] Michel de Certeau, *A cselekvés művészete*, ford. Sajó Sándor, Szolláth Dávid, Z. Varga Zoltán, (Budapest: Kijárat Kiadó, 2010), 140.
[9] Faragó Kornélia, „Viszonylati terek, cselekvő tériességek: A fölforgatott stabilitás és a telítődő kronotoposz", in Faragó Kornélia, *Idők, terek, intenzitások*, 18–25 (Újvidék: Forum, 2016), 19–20.
[10] Faragó K., „Viszonylati terek…", 21.
[11] Faragó Kornélia: „Átmeneti mozgások, keletkezések, változás-létesülések (A magas intenzitású idő-terek elbeszélhetőségéről)", in Átmenetdiskurzusok, szerk. Bányai Éva, (Bukarest – Kolozsvár: RHT Kiadó – EME, 2015), 9–17.
[12] Reinhart Koselleck, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Szabó Márton (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2003), 418.
[13] Bányai Éva, „Átmenet és narratívák: A Fordulat elbeszélhetősége", in Bányai Éva, *Fordulat-próza: Átmenetnarratívák a kortárs magyar irodalomban,* 10–28 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 13.
[14] Faragó, „A geokulturális elbeszélés…", 17.

szervezője, részese az erőszaknak. Figyelmem arra irányul tehát, hogyan lesz a tér az akció, pontosabban az erőszakos tettsorozat nyelvévé, amely létrehoz, megsemmisít, eltérít, marasztal, kirekeszt, befogad, illetve a viszonylati értelmek szervezőjévé. A tér vitális energiái szervezik a narratív konstrukciót, a „tériességek egy része a korlát és az akadály alakzataként funkcionál."[15]

Erős Ferenc *Az erőszak szociálpszichológiájáról* című munkájában tisztázza az erőszak és az agresszió gyakran szinonimaként használt fogalmai közti különbséget. A hétköznapi életben erőszakkal leggyakrabban agresszió formájában találkozunk. Az agresszió általános jelenség, mely az állatvilágban és az emberi viselkedésben egyaránt megtalálható. Evolúciós szempontból fontos szerepe van a túlélésben, az ön- és fajfenntartásban, a védekezésben. Bizonyos ingerek és helyzetek (nagyfokú frusztráció, félelem, fenyegetettség, fájdalom, éhség, bezártság) ösztönösen válthatnak ki élőlényekből agresszív jellegű viselkedést.[16] Erich Fromm *A rombolás anatómiája* című könyvében arra a következtetésre jut, hogy az ember agresszivitása messze meghaladja állati őseinek agresszivitását, az ember valódi gyilkos. Alapvető különbséget tesz a biológiailag adaptív, az élet védelmét szolgáló, és a nem adaptív, kártékony, romboló agresszió között, mely utóbbi kizárólag az emberre jellemző.[17]

Az erőszak fogalma még a kártékony agressziónál is tágabb, mert nem csupán fizikai agresszió formájában nyilvánulhat meg, hanem nyelvi és nyelven kívüli eszközökkel is, melyek az uralom fenntartásának fontos eszközei. Ebben az értelemben beszélhetünk szimbolikus erőszakról is, mely Pierre Bourdieu nyomán „valójában kényszer, és ez a kényszer úgy jön létre, hogy az elnyomott kénytelen urának elismerni elnyomóját, mivel csakis olyan megismerési eszközökkel tudja elgondolni önmagát meg az urát is, amelyek egyben az uráé is, és amelyek nem egyebek, mint az uralmi viszony bensővé tett formái."[18] Az erőszak küszöbértékeit, elfogadhatóságának, erkölcsi, vallási, jogi megítélésének és szankcionálásának kritériumait kulturális és társadalmi konvenciók határozzák meg. Tehát az erőszak társadalmi konstrukció, mely mindig feltételez egy jelentésadási, értelmezési folyamatot. Ezért az erőszak nem magától értetődő, mindig tudatos igazolásra, magyarázatra, racionalizálásra szorul, ennek leggyakoribb mechanizmusa az, hogy az erőszaktevő lealacsonyítja az áldozatot, azt feltételezve, hogy voltaképpen megérdemelte, ami történt vele.[19]

Jan Philipp Reemtsma meglátása szerint az erőszak elsődlegesen fizikai erőszak, visszaélés egy másik ember testével annak beleegyezése nélkül. Az elsődlegesen azt jelenti, hogy a nem fizikai erőszakról alkotott elképzelésünk is a fizikai erőszakéhoz igazodik: a fenyegetés rosszabb, mint a fenyegetés valóra váltása. Az erőszakos tett mindig társadalmi pozicionálás is. Fenomenológiailag az erőszak három formáját, a lokatív, a raptív, az autotelikus erőszakot különbözteti meg a német kutató. Az első a lokatív erőszak: a másik testét tömegként kezeli oly módon, hogy kijelöl számára egy helyet. A második a raptív erőszak: arra használja a testet, hogy valamilyen, többnyire szexuális cselekedetet hajtson végre vele. A harmadik az autotelikus erőszak, mely-

[15] Uo., 19.
[16] Erős Ferenc: „Az erőszak szociálpszichológiájáról", in Uő, *Psziché és hatalom*, (Budapest: Kalligram, 2016), 147.
[17] Erich Fromm, idézi Erős, „Az erőszak szociálpszichológiájáról", 148.
[18] Pierre Bourdieu, idézi Erős, „Az erőszak szociálpszichológiájáról", 150.
[19] Erős, „Az erőszak szociálpszichológiájáról", 150–152.

nek célja elpusztítani a testet.[20] *A pusztítás könyvében* a kérdés a kereső főszereplő és az olvasó számára is annak eldöntése, hogy a címben jelzett cselekedet az erőszak lokatív vagy autotelikus változatához kapcsolódik.

Átmenetek, határidentitások, geokulturális elemek A pusztítás könyvében

A pusztítás könyve, Dragomán György első regénye, eddig elkerülte az elemző tanulmányírók figyelmét, talán mert *A fehér király* sikere elterelte róla a figyelmet. Pedig a prózapoétikai megoldásai olyan felkínálkozó elemzési szempontok, amelyek a Bodor Ádám után jelentkező, a referencia felfüggesztését, lebegtetését felmutató eljárásokkal operáló művek sorában jelöli ki ennek a helyét. A regényről született recenziók, kritikák kiemelik a kronotopikus szerkezetek rokoníthatóságát Bodor Ádám műveivel: „a zárójelenetben megjelenő bunker vagy maga a küldetés *A részleg* vagy a *Sinistra körzet* hangulatát juttatják eszünkbe."[21] A viszonylagosító térpoétikák tájalkotó szerepére figyelt fel Gács Anna: „az egy-egy mondatos jellemzések mégis összetéveszthetetlenül közép-kelet-európai tájat vázolnak fel."[22]

Miért gondolom, hogy a regény olvasható a geokulturális narratológia szempontjai szerint? Mi biztosítja a kulturális areához való tartozást? Elsősorban felismerhető a közép-kelet-európai táj. Megfigyelhető a nemzeti elkülönítés jegye, ugyanakkor a nevek a határidentitást jelölik. A kívülről figyelők szemszögéből egyfajta tájszellem, különleges térformáció körvonalazódik, amely kulturális térként megközelíthetetlen egyetlen nemzeti perspektívából. Tehát ebben a regényben a tér nem a nemzeti identitás, az odatartozás lényegének a kifejezője, hanem egy kulturális tér, különböző relációk révén kialakult többes identitás, amelybe kulturális értékek és jelentések vannak bekódolva.

Geokulturális olvasatban ez a táj a háború vagy diktatúra nyomait viselő lepusztultságáról ismerhető fel, melynek markáns jelölői az elhagyott gyárak, omladozó épületek: „A vonat éppen egy beomlott tetejű ház mellett robogott el, a tetőszerkezet elszenesedett gerendái hegyesen álltak ki a megrepedt, elfeketedett cserepek közül. Egy futballpálya következett, az egyik kapu még állt […]. A vonat lassított, elhaladtak néhány nagyobb téglaépület mellett, aztán egy gyár következett, rozsdás csövek tekeregtek minden látható rendszer nélkül, néhány bonyolult, nagy gép körül, középen egy magas kémény állt, de nem szállt belőle füst, a kémény oldalán felfele futó vaslétra fokai közül sok hiányzott, a felső fokok egyikére egy hosszú, piros vászoncsíkot kötött valaki."[23]

A hatalomváltás a terek heterotópiás átalakulásában is nyomon követhető: a kórház valaha kastély lehetett, még látszanak a stukkódíszek, az özvegyasszony magánlakásába elszállásolják az újonnan érkezőt. A kormányzat épületében pedig magánmúzeumot rendezett be magának a kormányzó.

[20] Jan Philipp Reemtsma, *Bizalom és erőszak a modern társadalomban* (Budapest: Atlantisz, 2017), 119–120.
[21] Benedek Anna, „A pusztítás könyve", *Litera*, 2003.04.25: https://litera.hu/magazin/kritika/a-pusztitas-konyve.html; hozzáférés. 2022. 02. 05.
[22] Gács Anna, „Terminator Literatus", *Holmi* 15, 6. sz. (2003): 815–818.
[23] Dragomán, *A pusztítás könyve,* 12.

A nevek, a román és magyar nyelvű nevek egy olyan régióra utalnak, melyben többes identitású emberek élnek. Így a nevek a határidentitások jelölőivé válnak. A munkavezető neve Ghiárfás, amely magyar név, bár itt a románo kiejtést utánzó román–magyar keverék-ortográfiával jelenik meg, a sofőrt mindenki Bebenek szólítja (e román becenév ragozásában nem érvényesülnek a magyar nyelv fonetikai szabályai), az orvos apjának a kutyáját pedig Lupunak hívják, a főhős viszont Fábián, amiről nem dönthető el, hogy milyen nyelven van, amiképpen az sem derül ki, hogy keresztnév-e vagy családnév. A Német mint népnévből származó magyar családnév az etnikai sokszínűségre irányítja a figyelmet.

A teret viszonylatként elgondoló poétikában az idegen a relacionalitás többirányú megvalósítója. A regény főszereplője, Fábián, kintről, vonaton érkezik a meg nem nevezett városba. Az ő tekintete méri fel a helyek heterotópiás átalakulását. Az ő szeme előtt bontakozik ki a pusztított természeti táj és a pusztuló épített város. A nyomozás, menekülés, üldözés, keresés alakzataira épülő, egy szálon futó cselekmény középpontjában is ő áll. Ő méri fel a szereplők hatalmi viszonyrendszerét: a város teljhatalmú vezetője a kormányzó, akiknek a féltestvére Német. Kettejük viszonyát a hasonmás vándormotívummal lehet értelmezni, hisz Fábián előbb ismeri fel a hasonlóságot kettejük között, még mielőtt tisztában lenne a rokoni kötelékkel. A két testvér gyűlölködésének oka szintén a múltbéli kapcsolatokban keresendő, a szeretett nő miatti rivalizáció, valamint az elhallgatott vérfertőzés. Ezekből csupán annyit közöl az elbeszélés, amennyi Fábián tudomására jut, így ő az, aki a szereplők térviszonyait, közelségét átlátja, és az eltávolítás különféle gesztusaival átalakítja azt. Például Lénát kimenekíti a városból, Sárát pedig megmenti az öngyilkosságtól. Megtalálva Német rejtekhelyét, lehetővé teszi a két testvér összecsapását.

A cselekmény több ponton is valóságos átmenet-narratívának mutatkozik. Az átmenet irányjellegű mozgásjelentéseiben intenzívebben működteti a cél képzetét. Ez a cél folyton kimozdulóban van, elhúzódik. Faragó szerint az átmenetiség állandósulásával a statikus beállítódás, az elviselhetetlen sehova se tartások nyernek teret.[24] Célnélküliség jellemzi a szereplők tetteit, illetve a valóságos cél elérése folyton elodázódik. A pusztítás, az erőforrás-pazarlást jelenti, mely a cél elérhetetlenségét teszi lehetetlenné, de tulajdonképpen a fő célok sosem tárulnak fel. Fábián, mérnökként, azt a feladatot kapja, hogy a megkezdett barakképítést állítsa le, és a kivágott fákat apríttassa fel tűzifának. Sem az elbeszélés, sem a történet nem tárja fel, hogy mi oka és célja lett volna a barakképítésnek, a szarvascsorda elpusztításának, a hanyagul eltemetett holttestek titkolásának. A cselekmény egy polgárháború / forradalom előkészítésével zárul, ami az átmeneti időszakok jellegzetes eseménye, gyakran mérföldköve, fordulópontja. A közép-kelet-európai vidék fejlesztésére majd elhanyagoltságára lehet ismerni a szövegbe gyűjtött reáliákban: rozsdás, használaton kívül helyezett vagy használhatatlanná vált dolgok, dróttalan, kidőlt villanypóznák, víz alá került híd, épületek és utak romjai az erdőben. A muzealizáció funkciója tehát a tétlenség, az elhúzódó célok, az átmenetiség felmutatása.

[24] Faragó, „Átmeneti mozgások…", 10–11.

A tér szerveződésének prózapoétikája a keresés, üldözés, menekülés alakzatában

Az emberi viszonyszerkezetek vizsgálata kibillentheti a hagyományos tér–idő lokalizáción alapuló olvasást: erőterek, kommunikációs terek kerülnek előtérbe. A térnek mint jelnek szerepe van a kommunikációs folyamatban. Az úton levés, a közelségtávolság, a proxematikus kódot működtető tériességek[25] kerülnek vizsgálatom középpontjába.

A térdinamika jellegzetes spaciotemporális alakzatai (keresés, várakozás, követés, üldözés, menekülés) alkotják a cselekmény jelentős részét. Ezeknek az elemzése lehetetlen a főszereplő érzékelési mozzanataival, szenzoriális tapasztalataival való összefüggések feltárása nélkül. Faragó Kornélia meglátása szerint bizonyos terek egyenesen az idegenül ható érzékelések nyomán körvonalazódnak. A környezettel szembeni érzékszervi viselkedés kulturalitása térpoétikai jelentéseket generál.[26] A vizsgált regényben az érzékszervi viselkedés részletezése alapvető eljárása az elbeszélésnek. A szenzoriális tapasztalatokkal telített jelenvaló pillanat nem hagy teret se a múltra való reflexiónak, se a jövő tervezésének, amint azt az alábbi idézet illusztrálja: „Evés közben a kés pengéje időnként hidegen az ajkához ért, tudta, ha a vonat hirtelen zökkenne vagy lassítana, akkor könnyen megvághatná magát, próbált a vér ízére gondolni, tudta, sós lenne, fémes, de az alma kásás édessége túl erős volt, nem hagyott teret sem a képzeletnek, sem az emlékezetnek."[27]

A keresés a regény főszereplője számára alapvető tevékenység, hisz kívülről érkezik, nem ismerve sem a várost, sem a környékét. Az idegen táj fürkészése, bejárása a másként értelmezhetetlen megértésének alakzata.[28] Eleinte saját kíváncsiságától hajtva az épített térben keresi a szállását, a kórházat. Majd az erdőben keresi egy kisfiú rémületének kiváltó okát, itt egy agancsától megfosztott őztetemet, majd egy hanyagul elásott emberi holttestet talál. Hamarosan kiderül, hogy a keresés olyan tevékenység, amelynek előjogát a városvezető hatalom tartja fenn önmaga számára. Ennek szellemében a kormányzó jelöli ki a keresés célját: megtalálni Német rejtekhelyét és az elrabolt agancsot.

A keresés a cselekmény alapvető alkotóeleme tehát. Ugyanakkor a bejárás és a látás alakzata az elbeszélésmód alapvető prózapoétikai eljárása. A keresés tehát a megértés alakzata. A természeti táj nehezen megfejthetőnek mutatkozik, csak az látható belőle, amit észrevenni enged. Fábián képtelen a tájékozódásra, vagy akár a nyomhagyásra, ezért az az érzése, hogy körbe-körbe jár. Keresés közben ügyetlenkedik, nem tudja egyszerre fogni az ásót és a puskát, továbbá arra gondol, hogy „ha lenne nála fejsze, jeleket ejthetne a fák hibátlan, tiszta kérgére, […] utat vághatna magának."[29] Ennek a hiányában viszont nem tud jobbat kitalálni, mint útját folytatni. Ez a gondolat a regény világában bemutatott átmeneti állapotra mutató alakzat is, az átmenetnarratíva kicsinyítő tükre. Az egyéni tehetetlenség (vagy kreativitáshiány) tapasztalata szintén a geokulturális olvasatra ad lehetőséget, melyben az általánosan tapasztalható lepusztultság lezülleszti az ember kezdeményezőkészségét.

[25] Faragó, „Viszonylati terek…" 21.
[26] Faragó, „A geokulturális elbeszélés…", 21.
[27] Dragomán, *A pusztítás könyve,* 9.
[28] Faragó K., „Viszonylati terek…", 22.
[29] Dragomán, *A pusztítás könyve,* 130.

A táj érzékelésében a hideg okozta érzeteknek és a látásnak van szerepe. Ám a táj csak akkor belátható és értelmezhető, amikor egyértelműként mutatkozik:

> A fák nemsokára ritkultak, és vastagodtak valamelyest, a táj is változott, a talaj enyhén emelkedni kezdett, Fábián messziről látta már, hogy egyenesen egy meredek, fákkal borított domboldal felé tart.[30]

Fábián tájékozódása esetleges, a fák egyformának tűnnek, nevüket nem tudja, sőt a domboldal tövében haladó utat csak akkor vette észre, amikor már majdnem rajta állt. Miután észrevette, nem tudta kitalálni, hogy honnan vagy hova vezet. A bejárással tágul a táj, a közelről egészen apró természeti elemek is láthatóvá válnak: „a domb tetején már nem nőttek fák, a nagy, kaszálatlan fű szálai oldalra dőlve feküdtek."[31] Fentről rálátása nyílik a táj egészére, a város háztetőire, a felszálló füstre. Ám ez a *rálátás* csak fizikai értelemben az, nem válik a megértés médiumává.

A keresés elbeszélésében a főszereplő nézőpontja érvényesül. Az ember alkotta jelek alapján tájékozódik. Ezek hiánya hátráltatja, jelenlétük pedig segíti: az elszenesedett tölgyfa, amelyre valaki egy lókoponyát drótozott fel, olyan nyom, mely elvezeti úti céljához, Német kalibájához. Így a keresés esetleges, a táj jellegzetességeinek kiszolgáltatott cselekedet. A táj, bár látszólag pusztítható, az emberi tevékenység nyomait hordozza, mégis erősebb az embernél, ezáltal barátságtalan, szorongató érzésekkel teli helyszín.

A menekülés–üldözés spaciotemporális alakzatait szintén a hatalom önfenntartó tevékenysége szervezi. Ez az alakzat a hasonmás motívummal fonódik össze, hiszen a hasonmás testvérpár – a kormányzó és Német – fő célja egymás üldözése és elpusztítása. Az autotelikus, öncélú erőszak megnyilvánulásai a támadások, verekedések: kormányzó elpusztíttat egy szarvascsordát, ezután Német előbukkan az erdőből és megtámadja a kormányzót. A cselekmény tetőpontján megjelenik a csapdaállítás, csalogatás alakzata is: Német túszul ejti Lénát és magával viszi az erdei kalibába. A főszereplő nézőpontja az üldözés–menekülés sebességének függvényében változik, mert nem gyalogosan, hanem motorkerékpáron járja be a teret. A gyorsaság a látványelemek és a nagytotálok gyors váltakozásában érzékelhető, indulás után visszanézve látszik a táborhely és a város a látóhatár szélén, majd látszik a domb, majd a szurdok és az út, amit Fábián előzőleg csak akkor vett észre, amikor már rajta állt. A sebesség okozta tájérzékelés a tágasság–szűkösség vibráló váltakozása. Ebben a tájékozódást az biztosítja, ha Fábián tudatosan az apró látványelemekre figyel. Így válik észrevehetővé a csapda, az út széltében nyakmagasságban kifeszített szögesdrót, ami elől utolsó pillanatban tudnak elugrani. A csapda egyben jelzésértékű, azt jelzi, hogy ők is üldözöttek, nem csupán üldözők, ezért gyalog indulnak tovább felfele a dombon. A gyaloglás ritmusát, sebességét a differenciált hanghatások érzékeltetik, a motor hangos és monoton zúgásának ellentéteként: „Hallatszott, hogy a száraz ágak ropogva törnek szét a csizmája alatt, Fábián mégis úgy érezte, hogy az erdő elnyeli a csörtetés zaját,

[30] Uo.
[31] Uo., 131.

a fatörzsek közti visszhangtalan, nyomasztó csöndre gondolt (…). [A]z ág a rúgás erejétől felrepült, egy fatörzsnek csapódott, reccsenve kettétört."[32]

A látványelemek, a hanghatások érzékeltetik az ember nyomát a természetben: „a talpa alól kiforduló kövek pattogva gurultak lefele a lejtőn, a gyökereknek csapódtak, újabb köveket fordítottak ki helyükből."[33] A nyomkövetés sikeres, megtalálják a keresett erdei lakot, ám ez inkább a véletlennek, mint a tudatos helyfelismerésnek köszönhető, tehát ismét a természet engedékenysége érvényesült.

A menekülés a cselekmény lezárásának alakzatává válik: Fábián Lénával elhagyja a várost, dzsippel belehajt a határvonalat képező megáradt folyóba. A víz itt mitológiai, élet és halál határát képző erőként mutatkozik. Kérdéses a megmenekülésük, a regény zárlata az olvasóra bízza ennek eldöntését.

A természet szuverén entitásként tűnik fel. Nem csupán helyszín, de alakítója az eseményeknek, maga dönti el, hogy mit enged meglátni, megérteni, és a kereső–üldöző számára a megtalálás a véletlennek tudható be, de sokkal inkább a természet gyakorolta kegy, ajándék. A tájban található emberi építkezések romos állapota (foghíjas a betongerendákból kirakott út, Német kalibája összetákolt hulladékból áll,) az ember kicsinységét és tettei mulandó voltát mutatják a természet erejével szemben. Ugyanakkor geokulturális narratívaként olvasva, olyan kelet-közép-európai tájakra ismer az ember, amelyekben a nagy léptékű, a természet legyőzését, kizsákmányolását hirdető építmények karbantartás híján rövid időn belül az enyészeté lettek. A természetben való bolyongás az átmeneti állapotok, a célok eltolódásának metaforája.

A verekedés térszervező ereje – a tér az erőszak résztvevője

Ezen a ponton külön elemzést érdemel a verekedés alakzata mint a lokatív és az autotelikus erőszak megnyilvánulása. A testvérpár egymás elpusztítására tör, tettük autotelikus erőszak. A cselekményelemekből összerakható ennek oka, egy múltbeli szerelmi történet, a lányok anyját mindketten szerették és egymást okolták halála miatt. Fábiánnal szemben lokatív erőszakot alkalmaznak, az a cél, hogy eltávolítása után zavartalanul megvívhassák harcukat. A regény elbeszélése ugyanakkor csak a figyelmes nyomolvasás során engedi felfejteni a mozgatórugókat.

Az erőszak elbeszélése ugyanakkor a közelség-távolság sajátos nyelven megformált dinamikája miatt érdemel figyelmet, nem csupán a cselekményben betöltött funkciója révén. Marton László következetes és tudatos írói eszköznek tekinti a verekedések, dulakodások „balett-koreográfiába illően részletes" leírását.[34]

A verekedés a két test olyan fajta összefonódása, melyben a térközszabályozás megszűnik, erőszakosan behatolnak egymás terébe, átvágva, átütve azt. A térköz kulturálisan szabályozott jelentését semmibe veszik. A közelség–távolság dinamikájában láttatott táj, a külső és belső terek mintegy szintetizálódása a verekedés. A fizikai erőszak elbeszélése egymást követő testtartásváltások koreográfiaszerű, kidolgozott, a fizika törvényeinek is megfelelő láttatása. Az elbeszélő részletekre kiterjedő feszült figyelme lelassítja a mozgás idejét, a mozdulatok tagoltsága szoborszerűvé merevíti a testeket, így a narráció pillanatképek leírásává válik. Az érzékszervi tapasztala-

[32] Dragomán, *A pusztítás könyve,* 361.
[33] Uo.
[34] Márton László: „A regény tere: Laudáció Dragomán Györgyről", *Jelenkor* 47, 1. sz. (2004): 82.

tokra fókuszált figyelem vezet a verekedések túléléséhez a Némettel folytatott harcban. Fábián nemcsak a saját, hanem ellenfele rezdüléseire is figyel, megérezve mozdulatait, fájdalmát, megjósolva a következő lépést. „hallotta, ahogy a férfi gyomrából és tüdejéből sípolva kiszorul a levegő."

A feszült figyelem következménye, hogy a főszereplő elképzeli az esemény kimenetelét, az elbeszélő ezeket ugyanolyan aprólékosan és érzékletesen láttatja, mint a megtörtént mozdulatokat: „tudta, hogy ha újra belefejelne, az orrcsont szilánkjai egyenesen a másik agyába hatolnának, a test elernyedne, nem mozdulna többé."[35]

A testvérpár viszonya a romantika irodalmának hasonmási kapcsolatait idézi. A kormányzó a nappali, a tudatos én: racionális, hatalmi pozícióban van és nem akar emlékezni a múltját terhelő titkokra. Ezzel szemben Német az éjjeli én, az ösztönén képviselője, az erdőben lakik, váratlanul bukkan fel, maszkot visel. Nem fojtja el agresszivitását, sőt, erőszakossá válva el akarja pusztítani testvérét. Ő a titkok, az elfojtott emlékek hordozója és felbukkanásai ezekkel az emlékekkel való szembesülésre késztetik a kormányzót. Kapcsolatuk az üldözés, követés, keresés alakzata révén írható le. A főszereplő, Fábián, ismeri fel ezt a kapcsolatot és résztvevője, cselekvője lesz a kettejük közti hatalmi játszmának. A hasonmás motívumot térdinamikai képződménynek tekinthetjük, hiszen a közeledés, távolodás, bujkálás és megmutatkozás, csalogatás és üldözés alakzata szervezi a két testvér kapcsolatát, a köztük lévő tér váltakozása, csökkenése, növekedése beszéli el kettejük múltbéli történetét. A tér minimálisra csökkenése és a hasonmások végleges, végzetes közel kerülése térközszabályozás megszűnésekor, vagyis a verekedésekben történik. Ez a cselekmény tetőpontja, ugyanakkor a relációkként elgondolt tér és az erőszak találkozásának csúcsosodása is. Fontos a verekedések helyszínének jellege: a kórtermek, az erdei kaliba kis területű, zárt terek, melyek nem teszik lehetővé a menekülést. Így a helyszínek tulajdonképpen a verekedések cselekvői.

Német és a kormányzó verekedéseinek elbeszélésében Fábián nézőpontja érvényesül, aki végignézi az eseményeket. Az elbeszélés így látványelemekben bővelkedik, melyek közé fokozatosan hangok is szűrődnek. A verekedés elbeszélése a testrészek mozdulatainak folyamatos tudósítása. Minden mozdulat egy másikban folytatódik. A verekedés további leírása még közelebbi nézőpontból történik, a testrészek mozdulatai is láthatóvá válnak, mert Fábián közelebb megy a verekedőkhöz:

> A kormányzó talpra állt, felrántotta Németet, térddel egymás után hasba rúgta, Német felnyögött, a harmadik rúgást már sikerült combbal kivédenie, elengedte a kormányzó szorongató kezét, alkarjával olyan erősen ütötte meg belülről a kormányzó könyökének hajlatát, hogy a kormányzó keze lecsúszott a nyakáról, Német az ütés ívét folytatva kinyúlt, megragadta a kormányzó vállát, maga felé rántotta a kormányzó fejét, felsőteste derékból hátra hajolt, aztán vívómaszkos homlokával a kormányzó arcába fejelt, roppanás hallatszott, a kormányzó teste egy villanásnyira megmerevedett, Német hördült egyet, újra hátra húzta a fejét…[36]

[35] Dragomán, *A pusztítás könyve,* 143.
[36] Uo., 268.

A hosszú idézet azért indokolt, mert láthatóvá válik, amint a kar, a kéz, a fej, a hát mozdulatai egymást követik, egymásból alakulnak át a verekedés koreográfiájában. Itt válik láthatóvá a hasonmások testének összefonódása. mely által az egyes testrészek hovatartozása eldönthetetlen lesz, a testek egy egésszé válnak. A hasonmások párviadalának kimenetele egymás elpusztítása.

A regényben tehát egy közép-kelet-európaihoz hasonló táj ismerhető fel: különféle etnikumú és nyelvű emberek lakják. Totalitárius hatalom uralja a tájat, a múltbeli harcok, pusztítások a nyomokból olvashatók ki és egy újabb forradalommal zárul a cselekmény. A teljhatalmú diktátor uralja a természeti tájat, egész szarvascsordákat, erdőket irtat ki autotelikus erőszakkal. A városi tájat is kisajátította, saját rendszerében az épületek heterotópiás funkcióváltáson mentek át. A határidentitások, az átmeneti állapotok, a muzealizáció poétikája releváns olvasási szempontja a geokulturális narratológiának. Az elemzés további lépéseként a jellegzetes spaciotemporális alakzatokat – keresés, követés, fejtettük fel, a főszereplői nézőpont változásait vizsgálva. A kérdés az volt, miként szerveződik a táj, ami nem csupán helyszíne, hanem alakítója is a cselekménynek. Bár a főszereplő nézőpontja érvényesül következetesen, mégsem az ember látja a tájat, hanem a táj engedi magát látni, adott esetekben, ám megmutatkozása nem köthető szabályokhoz, a véletlen műve. A zárt terek a verekedés, míg a nyitott, természeti terek az üldözés, menekülés sebességének függvényében a nyomolvasás, keresés, üldözés, menekülés aktív cselekvője. A hasonmás motívum térdinamikai képződmény, a testvérpár közeledésének nyomán válik egyre nyilvánvalóbbá.

A kormányzó által működtetett hatalmi rendszer autotelikus erőszak alkalmazásával uralkodik a tájon. A táj sebezhető, magán viseli a beavatkozás nyomait. Mégis, csak annak mutatja meg magát – és az is esetleges –, aki közeli perspektívából szemléli. A természet erőszakos átalakítása szintén a kelet-közép-európai diktatúrák képzetét kelti, akárcsak a kormányzó jelenléte, majd elpusztítása. A táj bejárható, fel nem ismerhető, veszélyes és barátságtalan. Az olvasó várakoztatása, a cselekmény felvetette kérdések csupán részleges, kihagyásos megválaszolása (miért került Fábián a városba, mi a küldetése, miért gyűlöli Német a kormányzót, milyen vérengzés áldozatai vannak eltemetve az erdőben, miért kellett barakkokat építeni és miért kell leállítani a munkálatokat, megmenekül-e Fábián) az átmenetet, a célok elodázását, nemcsak a cselekmény elemévé, hanem olvasási tapasztalattá változtatja, mintegy modellezve a városban való élet kiszolgáltatottságát, és a biztonság hiányát. Ez olyan tapasztalat, amely annak az olvasónak, aki az adott kultúrkör része, ismerős lehet, és olvasatát kiteljesíti azzal, hogy saját történelmi tapasztalata, tudása alapján válaszol a fenti kérdésekre.

Muzealizáció helyett üzleti vállalkozás – a geokulturális sajátosságok megjelenése a novellákban

Dragomán György *Rendszerújra* című kötetének novellaciklusai – elsősorban az elemzendő *Lokátorállomás* és *Gát* – azt a kultúrát fedik fel, amelyben létrejöttek, így a geokulturális narratológia eszköztárával való megközelítésük termékeny és izgalmas olvasási lehetőséget nyújt. Nyomozássá válhat az olvasás a múlt relikviái, artefaktumai és az őket felmutató prózapoétikai eljárások felfejtéséhez. Az átmeneti állapotokban való boldogulás, a múltba révedés és a jelen lehetőségeinek gazdasági kiaknázása hozza létre a szereplők sajátos, geokulturálisan meghatározott történelemszemléletét.

Ugyanakkor mindkét történetben megjelennek mesei, fantasztikus elemek. Ezeket a kelet-közép-európai térség népi kultúrájában, népköltészetében, az ortodoxiában jelen lévő hiedelmekben megmutatkozó geokulturális sajátosságoknak tekintem.

A *Lokátorállomás* című, három novellából álló ciklus[37] kronotoposzai a közép-kelet-európai rendszerváltás környékére utalnak. A novellák helyszíne egy elhagyatott hegyi lokátorállomás, mely a legközelebbi menedékháztól tizenkét kilométerre található, egy olyan vidéken, ahol a magyar nyelvet nem államnyelvként beszélik. Az időbeli támpontot egy háború jelenti, amelyben az ellenség lebombázta a lokátorállomást, majd néhány év múlva csatlakozott a NATO-hoz az ország. Tehát a kronotoposzok egy huszadik századvégi, fiktív háború és rendszerváltás utáni világot tárnak az olvasó elé. Az átmenet, a határvidék képzetét működteti a beszélt nyelvre való utalás, valamint a szereplők neve is. Árendás, a főszereplő, csak magyarul beszél, az ejtőernyővel érkező katonák más, meg nem nevezett nyelven, ám Árendás határozott kérésére magyarra váltanak. Az Árendás név magyar, ám latin jövevényszóként román jelentése is van, sőt román vezetéknévként is használatos, így a főszereplő neve is határidentitás jelölő. Rajta kívül egy nevet említ a mű, a Drimbman századosét, akiről nem lehet megállapítani, hogy milyen nemzetiségű, bár nevének németes a hangzása.

A térdinamika jellegzetes spaciotemporális alakzatai közül a várakozás határozza meg a novella cselekményét. Árendás olyan szereplő, akinek fő tevékenysége figyelni, kémlelni a tájat. Nem annyira a bejárás, mint üldögélés a fő tevékenysége, miközben teázik és kémleli a tájat.

> Esős napokon sose jött fel senki a régi lokátorállomáshoz, nyugodtan lehetett üldögélni a vasbeton fal meg a szikla közé feszített sátorlap alatt a régi szamárnyergen, nyugodtan lehet gondolkozni vagy éppen olvasni, vagy csak nézni a felhőket, vagy az égből szürkén lezúduló vizet. Néha, ha egész sokáig nézte a szürke csíkokat, mintha alakokat látott volna kirajzolódni köztük, mindenféle nagy arcokat, meg állatfejeket, vaddisznókat, meg zergéket, meg kutyákat meg lovakat.[38]

A novellaciklus cselekményét a különös, váratlan látogatók megjelenése határozza meg, akik interakcióra késztetik, kibillentik a nyugalmából Árendást.

Maga a lokátor egy olyan romos épület, amely jelenlétével az elmúlt rendszerre utal. Ám az új rendszerben senki sem gondoskodott sem eltakarításáról, sem rendbetételéről. Így maga is a kelet-európai történelem sajátos nyoma. Azonban nem válik muzeális kellékké, mert a főszereplő üzleti vállalkozássá alakítja, így új, sajátosan rendszerváltás utáni funkcióban hasznosítja újra az épületet. Árendás a lokátort szellemidézésre használja. Az ortodox kultúra hiedelemvilágának része, hogy a halottak lelke negyven napig a földön, a hozzátartozók között jár. Árendás ezt a hiedelmet kihasználva indítja el üzleti vállalkozását. A szellemidézést csupán a szereplők párbeszéde közli, nem a narráció. A tevékenység maga tabunak számít, nem nevezik nevén.

[37] Dragomán György, „Lokátorállomás", in Dragomán György, *Rendszerújra*, 14–29 (Budapest: Magvető, 2018). A ciklusalkotó novellák: Kereszt, Virág, Takarodó.
[38] Uo., 25.

A szellemidézés menetét csupán a szereplők szűkszavú párbeszédeiből tudhatjuk meg, az elbeszélő hallgat róla: „– Igaz, amit mondanak? – kérdezte. Árendás vállat vont. Nem tudom – mondta –. Én csak egyszer láttam. De ha már itt van, mindjárt meglátja maga is. A pénzt elhozta? – Igen – az asszony odanyújtotta Árendásnak a borítékot –. Hoztam mindent, ami kell."[39]

Ugyanakkor az üzleti vállalkozás részleteiről precíz képet kapunk, részleteket is elárul a főszereplő (a szellemidézés ára a borítékban hozott megfelelő összeg és a benzin, időtartama negyedóra, steril zsebkendő van az árban). Az elbeszélésmódnak ez a sajátossága, a hiedelem elhallgatása, az üzleti eljárás részletezése egyrészt a tevékenység sarlatán voltát leplezi le. Másrészt olyan geokulturális vonás, amely a kelet-európai olvasó számára ismerős: a rendszerváltás után megugrott a vállalkozói kedv, és ezek közül nem egy a vásárlók hiszékenységére, babonáira alapozta sikerét.

Árendás elmagyarázza ügyfelének a lokátor újszerű használatát, mely repülő helyett tehát szellemet fog megjeleníteni. Ezáltal a régi technológiai vívmányokat nem muzeális artefaktumokként, esetleg a nosztalgia tárgyaként, hanem egy időszerű és ötletes üzlet kellékeiként mutatja fel: „Árendás a forgószék felé intett. – Menjen be, üljön le, tegye fel a *fejhallgatót,* a szemét meg semmilyen körülmények között ne vegye le a *képernyőről,* aztán ha meglátta azt, akit keresett, a *mikrofonba* beszéljen. […] A *műszerfalhoz* ne nyúljon, az nem működik."[40]

Az egyéni emlékezés jó üzleti vállalkozássá vált. Árendás kihasználja a geokulturális tér adta lehetőségeket. Ironikus az, hogy ő maga viszont nem tud emlékezni. Nincsenek emlékei sem életéről, sem a lokátorállomás bombázásáról, valószínűleg ő később költözött oda. Ez a tér pénzkeresési forrásként, lakóhelyként meghatározza jelenét, munkáját, valószínűleg ezért többször is megpróbálja elképzelni a lokátorállomás múltját – ám sikertelenül: „milyen lehetett, amikor még rendesen látszott, hogy körbepásztáz a sugár, meg látszottak a vadászgépek, meg a légi forgalom, nemigen tudta elképzelni."[41]

A novellaciklus második darabjában, a *Virág*ban, szintén az emlékezés, illetve annak lehetetlensége a fő kérdés. A cselekményt egy újabb látogatócsoport érkezése indítja. Öt ejtőernyős érkezik, akik a bombázás ötödik és a NATO-csatlakozás egyéves évfordulóján a haza védőinek az emlékművét akarják megkoszorúzni. Azonban kiderül, hogy téves koordinátákat kaptak, ezért a korszerű, működő lokátorállomás helyett a régihez érkeztek, és Drimbman százados helyett Árendás fogadta őket. Ez a történet akár a rendszerváltás utáni iránytévesztés metaforája is lehetne.

A fantasztikum fokozatosan jelenik meg a novellában. Az első részben, a *Kereszt*-ben nem árulja el az elbeszélő, hogy mit látott az asszony. A másodikban a lokátorállomás már kísértetjárta helyként tűnik fel, racionálisan megmagyarázhatatlan jelenségek helyszíneként. Az emlékezők jelenlétében Árendás is felidézi, hogy a lokátorállomás dolgozói mind meghaltak a bombázásban, és a lokátorterem azóta Árendás számára is félelmetes hely, „a kavargó sötétség néha úgy morajlott odabent, mint a tenger."[42]A katonák parancsnoka háborús bűnösnek véli Árendást, aki cinkosait rejtegeti, ezért szétnéz a lokátorteremben. Megdöbbenve, elnémulva jön ki,

[39] Uo., 15.
[40] Uo., 16, kiemelések tőlem, B.É.N.
[41] Uo., 17.
[42] Uo., 24

viselkedése teljesen megváltozik, harciassága eltűnik. Kezében egy mű szegfűt tartott, pedig egyik koszorúról sem hiányzott egy virág sem. Ez egybevág azzal, amit Árendás arra a kérdésre felelt, hogy van-e rajta kívül valaki, miközben ráfogták a gépfegyvert: „Csak a kísértetek." A visszajáró lelkek említése magyarázat arra, hogy miért tudta szellemidéző vállalkozássá alakítani a helyet. A múlt nem ismeretéből fakadó félelem hozta elő a kísértetekkel való találkozást. A fantasztikum meglebegtetése ugyanakkor az üzleti érzékben megmutatott valósággal szoros kapcsolatban áll: a katonák távoztával Árendás rögtön arra gondol, hogyan tudná megóvni a vihartól az ejtőernyőket, „azt a sok drága selymet."[43]

A tereket az ortodox hiedelemvilág és az emlékezésre épülő üzleti vállalkozás relációja uralja. A főszereplő a múlt pontos történetét nem ismeri, csupán rémtörténetté alakult sejtelmei vannak róla. Ám alkalmazkodva az emlékezők igényeihez, akiknek szintén nincs pontos koordinátájuk a múlt feltárásához, olyan vállalkozásba kezd, amely a személyes múltra ad válaszokat a szellemidézés révén. A múlt relikviái nem az emlékezés, hanem az üzleti vállalkozás kellékei. A geokulturális narratológia itt találkozik a térség hiedelmeivel és a történelemmel való szembenézés hiányosságaival. A térségre jellemző kulturális kódok közé tartoznak a halottak lelkeivel kapcsolatos hiedelmek, ugyanakkor a feldolgozatlan múlttal való találkozás gondolata és ténye is félelmetes.

A sűrű struktúrájú tájhoz való viszonyulásmódok: nosztalgia és kíváncsiság

A *Gát*[44] című novellaciklus helyszíne az elárasztott város feletti völgyzáró gát. Fiktív helyszín, nevét sem említi az elbeszélés. Geokulturális olvasatban a Ceaușescu rezsim falurombolását idézi, az elárasztott Bözödújfalu képét. A szereplők németes és szlávos hangzású nevei (Brenner, Csekics) alapján határvidékre, kultúrák keveredésére gondolhatunk. Az időkeret a rendszerváltás utáni időszak, sőt, a kétezres évek, erre a piackapitalista vállalkozások felvonultatása és a digitális technológia tárgyainak említése enged következtetni. A fiktív kronotoposzok és a geokulturális ismeretek viszonyának játéka kezdődik. A völgyzáró gát és a város történetéhez háromfajta viszonyulási módot jelenítenek meg a novella szereplői: az emlékezőkét, az öngyilkosokét és a kíváncsiskodókét. Olyan helyet és helyzetet jelenít meg a novella, mely nem írható le egyetlen kulturális nézőpontból.[45] A szereplők tájhoz való viszonya leírható a geokulturális narratológia azon alapmegállapításával, miszerint a táj sűrű struktúra, mindenki más kódot olvas ki belőle.[46] A különféle emlékezői magatartások felvonultatása és ütköztetése révén a novella tétje tulajdonképpen az érintettek és a kívülállók változó viszonyának, valamint az emlékezéshez és felejtéshez való viszonyulásuk reprezentációja.

[43] Uo., 25.
[44] Dragomán György, „Gát", in Dragomán György, *Rendszerújra*, 30–49 (Budapest: Magvető, 2018). A ciklust alkotó novellák: Hal, Iratok, Lóden, Szívesség, Bóvli, Revans, Gyógyulás.
[45] Faragó Kornélia, „Szemléleti terek, helyzeti reprezentációk", in Faragó Kornélia, *Idők, terek, intenzitások,* 7–17 (Újvidék: Forum, 2016), 14.
[46] Faragó Kornélia, „Szemléleti…", 15.

Brenner és barátja, Csekics doktor tulajdonképpen a tó őrei, hiszen fő céljuk a kíváncsiskodók, a turisták távol tartása. Brenner a városban született, naponta kijár horgászni a szülővárosát elárasztott mesterséges tóhoz. Tevékenységének fő célja az emlékezés, pontosabban a nosztalgia. A nosztalgia Pintér Judit Nóra megállapítása szerint „spontán, tudattalan jóvátételi folyamat, hiszen az általa kimerevített múltban aranyló fényben tűnnek fel az élettörténetünk bizonyos állomásai."[47] Ezek azonban csalóka képek, hisz olyan valóságot jelenít meg a nosztalgia, amely abban a formában sose létezett, az időtáv hozta létre.[48] A nosztalgia szoros kapcsolatban áll az otthonossággal. Az otthon kényszerítő erő, ami vonz is, taszít is.[49] A novellában elbeszélt monológ betekintést enged a főszereplő otthonát, szülővárosát felidéző nosztalgiázó tevékenységébe: „elképzelte, hogy a városban sétál, minden kapualjra, minden ablakra pontosan emlékezett, be se kellett hunynia a szemét, mégis látta maga előtt, hogy miként csillognának így délelőtt a főtéri vendéglő zománccserepei még ebben a borús időben is."[50] A borús időben csillogó zománccserepek látomásos képe pontosan egybevág a Pintér Judit által említett „aranyló fénnyel." Brenner és Csekics fásultak, letakart hulla mellett pálinkáznak és sakkoznak. A várossal történt katasztrófa után a nosztalgia élteti őket, az ideálisnak tekintett múltat akarják jelenlévővé tenni, visszahozni. Ezért haragszanak a kíváncsiskodókra, akik folyton kizökkentik őket az emlékezésből, merengésből, kérdéseik pedig a jelenre vonatkoznak és arra ébresztik rá a két öreget, hogy a régi város vissza nem hozható – ezt viszont nem akarják elfogadni. Ezért a kíváncsiskodókkal szembeni haragjuk erőszakos fordulatokat is vesz: a dokumentumfilmeseknek megjósolják, hogy nem jönnek vissza, majd mikor ez igazolódik, a furgont is a tóba taszítják. A japán turistáról Brenner úgy készít képet, hogy pózolás közben engedi a vízbe esni, tehát hidegvérű gyilkosságot követ el. A babonás bóvliárust azzal ejti kétségbe, hogy első vásárlóként szándékosan elejti az ajándékba kapott emléktárgyat. Ez a viselkedés a térrel megélt kapcsolat következménye, ezáltal a tér nem csupán helyszínéül szolgál a verbális és tettleges erőszaknak, hanem szervezője, cselekvője is.

A második fajta viszonyulásmód látványosságként és pénzkereseti célként tekint a tájra, az öngyilkosokat vonzó eláraszott városra: dokumentumfilmesek *(Lóden),* turisták *(Szívesség),* szuvenírboltos *(Bóvli)* próbál boldogulni a tó partján. Ezekben a novellákban a térséget ismerő olvasó a rendszerváltás utáni közép-kelet-európai világ vállalkozói, nyerészkedői magatartásaira ismerhet a különféle szereplőtípusokban. Köztük van olyan, aki kellő tapasztalat nélkül vágott magánvállalkozásba, és pórul járt, mint a *Bóvli* boltosa. Másik szereplőtípus a hivatásos múltfeltáró. A *Lóden* dokumentumfilmese nemes célt tűzött maga elé, ám sikertelenségének oka a helyi igények, viszonyok, érzékenységek figyelmen kívül hagyása, a geokulturális olvasat sajátosságainak mellőzése. A viszonylatként elgondolt tér jelentéslényegének megértéséhez nem elegendő a szemlélő nézőpontja.[51] A távol-keleti turista a kétezres évek jellegzetes figurája, aki elsősorban fényképéhez keres látványt, és neki még a filmesnél is kevesebb ismerete van a tér múltjáról, így inkább csodabogárként tekintenek rá a helybeliek.

[47] Pintér Judit Nóra, *A nem múló jelen: trauma és nosztalgia* (Budapest: L'Harmattan, 2014), 83.
[48] Pintér, *A nem múló…,* 83.
[49] Pintér, *A nem múló…,* 85– 89.
[50] Dragomán, *Gát*, 30.
[51] Faragó, „Viszonylati terek…", 20.

A novellában az elbeszélés szintjén a tér viszonyteremtő aktivitása erőteljesen megmutatkozik. A helyek és a helyszínek nem csupán látványként, hanem relacionálisan lényegesek. A táj: a tó és a partja nem statikus képi keret, hanem dinamikus rezonátor, viszonylati értelmek szervezője.[52] A téreseményekben gondolkodó poétika alakzatai közül az áthelyezés, a kiiktatás válik fontossá. A szereplők viselkedése és történetük tulajdonképpen térdinamikailag a kint-bent viszony változásával értelmezhető.

Az emlékező és a kíváncsiskodó szereplők közötti viszony a tájhoz fűződő reláció függvénye. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy Brenner azért utálja a kíváncsiskodókat, mert azok nem ismerik a táj lényegét, ami a múltja, történelme. Térszerkezetileg ez leírható úgy, hogy az emlékezők *bent* vannak a táj lényegében, a tóhoz képest pedig *kívül* vannak. A kíváncsiskodók a történethez és a tóhoz képest is *kint* vannak, de szeretnének *be*kerülni, ám nem megfelelő módon (agresszíven, felszínesen) kezdeményezik a kapcsolatot. A próbálkozások után térbelileg áthelyeződtek: vesztükre *be*estek és *bele*fulladtak a tóba, ám továbbra is a történeten *kívül* maradtak. Ezáltal pedig kiiktatódnak a történetből és az elbeszélésből. Mintegy allegorikus megjelenítése a geokulturális olvasatnak, amelyet a kívülállók, a felszínes kíváncsisággal közelítők nem érthetnek meg. Tehát a tájat szemlélni nem elég ahhoz, hogy jelentését, lényegét megérthessük.

Az öngyilkosokról nem tudható, hogy a történethez képest hol helyezkednek el, ám az egyértelmű, hogy a tóba *be*kerültek, oda, ahova tulajdonképpen Brennerék is vágynak: a tó alatti városba.

A harmadik viszonyulásmód, az öngyilkosoké, a legtalányosabb. Már az elbeszélés elején felvetődik a kíváncsiskodók nézőpontjából az a kérdés, hogy miért kedvelik az öngyilkosok ezt a helyszínt. A történet kiiktatja ezt a kérdést, akár a kíváncsiskodók alakját is, az emlékezők számára pedig a válasz egyértelmű, hiszen ők is a tó alá vágynak. Csekics doktor tulajdonképpen nem is az élőket gyógyítja, csupán az öngyilkosokat boncolja. Brenner sokkal megértőbb a holtakkal, mint az élőkkel szemben. Az utolsó novella címe, *Gyógyulás*, Brenner és az öngyilkosjelölt fiú lelkiállapotának változására utal. Brenner segít a fiún, aki szerelmi bánatában a tóba ugrott, de végül sikerült kiúsznia. Ugyanakkor magának is megfogalmazza, elismeri, hogy honvágy gyötri a víz alatt található szülővárosa után, úgyhogy a cím mindkettőjük gyógyulására vonatkozik.

A novellaciklus felmutatja a muzealizációval szembeni viszonyulásokat: a régi rendszer artefaktumait piaci tőkévé konvertálókét és azokét, akik nem tudnak elszakadni a múlttól, vagy öngyilkosságot követnek el, vagy emlékeiket nosztalgiával átitatva élik újra. A két viszonyulás között nincs valóságos kommunikáció. Ugyan adott a közös táj, a tó, amiben a szó elsődleges értelmében el lehet merülni, ám a fizikai közelség nem hoz létre valódi kapcsolatot. Az emlékezők visszavágynak a múltbeli városba, mert nem dolgozták fel a veszteséget, ez cinikussá, fásulttá, ellenségessé tette őket. Ezáltal a tér az erőszak szervezője, cselekvője is, nem csupán helyszíne.

[52] Uo.

Összegzés

Az elemzett regény és a novellaciklusok a kronotoposzok referenciális beazonosíthatósága, a határidentitást jelölő nevek, a régió kulturális sajátosságai, a valamilyen rendszerváltozáshoz való viszonyulás felmutatása révén olvashatók a geokulturális narratológia eszköztárával. Mindkét novellában hangsúlyos szerepet kap az emlékezés, illetve annak hiánya. A feltáratlan múltbeli események ott tömörülnek mindkét elbeszélés mélyrétegében. A regényben az erdőben lakó testvér, a hasonmás váratlan előbukkanása az eltitkolt múlt feltárásának elkerülhetetlen voltát jelzi, míg a novellákban a szellemek és az öngyilkosok alakjai egyben a kísértő emlékek metaforái.

Mindhárom mű átmenet-narratíva. *A pusztítás könyve* a diktatórikus rendszer megdőlésével zárul. A novellák a rendszerváltozás utáni világot mutatják be, az emlékezés és a továbblépés kettősségét, egymásnak feszülését. Ám mindhárom mű felmutatja a célnélküliséget. Például a regényben sem a történet, sem az elbeszélés nem ad választ bizonyos kérdésekre, a főszereplő valódi küldetésére; a *Lokátorállomás*ban a rossz koordináták az iránytévesztés metaforái; a *Gát*ban megvalósíthatatlanná válnak az üzleti és a filmes tervek, az öngyilkossági hullám oka homályban marad.

A művek térpoétikai vonása a helyek heterotópiás átalakulása, a pusztuló épített és természeti táj képei. A tér a novellákban az emlékek előhívójaként működik, az üzleti vállalkozások mozgatórugója, az erőszak cselekvője. A téreseményekben gondolkodó poétika szerint a várakozás, az áthelyezés, a kiiktatás alakzatai érvényesülnek. A térség tárgyi világához kétféle viszonyulásmódot mutatnak fel: egyrészt a relikviákat megőrzendő, múzeumi értékeknek lehet tekinteni, másrészt ezeket bevételi forrásként lehet hasznosítani. A regényben a célnélküliség, tétlenség kihangsúlyozóiként tűnnek fel.

A viszonylatként elgondolt tér poétikai szerveződésének alakzatai közül a regény a keresés, az üldözés, a menekülés motívumára épít. Ezek hangsúlyos kapcsolatban állnak az erőszakkal, ami főként autotelikus fizikai bántalmazásban nyilvánul meg, a verekedés nem más mint a térközszabályozás megszűnése. A regény prózapoétikájának markáns, egyedi vonása a térrel szembeni érzékszervi viselkedés részletgazdag leírása.

A novellákban a spaciotemporális alakzatok közül a statikusabbak a jellemzők, a szemlélődés, a várakozás. A *Gát*ban akkor válik a tó partja az erőszak szervezőjévé, amikor a helybeli emlékezők, hidegvérrel asszisztálnak a kíváncsiskodó dokumentumfilmesek és turisták vízbefúlásához.

Az elemzett művekben tehát a tér az erőszak szervezője, cselekvője. Továbbá közös vonásuk a tér, a táj nehezen befogadható volta. A tájban, mely magába foglalja a múlt és jelen alakzatait, történeteit, jelentését, egy szereplő se ismeri ki magát. Fábián számára a táj csak akkor kiismerhető, ha egyértelműen megmutatja magát, engedi magát látni. Árendás ugyan ismeri a tájat, hisz sokat szemléli, és a jövőjét is a lokátorállomáson tartott szellemidézésre építi, de félelmet kelt benne a hely múltjának nem tudása. A *Gát* főszereplői, az elárasztott városból származó Brenner és Csekics számára otthonos a táj és a múlt, ám ők a jelennel és a jövővel nem tudnak mit kezdeni, ezért erőszakos indulattal viseltetnek azok iránt, akik a múlthoz csupán felszínes kíváncsisággal, a látványra fókuszálva közelítenek. Ezek a különféle magatartások is vizsgálhatók a geokulturális narratológia eszköztárával, hiszen a kultúrában benne álló és az azon kívüli olvasó megértési lehetőségeit, a megértetés, a dialógus

akadályait is megmutatják. A táj, a tér uralásának vágya a megértés kihívása is, mely csak alázatos, a mélyet fürkésző kíváncsisággal, a múlt, a jelen és a kultúrák kölcsönhatásának alapos vizsgálatával. Különben az olvasó turistaként ugyan elmerül a történet tavában, de nem fogja meglátni az összefüggő jelentések városát.

ABSTRACT

Spaces of violence in Dragomán György's first novel and short stories

This paper approaches three of György Dragomán's works from the perspective of geocultural narratology. The works are the author's first novel, The Book of Destruction, and two short stories from the last volume Rendszerújra.

In defining geocultural narratology, I quote the views of Kornélia Faragó. In Dragomán's works, space emerges as a key player. The chronotopos moves between reality and fiction, but appears familiar to the reader of the Central and Eastern European region. In geo-cultural narratives, landscape is not an expression of the essence of national identity, but a component of plural identity, cultural meanings and values.

The Book of Destruction, has so far escaped the attention of analysts. Why do I think the novel should be read in terms of geocultural narratology? First and foremost, the CEE landscape is recognizable. The characters' names indicate border identity. From the point of view of outside observers, a kind of landscape spirit, a special spatial formation, which is inaccessible from a single national perspective, is outlined. The aim of this analysis is to show the relations between space and violence. Landscapes are not only the places where violence occures, but they are active participants of violent acts. Although the protagonist's point of view is consistently prevalent, he does not see the landscape, but the landscape allows himself to be seen.

The second part of my paper discusses two short stories, *Locator* and *Dam*. These stories reveal a lot about the culture in which they were created, so the approach with the tools of geocultural narratology provides a productive and exciting analysis. The analysis focuses on the relation between space, memories of the past and the representation of the transitional period.

Karizs Krisztina

Titkok és traumák a gyermekek szemével

Dragomán György: A fehér király[1]

Tengelyi László emlékére írt tanulmányában Vajda Mihály a következőképpen beszél a sorsesemény fogalmáról: valami történik egy egyénnel, és ennek hatására gyökeresen megváltozik korábbi életének, emlékeinek, személyiségének értelmezése, fordulat következik be a világlátásában.[2] Az elmúlt évszázad traumatikus sorsesemények sorát zúdította ránk Kelet-Közép-Európában és a világ más szegleteiben is. Ha áttekintjük mindazt, amit a traumaelméletről tudunk, könnyen belátható, hogyan emelkedik a traumatizáló erejű mentális törés a sorsesemény rangjára. A téma szépirodalmi megközelítései újfajta: torzult és átalakult világfelfogások és reprezentációk sorát tárják elénk, olyan lehetőségeket kínálnak, melyek nyomán értelmezhető az erőszak és az elnyomás.

A kortárs magyar irodalom igen gazdag olyan művekben, melyek az elnyomás légkörét próbálják feleleveníteni. Olyan új narrátori hangokat tesznek hallhatóvá, melyek az elmúlt időszak szovjet diktatúrájáról igyekeznek hitelesen és olyan konstruktív felfogásban beszélni, ami elősegítheti a megtapasztalt erőszak és társadalmi igazságtalanságok, hazugságok feldolgozását. Dragomán György egyike annak az írói nemzedéknek, amelyik az említett témát tárgyalja. Jelen tanulmány keretein belül a 2005-ben megjelent *A fehér király* című művével foglalkozom, és arra keresek választ, milyen értelmezési lehetőségeket nyújt ez a regény az olvasónak, hogyan biztosít számára betekintést a gyermek narrátor szemén keresztül a múlt rendszer traumáktól terhes világába.

A traumaelmélet kiteljesedése

A traumaelmélet irodalomtörténeti gyökerei a Yale Egyetem néhány jeles gondolkodójának munkásságában lelhetők fel. A 90-es évek elején Cathy Caruth, Shoshana Felman és tudósok köréjük gyűlő csoportja dolgozta ki az elmélet azon alapjait, melyeket azóta számos kritika ért, mégis a témával kapcsolatos tudományos diskurzus fellendítőivé váltak. Ezen korai lépésekről azért érdemes itt említést tenni, hogy egyértelművé váljon a fejlődés azon íve, amely a ma is dinamikusan formálódó elméleti vonulatok kialakulásához vezetett.

Caruth megközelítésében a mentális trauma nem más, mint az elmén ejtett seb. Egy esemény azáltal válik traumatikussá, hogy váratlansága és hirtelen bekövetkezése folytán úgy zúzza szét az áldozat világról alkotott képzeteit, hogy azok adott pil-

[1] Dragomán György, *A fehér király* (Budapest: Magvető, 2019).
[2] Vajda Mihály, „Sorsesemény: Tengelyi László emlékének", in *Élettörténet, sorsesemény, önazonosság*, szerk. Marosán Bence (Budapest: Könyvpont, 2019), 16–21.

lanatban nem újraépíthetők, és mivel egy ilyen esemény nem értelmezhető a megszokott módon, nem válik hozzáférhetővé a tudat számára, azonban az áldozat rémálmaiban és bizonyos kényszeresen ismétlődő cselekvéseiben újra és újra felfedi magát.[3] Meghatározó szerepe van a caruthi felfogásban a traumatikus emlékek normálistól eltérő dinamikájának is. Leegyszerűsítve a kérdést, az átélt események emlékképekké történő alakításában elengedhetetlen szerepe van nyelvi készségeinknek, többek között a narratívaalkotás képessége segít minket abban, hogy úgynevezett deklaratív emlékeink kialakuljanak és önéletrajzi tudásbázisunk részévé váljanak. Azonban, ahogy van der Kolk és van der Hart ez irányú tanulmányában kifejti, az erős félelem és fájdalom a nyelvi képességek időleges megbénulását és az emlékek másik szinten való kódolását eredményezheti. Mivel a történtek nem foglalhatók narratívába, állóképek, mozdulatok, reakciók formájában rögzülnek.[4] Pederson rendkívül szemléletesen fogalmazza meg, hogy a korai traumaelmélet az emlékműködés szabályszerűségeiből kiindulva azt feltételezi, hogy a megrázó esemény hatására egy törés keletkezik a valóság és az azt reprezentáló szó, a mentális seb és a szó között.[5]

A caruthi traumafelfogás alapjaiban kötődik Freud és a későbbi pszichoanalízis eredményeihez.[6] A pszichiátria poszttraumás stressz szindrómával és emlékműködéssel kapcsolatos kutatásait használja fel és ezeket esztétizálva határozza meg a trauma-elbeszélések három fontos jellegzetességét, a hiányt (absence), az elkerülést *(indirection)*, és az ismétlődést *(repetition)*.[7] Az ezen felfogást követő elméletalkotók szerint a narratívában fellelhető megtorpanások, szünetek és hiányosságok a traumatikus emlékek hozzáférhetetlenségéből és nyelvi leírásuk nehézségeiből adódnak, míg az elkerülés fogalma arra utal, hogy adott esemény elmondható úgy is, hogy valójában soha nem kerül említésre. A szövegszintű és képi ismétlődések a poszttraumás stressz szindróma egyik talán legszélesebb körben ismert tünetét, a visszatérő rémálmokat, fizikai reakciókat és emlékbetöréseket hivatottak reprezentálni.

A fenti megközelítés számos kritika célpontjává vált az elmúlt évtizedekben, mely a trauma változatos természetét figyelembe véve közel sem meglepő. Az az interdiszciplináris diskurzus, mely a fogalom és annak irodalmi megjelenítése körül kialakult, jól mutatja, hogy a trauma jelensége nem közelíthető meg egyetlen módon, illetve hogy nem hozható létre egy minden aspektust lefedő elméleti háttér. A kritika egyik sarokpontját Kansteiner fogalmazta meg, aki azt hozza fel a caruthi elmélet legfőbb hiányosságaként, hogy a pszichoanalitikus hagyomány esztétizálása ahhoz a szerencsétlen eredményhez vezet, hogy a trauma jelensége kiemelődik valós kontextusából, elveszíti történelmi, politikai és társadalmi kiterjedéseit, és kizárólag esztétikai

[3] Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History* (Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 1996).
[4] Bessel A. van der Kolk and Onni van der Hart, „The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma", in *Trauma: Exploration in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1995), 158–183.
[5] Joshua Pederson, „Trauma and Narrative", in *Trauma and Literature*, ed. Roger J. Kurtz (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 97–110.
[6] Az elméletről bővebben: Sigmund Freud, *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, ed. James Strachey (London: Hogarth Press), 1953–1974. Kapcsolódó fejezetek: *The Aetiology of Hysteria* (S.E. III., 187–222); *Screen Memories* (S.E. III., 301–327); *Remembering, Repating and Workingthroug*h (S.E. XII. 147–156). Továbbá: Judith Herman, *Trauma and Recovery*: *The aftermath of violence: From Domestic Abuse to Political Terror* (New York: Basic Books, 1992).
[7] Anne Whitehead, *Trauma Fiction* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004) és Pederson, „Trauma and Narrative".

fogalommá válik.[8] A fogalom generalizálásában rejlő veszélyekre hívja fel a figyelmet a posztkoloniális kritikai megközelítés is, amely szintén amellett foglal állást, hogy a trauma jelensége adott társadalmi és kulturális kontextusban értelmezhető.

A posztkoloniális kritika mutat rá legélesebben arra is, hogy a korai traumaelmélet eseményközpontú megközelítése is a fogalom olyan leegyszerűsítéséhez vezet, ami miatt bizonyos szituációkban alkalmazhatatlanná válik. A pszichoanalitikus gyökerekből táplálkozó caruthi felfogásban a traumaelbeszélések olvasatainak lényege, hogy egy hirtelen bekövetkező, a világról való elképzelések rendjét megbontó esemény hatására létrejön az a mentális állapot, mely az eredeti esemény struktúráját követi és folyamatos ismétlések során újrateremti az eredeti helyzetet. Nem nehéz azonban belátni, hogy az elnyomás politikai és kulturális közegét megelevenítő irodalmi művek elemzésekor ez a traumafogalom nehezen alkalmazható produktívan. Dominic LaCapra a Holocausttal kapcsolatos munkája folytán megkísérli kibővíteni az elméleti keretet, és különbséget tesz a történeti és strukturális trauma között. Előbbi központi eleme egy időben és térben meghatározható esemény, melynek eredménye valamiféle veszteség, utóbbi azonban nem köthető egy adott történéshez és nincsen időbeli kiterjedése sem, a hiány és a szorongás érzésében körvonalazódik.[9] Felmerül azonban a kérdés, mennyire különíthető el élesen a trauma LaCapra által vázolt két típusa. Stef Craps fogalmazza meg azt az elképzelést, melyet jelen írás keretei között én is alkalmazni kívánok. Craps szerint elengedhetetlen annak tudatosítása, hogy a hosszú ideig fennálló elnyomó politikai rendszer vizsgálata esetén e két traumatípus keveredik. Nem tekinthetünk el az események történeti kiterjedésétől, azonban attól sem, hogy e hatalmi berendezkedés éppen állandósulása révén teremti meg a strukturális trauma időtlenségét.[10] Ezen alapokra építkezve a posztkoloniális megközelítés egy olyan traumafogalmat ajánl fel, melyben nem kérdőjelezi meg a konkrét események fontosságát, azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az elnyomás szférájában nem beszélhetünk a világ normális rendjét a hirtelenség és a váratlanság erejével megtörő traumatikus eseményekről. Ebben a közegben a trauma nem egy pillanat, hanem a mindennapok megélésének módja.[11]

A trauma megjelenésének módja *A fehér király*ban

A múlt század elnyomó szocialista rendszerét ábrázoló szépirodalmi művek elemzésekor nagyon hasznos lehet a fentebb bemutatott posztkoloniális traumafelfogás kiaknázása. *A fehér király* által megrajzolt világ értelmezésénél szembe találjuk magunkat a posztkoloniális trauma heterogén természetével. Dragomán elbeszélésének érdekessége abban rejlik, hogy bár bizonyos motívumok alapján mind helyileg mind időben elhelyezhető, a narratíva saját időszámítása eltér a megszokottól, a világot formáló és összetartó erő pedig valóban a folyamatosan pusztító erőszak és az abból adódó trauma.

[8] Wulf Kansteiner, „Genealogy of a Category Mistake: A Critical Intellectual History of the Cultural Trauma Metaphor", *Rethinking History* 8 (2004/2): 193–221.
[9] Dominic LaCapra, *Writing History, Writing Trauma* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001), 48–49.
[10] Stef Craps, *Postcolonial Witnessing, Trauma out of Bounds* (Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan, 2013), 31–32.
[11] Jennifer Yusin, „Postcolonial Trauma", Kurtz, *Trauma and Literature*, 239–254.

Mindössze a harmadik fejezetig marad titok, hogy a regény a múlt század történelmének mely időszakát jeleníti meg. A *Világvége* című részben egy katonatiszt elmondja a gyerekeknek, hogy „éjszaka baleset történt a Nagyszovjetunió egyik atomerőművében, és a szél idehozta a radioaktivitást[12]". A csernobili atomkatasztrófa említésével gyakorlatilag napra pontosan meghatározhatóvá válik, mikor is játszódik a 13 éves narrátor, Dzsátá története. A helyszín behatárolása valamivel több erőfeszítést igényel. Amellett, hogy tudjuk, maga az író is a határon túlról, Romániából származik, a szövegben fel-felbukkannak olyan szavak és fogalmak, melyek a romániai magyarok nyelvében fordulnak elő. Ilyenek *jálézár*, az *iskolai karszám* vagy a *sántiér*. A műben megjelenő román és magyar nevek keveredése is multikulturális környezetre utal. Bár ezen elemek alapján kijelölhetnénk a történet hátteréül szolgáló helyszínt, Dragomán játszik is kicsit az olvasóval, elrejt egy olyan információmorzsát, ami miatt regénye nem lesz maradéktalanul beilleszthető történelembe. Romániában ugyanis nem volt polgárháború a 70-es években, és azzal, hogy Dzsátá mégis ezt emlegeti, kizökkenti az olvasót és viszonylagossá teszi a helyileg és időben behatárolt olvasat kialakulását.

A csernobili baleset említésének segítségével meghatározható időszak mellett hatalmas hangsúlyt kap a narrátor által létrehozott személyes időszámítás. Fontosságát az is mutatja, hogy már regény legelső, *Tulipánok* című fejezetében körvonalazódik az a referenciapont, melyhez viszonyítva a narratíva időbeli struktúrája megragadható. A mű április 17-én, Dzsátá szüleinek házassági évfordulóján kezdődik. Ekkor a narrátor elmondja, hogy „már több mint fél éve voltunk [ő és az édesanyja] apa nélkül"[13]. Az édesapa elhurcolása válik a narratíva idejének kezdőpontjává, azután mintegy fél évvel lopja el Dzsátá a házassági évfordulóra szánt tulipánokat a csorgó mellől.

A regény a *Tulipánok*hoz hasonló novellákból épül fel, a fejezetek között nincs szorosabb összefüggés azon kívül, hogy Dzsátá mindennapjaiból kiragadott történeteket elevenítenek fel. A novellák azonban a narratíva belső kronológiájába illeszthetők, az apa elvesztésének pillanatától eltelt idő és a visszatérésére való várakozás légkörében értelmezhetők. A legtöbb fejezetben világosan kiderül, hogy mennyi idő telt már el az apa elhurcolása óta.

> […] épp fociztunk másik utcaiakkal, négy-kettőre vezettek és ötig ment a meccs, majdnem biztos volt, hogy ki fogunk kapni, de nem bántam, mert haza akartam már menni, mert vasárnap mindig otthon szoktam lenni, mert apát szoktam várni, igaz hogy anya azt monda hogy ne várjam, mert nyolc hónap kényszermunka után, lehet, hogy meg se ismerném már[14]

> […] Apát akkor már majdnem egy éve elvitték, és több mint négy hónapja nem kaptunk róla semmi hírt, se levél nem jött többet, se olyan előre megírt tábori levelezőlap…[15]

[12] Dragomán, *A fehér király*, 32.
[13] Uo., 7.
[14] Uo., 37.
[15] Uo., 130.

A feszült várakozás nagyjából másfél évvel a nyitófejezet után zárul le, mikor „[apa] már majdnem két éve a Duna-csatornánál volt, és már nagyon rég nem tudtunk róla semmit".[16]

Felmerül a kérdés, miért nem az apa bebörtönzésének pillanatával kezdődik a regény, miért nem tudunk semmit az apa nélkül töltött első fél évről? Ezen a ponton érdemes visszakanyarodni Vajda sorsesemény értelmezéséhez. *A fehér király* időben nagyon is meghatározható, 1986. április 17-én bekövetkező legnagyobb traumatikus eseménye annak felismerése, hogy Dzsátá apját börtönbe vitték, és nem egy kutatóállomásra ment dolgozni.

> […] az ősz hajú meg odaállt elém, és úgy kérdezte, hogy te, kisfiam, még mindig azt hiszed, hogy az apád kollégái vagyunk, […] rám mosolygott és azt mondta, hogy tudjam meg akkor, hogy ők nem az apám kollégái, hanem a belbiztonságtól jöttek, apám meg le van tartóztatva, mert államellenes szervezkedésben vett részt, úgyhogy egy ideig biztos nem fogom viszontlátni, méghozzá egy jó hosszú ideig, mert apám a Duna-csatornánál lapátol…[17]

A fenti idézetben az addig fenntartott kegyes hazugság lelepleződése az, ami traumatikussá teszi az apa hiányát, ez az a fordulat, ami által létrejön a „miután apát elvitték" időszámítása, és ami deformálja a narrátor teljes világlátását. A rohanó, szorongó, feszültséggel teli elbeszélésmód tulajdonképpen a várakozás és a kétségek által kiváltott szorongás eredménye. Így válik a trauma *A fehér király*ban egyben sorseseménnyé és a Dzsátát körülvevő környezet legalapvetőbb szervezőelvévé.

Az elnyomó hatalom által gyakorlatilag legitimizált erőszak a regényvilág másik összetartója. A lépten-nyomon felbukkanó traumatizáló erejű erőszakos epizódok nem törik meg a világ normális rendjét, ők maguk alkotják meg azt. Nincs semmi meglepő abban, hogy az emberek meglincselik az eladót, hogy hozzájussanak a boltba érkező déli gyümölcsökhöz, hogy a gyerekek csavarkulccsal és féltéglákkal verekszenek az iskolában, vagy hogy az általuk vívott játékháború valódi vérontássá fajul. A regényvilág az erőszak mitologikus terévé válik, melyben a traumatizáltság és az áldozatszerep a hétköznapi valóság része, következménye pedig a teljes szöveget eluraló szorongás.

Tovább erősíti az erőszak szerepét az, hogy *A fehér király*ban ez majdnem az egyetlen biztos pont. Mivel a szöveg rendszeresen megkérdőjelezi önmagát azzal, hogy Dzsátá nem bízik teljesen az észleléseiben, úgy sejti, bizonyos dolgokat csak képzel, de nem tudja meghúzni a valóság és a képzelete közötti határt, az egyetlen dolog, ami nem változik és nem viszonylagos, az az agresszió. A rényben egyszerre áldozat és elkövető mindenki: Dzsátá és a többi szereplő elszenvedői a szisztematikus, állami szinten szerveződő elnyomásnak, azonban a túlélés eszközeként ők maguk is erőszakos stratégiákat alkalmaznak. Kifejezetten ijesztő, hogy ez a tendencia a gyermek narrátor szemével is tökéletesen látható, mindennek az ő életében is van létjogosultsága, és számára is világos, hogy a mindennapok egy élethalálharc keretein belül zajlanak.

[16] Uo., 236.
[17] Uo., 15.

A mágia mint az ellenállás és a küzdelem eszköze

A posztkoloniális irodalomhoz erősen kötődik egy a korai XX. században kialakult irányzat, a mágikus realizmus. Ez az ábrázolásmód szerepet kap a trauma irodalmi megjelenítésekor is. A caruthi olvasatban megjelenő, egy traumatikus esemény fogságában sínylődő és annak következményeitől szenvedő passzív áldozatok helyébe az elnyomás és az erőszak ellen a természetfeletti erők segítségével aktívan dacoló áldozattípus lép.

A mágikus realizmus terminust egy bizonyos újrealista német festészeti stílusra használták először, innen a latin-amerikai irodalomkutatás berkeibe emelték át, napjainkra pedig az egész világon hódító kortárs irodalmi trend megnevezésévé vált. A mágikus realista ábrázolásmód különösen nagy népszerűségnek örvendett különböző posztkoloniális kultúrákban, ahol a társadalomkritika és a kultúrán keresztüli gyógyulás fontos eszköze lett, lehetővé tette, hogy az elnyomás légkörében marginálissá vált írói és narrátori hangok visszatérjenek az irodalmi szövegek terébe.[18] A posztkoloniális kontextusban a mágiának felszabadító ereje van. A realista irodalmi hagyomány megbontása, a realista narrátor tekintélyének egyértelmű felszámolása zajlik a segítségével, s ezáltal a természetfeletti a tekintély lerombolására alkalmas erővel ruházódik fel. Lehetővé válik a történelem kritikai megközelítése, a hivatalossá vált történetek és szerepek átértelmezése az irodalmon keresztül. A mágikus realizmus nem csupán irodalmi toposz, narratív kifejezésmód, hanem a tekintéllyel szembeni lázadás tudatosan használt eszköze, amely esélyt ad a történelem alternatív olvasatainak kialakítására.[19]

Kérdés, hogy mitől válik egy regény mágikus realista alkotássá. Faris megközelítése szerint a kifejezésmód öt jellegzetessége különíthető el, melyek megkülönböztetik a tisztán realista elbeszélésmódtól: 1. a nyugati logika segítségével megmagyarázhatatlan, természetfeletti elem vagy elemek megjelenése; 2. a megfogható, realista világ erőteljes jelenléte; 3. a kétség; 4. a határok elmosása a mágiai és a realista világ között; 5. a tér és az idő érzékelésének, érzékeltetésének zavaros természete.[20] Jellemző e művekre a világ valósághű, részletes leírása, mely elősegíti, hogy a varázslatos elem az olvasó számára hihető környezetben jelenjen meg. A mágikus epizódokat a narrátor alig vagy egyáltalán nem kommentálja, nem tartja őket meglepőnek. Az olvasó azonban folyamatos kétségek között maradt, mivel a szöveg a sajátos tér és időkezelésével, a képzelet és a valóság összemosásával rendszeresen megkérdőjelezi önmagát, viszonylagossá teszi saját kijelentéseinek igazságtartalmát. A mágia kiterjedése és ereje művenként változó lehet, ami sajátos színt kölcsönöz az elbeszéléseknek.

Az, hogy az olvasó ezen művek értelmezésekor kénytelen újra és újra átértékelni és felülbírálni olvasatait, nagyban elősegíti kritikai látásmódjának kialakulását. A történelem problematikus epizódjainak ilyen irányból való megközelítése lehetővé teszi, hogy ne essünk abba a hibába, hogy csak egy lehetséges igazságot fogalmazunk meg. Arra késztet, hogy hajlandók legyünk a múltat többfajta nézőpontból vizsgálni,

[18] Wendy B. Faris, *Ordinary Enchantments: Magical Realism and the Remystification of Narrative* (Nashville: Vanderbilt University Press, 2004), 1–2.
[19] Uo., 133–138.
[20] Uo., 2–27.

létrehozni egy dinamikus, változásra képes kollektív emlékezetet, mely nem a caruthi traumafelfogásból ismert változásra képtelen emléknyom, hanem egy jövőbe mutató, sokszínű társadalmi konstrukció.

A mágikus realizmus hatása *A fehér király*ban

Úgy vélem, *A fehér király* egyértelműen kapcsolódik ahhoz a mágikus realista hagyományhoz, amely az elnyomás ellen emeli fel a szavát, és a narratív térben a varázslat és természetfeletti bevonásával ad fegyvert az elnyomottak kezébe. A mágikus elemek jelenléte egyértelmű a regényben, de a szöveg érdekessége, hogy Dragomán nagyon óvatosan bánik az adagolásukkal. Azzal, hogy egy 13 éves kisfiút választ narrátornak, és egyes szám első személyben, kizárólag az ő szemén keresztül mutat meg mindent, lehetőséget teremt egy olyan világ leírására, melyben a gyermeki fantázia erőteljes jelenléte miatt még hihetők a varázslatos, mesés elemek. Azonban éppen a naiv, világot még nem pontosan értő narrátor szerepeltetése teszi lehetővé azt is, hogy megkérdőjelezzük bizonyos elemek igazságtartalmát, ez akadályozza meg, hogy éles határt húzzunk valóság és képzelet között.

*A fehér király*ban nehezen meghatározható a mágia kiterjedése. Dragomán játszik az olvasóval, sok esetben rábízza, hisz-e a varázslatban. Ahogy haladunk a regényben, egyre megfoghatóbbá válik a logikus valóságtól való eltávolodás, és mire a záró fejezethez érkezünk, végképp elmosódik logika és a mágia világa közötti határvonal. Ahogy azonban a fejezetek is nyitottak, nem szolgáltatnak megnyugtató lezárást egy-egy epizódhoz, nem válaszolják meg a kérdéseket, és végül maga a mű is nyitott marad és számos kétséget hagy az olvasóban, úgy az sem determinált a szöveg által, hogy végkifejlet elérésében mekkora szerep jut a természetfelettinek.

A fejezetek során gyakran előfordulnak olyan helyzetek, mikor nem könnyű eldönteni, hogy valamiféle különös csodának, vagy csak Dzsátá fantáziájának vagyunk-e tanúi. Az első olyan pillanat, ahol az olvasó egyértelműen szembe találja magát a varázslat lehetőségével, relatív későn, a regény felénél érkezik el. Az *Afrika* című fejezetben Dzsátá az édesanyjával meglátogat egy nagy befolyású visszavonult nagykövetet, hogy rajta keresztül tudjanak meg valamit a munkatáborban raboskodó apáról. Rendkívül szembetűnő az az írói bravúr, mellyel Dragomán felkészíti az olvasót a mágiával való találkozásra, a szövegben létrehoz egy olyan mikro-kontextust, melyben a varázslat hihetővé válik. A nagykövet, aki kiküldetéseit „a legfeketébb Afrika kellős közepén[21]" töltötte el, négy egybenyitott lakásban őrzi a trófeáit és kincseit, melyeket magával hozott. A legfelső emelet, ahol minden az övé, valójában egy darab Afrika, a hiedelmek, rituálék és a varázslat földje. Dzsátá ennek a lakásnak az egyik hátsó szobájában találkozik egy sakkozó automatával. A furcsa környezetben, az ismeretlen tárgyak, kitömött állatok és fegyverek között minden kicsit nehezen felismerhető. Az automata először élő embernek látszik, a kezén is valódi bőr van és tulajdonképpen nincs nyoma annak, hogy valami mesterséges motor mozgatná.

[21] Dragomán, *A fehér király*, 140.

> […] és akkor az jutott eszembe, hogy lehet, hogy magától mozog, lehet, hogy nem is automata, hanem tényleg él, vagy ha nem, akkor valami afrikai varázslat mozgatja, és éreztem, hogy elönt a hideg félelem…[22]

Kifejezetten fontos, hogy a történetnek ezen a pontján Dzsátá megrémül a mágiától, meggyőzi magát arról, hogy van logikus magyarázata annak, amit lát. Csak a fejezet végén kezdi felismerni, hogy a természetfeletti akár a hasznára is lehet. Ekkor zökken ki a különös játszma bűvköréből is, lekapja a fehér királyt a tábláról, és mikor a dühös automata ordítani kezd, rádöbben, hogy édesanyja kacagását hallja a másik szobából. A nagykövet, a nő helyzetével visszaélve, minden bizonnyal szexuális szolgáltatások fejében szeretett volna Dzsátá apjáról információt nyújtani, terve azonban nem járt sikerrel. Bár az anya a dulakodás során kisebb sérüléseket szerez, végül felülkerekedik a férfin. Az epizód során hiába kérdőjeleződik meg többször a varázslat létjogosultsága, számításba kell vennünk, hogy nem a képzelete játszott a narrátorral, amíg az anyja a saját harcát vívta a nagykövettel, ő maga is megmérettetett, meg kellett küzdenie a sakkozó automatával, a nagykövet arcát viselő fehér király seregével. Azon a ponton, mikor felismeri a helyzet és a küzdelem komolyságát, azt is elhatározza, hogy nem hagyja legyőzni magát:

> tudtam, hogy nem fogom hagyni, hogy megmattoljon azért sem, […] akkor kinyúltam és lekaptam a tábláról a fehér királyt.[23]

A fehér király eltulajdonítása nem szabályos lépés, a fejezet kétértelműen mágikus kontextusában a nagykövet arcát viselő sakkfigura az elnyomó, gőgös hatalom jelképévé válik, Dzsátá lépése pedig ösztönös lázadás a tekintély és a szabályok ellen. A vezér leemelése a sakktábláról egyértelműen az ellenség meggyengítésének aktusa, emellett démoni hatalmának eltulajdonítása is. A figura úgy nyeri el végképp mágikus erejét és válik fegyverré és kabalává, a varázslat úgy alakul át a félelmetesből hasznossá, hogy a narrátor felismeri, ettől a perctől kezdve senki nem győzheti le a háborús játékban, „mert ehhez a vezérhez képest a legszebb festett ólomkatona is csak picsafüst".[24]

A fejezet kapcsán felmerül egy másik értelmezési lehetőség is. A narrátor minden szépítés nélkül lesz szemtanúja a saját anyja ellen elkövetett erőszakkísérletnek. Ebből a szemszögből vizsgálva lehetséges, hogy a lakás eldugott szobájában lejátszódó események, a játék a különös sakkozó automatával, és a varázslat jelenlétének lehetősége nem más, mint az a mód, ahogy a narrátor igyekszik távolságot tartani az őt érő, nehezen feldolgozható ingerektől. Édesanyja bántalmazása, a sejtés arról, hogy az asszony miért öltözött fel a legszebb ruhájába a látogatás előtt, a képzelet erejével elkendőzhető.

Egy érthetetlen, akár traumatikusnak is mondható esemény természetfelettivel való palástolása a *Muzsika* című fejezetben is feltűnik. Dzsátá szemtanúja lesz, amint iskolatársa, Prodán kiköveteli a vak veterán Miki bácsitól, hogy tanítsa meg játszani

[22] Uo., 143.
[23] Uo., 146.
[24] Uo., 148.

a tangóharmonikáján. Miki bácsi Prodánt hátulról szorosan átfogva készül bevezetni a fiút a zene világába úgy, hogy ő kezdi el mozgatni az ujjait a billentyűkön. Dzsátát végül egészen elvarázsolja a zene, a fiatal fiú és az idős veterán dalainak különös keveréke, úgy tűnik neki, a vége felé már külön mozognak az ujjaik, és mintha transzba esve mozognának a ritmusra. Végül Prodán káromkodása töri meg a pillanatot. A „megöllek, te mocskos buzeráns" felkiáltás és a fiú pánikszerű menekülése az öregtől nem sok kétséget hagy afelől, hogy valójában mi is történt. Dzsátá azonban mintha nem értené, milyen súlyos dolog zajlott le a szeme előtt, a lényeg rejtve maradt a harmonikaszó szinte mágikus hangjai mögött.

A regény világát uraló állandó kétértelműség, a mágia jelenlétét legitimizáló, zárt, saját szabályok alapján szerveződő környezet és az észlelésnek valóságosságát folyamatosan megkérdőjelező narrátor által gerjesztett kétség a mű végén, az *Alku* című fejezetben látszik megtörni. Ez az epizód több szempontból is különleges: egyrészt a mágia jelenléte olyannyira felerősödik, hogy eluralja az egész fejezetet, ráadásul ez az első alkalom, hogy a narrátor nem kérdőjelezi meg a valóságosságát, hanem teljes természetességgel hisz az erejében. Mintha itt döbbenne rá végérvényesen, hogy a varázslat eszköz, fegyver a kezében a céljai eléréséhez, és nem kell tartania tőle.

Az *Alku*ban a korábban Dzsátá apjának hazudott Csákány kalibájában gyakorlatilag egy sámánszertartásnak lehetünk tanúi. Csákány remekül megformált, kissé misztikus figura, akiről csak annyit tudunk biztosan, hogy szembenézett a halállal, és győztesen került ki a találkozásból. Ez tökéletes közvetítővé teszi a földi és a természetfeletti világ között. Identitása teljesen képlékeny, a nevét sem ismerjük, és az arcán sem fedezhető fel semmilyen árulkodó karakter, hiszen az a ragyáktól olyan, mint a forró viasz. Azzal, hogy a fejezet során Dzsátának adja régi személyi igazolványát benne a nevével és egy képpel egykori arcáról, végleg lemond a szörnyűségek előtti személyazonosságáról, a számára elérhetetlen múltat gyakorlatilag a narrátor gondjaira bízza. A róla keringő pletykák, hogy „kutyákat és macskákat eszik, éjszakánként felmászik az erkélyeken a blokkok oldalára, benéz az ablakokon, és meglesi, hogy miket csinálnak a népek",[25] félelmetessé és kiszámíthatatlanná teszik a karakterét, kölcsönöznek neki valami nem evilágit. Csákány karakterét megvizsgálva cseppet sem meglepő, hogy ő az, aki teljes erejével be tudja emelni a mágiát a szövegbe. Bár fontos megjegyezni, hogy Dragomán itt is eljátszik az elbizonytalanítás eszközével, hiszen éppen ez a tökéletesen megformált sámánfigura hívja fel rá a figyelmet, hogy „a megérzések nem mindig az igazságot mutatják, hanem sokszor csak azt, amit az ember érezni akar",[26] ő mutat rá, hogy Dzsátá interpretációi a világról akár a képzeletének szüleményei is lehetnek.

A korábban már említett *Muzsika* című fejezetben és az agyagbányában zajló aranyvadászatról szóló *Aranyélet*ben is fontos szerepet kap a zene, ugyanis mindkét esetben elmossa a tudatos valóság határait. Végül az *Alku*ban mutatkozik meg teljes erejével, ahol a Csákány által fogvatartott énekesmadarak éneke nyitja meg a kaput a világok között, ez a földöntúli madárdal vezeti be a későbbi szertartást. A zene teremti meg azt a mikrokozmoszt, melyben a szöveg újabb idősíkra helyezkedik, kilép Dzsátá személyes idejéből, és egy állandósult jelenbe helyezi át a történéseket. Ebben a kontextusban, a kaliba elszeparált terében semmi kétség nem fér

[25] Uo., 210.
[26] Uo., 213.

ahhoz, hogy a távolba nézés sámánista rituáléja valóban megtörténik, hogy Dzsátá kilép a testéből és a Csákány által formált szárnyas agyagfigura képében elrepül oda, ahol láthatja az édesapját. Maga a narrátor sem kérdőjelezi meg a vele történteket, az pedig, hogy a visszatérés után nyoma veszik az agyagfigurának, tovább növeli a hihetőség érzését.

A kép, amit a madár-Dzsátá a repülés közben lát, hátborzongatóan pontos és részletes:

> […] aztán már csak barna, sáros, hullámzó vizet láttam, olyan volt, minta egy madár lettem volna és ott repültem volna a víz fölött, és akkor egy agyagos falhoz értem, és elkezdtem felfele szaladni a falon, tisztán látszottak a föld szemcséi meg a pala rétegei, és akkor eltávolodott a kép, és akkor látszott, hogy abba a magas agyagfalba mindenféle rámpák meg utak vannak belevájva, és emberek dolgoznak rajtuk, de annyian, mint a hangyák, ástak és csákányoztak és talicskáztak, és akkor a kép elfordult, és egyszerre megláttam az apámat…[27]

A sámánszertartás kontextusában a fenti kép két lehetséges magyarázata létezik: egyik, hogy a narrátor lélekben valóban a Duna-csatornánál járt, és az alatta elterülő sáros víz a Duna, vagy hogy egyenesen a holtak földjére nyert bebocsátást, ahol az alatta hullámzó folyó a két világ közti határ.

A mágikus realizmus szakirodalmától nem idegen a stílus sámánista jellegének hangsúlyozása. Ahogy adott hitvilágban egy ilyen szertartás, a mágikus realista szöveg is kaput nyit a lehetséges világok, értelmezési keretek és olvasatok között. Az *Alku* című fejezet elemzésekor joggal merül fel a kérdés, hogy a szertartás leírása csak a cselekmény részeként értelmezhető-e, vagy a narráció aktusának része: olyan rituálé melynek a narrátor és az olvasó egyaránt részesei. Ha figyelembe vesszük Weisz azon kijelentését, hogy a mágikus realista szöveg maga is egyfajta szertartásként értelmezhető, mely az új hangok megszólaltatása és az új nézőpontok létjogosultságának bevezetése érdekében a reprezentációk új szintjét hivatott feltárni az olvasó előtt,[28] tekinthetünk úgy *A fehér király* e fejezetére, mint ami új kontextust teremt a záró epizód számára. Így az ott lejátszódó események nem a véletlen művei, Dzsátá nem passzívan lesz a részesük, hanem ő maga idézi elő őket: az események passzív elszenvedéséről ismét az aktív részesség, a küzdelem irányába tolódik el a hangsúly.

Az utolsó fejezet Dzsátá nagyapjának, az egykor nagy befolyással bíró párttitkárnak a temetésével zárul. Bár a nagyapa ritkán része közvetlenül a cselekménynek, az utolsó fejezetekben vitathatatlan fontosságúvá nő a karaktere. Ha figyelembe vesszük az *Alku*ban a varázslat mindent elsöprő hatalmát, a temetés közvetlen előzménye a távolba nézés rituáléja, melynek során Dzsátá felajánlja egy szeretett ember életét azért, hogy az apja visszatérhessen a munkatáborból. Ezt erősíti a narrátor feltétel nélküli hite és Csákány kijelentése, hogy az események az áldozat felajánlása után már nem visszafordíthatók, a jövő alakításának lehetősége kikerül a narrátor kezéből és a természetfeletti erők függvényévé válik: „és akkor a tükör két darabra esett a Csákány

[27] Uo., 221.
[28] Gabriel Weisz, „Shamanism and its Discontents", in *Literature as Cultural Memory* 6, eds. Raymond Vervliet and Annemarie Estor (Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 2000), 279–287.

kezében, ő meg nagyon halkan mondta, hogy kész, most már mindegy, már megtörtént, nem lehet visszacsinálni"[29]

Ha a fejezet elemzésekor a szertartás mindenhatóságát tartjuk szem előtt – bár a nagyapa halálának kapcsán a narrátor egyszer sem reflektál a kalibában történtekre, és látszólag nem von párhuzamot a két esemény között –, és Weisz korábban említett elméletéből indulunk ki, a nagyapa halálát tarthatjuk a felajánlott emberáldozat következményének. Fontos azonban, hogy a szöveg még a megszokottnál is több bizonytalanságot sugall. Egyrészt annyi pletyka övezi a párttitkár halálát, hogy nehéz volna eldönteni, mi is történt vele valójában: a hivatalos verzió mellett felmerül az öngyilkosság gyanúja, melynek okát a szereplők mind önkényesen magyarázzák. A narrátor végül nem tudja meg, vagy csak nem árulja el a halál valódi okát. Abban a pillanatban, hogy kinyitják a nagyapja koporsóját és az apját láncon bevezetik a ravatalozóba, Dzsátá végképp elveszti az érzékei feletti uralmat: képtelen eldönteni, mi az, amit képzel, és ami valóban történik. A temetésre egybegyűlt tömeg felhördülését egyaránt okozhatja a munkatáborból hazahozott rab látványa, de annak bebizonyosodása is, hogy a párttitkár önkezével vetett véget életének.

Amennyiben az olvasó részt vesz a narráció aktusának sámánista rituáléjában és elhiszi, hogy a párttitkár halála s fia visszatérése között ok-okozati összefüggés van, kibontakozhat előtte a mágikus realista elbeszélés dekolonizációs ereje. *A fehér király* regényvilága végül egy olyan tér lesz, ahol a diktatúrát alulról szemlélő és megélő elnyomott narrátornak lehetősége van olyan erőre szert tenni, amely – bár nem az ismert szabályok alapján – felszabadítja a rendszer ellen lázadó édesapát. A párttitkár feláldozása egy rendszerellenség megmentése érdekében a kelet-közép-európai kommunista rendszerrel való utólagos szembefordulás, az erőszakkal felállított tekintély alulról történő meggyengítése és lerombolása és az áldozatok jelképes felszabadítása, igazságszolgáltatás. Ugyanakkor a harc és a lázadás sikere a szöveg karakteréből adódóan kérdéses marad. A mű azzal a képpel zárul, hogy Dzsátá egy feszítővassal a kezében rohan a rabszállító után, és szemernyi kétsége sincs afelől, hogy utol is fogja érni. A rohanás végletekig feszített pillanatában a regény azonban véget ér, a feszültség feloldása nem történik meg, és nyitva marad a kérdés, ki nyeri a műben zajló élethalálharcot.

Míg ez a fejezet az uralkodó hatalommal való harcias szembeszegülést domborítja ki, a nagyapa a diktatúrához és a világhoz való viszonyulás egy másik útját is felajánlja az unokájának. A záró epizód előtti, *Kilátás* című fejezetben az egykori eszméiben csalódott nagypapa elviszi Dzsátát egy olyan helyre, ahonnan beláthatják az egész várost. „nagyapám akkor átkarolta a vállamat és azt mondta, hogy ne azt nézzem, hogy mi hol van, hanem az egészet próbáljam nézni, egyben az egészet, úgy, mintha egy festményt néznék, vagy egy szép lányt, próbáljak egyszerre látni mindent, nem könnyű, de ha sikerül, akkor utána másképp fogom látni a világot."[30]

Az idézet nem csupán egy idős ember életbölcsessége, hanem a regény narrátori nézőpontjának megkérdőjelezése, egy másik lehetséges perspektíva felajánlása. *Torzóban maradt szobrok* című írásában Bányai Éva hívja fel a figyelmet a narrátor hadaró, minden részletet kiemelő és túlmagyarázó elbeszélésmódjára,[31] arra, hogy Dzsátá bár

[29] Dragomán, *A fehér király*, 222.
[30] Uo., 230.
[31] Bányai Éva, „Torzóban maradt szobrok", *Tiszatáj* 61, 5. sz. (2007): 102–106.

mindent igekszik az olvasó szájába rágni, a végkifejletről végül nem beszél, minden története lezáratlan töredék. A nagyapa ezt a részletekben elvesző, töredezett látásmódot kérdőjelezi meg, felhívja a figyelmet az egész fontosságára, Dzsátá saját világában megrekedt, csak azok darabjaival foglalkozó tekintetét azonban nem tudja az egész felé fordítani.

Az utolsó találkozáskor a hatalomhoz való viszony másik alternatíváját is felvillantja:

> […] nagyapám akkor megint megszólalt, azt mondta, higgyem el, hogy ez a legszebb város az egész világon, még így, borús időben is gyönyörű, igen, ez a legszebb város a világon, de nekem azt tanácsolja, hogy ha megtehetem, azonnal menjek el innen, menjek el, és ne jöjjek vissza soha többet, de ne csak a városból, hanem az országból is, menjek el, hagyjam el a hazámat…[32]

Bár a nagyapa által megvilágított út egyrészt azon remény feladása, hogy a tekintély, bármilyen erőszak is mozgatja, mégis bomlasztható, egyben kiutat is kínál az agresszió és kegyetlenség klausztrofóbiás regényvilágából, abból a világból, melyben Dzsátá végül a túlélés érdekében történő makacs, rohanó küzdelmet választja.

Végezetül

Dragomán regénye egyértelműen nagy lépést tesz annak irányába, hogy az elnyomás és a diktatúra terében működő erőszak traumájáról árnyalt képet fessen. *A fehér király*-ban megjelenített trauma a pszichoanalitikus megközelítést maga mögött hagyva politikai és kulturális kontextusba helyeződik és társadalmi kiterjedést kap. Rendkívül fontos azonban, hogy az értelmezések heterogenitásának felkínálása során a mű sikeresen kerüli ki azt a hibát, hogy egy adott politikai vagy történelmi felfogás kizárólagos nézőpontját mutassa be. A múlt rendszer kollektív traumáját olyan dinamikus formában tárja az olvasó elé, mely átalakulásra képes, ami hajlandó magába olvasztani az évtizedek megannyi személyes történetét és reprezentációját. Dragomán műve szem előtt tartja, hogy a történteknek többféle megközelítése, megélési módja létezik, a hangok sokszínűsége révén több igazság él egymás mellett a kollektív tudatban, Dzsátáé pedig csak egy hang a sok közül.

A mű másik nagy eredménye, hogy visszaadja a küzdéshez való jogot az áldozatoknak. Bár a hatalomhoz való viszonynak több megközelítését is felajánlja, belátható, hogy Dzsátá mágikus harca és a nagyapa menekülése, illetve az, hogy erre buzdítja az unokáját, az elnyomáshoz való aktív viszonyulás. A mágia dekolonizációs erejével lerombolja a hazugságokra és erőszakra épülő tekintélyt, hallhatóvá teszi az áldozatok, a hatalmat alulról szemlélő kisember hangját. A múlt rendszerről szóló irodalomban megjelenő új narratív hangok pedig arra hivatottak, hogy megteremtsék a folytonosságot múlt és jelen között, a jelenben és traumák köré rendeződött időszámításokban megrekedő történetek számára megadják a lehetőségek a folytatáshoz, a jövőbe való átlépéshez.

[32] Dragomán, *A fehér király*, 231.

ABSTRACT

Secrets and traumas through the eyes of children

György Dragomán: The White King

I focus on the analysis of contemporary Hungarian trauma narratives that deal with individuals' memory of the 20th century. This part of Hungarian history is the topic of numerous works of literature, films, and other artworks. These narratives attempt to reveal the many 'secrets' of that era, give meaning to the suffering of individuals, and create a collective memory of that time period.

It has to be considered that the context of meaning-making is very problematic, as socially constructed lies and silence blur reality, moreover traumatization makes it hardly accessible. Yet a number of contemporary literary works make an attempt at the verbalization of mental trauma and the construction of collective memory.

In this paper, I concentrate on the novel, *A fehér király* (Magvető, 2005; *The White King*, English translation by Paul Olchvary and Doubleday/Houghton Mifflin, 2008.) written by a Hungarian transborder writer, György Dragomán. Dragomán's narrators is a thirteen-year-old boy, who carries a dark family history. In order to form his own identity and to understand the present or simply get a grasp of it, he needs to give meaning to the biggest traumatic episode of his life: his father's imprisonment.

Approaching trauma through children's points of view enriches the narratives with the power of childish fantasy, and occasionally leads to the presence of magical realism or fairytale-like components. Children's naivety also leads to frankness in storytelling, as children are usually not aware of the rules of silence, or any other possibly restrictive codes.

In this paper, my aim is to introduce the concept of postcolonial trauma so as to demonstrate the magical realist features of *The White King* and the role of supernatural in meaning-making. I wish to emphasize the decolonizing power of magic and to point out how this new approach helps creating and maintaining a critical view of history.

Ariana Fabiszewska

A diktatúra reprezentációja a gyermek nézőpontján keresztül

(Dragomán György A fehér király című regényének hagyományképletei)

Az elméleti háttér felvázolása

A gyermeki nézőpontból megírt alkotásoknak a magyar irodalomban nagy hagyományuk van. A gyermek felfedezésének ez a közvetlen irodalmi megjelenése főként a 20. századi magyar irodalmat jellemzi. Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* és Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regényeinek gyermek főszereplői a társadalmi beilleszkedés két jellemző mintáját reprezentálják, egyúttal a társadalom eltérő kereteibe is betekintést nyújtanak. Ezek a művek nem csak gyermekregények, bennük az iskolás korú gyermek a felnőttek problémáit éli át. Ottlik Géza *Iskola a határon* és Kosztolányi Dezső *Aranysarkán*y című regényei a fiatal főszereplő személyiségének pszichológiai, erkölcsi és társadalmi formálódását mutatják be. Az *Árvácská*ban Móricz Zsigmond egy mindenkinél jobban kiszolgáltatott kislány sorsát tárja az olvasó elé, Árvácska a saját bőrén tapasztalja meg az emberi kegyetlenséget, ami szinte állati sorsba kényszerítette őt. Nagyon fontos utalni a Nobel-díjas Kertész Imre *Sorstalanság* című regényére, amely egy kamasz fiú nevelődési regényeként is olvasható. A főszereplő pesti zsidó fiú, és az ő nézőpontjából, az ő értelmezésén keresztül játszódnak le az események. A könyv azt a technikai eljárást használja, hogy a koncentrációs táborok valóságát a kisfiú teljesen természetesnek veszi, még a legszörnyűbb élményeket is mindig sajátos természetességgel próbálja megmagyarázni, hogy a tábor mindennapi realitása elviselhető legyen.

A nyelv Dragomán György regényében is sajátos jellegű. A történetet egy tizenegy-tizenhárom éves fiú mondja el, a könyv cselekménye a Ceaușescu-rendszer alatt játszódik, valamikor 1986 körül, a csernobili katasztrófa után. A regény helyszíne Erdély vagy más, magyarlakta terület Romániában, ahol magyarok és románok élnek együtt. Az egyik interjúban Dragomán György elmesélte, miért döntött úgy, hogy a narrátor és a főszereplő a gyermek legyen:

> Szerencsém volt, mert találtam egy zseniális mondatot, amit egy Helmut Duckadam nevű román focistától hallottam a tévében. […] Pont odakapcsoltam a Magyar Televízió román nemzetiségi adására, amelyben a legendás román kapus, aki négy tizenegyest fogott meg '86-ban, arról mesélt, hogyan készültek a Bajnokcsapatok Európa Kupájának döntőjére. Csapata a Steaua Bukarest a román hadsereg csapata volt; a meccsre pedig különösen nehéz volt készülni, mert a csernobili katasztrófa után voltak, és azt tanácsolták a kapusoknak, hogy ne vetődjenek, és kerüljék a kapcsolatot a labdával, mert összeszedi a radioaktivitást

> a fűből. Ezt Duckadam halálkomolyan, rezzenéstelen arccal mondta. Azt gondoltam magamban, hogy ez nem igaz, hogy ilyen nincs. Ezt kapus nem mondhatja ilyen komolyan húsz évvel később. Persze tudom, miért mondta ilyen komolyan, elég sokat vetődött azon a meccsen. Ez a mondat nem hagyott nyugodni. Rájöttem, hogy ebből valamit írni fogok. Hogy ez benne lesz a monológban. Aztán rájöttem, hogy ezt a mondatot nem mondhatja egy felnőtt komolyan, csak egy gyerek beszélhet így. S akkor megírtam az első novellát A fehér királyból, aminek az a címe, hogy Világvége.[1]

A narrátor perspektíváját a gyerek nézőpontja determinálja, az ő szemszögéből látjuk az emberek közötti kapcsolatokat, az erőszakot, az alárendeltségi viszonyokat, az anya szomorúságát és mindennapi küzdelmét a férje hazatéréséért. Az ő élményeinek leírásából rajzolódik ki a nyolcvanas évek romániai valósága. A gyermeki elbeszélő felnőtt tudatossággal, a felnőtt tudásával és gondolkodásával rendelkezik, annak ellenére, hogy általában egy kamasz képtelen megérteni azt, ami körülütte történik, és nem tudja szavakba önteni az érzéseit. Viszont a regény olvasása során azt tapasztaljuk, hogy ez a gyermek narrátor gyakran használja a felnőtt tapasztalatát és érzésvilágát. Néha kicsit tudathasadásos a narráció, olykor a gyermeki elbeszélőt színleli, olykor pedig egy nagykorú személy stílusát imitálja. Bányai Éva a *Torzóban maradt szobrok* című tanulmányban veszi észre, hogy

> [a] párbeszédek szintén a gyerek értelmezésében, az eredetit imitáló fordításában jelennek meg, a narrátor függő beszédben adja vissza a (valószínűleg) elhangzottakat, főleg a saját magára vonatkozó részek konvertálása válik ezzel humorossá, olykor ironikussá. Ehhez kétségkívül egy visszatekintő perspektíva szükséges, vagyis a nézőpont heterogén: a (vagy egy) felnőtt bölcsessége és utólagos, (ön)iróniával párosuló értelmezése is belevegyül a homogénnek vélt nézőpontba.[2]

A hely és az idő tele van feszültséggel, izgalmas viszonyokkal, de a narrátor nem foglalkozik sem a társadalmi helyzettel, sem a politikai eseményekkel, számára a családi helyzet a legfontosabb, az időintervallum határait pedig az apa hiánya jelöli ki, akit a Duna-csatorna munkatáborába hurcoltak. Ambrus Judit azt is hozzáteszi, hogy a „szöveg minden egyes momentuma utal valamilyen formában arra a feszültségre, mely az apa hiányán keresztül vezet a kiszolgáltatottsághoz és az elveszettséghez. Ezt az elveszettséget tovább növeli a szövegvalóság meghatározhatatlansága."[3] Az apa hiánya determinálja a szöveget és a történéseket. A történet a tulipánlopással a szülők házassági évfordulójának napján kezdődik, amikor körülbelül fél éve az apa munkatáborban van, majd a nagyapa temetésével fejeződik be, amikor „majdnem két éve vitték

[1] Förköli Gábor, Gintli Tibor és Inzsöl Kata, szerk., *Hétfő este a Ménesi úton: Tizenhat beszélgetés kortárs írókkal* (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013), 52. (hozzáférés: 2022. 02. 05). http://honlap.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2007/04/hetfo-este-a-menesi-uton.pdf
[2] Bányai Éva, „Torzóban maradt szobrok", *Tiszatáj* 61, 5. sz. (2007): 102–106.
[3] Ambrus Judit, „Szabadon fogva", *Beszélő* 11, 10. sz. (2006): 119–125.

el apát". Mindegyik fejezetben van utalás arra, hogy a gyerek mióta nem látta az apját. A kamasz mindennapi életéről és kalandjairól beszél, de családi története és a hétköznapi helyzetek ábrázolása alapján látható, hogy ez nem a békés gyerekkor világa, hanem a gyerekkorról szóló rémálom, amelynek a kegyetlenségét és az igazságtalanságát a narrátor nem mindig veszi tudomásul.

Dzsátá, a narrátor, beleszületett a rendszerbe. Ezért nem reflexíven gondolkodik, inkább a tényekhez ragaszkodik, amikor a saját történetét meséli el. A gyerek hosszú mondatokban, hadarva mondja el tapasztalatait a szörnyűségekről, de mindenben van szomorú jóindulat is, amely enyhíti a világképét. A szerző azon döntése, hogy a narrátor egy gyerek, paradox helyzetet okoz. A történeteknek ugyanis két oldaluk is megjelenik a könyv olvasása közben: a narrátor oldala és az olvasó által reflektált történések. A narrátor él a rendszer valóságában, de az olvasó az, aki felnőttként és történeti perspektívából képes látni *A fehér király* realitását. Az olvasó külső megfigyelő, más tapasztalattal rendelkezik és valószínűleg sokkal többet lát Dzsátá történetében, mint amit maga a gyerek tud észrevenni. Vincze Ferenc ehhez azt is hozzáteszi, hogy „Dragomán György regénye a kelet-európai diktatúrák hangulatát, félelmeit és gyakran elviselhetetlen hétköznapjait tárja az olvasó elé, s teszi ezt úgy, hogy az okok, a motivációk rejtettek maradnak, nem kerülnek előtérbe, csupán a hátterét adják a történeteknek."[4]

A könyv első fejezetében Dzsáta említést tesz arról a napról, amikor utoljára látta az apját, aki ekkor mondta neki, hogy a tenger mellé megy egy kutatóállomásra. A gyerek meséli:

> [...] egy szürke furgonnal jöttek apáért a kollegái, pont akkor értem haza az iskolából, amikor indultak, ha nem maradt volna el az utolsó óránk, a természetismeret, nem is találkoztam volna velük, épp szálltak be a furgonba, mikor odaértem, nagyon siettek, apa kollegái nem is akarták engedni, hogy beszéljen velem, de apa keményen rájuk szólt, hogy ne csinálják ezt, nekik is van gyerekük, tudják, milyen ez, öt percen már nem múlik semmi […][5]

A részlet alapján az olvasó sejtheti, hogy az apa kollégái, akik szürke furgonnal jöttek, nem igazán kollégák, inkább valamiféle ügynökök, akik a belbiztonságtól jöttek a főhős apjáért. A pillanat, amikor Dzsátá megtudja az igazságot, azért is hat erősebben az olvasóra, mert ő már tudta, hogy valami nincs rendben. Bányai Éva azt is észreveszi:

> Az első fejezet tartalmaz minden, a regény folyamán később kifejtett, kibontott motívumot: a mindent meghatározó apahiányt, ennek okát, az apa helyettesítésére determinált szerepeket, a családi és rendszer-hazugságokat, brutalitást, verbális és fizikai agressziót, félelmet, kiszolgáltatottságot, egymásrautaltságot.[6]

[4] Vincze Ferenc, „A király mattot kap", *Új Könyvpiac*, 2007. március. (http://gyorgydragoman.com/?p=236; hozzáférés: 2022. 02. 05).
[5] Dragomán, György, *A fehér király* (Budapest: Magvető, 2005), 11.
[6] Bányai, „Torzóban…"

Sem a narrátor, sem az olvasó nem mindentudó. A kamasz értheti, hogyan működik a mindennapi valóság, és milyenek a viszonyok, de az eseményeket nem tudja értékelni. Az olvasó pedig csak a következményeket követheti, amivel kívülről érkező bíróvá válik. Azonban létezik a gyermeknarrátor sajátossága is – a képzelet. Az egész világot átszínezi a gyermeki képzelet, fantázia által, és emiatt az olvasó mégsem tud pontos választ adni arra a kérdésre, hogy mi az igazság.

A gyermeki nézőpont jelensége a kortárs magyar irodalomban szorosan kapcsolódik a posztmodern magyar irodalom paradigmaváltásához. A gyermeki narrátor nyelve mint alárendelt, mint a traumák elszenvedőjének nyelve alapvető váltást jelent a posztmodern irodalom ironikus, parodisztikus, nyelvjátékokból építkező beszélőihez képest. Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* című könyvében így határozza meg az antropológiai posztmodern koncepciót:

> A harmadik vagy antropológiai posztmodern az irodalomelmélet „kulturális fordulat"-ához köthető egyrészt, másrészt a hatalom kérdésköre izgatja, a „másik", illetve a másság természete, a marginális nézőpontok megjelenítése, felszínre hozása, a politikai természetű kérdésfelvetések, a mainstream-ellenes attitűd.[7]

A világirodalomból és az irodalomelméletből a harmadik posztmodernhez a posztkoloniális irodalom, a posztmodern feminista szépirodalom, a kulturális antropológia, valamint az etikai kritika tartozik. Jellegzetes műfajai az autobiográfia vagy konkrét identitás szövegei, például az ún. aparegények műfaja vagy a traumaszövegek, illetve az identitásköltészet. A gyermeki nézőpont jelensége minden bizonnyal szoros összefüggésben áll a kortárs magyar irodalom aparegényeivel, amelyekben az apa alakján keresztül a már felnőtt narrátor a kommunista diktatúra viszonyait a jelen felől is újraértelmezi. Megállapítható, hogy olyan irodalomelméleti kategóriákat és értelmezési kereteket mozgósítottak a gyermeki nézőpontú, illetve az aparegénybe sorolható művek, mint az autobiográfiai elbeszélés, a múltelbeszélés lehetőségének kérdése, a traumaelbeszélés, az intimitás új felfogása, valamint a marginális nézőpontok megjelenítésének problematikája. Nagyon fontos kérdés az is, hogy hogyan adható nyelv, illetve hang az alárendeltnek.

*A fehér király*ban nemcsak a felnőtt-gyerek perspektíva eldönthetetlen, hanem az önéletrajz/emlékezés kontra fikció dilemma is megjelenik. A könyv olvasása közben folyamatosan az a kérdés merül fel, hogy vannak-e olyan rétegei a regény szövegének, amelyek felkínálják az életrajzi olvasat lehetőségét. Philippe Lejeune *Az önéletírói paktum* című tanulmánya szerint „az önéletírás (és nagyobb általánosságban minden személyes irodalom) létrejöttéhez szükséges a szerző, az elbeszélő és a szereplő azonossága."[8] Az önéletrajzi paktum a szerző és az olvasó között megkötött szerződés, ahol kétségek merülhetnek fel a hasonlóság szintjén, de soha az identitás szintjén: a szerző a szövegben egyértelmű a narrátorral és a hőssel. A hűség kérdése a hitelesség kérdésétől függ, a szerző, az elbeszélő és a hős nevének használatával kapcsolatban.

[7] Németh Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* (Pozsony: Kalligram, 2012).
[8] Philippe Lejeune, „Az önéletírói paktum (1975)", *Fosszília* (2002/ 1–4): 132–158: http://acta.bibl.u-szeged.hu/8618/1/fosszilia_2002_1_4_132-158.pdf ; hozzáférés: 2022. 02. 04).

A könyvben, úgy tűnik, hogy önéletrajzi elemek jelennek meg, és hogy a szerző és a szereplő azonos. A főszereplő neve, Dzsátá, nem sokszor hangzik el a regényben, Dzsátá bizonyos mértékig névtelen elbeszélő. A Dzsátá, tudható, Dragomán György gyerekkori beceneve volt, a román „szödzátá" (magyarul nyíl) szó rövidített változata. Azért nevezték így mert nagyon szeretett nyilazni, és hatéves volt, amikor apjától egy igazi markolatos faíjat kapott, hozzá egy bőrtegezt tíz tollas nyíllal. A fekete nyíl románul „szödzátá neágrö", így ragadt rajta a név. A következő szempont a helyszín. A könyv cselekménye Erdélyben vagy más romániai magyarlakta területen játszódik a kommunista diktatúra alatt. Dragomán György 1973-ban Marosvásárhelyen született és ott élt 1988-ig, amikor a szüleivel Magyarországra költözött, mert az apját meghurcolták, kirakták az állásából és börtönnel fenyegették. Ez volt az az időszak, amikor tetőzött az erőszakos kommunista románosítás, tombolt a Ceausescu-diktatúra, és megkezdődött a magyar falvak lakosainak városokba kényszerítése. Az író az egész gyerekkorát a Ceausescu-diktatúra alatt élte le, és ennek tapasztalata alakítja *A fehér király*t. Dragomán György a *Magyar Narancs* című hetilapnak adott interjúban a következőket mondta: „...majd amikor elkezdtem írni, azt vettem észre, hogy egyre több történet kapcsolódik azokhoz a tárgyakhoz és helyszínekhez, amelyek gyerekkoromhoz kötődnek. De semmiképpen nem akartam a saját marosvásárhelyi élményeimet irodalmi alapanyagként kezelni, mert nem magamról akartam írni. Idő kellett ahhoz, hogy belássam: attól, mert használok nyomokban elemeket a saját életemből, még ugyanúgy értékes fikciót teremthetek, mintha ezt szántszándékkal kerülném."[9] Ezért szerintem lehet arra a következtetésre jutni, hogy *A fehér király* életrajzi alapú, tehát korlátozott fikció, és a szöveg ajánlatot tesz az önéletrajzi paktum megkötésére a szerző és az olvasó között.

A fehér király kontextusa

A fehér király 2005-ben jelent meg a Magvető Kiadónál, majd pedig több mint 30 nyelvre lefordították, Kínától Brazíliáig. Ez az író második és legfontosabb regénye, amelynek köszönhetően nagy sikert aratott világszerte. *A fehér király* esetében kivételes helyzet alakult ki, mert az első fordítás lengyelül jelent meg. A lengyel változat Elżbieta Cygielska fordításában 2007-ben látott napvilágot. Volt szerencsém interjút készíteni a fordítóval a lengyel kiadás eredetéről:

> A Magvető Kiadó akkori vezetője, Morcsányi Géza Monika Sznajdermannak, a Czarne kiadó vezetőjének ajánlotta ezt a könyvet, mint olyan regényt, amelyet nagyon kedvezően fogadtak Magyarországon, és amely szintén illeszkedik a Czarne közép-európai profiljába. A Czarne felkért, hogy beszámoljak a könyv magyarországi kritikájáról és készítsek belső áttekintést. Amikor elolvastam A fehér királyt, meggyőződéssel és lelkesedéssel vállaltam a fordítást. Ezek a tevékenységek egybe-

[9] Dragomán György, „A történetek foglalkoztatnak" (interjú), kérdező: M. László Ferenc, *Magyar Narancs*, 2008. július,
http://magyarnarancs.hu/film2/a_tortenetek_foglalkoztatnak_-_dragoman_gyorgy_iro-69116 ; hozzáférés: 2022. 02. 04.

> estek a könyv nagy sikerével a frankfurti könyvvásáron, ahol sok ország szerzői jogokat vásárolt, de a lengyel kiadás volt az első, ami egyfajta szenzáció.

Azok a klasszikus magyar regények, amelyekben gyermek narrátor szerepel, sok jelenkori író számára inspirációt jelentettek és kortárs magyar irodalom jelentős alkotásai számára váltak viszonyítási ponttá. *A fehér király*, mint arra már utaltam, a kommunista rendszerben játszódik és a történetek a gyermek nézőpontjából jelennek meg. Dragomán kötetével ebből a szempontból Borbély Szilárd *Nincstelenek* (2013), Barnás Ferenc *Kilencedik* (2006), Németh Gábor *Zsidó vagy?* (2004), Bartis Attila *Nyugalom* (2004), Kukorelly Endre *Tündérvölgy* (2003), Garaczi László P*ompásan buszozunk* (2001), Tóth Krisztina *Vonalkód*jának elbeszélései (2012) és Rakovszky Zsuzsa *A hullócsillag éve* (2005) regénye vonható párhuzamba. Ezekben a művekben a gyerekek alárendelt hősök, akik beleszülettek az elnyomó rendszerbe, számukra ez az egyetlen ismert világ. A gyerekszereplők hozzászoktak a diktatúrában való léthez és ezért természetesnek veszik a szörnyűségeket, amelyeket tapasztaltak. Ha valami szokatlan vagy negatív élménnyel találkoznak, képzeletük segítségével próbálják feldolgozni. Mindegyik regényben azt kell hangsúlyozni, hogy a gyerekszereplők nem gondolják át és nem vonják kétségbe saját élethelyzetüket, nem értelmezik azt, egyszerűen csak maradandó állapotnak tekintik.[10] Másképpen fogalmazva, ezek a művek láthatóvá teszik a láthatatlant, elmondhatóva teszik az elmondhatatlant, paradox módon azt mondják el, amit a szereplők nem tudnak kimondani.

Érdemes az ide tartozó alkotások egy sajátos típusára is felhívni a figyelmet: az erdélyi magyar gyerek nézőpontját megjelenítő regényekre. Józsa Márta *Amíg a nagymami megkerül,* Tompa Andrea *A hóhér háza* és Láng Zsolt A*föld állatai* című könyvei tizenéves lányok történeteiből épülnek fel, Erdélyben, a Ceauşescu-diktatúrában felnövő gyerekek történetei. Dragomán György a *Máglya* című harmadik regénye szintén ide sorolható. A *Máglya* narrátora a tizenhárom éves Emma, és ebben a regényben is a gyerek narrátor nézőpontján át látjuk a világat. Közvetlenül a diktatúra bukása utáni időszakban vagyunk, a helyszín nem konkrét, de az író egy interjúban utalt rá, hogy a könyv ugyanott játszódik, ahol *A fehér király.*[11]

Érdekes párhuzam vonható *A fehér király* és egy lengyel regény között, amely szintén a kommunista diktatúra idején játszódik és az eseményeket a gyerek nézőpontján keresztül közvetíti. Wojciech Kuczok *Gnój – Bűz* című regényaéért 2004-ben a legfontosabb lengyel irodalmi díjat kapta – a Nike-díjat. Ez egy „antibiografikus" történet, és ahogy az író elismeri, „csupa olyasmiről írtam benne, amire nem emlékszem. Visszatérés kedvenc témámhoz, a családi élet pszichopatológiájához."[12] Adam Michnik *Az eltűnt értelem nyomában* című tanulmányában így értelmezi Kuczok regényét:

[10] Zsadányi Edit, „Szóra bírható-e az alárendelt? Subaltern elméletek és Rakovszky Zsuzsa: *A hullócsillag éve című regénye", Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat,* no. 8. (2018): 1: https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33842/32914 (hozzáférés: 2022. 02. 04).
[11] Dragomán György: „Ez a lány egyszerre tanulja a szerelmet és a szabadságot" (interjú), kérdező: Király Levente, *Könyvklub,* szeptember 2014: http://gyorgydragoman.com/?p=803 ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[12] Wojciech Kuczok, *Gnój* (Warszawa: W.A.B, 2003). Az idézetet Tamás Zsuzsa fordításában közlöm.

> [...] a „családi pokol", vagyis egy átlagos vidéki lengyel család történetét meséli el a könyvében. De ebből a látszólag realista nevelődési regényből, mintha Balzacot vagy Flaubert-t olvasnánk, képet kapunk az országról, pedig nem szívesen beszélnek róla honfitársaink, nem szívesen gondolkodnak ezen, inkább hallgatnak.[13]

A *Bűz* világa elképzelhetetlenül brutális, itt már nincsenek nagy eszmék, szeretet vagy együttérzés. Az apa az erőszak eszközével neveli a fiát, a lovaglópálca mindennapi tanító eszköz. Ezzel a pálcával az öreg tanítja a fiatalt, így vezeti le a feszültségét és gyűlöletét a neki gyengébben. A félelem mindenre kiterjedő és romboló tényező, amely egy fiatal hős életét bélyegzi meg.

A *Bűz* a családi patológiát tanulmányozza, és mindenekelőtt egy összeomlott apaság vizsgálata, hiszen a regényben megjelenő apa érzelmileg éretlen, és képtelen komunikálni. A mű kísérlet arra, hogy olyan témával foglalkozzon, amiről nem beszélnek, amelyet szégyellnek, és amelyről az sem tudható, mennyire általános vagy speciális jellegű. Legmegrázóbban a családon belüli erőszak, a gyermekverés problémáját veti fel, azt a traumát dolgozza fel, amelyet a főszereplő gyermekkorában élt át. Vagyis ez egy traumatikus gyermekkori történet, amelyet a szégyen, a tehetetlenség, a félelem és a szenvedés jellemez. Ezeknek a traumatikus tapasztalatoknak a forrásait a fiú családjához, és mindenekelőtt az apja alakjához kell visszavezetni.

Nehéz megtalálni az okát, hogy az apa miért alkalmaz erőszakot, hiszen ő soha nem tapasztalt meg semmilyen kegyetlenséget. „Az öreg K. apja soha nem ütötte meg egyik gyermekét sem."[14] Ennek a viselkedésnek az okait nem a nehéz gyermekkorban és a kemény kézzel történő nevelésben, hanem társadalmi vagy pszichológiai problémákban kell megfigyelni. Az apa, mivel semmilyen módon nem tudja felépíteni a hatalmát, a lovaglópálca segítségével próbálja meg a saját szabályait, értékeit és magatartási etikáját beoltani a fiába. Az összes haragját, minden negatív érzelmét a gyenge, beteges gyermeken vezeti le. A gyermebántalmazás nemcsak szomatikus károsodásokat, töréseket és zúzódásokat okoz, hanem nyomokat hagy a gyermek pszichéjében is. A testi tünetek mellett negatív élményeket is okoz – a félelem és az igazságtalanság érzését, a szerelem hiányának tudatosítását, a lázadás, a harag, a bosszúvágy tapasztalatát. Ezek az érzések jól láthatók a főszereplő viselkedésében. Megértés és szeretet helyett fizikai és verbális agressziót tapasztal. Olyan világba kerül, amelyben nincs szó őszinteségről, ragaszkodásról, örömről, van viszont helyette félelem, szenvedés és a vágy, hogy elmeneküljön az otthoni börtönből. Ezek az érzelmek dominálják a gyermek mindennapi életét, és meghatározzák a jövőjét is. „Ennek a regénynek a hőse soha nem tud menekülni a testén lévő ostorcsapások okozta sebek emlékeitől, soha nem fogja törölni a rémálom emlékeit; benne lesznek, megformálták – hogy megszabaduljon tőlük, neki megszűnni kellene."[15]Az apa-fia kapcsolatát a következő idézett írja le tökéletesen:

[13] Adam Michnik, „Az eltűnt értelem nyomában", *Beszélő* 10, 9. sz (2005): http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-eltunt-ertelem-nyomaban (hozzáférés: 2022. 02. 04).
[14] Kuczok, *Gnój,* 26.
[15] Robert Osztaszewski, *Gnój, Kuczok, Wojciech*: http://wyborcza.pl/1,75410,1510504.html (hozzáférés: 2022. 02. 04).

> Háborút akartam. Vártam egy háború kitörését, akár néhány napig, akkor csatlakoznék egy ellenséges hadsereghez, amelyben a régi K. harcolni fog, és még ha nem is harcolna, ha csak elrejtőzik, akkor is egy ellenséges hadseregben lennék, és végrehajtanám a parancsait, és ha az utasítás az ellenfelek lelövése lenne, és az érvényes jogszabályai alapján hazajöhetnék, akkor lelőhetném az öreg K.-t és a háború véget is érhet.[16]

Ezekkel a szavakkal tárja fel a főszereplő hozzáállását a körülötte lévő világhoz, családjához és mindenekelőtt az apjához. A főhősnek ez a belső monológja kiáltás. A idézetben minden negatív érzelem felhalmozódik, amely már régóta növekedett a fiatal, védtelen emberben, aki túl gyenge ahhoz, hogy szembenézzen a saját apjával.

Nemcsak az apa-fiú kapcsolatok nagyon fontosak, érdemes itt felhívni a figyelmet a családtagok közötti viszonyokra is. A házban mindenki gyötörte egymást: a főhős anyja, az öreg K., valamint az ő nővére és az öccse. Robert Ostaszewski veszi észre, hogy Kuczok azonban nem úgy írja le a családot, mintha az elmebeteg deviánsokokból állna, hanem épp ellenkezőleg, hétköznapi emberek viszonyaiként.[17] Megdöbbentő a családi kapcsolatok „normalitása", amelyben a gyűlölet a szeretettel, jó a gonoszzal, az ellenszenv a ragaszkodással keveredik. A család minden pozitív érzelmét fokozatosan elfojtják a traumatikus emlékek, a sérülések, a haragból kiáltott szavak, amelyek a főhős és a családtagjai tudatalattijában felhalmozódnak.

Ahogy Irena Jundził helyesen megjegyzi, a kegyetlenséget és a gyerek brutális bántalmazását általában a férfiaknak tulajdonítják, az apának, mostohaapának, élettársnak – sokkal ritkábban az anyának.[18] Ugyanez a tapasztalat jelenik meg a regény világában is. Az egyetlen ember, aki kissé más karakterű – a főhős anyja. Annak ellenére, hogy néha harcol és ellenzi férje brutalitását, teljesen passzív és tehetetlen. Egyfajta ragaszkodást érez a férjéhez, ezért nem tud segíteni sem saját magának, sem a fiának. Időnként úgy látja, hogy az életük jobb is lehetne, ám ő sem képes megszabadulni a család ördögi köréből.

Otthon, az iskola és az ostor – ez a három elem befolyásolja a legjobban a főszereplő életét, ez formálja a karakterét. Az erőszak a fiú családjában egyfajta szertartás volt. Az apa úgy vadászott a fiára, mint egy vadász a vadállatokra. A fiú egy tárgy szerepére redukálódott, amelyen az öreg K. negatív érzelmeit vezette le. Az apa ennek nyomán szinte kiképzi fiát az erő, a hatékonyság és az alárendeltség elviselésére. A fegyelem, ahogy Foucault írta „olykor megköveteli az *elzárást,* az összes többitől különböző, önmagába zárt hely kijelölését."[19] A főszereplő számára ez az önmagába zárt hely az otthona volt – a testi és a lelki börtön –, a pszichológiai, fizikai és szimbolikus erőszak forrása. Az egész helyzet rémületét és kilátástalanságát a kínzások eszközének pontos leírása építi fel.

[16] Kuczok, *Gnój,* 32.
[17] Osztaszewski, „Gnój…"
[18] Irena Jundziłł, *Dziecko – ofiara przemocy* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1993), 42.
[19] Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés: A börtön története* (Budapest: Gondolat, 1990), 85.

> A korbácsnak tömör, sűrű struktúrája volt, a fájdalom már az elsõ ütés után otthonosan érezte magát az emberben; voltaképp ez az első ütés elég volt egész napra, sőt még tovább, voltaképp az „első ütés" elég lett volna egész életemre, de ezt nem tudtam elmagyarázni az idősebb K.-nak.[20]

Így tanítja apa a fiát engedelmességre és alázatra. Az apa ugyanazon eszközökkel büntetik meg a gyerekét, mint a kutyát – az emberi és az állati sors keveredik. A *Bűz* világa nyomasztó képet tár az olvasó elé. Egy olyan világot, amelyből hiányoznak az alapértékek – a logika, a jog, a szeretet és a megbocsátás. Ez a hiány pedig traumatikussá, fájdalmassá, szomorúvá teszi a regényben megjelenő emberi életeket, létezésformákat. Ez egy világ, amelyben nincs esély a normális életre.

Dragomán György sikeres és ismert író Magyarországon kívül is. *A fehér király*t számos nyelvre fordították le: többek között angolra, németre, oroszra, svédre, norvégre, lengyelre, dánra, hollandra, szerbre, horvátra, észtre, lettre, franciára, szlovákra, spanyolra, finnre, románra. Az író nagy népszerűségnek örvend Németországban és Ausztriában is. Nemcsak művei minőségének, hanem a magyar irodalom népszerűségének köszönhetően. Az olyan írók, mint Márai Sándor, Kertész Imre, Esterházy Péter, Nádas Péter vagy Krasznahorkai László, jelentős sikert értek el a német piacon. A németek nosztalgiát éreznek a magyarok iránt, valószínűleg közös történelemük és a korábbi szoros politikai és gazdasági kapcsolataik miatt. Nádas Péter az amerikai Bomb magazinnak adott interjújában elismeri, hogy Németország az egyetlen olyan európai ország, amely történelmi és kulturális tényezők miatt érdeklődik Magyarország iránt.[21]

Dragomán könyveinek recenziója a legjelentősebb véleményformaló német lapokban jelent meg, regényeit széles körben kommentálják a kulturális eseményeken, a rádióban és a televízióban. Andreas Breitenstein a *Neue Zürcher Zeitung*-beli recenziójában megjegyezte, hogy csodálja azt a művészi képességet, amellyel Dragomán György megírta a fehér királyt. Megtalálható benne az érzelmek hihetetlen keveréke: a félelem és a remény, az elkeseredés és az árulás, a szeretet és a gyűlölet, az erőszak és a kiszolgáltatottság. Azt is hozzateszi, hogy „ha létezik a magyar irodalomban utóda Kertész Imre Köves Gyurijának, aki 1944-ben jóhiszeműen, ámulva szemlélte Auschwitzot, akkor csakis Dzsátá lehet az. S mint a Sorstalanságban, úgy itt is működni kezd az irónia, mely a rendszerrel szemben, ami perverz testi és lelki erőszakot tesz az embereken, megalapozza az ellenállás szubverzív esztétikáját."[22] Jörg Plath szerint A *fehér király* lélegzetelállító mű, amely brutális kommunista diktatúráról szól. Nádas Péter *Egy család regény vége* című regényéhez hasonlítja, amely nagy sikert ért el a német piacon.

> Dragomán György – a német fordító, Kornitzer László által csodálatosan eltalált – szuggesztív hangon meséli el, hogyan fertőz meg egy gyereket a diktatúra terrorja. A kedvesen gyermeki

[20] Kuczok, *Gnój,* 29.
[21] „Péter Nádas by Davis Kovacs" (interjú), *Bomb magazine*, July 2007: https://bombmagazine.org/articles/p%c3%a9ter-n%c3%a1das/ ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[22] Andreas Breitenstein, „Semmi esély – erős félelem", *Neue Zürcher Zeitung*, március 2008: http://gyorgydragoman.com/?p=245 ; hozzáférés: 2022. 02. 04.

> dolgokból minduntalan szörnyűségek születnek; gondolatok és párbeszédek, a tilalmaktól való félelem és a tilalmak megszegésének vágya zuhatagszerű mondatsorokban, erős hatású képekben olvadnak össze.[23]

Dragomán regényét nagyon jól fogadták más országokban is. Minta az író egy interjúban elmondta, a román sajtó érdekelődik írásai iránt, gyakran meghívják a televíziós és rádióműsorokba és interjúkat kérnek. 2011-ben A *fehér király* elnyerte a svájci Jan Michalski-díjat. Az író óriási sikert aratott az angol nyelvű országokban is, *A fehér király* nagyszerű fordításának köszönhetően, amelyet Paul Olchváry készített. Danielle Trussoni, az elismert amerikai író a The New York Timesban Dragomán prózáját ragyogónak és rendkívül lenyűgözőnek tekinti.[24] Fisher Tibor, magyar származású brit újságíró, aki a The Guardiannél dolgozik, pedig azt állította, hogy ez egy gyönyörű regény a gyermekkorról, iskolai időkről, serdülőkorról, amely tökéletesen bemutatja a felnőttek világát és az azt irányító törvényeket. Az egyes fejezetek önálló történetekként is működhetnek, mivel ezek mindegyike kiváló, mélyreható elemzést nyújt a rendszerről.[25] Paul Bailey, a Booker-díjra kétszer jelölt brit író szerint Dragomán debütálása az angol kiadói piacon lenyűgöző, a regénye csodálatos, és az utolsó oldalig izgalomban tart.[26]

A fehér király olyan hatalmas kiadói sikert ért el, hogy 2016-ban filmet készített belőle Alex Helfrecht és Jörg Tittel. Világpremierjére az Edinburghi Filmfesztivál Best of British szekciójában került sor, valamint a Tallin Black Nights filmfesztiválon. Az író bevallotta, hogy nem akart a filmmel dolgozni, fogatókönyvet írni és így újraírni a saját könyvét. „Enyedi Ildikóval beszélgettünk egyszer jó régen, ő mondta, hogy ha egy író forgatókönyvet ír, az olyan, mintha ébenfával fűtenének."[27] Az író véleménye szerint a film nagyon különbözik a könyvétől, „az én könyvem, az ő filmjük".[28]

Annak ellenére, hogy Dragomán György jelentős magyar prózaíró, még mindig nagyon kevéssé ismert Lengyelországban. Az író nevével a lengyel olvasó először 2007-ben találkozhatott, amikor megjelent *A fehér király* lengyel fordítása. Ezután, tizenöt éven keresztül tucatnyi cikk született Dragománról, főleg kritikák, a regényt Lengyelországban lelkesen fogadták, amit számos kedvező kritika és szerzői találkozó bizonyított. 2008-ban Dragomán György vendége volt a rangos wrocławi nemzetközi elbeszélésfesztiválnak (Międzynarodowy Festiwal Opowiadania), majd 2014-ben a krakkói Conrad Fesztiválra kapott meghívást.

[23] Jörg Plath, „A halál, a halál", *Frankfurter Rundschau*, április 2008: http://gyorgydragoman.com/?p=245 ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[24] Danielle Trussoni, „Radioactive Grass", *Sunday Book Review, The New York Times*, június 2008: http://www.nytimes.com/2008/06/29/books/review/Trussoni-t.html?_r=1&oref=slogin ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[25] Tibor Fischer, „Tales of Lunacy from the end of the World", *The Guardian*, december 2007: https:// www.theguardian.com/books/2007/dec/22/featuresreviews.guardianreview19 ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[26] Paul Bailey, , „About a Boy, Brutality and Bureaucracy", *The independent*, február 2008: https:// www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/the-white-king-by-gy-rgy-dragom225-trans-paul- olchv225ry-776587.html ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[27] Dragomán György, „Az én könyvem, az ő filmjük"(interjú), szerző: Gábor Valuska, *Könyvesblog,* március 2017: https://konyves.blog.hu/%202017/03/11/dragoman_gyorgy_feher_kiraly_film ; hozzáférés: 2022. 02. 04.
[28] Dragomán, „Az én könyvem, az ő filmjük".

Michał Olszewski a *Gazeta Wyborczá*ban hangsúlyozta, hogy számára *A fehér király* a *Sörgyári capriccio* című Hrabal-regény magyar változata, ám a világ, amelyben Dragomán hőse él, teljesen más. *„A fehér király ragyogóan leírja a kegyetlen valóságot, tele hazugságokkal és fájdalmakkal. Milyen ördögöt hordoznak magukban a magyarok?"*[29] – teszi fel a kérdést. Krzysztof Varga recenziójában *A fehér király*t rendkívül szép, de nagyon drámai könyvként mutatja be. Szerinte az író a gyermekkor mitológiáját használja, de túlzott érzékenység és melankólia nélkül. A valóság, amelyben a főszereplő él, nem meseszerű, épp ellenkezőleg, a kommunista elnyomást a legszenvedélyesebb formájában mutatja meg, ahogy az emberi méltóságától fosztja meg a szereplőket.[30] Patrycja Pustkowiak kritikája a *Książki* irodalmi folyóiratban jelent meg. A szerző Dragomán regényét „rossz álomhoz" hasonlítja. Az író a „féreg" gyermekkor változatát mutatja be, amelynek kegyetlenségén megdöbben. A főszereplő olyan történetet mesél el, amelyben a valóság keveredik a képzelettel. Már nem gyermek, inkább egy „kis felnőtt", aki ártatlanságától és valódi gyermekkorától megfosztva hordozza a „gonosz bogárt". Nemcsak Dzsátá fogadja el a kegyetlen világot, amelyben él, hanem minden gyermekszereplő is, hiszen ez az egyetlen világ, amelyet ismernek.[31]

ABSTRACT

The regime in the eyes of a child in the White King by György Drágomán

The aim of the study is to present the communist regime from a child's point of view. In the first part of the work I'm going to discuss the trauma theory and the traumatic language in the novel titled *The White King*. In the next section, I would like to present the reality of a communist Romania in the early 1980s, in which the main character of the novel grew up. The story describes the teenager's everyday life and his adventures, but in light of the family history and everyday situations it is clearly visible that this is not a world of peaceful childhood, but a child's nightmare. The cruelty and injustice are perceptible on every level of human life and what is noteworthy is that it is not acknowledged by the narrator. In the third part of the study, I would like to present the narration from a child's perspective in the context of postmodern literature. The phenomenon of using the viewpoint of a child in contemporary Hungarian literature is closely related to the paradigm shift of postmodern Hungarian literature. The language of the child narrator as the language of the subordinate, the victim of traumas, represents a fundamental change compared to the language saturated with irony, parody and linguistic games which is characteristic of postmodern literature. Zoltán Németh in his work *Postmodern Literature in Central Europe. The Threefold Strategy* defines the anthropological postmodern concept as follows: „the third or anthropological postmodern can be linked to the "cultural revolution" of literary theory. Secondly, it is concerned with the issues of power, the "other", the nature of otherness, the introduction and bringing out of marginal viewpoints, raising political

[29] Michał Olszewski, „Biały król", *Gazeta Wyborcza*, július 2007.
[30] Krzysztof Varga, „György Dragomán: Biały król", http://gyorgydragoman.com/?p=152 hozzáférés: 2022. 02. 04.
[31] Patrycja Pustkowiak, „Zarażeni złem", *Dziennik Polska-Europa-Świat*, október 2007.

issues and an antimainstream attitude. (…) The third postmodern is sharply against power, often behaving in an openly political way, raising its voice against patriarchal, totalitarian, assimilating, homogenising and globalising tendencies in order to promote diversity and different traditions." From world literature it is post-colonial literature, postmodern feminism fiction, cultural anthropology, blackand aesthetics and the interpretation recommendations of ethical criticism that can be mentioned here. Typical genres are autobiographies or specific identity texts, such as the so-called aparegény (The Father's novel), also the texts of trauma and identity poetry. In these works, the purpose of the characters' actions often concerns the same intention, to define his own identity. The author rejects the motif of the mask and introduces fragments of his own biography. The novels in which the main character is a child and the world is presented from his/her perspective, make excellent use of the devices of anthropological postmodernism. First of all, because of the fact that the author gives voice to children, who belong to the often underrepresented and ignored social group, a group which in the opinion of many - „has nothing to say". Secondly, due to autobiographical elements, they are often used in such works and a specific social context. Finally, I'm going to introduce the impact of the communist system on the child's life and people's personal relationships.

András Gáspár Pikó

Stories picked from the family tree

A close-reading examination of the relations between history and family past in Géza Beremányi's Legendárium*

In his 1992 study[1] on Géza Beremányi, Mihály Szajbély names the young Beremányi, especially his first volume of short stories, along with Péter Lengyel, as the missing links between the Hungarian prose of the late 1960s, swarming with „slacker", „rover" characters, and the soon-to-be great authors of the prose turn of the late 1970s, still in their formative years at this point. Both authors operate with protagonists who, rising from, or somehow escaping the looming shadow of „roving", turn their interest to the exploration of the past as a means to self-definition, a chance of stabilization, and, after all, a possibility of personal salvation.

As Szajbély points out, in *Irodalom* [*Literature*], the opening short story in Beremányi's début volume, this special significance of the past is inseparable from the protagonist's literary ambitions: its research can be a means to personal salvation insofar as it presents a source of genuine literary inspiration for him. (In this case, this is present on a meta-level as well, since the plot is about the life-changing event of finding literary inspiration, something to finally write about, possibly under the title *Literature* – the work tells about its own origins) The rest of the short stories present in the volume feature protagonists who deal with their predicaments by means of bitter humour, irony, self-deprecation, and the „freedom of the downtrodden" – as a stark difference to the monotonous hopelessness of the „rovers". This, according to Szajbély's theses, has a compositional significance, and also provides a glimpse into the later unfolding of Beremányi's career and literary interests, which goes from historical subjects and their variable methods of actualization – through the tool of literature, found in the opening short story – to the personal histories of family lore. This will provide a new way to explore and grasp the collective, historical past.

The next phase of this evolution was *Legendárium*. The book gives the impression of a compilation – as hinted at in the title – and it follows the above explained path form-wise as well: the stories all relate to members of the same family, and the way they form a larger whole presents a new level of literary articulation. It is more grandiose than the – inevitably fragmented – short story volume, but at the same time compositionally and motivically analogous to it. In this study, I will make an attempt

* Supported by the ÚNKP-21-4-SZTE-191 New National Excellence Program of the Ministry for Innovation and Technology. A longer and more developed, Hungarian version of this study was published: Pikó András Gáspár: „A Történelem Angyala kikémlel a családfa ágai közül", *Székelyföld* 24, 7. sz. (2020. július) 68-94.

[1] Szajbély Mihály: „Irodalomtörténeti tanulmány Beremányi Gézáról", *Kalligram* 1 (1992. november) http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1992/I.-evf.-1992.-november/Irodalomtoerteneti-tanulmany-Beremenyi-Gezarol (Accessed: 05. 02. 2022).

at examinig the relation between historical past and family past in *Legendárium*, by means of a close-reading analysis.

In the above mentioned *Irodalom*, the face of the protagonist's grandmother, or, symbolically, family history serves as a catalyst for literary inspiration, and as such, for finding his vocation, and achieving personal salvation as a result. It also kick-starts the volume itself.

In a similar fashion, the scene right after the beginning of *Legendárium* elaborates on how a face seen in the cars passing by on a Florence bridge reminded the narrator-protagonist of his grandfather, prompting him to start an associative game of resemblances with the faces he sees in the rush hour traffic. This game escalates into the string of stories that make up the book. Also noteworthy is the fact that before the fateful moment, the young man was waiting for an „elderly man" who was to be his „guide" for the next day in the city, and perhaps even „invite him for supper". The succession of the images of people conjured up in the game promises to be a „real family gathering": even the character of the unknown Blond Woman is related to a family story. The character of the father brings up, for a short paragraph, a peculiarly counterpointing relation with the Franz Kafka short story *The Judgment*[2]. After seeing someone who resembles his father, the young man, standing on the rush-hour bridge, recalls the story when he stepped into the restaurant where Mari, his partner at the time, was trying to persuade his father to lend them his flat for a few days, although he had no idea where his father would spend the night in case he agreed to do so. Only after this reminiscing does the „task" (i.e. telling all the stories in the book) become obvious to him, in which he first needs to find a „scene". This would be *Budapest*, as signified in the title of the next chapter (or legend), a genesis-sequence of sorts, with all of its many-leveled blurring and rearranging of time and space.

The dialogic relations of the text need to be addressed one more time: in the aforementioned *Irodalom* (which, again, serves as a starting point, a genesis, and the declaration of the role of the author), the bedridden grandmother has this to say about *Les Misérables* (presented by her grandson as his own work): „It is very long, too. If there is a city, you tell its whole story straight away. By the time I reach the end, I forget what happened at the beginning."[3] In *Legendárium*, the whole story of Budapest (which would serve as a particularly important place later on in the book as well) is not told; however, it is indeed there, starting from the very beginning in the eponymous chapter, where Károly Kamermayer, the first mayor of the newly united city roams the streets with his company of other founding fathers, examining the constructions and improvements. Budapest is already present in the *Prologue*: the very first scene of the book takes place on the 25th of November, 1953, the day of the legendary victory of the Magnificent Magyars in the Match of the Century, where the child narrator watches his grandfather shave while listening to the radio broadcast of the match. He dreams away, and describes the system of „rays" starting from their kitchen, which makes up the childish, primitive image he has of the city, based on his few excursions. This description ends with another significant date, the 1st of May, brought up in relation to the memory of a Labour Day march.

[2] Franz Kafka, „Az ítélet", in Franz Kafka, *Elbeszélések* (Budapest, Európa, 1973), 39–49.
[3] Beréményi Géza, „Irodalom", in Beréményi Géza, *A svéd király* (Budapest, Magvető, 1970), 13. Translations from the text: A. G. P.

The motif of the grandmother brings up, again, the parallelism with the Kafka short story. Dobrovics, the grandson, gives a description of his elderly grandmother to a casual partner picked up at the bar. He refers to her as a „clean sheet of paper", on which „one can write whatever he wants".[4] Her bedridden, uneventful life and elderly age serve as an explanation for this. However, identifying the character „tucked in bed" by her offspring as the surface for the Oedipean activity of writing, when at the same time she is told by him that the paternalistic character of Jean Valjean is modeled after her, and her imagined death are the elements of the story that start the flow of inspiration for Dobrovics – these all reinforce this dialogic relation.

The grandmother's very first reaction to *Les Misérables* is that of displeasure, too.

> I don't like your book. – Why? – Because you write about the French. That doesn't interest people at all, and anyway, you are Hungarian. Why don't you write about Rákóczi or Kossuth? Do I have to give you ideas on this?[5]

Perhaps in accordance with this, the third (or, counting the *Prologue*, fourth) part of *Legendárium*, *Az anyai ág* (*The maternal branch*), which was later adopted as a standalone short story into the collection *Jézus újságot olvas* [*Jesus reads a newspaper*], tells the story of the great-great grandfather and his role in the events of the 1848-49 War of Independence. This part also features the characters of Lajos Kossuth and Lázár Mészáros, and is told through a narrator constantly referring to the posterior point of view of historical teleology. The great-great-grandmother saws off the pillars of the wooden bridge under the revellers: this deed is justifiable by „historical measures", these revellers fall „out of the world, out of time", the great-great-grandmother clutches the „soil of the Reform Period" while waiting, and when she later dies during childbirth, she „accomplishes her last task". Reinhart Koselleck argues that events of the past become historical events only by their retrospective significance, and perhaps their relation to other, more significant historical events – in this instance this phenomenon is clearly present.[6]

All of this finally leads to the invention of rear-load guns by the great-grandfather, their decisive presence in the Prussian army in the Battle of Königgrätz, and, as a final result, to the birth of Austria-Hungary. The final punch-line, however, is still to follow: the great-great grandfather's sword would later pass on to his grandson, the narrator's grandfather, who, aged and in a fit of demented rage, starts to brandish it out on the street, and „the ambulance takes him away." The part, after all the historic bird's eye view-storytelling, finally ends on the note of family anecdotes. (In light of the words of the grandmother in *Irodalom*, this can be read as an ironic criticism of genres: history-themed literature, it seems, is vanity, just the same as grandiose historical narratives themselves.)

There is a short story titled *Történelem* (*History*) in the aforementioned début volume as well: according to Szajbély's theses, it is exactly in the middle of the book, as a reference to the way from „finding literature to finding history understood as per-

[4] Bereményi, „Irodalom", 16.
[5] Bereményi, „Irodalom", 13.
[6] Reinhart Koselleck, „Ábrázolás, esemény és struktúra", *Nagyvilág* 46, 4. sz. (2001): 617–626.

sonal past"[7]. *Legendárium* is different: right after the *Prologue*, and the time-blurring *Budapest* (which already supplies small bits of history), the unraveling of historical and family past starts from a point where they are unseparable, and happens through stories picked from the family tree.

The mixing up of collective history and family past already starts in *Budapest*. The part frequently changes between microscopic and macroscopic perspective, interweaves cell- and particle-level happenings with events from the human world, as it does to different times and ages, and features father and son arriving as „two flying dots stuck together" above the city. The scenery that unfolds before their eyes is that of the second half of the 20th century – when it is not microscopic, surrealistic, or detached from historical definition by any other means.

At the same time, the person who first takes notice of their flight is Virgil Nagy,[8] a member of Kamermayer's company – while they remain invisible to the 20th century eyes. The environment, presented through organic motifs and metaphors sometimes even ones borrowed from natural sciences (for example, the streets down below are likened to veins on a leaf), swarming with buds, beetles, sprouting plants and particles, is at the beginning of the cycle of vegetation, in the season of spring. This proliferation is represented through the text as well: sentences describing these processes pop up in every segment, paragraph, or dialogue, otherwise related to this or not. This phenomenon is so prevalent that the text sometimes resembles even to Sándor Weöres' poetry, whichs is counterpointed only by the rare use of scientific jargon. Seen from a more distant point, however, this quickly transforms into a historical panorama: father and son increase altitude, and fly by a cliff with a German machine gun garrison at the bottom, left there from the Second World War. They also see a 1849 memorial.[9] In the father's subsequent reminiscing, no difference is made between historical and family past: he tells his son how he was almost born in Wiener Neustadt, but „the frontline proved to be faster", so he was finally born in Budapest. After their parting and separate landings, the environment takes on surrealistic attributes: the father, on his way to the Kagyló bar, encounters Kamermayer and his company, and a procession of silent people carrying random objects above their heads, the latter even pushes him down a few streets, his presence, however, remains unnoticed. The same happens to the gradually appearing, motionless human environment of the latter half of the 20th century, which will only come back to life in the bar, after the father's arrival. The son, upon returning to his own life as a young boy, obtains the archetypical role of the messenger, carrying his mother's message to his father. He witnesses the death of his grandmother on the way, and, in a decorated room, passes by a general staff discussing the impending bombardment of the city, and finally, as an adult, finds his father in the *Kagyló*, surrounded by a vigorous, lively environment, where he is given a warm welcome and where his father invites him for

[7] Szajbély, „Irodalomtörténeti tanulmány…"

[8] The name of the engineer provides ground for another hypothetic literary parallel. The son arrives above the secular vortex of the town flying on the back of his father – a profane, drifting character. A man named Virgil notices them as they appear „from behind the mountain". This can be a profane inverted parallel of the Divine Comedy, stripped of the extremes of salvation and damnation. The silent procession, described in its whole only later, can be a desacralised, carnival-like parallel of the procession appearing before Dante on the top of the Purgatory mountain – perhaps representing the city and its tumultuous history.

[9] Beréményi Géza, *Legendárium* (Budapest, Magvető, 1978), 19. Translations from the text: A. G. P.

a glass of wine. Great, significant events from the town's history serve as background for an out-of-time family history, in which the son's accelerated growing up is hinted at only by the presence of characters from his later life (his adult brother, his future wife) during his journey.

The fact that there are many perspectives, narrative positions (one-time child, future adult, a participant of the story looking in from the outside, or the omnivident onlooking consciousness itself) guarantee the heterogeneity of the text. The rhetoric of the often obsessive, autistically objective descriptions can be related to the French *nouvelle roman*, especially the oeuvre of Alain Robbe-Grillet. This is often true about the subjects as well: for example the microscopic observations, or the surreal scenes, like the aforementioned silent procession, the motionless people on the street, or the „middle-aged woman's" educational demonstration by the side of the grandmother's deathbed. („See, this is death. Do you know what one does at this occasion? […] This is crying – she shouts from under her palms – see, this is how one does it."[10] The family portrait, which the grandmother observes right before her death, serves the same role as *The defeat at Reichenfels* in Robbe-Grillet's *In the labyrinth*. The possibility of self-reference is also common in the text: „Letters.",[11] „Accents, appeals, monotonous explanations."[12] The dissolution of the fabric of time results in the abstraction and migration of the narrative voice: the image of the future wife, Vera, traveling on the subway under Kamermayer's group is followed by that of the previous „I", the boy on his way with a message, seen from the outside[13] (this is also reminiscent of *In the labyrinth*). The narrator refers to his own physical, bodily movement again, passing by the group of men who discuss plans for the bombardment of the city – whether it is 1945 or 1956 is not specified, however, neither took place in the spring. At the same time, it seems that it is an equally important mission for the general staff to ensure that the boy reaches the destination of his journey safely. The observer behind a large telescope tells about the „protagonist" being „on his way to the *Kagyló* bar to meet his father".[14]

This observant character attains the previous, microscopic-objective voice as well, and his descriptions of „pliable blades of grass between cobblestones" are woven into the strategic council's discussion seamlessly. The narrator, now an adult, has a faint memory of having arrived in the city „flying in the air". The text's circular nature is apparent on the level of descriptions, too: towards the end, entire paragraphs are repeated almost verbatim from the opening scenes. The tale-like, dreamy, history-laden family story, however, seems to refer to an originally linear structure. Events, on the other hand, are presented in a non-linear, parametric time, similar to what Roland Barthes describes relating to the historian's *introit*, the present-tense declaration of the act of recounting past events, before this recounting would commence.[15]

[10] Ibid., 28.
[11] Ibid., 32.
[12] Ibid., 35.
[13] Csaba Horváth notes that Bereményi often uses this doubling of perspectives: characters are often seen through both their own eyes and from an outside point of view. Csaba Horváth, „Az elveszett nosztalgia illúziója Bereményi Géza műveiben", *Kortárs Online* (2016/119)
https://www.kortarsonline.hu/archivum/2016/11/arch-beremenyi.html accessed: 05. 02. 2022.
[14] Bereményi, *Legendárium*…, 37.
[15] Roland Barthes, „A történelem diskurzusa", in *Tudomány és művészet között*, ed. Tamás Kisantal (Budapest: L'Harmattan, 2003), 90.

This declaration does not occur here, however, the fact that events are blurred together from as far apart as a century, but still, everything is recounted in present tense, does establish a connection. The changing between microscopic and macroscopic perspectives perhaps represents the relationship between the micro-stories of the family lore, and grandiose historic narrative. After this comes *Az anyai ág*, in which both the turning of the wheel of history and the family's survival and succession appear as tasks, goals to accomplish, seemingly unseparated from each other.

The narrative voice of *Az anyai ág*, with its abundant use of storyteller's garnishes, will appear for one more time in the chapter-legend *Korkülönbség* [*Difference of age*]. The part *Apám felkeresi anyját, a nagyanyámat* [*My father sets out to meet his mother, my grandmother*] is told from the father's perspective, in first person plural. The latter is explained already at the beginning: his loneliness prompts the father to use this form. He tries to count the relatives he needs to notify about his grandmother's death, but his reminiscing takes a stark turn after recounting some faint childhood memories:

> […] we banished the droll episodes of our border crossings in the World War, we wanted to think about uncles and aunts rather than fake personal papers […] we could only think of sinful backstreets, ridiculous failures, and then a naked woman squatting in one of our bombed rented rooms.[16]

As an ironic twist, later on, he is again reminded of his traumatic memory of being caught with faux papers in the war – while in a hearty discussion with an elderly woman in the hallway of his home building.[17] After securing three gravesites (for his grandmother, himself, and his eldest son, the apparent narrator of the previous chapters) his reminiscing again gets caught up in a historical context – although for a rather banal reason: his memory is weak and he needs historical events as points of reference for the family-themed memories. For example, he remembers that his son was about one year old when Kurchatov and his team „solved the dangerous situation" of the Soviet Union not having a nuclear bomb. He reflects on his peculiar way of thinking as well, remarking that he needs „more and more involved trains of thought"[18] for his recollection.

The first of the two sub-chapters ends where the father sets off to meet „a woman named Mari" in a restaurant – this is the scene the son reminisced of when standing on the bridge in Florence. The second, titled *Az étterem* [*The restaurant*], starts off with a connection no less significant: it is revealed at the very beginning that the morning these events take place is also when, at a different point in Budapest, the grandfather's sword-wielding scene occurs. The long dead friend, Laci Tordasi, whose voice the demented grandfather hears in his head, tries to calm him down, however, to the reader, it becomes obvious that even this imaginary character's train of thought is laden with traumatic historical events as points of reference.

[16] Bereményi, *Legendárium*… 52.
[17] Bereményi, *Legendárium*… 60–61.
[18] Bereményi, *Legendárium*…, 53.

> He holds up tranquil, blissful images from the life of our one-time father-in-law, tries carefully to avoid the barbed wire full of pieces of human flesh at the Polish fortress of Przemyśl, and the broken down vehicles of the Second Hungarian Army among the horizontally drifting snowflakes, he conjures up a garden, with trees planted in order, plums and pears and walnuts aplenty in Szabolcs county…[19]

This idyllic image is completed by an orderly list of family members, with a recounting of each member's backstory, by the father. Later, this contrasted, morbidly humorous, negative roundabout-rhetoric is discarded, too, and the imaginary friend's voice transforms into a vivid, historical conscience (treating private and collective history as essentially the same): he talks to the grandfather about the „dire years", the losses and the beggarly survival strategies in the family. The father's narrative voice resumes its blunt know-it-all rhetoric, too, and hastens to tell each mentioned family member's backstory with their usually bitter endings (deportations, mental illness, emigration, death).

The phenomenon of the heterogenous voices described earlier is also present in this part. The two most prominent characteristics, the description of the environment as a vigorous, living entity, and the lush, surrealistically long sentence both appear here, in the father's narration, differentiated not only by the plural form, but by a certain, sanctimonious, overtly pedantic tone. It is worth noting that this surreal, time-disorganizing long sentence was also an integral part of Péter Hajnóczy's style, who, being a contemporary of Bereményi, published his second volume of short stories in 1977, the year before *Legendárium* saw the light of day. In the first sub-chapter, right after the sexual encounter with the woman next door, the descriptions of the block of flats fit clearly within the first category, with the aforementioned Weöres-resemblance as well. The long sentence most significant to the subject unfolds as the father narrates the family members' backstories with an increasingly rousing tone. It is rich in historical references, and features several surrealistic elements as well, including a streetcar on which the grandfather „travels through those years". The motif of the public transport vehicle serves as a connection with the other prominent fast-forwarding long sentence, from the chapter *Budapest*, which features the son's future wife traveling on the subway.

In the chapter told in the father's voice, the working of the memory can be described as two simultaneous movements in opposite directions: the main subject and purpose is the family, but eventually, the grandiose and usually traumatic historical narratives inevitably appear – whether as points of reference, comparison, association, or through the careful counting of subjects to avoid. This movement, or oscillation can be observed on multiple levels: from the narrator to the grandfather's imaginary friend, thoughts eventually double back to historical traumas again and again. The surrealistically long sentence can perhaps be interpreted as a discharge of tension between these two movements.

[19] Bereményi, *Legendárium*…, 63.

The fact that the definitive authority of the book belongs to the son's character is reinforced by the titles of chapters, even when the narrator is different. The other grandfather tells his story in first person, in the chapter *Apám apja mindörökre eltávozik közülünk* [*My father's father leaves us for good*]. He starts with the recounting of a journey to a family funeral – right after the father's securing of gravesites in the previous chapter – this is the journey that the son reminisced about in relation to the Blond Woman on the Florence bridge. The family portrait that the grandmother leans against her deathbed in *Budapest* is also taken before this funeral. After having said goodbye to his deceased sister in the funeral parlour, the grandfather dedicates a long, passionate monologue to the institiution of family and its significance through the trials and tribulations of history. He explains how family was the only constant phenomenon throughout his life with all the rapidly changing regimes and political orders, and how the country „split up into families" in troubled times, with the only relations left to trust were those of the family:

> […] people begged for places to hide, bargaining, quarreling, reffering to their families or mothers, as the only remaining currency of actual value in the general disorder. Radios broadcast speeches, armed men came to do identity checks, and the only principle one could recognize evil by was that it went against the family's interests, and this silent togetherness in the similar interests condensed the whole network into helpless but enduring alliances.[20]

Here, the notion of family transcends that of the community based on bloodline relations, while at the same time serves as the only valid moral compass for the grandfather („I could justify all my sordid deeds with it, for holy were its interests"). The fact that the family „gave shelter to escapees, because they belonged to a family, too", does not define exactly whether it means the extension of one specific family, or a more general, humanistic brotherhood. However, the opposition with „men of violence" clearly signifies the family as the only valid and morally superior collective, and belonging to it as the privilege of those who suffered under the stormy times of history.

The second sub-chapter, titled *A gyászmenet, az elhantolás és a visszaút* [*The funeral procession, the burial and the journey home*], the father's backstory is presented as seen through the grandfather's eyes as well: other than the tone of the partiarch frequently bragging about his riches, there is no decisive difference in the poetics from that of the father's own account. However, the interlocking of family and historical past takes on a surprising new form right after this. On the train on the way home, a strange conversation takes place between the grandfather and his wife. After reminiscing silently about a past „great offense" of his, he asks her what she remembers, „[J]ust to talk about something".[21] She says that she remembers „pre-eminently, a great offense", and tells him how he once entered a room, holding a gun, where she was doing laundry in petrol, and how she was scared to death by this. But the grandfather explains

[20] Bereményi, *Legendárium*…, 82–83.
[21] Bereményi, *Legendárium*…, 87.

that her memories got mixed up: that gun was only a toy, meant to be a present for the eldest grandson, and the oil he demanded for the gun was actually sunscreen on her arm, at the Lake Balaton holiday that caused the grandfather's great offence, one whole decade after the „toy gun" incident. This instance fits in with the symbolics of the family as a shelter: stories from the family lore provide material for the posterior reimagination of historical traumas, whether it happens to make the memories bearable or to urgently avoid dangerous topics in a conversation. The grandfather's method to steer the discussion back in the desired direction is more direct and forceful than that of the father or all of the previous narrators. This level of absurdity, however, only demonstrates its far-fetched, ludicrous nature.

Also noteworthy is the fact that the grandfather's voice speaks after his own death: the agony itself takes up the last sub-chapter. In the conversation with his sister before his death, he brings up one of his own „historic" traumas sustained from within the family: her husband reported him to the police after the Second World War. Whether this, along with the luridly depicted agony, serves as demonstrations of the vanity of the partiarch's life with all its family and historic connotations, remains a question. As such, this could be a parallel for the other grandfather's figure, brandishing his illustrious ancestor's sword in the street. At the same time, the fact that speaking from the omnivident, omniscient post-mortem position, he still holds on to his peculiar explanations (or does not supply any „real" versions at least), goes beyond the demonstration of his self-interested character. It gives a further accent to the significance of historical traumas in the family's collective memory – and perhaps also serves as a gesture of grotesque irony aimed at the political climate of the late 1970s, when the book was first published.

The part *Irén levele* [*Irén's letter*] is comprised entirely of the letter itself written by Irén, the sister, to the son himself. The sister muses about her past, the ways to see her life as a succession of logical events with clear meanings and purposes. She accounts for the „dire years", too: she describes how, after waking up in the middle of the night, she realized that no-one was at fault during those years, not their mother or father, or anyone, only „those times". As a result, she forgives „all the times that came before and shall come to pass", and redeems everyone in retrospect. This, again, is relatable to the theses of Reinhart Koselleck, who argues that the perpetrators of historical atrocities may not have all been „criminals" in the legal sense, and after the changing of systems or regimes, a significant portion of them returned to everyday life as citizens.[22] There is a visible parallelism with the grandfather's train of thought: he explained his wife's „mixing up of memories" with the fact that she has suffered a lot. Irén, with her sanctimonious sentences, tells about a „turning point" in her life, after which „nothing ever happened by accident anymore" and her life became a straight line with a certain direction and purpose. However, the events she gives account of after this turning point only become more and more random and disjointed over time. This part is not related explicitly to the relationship between family past and history: however, it illustrates the vanity of Irén's attempt at seeing life as a straight, clear developmental process. This is the same vanity that the grandfathers' lives with all their historical references came to demonstrate in the end.

[22] Reinhart Koselleck, „Az emlékezet diszkontinuitása", *2000* 11, 11. sz. (1999): 3–8.

Korkülönbség is where the storytelling catches up with its own impetus: the stories in it happen in the summer of 1976. It mainly focuses on a turbulent period in the son's and one of his half-brother's private lives – the historic context is only hinted at.

The last chapter, titled just *Anna*, is so dense that its full analysis would require a study of its own, however, certain aspects can be examined here. It begins with a dazzling temporal stunt: in the distant future, 2025, one of its half-brothers reminisces how he spent most of the 1970s in the countryside, at a state-owned agricultural collective. The tone and rhetoric of this part is almost manically passionate and sensual, with the half-brother narrator obsessing about his estranged wife, the daughter of the head of the collective, Anna, on the fortnight of her remarriage. However, it soon becomes apparent that both Anna and the husband are more like two halves of a spiritual entity, and their disfunctional relationship is a grandiose allegory of the doomed and divided Hungary. The atmosphere is overwhelmingly dreamy, the sentences are full of symbolism, and the way their relationship is described – by himself and those around them, the father-in-law, the staff members and the inhabitants – refers more to two immaterial, allegoric, spiritual entities, than to actual people. The whole story takes place „between dream and dream analysis", and János, the husband, tells Anna how she „looks in the mirror" when loking him in the eye. Her mother tells János the story of Anna's birth: it is laden with mythical elements, with youths dancing around a fire under the „century-old tree" – however, there are different accounts about her actual father's identity. János is an architect, and he came originally to helm the renovation of the castle, but his proposals got mixed responses. The castle itself is a metaphor of the Kádár era Hungary: part of it still stands, turned into a dusty museum of the decorated past, the part destroyed in the World War has been replaced by a hastily constructed, botched office building, one part has been converted into the agricultural collective's base, the other into a twilight home. There is also a *presszó*, the peculiar type of small café-bar prevalent in Kádár era Hungary, where nightly, surreal, dreamy danse-macabre scenes take place, and it also gives shelter to the excommunicated members of the community, each of whom retreat to living there for a couple of years sometime in their lives. It is worth noting that there is no school or anything that would hint at the presence of youth. Anna is always described as an almost mythical figure, with parodistically over-the-top rhetorics that resembles lyrics from operettas and artificial folk-songs from the first half of the 20th century, whereas János is usually described as a weak, decadent, „urban" figure, whose „sluggish blood" can not mix with Anna's fiery temper.

The narrative all of these elements form is that of national eschatology: the chapter ends with the wait for the „Bridegroom's" arrival: this obviously refers to the Judeo-Christian messianic tradition. Anna and János, represent the Kádár era divisions of Hungarians („of the people" and urban, progressive and conservative, optimistic and decadent), this disfunctional family, however, has a chance of salvation. It gets closer with every passing minute, but does not arrive on the book's pages. Here, the family's relation with the historical process of a national community is that of a metaphor.

Beréményi would not publish another full novel until 2013's *Vadnai Bébi*. In it, the possible relation between historical and family past is examined in a less polyphonic and varied way. However, it is a testament to the continuity of the topic in his oeuvre.

ABSTRACT

Stories picked from the family tree

A close-reading examination of the relation between history and family past in Géza Beréményi's Legendárium

In the literary oeuvre of Géza Beréményi, one of the most significant recurring themes is Hungarian historical past seen through family memories and stories. In this study, I will make an attempt at outlining the various ways in which this phenomenon functions in 1978's *Legendárium*, one of Beréményi's major literary works, using the method of close-reading analysis. The relationship between family and historical past in *Legendárium* is far from being conventional and formulaic: the whole book can be read as a panoply of the many ways in which one is not just accessible from its relation to the other, but is inextricably and inseparably tied to it. The close-reading method was effective in dealing with a text so reliant on subtle details and differences. Dialogic relations to other literary works also come to light in the process, including those of Beréményi - this can serve as an aid in mapping out his artistic development, possible influences and connections, and other important points of view in the long overdue larger-scale literary examination of his body of work.

NÉPRAJZTUDOMÁNY, KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA

Móser Tamás

Hagyománykoncepciók a tarjáni szőlőművelésben

Bevezetés

Tanulmányomban hagyomány és modernizáció olyan dinamikus modelljéről szeretnék beszélni, amely azt gondolom, hogy nem feltétlenül újszerű, ugyanakkor általa bepillanthatunk a jelen kultúra- és hagyománymegélés bugyraiba, és talán közelebb vihet bennünket a történeti változások megértéséhez. A munka nem előzmények nélkül való, előképei, kapcsolódásai szerteágazók. Szorosan kapcsolódik Mannheim Károly nemzedékelméletéhez,[1] Hermann Bausinger párhuzamos különidejűségekelméletéhez,[2] de kötődik az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának az Életmód, szemléletmód és a módi változása[3] című kötetének, kutatásának szemléletéhez, és megidéz számos olyan problémát – például hagyományfogalmak, revival és survival jelenségek,[4] folklorizmus, folklorizáció[5] –, amelyekkel ezen a ponton nem foglalkozom.

A modell vizsgálatához indirekt témaként a tarjáni szőlőművelés ad alapot. A Komárom-Esztergom megyében található sváb–magyar településen immár 15 éve kutatom a szőlőművelés módozatait, hozzá kötődő attitűdöket, stratégiákat, a tárgykultúrát.[6]

A település alapvetően nem alkalmas szőlőtermesztésre annak ellenére, hogy az Ászár-Neszmélyi és a Móri borvidék közvetlen közelében helyezkedik el. A helyi borosgazdák az 1990-es évektől kezdődően több formális és informális szervezetet, egyesületet hoztak létre, hogy a helyi borászati „hagyományokat" ápolják. Ilyen volt például a Baráti kör és a szervezettebb Bacchus Bortársaság. Jellemző, hogy a társaságok nagyrészt generációnként szerveződnek, illetve, hogy kulcsszerepet tölt be életükben a helyi borverseny vagy bormustra megszervezése.

[1] Mannheim Károly, „A nemzedékek problémája", in Mannheim Károly, *Tudásszociológiai tanulmányok*, 201–254 (Budapest: Osiris könyvtár, 2000).
[2] Hermann Bausinger, „Párhuzamos különidejűségek: A néprajztól az empirikus kultúratudományig", *Ethnographia* 100, 1–4. sz. (1989): 24-37.
[3] Flórián Mária, szerk. *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján* (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2010).
[4] Edward Burnett Tylor, „A primitív kultúra", in *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*, szerk. Dr. Sárkány Mihály, 111–131 (Budapest: Panem Kiadó, 2006).
[5] A teljesség igénye nélkül: Verebélyi Kincső, szerk., *A folklorizmus fogalma és jelenségei: Előadások II*, Folklór – társadalom – művészet 9 (Budapest: Népművelési Intézet, 1981); Ortutay Gyula, „Variáns, invariáns, affinitás: A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei", in Ortutay Gyula, *A nép művészete*, 9–53 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1981).
[6] Móser Tamás, „A tarjáni szőlőművelés stratégiái a 20. század első felében", *Tatabányai Múzeum Évkönyve* 3 (2013): 139–150; Uő, „Egy kádárműhely anyagának értelmezési lehetőségei", *Néprajzi Értesítő* 99 (2018): 127–140.

Az a tény, hogy a település kiesik a borvidéki besorolásokból, a helyi borosgazdákban olyan mértékű frusztrációt okoz, hogy az 1990-es évek végén – a Bacchus Bortársasághoz kapcsolódóan – született egy Mária Terézia korából származó okirat, amely azt lett volna hivatott igazolni, hogy Tarján is borvidéki terület. Ez a dokumentum azonban nem volt elég meggyőző, így a felminősítés elmaradt. Azon túl, hogy a borvidéki besorolásnak szimbolikus, presztízs értéke van, természetesen fontos gazdasági érdekek is fűződnek az eléréséhez. Azzal ugyanis, hogy Tarján nem borvidéki terület, nincsen meg a bor értékesítésének a megfelelő jogszabályi háttere, így – elvileg – a professzionális gazdák nem is folytathatnak iparszerű bortermelést, illetve nehézkes az áru értékesítése.

A hagyomány

Feltűnő eleme a 20. század végi, inkább 21. század eleji szőlőművelésnek és borkészítésnek a hagyományra való hivatkozás.[7] Vonatkozik ez a technológiákra, a tárgyegyüttesekre, pince- és présház enteriőrökre és minden hozzá kapcsolódó tudásra, attitűdre. Adatközlői interjúkban, kötetlen beszélgetéseken sorra reflektáltan és hangsúlyosan jelenik meg a hagyomány. Lépten-nyomon a hagyományba botlunk bármilyen munkafolyamatról, eszközről vagy szokásról, szokáscselekvésről legyen is szó.

Ez azonban nagyrészt hiányzik a káposzta-, paradicsom, paprikatermesztés vagy más mezőgazdasági tevékenység mögül. Más, monokultúrás területeken ugyanakkor természetesen ezekhez a növényekhez kapcsolódnak hasonló képzetek, viszont a képzetek gazdasági alapja egészen más. Noha a tarjáni szőlőművelés a 19. század folyamán a helyi viszonyokhoz képest igen nagyarányú,[8] mégsem mérhető össze a makói hagyma vagy a kalocsai paprika termelési volumenével, kulturális értékével és emlékezetével.

A befőtt elrakása vagy a savanyúkáposzta készítése Tarjánban szintén régi receptek alapján történik, mégsincs ott mögötte a hagyomány sokszínű pátosza. Sokszínű, hiszen akárhány borosgazda mesél a helyi hagyományról, valahogy mind egyéni jelleget ölt, ugyanakkor ez a száz és százféle hagyomány mégis közös valamiben: abban az attitűdben, hogy egy megjeleníteni kívánt és hagyományosként megélt mintát követ és közvetít.

A tarjáni szőlőművelés rövid története

Ahhoz, hogy megértsük a termeléssel és borkészítéssel kapcsolatos kortárs stratégiákat, attitűdöket, mindenképpen szükség van a termelés történetének megismerésére.[9]

[7] Hofer Tamás és Niedermüller Péter szerk., *Hagyomány és hagyományalkotás*: *Tanulmánygyűjtemény*, Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1987); Kovács Ákos, *A kitalált hagyomány* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2006); Sonkoly Gábor, *Bolyhos tájaink: A kulturális örökség történeti értelmezései* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2016).
[8] Vö. Móser Tamás, „A tarjáni szőlőművelés stratégiái…".
[9] Uo.

19. század első fele

Tarjánban a szőlőműveléshez koronként változó, ugyanakkor mindig az előzményekből logikusan következő stratégiák kötődtek.[10] Már a 19. században igen nagyarányú bortermelés folyt a településen, amelyről Fényes Elek is megemlékezik. Amint írja, „Tarján, vegyes magyar–német falu, Komárom, most Esztergom vmegyében, Tatához 1 4/16, Budához 3 7/16, utolsó postája Neszmélyhez 1 5/16 állomásra; 10,650 holdat magában foglaló nagykiterjedésű határa a helységtől keletdélnek terjed. Északról Héregh és Bajna, keletről Bicske, kis részben Németegyház; délről felső és alsó Galla; nyugotról Tolna és Tardos határozván. Egy kis patak a falu felett a káposztás kerteknél eredvén, másik kevéssel fölebb a héreghi határból jövén át, a szántóföldek közt párhuzamosan folynak, míg nem az ugynevezett balatoni, szállási földeken összejővén, a bicskei határba térnek át, mellékeiken rétséget hagyva. A délnek eső erdőség közt is több téres térségek vannak, leghosszabban nyúlik a Zsuzsa réte, középen egy patakkal átszelve. Határának mintegy déli felét lepi el a hegyes erdőség, mellynek több részei Somlyó, Baglyoshegy, Kövesvölgy, Ürmösberek, Csurgóhegy, Herkályos, Tornyó, Tamáskő. A falu rendesen épült, van egy kis tava, melly azonban csekély mélysége miatt, és mivel le nem eresztethetik, halak tenyésztésére nem használtatik, és *két szőlőhegye*; szántóföldei a leghiresebb tiszta buzát termik a tatai járásban. Lakosai németek és magyarok, ezek kisebb számmal. Van itt egy hamuzsir főző és egy pálinkaház. 1475 kath., 364 ref., 14 zsidó lak. R. kath. anyatemplom. F. u. gr. Eszterházy Miklós."[11]

A fennmaradt összeírások adataiból jól látszik, hogy a tarjániak a tatai Esterházy uradalom területén minden más településnél, még az uradalmi pincészeteknél is jóval több bort termeltek. Ennek adózási-gazdasági okai voltak: igyekeztek maximalizálni a pénzbevételeket, mivel a település egy összegben adózott az uradalomnak. Egyesek szerint a mészárosok útját elkerülő „vámmentes csempészút" éppen Tarjánon keresztül vezetett, ami segíthette az értékesítést. Ezt azonban még nem sikerült bizonyítani.[12]

Ebben a korszakban a szőlőművelés jellemzően gazdasági funkciót kap, a legtöbb társadalmi csoport részt vesz benne, nagyarányú, mennyiségre összpontosító termelés folyik. A bor kizárólag szőlőből készül mindenféle hozzáadott anyag nélkül. Az eredmény kemény bor, amely valószínűleg magán viseli a meszes talaj minden jegyét. A szőlőművelésben részt vevők alapvetően önellátó paraszti gazdaságot vezetnek, szocializációjuk a hagyományos paraszti életmód mintáit követi és gazdálkodásuk is ennek helyi változata. Ilyenformán a szőlőművelés a paraszti gazdaság szerves része, a speciális eszközöket leszámítva – amiből ekkor természetesen még jóval kevesebb volt – nem tartozik hozzá saját tárgyegyüttes.

[10] Vö. Fatuska János, „A tatai medence városai és falvai a hagyományos piackapcsolatok rendszerében", in *Előtelepülések és Tatabánya város története*, főszerk. Fűrészné Molnár Anikó, 59–61, Tudományos Füzetek 7 (Tatabánya, 1992); Szabad György, *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), több helyütt.

[11] Fényes Elek, *Komárom vármegye leírása* (Budapest: Kultsár István Társadalomtudományi Kiadói Alapítvány, 1994).

[12] Vö. Fatuska, „A tatai medence városai", 59-61; Móser, „A tarjáni szőlőművelés stratégiái…".

19–20. század fordulója

Ennek a nagyarányú, hagyományosan gyalogtőkés szőlőtermesztésnek a 19. század utolsó évtizedében jelentkező filoxéravész vet véget. Tarjánban tulajdonképpen majdnem teljesen kipusztítja a szőlőterületeket. Bajon, az uradalmi pincészetben ekkor sikerült megóvni az ültetvények nagyobb hányadát, köszönhetően az intenzív kultúrának és az alkalmazott szakembereknek.[13] Ez a kettősség is utal a tarjáni termesztés erősen paraszti jellegére. A filoxéravészt követően a 20. század hajnalán direkttermő fajok, elsősorban nova és othello telepítésével indul újra a művelés. Ezeket hívja a köznyelv tarjáni nemesnek még ma is.[14] Az inkább mennyiségi mint minőségi termelés stratégiájába a biztosan jó termést hozó fajok könnyen beilleszkedhettek. A török uralmat követően a 18. század végén, 19. század elején meginduló szőlőművelés során ez volt a település történetében az első jól adatolható technológiai váltás. A termelés legtöbb eleme a gyalogtőkés műveléstől a metszésen át a feldolgozásig ugyanis változatlan maradt, csak a szőlőfajták cserélődtek ki. Ez a váltás azonban még nem tudatos döntés eredménye volt, a kényszer szülte. Az ugyanakkor jellemző, hogy az új ültetvények a településen mind egyszerre indultak, a vizsgálat és az adatközlői visszaemlékezések kiindulópontja tehát minden gazdánál azonos.

20. század második fele

A 20. század második felében a második világháborút követő társadalmi-gazdasági átstrukturálódás hatására egyre többen kezdenek el Tarjánban is ipari munkából élni, így a bérjövedelem mellett a szőlő termesztése egyrészt az önellátás, másrészt a pénzbevétel maximalizálásának az eszköze volt.[15] Az éppenhogy rendszeres pénzbevételhez jutó újdonsült iparos vagy kétlaki réteg ugyanis még az önellátás és a teljes gazdasági egység eszményében szocializálódott, így amihez tudtak, igyekeztek továbbra is pénzforgalom nélkül hozzájutni – ez hat a részbeni önellátás felé. Ez a kétlaki életmód alapvetően határozta meg a helyi sváb közösségek életét, gazdálkodását.[16] A szomszédos Tatabánya hatalmas felvevőpiaca ugyanakkor addigra már majd' fél évszázada a pénzforgalom növekedése felé hatott.[17] Éppen ezért igyekezett mindenki – leginkább a paraszti réteg – legalább egy kis szőlőhöz hozzájutni.[18] Mint később látni fogjuk, ezek a minták még a 21. század elején is érvényben vannak.

A modernizáció ebben az időszakban folyamatosan zajlik. A beruházások ugyanakkor az egyes generációváltásokkor valósulnak meg, és csak akkor, ha a kínálati

[13] Vö.: Szabad, *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom…*
[14] Mikonya József, *Tarjáni krónika: Tarján község a történelem tükrében* (Tarján: Tarjáni Polgármesteri Hivatal, 1992).
[15] Jávor Kata, Molnár Mária, Szabó Piroska és Sárkány Mihály, „A falusi társadalom a szocializmus időszakában", in *Magyar Néprajz* VIII: Társadalom, főszerk. Paládi Kovács Attila (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 604–605.
[16] Vö. Paládi-Kovács Attila, *Ipari táj: Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007) 171.
[17] Magyary Zoltán, *A közigazgatás és az emberek: Ténymegállapító tanulmány a Tatai Járás közigazgatásáról* (Tata: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt, 2010); Fatuska, „A tatai medence városai", 59–61.
[18] Vö. Jávor Kata, *Az ivás közösségi kontextusának alakulása Zsombón*: *A homoki ivás néhány sajátossága,* Ethno-Lore (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2006).

oldalon is megjelenik az innováció biztosításának lehetősége. A modernizáció tulajdonképpen ebben az időszakban gyorsul fel. Az újítások lehetnek materiális vagy immateriális természetűek, vagyis műveléstechnológiai vagy tárgykultúrát érintő változások.[19] Míg korábban a faabroncsos–fémabroncsos hordó vagy a szőlőtaposást felváltó préselés voltak a főbb újítások, most megjelenik a kordonos művelési mód, a cukorfok mérésének lehetősége, e kettővel párhuzamosan pedig a cukorfok minőségi motivációjú növelése, kontrollálása. Ekkor már az 1970-es évekről beszélünk.

A kordonos művelési móddal ugyanis nagyobb mennyiségű szőlő terem, kényelmesebb a művelés, ugyanakkor a cukorfok csökken, hiszen éjszakánként a magasabban érő szőlő jobban lehűl. Ahhoz, hogy a cukorfokot a kívánt 21-22 fokosra lehessen javítani, kínálati oldalon két tényezőnek kellett megjelennie: a cukorfok mérésére alkalmas olcsó eszköznek és a boltban mindig nagy tételben megvásárolható, elérhető árú cukornak. Nem mellesleg ekkor kezdődik meg a direkttermő fajták nemes fajtákkal való kiváltása is, bár ez máig elhúzódó folyamat. Ezek hiányában akármennyire is megvolt a szándék a bor minőségének javítására, a lehetőség nem volt adott.

Az újabb eszközváltás az 1980-as évektől folyamatos: a fakádak helyett vasbeton káddal, később műanyag kádakkal próbálkoznak, a fapréseket felváltják a fémprések, amelyek között találunk a szerkezetében a bálványos présre épülő darabokat. A nyomás kifejtését lassanként a súlyok helyett lap- vagy spirálrugók, később hidraulikus emelők végzik, éppen az, ami a gyárból vagy ismerősöktől beszerezhető volt. Az eszközállomány, a művelés és a borkészítés technológiájának kivirágzása, burjánzása, az egyedi innovációk mind gyakoribb megjelenése annak köszönhető, hogy a borosgazdák az első vagy második gazdaságbeli, leginkább ipari gépekkel kapcsolatos tapasztalataikkal és a „fusi beszerzésekkel" új lehetőségekhez jutnak.[20] Mindez a kínálati oldalon jelenik meg, ugyanakkor csak azok adaptálják a felhasználói oldalon, akik éppen abban a korban vannak, amikor a borászkodáshoz kapcsolódó gazdasági egységet átveszik az előző generáció képviselőitől, vagy újonnan alapítják. Meglévő eszközállomány effajta fejlesztése, modernizálása, új technológiák kipróbálása egy borosgazda esetében 50 év felett jellemzően igencsak ritka.

21. század eleje

Az utóbbi egy évtized a kézműves professzionalizmus felé mozdítja el a tarjáni borászkodást. A kortárs gasztroforradalom és gasztroturizmus, a kézműves termékek felértékelődése és ezzel párhuzamosan a mind precízebb és bármikor elérhető műszerek – a pontos savmérés és más komponensek mérésének lehetősége – az olcsón elérhető reduktív eljárás, vagy a kóracél hordók, tartályok elterjedése a vegyészet irányába tolja a falusi borkészítést. A folyamat arra a paradigmaváltásra hívja fel a figyelmet, amelyre Mód László reflektál egy 2010-es tanulmányában. Tudniillik, hogy a „globalizációval összefüggésben a borok világában olyan technológiai és kulturális

[19] Vö. Flórián, Életmód, szemléletmód…

[20] Ld. Szelényi Iván, *A harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992) 95; Lovas Kiss Antal, „Illegális eljárások mint adaptációs stratégiák egy régió mezőgazdasági struktúrájában", in *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar* vidéken, szerk. Szilágyi Miklós, 105–118 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2005), 107–108; Szilágyi Miklós, „Bevezetésként: Az utóparaszti hagyományokról", uo., 9-18.

paradigmaváltás történt, amelynek eredményeként általános minőségi javulás következett be, ugyanakkor a borokkal való foglalkozás egyfajta életformává vált."[21]

Mindenfajta professzionális technika ellenére továbbra is hagyomány-filterben jelennek meg a feltörekvő borosgazdák előttünk.

Párhuzamos különidejűségek és a generációk ereje

Ahhoz, hogy jobban megértsük hagyomány és modernizáció ritmusát, kapcsolatát, mindenképpen szükséges röviden utalni Mannheim Károly nemzedékfogalmára és Bausinger párhuzamos különidejűségek-elméletére.

A nemzedéki vagy generációs összefüggés, összetartozás alapja általában nem konkrét csoport, hiszen tagjai nem tudnak egymásról. Nem hasonlítható azokhoz a társadalmi alakzatokhoz sem, amelyek tudatosan alakultak és ezáltal felmondhatók. Az ilyen konkrét csoportok spontán kialakult vagy szándékosan létrehozott kötődések az egyének között, míg nemzedéki összefüggés esetén a résztvevőket összekapcsolja valami, de ebből nem jön létre konkrét csoport, mégis egységes társadalmi jelenség. Nagyon leegyszerűsítve tulajdonképpen a hasonló szocializációs tér és minta, valamiféle közös tapasztalat köti össze a tagjait. A párhuzamos különidejűségek problémájával többen foglalkoztak korábban különféle elméleti megközelítésekben, ugyanakkor a néprajz oldaláról Hermann Bausinger tárgyalta a témát a magyarul ugyancsak hozzáférhető *Párhuzamos különidejűségek* című tanulmányában. Ennek lényege, hogy egy időben, egymás mellett különféle korszakok kulturális vívmányai élhetnek egyszerre, amire Kaschuba a város és falu mint a modernség és hagyományőrzés példáját hozza (emlékezhetünk a kommunista jelszóra, miszerint „megszüntetjük a falu és város közti különbséget"). Van azonban a párhuzamos különidejűségnek egy másik vetülete is, melyre annak idején részben Jacob Grimm is utalt. Arról van szó, hogy a vidéki települések, falvak sem a kulturális (gazdasági, társadalmi) fejlődés azonos szakaszán állnak ugyanabban az időben.[22]

A modernizáció mint dinamikus rendszer

A modernizáció feltétele alapvetően három tényező együttállásából következik, ezek a *lehetőség*, a *generáció* és az *adaptáció*. A *lehetőség* az a tényező, amely megteremti a feltételeket a modernizációhoz: ez lehet újfajta technológia, egy ellenálló vagy éppen egy nemes fajta, amelynek az átvétele valamilyen szempontból előremozdítja a meglévő gyakorlatot, lehet egy már korábban meglévő technológia vagy alapanyag, amely azonban korábban nem volt elérhető, így azáltal válik a modernizáció eszközévé, hogy általánosan és gazdaságosan elérhető: például a cukor. A lehetőségek megléte azonban nem feltételez automatikusan modernizációt. Szükség van egy olyan *generációra* is, akik pályájuknak azon a pontján vannak, hogy fogékonyak a megújulásra. Ők nagyrészt az elődök technológiai tudásának átvételét követően, azt kritikai attitűddel megújítva legtöbb esetben egy lépést haladnak a modernizáció útján: a gyökeres törések, váltások meglehetősen ritkák. Minden generáció tagjai nyomon követik az őket

[21] Mód László, „»Már a kelták idejében…«: A borászati örökség megalkotásának és reprezentációjának példái Magyarországon" in *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpád-medencében*, szerk. Garaczi Imre, Szilágyi István (Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2010), 229.
[22] Vö. Liszka József, „Wolfgang Kaschuba: Einführung in die Europäische Ethnologie München, Verlag C. H. Beck, 1999. Ismertetés" in *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1, 2. sz. (1999): 171–175.

megelőzők és az utánuk következők tevékenységét, reflektálnak is azokra, ugyanakkor ritkán gyakorolnak hatást egymásra.

Az új generáció tehát a lehetőségekhez igazodva adaptív hajlamának megfelelően újítja meg a gyakorlatokat, ugyanakkor mindvégig a hagyományra hivatkozva. Ezért is lehet például az, hogy a legtöbb modernizációs folyamatban csak egy-egy elem változik meg, holott lehetőség is lehetne a gyökeres változásra. A megújulás jellemzően az egyéni hagyománymegélés szempontjából irreleváns elemek esetében zajlik le. Ha ugyanis egy egyéni, mikroközösségi vagy nemzedéki hagyománykoncepció szempontjából nincs jelentősége bizonyos elemeknek – mint például, hogy cukrozzák-e vagy savazzák-e a mustot minőségjavítási okokból – akkor a váltás nem rombolja a megélt hagyománykoncepciót. Az azonban generációnként változik, hogy a gyakorlatok és kulisszák melyik eleme módosítható a modernizációs eljárásokban.

Párhuzamos generációk

Egy szinkron vizsgálat esetén – a tarjáni terep tapasztalatai alapján – egyszerre három generáció van jelen.[23] A legidősebbek vagy legkorábbi nemzedéki tapasztalattal és leghosszabb gazdálkodási gyakorlattal rendelkezők a *kiesők*. Ők már jó ideje nem újítottak, eszközeik és gyakorlataik évtizedek óta beváltak, modernizálásra igény nem merül fel. Látják és követik az utánuk következők módosításait, ugyanakkor még akkor sem alkalmazzák az újításokat, ha elismerik hasznosságukat. Tevékenységük egyszerűsödik. Az *aktív* generáció éppen túl van a modernizáció kezdeti szakaszán, az újítások beváltak, már csak esetleg a tökéletesítésük folyik. Jól betanult gyakorlatokat alkalmaznak, már mintaként szolgálnak mások számára, ugyanakkor a legújabb modernizációs lehetőségekkel a már jól bevált gyakorlatokat nem bontják meg. Az újítók pályájuk elején vannak, mindkét előttük álló generáció gyakorlatát ismerik, elemzik, reflektálnak azok elemeire, majd kritikai szemlélet és az új technológiák ismeretében megújítják az elődök gyakorlatát: beruházásaikat mindezek alapján végzik. Elődeikhez hasonlóan a hagyományképzeteknek megfelelően alakítják ki környezetüket, munkamódszereiket, a mezőgazdasági üzemegység működési mechanizmusait.

Az adatközlői életút- és gazdaságtörténeti interjúk alapján nagyon jól látszik, hogy a három típus tulajdonképpen egy életút, gazdasági üzem életének három szakasza, korszaka.[24] Így a gazdák újítóként kezdik, a modernizációs tevékenységet egy begyakorló, finomító szakasz követ, amit a tapasztalatok és begyakorolt tevékenységek egyszerűsítése, finomítása zár, amely a két másik generáció szemszögéből már kieső attitűdnek tűnhet. A három jelenlévő generáció esetében tehát nincs másról szó, mint hogy egyszerre van három korszak modernizáló törekvése, ezzel alkotva meg a párhuzamos különidejűségek rendszerét. A rendszerek és hagyománykoncepciók dinamikája abban áll, hogy a modernizációkor az egyén, közösség vagy generáció figyelembe veszi a hagyomány általa megélni kívánt elemeit, reflektál azokra, sze-

[23] Jonas Frykman, „Beetween Rebellion and Champagne: Festive Spirit Throught Three Generations", in *Force of Habit: Exploring Everyday Culture,* ed. Jonas Frykman, Lund studies in European ethnology 1 (Lund: Lund University Press, 1996).

[24] Vö. Mohay Tamás, *Egy naplótíró parasztember: Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken* (Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 1994).

lektál és ezt követően alkotja meg életvilágát, azt a hagyományt, amely számára meg tudja jeleníteni az otthonosságot, ki tudja fejezni egyéni, életkori, társadalmi, nemzeti vagy etnikai identitását.

A – szőlőműves – hagyomány arcai

Végezetül néhány példával szemléltetem a modell alapját képző empirikus kutatások eredményeit. Ahelyett, hogy a hagyományt különösebben definiálni akarnám – erre született elég szakirodalom –, négyes egységben kívánom bemutatni. Ez, hangsúlyozom, egy konkrét példa a 21. század első két évtizedéből Komárom-Esztergom megyéből, Tarjánból. A négyismeretlenes egyenlet első eleme a *hagyomány*, amelyet tudományos módszertannal néprajzkutatóként fel tudunk tárni. Gazdasági, kulturális, történeti tények és folyamatok összessége, amely maga is interpretáció: kutatói produktum.

Az első hagyománykoncepció a *kieső* generációt jellemzi. Képviselői igen fiatalon, a második világháborút megelőzően parasztgazdaság vezetésére szocializálódtak, a háború miatt fiatalon vezettek is teljes parasztgazdaságot. Bár később ipari munkásként sem tudtak már változtatni gazdasági attitűdjükön, ipari munkásként inkább menekültek a paraszti létmód elemei elől. A borászkodásban és az ahhoz tartozó tárgykészletben a paraszti múltat élik meg, nem változtatnak rajta, a múlt tárgyai ma is jelen vannak az életükben, de pusztuló tárgyakban. Jellemzően gyalogtőkés művelésben novát és othellót termesztenek, egyfajta sillert készítenek a szőlőből, amelyhez semmit nem adnak. Sem a cukor-, sem a savszintet nem mérik, csupán kénnel kezelik a bort. A paraszti életet reprezentáló tárgyak – vaspapucsos eke, régi prés, kád, szekér – félredobva pusztulnak a présház környékén. A hagyománykoncepciójukban a megtagadni kívánt paraszti hagyomány jelenik meg.

A következő hagyománykoncepció az *aktív* generációt jellemzi. Képviselői jellemzően a második világháborút követően születtek, míg szüleik nagyrészt paraszti szocializációval rendelkeztek, maguk már az iparban dolgoztak. A háztájiban[25] sajátították el a szülők mezőgazdasági tudását, attitűdjét, ugyanakkor saját gazdálkodást jellemzően csak felnőtt fejjel, 30-as éveikben kezdtek. A gazdasági egység kiépítésénél a présház víkendház funkciót is betöltött,[26] amelyet igyekeztek valós anyagi befektetés nélkül felépíteni. A gyárakból vagy társadalmi tőkecseréken keresztül szerzett építőanyagból[27] társadalmi munkával – korábban kaláka – megépült pince és présház egy általuk megálmodott egyszerű, letisztult paraszti környezetet jelenít meg. A gazdasági üzem legfontosabb sajátja, amely a hagyománykoncepciójuk alapja, hogy a háztartástól elkülönülő üzemegységként működik, anyagi ráfordítás nélkül, megvalósul benne a megszakítatlan gazdasági lánc és az önellátás eszménye.

[25] „Másutt, így például a szőlőtermelő területeken, ahol a »háztáji« szőlő természetesen nem került újraosztásra, sőt, gyakran a gazdák korábbi szőlőskertjüket művelték, a szőlő- és boreladásból származó jövedelem a jólét biztosítéka volt változatlanul…" Jávor, Molnár, Szabó és Sárkány, „A falusi társadalom…", 984; Vö.: Szelényi Iván, *A harmadik út?*, 95; Szilágyi, „Bevezetésként…" 11; Laki László, „A »háztájizás« tegnap és ma: A problémáról egy empirikus kutatás kapcsán", *Szociológiai szemle* 7, 1. sz. (1997): 39–62.

[26] Vö. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, *Tárgyak szimbolikája* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2005).

[27] A „harmadik gazdaságról" ld. Borsos Endre, Csite András, Hella Ferenc, Kovács Róbert és Letenyei László, „Rendszerváltozás után: Falusi sorsforduló Ököritófülpösön" in *Rendszerváltozás után: Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*, szerk. Borsos Endre, Csite András és Letenyei László (Budapest: Számalk, 1999) 25.

Beruházásokat, anyagbeszerzéseket 100 százalékban tőkecseréken keresztül eszközölnek.[28] A nemes fajtákat kordonon nevelik, leginkább a cukorfokot javítják. Modernizációjuk a kordonos művelésben és a hordó kivételével a faeszközök fémre és műanyagra váltásában kereshető.

A harmadik hagyománykoncepció az *induló* generációt jellemzi. Szülői mintájukban ipari vagy szellemi munkás, szabadidővel és hétvégi házzal, présházzal rendelkező, háztájiban, kiskertben gazdálkodó falusiak. Maguk jellemzően tanulás alapú szocializációs mintát kaptak, így innovatívabbak elődeiknél. Ebben az is segíti őket, hogy indulásukkor jórészt bármi elérhető, amire igényük mutatkozik. A présház mint gazdasági egység nem különül el a háztartástól, befektetéseik anyagi jellegűek. Jellemzően nagy gondot fordítanak a paraszti miliő megjelenítésére: a hagyományos kézműves technikákat vegyítik a modern eszközökkel. Gyakran vásárolnak hatalmas, régi bálványos préseket, akár más gazdasági eszközöket a miliő megjelenítésére, ugyanakkor a fontos termelési egységekben kóracél eszközöket használnak a minél jobb minőségű termék előállítása érdekében. Hagyománykoncepciójuk kulissza jellegű: nem motivációikban vagy működési mechanizmusaikban, hanem külsőségekben élik meg a tőlük távoli paraszti múltat.

Mindez párhuzamba állítható a Jonas Frykman által megfogalmazott,[29] a svéd társadalom átalakulása során végbemenő rítusokat érintő változásokkal. Mintha ugyanis az ott tárgyalt három generáció rítushoz való viszonya jelenne meg a tarjáni szőlészek *borkészítéshez* kötődő – ebben az esetben hétköznapi és általános – rítusaiban, amennyiben tevékenységüket performance-ként, egy *szerep (státus)* eljátszásaként értelmezzük.

Amíg az *aktív* generáció ugyanis elődeik, azaz a *kiesők* rítusainak megtagadására törekszenek – értsd: bár szinte mindent megtanultak tőlük, amit csak tudtak, mégis –,amint az „öregek"kezdenek nem följárni a szőlőbe, igyekeznek a technológiákon és leginkább a bortermelés *funkcióján* változtatni. E funkcióban a borban és a szőlészkedésben az önkifejezési lehetőséget találták meg, ahogyan a lundi folyamatokban a munkához fűződő viszony változott meg a két generáció között.

Így míg korábban a szőlő*termelés* valóban csupán *termelés* volt, az *aktív* generáció számára önkifejező eszköz, tehát az identitás része. Az újító generáció ebben a folyamatban szüleikhez képest is újat hoz: a „hagyományosat" már távolról tekintve „kulisszaként" használják – a régi préseket „*kiállítják*" – „szüleik anti-ritualitásával[30] szemben ők az egyetlen lehetséges viselkedési sablont választották, a formális, konvencionális modellek újra-átvételét. Annak tudatában azonban, hogy nem kell követniük azon világok, »múltak« szabályait, melyeknek ünnepi formáit kölcsönözték, melyekkel valójában játszanak. A tradíciókkal szemben ironikusak. »Idézeteikből« az

[28] Pierre Bourdieu, „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke", in *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*, szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán (Budapest: Aula kiadó, 1998), 129–151; Uő, „A szimbolikus tőke", in Uő, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* (Budapest: General Press, 2008), 272-288; James S. Coleman, „Társadalmi tőke" in *A gazdasági élet szociológiája*, szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán (Budapest: Aula kiadó, 1996), 99-128.

[29] Frykman, „Beetween rebellion…"

[30] Ez az anti-ritualitás egyébként megjelenik abban a tényben is, hogy e generáció nem él a szőlőműveléshez kötődő jeles napi szokások egyikével sem. Ld. Mód László és Simon András, *A hajtástól az újborig: A szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken* (Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2002) 40–139.

ünnepi szokások elkerített tere jön létre, mely egyként lehetőséget ad kísérletezésre, újításra vagy a régi megőrzésére."[31]

Az igazán izgalmas a három generációban, hogy egy közegben mozogva, egy közösség tagjaiként mindvégig a hagyományra hivatkozva folytatják gyakorlataikat, azaz erőt és energiát nem kímélve termesztenek szőlőt és készítenek belőle bort. Mégis, ha meg akarjuk érteni, hogy milyen a tarjáni szőlőművelés, egy többszólamú, generációnként változó, hagyománykoncepciókból táplálkozó versenymű kerül a szemünk elé. A szólamok dinamikája rajzolja ki azt az összhangot, amely a legjobban jellemzi a mai falusi szőlőművelést.

ABSTRACT

Tradition concepts of winemaking in Tarján

The concept of tradition and its contexts are very diverse. In my presentation I deal with the tradition concepts of vine-growing in a Swabian settlement of Hungary. The wine-growing and winemaking of the settlement will be described in the 19th-21th centuries, when complex economic and social historical effects formed the methods of it. In my research I examine the contemporary culture within the plural contexts of the past. These contexts concern parallel time systems in which different generations associate with different habits, farming methods, tools and attitudes, rely on other traditional concepts or discard them.

[31] Heltai Gyöngyi, *A szokások és a test az európai etnológia perspektívájában*, Dokumentum-füzetek 6 (Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont 1997), 13.

Boglárka Doma

Built cultural heritage in Nyíri Mezőség

Nyíri Mezőség as an ethnographic landscape is the subject of my upcoming dissertation. This land is located in the northwestern part of *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye*. The uniqueness of this landscape is that it hasn't been specified which places belong there. According to my research and the recorded literature, the following settlements constitue its parts: Tiszavasvári (used to known as Bűdszentmihály), Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszanagyfalu and Szorgalmatos. In my presentation I'm going to discuss the architecture of these places specifically in the 19-20th centuries.

In 1896 the *Ethnographic Village of the Millennium Exhibition* was built to represent the era. According to *János Jankó*'s research, he has found the most typical *nyírségi* house in Bűdszentmihály, which was recreated in this exhibition village representing *Szabolcs vármegye*. Although the information he gave on the location of the homes was not fully true, but the very detailed descriptions of the buildings were a great help to us. tThe *nyíri* field home grouped with the other 23 buildings is not a coincidence. It's questionable why these places are not recognized as much as, for example Mezőkövesd or Torockó.

Built cultural heritage in Nyíri Mezőség

I would like to review the architecture of Nyíri Mezőség[1] in the 19th-20th centuries. Progress in the period has been accelerated by the Ethnographic Village of the Millennium Exhibition, presented in 1896, where a dwelling house built on the model of the chosen settlement represented *Szabolcs vármegye*.[2]

This explains why the architectural features of this area were recognized and presented at the end of the 19th century, but have not been preserved, so this theme is sufficiently characterized by continuity and discontinuity in Hungarian culture.

In my presentation I will show the results of an exploratory study in which I have investigated causes and effects in terms of folk architecture and landscape use. My research has been longitudinal, that is, it is a successive, time-based study, the research has been carried out for a long time, at non-regular intervals. My sources for this topic come from archival, library and museum collections.

[1] In the literature published so far, *Nyíri Mezőség* is spelt in several different ways, my research, I will use it the way Balázs Borsos does in his work *A magyar népi kultúra régiói 1: Dunántúl, Kisalföld, Alföld* (Budapest: Mérték Kiadó, 2011), 324–326.

[2] My research was supported by the *Institut für Volkskunde der Deutschen des Östlichen Europa – IVDE*, in Freiburg, where in July 2018 and 2019 I was able to do research on the subject.

The purpose of my study is to provide an overview of the built cultural heritage of *Nyíri Mezőség*, in which I will summarize the questions that arise, exploring the possibilities of a more complex research later.

Nyíri Mezőség

The subject of my upcoming dissertation is *Nyíri Mezőség* as an ethnographic landscape,[3] which can be described as a less explored area in the ethnographic literature. We have little knowledge of it, and it was first mentioned probably in the middle of the 18th century in a *dézsmajegyzék*, treated as a land name just like *Nyírség*. In the 19th century Elek Fényes also used the name „Mezőség", and the attribute „Nyíri" was added by István Balogh in order to clarify the name of the area.[4]

Nyíri Mezőség is distinct from the *Nyírség* region both geographically and culturally. This area is located in the northwestern part of *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye*. It is interesting that the settlements belonging to this ethnographic region have not yet been defined. Based on the published literature and my research so far, my hypothesis is that the following 7 settlements can be considered as beloning there on the basis of cultural and landscape features. These settlements are Tiszavasvári (formerly Bűdszentmihály), Tiszalök, Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszanagyfalu és Szorgalmatos.[5]

Different studies take a different view on the number of settlements belonging to a micro-region. „There is no distinct boundary between landscapes. There are narrower or wider transitional zones between them. Villages can belong to one landscape by one group of phenomena and another by another group of phenomena," writes Béla Gunda.[6]

László Kálnay in his publication entitled *Szabolcs vármegye népe* presented in 1900 designated this area as *Alsó-Tiszamente*. Besides the above-mentioned settlements, he also included Polgár and part of Taktaköz here.[7] The latter is a small floodplain surrounded by the stream Takta. So, these are the areas on both sides of the Tisza line. István Dienes also included other villages in the county monograph edited by him: Tiszaladány, Balsa, Gáva, Rakamaz, Szabolcs, Tiszanagyfalu, Vencsellő and Timár.[8]

[3] See more about this in Róbert Keményfi, *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 34.

[4] István Páll, „A táj története és néprajza", in *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete*, ed. Lujza Ratkó, 15–55 (Nyíregyháza: Jósa András Múzeum, 2014), 23. Cf. Id., „A nyíri Mezőség néprajzi kutatása", *Jósa András Múzeum Évkönyve* 37–38 (1997): 215–225; Elek Fényes, Magyar Országnak's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisticai és geographiai tekintetben, IV (Pest: Trattner, 1839); István Balogh, „A szabolcs-szatmári falvak és parasztházak", in Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv, szerk. Sándor Nagy (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, 1975), 105–117.

[5] Until 20 October 2002 was diligent in administration and belonged to Tiszavasvári. See more on this: László Szántó, *Szorgalmas Szorgalmatos* (Szorgalmatos: Szántó, 2007), 26.

[6] Gunda 1984: 38.

[7] László Kálnay, „Szabolcs vármegye népe", in *Szabolcs vármegye,* Magyarország vármegyéi és városai, szerk. Borovszky Sámuel, 160–182 (Budapest: Légrády testvérek, 1900), 171.

[8] István Dienes, „A nép adatai", in *Szabolcs vármegye,* szerk. Dienes István, Vármegyei szociográfiák, 103–110 (Budapest: Merkantil, 1939), 108.

In later research, in the publications of the second half of the 20th century, István Balogh, Sándor Erdész, and István Páll also agree on the settlements I have listed.[9]

The latest research in this field is related to Balázs Borsos, who writes about the *Nyíri Mezőség* as the *Nyugati középrégió, Nyírség és tágabb környezete*. However, it is mentioned together with Taktaköz.[10]

According to István Páll Taktaköz appears as a separate micro-region in its name, and it can be related to Dél-Borsod. Polgár has different ethnographic features as it is inhabited by *palóc* settlers mainly of the Roman Catholic denomination.[11] The other settlements (Tiszaladány, Balsa, Gávavencsellő, Rakamaz, Szabolcs and Tímár) do not belong to the area, but in any case, further research is needed to prove or possibly refute this statement.

The climate of the landscape is transitional, with significantly more rainfall here than in the areas located to the southwest of it. The formation of soil types has been decisively influenced by the Tisza, the only stream of the landscape, running along the edge of the area. The saline soil areas of Szentmihály (former part of Tiszavasvári), and the regular floods before the river regulation also determined the lifestyle of the population. In addition to river and small-water fishing, gathering in floodplains has also played an important role in the lives of those who live here.[12]

Bűdszentmihály

Due to its geographical location, population and history, some researchers consider Tiszavasvári as the center of the landscape. The reason for my choice of topic is that I am local, an insider researcher, have a deeper knowledge of the settlement in question and believe that this allows me to make a more comprehensive summary of *Nyíri Mezőség* as an ethnographic landscape.

This settlement has already been called by many names. In 1952 it was changed to Tiszavasvári, formerly known as Bűdszentmihály, which was created in 1941 as a result of the merger of two villages, Bűd and Szentmihály.[13] Before the unification, the names Tiszabűd and Bűdszentmihály were used, which were also used separately as Bűd and Szentmihály.[14]

These two settlements differ in religious denominations, economically and traditionally. Mostly Greek Catholics lived in Bűd, while Szentmihály was inhabited by Calvinists. Bűd is richer in his customs and traditions than Szentmihály. It may have

[9] Balogh, „A szabolcs-szatmári…"; Sándor Erdész, „A nyíri Mezőség népi építészete", in *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére,* szerk. Iván Balassa and Zoltán Ujváry, *A Hajdú-Bihar megyei múzeumok Közleményei* 39, 109–132 (Debrecen: Alföld Nyomda, 1982), 111; Páll, „A nyíri Mezőség..."

[10] Borsos, *A magyar népi kultúra*…, 324–326.

[11] Páll, „A nyíri Mezőség…", 215.

[12] Zoltán Borsy, „A nyíri Mezőség", in Nagy, *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv*, 32–35.

[13] Despite the fact that Bűdszentmihály finally got this name in 1941, I use it several times in my dissertation for earlier periods as the combined names of the two settlements were widespread in the period under review.

[14] „In the county, after the Second World War, seven villages were founded, among them Tiszabüd in 1946. Before the settlements were settled in 1950, the villages of Büdszentmihály and Tiszabűd were united under the temporary name Bűdszentmihály (Tiszavasvári name from 1952)." See more on this: József Kovacsics, ed., *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye*, Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 16 (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2000), 61. It is described in both sentences with short and long vowels.

been influenced by religious affiliation as well. The traditions of Protestant communities seem to be poorer than those of the Catholic settlements, but sometimes they have preserved more archaic elements.[15] The boundary between these two settlements was *Egység út* which was also called the *Határ út* by the locals. It was not advisable to cross this line as the conflicts resulting from this could easily escalate into fights.[16]

The Millennium National Exhibition

In my opinion, the built cultural heritage of the 19th-20th centuries is best represented by the Millennium National Exhibition. In 1896, one of the most significant events of the Millennium was the Millennium National Exhibition. The Ethnographic Village within the framework of the exhibition was considered as a milestone in the history of ethnography and ethnographic museology. So, the next major part of my study will focus on the Ethnographic Village of the Millennium Exhibition and the building representing Szabolcs vármegye.

1. Picture:
Map of Ethnographic Village.
Well: Photo by János Jankó:
A millennium falu, page 1.

The young ethnographer János Jankó was commissioned to search for buildings showing features of the ethnographic landscapes and folk architecture characteristic of the whole Hungarian speaking area and he was also asked to build these building complexes in Városliget. In the 19th century, based on his research, he found the most suitable house in Nyírség in Bűdszentmihály. Szabolcs vármegye was represented by the dwelling house built on the model of that house in Bűdszentmihály.[17] Although his statement was not correct from a landscape point of view, we owe a great deal of credit to him for his detailed survey data.

There seems to be a good reason why a Nyíri Mezőség house was included in the building complex consisting of only 24 houses which until now has not been studied in detail by researchers. It is hard to understand why its memory has not been preserved in the same way as in case of Mezőkövesd or Torockó.[18]

[15] Zsuzsanna Tátrai, *Jeles napok, ünnepi szokások* (Budapest: Mezőgazda, 2003), 17.
[16] Csabáné Opre and Zoltán Gombás, *„Vasváriba két úton kell bemenni…": Fejezetek Tiszavasvári (Bűdszentmihály) néprajzából* (Tiszavasvári, 2000), 84.
[17] János Jankó, „Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja", in *Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye: Történelmi kiállítás, néprajz*, ed. Sándor Matlekovits, 815–949, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 5 (Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt, 1898), 862–864.
[18] Máté Tamáska, *Torockó felfedezései* (Kolozsvár: Kriterion, 2015), 112.

2. Picture:
Collecting trips of János Jankó. The map of *Kárpát-medence* with counties and dates.
Accession number: SZNM, MNÉA-A.

3. Picture:
Jankó János with exhibition agents and county representatives.
September-october, 1894. Anarcs.
Well: Balassa M. Iván:
Centenarian the Ethnographic Village intituled treatise, on the 84.th page photo

The map above shows János Jankó's collecting trips with dates and locations. From this we can find out that research was conducted in Szabolcs vármegye between 29 September and 2 October 1894.

However, his notes also show that he could not take part in the selection of all buildings, as in the case of the Palóc house, where instead of him the county officials selected a more prosperous new type of house for display.[19]

The building of Szabolcs vármegye

In the fall of 1894 János Jankó began his research in Szabolcs vármegye. He visited three settlements, Nyíregyháza, Anarcs and Bűdszentmihály, that is, one beside the central location of the county, one from the eastern and one from the western territories. The building complex displayed in the exhibition was built on the model of Bűdszentmihály, but in several cases it was completed with what was seen in Anarcs.[20]

[19] Jankó, „Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja", 842.
[20] Uo., 862.

The layout and arrangement of the peasant houses of Nyíri Mezőség of the 19th century can be also found in the work of János Jankó entitled *Az Ezredéves Országos Kiállítás néprajzi faluja*.[21]

4. Picture:
The Hungarian house set up in the former Ethnographic Village in Szabolcs vármegye. Well: Jankó János: Az 1896. Results of the Millennium Exhibition, on the 862. th page photo.

5. Picture:
The floor plan of the Hungarian house set up in the former Ethnographic Village in Szabolcs vármegye. Well: Jankó János: Az 1896 Results of the Millennium Exhibition, 863. th page photo

The exhibited building is a faithful copy found on the plot of a Hungarian keeper of Szentmihály. It is surrounded by a high wooden fence and consists of two buildings, a dwelling house and a stable.

According to the floor plan of the dwelling house, it has a *tisztaszoba*, two windows facing the street, one facing the courtyard. There is also a second room, which is divided by a doorway-less wall into the kitchen and the *pitvar*. One door of the *pitvar* opens onto the courtyard, another one into the *tisztaszoba*, and a third one into the back room. The kitchen window overlooks the backyard.[22]

The roof structure of the building on the site of Bűdszentmihály, the model of the house representing Szabolcs vármegye, is originally a simple *nyeregtető*. However, it did not correspond to the exhibited house as it has carved floral ornamentation and cross decoration. The roof structure comes from Anarcs.[23]

At the exhibition of the Ethnographic Village this was how they combined the building of Szentmihály and the building of Anarcs. The pattern of the ornamentation also illustrates this duality, as this is how the cross-ornamentation was placed on the front of the house of the peasants of the Reformed denomination in Szentmihály.

The outhouse on the site deserves special attention as it is a large, three-part building. The first room is an shed, the second is a stable, both the same size, but the third room is much wider, which served as astable for horses.[24]

[21] Uo.
[22] János Jankó, *A millenniumi falu*, ed. Endre Szemkeő (Budapest: Néprajzi Múzeum, 1989), 93.
[23] Jankó, „Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja", 864.
[24] Uo.

Among the furnishings of the dwelling house, there were four dolls dressed in costumes: a man and a woman who played the role of the keeper and housekeeper, and a swineherd and another herdsman. According to the sources, the imaginary scene presented a számadás and payment. On the Hungarian house in Szabolcs vármegye, the exhibition catalog wrote: „The peasants of büd-szentmihály are quite urban."[25] Unfortunately, these costumes were not included in the collection of the Ethnographic Museum.[26]

6. Picture:
Costumes of girls and boys in Bűdszentmihály.
Well: Jankó János: The Millenium Village, 159th page photo

Terminal exhibition in memory of the Ethnographic Village – 1996

In 1996, the Millennium Centennial to the right of the *H*ungarian Open-Air Museum[27] commemorated a temporary exhibition. The building station representing Szabolcs vármegye built in the Ethnographic Village of the Millennium Exhibition was the closest to the Felső-Tisza region of Skanzen,which is the reason why its furnishing has been reconstructed.

The parts of the house of Bűdszentmihály were built in the middle of the barn made suitable for the exhibition. Beside that a section depicting the Ethnographic Village was placed in the barn. The equipment was designed to be the same size as the original, and the display of still-existing objects was also a goal. In the end, only the second room and kitchen were reconstructed. The visitor stepped from the porch into the kitchen, where he could explore the kitchen through the window at the end of the porch, the same way as in the 19th century and in 1996. Opposite the porch window, the building of the house of Bűdszentmihály and, among other things, the report made by János Jankó could be seen.[28]

In 1896 the economic premises were built without changes in *Városliget*. The list[29] of fixtures also shows that the pieces were also used as exhibition equipment, but this was not used by the Museum during the temporary exhibition. In the atrium, the original, rather modest decoration of the pottery plates, made in Hollóháza, appeared on the wall.[30]

[25] Uo.
[26] Due to the renovation of the current *Ethnographic Museum*, I was unable to research my collection in this study.
[27] In August 2019, I continued my research in the *Hungarian Open-Air Museum*.
[28] Iván Balassa, „Százéves a Néprajzi Falu", *Ház és ember* 12 (1998): 81–112, 101.
[29] Accession number: SZNM, MNÉA-A.
[30] Balassa, „Százéves…", 109.

The exhibition at the Hungarian Open-Air Museum opened exactly a hundred years later, commemorating the opening of the Millennium National Exhibition, on 2 May 1996. The event was opened in 1896 by the then king, Francz Joseph I, and in 1996 György Habsburg welcomed the participants. Originally, the exhibition would have closed on the 100th anniversary on 2 November, but due to the great interest it was extended for another year.[31]

7. Picture:
The Ethnographic Village is 100 years old intituled periodic poster. 1996. Szentendre. SZNM-DAD.
(The legacy of Mária Káldy)

ABSTRACT

Built cultural heritage in Nyíri mezőség

The Millennium National Exhibition was officially closed on 2 November, 1896. The buildings, including the Ethnographic Village, were demolished. The collected objects and materials of the exhibition became the property of the Ethnographic Museum as donations of the counties, thanks to which they were preserved for posterity.

Many of the demolished buildings are still well-known, such as the matyó house from Mezőkövesd or the Torockó building. Why is the Bűdszentmihály building not one of them? This requires further research in the future, as well as a review of foreign language literature.

In connection with this topic, based on folk architecture and landscape use, my further research concerns why János Jankó chose this building to introduce Szabolcs vármegye, the people who participated in the construction and how the inhabitants of the settlement felt at that time when a building from their place of residence was built in Budapest?

[31] Uo.

Doszpoly Roland

Tradíció és innováció az ukrán–szlovák–magyar határvidéken

Bevezetés

A modernizáció, vagy innováció – bár vannak univerzális jellemzői, mint a gazdasági technológia, az infrastruktúra, vagy az oktatás fejlődése – minden társadalomban másképp megy végbe, mivel „a társadalomban rendelkezésre álló tudáskészletek, kulturális jelentések, koncenpciók és hagyományok, valamint vallási meggyőződések kontextusában zajlik le."[1]

Jelen tanulmány olyan kárpátaljai és felvidéki vegyes etnikai lakosságú településeket kíván bemutatni, ahol a magyar közösségben a modernizáció részben megrekedt azzal, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok átalakultak ugyan, de az ott élők értékrendjében számos, a hagyományos paraszti társadalomra jellemző elem maradt fenn, melyek a modernizáció folyamatát gátolják.

Tanulmányom részben arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyar nemzetiségű kárpátaljai lakosok miért nem élnek ugyanúgy a külföldi és városi munkavállalási lehetőségekkel, mint a többségi nemzethez tartozók, ha pedig élnek velük, miért vannak eltérések a célország kiválasztásában, vagy a munkák különbözőségeiben. A magyarok körében is jellemző a külföldi munkavállalás, azonban egy családban legalább egy gyermek mindig a szülőkkel marad a földeken. Ezzel szemben az ukránoknál akár az egész család, idősek-fiatalok egyaránt elvándorolnak más országokba a jobb megélhetés reményében.

Írásomban feltételezem, hogy az alacsony migrációs hajlandóság alapvető és egymást újratermelő, erősítő okai a kárpátaljai magyar társadalomban egyfelől az idős szülőkért érzett felelősség és tisztelet tudata, valamint a mezőgazdasági termelés továbbvitele, melyek a tradicionális értékrend fennmaradásának következményei. Ugyanakkor az egyre erősödő migrációs gyakorlat miatt bizonyos innovatív elemek jelennek meg mind az ukrán, mind a szlovák és a magyar értékrendben, munkaszokásokban.

A magyar és ukrán értékrendet kutatom 2012 óta a magyar–ukrán határvidéken. Kezdetben egy OTKA társadalomtudományi kutatócsoporttal együtt készítettünk kérdőíveket Kárpátalján, leginkább a nyelvhasználat és a felekezeti sajátosságok témájában. Manapság már mélyinterjúkat is készítek vallás, értékrend, hagyományok témájában az eltérő etnikumok körében. Természetesen a strukturált interjúk adatai

[1] Péter Niedermüller, „Europäische Ethnologie: Deutungen, Optionen, Alternativen", in *Die Wende als Wende? Orientierungen Europäischer Ethnologen nach 1989*, Hg. Konrad Köstlin, Péter Niedermüller und Herbert Nikitsch, 27–62, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Ethnologie der Universität Wien 23 (Wien: Institut für Europäische Ethnologie, 2002).

nem teljesen reprezentatívak, nem mutatják be a falu összes lakójának helyzetét, az adatok kizárólag a magyar lakosságra reflektálnak, mindazonáltal lényeges információk kerülhetnek ki az adott mintából.

Tanulmányom alapvetően határ menti kutatás. A korábbi kárpátaljai kutatás fő koncepciója az volt, hogy a magyar–ukrán határ menti térségben eltérő etnikai összetételű településeken kutassunk és megfigyeljük azok jellegzetességeit. Kiemelt fontosságú volt mind a korábbi, mind a jelenkori határ menti kutatások esetében a tradíciók, innovációk kutatása etnikai szempontok alapján. Tehát fontos kérdéssé vált, hogy milyen tradicionális, illetve innovatív elemek jelennek meg az eltérő etnikumok között. E fogalmak az értékrend, a habitus, vagy a migráció kutatása kapcsán válnak hangsúlyossá. Kutattunk román többségű, magyar többségű, illetve ukrán többségű falvakban is. Jelen kutatásban szintén célom ennek a koncepciónak a fenntartása. A határ mentiség, vagy határközelség egy másik fontos szempont volt és ez a mostani kutatásnál is fontos. A két alapkutatás vonatkozásában olyan hasonlóságok és összefüggések látnak napvilágot, meg mint például milyen együttélési modellel jellemezhető adott térség/terepegyüttes, vagy a megélhetési stratégiák vonatkozásában az etnikumok hogyan használják fel anyagi javaikat, vagy az eltérő etnikumok az eltérő etnikai arányok tükrében milyen értékrendi sajátosságokat tükröznek és tartanak meghatározónak kultúrájukban, vagy a migrációs potenciál eltérései. Dolgozatom meglehetősen nagy területet ölel fel a kutatás szempontjából, mind földrajzi, mind gazdasági, mind pedig kulturális értelemben. A kutatás kapcsán hármashatár-kutatásról beszélhetünk, hiszen az ukrán–szlovák–magyar határ mentén vizsgálom a lokális településeket, azok lakóit, mind a három ország területén. Az első terepegyüttes Szlovákiában, a dél-keleti részen található, közel az északi magyar határvidékhez délről, és közel a nyugati ukrán határvidékhez, keleten. A határközelség számos társadalmi és etnikai kérdést, társadalomtudományi tudományterületen releváns témát ölel fel, elsősorban az etnikumok változatos arányú együttélése tükrében.

Két egymástól lényegesen elkülönülő kutatási hagyományt különböztethetünk meg a határkutatások kapcsán. Az egyik kutatási hagyomány a kultúrák és társadalmak földrajzi elhelyezkedését, megoszlását, az egyes társadalmak egymáshoz képesti pozícióját kívánta vizsgálni. Ez a vizsgálati módszer a határokat nem tekinti adottnak, előre kijelöltnek. Ellenkezőleg, azokat a kutatás során létrejött empirikus adatok és a kutatói szemlélet határozza meg. Ezt a módszert akár lehetne induktív eljárásnak is nevezni. Ennek a kutatási hagyománynak a legfontosabb képviselői Eric Wolf és John Cole, akik két, egymástól 2 kilométerre fekvő település (a német ajkú St. Felix és az olasz Tret) vizsgálata során igyekeztek meghatározni azt a határt, amely a latin Európát elválasztja a germán Európától.[2] Ebben az esetben a kutatók meghatározásai alapján kulturális határokról beszélhetünk.

A másik kutatási keret és hagyomány, amely a határkutatásokat meghatározza, a nemzetállamok létére, működésére, illetve a nacionalizmus jelenségére összpontosít. Itt a határt már nem csak létrehozott határként tételezzük, mondhatni fizikai határokról is beszélhetünk ez esetben. Ezeket a határokat nem a néprajzi, antropológiai munkák határozzák meg, hanem a politikai entitások egymáshoz képesti, történeti-

[2] John W. Cole and Eric R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York: Academic Press), 1974.

leg változó viszonyai.[3] Ezt a megközelítést deduktív módszernek nevezhetjük. Ennél a határkutatási hagyománynál, vagy módszernél Peter Sahlins kutatásai mérvadók. Sahlins a Pireneusokban, a francia–spanyol határon átnyúló Cerdanya-völgyben élő lokális közösség gazdasági és politikai stratégiáit írja le.[4] Ez esetben egy fordított (induktív jellegű) munkamódszer figyelhető meg. Az adottnak tekintett határ és a készen kapott nemzeti identitások helyi felhasználása, befolyásolása, vagyis a határ helyi alkalmazása, társadalmi élete kerül a középpontba.

1. Kárpátaljai települések

1.1 Magyar és ukrán etnikai megoszlás

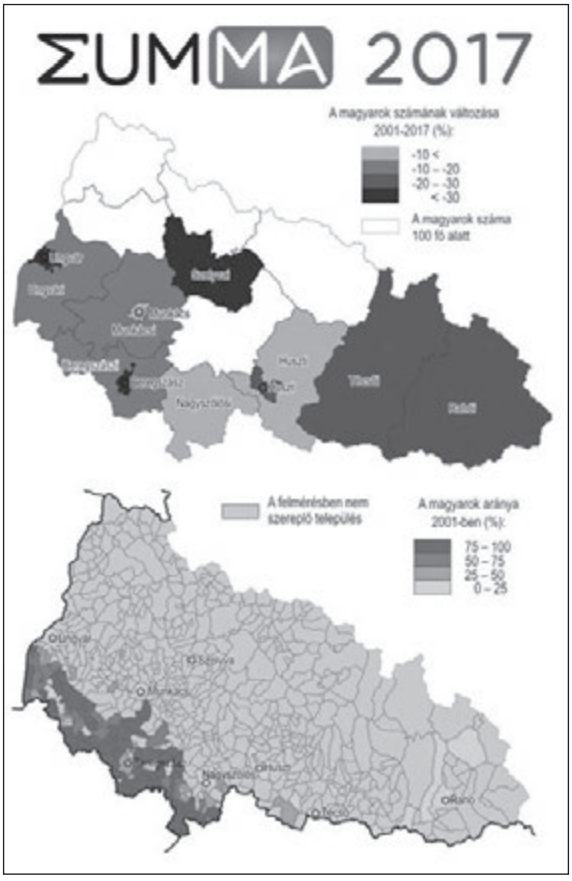

1. ábra: A magyar lakosság eloszlása Kárpátalján[5]

[3] Thomas M. Wilson and Hastings Donnan, *Border Identities:* Nation and State at International Frontiers (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

[4] Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley: University of California Press, 1989).

[5] https://bgazrt.hu/summa-2017-a-karpataljai-magyarsag-demografiai-felmerese/ (Hozzáférés: 2022. 04.19.)

Kárpátalján a magyarság döntő többsége a magyar határ közelében, nagyjából az Ungvár, Császlóc, Csongor, Izsnyéte, Dercen, Beregújfalu, Salánk, Fancsika, Csepe, Feketeardó, Gyula behatárolt területén él, illetve szigetekben és diaszpórában, elsősorban a Felső-Tiszavidéken.

Izsnyéte jelentősen magyarok által lakott rurális település, nagyjából 70%-a (1618 fő) magyar. A magyar lakosságon kívül az ukrán, ruszin etnikum képviseli a megmaradó 30% (642 fő) nagy részét a faluban. Meg kell említeni viszont, hogy a két meghatározó etnikum mellett a látszólagosan peremhelyzetű, szegregált közösségű cigány kisebbség ugyan kis számban, de jelen van a faluban. „A falu egy önálló közigazgatási központú helység, 2200 körüli lakossal",[6] melynek 2/3-át a magyar lakosság alkotja. Méretét tekintve magyar többségű nagyfalunak számít, mely Kárpátalja nyelvterületei közül magyar nyelvterületen található. A település bürokratikus szellemi elitje az ukrán etnikum tagjai közül verbuválódik, ukrán nemzetiségű a falu polgármesternője, a bíró és a helyi orvosnő is, aki mellesleg a görögkatolikus pap felesége.

Az etnikai megoszlást figyelembe véve mindenképpen érdemes megnézni a falu lakóinak térhasználati jellegét, és magát a térbeli szegregációt az eltérő etnikus közösségek között. A morfológiai szemszögből egy utcás településtípusba tartozó – bár meglehet, hogy több településtípus közé is sorolhatnánk –, összesen négy-öt utca által behatárolt falu etnikai térfelosztása sok mindent elárul az együttélésről. Izsnyétén is, mint általában Kárpátalján, „a falvakban a magyar és a ruszin lakosság utcánként különül el egymástól."[7] Már a második terepmunka interjúztatásai elején kiderült, hogy mentálisan is két falurészt osztottak fel a helybéliek, melyet „oroszvég" és „magyarvég" megnevezéssel láttak el. Egy 86 éves, magyar bácsi például így jellemezte a két etnikai tábor kétfelé osztott elhelyezkedését: „Ők ott laknak, mi meg itt lakunk, hát laknak itt is oroszok közbe is, ez is orosz család (mutat egy szomszéd házra). Az asszony az itt született. De orosz végesi volt az apja…"[8]

1.2. Együttélés a múlt tükrében

Ahhoz, hogy megismerjük a helybéliek jelen viszonyrendszereit, majd a gazdasági rendszereit, ismernünk kell mind a kollektív, mind az individuális történelmi emlékezetet, hogy azáltal interpretálva reprezentáljuk a jelen állapotokat és az ok-okozati összefüggésekre átfogó magyarázatokkal szolgáljunk.

Borbély Sándor tanulmányából egyértelműen kerül a felszínre, hogy a magyar etnikum esetében a múlt narratív megjelenítésekor a *létezők*: a hatalom és az áldozat személyére redukálódnak; az *események* pedig a szenvedés, a pusztulás, az üldözés, a leigázás, a megsemmisítés cselekedeteire. A visszaemlékezésekben gyakran egy Földi és egy Transzcendens hatalom szembenállását allegorizálják a kárpátaljai lakosok. Jól reprodukálja ezt egy 61 éves, magyar asszony a Brezsnyev-éra előnyeiről, melyet a kolhoz rendszer aranykorának tartanak: „Na, de különben a kolhoz idején az jó volt, akkor mindenkinek volt munkahelye, ha az a kis pénz is, de az mindig rendszeresen megvolt, meg onnan nyugdíjra is az öregkorra. Úgyhogy az már jó volt, amikor rendesen az orosz idő, amikor a kommunizmusba haladtunk, az jó volt. Hát úgy, mint önöknél is a Kádár idején. Ott mindenki tudta, hogy 8 órát ledolgozta, töb-

[6] Németh Adél, *Kárpátalja* (Budapest: Panoráma – Medicina Kiadó, 1991), 79.
[7] Balassa István, *A szomszédos országok magyarjainak néprajza* (Budapest: Planétás Kiadó, 2003), 131.
[8] 86 éves férfi, Izsnyéte.

bet nem dolgozhatott, volt pihenője is, be tudta osztani a pénzt is, mert olyan árak voltak. Most meg nem vállal az állam semmit magára. Most meg mindent az embereknek a nyakára van rásújtva. Ez így van."[9] Ezzel ellentétben, egy 86 éves, magyar férfi a következőképpen emlékezik vissza a második világháború utáni orosz bejövetel történelmi időszakára: „Voltam én még géppisztoly előtt is. 17 éves voltam, bejöttek az oroszok. Ott szolgáltam és meg kellett adni '45-be a nagyobb gazdának a jószágot. De hát a faluból vagy hatot be kellett vinni."[10] De, ami előnyükre szolgált ezekben az időkben – és egyúttal itt jelenik meg a transzcendens hatalom is –: „… elhurcolták a nagyapánkat, ez 47–48-ban volt. Akkor rá egy évre az anyukájuk meghalt, úgyhogy teljesen árván nevelkedtek fel. Csak az volt a szerencse, hogy itt a református pap az falubeli volt, aztán úgy összetartotta a falut, mint egy családtag. Úgy nevelte a falu népét, hogy hát mondjuk ezeknek a gyerekeknek, hogy meg ne fagyjanak, mentek az ő házába ilyen dohánysimításra, hogy tudjanak tüzelő fa legyen, hogy nehogy megfagyjanak, meg eledelt kapjanak."[11] Tehát hitüket megtartották, a hit ereje tartotta össze a falu népét, a sok szörnyűség ellenére. „A traumatizált élményeken, a vallási, etnikai stigmán keresztül válik „Kárpátalja magyarsága" sajátos temperamentummal, karakterrel, lelkivilággal, hittel, hagyománnyal rendelkező történelmi néppé."[12]

A ruszin népesség történelmileg megkonstruált identitástudata már egy lényegesen más helyzetképet ad. Itt érdemes megemlíteni, hogy 1989 körül a kárpátaljai ukránok/ruszinok identitástudata bizonytalan volt. Köszönhető volt ez a sok évtizedes ellenpropagandáknak, terrornak, valamint a 20-25%-nyi, de legalább 200 000-es, a belső területekről áttelepült ukrán, illetve teljesen disszimilált helyi ruszin rétegnek, amely a politikai, gazdasági és kulturális irányításban még ma is hangadó.[13] A ruszinok etnogenezise már a kezdetektől komoly ütközési pontként jelent meg a történelem nacionalizálásában, hiszen a ruszofil, ukranofil, ruszinofil eredetkonstrukciók a magyar nemzeti történelem kontinuitását fenyegették. A ruszin kérdés tisztázásának igénye ezért, amelyen nacionalizált beszédmódja miatt a kárpátaljai magyar tudományos nyilvánosság mindmáig leginkább az autochton–allochton vitát érti, összefonódott a rendszerváltást követő nemzeti restaurációs folyamatokkal. Egy 62 éves ukrán asszony így hasonlítja össze munkásságának értékét, ezáltal saját identitását a kolhoz-időszak és a rendszerváltást követő időszakkal, valamint a mai viszonyokkal összevetve: „Mikor farmerek lettünk, 83-ban, akkor adtak nekünk segítséget. Olajat, vagy hogy mondjam, műtrágyát. Az ukrán állam adta. Akkor learattunk, oszt vittünk búzát, vittünk izét oszt már kész. De most már nem tudsz semmit, nem tudol, hiába dolgozol, a mi munkánk semmi. Itt a sok jószág a sok izé, semmi. Semmi javát nem látok ebben a politikában, itt csak mindenki magának húz mindenki izé, de nem tudom, mint a pulya, gyere pulya játszunk lakodalmat, ez is olyan."[14]

[9] 61 éves nő, Izsnyéte.
[10] 86 éves férfi, Izsnyéte.
[11] 61 éves nő, Izsnyéte.
[12] Baranyi, *Kárpátalja*,105–121.
[13] S. Benedek 1994, 32.
[14] 62 éves nő, Izsnyéte.

1.3 Nyelvhasználat

A következőkben az értékrendek etnikai dimenzióit vizsgálom, leginkább azt, hogy mik azok a tetten érhető értékrendbeli különbségek, melyek meghatározzák a megélhetési stratégiák eltérő, illetve hasonló módozati pontokon való kialakulásait.

A telepes ruszin lakosság valamikor a 14. század derekától teljesen a 18. századig fokozatosan szivárgott be a már régóta a térségben megtelepült magyar és szász eredetű községekbe, úgyszólván asszimilálódtak. A ruszin innentől kezdve századokon át az összekötő népi csatornákon keresztül mindig újabb testvérelemeket vett fel magába, közben a 14. század második felétől a magyar lakosság száma jelentős mértékben csökkenni kezdett. Ebben az említett időszakban a magyar–ruszin nyelvhatár lényegében változatlan maradt, a szórványok pedig mind a két oldalon beolvadtak.[15]

A strukturált interjúk adatfeldolgozásánál 113 magyar nemzetiségű izsnyétei lakos (5,3%) került a mintába, melynek során a nyelvhasználat kategóriájában kialakult értékek esetében azt tapasztalhatjuk, hogy 111-en beszélnek anyanyelvi vagy tökéletes szinten magyarul és csak ketten tartoznak az „elég jól beszéli a magyar nyelvet" csoportba. A megkérdezettek közül 32-en tökéletes szinten, 36-an elég jól, 34-en kicsit és 11-en egyáltalán nem beszélik az ukrán nyelvet. Ebből az derül ki, hogy anyanyelve mellett a megkérdezett magyarok többsége megfelelő szinten tud beszélni ukránul is. (1. táblázat)

Nyelv	Anyanyelvi/tökéletes szint	Elég jól beszéli	Kicsit beszéli	Egyáltalán nem beszéli
Magyar	111	2	0	0
Ukrán	32	36	34	11

1. táblázat: Nyelvhasználat[16]

A legfontosabb adatközlők nyelvhasználatról szóló elmondásai alapján kiderült, hogy a leggyakrabban használt nyelv a magyar nép családi körében továbbra is a magyar, munkahelyen az ukránt, régebbi időkben az orosz nyelvet volt szükséges használni a hatékony munkavégzés szempontjából. Az idősebb korosztály még az orosz nyelvet tanulta, főleg a helyi iskolában, manapság már a fiatalok beszélik jobban az ukrán nyelvet. Ennek az az oka, hogy több magyar anyanyelvű szülő tartja úgy, hogy ha magyar nyelvű gyermekét ukrán iskolába járatja, akkor az növeli a továbbtanulási és munkahelyen való elhelyezkedési esélyeit, hiszen a közép és felsőfokú ukrán állami intézményekben az ukrán nyelv használata elsődleges, továbbá az állami munkahelyek esetében is ugyanez az elvárás mutatkozik. Televízióból, újságból és rádióból, tehát a tájékozódás és információgyűjtés szintjein a magyarok a legtöbb esetben magyar nyelvű adásokat néznek, magyar nyelvű újságokat olvasnak, és magyar rádióadást hallgatnak. A vegyes házasságok esetében annak tekintetében tájékozódnak más nyelven is, hogy a férj vagy a feleség más nemzetiségű.

[15] Pilipkó Erzsébet, *Etnikai és vallási identitás a salánki görögkatolikusok körében* (Budapest: Ethnographia, 1995).
[16] Saját készítés, 2019.

Nyelvhasználattal kapcsolatos konfliktusok látszólag nincsenek a faluban, a rejtett etnikus elhatárolódás inkább a térbeli szegregáció és a vallás szintjén jelentkezik. „Az etnikai konfliktusok humán ökológiai elemzési módszereinek egyike az ún. versenyelméleti magyarázat szerint, az etnikai konfliktusok valószínűsége akkor csökken a minimumra, amikor a csoportok életterei nem fedik egymást. Az egymás kiszorítására való törekvés elősegíti a konfliktusok kiéleződését és a területi szegregációt is." Konfliktusokat urbánus jellegű területeken említenek, például Munkács esetében, vagy hivatalos helyeken inkább, ahol már elvárják a másik, tehát az ukrán nyelv ismeretét és használatát, de a konfliktusok a régebbi időkben voltak jellemzőek, ma már nem övezik konfliktusok a jelen kapcsolatokat. Leggyakoribb konfliktusgerjesztő forrás a szomszéd falu, Gorond fiataljainak szórakozás céljából Izsnyétére való látogatása, amikor is illuminált állapotban kerülnek összetűzésbe a helybéliekkel, de ebben az esetben sem elsősorban a nyelvhasználati eltérés, vagy az identitás mássága a támadás oka. Egy 57 éves nő így vélekedik a tisztán ukránok lakta Gorond lakóiról: „Ez olyan vérengző nép, ez a gorondi!"[17] A hivatalos ügyeket egyébként teljes mértékben ukrán nyelven intézik. A falusiak eljárnak mind az ukrán, mind a magyar boltokba egyaránt, ezeken a helyeken sem az etnikai különbözőségek a meghatározók, inkább a materiális és fiziológiai, tehát az alapvető szükségleteik a meghatározók. Tehát, amelyik árucikk az egyik boltban nincs, azért a másik, akár ukrán, akár magyar boltba mennek el beszerezni, függetlenül a bolt tulajdonosának nemzetiségétől. Egyik adatközlő kiemeli, hogy az ukránok boltja több esetben olcsóbb termékeket kínál, ezért oda gyakrabban elmennek vásárolni, ez esetben tehát a jövedelmi helyzet, kereslet-kínálat viszony is fontos aspektus a bolti látogatásoknál.

Releváns megemlíteni a nyelvi asszimiláció egy fontos hatását, eredményét. Az évszázadok során több nemzet közigazgatásához is tartozó és ezáltal vegyes ajkúvá váló mezorégió kialakított egy bizonyos „kárpátaljasi nyelvet", melyet Izsnyétén leginkább az idősek köreiben használnak, ez az ún. ősnyelv, régi nyelv, melyben számtalan, főként szláv nyelvi eredetű szavak, kifejezések keveredése lelhető fel. Így mutatja be a kevert, 'kárpátaljasi' nyelvet egy 58 éves, ukrán nő: „Az minden, össze van keverve. Szlovák, lengyel, cseh, német, magyar, román. Abba mindenféle nyelv van keverve. Az a régi nyelv. Kárpátaljasi."[18]

1.4 Felekezeti sajátosságok

A falu térbeli szegregációjához az etnikai eltérés mellett nagyban járul hozzá a felekezeti elkülönülés, eltérés is. Az eltérő vallási felekezethez tartozás egyértelműen etnikai kötődést jelöl, amennyiben a magyar nemzetiségűek szinte minden esetben a református egyház tagjai, míg az ukrán nemzetiségűek pravoszlávok, egy részük görögkatolikus vallású. Ezt alátámasztják a kérdőíves felmérés kvantitatív adatai is, miszerint a megkérdezett 113 izsnyétei magyar közül 95-en reformátusok, csupán 5-en görögkatolikusok, 11-en egyéb vallások hívei és ketten nem tartoznak egyik egyházi felekezethez sem. (2. ábra) „A görögkatolikusokat Kárpátalja-szerte a reformátusok és a római katolikusok egyaránt »oroszoknak« mondják. A legtöbb helyen azon-

[17] 57 éves nő, Izsnyéte.
[18] 58 éves nő, Izsnyéte.

ban kifejezetten a vallási hovatartozásukra vonatkoztatják ezt, és »régi, jó magyar családoknak« tartják őket."[19]

Az, hogy a vallás mennyire határozza meg az etnikus értékrendet, mi sem mutatja jobban, mint hogy a 'reformátust' a 'magyar', a 'pravoszlávot' pedig az 'ukrán' megnevezés szinonimájaként említik.

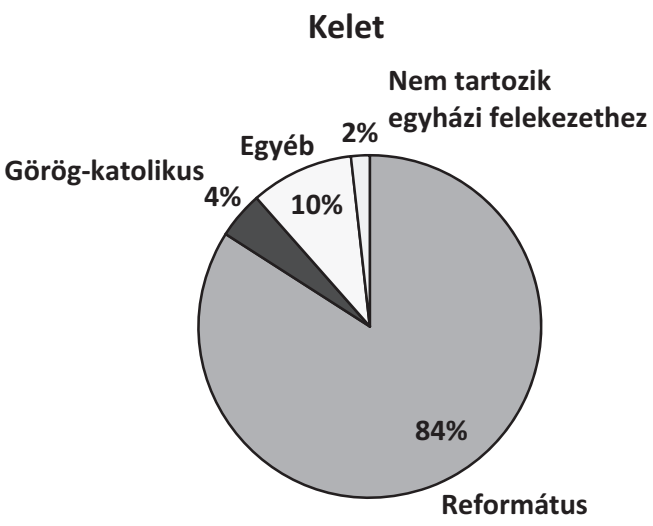

2. ábra: Felekezeti hovatartozás[20]

A saját vallási ünnepek megtartása kapcsán figyelemreméltó eredmény tűnik ki a kérdőíves adatokból, mi szerint a nagyrészt református vallást követő hívek közül csupán 38 családban tartják meg a vallási ünnepek többségét. Az eltérő felekezetek tagjainak egymás egyházi alkalmainak látogatása leginkább azon családok körében intenzív, ahol vegyes házasságban élnek és a házasfelek eltérő felekezethez tartoznak. Megfelelően támasztja alá ezt egy 62 éves, ukrán nő arra a kérdésre válaszolva, hogy látogatja-e más felekezetek egyházi alkalmait: „A reformátusokat igen szoktam, mikor áldoznak, mikor az ünnep, mert tartjuk a református ünnepeket, mindent megünneplünk. A rokonok jönnek nálunk, mi is szoktunk oda, na, ellátogatni."[21] Viszont a temetési alkalmakon részt vesznek az emberek, függetlenül attól, hogy kinek, milyen vallási kereten belül zajlik a temetési szertartása. Itt a rokoni és baráti kötődések a meghatározók.

Sem az ukránoknál, sem a magyaroknál nem jellemző a másik etnikum vallási ünnepeinek megtartása, viszont megtisztelik egymás nagyobb ünnepeit azzal, hogy ezeken a napokon nem dolgoznak, nem végeznek nagyobb erőfeszítéssel, zajjal járó mezőgazdasági, vagy háztáji munkákat. Pilipkó Erzsébet vallási ünnep és munkarend közötti viszonyának értekezése kapcsán állapítja meg, hogy szinte a közelmúltig az egyház szabta meg a társadalom ünnep- és munkarendjét. Az ünnepek megtar-

[19] Pilipkó, *Etnikai és vallási identitás…*, 50–72
[20] Saját készítés, 2019.
[21] 62 éves nő, Izsnyéte.

tása az egyházi előírásokon túl közösségi elvárássá is rögzült: a közösség megvetéssel, megszólással ítélte el azt, aki nem tartotta meg és munkával gyalázta az ünnepnapokat. A parasztemberek többsége megtalálta életében a munka és a hit egyensúlyát.[22]

Egymás halottainak tisztelete és egymás ünnepeinek tiszteletben tartása fontos értékrendbeli azonosság a két etnikum esetében. Jóllehet, az eltérő értékrendbeli különbözőségek a vallásban a temetési szertartásoknál és szokásoknál ragadhatók meg a leginkább. A reformátusok temetési szertartásain jellemző az az értékrendbeli elem, hogy a nőknek és a férfiaknak „hol a helye" a templomban, az asszonyok elöl, míg az urak hátul foglalnak helyet a halottért tartott mise során. Érdemes megemlíteni, hogy Izsnyétén néhány évvel ezelőtt betiltották a halotti tor szélesebb ismeretségi körökben tartását, mert egy ittas állapotban lévő ember botrányosan viselkedett a toron. Azóta csak vizet isznak a magyar református halotti torokon és csak a szűk családi kör vesz részt ezeken az eseményeken. Az alkoholban való mértéktartás valóban nem egy igazi magyar erény, pedig a reformátusok láthatóan szigorúan kezelik ezt a területet. A pravoszlávok „buta szokása", hogy a hozzátartozók a halotti toron a halott mellett esznek:

> Hát a pravoszláv temetés nagyon buta temetkezési szokás… olyanokat csinálnak, már ahogy a halott fekszik este, esznek mellette. Menni kell fasirtot sütni, még pálinkát is adnak, temetés után megint.[23]

Fenntartott szokás az egymás után háromszor való „decis"[24] alkoholfogyasztás, amely a szentháromságot jelképezi. Többen hasonlítják a pravoszláv halotti tort egy lakodalomhoz: „Az oroszoknál a halotti tor az meg olyan, mint egy esküvő. Ott mindent kitesznek, aztán egy hét múlva megint készítenek, első második kaja, mint egy lagzi."[25]A toron nem is takarják le a halottat lepellel, ami már emocionális szinten is megrázó, ha azt vesszük, hogy a letakarás funkciója direkt a halott látványától való megóvás lenne a hozzátartozók érzelmi állapota stabilan tartásának érdekében. Az ő értékrendjükben úgy ünneplik a tort, mintha a halott még köztük lenne, vagy legalábbis a lelke velük együtt ünnepelne. Bizonyítja ezt a halál utáni 1 hét, 40 nap, és 1 év elteltekor a halottra való újraemlékezési ünnep, és az, hogy karácsonykor a halott lelkének külön megterítenek, hogy újra köztük legyen az ünnepeken is. A halál felborítja a rendet, káoszt alakít ki a közösségben, térszervező erejével átszervezi a szociális rendet, ezért alkalmaznak különböző rituálékat, hogy megakadályozzák az egyén elmúlásában való osztozást. A halott számára fenntartott „szabad hely" a kunyhóban, számos kultúrában fontos rituális elem.[26]

[22] Pilipkó, *Etnikai és vallási identitás…*, 50–72
[23] 62 éves nő, Izsnyéte.
[24] A halotti toron, meg úgy általában Ukrajnában gyakoribb, hogy decilitertől számítva isszák a vodkát, vagy a pálinkát.
[25] 61 éves nő, Izsnyéte.
[26] Dietmar Kamper, *Antropológia az ember halála után* (Budapest: Jószöveg Műhely Kiadó, 1998), 98-120

1.5 Kulturális szokások, hagyományok

„Azok a szokások, amelyek a legtöbb, esztétikailag is jellemző elemet tartalmazzák, a faluközösségi ünnep szokásai. A népszokások minden más népművészeti ágnál jobban fejezik ki egy-egy közösség összetartozását."[27] A magyar és ukrán ünnepeknél elsősorban időbeli eltérés figyelhető meg, ennek függvényében a magyarok korábban, az ukránok később tartják a karácsonyt és a húsvétot is. Egy 62 éves ukrán asszony ezt meg is magyarázza, hogy miért van így:

> Itt meg szokták tartani a húsvétot első nap, mert azt mondják, nem tudni, mikor született József… vagyis Jézus, vagy mikor támadt fel, oszt akkor a magyarok is szokták, az ukránok is szokták a magyart. Azt mondják, hogy nem tudni, hogy melyik az igazi, hát…[28]

A karácsonyi mise ideje is eltér, a reformátusok szenteste 6 órakor, míg a pravoszlávok éjféli misét tartanak.

Az ukrán nemzet lényegesen több ünnepet tart meg, mint a magyar. Ehhez egy legendát sző a 62 éves ukrán asszony: „Ez úgy volt, hogy magyar pap ment, lyukas volt a zsák. Az ünnepek kipotyogtak a zsákból, az ukrán meg ment, oszt felszedte, most az ukránoknak van minden második nap. Kereszt-felmagasztalás, Szent Jánosnak a fejlevétele, ezek mind."[29] Az ukránok pravoszláv vallásában előrébb való a fényűzés, a tárgyak vallási tisztelete, megfigyelhető ez a pravoszláv házak szobafalain lévő számos szentképen, az ételek megszentelésénél, melyet pászkaszentelésnek[30] hívnak, vagy a kereszt-felmagasztalás szokásánál. Továbbra is hagyományozódnak a kántálás, a böjt és a vízkereszt szokásai is. A kántálás esetében „mágikus erejűnek tartják a jókívánságokat, köszöntő énekeket is, melyekkel házról házra járnak a kántálók. Ez az európai szokás régi római ünnepre utal és az egyház úgy akarta elvenni pogány színezetét, hogy vallásos tartalmú újévi köszöntőénekekre tanította a népet." A görögkatolikusoknál ugyanúgy megvan a pászkaszentelés hagyománya, csak más napszakban ünneplik, eltérően a pravoszlávoktól. A magyarok még fenntartják a rigmusozást[31] és a betlehemezést mint ünnepi szokásokat. „A betlehemes játékban a falu népe saját megfogalmazásában hozta színre a bibliai történetet, évezredek mítoszai rejteznek e gyermeki játékban, hiszen a jászolban állatok közt fekvő újszülött Jézuska egyúttal a karácsonykor újjászülető napisten jelképe is." Az otthonokban a közös családi ebédek, közös családi éneklések jellemzőek a kiemelt ünnepeken, tehát egyfajta tradicionális magyar hagyományőrzés figyelhető meg az ünnepek viszonyában. Az ünnepi alkalmak meghatározzák a két etnikum, sőt három etnikum közötti kap-

[27] Dömötör Tekla, *Régi és mai magyar népszokások* (Budapest: Anyanyelvi Konferencia Védnöksége és Hazafias Népfront Kiadó, 1986), 40.
[28] 62 éves nő, Izsnyéte.
[29] 62 éves nő, Izsnyéte.
[30] A feltámadási szent liturgia után a Húsvétvasárnap ünnepének egyik jellegzetes központi szimbóluma a pászkaszentelés: https://karpatalja.ma/karpatalja/szines/husveti-paszkaszenteles/ (hozzáférés: 2022. 02. 05).
[31] *rigmus:* rövid, néhány szavas, olykor pár soros alkalmi verses szöveg, amelyet általában dallam nélkül, recitálva mondanak el, hangsúlyozásában van némi zeneiség. Különböző alkalmakhoz kapcsolódva hangzanak el, pl. húsvéti locsolkodáskor, lakodalomban. ld. *Magyar néprajzi lexikon*, 4: http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-966.html ; hozzáférés: 2022. 02. 05.

csolatok kialakulásait, pozitív irányú megköttetéseit, melyeken magyarok, ukránok és cigányok egyaránt vendégeskednek egymásnál. A falunapok is jól szolgálták ezt a kapcsolatépítési funkciót, de már évek óta nem rendezték meg, a falusiak sajnálatára. Ennek ellenére az ukrán búcsúk még mindig betöltik annak funkcióját, hogy az eltérő vallású és etnikummal rendelkező individuumok között találkozási és kommunikációs szituációk alakuljanak ki, hiszen a reformátusok is szívesen látogatnak el erre a rendezvényre. Az állami ünnepeknek Izsnyétén már nincs olyan erős nemzeti súlya, mint régen. A kommunizmus idején kötelező volt a május elsején és a november hetedikén való részvétel, melyeken ünnepi felvonulások voltak hangadók. Így emlékszik erre egy 71 éves magyar asszony:

> Régen még volt, amikor kommunizmus volt. Akkor még meg voltak ezek a május első meg november 7. Ezek voltak a nagy ünnepek akkor. Kelletett menni még felvonulni is, kelletet menni a városba bemenni így a munkahelyre. De most már nincsen olyan semmi.[32]

A munkaszokások tekintetében hasonló helyzet áll fenn. A kolhozban a falu összes lakosa együtt dolgozott, ukránok, magyarok egyaránt, mára ez a közös családi munkavégzésekre redukálódott a saját földeken. Akkoriban az egész napos közös munka, közös aratás, vetés, szedés alkalmával a falusiak énekléssel, harmonikázással színesítették a munkavégzést. A közös dohánysimítás, lekvárfőzés, gyümölcsszedés vagy kukorica-betakarítás munkálatai gyakoriak voltak és a kölcsönös munkavégzések jellemezték a falusi emberek munkaszokásait.

> A kukoricafosztás egykor sürgős és gyorsan végzendő munka volt, mert csövesen a letört kukoricát hosszú ideig nem lehetett tárolni. Ugyanakkor a kölcsönös segítségnyújtásra, a társas összejövetelre, a szórakozásra is adott lehetőséget.[33]

A falusiak önként mentek segíteni egymásnak, akár házépítésnél, akár a földeken végzett munkafeladatok ellátására. Ma a munkaszokások „elmaradnak", a kölcsönös, önkéntes munkavégzéseket pedig a napszámos munkák váltják fel. Érzékelhető ez a munkaszokásbeli változás a 61 éves, magyar asszony nyilatkozatából, aki meglehetősen kompetens a témában: „Hát most már elmaradnak, de régebben mikor volt a dohánysimítás, meg mit tudom én, akkor mentek esténként simítani, tisztítani a dohányt, akkor énekeltek. Voltak ilyen népdalok meg lekvárfőzések."[34]

> Az agrárfolklór változásainak folyamatában két erő működik, az anyagi és a szellemi, azaz olyan erők, amelyek a szokás hordozóinak egyrészről az anyagi, másrészről a szellemi kultúrájában következnek be. Az anyagi változás elsősorban a mezőgazdasági

[32] 71 éves nő, Izsnyéte.
[33] Dömötör Tekla, *Régi és mai magyar népszokások* (Budapest: Anyanyelvi Konferencia Védnöksége és Hazafias Népfront Kiadó, 1986), 40.
[34] 61 éves nő, Izsnyéte.

> életben mutatkozik. Pl. ahol eltűnt a gabonatermelés, vagy megszűnt a szőlőtermelés, kihaltak az arató és szüreti szokások is.[35]

Izsnyéte esetében a közös munkarendek – kolhozok rendszere – megszűnése okozta ezt a szokásvesztést.

1.6 Erkölcsi értékrend

A paraszti családban a gyermek már zsenge korában megkap minden mintát és modellt a későbbi értékrendjéhez, ez lesz a mindenki által elfogadott értékrend. A paraszt családban jellemző a férfiúi, az apai tekintély, az apa szigorúan neveli gyermekeit.[36] A paraszti értékrend kialakulásában a munkához való viszonyulás elsőrendű helyen áll. A múltbeli parasztgyermek előtt a kötelességteljesítés úgy jelentkezett, mint a létfeltételekből következő szükségszerűség, alternatíva nélküli erkölcsi norma. A gyermek együtt élt a természettel, a természet megismerése pedig a falusi életmódból következik. Tudja, a természetben mit szabad és mit nem. Szocializációja során tanulja meg azt az értékrendet érvényességre juttatni, hogy a kemény, fáradhatatlan munkavégzésnek milyen előnyei vannak, ezért szigorú és elkötelezett munkamorál alakul ki nála a későbbiekben.

Meglehet, az erkölcsi értékrendbeli különbözőségek a munka világában, a munkához való viszony tekintetében a legeltérőbbek a két etnikum vonatkozásában. Az ukránok és magyarok egyaránt úgy tartják a faluban, hogy a magyarok értékrendjében a megbízhatóság és a szorgalom erkölcsi erények dominálnak a leginkább. A magyarok így tesznek tanúbizonyságot erről: „Hát kicsit különbözik. Azért a magyarok megbízhatóbbak, mint az ukránok."[37] Vagy „Annyi, hogy a magyarok szorgalmasabbak. Még most is különbség van."[38] Ukrán oldalon azonos az álláspont:

> Igen, igen, különbözik. A magyarok munkásabbak is, meg szorgalmasabbak is, mint az ukránok. Az ukránok már csak szeretnének, nem annyira odaadással dolgozni, könnyebb munkát akarnának, oszt könnyebben akarnának élni, mint a magyarok. Egyszerűbben akarnának élni, mint a magyarok. A fiúk is itt, ha kell valamit nekem dolgozni, a magyar végről hívom a fiúkat. Jobban eljönnek, mikor aratás van, vagy szénapakolás, mert mi nem tudunk annyit, inkább onnan hívok, mint ukránokat.[39]

Többen említették, hogy a magyar nép erősebb jellem Izsnyétén, mind szellemileg, mind fizikai értelemben. A magyarok nagyobb hangsúlyt fektetnek az öltözködésükre is, valamint a modernizált élet, az információs társadalom, leginkább athéni modelljének hívei. Meglátszik ez az életmódjukon, a munkavégzésükön és az érdeklődési köreiken is. Szintén magyar és ukrán vélekedés, hogy az ukránok valamivel szerényebben élnek, erényeikben ravaszabbak, a könnyű munkákat választják

[35] Bánkiné Molnár Erzsébet, *Föld és társadalom* (Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2007), 51.
[36] Nagy Olga, *A törvény szorításában: Paraszti értékrend és magatartásformák* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989), 90.
[37] 50 éves férfi, Izsnyéte.
[38] 61 éves nő, Izsnyéte.
[39] 62 éves nő, Izsnyéte.

inkább. Lényeges észrevétel, hogy több kulcs adatközlő említette az ukrán családba való házasodás „rossz végzetét", melyek feltehetőleg az értékrendek ütközetei, az életmódbeli különbözőségek okai miatt futottak zátonyra. Egy 86 éves férfi a következőképpen értekezett fia szomorú esetéről: „A fiam meghalt 42 évesen. Rossz családba került… odavették, pedig olyan derék fiú volt (szomorú), mindenhez értett… Alkoholista lett a fiú is, de dolgozott. Beteg lett, a tüdejének baja lett, tüdőbajos lett. Járt ide is, oda is, rossz helyzet volt. Hazajött, mondom neki: – Ne menj vissza többet! – Meg verekedtek, mondom: – Ne menj vissza! Nem megy, oszt egyszer muszáj volt neki mindig visszamenni… na! Majd oszt csak ott halt meg oroszvégen. Mi temettük el, magyarok."[40]

2. Izsnyéte gazdasága és megélhetési formái a modernizáció tükrében

Mielőtt a falu gazdasági helyzetének részletes leírása következne, érdemes számba venni a lokális és globális hatásfolyamatait, hogy azok miként hatottak, miként változtattak a falu gazdasági rendszerének struktúráján, az emberek munkához való viszonyán. Ennél a témánál leginkább a mezőgazdasági munka lesz releváns elemzési terület.

A szocialista gazdasági rendszerben jelentős változásokon ment át Izsnyéte mezőgazdasága. „A nem túlságosan jó adottságokkal rendelkező Kárpátalján jelentős sikereket értek el a növénytermesztésben, ám az agrárvárosok létrehozásán fáradozó szovjet vezető támadást indított a falusi lakosság fő jövedelemforrását jelentő háztáji gazdaságok ellen."[41] Amikor a kolhozok működésbe léptek, a háztáji gazdálkodások elleni támadások is megszűntek. A mezőgazdasági gépeket átadták a kolhozoknak, a beruházások megnövekedtek, így a kolhozoknak melléküzemágai is létrejöhettek. A falvak életében fellendülés következett be. „A Szovjetunióban a kolhoz – állami egyesülések formációjában szembetűnő, látható volt a gazdasági együttműködés erőteljes fejlődése, többek között az állami, a szövetkezeti és a háztáji gazdaságok között."[42] A kolhozok felbomlását követően Izsnyéte lakossága nehéz anyagi körülmények közé került. Nőtt a fiatalok külföldi munkavállalása mindkét etnikum esetében, a nyugdíjasok társadalmi súlya lett meghatározó a vidéken. Számos külföldi vállalkozó használta ki az olcsó munkaerőt a térségben, ezért ipari üzemeket hoztak létre a nagyobb városokban, így a településhez közeli Munkácson is. A magánvállalkozások egyre elterjedtebbé váltak, sokan fektettek többrétű, több kereskedelmi ágazatot magába foglaló vállalkozásba a könnyebb megélhetés érdekében.

A falu lakosainak jelenlegi, főbb megélhetési formái elemzéséhez érdemes betekintést nyerni először a kérdőíves adatok kvantitatív adatai közé, melyekből kiderül, hogy a mintában szereplő 113 személy közül 43-en dolgoznak aktívan, ebből 42-en állami munkakörben, ezen belül hatan az iparban, heten építész vagy kőműves szakmában dolgoznak, a többi egyén boltos, tanár, vagy egyéb alkalmazott, a megmaradó egy aktív munkavállaló pedig vállalkozó. A passzív munkavállalók közül 17-en ház-

[40] 86 éves férfi, Izsnyéte.
[41] I. Grancsak, „Kárpátalja története", in *Kárpátalja*, szerk. Baranyi Béla (Pécs – Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 1995), 92–104.
[42] Nikolaj P. Fedorenko, *A szocialista országok gazdasági mechanizmusa*, ford. Dr. Bakos Gábor (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984), 87–101.

tartásbeliek, 21-en nyugdíjasok, 5-en vannak gyesen és 28-an vannak munkanélküli státuszban (3. ábra).

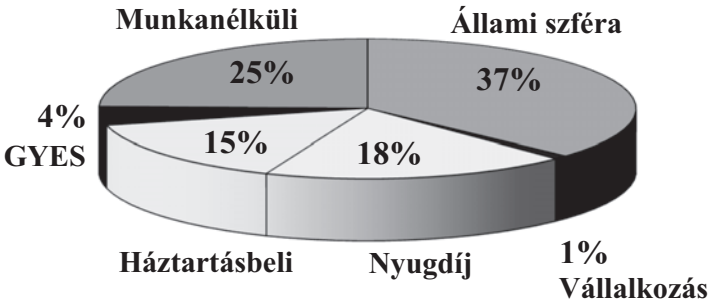

3. ábra: Munkaerőpiaci státusz[43]

Továbbá kiderül, hogy a vizsgált 113 háztartás közül 14 család rendelkezik 5000 hrivnyánál több jövedelemmel, 5 családban 4000 és 5000 hrivnya között, 10 családban 3000 és 4000 hrivnya között alakul a jövedelem, 23 családban 2000 és 3000 hrivnya közötti, 19 családban 1000 és 2000 hrivnya közötti jövedelmi kerettel rendelkeznek, míg 5 családban 1000 hrivnyánál kevesebb a havi bevételük. Látható tehát, hogy a legtöbb család nagyjából 1000 és 3000 hrivnya közötti összbevétellel rendelkezik, bár érdemes megemlíteni, hogy még a csekély létszámú mintából is 37-en megtagadták a válaszadást (4. ábra).

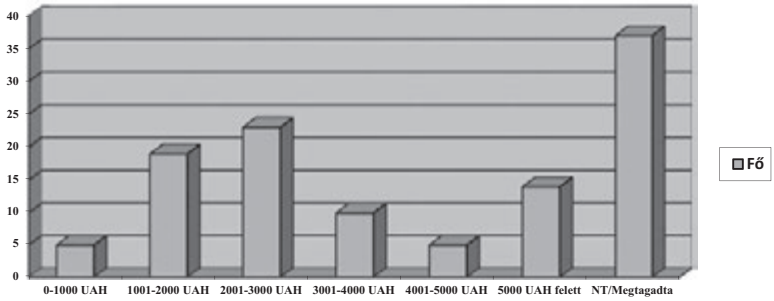

4. ábra: Háztartás jövedelme[44]

A következőkben vegyük szemre Izsnyéte lakosainak legfontosabb jövedelemforrásait, majd ezek részletes elemzés alá kerülnek:

[43] Saját készítés, 2019.
[44] Saját készítés, 2019.

1. Nyugdíj
2. Külföldi munkavállalás
3. Állami munka
4. Magánvállalkozás, Kereskedelem

1. Nyugdíj: Mivel Izsnyétén az idős generáció társadalmi súlya nagyfokú, szinte minden háztartásban élnek nyugdíjasok, akik rendelkeznek fix nyugdíj jövedelemforrással.
2. Külföldi munkavállalás: A jelenlegi negatív gazdasági helyzet, ebből adódóan a munkanélküliség, a kevés állami munkabér miatt számos fiatal ukrán és magyar hagyja el országát, hogy külföldön vállaljon munkát. Meglehet, ezenkívül szociokulturális okok is álnak a háttérben, ha az idősek tekintélyelvűségére gondolunk. Szinte minden háztartásból van hozzátartozó, aki külföldön dolgozik, hiszen helyben nincs, vagy alig akad kifizetődő munkalehetőség.
3. Állami munka: Az állami szférához tartozó munkák leginkább az urbánus területekre korlátozódnak, adott esetben Munkács, Beregszász és Ungvár meghatározó munkahelyi központok. Ezeket a munkákat leginkább ipari munkaterületeken végzik, Munkácson meghatározó a Flextronik kábel- és autóalkatrészt gyártó üzem.
4. Magánvállalkozás, kereskedelem: A magánvállalkozók fő területe Izsnyétén a kereskedelem. Magánboltokat üzemeltetnek, amelyekben a földeken megtermelt terméseket és a közeli ukrán városok raktáraiból hozott élelmiszereket, ruhákat és egyéb árukat adnak el. A fóliás virágházaknak is jelentős szerepe van, az ott termesztett növényeket a boltokban, üzletekben értékesítik helyben, vagy a munkácsi piacon.

Természetesen ezen fő jövedelemforrások a nyugdíj és a külföldi munkavégzés kivételével kevés családnál jelennek meg, mégis meghatározó jelentőségük van a témában. Ami a falu minden lakosát érinti, és az is foglalkozik vele, aki állami munkát vállal – hiszen az nagyon csekély mennyiségű jövedelemként szolgál Ukrajnában –, az a mezőgazdasági munkából és a háztáji munkából származó mellékes, mégis állandó jövedelemforrás, vagy saját részre szolgáló megélhetési forma.

A továbbiakban a mezőgazdasági termelésből származó jövedelmi kategóriákat vegyük sorra: 1. Földművelés, 2. Állattenyésztés 3. Cserekereskedelem.
1. Földművelés: A faluban minden család végzi, a nagy családokon belül mindenkinek saját feladatköre van. Az aktív korúak inkább a mezőgazdasági gépeket kezelik, az idősebbek kézi munkát végeznek. A földeken megtermett termények egyrészt saját részre biztosítják az ennivalót, más részt az állatok szemes terményekkel való ellátását biztosítják, valamint néhányan Munkácsra is mennek piacozni az áruval. Manapság már több viszonteladó jön az áruért, így a piacozás is háttérbe szorul. Leggyakrabban krumplit, zöldségeket és szemes terméseket adnak el.
2. Állattenyésztés: Leginkább a hízó, anyakoca és fiakoca sertést nevelnek, valamint néhány háznál, nagyobb gazdáknál tehenet is tartanak. A sertés húsát egyrészt saját részre, másrészt, ahol több jószág él, eladásra tenyésztik. A tehén tejét saját részre használják fel, magánvállalkozók a boltban is árusítják.
3. Cserekereskedelem: Terménycsere és árucsere gyakori eltérő etnikumok gazdái között is. Leggyakrabban vetőmagot cserélnek jobb fajtára, vagy eltérő fajta árukat, pl. egy magyar férfi a zabot cseréli el tejre az egyik ukrán gazdával. A gazdák szükségleteik szerint cserélik a terméseket és élelmiszereket egymás között, tehát egyfajta kölcsönös cserefolyamatok játszódnak le, melyek érvényesek magyarok és ukránok között is.

A cserekereskedelemről Sahlins vélekedése, hogy különböző kultúrákban összefüggés van az ajándékok egyenértékűsége és az ajándékozással kapcsolatban állók rokonsági foka között. Egy törzsön vagy falun belül az ajándékok értékét pontosan ki kell egyenlíteni. A rokon törzsek közötti ajándékozási folyamatban mindkét fél igyekezett jól járni, vagyis kevesebbet adni és többet kapni, míg nem rokon szövetségesek között megint csak pontosan számon tartott értékcsere történt.

Egyéb anyagi gazdálkodási lehetőségként, megélhetési módszerként említik sokan, hogy próbálnak spórolni, csak a legszükségesebb élelmiszerekre költeni, azokra az alapvető élelmiszerekre, amiket nem termelnek meg saját részre. Van olyan női afatközlő, aki kifejezetten azért ad el sertéshúst, hogy annak árából üzemanyagot vegyen a traktorhoz, és trágyát a zöldségek műveléséhez: „Hát általában, amire szükségünk van, általában így megyen. Tartjuk a jószágot, akkor, ha leadom a húst, akkor veszünk belőle üzemanyagot, tudjunk megművelni. Eladom, mert nem tudom elcserélni, hanem eladom, és a pénzért veszek üzemanyagot, vagy műtrágyát. Úgy forgatjuk magunkat, hogy jó legyen."[45] Mindkét szükséglet tehát további mezőgazdasági funkciókat lát el. Spórolnak a gázfűtéssel és ruhákat is ritkán vásárolnak önrészre. A boltokban a hitelre való vásárlás a cigány családoknál és az idős emberek körében jellemző, mint a javak megszerzésének stratégiája.

3. Tradíció, innováció és migráció Izsnyétén

Mielőtt Izsnyéte migrációs tendenciáit elemeznénk különböző aspektusok szerint, első ízben vizsgáljuk meg, milyen hatásfolyamatok játszódtak le mind lokális, mind globális szinten annak elérésére, hogy számos helybéli kényszerült a külföldi munkavállalásra mint jövedelemszerző formára.

A szovjet-szocialista érában a Kárpátontúli területen a belső irányú migráció volt a jellemző. A Szovjetunió belső területeiről oroszokat, ukránokat telepítettek be Kárpátaljára. A kolhozokba kényszerített, sokszor a földjüktől megfosztott kárpátaljai őslakosok, köztük magyarok is, gyakran vállaltak idénymunkát oroszországi és ukrajnai építkezéseken, kolhozokban. Az idénymunka során a kárpátaljaiak otthoni jövedelmük többszörösét keresték meg.[46]

Mint azt látni véljük, kétféle, jelentős migrációs hullám zajlott le Kárpátalján, az első esetben a külső területekről Kárpátaljára bevándorló oroszok és ukránok migrációja, közben a kárpátaljai őslakosok orosz és ukrán területek felé való vándorlása, másodsorban különböző népek szakembereinek immigrációja – ha a Szovjetunión belül nézzük, transzmigrációja –, mely a második világháborút követően vált fokozottá. 1995-től kezdődően megnőtt a Magyarországon letelepülő kárpátaljai lakosok száma is, a munkavállalási szándékkal Magyarországra vándorlás tendenciájának növekedése pedig az 1999-es évtől szembetűnő.

[45] 58 éves nő, Izsnyéte.

[46] Popovics Tibor Miklós, „Diplomás kárpátaljai magyarok diszkriminációja a szovjet totalitárius rendszerben", in *Kárpátalja etnikai arculatának változása 1945–2011 között*, szerk. Sipos Mónika (Pécs: PTE, 1994), 28–29.

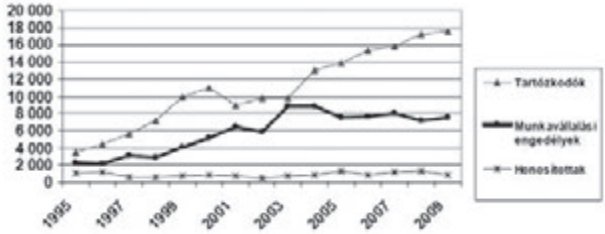

5. ábra: Magyarországon tartózkodó, honosított, ill munkavállalási engedéllyel rendelkező ukrán állampolgárok[47]

Az első esetben a kárpátaljai lakosok migrációs hulláma volt jelentős, akik leginkább Oroszországot tűzték célállomásuknak. Ezek a migrációs folyamatok Izsnyéte lakosságának szerkezetét is nagymértékben érintették, főleg ha az utóbbi évek külföldi munkavállalási migrációs folyamataira gondolunk. „A migrációs ráta értékei 2007-ben mind Munkácson, úgy a járásban is magasak voltak. A betelepülők aránya Munkácson 20,1, a kitelepülőké 15,8% volt, de a járásban is élénk volt a vándormozgalom, 10,4 és 8,5%-os értékekkel. A járásban 1,9%-os pozitív migrációs mérlegről beszélhetünk."[48]

A 2012-es állapotokat rögzítő strukturált interjúk adataiból kirajzolódik, hogy a vizsgált 113 személy (5,3 %) közül 38-an jártak már külföldön korábban, ebből 36-an Magyarországon, ketten Oroszországban és egyetlen személy Romániában. A külföldre utazás célja elsődlegesen rokonlátogatás volt, 17 személy esetében ezt láthatjuk is, 6-an munkavállalás, 5-en hivatalos ügyintézés, hárman üdülés, hárman vásárlás céljából, továbbá egyetlen személy továbbtanulni, míg hárman egyéb okból utaztak külföldre. Mivel a kvantitatív adatközlők ritka esetben voltak fiatal korosztálybeliek, és mint ismeretes, inkább a fiatal korosztály kompetens a külföldi migráció tekintetében, így előnyös megemlíteni, hogy a vizsgált 113 háztartásból 84 esetében vannak családtagjaik, leginkább a válaszadók gyermekeinek generációjában, akik a megkérdezés időpontjában is külföldön tartózkodtak, legtöbb esetben feltehetően munkavállalás céljából. (5. ábra)

A következőkben a migrációs, mobilizációs kérdéskört három szempont alapján elemzem. Elsődlegesen azt nézem meg, hogy milyen eltérő indítékok játszanak főszerepet a két etnikum esetében a külföldi munkavállalás tekintetében. A második fontos szempont a nemi eltérésekben nyilvánul meg, miszerint a nők és a férfiak is másmás munkaköröket vállalnak el. A harmadik fontos tényező pedig a különböző célterületek kiválasztásai. A migrációs kategóriák tehát a következők:

1. Az etnikumok eltérő indítékai
2. Az etnikumok nemileg elkülönülő munkaformái
3. Célterület kiválasztásának eltérései

1. Az etnikumok eltérő indítékai: Eltérés nincs a két etnikum között a külföldi munkavállalás tekintetében, mindkét etnikum elsődlegesen a jövedelemszerzés miatt vándorol külföldre, bár az utóbbi időkben megnőtt a szerepe a továbbtanulási lehetőségek kihasználása okán való kivándorlásnak, ez leginkább magyarok esetében megha-

[47] Saját készítés, 2019.
[48] Baranyi, *Kárpátalja,* 110–129.

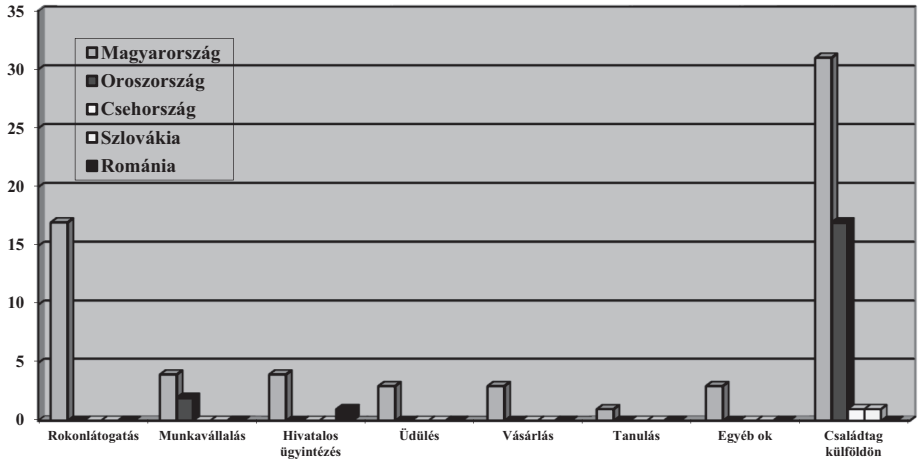

6. ábra: Migráció[49]

tározó. Azért is járatja sok magyar anyanyelvű szülő ukrán nyelvű iskolába gyermekét, hogy az a későbbiekben ukrán és orosz, vagy magyar nyelvterületen is tanulhasson tovább.

2. Az etnikumok nemileg elkülönülő munkaformái: Míg az ukrán férfiak főleg építkezésekre mennek, addig az ukrán nők változatos női feladatköröket látnak el, például varrodákba mennek dolgozni. A magyar férfiak szintén építkezésekre mennek dolgozni, leginkább kőműves munkát vállalnak, a magyar nők viszont mezőgazdasági, kerti munkákat, közmunkákat látnak el, körükben leggyakoribb a zöldség- és a paradicsomszedés.

3. Célterület kiválasztásának eltérései: Az ukrán férfiak szinte minden esetben Oroszországba, főleg Moszkvába mennek munkát vállalni, az ukrán nőknél Oroszország és Lengyelország a kitűzött munkavállalási célterület. A magyar férfiak egyaránt mennek Oroszországba és Magyarországra is munkát vállalni, míg a magyar nők kifejezetten Magyarországra mennek dolgozni.

Egyik adatközlő megemlíti, hogy Izsnyétéről 20-25 férfit vitt magával dolgozni egy magyar építőipari vállalkozó Budapestre, ahol megfelelő keresettel rendelkeznek. Sőt hozzáteszi, hogy régebben tömegesen vándoroltak el a faluból vállalkozókhoz dolgozni. Az említett magyarországi vállalkozó már nem él, helyette más rokona vezeti a vállalkozást:

> A fiam már ott van, Magyarországon, már lassan 10 éve ott dolgozik… Neki izéje van, minden, be van jelentve cégnél, csak na nem valami jó az órabér. Elég kevés, de be vannak jelentve. Van TB-kártyája, minden… Budapesten… Vállalkozónál dolgoznak. Innen vannak Izsnyétéről, van vagy 20 ember. 20 vagy 25. Hát az még nem is olyan sok, izébe voltunk, volt itt egy vállalkozó, egy magyar vállalkozó, ott nála Moszkvába volt vál-

[49] Saját készítés, 2019.

> lalkozó, Moszkvába 150 ember volt Izsnyétéről… Kőműves munka, építkezés.[50]

Meglehetősen szembetűnő, leginkább a munkavállalási célterület kiválasztásánál a nemzeti identitás problémaköre, hiszen az ukrán etnikum egyértelműen a szláv nyelvterületek felé, a volt szovjet területeken vállal munkát, míg a magyar szíve a régi hazájába, Magyarországra húzza, de náluk is lényegesen magas az Oroszországban való munkavállalási ráta. Hiszen az országok kiválasztása elsődlegesen a lehetőségekre épül, tehát ahol munkáról hallanak, ahonnan elfogadható jövedelmekkel térnek haza, vagy ahova ismerős, esetleg vállalkozó hívja őket, oda mennek, vagy mennek vissza dolgozni. Míg Moszkvát egy erős munkavállalási központnak tartják, ahol fix jövedelmet, nagyjából 1000 dollár értékű munkabért kapnak, addig Magyarországon a rengeteg kemény munka mellett kevés, egy betonkeverésnél például napi 5000 forint munkabér üti a markukat, mellesleg munka és anyag hiányában nem is minden órájukat fizetik ki. Ezért Moszkva egy kedveltebb munkavállalási térség mind a magyar, mind az ukrán munkavállalók esetében. A munkavállalások minden esetben minimum 3 hónap és maximum 1 éves időtartamúak, de minden három hónapban hazatérnek a munkavállalók, hiszen ekkor már lejár a vízumuk. Fizetések szempontjából mindkét célország kifizetődő az adatközlők elmondásai alapján, a külföldi munkavállalás nélkül ma már lehetetlen lenne megélni Izsnyétén, hiszen a háztartásokat javarészét a külföldi munkavállalásból származó jövedelmekből tartják fenn.

4. Felvidéki települések

A terepegyüttes Dél-Kelet Szlovákia tőketerebesi járáson belül, főként a Bodrogközben és a magyar–szlovák–ukrán hármas határ közelében található. Az Ondava folyó is egyfajta választóvonal a települések etnikai összetételét tekintve. A folyó keleti oldala főleg magyar többségű. míg nyugati oldala már szlovák többségű településekből áll. A terület északi részénél szintén egy „láthatatlan" határ található, földrajzi választóvonal nem jelöli, ugyanakkor etnikailag a kutatási színtér északi területén szlovák többség, déli részén, a magyar–szlovák határ közelében magyar etnikai többség él. Kutatásom főleg az Ondava folyótól keletre fekvő területre fókuszál, településenként egyre közelebb érve a hármas határhoz. A kiválasztott településeknek tehát fontos határ menti, vagy határ közelségi szerepe van. Ezen a vidékeken dominánsabbak a határ menti kereskedelmi folyamatok, vagy az informális gazdaság szerepe. A következő szempontok alapján lettek kiválasztva a kutatási célterületek:

– megközelíthetőség (úthálózat, de leginkább vasúthálózat érinti-e)
– eltérő etnikai arányok:
  • jelentős számú magyar etnikumjelentős számú szlovák etnikum
  • a szlovák és magyar etnikum mellett a roma etnikum száma is meghatározó
  • a szlovák és magyar etnikum mellett a ruszin/ukrán etnikum száma is meghatározó szántóföldek, mezőgazdaság szempontjából fontos centrumok közelsége
  • kereskedelem szempontjából centrális központok, urbánus területek közelsége (pl Királyhelmec, Tőketerebes)

[50] 50 éves férfi, Izsnyéte.

- a határ közelsége (elsősorban a magyar határ, egy település esetében azonban a hármas határ közelsége: magyar–ukrán–szlovák határ)

4.1 Szomotor

Szomotor a tanulmányozott színterek közül a legnyitottabb fekvésű település. A község az Ondava folyó keleti oldalán helyezkedik el, a Magyarország felé irányuló folyókanyarban. A település viszonylag könnyen megközelíthető, a Királyhelmec felé vezető autópálya, valamint a Kassa-Nové Mesto–Királyhelmec vasúti hálózat révén megközelíthető. Szomotor, mondhatni pleolit-kori település. A 6–7. században ősmagyar temetkezési hely, míg a 10–11. században nagymorva település volt. Már egy 1263-ból származó írásos feljegyzés is tanúbizonyságot tesz róla, hogy kezdetben a lakosság szőlőműveléssel, gyümölcstermesztéssel foglalkozott, ez azóta is jelentős, hiszen a falu mind a szőlőművelést, mind a termelés mezőgazdasági jellegét a mai napig őrzi. A mezőgazdasági termelést, illetve az öntözéses gazdálkodói habitust erősíti, hogy itt Szomotorban található az öntözéses gazdálkodás kutatóintézete is. A falu három nagyobb részből tevődik össze: Vécs falurészt 1943-ban, Kisújlak falurészt pedig 1964-ben csatolták hivatalosan is Szomotorhoz.[51]

A három falurész az etnikumok térbeli eloszlásának tekintetében is relevánsak, szinte minden falurész egy-egy etnikum jellemző falurésze. Erről későbbi fejezetben, az etnikumok térhasználatánál bővebb leírás, elemzés lesz. Az utcánkénti megoszlás is jól látható, az utcákat főút választja el egymástól és láthatóan elkülönülnek. Az elkülönülés az etnikumok között nem jellemző – azonban egyik falurészben több szlovák él, mint a másikban –, de jellemzően vegyes megtelepedésű falu. Lakossága 1571 fő, ebből 1004 magyar, 479 szlovák és elvétve találni néhány roma családot, akik leginkább a magyar identitást erősítik. A roma kisebbség nem szegregált helyzetű, nincs elkülönülés, magyar anyanyelvűek, ahogy a legtöbb helyi szlovák etnikum is főként magyarul beszél. A településen a római katolikus és a görögkatolikus vallás van túlsúlyban, kiss létszámban reformátusok.[52]

Királyhelmec – mint centrum helyzetű város – közelsége előnyös az iskolások és az aktív munkaerő számára. A településen nagyfokú a munkanélküliség, sokan segélyből élnek, állami munka biztosítását a térségben egyedül a vasúttársaság jelenti. Munkavállalás céljából nagyfokú az elvándorlás. A migráció Ausztria felé a legjelentősebb, kizárólag nők esetében, generációnként elkülönülés azonban nem látható. A helyi vállalkozások száma – kisvállalkozások – kismértékű: egy presszó, egy panzió és 1-2 vegyesbolt a jelentősebb 1-2 családi gazdaság mellett. A mezőgazdálkodásban megtermelt anyagi javak kapcsán a piacozás nem jellemző, főként önellátásra termelnek. Az állattenyésztés súlya néhány éve alábbhagyott, nem jellemző, dominánsabban inkább a környező településeken. Ausztriai, nyugati hatás terjedése erőteljesen figyelhető meg.

[51] Vende Aladár, „Zemplén vármegye községei", in *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monografiája. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*, 26 köt., 1896–1914, szerk. Borovszky Samu és Sziklay János (Budapest: Apollo):
http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0026/6.html ; hozzáférés: 2022. 02. 05.
[52] https://www.velemjaro.sk/telepulestar/szomotor ; hozzáférés: 2022. 02. 05.

A kutatás kezdeti szakaszában, 2017 őszén Szomotor településen kétszer zajlott le terepmunka. Az első felderítő jellegű kutatás volt, amelynek során kutatótársaimmal összegyűjtöttük a legfontosabb cenzus adatokat, a második terepmunka már egy komplexebb kérdőív lekérdezésével zajlott. A két kutatás során 103 kérdőívet sikerült lekérdezni a vizsgált közösségen belül, ennek 85%-a a magyar, 15 %-a a szlovák etnikum adatait tükrözi. A nemek aránya nagyjából azonos a lekérdezettek között, a generációs eloszlás – annak ellenére, hogy a község többségében az idősebb generáció dominál – főként a fiatalok és a középkorúak magas arányát mutatja (19–49 év közöttiek). A generációs minta tudatos, hisz elsősorban az aktív munkavállalók adataira voltunk kíváncsiak a megélhetés tükrében. A mintába elsősorban szomotori lakosú helyiek kerültek, 2 kivétellel, akik más lakhellyel rendelkeztek, de a településre járnak rendszeresen dolgozni. Egyikük a görögkatolikus pap, tehát a helyszínen nincs helyi lelkész, akár római katolikus, akár görögkatolikus vagy református lelkész sem.

4.2 Nyelvhasználat

A nyelvhasználat tekintetében elmondható, hogy a település két, meglehetősen nagy kiterjedésű oldalágakkal rendelkező szlovák családja is, a mindennapok szintjén a magyar nyelvet beszéli, egyedül az adminisztrációs ügyek tekintetében jellemző az anyanyelvhasználat, így a magyarok is csak az adminisztratív ügyek esetében beszélnek szlovákul. A mindennapok szintjén leggyakrabban használt nyelv tehát minden adatközlőnél a magyar.

Minden generáció adott iskolai végzettséggel jellemezhető, szinte kivétel nélkül. A fiatalok körében a leggyakoribb a szakközépiskolai végzettség, második az egyetemi diploma megléte (2 adatközlőnél), a középkorú, illetve idős generáció tekintetében a szakmunkás képzettség dominál szinte 100%-ban. Ez mindkét etnikumnál azonos, a roma etnikum tekintetében a 8 általános végzettség, második pedig a kismértékű szakmunkás végzettségűek aránya.

4.3 Vallási megoszlás

Az etnikai hovatartozás egyértelmű vallási hovatartozást is jelöl a közösségben. A legdominánsabb vallási csoport a római katolikus (65 fő), ők teljes mértékben a magyar etnikum közé sorolhatók. A második legnépesebb csoport a református (25 fő), itt is a magyar etnikum dominál. A harmadik legnépesebb a görögkatolikus (13 fő), ők mindannyian a szlovák etnikum táborába tartoznak. Jóllehet az adatközlők egy része nem gyakorolja vallását a mindennapokban, 30%-uk megkeresztelkedett, besorolja magát adott vallási közösségbe, de nem jár templomba, nem tartja csak a legfontosabb egyházi ünnepeket – az elmondások alapján.

4.4 Megélhetési formák

A foglalkoztatás tekintetében nagymértékű divergencia tapasztalható. Szinte minden második helyi lakos – csak az aktív munkavállalókat tekintve – más munkahelyen, más településen vagy országban, vagy eltérő jövedelem-összetétellel rendelkezik. Ha ki kellene emelni a leggyakrabban előforduló és elsősorban helyi munkaformákat, az a közmunka, a vasúttársaság, illetve a fuvarozás lenne. A többi már nem sorolható a helyi munkaformák közé, ezek általában vagy külföldi munkahelyek, vagy Szlovákia más településeinek, urbánus területeinek munkavállalói színterei. A munkanélküliség nagyfokú, de az a legjellemzőbb, hogy szinte egyetlen család sem csupán egyet-

len jövedelemből él, meghatározó ugyanis a nyugdíj, vagy egyéb megélhetési stratégiák körébe sorolható jövedelemforma. A közös kassza révén így nem szorulnak ki teljesen a munkanélküliek. Gyakori a segédmunka, akár a vasazás a romák körében, vagy olyan segélyformák igénybevétele, amelyek például csak bizonyos feltételek mellett igényelhetők. A romák például azért íratják magyar osztályba gyermekeiket, mert ott kifejezetten a magyarok számára különböző juttatások igényelhetők. A településen két nagyobb vállalkozás található, ezek kereskedelmi célokat szolgálnak, az egyik magyar, a másik szlovák tulajdonú. Élelmiszerboltok és helyi presszók tartoznak a vállalkozó szellemű üzletemberekhez, meglehet, ezen kívül számos más mellékes is hozzájuk köthető, akár a személyszállítás, vagy a szervezett, csoportos szintű munkák navigálásai, így mezőgazdasági munkák, vagy külföldi munkák. A település lakóinak aktív munkavállalói többsége átlagbérből vagy minimálbérből él. Ez az összeg átlagosan 400 és 600 euró közé esik (forintban kb. 120–180.000 Ft), ugyanakkor nem jellemző, hogy egy családon belül ketten is megkeresnék a minimálbért, egy fiatal pár esetében is csak az egyikük dolgozik, és ő is a minimálbér legalacsonyabb szintjén, 400 euró körül keres, jó esetben. A segély 70 és 100 euró között mozog, többségben 70–75 eurót kapnak, ahol több a gyermek, ott éri el akár a 100 eurót is. Korábban az aktív munkavállalók közötti leggyakoribb, helyi állásokat vettem be a számításokba, ugyanakkor, ha a háztartásonként, és nem elsősorban munkavállalásból származó jövedelmeket nézzük, akkor sorrendben a következők a leggyakoribb előfordulásúak:

1. nyugdíj
2. külföldi munkavállalásból származó jövedelem
3. állami szféra: közalkalmazotti bér, vagy közmunka bér
4. egyéb jövedelmek, pl. segély, eladások, segédmunkákból származó jövedelem

A gazdasági szempontokat figyelembe véve, már a cenzus adatok felvételekor szembetűnő volt, hogy a lakosok nagy részének nincs földtulajdona, vagy ha rendelkezett is vele, eladta vagy bérbe adta. A kiskert művelése is kis arányban jellemző, melyből önellátásra termelnek, hiszen az idős korú, sokszor beteges lakosság túlnyomó többsége, illetve a fiatal munkaerő hiánya miatt erre ritkán van lehetőség. A földművelésre alkalmas területek nagy része a szomszéd települések mellett jellemző, a helyiek is oda járnak át dolgozni, ha van erre lehetőség, idénymunka tekintetében. Pontos adatok szerint tehát a megkérdezettek közül 74 személynek nincs földtulajdona, vagy már nem rendelkezik vele (nem műveli, eladta vagy bérbe adta), csupán 15-en válaszolták azt, hogy saját kis szántóförddel rendelkeznek és 14 személynek van csak önellátó kiskertje, ami tulajdonképpen jelentéktelen és elégtelen a megélhetés hosszútávú biztosításához.

5. Tradíció, innováció és migráció Szomotoron

Van a kutatási témának két olyan csomópontja vagy jelensége, ami már a felderítő jellegű kutatás első terepbejárásai során, az első órákban kikristályosodott. A két csomópont már akkor is hangsúlyos, ha akár egy laikus ember betér egy helyi, szomotori presszóba és kávét rendel. Sokan körülötte ugyanis a külföldi munkavállalást, illetve a vasúttársaságok helyzetét ecsetelik. A két csomópont tehát a külföldi, azon belül is az ausztriai munkavállalás, illetve a vasúttársaságok helyi munkavállalók között betöltött szerepe, melyből érdemes kiindulni a megélhetést vizsgálva. Szinte minden helyi lakosnak van ugyanis legalább egy olyan rokona – és nem csak ismerőse, a rokoni szá-

lak ebben a relációban sokkal erősebb kapcsolatokat tételeznek, ha a megélhetés biztosításáról beszélünk – aki külföldön vállal munkát, és szinte minden esetben Ausztriában. A megélhetési stratégiák tekintetében az ausztriai munkavállalás az egyik fő téma lesz a migráció kapcsán a következő fejezetekben is. Ugyanakkor érdemes kiemelni ennek jelentőségét, és a célország kiválasztásának okait. Szomotorról Szlovákia uniós csatlakozását követően – tehát 2004 után – megindult elsősorban a fiatalok nyugati országok felé áramlása a jobb megélhetés reményében. A néhány hónappal később visszatérő szomotori fiatalok felfedeztek egy számukra meglehetősen jövedelmező karriert Ausztriában, jelesül az idősgondozást. Ennek jóhírét – és azt, hogy milyen nagy szükség van olcsó munkaerőre Ausztriában – elterjesztve, nagymértékű migrációs hullám indult Szomotorról az elkövetkezendő években. A külföldi munkavállalók között már nem csak a fiatalok, de a középkorúak közül is szép számban akadtak, de a nemek tekintetében kizárólag nőkről beszélhetünk, e megélhetés tekintetében. A fiatal és középkorú szomotori nők ausztriai idősgondozói munkaterülete egy csomópont lett tehát a helyiek számára, így a kutatásomban is. Első terepbejárások során megfigyelt fiatal nők hiánya, illetve általánosságban a fiatalok hiánya e migrációs hullám erősödésének tulajdonítható. Ezt a jelenséget a következőkben, és leginkább a migrációs résznél részletesen górcső alá veszem.

A másik kiemelhető és már kezdetben is érezhető fontos jelenség, a vasúttársaság központi szerepe. Mivel Szomotoron és környékén nincs, vagy nagyon ritkán fordul elő bejelentett, állami munkalehetőség, gyárak nincsenek a közelben, mezőgazdasági, megmunkálható területek szintén, így az emberek elsődleges munkahelye a vasúttársaság. A vasútvonal Nové Mestótól Királyhelmecen át Ukrajna felé irányul, így Szomotor is központi helyet foglal el ebben a szakaszban, és akár a közalkalmazotti munkák (kalauz, jegypénztáros), akár a szakmunkák (vagonrakodó, raktáros, különböző fizikai munkák) fontos szerepet töltenek be a helyiek munkavállalásában. A vasúttársaságnál történő munkavégzésről szintén később esik majd szó részletesebben, mint a térségben egyedüli állami szférába tartozó munkahelyről, de hogy erre a területre irányuló fokozódó munkavégzés egy olyan jelenség, melyet folyamatában érdemes vizsgálni, jól mutatja, hogy szerves részét képezi a dolgozatnak.

A kérdőíves adatok is a két jelenség fontosságára reflektálnak. A megkérdezett 107 fő jelentős része – köztük a nyugdíjas, idős korosztály is – nem volt még külföldön, de tervezi a külföldre vándorlást, elsősorban munkavállalás céljából (68 fő). A megkérdezettek fennmaradó száma, azaz 35 fő, már járt külföldön, és közülük 31-en Ausztriában vállaltak munkát az említett pozíciókban. A fennmaradt 4 fő Szlovákia nyugati területein vállalt korábban munkát. A munkavállalások időszakosak, a legtöbben (90%-ban) átmeneti jelleggel töltenek időt külföldön, ez nagyjából 2-3 hetet jelent, majd visszatérnek otthonukba, hogy segítsék az otthon maradt családtagokat. A Szlovákia más területén dolgozó, vagy már dolgozott adatközlők közül a legtöbben a vasúttársaságoknál helyezkedtek el, másodsorban különböző gyárakban (autóipari gyár, fafeldolgozói üzem stb.). A kérdőíves kutatások és mélyinterjúk felvétele mellett egy hosszabb, folyamatkövetéses módszert alkalmazó kutatást is beiktatok a kutatásba, mellyel jól lekövethetők a külföldi munkavállalás jellegzetességei.

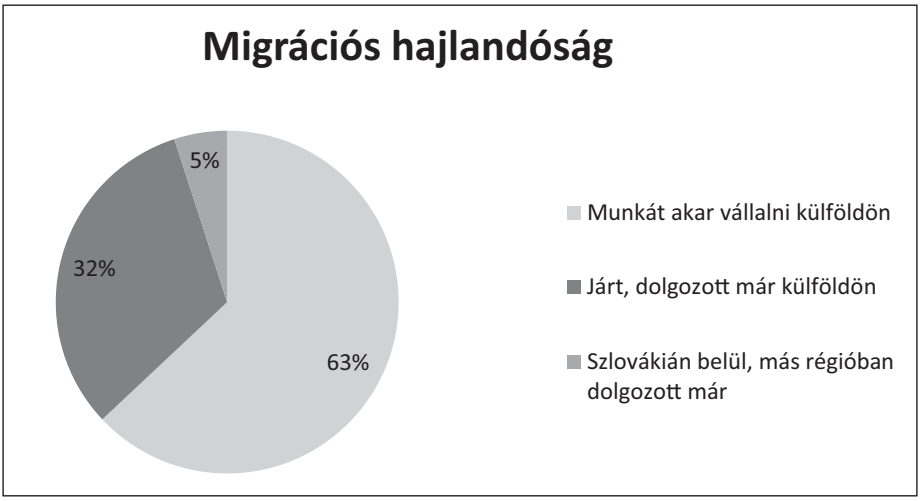

7. ábra: Migrációs hajlan óság Szomotoron[53]

6. Összefoglaló

Összegzésül elmondható, Kárpátalja és a Felvidék lokális közösségeinek életében a tradicionális és modern etnikus értékrendhez való kötődés meghatározza a mindennapi megélhetési struktúrákat is, a munkaviszonyokat vagy a munkaszokásokat egyaránt.

Fontos értékrendbeli momentum a nyelvhasználat kérdésköre, melynek tekintetében kiderült, hogy nincsenek nyelvhasználatbéli konfliktusok a faluban, sőt a magyarok előnyt látnak gyerekeik más nyelvű iskolába járatásában a későbbi továbbtanulási és munkavállalási lehetőségeik kiszélesítésének érdekében. Családon belül és a köszönések alkalmával is, mindenki a saját nyelvén szólal meg, a fiatalok már inkább tanulják és beszélik mindkét nyelvet. A három etnikum interakciói során az adott közeg leggyakoribb nyelvhasználata használatos, például hivatalos ügyek intézése esetén az anyaország nyelve az elsődleges nyelv. Az „ősök" nyelvét, a „kárpátaljai" vagy felvidéki nyelvet leginkább az idős korosztály használja.

Az ünnepek mértéke az ukrán oldalon szembetűnő, a tradicionális, vallási ünnepi szokásokat és hagyományokat még mindkét oldalon fenntartják és őrzik, ezeken az ünnepi alkalmakon fontos találkozási, kapcsolatépítési funkciók mutatkoznak a magyar, az ukrán és a cigány etnikum között is. A nemzeti ünnepek és munkaszokások tekintetében azonos helyzet áll fenn, ugyanis a régi szokások „elmaradnak", ma már sem a felvonulások, sem az együttesen végzett munkák énekléssel, önkéntes munkasegítségekkel zajló események nem bírnak relevanciával. Szlovák–magyar viszonylatban nincsenek nagy eltérések, a vizsgált faluban a görögkatolikus szokások, az ünnepek mértéke, hossza és a szokások elenyészőek.

[53] Saját készítés, 2019.

Családi vállalkozások esetében a nagycsaládi formációk, a közösen végzett munkák jellemzőek a magyaroknál, tehát a család mint a biztonság értéke jelenik meg az értékrenden belül. Magánvállalkozások esetében a két eltérő nemzetiségű és felekezetű bolttulajdonost említettük, akiknél szembetűnő azonosságokra derült fény a hasonló áruk és vásárlók esetében, míg különbségek az áruk forrásának helyszínénél és a kiegészítő jövedelemforrásoknál jelentkeztek. Napszámos munkavégzés a cigány etnikum körében a legjellemzőbb, bár az ukránok magyarokkal is végeztetnek mezőgazdasági munkákat, hiszen a magyar „dolgosabb", így hatékony kölcsönös függések alakulnak ki, a munkáért cserébe napszámos bért kapnak, közben a munkaadó is jól jár, hiszen megspórolja a munkába fektetett energiát és időt. Gépesítettség tekintetében nagy eltérések nincsenek, bár a magyarok modernizáltabbak, mégsem az etnikai hovatartozás határoz e tekintetben, inkább a farmerek, nagygazdák vagyoni helyzetének alakulásai a mérvadók mindkét oldalon. Az idősek fiatal traktorosoktól kérnek segítséget a nagyobb kiterjedésű szántóterületek megmunkálásához.

A gazdálkodói habitusok etnikus vonatkozásánál a magyar munkacentrikusság, a családi összetartozás-tudat előbbre való, az ukránok földhöz való viszonyánál gyakori az elhanyagolhatóság, azaz a parlagon hagyás. Ez a felvidéki, szlovák családoknál is megfigyelhető volt, főleg, hogy a felvidéki szlovákok közül a családtagok nagy része külföldre vándorol, nincs aki a földet gondozza. Ezzel ellentétben a magyarok némi haszon érdekében bérbe adják földjüket, ha nem tudják megművelni, de ne menjen tönkre, ne álljon pusztán. Az etnikumok között releváns a kölcsönös segítségnyújtás habitusa, jó példa erre egymás gépének megjavításában való segédkezés, vagy az idősek elméleti és empirikus tudásaiból merített tanácsai a fiatalok számára.

Az értékrendek szintjén a vallási ünnepek tiszteletben tartása a munkarendek szüneteltetéséhez kapcsolódik, erkölcsileg meghatározó különbözőségek vannak a munka viszonyában, ahol a magyar az előretörő, a szorgalmasabb. Habitus tekintetében a földhöz és a másik etnikumhoz való viszonyulás és attitűd a magyarok esetében egy erősebb, tradicionális, családi hagyományokra épülő közös segítségnyújtáson alapszik, ahol az ukrán elméleti tanácsok és gyakorlati segítségek is szerepet kapnak. Náluk ez egy lényegesen modernebb attitűdöt tükröz az ukrán etnikummal ellentétben. Azonban a földhöz, a mezőgazdasági munkához való ragaszkodás a magyar értékrendjében domináns, visszatartó erő a külföldi munkavállalástól. Bebizonyosodott, hogy akár a felvidéki, akár a kárpátaljai településeket nézzük, a magyar családoknál erősebb a szülőkért érzett felelősség, a földtulajdon, a munka iránti felelőségtudat. A különbözőségek tehát leginkább az értékrendekkel hozhatók összefüggésbe, továbbá tetten érthetők ezek a migrációs hajlandóságokban a célország kiválasztásánál, ahol a magyarok mind a volt szocialista országok felé, mind a volt anyaország felé indulnak, ezt lehetőségeik határozzák meg, az államalkotó ukrán és szlovák etnikum viszont sok esetben saját nyelvterületei felé veszi az irányt. A külföldi munkavállalás mindenképpen jövedelmező és jóformán egyetlen módja a fenntartható izsnyétei falusi életnek, a mezőgazdasági termelésből származó haszon mellett.

ABSTRACT

Tradition and innovation in the Ukrainian-Slovak-Hungarian borderland

My study is based on anthropological research and was conducted in 2012 and 2019 in rural settlements around the Hungarian-Ukrainian-Slovak triple border. My topic is modernization, innovation, and the exploration of traditional elements in the value systems of different ethnicities, including their livelihood strategies. Mine is a less studied aspect of migration, the transformations it is responsible for. It describes a settlement in Hungary, where people's habits and customs reveal a need for help anda strong sense of responsibility for elderly parents, which is often a recurring force for those working abroad, just like in case of the Ukrainian and Slovakian ethnicities leaving their homes.

Anikó Péterbencze

Rites of passage and ritual dances of the Chángó-Hungarians living in Moldva around Bacau[1] (Romania)

Before the early 1990s, Moldva was a problematic region for researchers due to political reasons. From the 90's I have made countless field trips to the region with my husband. In 1990, the aim was to present a preliminary overview of the festive ceremonies and regular dance occasions. I was interested, because no one had collected dances in the region before. In 1993 I published a study about dance and dance customs around Bacau.[2] Between 1990-2019 I continuously conducted research in Moldva and in Jászberény during the Csángó Fesztival organized by Imre Papp and myself.[3] For the last 5 to 6 years I have had the chance to conduct investigations about the new phenomena, about the changing lifestyles, identity shifts, living conditions and the circumstances in which the language is spoken.

Rites of passage followed by dances

Previously researchers have not described most of the rites of passage such as rites of separation, liminality and rites of aggregation of Csángó weddings in Moldva. Only some of them gave details, e.g. the Wichmann couple researchedthe wedding ceremonies in Szabófalva in 1905, Péter Pál Domokos in the 1930s and Károly Kós in the 1940s[4] but they covered only one of the most well-known separation rites, without giving any explanations. Moreover, they did not even cover ritual dances. András Seres in his paper[5] described the wedding ceremony in detail without mentioning ritual dances at all.

The question arose: how to approach the complexity of the topic: rites and dances at the same time? Or how to make an analogy between rites and dances? Discovering the similarity between the Arnold van Gennep method and the dance and data on their customs' collected in Moldva during the last 29 years I will attempt to use the van Gennep analysis of rites of passage concerning the Moldavian Csángó heritage.

[1] A city with a population of 200.000 serves as the centre of the Csángó people located in the south of Moldva (in Hungarian terms: „Bákó")

[2] Anikó Péterbencze, *Táncok és táncos szokások a Bákó környéki falvakban*, Moldovának szíp táiaind születem, (Jászberény, Csángó Fesztivál Kisebbségi Alapítvány, 1993), 68–90.

[3] Besides, in 2016 me and my husband, Imre Papp founded the House of Csangos in Jászberény, which exhibits traditional clothes, and other objects and is free for visitors. Since 2017 the Foundation of Video Archive has housed 300 hours of videos collected during the last 29 years relating to the Csángó dances, customs, several folk traditions such as wedding ceremonies, Easter customs, folk carnivals, and other dance house programs.

[4] Györgyné Wichmann, „A moldvai menyekező Szabófalván", *Ethnographia* 47, 1–2 (1936): 57-65. Péter Pál Domokos, *A moldvai magyarság* (Budapest: 1987), 508. Dr. Károly Kós, A *moldvai csángó menyekező*, Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 5 (Kolozsvár: 1997), 86.

[5] András Seres, „Moldvai magyar lakodalmi szokások", *Néprajzi látóhatár* 2, 1–2 (1994): 89–114.

The ritual elements of Hugarian-Csángó weddings in Moldva

In the previous decades I have been to Moldva 30 times collecting folk artifacts and data. I have been regularly collecting in Csángó-Hun garian settlements: Klézse (Cleja), Somoska (Somousca), Bogánfalva (ValeaSeaca), Forrófalva (Faraoane), Külsőrekecsin (Funduracaciuni), Pokolpatak (Valea Mica) and on some occasions also on Trunk (Galbeni), Diószén (Gioseni), Lészped (Lespezi), Pusztina (Pustiana), Lujzikalagor (LuiziCalugera), Szabófalva (Sabaoane), Gorzafalva (Oituz), and Magyarfalu (Arini).

Based on the materials revealed by the most recent collections of the former years, I will try to reevaluate my previous work and adopt a novel approach in relation to analyzing folk dances based on recent decades' folk dance research methods.

In the 1970s the bride's „*burkozás*" was a living practice in Moldva. At the bride's house, after the bride's friends crying, the „*great godmother*" starts to dance, wearing a long veil, which covers (burkozás) her and the inviters (hívogatók) meaning they cover the bride together with the veil in a way that her eyes also get covered reflecting the fact that she is about to start a new life, so she should not be able to find her way back to her parents: „új élete lészen, ne találjon vissza a szülőihez"[6]. The veil is a long white perianth covering the bride from her head to the bottom of her skirt. Where I did my research, bought, thin-woven, fluffy fabricated material was in use. There is no description in the wedding report of Szabófalva in relation to the covering veil (*burkozó fátyol*). On the photos shot by Wichmann one can see a „*burkozó kendő*" similar to the *kerpakendő*[7]. The practice of „*burkozás*" was also a living practice at the wedding of Róka Mária in 1973 at Klézse. „*Mikor a nyirászát* [menyasszonyt] *indították a háztul, burkozták bé.*"[8] At the time of farewell, the godmother of the bride dances a ritual dance with the veil, and afterwards she places the veil to the bride's head in a way that the decorated wands of the three inviters („*hívogatók*") touch each other forming a cone, and this is what the godmother covers with the veil after she danced with it. At this time the inviters („*hívogatók*") start to hold their wands again and, ed by the great godfather, go around the table three times then escort the covered bride out of the house to the groom waiting at the entrance of the house. The groom („*nyirely*") goes around („*megsiríti*") the bride three times, and each time the inviter slightly hits her bottom with the wand symbolizing that the bride should not receive a more violent beating in their marriage.

The covering veil („*burkozó fátyol*") can be removed from the bride's head only by the godmother and only when the bride approaches the house of the godparents as an element of the rite of acceptance and aggregation. Coming out of the veil also symbolizes rebirth.[9] Although the dance with the covering veil („*burkozó fátyol*") exists only in the informants' memories, several women having their wedding ceremonies in

[6] Bálint, Erzsébet informant, Klézse, 2014.
[7] The shawl (kerpakendő) is a white shade of woven linen orbought caterpillar silk, a white shade, or in some villages a yellow shroud, which is spread over the hair of a young woman wrapped in an other woven kerchief (kerparuha).
[8] Róka, Mária informant, Klézse, 2017.
[9] Mircea Eliade, *A szent és a profán: A vallási lényegről* (Budapest: 1987), 22–26.

the 1970's could recall what featured the godmother's dance with the veil in detail.[10] According to Sándor Bálint, the rite of initiation is part of the medieval Christian ecclesiastical ceremony.[11] The initiation rite described by him is performed in the church with the priest participating in it. According to Dániel Bárth the white kerchief is mentioned in relation to the inauguration of the new woman.[12] Bárth categorizes the inauguration of the new woman into the taboos of impurity: „… apparently prefigured in antiquity and the Bible, rituals relating to periods of female impurity became part of the blessing traditions of the medieval church".[13]

Among the Csángó-Hungarian wedding rites in Moldva, which can be considered as periphery, one needs to take into account not only the pagan and Christian cultural layers, but also the effects of the East, Islam and shamanistic initiation rituals. The initiation rituals of the new woman are a living practice with the Kyrgyz and the Kazakh people. In these territories under Islamic and shamanistic influence, *betasar*[14] is a living practice even nowadays withstanding the test of times even against civilizational impacts.

Transitional rites – Rites in tribal societies

Arnold van Gennep gave a comprehensive description of the rituals related to the system of relations of inividuals and communities at the beginning of the previous century. According to van Gennep, the changes in people's life are motivated by temporary rites, and these rites mirror the society's mobility structure at a universal anthropological level, meaning one can observe the same processes at the micro-levels as well as the macro-levels of society.[15] Transitional rites mark the changes in individuals' and also in the community's lives, like entering certain life phases, the transition from one life situation to another, so the change between childhood, adulthood, from girlhood to womanhood etc. These life phases always end with a ceremony, supervised by the social environment concerned. That is how the whole process becomes regulated, ensuring the prevalence of the structure.[16] Liminality is the interim phase here, where the initiation, introduction, compliance parts take place (imitation rites). The separation – according to Van Gennep – refers to a symbolic behavior which means the disengagement of the individual or a group from the level of the social structure concerned or from a given group of conditions.

According to Victor Turner the subject in the mid-liminary phase is a voyager who crosses an ambiguous territory due to the fact that he or she does not possess neither the previous attributes, nor the new legal priviliges.[17] In the third phase their rights

[10] At Klézse, we gathered as much data about the covering („*burkozás*") of László, Katalin and also Maria, Róka married in 1974, that we could reconstruct this rite. See: csángómenyekező/youtubevideo. www.csangofesztivalalapitvany.hu
[11] Sándor Bálint, „A szögedi nemzet", *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1980): 124–125.
[12] Dániel Bárth, *Esküvő, keresztelő, avatás: Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon* (Budapest: MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005), 139–142.
[13] Dániel Bárth, „Avatottak és avatatlanok" , in *Maszk, átváltozás, beavatás: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. Pócs Éva (Budapest: Balassi, 2007), 83–96, 84.
[14] In Hungarian: *arcnyitás* (based on a personal interview with Dávid Kara Somfai).
[15] Arnold van Gennep, *Átmeneti rítusok* (Budapest: L'Harmattan, 2007), 41.
[16] Ibid., 42–43.
[17] Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (New York: Cornell University Press, 1991), 94.

and obligations get clarified, and the individual starts assuming his/her new social status, following social norms and ethical standards. Turner also mentions that in liminarity the subject is located in an intermediate area of positions, which situation is indicated by a rich set of symbols in certain societies. „Thus, liminality is frequently likened to death, to being in the womb, to invisibility, to darkness, to bisexuality, to the wilderness, and to an eclipse of the sun or moon"[18]

Out of the symbols listed here, the symbol of invisibility directly refers to the situation of the bride in the Csángó-Hungarian wedding (in Hungarian: *menyekező*[19]) covered by a veil. While mourning (in Hungarian: *siratózás*), considered as the first dividing phase of the Csángó-Hungarian weddings in Moldva, the girl's friends share the bride's destiny. This temporary status of theirs within the community is clear for other members of the community. Mourning trying to prevent the kidnapping of the bride by all means is supposed to mean this choice of common destiny. It is symbolized by the covered group of girls. The rite itself creates an undifferentiation in the social environment, since in the environment affected by the rites the roles are not assigned on the basis of economic status, rather on the basis of age, degree of kinship, and the knowledge necessary to control the rite. All the girls are in the same group as regards their status, stemming from their identity of age, place and social status. The great godfather as the bridesman will becomethe key figure of „*burkozás*", given his knowledge and wisdom. The same applies to the great godmother as a key figure of „*burkozás*".

Preliminary period – different kinds of rites

Rites of separation:

1. Bachelorette party – decorated staff
It is organized by the bride's relatives. They decorate a special staff. It is an embellished staff decorated with flowers and plants. The wand they prepare stands for a person that evening[20] and it is made to dance like a ritual personality which symbolizes the sacredness of the ceremony. The staff even assumes the characteristics of a person.. They dance in a circle the ritual dance called *öves* in Hungarian.

2. Crying ceremony – protecting rite – hiding rite – shrilly cries
On the day of the wedding, the bridegroom arrives to the house of the bride with his godfather and his three young helpers / to stealthe bride but relatives of the bride physically protect her. Meanwhile, the girlfriends covered with a big veil hide the bride in the corner of the „first" room crying continuously in a shrilly voice. At the same time the bridegroom tries to enter the courtyard but relatives restrain him and demand a ransom from him.

3. Hiding rite
When the godfather of the bride and the three young boys enter the room and try to take the bride away, the relatives, girls, women resist using force but on the third attempt they do carry off the bride.

[18] Ibid., 95.
[19] Ancient Hungarian name of wedding.
[20] In Hungarian: virágospálca

Liminary period

The threshold rite

According to Turner, personality is a traveller in the liminary period, who goes through an uncertain area because he or she does not possess the previous attributes and does not have the legal priviliges coming after the liminary stage.[21] The threshold people need to dress up (sometimes in clothes that look shocking) indicating that they are on the borderline, their situation is uncertain. Liminality is often linked with death, invisibility and darkness.[22] The bride loses her rights linked to her previous status, she will be invisible to the members of the community, this is how invisibility works, leaving her without rights and partners, she is alone, she is a threshold personality. The symbol of invisibility directly refers to the rites of Csangó-Hungarian *menyekező*, described as follows.

The liminality period commences when the godmother of the bride takes a long white veil and makes it dance. This ritual is called *burkozó fátyoltánc* in Hungarian. Finally, she covers the whole face, eyes and the body of the bride. This is the act of covering, called b*urkozás*. The bride becomes invisible to the community, she loses her previous status, symbolizing that she doesn't belong to the young girls' community anymore. She enters the phase of treshold alone. Why do they do that? The answer is the same in every village: she will have a new life, she can not find the way back to her family house. You can not find a similar phenomenon in other Hungarian communities in the Carpathian basin. Sándor Bálint mentions the rite of white veil covering as a coming-of-age clerical ceremony-element. The clerical ceremony, however, takes place in the church with the clerk playing a significant role.[23]

Farewell rite

The bride says goodbye to her mother and father and kisses their hands and they circle the table three times while dancing *bulgaros*. Afterwards they go out to the bridegroom while still dancing the ritual dance of *bulgaros*. The bridegroom waits in front of the house for the bride to come out. When the covered bride is handed over to the bridegroom by the godfather, the bridegroom twists the bride three times and hits her bottom each time, meaning the bride shall face aggression only at this limited scale in her whole future life.

Postliminary period

Rites of aggregation

Uncovering of the veil

The bride covered with the veil and the wedding guests accompanied by musicians in the street, arrive at the courtyard of the bridegroom's parents. Only the mother of the bridesgroom is allowed to take off the veil introducing the newest member of the

[21] Ibid., 107.
[22] Ibid., 108.
[23] Bálint, 1980, 124–125.

family. They circle the courtyard three times while dancing*bulgaros* again, then enter the house.

Gifting rites – The bride gives presents to the mother and fother of the bride – homespun tapestry and serviettes

Common meal
They give presents to each other and the young couple, and eat an egg and a slice of bread and drink wine from the same glass. Afterwards, they dance the same ritual dance *bulgaros* together.

Initiation into womanhood
The bride gets new priviliges, she will be introduced to all of the relatives of the bridesgroom.

Rites of fertility

At midnight, the most talented 6 to 7 dancers present a dramatic dance in which they immitate a smithing action, jokingly slapping around, imitating the sexual act.

The "*burkozo*" ceremony of the Csángó wedding rites in Moldva and the line of thoughts by Turner mentioned above have several common interpretations, since the bride covering (in Hungarian: *menyasszony burkozás*), which is special and differs from for instance fertility and sacral rites, reveals its significance. While mourning the groom's godfather together with three other people forcibly pull out the bride while the girl's friends (in Hungarian: „élénken ihogtató, nagy hangzavart keltő asszonyok") try to resist. This is the phase when the girl is separated from her parents. The second phase is marginality, the covering („burkozás") itself, during which the bride finds herself in the so-called middle of nowhere, her face is covered, she is no longer part of her social environment and the role on her way from from the bride's house to the groom's house. The third phase is the unification or aggregation which ends with the acceptance of the new environment, new status and new norms.

Complementary rites

There are several complementary rites as well. These ones are predominantly border-situation rites. First, it has to be mentioned that after the church ceremony, the bride enters the house, her mother throws wine and wheat in front of her, then the bride steps over them. She also places money on her shoes. This act ihappens three times. The crown designed by flowers symbolziing virginity, is placed at the table of the first room by the bride during the change of the bride's clothes, in Hungarian: *felkerpázás*. This complementary rite is the moment of separation from the former stage of girlhood.

Table 1: The system of Moldvaian Csángó rites and dances

rite-element	time	place	participants	dance-type (original naming)
dancing of the flowered staff	the farewell party before the wedding	separately, in the house of the bride and the bridegroom	young relatives, friends	öves
a booth[24]	evening	the same place	The same	furustánc/ szvederus magyaroska, kettős/ gyedoj, ruszászka
swearing	Sunday morning	in front of the church	all guests	öves
leaving dance	Sunday	on the streets	all guests	kecskés, öves
sorrow and taking away	Sunday afternoon	at the bride's parents' place	„callers" of the bridegroom, godmothers, godfathers	bulgaros
covering the veil	Sunday late afternoon	at the bride's parents	godmother	burkozó fátyoltánc
farewell and circling the table 3 times	Sunday late afternoon	inner room	„callers", godmothers, godfathers, bride	bulgaros
circling the chariot 3 times	Sunday late afternoon	courtyard	Sthe ame	bulgaros
accepting the bride, uncovering the veil	Sunday late afternoon	courtyard	bridegroom's guests	bulgaros
accepting	afternoon	courtyard	the same	bulgaros
„felkerpázás" initiation into womenhood	afternoon	in the house	the same	öves, ruszászka, magyaros, horá, szerbák
bride dance	afternoon	in the house	the couple, then everyone	kezes-édes Gergelem
dance	evening	in the house	guests except youngs	cigányos v. bakkana

[24] Ancient Hungarian name of bachelorette party.

Table 2: The features of ritual dances in the system of wedding ceremony

improvisatory ritual dance element	ritual dance with a fixed sequence of motifs	improvisatory dramatic ritual man-dance	dances after the rites	dating dance	entertaining dance order for the wedding ceremony
burkozó fátyoltánc	*bulgaros*	*cigányos v. bakkana*	öves *kecskés-musama* *kezes-édes* *Gergelem*	*perenyica* *baraboj* *párnáska* *tapsos* *parola* *szerba-mataroju*	*magyaroska* *serény magyaros* *ruszászka szerbák* *horák* *ráca* *pingvintánc*[25]

Historical backround – different cultural layers

Several signs of the dramaturgy of the burkozás covering the bride's face and body and the dance scene can be found in Christian liturgy from ancient times on. Similarly one can discover both „pagan" and Christian elements within the dance rites such as: covering-uncovering, decorating of the staff, Initiation into womanhood.

Ritual background of the Csángó-Hungarian ritual weddings in Moldva – previous parallelism

Dances and rites are the same age as mankind. This magical-religious behavior leads us to ancient times, when people also found connection with the supernatural sphere. Mircea Eliade mentions that ritual dances took place 1500 years before Christ. The introductory rite of Eleusis happened in order to "graduate as cleans".[26] These ancient Egyptian rites later on became the foundation of the ancient Greek religious life. For 2000 years the rite of spring-mystery was practiced. These examples from ancient times show that these rites were important for the whole society . Sources confirm that introductory rites and dances were practiced at the emperors' palaces as well as in the Roman Empire.[27] Afterwards, in the fifth and sixth centuries (based on Latin and Greek sources), there were costume parades where participants wore goat, lamb costumes or even men in women's clothes. This is called Brumalia, it could be connected to New Year's Eve or other events as well.

Conclusions

The originally pagan rites just as fertility dances, healing, introductory rites became acceptable in Christian liturgy later on, but only partly. Some rites, however, were incorporated even into the wedding ceremonies, with the active participation of the priest himself. Originally, the introductory rites were not part of the wedding ceremony. They symbolized the sacral element of "self-cleaning" from ancient times. After, these elements were built in the wedding ceremonies, this is how they have lived on..

[25] It generally exists in the dance order of the weddings in the 90s.
[26] Eliade Mircea, *Vallási hiedelmek és eszmék története* (Budapest: Osiris–Századvég, 1994), 253–263.
[27] Anna Judit Tóth, *Ünnepek a pogány és a keresztény kor határán* (Budapest: Balassi, 2017), 87–102.

Ritual dances during the wedding ceremony

It is clear from the on-site research of dances around Bacau that three of these ritual wedding dances can only be found in the weddig ceremony of the separating, threshold and aggregation rites. For istance the *burkozó fátyol tánc*, the *bulgaros* and the *cigányos or bakkana*. The *burkozó fátyol tánc* is an improvised ritual dance performed solo. The cigányos or bakkana is also an individual dance performed solo, while *bulgaros* is a communal dance. The latter operates with specific motifs and both belong to the dances of the Carpathian basin due to their melodies and motifs.

The dancing material doesn't only have European influences, but also pagan, from ancient times and even Islamic and shamanic influences mixed in it. While the burkózó fályol tánc cannot be described as an independent dance-type, given the fact it is dominated by the ritual dramaturgy itself, both of the others constitute independent dance-types. Each of the dances concerned exclusively belongs to the ritual elements of the Csángó wedding ceremony thus transforming our knowledge on Csángó-Hungarian dances. The function of these special dance rites only live in memory and their function has transformed in the communities.

ABSTRACT

Rites of passage Have not been described as rites of separation, threshold rites and rites of aggregation in the context of the Csángó-Hungarian weddings in Moldva. The term was proposed by the ethnographer, Arnold van Gennep for description of a number of rituals to reveal certain common features. Discovering a similarity between the Arnold van Gennep's method and the data collecting methods in Moldva over the past 29 years, the paper attempts to use this analysis, making use of the methodological approaches of Arnold van Gennep.

Elements of the dramaturgy of „burkozás" (covering the bride's face and body) and the dance scene that follows can be found in ancient rituals as well as in Christian liturgy. Similarly, one can discover both „pagan" and Christian elements in the dance rites - *virágospálca táncoltatás (make dance of the decorated staff)* and *asszonyavatás (initiation into womanhood).*

Csángó-Hungarian wedding dances have not yet been studied by scholars. In the dance material of Bákó county three different dances can be separated due to the fact they refer only to the wedding ceremony itself and never show up on other occasions. The paper proves that these dances have a lot in common, on the one hand with the shamanistic ritual dances and on the other with ancient „pagan motifs and Christian" liturgy. These are for instance the *burkozó fátyol tánc*, the *bulgaros* and the *cigányos or bakkana*. The *burkozó fátyol tánc* is a solo-performed, improvised ritual dance. The *cigányos* or *bakkana* is also improvised, individual, while *bulgaros* is a communal dance. The latter operates with specific motifs and both belong to the dances of the Carpathian basin due to their melodies and motifs. It also means that the accompanying rituals, although they come from older cultural roots, show newer, even Western-European effects mixed in them. While *burkózó fályol tánc* cannot be described as an independent dance-type, given the fact that it is dominated by the ritual dramaturgy itself. The other two, however, are independent dance-types. Each of the dances concerned exclusively relies on the ritual elements of the Csángó wedding ceremony thus transforming our knowledge on Csángó-Hungarian dances.

Lilla Tóth

Singing as a type of behavior

> „Tradition is a transfer process of an entire culture or certain elements of it, carried out mostly in an oral framework, without the pretension of deliberate alteration."
>
> (Gergely Agócs)

Singing and music are parts of our lives, they are quite deeply-rooted. Based on archeological studies, the oldest artifacts in connection with music are estimated to be 20-50,000 years old[1]. Music, including vocal music in the first place[2], had connoted activity in every culture through the centuries up until the 20th century, when the passive use of music gained ground in the cultures of modern societies as a consequence of technical development.[3]

„Tradition is a transfer process of an entire culture or certain elements of it carried out mostly in an oral framework, without the pretension of deliberate alteration."[4] At the same time, when handing down values and phenomena, their original functions should be kept. However, concerning our singing culture, this transfer process carried out inself-development groups, in the interrelationship between community culture and community education or on the basis of intellectual motivation cannot guarantee a tradition a further life, since the function of singing changes in these cases.

While collecting folk music, researchers looked for excellent singers in a village environment and preserved the valuable pieces of their repertoires. Traditional music culture was not exclusive to given specialists but used and shaped by the whole community. The pioneering work of Lajos Vargyas, *The Musical Monograph of Village Áj*[5], unique in its level of details, is an outstanding example. Vargyas carried out a detailed collecting work in the whole population of the village in 1940 in the middle of the 20th century. Áj had 404 inhabitants all together at that time. The repertoire containing about 1200 collected melodies is varied: old and new style songs, chorals, art songs, Slovakian and gipsy songs - everything was sung in the village. The rich song set refers not only to the village itself the repertoire of an individual singer was approximately 500 melodies during the research.[6] There were some who did not have a sufficient sense for music and could not sing alone but only with others.[7] We can

[1] Imre Kelemen, *A zene története 1750-ig* (Budapest: Nemzet Tankönyvkiadó, 1998), 8.
[2] Playing an instrument is usually exclusive to the specialists, the majority is the recipient of instrumental music.
[3] Translation: Andrea Medvegy.
[4] Gergely Agócs, *Népi ének módszertan* kurzus egyetemi jegyzete (Budapest: Liszt Ferenc Academy of Music, 2012) script.
[5] Lajos Vargyas, *Egy felvidéki falu zenei világa: Áj, 1940* (Budapest: Planétás Kiadó, 2000).
[6] Vargyas, *Egy felvidéki falu…*, 11–15.
[7] Ibid., 50–51.

generally say that within traditional culture, 70-80% of the community members had at least an average sense for music, their singing meant a real musical experience.

Concerning the practical experience of these days I think this rate is reversed. I work as a full time art teacher, but through my colleagues I have a view of public education and university education as well. As an example, I would like to outline the tendency observed at a nursery school pedagogy correspondence course. This course is typically chosen by already working nursery school teachers who do not have an adequate degree for their job. The experience gained in the last two years shows a distressing picture at the nursery school teacher faculty. The hundreds of students come from different settlements from North-East Hungary. Based on the chamber singing courses and the exams, experience shows that two thirds of the students cannot intone clearly and do not have an average sense for music either. They are teachers who, in their everyday work, deal with musical education of little children. So they, theoretically, sing or teach songs to preschoolers on an everyday basis. The rate of good singers is supposedly even worse amongst the so called laymen (who do not have singing as part of their job description) The rate is reversed compared to the traditional culture. Only 20-30% of our modern culture has an average sense for music. The number of people who can play an instrument is even smaller. What might be the reason for this drastic change? The short answer is: relationship of society with music has changed. We find activities in connection with music or especially singing (choirs, singeries, and song clubs) in civil society typically within a given age group, amongst people over 50. These communities were shaped by inner motivation in the first place, because singing together was a kind of need for the older generations. Most of the members of younger generations do not even sing, or they do so very rarely. They listen to singing specialists as a kind of service. With the fast development of technology it is getting easier, today it is enough to have a smartphone. The user can choose between many hours of music stored on a memory card anytime, anywhere and with the help of the internet the variety of music tol isten to is almost endless. Self-sustainability, often mentioned when it comes to folk traditions, applies to agriculture and culture as well, we, however, live in a consumer society. A member of a traditional community is a means of musical culture, but in a modern society we will find consumers of musical products instead. There is a huge difference between living within a culture or consuming cultural goods.

Social boundaries of traditional culture have loosened through the 20th century, the medium assuming common trust and engagement has dissolved. Audiences cannot sing together at community events because they have no common repertoire. It is rare to have a spontaneous singing occasion at a wedding or a campfire. Tight family bonds have loosened in parallel with this. Singing is getting rare in homes, compulsory singing in public education has replaced it in theory. The worldwide famous Kodály method[8], used in Hungarian musical education, that is based on working with our musical mother tongue does not realize its purpose in practice, and many times

[8] Note that we cannot speak of a Kodály method in the proper sense of the word because Zoltán Kodály never wrote down the method but one of his students, Jenő Ádám did, following Kodály's lead. So the method was not phrased by Kodály but we can see his mind, his ideas in it. See: Jenő Ádám, *Methodical Singing Education*, Library of Nation Educators V: Books of public school (Budapest: Országos Közoktatási Tanács, 1941).

it is only used for a short time on lessons. We can sum up the educational theories of Zoltán Kodály in the following points:

1. Children need to have a music-based education. He highlights antique Greek culture as an example: high level musical education made the Greek able to rise. Music trains body and soul as well.

2. Only valuable musical materials should be thought to children. „Language is the first foundation stone of subconscious Hungarian identity. (…) Music is the second foundation stone of subconscious Hungarian identity. It is even more important than language in nursery school."[9] This means we need to lay the foundations of nursery school and primary school teaching using folk music, for it has a serious effect on shaping our identity. Hungarian children should first be experts in their own musical mother tongue. We should teach them different musical languages only later and only the best of it, what constitutes real value.

3. We can get closest to music through our own voice. We do not need to focus on instrumental education but on vocal basics. Singing is available for everybody and there is no more permanent musical experience than the one we experience physically.

4. In musical education, the young need to be introduced to understanding music. We can enjoy music the most if we also understand it. Writing and reading music is a measure of musical understanding and relative solmisatiosn is a key to it.[10]

In the work of Zoltán Kodály he continuously drew attention to the problems of Hungarian education. He sometimes highlighted the importance of playful learning in nursery school, sometimes the lack of necessary daily singing in primary schools and sometimes the low numbers of adequately trained singing teachers. Unfortunately, there was no considerable change in these questions in the last decades. The number of primary schools specialising in music established in Kodály's life has been drastically reduced, regular primary schools offer one (maybe one and half) instead of two music lessons. Moreover, children sing little in music lessons in practice: focus is moved towards music history, in worse cases other subjects are taught in these lessons. Some years ago the idea of introducing the so-called *everyday singing* to primary schools emerged, but the project was halted. Pupils do not like singing because they cannot. The question arises: How could someone sing, if they did not sing together regularly with anyone in nursery school and primary school either, if they were not shown how and what to sing? I met many people in my own educator career who searched for the possibility of learning to sing as young adults. They are often men and women who would be able to sing and have no detectable damage to organs to block their singing, but they have not used their vocal organs regularly for activities other than speaking. Besides, mental barriers can evolve because of the lack of singing abilities.[11]

[9] Zoltán Kodály, „Zene az óvodában", *Magyar Zenei Szemle* 1, 2. sz. (1941): 6.

[10] Relative solmisation is not a invention of Kodály, it can be led back to Guido d'Arezzo *Saint John's hymn* in the 11th century. The starting syllables of lines of the hymn give the six sounds of the solmisation: *ut re mi fa sol la*. Kodály further developed this system with introducing the hand gestures of the English priest, John Curwen.

[11] I gained personal experience in this field during a wedding some years ago, when the best man *A* wanted the wedding guests to arrive at the groom's house singing. For this he suggested a well-known new style Hungarian folk song. It was known by the members of the older generations and only a part of the younger. During the rehearsal when everybody had the chance to join in the singing, someone from

Why does singing come into being? When spoken language is not enough to express the desired content, we look for a different form of expression. We make use of our singing voice. Controlling the muscles around the vocal chords requires a high level coordination of the nervous system. The development of delicate movements of vocal chords has a positive effect on other forms of movement as well. A number of studies aim to observe the transfer effect of musical education. Research provesthat students who learn music develop faster intellectually, socially and emotionally compared to children who do not take part in intense musical education.[12] Talent usually appears in more fields at the same time in such syncretic systems as traditional culture. A good singer is mostly a good dancer too or is outstanding among the other members of the community with his artisanal skills. Transfer effect also shows in this cultural medium. We can reap the benefitsof singing for long: it helps shape our body image, learn the right breathing technique, control the delicate movement of our voice organs, develop our speaking skills, etc. Not to mention the role it plays in solving mental problems creating bonds, having positive psychosocial effects in the life of an individual. Singing also plays an important role in the community. The common activity strengthens a sense of belonging. The different genres of folk song groups help setting the social roles: gender identity, differentiating between male and female roles, integrating in given groups e.g. soldiers, seasonal workers.

The expression 'singing' is normally used for ecclesiastical songs in traditional culture. Folk songs are *sung* and *told* by peasant women.[13] 'Told', because singing means a kind of high spirit, it is still a text, content comes first. Hungarian folk songs have diversified themes. There is a set of expressions for every important occasion, happiness, sadness, feast or grief, within traditional culture. The classification of Imre Katona shows a great diversity of folk song texts:

I. 'emotional songs': love songs, farewell songs, laments, etc.
II. amusing songs: wine songs, amusement songs, dance songs, mockery songs, etc.
III. occasional songs: cradle songs, wedding songs, work songs, sorrow songs, etc.
IV. ritual songs: public songs, waking songs, funeral songs, etc.
V. professional songs: student songs, stationmaster songs, beggar songs, master songs, servant songs, harvest songs, seasonal worker songs, etc.
VI. historical-society songs: kuruc songs, portion songs,'48 songs, soldier songs, highwaymen songs, prisoner songs, etc.[14]

---

the wedding guests made a surprising statement. When he heard my singing voice he said: *„If you can sing so well, I dare not."* His real or imagined imperfections held him back from singing, because someone from the company had better skills or more experience. I believe this phenomenon is also the result of the constant competition that surrounds us. Competition for the best grade, best place, for recognition. Being average is not enough for many. Others are afraid of failure, so theydecide to backtrack from a situation with an unpredictable outcome.

[12] Erika Turmezeyné Heller, *A zenei tehetség felismerése és fejlesztése* (Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége, 2010), 59–61.

[13] András Berecz, … *Bú hozza, kedv hordozza… Magon kőtt énekesek iskolája* 1 (author's edition).

[14] Imre Katona, „Líra", in *A magyar folklór,* ed. Gyula Ortutay (Budapest: Tankönyvkiadó, 1979) 353.

Let me highlight some examples from the lyrical folk song texts. The text can express the relation of the individual to the mother land:

Hazám, hazám, édes hazám,
Bárcsak határidat látnám.
Látom füstjét, de csak elig,
Az ég alatt setétellik.[15]

My home, my home, my sweet home,
I wish I saw your borders.
I can hardly see its smoke,
It is dark under the sky

Our folk songs often start with a scene in nature:

Kiszáradt a tóbul mind a sár, mind a víz,
A szegény barom is csak a pásztorra néz.
Istenem, Teremtőm, adj egy csendes esőt,
A szegény baromnak jó legelő mezőt![16]

Both mud and water were dried in the lake,
The poor cattle look at their shepherd too.
My god, my maker, give us a silent rain,
A good grassland to the poor cattle!

The relation of individuals towards each other is sometimes described as elevated, sometimes as humorous. This can refer to the parent-child relationship or partner relationship, but the tension between the different social levels comes up in folk songs:

Ha még egyszer tüzes ménykő lehetnék,
A ménesi irodába becsapnék.
Széjjelvágnám azt a magos irodát,
Meg azt a sok benne ugató kutyát.
Széjjelvágnám, intéző úr, magát is,
Meg azt a sok ingyenélő kutyát is.[17]

If I could be a fire blaze one more time,
I would strike the office of Ménes.
I would cut that tall office into half,
And all the dogs barking in it.
I would cut you as well, officer, in two
And all the parasite dogs as well.

[15] Collecting details: Gyoszén (Moldva), Jánosné Benke, n. Benedek Róza (74), collector: Ferenc Sebő (1977).
[16] Collecting details: Püspökladány (Hajdú), Gábor Törő (66), collectors: Viola Szabó, János Dévai, Ottó Rőmer, Árpád Joób (1981)
[17] Collecting details: Fedémes (Heves), K. Tivadarné Molnár, n. Margit Tóth (49), collector: Teréz Kapronyi (1975)

We could find many more examples, but these details highlight the variety of folksong texts. How many examples can we find in the contemporary, so called mainstream entertainment industry? Experience shows that themes focus on one area, the texts portray partner relationships. Mental situations other than those are not shown in the texts (e.g. loosing a parent, getting into a new social group by marriage, etc.), our culture has not adapted to the changed rhythm of life. The toolbox of expressions has become rather simple, which has a negative effect on society both in an emotional and intellectual sense. The need for singing still lives in individuals, but the majority does not know how to do it. In the media we can often see that someone sings their favorite songs at a concert shouting. This shouting is very far from the singing that was typical of traditional culture. The background noise (street noise, radio or television) so typical of our everyday life does not give us the possibility for immersion, silence is getting rare around us. „Because we need silence for the inspired moment to come off that leads our soul toward singing. Yes, we need a kind of quality silence to feel the need for singing or even to play an instrument."[18]

The atmosphere of communities presuming mutual trust and commitment has vanished. The observations of my collecting work in the Németi family from Balmazújváros confirms this fact. While János Németi Senior, shepherd and warbler, could recall hundreds of folksongs, his son János Németi Junior, cowboy, only a few dozen, and the grandchildren even fewer. The Németi family is still outstanding in this extremely eroded song culture of society, since within the family the transfer of most folksongs was carried out along the functions shaped in tradition because of their lifestyle. During the field work I examined the singing culture of the two older generations in the first place.

János Németi Senior was born in Balmazújváros in 1938, as a second child of a family with six children. His grandfather was a pig farmer, his father worked as a shepherd and was also a farmer. János Németi Senior after finishing primary school, started working on his parents fields, where he learned from his father how to be a shepherd from his. Till his retirement he spent his time with the animals, ha made a living in different parts of the Balmazújváros fields, as he said: „There is no place in the fields of Újváros where I have not stepped."[19] He was one of the first to become the Eternal Shepherd of Hortobágy in August 2007.[20] János Németi Senior learned to sing from his father who could pay the zither and the flute as well. His grandfather was a good flute player too, he made his instruments himself, and he also played the clarinet.

Community occasions were the first opportunities for children to learn folksongs. The family and the neighborhood gathered to kill a pig, to make pasta, or attend a wedding, and on these occasions everybody sang together. The younger learned the songs by listening to the older ones, they copied them, they grew into singing. János Németi Senior remembers that time like this: „So we learned the songs from each

[18] Gergely Agócs, *Zenei anyanyelvünk – Kodály után ötven évvel*, lecture, told at the XXVII. Kecskemét Folk Music Meeting Conference (2017).
[19] Collecting details: Balmazújváros (Hajdú), János Németi Sr. (77), collector: Lilla Tóth (2016).
[20] The title „Eternal shepherd of Hortobágy" was given by a four-party committee in 2017 (István Sándor, dr. István Tiba, Péter Rózsa, Zoltán Gencsi). The title is given to shepherds who represent traditional shepherd culture with their way of living and their knowledge. The award can be presented by twelve old shepherds at the same time. When someone dies, the others chose a new member themselves.

other, because there was no radio in our childhood, there was nothing. What did we do? We sang songs."[21] Peers not only learned from the older generation, but from each other as well, men did so in the tavern and while being a soldier. Besides learning while copying we can observe conscious learning in traditional culture. In case of warblers and fine singers it is frequent that they collected the first lines of the songs they knew in a singing book.[22] The book of István Ecsedi, published in 1927, played a significant role in Hajdúság.[23] János Németi Senior and his peers learned the texts from this book as well as further verses of already known songs.[24] The song learning occasions and phenomenons described are a part of the delivering-recieving process of traditional culture. János Németi Senior collected his repertoire in his childhood or as a lad. When community occasions became rare, the repertoire was partially shrunk but could come to surface again within public education. János Németi Senior has been a member of the local folk singing group since he retired. In this community he became familiar with the melodies of other small regions, but the local folksongs are in the focus of the singing group.

The first child of János Németi Senior, called János Németi Junior (born in 1964) continued the shepherd profession. Not only his father but both his grandfathers were shepherds. He learned the tricks of the trade from his ancestors too, but suitably to the needs of the age, he has also received an agricultural degree. Two sons of his children studied agriculture, they work with their father. János Németi Junior was surrounded by many good singers in the family and friends as a child. He thinks back to this period like this:

> Father […] used to sing ever since I remember as a child. Even when with the sheep or when we rode the motorbike he always sang. My Szabó grandfather was a shepherd too, he was the father of my mother. I heard some songs from him too when I was a child. […] And his friends, the Petrovics were a famous shepherd dynasty, […] they could sing very well.[25]

His mother's father, István Szabó had a great effect on him, he learned most of the old style melodies from him. Tradition was not passed down from father to son, but skipping a generation, from grandfather to grandson. We can observe this phenomenon in other regions as well. Since their parents worked, it was often the grandparents who looked after the children,[26] they could mediate and pass down the values of traditional culture.

Songs learned at school and in the singing group can be found together with the ones passed down in the family, in the repertoire of János Németi Junior, and it is also significant that he consciously learned folksongs. In these cases, family is the

[21] Collecting details: Balmazújváros (Hajdú), János Németi Sr. (77), collector: Lilla Tóth (2016).
[22] Gyula Ortutay et alii, ed., *Magyar Néprajzi Lexikon* 5 voll (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977-1982), 1: 552-553.
[23] István Ecsedi, *Hortobágyi pásztor- és betyár-nóták dallamokkal* (Debrecen: Városi Nyomda, 1927)
[24] Reading notes did not become popular in the social surrounding of János Német Senior, they used these books as a source of texts.
[25] Collecting details: Balmazújváros (Hajdú), János Németi Jr. (52), collector: Lilla Tóth - Judit Sáriné Szebenyi (2017)
[26] Klára Gazda, *Gyermekvilág Esztelneken* (Kolozsvár: Kriterion, 1980), 37, 56.

main source of the melodies, variations of melodies stay within traditional culture, and the source of the texts is without exception the material of local collections, the book of István Ecsedi in the first place.[27] The melodies belonging to the last group must be handled as part of traditional culture, since János Németi Junior sings them so authentically, with keeping the style. When alone, he prefers to sing the lamenting songs, faster songs are mostly sung only in the community, he often cannot even recall these alone.

Music and singing are not only entertainment but a way of self-expression in the life of János Németi Junior. He phrased the issue of passing traditional culture within school frames like this:

> …children who sing the folksong do not know what 'Kis Mariska' [fictive person singing the song - L. T.] felt while singing it […], or what people felt while dancing back then. Because they can copy it, of course, but they do not know the feelings.[28]

The frames of public education puts singing in a new place. Singing a folksong is often just a task at school for pupils. I described earlier that the educational ideas of Zoltán Kodály are strongly related to the values of traditional culture. All this is worth nothing, if the method based on Kodály's ideas is not applied properly in practice.

What can art education save from the value system of traditional culture? The aim is to teach children how to clearly interpret the phenomena related to tradition experienced in their own surroundings. If folksongs live on as part of educational, scientific or representative folklorism, however identical they are with the forms of tradition (text, melody, style), but are not used due to their original social or individual functions, they can only be a blueprint of tradition and not part of it. Traditional singers are getting more difficult to find, their singing can be heard mostly from archive records. Records of folk music field work hardly ever pass on the additional information that used to build singing culture in the minds of individuals. Research and education often handles songs exclusively based on the aesthetics of the melody or the text. It is however not enough for an affective musical education since if pupils have nothing to connect to the aesthetic values of a folk song, theyt cannot be parts of their erudition. Teachers and leaders have more responsibility, since they become the primary mediators of cultural goods.

In my own educational practice I continuously look for the contact with traditional singers and musicians. With my colleagues I look for old people who built traditional culture in their consciousness not as a school-work but via socialization. The method is simple, one might say: you need to create personal contacts between pupils and traditional singers. This connection can be built through personal meetings, occasional lessons and study trips. We invite traditional singers who live close to the school, where even the smallest ones can participate. With older pupils (who can read the map) we regularly organize so called collecting trips to different places of the Hungarian language region. The experience they gain during these meetings

[27] Ecsedi, *Hortobágyi pásztor- és…*
[28] Collecting details: Balmazújváros (Hajdú), János Németi Jr. (52), collector: Lilla Tóth – Judit Sáriné Szebenyi (2017).

exponentially increases the possibility of building an emotional relation to the specific songs. This opens the way in a direction where music holds its original function for the individual and the community.

To sum up I would like to highlight with a specific example how the original functions of traditional knowledge can be applied in the 20-21st centuries. Gergely Agócs and Zoltán Juhász found the last bagpipe player, István Pál from Nógrád county in 1992, who lived from 1919 to 2015. István Pál had great knowledge in numerous fields: besides playing the bagpipe we could learn a lot from him such as playing the flute, singing folk songs, telling folk tales and practicing traditional healing.[29] Only a few revival folk musicians played the bagpipe till the early 90s, they improved their knowledge based on archive records. Since the appearance of István Pál there have been more than 100 bagpipe players in Hungary. With the right method and through personal meetings in folk music camps and on different courses a cultural way of expression has been rebuilt. The broken delivering-receiving processes of traditional knowledge started to work again in a secondary frame system, in the frames of art education and the dance house movement[30], even though with new methods and partly for the sake of emerging new functions.

ABSTRACT

Singing as a type of behavior

The traditional transfer of values and knowledge goes hand in hand with the preservation of their original functions. Therefore in singing culture, the transfer process carried out in self-development groups, in the interrelationship between community culture and community education or on the basis of intellectual motivation cannot guarantee a tradition can live on, since the function of singing changes in these cases. If folksongs live on as part of folklorism, however identical they are with the original songs (considering text, melody, interpretation) but don't have their original functions, can be only remains of the tradition and not part of it.

Social frameworks of traditional culture were broken in the 20th century. The atmosphere of communities presuming mutual trust and commitment vanished. The observations of my field work in the shepherd family Németi from Balmazújváros confirms this fact. While János Németi Sr. could recall hundreds of folksongs, his son János Németi Jr. only knew a few dozens, and the grandchildren even fewer. The

[29] Gergely Agócs, *Egy szürke, meg egy hamuszín galamb: A hagyományos szellemi kultúra egy nógrádi pásztor életében*, Thesis (Budapest: ELTE – BTK Folkore Institute, 1997); Id., *Pál István mesél: Egy nógrádi magyar pásztorember mesekincse* (Budapest: Hungarian Heritage House, 2017); Zoltán Juhász, *Az utolsó dudás: Pál István nógrádi pásztor zenei öröksége*, Folk music Books (Budapest: Magyar Educational Institute, 1998).

[30] A Hungarian folk art movement with a complex approach. It spread from Budapest to the Hungarian language regions in the 70s. By today it effected the neighboring nations as well. See: Ildikó Sándor, ed., *Grass Grows on the Pavement: Studies on the Dance House Movement* (Budapest: Hungarian Heritage House, 2006); The dance house method got on the list of best practices aiming preserving intellectual cultural heritage of UNESCO in 2011: https://ich.unesco.org/en/BSP/tnchz-method-a-hungarian-model-for-the-transmission-of-intangible-cultural-heritage-00515 ; accessed: 05. 02. 2022.

Németi family is still outstanding in this extremely eroded song culture of society, since the transfer of most folksongs in this family was carried out along the functions shaped by tradition because of their lifestyle.

The frameworks of community culture and community education gives singing a new function. Singing a folksong is often just another task in school for the pupils. Traditional singers are less and less available, we can usually listen to their songs only on archive recordings. Recordings of folk music field research hardly ever contain additional information that traditionally used to build singing culture in the individual1s mind. Teachers and leaders will have more responsibility in this sense, since they become the primary mediators of cultural goods.

Ágnes Eitler

The transformation of folk traditions in early Hungarian socialism:

A case study[1]

Since the discovery of folk culture, certain highlighted elements of it, made some villages famous nationwide and, in exceptional cases, even beyond the national borders. Ecser, located near the capital, became famous in the first half of the 1950s through the staging of the community's wedding customs. The success of the State Folk Ensemble's choreography *The Wedding at Ecser* (1951) inspired the organizing work of bringing local traditions to the stage and played a significant role in making the presentation of the wedding the focal point of the community's self-representation. What makes the process particularly interesting is the simultaneous extensive and deliberate abandonment of peasant superficies in everyday life while local traditions were being brought to the stage. In my study, I present the process of Ecser's rise to fame, focusing on the community's responses to the given political expectations and the evolution of its relationship to its own folk culture.[2] Taking the characteristics of the period between the two world wars as a starting point, the study focuses on the short transitional period after the Second World War, the first period of socialism called the Rákosi dictatorship, and the first decade of the Kádár regime.[3]

Ecser's rise to fame through staging folk culture

Ecser is situated about twenty-two kilometers east of the capital, along the Budapest-Szolnok railway line. Following the depopulation of the settlement during the Ottoman occupation, it became re-populated in the first half of the 18th century,

[1] The author is a junior research fellow of the Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities as well as an assistant lecturer at the Institute of Ethnography, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University. This work has been supported by the Thematic Area Excellence Programme: „Community building: Family and Nation, Tradition and Innovation" of the Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University, as well as by Eötvös Loránd Research Network (Heritage-creation, cultural memory and identity, Project: SA-35/2021).

[2] In addition to the results of the fieldwork conducted since the fall of 2017, I used archival sources, contemporary press texts, newsreels, as well as statistical data for my study. The degree of anonymization in the text is not uniform: in each case, the needs of the persons concerned were taken into consideration.

[3] Hungary in the 1920–1944 period was ruled by a conservative right-wing political system (constitutional monarchy), organized around the Regent, Miklós Horthy. After the Second World War, the country became part of the Soviet sphere of influence, and as a result, from 1949, a communist one-party dictatorship was established as the authoritarian regime of Mátyás Rákosi, General Secretary of the Hungarian Workers' Party. This period, including a short moment of détente (1953–1955), lasted until the 1956 Revolution, which defines a clear chronological border in the history of Hungarian socialism. After the revolution was brutally curtailed, the new system set up under the guidance of János Kádár held Hungary anchored in the Soviet sphere until the 1989 regime change. András Gergely, „The History of Hungary", in *A Companion to Hungarian Studies*, ed. László Kósa, 107–223 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 191–213.

thanks in large part to Catholic Slovak settlers from the northern counties of the Kingdom of Hungary.[4] Its proximity to the capital plays a decisive role in the livelihood of its population. With surpluses in agriculture and animal husbandry, Ecserians have been a presence in the capital's markets since the second half of the 19th century. During the period between the two world wars, agricultural activity and – largely industrial – work in the capital requiring daily commuting were present side by side within the community. With the development of the industrial sector, the workforce, unable to make a living from the small peasant estates, moved towards the factories and construction sites of Budapest.[5] The sale of kitchen garden and field produce (fruits and vegetables) on the markets of Budapest, although present in the livelihood strategies of families making a living in the industrial sector and transportation, was particularly significant for the narrower peasant class. According to the 1949 census, by this time the majority of the population had been employed in the industry and transportation, and barely more than one-fifth of the population made a living from agricultural activities.[6] Until the socialist reorganization of agriculture at the local level (1960), there was hardly any non-agricultural employment in families with the largest holdings (15–30 acres).[7] The above picture is somewhat qualified by the fact that work undertaken in the capital and local agricultural activity existed side by side within the lives of individual families, and in many cases within the individual's life. Taking vegetables and fruits mostly grown in kitchen gardens to market continued to be a significant source of income for families that had no or very little farmland and, as a result, one or more of their members engaged in work outside of agriculture.

After the Second World War, in the second half of the 1940s, the visually characteristic elements of Ecser's folk culture, especially costume, dance, and music, became the subject of scholarship, and later of wider public interest as well.

[4] Károly Galgóczy, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája* (Budapest, 1877), 3: 389; Sándor Gyulay, Dezső Rexa and István Szathmáry, szerk., *Pest-Pilis-Solt-Kiskun-vármegye általános ismertetője és címtára* (Budapest: Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete, 1931), 5: 2.; Csaba András Aszódi, *Ecser története* (Ecser: Ecser Község Önkormányzata, 2000), 18–23.

[5] In the second half of the 19th century, agricultural wage labor locally or in nearby villages constituted the main source of livelihood for this class. Galgóczy, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye*…, 390.

[6] According to the 1949 census, only 17% of the population (1945 people) owned land. Close to 39.4% of landowners owned only 0–1 acres of land, an additional 43% owned 1–5 acres of land. The proportion of farmers who owned 5–10 acres is around 11.8%. Only 5.8% of the landowners had properties over 10 acres, while estates exceeding 35 acres were unprecedented (Census 1949). KSH, *1949. évi népszámlálás (3.) Részletes mezőgazdasági eredmények* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1950), 386–387. Initially, working in Budapest was significant among men, but by 1949, the proportion of employed women was already 23%, largely due to commuting (Census 1949). KSH, *1949. évi népszámlálás (8.) A foglalkozási statisztika részletes eredményei* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1950), 358. It should be noted, however, that working in Budapest occupied a special place in the individual career paths of women born before the Second World War. The women, predominantly employed as domestic hired help, commuted for work in the capital from the age of 14–16 until the birth of their first child. After starting a family, as homemakers, they worked in agriculture and sold their surplus, or did contract labor for industrial cooperatives, e.g., gluing paper bags. The latter was characteristic mainly from the late 1950s to the 1970s.

[7] Ferenc Erdei, positioning the settlements in the Pest region at different stages of embourgeoisement, considered the smallholders with intensive commercial farming capabilities the representatives of Western-style agriculture. According to Erdei, this segment of society is characterized by being able to retain certain features of its culture indicative of a peasant past, such as attire, without contradicting itself. Ferenc Erdei, *Futóhomok: A Duna-Tiszaköz földje és népe*, 2. kiad. (Budapest: Athenaeum, 1937), 59–60.

The settlement was one of the collection sites that first garnered the attention of institutional folk dance research after the Second World War. In November 1947, after some preparatory, orientational collections, a wedding was filmed in Ecser by a research team. The research group included Péter Morvay as ethnographer, Anna Gábor as kinetographer, István Volly as ethnomusicologist, and László K. Kovács as cameraman.[8] The collection began with the collaboration of the Institute of Ethnology (formerly called the Region and Folk Research Institute) and the Hungarian Dance Working Group, and the collection in Ecser was also carried out within this framework. The filmed wedding was made famous through its artistic adaptation, *The Wedding at Ecser* choreography, which Miklós Rábai, as leader of the State Folk Ensemble, created for the newly formed troupe.[9]

The wedding as a prop in the representation of power

In Hungary, the staging of peasant weddings dates back to the end of the 19th century: staged weddings featured several times during the Millennium Celebration series in the capital. The presentation of the customs of Hungarians and other nationalities during the celebration of the millennium of the Hungarian state created a special expression of national self-representation. Some phenomena of folk culture, such as dress, customs, dance, and music, have become not only ethnographic attractions but also symbols used for national self-expression. After the First World War, within the framework of a nation-state, theory of ethnicity became a dominant issue in dealing with folk culture, in line with the Hungarian state's peace revision efforts.[10] Within the framework of the nationwide Gyöngyösbokréta [Pearly Bouquet] movement, which promoted the stage presentation of the most visually characteristic elements of folk culture in the 1930s, the role of staged folk culture in national self-representation continued to grow. The main occasions for the presentations of the Gyöngyösbokréta groups were the dance and folk customs performances held in the capital on the holiday of St. Stephen, the founder of the state. Several groups brought the wedding customs of their village to the Gyöngyösbokréta celebrations, and so the presentation of weddings and other staged elements of folk culture became a permanent part of the national holiday.[11]

[8] István Volly had close ties to Ecser since 1946, based on personal contacts, and this is probably why Ecser became one of the working group's collection sites. Aszódi, „*Ecser…*", 132. The collaborative research method was a joint effort of four colleagues: an ethnographer, a choreographer, an ethnomusicologist, and a cameraman collecting materials together and analyzing it based on their respective fields of expertise. Péter Morvay, „A népitánc-kutatás két esztendeje", *Ethnographia* 60, nr. 1–4. (1949): 387–393.On the history of the Region and Folk Research Institute , see: Michael Sozan, *The History of Hungarian Ethnography* (Washington D. C.: University Press of America, 1979), 296.

[9] Miklós Rábai (1921-1974), dancer, choreographer, artistic director of the State Folk Dance Ensemble since its foundation (1951), director from 1971 until his death.

[10] Cf. Tamás Hofer, „The Creation of Ethnic Symbols from the Elements of Peasant Culture" in *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, ed. Peter F. Sugar, 101–145 (Santa Barbara, Oxford: ABC–Clio, 1980); Martin Wörner, *Vergnügung und Belehrung: Volkskultur auf den Weltausstellungen 1851–1990* (Münster–New York–München–Berlin: Waxmann, 1999), 162–164; Krisztina Dóka, „Népünnep" és nemzeti ünneplés (1896): Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Országos Kiállításon", *Tánctudományi Közlemények* 9, nr. 2. (2017): 34–51.

[11] Csaba Pálfi, „A Gyöngyösbokréta története", *Tánctudományi Tanulmányok* 1969–1970, nr. 7. (1970): 115–161, 147–157.

Hungary became part of the Soviet sphere after the end of the Second World War. After a short-lived democratic experiment, a communist takeover took place in 1948, and the period of one-party dictatorship named after Mátyás Rákosi (1892–1971), the Secretary General and First Secretary of the Hungarian Communist Party, began. While the party, through its agricultural policies aimed to transform peasants into laborers, it supported the spectacular, staged manifestations of the communities' folklore and folk arts. The new power structure, which was built in the spirit of internationalism, could not break all relations and continuity with earlier aspirations for national culture: it partially retained its set of symbols and used it for its own purposes.[12] In most areas of government, the communist powers modeled the regime to be instituted after the Soviet Union. For folk dance, presentation was provided by an institutional network following the Soviet pattern. It was also within this framework that the State Folk Ensemble was created in 1950. The company premiered *The Wedding at Ecser* choreography at a ceremony at the Opera House on 4 April 1951, the anniversary that was made a public holiday. According to official ideology, on this day in 1945, the last German soldier left Hungary, retreating from the Soviet troops. The event was also the closing ceremony of the Soviet-Hungarian Friendship Month, with a performance by the Soviet dance company Moiseyev, which served as a model for the ensemble. On the one hand, the ceremony symbolically acknowledged the sovereignty of the Soviet Union, while, on the other, it reinforced the role assigned to folk culture by socialist ideology.[13]

The researchers' interest and then the success of the State Folk Ensemble had an immediate effect on the relationship of the local community to its own traditions. Beyond the collections, István Volly – the leading figure in the 1947 collection in Ecser – encouraged the presentation of costumes, songs, and dances from Ecser in the capital. Thanks to his mediation, several groups of different ages from Ecser performed there between 1947 and 1949. In the year following the premiere, a film was made of Rábai's choreography in 1952.[14] The film centered around the dance troupe, orchestra, and choir of the State Folk Ensemble but also involved community members at several points during the recording. Some of the scenes in the film were shot in Ecser, and the elder women recognized as experts in peasant costumes helped

[12] Balázs Balogh and Ágnes Fülemile, „Cultural Alternatives, Youth and Grassroots Resistance in Socialist Hungary: The Folk Dance and Music Revival", *Hungarian Studies* 22, nr. 1–2. (2008): 43–62, 43–47; László Diószegi, „Historic Moments of Hungarian Folk Dance: From the Gyöngyösbokréta to the Dance House Movement", *Hungarian Studies 22*, 1–2. (2008): 3–8. For an interpretation of the phenomenon within a broader Eastern European context, it helps to look at examples from other socialist states, e.g. Anca Giurchescu, „The Power of Dance and its Political Uses", *Yearbook for Traditional Music* 33 (2001): 109–121, 116–117; Anna Ileva, „Bulgarian Folk Dance During the Socialist Era, 1944–1989", *Yearbook for Traditional Music* 33 (2001): 123–126; Bożena Gierek, „Interference of Politics in Celebrating „Dożynki": The festival of harvest in Poland in 1950s", in *Politics, Feasts, Festivals: Yearbook of the SIEF Working Group on the Ritual Year*, eds. Gábor Barna and István Povedák, 171–192 (Szeged: Department of Ethnology and Cultural Anthropology, 2014), 186; Žilvytis Šaknys, „Politics and Festivals: Lithuania's Shrove and Midsummer", in *Politics, Feasts, Festivals…*, eds. Barna and Povedák, 130–150, 138–142.; Elo-Hanna Seljamaa, „Socialist in Form, Nationalist in Content? The Others and Othering in Visual Representations of Soviet-Era Song and Dance Festivals in Estonia", in *The Multi-Mediatized Other: The Construction of Reality in East-Central Europe 1945–1980*, eds. Dagnosław Demski, Anelia Kassabova, Ildikó Sz. Kristóf, Liisi Laineste and Kamila Baraniecka-Olszewska, 504–535 (Budapest: L'Harmattan, 2017).

[13] Cf. Zsófia Lelkes, *Der Bühnenvolkstanz im ungarischen Theater 1945-1989: Kulturpolitik – Theaterstruktur – Tanzästhetik* (Debreceni Egyetem BTK: PhD dissertation, 2015), 133–140.

[14] Rábai's recognition is indicated by his having been awarded the Kossuth Prize in March 1952.

dress the dancers.[15] Rábai's choreography rising to fame was facilitated by the fact that it could be seen in cinemas as a film. It did not take long for the Ecserians to bring their own customs to the stage: for nearly five years, the wedding has become the principal performance for dance groups of various composition in Ecser, being performed at local, district, and county state festivals and cultural competitions. It is important to emphasize that the wedding show performed by the Ecser groups was not Rábai's choreography, even though the performances were inspired by the success of the State Folk Ensemble.

Image 1: The Children's Dance Group of Ecser at the district celebration on the Day of the 1917 October Revolution. (Property of Emese Kósa)

In the history of socialism in Hungary, the 1956 Revolution and War of Independence can be considered a landmark. Despite the revolution having been suppressed by the Soviet army, it revealed the widespread social discontent generated by the dictatorship of Mátyás Rákosi. It was clear to János Kádár (1912–1989), who came to power, that the Rákosi-style policy could not be maintained after 1956. On the religious front, Kádár continued to endorse tough action against the religious establishment and its representatives, but unlike the Rákosi dictatorship – which did not shy away from methods that involved physical violence – he envisioned the attack on the religious worldview in a more indirect way, as a slower transformation. As part of this process, church ceremonies connected with celebrations of life events were replaced by state ceremonies. In contrast to the Rákosi dictatorship, which placed state celebrations,

[15] In Ecser, even after the „disrobement", women who were experienced in the production of traditional clothing items were still recognized as peasant attire experts. These women mostly retained the peasant attire and actively participated in the revitalization of the costumes, whether for the local dance group or for local dance parties.

political speeches, and parades before the celebrations of individual life events and demanded full identification with them, the Kádár regime sought to place prominent personal life events in the social framework created by socialism.[16] In order to keep churches and any manifestation of religion out of events like naming ceremonies, workplace, union, or KISZ [Communist Youth League] weddings, as well as civil funerals and various inaugurations, the customs of the various communities (city, town, village) that were deemed worthy were organically embedded in the ceremonies. Among the requirements relating to weddings, in the case of „village weddings", the deliberate use of the visually characteristic elements of folk culture, such as the inclusion of wedding poems in the script and the display of traditional costumes, received emphasis.[17]

Following the introduction of the guidelines for the institution of social holidays, the first example to receive great publicity was a grand wedding organized in the capital on 20 August 1958 by the KISZ. The extreme importance of the case in regards to the history of *The Wedding at Ecser* is that a group of people of various ages, dressed in folk costume, showed up in the „role" of wedding guests, presenting the characteristics features of the famous wedding in the streets of the capital. The bride and groom were members of the KISZ Central Art Ensemble. The bride was dressed by an elderly woman from Ecser, considered an authority on traditional costume, in items borrowed from the wardrobes of Ecserians. The nuptials took place in the building of the 7th District Council, followed by a dance procession along Lenin Boulevard (today Erzsébet Boulevard). There was no church ceremony. The wedding party was replaced by a street party in Heroes' Square. The event can be interpreted as a spectacular overture to the efforts of the Kádár regime to popularize social holidays.

The timing of the event emphasized the intertwining of the socialist state holiday with a prominent personal life event, whereby the wedding was also a celebration of the socialist state holiday, „Constitution Day". The wedding party's dancing procession along the street after the wedding ceremony fit particularly well into the structure of socialist public events: the wedding party dancing along Lenin Boulevard combined the peasant tradition linked to personal life events with the well-known custom of parading on public holidays.[18] The aim was to promote the KISZ wedding beyond its primary audience, the 7th District and, more broadly, the capital. The county press and the Hungarian Newsreel Company reported on it, and the Hungarian News Agency took photos.[19] In light of the above, the question arises: did the performing Ecserians and the bride and groom truly want to step inside the socialist state organization's showcase? The performance of the wedding was organized by the Patriotic People's

[16] Melinda Kalmár, *Ennivaló és hozomány: A kora kádárizmus ideológiája* (Budapest: Magvető, 1998), 259–260.; Heléna Tóth, „Névadó, KISZ-esküvő, temetés: A társadalmi ünnepek kialakítása és a kollektivizálás, 1958–1962", in Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában, eds. Sándor Horváth and József Ö. Kovács, 257–279 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015), 269–277.

[17] Cf.: Zoltán Rácz, *Családi és társadalmi ünnepek: Kézikönyv a tanácsok és a társadalmi szervezetek aktivistái részére* (Budapest: Kossuth, 1964), 79–80, 84–85.

[18] Miklós Rábai underscored the element of the wedding march in his choreography. (Cf. Lelkes, *Der Bühnenvolkstanz*…, 136.

[19] „Ecseri lakodalom Pesten", *Pest Megyei Hírlap* 20 August 1958, 1.; „Ecseri lakodalmas", *Magyar Filmhíradó* 35 (Newsreeds Online: Hungarian National Filmfund, August 1958): https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=14533 ; accessed: 05. 02. 2022.

Front Committee of Ecser and the 7th District Council of the capital. The Ecserians showed up in relatively large numbers in Budapest with representatives of various age groups. Some of the members of the local community, experienced in bringing folk culture to the stage, sought to fill the framework provided by the initiative from above according to their own standards and the local requirements of the structure of the wedding. As far as the motivation of the bride and groom is concerned – despite the fact that the various news reports did not mention it, of course – the fact that the couple was promised an apartment in the district by the 7th District Council for their role is not negligible.[20]

The wedding as a means of community self-representation

In addition to gaining national acclaim, it only took a few years for the choreography of the State Folk Ensemble to be embedded in the community's self-image: the wedding has become a popular and frequently used means of self-representation. The staged customs and the real, lived weddings existed in Ecser side by side for decades. In order to study these two directions, it is essential to describe the changes in the way of life that have taken place in the community. By the end of the 1950s, agricultural production continued to lose its importance in the employment conditions of the local community. After seizing total power, the communist Hungarian Workers' Party, as part of the local adaptation of the Soviet model, announced in August 1948 a revolutionary change in agricultural policy, the creation of cooperative farms: instead of individual farming, the introduction of collective production on cooperative lands created by the unification of formerly private-owned land. In parallel with collectivization, the Rákosi dictatorship was developing the heavy industry at a rapid pace and the resources needed to do so by divesting agricultural income. The collectivization that began during the years of the Rákosi dictatorship finally ended in the early years of the Kádár regime (1959-1961): this is when the socialist reorganization of agriculture in Ecser took place (1960). In 1960, just before the end of collectivization at the local level, only about a tenth of the population made a living (exclusively) from agriculture. Non-agricultural employment was mainly focused on industrial work in the capital, both for men and women.[21] Employment among women almost doubled as compared to data from 1949: they now accounted for 36% of all earners. The proliferation of daily commuting was accelerated by the negative consequences of the anti-peasant policy of the Rákosi dictatorship. As a result of agricultural income divestiture, the young adults in families with less viable economies, in response to the labor demands in expanding industrial facilities, could no longer be involved in the maintenance of the family farm, or only did so as an after-hours activity.[22]

[20] A groom is born. 1935. (Date of interview: 9 November 2018)

[21] There was no significant difference between men and women in the rate of their staying in agriculture (Census 1960). KSH, *1960. évi népszámlálás 3. c. Pest megye személyi és családi adatai* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1961), 120–121.

[22] About the agricultural policy of the Hungarian Workers' Party see József Ö. Kovács, „The Liquidation of Traditional Peasant Society in Hungary 1948– 1961", *Acta Ethnographica Hungarica* 58, nr. 1. (2013): 3–19.; Sándor Szakács, „From Land Reform to Collectivization (1945–1956)", in *Hungarian Agrarian Society from the Emancipation of Serfs (1848) to the Re-privatization of Land*, ed. Péter Gunst, 257–298 (New York: Columbia University Press, 1998); Zsuzsanna Varga, „Three Waves of Collectivization in

The most visible domain of the change in the way of life that was the consequence of daily commuting was the transformation of women's clothing. Before the Second World War, women's industrial labor taken up before marrying or giving birth to their first child did not involve abandoning peasant attire.[23] Going to market – despite resulting in a close relationship with the capital – tended to help retain the attire, as peasant garments were embedded in sales strategies as a kind of branding.[24] In men's clothing, the urban pattern already prevailed between the two world wars, without exception. Massive abandonment of traditional costumes started in the 1950s at the initiative of unmarried women commuting for work or education, and a large proportion of young women commuters also joined during the decade. In addition to economic considerations, the atmosphere of the anti-peasant policy of the Rákosi dictatorship, which attached negative associations to the peasant way of life, played a role in the abandonment of traditional costume.[25] The duality of the reality of everyday life and the exotic folk culture exhibited in the big city is aptly illustrated by the case of Anna (b. 1934) and Mária (b. 1936), who replaced their folk costume with modern urban clothing at the age of eighteen and sixteen. In the early 1950s, the sisters got a job in the shoe industry in the capital. At the beginning of their work in Budapest, in 1952, they decided together to adapt to urban-style looks because they were ashamed of their peasant clothing at work and on the streets of Pest. On the other hand, after abandoning the peasant costume, they initiated and directed the teaching and stage performance of the dances of Ecser in the shoe factory's cultural group. In 1953, the sisters – as members of the cultural group – were photographed in festive attire near the Keleti Railway Station in the studio of the Photographic Cooperative. Anna and Mária were extremely proud to have one of these large photos displayed in the studio shop window. Because the studio was close to the daily commuter rail destination in Budapest, it made them popular among the commuting youth.[26]

At the same time, the abandonment of the visual characteristics of peasant life was greatly influenced by an external factor: the visually characteristic elements of Ecser's folk culture became well-known and nationally acclaimed due to the success of the choreography of the State Folk Ensemble. For example, already in the 1950s, putting on a folk costume for special occasions had become extremely popular and widespread. Such occasions included school ceremonies as well as performances of local dance groups, which, according to the political expectations of the time, were often socio-political events as well.

One Country: Interactions of Political Practices and Peasants' Resistance Strategies in Hungary in the 'Long 1950s'", in *Countryside and Communism in Eastern Europe: Perceptions, Attitudes, Propaganda*, eds. Sorin Radu and Cosmin Bundeanca, 258–295 (Berlin: LIT Verlag, 2016).

[23] The folk costume of Ecser represents the latest style of folk art. This style, as stated by Tamás Hofer and Edit Fél, was most characteristic of settlements that, standing out of their surroundings, used the income of their market gardening and vegetable production to enrich their clothing. Hofer Tamás and Fél Edit, *Hungarian Folk Art* (Budapest: Corvina, 1994), 42.

[24] Cf. Wolf-Dieter Könenkamp's results on the relationship between the clothing strategies of peasants in the Vierlande region of Germany and their market success in the 18th–19th century. Wolfgang Kaschuba, *Einführung in die Europäische Ethnologie* (München: C. H. Beck Verlag, 1999), 174.

[25] Ágnes Fülemile, „Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az I. világháborútól napjainkig", *Ethnographia* 102, nr. 1–2. (1991): 50–77, 53–55.

[26] Mária is born. 1936. (Date of interview: 13 February 2019)

Image 2: Mária and Anna wearing their first urban outfit (1952), and in folk costume in the photograph in the Photographers' Cooperative shop window (1953). (Property of Mária Turcsány)

The first dance group was formed in 1945, right after the and of the war. László (b. 1917), who moved with his mother and siblings from another settlement of Pest County (Tápiószele) to Ecser in 1936, played a decisive role in organizing the group's performances and arranging the stage production. László was integrated into the industrial working class of the local society, seeing that before and even after his military years spent in the Second World War, he made a living from working in the industry in Budapest. The dance group's performances were primarily accompanied by his accordion play. From 1964 he continued his activities within the local organization of KISZ. The success of the local tradition, having gained national acclaim through the wedding of Ecser, did not escape the attention of the headmaster. Balázs was also not born in Ecser: he moved to Ecser with his wife in 1955. As headmaster, Balázs encouraged the display of peasant costumes, dance, and music at school ceremonies within the pioneering movement, and he even arranged performances for school groups at district and county events. Nonetheless, it should be noted that the performances of the school groups were also accompanied by László's accordion play. The relationship between the two integrators was characterized by co-operation and competition. What they had in common was that they both came from outside the community and both marveled at the visually enticing elements of the local folk culture. While Balázs, as headmaster of the school, held an institutionalized position in the local context, László entered the community's relationship system through his marriage.

The members of the dance group, which in 1945 was composed exclusively of girls and came together under László's direction for several performances in a row, came almost exclusively from families where the head of the family was an industrial worker. The members often had to borrow the outfits needed for the performances, since most

Image 3: The staff of the Hungarian News Agency takes photos of the children's dance group of Ecser. Ecser, 1956. (Property of Emese Kósa)

of them had been wearing urban clothing since birth.[27] The emergence of leisure time in peasant society was an essential condition for changing the context of folk culture and bringing it to the stage. As an urban cultural element, leisure time became part of the way of life along with the commuter lifestyle becoming more prevalent. It is no coincidence then that in the background of the first dance group were mainly families whose day-to-day life was no longer determined by the management of the peasant farm. The first girls to join the dance group were themselves connected to the capital because of work or education. The entry of folk culture into the leisure sphere allows for multiple interpretations.[28] Various social organizations provided control over the "practice" of folk culture and opportunities for its use in political representation.

[27] Several local examples indicate that in the post-World War II socialist regime, the poor peasant layer may have sought to retain or acquire the prestige goods (e.g., clothing) of the former landed peasant life, even if it was funded with non-agricultural income. Cf. Kata Jávor, „Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban", in *Varsány: Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*, ed. Tibor Bodrogi, 295–373 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 333–334; Fülemile, „Megfigyelések…", 57. István Márkus sees the essence of the „ambition explosion" of the poor peasantry after 1945 in the fact that this group eliminated its former self – being a poor peasant – through increased activity. The social class, unable to enforce its will before 1945, began to realize its desires and goals at an accelerated pace, in order to raise its standard of living and change its way of life. István Márkus, „Az ismeretlen főszereplő", in Id., *Az ismeretlen főszereplő*, 285–287 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992), 299. The above examples illustrate that, in parallel with a possible „ambition explosion", this layer may have sought to display the superficies of a once-longed-for peasant life.

[28] For a discussion of the leisure discourse in socialist systems and the possibilities of interpreting socialist leisure, see David Crowley and Susan E. Reid, „Introduction: Pleasures in Socialism?", in *Pleasures in*

At the same time, the dance group, organized as a leisure activity, created a real system of relationships within the community, which is why we cannot state that the stage presentation voided the phenomena of folk culture highlighted in this way. The activities of the dance group „mobilized" practically the entire community: from the assistance of the dedicated women dressing the girls to the acts of mere opinion-forming.[29]

Expressing family prestige through weddings

The certain way of organizing a wedding that researchers observed and filmed in Ecser in 1947 has been in constant transformation since the early 1950s. Starting in the 1960s, in line with the nationwide process, the number of wedding attendees, the amount of money invested in the occasion, and the amount of goods recovered as proceeds began to increase.[30] The importance of weddings in Ecser was further increased by the fact that the community became famous nationwide precisely because of the characteristic features of their weddings. From time to time, weddings held in the village became the focus of interest in the county press. The reports evaluated the weddings of the 1960s in relation to the spectacle and atmosphere of the stage production, that is to say, they were looking for an event that was „authentic", „traditional", „true to traditions". The size of the wedding party and the related expenses communicated to the audiences the financial wealth of each family and the extent of their kinship network. The display of representative elements of the tradition, on the other hand, strengthened the prestige of the families involved. The representation of the family's social rank through the visual – mostly spectacular – characteristics of a peasant wedding in the decades following collectivization can be seen among the leading families of the former smallholder farming class. This layer of peasant vegetable farmers stuck to individual farming until collectivization.[31] As for

Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc, eds. David Crowley and Susan E. Reid, 3–51 (Evanston: Northwestern University Press, 2010), 30–38.

[29] The performance of the dance group was not always uncontroversial: in 1947, for example, the Ecser dance group participated in the inauguration of the Statue of Liberty in Budapest, which was also a political holiday (4 April, see above). As the ceremony fell on Good Friday, the incident triggered the disapproval of the older generations. For the background of the shift in peasant values, see Teréz Kovács, „Paraszttalanítás Magyarországon", in *Az identitások korlátai: Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*, eds. Zsuzsanna Bögre, András Keszei and József Ö. Kovács, 133–142 (Budapest: L'Harmattan, 2012); Mihály Sárkány, „Studies on Changing Rural Social Structure in Hungary in the Second Half of the 20st Century", in *Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21th Century: Reflections and Trends*, eds. Gabriela Kiliánová, Konrad Köstlin, Herbert Nikitsch and Rastislava Stoličná, 148–157 (Bratislava, Wien: Institut für Eurpäische Ethnologie der Universität Wien, Ústav etnológie SAV, 2005).

[30] In Ecser in the 1960s, a wedding party of 200-300 people was considered large. Cf. Mihály Sárkány, „A lakodalom funkciójának megváltozása falun", *Ethnographia* 94, nr. 2. (1983): 279–285, 281–282.

[31] Essentially, this tenth of the population provided the basis for cooperative agriculture in the next decade. In 1970, the population of Ecser was 2,633. Only 22% of active earners worked in Ecser, while local agricultural activity was even less, accounting for 9% of all employees. 98% of commuters worked in Budapest, still predominantly in the industry (Census 1970). KSH, *1970. évi népszámlálás. 21. Pest megye adatai* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1972), 516–517., 438–439. KSH, *1970. évi népszámlálás 27. A Budapesti agglomeráció településeinek népességi jellemzői: A fővárosba dolgozni járók adatai* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1974), 56–57. While in Ecser 78% of active earners were daily commuters, the Pest county average was 51%, while the national average was 20% in this regard. Cf. Rudolf Andorka and István Harcsa, „A községi népesség társadalomstatisztikai leírása", in *A falu a mai magyar társada-*

the venue, whether the feast took place separately or at the same house, these families insisted on the peasant farmhouse and the wedding tent set up in its courtyard. Until the construction of the community house (1975), families with industrial jobs used the tavern or the school hall and/or courtyard for weddings with a large number of attendees.

The most spectacular expression of attachment to the peasant past, the erstwhile farmer status, was the wearing of a woman's peasant costume. The last time a bride got married in folk costume was in the mid-1950s. After brides and their contemporaries abandoned traditional costume, the image of the wedding was dramatically transformed; the wedding, however, continued to be the most enduring traditional setting for donning a peasant costume. In the case of Ecser, the role of peasant costume in the structure of the custom was one of the most visible manifestations of the families' relationship to their own past and to the traditional culture of the community, and, in the broader sense, to their status and prestige in the community. In the eyes of the Ecserians, the main characteristic of the peasant wedding is that the female members of the wedding party attend the event dressed in local costume. After the nationwide reputation of the stage production, it was the festive wedding attire of the Ecserians that the outside world responded to the most and came to identify the community with.[32]

Take the example of the wedding of József and Julianna from 1967. Before collectivization, József's family was primarily making a living off of the land as farmers. József became an adult before collectivization, so until 1960, the young man was preparing to take over the family farm. After collectivization, József became a driver, working in the local farmers' cooperative and later for a machinery company in the capital. Julianna, who was from a neighboring settlement (Maglód, Pest County), also came from a peasant family, but worked in the chemical industry in Budapest as an unskilled laborer. Due to his past experiences as a farmer, József's father became the first president of the agricultural cooperative in Ecser. The wedding of József and Julianna was held at the groom's house in the center of the village, and the wedding tent was set up in the courtyard of the farmhouse. The bride wore an urban wedding dress, but in addition to the older women who never abandoned it, a significant number of young women and girls also donned, or returned to, the peasant costume.[33] Some of the unmarried, young women in the family wore a peasant costume for the first time in their life, specially made for the occasion by the family. The determining factor in the wedding of József and Julianna was not primarily the couple's social status, occupation, and way of life, but rather their family's history, their role in the structure of the local society, and their desire to maintain the prestige of the former individual farmer.

lomban, ed. András Vágvölgyi, 179–235 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 200–204. Concerning the way of life of workers originating from the peasantry in the 1970's see Rudolf Andorka, „Social Mobility and Changes in the Way of Life Since the 1930's", in *Ways of life: Hungarian sociological studies*, ed. Miklós Szántó, 145–189, (Budapest: Corvina, 1977), 178–181. Andorka highlights that about the half of the non agricultural workers lived in villages in Hungary by the 1970's. Andorka, „Social mobility…", 178).

[32] Concerning the social meaning of the material needs in the socialist period in Hungary see Losonczy Ágnes, „Needs and the Way of Life", in Szántó, *Ways of life…*, 217–259, 227.

[33] Joseph's brother Anna married in Ecser in 1949, in peasant costume.

Image 4: The Wedding of József and Julianna, 1967. The fathers of the newlyweds standing in front of the wedding tent, with girls and young women in traditional costumes behind them. (Property of Éva Wéber)

Summary - continuity and/or discontinuity?

The quickening of interest in folk culture after the Second World War did not leave Ecser unaffected. By means of the village's dance group, it has joined forces with several of the county's other settlements with the aim of presenting local traditions. The local folk culture was, nonetheless, put on the map by the success of the choreography of the State Folk Ensemble. With the transformation of the wedding tradition into a stage production, the community accepted the role of the „famous village" and sought to make the wedding a primary element of identification. During the period presented here, the folk culture brought to the stage by the community inevitably became part of political representation, as both the Rákosi dictatorship and the Kádár regime sought to reinforce their own legitimacy by placing the visually characteristic elements of folk culture in a new context. A prominent instance in the efforts to accommodate the ambitions of the regime was the KISZ wedding held in 1958, in which the newly created holiday emerged as the framework for the socialist wedding. With the elimination of the traditional peasant way of life, its highlighted elements became leisure activities, on the one hand, placed in the framework of various organizations created to cultivate and maintain them, and, on the other hand, through the superficies of the peasant wedding, they became a means of displaying family prestige and the peasant past.

Thinking within the conceptual framework of continuity and discontinuity, the results of the case study can be summarized as follows. The political powers had a contradictory relationship with the peasantry and folk culture. The display and exhibition of the visually characteristic elements of folk culture on stage was not only accepted but also supported by the socialist state, thus maintaining the appearance

of continuity. Nevertheless, the measures of socialist agricultural policy aimed at dissolving the landed peasantry resulted in the inevitable discontinuity of the history of the peasantry. At the local level, this brought about the community's transformation. In the case of Ecser, this process, which began between the two world wars, meant an accelerated pace of becoming a daily commuter, especially in the industrial sector. As a result of collectivization, the former framework of agricultural production changed. The erstwhile landed peasantry had to abandon its former way of life and adapt to the new conditions. For this class, the pursuit of continuity can be interpreted as a cultural response to change. The performance of the famous wedding on stage became a new tradition for the community. With the new tradition eventually developed a new continuity in the activities of the local folk dance group. Displaying the visually characteristic features of the peasant past at weddings conveyed the symbolic status of the erstwhile landed peasant families, further creating a sense of continuity.

ABSTRACT

Transformation of folk traditions in early Hungarian socialism
A case study

This paper examines the transformation of folk traditions in early Hungarian socialism in 'the long fifties' through a local example. Since Ecser is located thirty kilometres from Budapest, the capital had several effects on the life of the local society. This connection to the capital made it possible to sell their agricultural products, ensured workplaces and the possibility of taking part in further education. Moreover, several events were organized by the cultural politics of the socialist state in the capital, where the staged folklore of the local community was presented as a spectacle and tool of political representation. The State Folk Ensemble, which was founded in 1951, had its debut with the choreography of *Wedding at Ecser* in the same year, which was a remarkable success. Gaining in popularity in Hungary, the villagers began to present their folklore dances on stage. A local version of the choreography of *Wedding at Ecser* was staged by the local folk dance group and was presented at different events. These include political celebrations locally , in the district centre as well as in the capital. While the choreography soon became an integral part of the self-image of the local community, the 'traditional wedding' still existed on the field. Nevertheless, it was transformed in several aspects. The choreography of the State Folk Ensemble as well as the performance of the local folk dance group were based on the traditions of the landowning peasants. The agricultural politics aimed at the fragmentation of the traditional peasantry as a social class. However, presenting the folk traditions of the landowning peasants on the stage was acceptable, or even supported by the socialist state.

ZENETUDOMÁNY

Németh Zsombor

Farkas Ferenc kuruc tematikájú kompozíciói – rövid áttekintés

Farkas Ferenc (1905–2000) hosszúra nyúlt életútja és pályafutása egy felettébb turbulens történelmi korszakban, a 20. században játszódott. Bár tanítványa, Petrovics Emil centenáriumi visszaemlékezése szerint Farkas „más évszázadot teremtett magának, […] nem vette észre, hogy a huszadikat írtuk",[1] ezt az állítást Farkas küzdelmekkel és kanyarokkal – ha úgy tetszik: „megszakítottságokkal" – teli szakmai életútja nem egészen támasztja alá.[2]

Zeneakadémiai tanulmányait (1921–1927) követően Farkas nem tudott zeneszerzőként elhelyezkedni.[3] Későbbi interjúiban pályakezdő éveire gyakran hivatkozott a kiszámíthatatlan, egyik megbízástól a másikig tengődő létbizonytalanság időszakaként.[4] Megélhetését a gazdasági világválság évei körül azzal biztosította, hogy egyfajta zenei mindenesként bármilyen feladatot elvállalt. A Római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként eltöltött szemeszterek (1929–1931) is csak átmeneti kiutat jelentettek a napi feladatok taposómalmából: hazatérése után Farkas lényegében ugyanott folytatta, ahol abbahagyta. Színházakban, majd magyar, osztrák és dán filmgyárakban dolgozott korrepetitorként, zenekari zongoristaként, kórusvezetőként és karmesterként.[5] 1935-től kezdett tanítani a Székesfővárosi Zeneiskolában, de az igazi – bár ezúttal is csak átmeneti – változást az jelentette életében, hogy 1941-ben a Magyarországhoz nem sokkal korábban visszacsatolt Kolozsvár konzervatóriumának tanára majd igazgatója, illetve az újjászervezett (kolozsvári) Nemzeti Színházának lett karigazgatója.[6]

Annak ellenére, hogy pályájának első felében a megélhetésért vállalt napi penzumok az öncélú zeneszerzést sokszor teljesen háttérbe szorították és Farkas kevés autonóm művet írt (azoknak is csak egy kis hányada került nyilvános bemutatásra), az 1930-as évtized végére mégis számon tartották őt a századforduló után született zeneszerző-nemzedék egyik legérettebb tehetségeként.[7] Harminchat éves múlt, mire

[1] Petrovics Emil, „Farkas Ferenc évszázada", *Muzsika* 48, 12. sz. (2005): 3.
[2] Az életrajzi adatok forrása, ha nincs külön jelezve: Gombos László, *Farkas Ferenc* (Budapest: Mágus, 2004).
[3] Farkas Ferenc zeneakadémiai tanulóéveihez lásd még Németh Zsombor, „Mester *és »törvénytelen* tanítványa«: Kodály Zoltán és Farkas Ferenc", *Magyar Zene* 55, 4. sz. (2017): 454–474, 456–457.
[4] Lásd például: Boros Attila, „A 75. születésnapon: Két kérdés Farkas Ferenchez az ihletről és a modern zene jövőjéről", *Pesti Műsor* 1980. december 1–7, 13.
[5] E periódushoz kiegészítésként lásd: Mikusi Balázs, „Farkas Ferenc, a menedzser", *Magyar Zene* 53, 4. sz. (2015): 373–387, 375–376.
[6] Addigi pályájának egykorú értékelését lásd: Lakatos István, „*Élő magyar zeneszerzők: Farkas Ferenc*", *A Zene* 25, 5. sz. (1944): 75–76.
[7] Tallián Tibor, *Magyar képek: Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből, 1940–1956* (Budapest: Balassi, 2014), 33.

életében először biztos, kiszámítható egzisztenciája volt, viszont ez az állapot nem tartott sokáig: negyvenedik születésnapját már Kolozsvárról elmenekülve, a felszabadított Budapesten élte meg. Ezért is tekintett vissza kései interjúiban nem leplezett csalódottsággal a 20. század, és egyúttal saját pályája delelőjén bekövetkezett negatív fordulatra, „elátkozott generációként" hivatkozva magára és kortársaira.[8]

Farkas karrierje rövid visszaesés után mégis az 1940-es évek végén ívelt fel. A világháborús harcok befejeztével a budapesti Operaházban lett helyettes karigazgató, majd 1946-ban a Székesfehérvári Állami Zenekonzervatórium megszervezésével és vezetésével, illetve a város zenei életének fellendítésével bízták meg.[9] Mivel a körülmények ahelyett, hogy előnyükre változtak volna, inkább csak romlottak, 1948-ban Farkas visszatért Budapestre: státusát sikerült áthelyeztetnie a Színművészeti Főiskolára és újra filmgyári munkákkal egészített ki keresetét.

1949 nemcsak a magyar történelemben, hanem Farkas életében is a fordulat éve volt – igaz, az ő esetében inkább beszélhetünk pozitív fordulatról, hiszen a „megszakítottságok" sorozatát felváltotta a „folyamatosság". 1949-től kezdődően negyedszázadon át, 1975-ig tanított a Zeneakadémián, ahol több zeneszerző-nemzedéket nevelt fel.[10] Ezzel párhuzamosan művészetét a hivatalos kultúrpolitika is elfogadta, igen hamar Kossuth-díjjal honorálta. A komponista megbecsült, sokat foglalkoztatott szereplője lett a magyar zenei életnek mind a sztálinista mintára kiépített totális diktatúra, mind a kádári megtorlás és az azt követő politikai enyhülés időszakában, a nyugdíjba vonulását (1975) követő negyed században is tevékeny szereplője maradt a magyar zenei közéletnek.

Farkas pályáját a sokszínűség jellemezte: mint a fenti vázlatos életrajzból is kirajzolódik, a zeneszerzés mellett a zeneművészet számos más területén működött, szakíróként is mértékadó volt.[11] A zene mellett más művészeti ágakban is otthonosan mozgott: fiatal korában festett, illetve egész életében szinte irodalomtörténészi színvonalon foglalkozott a költészettel és irodalommal. Anyanyelvén kívül kilenc nyelven írt és olvasott, többnyire folyékonyan.[12]

Farkas az 1910-es évektől szinte folyamatosan alkotott, szó szerint élete utolsó pillanatáig, hiszen 2000 októberében egy Lorca-vers megzenésítése közben érte a halál. Ennek tudatában már nem is annyira meglepő, hogy műjegyzéke több mint 700 szerzeményt tart számon.[13] Ez még úgy is tetemes mennyiség egy 20. században élt zeneszerzőtől, hogy a jegyzék nem veszi figyelembe az egyes kompozíciók közötti átfedéseket, illetve külön darabokként tartja számon az azonos művek különböző ver-

[8] Lásd például: Borgó András, „»*Fölneveltem három generációt*«: Beszélgetés Farkas Ferenccel", Muzsika 33. 12. sz. (1990): 17–22, 22.

[9] Farkas Ferenc székesfehérvári éveinek részletesebb bemutatását lásd: Kelemen Éva, „Amikor Székesfehérváron trubadúrdalokat fordítottál… Farkas Ferenc és Weöres Sándor találkozásai", *Magyar Zene* 53, 4. sz. (2015): 388–402, 390–394.

[10] Növendéke volt többek között Ligeti György, Kurtág György, Petrovics Emil, Szokolay Sándor, Kocsár Miklós, Durkó Zsolt, Balázs Árpád, Bozay Attila, Jeney Zoltán és Vidovszky László. Legendás tanári tevékenységéről röviden: Ligeti György: „Kedves tanárom, Farkas Ferenc születésnapjára", *Muzsika* 38, 12. sz. (1995): 6–7; Jeney Zoltán, „Emlékek Farkas Ferencről", *Magyar Zene* 53, 4. sz. (2015): 357–372; Gombos László, „Nagy elődök: Farkas Ferenc", hozzáférés: 2022. 02. 05., https://zeneakademia.hu/lexikon_nagy_elodok/farkas-ferenc-1842.

[11] Válogatott írásait lásd: Farkas Ferenc, *Vallomások a zenéről*, szerk. Gombos László (Budapest, Püski, 2004).

[12] Gombos László, „A szépség álarcai", *Muzsika* 48, 12. sz. (2005): 4–8.

[13] *Ferenc Farkas Complete Catalogue of Works 2017*, hozzáférés: 2022. 02. 05., http://www.ferencfarkas.org/_

zióit, átdolgozásait. Farkas szinte mindegyik jelentős műfajban alkotott: írt színpadi-, oratórikus-, egyházi és világi kórusműveket, hangszerkíséretes vokális szólókat, zenekari kompozíciókat és hangszeres szóló- és kamaradarabokat, emellett nagyszámú népzenei feldolgozás, kísérőzene, rádiójáték és filmzene került ki műhelyéből.[14]

E gazdag életműben való eligazodáshoz feltétlenül szükséges valamilyen „csapásirány" kijelölése. Egyrészt lehetséges a bevett módszerek szerint az adott időszakhoz, élethelyzethez kapcsolódóan született darabokat egy csokorba szedni (pl. a római években született darabok és átdolgozásaik), és szintén alkalmazható megoldás Farkas egy-egy műfajban született műveinek közös vizsgálata (például Concertinók), vagy egy-egy költő verseire írt műveinek obszerválása (pl. Weöres Sándor költeményeire írt kompozíciók).[15] A gazdag életmű azonban lehetőséget nyújt az azonos tematikához, azonos eszmei hagyományhoz kapcsolódó művek halmazainak kijelölésére.

A Farkas-ouvre tematikailag jól körülhatárolható csoportjait képezik a különböző magyar történelmi személyekre, eseményekre, illetve az ezekhez köthető milliőre hivatkozó darabok. Ilyenek például a Mátyás király és Janus Pannonius korára hivatkozó művek csoportja *(Panegyricus, Mátyás király udvara stb.);* a török hódoltság korára hivatkozó kompozíciók *(Tinódi históriája Eger Vár Viadaláról, Laudatio Szigetiana, Turris Hungariae stb.);* vagy a kora 19. századra és a reformkorra utaló művek *(Furfangos diákok, Lavotta Suite stb.).* Azonban mind számszerűleg, mind az életműre való hatásukat nézve kiemelkedő halmazt képeznek a kuruc korra és a Rákóczi-szabadságharc idejére, hagyományaira utaló, hivatkozó zeneművek (*1. táblázat*).

Az *1. táblázatot* végigtekintve elsőre inkább csak a „megszakítottságok" szúrnak szemet. Farkas kuruc-„ouvre"-je magában foglal szöveges és szöveg nélküli, színpadi és instrumentális, használati- és öncélú zenéket, illetve nagyközönségnek és csak szűkebb körnek szánt kompozíciókat egyaránt.

A különböző keletkezési idők szinte mindegyik politikai és eszmei rendszert felölelik, amelyben Farkas felnőttként élt és mozgott. A Rákóczi-korral elsőként az 1943 novemberében bemutatott *Rákóczi nótája* című film zenéje folytán került kapcsolatba. A Daróczy József által rendezett film Oltay Krisztinka történetét meséli el, amelyben Rákóczi fejedelemnek kémkedik, kiszabadítja szerelmét és mindeközben a fáradt kuruc csapatokat dalokkal, köztük a filmben az ő szerzeményének tulajdonított Rákóczi-indulóval lelkesíti. A *Rákóczi nótája* a korszak reprezentatív történelmi filmje volt és németellenes utalásaival a Kállay-féle „hintapolitika" társadalmi igazolását kívánta elősegíteni.[16] A mozgókép ugyan vegyes fogadtatásban részesült,

[14] Statisztikai áttekintését lásd Gombos László, *„Általános összefüggések Farkas Ferenc életművében"*, in *Zenetudományi dolgozatok 2004–2005*, szerk. Sz. Farkas Márta (Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 2005), 85–106, 93–97.

[15] Természetesen lehetséges e szempontok kombinálása is, lásd például: Dominkó István, „A magyar költészet inspirációja, a vers zeneisége és az *újraalkotás* szabadsága Farkas Ferenc dal- és kórusművészetében", *Parlando* 2013, 4. sz. hozzáférés: 2022. 02. 05., http://www.parlando.hu/2013/2013-4/Farkas_Dominko.pdf.

[16] Részletesen lásd: Vajdovich Györgyi, „Ideológiai üzenet az 1939–1944 közötti magyar filmekben: A magyar »népi film«", *Metropolis* 17, 2. sz. (2013):, 68–76;_Pallai László, „Kurucok a magyar filmművészetben", in *Kuruc küzdelmek kora*, szerk. Kónya Péter (Prešov: Eperjesi Egyetem, 2014), 593–604, 597–598.

Cím	Műfaj	Keletkezés
Rákóczi nótája	filmzene	1943
Lőcsei táncok / Régi magyar táncok / Chorea hungaricae	zongoradarab, kamarazene, zenekari mű	1943–1991 (különböző változatokban)[17]
Csinom Palkó	Daljáték -rádióváltozat -1. színpadi változat -2. színpadi változat -filmzene	 1949 1950 1960 1973
Kurucdal	kórusmű	1949
II. Rákóczi Ferenc fogsága	rádiójáték kísérőzene	1951
Rákóczi hadnagya	filmzene	1953
Három kuruc dal	kamarazene	1953
Fúdd el szél	kantáta	1953
Farkasok	rádiójáték kísérőzene	1960
Aspirationes principis	kantáta	1974–1975
Hajdútánc	kórusmű	1975, 1981
Őszi harmat után	kamarazene	1975
Musique de Ugrócz	kamarazene	1987
Kuruc dalok és táncok az Ugróczi-kéziratból	kamarazene	1989

1. táblázat: Farkas Ferenc kuruc tematikájú kompozícióinak listája

de zenéjének értékeire azonnal felfigyeltek a recenzensek;[18] Farkas Ferenc munkáját maga Kállay Miklósné is külön méltatta.[19]

Ugyanerre az időszakra esik A *Régi magyar táncok a XVII. századból*, *Chorea hungaricae,* illetve *Lőcsei táncok* címmel ismert szvitek első formájának megkonstruálása is. Elsőként az 1943. december 12-én Kolozsvárott megrendezett „A magyar zene múltjából" című „Collegium Musicum" előadáson hangzottak fel,[20] amely produkció Besztercére is eljutott,[21] illetve – már a koalíciós időkben – Székesfehérváron is felújításra került.[22] A táncok állandó műsorszámai voltak Farkas 1945–1948 közötti, egzisztenciális túlélésért vállalt szerepléseinek: rádiós előadásainak, illetve a Török Erzsivel közös, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által vidéki helyszínekre szervezett irodalmi és zenei ismeretterjesztő előadásoknak. A szvit különböző letétei,

[17] A különböző változatok listáját lásd: Németh Zsombor, *„A Rákóczi nótájától a Régi magyar* táncokig: Farkas Ferenc régizenerecepciójának korai szakaszáról", Parlando 2015, 5. sz., hozzáférés: 2022. 02. 05., http://www.parlando.hu/2015/2015-5/NemethZsombor-FarkasFerenc.pdf.

[18] „…a film legjobb részeit nem a »nagy« rendezőnek, hanem a zeneszerzőnek, Farkas Ferencnek köszönhetjük. Ez az a film, amelyet mindenkinek meg kell *hallgatni*…" N. N.: „Ha moziba akar menni", *Magyar Út* 13, 3. sz. (1943). (Újságkivágat Farkas Ferenc hagyatékból, a kiemelés az eredetiből származik.)

[19] Bethlen Mária, „Kállay Miklósné nyilatkozik", *Film Színház Irodalom* 6, 51. sz., 1943. december 16., 2.

[20] K. B., „A fejedelmi Erdély zenéje csendült fel a Collegium Musicum *második előadásán", Ellenzék* 64/281, 1943. december 13., 5.

[21] N. N.: „A kolozsvári Zenekonzervatórium „Collegium Musicum"-*ának* sikere Besztercén", *Ellenzék* 65/36, 1944. február 15., 7.

[22] Kelemen, „Amikor Székesfehérváron…", 391.

immár örökérvényűnek szánt formákban 1948-tól kezdődően jelentek meg nyomtatásban és mind a mai napig szerzőjük legismertebb darabjai.[23]

Rákóczi-szabadságharc idején, 1705-ben játszódó *Csinom Palkó* eredeti változatának keletkezése azonban már a Rákosi-rendszer megszilárdulásával egyidős: 1949-ben készült el az akkor éppen ideologikus „operettgyárrá" átalakított Rádió felkérésére.[24] A Dékány András szövegére írt, elsőként 1950. január 22-én sugárzott daljáték kirobbanó siker lett, a zeneszerző muzsikájáért márciusban már Kossuth-díjat kapott, mi több, a Népművelési Minisztérium egy színpadi változatot is megrendelt. Az 1951. február 22-én a Városi Színházban (mai Erkel Színház) bemutatott, három felvonásra és hat képre duzzadt, népes szereplőgárdát és balettkart foglalkoztató átdolgozásáról már kritikák is megjelentek. Bár voltak, akik „burzsoá" és „nacionalista" elemeket emlegettek, ezeket a hangokat hamar elhallgattatta Révai József a darab színházi premierjével egy időben zajló Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusán, amikor a „Irodalmunkról és művészetünkről" című beszédében a *Csinom Palkó*t, mint az új magyar operett mintapéldányát említette.[25]

A daljáték diadala az ötvenes évek elején egyfajta rendszerkompatibilis kuruc szerzővé avatta Farkast, amely több további felkérést eredményezett. Vele írattatták meg a Szigligeti Ede drámájából készült *II. Rákóczi Ferenc fogsága* rádiójáték kísérőzenéjét, illetve az 1953-as jubileumi évre, a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 250. évfordulójára különböző alkalmi kompozíciókat rendeltek, többek között a 17. és 18. századi dallamokból összeállított *Fúdd el szél* kantátát. Ironikus módon az ötvenes évek monumentális kuruc filmjének, az 1954. február 11-én bemutatott, a Bán Frigyes-rendezte, folytonos éberségre intő és a „külső" ellenségnél még veszélyesebb „belső" ellenség szerepére rávilágító *Rákóczi hadnagyá*nak is Farkas Ferenc szerezte a zenéjét.[26]

Farkas Rákóczi-„ouvre"-je a Kádár-korszakban is tovább bővült. Amellett, hogy 1960-ban keletkezett kísérőzenéje Bárány Tamás *Farkasok* című, az év október 5-én bemutatott rádiójátékához, nem sokkal korábban, július 24-én mutatták be a Szegedi Szabadtéri Játékokon a *Csinom Palkó* újabb, részben az 1. színpadi verzió dramaturgiai hibáit kijavító változatát.[27] Ezt az immár definitívnek szánt formát 1971-ben változtatások nélkül újra bemutatták Szegeden, majd 1973-ban, évtizedes előkészítő munka után, több koncepcióváltást követően egy némileg „zenétlenített" film is készült a *Csinom Palkó*ból.[28]

A zeneszerző a jóval kevésbé átpolitizált 1976-os Rákóczi-jubileumból (ekkor volt a fejedelem születésének 300. évfordulója) is kivette a részét. Ekkor keletkezett művei is felkérésre, megrendelésre keletkeztek, de közel nem kellett olyan szigorú elvárá-

[23] Részletesen lásd: Németh, „A *Rákóczi nótájá*tól…".
[24] Az „operettgyár" kifejezés Révai Józseftől ered. Hátterét lásd Kolozsvári Grandpierre Emil, „Távolodások és visszatérések", *Új írás* 15, 11. sz. (1975): 117–128. A szövegkönyv a „Csinom" szót családnévként, Jankót és Palkót pedig fiatal testvérpárként értelmezte; megjegyzendő, hogy a szó jelentése távolról sem ilyen egyértelmű. Martinkó András magyarázata szerint a népnyelvben megőrzött „csinó" származékáról van szó, amely lovat jelent, vagyis e szerint Palkó és Jankó nem kuruc harcosok, hanem a kuruc harcos lovai. Lásd: Martinkó András, „Lóvá tettem Csinom Palkót", *Magyar Nyelvőr*, 106, 3. sz. (1982): 294–301.
[25] Részletesen lásd: Bozó Péter, „Csontos karabély – *újratöltve*: a Csinom Palkó a Farkas-hagyaték forrásainak fényében", *Magyar Zene* 53, 4. sz. (2015): 403–424, 410–411.
[26] Pallai, „Kurucok a magyar…", 599.
[27] Bozó, „Csontos karabély…", 409, 412.
[28] Lásd például: N. N., „Csinom Palkó – filmen", Új Szó 44/39, 1973. október 20., 5.

soknak megfelni, mint korábban: egyrészt értelemszerűen lazább volt a politikai légkör, másrészt Farkas Ferenc, a Zeneakadémia negyedszázad után nyugdíjba vonult tanára már egyfajta autoritása volt a magyar zeneszerzésnek. Ekkortájt állította össze az Őszi harmat után dalciklust, a *Hajdútánc* kórusmű férfikari változatát (később vegyeskarra is átdolgozta), illetve komponálta a híres Rákóczi-kutató, Köpeczi Béla inspirálására az *Aspirationes principis* című kantátát, amelynek bemutatója 1976. május 8-án volt a Zeneakadémia Nagytermében.[29] Kései táncfeldolgozásaival Farkas vélhetőleg már tudatosan a *Régi magyar táncok* sikerét lovagolta meg.

E különböző műfajú, rendeltetésű és változatos ideológiai közegben született zenedarabok között a „folytonosságot" közös zenei nyelvük, egy Farkas által kialakított, korábbi hagyományokra hivatkozó, de végső soron csak rá jellemző stílus adja. Farkas Ferenc a *Rákóczi nótája* kapcsán került kapcsolatba először a 17–18. századi, sokszor csak töredékes forrásokból ismert magyar műzenével, amelynek modern értelemben vett kutatása a 20. század elején indult el. A film báli jeleneteiben a szereplők korhű forráson alapuló, de az olasz novecento szellemben felújított zenékre táncolnak – ezek a kompozíciók, illetve a filmhez végül fel nem használt anyagok a *Lőcsei táncok*, a *Régi magyar táncok a XVII. századból* és a *Chorea hungaricae* sorozatban kaptak maradandó formát. Az e munka kapcsán szerzett tapasztalatok, az ekkor kifejlesztett stilisztikai elemek mély hatást gyakoroltak a szerzőre: idős korában több megnyilvánulásában utalt arra, hogy mennyire megihlette őt a legtöbbször műkedvelői lejegyzésben fennmaradt magyar barokk muzsika; volt, hogy a régi magyar zene hatását Bartók és Kodály, Respighi és az római évek élményei, illetve a dodekafónia hatásával egy szinten említette.[30] A zenei emlékek felhasználása azonban nem csak e speciális stílus privilégiuma lett, hiszen a film egyéb – filmzenei konvenciókat követő, utóromantikus stílusú – kísérőzenéinek vezérmotívumai is mind egytől egyig 17. századból származó dallamokból lettek konstruálva.

Farkas saját elmondása szerint szándékosan kerülte a *Rákóczi nótája* kísérőzenéjében az ismert – részben a 19. század népies világából származó – kurucdalokat, és helyettük kereste ki egyfajta újdonságként az addigra már folyóiratokban és könyvekben közzétett, korabeli hiteles dallamokat.[31] Valójában azonban ő is használt fel dallamokat e repertoárból (pl. Balogh Ádám nótája, Tyukodi pajtás stb.), de mégis frissességet jelentett, hogy a középpontba a hiteles melódiák kerültek, a „megszokott" elemek pedig csak jelzés értékkel szerepeltek. Úgy tűnhet azonban, mintha a következő Rákóczi-tematikájú műben máris megszakadna a filmzenével és az abból absztrahált hangszeres darabokkal felállított „tradíció": bár a *Csinom Palkó*ba is beszivárgott a *Rákóczi nótája*ban újra felfedezett dallamkincs, a daljátékban főként a népszerű kuruc dalok és szövegek öltötték magukra a szocialista-realista tömegdal és -revüoperett köntösét. A későbbi kuruc-kompozíciókban e kettősség úgy él tovább, hogy míg a hangszeres daraboknál Farkas szigorúan eldönti, hogy a „modernista" (lásd *Rákóczi nótája* tánczenéi) és a „népnemzeti" (lásd *Csinom Palkó*) vonal szigorúan elkülönül – előbbihez tartozik például a *Régi magyar táncok a XVII. századból* vagy

[29] A kantáta jelentősebb elemzései: Kárpáti János, „Bemutatók krónikája", *Muzsika* 19, 7. sz. (1976):21–22; Tóth Sándor, „Rákóczi kantáta", *Vigilia* 41, 7. sz. (1976): 495–497; Kroó György, „Rákóczi-kantáta", Élet és Irodalom 1976. június 12., 13.

[30] Lásd például: Bónis Ferenc, Üzenetek a XX. századból: Negyvenkét beszélgetés a magyar zenéről (Budapest: Püski, 2002), 61–93, 92. Eszmei hátterét lásd: Németh, „A *Rákóczi nótája*tól…"

[31] A Farkas által valószínűleg használt források listáját lásd uo.

a *Musique de Ugrócz*, utóbbihoz például az *Őszi harmat után* –, addig a színpadra és rádióba szánt kísérőzenékben e két irány mindenféle törés nélkül reakcióba lép és keveredik egymással.

Ami folytonosságot teremt még e műcsoportban, az az újból felhasznált elemek hálózata. Ez esetben nem csak az eleve újrahasznosításként létrejött ciklusokra *(Lőcsei táncok*, *Régi magyar táncok a XVII. századból, Chorea Hungaricae, Kurucdal, Három kurucdal)* kell gondolni, bár vizsgálható terület lenne, hogy a szinte permanens jelleggel időről időre megjelenő sorozatok hogyan bővültek olyan elemekkel, amelyek a kezdetekkor még nem voltak elérhetők.[32] A többszörösen felhasznált elemek nem feltétlenül jelentenek egy az egyben idézetet, összegyűjtésük és vizsgálatuk érdekes adalékkal szolgál Farkas kompozíciós műhelyéhez.

Vegyük például a Kájoni-kódex 140. lapjáról származó „Apor Lázár tánca" különböző feldolgozásait.[33] Ez táncdallamként éppúgy feldolgozásra került a *Rákóczi nótája*ban, mint a filmzenéből keletkezett kivonatok szinte mindegyikében. A filmzenében nem csak kellékzeneként, hanem a kísérőzene részeként is felbukkan, és szintén ugyanilyen funkcióban beépült a *Rákóczi hadnagya* muzsikájába is. Az eredetileg szöveg nélküli dallam azonban nem csak hangszeres zeneként, hanem megszövegezett, énekelt matériaként is felbukkan. Rögtön a *Rákóczi nótája* nyitójelenetében zenekarkíséretes férfikari feldolgozásban szerepel, és ugyanez a kompozíció a *Csinom Palkó* több helyén is elhangzik.[34] A *Rákóczi hadnagya*ban az Apor Lázár tánca már másik szöveggel, egyszerűbb feldolgozásban szerepel, és a triós formájú kórusbetét B része is megváltozott: immár nem az Apor Lázár táncának egy másik hangnemben való megismétlése, hanem a Vietórisz-kódexből ismert Item Klobuczky Tanecz megzenésítése hallható. Farkas ezen gondolatmenetét húsz évvel később a *Hajdútánc* című kórusművében kristályosította tovább, ahol a viszonylag egyszerűbb feldolgozásból újra egy komplexebb zenemű lett.

A zenei anyagok vándorlása nem csak betétszámokra, „időkitöltő" elemekre korlátozódott, hanem eredeti kontextusukból kiszakított, dramaturgiailag fontos anyagok is átkerülhettek egyik darabból a másikba, akár hangról hangra. A háborús propaganda szolgálatába állított *Rákóczi nótája*nak kulcsjelenetben a Rákóczi-induló csendül fel, de nem a ma is közismert formájában, hanem egy korabeli források alapján Farkas-által „rekonstruált" változatban. A rekonstrukció célja az volt, hogy az induló megtisztuljon a 19. században hozzáadódott, túlságosan „németesnek" vélt rétegektől, és csak az úgynevezett Rákóczi-nóta hangszeres és énekelt változatainak motívumait használja.[35] Ugyanezt a németlenített indulót minden gond nélkül illesztette be Farkas a totálisan más ideológiájú *Rákóczi hadnagya*nak végére is.

[32] A *Régi magyar táncok* újabb letétei például bővültek később megismert táncokkal is: az egyik legtöbbször felcsendülő, fúvósötösre alkalmazott változat Danza della scapole (Lapoczkás tánc) című tétele például olyan, a Vietorisz kódexből származó dallamokat dolgoz fel, amellyel Farkas bizonyíthatóan csak a *Rákóczi hadnagya* előkészítése közben találkozhatott – ezek a dallamok ugyanis az idő tájt kerültek publikálásra.

[33] A forrás modern közlését lásd *Codex Caioni saeculi XVII*, Musicalia Danubiana 14/b, ed. Saviana Diamandi and Ágnes Papp (Budapest: MTA ZTI, 1994), 412.

[34] Bozó, „Csontos karabély…", 404–405.

[35] A Rákóczi-induló történeti hátterét lásd: *A Rákóczi-induló*, hozzáférés: 2019. 09. 09., https://rakoczi-indulo.oszk.hu/.

Ezen példák után joggal merülhet fel a kérdés, hogy a „kései", 1974–75-ben keletkezett *Aspirationes principis* című kantáta hogyan kapcsolódik Farkas többi Rákóczi-tematikájú művéhez. E mű ugyanis ellentétben a többi Rákóczi-témájú darabbal, vérbeli modern, tizenkétfokú hangrendszerrel dolgozó zene, amely teljesen híján van a 17–18. századi stílusutánzatoknak. A kapcsolódási pontot ezúttal a mű szövegválasztása jelenti. Farkas, aki ezúttal is felkérésre dolgozott, úgy érezte, hogy 1974-re már annyi Rákóczi-korszakra utaló zeneművet írt, hogy – ahogyan fogalmazott – erről a rókáról már nem tudott több bőrt lenyúzni.[36] Tudatosan megtagadva a saját maga által kialakított tradíciókat, arra a megoldásra jutott, hogy a Rákóczi-jubileumra az eddigi kuruc darabjaitól eltérően lemond a kort megidéző zenei toposzokról, közhelyekről, motívumokról és egykorú zenei anyagokról, és csak a szöveggel köti az alkotást az adott történeti korhoz. A szöveg összeállításánál viszont hasonló alaposságot figyelhetünk meg, mint korábban a korabeli dallamok kiválasztásánál. A kantátához eredeti, II. Rákóczi Ferenc által írt szövegeket – *Aspirationes principis christiani*, *Aspirationes contemplativae ante et post communionem*, *Confessio peccatoris*…, Kiáltvány a szabadságharc okairól és céljáról (1703. június 7) –, és személyéhez szorosan kapcsolódó írásokat – Mikes Kelemen 112. rodostói levele, Rákóczi Ferenc eredeti galatai sírfelirata – használt fel.

ABSTRACT

Kuruc-themed compositions by Ferenc Farkas
A brief overview

The list of works by Ferenc Farkas contains more than seven hundred musical compositions, out of which works referring to the Kuruc era and the War of Independence of Rákóczi form a thematically well-defined group. This large number of compositions is a very heterogenic collection, including occasional pieces, „Gebrauchsmusik", applied music and autonomous musical compositions from the 1940s to the 1980s. In my paper, I give a brief overview of the works I question and highlight some aspects, that, aside from the subject, make these pieces form a group.

[36] Bónis, *Üzenetek*…, 90.

Viktória Ozsvárt

„They have to filter the tradition critically"

*Folk music and classical art in Hungarian musicological discourse of the 1950s**

I have taken my title quotation, „They have to filter the tradition critically" from Bence Szabolcsi,[1] who has been called the founding father of Hungarian musicology.[2] He spoke at a musicology session in 1951 about national intonation and folklore tradition, at which he warned the younger generation of Hungarian composers about the necessity of becoming engaged with the Hungarian musical heritage in a critical way before integrating it into new works of classical music. Indeed this warning seemed vital at the time, with the Soviet way being imposed on the structural renewal in Hungarian musical life, in a way closely related to the radical changes in politics that culminated in 1948. Intensifying the connection between folk and classical music was seen as a central question when discussing musical compositions and their stylistic properties. The aim was to create a new, Hungarian national style – based on the past, yet heavily burdened by current ideological overtones.

Folk music was seen, both politically and musically, as the prime source of inspiration for a new musical mass-culture. Its importance arose partly from a false equation of „folk" and „mass". Coincidentally, in Hungary the folklore activities of Bartók and Kodály offered another tradition similarly rooted in folk music, and it seemed to be possible to adjust this to the Soviet model. The differences found among publications on folklorism in the period examined here point to the varied ways in which musicians and musicologists tried to exploit the Hungarian folklore heritage.

In 1954 an anthology of Szabolcsi's earlier essays was published under the title *Folk Music and History [Népzene és történelem]*.[3] This was reviewed many times in the next few years, which underlines the popularity of the topic and the importance given to it. In November 1954, still in the year of its publication, a reflection from József Ujfalussy, one of the period's foremost academic musicologists, was produced. In his writing "Folk music and history. Bence Szabolcsi's recent publication", carried by the journal *Új Zenei Szemle*, Ujfalussy emphasized the hapless rush in which Szabolcsi had to work, but he presented Szabolcsi's essays as projections of the „Kodályian spirit".[4] However, Lajos Vargyas, another student of Kodály and a confidant of his, failed to see any such spirit. He criticized Szabolcsi's views passionately in a review

* This publication has been supported by NKFIH K 123819 and by ÚNKP-18-3-IV. The author is Young Researcher at Institute for Musicology, Research Center for the Humanities, Hungary.

[1] Bence Szabolcsi, „Intonáció, népzene és nemzeti hagyomány: Vita az intonációról", *Új Zenei Szemle* 2, no. 12 (1951): 1–11, 5.

[2] Anna Dalos, *A magyar zenetudomány bibliográfiája 1900–1950: Beszámoló a kutatás állásáról,* in *Zenetudományi dolgozatok 2012,* ed. Gábor Kiss (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2014), 163–173.

[3] Bence Szabolcsi, *Folk Music and History* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954).

[4] József Ujfalussy, „Népzene és történelem: Szabolcsi Bence új tanulmánykötete", *Új Zenei Szemle* 5, no 11 (1954): 25–28.

titled „Observations on the recent book of Szabolcsi". This provoked a reaction from Szabolcsi written in similarly harsh tones; both appeared in 1955 in the musicology paper *Ethnographia*. The polemics nudged another Kodály student, Zoltán Gárdonyi, to sum up his views of the book a year later, in 1956. He seems quite permissive after Ujfalussy and Vargyas's disparaging remarks. He talks of „objections in ethnomusicological circles," but says they were „disproved by Szabolcsi immediately", and does not reflect directly on the earlier reviews or strive to place them in a framework of discourse.[5]

The manifold reflections on Szabolcsi's essays testify to the great interest with which Hungarian musicians were following the discourse on the exciting connection between folk music and history, and on Szabocsi's writings as well.

Born in 1899, Szabolcsi, having been a student of Kodály, became a foremost figure in Hungarian musical politics in the early 1950s. In the first half of the decade he served on the editorial committee of *Új Zenei Szemle*, the one Hungarian musicology journal in those years. Meanwhile, he headed the newly-founded Musicology Department at the Liszt Academy in Budapest, from 1951 to 1956 and from 1959 to 1961 he chaired the Association of Hungarian Musicians. These prominent posts and his representative role promoted Szabolcsi's views on history, folklorism and possible ways forward for Hungarian music not just as one person's opinion but as a measure of insight into deeper layers of change within the tradition. In this paper I will try to outline as a case study the dispute between Szabolcsi and Lajos Vargyas, another Kodály student, 15 years Szabolcsi's junior, and from the 1950s a member of Kodály's folk-music collection group.

Hungarian musicologists have already pointed to the charges made against Szabolcsi, which may have been triggered by his often intuitive methods, his soaring style, or the dearth of data in some of his works. In 1999 András Wilheim placed the initial front lines in the field of ethnomusicology, noting that Vargyas as an ethnomusicologist confronted Szabolcsi as often as he could.[6] In 1954 he reacted to Szabolcsi's view on folk laments, and in 1955 he criticized the book *Folk Music and History* – and Szabolcsi answered in print in both cases.[7] In January 1954 the Association of Hungarian Musicians held a scholarly session in which Szabolcsi lectured on the prehistory of the Hungarian people, and along with Kodály himself and the historian and archaeologist Gyula László, Vargyas too commented at length.[8] At the same time, this raises the issue of whether Vargyas himself was generating his arguments against Szabolcsi or whether it was a common view to which he ardently adhered.

Folk Music and History, first published in 1954, ran into a second edition in 1955, which included a preface in German and Russian. Its six writings stem from the years 1948–1953. In his 1955 article Vargyas asserts that the main principle linking

[5] Zoltán Gárdonyi, „Szabolcsi Bence: *Népzene és történelem*", *Az MTA Nyelv-és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 9, no. 1–2. (1956): 212–217.
[6] András Wilheim, „Prolegomena Szabolcsi Bence újraolvasásához", *Holmi* 11 (1999): 1100–1108, 1106.
[7] Lajos Vargyas, „Adalék a siratódallam eredetéhez", *Új Zenei Szemle* 5, no. 7–8. (1954): 46–47; Bence Szabolcsi, „Megjegyzések a magyar siratódallam kérdéséhez", *Új Zenei Szemle* 5, no. 7–8. (1954): 48–49.; Lajos Vargyas, „Észrevételek Szabolcsi új tanulmánykötetére", *Ethnographia* 66 (1955): 514–519; Bence Szabolcsi, „Megjegyzések Vargyas Lajos bírálatára", *Ethnographia* 66 (1955): 519.
[8] Reports of the Association of Hungarian Musicians from 19th January 1954. Hungarian National Archives, Shelf mark: P 2146.

the diversified texts is Szabolcsi's concern to embed musicological phenomena into a larger historico-social frame. As for the tone of Vargyas's report, its conclusion is rather telltale: he summarizes Szabolcsi's essays simply as problem statements that leave them unsolved. He cites coincidentally Szabolcsi's own preface, where the author himself humbly compares his texts to "raiding pioneers" in faraway, undetected fields that need to be covered later by assertive successors. Vargyas writes of „flashing ideas" and „problem statements" that stand alone, without real achievements or results, due to data shortages and insufficient proofs. In effect he dismisses Szabolcsi's essays as essentially rather unscholarly texts.

Yet this was not the first time Vargyas had commented on Szabolcsi's writings. Eight years earlier, in 1947, in a report on *The Handbook of Hungarian Music History* he referred to Szabolcsi's book as a „very remarkable" work and he described its author as a musicologist with „the most results in his research field". At the same time he raised questions to do with the method later criticized sharply: the lack of a well-grounded theoretical methodology. Vargyas wrote of Arab connections of the so-called *verbunkos*, the later so typified Hungarian musical style of the 19th century:

> Nonetheless, until one can find similarities in isolated cases, the influence of Islam on the *verbunkos* – unlike the synthetic results in the book – must be no more than a problem statement.[9]

Remarkably, Vargyas using the same phrase in 1947 and in 1955 observes several „problem statements". But whereas earlier the „problem statements" seemed subsidiary to the many other „synthetic results" in the book, in the latter case the problems essentially replaced the results, so overshadowing the whole work. Further details in a significant publication of 1953 may help in understanding the reason behind Vargyas's critique. In that year a Kodály yearbook edited by Bence Szabolcsi and Dénes Bartha was published on the occasion of Kodály's 70th birthday.[10] This finely presented book contained, along with many essays on music history, seven festive pieces by Ferenc Szabó, Aladár Tóth, András Szőllősy, Lajos Vargyas, and others. These are typical not only of the celebrated Kodály, but of each writer. Vargyas's „Kodály and Hungarian musicology" promises an overview of Hungarian musicological tradition. In places he seems to refer to the works or methods of Szabolcsi. In the text Vargyas almost identifies his own views with those of Kodály:

> Kodály does not like unprovable theories, light-minded deductions; he waits until facts have proved the results. This does not entail restriction of fantasy, only restriction of light-minded deductions, of jumping to conclusions before their real time. The probabilities, the hazardous aspects are useful only as a direction for further research, but not seen as results until proven by real facts and data. This discipline, realism bounded by facts,

[9] Lajos Vargyas, „Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*", *Ethnographia* 58 (1947): 305–318, 305.
[10] Bence Szabolcsi and Dénes Bartha eds., *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára: Zenetudományi tanulmányok* 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953).

> this ability to wait, is the propriety of those who need not hurry themselves into volatile theories, for they always have enough real results.[11]

Here Vargyas consistently uses the negative. Instead of describing Kodály's acts and his own methods, he writes of things typical of others but dismissed by Kodály. So he focuses on the negative example and writes of the very methods that cannot be seen as beneficial either by him or by Kodály. Vargyas speaks of „light-minded deductions", which may refer to the oft-criticized „problem statements" in the works of Bence Szabolcsi. The unrestricted fantasy, theories built on suspicions, „hazardous aspects", may correspond to the „raiding pioneers" in the 1955 text or to Szabolcsi's soaring, intuitive concepts in general. Finally, the conclusion is the same: all these features are not scholarly results in themselves, but only point the way to further research. Kodály's results rest on immovable facts. Thus Vargyas takes quite the same trajectory in both cases, but while his 1953 piece insulates Kodály's methodology from the one described, that of 1955 uses it to characterize Szabolcsi. It can be concluded that Vargyas plots Kodály and Szabolcsi as two ends of a diagonal line.

Yet the dispute may seem even stranger if a closer look is taken at the historical circumstances of the strict criticisms by Vargyas. Szabolcsi's position in Hungarian musico-political life underwent a radical change. In 1948 he spoke out boldly against the Zhdanovschina in an article published in *Új Világ*.[12] It is unsurprising that in 1949 András Mihály still spoke of Szabolcsi's ideological handicap.[13] However in 1951, Ferenc Szabó happily welcomed Szabolcsi's understanding of the „spirit of our days", so differing from that of many other musicologists. Both Kodály and Szabolcsi vacated the political category of „enemy" at the beginning of the 1950s and rose to that of „fellow-traveller". Both contributed with their international reputation to legitimizing and centralizing the current political regime. Their illustrious position was shown by Culture Minister József Révai acting personally on their behalf. All these circumstances suggest that by the 1950s Szabolcsi had acquired a position in Hungarian musical life that is similar to that of his former master, Kodály.

Vargyas published many significant pieces in the early 1950s but he seemed brave enough to criticize the relatively well-known and influential Szabolcsi. It can be assumed that there was a well-placed supportive circle behind Vargyas's views on music history, perhaps the Folk Music Collecting Group at the Hungarian Academy of Sciences, headed by Kodály himself. Vargyas criticized topics in Szabolcsi's works similar to those Kodály showed interest in periodically, for example the ones concerning folk laments or unity in Hungarian folk-song styles.

Compared with the autonomy Kodály enjoyed in Hungarian political life, Szabolcsi's position seems conspicuously uneven, as if he needed to fight for the ideology sometimes. An example comes in the article „Hungarian prehistory – Hungarian folk music" in *Folk Music and History*. Szabolcsi worked on the same topic and put forward the same views at a discussion session in the Association of Hungarian Musicians in

[11] Lajos Vargyas, „Kodály és a magyar zenetudomány", in Szabolcsi és Bartha, *Emlékkönyv Kodály Zoltán…*, 49–54, 52.
[12] *Az Új Világ zenei vitája – Szabolcsi Bence hozzászólása* [The musicological discourse of Új Világ – Contribution by Bence Szabolcsi], *Új Világ* 18 June 1948, 5.
[13] András Mihály, „Bartók Béla és az utána következő nemzedék", *Zenei Szemle* 2, no. 1 (1949): 2–15.

January 1954. The subject of the session was a freshly published book by the Marxist historian Erik Molnár, titled *The Prehistory of the Hungarian People*.[14] Szabolcsi presumably wanted to join the scholarly mainstream, using the tools of a rather young field of research: comparative musicology. Molnár's work was seen by Hungarian linguist Dávid Fokos as the „first and pioneering Marxist history". Yet while Fokos concedes that Molnár's thesis may be novel and sublime, he notices that the facts and data Molnár used had been rejected by many specialist scholars. It is still striking that of the scholars and researchers from many fields, only Szabolcsi gave the new theory ardent support. His main arguments were based on the many connections between Hungarian melodies and others from Central Asia, the hypothetical ancient homeland of the Hungarian people. Szabolcsi notices that earlier scholarly findings have been „repelled rather too radically and too generally" by Molnár, but characteristically calls the objections just a question of methodology that cannot be seen as decisive proof of whether the theory was true or false.

Kodály himself presided at the session in January, 1954. Even his concise remarks there made clear that he differed from Szabolcsi. As Kodály put it: he could agree neither with Szabolcsi's optimism nor with his pessimism. The latter was over the stability of the melodies down the centuries, the optimism concerning melodies as a means of solving the question of the origin of the Hungarian people. Szabolcsi took its solvability for granted: ties and similarities of folk melodies were adequate means of detecting the origin of peoples. Meanwhile Kodály remained rather sceptical and saw unrestricted fantasy – also criticized also by Vargyas earlier – as a way a young scholar might be led astray.

Vargyas's contribution endorsed Kodály's comments and caution. The ties or similarities between the melodies Szabolcsi had examined might in Vargyas's opinion have shown proof of ancient links between the peoples concerned, but in his view such data did not suffice for a theory about the ancient homeland of a people. He spoke of the meandering or spread of a given melody, which could make it still harder to find its real origin. Vargyas, in his critique of 1955, put it more strongly, seeing Szabolcsi's opinion as unsubstantiated and so dubbing his prehistorical concept as plain „intolerable".

Another Kodály student who rose to speak was Pál Járdányi. He endorsed Vargyas in alleging that a melody could easily be adopted by one people from another, while the origins of any melodies or nations will remain obscure. However, Járdányi opined that the dealbreaker was not just the quantity of material, but the very methodology, which lacked the ability to convey the exact place of origin.

Taking these matters into account, the views of Szabolcsi and Vargyas cannot be seen as personal ones held by two scholars with different personalities and preferences, for they reflect the structure of Hungarian cultural life in the 1950s. Both were concerned by the state of folk music and how it related to the history of the Hungarian people, but their methods and aspects differed. Their attitude to tradition says much, but further research is needed to unfold the intricacies, the background forces by which development of the methodology of musicology is set. These may help us to grasp the origin of Hungarian musicology and the forces that to this day make a scholarly tradition vanish, transform or survive.

[14] Erik Molnár, *A magyar nép őstörténete* (Budapest: Szikra, 1953).

ABSTRACT

„They must filter tradition critically"

Folk music and classical art in Hungarian musicological discourses of the 1950's

A structural renewal characterized Hungarian musical life at the beginning of the 1950s, which was closely related to the recent radical changes in politics. Speaking about musical compositions and their stylistic properties, the intensification of the connection between folk music and classical art appeared as a central question. The aim was to create a new, Hungarian, national style – which was, however, burdened by ideological overtones. Folk music was regarded as the most important source for inspiration of this new musical mass-culture. This importance was partly the result of the false equation of the terms „folk" and „mass". The examples given by the Soviet Union showed the path for new musical formations – e.g. Hungarian State Folk Ensemble or Budapest Folk Orchestra – and they determined the stylistic expectations towards Hungarian composers, too. For Hungary, it was a fortunate coincidence that the oeuvre of Béla Bartók and Zoltán Kodály offered another tradition, which was rooted in folk music, so it seemed to be adaptable to the Soviet model.

The leading figures of the musicological discourse defined some Hungarian features extracted from folk music, i.e. tonal systems like the pentatonic scale or melodies that were their composers' own inventions but resembled some folk material. The leading circles of musico-political life termed these elements as indispensible ingredients for composing Hungarian classical music that – because of it's Hungarianness – can spread in wide layers of the society. In my paper I made an attempt to investigate the terminology related to folk music and classical music as used by Hungarian scholars and composers.

MŰVÉSZETTUDOMÁNY

Ana Sekso Milković

Kassák Zágrábban

Egy meg nem valósult kiállítás története

Kassák Lajos viharos élete és pályafutása során többször átélt nehéz időszakokat, lelki kudarcokat és kedvezőbb periódusokat is. Az utóbbiak közé tartozik az 1957-ben kezdődő utolsó korszaka, amikor a belső emigrációs évek után újra az absztrakt festészet felé fordult. E kései absztrakciója különbözik a húszas évek képarchitektúráitól, az avantgárd csúcsperiódusában keletkezett szigorú és purista mértani kompozícióitól, amelyekből sugárzik a kollektív én – a hatvanas évekbeli festészete inkább lírai absztrakciónak nevezhető, szabálytalan, puha alakok, vonalak és a tónusfestészet a fő jellemzői. Ezek inkább a művész belső, intim világára és hangulataira utalnak. Az idős Kassákot újra foglalkoztatja a kollázs technikája is – a hatvanas évek kollázsai különböznek a régiektől, többségük fényképekből és újságokból kivágott elemekből áll, mutatva a művész külső világhoz való viszonyulásának átalakulását.

Ezzel egy időben Nyugat-Európa országaiban a neoavantgárd hulláma újra felkeltette a művészek, műgyűjtők és kutatók figyelmét a klasszikus avantgárd és közép-kelet-európai avantgárdisták iránt. Ez Kassáknak alkalmat nyújtott, hogy a hatvanas években mint élő klasszikus, az avantgárd doyenje állítsa ki és adja el régi és újabb keletkezésű műveit Párizsban, Münchenben, Genfben, Londonban, Torinóban, Zürichben, Berlinben, Kölnben és Pozsonyban, egyéni vagy csoportos kiállításokon.[1]

Az első ilyen kiállítása 1960-ban a geometrikus absztrakciót és kinetikus művészetet támogató, tekintélyes és még mai napig is működő párizsi Galerie Denise Rene-ben[2] jött létre. A kiállítás Victor Vasarely, Pán Imre és Étienne Hajdú (az utóbbi kettő Kassák régi ismerőse) kezdeményezésére szerveződött meg. Kassák a nála fialatalabb és már 1930 óta Párizsban élő Vasarelyvel 1959-ben vette fel a kapcsolatot ebben az ügyben.[3] A magyar állami szervek is segítettek a kiállítás megvalósításában, de Kassákot nem engedték Párizsba utazni.[4] Helyette a kiállítás megnyitóján magyar kultúrpolitikusok voltak jelen. Az akkori kommunista rendszer kultúrpolitikája erős szovjet befolyás alatt irányította a kulturális intézmenyek rendszerét, korlátozta a művészi szabadságot, az absztrakt művészetet pedig elutasította mint a „hanyatló kapitalizmus" kultúrájának értéktelen termékét.[5] Ezért a saját elvei-

[1] Andrási Gábor, „Látvány és konstrukció: Kassák Lajos festészete 1950–1967 között", in. *Kassák Lajos 1887–1967, a Magyar Nemzeti Galéria és a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállítása,* 1987, 115.
[2] https://www.deniserene.fr/ ; hozzáférés: 2022. 02. 06.
[3] Bódi Lóránt, „Megszelídített modernizmus: A nyugati emigráció kultúrpolitikai szerepe a Kádár- korszakban", in *A kettős beszéden innen és túl: Művészet Magyarországon 1956–1980*, szerk. Sasvári Edit, Hornyik Sándor és Turai Hedvig (Budapest: Vince Kiadó 2019), 181.
[4] Sasvári Edit, „Autonómia és a kettős beszéd a hatvanas-hetvenes években", in Sasvári, Hornyik, Turai, *A kettős beszéden*…, 10.
[5] Sasvári, „Autonómia és a kettős beszéd…", 11.

hez ragaszkodó Kassák művészete otthon a művészeti élet margójára szorult, a nem hivatalos kategóriához tartozott, a tiltott és tűrt kategóriák között lebegett. Ennek a következménye volt, hogy a hatvanas években otthon ritkán tudott kiállítani. Ha olykor adódott rá esély, az soha sem járt nehézségek nélkül, és általában nem a legnagyobb presztizsű helyeken mutathatta be munkáit. A párizsi kiállítás példája jól mutatja az akkori magyar rezsim kétarcú kultúrpolitikai működését: a szocialista rendszer egyszerre akart megfelelni a szovjet hatalomnak és egy más, liberálisabb arcot mutatni a nyugati országok irányába.[6]

Kassák kínos helyzetbe került – párizsi kiállítása egyrészt Magyarországon politikai kérdéseket vetett fel, utána nem kapott elismerést sem a hatalomtól, sem a konzervatív művésztársadalomtól,[7] másrészt viszont meg kellett felelnie a galéria tulajdonosa ízlésének és vevőköre elvárásainak. Vasarely sokat segített új barátjának ebben az ügyben, de a büszke Kassáknak, aki nem akart alkudni, mert nem a piaci viszonyokban gondolkozott, ez nem hozott nagy anyagi hasznot;[8] maga a kiállítás inkább nemzetközi elismerést jelenthetett számára. A galerista kíváncsi volt korai Kassák-művekre, és szerette volna Kassákot mint karizmatikus és elismert művészt prezentálni, aki nemcsak az európai avantgárd törekvések élő tanúja és szereplője, hanem továbbra is termékenyen, kitartóan és folytonosan alkotó a geometrikus absztrakció vonalán. Kassáknak igazodnia kellett ehhez a róla formált elképzeléshez, ezért néhány régi, még a húszas években készült művét átdolgozta, kétszer is datálta, illetve későbbi műveit is próbálta ehhez az értelmezői sémához igazítani. Talán akkor nem gondolt arra, hogy emiatt a halála után nehezebb lesz rendszerezni képzőművészeti hagyatékát, és hogy ismert műveinek felbukkan sok hamisítványa is. Ez az első párizsi kiállítása, amelynek kezdeményezése régi és új kapcsolatainak köszönhető, indította el Kassák külföldi kiállításainak sorát, amelyek kozül azonban sajnos éppen az nem valósult meg, amelyet az idős művész különösen ambicionált volna.

A zágrábi Kassák-kiállítás ötlete Kassák egyik régi munkatársában vetődhetett fel: szervezésében Sinkó Ervin játszott fontos közvetítő szerepet.[9] A vajdasági születésű író és költő[10] a huszadik század második és harmadik évtizedében Magyarországon élt. Már annak idején érintkezett Kassákkal mint a *Tett* és a *MA* folyóiratok egyik szerzője. A Tanácsköztársaságnak a Forradalmi Munkás- és Katonatanács tagjaként aktív részese volt, ezért a bukás után Bécsbe emigrált, ugyanúgy, mint Kassák. 1939 óta Jugoszláviában élt, a második világháború során harcolt a partizánok oldalán. A háború után, 1945-ben Zágrábban telepedett le, ahol horvátul folytatta írói és kritikusi tevékenységét. Sinkót 1950-ben a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia tagjává választották. Ebben segítségére volt többek között az is, hogy élvezte Miroslav Krleža, a század legbefolyásosabb horvát író és értelmiségi barátsá-

[6] Uo., 12–13.

[7] http://www.kassakmuzeum.hu/index.php?p=kiallitas&id=59 ; hozzáférés: 2022. 02. 06.

[8] Gréczi Emőke, „A délibáb megszűnik, mihelyt közel érünk hozzá: Bálint Endre és Kassák Lajos Párizsban", *Artmagazin* 12, 65. sz. (2014/3): 30–33.

[9] Marijan Susovski, „Galerije Grada Zagreba i veze Hrvatska–Mađarska", in *Hrvatska / Mađarska: Stoljetne književne i likovno-umjetničke veze*, ur. Jadranka Damjanov (Zagreb: The Croatian Writers' Association), 1995, 161.

[10] *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, szerk. Szabolcsi Miklós, A magyar irodalom története, 6 köt., főszerk. Sőtér István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1966), 6: 216–219; https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/480.html ; hozzáférés: 2022. 02. 06.

gát és erkölcsi támogatását.[11] 1959-től Sinkó az újvidéki egyetem magyar tanszéknek vezetője és a magyar irodalom tanára volt, és ettől kezdve ingázott Zágráb és Újvidék között.[12]

1965 nyarán Budapesten találkozott Kassákkal és feleségével, Klárával. A két régi ismerős találkozása során szóba kerülhettek közös terveik is. Az egyik az volt, hogy nyaralása után Sinkó meglátogatja a zágrábi Városi Kortárs Galéria igazgatóját, bemutatja neki a nagy avantgárdista műveit, és kapcsolatba hozza kettőjüket egy egyéni kiállítás megszervezése érdekében.

Kassák Klára 1965. augusztus 9-én Sinkónak írott levelében[13] utazó menedzsernek nevezi magát, és mielőtt elutazik Lengyelországba meglátogatni Kassák kiállítását, szeretné folytatni a pesti megbeszélésüket a zágrábi kiállításra vonatkozóan. Klára szerint Kassáknak ez nagy örömet szerezne és mivel Zágráb nincs túl messze, részt is tudna venni a vernisszázson. Sinkó erre egy hónap után, 1965. szeptember 11-én válaszolt Zágrábból, miután ígéretét betartva meglátogatta a zágrábi galéria igazgatóját. Sinkó közölte Kassákékkal, hogy hamar kapnak értesítést a galéria igazgatójától, akit nem nevez nevén, csak annyit mond róla, hogy úgy látszik, az ő segítségével sikerül majd megszervezni a kiállítást. Szerinte az igazgató nagyon lelkes barátja minden merészen újnak, örül a kiállítás ötletének, és annak is, hogy annak megnyitására Kassák esetleg Zágrábba jönne.

Az említett igazgató Božo Beck[14] volt. Beck 1929-ben született, nemzetközi hírnevű művészettörténész, kurátor, elméleti szakember és közszereplő volt, aki 1960 óta vezette a zágrábi Városi Kortárs Galériát. Munkássága során a horvát művészettörténet kiemelkedő alakjává vált, többek közt neki köszönhető a mai zágrábi Kortárs Múzeum létrehozása is. Számos nemzetközi kapcsolatot teremtett külföldi galériákkal, művészekkel és kritikusokkal (ezek közül a már említett Denise Rene galériájával), sok külföldi és hazai művész kiállításának szervezője volt (például 1968-ban Vasarelynek is volt általa szervezett kiállítása Zágrábban). Beck a művészet szabadságának nagy és kitartó híve volt, és támogatta az avantgárd és a neoavantgárd törekvéseket a horvát művészetben. Egyik nagy előnye volt, hogy bölcsen és tapintatosan tudott egyensúlyozni az akkori hatalom korlátai között a művészet (és a művészek) érdekében. Ez azért volt lehetséges az akkori Jugoszláviában, mert az 1948-as Sztálin–Tito-vita után Tito rendszere szakított a szocialista realizmus ideológiájával, a hivatalos kultúrpolitika új utakat keresett, méghozzá a háború előtti és utáni modernizmusból kiindulva. Ez a nyugat- és kelet-európai országoktól eltérő sajátos stílus, az úgynevezett szocialista vagy titoista modernizmus uralkodó művészeti ten-

[11] Đorđe Zelmanović, „Šinko, Ervin", in *Krležijana*, gl. urednik Velimir Visković, 2 sv. (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1993–1999), 2: M-Ž: http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2187

[12] Kenyeres Ágnes főszerk., *Magyar életrajzi lexikon* (Budapest: Arcanum, 2001), elektronikus kiadás: https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/s-778D5/sinko-ervin-77B3C/ ; hozzáférés: 2022. 02. 06.

[13] Kassák Klára levele Sinkó Ervinnek 1965. augusztus 9. Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, Horvát Irodalom-, Színház- és Zenetörténeti Intézet, Horvát Irodalomtörténeti Intézet Levéltára, Zágráb.

[14] Ivica Župan, „Otvorenost za najmodernije", *Vijenac* 167 (2000. júl. 27): http://www.matica.hr/vijenac/167/otvorenost-za-najmodernije-17746/ ; hozzáférés: 2022. 02. 06.

denciává vált.[15] Ennek elitjében mutatkoztak bizonyos avantgárd elhajlások a dominánsirányzattól: lényegében ezekből nőtt ki az ötvenes és hatvanas éveknek a nyugati irányzatokkal rokon horvát művészete. Božo Becknek kulcsszerepe volt a nemzetközi visszhangot keltő *Új irányzatok (Nove tendencije)* című kiállítás-sorozat szervezésében, 1961–1973 között Zágrábban. Az *Új irányzatok* tárlatain megtekinthetők voltak a művészeti kutatásokon alapuló neokonstruktivizmus, neokonkretizmus, optikai-, kinetikus- és konceptuális művészet alkotásai és számítógépes kísérletek, amelyek utópisztikusan elfogadták az új világ ipari és technikai vívmányait anélkül, hogy alávetették volna magukat a fogyasztói társadalom ideológiájának.[16] Ezekben részt vettek azok a hazai és nyugat-európai művészek és kritikusok, akik közel álltak az akkor virágzó zágrábi Praxis-filozófiához, vagy a nyugat-európai marxisták (Frankfurti Iskola) és az új baloldal képviselőinek eszméihez.[17]

Božo Beck naplójában röviden utal az 1965 augusztusában megnyílt harmadik *Új irányzatok*- kiállításra. Szeptember 8-i naplójegyzetében írja, hogy aznap meglátogatta Sinkó Ervin, miután visszatért Budapestről, és felvetette egy Kassák-kiállítás lehetőségét.[18] Erről a találkozásról fennmaradt még egy fontos forrás. Sinkó elhozta Becknek a párizsi Denise René galéria Kassák-kiállításának katalógusát és Kassák alkotásairól 26 fekete-fehér fényképet. A fényképek hátoldalán Kassák kézírásával olvasható a fényképezett művek típusa, mérete és keletkezési dátuma. A fényképek a Galerie Denise Rene pecsétjét viselik. Rajtuk 15 olajfestmény, 2 akvarell és 9 kollázs látható. Ezek különböző időszakokban készült művei, vannak olyanok is közöttük, amelyeket a művész később átdolgozott, vagy visszamenőleg datált. Többségük ma magángyűjteményekben található, vagy a Kassák Múzeumba került. Az említett, Kassák műveiről készült fényképeket a mai Muzej suvremene umjetnosti (Kortárs Múzeum) őrzi.

1965. szeptember 25-én Kassák válaszolt Sinkónak egy kézírásos levélben, amelyben hálásan köszöni, hogy foglalkozik a dolgaival. A zágrábi Modern Galéria igazgatójának levelét kíváncsian várja, és örülne, ha sikerülne kiállítása megrendezése.[19]

A várt hivatalos felkérő levelet Božo Beck 1965. szeptember 29-én franciául írta Kassáknak. Levelét kezdve a Sinkóval való találkozásra utal, amikor megkapta Kassák párizsi kiállításainak katalógusait és újabb alkotásai fényképeit. Sinkóval megbeszélték az író budapesti benyomásait, és a zágrábi kortárs galéria igazgatója érdeklődést mutatott Magyarország iránt. Beszélgetésükben érintették Kassákot, és fontolóra vették a zágrábi kortárs művészeti galériában rendezendő egyéni kiállításának lehetőségét. A részletesebb koncepció kidolgozása érdekében az igazgató most közvetlenül fordul a művészhez. A zágrábi galéria már járatos volt a külföldi művészek egyéni

[15] Ješa Denegr, *Nove tendencije u međunarodnom i jugoslavenskom umjetničkom kontekstu*, https://www.avantgarde-museum.com/hr/jesa-denegri-nove-tendencije-u-medunarodnom-i-jugoslavenskom-umjetnickom-kontekstu-croatian~no6483/

[16] Ješa Denegri, „Podaci o izložbama (Novih) tendencija u Zagrebu između 1961. i 1973. godine", *Virtualni muzej avangarde*: https://www.avantgarde-museum.com/hr/jesa-denegri-podaci-o-izlozbama-novih-tendencija-u-zagrebu-izmedu-1961-i-1973-godine-croatian~no6486/ ; hozzáférés: 2022. 02. 06.

[17] Ješa Denegri, „New Tendecies", *Virtualni muzej avangarde*: https://www.avantgarde-museum.com/hr/jesa-denegri-nove-tendencije-croatian~no6484/ ; hozzáférés: 2022. 02. 06.

[18] Božo Beck kézírásos naplója, ma Radovan Beck tulajdona (itt köszönöm meg a kutatásomhoz nyújtott segítségét).

[19] Kassák Lajos levele Sinkó Ervinnek, 1965. szeptember 25, Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, Horvát Irodalom-, Színház- és Zenetörténeti Intézet, Horvát Irodalomtörténeti Intézet Levéltára, Zágráb.

és csoportos kiállításainak szervezésében, de eddig még nem rendeztek magyar kiállítást. A galériának két feltétele volt: az egyik, hogy a kiállítás költségeit (plakát, meghívók, katalógus, illetve az anyag Zágrábból Budapestre történő hazaszállítása) a galéria viseli, cserében a művésztől azt várják, hogy ajándékozza a galériának egy alkotását, valamint hogy gondoskodjon a biztosításról és a képek Budapestről Zágrábba szállításáról. A tapasztalt Beck már sejtette, hogy a művek Zágrábba szállításával lehetnek problémák, ezért megkérte Kassákot, hogy jelezze vissza neki, ha mégis érdekelné a kiállítás. Még azt is hozzátette, hogy nagy érdeklődést mutat egy olyan tárlat iránt, amely bizonyos szempontból Kassák retrospektív életmű-kiállítása lenne.[20]

Erre Kassák csak 1965. október 27-én válaszolt, szintén franciául. Levelében elnézést kér a kései válaszért azzal az indokkal, hogy vidéken volt és megbetegedett. Köszöni a meghívást, és nem hiszi, hogy lenne valamilyen akadálya a kiállítás ottani megszervezésének. A feltételek kedvezők számára. Remélte, hogy retrospektív kiállítására megszerzi a munkáit, de ehhez időre lesz szüksége. Felteszi Becknek a kérdést, melyik évszakban szeretné megszervezni ezt a kiállítást, és hány festményre számít. Kassák említi művei különböző méreteit, és olajfestményekre, kollázsokra és egy szerigráfiára utal.[21]

Beck elegáns és kedvező feltételeiről Kassák már aznap írt Sinkónak is egy gépelt levelében, amelynek elején az olvasható, hogy az utóbbi időben tüdőgyulladásban szenvedett, és hogy szerette volna átgondolni ezt a rendkívül megtisztelő ajánlatot, és felkészülni arra, hogy a zágrábi közönségnek való bemutatkozása igen reprezentatív legyen. Soraiból különös optimizmus sugárzik:

> Úgy látom, mindaz, amit tettem egész életemben, ma beérőben van, mert minden oldalról, irodalmam és festészetem iránt komoly érdeklődés mutatkozik. Gyakran hangoztatom, ha az ember soká él, még életében feltámad. Úgy érzem, ezt a feltámadást segíti elő ez a kiállítási meghívás is, és úgy érzem, nem lesz semmi akadálya.

Kassák úgy gondolta, hogy a következő év tavaszára vagy kora nyárra elő tudná készíteni az anyagot. Szeretné, ha ez a galériának is megfelelő lenne, mert a feltételek kedvezők számára, és hasonlók a római és torinói galériák ajánlatához. Kassák szerette volna egyszerűsíteni a munkáját, és egymás után megszervezni a három kiállítást.[22]

1965. november 8-án a zágrábi kortárs galéria vezetője Kassáknak írt levelében egy külön papírlapon küldi a galéria tervrajzát és közli vele, hogy a rendelkezésre álló hely és a tapasztalatok szerint a galériában körülbelül 50 mű állítható ki. Beck művészettörténész azt javasolja Kassáknak – mivel sajnos a horvát közönségnek addig nem volt esélye megismerni munkáit –, tegye meg a szükséges lépéseket, hogy a régi korszakát a lehető legteljesebben ismertesse. Ami a kiállítás dátumát illeti, megígérte,

[20] Božo Beck a Galerije Grada Zagreba nevében írt levele Kassák Lajosnak, 1965. szeptember 29, Kassák Múzeum, Budapest, KM-lev. 1955. (Itt köszönöm meg a Múzeum munkatársainak kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségét).

[21] Kassák Lajos levele Božo Beck-nek 1965. október 27., Kassák Múzeum, Budapest: KM-lev. 1493.

[22] Kassák Lajos levele Sinkó Ervinnek 1965. október 27., Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, Horvát Irodalom-, Színház- és Zenetörténeti Intézet, Horvát Irodalomtörténeti Intézet Levéltára, Zágráb.

hogy egy hónapon belül küldi Kassáknak a híreket, mert éppen a következő év költségvetésének jóváhagyására készültek.[23]

Kassák válaszát Beck második levelére vagy Kassáknak címzett más Beck-levelet nem találtam sem a budapesti Kassák Múzeumban, sem a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, Horvát Irodalom-, Színház- és Zenetörténeti Intézet, Horvát Irodalomtörténeti Intézet Levéltárában, ahol Sinkó Ervin hagyatékát őrzik, köztük az idézett Kassák-leveleket is.

Kassák kéthónapos szünet után, 1965. december 27-én írt Sinkóéknak. Itt a zágrábi kiállítás tervét a gépírásos levél utolsó részében érinti (ugyancsak erre utal a lap alján a Kassákné hozzáírta kézírásos kiegészítés). Kassák szerint a zágrábi Modern Galéria Sinkó közbenjárásával hajlandó egy nagy egyéni kiállítást rendezni neki. Az igazgatótól várja az ügy véglegesítését igazoló levelet. Ez a kiállítás részére otthon is sokat jelentene. Klára szövegéből megtudható, hogy Kassákné az utóbbi időben külföldön járt (Párizsban, Svájcban, Münchenben és Bécsben) a Kassák-kiállításokon. A zágrábi galéria levelei maga és férje számára örvendetesek. Köszöni Sinkónak a közbejárást, és reméli, hogy a kiállítás körül nem lesz semmilyen probléma.[24]

Kassák következő levelét Sinkó barátjának 1966. február 18-án Szigligeten írta, ahol egy rendkívül zaklatott időszak után (többek között februárban Genfben és Münchenben állítottak ki műveiből) pihent, és választ várt Sinkótól és Becktől az utolsó levelére, amelyet kb. két hónappal ezelőtt küldött el. Kassák szerint december elejéig levelezett a zágrábi galériával, azóta nem kapott választ. Megint megkéri Sinkót, hogy közvetítsen. Szigligeten nem volt meg a zágrábi galéria címe, továbbá Kassák érezte, hogy Sinkó személyes kapcsolata nagyobb hatású lenne ebben az ügyben, mint a saját fellépése. A válasz Zágrábból már sürgős volt, mert Kassáknak időben kellett intézkednie a szállítás miatt, hiszen az anyag részben Párizsból, részben máshonnan ment volna Zágrábba. Kéri Sinkót, nézzen utána, hogy áll ez az ügy, és mielőbb írjon neki.[25]

A két régi barát levelezéséből még maradt egy 1966. december 28-án Sinkónak kipostázott Kassák-képeslap[26] és Sinkóné rövid válasza Kassák levelére Sinkó halála után, 1967. április 5-én. Sinkóné szerint mindketten reménykedtek, hogy fognak Kassákékkal Zágrábban találkozni.[27]

Sajnos, a zágrábi terv meghiúsult. Annak ellenére, hogy már voltak kapcsolatai a bécsi *MA*-korszakában a zágrábi *Zenit* folyóirattal, Kassák soha nem járt Zágrábban, és idős korában, amikor pályafutása egyik sikeresebb fázisát élte, nem találkozhatott régi barátjával a meg nem valósult kiállítás megnyitóján. Nehezen rekonstruálhatók ennek az okai, de levelezése alapján néhány feltevést megkockáztatnék. Nem hiszem, hogy a hatalom betiltotta volna kiutazását, sőt, Kassák örült, hogy van esély elutaznia egy közelebbi külföldi helyre. 1965-ban azonban már 77 éves volt, meggyengült

[23] Božo Beck a Galerije Grada Zagreba nevében írt levele Kassák Lajosnak, 1965. november 8., Kassák Múzeum, Budapest: KM-lev. 1955.
[24] Kassák Lajos levele Sinkó Ervinnek, 1965. december 27., Kassák Múzeum, Budapest: KM-lev. 1462.
[25] Kassák Lajos levele Sinkó Ervinnek, 1966. február 18., Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, Horvát Irodalom-, Színház- és Zenetörténeti Intézet, Horvát Irodalomtörténeti Intézet Levéltára, Zágráb.
[26] Kassák Lajos levele Sinkó Ervinnek, 1966. december 27., Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, Horvát Irodalom-, Színház- és Zenetörténeti Intézet, Horvát Irodalomtörténeti Intézet Levéltára, Zágráb.
[27] Sinkó Ervinné levele Kassák Lajosnak, 1967 április 5., Kassák Múzeum, Budapest: KM-lev. 569.

az egészsége (annak ellenére, hogy az akkor készült fényképeken korához képest jól néz ki, munkaképes és szellemileg ép volt egészen a haláláig), ezért sok munkát a nála jóval fiatalabb feleségére bízott. A sűrű külföldi kiállítás-sorozatot logisztikailag és anyagilag is nekik kettejüknek kellett megszervezniük, mivel a tiltott-tűrt művész nem számíthatott állami támogatásra. Szombathy Bálint (akkoriban fiatal vajdasági művész, aki a nagy mesterrel való levelezése után személyesen is megismerkedett vele békásmegyeri lakásában, és szerette volna egy kiállítás formájában bemutatni Kassák művészetét Vajdaságban) tanúskodása szerint[28] Kassáknak távolról sem volt annyi pénze, hogy műveit saját költségére külföldre szállítassa.

Ráadásul a művész nem tudta mindig teljesíteni a külföldi galériák elvárásait, mert azokat inkább Kassák hősies, régi avantgárd korszakában keletkezett művei érdekelték. Abból a korszakból viszont nem maradt annyi festmény és grafika, hogy csak belőlük tudjon terjedelmesebb válogatást vagy egy nagyszabású reprezentatív kiállítást összeállítani, és azok a művek, amelyekre a hatvanas években támaszkodott, szét voltak szórva több galériában vagy magángyűjteményben. Ez kivitelezési és tervezési nehézségeket okozhatott az öreg festőnek, viszont Sinkó befolyása és a zágrábi galériaigazgató jó szándéka ellenére a kiállítást a galéria csak akkor tudta volna megvalósítani, ha jóval korábban megállapították volna a költségvetést – ám ez még manapság is probléma az állami intézményeknél.

A horvát közönség azonban később részben megismerkedhetett Kassák képzőművészeti munkásságával a három, magyar avantgárdról szóló csoportos kiállításon 1981-ben,[29] 1982-ben[30] és 2007-ben[31] (a két utóbbi a pécsi Modern Magyar Képtár gyűjteményéből jött létre). Mai szemszögből nézve, Kassák könnyebben megoldhatta volna a nagyobb, retrospektív kiállítás feladatát, ha az elképzelt tárlaton egy jól alakított elmélettel alátámasztva festményei és kollázsai mellett kiállította volna sokszínű munkássága más gyümölcseit is, például a *Tett* és *MA* folyóirat példányait, a *MA* külön kiadványait, egyéb plakátjait, könyvek borítóterveit, fényképeit és más műalkotásait. Ám ezek akkoriban a festményekre vadászó galeristák és műgyűjtők részéről talán nem számítottak eléggé reprezentatív és könnyen eladható műalkotásoknak. Ebben az esetben, ha nehezen is, de talán önálló szervezésben meg tudta volna oldani a szállítási és biztosítási költségek előteremtését.

Kassák mindenekelőtt festőművészként szeretett volna elismerést kapni hazájában, annak ellenére, hogy 1965-ben költői munkásságáért kapott Kossuth-díjat (1957–1967 között a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségében a művészeti írói szakosztály tagja volt), ezért a külföldi kiállításai lehetőséget nyújtottak, hogy a szélesebb művésztársadalom festőművészként fogadja el.

Itt bemutatott leveleiből sugárzik az idős Kassák lüktető életöröme, felhőtlen optimizmusa és kitartása, nagy lendülete, a művészethez és az élethez való olyan bátor

[28] 2019. szeptember 13. a „Bosch+Bosch csoport és a vajdasági neoavantgárd mozgalom" kiállítás megnyítóját megelőző Szombathy Bálint előadása a budapesti Ludwig Múzeumban.
[29] *Konstruktivistička stremljenja u mađarskoj umjetnosti*, predgov. Tamás Aknay (Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, Zagreb, 1981).
[30] *Madžarska avangarda: Osmorica i aktivisti*, urednik Predrag Gol (Osijek–Beograd–Zagreb: Muzej sivremene umjetnosti, 1982).
[31] *Izložba mađarske avangarde*, Galerija Prica, Pučko otvoreno sveučilište, Samobor, 1. 12. 2007–10. 2. 2008.

viszonyulása, mintha örökké élne; az élet minden korszaka új kihívások elé állította, ő pedig ezeknek felkészülten volt képes megfelelni.

Élete végén, nyolcvanadik születésnapjakor a kádári rezsim végre rehabilitálta az absztrakt művészethez mindvégig hű képzőművészt. Ez alkalomból állami kitüntetést kapott, és megengedték, hogy egyéni kiállítást rendezhessen. Ám még ekkor is megalázták azzal, hogy Kassák kényszerült saját költségén megszervezni kiállítását (a takarítást, a meghívókat és egyéb szervezési költségeket saját zsebéből előre kellett finanszíroznia) a Fényes Adolf teremben, ahelyett, hogy megtisztelték volna egy reprezentatívabb hellyel (mint az Ernst Múzeum vagy a Műcsarnok termei). Állítólag Kádár János, szokásától eltérően, személyesen meglátogatta Kassák életében készült utolsó hazai kiállítását.[32] *Summa summarum*, ez a kiállítás (és a többi is a pálya utolsó szakaszán) Kassák élete nagy erkölcsi győzelme lehetett, hiszen sikerült neki az, ami keveseknek: életében feltámadnia.

ABSTRACT

Kassák in Zagreb

History of a non-realized exhibition

Kassák, with his versatile activity in his homeland and emigration as an editor of magazines, a critic, designer and writer intertwined a dense network of acquaintances and co-operation with artists in Hungary and throughout Europe. This is evidenced not only by his journals, exhibitions, autoreferential literary works and theoretical texts, but also by his rich correspondence kept at the Kassák Museum in Budapest. His acquaintances and connections from the second and third decades of the twentieth century were preserved over a long period of time. In the sixties of the twentieth century, towards the end of his life, Kassák found himself in a specific situation. He still consistently adheried to his own artistic principles, and because of that in Hungary his visual artistic creations were sometimes banned and sometimes supported, while at the same time in the course of rethinking the history of the avant-garde in the West, at the initiative of Victor Vasarely he twice exhibited in Paris as a recognized artist and living witness and actor of European avant-garde aspirations. Following this, his former collaborator from A *Tett* and *MA* Ervin Šinko who lived in Yugoslavia at the time, succeeded in introducing Kassák to the Zagreb curator and theorist of international reputation, Božo Beck. Beck, as a great connoisseur and supporter of constructivism and his legacy, offered Kassák to independently exhibit in Zagreb. While discussing the details, their correspondence was silenced, and Kassák's exhibition was never held despite the offer. I would like to try to give an answer why the exhibition did not happen, how the Kassák exhibition in Zagreb would have been perceived in view of the exhibitions that preceded it in Paris and examine Kassak's attitude towards his avant-garde oeuvre that became part of the tradition in the sixties.

[32] Csaplár Ferenc, *Tiltott-tűrt avantgárd: Kassák képzőművészete az 1960-as években* (Budapest: Kassák Múzeum, 2006), https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_PIMU_KasMuz_vegyes/?pg=824&layout=s; hozzáférés: 2022. 02. 06.

Gabriella Juhász

Behind the facade

The changing of the theatres in Budapest

In this study three theatres built in the 19th century will be presented. All three are connected because they were designed by Ferdinand Fellner and Hermann Helmer.[1] The reason why I've chosen these buildings is not just because of its architects. All three have undergone some renovation, reconstruction and even demolition through their history. Two of these theatres can be found in Budapest today, and they are still functioning as theatres to this day. The third building, however, was demloished permanently during the 1960's. My goal is to present their short history and their original state and also the changes that have been made over the decades based on the sources available to me. I will attempt to compare them, so in my conclusion I could create a better point of view concerning the following questions: What was their original state like? How have they changed over the decades? Were these changes done to them really necessary? Would there have been a better solution considering the circumstances then and now? For this reason the theatres are not going to be presented in chronological order but based on the necessity and the magnitude of the changes they have been made to undergo.

After 1867, the Austro-Hungarian Compromise, the City Council of Public Works was founded in 1870.[2] Its aim was to develop Pest and Buda. In 1873 Pest, Buda and Óbuda were united under the name of Budapest. Concerning theatre architecture a lot of development took place after 1867. One of the biggest propositions was the construction of the Royal Opera House. By the 1870's the National Theatre[3] had been home to multiple genres: dramas, comedies, operas and operettes. Unfortunately, it soon became too small for that many tasks. There were six architechts invited by the Council to submit their plans for the Opera House: Miklós Ybl won. The other participants were Imre Steindl, Antal Szkalnitzky, István Linzbauer, Ludwig von Bohnstedt, and Ferdinand Fellner.[4] The construction began in 1875 but finished in only 1884. In the chapter of the Peoples' Theatre we will see how lucky the situation was during these nine years, since several events happened in Europe which

[1] Ferdinand Fellner and Hermann Helmer were architects in the 19th and early 20th-century Vienna. They designed theatres, palaces and apartment houses. Their architecture studio was founded in 1873. It operated until 1919. My main field of study and the subject of my thesis is the theatre architecture of Fellner and Helmer in Hungary.

[2] Law article, 1870./X.
https://web.archive.org/web/20130420114133/http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5416 ; accessed 06.02. 2022.

[3] The first National Theatre was designed by Mátyás Zitterbarth. It was built between 1835 and 1837. Its original name was the Hungarian Theatre of Pest but after 1840 they named it National Theatre.

[4] „Letter from Ministry of Interior on 10th September 1873." (n. 38385) *Budapest Főváros Levéltára* (BFL) II.1.g.FKT 17.

all had an impact on theatre architecture. First of all, several technical innovations occured: electricity, rotating stage, acoustics, auditorium, etc. In 1881 a tragic event happened in Vienna: the Ringtheatre[5] was demolished in a tragic fire accident. The worst part was that since there were no restrictions concerning the capacity of the theatre, and there were not enough exits for a quick evacuation, more than 400 people died that night in the building. After this tragedy in almost every country in Europe new restrictions and rules were accepted and applied in theatres. The Royal Opera House was still under construction so its plans had to be modifiied. The capacity was reduced[6] to 1200 viewers, more exits were built. On the stage an iron curtain was built in order to prevent fire to spread to the adutiorium. The Opera House was the first theatre in Hungary which used a hydraulic system in the stage mechanics.[7] As this example shows the architects tried to prevent fires in the building. By the end of the 19th century several theatres had opened in Budapest. Each onerepresented a different genre, and each one became very popular among the citizens of Budapest.

Comedy Theatre

(Vígszínház, Ferdinand Fellner and Hermann Helmer, 1894–1896)

The idea of the Comedy Theatre comes from three noblemen, József Fekete, Adolf Silberstein and István Keglevich. By 1890 Budapest had already had the National Theatre (Mátyás Zitterbarth, 1835-1837), the Royal Opera House (Miklós Ybl, 1874-1884), the Peoples' Theatre (Ferdinand Fellner and Hermann Helmer, 1872-1875), and a few Orpheums as well. All of these theatres represented different genres, and the Vígszínház Association wished to dedicate theirs to comedies: mostly in Hungarian and also in German. After the permission was granted the Association assigned Fellner and Helmer to design the building. Construction began in 1894, overseen by Lipót Havel. The opening ceremony was held in 1896.[8]

The theatre was built in a Neobaroque style. Luckily, we have several pictures of its original state thanks to the famous photographer of the era, György Klösz.[9] Just like most of the buildings from the 19th century, the theatre is completely symmetrical. The main facade is massive, dynamicbut quite small: only two floors are visible from the outside. The middle part has a round, projecting shape. The entrance is in the middle of the ground floor. A short staircase leads to the building and the interior can be reached through three main doors with pilasters between them. There is a French-style wrought-iron glass roof, similar to the one of the the building of the casino in Monte Carlo.[10] In the foreground there are four beautiful wrought iron lampstands. The two sides of the facade has two-two segment-arched windows and a floral ornament above, which frames a face of a relief. The second floor of the main

[5] The Ringtheater was built between 1872 and 1874 by Heinrich von Förster.
[6] Originally the theatre was meant for 2000 viewers. *BFL*, II.1.g.FKT 17.
[7] It was the patent of the Asphaleia company.
[8] László Fellner, László Merényi and Pál Rudnyánszky, *Fellner Ferdinánd: egy színházépítő a millenniumi Magyarországon* (Budapest: Építésügyi Tájékoztatási Központ, 2004), 48.
[9] *BFL*, HU BFL XV.19.d.1.08.108
[10] The alteration plans of the building were designed by Charles Garnier in 1878–1879.

facade is the piano nobile.[11] Its beautiful double glass window in the middle area is double framed: next to the smaller window two allegorical reliefs are holding a cartouche which has the Hungarian coat of arms and the Holy Crown carved in it. The whole composition is in a huge aedicula framed by double Corinthian-styled columns and an open double tympanum. The name of the theatre, *Vígszínház* can be read in a huge cartouche with a theatrical mask, held by two other allegorical figures. The sides have a similar decoration. Two of the side windows are round-arched with small side windows on both sides. A cartouche has a scheme-arched frame around it. The same ornaments are repeated around the other two windows with one exception: the frame is opened, and a bust is placed on both sides, the busts of Károly Kisfaludy and Gergely Csiky.[12] These busts are held by putti on both sides. The roof area shows some interesting sculptures. The small masks can be found on both sides of the main facade and also on the cupola. The composition in the middle is the allegorical representation of Genius and two sphinxes accompanied with several putti.

The other sides of the building had somewhat different solutions, but the main decorative elements remained the same and they were repeated on both sides in complete symmetry. The ground floor windows are plain, the windows on the second floor are slightly decorated. We also see a third floor, called the attica. The side doors are different: the decoration is more elaborate and baroque elements, the cartouche and some vases appear on the piano nobile. On the roof a small cupola can be seen. The backdoor is extremely plain. The reason for that is simple: the building was constructed on a busy road and is quite open from both sides, but it looks onto a narrow street in the back. It mostly has dead windows with no decoration at all. The only decorated element is the huge back gate and the cartouche, which repeats the coat of arms of Hungary and the Holy Crown.

According to the descriptions and the ground floor plans, the central room is the oval-shaped main lobby. It connects the stairs to the other floors and also the corridors leading to the auditorium. The auditorium is horseshoe-shaped and has two floors. Originally, on the ground floor 596 chairs were placed, the first floor had a gallery and boxes. The second floor had some more boxes, and more seats and standing places. The royal box was placed across the stage on the mezzanin. The decoration of the theatre was certainly beautiful. The baroque style golden ornaments combined with red velvet recalled 18th century France. The ceiling of the aditorium was painted by Viktor Krenner, just like the painting on the curtain. The portraits of Mór Jókai, Ede Szigligeti and József Gaál were also among the ornaments.[13] The boxes were framed by caryatids instead of regular columns. The heating and cooling system was placed in the basement.[14]

Since the opening in 1896 the theatre has had its financial issues, but somehow managed to stay open to the public. After the First World War it was sold to Ben Blumenthal, an American businessman. He had a different business strategy for the drama group. In 1921 Imre Roboz, the new director managed to buy it back from

[11] The piano nobile is the most decorative floor of the facade. It is an architectural feature commonly used in historicism. Anna Zádor, Építészeti szakszótár (Budapest: Corvina, 1984), 47.
[12] *BFL*, HU BFL XV.19.d.1.08.108
[13] Theatre Architecture, *TACE* https://www.theatre-architecture.eu/hu/db/?theatreId=55 (accessed 06. 02. 2022).
[14] *BFL*, HU BFL - XV.17.d.329/25096

him. It seemed that the building would survive both world wars, but in 1945, on January 16 a bomb hit the theatre. The facade remained intact,the cupola, however, as well as the metal structure and the auditorium were completely demolished. From the main road the destruction could not be seen. The first renovation works began in 1950, after the theatre had been privatized by the state in 1949. By this time the valuable items, such as seats, sculptures, etc., had all been stolen. Being left without a home, the drama group and the staff moved to the Radius Movie Theatre in Nagymező Street. The renovation works and the reconstruction was designed and led by Antal Károlyi, Tibor Kiss and János Flach between 1950-'51.[15] They managed to reestablish the building, however, the original auditorium was gone forever. Reflecting the tastes of the times the original design with the baroque ornaments and the statues were not restored. The architects designed a modern theatre in the technical sense of the word, and the opening ceremony was held on the birthday of Stalin. The news talked about a new, better and modern theatre. Truth to be told, with the rebuilding the theatre needed the upgrade, especially concerning the stage area, and the mechanization. The rotating stage became automatic. New iron curtains were built and the interior light was replaced with electric lighting. The fire protection system was also modernized, in case of a fire the whole stage could be flooded. The renovation works concerned the auditorium, which gained a new seating arrangement. The boxes, with the exception of the proscenium, were not rebuilt in the name of equality. New galleries were built. The interior design changed, new contemporary ornaments were created, for example emblems of the badges of 1848 and different types of arms were used. According to contemporary sources these ornaments were going to be gold plated and the fresco of the ceiling was going to depict the battle of Pákozd. The foyer was moved from the first floor to the basement.[16] The theatre gained a new name, *Theatre of the Peoples' Army*, which it carried until 1960. On the facade most of the reliefs were lost or removed. Above the main tympanum a huge red star emerged and a new cupola was built. Until 1992 only little conservation work was carried out.

In 1992 the Hungarian government offered 2 billion forints to rebuild the theatre. The drama group moved into a tent theatre next to the Western Railway Station. The management of the theatre was in a lucky situation: they gained full control over the whole process. The winner of the competition for the construction work was Bácsépszer. This company was also in charge of the reconstruction of the theatre in Kecskemét.[17] The designs were created by Közti Ltd. The architects increased the ground space of the theatre by creating a U-shaped extra floor in the roof area.[18] The decorations were restored to a modern Neobaroque style. The renovation, however, did not go according to the original plans. There were several reasons for this. First of all, parts of the original plans were missing, some of them are still missing today. What is more, the reconstruction in 1951 had completely changed some structural elements. The technical equipment of the theatre was out of date and there were several upgrades that had to be done for the security of the staff and the building. From the facade several ornaments had been lost or removed. The modernization included

[15] Theatre Architecture, *TACE* https://www.theatre-architecture.eu/hu/db/?theatreId=55 (accessed 06. 02. 2022).
[16] „Vígszínház: Régivé újítás", *Magyar Nemzet*, 7, 268. sz. (1951): 5.
[17] „Okunk a vígségre": *Kurír*, 5, 178. sz. (1994): 9.
[18] The theatre was gained plus 1000 m2 extra space for storage. „Okunk a vígségre".

mostly the stage area, the heating and cooling system, and electricity. The visitors' area resembles the original state in colors, decoration and architecture: but almost nothing inside is original.

Somossy Orpheum

(Fővárosi Operettszínház, Ferdinand Fellner and Hermann Helmer, 1894–1895)

Károly Somossy was well known for his varieté shows. He had been renting a place on Nagymező Street from Zsuzsanna Berger since 1870 where he was managing a Summer Orpheum. In 1890 he applied for permission to build a complex orpheum: he bought three plots including the one he was renting. The City Council of Public Works recommended to unite the three lots. Also the council debated about the type of the building: should it be classified as a theatre building or not? It was a very important question because if a building was used as a theatre then special restrictions applied. In this case the council decided not to classify the building as a theatre because there would not have been a cord attic. The permission for the counstruction to begin was granted in 1890. However, another conflict occuredin the neighborhood. The residents of the neighborhood worried about an orpheum being built there because it would be too loud and all kinds of people would visit the place. They even signed a petition to prevent the construction from taking place and they went to court. In the end the permission for building the oprheum was granted but the plans had to be somewhat modified in accordance with the wishes of neighborhood. With all the modifications that were needed the Somossy Orpheum was opened to the public in 1894. For this occasion a detailed presentation was released in a Hungarian journal, in *the Magyar Mérnök- és Építész-Egylet*. A well-known Hungarian architect, Marcell Komor, presented the building.[19] In this article Komor presented the Orpheum with a detailed description, ground plans and facade designs. It is thanks to him that we can know a lot about the original state of the building. It was a special plot so Fellner and Helmer planned a special arrangement for the orpheum. It was „L" shaped. Two corridors lead to the auditorium from each street side, one from Mozsár Street and one from Nagymező Street. The one on Mozsár street was usually used only as an exit, the main entrance, and so the main facade was placed to Nagymező street. In the cellar the heating and cooling system was placed and also a few wine cellars. The main speciality about the building was its mechanical design: it used only electricity which was a huge innovation at the end of the 19th century. Most buildings were still using gas lighting or electric devices together with the older appliances. The ground floor had some other speciality. The management rented some small premises at the entrance corridor. It also had a cafeteria and a winter garden. In the auditorium there were no benches like in an average theatre: instead of them chairs and tables were used. The corridors followed the arc of the auditorium which was horseshoe-shaped. On the second floor there were some small apartments. The staircases were designed differently: from the ground floor two staircases were made into one big staircase.[20] The corridor around the first floor was opened onto the auditorium.

[19] Marcell Komor, „A budapesti új mulató-épület", *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 25, 5. sz. (1894): 141.

[20] If we look ath the ground plans of other theatres we can see that it is usually the other way around: a big staircase from the gorund floor which splits into multiple staircases to the floors.

The facades were adjusted to the special ground plans. It was assymetrical which was not usual in the era. However, some sources suggest that Károly Somossy had some plans for the plot at the corner of Mozsár and Nagymező Street. He wanted to create a wing for a hotel. If it were completed, the symmetry of the main facade would have been complete. Marcell Komor suggested the same in his article. The main facade is on Nagymező street, the other one on Mozsár street is a bit simpler, more similar to the other houses on the street. The facade on Nagymező street was built in an elegant Neobaroque style. The entrance had a huge archway above which a wrought iron glass roof emerged.[21] The porte cochere en niche above framed two floors. Between its windows there was figural decoration which was complete with a statuette of a dancer. On the other part of the facade were the windows of the cafeteria. On the two floors there were double windows, each of which had a pilaster between them. In the roof area there were a few theatre masks but the real function of the building was represented through the stauette of the dancer and the painted walls on the facade.

Károly Somossy was not able to enjoy his work for a long time. The modern technical equipment, the shows made the orpheum very expensive to maintain. After a few years he had to sell the building: Károly Albrecht became the new ownerin 1899. But Albrecht had to sell the oprheum three years later. Imre Waldmann bought it in 1902. The name of the Somossy Orpheum hanged this time: it became Fővárosi Orfeum. Until 1919 three more owner changes had occured. After the First World War most of the orpheums were converted to theatres. The same happened here when Ben Blumenthal became owner of the property. He was the same businessman who bought the Comedy Theatre in order to convert it to an American-styled theatre. But the director of the Comedy Theatre managed to buy back from him before these changes were made. In this case Blumenthal changed the structure of the Orpheum. The construction was completed by László Vágó, Béla Málnai and István Szentgyörgyi.[22] The ground floor of the auditorium became upthrow, and the tables were changed to rows of seats. On the second floor new boxes, a gallery and on the corridor a new foyer were designed. The technical equipment was modernized and the stage was enlarged. The building also gained new space for storage and an extra fire exit leading to Andrássy street. The winter garden next to the lobby on the ground floor was separated from the building: it became another small orpheum called the Moulin Rouge. The new theatre, Fővárosi Theatre opened in 1922. After 1923 it was named Fővárosi Operett Theatre. However, its owners remained unlucky: noone could actually avoid financial collapse. It remained so until 1949 when the state bought the theatre. The building survived both world wars but it was destroyed and split into two. The first renovation took place in 1966: according to my sources due to the modernization the seating arrangement, the stage area and a decoration were completely changed. The next wave of reconstruction took place in 1998. Its aim was to restore the original decoration and atmosphere. The designs were executed by Mária Siklós and Gábor Schinagl. The stage and the technical equipment needed modernization.[23]

[21] It was similar to the one on Comedy Theatre.
[22] Theatre Architecture, *TACE* https://www.theatre-architecture.eu/hu/db/?theatreId=194 (accessed 06. 02. 2022).
[23] Theatre Architecture, *TACE* https://www.theatre-architecture.eu/hu/db/?theatreId=194 (accessed 06. 02. 2022).

Unfortunately, the original plans for the decoration were not all available. The only elements that remained original were the shape and dimensions of the auditorium, the lobby and the cloakrooms. The old winter garden, which became the Moulin Rouge, serves as a studio theatre and a cafeteria today. The facade gained new colour, the paintings were not restored. The symmetry of the facade could never materialized because Károly Somossy was not able to expand the building and the owners after him probably never even planned to do so.

Peoples' Theatre

(Népszínház, Ferdinand Fellner, 1872–1875)

Before the construction of the Royal Opera House, a few noblemen, Jenő Rákosi, Gyula Steiger, András Tavaszy, Béla Lypthai and Frigyes Podmaniczky planned to open a new theatre in Budapest, where the actors would only perfom Hungarian plays. They wished to raise the amount of money needed through donations. The City Council of Public Works handed over a plot for the construction, located in a central area: Hermina Square. It can be found today, but we know the place as Andrássy Street and altogether not very different building stands there now. The Association commissioned Ferdindand Fellner to design the theatre. At the time his partnership with Hermann Helmer had not started yet. Since in 1872 the Association failed to collect the amount, the construction could not begin. The ground was handed over to another initiative, which seemed to be more profitable economically: the Royal Opera House. But the Association also benefitted from this situation: the City Council in association with the Municipal Bank offered them another plot on which to build the theatre at a lower price in exchange for the plot in Hermina Square. The deal was made by Frigyes Podmaniczky, director of City Council of Public Works who really cared about the cultural development of Hungary.[24] The contruction could begin in 1874 oin Nagykörút (the square is called Blaha Lujza Square today). The new desings were created by Fellner and Helmer. If we look at the original plans, it shows a different building. The theatre originally would have gained two extra wings, a place for a cafeteria and a restaurant.[25] They can be seen even on the ground plans. The reason why they were not built according to the original designs is the orientation of the building. The main facade would have been too big this way, so the extra wings had to go. Since it was built before 1881 there were no strict restrictions concerning the capacity of the theatre. It was planned to house 2000 viewers.[26] The ground plans show a traditional theatre from the era: From the main lobby the auditorium could be reached. The stairs were placed on both sides of the building: they led up to the gallery and to the boxes. The auditorium was horseshoe-shaped. Around the stage there were the rooms for the staff and the actors.

[24] Frigyes Podmaniczky, *Egy régi gavallér emlékiratai* (Budapest: Helikon, 1984), 440.
[25] Ferdinand Fellner, „Projekt für das Volks-Theater in Pest: Project-Skizze", *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*, (Wien, Erläuterung, 1872 t.) bibFSZ00557055
[26] For example in case of Royal Opera House a replanning needed due to these restrictions, because the theatre had not yet been finished in 1881.

As with the Comedy Theatre, luckily we have some high quality pictures of the original state of the facades shot by György Klösz. It was built in a Neorenessaince style.[27] The main facade has a dynamic shape. A short staircase leads to the entrance of the monumental building lead, where three doors open. Between each door there is a wrought iron lampstand. The ticket offices were placed to the side entrances of the building. The ground area has a rustic broad-stoned decoration. The main element of the piano nobile is the huge porticus with six columns between the windows. The chapiters are also special: the Corinthian style columns had doves carved in them. On the digital copies of the pictures quite a lot of detail can be seen. Above these windows there were three medallions: each of these had a bust in it. Károly Kisfaludy, Béni Egressy and József Gaál.[28] The relief of the tympanum showed the congregations of gods. The top statue represents the coronation of Apollon. The attica had beautiful sgraffito decoration which was continued to all sides of the theatre. The facades of the sides use the decoration of the main facade. The backside was rounded. The putti held three words here: from donation, from munificence, from work. Small theatre masks were placed all over the building.

As mentioned above the theatre was built in the 1870s. Most of the technical innovations and the restrictions, such as electricity, iron curtain, rotating stage, hidraoulic system, etc, were designed and planned after 1881. This meant that the theatre became quite old-fashioned in a few decades but the renovation works would have been very expensive due to the dimensions of the building. In the year 1893 the original National Theatre was in such a bad condition that something needed to be done: it either had to be renovated or closed down. In 1904 the National Theatre could not open due to safety reasons and later it was demolished. All the suggested plots for a new national theatre were not convenient. In 1908 the ministry decided to move the National Theatre to the building of the Peoples' Theatre. According to the sources no renovation works took place, instead the planning of a new national theatre continued.[29] After the Second World War the building was damaged because of several bomb hits and therefore its structure weakened. In the early 1960's suggestions and calculations were made concerning a bigger renovation. It was at this time that the construction of the Metro line 2 began. István Darabos in 1963 described the situation as follows. The National Theatre is in a very bad condition due to its age and the damage it had suffered through the wars. Also its technical equipment was out of date, and the building started to sink. Due to the construction of the Metro line 2 it was necessary to renovate the building, mainly its structure and its technical equipment. Howeve, the theatre could not be renovated completely due to the condition it was in.. This meant that the complete renovation would have been a waste of money. Therefore, he suggested to build a new theatre on Dózsa György street. In 1964 the final decision was made: the Peoples' Theatre had to be demolished.[30] This happened in 1965. The national theatre had to move on again.

[27] *BFL*, HU BFL.XV.19.d.1.05.103
[28] *BFL*, HU BFL.XV.19.d.1.05.103
[29] Dőlt falak, dúlt szívek: A Nemzeti Színház testéről és lelkéről, Virtual exhibition of the National Theatre, where we can browse the documents ground and facade plans which are available (accessed 06. 02. 2022): http://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/dolt_falak_dult_szivek_a_nemzeti_szinhaz_testerol_es_lelkerol
[30] Ibid.

Comparing the reasons and the solutions

In the following section I will evaluate the changes that had been made to the three theatres. Therefore this section includes the strict subjective opinion of mine based on the data and the sources that are available for me at the moment. The research is still in progress so every new document, ground or facade plan form some of my theories. First of all, it is important to accept the fact that every functioning theatre – and it is true for every building – needs constant maintance and technical upgrading. The style of the building and the decoration however, – at least what is visible for the visitors – should be conserved in its original way as far as it is possible. But the question is: What can be considered original today? As we have read, through our history a lot has happened to these theatres. These changes also became part of the history of the buildings. They can not be undone. They can only be understood. Today thanks to the archives we have more and more sources which can help our research. On the internet there are also a fair amount of digitalized archive pictures, documents, plans and journals. The database is growing every day and this provides a huge help for new discoveries.

When in 1949 the Comedy Theatre was hit by a bomb, there were two options available: either to rebuild or to demolish the theatre. The damage was huge and the whole structure and the auditorium were completely destroyed. The items, the sculptures were gone or stolen. After the privatization the state has decided to rebuild the theatre. The whole structure and the auditorium were rebuilt with new materials. But, as the taste of the era and the political leadership demanded the new parts and their decoration had to be contemporary. There was no place for Neobaroque here anymore. This change included the auditorium and the layout: the biggest change was that the boxes were not rebuilt, and the foyer was moved to the basement. Every seat became equal to the other. Some other rooms were moved too. Still it should be considered as a good solution given the circumstances. The facade was not damaged badly in 1949 and fortunately most of its decoration survived the wars and the renovation of 1950. But the reliefs and busts were gone. In 1992 when the government offered the amount of money for the construction, the search for the original plans was begun by the architects. According to the news from this period of time they were not able to recover all the plans needed for the reconstruction.[31] Still they decided to restore the original atmosphere of the building. The reliefs created by József Róna in 1996 were not replaced with new sculptures.

The Somossy Orpheum survived both world wars and luckily its structure was not damaged. However, the constant change of its owners had a huge impact on the building. After the World War its history was linked to that of the Comedy Theatre. Ben Blumenthal bought the building and carried out the first huge reconstruction: the orpheum became a theatre.[32] There were some structural changes made to the building and also it needed more fire exits in case of any danger. The winter garden was separated and became an independent place. From this period of time unfortunately there is a lack of sources, we can only know certain details through journals. We know that after Blumenthal had bought the Comedy Theatre it created a scandal

[31] „Okunk a vígségre".
[32] „Látogatás Ben Blumenthalnál", *Színházi élet – Színházi hét* (1921/3): 3.

among the people. The same happened when he bought the Orpheum. More information is needed to understand the circumstances and the changes better: how did the structural change affect the decoration elements of the orpheum? What happened to the building exactly? Was it really worth it considering he had to eventually sell the theatre as well? Also it is very important to learn more about the state of the facades. The painting over the entrance was completely gone somewhere between 1930 and 1970. I can only presume that most of the changes between 1919 and 1990 were self-serving and unnecessary. By 1998 when the reconstruction took place the theatre was fragmented in structure and decoration as well. Its history was linked again with that of the Comedy Theatre and the architects had a hard job: the original plans of the Somossy Orpheum could not be recovered – they are still not available today. And the same happened here like in case of the Comedy Theatre: the atmosphere of a Neo-baroque building was restored. But the main difference is that the latter was almost completely destroyed, the other one was never really damaged at all.

The Peoples' Theatre is the oldest among the theatres presented in this study. It had also the most ungrateful fate. If we look at the documents we can see that the renovation and modernization of the theatre was always high on the agenda through the decades with the constant request for a new place for a national theatre. In 1908 the two theatres became one: this would have been the perfect time for a bigger renovation. But the search for a place to build a new national theatre was still on. Because the building was built in the 1870s, its technical equipment became out of date by this period of time. In the documents we only see that the works would require a huge amount of money and even with that the theatre would still remain out of date in several aspects. Which means no government took the responsibility to even try to somehow renovate the building. And after the world wars when the structure was so damaged, there was no point in the renovation anymore. Also the construction of the Metro line 2 began, whichdid not help the survival of our National Theatre.

Conserving, destroying, rebuilding indeed require difficult decisions to make. What has been done over the decades can not be undone. It is part of our history whether it was worth it or not. We have to study these decisions to understand the reasons behind them. It is very hard to find the best solution which suits all parties. Sometimes it is just not possible at all. It might seem easier to destroy than conserve. We saw in the examples that politics has always had enormous influence in decisions of this kind. We should respect these buildings because they are part of our history and our landscape and we should pass these values on to the next generations. We constantly develop new and newer techniques but somehow today it is not worth saving the „old". These techniques and also the archive documents could provide a lot of help for the renovation works that are taking palce nowadays. We should use them wisely.

ABSTRACT

Behind the facade

The changing of the theatres in Budapest

My presentation focuses on a specific aspect of our national cultural heritage. The Austro-Hungarian Compromise in 1867 created the political and economical conditions needed to make bigger developments in our architecture. From the second half of the 19th century theatres were built in several Hungarian cities. By the end of the 19th century, the different genres could had their separate buildings in the capital. In this period some of the theatres stood out due to their technical solutions. The Hungarian Royal Operahouse (Miklós Ybl, 1874-1883) for example, was the first and only Hungarian theatre that used the Asphaleia system. But not all the theatres could finance such technical innovations. Ferdinand Fellner and Hermann Helmer are well-known for planning and building over fifty theatres between 1873-1919 in Europe. Twelve of these were built in Hungary and most of them still stans today, functioning as theatres. The architects constantly planned safer and financially more practical buildings. My aim is to present the theatres in Budapest, built between 1870-1900. With the help of the sources I would like to compare the condition they are in. How have they changed over the decades? Was it really necessary not just to renovate, but rebuild and redecorate them? What are the similarities and differences to its original state?

Eszter Szilvia Paár

Tradition and Modernity

Neobaroque Architecture of the Interwar Period in Hungary

The Interwar Period is fascinating, probably the most diverse era of Hungarian architecture because of its parallel use of different styles. In this period the Hungarian version of Secession or Art Nouveau was still present, though it was not as popular as it used to be, and it changed a lot since its first appearance. Meanwhile, in the early 1930s, the extremely innovative Modernism gained more and more ground, changing the face of architecture not just in Western Europe, but in Hungary as well. Yet, the most popular styles were the historical ones, Neoromanesque, Neobaroque, and sometimes Neogothic and Neorenaissance.[1] The most prominent of all was the topic of this study, Neobaroque. Many historians consider this phenomenon as the result of the conservative thinking of the Horthy-era and simply look upon the Neobaroque as the state-supported style, but the topic is far more complex than this explanation. Many buildings constructed by the state were indeed erected in this style, but the popularity of Neobaroque architecture had more than one reason. One of these reasons is the general nostalgia towards Austria-Hungary after the Treaty of Trianon, which pervaded society. The revival of Baroque architecture was the most obvious way of expressing this nostalgia because the baroque style spread in Hungary through Austria, and it was also often associated with the royal family, the Habsburgs. It was also the style of the country's 18th-century reconstruction after the Turkish reign, which was a similarly difficult situation as the one Hungary had to face after 1920. Both theoreticians and everyday people automatically drew a parallel between the two historical events and chose to rebuild the country in a style that had already worked. Interestingly the Hungarian society also had a certain kind of „Baroque taste" and structure in the Interwar period, which meant that the bourgeoisie tried to live, behave and represent itself like the aristocracy. This phenomenon also helped the Neobaroque style on its way to popularity, because it was elegant and representative, it had outstanding prestige amongst the other historical styles. It helped the bourgeoisie to reflect an image they found appropriate.[2] Also, Modernism as an alternative could not play a big role at the beginning because of its socialist nature. The style had leftist origins, and so did the Hungarian Soviet Republic just a few years before, which was not a pleasant memory for many Hungarians, therefore the Modernist style could not immediately become popular. It was also radical and hard to interpret, it was something that people had never seen before.[3] The conservative, traditional Neobaroque

[1] Zoltán Fehérvári, Virág Hajdú, Endre Prakfalvi and Pál Ritoók, eds., *Magyar építészet a Szépítő Bizottmánytól napjainkig (1808-től napjainkig)*, 2nd enlarged edition (Budapest: Kossuth Kiadó, 2017), 231–233.
[2] Gyula Szekfű, *Három nemzedék, és ami utána következik* (Budapest: Magyar Könyvbarátok Kiadása, 1934), 404–405.
[3] Fehérvári, Hajdú, Prakfalvi and Ritoók, *Magyar építészet*…, 233.

was more convenient and understandable so it became a safe choice, that could never go wrong. (It could, but people did not think that way.) And last but not least we have to mention the 19th-century historicism as one of the origins of 20th-century Neobaroque. In the last few decades of the 19th-century historical styles were extremely popular, and each of them had their function. Neorenaissance and Neobaroque were the most current because of their representative qualities, meanwhile Neogothic and Neoromasque styles had a more religious association.[4] We have to add here that historicism at the end of the 19th-century was not as pure as the one of the early 20th century. The former was often mixed in style within one building, especially Neorenaissance and Neobaroque, because of their similarity, while the latter was more definable. Also, there is an interesting phenomenon, i.e. that plenty of the architects who design Secession or Art Nouveau style buildings at the Turn of the Century started their carriers with Neobaroque edifices, just like Ödön Lechner and the Flóris Korb and Kálmán Giergl architect duo.[5] Baroque structures and decorative elements used in Secession and Art Nouveau buildings show interoperability between these styles, which partially explains the continuity of Secession and the Neobaroque of the 20th century. The new generation of architects, for example, Gyula Wälder and Dénes Györgyi all designed Secession buildings at the beginning, and when the former style became less fashionable they easily transferred to Neobaroque. It is very important to note that the rediscovery of Neobaroque started around 1910, therefore it could not have been solely the product of the aesthetic taste of the Horthy-era.

We already mentioned two important facts about the 20th-century Neobaroque, precisely that it did not appear out of thin air in 1920, and that it was pure in style. It could stay so pure in style because it often borrowed elements from original Hungarian Baroque buildings, so it could fit into any town's picture in harmony. In this aspect, it was different from 19th-century Neobaroque, because the latter usually used German examples and lacked the nationalist taste the 20th-century Neobaroque had.[6] A further characteristic is that it was very conservative in its looks, but interestingly it was modern in its structure. The early 20th century had many novelties in the field of architecture and brought a lot of change in people's lifestyles. What people called practical and comfortable changed fundamentally and architecture had to adapt to these new ideas of living space regardless of style, which resulted in the modern internal distribution in buildings. Neobaroque architecture also used a lot of modern technics, which made the construction faster, cheaper, and safer. One of these novelties was the ferroconcrete structure, which does not seem to fit historical buildings at first sight, and needed a lot of creativity from the architect to achieve harmony within the building, but it usually worked.[7] The other significant technical innovation was the use of prefabricated terrazzo or fake stone ornaments, which made the decoration of a building much easier and cheaper. The ornamentation was designed by the architect, but it was not carved by a sculptor. It was fabricated with a premade casting

[4] József Sisa and László Beke, *A magyar művészet a 19. században: Építészet és iparművészet* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris Kiadó, 2013), 330–336.
[5] Sisa and Beke, *A magyar művészet a 19. században...,* 337.
[6] Iván Kotsis, „A XVIII. század építészeti formáinak gyakorlati alkalmazása", *Magyar Építőművészet* 12 (1914): 1–15, 1.
[7] Fehérvári, Hajdú, Prakfalvi és Ritoók, *Magyar építészet…* 239.

mold, and it could be made as many times as needed. The finished elements then were fitted together optionally creating a new and unique decoration for every building.[8]

Now that we know the origin and main characteristics of 20th-century Neobaroque architecture, let's get to see some examples and talk about the most important and prolific representatives of the style.

The most prominent figure of 20th-century Neobaroque was Gyula Wälder (1884-1944). He was the son of Alajos Wälder, also an architect from Szombathely, whose style had a significant effect on his son's works. By the 1920s Gyula Wälder became one of the most popular architects of Hungary and he is most famous about his Neobaroque works, but at the beginning of his carrier, his first buildings were designed in the Secession style and later, his last works showed the effect of Modernism. Wälder's theoretical writings and his work related to the protection of national heritage are all important, and as a professor of the Budapest University of Technology, his effect on the next generation of architects is significant. Young, talented architects, László Lauber, István Nyiri and Gyula Rimanóczy worked in his office and later became great representatives of the Hungarian Modernist movement.[9] Probably his most remarkable early work is the Palóc Museum of Balassagyarmat (1914) which shows the influence of the great Hungarian architect, Károly Kós, but already has a lot of Baroque decoration. He also designed iconic modernist buildings, like the House No. 2 in Napraforgó Street in Budapest (1931), which was the first Bauhaus style housing estate in Hungary, therefore it is an extremely important work in the oeuvre and the history of Hungarian architecture. His most spectacular design is undoubtedly his last one, the brick building complex of Madách Square in Budapest (1938). This modern building with art deco elements is a very important example of the colourful architecture of Pest.[10] Wälder's most well-known and generally recognized work is the Neobaroque complex of the Saint Emeric Cistercian School of Buda (Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, 1929) and church (Szent Imre-templom, 1938) in Budapest. This prestigious institute has an elegant and representative edifice that resembles original Baroque buildings restored earlier by Wälder himself, namely the Lyceum and the Archbishops› Palace of Eger. The school is of high quality in every detail, all facades are decorated and well-proportioned, and the interiors are as chic as its outside appearance. The most spectacular part of the building is the ceremonial hall, which has stunning decoration and a box-like Baroque stage. (It is an interesting idea that fits the Neobaroque style of the school, but it is highly unpractical.)[11] The school and the church beside it are good examples of the use of modern technical achievements in historical styles. In the corridors of the school the building's supporting ferroconcrete structure is visible, which could disturb the Baroque image, but thanks to the architect's creativity it blends in perfectly. In the structure, Wälder used arches that make the corridor look vaulted as if it was in an original Baroque building. He used the same idea in the nave of the church where he also painted flowers in the

[8] Nóra Pamer, *Magyar építészet a két világháború között* (Budapest: TERC Kft., 2001), 22.
[9] Péter Balogh, „Wälder Gyula" in *Szombathelyi tudós tanárok,* szerk. Köbölkuti Katalin, 3 köt. (Szombathely: Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, 2002), 2: 103.
[10] Szilvia Eszter Paár, „Wälder Gyula (1884–1944): (Nem csak) a neobarokk mestere", in *Építőművészek a historizmustól a modernismusig*, szerk., Rozsnyai József (Budapest: TERC Kft., 2018) 306., 331–335.
[11] Szilvia Eszter Paár,, „Wälder Gyula Villányi úti épületei", *Műemlékvédelem* 56, 4. sz. (2012): 207–215, 207–210.

„cassettes" given by the ferroconcrete structure, getting a more authentic look. Also, the main portal of the school and the entrance of the church are strikingly similar. The architect used the same prefabricated elements to decorate both, so he managed to give a unified appearance to the Cistercian Neobaroque complex. Interestingly, the same elements often repeat themselves in Wälder's other works that have no connection at all. The tondo with Holy Mary and Baby Jesus that we see on the facade of the Wälder Villa in Budapest (1929) is a good example. In the Wälder Villa, the tondo is surrounded by roses, volutes, and little lanterns. Almost the same decoration appears above the portal of the former Institute of the Deaf and Mute of Eger (Siketnéma Intézet, today István Mlinkó Elementary School, 1927), where the volutes and lanterns are the same, but in place of the roses, we see seashells. The tondo can also be seen in the moderate decoration of the former Ursuline School of Eger, where it is located in an open tympanum, and it also appears on Gyula Wälder's tombstone.[12]

Another popular and extremely prolific architect of the Interwar Period was Gáspár Fábián (1885–1953), who designed public buildings, mostly churches. Just like Gyula Wälder, he also experimented with Secession or Modernism, but later he followed the historical style of his masters, Alajos Hauszmann and József Kauser.[13] Most of the time he designed Neoromanesque churches, because of the religious use of the style. The Roman catholic church of Badacsonytomaj (1932) is a remarkable work, built entirely from the local volcanic basalt stone. The church is pure in style, moderate, but monumental at the same time. Another well-known work of his is the so-called „Red Church" of Balatonfüred (1927) which was made from local red stone high in bauxite. The Red Church's style is a little bit dry, but its unique colour makes up for it and makes the building an important part of the townscape.[14] Gáspár Fábián also designed a lot of Neobaroque buildings, of which the most spectacular one is the Saint Margaret School (1931) in Budapest. The famous girl school has a monumental and well-proportioned edifice with a court d›honneur and an elegant dome in the middle. The girl school is located very close to the Saint Emeric Cistercian School of Buda we already mentioned and the two buildings are fairly similar, especially on the inside. It is not surprising since Fábián was the building inspector of the latter while he was designing the former. The most striking resemblance is between the ceremonial halls of the two buildings, they are almost identical. Just like Wälder, Fábián also used a Baroque box-like stage to fit the style of the building, and stunning decoration to lend the theater elegance. The Saint Margaret School›s three-nave chappel is the most delicate part of the building, and probably one of the architect›s finest works.[15]

When we are talking about Neobaroque in Hungary, we can not forget about Iván Kotsis (1889–1980), the master of many styles. He learned historicism from the best, he was a student of Alajos Hauszmann, Frigyes Schulek, and Samu Petz, who also educated him in the field of national heritage. At the beginning of his carrier, he designed Neobaroque and Neoromanesque buildings, but later Novecento and Modernism had a huge effect on his work. As a professor at the Budapest University of

[12] Szilvia Eszter Paár, „Neobarokk építészet a két világháború között Egerben", *Műemlékvédelem* 60, 1–2. sz. (2016): 64–78, 67–68.
[13] Gáspár Fábián, *Küzdelmeim és alkotásaim* (Budapest: Fábián Gáspár, 1935), 2.
[14] Fábián, *Küzdelmeim…*, 33–34.
[15] András Ferkai, *Buda építészete a két világháború között* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1995), 205.

Technology, he also wrote useful textbooks for his students and did a lot of research on the history of architecture. In the 1910s he designed Secession style buildings, for example, type plans for elementary schools (1914).[16] Later on, just like many others, he returned to historicism and designed buildings, such as the iconic church called Regnum Marianum (1931) in Budapest, which was unfortunately blown up in the communist era. The church was built in Neoromanesque style with just a hint of Byzantine flavour. Its big porticus and central dome are very characteristic, they make the building resemble the Church of Holy Sepulchre of Jerusalem. Uniquely, the lantern of the dome was decorated with a replica of the Hungarian Holy Crown.[17] When it came to designing churches, he was very diverse in style. His most famous work is probably the Roman Catholic church of Balatonboglár (1932) which is very different from the Regnum Marianum, though it was built only a year later. (This example also demonstrates the colourful nature of the Interwar Period's architecture.) Novecento Italian architecture had a huge effect on Kotsis while he was designing the church of Balatonbolglár, though he called the building „fundamentally Hungarian". The modern, block-like appearance, the square tower, and the tall lantern are very low-key, but the edifice is still elegant, its simplicity gives it monumentality. In the 1930s Novecento and Modernism took over in the architect's works, not only in design but in his theoretical works too.[18] His writings regarding the design of family and holiday houses are still interesting and useful readings. The most famous holiday house designed by him is not modern though. The Holiday Mansion of Prince Joseph (1924) in Tihany is an outstanding piece of the oeuvre, and it was a very good opportunity for the architect since the construction was basically without financial limits. Though he could have done anything, he built it in a moderate yet spectacular style, which he described as „Italian, mixed with Baroque and Renaissance elements, like a casino in Rome". The interiour is Louis XVI. and empire style, making the building representative, according to its role as an aristocratic holiday mansion. The most characteristic part of the edifice is the loggia facing Lake Balaton and the elegant halls of the ground floor with marble columns, crystal chandeliers, and fancy tiled stoves.[19] This holiday mansion is nearly not as pure in style as the historical buildings mentioned earlier, but it is still worth talking about. In its vicinity stands the Institute of Limnology (Balatoni Limnológia Intézet, 1927), which was designed in the same style by the same architect. The institute consists of several, block-like buildings, which are connected by arcades. As seen from the water of Lake Balaton the complex harmonizes with the Baroque building of the Benedictine Abbey, which is on top of the hill, just above the institute, dominating the landscape. Designing the Institute of Limnology was an extreme yet interesting task for Iván Kotsis because the establishment was unique in Europe. The architect had to invent and design all the hydrobotanical and hydrobiological equipment the scientists needed, for example, the pumping and circulating systems of the sweetwater and saltwater tanks, in which the investigated animals and plants were living.[20] We have to acknowledge that the

[16] Iván Kotsis, *Életrajzom*, ed. Endre Prakfalvi (Budapest: HAP Tervezőiroda Kft. – Magyar Építészeti Múzeum, 2010), 32.
[17] Ibid., 84–86.
[18] Ibid., 142–149.
[19] Ibid.,70–79.
[20] Ibid., 80.

most important role of the whole complex (both the mansion and the institute) was to emphasize the recreational and scientific role of Lake Balaton after losing the seaside in 1920 due to the Treaty of Trianon.

And last but not least we need to mention Dénes Györgyi (1886-1961). He was a member of the famous Györgyi-Giergls artist family, so he had an excellent background to become a creative and resilient architect. In his early years, he was part of the circle of Károly Kós, so he designed in the Hungarian version of Secession, but then he experimented with various styles: Neobaroque, Art Deco and Modernism.[21] His early works were already of high quality, just like the plans he designed for the first tender of the Cistercian School of Buda (1910). He won the tender with a wonderful plan showing the effect of Károly Kós and the Scandinavian nationalist architecture, but his version of the Saint Emeric School was never built, due to the outbreak of World War I.[22] Less than a decade later, Györgyi already designed in a completely different style. A good example of his Art Deco works is the tram electric station of the ELMŰ (Budapesti Elektromos Művek, Budapest Electric Works) he designed with Ernő Román (1926-1931).[23] The facade is exciting thanks to its angular protrusions, the edifice is decorative but very industrial at the same time. Györgyi designed again for ELMŰ, a Modernist office building (1938).[24] The building is a cube-like mass, its flat facades are divided by windows that appear in a varied rhythm. The fac, that he could design such an up-to-date Modernist building less than ten years after his Neobaroque works shows his true talent. Dénes Györgyi designed a lot of public buildings in the 1920s, such as the Museum of Lake Balaton in Keszthely (1928). This building was the first museum of Zala County, so it had an outstanding cultural and educational role, and it collected objects in the field of archeology, ethnography, history, biology, and geography.[25] The museum's resemblance to the 18th-century Grassalkovich Mansion of Gödöllő is obvious. As we saw earlier, the architects of this era often copied elements and structures from original Baroque buildings to stay pure in style, probably that was Györgyi's idea too while designing the museum. The result is a graceful edifice, that well serves the function of a county museum.

At the end of this study, we can see that the Interwar Period was a truly colourful time in the history of Hungarian architecture, in which Neobaroque was an interesting phenomenon. Though it was an extremely conservative style that did not give a lot of freedom to designers, truly talented and creative architects could still design high-quality and timeless buildings.

[21] Mihály Kubinszky, *Györgyi Dénes* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 9–12.
[22] Paár, „Wälder Gyula Villányi úti épületei"… 207.
[23] András Ferkai, *Pest építészete a két világháború között* (Budapest: Modern Építészetért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., 2001) 97–98.
[24] Kubinszky, *Györgyi Dénes*… 22.
[25] Pamer, *Magyarország építészete*… 28.

ABSTRACT

Tradition and modernity:

Neobaroque architecture of the interwar period in Hungary

The Interwar period is a fascinating era of Hungarian architecture because of the parallel use of different styles. In this period the Hungarian version of Secession or Art Nouveau was still present, while Modernism gained more and more ground. Yet, the most popular styles were the historical ones, especially Neobaroque. Many historians consider this phenomenon as the result of the conservative thinking of the Horthy-era, and simply look upon the Neobaroque as the state-supported style, but the topic is far more complex than this explanation. It is true that many buildings constructed by the state were erected in this style, but the popularity of Neobaroque architecture had more than one reason. One of these reasons is the general nostalgia towards the Austro-Hungarian Empire after the Treaty of Trianon. The revival of baroque architecture was the most obvious way of expressing this nostalgia, because the baroque style spread in Hungary through Austria, and also it was the style of the country's 18th-century reconstruction after the Turkish reign, which was a similarly difficult situation as the one Hungary had to face after 1920. Interestingly the Hungarian society also had a kind of „Baroque taste" and structure in the Interwar period which helped the Neobaroque style on its way to popularity. Also, Modernism as an alternative did not play a big role in this era because of its socialist nature. The style had leftist origins, but so did the Hungarian Soviet Republic just a few years before, which was not a pleasant memory for many Hungarians, therefore the Modernist style could not become immediately popular. The conservative, traditional Neobaroque was more convenient and understandable for most of the people. Though Neobaroque was conservative in style, it was very modern in technique. It is very exciting to see how the old style adapted the technical innovations of Modernism and used it as its own to construct buildings that can outlive time. The Neobaroque buildings designed by Gyula Wälder, Gáspár Fábián, Iván Kotsis, Dénes Györgyi and other talented architects are really traditional and modern at the same time and surprisingly this duplicity only causes harmony. In my presentation I would like to introduce Hungarian Neobaroque architecture through the works of said architects by analyzing them, and explain the psychology of the style's origin.

A kötet szerzői

Bácsi Enikő (1990)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Magyar nyelvészet program
témavezető: Sárosi Zsófia
jelenlegi munkahely: Nyelvtudományi Kutatóközpont
a disszertáció munkacíme: *A kérés (és az ahhoz kapcsolható jelenségek) megfogalmazásának módjai a középmagyar korban*

Balogh Gyula (1985)
Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Modern Magyar Alprogram
témavezető: Virág Zoltán
jelenlegi munkahely: Művelődési, Oktatási, Sport és Idegenforgalmi Osztály, Balatonfüred
a disszertáció munkacíme: *Vallásos motívumok Krúdy Gyula ifjúkori műveiben*

Bencze Dávid (1990)
Eszterházy Károly Egyetem – Eger, Történettudományi Doktori Iskola,
Magyarország története a reformkortól napjainkig
témavezető: Simon Attila
jelenlegi munkahely: Trianon Múzeum, Várpalota
a disszertáció munkacíme: *Trianon hatása a Csehszlovákiához került Érsekújvári járásra: Szlovákiai magyarok beilleszkedése az új államba*.

Berente Anikó (1989)
Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Magyar nyelvészet alprogram
témavezető: Németh Miklós
jelenlegi munkahely: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
a disszertáció címe: *A szegedi boszorkányperek (1726–1744) jegyzői: Történeti dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálat*
védés éve: 2021

Blázovics Éva Noémi (1986)
Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológia Doktori Iskola
témavezető: Egyed Emese
a disszertáció munkacíme: *Geokulturális narratológia és mágikus realizmus Dragomán György műveiben*

Bódai Dalma (1992)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományok Doktori Iskola, „Kora újkori magyar történelem" program
témavezetők: Horn Ildikó és G. Etényi Nóra
jelenlegi munkahely: Magyar Nemzeti Múzeum
a disszertáció munkacíme: *Anyagi kultúra és reprezentáció Thurzó György nádor biccsei központú udvarában*

Branczeiz Anna (1990)
Pécsi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola
témavezető: Vöő Gabriella
a disszertáció munkacíme: *A személyesség jelentésváltozatai John Berryman költészetében és poétikai gondolkodásában, komparatív kitekintésekkel*

Czeferner Dóra (1988)
Pécsi Tudományegyetem, BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
témavezetők: Szapor Judit és Vitári Zsolt
jelenlegi munkahely: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Horthy-korszak témacsoport, fiatal kutató
a disszertáció címe: *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában 1907–1918: Egyesületek, Periodikák, Tartalomelemzés*
védés éve: 2020

Doma Boglárka (1994)
Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Néprajz és kulturális antropológia program – Kulturális ökológia alprogram
témavezető: Keményfi Róbert
a disszertáció munkacíme: *Nyíri Mezőség, mint néprajzi táj*

Doszpoly Roland (1991)
Debreceni Egyetem Történelem és Néprajz Doktori Iskola, Néprajz program
témavezető: Biczó Gábor
jelenlegi munkahely: Miskolci Önkormányzat
a disszertáció munkacíme: *Megélhetési stratégiák és az értékrend etnikai sajátosságai a magyar-szlovák-ukrán hármashatár környékén*

Eitler Ágnes (1993)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola Európai etnológia Doktori Program
témavezetők: Bali János és Varga Zsuzsanna
jelenlegi munkahely: tudományos segédmunkatárs BTK Néprajztudományi Intézet (ELKH), egyetemi tanársegéd ELTE BTK Néprajzi Intézet Tárgyi Néprajzi Tanszék
a disszertáció munkacíme: *A színpadra vitt népi kultúra szerepe a lokalitás szervezésében*

Ariana Fabiszewska (1992)
Varsói Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
témavezető: Németh Zoltán
jelenlegi munkahely: Varsói Egyetem, Magyar Tanszék
a disszertáció munkacíme: *Punkt widzenia dziecka we współczesnej powieści węgierskiej/ A gyermek nézőpontja a kortárs magyar regényben*

Fülöp Anna (1959)
Babeș-Bolyai Tudományegyetem Doktori Tanulmányok Intézete – Kolozsvár
témavezető: Gábor Csilla
jelenlegi munkahely: német nyelvtanár a sepsiszentgyörgyi „Székely Mikó" Kollégiumban
a disszertáció munkacíme: *Bornemisza Péter „tanítói" szerepe a prédikációk tükrében*

Gaál Veronika (1993)
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola
témavezetők: Szarka László és Rainer M. János
jelenlegi munkahely: PhD képzés
a disszertáció munkacíme: *Demokratikus átalakulás – nemzetiségi jogkiterjesztés 1968–1969-ben: A csehszlovákiai reformkísérlet magyar vonatkozásai.*

Gagyi Miklós (1991)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
„Az irodalmi modernség"
témavezető: Gintli Tibor
a disszertáció munkacíme: *Ottlik Géza novellisztikája*.

Gergely Viktória (1994)
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, „A magyar nyelv – és irodalom oktatáselmélete"
témavezető: Vančo Ildikó
jelenlegi munkahely: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Idegenforgalmi Tanszék.
a disszertáció címe: *Szövegértési képességek felmérése szlovákiai magyar általános iskolák negyedikes és hetedikes diákjai körében*
védés éve: 2021

Gyuricza Andrea (1988)
Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, „Magyarország története a reformkor végétől napjainkig" doktori program
témavezetők: Verók Attila és Monok István
jelenlegi munkahely: MTA Könyvtár és Információs Központ
a disszertáció munkacíme: *19. századi könyvtárak és a nemzeti öntudat kialakulása: a Nemzeti Casino könyvtára*

Daniela Haarmann (1987)
Bécsi Egyetem
témavezető: Karl Vocelka
jelenlegi munkahely: Bécsi Egyetem és Institute for Central European Studies Vienna
a disszertáció címe: *Sammeln und Graben für Herrscher und Vaterland: Altertumskunde, Archäologie und die Konstruktion von Identitäten in den österreichischen und ungarischen Ländern um 1800*
védés éve: 2018

Hegedűs Máté (1990)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Késő romantikus és kora modern magyar irodalom" program
témavezető: Bednanics Gábor
jelenlegi munkahely: Károly Egyetem, Prága
a disszertáció munkacíme: *Az 1900 körüli évek mediális tapasztalatai és technikái*

Horváth Anna (1993)
Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, Klasszikus magyar irodalom
témavezető: Szajbély Mihály
jelenlegi munkahely: Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
a disszertáció munkacíme: *Jókai Mór elbeszélései 1868–1872*

Juhász Gabriella (1990)
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola
témavezető: Rozsnyai József
a disszertáció munkacíme: *Ferdinand Fellner és Hermann Helmer magyarországi színházépítészete*

Kapus Erika (1975)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Késő romantikus és kora modern irodalom" program
témavezető: Menyhért Anna
jelenlegi munkahely: MTA Könyvtár és Információs Központ
a disszertáció címe: *Határjárás és határidentitások Czóbel Minka életművében*
védés éve: 2021

Karizs Krisztina (1986)
University of Jyväskylä, Doctoral School of Hungarian Studies
témavezetők: Tuomo Lahdelma és Fenyvesi Kristóf
a disszertáció munkacíme: *Narratives of Collective Trauma: Representations of Mental Trauma in Contemporary Hungarian Literature*

Kattein-Pornói Rita (1985)
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Humán Tudományok Doktori Iskola
témavezető: Rébay Magdolna
jelenlegi munkahely: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Műszaki Pedagógia Tanszék
a disszertáció címe: *Az országos magyar falusi tehetségmentés története*
védés éve: 2019

Kenderesy Anna (1993)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Esztétika program
témavezető: Teller Katalin
jelenlegi munkahely: Tudományos segédmunkatárs (ELTE BTK, Esztétika Tanszék)
a disszertáció munkacíme: *Térpoétika Nádas Péter Párhuzamos történetek című regényében*

Kerpics Judit (1991)
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Klasszikus magyar irodalom" program
témavezető: Gere Zsolt
jelenlegi munkahely: tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Művelődéstudományi Tanszék
a disszertáció munkacíme: *Jósika Júlia munkásságának értékelése a 19. századi emigrációs kulturális transzfer és az irodalmi normativitás összefüggéseiben*

Lakatos Aliz (1991)
Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola
témavezető: Benő Attila
a disszertáció munkacíme: *Kontaktusjelenségek az erdélyi szleng nyelvváltozatokban*

Lőrincz Mónika Mária (1972)
Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Néprajz program
témavezető: Nagy Éva
jelenlegi munkahely: Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Hivatal
a disszertáció címe: *Megújuló hagyományok: A református oktatás örökségátadási folyamatai a rendszerváltás után*
védés éve: 2021.

Markó Anita (1989)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Európai és magyar reneszánsz" doktori program; Universität Wien, Doktoratstudium der Philosophie in Geistes- und Kulturwissenschaften, Philosophie und Bildungswissenschaften, Dissertationsgebiet: Hungarologie
témavezetők: Seidler Andrea, és Horváth Iván
jelenlegi munkahely: Magyar Narancs (kulturális újságíró)
a disszertáció címe: *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*
védés éve: 2020

Mizsur Dániel (1991)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola
témavezető: Gintli Tibor
a disszertáció címe: *Név és identitás problémái Krúdy Gyula műveiben*
védés éve: 2022

Móser Tamás (1982)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Európai etnológia Doktori Program
témavezetők: Bali János és Kemecsi Lajos
jelenlegi munkahely: Néprajzi Múzeum
a disszertáció munkacíme: *A tarjáni szőlőművelés arcai: Hagyománykoncepciók a 20-21. századi falusi szőlőművelésben.*

Murzsa Tímea (1992)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Az irodalmi modernség" program
témavezető: Gintli Tibor
jelenlegi munkahely: egyetemi tanársegéd (ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék)
a disszertáció címe: *Közelítések Pap Károly életművéhez: Identitás és hagyomány kérdései Pap Károly prózájában*
védés éve: 2021

Nádori Lídia (1971)
Jyväskylä-i Egyetem, Humán és Társadalomtudományi Kar, Zenei, Művészeti és Kultúratudományi Tanszék, Hungarológiai Doktori Iskola
a disszertáció munkacíme: *A műfordítói önreflexió formái és motivációi*

Nagy Sándor István (1965)
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Hungarológiai doktori iskola
témavezető: Benő Attila
jelenlegi munkahely: ELTE BTK Idegen Nyelvi Lektorátus
disszertáció munkacíme: *Fordítási tendenciák a magyar–román irodalmi művek romániai kiadásában a XX. század második felében: Mikes Kelemen* Törökországi levelei*nek román fordításai*

Nagy Zsófia (1990)
ELTE BTK, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Film-, média- és kultúraelméleti program
témavezető: Orbán Katalin
a disszertáció munkacíme: *A szlovákiai magyar identifikáció narratívái*

Németh Viktória (1985)
Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola
témavezető: Garaczi Imre
jelenlegi munkahely: MKB Bank Elemzési Központ
a disszertáció munkacíme: *A változó arktisz geopolitikája – különös tekintettel a természeti szempontok és a helyi őslakos népek megjelenésére a nemzetközi politika formálásban*

Németh Dániel (1990)
Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar nyelvészet program Nyelvtörténet alprogram
témavezető: Juhász Dezső
jelenlegi munkahely: tudományos segédmunkatárs (Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont)
a disszertáció munkacíme: *Három egyházi ének 1676-ig létrejött szövegváltozatainak nyelvtörténeti elemzése*

Németh Zsombor (1990)
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, zenetudomány (muzikológia) PhD képzés
témavezető: Tallián Tibor
jelenlegi munkahely: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, Bartók Archívum
a disszertáció munkacíme: *Farkas Ferenc kuruc tematikájú művei*

Orsós János Róbert (1993)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „A magyar és európai felvilágosodás"
témavezető: Szilágyi Márton
a disszertáció munkacíme: *18-19. századi magyarországi irodalmak mint a nemzetépítés eszközei*

Ozsvárt Viktória (1985)
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskolája, PhD képzés
témavezető: Dalos Anna
jelenlegi munkahely: BTK ZTI 20-21. Századi Magyar Zenei Archívum
a disszertáció címe: *„Messzi élő valóság": Lajtha László utolsó alkotókorszaka (1945–1963)*
védés éve: 2021

Paár Eszter Szilvia (1989)
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola
témavezető: Rozsnyai József
jelenlegi munkahely: Építészfórum (művészettörténész újságíró)
disszertáció munkacíme: *Wälder Gyula életműve*

Péterbencze Anikó (1954)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola, Európai Etnológia Doktori Program
témavezető: Bali János
jelenlegi munkahely: Eszterházy Károly Egyetem
a disszertáció címe: *Tánc–Rítus–Identitás: Táncok, táncos rítusok és az identitás dimenziói a Bákó környéki csángó-magyar lokális közösségekben*
védés éve: 2021

Pikó András Gáspár (1990)
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Modern Magyar Irodalom Alprogram
témavezető: Szabó Gábor
jelenlegi munkahely: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék
a disszertáció munkacíme: *Történelem és megváltás-lehetőségek Bereményi Géza prózai életművében*

Maria Puca (1987)
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola - Italianisztikai Irodalom- és művelődéstörténeti Doktori Program
témavezető: Szkárosi Endre
a disszertáció címe: *I regimi totalitari e la questione culturale: Massimo Bontempelli, Lajos Kassák*
védés éve: 2023

Ana Sekso Milković (1980)
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Poslijediplomski doktorski studij znanosti o književnosti, teatrologije i dramatologije, filmologije, muzikologije i studija kulture
témavezető: Bene Sándor
jelenlegi munkahely: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Katedra za hungarologiju (nyelvtanár, lektor)
a disszertáció munkacíme: *Autoreferencijalna djela u književnom opusu Lajosa Kassáka / Önreferenciális művek Kassák Lajos irodalmi munkásságában*

Suhajda Péter (1979)
Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, Magyar irodalmi, modern filológiai és kultúratudományi program, Magyar irodalom és kultúra alprogram
témavezető: Dobos István
jelenlegi munkahely: Mozgásjavító EGYMI
a disszertáció címe: *Avantgárd és konstruktív szemlélet: Kassák Lajos ars poeticái*
védés éve: 2021

Tódor Imre (1983)
Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program
témavezető: Pusztai Gabriella
jelenlegi munkahely: egyetemi adjunktus - Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Tanárképző Intézet
a disszertáció címe: *Az iskolaválasztás döntésmechanizmusai: Székelyföldi középiskolások szektorközi metszetben*
védés éve: 2019

Tóth Lilla (1986)
Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Néprajz program, Művelődés és vallástörténet, népek, régiók és kultúrák Közép-Európában alprogram
témavezető: Lukácsné Marinka Melinda
jelenlegi munkahely: Kodály Zoltán Zeneművészeti Szakgimnázium és Zeneiskola – AMI, tanár (zenetanár, tanszakvezető)
a disszertáció munkacíme: *A vokális magyar népdalkészlet rétegezettsége és helye a a Hajdúság 20. századi társadalmában*

Veres Tünde (1992)
Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, „Gazdaság, társadalom és életmód" program
témavezető: Papp Klára
jelenlegi munkahely: Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet
a disszertáció címe: *A regéci uradalom gazdaság- és társadalomtörténete a Rákóczi család birtoklásának időszakában (1646–1711)*
védés éve: 2021

Zámbó Bianka (1993)
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola
témavezető: Osztroluczky Sarolta
jelenlegi munkahely: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató
a disszertáció munkacíme: *Szó–és–kép viszonyok a líra peremvidékén: Rövidvers, önarckép-vers és rajz-vers a késő- és posztmodern magyar költészetben*

Névmutató

Abaffy Miklós 121
Abrahamides, Izsák (Hrochotius) 118
Ács Pál 119, 272, 273
Ács Zoltán 207
Acsády Ignác 130, 131
Acsády Judit 172
Adamikné Jászó Anna 53
Adler, Ägid 295
Ady Endre 223, 227, 363, 369
Agócs Gergely 572, 577, 580,
Ágoston, Hippói Szent 34, 295
Komját Aladár 409
Albrecht Károly 628
Aldea, Andrei 80
Alexandra, dán királynő, walsi hercegnő 324
Alighieri, Dante 508
Ambrus, Milánói, Szent (Ambrosius) 34
Ambrus, Judit 494
Ámos Imre 447
Anderson, Benedict 178, 303, 348, 349
Andorka Rudolf 274, 592, 593,
Andrási Gábor 416, 615
Angelescu, Constantin 205, 206
Anguillara, Giovanni Andrea dell' 293
Antal Imre 206, 209, 212, 214
Antal Mihály 161
Apollinaire, Guillaume 406
Áprily Lajos 461
Aranka György 302
Arany János 260, 317, 347, 354, 392
Aranyossi, Magda 172
Archer, Dawn 17, 18
Archer, Margaret Scotford 202, 215, 216
Armpruszter Ferenc 121
Arp, Hans 410, 411
Assmann, Jan 393, 394, 404
Attila, hun király 150, 355,
Augspurg, Anita 182, 183
Augustinus, Moravus Olomucensis 285
Austin, John L. 15, 16
Avram, Silvia 203, 204
B. Kovács András 213
Babits Mihály 374, 414, 415, 416, 420, 421, 427, 433, 444, 448
Bácsi Enikő 15–28, 641
Bacskai Katinka 203, 204
Bacsó Béla 445–449
Bader-Zaar, Birgitta 181
Bagi Zsolt 438, 439
Bahtyin, Mihail Mihajlovics 437, 438
Bailey, Paul 502
Baitz, Lily 182
Bajcsi Ildikó 237
Bajza József 316
Bajza Lenke 314–317, 323–325
Balassa Imre 116
Balassa János 295
Balassa István 540
Balassa Péter 368
Balassa Zsigmond 116
Balassi Bálint 272, 291
Balázs Géza 29
Balázs János 33
Balázsi Ildikó 52
Bálint Tibor 80, 82
Balkányi Péter 52
Balogh Gyula 358–366
Balogh Péter 636
Bańczerowski, Janusz 34
Bánfai József 219–221
Bánfi Szilvia 295
Bánkiné Molnár Erzsébet 548
Banks, Marcus 247
Banos János 446
Bányai Éva 463, 464, 490, 494, 495
Barabás Béla 212
Barabas, Gabor 462
Bárány Péter 173
Baranyi Béla 549
Barbaro, Daniele 293
Barcza József 257
Bárczi Géza 140, 369

Bárdi Nándor 188, 204, 226, 242-247
Bárdos Imre 198
Barecca, Ricardo 197
Bari Károly 350
Barla Gyula 315
Bârlădeanu, Veronica 80
Barna Ferdinand 161
Barna Gábor 140, 148, 585
Barnás, Ferenc 498
Baróti László-Sándor 213, 214
Baróti Szabó Dávid 302, 306
Barta János 315
Barta, Sándor 411
Bartha Dénes 609
Bartha Katalin 92
Bartha László 361
Barthes, Roland 509
Bartis Attila 498
Bartók Béla 420, 604, 607, 610, 612, 646
Bartók István 35
Báthori Ferenc 143, 146, 147
Báthory Gábor 126
Batizi András 292
Batsányi János 302, 306
Batthyány Ádám 20, 21
Batthyány Ferencné 20
Bäumer, Gertrude 175
Baumgartner, Gerhard 345
Bausinger, Hermann 519, 524
Bay Zoltán 263
Bayles Kortsch, Christine 172
Bazsányi Sándor 436, 437, 439
Beck Zoltán 345
Beck, Angelika 277
Beck, Božo 617–619, 620, 622
Beck, Ulrich 239
Beethan, Margaret 172
Beke László 635
Beke Sándor 226, 229
Békési László 141
Belting, Isabella 322
Benjamin, Walter 411
Bensa, Alba 397
Bence Erika 360, 361
Bencze Dávid 186–201
Benczédi László 135
Benczédi Székely István 292
Benda Borbála 120
Bene Kálmán 391, 392, 398
Bene Sándor 276
Bene Zoltán 398
Benedek Anna 466
Benedict Anderson 178, 303, 348, 349
Beney Zsuzsa 461
Bengi László 368
Beniczky Ferenc 317
Beniczky Márton 119
Benke Jánosné Benedek Róza 576
Benkő Loránd 44, 369
Benő Attila 79, 644
Berczeller Imre 459
Berde Mária 80
Berecz András 575
Beremányi Géza 505–515
Berente Anikó 41–49
Berger Zsuzsanna 627
Berger, Elisabeth 173
Berger, Ella 182
Berkesi András 80
Berkesi Sándor 260
Berryman, John 457, 642
Bertalan, Clairvaux-i, Szent 36
Berzsenyi Dániel 421, 636
Kolk, Bessel A. van der 481
Bessenyei Ferenc 402
Bessenyei György 149, 280, 294
Bethlen István 412
Bhabha, Homi K. 346
Bidwell-Steiner, Marlen 170
Biggs, Asa 179
Bilkay Ruth 259
Binder Mátyás 349
Birnbaum, Marianna D. 456
Biró A. Zoltán 248
Biró Annamária 271, 273
Bíró Dániel 414
Bíró Ferenc 149
Bíró-Balogh Tamás 459
Bitay Árpád 206
Bitskey István 276
Bitterli, Urs 344
Bittermann-Wille, Christina 179
Blázovics Éva Noémi 463–479
Blomert, Leo 5, 53
Blumenberg, Hans 118
Blumenthal, Ben 625, 628, 631
Blum-Kulka, Shoshana 15, 480
Bocsor Péter 399
Bódai Dalma 113–127, 642
Bodnár György 367, 368
Bodó Csanád 41
Bodolay Géza 278, 280
Bodor Ádám 466
Bódy Zsombor 171
Boer, Pim den 441
Bogdán László 80
Bohnstedt, Ludwig von 623
Bóka Lajos 167

Boka László 271, 273
Bókay Antal 346, 448, 449,
Boldizsár József 340, 350–351, 357
Boldogfalvi Stróbel Vilma [Czóbal Minka ps.] 401
Bondoc, Alexandru 80
Bonnefoy, Yves 449
Borbándi Gyula 220
Borbély Sándor 540
Borbély Szilárd 498
Borbíró Fanni 172
Borgos Anna 394
Bori Imre 458
Bornemisza Péter 291–298
Boronkai Dóra 17, 18
Boros Dezső 315
Borsos Endre 526
Bortnyik Sándor 410
Borzsák István 291, 293, 294, 296
Bosch, Mineke 176
Bosnyák Tamás 122, 123
Bourdieu, Pierre 281, 465
Bölönyi József 157, 158
Branczeiz Anna 454–462
Braun, Lily183
Braun-Präger, Käthe 170, 175
Breitenstein, Andreas 501
Brubaker, Rogers 238, 239, 241, 243, 245, 248
Brunold-Knop, Stefanie 173
Bruns, Karin 277, 278
Buonaccorsi, Filippo 283
Burke, Peter 179
Burucs Kornélia 171
Buschmann, Hedwig 183
Buzási Enikő 116
Buzinkay Géza 313
Bürger, Gottfried August 359
Büttner, Helen 391, 394–395, 400

Calhoun, Craig 235, 238
Campbell, Julie 272, 279
Caruth, Cathy 480, 481
Castells, Manuel 235, 237
Catling, Jo 172
Cavaglià, Giampiero 405–407
Celan, Paul (Paul Antschel) 402
Celtis, Konrad 284, 286
Certeau, Michel de 463, 464
Chagall, Marc 447
Chapman Catt, Carrie 183
Chiriacescu, Alecsandru 80
Chmelár Lajos 198
Cholnoky Jenő 147
Cholnoky László 368, 370
Cholnoky Viktor 370
Cicero, Marcus Tullius 294
Cioroianu, Adrian 213
Claessens, Dieter 272, 274
Clusius, Carolus 285
Cohn, Dorrit 333, 383
Cole, John W. 538
Coleman, James S. 527
Comenius, Johannes Amos (J. A. Komensky) 256
Compagnon, Antoine 459
Cooper, Frederick 238, 239, 248
Corvinus, Elias 285
Cott, Nancy 172
Craps, Stef 482
Culpeper, Jonathan 18, 19
Curti, Lidia 172
Curwen, John 574
Cygielska, Elżbieta 497
Cyrus (Kürosz) 342
Czebingerné 22
Czeferner Dóra 171–185
Czinczar, Josif 80
Czóbel Emma (Huszár Imréné) 395
Czóbel Imre 395
Czóbel István 401
Czóbel Minka (Balogfalvi Czóbel Vilhelmina) 390–404
Czobor Erzsébet 116, 117, 119, 126
Czuczor Gergely 335

Csáky Anna Franciska 25
Csáky László 20
Csaplár Ferenc 409, 622
Csapó Benő 51
Császár (Caesar) Mátyás 293
Császlai Mihály 349
Csehy Zoltán 276
Csemer Géza 350
Csépe Valéria 51–53
Csepeli György 274, 275
Csete György Örs 258, 261
Csiha András 259, 260
Csikmák Imre 228, 229
Csite András 526
Csokonai Vitéz Mihály 260, 262, 263
Csontosi János 161, 162
Csoóri Sándor 445, 446, 453
Csorba Dávid 125
Csörsz Rumen István 308
Csúcs Sándor 144
Csulai Móré Fülöp 285
Csűrös Miklós 382

D. Szemző Piroska 313, 314, 317
Darabos István 630
Darbelnet, Jean 82
Daskalova, Krassimira 176
Dávidházi Péter 393
De Lange, Nicholas R. M. 381
Deák Anna 398
Deák Botond 399
Deáki László 207
Deák-Takács Szilvia 390, 398, 402
Debreczeni Attila 437
Dénes Iván Zoltán 224
Derrida, Jacques 454, 455, 462
Dersffy Ferenc 116
Dersffy Miklós 116
Déry Tibor 80, 411
Dessewffy Aurél 160
Dévai János 576
Dienes Dénes 257
Dienes István 530
Dobai András 292
Dobó Ferenc 117
Dobos Bálint 262
Dobos István 367, 368, 373
Dobos László 233
Dóczy István 119
Doesburg, Theo van 425
Doma Boglárka 529–536
Domanovszky Sándor 133
Dományházi Edit 118
Dominkovits Péter119
Domokos Pál Péter 213, 563
Donnan, Hastings 539
Dorn, Hans 182
Doszpoly Roland 537–562
Dömötör Adrienne 20
Dömötör János 143
Dömötör Tekla 546
Dragomán György 463–504
Draheim Lipót Vilmos 129–138
Draskovich János 30, 36, 37, 127
Dronkers, Jaap 203, 204
Drumaru, Paul 80
Dubček, Alexander 225
Duby, Georges 172
Duckadam, Helmut 493, 494
Dugonics András 149
Duhamel, Georges 406
Duka Zólyomi Árpád 228, 229, 232
Dukkon Ágnes 115
Duray Miklós 227, 228, 229, 232
Dürer, Albrecht 447
Đjurić, Rajko 347

E. Abaffy Erzsébet 41
E. Csorba Csilla 412
Eble, Connie 62
Eckhardt Sándor 291, 296
Eckhart Ferenc 133
Ecsedi István 578, 579
Edelényi Adél 365
Egressy Béni 630
Egry Gábor 246
Egyed Emese 398
Eitler Ágnes 582–595
Ekler Péter 285
Elekes Irén Borbála 399
Ellebodius, Nicasius 285
Ember Győző 133, 134, 135
Endrődi Sándor 391, 392
Englund, Steven 441
Enyedi Sándor 208, 210, 212
Enyedi Ildikó 502
Eötvös József 82
Eperjessi Márton 130
Erdélyi Gabriella 114
Erdődi Alexandra Anita 271
Erdődy Kristóf 121, 124
Erdősi Péter 154, 155
Erős Ferenc 381, 465
Erős Vilmos 132, 134
Esterházy Ferenc 122
Esterházy Gáspár 122
Esterházy László 122
Esterházy Miklós 122, 123, 124, 127
Esterházy Péter 368, 433, 501
Eugénia francia császárné 322
Euripidész 293

F. Dózsa Katalin 318, 321, 324, 330
F. Joó Anna 50
Fábián Gáspár 637
Fábián Kata 428
Fabiszewska, Ariana 493–504
Fábri Anna 271, 280, 317
Fajcsek Magda 38
Falcsik Mari 426
Fallenbüchl Zoltán 135
Faragó Kornélia 463, 464, 468, 475
Faris, Wendy B. 485
Farkas András 292
Farkas Geiza 360, 361
Farkas Imre 115
Farkas Pál 123
Farmati Anna 15
Fatuska János 521, 522
Fazakas Gergely Tamás 276

Fazekas József 225
Fedinec Csilla 188, 226, 240, 243, 246
Fedorenko, Nikolaj P. 549
Fehérvári Zoltán 634, 635
Fekete Gáspár 318
Fekete János 213
Fekete József 624
Fellner László 624
Fellner, Ferdinand 627, 629, 633
Felman, Shoshana 480
Fenesi Mihály 125
Fényes Elek 521, 530
Fenyvesi Anna 62
Ferdinánd (I.) király 127
Ferencz Győző 454, 456–459
Ferenczi Zoltán 291, 294
Ferkai András 637, 639
Fickert, Auguste 170, 172, 174, 175, 178–182, 184, 185
Fieguth, Rolf 272
Filep Tamás Gusztáv 195, 245
Fischer, Tibor 502
Flach János 626
Florenszkij, Pavel 446
Flórián Mária 519, 523
Fodor Ákos 445, 446
Fogarasi György 456
Fogarasi János 335
Fokos Dávid 611
Folgore, Luciano 406
Font Zsuzsa 118
Forgách Mihály 285
Forgách Miklós 122, 123
Forgács Éva 412
Forgács József 62
Forgács Tamás 15, 19, 42, 43, 44, 47
Fort, Paul 406
Foucault, Michel 444, 449, 500
Förköli Gábor 494
Förster, Heinrich von 624
Francisci András 126
Franck, Wilma 177
Frangepán Gergely 285
Franyó Zoltán 82
Fráter Loránd 402
Frei, Norbert 223
Freud, Sigmund 481
Frick József 30, 34, 36
Fried István 306
Fromm, Erich 465
Fröhlich, Helgard 174
Frykman, Jonas 525, 527
Fulda, Ludwig 183
Fügedi Erik 134
Fügen, Hans Norbert 278
Fülöp Anna 291–298
Fülöp László 370
Füst Milán 445
Füsth Zsigmond 401
Füzék János 200

G. Etényi Nóra 127
G. Márkus György 239
Gaál József 625, 630
Gaál Veronika 223–234
Gábor Csilla 15, 115, 296, 297
Gács Anna 466
Gadamer, Hans-Georg 98, 446
Gagyi Miklós 428–434
Galambosi Bertalan 151
Galán (Vavreczky) Géza 226
Galavics Géza 117, 119
Gallasy Magdolna 29–32
Gálszécsi István 292
Gămescu, Horea 80
Garaczi Imre 524
Garaczi László 498
Garas Klára 117
Garázda Péter 284, 287
Gárdonyi Géza 374, 375, 378
Gárdonyi Zoltán 263
Garnier, Charles 624
Garvay Andor 374
Gátfalvi Balázs 207
Gósy Mária 51 Gatterer, Christoph 306
Gaucsík István 237
Gayatri Chakravorty Spivak 343
Gazda Klára 578
Geertz, Clifford 247
Gencsi Zoltán 577
Genthon István 285
Gergely Viktória 50–60
Gere Zsolt 318
Gereben Ferenc 350, 457, 460, 461
Gerézdi Rabán 38
Gergely Csíky 625
Gesztelyi Hermina 288
Géza, fejedelem 297
Ghiberti, Lorenzo 447
Giddens, Anthony 238
Gidó Attila 208
Giergl Kálmán 635
Gintli Tibor 367, 368, 370, 383, 384, 386, 457, 494
Giotto (di Bondone, Giotto) 426
Glatz Ferenc 82
Glowinski, Michael 272, 278
Glücklich, Vilma 176, 177, 182

Goethe, Johann Wolfgang 306, 308
Gogh, Vincent Willem van 447
Gomba Szabolcsné 350
Gombos László 599
Gozsdu Elek 401
Gömöry János 237
Görög Dániel 288
Görömbei András 139, 140, 445
Grancsak, I. 549
Grassalkovich Antal 137
Grausser Dávid 349
Grendel Lajos 228
Grosjean, François 54
Groza, Petru 209, 213
Grünberg, Francisc 80
Gugán Katalin 20
Guido, d'Arezzo 574
Gunderson, Keith 15
Gunst Péter 220
Gustava Heymann, Lida 183
Gúth Jenő 198

Gyalui Torda Zsigmond 293
Gyáni Gábor 380–382
Gyárfás Judit 398
György Aladár 161
György István 229
Györgyi Dénes 639
Győri L. János 259
Győri Róbert 148
Gyulai Pál 317
Gyuricza Andrea 154–169

H. Németh István 137
Haader Lea 34, 37
Haan, de Francisca 176
Haarmann, Daniela 299–312
Habsburg József főherceg 638
Habsburg-Lotaringiai József Károly Lajos főherceg 348, 352
Habsburg–Lotaringiai Rudolf 355
Hacker, Hanna 172
Hadas Miklós 171
Hafner Zoltán 456
Haiczl Kálmán 195
Hajdú Étienne 615
Hajdú Virág 634
Hajnal Mátyás 30, 38
Hajnóczy Péter 511
Halász Ignác 145, 146
Halász Mihály 145
Halbwachs, Maurice 437
Halmesvirta, Anssi 148
Hansági Ágnes 376
Hansen, Klaus P. 274, 275
Hansen, Julie 300
Haret, Spiru 205
Hárs Endre 460
Harsányi András 296
Harsányi István 218
Hart, Onni van der 481
Hártó Gábor 399
Hartog, François 305
Hauch, Gabriella 174, 180
Haugh, Michael 19
Hauszmann Alajos 637
Havel Lipót 624
Heckenast Gusztáv 313, 317, 320, 323, 324, 330
Hegedűs Máté 374–379
Hegedűs Sándor 351, 352
Hegyi Lóránd 448
Heilmann, Ann 172
Heine, Heinrich 416
Helfrecht, Alex 502
Hella Ferenc 526
Helmer, Hermann 623, 624, 627, 629, 633
Heltai Gyöngyi 528
Hengerer, Mark 113
Henkel, Arthur 118
Herder, Johann Gottfried 303
Herman Ottó 143, 144, 146
Herman, Judith 481
Hermand, Jost 272
Hermann uram 123
Herwarth, Walden 405, 411
Herzfelder, Henriette 184
Herzog József 143
Hiller, Kurt 407
Hites Sándor 319
Hódi Ágnes 53
Hofer Tamás 520, 584, 589
Hoffhalter, Raphael 295
Hofmann-Weinberger, Helga 179
Hogarth, William 447
Holl Béla 34, 35
Hollan, Alexandre (Hollán Sándor) 449
Hóman Bálint 133, 217, 220
Homérosz 304, 309, 421
Homonna György 398
Horatius Flaccus, Quintus 118, 304, 309, 311, 421
Horel, Catherine 217
Horger Antal 47
Horn Ildikó 115, 122, 125, 127
Hornyik Miklós 433

Hornyik Sándor 615
Horthy Miklós 190, 217, 220, 222, 412, 582, 634, 635, 640
Horváth Anna 326–339
Horváth Ádám, Pálóczi 308
Horváth Cyrill 33
Horváth Csaba 509
Horváth Iván 273
Horváth János 37
Horváth László 123
House, Juliane 15–18, 20, 23, 28
Hoványi Márton 368
Hörcher Gusztáv 359
Hroch, Miroslav 304
Huelsenbeck, Richard 411
Hugo, Victor 416
Hunčík Péter 225
Huszár Elise 395
Huszár Gál 35, 294

Ihrer, Emma 179
Ila Bálint 117, 118
Ilk Mihály 156–158, 162
Illésházy Gáspár 117, 123
Illésházy István 127
Illéssy György, Kunsági 328, 329
Illyés Gyula 411
Imre Flóra 446
Inzsöl Kata 494
Ipolysági Balogh János 340, 350, 357
Irving, Washington 360, 363,
Isaacson, Walter 426
Iser, Wolfgang 97, 460, 462
István (I.), Szent 249, 297, 285
Istvánffy Miklós 285
Izsépy Edit 132

J. Soltész Katalin 369
Jacobs, Aletta 176
Jacobsen, Jørgen-Frantz 369
Jagelló Izabella 293
Jakó Klára 113
Jakus Ildikó 429
Jakusith András 119
Jancsó Tamás 252
Jankó János 529, 533–536
Jankovics József 140, 148,
Jankovics Marcell 195
Járdányi Pál 611
Järventaus, Arvi 151
Jávor Kata 522
Jedlicska Pál 122
Jeney Éva 459
Jeney-Tóth Annamária 126
Jianu, Nicolae 80
Jókai Mór 80, 150, 326–338, 347, 354, 355
Joó István 262
Joób Árpád 576
Jósa Miklós 137
Jósika Júlia 320, 321
Jósika Miklós 315, 319
Józan Ildikó 368
József Attila 445, 453, 455
Jucker, Andreas H. 19
Juhász Dezső 29, 31, 42, 44
Juhász Gabriella 623–633
Juhász Gyula 445, 450, 451
Juhász Zoltán 580
Justh Zsigmond 399, 401

Kaari, Utrio 172
Kacskovics-Reményi Andrea 39
Kádár János 514, 540, 582, 586–588, 594, 603, 615, 622
Kádár Z. Dániel 19
Kaestner, Abraham G. 308–310
Kaffka Margit 401
Kafka, Franz 506
Kájoni János 29, 35, 39
Kalász Márton 391
Kalla Zsuzsa 393, 396
Kállai Ernő 410, 411
Kálmán C. György 271, 280
Kálmán (I.), szent 249
Kamermayer Károly 506, 508, 509
Kamper, Dietmar 545
Kandinsky, Wassily 406
Kansteiner, Wulf 481, 481
Kántor Zoltán 247, 248
Kapitány Ágnes 526
Kapitány Gábor 526
Kappanyos András 97, 104, 416417, 419, 421, 459
Kapronyi Teréz 576
Kapus Erika 390–404
Karádi Zsolt 398
Karadja, Constantin 81
Kardos Katalin 266
Kardos Tibor 38, 293
Kardos Tímea 137
Karinthy Ferenc 428
Karinthy Frigyes 82, 374
Karizs Krisztina 480–492
Károly Róbert 125, 355
Károlyi Antal 626
Károlyi Csaba 436
Károlyi Mihály 196
Kasper, Gabriele 15

Kassák Lajos 227, 406, 414–427, 445, 448, 450, 451, 615–622
Kassák Lajosné (Kárpáti Klára) 620
Katona Csaba 119
Katona Imre 575
Kattein-Pornói Rita 217–222
Kauser József 637
Kazinczy Ferenc 149, 227, 302, 306–310
Kecskeméti Gábor 272
Kecskeméti Károly 148
Kecsmár Szilvia 394
Keglevich István 624
Kele Lajos 232
Kelecsényi László 430
Kelemen Éva 600
Kelemen Imre 572
Kelemen László 358
Kelman, Ilan 142
Kemény Alfréd 410
Kemény György 428
Kemény Zsigmond 433
Kempelen Béla 134
Kenderesy Anna 435–443
Kendler, Helmut 175
Kenyeres Ágnes 617
Kenyeres István 129
Képes Géza 446
Kerecsényi Judit 117
Keresztes Gáspár 228
Keresztury Dezső 382
Kerpics Judit 313–325
Kertész Manó 26
Kertész Zoltánné 390, 397, 398, 402
Kertész Imre 493, 501
Kéri Benedek Atanáz 351, 352
Keserű Gizella 118
Keszeg Vilmos 396, 397
Keszler Borbála 34
Khell István 81, 96
Khlesl, Melchior 119
Kincses Katalin 15, 20
King, Martin Luther 224
Király Edit 118
Kis Attila, B. 399
Kis Tamás 62, 69
Kisantal Tamás 509
Kisfaludy Károly 625, 630
Kiss Attila 460
Kiss Farkas Gábor 284
Kiss Jenő 29, 31, 42, 44, 63, 79
Kiss Noémi 399
Kiss Péterné 356
Kiss Tibor 626
Kittler, Friedrich A. 376, 378, 379
Klaniczay Gábor 305, 348
Klaniczay Tibor 36, 271, 276, 279, 283–285
Klapka György 316
Klaudy Kinga 83–85, 88
Klebelsberg Kuno 217–220
Klenner Zoltán 228
Klíma László 142–145, 147, 149, 150
Klimt, Gustav 447
Klingenstein, Eva 172
Kloosterman, Annamarie 176
Klösz György 524, 630
Knapp Éva 113
Kocarslaan, Mustafa 50
Kočiš, Jozef 115
Kodály Zoltán 10, 260, 573, 574, 577, 579, 599, 604, 607–612
Kodolányi János 149, 151
Kogutowicz Károly 148
Kohn, Renáta 114
Kohnen, Thomas 19
Kokoschka, Oskar 447
Kolk, Rainer 272, 278,
Kollega Tarsoly István 250
Koltai András 119
Komjáthy István 221
Komjáti Benedek 292
Komlós Aladár 382
Komor Marcell 627, 628
Komoróczy György 134
Koncz Aurélné 264
Koncz Katalin 172
Konrád Miklós 381
Kontra Miklós 54
Korb Flóris 635
Kornis Gyula 219
Kornitzer László 501
Korompay Klára 34, 44, 46
Korondi Ágnes 32
Kósa László 243, 244, 582
Kosáry Domokos 305, 314
Koselleck, Reinhart 464, 507, 512
Kossuth Lajos 157, 316, 327, 507
Kostyál Ádám 320
Kosztolányi Dezső 79, 374, 376, 493
Kotsis Iván 635, 637, 638, 640
Kovács Ákos 520
Kovács András 113
Kovács András Ferenc 446, 451, 452
Kovács Éva 240, 246
Kovács József László 113
Kovács Ö. József 587, 588, 592
Kovács Örs 223
Kovács Róbert 526
Kovács S. Tibor 126

Kovács Sándor 460
Kovacsis József 531
Kovalovszky Miklós 369
Koven, Seth 170
Kozák Borbála 352
Kozma Tamás 203
Kőbányai János 380, 381
Kőháti Zsolt 374, 375
Kölcsey Ferenc 10, 149–151
Köpeczi Béla 134, 135, 604
Kőszeghy Péter 272
Kőszegi Ábel 455
Kövér György 132
Kövy Zsolt 257
Kracauer, Siegfried 377
Krajcsovics Soma 38
Kramř, Karel 196
Krasznahorkai, László 501
Krenner Viktor 625
Krleža, Miroslav 616, 617
Krepsz Valéria 18
Kröll, Friedhelm 278
Krúdy Gyula 358–366, 367–373, 374–379, 421–423
Krüger, Herman Anders 291
Kubassek János 144
Kubinszky Mihály 639
Kuczok, Wojciech 498–500
Kugler Nóra 34
Kuhn, Thomas S. 414
Kukorelly Endre 498
Kulcsár Szabó Ernő 428, 448
Kurdi Imre 426
Küllős Imola 308, 341, 342
Kvetán László 198, 199, 200

LaCapra, Dominic 482
Lackner Kristóf 113, 127
Laczkó Gabriella 259
Lagerlöf, Selma 363
Laki László 526
Lakatos Alíz 61–78
Lakner Lajos 393, 396
Landauer Attila 350
Láng Ignácz 160
Láng Zsolt 498
Lapka Ágoston 198
Lang, Marie 175
Lange, Helene 175, 181, 182
Lányi Illés 118
Lapis József 458
Lash, Scott 239
László (I.), szent 249
László János 381
Lator László 458
Latzkovits Miklós 118
Lauber László 636
Le Corbusier (Charles-Edouard Jeanneret) 411
Lechner Ödön 635
Leem, Kanut 146
Léger, Fernand 414, 425, 426
Lehoczky Tivadar 133
Lejeune, Philippe 458, 496
Lemon, Alaine 344
Lendvai Tímár Edit 148
Lengyel András 282
Lengyel Balázs 455, 458
Lengyel György 527
Lengyel József 409
Lengyel Klára 34
Lengyel Péter 505
Lengyel Tünde 114, 119, 122, 126, 127
Lessing, Gotthold Ephraim 306
Letenyei László 526
Lichtmann Tamás 380
Linzbauer István 623
Lipsius, Iustus 285, 287
Lischnewska, Maria 183
Lissitzky, El (Liszickij, Lazar Markovics) 410, 411, 425
Liszka József 524
Liszt Ferenc 342, 343, 347
Liubov, Popova 411
Lobkowitz Poppel Éva 15, 16, 20, 21, 26, 27
Locher, Miriam A. 15, 19
Lorántffy Zsuzsanna 215, 256
Loutfi Anna 172, 176
Lovas Kiss Antal 523
Lovas Nagy Anna 399
Lőrincz Gyula 229
Lórincz Mónika Mária 249–268
Ludiková, Zuzana 113, 114, 127
Lukács Ágnes 350
Lukács Anikó 313
Lukács György 409
Lukács Ilona 381
Lypthai Béla 629

Mácza Mihály 229
Mácsai Pál 260
Madách Imre 150
Madár János 397, 398
Madarász Márton 35
Mádly Loránd 308
Magyary Zoltán 522
Maissen, Thomas 173
Majláth Gusztáv Károly 206, 213–215

Maksay Ferenc 134–136
Malatin Antal 352, 353
Malevics, Kazimir Szeverinovics 425, 427
Málnai Béla 628
Mályusz Elemér 134
Man, Paul de 448, 456,
Manet, Édouard 447
Manger, Klaus 277
Mannheim Károly 519, 524
Mannová, Elena 246
Márai Sándor 368, 373, 501
Margócsy István 393, 398, 444, 445
Mária Antónia (Marie Antoinette francia királyné) 322
Mária Terézia (királynő) 520
Márk (evangelistal) 249
Markó Anita 271–290
Markó Béla 80
Maróthi György 260
Maróthy Szilvia 288
Marsó Paula 455
Martinák Jánosné Szász Enikő Zsuzsanna 402
Márton Áron 207, 213
Márton László 470
Mártonffy Imre 347
Marušiak, Juraj 226
Marx, Karl 406
Masaryk, Tomáš G. 196
Massiah, Gustav 223, 224
Mátyás (I.), Hunyadi, király 116, 601
Mátyás (II.) király 113
Mátyás György 409
Mayreder, Rosa 175, 182
Mazsu János 220
Medgyasszay András 218
Medgyes László 410
Mednyánszky László 398
Medvegy Andrea 572
Megyericsei János 284, 287
Mekis D. János 459
Melanchthon, Philiph 294, 298
Melich János 163, 164
Méliusz Juhász Péter 257
Menyhért Anna 391–395
Mérai Dóra 114
Mercs István 398
Merényi László 624
Merleau-Ponty, Maurice 450
Meštrovič, Ivan 406
Mészáros Lázár 507
Mészöly Miklós 428, 433, 442
Mezey Katalin 446
Michel, Sonya 170
Micheli, Mario de 414, 416, 425, 426
Michnik, Adam 498, 499
Middlebrook, Diane 458
Mihál Farkas 38
Mihály András 610
Mikes Kelemen 79–98, 606
Mikes Lajos 380
Miklóssy János 315
Mikó Árpád 113, 114, 116, 127
Mikó Gyula 125
Mikonya József 522
Mikszáth Kálmán 80, 433
Milbacher Róbert 399
Milius, Julius 285
Miskolczi Zsigmond 342
Mizsur Dániel 367–373
Mlinkó István 637
Mód László 523, 524, 527
Mohay Tamás 525
Moholy-Nagy László 410, 411
Molnár B. Lehel 213
Molnár Erik 611
Molnár Ferenc 80, 493
Molnár István 259
Molnár K. Tivadarné Tóth Margit 576
Molnár Mária 522
Molnár Mihály 167
Molnár Zoltán 41
Mondrian, Piet 425
Montesquieu 305
Mora, Terézia 97–110
Morcsányi Géza 497
Móricz Zsigmond 291, 293, 294, 296, 368, 373, 380, 381, 395, 398, 493
Móser Tamás 519–528
Mózes István 402
Murzsa Tímea 380–389
Musäus, Johann Karl August 359
Mühlbacher, Kurt 173
Müllner András 399

N. Császi Ildikó 50
Nádas Péter 435–443, 501
Nádas Sándor 375
Nádass József 411
Nádasdy Ferenc 122, 123
Nádasdy Pál 115
Nádori Lídia 97–110
Næss, Marius Warg 142
Nagy Beáta 171
Nagy Csongor István 209, 210
Nagy János 258
Nagy Károly, frank Király 297
Nagy Lajos 375

Nagy László 219, 259,
Nagy Mariann 171
Nagy Olga 548
Nagy Sándor István 79–98
Nagy Virgil 508
Nagy Zsófia 235–248
Nagyidai Sztojka Ferenc 340, 350–357
Nahkola, Kari 62
Napóleon (III.) francia uralkodó 322
Nasta, Lucia 80
Nave-Herz, Rosemarie 179
Nemcova, Agnesa 228
Nemes Nagy Ágnes 445, 446, 452, 453
Nemeskürty István 292, 293, 295, 298
Németh Adél 540
Németh Andor 411
Németh Anna Luca 271
Németh Dániel 29–40
Németh G. Béla 314, 339
Németh István 229
Németh László 82
Németh Miklós 15, 19, 41, 42–44, 47, 48
Németh Ványi Klári 394, 399, 400, 402
Németh Zoltán 245, 496
Németh Zsombor 599–606
Németh Gábor 498
Németi János (id.) 577–580
Németi János (ifj.) 577–579
Neszt Judit 251
Neydecker, Georginus 285
Niederhauser Emil 349
Niedermüller Péter 520, 537
Nietzsche, Friedrich 376, 426
Nora, Pierre 395, 396, 436, 439, 443
Novák Attila 20
Novotný, Antonín 225
Nussbaum, Felix 447

Nyéki Vörös Mátyás 30, 36, 37
Nyerges Judit 140, 148
Nyireö István 163, 164
Nyiri István 636

O. Nagy Gábor 90
O'Brien, Tim 432
Odelscalchi Arthúr 122
Odorics Ferenc 460
Odrovics Imre 457
Oláh Szabolcs 291
Olariu, Constantin 80
Olasz András 455, 458
Olchváry, Paul 492, 502
Olszewski, Michał 503
Orbán Ottó 445, 446
Orczy Lőrinc 149
Orsós János Róbert 340–357
Országh László 140
Ortutay Gyula 519, 575, 578
Ostorics László 53
Oszkó Beatrix 39
Osszián 421
Osztovits Szabolcs 416
Osztrozith Borbála 116
Osztrozith János 116
Ottlik Géza 428–434, 493
Otto-Peters, Luise 173
Ozsvárt Viktória 607–612
Ozsváth Zsuzsa 458

Ölvedi János 188, 190
Ötvös Péter 399

P. Kocsis Réka 15, 34, 37, 41
Paár Eszter Szilvia 634–639
Pákh Albert 161
Pál István 580
Palasik Mária 172
Palatschek, Sylvia 172
Pálffy Géza 113, 114, 123, 127
Pálffy Miklós 122, 127
Páli Gabriella 459
Pamer Nóra 636, 639
Pán Imre 417, 418, 420, 615
Pándy Pál (Paavo von Pandy) 151
Pannonius, Janus 284, 287, 601
Papp, Alexander 228
Pap Károly 380–389
Papp István 220
Papp Klára 126
Papp László 46
Parini, Jay 458
Parr, Rolf 277
Pásztor Árpád 229
Pataki Attila 402
Păteanu, Gelu 82–96
Pátkai Rozina 402
Paulus Diaconus 36
Pazderka, Alexandru 80
Pázmány Péter 36, 37
Pebworth, Ted-Lary 272, 279
Pechrigg, Alice 170
Pederson, Joshua 481
Pekár Gyula 375
Peneş, Nicolae 205
Perecsenyi Nagy László 149, 150
Perényi Borbála 121
Perényi Ferenc 121
Péri László 410

Perin, von Karoline 174
Perkátai László 369
Petcuţ-Bondoc, Tudora 80
Péter Pál (Ottlik Géza) 430
Péterbencze Anikó 563–571
Péterfy Jenő 367
Pető Andrea 171, 172
Petőfi Sándor 314, 347, 350, 351, 354, 355, 363, 392, 416, 420, 421, 426, 427, 459
Petri András 35
Petrovics Emil 599, 600
Petri György 444, 445, 446, 451, 459
Petrovics juhászdinasztia 578
Péter, szent, apostol 38, 80
Picasso, Pablo 417
Pikó András Gáspár 505–515
Pilinszky János 445, 446, 453, 455, 456
Pilipkó Erzsébet 542, 544, 545
Pintér Judit Nóra 476
Plath, Jörg 501, 502
Plath, Sylvia 457
Plichta Béla 219
Pócsik Anett 456
Podacataro, Philippo 284
Podmaniczky Frigyes 629
Polignac, Melchior de 391, 392
Pommier, Édouard 154
Pomogáts Béla 458
Popély Árpád 225
Popély Gyula 187, 188, 191, 194, 201
Popovics Tibor Miklós 552
Pór Péter 391, 392, 397
Porkoláb Tibor 393
Potemkin Ödön, Egervári 328
Porumbacu, Veronica 80
Prakfalvi Endre 634, 635, 638
Preece, Julian E. 299
Prie, Octavian 81
Prokopec Ferenc 195
Proust, Marcel 97, 423
Puca, Maria 405–413
Purgoll, orvos 21, 26
Purkircher György 285
Pustkowiak, Patrycja 503
Pusztai Ferenc 16, 29, 36, 44
Pusztai Gabriella 203, 203, 253
Püski Levente 217

R. Várkonyi Ágnes 115, 117
Rába György 96
Rácz Zoltán 587
Radán Balázs 292
Radéczy István 272, 276, 279, 285, 287, 288, 290
Radics Viktória 436
Radnóti Miklós 454–462
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 459
Radványszky Béla 114
Raffaello, Santi 447
Rákai Orsolya
Rákóczi (II.) Ferenc
Rákóczi (I.) György 256
Rákóczi Pál 122
Rákosi Jenő 629
Rákosi Mátyás 582, 585, 586, 588, 589, 594, 603,
Rakovszky, Zsuzsa 498
Rašín, Alois 191
Rátvay Géza 119
Reemtsma, Jan Philipp 465, 466
Rees, Alad D. 299
Reguly Antal 144
Reid, Thomas Mayne 360
Reid, Susan E. 591, 592
Reuter, Gabriele 181
Révai József 603, 610
Révay Péter 285
Révész Géza 219
Rézműves Melinda 352
Richter, Hans 411
Rimanóczy Gyula 636
Rimay János 119, 285
Rippl-Rónai József 413, 420
Ritoók Pál 634, 635
Ritoókné Szalay Ágnes 279, 285
Robbe-Grillet, Alain 509
Roberts, Paul 62
Roboz Imre 625
Roggero, Kathie 405
Roginer Oszkár 245
Romsics Ignác 186, 188, 217, 220
Rónay György 428
Rosenbaum Miksa 352
Rosenthal, M. L. 457, 458
Rousseau, Jean-Jacques 305
Royer, Clara 387
Rózsa Péter 577
Rózsafalvi Zsuzsanna 333
Rőmer Ottó 576
Rubiner, Ludwig 406
Rudnyánszky Pál 624
Russo 81, 96

S. Nagy Katalin 447
Saanilahti, Marja 62
Sachsse, Christoph 170
Sahlins, Peter 539, 552
Said, Edward W. 346

Saint-Simon, Henri de 416
Sajnovics János 142–144, 149, 153
Sándor Ildikó 580
Sándor István 577
Sári László 346
Sáriné Szebenyi Judit 578, 579
Sárkány Mihály 519
Sárközy Péter 405
Sárosi Zsófia 16, 19, 27, 44, 45
Sartre, Jean-Paul 450
Savin, D. 80
Scheiber Hugó 410
Schein Gábor 370, 383, 456, 457
Schiele, Egon 447
Schiller, Friedrich 306, 309
Schinagl Gábor 628
Schőn Gyula 198
Schmid, Wolf 385, 386
Schmidt, Auguste 173
Schmidt, Siegfried J. 277
Schmölzer, Hilde 175
Schöne, Albrecht 118
Schöpflin Aladár 369
Schram Ferenc 42, 46
Schraut, Sylvia 173
Schreiber, Adele 182
Schulek Tibor 294
Schulek Frigyes 637
Schultz, Daniel
Schwarz, Marie 184
Schwimmer, Rózsa / Rosika 184
Schwitters, Kurt 410
Searle, John R. 15, 16
Sebő Ferenc 576
Sekso Milković, Ana 615–622
Séllei Nóra 171
Semjén Gyula 383
Seszták Miklós 395
Sever, Noran 80
Shakespeare, William 309, 393
Shaw, George Bernard 406
Sibrik István 123
Siklós Mária 628
Silberstein Adolf 624
Simigné Fenyő Sarolta 85
Simó Márton 89
Simon Attila 189–191, 201, 240, 241
Simon Zoltán 156
Simonton, Deborah 173
Singriener, Johann 295
Sinkovics Balázs 15, 19, 42–44, 47
Sinkó Ervin 616–620
Sipos Gábor 113, 213
Sipos Lajos 398
Sisa József 635
Skutnabb-Kangas, Tove 54
Slechta, Johannes 285
Solbakk, John Trygve 141
Solymosi Pál 347
Sommer János 292
Somossy Károly 627–629, 631, 632
Sonkoly Gábor 520
Sőtér István 384, 456, 616
Spiegel, Jeremias 118
Stachel, Peter 238, 239
Standeisky Éva 428
Starrit, Alexander 386
Steiger Gyula 629
Steindl Imre 623
Steiner Gyula 196, 197
Stenström, Anna-Brita 62
Stern, Otto (Lousie Otto-Peters) 173
Stock, Brian 275, 281
Stoll Béla 29, 36
Stöcker, Helene 183
Strelka, Joseph 279
Suhajda Péter 414–427
Summers, Claude J. 272, 279
Suttner, von Bertha 182
Sylvester János 294

Šrobár, Vavro 190, 196, 199

Szabad György 521
Szabadi István 350
Szabó Andrea 461
Szabó Dezső 405
Szabó Ferenc 609, 610
Szabó Géza 41
Szabó György 416
Szabó István 134
Szabó Júlia 409
Szabó Péter 113, 114, 118, 122–126
Szabó Piroska 522
Szabó Rezső 229
Szabó Viola 576
Szabolcsi Bence 607–610
Szabó-Máthé Ildikó 212
Szabóné Kármán Judit 350
Szádoczki Vera 29
Szajbély Mihály 505, 507, 508
Szalai Andrea 19
Szalai Erzsébet 224
Szalay László 161
Szamosi Gertrúd 346
Szaniszló Judit 399
Szánoki Gergely 284
Szántó Zoltán 527

Szapor Judith 172, 173, 181
Száraz Orsolya 437
Szarka László 188, 226, 229, 244–246
Szarvas Melinda 245
Szathmári György 285
Szathmári Pap Mihály 349, 350
Széchényi Ferenc 167, 308
Széchenyi István 155–158, 160, 167
Széchy Dénes 26
Szécsy Péter 261
Szegedy-Maszák Mihály 368, 428, 456, 459
Szeghy-Gayer Veronika 236, 240
Szekfű Gyula 133, 188, 634
Szelényi Iván 523, 526
Szentgyörgyi István 628
Szentgyörgyi Rudolf 15, 34, 41, 44
Szerb Antal 370
Szerémi János 114
Szeverényi Sándor 150
Szigethy Gyula 260
Szigeti Péter 225
Szigligeti Ede 347, 603
Szíj Enikő 142
Sziklay Ferenc 237
Szikszainé Nagy Irma 31
Szilády Áron 36
Szilágyi Ferenc 160
Szilágyi István 524
Szilágyi Miklós 523
Szilágyi N. Sándor 62
Szilágyi Sándor 116, 132
Szilasi László 393
Szili Katalin 16, 17
Szinnyei József 327, 350,
Szkalnitzky Antal 623
Szkárosi Endre 418, 419
Szkhárosi Horváth András 292
Szmrecsányi György 197
Sznajderman Monika 497
Szolláth Dávid 393, 442, 464
Szombatfalvy György 219, 221
Szophoklész 291, 291, 295
Szőch András 115
Szőke József 229
Szőke Kornélia 127
Szőllősy András 609
Sztálin, Joszif V. 617
Sztárai Mihály 294
Sztojka József 352
Sztojka Pál 352
Szuhay Péter 349
Szulyói Siermiensis Theodor (Theodosius) 119
Szunyogh Gáspár 121
Szunyogh János 121
Szunyogh Mózes 121
Szűcs Jenő 129, 136, 137
Szűcs Teri 383
Szüllő Géza 195
Szvircsek Ferenc 135

T. Molnár Viktória 253
Taavitsainen, Irma 19
Takács György 390
Takács Péter 137
Takáts József 356, 393
Takáts Sándor 131, 132
Tamás Ildikó 150
Tamás Zsuzsa 498
Tandori Dezső 446, 453
Tani Ferenc 123
Tanner, Georgius 293, 294, 298
Tarnai Andor 38
Tasner Antal 160
Tatlin, Vlagyimir Jevgrafovics 425
Tátrai Szilárd 432
Tavaszy András 629
Teleki Pál 148
Tengelyi László 480
Thaly Kálmán 124, 132, 133
Thienemann Tivadar 347
Thomka Beáta 333, 383
Thorda Zsigmond 129
Thököly Imre 130, 132, 135, 136
Thurzó Borbála 121, 124
Thurzó Elek 117, 127, 257
Thurzó Ferenc 129
Thurzó György 113–128
Thurzó Ilona 117
Thurzó Imre 114–116, 118–124, 126
Thurzó János 121, 127
Thurzó Kristóf 117
Thurzó Mihály 122, 123
Thurzó Szaniszló 119, 122–124, 127
Tiba István dr. 577
Timár Kálmán 30
Tinódi (Lantos) Sebestyén 292, 601
Tisza Sándor 356
Tiszay Andor 417
Tito, Josip Broz 617
Tittel, Jörg 502
Tiziano, Vecellio 447
Tóbiás Áron 422
Tódor Imre 202–216
Tolcsvai Nagy Gábor 34, 42
Toldy Ferenc 161
Tolnai Gábor 455
Tompa Andrea 498

Tonk Sánor 113
Torkos Katalin 253
Tótfalusi István 87
Tóth Aladár 609
Tóth István 284
Tóth István György 126
Tóth László 245
Tóth Lilla 572–581
Tóth Lőrinc 161
Tóth, Krisztina 498
Tóthfalusi Anna 80
Tölgyessy Mihály 347
Törő Gábor 576
Török János 160
Török Tibor 263
Török Zsuzsa 316
Trsztyánszky Gáspár 119
Trumpener, Katie 344
Trussoni, Danielle 502
Tsivian, Yuri 377
Turai Hedvig 615
Turchányi György 221
Turczel Lajos 189, 190
Turcsányi Márta 416
Turmezeyné Heller Erika 575
Turner, Victor 565
Tusor Péter 117
Tüskés Gábor 113
Tverdota György 383, 455
Tylor, Edward Burnett 519
Tzara, Tristan 410

Ujfalussy József 607, 608
Ulrich Áttila 126, 137
Ungváry Krisztián 217
Urházy György 161
Utasi Zita 149

Vadai István 29
Vaderna Gábor 317
Vágó László 628
Vágovits Gyula 196, 197
Vajda János 313–317, 319–321, 323–325
Vajda Imre 405, 406
Vajda Mihály 480
Váli Éva 212
Valkonen, Jarno 142
Valkonen, Sanna 142
Vantongerloo, Georges 425
Várdai Péter 285
Varga József 306
Varga Mónika 20
Varga Sándor 225, 226, 229, 231–233
Varga, Krzysztof 503
Vargyas Lajos 572, 607–611
Vári György 454–456, 459
Várkonyi Gábor 115
Várnai Judit Szilvia 62
Varró Annamária 445
Vas István 445, 446
Vasarely, Victor 615–617, 622
Vásárhelyi András 29, 38, 40
Vasilache, Vasile 81
Vattimo, Gianni 405
Vavreczky Géza (ld. Galán Géza)
Vay Elemér 442
Vay Éva Eveline 395
Vályi Nagy Ferenc 309, 311
Végh Ferenc 293
Venantius Fortunatus 36
Vende Aladár 556
Veres Tünde 129–138
Veres András 344
Veress Dániel 82
Veress Zoltán 82
Vergerio, Pier Paolo 284
Vergilius, Publius Maro 285, 304
Verhaeren, Émile 406
Verona, Lucia 80
Verő Mária 116
Verrocchio, Andrea del 426
Vico, Giambattista 303
Vilcsek Béla 346, 455, 458
Vinay, Jean-Paul 82
Vinci, Leonardo da 426
Vincze Gábor 211, 213, 214
Vincze Ferenc 495
Virág Ferenc 195
Virágh Lászlóné 259
Viskolcz Noémi 113, 122, 124–126
Vistai Farkas Mihály 349, 350
Vita Zsigmond 383
Vitéz János 272, 276, 283, 284, 286, 288, 290
Voitec, Ștefan 211
Volaterranus, Raphael 296
Volceanov, George 80
Volkra Ottó 131
Voltaire 305
Vörösmarty Mihály 262, 318, 347, 354, 392

Waldapfel Imre 294
Wälder Alajos 636
Wälder Gyula 635, 636, 639, 640
Waldmann Imre 628
Walsegg, Bernardus Franciscus 137
Wardhaugh, Ronald 63
Warga János 256
Watts, Richard J. 15, 19

Wei Li 299
Weiland, Daniela 173, 178, 179
Weisz Bernát F. 160
Weisz, Gabriel 489
Wenckheim Béla 158
Wenczel Imre 458
Weöres Sándor 508, 511, 600, 601
Wesselenyi Miklós 309
Wesselényi-Garay Andor 437, 440
Whitehead, Anne 481
Whitman, Walt 406, 424
Wieland, Christoph Martin 306
Wilheim András 608
Wilke, Hannah 447
Willer József 207
Williams, Raymond 236
Wilson, Thomas M. 539
Winckelmann, Johann Joachim 304, 305, 310
Wolf, Eric R. 538
Wülfing, Wulf 277, 278

Ybl Miklós 623, 624, 633
Yusin, Jennifer 482

Z. Kovács Zoltán 399
Z. Varga Zoltán 458, 464
Zachar Viktor 95
Zachar Péter Krisztián 171
Zaicz Gábor 92
Zámbó Bianka 444–453
Zaretsky, Eli 235
Závodszky György 117
Závodszky Levente 249
Zelena András 455, 458
Zichy Edmund 116
Zielinski, Siegfried 374–376, 379
Zierzen, Janka 175
Zilahy Lajos 369
Zimmermann, Michael 295
Zimmermann, Susan 170–172, 175, 176
Zitkovszky Béla 374, 375
Zitterbarth Mátyás 623, 624
Zoch, Samuel 196
Zombory Máté 437
Zoványi Jenő 296

Zs. Sejtes Gyöngyi 53
Zsadányi Edit 498
Zsámboky János 285
Zsebők Csaba 228
Zsengellér József 257

Kötetünk a 2019. szeptember 4–6. között Bécsben, a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság és a Bécsi Egyetem Finnugor Tanszékének szervezésében sorra került *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában* című doktoriskolai konferencia anyagának szerkesztett változatát tartalmazza. A kötet szerzői, a hungarológia különböző tudományágainak művelői, nyelvészek, irodalmárok, történészek, néprajzkutatók, zenetörténészek és művészettörténészek a maguk területén, a maguk sajátos eszközeivel vizsgálják a más, a sajátunktól eltérő kulturális és politikai hagyomány elsajátíthatóságának, integrálásának kérdéseit. Amit ma magyarnak tudunk, az a különböző nyelvek és kultúrák egymást értelmező, olykor törések és traumák által megszakított párbeszédében születik. Másfelől ugyanez a párbeszéd formálja a nemzeti és a tágabb (közép-európai, európai) hagyományképződés és hagyományképzés viszonyrendszerét is. A kutatások közös következtetése talán annyiban összegezhető: térségünkben a törések és traumák okozta folyamatos megszakítottság, a múlt állandó újrakezdése és újraírása maga is hagyománynak tekinthető. A kötet tanulmányainak módszertani és tematikai gazdagsága a mai magyarországi és határon túli magyarságtudományi műhelyek örvendetes sokszínűségét, a megközelítésmódok termékeny dialógusát reprezentálja.

9 786155 309090